UBHAYA VEDANTA GRANTHAMALA

Bhagavad Badarayana's

Brahma Sutra

OR

SARIRAKA

WITH

SRI BHASHYA

by

Sri Bhagavad Ramanuja

and its commentary named

Bhashyartha Darpana

by

Abhinava Desika

Sri Uttamur T. Viraraghavacharya

PART II

PRINTED AT
SREEVATHSA PRESS
MADRAS-14

1964

 Part-II [Price Rs 13

कृतज्ञा भवेम ॥

ADDITIONAL LIST OF DONORS

श्रीश्रीमदहोबिलमठास्थानमूर्धाभिषिक्ता श्री प प श्रीवणशठकोपश्रीवेदान्तदेशिकयतीन्द्रा Sri Ahobila Math	1000—00
श्रीपुष्करगोविन्दबाबुश्रेष्ठिवर Magneeram Gouri Devi Trust 65 Sri Hari Ram Goenka St Calcutta 7 (addition)	1000—00
Sri T V Sundaram Iyengar and Sons Private Ltd T V S Building, West veli Street Madura	500—00
" T T Narasimhan Cathedral Road Madras 6	300—00
T A Rangachari Attorney at Law 13 Dr Nayar Road Madras 17	200—00
K. Srinivasacharya Marudur	100—00
" A Srinivasa Iyengar 1st Agraharam Mannargudi	100—00
" K Soundara Rajan Retd Asst Engineer M E S 2 Sri Rama Nagar North Street Madras 18	100—00
R Gopalaswami Iyengar Advocate Madras 17	100—00
" D Ramaswamy Iyengar Advocate Vepery Madras 7	100—00
C R Srinivasan M A 15 Oliver Road Mylapore	100—00
K Venkatachari B A B L Personnel and Law Officer State Bank of India Bombay	100—00
" K. S Srinivasacharya Progressive Printers 53–56 Coral Merchant Street Gt Madras 1	100—00
S N Davay Rd Incomtax Officer 4 Rameswar Road Madras 17	100—00
M S V Raghavan 2909 Temple Road Vani Vilas mohalla Mysore	100—00
K Soundara Rajan Advocate Sriniketan 17 Warren Road Madras-4	100—00
V S Sundaram Rd Accountant General Edward Elliots Rd Madras-4	100 00
A S Varadacharya 36 Madhavaperumal Koil Street Mylapore	100—00
G Sundaram Principal Seshasayi Polytechnic Trichy	50 00
" V D Ramaswami Iyengar Ambuja vilas R H Road Mylapore.	50—00
" R Krishnaswami Iyengar Subramanyam St Abhiramapurm Madras	50—00
D Srinivasa Iyengar (Thio-callon Co) 60 2nd Main Road Gandhinagar Madras 20	50—00

श्री. उत्तमूर्——वात्स्यसच्चक्रवर्ति-
अभिनवदेशिक वीरराघवाचार्याः

श्रीः

भूमिका

1. अस्तु श्रियै विरिञ्चेड्यमाद्यं विद्याधिदैवतम् । मुमुक्षाहेतुमव्येक्षं महो लक्ष्मीहयाननम् ॥

2. अमृतमनुपमं यन्नित्यमास्वाद्यमेतत् प्रतिपदमुपभोग्यं भ्राजते यत्र भाष्ये ।
प्रणववपुषि सर्वाम्नायसारे, तदेतत् यदवधि भुवि तावत् भावुकं सार्वभौमम् ॥

3. श्रीमन्नारायणमकृतकैर्वाङ्मयैर्धर्मतत्त्वव्याख्याभिश्च स्मृतिभिरुदितं कृत्स्नमीमांसया च ।
प्राप्यं योऽसौ भजनमुखतः सामरस्यादकम्प्यं श्रीभाष्येण प्रथयति जयत्येष रामानुजार्यः ॥

उभयवेदान्तग्रन्थमालामुखेनास्माभिः प्रकाश्यमानेषु प्रबन्धरत्नेषु बहुविधग्रन्थप्रकाशनात् पश्चात् क्रियमाणमपीदं श्रीभाष्यप्रकाशनं प्रथमकर्तव्यत्वेनैव प्राज्ञाः परिचिन्तयेयुः । आदिष्टश्चाभवं प्रथमकैङ्कर्यमिदमिति प्रारम्भसमय एवास्मदाचार्यचरणैरनुग्रहवचनामृतधारासेचनेन श्रीपरमहंसपरिव्राजकै बहुग्रन्थनिर्माणालङ्कर्मीणैः प्रख्यातगुणाचारैस्तृतीयश्रीरङ्गरामानुजमहादेशिकैः । अथाप्येतदुपोद्घातरूपेणैवोपनिषन्मुद्रणं कृत्स्नं कर्तव्यमासीत् । अन्यानि तु परमार्थभूषणादीनि अवश्यसमापतितरचनमुद्रणानि अन्तराले प्राकाश्यं प्रापिषतेति भाव्यम् । सर्वोपजीव्यसुप्रसिद्धश्रुतप्रकाशिकासहितश्रीभाष्यमुद्रणमचाप्याशासानेनैव मया संप्रति प्रकाश्यमानेऽस्मिन् भाष्यार्थदर्पणे श्रीभाष्यव्याख्याने—सूत्राणां श्रीभाष्यसूक्तीनाञ्च विवक्षितार्थवैशद्यं पूर्वोत्तरसागत्यं पदस्वारस्यम् अधिकरणसंगतिः पौनरुक्त्यपरिहारः उदाहृतवाक्यस्वरूपतदर्थपरिस्थितिः परमतानुवादतत्खण्डनविषयविवेकः तत्रतत्र विशेषविचारश्चेत्येवम्भूतेष्वर्थेषु यथामति संग्रहणाविरोधेन वैशद्यं वहता सदाचार्यकटाक्षफलमिति मत्या यद्यत् प्राच्यग्रन्थापरिदृष्टमपि तत्तत्स्वत्वेनास्मृतमपि समुल्लिखितमस्ति, तत्र सहृदयाः सन्तो गुणांशमाद्रियेरन्, अनुपपन्नञ्च भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वादुपेक्षेरन्निति विश्वसिमि । सर्वथा कथञ्चिदुपकारेण कृतेन परितुष्यन् परमकारुणिकः परमनुग्रहीष्यतीति च मे संप्रत्ययः । व्याख्यानस्यैतावान् विस्तर आरम्भेऽनध्यवसितोऽपि क्रमाद्वशादापतति स्म ।

4. व्याख्यातमासीदिति यत्र बुद्धम्, वक्तव्यमस्तीति च धीरिहेति ।
त्रिशङ्कुमीपन्मनसो नियोगे तद्विस्तरे लम्भयते पदं तत् ॥

5. ग्रन्थान्तरेष्वार्यवरैर्मया वा व्युत्पादितानामनुवादमुज्झन् ।
परं च संक्षिप्य यथावबोधं न्यरूपयं सारविदः प्रमाणम् ॥

6. न्यूनता सहजा व्याख्यास्वयुक्तिर्यदि, सह्यताम् ।
आर्जवेनाऽर्थजिज्ञासोराग्रहो नावकल्पते ॥ एतन्मुद्रणद्रविणोपकारलाभ एवम्—

आदावुत्तरदेशश्रीपुष्करक्षेत्रविराजमान-श्रीमदुत्तराहोबिलझालरियापीठयुवराज-१००८ श्रीयुक्तलामिश्रीधराचार्याणामस्मदन्तेवासिना नियोगेन दिव्यभव्यपरश्शतकैङ्कर्यपरायण-कल्कत्तावांगडश्रीगोविन्द-(बाबु)श्रेष्ठिमहोदयवितीर्णं रूप्यकपञ्चसहस्रीपरिमितमेव धनमाधारं विधायोपक्रम्य मद्रनगरश्रीकैरविणी-

क्षेत्रस्थभारतीविजयमुद्रालये चतु सूत्रीपर्यन्तं मुद्रणं निरवर्ति । अथ तत्र तत्परिगृहीतचरानेककार्य-व्यग्रतया विलम्बमवश्यम्भाविनमध्यवसाय श्रीमान् रायप्पेट्ट श्रीवत्समुद्रालयाधिकार्येव अस्मासुअत्यन्त परिचित पूर्वमस्मदनेकग्रन्थमुद्रयिता श्री H S रामस्वामि ऐयङ्गार महाशय एतदर्थे ज्ञापित, श्रीभाष्यगौरवमपि पुरस्कृत्य इहोत्सहते स्म । परन्तु मुद्राक्षराणामपर्याप्त्या कथमा चिरितया चिन्तामनी जनत् । समनन्तरमेव श्रीभाष्यकृतो नियोगेनेव महानुभावेन भव्यगुणदोषविज्ञा परमोदारेण श्रीमता N R श्रीनिवासाचार्येण अस्मास्वतीव श्रीभाष्यमधीयानेन स्वयमेव सहस्र स्वभागि-नेय-हिन्दुपत्रमुद्रणाधिकारि श्रीकस्तूरिमहोदयमुखेन चा मन् सहस्रमर्पयित्वा मुद्राक्षरग्रहणपूर्वकं मुद्रणं पुनरारम्भितमिति कृतज्ञेन मया कथङ्कारमलानुक्तवता भूयेत । अथ परमास्तिका स्वयमेव शत शत केचिददु । तावत् विषयमिमं वेत्तिता मठोऽन्याचान्दोदयमचक्रोदयमठाधिपतय १००८ श्री युता अनिरुद्धाचार्या अपि स्वयमस्मदन्तेवासित्वबुद्ध्या श्रीभाष्यगौरवेण च प्रेरिता परममौदार्यमेक सहस्रमेवर्पणेनाऽऽविरकार्षु । तदेव प्रथमाध्याये सन्याख्ये मुद्रिते श्रीमद् प्रकाश्यानिक्षले च तत्प्रकाशे अध्यवसिते, अहो भाग्यम्—यत् श्रीमल्लक्ष्मीनृसिंहाम्थाने ४४ पट्टेऽभिषिक्ता श्रीमद्वेदमार्गप्रतिष्ठापना चार्यपरमहंसपरिव्राजकाचार्या श्रीभाष्यप्रचरणाय बहुविधकार्यकृत स्वयमेवात्मग्रहकारिकाकर्तारश्च १००८ श्रीयुत श्रीवण्शठकोप श्रीवेदान्तदेशिकयतीन्द्रमहादेशिका प्रागेव (वैशेषिकरसायनस्येव) पर-मार्थभूषणग्रन्थस्य मुद्रणाय रूप्यकपञ्चसहस्रीमनुगृहीतवन्त परमोदारा तदात्वे मद्रनगरे कृतविनया प्रथमभागस्यास्य मैलापुर श्रीदेशिकसन्निधौ श्री श्रीनिवासदेवालये महति संमेलने सादरं प्रकटनमभ्यु पागमन् । अस्मद्गुरूनपि महस्य प्रकटयन्तश्चेमे विदुषोऽविदुष सर्वानप्येतद्ग्रन्थग्रहणे प्रेरयन्त स्वयं पञ्चाशत्पुस्तकग्रहणं प्रतिज्ञातवन्तस्तदर्थं रूप्यकसहस्रमप्यन्वगृह्णन् । पुनरप्येकं सहस्र परमास्तिकेन कल्कत्ताश्रेष्ठिमहोदयेन प्रागुक्तेनार्पितम् । तदेव श्रीभाष्यरसास्वादित्रिविधमठाधिपतिप्रभृतिपरमास्तिक-प्रोत्साहित मा याजीकृत्य सर्वनियन्त्रा श्रिय पत्या साम्प्रत संपूर्णं कथमपि निरवर्ति । एवमुप कृतवद्भ्यो महनीयेभ्य कृतज्ञतां प्रकटयन्, ईदृशेषु सत्कार्येषु मादृशमनुवेरीदृशमहनीयमहाजनश्रद्धैव हेतुरद्धेति विनिवेदयामि । अत्रोपकृतवता सर्वेषां नामधेयानि पृथक्पट्टिकाया मदर्शितानि द्रष्टव्यानि ।

अथ विषय:—सत्स्वपि बहुषु शारीरकमीमांसाभाष्येषु भाष्यमिदमेव श्रीभाष्यमिति प्रथते, भगवद्रा मानुजस्वामिपादा एव च भाष्यकारपदेन निरूढव्यवहारा इत्येतावताऽप्यस्य भूमा सुग्रह । वैदिकमतेषु शाङ्करमेकं विना सर्वाण्यन्यानि अद्वैतपराणि द्वैतपराणि च जगत्सत्यत्वमेवाऽऽतिष्ठन्ते । श्रीशङ्कराचार्या परं शून्यवादिनो बौद्धान् ब्रह्म परमङ्गीकारयितु तदाहतजगन्मिथ्यात्वे स्थित्वैव तत् साधयितुं प्रवृत्ता तदनुगुणमेव प्रस्थान् जगृहु । बहुशविवादे सति वादिनां वशीकरणाय कतिपयां शाम्पुरगमावारोहेण प्रधानत्वेन स्वस्वाभिमतत्वार्थस्य स्थापने नैसर्गिमपि प्राचा कश्चित् पन्था , अत एव जैमिनि अवैदिकसंमतं देवतानामावपक्षमभ्युपगम्यैव वैदिककर्मणा प्रामाणिकत्वं प्रतिष्ठापयामास । शांकरवत् भास्करीय यादवप्रकाशीयञ्चेति अद्वैतमतद्वयमप्यत्र श्रीभाष्ये खण्ड्यते । तस्मिन् मतद्वयेऽपि जगत

सत्यत्वमेव। महोपनिषदादिकं प्रमाणीकृत्य नारायणपारम्यं यादवप्रकाशस्थापितमिति श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकनिर्मितात् सच्चरित्ररक्षाग्रन्थादवगम्यते। भास्करस्त्रिदण्डिसंन्यासीति मनुस्मृतिकुल्लूकभट्टव्याख्यानतो बुध्यते। परं तयोर्मतयोः सांप्रतं न प्रचारः। तथा सांख्यमतानुसारिणो विज्ञानभिक्षोर्भाष्यस्यापि। उत्तरदेशे श्रीवल्लभाचार्यमतं श्रीनिम्बार्कमतञ्च देशभेदेन लब्धप्रचारमस्ति। शारीरकस्य भाष्यमिवान्येऽपि बहवो ग्रन्थाः स्वमतसंरक्षणाय तदीयैः कृताः समुल्लसन्ति। अस्त्यन्योऽपि चैतन्यसंप्रदायः। परंतु तत्र सूत्रभाष्यादि नोपलभ्यते। तन्मतस्थाः भगवद्भक्तिभरितान्तरङ्गाः अनुभवैकतानाः मन्ये नाधिकं वादकेलिषु व्याप्रियन्ते। एवं निर्दिष्टमतस्थाः सर्वेऽप्येते महावैष्णवाः शैवसमयविध्वंसनबद्धपरिकराश्चेति ग्रन्थत एव विशदम्। इमे सर्वे श्रीवल्लभाचार्यादयः श्रीभगवद्रामानुजापेक्षयाऽर्वाचीनाः तत्रतत्र तत्पद्धतिमनुसरन्तश्च लक्ष्यन्ते विष्णुपारम्ये। आनन्दतीर्थीयस्य द्वैतमतस्यान्यपूर्वभाविनोऽपि स्वपाश्चात्यत्वादेव सांख्यतार्किकद्वैतसरणेरिवैतत्सरणेः परीक्षणं कण्ठतः कर्तुं श्रीभाष्यादिग्रन्थो न प्रसक्तिमलभत। एषां सर्वेषां वैष्णवमतत्वेऽपि श्रीवैष्णवमतत्वेन श्रीभाष्यनिर्माणनिरूढप्रकर्षभाष्यकारमतमेव प्रथत इति सर्वजनसंप्रतिपन्नोऽयमर्थः। एवं सत्स्वपि मतेषु अस्मद्देशेऽस्मिन् दक्षिणभारते द्वैतस्याद्वैतस्य चैव प्रचारदर्शनात् तन्मतद्वयमनुरुध्य शारीरकार्थं सप्रति संजिघृक्षामि। भगवद्रामानुजमुनिसार्वभौमैरेव वेदान्तदीपे श्रीभाष्यनिर्माणानन्तरं कृते शारीरकव्याख्याने शारीरकाध्यायपादार्थाः सग्रहेण सम्यक् व्युत्पादिताः सन्ति, अत्रापि पुटान्तरे तत्संग्रहः कृतोऽस्तीति अत्र मतद्वयानुसारेण परं शारीरकार्थसंग्रहः क्रियते।

अद्वैते	द्वैते
शारीरके प्रथमेऽध्याये प्रथमे पादे—	
1. जगत्कारणं ब्रह्मेति निरूप्य अर्थान्तरप्रसिद्धा अपि शब्दाः स्पष्टब्रह्मलिङ्गसद्भावात् ब्रह्मपरत्वेन निर्णीयन्ते।	(स्पष्टास्पष्टब्रह्मलिङ्गत्वादिरूपो विभागो नेष्यते) नामसमन्वयः —अन्यत्र प्रसिद्धपदानामपि समन्वयः।
अस्पष्टब्रह्मलिङ्गकवाक्यविचारो द्वितीये तृतीये च।	
2. तत्र द्वितीये सविशेषब्रह्मलिङ्गनिरूपणम्-योगाख्यशक्तिमत्पदविचार इति वा।	लिङ्गानां—अन्यत्र प्रसिद्धाना वाक्यानां समन्वयः
3. तृतीये निर्विशेषब्रह्मलिङ्गनिरूपणम्; रूढिशक्तिमत्पदविविचारो वा।	उभयत्र प्रसिद्धलिङ्ग(वाक्य) समन्वयः।
4. कारणत्वस्य प्रधानादौ व्यभिचारादलक्षणत्वशंकापरिहारः।	अन्यपरत्वाभावेऽनुपपन्नत्वेन सम्यग्बुध्यमानानां शब्दानामपि समन्वयः।
द्वितीयेऽध्याये—1 ब्रह्मणः कारणत्वे स्मृतिन्यायविरोधपरिहारः।	युक्त्यविरोधः।
2. प्रधानादिवादानां न्यायाभासोपबृंहितत्वम्।	समयाविरोधः —विरुद्धसमयनिराकरणम्।

		अद्वैते	द्वैते
	3	श्रुतिविप्रतिषेधपरिहारे—मानान्तरानुगुणश्रुत्युपष्टम्भेन भूतभोक्तृविषयकश्रुतिविरोधपरिहार ।	युक्तिसहितश्रुत्यविरोध, अथवा अधिभूताधिदैवतश्रुतिविरोधपरिहार ।
	4	भौतिकविषयश्रुतिविप्रतिषेधपरिहार इति स्यात्, वायुविकारत्वात् प्राणस्य, तन्मते इन्द्रियाणां भौतिकत्वाच्च । प्रकृतिकार्यमहदाद्यभाव, 'इतरेषाञ्चानुपलब्धे' इति सूत्रे शाङ्करभाष्यादावुक्त ।	अध्यात्मव्यतिरिक्तविचार (अधिभूतादिविचार) प्राक् एव । अध्यात्मविचार इह ।
,, तृतीयेऽध्याये—	1	संसारगतिभेदप्रदर्शन वैराग्यहेतो ।	मुक्तिसाधनानि मुमुक्षुनिष्ठानि चत्वारि तत्र प्रथमस्य वैराग्यस्य संपादनमिह ।
	2	त्वम्पदतत्पदार्थविवेको महावाक्यार्थनिर्णयाय ।	माहात्म्यज्ञानपूर्वकसुदृढस्नेहरूपभक्तिवर्धनम् ।
	3	सगुणविषयकविज्ञानभेदाभेदचिन्ता ।	तारतम्योपेतोपासन निरूपणम् ।
	4	इतिकर्तव्यतानिरूपणम् ।	उपासनजन्यापरोक्षज्ञानरूपसाधननिरूपणम् ।
,, चतुर्थेऽध्याये—	1	निर्गुणविद्याफलैकदेशरूपबन्धनिवृत्तिकथनम् -पूर्वोत्तरकर्मविनाशाश्लेषौ ।	कर्मक्षय ।
	2	अपरविद्यानिष्ठस्योत्क्रान्ति ।	उत्क्रान्ति ।
	3	सगुणविद्याकार्यार्चिरादिगति ।	अर्चिरादिमार्ग ।
	4	द्विविधविद्याफलम् ।	भोगरूपं फलम् ।

एवं स्थूलनिरीक्षणे, अद्वैते सगुणनिर्गुणभेदकल्पनं द्वैते उपासनानन्तरभवात् तद्भिन्नादपरोक्षज्ञानान्मुक्तिरित्येतद्दशव्यतिरिक्तांशेषु प्राय पादार्थानां द्वैताद्वैतविशिष्टाद्वैतमतेष्वैकरूप्यमेव सुवचम्, केवलं वाचकशब्दराशिर्भिद्यत इति । अथापि अधिकरणनिरूपणभङ्गी व्यधिकरणभेदकल्पनेत्यादि बहुकं भिद्यत एव । द्वैतिनस्तु प्रायो विषयवाक्यमप्यन्यान्निर्दिशन्ति । सुप्रसिद्धसर्वप्राच्यस्वीकृताम्नायसमानोपनिषदादिगतान्येव वाक्यानि गृहीत्वा स्वमतं व्युत्पादनीयमिति निर्बन्धं विना स्वमात्रविदिता बहवो ग्रन्था तन्मतप्रवर्तकाचार्यैरुदाहृता । पूर्वापरसंदर्भाज्ञानात् परैरिव तच्छिष्यैरपि तदर्थशोधनं तत्र एव दुष्करम् । एवं स्वमतप्रक्रिया परविलक्षणां तत्रतत्र स्वयमुपन्यस्यमाना स्थापयितुं वेदादाह्रियमाणानि अश्रुतकौशिगतत्वेनोच्यमानानि प्रवर्तकाचार्यैराप्यसच्छायान्येव लक्ष्यमाणानि वाक्यानि तद्ग्रन्थवदेव स्वयमप्रमाणत्वेन चेत् परे मन्येरन्, तदा न कश्चित् परेषां क्लेश । अन्यदा तु परे स्वस्वाभिमतसिद्धान्तमनुरुध्य निर्वाहे प्रयास एव । यादृशं सिद्धान्तमवष्टभ्य शारीरकमद्वैतिभिर्द्वैतिभिर्वा व्याख्यातम्, तदंशस्य तस्य

प्रमेयमिह संगृह्य प्रदर्शयेम, तेन शांकराद्वैतस्याद्वैतान्तरेभ्यः माध्वद्वैतस्य च सांख्यादिद्वैततो भेदः सुग्रहो भवेत्। तत्र शांकरस्य श्रीभाष्यादित एव स्पष्टत्वादतीव संग्रहो भङ्ग्या कयाचित् क्रियते। माध्वमतं तु मनाक् विस्तरेण वर्ण्यते।

शांकराऽद्वैतम्

निर्विशेषं ब्रह्मैकमेव सत्यम्। जगन्मिथ्या। यद् वस्तुतोऽसत् बुद्ध्या गृह्यते, तन्मिथ्या; यथा शुक्तिरजतम्; यथा च स्वप्ने वस्तुजातम्। यथावस्थिततत्त्वबोधोदयं यावत् तद्विषयव्यवहाराः प्रवर्तन्ते। तत्र शुक्तिरजतस्य मिथ्यात्वेऽपि तदनुबन्धिनः समीहादिरूपा व्यवहारा: न तद्वन्मिथ्याभूताः। स्वाप्निकभक्षणविहरणादिव्यवहारास्तु स्वाप्नपदार्थवदेवासत्याः, एकरूपदोषमूलकत्वात्। तद्वत् ब्रह्मणि कल्पितं जगदिव तदनुबन्धिव्यवहारा अपि मिथ्याभूता एव; एकाऽविद्यारूपदोषमूलकत्वात्। तत्र शुक्तिरजतस्वाप्नपदार्थहेतुभूतदोषस्य तद्विलक्षणसत्यत्वेऽप्यस्या अविद्यायाः न जगद्विलक्षणसत्यत्वम्; तथासति द्वैतापत्तेः। अतः साऽपि मिथ्या; अथ च सा अनादिः; अन्यथा अविद्योत्पत्तेः प्राक् ब्रह्मणो मुक्तत्वापत्तेः; कारणाभावादविद्याया अयोगप्रसंगाच्च। प्रवाहानादिभूताविद्यापरम्परया बन्धानादित्वमेव शांकरभाष्येष्टमिति वादस्य यद्यवसरः स्यात्, तदा जीवानामप्यनादित्वं प्रावाहिकमेव स्यादिति अकृताभ्यागम-कृतविप्रणाशमुक्त्यर्थप्रवृत्त्यभावादिकमापद्यते, बौद्धाविशेषश्चेति मिथ्याभूतानामपि केषाञ्चिदनादित्वं स्वीकृत्यैवाद्वैतं तैः समर्थ्यते। ते च षट्—

"1. जीव 2. ईशो 3. विशुद्धा चित् 4. तथा जीवेशयोर्भिदा।
5. अविद्या 6. तच्चितोर्योगः षडस्माकमनादयः॥"

इति गणिताः। एवमनादिषुष्ष्वेषु, पञ्चानां मिथ्यात्वात् ब्रह्मतत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वमस्तीति तन्निवृत्तौ ब्रह्मैकमेव शिष्यते। सैव मुक्तिः। यद्यपि सर्वस्यास्या निवृत्तावपि ब्रह्मणो न बन्धः, परमार्थतः कस्याप्यन्यस्याभावादेव तस्य नित्यमुक्तत्वात्। न च सांसारिकदुःखानुभवस्यैवमेवानुवृत्तौ कथं मुक्तत्वमिति शक्यम्—अस्यानुभवस्यापि मिथ्यात्वेन वस्तुतस्तदभावस्याक्षतेः—अथापि वास्तवबन्धस्याभावो मुक्तिरिति नोच्यते; प्रतियोग्यप्रसिद्धेः। अपारमार्थिकस्यैव बन्धस्य निवृत्तिरेव मुक्तिः।

सा च 'नेह नानास्ति किञ्चन', 'अहं ब्रह्माऽस्मि' इत्येवम्भूताऽद्वितीयात्मज्ञान-ब्रह्मात्मैक्यज्ञानादिव्यपदेशभाजः वाक्यजन्यात् वाक्यजज्ञानसंस्कृतमनोजन्याद्वा शुद्धब्रह्मसाक्षात्कारात्मकतत्त्वज्ञानात् भवतीति, यदा यत्र देशे तज्ज्ञानोदयः तदा तद्देश एव मुक्तिः। अर्चिरादिगत्यादिश्रवणं तु कार्यब्रह्मप्राप्त्यर्थम्। 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसंचरे' इति वचनात् कार्यं गतानां कार्येण ब्रह्मणा सह तत्र मुक्तिः। तत्प्राप्तिहेतुरुपासनञ्च, नाम ब्रह्मेत्युपासीतेत्येवंविहित प्रतीकालम्बनोपासनव्यतिरिक्तम्। कार्यचतुर्मुखलोकप्राप्तेः, 'प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये' इति श्रुतितोऽवगमात् तदुपासनमेव तत्प्राप्तिहेतुरिति न, चतुर्मुखविलक्षणस्यैव सर्वजगत्कारणतायाः स्वीकृतत्वेन कारणविषयकसत्यकामत्वादिविचित्रगुणविशिष्टोपासनानामपि मार्गान्तरानिर्देशेन कार्यब्रह्मलोकप्राप्तेर्वक्तव्यत्वात्। अपरब्रह्मोपासनं विना परब्रह्मोपासने क्रियमाणेऽपि त्रिमात्रोंकारालम्बनत्वादुपासनस्य न निर्विशेषोपासनत्वमिति तेनार्चिरादिप्राप्तिः क्रममुक्तिश्च,

ईक्षतिकर्मव्यपदेशाधिकरणे तेरुक्ता । एवञ्च मुख्यमुक्तिहेतुभूताखण्डब्रह्मसाक्षात्कारमिहैव सम्पादयितुमसमर्था एव लोके प्राय इति ईदृशानां सगुणब्रह्मज्ञाननिष्ठान्तर्गतानां यस्मात् कस्माच्चिद् विज्ञानात् अमानवप्रापणीयसत्यलोकप्राप्तौ तत्र समये तत्त्वसाक्षात्कारोदया मुक्तिरिति ।

इदञ्च मतम्——जगद्भ्रमहेतुभूतत्वेन तदभिमताऽविद्यारूपस्योपादेर्मिथ्याभूतस्यैवानादित्वम्, मिथ्याभूता अपि पदार्था उत्पद्यन्ते, सन्ति च कञ्चित् कालम्, तत्त्वज्ञानान्निवर्तन्ते चेत्यादिकं च यावत् यथायथोपपाद्यते, तावन्न प्रतितिष्ठति । भट्टकुमारिलनयेन प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्यनुपलब्धिरूपप्रमाणषट्कस्वीकारिण एते । परन्तु प्रत्यक्षज्ञानोत्पत्तिप्रकारं तदुपपत्तिरीत्या सर्वथा नेच्छन्ति, किं तु सांख्यच्छायामाश्रयन्त इति वेदान्तपरिभाषाया विशदं द्रष्टव्यम् । को नाम जीवः, स किमेकोऽनेको वा, जीवस्य ईश्वरस्य च प्रमाणैः सत्त्वे मिथो भेदकाकारा के, जगतः कल्पितत्वे च किं जीवकल्पनाविषयत्वम् उतेश्वरकल्पितत्वम्, ईश्वरकल्पितत्वे च कथं जीवैरनुभूयमानता, तत्तज्जीवकल्पितत्वे च कथं जगत एकत्वम्, मिथः संवादश्च कथम् एककल्पितस्य शुक्तिरजतस्यान्येनादर्शनात्, ईश्वरस्वरूपञ्च जगतः किंरूपम्, तत्र सृष्टिक्रमनियमः कश्चिदस्ति न वा, ईश्वरेणापि मुक्त्यर्थं प्रयत्नः कार्यो न वा, आनन्दमयस्य किमिति शुद्धमुक्त्यपेक्षेत्यादिकमप्यत्र अविद्यातत्त्ववदन्यदपि सुबहु विचार्यम् । सर्वत्र श्रुतिवचनरूपप्रमाणगवेषणमपि कार्यमिति तत्र प्रवृत्तानां पारमार्थिकं सुलभा । एवं नवीनरीत्या शोधनविस्तारोऽप्यस्मत्कृतेष्वेव बहुषु ग्रन्थेषु द्रष्टव्य ।

अथ माध्वद्वैतम् । अद्वैतनिरसनधुरन्धरैः श्रीमदानन्दतीर्थैर्विष्णुभक्तैः निर्दोषनिखिलकल्याणपूर्णविष्णुव्यतिरिक्तप्रमाणस्वीकारिभिर्माध्वैः द्वैतं स्वीकृतमस्ति, तद्देशयानुगुणं तत्संमतप्रमेयसंग्रहः क्रियते । इमे विशिष्टाद्वैतिन इव प्रत्यक्षानुमानशब्दरूपप्रमाणत्रयवादिनः । प्रमेयनिरूपणेऽपि एतत्सादृश्यं बहुलमस्ति, बहुलं वैसादृश्यमपि । स्वतन्त्रास्वतन्त्ररूपेण वा ईश्वरानीश्वररूपेण वा द्विविधः पदार्थः । प्रथमो विष्णुः निर्दोषोऽनन्तकल्याणगुणपूर्णः सृष्टिस्थितिसंहारनियमनज्ञानाज्ञानबन्धमोक्षरूपकार्याष्टककर्ता परममुख्यया वृत्त्या सर्वशब्दवाच्यः सर्वव्यापी ज्ञानानन्दरूपः । परममुख्यत्वञ्च निरवधिकत्वानन्याधीनत्वान्यतरविशिष्टत्वेनैव स्वरसतः प्रवृत्तिनिमित्तधर्मवत्त्वात् । यदेन्द्रादिशब्दार्थं ऐश्वर्यं भगवति विवक्ष्यते, तदैतत् । शचीपत्यादौ तु तत् सावधिकमन्याधीनञ्च । परमात्मभिन्ना तद्भार्या तन्मात्राधीना लक्ष्मी तद्वदेव नित्यमुक्ता सर्वशब्दवाच्या, कालतो देशतश्च सर्वव्यापिनी च । परमात्मनः किञ्चिदूनत्वात् गुणतो व्याप्तिः सर्वकल्याणगुणपूर्णतारूपा नास्ति । सेयं जीवकोट्यनन्तर्भूता प्रकृत्यभिमानिनी ।

संसारयोग्यत्वं जीवत्वम् । संसारिता चानादितमेवाज्ञानादिदोषयुक्तत्वात् ।

त इमे, जीवा लक्ष्मीवदेव परमात्मनोऽत्यन्तभिन्नाः ; असंख्याका इमे त्रिविधाः-मुक्तियोग्या नित्यसंसारिणः तमोयोग्याश्चेति । मुक्तियोग्यान् देव-ऋषि पितृ-चक्रवर्ति मनुष्योत्तमभेदेन पञ्चधा विभजन्ति । मनुष्योत्तमपदं ऋषिचक्रवर्तिभिन्नपरमात्मोपासकमनुष्यपरम् । मध्यममनुष्याः स्वर्गभूमिनरक-

सञ्चारिणः सर्वदा सृष्टौ सुखदुःखानुभववशा एव वर्तन्ते । तमोयोग्याः परमात्मद्वेषिणः स्वर्गानुभवरहिता द्वेषपरिपाकवशात् क्रमेणान्धतमसे निमज्जन्ति ।

ईशः, जीवः, जडमित्येषां त्रयाणां मिथोऽत्यन्तभेदस्य, तथा जीवस्य जीवान्तरादत्यन्तभेदस्य जडस्य जडान्तराच्चात्यन्तभेदस्य स्वीकारात् द्वैतित्वम् । एतन्मते प्रकृतिवत् अव्याकृताकाशोऽपि कश्चित् चैतन्यात्मकमोक्षस्थानातिरिक्तो जडपदार्थोऽस्ति । स भूताकाशभिन्नः सृष्टौ प्रलये चैकरूपो निर्विकारः प्राच्यादिदिग्रूप एकः नित्यः सर्वव्यापी । परमात्मा सृष्टिकाले प्रकृतितः गुणत्रयशब्दवाच्यानि सत्त्वरजस्तमांसि द्रव्याणि विभज्य महदादिसृष्टिमारभते । एतदन्तर्गत शुद्धसत्त्वमेव मुक्तानां लीलाविग्रहाय भवति । महदहङ्कारतत्त्वे स्तः । बुद्धिमनइन्द्रियाणि प्राकृततत्त्वरूपाणि अन्यरूपाणि चेत्युभयविधानि स्वीक्रियन्ते । तत्र द्वितीयान्तर्गता बुद्धिर्ज्ञानम् । मन इन्द्रियाणि च नित्यानि ईशलक्ष्मीसर्वजीवस्वरूपभूतानि साक्षिपदवाच्यानि । अनित्यानि च बद्धानाम् । साक्षिस्वरूपस्येन्द्रियस्य आत्मा मनः तद्धर्मा सुखदुःखादयः अविद्या कालः अव्याकृताकाशश्च साक्षात् विषयाः ; शब्दादयो बाह्येन्द्रियद्वारा विषयाः । तत्र शब्देषु वर्णा एकपञ्चाशत्संख्याकाः विभवोऽनादिनित्याश्चोच्चारणाद्यभिव्यङ्ग्याः । कालः प्रकृत्युपादानकः क्षणलवाद्यनेकरूपः । परमात्मभक्तिभिन्नत्वमपि तद्व्यतिरिक्तेषु सर्वेषु चेतनेषु स्वीक्रियते । सर्वे जीवा अणुपरिमाणाः । मुक्तानामप्यणुत्वमेव । महत्त्वव्यवहारस्तु अणिमाद्यैश्वर्यनिबन्धनः । विष्णोर्लक्ष्म्याश्च विभुत्वेन संमतयो. अणु महत् मध्यममिति त्रिविधं परिमाणमपि युगपदेवास्तीति वदन्ति । तन्नूनं तद्विग्रहस्य तत्तत्स्वरूपत्वाङ्गीकारात् युगपत् विविधविग्रहपरिग्रहसंभवादिति भाव्यम् ।

चैतन्यस्वरूपाः सर्वे आत्मानः इत्युक्तम् । एवञ्च तस्यैव चैतन्यस्य विषयग्राहकत्वसंभवात् धर्म्यतिरिक्तं ज्ञानं नास्ति । ''यः सर्वज्ञः'' इत्येव सर्वत्र ज्ञानतदाश्रययोराधाराधेयभावेन भेदप्रतीतिः कथमिति चेत्—प्रतिवस्तु विभिन्नो विशेष इति कश्चित् पदार्थः स्वीक्रियते । स एव भेदतन्मूलसर्वव्यवहारनिर्वाहकः । अत एवेश्वरलक्ष्मीगुणानां तद्विग्रहाणाञ्च तत्तदभेद एव ; भेदव्यवहारस्तु विशेषपदार्थाधीनः । ननु लक्ष्मीश्वरसंयोगः किं लक्ष्म्यभिन्नः, एवमीश्वराभिन्नः । उभयाभिन्नत्वे च तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वनियमात् लक्ष्मीशयोरप्यभेदापत्तिरिति चेन्न—संयोगस्य द्विनिष्ठस्यैकस्यैतन्मतेऽनङ्गीकारात् एक प्रतियोगिकत्वान्यानुयोगिकत्वरूपाकारवन्तौ उभौ संयोगौ संयुक्ताविति प्रतीतिविषयाविति । तैः स्वमतप्रमाणतयोपात्तेषु प्रमाणेषु बहुषु तन्मतस्थपुरुषरचितग्रन्थवत् स्पष्टं तत्प्रतिपादकं तन्मात्रदृष्टं ब्रह्मतर्कनामकग्रन्थमनुसृत्य यथायथं भेदाऽभेदविषये तन्मतस्थितिरवधारणीयाऽस्ति । तत्र प्रायो ब्रह्मतर्कश्लोकोदाहरणेन स विषयः प्रतिपाद्यते—

ईशो लक्ष्मीर्जडाः जीवाः भिन्ना एव तथा मिथः । जडानां भेद एवैवं जीवानामपि निश्चितः ॥
"प्रत्यक्षमनुमानञ्च वाक्यञ्चेति त्रिधा प्रमा । चेतनञ्च जडञ्चेति द्विविधं त्विन्द्रिय मतम् । चेतनं त्विन्द्रियं ह्यात्मस्वरूपान्नापरं स्मृतम् । मुक्तानां चेतन त्वेव बद्धानामुभयं तथा । विष्णोरेव स्वरूपाणां तद्गुणानां तथैव च । तस्यैव शिरआदीनां नैव भेदोऽस्ति कश्चन । अभेदेऽपि **विशेषेण** व्यवहार·

पृथक् भवेत् । विष्णोः क्रियाश्च या काश्चित् तद्भेदोऽत्र न क्षमः । एवं लक्ष्म्याश्च मुक्तानां स्वरूपैः स्वगुणैरपि । स्वक्रियाभिस्तथैवैक्यं नित्यं स्वावयवैरपि । भेदाभेदस्तु बद्धानां गुणैः स्वैः कर्मभिस्तथा । आशांशिनोः, गुणस्यापि गुणिनः, कर्मतद्वतोः । कार्योपादानयोश्चैव व्यक्तिसामान्ययोरपि । भेदाभेदो न तु क्वापि विष्णोरस्ति कदाचन । भेद एव हि जीवादेः केवलाभेद आत्मना । तत्क्रियाणां न नाशोऽस्ति तच्छक्तेः पूर्वकालतः । एवं मुक्तक्रिया नित्या नान्येषां ध्रांतसमवात्" इत्येवम् ।

भ्रान्तिज्ञानयथार्थज्ञानयोर्मध्ये यथार्थज्ञानस्य स्वरूपात्मकत्वेऽपि भ्रान्तिज्ञानस्यान्तःकरणपरिणामत्वम् तस्य बहिरप्रसृतस्यैव विषयेण विषयविषयिभावसंबन्ध इति एतन्मतम् । अत एव भ्रान्तितदधीनक्रियादीनां नात्मैक्यम्, अव्यवगतत्वादिति स्यात् । एवं विष्ण्वादेरात्मना तद्विग्रहस्य चैक्ये, 'क्रियात्मिका भगवतो भक्तिः' 'यदात्मको भगवान् तदात्मिका' इति निखिलाद्वैसुपाख्यानमपि प्रमाणमेभिर्गम्येत । प्रसिद्धश्च षाड्गुण्यविग्रहस्यापि । अत एव परकालदिव्यसूरिप्रभृतीनां विग्रह एव परमात्मत्वाभिमानं वदन्ति । उक्तं च यदुराजपक्षाशति श्रीदेशिकचरणैः —

" विश्वातिशायिसुखरूप ! यदात्मकस्त्वं व्यक्तिं करीश कथयन्ति तदात्मिका ते ।
येनाधिरोहति मतिस्त्वदुपासकानां सा किं त्वमेव तव वेति विनिश्चयोऽहम् ॥ "

इति । एवं द्रव्यप्रसिद्धभेदेष्वपि अभेदवादिन एते न सर्वात्मना तार्किका इव द्वेषिणः । तार्किकैर्द्रव्यगुणक्रियादीनां भेदः सर्वात्मना स्वीकृतः, न शाङ्करभाष्येऽपि स्वयं भेदाभेदपक्षावरहितेऽपि तार्किकमतनिराकरणाधिकरणे प्रसंगादयथार्थ लभ्यते । जीवब्रह्मेश्वराणां भेद एवेत्येतावता स्थिरमेषां द्वैतित्वम् । भ्रान्तिज्ञानमिव स्मृत्यनुमित्यादिज्ञानमपि ईशलक्ष्म्योर्नास्ति । किंतु प्रत्यक्षज्ञानमेव तयोस्तत्तद्गृहीतसर्वविषये ।

पूर्वं पञ्चधा विभक्तेषु मुक्तियोग्येषु मनुष्योत्तमाः द्विविधाः तृणजीवा अन्ये च । आत्मत्वगुणमात्रेण ब्रह्मोपासकाः तृणजीवाः, सत्यचित्सुखानन्दत्वात्मत्वरूपगुणचतुष्टयेन तदुपासका अन्ये । देवर्ष्यादयस्तु यथार्हं बहुगुणविशिष्टब्रह्मोपासकाः । पुरुषभेदेनोपासनाकालदैर्घ्यं भिद्यत इति सर्वेषाम् । उपासनतारतम्यात् अपरोक्षज्ञानमपि भिन्नभिन्नाकारं तेषाम् । मुक्तिफलेऽपि तत एव तारतम्यम् । वैराग्यभक्त्युपासनप्रत्यक्षज्ञानरूपेषु क्रमिकेषु उपायेषु सिद्धेषु, परमभक्तिर्जायते । ततो भगवतोऽतिशयित प्रसादः । ततो मोक्षः । तत्र ये देहावच्छेदेनैवापरोक्षज्ञानवन्तः, प्रतीकालम्बनास्ते भवन्ति । तेषां कार्यब्रह्मनाशे क्रमेण मोक्षः । अप्रतीकालम्बनास्तु ब्रह्मोपासकाः तत्साक्षात्कारिणः परमेव ब्रह्म नीयन्ते । अर्चिरादिमार्गं एषामपि । एकगुणोपासकानामपरोक्षज्ञानानन्तरं न शरीरादुत्क्रमणम् । किंतु शरीरमुच्छूने नश्यति । ते पृथिव्यादावेवावतिष्ठन्ते । सर्वेषामप्यन्ते सत्यलोके चतुर्मुखोपदेशात् केनचित् क्रमेण मुक्तिः । पूतनाशिशुपालादीनां भगवद्द्विषां कथं मुक्तिरिति चेत्—तत्तच्छरीरं जीवद्वयविशिष्टम् । तत्र भक्तो मुच्यते, अन्यस्तमसि मज्जतीति । मुक्तिश्च स्वरूपानन्दाभिव्यक्तिः । जीवस्वरूपेषु स्त्रीपुरुषभेदोऽप्यस्ति । पुंजातीयानां संसृतौ अनियतं शरीरम्, मुक्तौ पुंशरीरमेव । स्त्रीजीवानां संसृतावपि स्त्रीशरीरमेव ।

एवमानन्दस्वरूपे ज्ञानादौ च तारतम्यस्य स्वाभाविकस्य सत्त्वात् मुक्तौ तारतम्यं सिद्धम्। केषाञ्चिदुपासकानां महत्तरापराधात् मुक्तौ स्वरूपानन्दाभिव्यक्तावपि ह्रासः। स च न प्रकृत्याद्यावरणाधीनः; तेषां निवृत्तत्वात्; किंतु परमात्मेच्छामात्रात्। एवं स्वानुभवेन सह ब्रह्मसालोक्यसामीप्यसारूप्यसायुज्येषु यथार्हमाप्त्या भोगचातुर्विध्यमप्यस्ति। सर्वे परमात्मनः शेषभूताः तत्कैङ्कर्यपराश्च। भगवता परमं साम्यं भोगे सर्वेषां मुक्तानामित्येतदेभिर्नेष्यते इति विरुद्धमेतावता। तस्य तस्य जीवस्य यावदनुभवशक्तिरस्ति, तावत उपायेन साधनेऽपि परकीयानुभवसमानानुभवाभावात् क्लेशस्य नावसरः, शिशुबाल्युवस्थविराणां भुज्यमानस्यान्नस्य परिमाणतारतम्येऽपि तृप्तेरेकरूपतया क्षुदादिक्लेशाभाववत् उपपत्तेः। अतएवेच्छाविरहात् तदधिगमे यत्नस्यापि नावकाशः। विस्तरोऽन्यत्र—इति माध्वमतसंग्रहः।

अद्वैतिनां निर्विशेषाद्वैतवादमिव द्वैतिनां धर्मधर्मिभेदाभेदादिवादमपि विशिष्टाद्वैतिनो न संमन्यन्ते अद्वैतवादनिरसनप्रावीण्यं पुष्कलं वहन्तोऽपि द्वैतिनः सर्वाभ्युपगत-संप्रदायागतश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिमात्रग्रहणेन स्वसिद्धान्तप्रमेयं न स्थापयितुं पारयेयुरिति, अत एव वाक्यार्थवर्णनवैखरी तेषां बहुत्र न सरसेति च विमर्शकानामाशयः। उपादानकारणमपादानकारणञ्चेति कारणद्वैविध्यं प्रदर्श्य, ब्रह्मणो जगन्निमित्तत्वमेव, नोपादानत्वमिति वाद एषां वेदान्तव्याख्यातृभ्यः सर्वेभ्योऽपि तीर्थकरेभ्यो न रोचते। शैवतार्किकसरणिरियमित्यध्यवस्यन्ति।

यस्तु शारीरकशास्त्रव्याख्यादिरूपेण श्रीकण्ठभाष्यादिना प्रवर्तितः **शैवसिद्धान्तः**, सोऽत्यन्तार्वाचीन इति सर्वजनसुविदितमेव। शैवागमाद्यसंमतं शिवस्योपादानत्वमप्यूरीकृत्य उपनिषद्वादैः शिवपारम्यपरत्वस्थापने एते श्रद्दधते। एतन्मूलभूतस्य श्रीमदप्पय्यदीक्षितसमकालिकस्य श्रीकण्ठभाष्यस्य यदिमे साग्रहं श्रीशङ्करभाष्यादितोऽपि प्राचीनत्वं प्रतिष्ठापयितुमीहन्ते, नैतच्चित्रम्—यतो नारायणेन परमात्मना समष्टिसृष्ट्यनन्तरं पञ्चीकरणं विधाय ब्रह्माणं सृष्ट्वा तन्मुखेन रुद्रः सृष्ट इति निश्चप्रचेऽप्यर्थे अत्यन्तमर्वाचीनस्य रुद्रस्याऽऽदिकारणत्ववादे यथा प्रवर्तन्ते, तथैव तन्मततत्परभाष्यस्यापि सर्वावरस्य सर्वप्राचीनत्वप्रतिष्ठापने प्रयतन्तीति उभयमप्यसामञ्जस्यमन्योन्यानुरूपमेव। अत एव किं श्रुतिभारतरामायणादिवाक्येनानेन हठवादेन साधितं भवतीति एतदुपेक्षणमेव रोचयन्ते विपश्चितः। शाङ्कराच्चेदिदं प्राक्तनं स्यात्, कथंकारं पाशुपतखण्डनावसरे ते पाञ्चरात्रस्येव शैवस्योपादानत्ववादमप्युपन्यस्य वक्तव्यं न वदेयुः। तदेभिः श्रीकण्ठभाष्यवाक्यानां श्रीभाष्यवाक्यसच्छायतया तत्कर्तुस्तच्चोरत्वं जगत्प्रसिद्धं परिहर्तुकामैः तत्पूर्वभावित्वमाने तृप्तिमलभमानैः शांकरादपि पूर्वत्वं वक्तुमारब्धम्। विष्णुचतुर्मुखस्वरुद्रान्तरविलक्षणः नारायणस्यापि कारणं शिवः अस्यर्थ इत्यादिच्च विस्तरेणान्यत्र खण्डितम्। निमित्तमात्रवादिशैवागमविरोधश्चात्र निष्कम्पः। यदत्र शैवेषु तूष्णीकेष्वेव सत्सु अद्वैतिनः केचित् अखिलभारतव्यापिनि वैष्णवमते स्वसमादरणीय एव हन्त विद्वेषं वहन्तः शैवसमयसंधुक्षणेन मुधैव मन्दमतीन् मोहयन्ति, तदेतत् कलिसाम्राज्यम्। सर्वथा शिवपारम्यपरत्वेन कल्पिता शारीरकार्थसरणिरत्यन्तार्वाचीनेति प्रसिद्धद्वैताद्वैतविशिष्टाद्वैततुलां नेयमारोहतीति किमित्यस्याल्पस्य बहूकरणेनेति सन्तः पश्यन्ति।

एवं सर्वसंमानितस्य व्याकरादिसमस्तनारायणपरदेवतात्वप्रतिष्ठापकस्य श्रीवैष्णवसंप्रदायप्राप्तस्य विशिष्टाद्वैतस्य सर्वश्रुत्यैकरस्यवत्त्वमुपपादयितुं महत्श्रीभाष्यादिकं प्रणीय प्रकृष्टसिद्धान्तप्रवर्तकाचार्यपदं निर्बाधं निरुपमं वहतां श्रीभगवद्रामानुजस्वामिपादानां चरितमिहैव सञ्जिघृक्षामि—

श्रीभूकेशवसोमयाजितनयः श्रीभूतपुर्युद्भवो
हारीतान्वयदुग्धवारिधिविधुः शेषस्य मूर्तिः परा ।
गायत्री श्रुति सम्प्रदायसरणी भाष्यैर् यथावत्तनो
व्याख्यां यादवमुख्ययोगिकलितां ज्ञातुं तत्र तेऽवसत् ॥ १ ॥

काञ्च्यां हस्तिगिरिस्थितेन महता श्रीयामुनेयेन यो
दृष्टो यादवशिष्यगोष्ठ्युपगतः प्रीत्याऽस्मदीयोऽस्त्विति ।
यस्यार्थे शरणं प्रपद्य वरदं तस्मिन् स्वदेशं गते
योऽसौ यादवनीत ऐच्छदयनो गङ्गादितीर्थाटनम् ॥ २ ॥

कल्यासप्रतिमुख्यचिन्तनविधौ भ्रमो गुरुः स्वात्मनेऽ
निष्टं चिन्तयतीति सोदरमुखाद् विज्ञाय यात्रां त्यजन् ।
एकाकी विपिने विचिन्त्य वरदं तस्मौ य एव क्षणात्
कैरातावृतिदिव्यदम्पतियुतः काञ्चीं समासादयत् ॥ ३ ॥

तीर्थापेक्षिकिरातरूपकमलाकान्तोपचारं चिरं
कुर्वन् यामुनयोगिवर्यकलिते स्तोत्रे कदाचित् श्रुते ।
तत्सेवात्वरितोऽपि यो यतिवरश्रीदेहमात्रेक्षणात्
दूनोऽभूच्च तन्मनोरथमहापूर्त्यै च यत्नं व्यधात् ॥ ४ ॥

काञ्चीपूर्णमुखाद्यचेत्य भगवद्भावं स्वयं प्रस्थितः
मध्ये यो मधुरान्तके श्रीमहापूर्णाद्धि शिष्योऽर्थवित् ।
आज्ञां तस्य पतंसयन् अधिगत श्रीयामुनेयाश्रितान्
गोष्ठीपूर्णमुखान् परानपि महाभाज्यो बभौ भूतले ॥ ५ ॥

श्रीकूरेशसहाय एव सहसा काश्मीरदेशं गतः
यो बोधायनवृत्तिमद्भुततरसामान्ते निरीक्ष्याऽऽगतः ।
वेदार्थं च समग्रहीत् बहुविधभाष्योक्तिरक्षी व्यधात्
श्रीभाष्यं स्वयं दीपसारसहितं भाष्यञ्च गीताश्रितम् ॥ ६ ॥

प्राप्तो यो यतिराजतां बहुमतैस्तत्कालैः श्रुतैर्योगिभिः
संख्यातीत गृहस्थसेवितपदो देशान् अटन् ऐक्षत ।
अद्वैतादिमतं निरस्य सगुणश्रीशैकनिष्ठां हरि-
द्वारात् सेतुपदावधि प्रचुरयन् देवालयान् पालयन् ॥ ७ ॥

शेषाद्रौ विनुतोऽथ मातुलवरश्रीशैलपूर्णादिभिः
श्रीरङ्गादिपरिष्कृतिं विरचयन् शैवञ्च विध्वंसयन् ।
श्रीनारायणशैलशृङ्गभुवि यः श्रीशं प्रतिष्ठापयन्
लोकक्षेमपरो भुवं व्यतनुत श्रीवैष्णवैकाङ्किताम् ॥ ८ ॥

इत्थं श्रीकरिशैलवेङ्कटगिरि श्रीयादवाद्रिप्रभृ-
त्यार्यक्षेत्रपरिष्कृतेः परमसौ श्रीरङ्गवासी भवन् ।
दिव्यद्राविडवेदबोधनपरः श्रीव्यासबोधायन-
श्रीमन्नाथमुनीन्द्रदर्शितपथानीताखिलार्थप्रजः ॥ ९ ॥

सर्वेशैः स्वकदर्शनप्रचरणं कुर्वंश्चतुःसप्तती
पीठेषु श्रितवत्सलैः प्रपदनं प्रख्याप्य मुक्तौ हितम् ।
भक्तिज्ञानविरक्तिशीलनियमाचारादि पुष्णन् भुवि
ख्यातोऽभूत्, अयमस्तु मे हृदि सदा रामानुजार्यो मुनिः ॥ १० ॥

औपनिषदविद्यापरिगणनादिकमल्पं कार्यं सर्वं बृहदारण्यकोपनिषदादिमुद्रणावसरे तत्तद्ग्रन्थभूमिकायामेव मया कृतमस्तीति तत एव सर्वमवगन्तव्यमिति तदाम्रेडनमिह न रोचये । शारीरकोल्लिखित-विद्याविशेषपट्टिका पुनरिहापि पृथक् निवेशिताऽस्ति ।

शाखावान्तरभेद-अधिकरणनामावल्यादिकं चात्र पृथक् सौकर्याय परिकल्पयामि । एवमनेकावश्यककार्यव्यग्रस्य निर्वहणीयाचार्यचरणानुग्रहपूर्वकनिदेशस्य मे हार्दं निवेदनमलैतदेकम्—

अनेन दर्पणेन यो ह्यनुग्रहैकमानसो व्यधत्त भाष्यमुद्रणं वृषाद्रिगः श्रियः पतिः ।
श्रुतप्रकाशिकोपशोभिभाष्यमुद्रणं यदा त्वसावनुग्रहीष्यते तदैव चित्तनिर्वृतिः ॥

25. नाथमुनिवीथी,
ति. नगर, मद्रपुरी 17.
15-11-64

इति श्रीवैष्णवचरणरेणुः व्याख्याता
वात्स्यसच्चक्रवर्ती उत्तमूर् वीरराघवाचार्यः
उभयवेदान्तग्रन्थमालासंपादकः

श्री

शास्त्रविभागनामनिर्देशः

मीमांसाशास्त्रमेकं सत् भवेत् विंशतिलक्षणम् । काण्डत्रयात्मकं चाऽऽद्ये द्वादशाध्याययोर्द्वयोः ॥ १ ॥

प्रत्येकं स्युश्च चत्वारि संकर्षब्रह्मकाण्डयोः । ब्रह्मकाण्डे द्विके द्वे स्त सिद्धो विषय एकतः ॥ २ ॥

साध्य विषयस्त्वन्यस्मिंस्तथाऽऽध्यायाः समन्वयम् । अविरोधं साधनं च फलं चाऽऽहुः क्रमादिह ॥ ३ ॥

अथैतत्पादनामानि निर्दिश्यन्ते यथाक्रमम् । स्यादयोगव्यवच्छेदोऽस्पष्टजीवादिलिङ्गकम् (क) ॥ ४ ॥

स्पष्टजीवादिलिङ्गञ्च(ख) सुस्पष्टेतरलिङ्गकम् (ग) । स्मृति-तर्क वियत् प्राणा वैराग्योभयलिङ्गके ॥५॥

गुणोपसंहृतिश्चाङ्गमाश्रुस्त्युत्क्रान्तिगत्यात्मकौ । गति फलं चेत्यथाङ्घ्रिसूत्रसंख्या निगद्यते ॥ ६ ॥

पादसूत्रसंख्या

(32) द्वात्रिंशच्च (33) त्रयस्त्रिंशत् (44) चत्वारिंशत् चतुर्युता ।

(29) एकोनत्रिंशदेवाथ (36) षट्त्रिंशच्च (42) षड्युता च सा ॥ ७ ॥

(52) द्विपञ्चाशत् (19) अथैकोनविंशतिः (27) सप्तविंशतिः ।

(40) चत्वारिंशत् (64) चतुष्षष्टिः (51) एकपञ्चाशदप्यथ ॥ ८ ॥

(19) एकोना विंशतिः (20) पूर्णाऽप्यथ (15) पञ्चदशाथ च ।

(22) द्वाविंशतिरिमे पादसूत्राणि च क्रमात् ॥ ९ ॥

श्रीशारीरकाधिकरणनामावलिः

अथाधिकरणाख्याः स्युर्जिज्ञासाधिक्रियाऽऽदिमा । जन्मादि शास्त्रयोनित्वं चतुर्थश्च समन्वयः ॥१०॥

ईक्षतिश्चाऽऽनन्दमयश्चान्तश्चाकाश आख्यया । प्राणो ज्योतिस्ततश्चेन्द्रप्राणश्चैकादश स्थिताः ॥ ११ ॥

षड् सर्वत्रप्रसिद्धश्चात्ता तथान्तर्यामिनीत्यय । अदृश्यत्वादिगुणको वैश्वानर इति क्रमात् ॥ १२ ॥

द्युभ्वाद्यधिक्रिया भूमाऽप्यक्षरेक्षतिकर्मणी । दहर प्रमितो मध्ये तत्र स्युर्देवता मधु ॥ १३ ॥

अपशूद्रोऽर्थान्तरत्वव्यपदेशो दश क्रमात् । आनुमानश्च चमसवत् संख्योपसंग्रहः ॥ १४ ॥

कारणत्वजगद्वाचित्वाख्ये वाक्यान्वयस्ततः । प्रकृत्यधिक्रिया सर्वव्याख्यानश्चाष्ट नीतयः ॥ १५ ॥

स्यात् स्मृत्यधिक्रिया योगप्रत्युक्तिश्च विलक्षणम् । शिष्टापरिग्रहो भोक्त्रापत्तिरारम्भणं ततः ॥ १६ ॥

इतरव्यपदेशः स्यादुपसंहारदर्शनम् । दश कृत्स्नप्रसक्तश्चेताः सप्रयोजनवत्त्वथा ॥ १७ ॥

रचनानुपपत्तिश्च महद्दीर्घवत्ततः । समुदायश्चोपलब्धिः सर्वथाऽनुपपत्तियुक् (ग) ॥ १८ ॥

एकस्मिन्नसंभवोऽथ पत्युरत्यधिकारतः । उत्पत्त्यसंभवश्चैव तर्कपादेऽष्ट संमताः ॥ १९ ॥

वियत् तेजस्तथाऽऽत्मा ज्ञः कर्ताऽथ परवानिति। अंशश्च सप्त प्राणोत्पत्त्याख्या सप्तगतीति च ॥२०॥
प्राणाणुत्वमथो वायुक्रिया श्रेष्ठाणुता ततः। ज्योतिरादेरधिष्ठानमिन्द्रियाधिक्रिया ततः ॥ २१ ॥
स्यात् संज्ञामूर्तिक्लृप्तिश्च द्वितीयान्तेऽष्ट संमताः। तदन्तरप्रतिपत्तिः कृतात्ययनयस्ततः ॥ २२ ॥
स्यादनिष्टादिकारी तत्साभाव्यापत्तिरित्यपि। अथ नातिचिराद्यान्याधिष्ठितं षडधिक्रियाः ॥ २३ ॥
संध्यश्च तदभावश्च कर्मानुस्मृतिशब्दभाक्। मुग्धश्चोभयलिङ्गादिकुण्डले च परं फलम् ॥ २४ ॥
अष्टाय सर्ववेदान्तप्रत्यये त्वन्यथात्वयुक्। सर्वाभेदाऽऽनन्दतादि-कार्याख्यान-समानतः ॥ २५ ॥
संबन्धः संभृतिः स्यात् पुंविद्या वेधादि ह्यन्तियुक्। सांपरायश्चानियमोऽक्षरधीरन्तरत्वयुक् ॥ २६ ॥
कामाद्यधिक्रिया तन्निर्धारणानियमस्ततः। प्रदानं लिङ्गभूयस्त्वं ततः पूर्वविकल्पतः ॥ २७ ॥
स्यात् शरीरेभावसंज्ञोऽङ्गावबद्धाह्वयस्ततः। भूमज्यायस्त्व-शब्दादिभेदावथ विकल्पभाक् ॥ २८ ॥
स्यात् यथाश्रयभावश्च नयाः षड्विंशतिः स्थिताः। पुरुषार्थाधिक्रियाऽथ स्तुतिमात्रं भवत्यथ ॥ २९ ॥
पारिप्लवाग्नीन्धनादी सर्वापेक्षेत्यधिक्रिया। अथो शमदमाद्येवं सर्वान्नानुमतिस्ततः ॥ ३० ॥
विहितत्वश्च विधुरः तद्भूतः स्वाम्यधिक्रिया। सहकार्यन्तरविधिरनाविष्कारनामभाक् ॥ ३१ ॥
ऐहिकं मुक्तिफलकं नयाः पञ्चदश स्थिताः। आवृत्तिरात्मत्वोपासा प्रतीकाधिक्रिया ततः ॥ ३२ ॥
आदित्यादिमतिश्च स्यादासीनश्चाऽऽप्रयाणतः। तदधीतरनामानौ अथानारब्धकार्यकम् ॥ ३३ ॥
अग्निहोत्राद्यधीकारः इतरक्षपणं ततः। एवमेकादशाऽऽद्येऽथ वाङ्मनोऽध्यक्षभूततः ॥ ३४ ॥
आसृत्युपक्रमाख्योऽथ परसंपत्त्यधिक्रिया। अविभागस्तदोकोरश्म्यनुसारो निशाऽपि च ॥ ३५ ॥
दक्षिणायनमित्येवमेकादश नयास्ततः। अर्चिरादिश्च वायुश्च वरुणश्चाऽऽतिवाहिकः ॥ ३६ ॥
कार्यं च पञ्च संपद्याविर्भावः प्रथमो नयः। अविभागेनदृष्टत्वं ब्राह्मं संकल्प एव च ॥ ३७ ॥
अभावाधिक्रिया च स्यात् जगद्व्यापारवर्जयुक्। एवमिति षट्पञ्चाशच्छतं स्युरधिक्रियाः ॥ ३८ ॥
कृतिनोभयवेदान्तग्रन्थमालाप्रकाशिना। वीरराघवसञ्ज्ञेन वात्स्यसञ्चक्रवर्तिना ॥ ३९ ॥
भाष्यार्थदर्पणं कृत्वा शास्त्रान्तर्मार्गवादिना। इत्थं शारीरकस्याधिक्रियानामावलिः कृता ॥ ४० ॥

भाष्यार्थदर्पणगतानि अशुद्धितानि वाक्यानि

26. पुटे. तादात्म्येनेति। रज्जौ सर्पस्य तादात्म्येन निषेधे तस्य निषेधस्याज्ञानाभावसंपादकत्वात् तत्प्रयोज्याभावप्रतियोगित्वमज्ञाने इति वक्तव्यम्। सा प्रतियोगिता स्वरूपसंबन्धावच्छिन्ना, न तु प्रकृततादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नेति। ननु निष्कृष्टलक्षणे स्वपदेनाज्ञानग्रहणे अहमज्ञ इतिज्ञानीय स्वप्रकारतावच्छेदकरूपसंबन्धमादाय इयंरज्जुरित्यादियथावस्थितज्ञानप्रयोज्यः अज्ञानरूपस्वविशेष्यभूतजीवनिष्ठो योऽज्ञानाभावः, तत्प्रतियोगिता स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नैवेति अज्ञानेऽतिव्याप्तिरस्त्येवेति चेन्न---स्वपदस्य यथा-

वस्थितवस्तुस्वरूपविरुद्धाकाररूपमिथ्यावस्तुस्वरूपपरत्वात् । यथावस्थितवस्तु इत्यस्य स्वविरुद्धाकारेत्यपर्यवसानात्। रज्जुसर्पाकारयोरिव अज्ञानरज्जुत्वयोर्विरुद्धत्वाभावात् । रज्जुत्वकाल एव रज्ज्वज्ञानस्य सम्भवात् । अन्ततः यथावस्थितवस्तुज्ञानमयोग्येत्यस्य स्वप्रतीतिकालावच्छिन्नेत्यर्थे पर्यवसानमित्यलम् ॥

558 पुटे अनृतवदन्तीति। सूर्यस्य तदानीमभावेऽपि सूर्याय स्वाहेत्युक्ते । उदितहोमे च, यथा अतिथये प्रद्रुतायान्नदानम्, तथेति निन्दा। न हि धावित्वा दूरं गतोऽतिथिराराधयितुं शक्यते, तथेति ॥

607 पुटे योऽयं मध्यम प्राण इति बृहदारण्यक (3-5-21) वाक्यम् । 'एतासां देवतानां मध्यम प्राण, एवं वायु ' इति उपर्यस्ति। अग्न्यादित्ययोर्मध्ये वायु, अन्तरिक्षगत्वात्—एवमत्र उपरि मुखादौ अधश्च गुदादौ इन्द्रियाणि, तेषां मध्ये मध्येशरीर प्राणोऽयमिति अयं मध्यम ॥

शारीरके औपनिषदविद्याः

तत्र विद्या प्रथमाध्यायगता प्रागेव दर्शिता, अन्यास्तु—

2-4-1 अधिकरणे—[असद्वा इति सप्तपगा श्रुति कारणचित्याभिसाधननिरूपणशेषभूता]

3-1-1 पञ्चाग्निविद्या 1

3-2-1 बृहदारण्यकदहरविद्या 2

3-2-5 उभयलिङ्गाधिकरणेऽभिप्रेता माण्डूक्यविद्या 3 तत्रैव 21 सूत्रे मूर्तामूर्तब्राह्मणविद्या 4.

3-3-2 उद्गीथप्राणविद्या 5, उद्गातृप्राणविद्या च 6

3-3-3 ज्येष्ठश्रेष्ठप्राणविद्या 7

3-3-7 अहर्व्याहृतिब्रह्मविद्या 8 अहंव्याहृतिब्रह्मविद्या च 9

3-3-9 आयु फलकपुरुषविद्या 10, न्यासविद्या च 11

3-3-12 पर्यङ्कविद्या 12

3-3-15 उषस्तकहोलविद्या 13

3-3-17 उद्गीथादिविद्या 14

3-3-20 पूर्वविकल्पाधिकरणे अग्निविद्या कल्पाङ्गभूता 15

तत्रैव मण्डलपुरुषमृत्युसाहस्यविद्या 16 लोकम्पृणादृष्टिविद्या च 17

3-3-21 जीवात्मोपासना 18

3-3-26 प्रधानप्रमानाधिकरणे दर्शनाच्चेति सूत्रे यज्ञपत्नमानदृष्टि 19

3-4-1 पुरुषार्थाधिकरणे 13 सूत्रे ईशावास्यविद्या 20

3-4-7 उपस्तिविद्या 21 22, 23

एवं प्रथमाध्यायप्रभृत्युपात्तासु विद्यासु परविद्या कतीति स्वयमेव सुगणम् । अन्याश्च विद्या उपनिषत्सु स्थिता उपनिषद्भाष्यभूमिकायामेव दर्शिता ।

॥ शुभमस्तु ॥

श्रीः

श्रीभाष्य-भाष्यार्थदर्पण-द्वितीय-तृतीय-चतुर्थाध्याय-
विशेषविषयसूची ।

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीः । श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

श्रीभगवद्रामानुजविरचिते (श्रीभाष्ये)

श्री शा री र क मी मां सा भा ष्ये

द्वितीयाध्याये प्रथमः पादः

३६. स्मृत्यधिकरणम् 2-1-1.

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्न, अन्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ २ । १ । १ ॥

प्रथमेऽध्याये प्रत्यक्षादिप्रमाणगोचरादचेतनात् तत्संसृष्टात् तद्वियुक्ताच्च चेतनादर्थान्तरभूतं निरस्तनिखिलाविद्याद्यपुरुषार्थगन्धम् अनन्तज्ञानानन्दैकतानम् अपरिमितोदारगुणसागरं निखिलजगदेककारणं सर्वान्तरात्मभूतं परं ब्रह्म वेदान्तवेद्यमित्युक्तम् । अनन्तरमस्यार्थस्य संभावनीयसमस्तप्रकारदुर्धर्षणत्वप्रतिपादनाय द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते ।

प्रथमं तावत् कपिलस्मृतिविरोधात् वेदान्तानामतत्परत्वमाशङ्क्य तन्निराक्रियते ॥ कथं स्मृतिविरोधात् श्रुतेरन्यपरत्वम् ? उक्तं हि, (पूर्वमी. १-३-२) "विरोधे त्वनपेक्ष्यं(क्षं)स्यात्" इति श्रुतिविरुद्धायाः स्मृतेरनादरणीयत्वम् ॥ सत्यम् ; "औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेत्" इत्यादिषु

श्रीः

श्रीमते रामानुजाय नमः

भाष्यार्थदर्पणः २-१.

वन्दे ब्रह्म परं पूर्णं चिदचित्सर्वकारणम् ।
स्मृत्या युक्त्याऽन्यशास्त्रैश्च वेदैश्चाचाल्यवैभवम् ॥

ब्रह्म प्रपञ्चान्तर्गतसर्ववस्तुनिरूपितसर्वविधकारणत्ववत्तया वेदान्तवेद्यमिति प्रथमाध्यायनिरूपितोऽर्थः स्मृति-युक्ति-शास्त्रान्तर-कतिपयवेदान्तविरोधाद् दुरवधर इत्याक्षेपे द्वितीयाध्यायप्रवृत्तिः । तत्र स्मृतियुक्तिविरोधपरिहारः प्रथमपादे । शास्त्रान्तरविरोधपरिहारो द्वितीये । एवं कारणत्वासंभवे परिहृते प्रपञ्चान्तर्गतस्य कतिपयस्य कार्यत्वासंभवप्रयुक्तब्रह्मकारणत्वासंभवशङ्का वेदान्तविप्रतिषेधदर्शनमूला तृतीयतुरीयपादाभ्यां परिह्रियते—इतीममर्थमाह प्रथम इत्यादिना । सागरमिति बहुव्रीहिवृत्तम् ; सागरः समुद्रः । तत्र स्मृतिविरोधपरिहारकमाद्यमधिकरणचतुष्टयम् । तत्र द्वाभ्यां सामान्यतः स्मृतिविरोधे परिहृते, सत्तर्कोपबृंहितस्मृतेर्बाधकत्वं दुष्परिहरमिति पुनस्त्वाशङ्कायां पुनरधिकरणद्वयम् ।

कथमिति । न भवतीत्यर्थः । "विरोधे त्वनपेक्ष्यं(क्षं)स्यादसति ह्यनुमानम्" इति पूर्वमीमांसायां (१-३ २) श्रुतिप्राबल्याधिकरणसूत्रम् । तेन तत्पूर्वाधिकरणस्थापितं स्मृतिप्रामाण्यं क्वचिदपोद्यते, प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे स्मृतिर्नादर्तव्येति । औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेदिति प्रत्यक्षश्रुतिः । औदुम्बरी नाम उदुम्बरकृतः स्थाणुविशेषः यज्ञवाटे सदसि निखातः । तां स्पृशन् उद्गानमुद्गाता कुर्यात् । अत्र औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्येति तस्याः कार्त्स्न्येन वस्त्रेण वेष्टनं स्मृतिर्विदधाति । एवं वेष्टने च तस्याः स्पर्शः—साक्षात्संयोगः श्रुतिविहितो न सिद्ध्यतीति स्मृतिरुपेक्ष्यते ॥ ननु स्मृत्युपेक्षणे तन्मूलभूता श्रुतिरेवाप्रमाणं मता स्यात् ॥

स्वत एवार्थनिश्चयसम्भवात् तद्विरुद्धा स्मृतिरनादरणीयैव, इह तु वेदान्तवेद्यतत्त्वस्य दुरवबोधत्वेन परमर्षिप्रणीतस्मृतिविरोधे सति, अयमर्थ इति निश्चयायोगात् स्मृत्या श्रुतेरतत्परत्वोपपादनमविरुद्धम्। एतदुक्तं भवति—प्राचीनमार्गोदितनिखिलाभ्युदयसाधनभूताग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिकर्माणि यथावदभ्युपगच्छता श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु,(श्वे ५ २ २)"ऋषिं प्रसूतं कपिलम्" इत्यादिवाक्यैराप्तत्वेन सङ्कीर्तितेन परमर्षिणा कपिलेन परमनिःश्रेयसतत्साधनावबोधित्वेनोपनिबद्धस्मृत्युपबृंहणेन विना अल्पश्रुतैर्मन्दमतिभिर्वेदान्तार्थनिश्चयायोगात्, यथाश्रुतार्थग्रहणे च आप्तप्रणीतायाः सांख्यस्मृतेः सकलाया एवानवकाशप्रसङ्गाच्च स्मृतिप्रसिद्ध एवार्थो वेदान्तवेद्य इति बलादभ्युपगमनीयम्—इति। न च वाच्यं मन्वादिस्मृतीनां प्रधानैककारणत्ववादिनीनामेवंसति अनवकाशत्वदोषप्रसङ्ग इति, धर्मप्रतिपादनद्वारेण (द्वारा) (तत्पर) प्राचीनमार्गोपबृंहण एव सावकाशत्वात्। अस्यास्तु कृत्स्नायास्तत्त्वप्रतिपादनपरत्वात् तथाऽनभ्युपगमे निरवकाशत्वमेव स्यात्। तदिदमाशङ्कते स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेत् इति—

नैवम्, मूलश्रुतेरेवाभावात्। बाह्यस्मृतिं प्रति भ्रान्त्यादेरेव मूलत्वात्। तदयं तत्सूत्रार्थः—श्रुतिस्मृतिविरोधे तत्र अनपेक्षं वाक्यं तत् श्रुतिभूतं प्रमाणम्, न तु सापेक्षं स्मृतिवचनम्। किं तु तत् अनपेक्ष्यम्=अनादरणीयम्, उपेक्ष्यम्। असति हि श्रुतिविरोधे स्मृत्या श्रुतेरनुमानं भवति। सति तु विरोधे भ्रान्त्यादिकमेव मूलं कल्प्यमिति। इह त्विति। औदुम्बरीस्पर्शविधायकवाक्यं वाक्यान्तरादिनिरपेक्षमेव स्वार्थप्रतिपादकम्। कारणवाक्यं तु सदादिपदघटितं विशेषनिर्णयसापेक्षम्, सर्वशास्त्रज्ञानविधुराणाम्, 'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्' इति वचनात् सर्वशास्त्राभिज्ञमहर्षिकृतस्मृतिसहकारेण विना दुर्निर्णयम्। एवञ्च स्मृतिवचनविरोधे प्रथमाध्यायप्रदर्शितन्यायाः आभासीभवन्ति। न हि वचनविरोधे न्यायः प्रवर्तते। अत आपातन्यायप्रतीतार्थाभिन्नार्थपरत्वं वेदान्तानामित्यर्थः।

ननु सूत्रे स्मृतिशब्दमात्रप्रयोगात् कापिलस्मृतिमूलक एव पूर्वपक्ष इति कथं ज्ञायते, कपिलस्य विश्वसनीयत्वे च किं प्रमाणमित्यत्रोपपादयति एतदिति। प्राचीनेत्यादिविशेषणेन बुद्धजिनपशुपतिबृहस्पत्यादिव्यवच्छेदः। तैर्वैदिकाचारानादरात्। कणादाद्यपेक्षया विश्वसनीयत्वे कारणमाह श्रुतीति। योगविषये पृथग्योगकरणादत्र सूत्रे योगस्मृतिर्न विवक्षिता। ऋषिमिति। "ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं च पश्येत्" इति श्रुतिः। नन्वत्यन्तप्रसिद्धं ऋषिरूपेणैव जातं कपिलं च परमात्मा सृष्टिपूर्वकाले सर्वविज्ञानसामग्रीसंपन्नमकरोत्, जायमानं कटाक्षविषयं च चकारेति तदर्थः। परमर्षिणा वेदतदर्थाभिज्ञदर्शिना। मन्वादिस्मृतिव्यावर्तनायाह परमेति। स्मृत्युपबृंहणेन स्मृतिकृतसाहाय्येन। अल्पश्रुतैरिति। अल्पं श्रुतम् अध्ययनार्थज्ञानरूपं येषां ते। नन्वसाकमेवत्वेऽपि प्रथमाध्यायेन वेदान्तार्थनिर्णेता बादरायणो वेदव्यासः, 'मुनीनामप्यहं व्यासः' इति मान्यश्चेति कथं तदाक्षेपेण कपिलपुरस्करणमिति चेत्—सत्यमेतत्। तथापि तस्मिन्नेव व्यासे अर्वाचि प्राच्यपुरुषनिक्षिप्तगौरवेण केनचिदेवमनाप्तत्वभ्रमेण पृच्छ्यमाने स कथं न्यायनिबन्धा स्वात्मानं कपिलादतिशयितं स्वयमेव कथयितु

तत्रोत्तरम्—नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात्—इति । अन्या हि मन्वादिस्मृतयो ब्रह्मैककारणतां वदन्ति—यथाऽऽह मनुः, (मनु. १-६) "आसीदिदं तमोभूतम्" इत्यारभ्य, "ततः स्वयंभूर्भगवान् अव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् । महाभूतादिवृत्तौजाः प्रादुरासीत् तमोनुदः...सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः । अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमपासृजत्" इति । भगवद्गीतासु च, (गी. ७-६) "अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा", (गी.१०-८) "अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते" इति च । तथाच महाभारते, (शान्ति मो. ८-१.) "कुतः सृष्टमिदं सर्वं जगत् स्थावरजङ्गमम् । प्रलये च कमभ्येति तन्मे ब्रूहि पितामह" इति पृष्ट आह, (-१२) नारायणो जगन्मूर्तिरनन्तात्मा सनातनः" इति, तथा, "तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम" इति, (-१४) "अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन् निष्क्रिये संप्रलीयते" इति च । आह च भगवान् पराशरः, (वि. पु. १-१-३१) "विष्णोः सकाशादुद्भूतं जगत् तत्रैव च स्थितम् । स्थितिसंयमकर्ताऽसौ जगतोऽस्य जगच्च सः" इति ।

मुपयुञ्जीत । अतोऽभ्युपेत्योपबृंहणसापेक्षत्वे गूढम् अन्यस्मृतीति सामान्येन समाधानं वक्ष्यति । पूर्वाध्यायकृतविचारप्रकारस्य अनृषिभिरपि कर्तुं शक्यत्वात् तत्साधारण्येनैव प्रकृतपूर्वपक्षसमाधानं वक्तव्यमित्याशयः । तथा च स्मृतयः त्रिविधाः मन्वादिधर्मशास्त्ररूपाः, इतिहासपुराणरूपाः, कापिलादिस्मृतयश्चेति । वेदबाह्यागमास्तु न स्मृतिव्यपदेशमर्हन्ति, वेदार्थग्रहणपूर्वकमप्रवृत्तत्वात् । त्रिष्वपु बाधाः सावकाशाः । द्वितीयाः सात्त्विकराजसतामसभेदात् अनेकगुरुषाभिप्रायप्रदर्शनपरत्वाच्चाव्यवस्थिताः । तृतीयविधासु च भगवदवतारोक्तभिन्नानां न तत्तुल्यता । तत् कपिलस्मृतिरेवोपादेयेति पूर्वपक्षः । (पूर्वाध्यायान्ते, "एतेन सर्वे व्याख्याताः" इति परमात्मपरतया सर्वशाखाव्याख्यानवर्णनमयुक्तम् ; सर्वशाखाभिज्ञप्राज्ञतमकपिलाख्यवासुदेवाभिमतप्रकृतिपरतया शाखान्तरानुगुणस्मृत्यनुरोधेन श्रूयमाणशाखाव्याख्यानस्यैव कार्यत्वादिति पूर्वाधिकरणाक्षेपोऽप्यत्र निगूढः ।)

आसीदिति । 'आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् । अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः' इति श्लोकः । 'नासदासीत् नो सदासीत् तदानीं तम आसीत्' इति श्रुत्युक्तरीत्या प्रपञ्चोऽध तमोरूपेणासीत् । 'तमसा गूढमग्रे प्रकेतम्' इति तदनन्तरश्रुत्यर्थः, 'ततः स्वयम्भूर्भगवानव्यक्तः' इत्यनेन वक्ष्यते । **अप्रज्ञातं** प्रत्यक्षत्वहेतुरूपादिरहितम् । **अप्रतर्क्यम्** अनुमानागम्यम् । **अविज्ञेयम्** परमात्मतः पृथक्तया ग्रहणानर्हम् । **सर्वतः** व्यागतसर्वात्मविषयेऽपि । **प्रसुप्तमिव** सुषुप्तकालिकतुल्यम्, ज्ञानप्रसरगन्धहीनम् । **तत** इति । **भगवान्** ज्ञानादिषाड्गुण्यनिधिः परमात्मा **स्वयंभूः** अनन्याधीनसत्ताकः **तमोनुदः** अक्षरावस्थापन्नः, **अव्यक्तः** त्रिगुणाव्यक्तशरीरको भूतः, **इदं** **व्यञ्जयन्** व्यक्तं प्रपञ्चं जनयिष्यन् **महाभूतादिवृत्तौजाः** महाभूतकारणभूतमहदहङ्कारतत्त्वविषयकसंकल्पाश्रयः **प्रादुरासीत्** महदादिरूपेण । उपरि, योऽसाविति श्लोकेन '**स्वयम्भुरभौ**' इति व्यूहरूपेणावतीर्णत्वमुच्यते । **सोऽभिध्यायेति** । **शरीरात् स्वात्** भूतादिरूपशरीरात् **अप एव ससर्ज** अप्पर्यन्तानि ब्रह्माण्डावरणानि चकार । **तासु** अप्सु वीर्यं

आह चाऽऽपस्तम्ब (आप धर्म २२ ६) "पू प्राणिन सर्व एव गुहाशयस्य अहन्यामानस्य विकल्मषस्य", इत्यारभ्य (आप धर्म २३ २) तस्मात् काया. प्रभवन्ति सर्वे स मूलं शाश्वतिक स नित्य' " इति।

यदि कपिलस्मृत्या वेदान्तवाक्यार्थव्यवस्था स्यात्, तदैतासा सर्वासा स्मृती नामनवकाशत्वरूपो महान् [अय] दोष प्रसज्येत। अयमर्थ ––यद्यपि वेदान्तवाक्यानामति क्रान्तप्रत्यक्षादिसकलेतरप्रमाणसभावनाभूमिभूतार्थप्रतिपादनपरत्वात् तदर्थवैशद्यायाल्पश्रुतानां प्रतिपत्तॄणा तदुपबृंहणमपेक्षितम्––तथापि तदर्थानुसारिणीनामाप्तप्रणीतानां बह्वीनां स्मृतीनां तदुपबृंहणाय प्रवृत्तानामनवकाशत्व मा प्रसाङ्क्षीदिति श्रुतिविरुद्धार्था कपिलस्मृति रुपेक्षणीया। उपबृंहण च श्रुतिप्रतिपन्नार्थविशदीकरणम्। तच्च विरुद्धार्थया स्मृत्या न शक्यते कर्तुम्।

न चैतासां स्मृतीना प्राचीनभागोदितधर्मांशविशदीकरणेन सावकाशत्वम्, परब्रह्म भूतपरमपुरुषाराधनत्वेन धर्मान् विदधतीनामतासामाराध्यभूतपरमपुरुषप्रतिपादनाभावे सति तदाराधनभूतधर्मप्रतिपादनासम्भवात्। तथा हि परमपुरुषाराधनरूपता सर्वेषां कर्मणां स्मर्यते, (गी १८ ४६) "यत प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिद ततम्। स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव", (दक्षस्मृ(?) "ध्यायेन्नारायणं देवं स्नानादिषु च कर्मसु। ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेहावर्तते पुनः", (वि पु ५-३० १६) "यै स्वकर्मपरैर्नाथ नरैरा-राधितो भवान्। ते तरन्त्यखिलामेतां मायामात्मविमुक्तये" इति। न चैहिकामुष्मिकसां-सारिकफलसाधनकर्मप्रतिपादनेनैतासा सावकाशत्वम्; यतस्तेषामपि कर्मणां परमपुरुषाराध

ब्रह्माण्डसामग्री कल्पितवान्। तत् वीर्यं प्रभाण्डमभवत्। तस्मात् काया इति। 'स हि द्वयेर्जगतोऽस्य ज्ञानाद् गोऽन्यस्य शेषात् परमेष्ठी विभाज' इति पूर्वार्धम्। अवयवशेषात् तस्मात् अनन्यस्य प्रभु धर्मभूतस्यास्य जगतो यत् इन्द्रियैर्ज्ञानम्, तस्मात् अन्य तद्बहिर्भूत तदविषय स परमेष्ठी विभाजः नामरूपविभागकर्तेति तदर्थ। विभाक्छब्दात् विभाज इति पञ्चम्यन्तो चेत्, उत्तरार्धे तस्मादित्यस्य विशेषणम्––नामरूपविभागाहात् तस्मात् परमेष्ठिन इत्यर्थ। कायाः सर्वे इत्यस्य नाचेतनमात्रपरत्व-मापस्तम्बेष्टम्, किं तु चेतनपरत्वमपीति ज्ञापनाय पू प्राणिन इति पूर्वखण्डिकावाक्यमप्युपात्तम्। महानिति। बहुत्व आप्तप्रणीतत्व उपबृंहणप्रवृत्तत्वरूपाकारातिशयात् तत्त्यागे दोषस्य महत्त्वम्। ननु कपिलस्मृतिग्रहणेऽन्यस्मृत्यनवकाशत्व प्रसजेदिति कृत्वा सर्वस्मृतित्यागेन साकल्येन कथमसादृशै श्रुत्यर्थ-निर्णय कार्य इत्याशङ्कायाम् अन्यस्मृतिसहकारेणैव क्रियते इत्युत्तरं वक्तुमाह अयमर्थ इति। धर्मप्रति-पादनासम्भवादिति। धर्मनिरूपकैर्धर्मत्वप्रकारोऽपि निरूपणीय। धर्मत्वञ्च धृतिहेतुत्वम्। धृति प्रीति। तद्धेतुता क्षणध्वंसिना कर्मणा देवताप्रीतिद्वारा, नापूर्वादिद्वारा। देवतानामन्यासामस्थिरत्वेऽपि आज्ञारूप श्रुत्यादिप्रवर्तकस्य पुरुषधौरेयस्य स्थिरत्वादन्तत आराध्यत्वाच्च न धर्मत्वभङ्ग इत्युपपादनाय, निष्कामभगवदर्थ-

नत्वमेव स्वरूपम्। यथोक्तम्, (गी. ९-२३-२४) "येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः। तेऽपि मामेव कौन्तेय! यजन्त्यविधिपूर्वकम्। अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च। न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते" इति; तथा, (वि. पु. ५.२०, ९७) "यज्ञैस्त्वमिज्यसे नित्यं सर्वदेवमयाच्युत। हव्यकव्यभुगेकस्त्वं पितृदेवस्वरूपधृक्" इति।

यदुक्तम्—"ऋषिं प्रसूतं कपिलम्" इति कपिलस्याप्ततया संकीर्तनात् तत्स्मृत्यनुसारेण वेदान्तार्थव्यवस्थापनं न्याय्यम्—इति—तदसत्, बृहस्पतेः श्रुतिस्मृतिषु सर्वेषामतिशयितज्ञानानां निदर्शनत्वेन संकीर्तनात् तत्प्रणीतेन लोकायतेन श्रुत्यर्थव्यवस्थापनप्रसक्तेः इति॥

अथ स्यात्—कपिलस्य स्वयोगमहिम्ना वस्तुयाथात्म्योपलब्धेः तत्स्मृत्यनुसारेण वेदान्तार्थो व्यवस्थापयितव्यः इति—अत उत्तरं पठति—

इतरेषां चानुपलब्धेः। २। १। २॥

चशब्दस्तुशब्दार्थः चोदिताशङ्कानिवृत्त्यर्थः। इतरेषाम्—मन्वादीनां बहूनां स्वयोगमहिमसाक्षात्कृतपरावरतत्त्वयाथात्म्यानां निखिलजगद्भेषजभूतस्ववाक्यतया, (यजु. २-२-

---

कर्मानुष्ठानस्यैव परमधर्मत्वस्थापनाय च स्थितित्त्वनिरूपणस्यात्यन्तापेक्षितत्वात् नेदमप्रसक्तविषयान्तरम्। इयान् विशेषः—ब्रह्मणः प्राधान्येन निरूपणं वेदान्तादिषु, धर्मशास्त्रेषु च तत्स्वरूपविज्ञानशेषतयेति। अन्योद्देश्यककर्मणामपि परमपुरुषाराधनत्वं विशदयितुमाह यथोक्तमिति। हव्येति। पितृरूपेण कव्यभुक् देवरूपेण हव्यभुगिति यथार्हमन्वयः।

कथमाप्ततया प्रसिद्धकर्तृकस्य शास्त्रस्यानादरणीयत्वमिति शंकां परिहर्तुमनुवदति यदुक्तमिति। वेदविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वे निश्चिते भ्रान्तिमूलकत्वस्यावश्यकत्वादनादरणीयत्वमेवेति भावः॥

योगजन्यसाक्षात्कारशालिनः कारुणिकस्य भ्रान्तिविप्रलम्भादिप्रसक्त्यभावात्, मन्वादौ च कर्मव्यापृते योगप्रसावस्य तावतो दुर्वचत्वात् कपिल एव प्रमाणमिति शंकां दर्शयति अथ स्यादिति। इत्थमवतरणं सौत्रोपलब्धिपदसूचितम्। इतरेषामिति बहुवचनार्थमाह बहूनामिति। स्वयोगमहिमेति। अयं भावः—कपिलस्तावत् न साक्षाद् भगवान्; ऋषिं प्रसूतमिति त्वदुक्तमन्त्रत एव भगवदधीनज्ञानकत्वभगवत्कटाक्षविषयत्वयोरवगमात्। जन्मप्रभृति तस्यर्षित्वेऽपि जन्मान्तरीयविविधज्ञानाश्रयत्वेऽपि, जायमानकटाक्ष उच्यमानः सत्त्वगुणाधीनमोक्षचिन्तकत्वसंपदं पश्चात्तनीं दर्शयति। सत्त्वगुणश्च कर्मानुष्ठानायत्तः। यद्यपि धर्माः सर्वे तत्संमताः—तथापि 'दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः' इति क्रत्वर्थहिंसानां पुरुषानर्थकरत्वस्यापि तदिष्टत्वात् तत्रानाश्वासोऽप्यूह्यो भवति। भगवन्तं यद्येष नेच्छति, कथंकारमनेन भगवदाराधनरूपेण कर्माणि निर्वर्तितानि स्युः। तदभावे च फलाभिसंधिविरहमात्रेण, गुणेषु कर्तृत्वारोपमात्रेण च यथावस्थितसत्त्वगुणोत्पत्तिर्दुर्वचा। अतो ज्ञानसामग्र्यभावात् योगोऽप्यस्य न यथावन्निष्पन्नः स्यात्। मन्वादयस्तु ज्ञानयोगात् कर्मयोगस्यातिशयितत्वात् यथावस्थितधर्माचरणसंपन्नसत्त्वोन्मेषातिशयाः सुखसाधिततद्योगाः यथावत्सर्वसाक्षात्कारिण इति। जातिस्मरस्य कपिलस्य गुरुमुखार्थग्रहणाद्यनवगमाच्चाविश्व-

३२) "यद्वै किञ्च मनुरवदत् तद् भेषजम्" इति श्रुतिप्रसिद्धानां कपिलदृष्टप्रकारेण तत्त्वानुपलब्धे श्रुतिविरुद्धा कपिलोपलब्धिर्भ्रान्तिमूलेति न तया यथोक्तो वेदान्तार्थश्चालयितु शक्य इति सिद्धम् ॥ २ ॥ इति स्मृत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

३७ योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् २-१ २ ॥

एतेन योग प्रत्युक्त । २ । १ । ३ ॥

एतेन—कापिलस्मृतिनिराकरणेन योगस्मृतिरपि प्रत्युक्ता । का पुनरत्राधिकाशङ्का, यन्निराकरणाय न्यायातिदेश ? योगस्मृतावपी(तावी)श्वराभ्युपगमात् मोक्षसाधनतया वेदान्त-

सनीयता । भगवदावेशस्तु पुराणावसेय इति तद्दिशा तत्रैव कपिलस्य परब्रह्मोपदेशकत्वस्याप्यवगमात् तदपलापो न शक्य । अपिचाऽऽवेश क्षत्रियेषु युद्धाचर्यमिव, अत्यन्तावैदिककतिपयनिरासार्थमपि संभाव्यते । तावतैव श्रुत्या स प्रशस्यते । तथा तस्य ज्ञानवत्त्वे कथितेऽपि तदीयवाक्यस्य विश्वसनीयत्वं न श्रुत्योक्तम् , मन्वादिविषये तु तदस्तीति महदन्तरम् । "मनुरवदत्" । "स होवाच व्यास" इति तत्सूक्तिषु गौरवस्य व्यक्तत्वात् । ननु, 'यद्वै किञ्च मनु' इति वाक्यं न मनुरूपपुरुष-तद्वाक्यसामान्य-विषयकम्, किंतु मन्त्रविषयकम्, यजमानस्येष्टिविशेषे यथावदननुष्ठिते प्रसक्तकश्चिद्दोषपरिहारार्थं 'मानव्यौ ऋचौ धाय्ये भवत' इति मन्त्रद्वयं विधाय तदर्थवादतया एतद्वाक्यस्य प्रवृत्ततया विवक्षित-दोषपरिहारफलवत्त्वरूपस्य भेषजत्वस्य मन्त्रगततयैवालोच्यमानत्वादिति चेत्—भक्तानुगुण्याय भेषजशब्द-प्रयोगेऽपि 'मानव्यौ' इति निर्दिष्टत मनो , अवदिति तत्कर्तृकशब्दप्रयोगस्य, यत्किञ्चेति तच्छब्द-सामस्त्यस्य च स्पष्टमवगमात् सर्वमनुवाक्यप्रशंसामुखेनैव मानव्यमन्त्रप्राशस्त्यकथनमलेति मनुवचनसामान्यस्य भेषजत्व हि निराबाधम् । तच्च भेषजत्वं सर्वात्मरोगनिवर्तकत्वम् । सूत्रेऽस्मिन् इतरेषामिति पदेन व्यास-स्यापि ग्रहण युक्तमेव, 'स होवाच व्यास पाराशर्य' इति श्रुते । अथापि स्वेनैव तस्य ग्रहण कथमिति शङ्का मा भूदिति कृत्वा भाष्ये तल्लोपात्तम् । कपिलदृष्टेति । किं योगेनैव सर्वं साक्षात्कृतं कपिलेन, किं वा किंचित् तथा, किंचिच्चानुमानादिनाऽवसितमिति विवेचनीयम् । तत्र वेदावगतार्थविरोधिनाऽनु-मानेन वेदोपबृंहण न भवति । यद्विषयो योग , तद्विषय एव च साक्षात्कारतुल्यज्ञानजनकत्वं योगस्येष्ट-मिति नान्यविषये तादृशं ज्ञानम् । अथ योगजधर्मबलात् वस्तुतद्गतधर्मादिसाक्षात्कार एव भवतीति मन्यते, स्यान्नाम , अथापि स्थूलार्थोपासनेन सूक्ष्मार्थसाक्षात्कारोऽसंभावित । यावच्च सुसूक्ष्मस्य परस्य ब्रह्मणो विषये विशिष्य योगो नानुष्ठीयत, तावत् अन्यविषयकयोगेन तद्दर्शनं न संभाव्यते । तदयम् दृष्टपरब्रह्मा स्वदृष्टवस्तुमात्रे जगद्धेतुता निश्चिकायेति नूनमेषा भ्रान्तिरेव । न हि स्वय ब्रह्मादर्शनमात्रेण नेदं ब्रह्मात्मकमित्यब्रह्मात्मकत्वं द्रष्टुं पार्यते । एवमात्मना विभुत्वाकर्तृत्वादिकम्, बुद्धिरूपाया प्रकृतेरेव च कर्तृत्वादिकं तद्दृष्टमपि प्रत्यक्षानुमानागमविरोधादसत्यमिति निश्चीयत इति भाव ॥ २ ॥

भगवदवतारतया प्रसिद्धकपिलस्मृतेरेव क्षेपेऽन्याहृग्योगक्षेपस्य कैमुत्यसिद्धत्वादधिकाशङ्काया नावकाश इति पृच्छति का पुनरिति । ईश्वरेति । क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्ट पुरुषविशेष ईश्वर इति

विहितयोगस्य चाभिधानात् वक्तुर्हिरण्यगर्भस्य सर्ववेदवेदान्तप्रवर्तनाधिकृतत्वाच्च तत्स्मृत्या वेदान्तोपबृंहणं न्याय्यम्-इति ॥ परिहारस्तु—अत्रप्यात्मकप्रधानकारणवादात्, निमित्तकारणमात्रेश्वराभ्युपगमात्, ध्यानात्मकस्य योगस्य ध्येयैकनिरूपणीयस्य ध्येयभूतयोरात्मेश्वरयोर्ब्रह्मात्मकत्वजगदुपादानतादिसर्वकल्याणगुणात्मकत्वविरहेणावैदिकत्वात्, वक्तुर्हिरण्यगर्भस्यापि क्षेत्रज्ञभूतस्य कदाचिद्रजस्तमोभिभवसंभवाच्च योगस्मृतिरपि तत्प्रणीतरजस्तमोमूलपुराणवद् भ्रान्तिमूलेति न तया वेदान्तोपबृंहणं न्याय्यम्—इति ॥३॥ इति योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् ॥२॥

३८. विलक्षणत्वाधिकरणम् २-१-३ ॥

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् । २ । १ । ४ ॥

पुनरपि स्मृतिविरोधवादी तर्कमवलम्बमानः प्रत्यवतिष्ठते -यत् साङ्ख्यस्मृतिनिराकरणेन जगतो ब्रह्मकार्यत्वमुक्तम्, तन्नोपपद्यते, *अस्य प्रत्यक्षादिभिरचेतनत्वेनाशुद्धत्वेनानीश्वरत्वेन*

तल्लक्षणादिति भावः । क्लेशाः अविद्याऽस्मिता-रागद्वेषाभिनिवेशाः ; कर्मणी पुण्यापुण्ये ; विपाकाः जन्मायुर्भोगाः, आशयः कर्मवासना । **वेदवेदान्तप्रवर्तनेति** । कपिलस्येव हिरण्यगर्भस्यापि जायमानकटाक्षभाक्त्वं श्रुतम्, (श्वे. ४. १२) 'हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानम्' इति । साक्षाद् भगवन्तमाश्रितोऽसौ नानुपासितगुरुः । भगवदाविष्टश्च, तत्प्रथमजात्वात् सर्वस्य सानुकम्पश्च, वेदवेदान्तप्रवचनार्थं भगवतैव नियुक्तश्च, मान्यतयाऽभिमतमन्वाद्युपजीव्यतया ततोऽधिकं गौरवमित्यस्येति भावः । **मात्रेश्वरेति** । ईश्वरत्वमपि न यथावस्थितं तदिष्टम् ; पुरुषविशेषत्वादस्य पुरुषान्तरवत् निर्विकारत्वं निर्विशेषत्वरूपमेवेति सर्वज्ञत्वनियन्तृत्वादीनामपि प्रकृतिपरिणामगततया प्रतिबिम्बकल्पमेवैश्वर्यमित्यभिधानात् । योगप्रवर्तकोऽपि न वेदान्तविहितयोगप्रवर्तक इत्याह **ध्यानात्मकस्येति** । **तत्प्रणीतरजस्तमोमूलपुराणवदिति** । मात्स्ये, "संकीर्णाः सात्त्विकाश्चैव राजसास्तामसास्तथा" इति ब्रह्मकल्पवैविध्यं प्रदर्श्य, तत्तत्कल्पोक्तपुराणानि तत्तद्गुणमयचतुर्मुखकृतानि, ततः संकीर्णेषु सरस्वत्यादिमाहात्म्यं तामसेषु अग्निशिवमाहात्म्यं राजसेषु चतुर्मुखमाहात्म्यञ्च वर्ण्यते इति विभज्य, "सात्त्विकेषु च कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः । तेष्वेव योगसंसिद्धाः गमिष्यन्ति परां गतिम्" इति सात्त्विकोपादेयत्वकथनाद् हिरण्यगर्भकृतानामन्येषां यथाश्रुतार्थत्वे भ्रान्तिमूलत्वस्य स्पष्टत्वात् योगोऽपि तत्तुल्ययोगक्षेम एवेति भावः ॥ ३ ॥

सांख्ययोगस्मृतिविरोधवादः तयोर्मन्वादिस्मृत्यपेक्षया दौर्बल्यप्रदर्शनेन निरस्तः । स्मृत्यन्तरविरोधश्च 'एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि' इति विलक्षणत्वाधिकरणात् पश्चादेव निरसिष्यते । अतो मध्यगतं विलक्षणत्वाधिकरणं [illegible] केवलतर्कविरोधप्रदर्शनेनोत्थितम् । भोक्त्रापत्त्यधिकरणप्रभृत्येव तु तथा । विलक्षणत्वाधिकरणं [illegible] पुनः साङ्ख्यस्मृतेः प्रकारान्तरेण प्राबल्योपपादनेन स्मृतिविरोधवादेनैवोत्थितमिति विमृश्यावतारयति **पुनरपीति** । प्रमाणत्वाभिमतमनुस्मृतिवाक्यत एव ; 'यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः' इति तर्काङ्गकप्रमाणस्यैव प्रमाणत्वाभिधानात् सांख्यस्यैव तथात्वात् मन्वादिस्मृतीनां बहुत्वेऽप्यतथात्वादनादरणीयत्वेवेति पूर्वपक्ष्याशयः । **अचेतनत्वेनेति** जडप्रपञ्चमात्रग्रहणे, अचेतनत्वं यथाश्रुतमेव ।

दुःखात्मकत्वेन चोपलभ्यमानस्य चिदचिदात्मकस्य जगतः भवदभ्युपेतात् सर्वज्ञात् सर्वेश्वरात् हेयप्रत्यनीकादानन्दैकतानाद् ब्रह्मणो विलक्षणत्वात्। न केवलं प्रत्यक्षादिभिरेव जगतो वैलक्ष्यण्यमुपलभ्यते, शब्दाच्च तथात्व -विलक्षणत्वमुपलभ्यते। (तै आन ६ ३) "विज्ञानं चाविज्ञानं च", (कौ ३ १) एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः", (मु ३-१-२) "समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः" (श्वे १ ८) "अनीशश्चात्मा बध्यते भोक्तृभावात्" इत्यादिभिः कार्यस्य हि जगतोऽचेतनत्वदुःखित्वादयो निर्दिश्यन्ते। यद्धि यत्कार्यम्, तत् तस्मादविलक्षणम्, यथा मृत्सुवर्णादिकार्यं घटरुचकादि। अतो ब्रह्मविलक्षणस्यास्य जगतस्तत्कार्यत्वं न सम्भवतीति साङ्ख्यस्मृत्यनुरोधेन तत्सलक्षणं प्रधानमेव कारणं भवितुमर्हति।

अवश्यं च शास्त्रस्यानन्यापेक्षस्यातीन्द्रियार्थगोचरत्वेऽपि तर्कोऽनुसरणीयः, यतस्सर्वेषां प्रमाणानां क्वचित्क्वचिद्विषये तर्कानुगृहीतानामेवार्थनिश्चयहेतुत्वम्। तर्को हि नाम अर्थस्य-

---

अन्यथा असमञ्जसमचेतनत्वमिति विवक्षणीयम्। चेतनाचेतनयोर्यथायथं धर्मान्वयः। सर्वज्ञादित्यादिप्रतिनिर्देशक्रमोऽपि यथार्हं भाव्यः। इदं न ब्रह्मकार्यं तद्विलक्षणत्वादिति प्रयोगे हेत्वसिद्धिं परिहरति नचैवमित्यादिना। सूत्रे अस्येत्येतत् तथात्वमित्यनेनाप्यन्वेति। चकारस्य शब्दादित्यनेनान्वयः। श्रोत्रियस्य शब्दप्रमाणेऽत्यादरात् तस्य विशिष्य प्रदर्शनेन चकारेणान्यग्रहणम्। शब्दादित्यस्य शब्दज्ञातमित्यर्थः। रुचकः कण्ठाभरणविशेषः। तत्सलक्षणं प्रधानमेवेति। ननु चेतनाचेतनात्मकप्रपञ्चे चेतनांशे कथं प्रधानसालक्षण्यमिति चेन्न, सांख्यैश्चेतनांशस्य कार्यत्वानङ्गीकारात्। देहिनां देहाद्य एवोत्पत्तिपर्यवसानात्।

नन्वनुमानोपष्टम्भाः शास्त्रस्मृतिरावलम्ब्येति न युक्तम्-अनुमानानुपजीवनात्। शब्देन शाब्दबोधे जनितेऽतीन्द्रियार्थविषयकानुमानस्य तद्विलक्षणस्य तत एव बाधो हि प्रत्युत युक्त इत्यत्र, तदपेक्षा शास्त्रपर्यन्तानां सर्वेषां प्रमाणानामनपलप्येति दर्शयति अवश्यञ्चेति। अपिशब्दस्य अनन्यापेक्षस्येत्यत्र अतीन्द्रियार्थगोचरत्वे इत्यत्र चान्वयः। सप्रधानानुमानाद्यनपेक्षत्वेऽपि शब्दः स्वाङ्गभूततर्कापेक्षां न जहातीति भावः। अनुमानानपेक्षायामपि तर्कापेक्षां दर्शयितुं अनुमानवैलक्षण्येन तर्कस्वरूपं निर्वक्ति तर्को हि नामेति। निरुक्तमिदं न्यायदर्शने, "अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः" इति। कोटिद्वयोल्लेखेन संशयप्रसक्तौ एककोटिनिर्धारणे प्रमाणेन कार्ये निर्णयकोटेरुत्कटत्वग्राही, एवं स्यादित्याकारकस्तर्कः सहकारी। एवं वा तथा वेति संशयाकारः। एवमेवेति निर्णयाकारः। तद्धेतुश्च प्रमाणम्। तदुपकारी च एवं स्यादित्येकतरकोटिप्रावल्यग्राहकस्तर्क इति भेदः। नायं तर्कोऽनुमानमिति भावः। इदं न ब्रह्मकार्यं तद्विलक्षणत्वादिति प्रागुक्तानुमानस्यैतत्तर्कोपकारकत्वमाह। अथवा यदीदं ब्रह्मकार्यं स्यात्, तद्विलक्षणं न स्यादिति तर्कप्रयोग एव तत्राभिमतः। तर्कमूलमनुमानं प्रमाणाङ्गमिति वाऽस्तु। तर्कश्चायं प्रत्यक्षेऽप्यपेक्ष्यते, स्थाणुपुरुषसंशये पुरुषत्वसाधकहस्तपादादिचलनादिदर्शनमुखेन

भावविपर्ययेण वा सामग्रीविषयेण वा निरूपणेनार्थविशेषे प्रमाणं व्यवस्थापयत् तदितिकर्तव्यतारूपमूहापरपर्यायं ज्ञानम्। तदपेक्षा च सर्वेषां प्रमाणानां समाना। शास्त्रस्य तु विशेषेणाऽऽकाङ्क्षासंनिधियोग्यताज्ञानाधीनप्रमाणभावस्य सर्वत्रैव तर्कानुग्रहापेक्षा। उक्तं च मनुना, (म स्मृ. १२-१०६) "यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः" इति। तदेव हि तर्कानुगृहीतशास्त्रार्थप्रतिष्ठापनं श्रुत्या च, (बृ. ६५-६) "मन्तव्यः" इत्युच्यते।

अथोच्येत—श्रुत्या जगतो ब्रह्मैककारणत्वे निश्चिते सति तत्कार्यस्यापि जगतश्चैतन्यानुवृत्तिरभ्युपगम्यते। यथा चेतनस्य सुषुप्तिमूर्च्छादिषु चैतन्यानुपलम्भः, तथा घटादिष्वपि सदेव चैतन्यमनुद्भूतम्; अत एव चेतनाचेतनविभागः—इति॥ नैतदुपपद्यते; यतो नित्यानुपलब्धिरसद्भावमेव साधयति। अत एव चैतन्यशक्तियोगोऽपि तेषु निरस्तः। यस्य हि [न] कश्चित् कदाचिदपि यत्कार्यानु(यो)पलब्धिः, तस्य तत्कार्यशक्तिं ब्रुवाणो वन्ध्यासुतसमितिषु तज्जननीनां प्रजननशक्तिं ब्रूताम्। किञ्च वेदान्तैर्जगतो ब्रह्मोपादानताप्रतिपादननिश्चये सति घटादीनां चैतन्यशक्तेः चैतन्यस्य वाऽनुद्भूतस्य सद्भावनिश्चयः, तन्निश्चये सति वेदान्तैर्जगतो ब्रह्मोपादानताप्रतिपादननिश्चय इतीतरेतराश्रयत्वम्। विलक्षणयोर्हि कार्यकारणभावः प्रतिपादयितुमेव न शक्यते॥

किं पुनः प्रकृतिविकारयोः सालक्षण्यमभिप्रेतम्, यदभावात् जगतो ब्रह्मोपादानता-

---

पुरुषत्वकोट्यौचित्यपरिशीलने सति अयं पुरुष इति चाक्षुषस्यावधारणस्य जायमानत्वात्। **अर्थस्वभावेति।** अर्थो निश्चेयार्थः पुरुषादि। तत्स्वभावनिरूपणं हस्तपादाद्यवयव-तत्कार्यचेष्टा-स्वरादि-तत्कारण-समावेशादिविवेचनम्। **सामग्रीविषयनिरूपणम्** तज्ज्ञानहेतुत्वेन तत्तत्राभिमतेन्द्रिय-लिङ्ग-शब्द-तदनुबन्धिस्वरूपगततदुष्टत्वादुष्टत्वादिचिन्तनम्। विषयस्य प्रमाणस्य वा स्वभावशोधनमूल ऊह इत्युक्तं भवति। धूमेनाग्निसाधनेऽर्थस्वभावविषयस्तर्कः, यदि अग्निर्न स्यात् तर्हि धूमोऽपि न स्यादिति। अथाग्निव्याप्तिरेव धूमे कुत इत्याक्षेपे, 'धूमोऽस्तु अग्निर्मास्तु' इत्येवंरूपे, यदि अग्निं विनापि धूमः स्यात्, तर्हि धूमोऽग्निजन्यो न स्यात्, धूमार्थी नाग्नौ प्रवर्तेतेत्येवं व्याप्तिरूपसामग्रीनिरूपणजन्यस्तर्क इत्येवं भाव्यम्। व्याहतिरूपविरोध-असंभवरूपेण द्विविधस्तर्कविशेष इष्यते **प्रज्ञापरित्राणे** (न्या. प. २-४)। यदि जननी स्यात्, वन्ध्या न स्यादिति विरोधः; यदि शशो शृङ्गं स्यात्, अद्यापि भवेत्, अध्यक्ष्येतेत्येवं द्वितीय इति। तदुभयमपि वाऽर्थस्वभाव-सामग्रीरूपद्वयनिरूपणजन्यत्वेन विवक्षितमस्त्वित्यलम्।

जगत् चेतनं ब्रह्मकार्यत्वादिति शङ्कते **अथोच्येतेति।** उक्तानुमाने बाधं दर्शयति पूर्वपक्षी **नैतदिति।** हेत्वसिद्धिञ्च दर्शयति **किञ्चेति।** घटादिषु चैतन्यनिश्चयानन्तरमेव ब्रह्मकार्यत्वनिश्चय इति कुत इत्यत्राह **विलक्षणयोर्हीति।**

ननु चेतनाचेतनत्वरूपवैलक्षण्ये सत्यपि प्रकारान्तरेण सालक्षण्यग्रहणेन कार्यकारणभावनिश्चयः स्यादिति ब्रुवन्तं पूर्वपक्षिणं पृच्छति **किं पुनरिति।** यद्वस्तु सर्वदा यद्रूपतया दृश्यते, स तस्य वस्तुनः

प्रतिपादनासंभव इति। न तावत् सर्वधर्मसारूप्यम्, कार्यकारणभावानुपपत्तेः। न हि मृत्पिण्ड कार्येषु घटशरावादिषु पिण्डत्वाद्यनुवृत्तिर्दृश्यते। अथ येनकेनचिद्धर्मेण सारूप्यम्, तत् जगद्-ब्रह्मणोरपि सत्तादिलक्षणं समवति॥ तदुच्यते—येन स्वभावेन कारणभूतं वस्तु वस्त्वन्तराद्व्यावृत्तम्, तस्य स्वभावस्य तत्कार्येऽप्यनुवृत्ति कार्यस्य कारणसालक्षण्यम्। येन ह्याकारेण मृदादिभ्यो हिरण्यं व्यावर्तते, तदाकारानुवृत्तिस्तत्कार्येषु कुण्डलादिषु दृश्यते। ब्रह्म च हेयप्रत्यनीकज्ञानानन्दैश्वर्यस्वभावम्, जगच्च तत्प्रत्यनीकस्वभावमिति न तत् उपादानम्॥ ननु च वैलक्षण्येऽपि कार्यकारणभावो दृश्यते—यथा चेतनात्पुरुषादचेतनानि केशनखदन्तलोमानि जायन्ते, यथा चाचेतनात् गोमयात् चेतनो वृश्चिको जायते, चेतनाच्चोर्णनाभेरचेतनस्तन्तुः॥ नैतदेवम्, यतस्तत्राप्यचेतनांश एव कार्यकारणभाव ॥ ४ ॥

अथ स्यात्—अचेतनत्वेनाभिमतानामपि चैतन्ययोग श्रुतिषु श्रूयते, (यजु ५ ५ २) "त पृथिव्यब्रवीत्", (अट १ ५ ३) "आपो वा अकामयन्त" (वृ ८ १ ७) "ते हेमे प्राणा अहंश्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मु" इति। नदीसमुद्रपर्वतादीनामपि चेतनत्वं पौराणिका आतिष्ठन्ते, अतो न वैलक्षण्यम् इति। अत उत्तरं पठति—

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्। २। १। ५॥

तुशब्दः चोदिताशङ्कानिवृत्त्यर्थः पृथिव्याद्यभिमानिन्यो देवता, "त पृथिव्यब्रवीत्" इत्यादिषु पृथिव्यादिशब्दैर्व्यपदिश्यन्ते। कुतः? विशेषानुगतिभ्याम्। विशेष विशेषणम्,

---

स्वभाव, यथा मृदादेर्मृत्त्वादि, न तु पिण्डत्वादीति भावेनाह येन स्वभावेनेति।

जगत् ब्रह्मकार्यं तद्विलक्षणत्वादित्यनुमाने व्यभिचरितम्, यद् यद्विलक्षणम्, तत् न तत्कार्यमिति व्याप्तेर्भङ्गदर्शनादिति पृच्छति ननु चेति। अचेतनांश एवेति। अनेनैव न्यायेन प्रपञ्चे चेतनांशस्याकार्यत्वात् प्रधानस्य सर्वकारणत्वं सुस्थमिति भाव।

नन्वन्यगत चैतन्यमचैतन्यं वाऽनुपलभ्यमानत्वादनुमानेनैव साध्यम्। यावत् साध्यते, तावदेव शास्त्रेण चैतन्ये उपदिश्यमाने नानुमानमुत्तिष्ठति। अस्तु शब्दाच्चेति शब्दप्रमाणमचैतन्यविषयेऽनीत्युपन्यास—स न साधक, तस्य शब्दस्य स्पष्टशब्दान्तरविरोधेनान्यार्थीकरणात्। अत तद्विलक्षणत्वादिति हेतुरसिद्ध एवेति कश्चित् शंकते अथ स्यादिति। विशेषणम् विशेषः ...धनम्। नन्वस्य व्याकरणवाक्यस्य त्रिवृत्करणसमनन्तरसमष्टिसृष्टिविषयकतया व्यष्टिसृष्ट्यभिमानिदेवतासृष्टेरप्यस्य वक्तव्यत्वात् पूर्वे तदभावात् कथं देवता इति तद्ग्रहणम्। न च देवतापदेन परमात्मन एव ग्रहणेन तदभिमान एव विवक्षितोऽस्तु इति वाच्यम्—तस्याभिमानिदेवतात्वाभावात् सर्वान्तर्यामितया विवक्षितानुपयोगादिति चेत्—देवताशब्दप्रयोगात् भूतेषु अभिमानिदेवतासत्त्वं च एष्टव्य इत्येव कस्मोच्यते। पूर्वमभावेऽपि भविष्यद्देवताक्षत्रभ्रमेण मनसिकृत्य तत्सत्त्वादिसंपत्त्यर्थं यथेष्टसृष्टिसङ्कल्पस्य परमात्मनि क्रियमाणत्वात् कथं न युज्यत एवेति। अत्र इमास्तिस्रो देवता इत्यस्य प्रकृततेजोबन्नरूपभूततदभिमानिदेवतापरत्वमिति

देवताशब्देन विशेष्य पृथिव्यादयोऽभिधीयन्ते; (छा.६-२-२) "हन्ताऽहमिमास्तिस्रो देवताः" इति तेजोऽबन्नानि देवताशब्देन विशेष्यन्ते; (कौ. १०) "सर्वा ह वै देवता अहंश्रेयसे विवदमानाः", ... "ते देवाः प्राणे निःश्रेयसं विदित्वा" इति च। अनुगतिः-अनुप्रवेशः; (ऐत. १-२-४) "अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशत्। वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्। आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशत्।" इत्यादिना वागाद्यभिमानित्वेनाग्न्यादीनामनुप्रवेशः श्रूयते।

अतो जगतो ब्रह्मणोऽत्यन्तेन विलक्षणत्वात् ब्रह्मकार्यत्वानुपपत्तेस्तर्कानुगृहीतस्मृत्यनुरोधेन जगतः प्रधानोपादानत्वं वेदान्तैः प्रतिपाद्यते (इति प्राप्ते) इति—एवं प्राप्तेऽभिधीयते—

दृश्यते तु। २। १। ६॥

तुशब्दात् पक्षो विपरिवर्तते। यदुक्तं जगतो ब्रह्मविलक्षणत्वेन ब्रह्मोपादानत्वं न संभवति इति—तदयुक्तम्, विलक्षणयोरपि कार्यकारणभावदर्शनात्। दृश्यते हि माक्षिकादेर्विलक्षणस्य क्रिम्यादेस्तस्मादुत्पत्तिः॥ नन्वक्तमचेतनांश एव कार्यकारणभावात् तत्र सालक्षण्यम्॥ सत्यमुक्तम्; न तावता कार्यकारणयोर्भवदभिमतसालक्षण्यसिद्धिः, यथा कथञ्चित्सालक्षण्ये सर्वस्य सर्वसालक्षण्येन सर्वस्मात्सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गभयात् वस्तुनो वस्त्वन्तराद् व्यावृत्तिहेतुभूतस्याऽऽकारस्यानुवृत्तिः सालक्षण्यं भवताऽभ्युपेतम्; स तु नियमो माक्षिकादिभ्यः क्रिम्याद्युत्पत्तौ न दृश्यत इति ब्रह्मविलक्षणस्यापि जगतो ब्रह्मकार्यत्वं नानुपपन्नम्। न हि मृद्धिरण्य - घटमकुटादिष्विव वस्त्वन्तरव्यावृत्तिहेतुभूतासाधारणाकारानुवृत्तिर्माक्षिकगोमयक्रिमिवृश्चिकादिषु दृश्यते॥ ६॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्। २। १। ७॥

यदि कार्यभूताज्जगतः कारणभूतं ब्रह्म विलक्षणम्, तर्हि कार्यकारणयोर्द्रव्यान्तरत्वेन कारणे परस्मिन् ब्रह्मणि कार्यं जगन्न विद्यत इति असत एव जगत उत्पत्तिः प्रसज्यत इति

नार्थः; देवतारूपजीवेऽनुप्रवेशस्यात्र जीवे परमात्मनि चावक्तव्यत्वात्। लौकिकदेहेऽनुप्रवेश एव हि विवक्षितः। अतः व्याकरिष्यमाणदेवताभिमानविषयीभविष्यन्ति त्रीणि भूतानीत्यर्थः इति भावः देवताशब्देन विशेष्येत्यनेनाप्याविष्क्रियते। 'सर्वा ह वै देवता' इत्यादौ तु देवतानां विशेष्यत्वमेव। तथापि व्यावर्तकत्वमक्षतम्। अहंश्रेयसे स्वोत्कर्षाय। निःश्रेयसम् नितरां श्रैष्ठ्यम्। वाग्भूत्वा वागभिमानी भूत्वा। एवमनेन पूर्वपक्षी तटस्थशंका परिहृत्य पूर्वसूत्रारब्धं पूर्वपक्षमुपसंहरति अतो जगत इति। तटस्थशंकापरिहारप्रकारोऽयं सिद्धान्तिनोऽपि संमत एव॥ ५॥

न हीति। वस्तुत्वचेतनत्वाचेतनत्वपृथिवीत्वादिसामान्यधर्मातिरिक्तः हिरण्यादिन्यावर्तमृत्त्वादिरिव विशेषाकारो माक्षिकत्वादिः क्रिम्यादौ नेति, 'यो यद्विलक्षणः, न स तत्कार्यः' इति नियमभङ्गात् हेतुर्दुष्ट इति भावः॥ ६॥

न विद्यत इति। तादात्म्येनेति शेषः। ब्रह्म जगत् भवतीति वक्तव्ये ब्रह्मणि जगन्न विद्यत

चेत्—नैतदेवम् । कार्यकारणयोः सालक्षण्यनियमप्रतिषेधमात्रमेव हि पूर्वसूत्रेऽभिप्रेतम्, न तु कारणात् कार्यस्य द्रव्यान्तरत्वम् । कारणभूतं ब्रह्मैव स्वस्माद्विलक्षणजगदाकारेण परिणमत इत्येतत्तु न परित्यक्तम् । किमिमाक्षिकयोरपि हि सति च वैलक्षण्ये कुण्डलहिरण्ययोरिव द्रव्यैक्यमस्त्येव ॥ ७ ॥

इत्युक्ति, अन्यदित्यप्रयुज्य असदिति सूत्रणात् सालक्षणे कार्ये पक्षिसल भिन्नाकाराभिव्यक्तेरेव स्वीकारात् पूर्वपक्षे सालक्षणसहारच्छाया युक्तेति । सिद्धान्ते तु रीतिमिमां विमृज्य, 'न तु कारणात् कार्यस्य द्रव्यान्तरत्वम्' इत्येव वदति । सूत्रे मात्रपदेन न ब्रह्मणो जगदाकारसत्त्वमनुमति क्रियते, किन्तु द्रव्यैक्यमनुमति । विलक्षणजगदाकारेण परिणमत इति । ननु जगत्पदेन किं प्रपञ्चविशिष्ट ब्रह्मग्रहणम्, उत प्रपञ्चमात्रम् । आद्ये वैलक्षण्यमसिद्धम् । अन्त्ये, ब्रह्मणो न तद्रूपेण परिणाम । यदि च विशेषणभूतप्रपञ्चं प्रति विशेष्यस्य ब्रह्मण उपादानत्वमेव विवक्षितम्, तर्हि द्रव्यैक्यकथनमप्यत्र न युज्यते—उच्यते । पूर्वपक्षी शुद्धस्य जगतः शुद्धब्रह्मकारणकत्वमेव विलक्षणत्वहेतुना निरस्यतीति, सिद्धान्ती विलक्षणत्वरूपहेतोः साधकत्वे व्यभिचारात् भवतीत्येतावदेव प्राह । यदि श्रौतानुपपत्तिः कापि न स्यात्, ब्रह्म जगद्रूपेण परिणन्तुमर्हतीति न वैलक्षण्यस्याकार्यत्वसाधकत्वं वा अनेकत्वसाधकत्वं वा अस्तीति मत्युच्य स निरस्यते । भाष्ये द्रव्यान्तरत्वम्, परिणमतेइत्येतत्तु न परित्यक्तमिति वाक्ययो 'श्रौतानुपपत्त्यभावे' इति पदपूरणमर्थमिदम्, गुणोक्तेरभिमतत्वात् तदप्रयोग । शेषमुत्तर-सूत्रावतरणे । किमीत्यादि । अत्र भाव —मृत्कार्यपटादिव्यावृत्तस्य मृत्स्वरूपाकारस्य मृत्कार्यघटादावुपलम्भवत् माक्षिकाकार्यवस्तुव्यावृत्तस्य माक्षिकगताकारस्य क्रिमौ नोपलम्भ इति तत्र वैलक्षण्यं दुरपह्नवम् । तत्र कार्यकारणभावो मन्यते इति तत्रासत्कार्यवादप्रसंगो भवन्त्र कथं परिह्रियते । सत्यपि वैलक्षण्ये द्रव्यैक्यमस्तीत्येव । तदाह । तुल्यमिति । ननु जगत ब्रह्मकार्ये तद्विलक्षणत्वादिति हेतुस्तावद् दूषित एव । एवंस्थिते अनेन सूत्रेणासत्कार्यप्रसञ्जनेन पूर्वहेतुदूषणपरिहार कथमिति चेत्—उच्यते । गोमयवृश्चिकादिस्थले गोमयादिमात्रं नोपादानम्, किन्तु सन्तापकमानपवनाद्यानीतद्रव्यान्तराण्यपि । गोमयमपि वृश्चिकानतिरिक्तांशोपादानमेव । तदंशस्य कारणे पूर्वं सत्त्वेव । तस्य सालक्षण्यानुपलम्भस्तु भूयोंशान्तरैरभिभवात् । न चैवं ब्रह्मजगद्विषये सुवचम्, ब्रह्मातिरिक्तस्य कारणस्याभावात् । एवञ्च सालक्षण्यं सर्वत्र कार्यकारणस्थलेऽस्त्येव । न च वैलक्षण्यस्य हेतोरप्रयोजकत्वम्, ययोर्वैलक्षण्यम्, तयोर्विभिन्नद्रव्यत्वमिति नियमादसत्कार्यवादप्रसंगादिति पूर्वपक्षी मन्यते । सिद्धान्त्याशयस्तु गोमयातिरिक्त याहशमूलांशमूलकं पूर्णवृश्चिकं, तादृशांशसालक्षण्यं वा कुतो नोपलभ्यते । प्रकृतिमहदहङ्कारतन्मात्रभूतेषु भवत्भिमतक्रमिककार्येषु तत्तत्कारणातिरिक्तापूर्वितदेकवृत्ति क आकारस्तत्कार्ये दृश्यते । भौतिकेषु देहेषु च भूतवैलक्षण्यं बहु लभ्यते । एवं तृणक्षीर-दधिवृत-अन्नरस रक्तादिधातुप्रभृतिष्वपि भाव्यम् । तस्मात् परिणामो द्विविध सरूपो विरूपश्च, द्वितीय एव विवर्त इत्युच्यते, सर्वत्र द्रव्यैक्यं निराबाधमिति विलक्षणत्वस्य द्रव्यभेदापादकत्वायोगात् अप्रयोजकत्वात् व्यभिचरितत्वाच्च न तस्याकार्यत्व

अत्र चोदयति—

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् । २ । १ । ८ ॥

अपीताविति अपीतिपूर्वकसृष्ट्यादेः प्रदर्शनार्थम् । (छा. ६-२-१) "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्", (ऐत. १-१-१) "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" इत्यादिषु अप्ययावस्थोपदेशपूर्वकत्वदर्शनात् सृष्ट्यादेः ॥ यदि कार्यकारणयोर्द्रव्यैक्यमभ्युपेतम्, तदा कार्यस्य जगतो ब्रह्मण्यप्ययसृष्ट्यादिषु सत्सु, ब्रह्मण एव तत्तदवस्थान्वय इति कार्यगताः सर्वे एवापुरुषार्थाः ब्रह्मणि प्रसज्येरन्, सुवर्ण इव कुण्डलगता विशेषाः । ततश्च वेदान्तवाक्यं सर्वमसमञ्जसं स्यात्; (मु. १-१-६) "यः सर्वज्ञः सर्ववित्", (छा. ८-१-१) "अपहतपाप्मा विजरो

साधकतेति ॥ अस्य सूत्रस्यायमपि कश्चित् हृद्गतोऽर्थः—सालक्षण्यनियमप्रतिषेधमात्रमस्माभिः कृतम् । अस्माभिः प्रकृते कार्यकारणयो र्द्रव्यैक्यासंभवो वा सालक्षण्याभावोऽपि वा नेष्ट । विशिष्टे कार्यकारणभावस्येष्टत्वात् । भवदुक्तसालक्षण्याभावं कृत्वा चिन्तया तु हेतोर्दुष्टत्वं वैलक्षण्यस्य द्रव्यभेदासाधकत्वञ्चावोचामेति । ननु सिद्धान्ते सालक्षण्यस्येष्टत्वे तदेव ऋजुमार्गेण सूत्रकृता कथं साक्षान्नोक्तमिति चेत्-न-तथा हि सति वैलक्षण्यस्याकार्यत्वसाधकत्वमङ्गीकृतं स्यात् । सतर्कपुरस्कारेण विरोधोद्भावको हि तर्कदूषणेनैव निरसनीय इति च भाव्यम् ॥ ७ ॥

उपरि सूत्रद्वयं ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे हेयास्पदत्वशङ्कातत्परिहारपरम् । ननु विलक्षणत्वरूपहेतोः अकार्यत्वसाधकत्वं पूर्वपक्षीष्टं सिद्धान्तिना दूष्यते । तदुपरि हेयास्पदत्वशङ्कायाः पूर्वपक्षिकृतायाः प्रकृते कथमुपयोगः । न ह्येतावता विलक्षणत्वस्य हेतुत्वसंभवो दर्शितो भवतीति चेत्-उच्यते-विलक्षणत्वं द्रव्यभेदसहं तदसहञ्चेति द्विविधम् । तत्र भेदासहं विलक्षणत्वे हेतुर्मा भूत्ाम । भेदसहं तु अकार्यत्वसाधकमेव; अन्यथा असत्कार्यवादप्रसङ्गात् । प्रकृते च कार्यभूतजगन्निष्ठावस्थायाः ब्रह्मण्यभावात् द्रव्यभेदान्न कारणत्वम् । द्रव्यैक्यस्वीकारे तु जगद्गतसर्वहेयास्पदत्वं ब्रह्मणः स्यात् । अतः कार्यकारणद्रव्यैक्यं न परित्यक्तमित्युक्तं न घटते । न च भेदे वैलक्षण्ये च सत्यपि प्रपञ्चगतावस्था प्रति शरीरात्मभावबलात् ब्रह्माप्याश्रय इति कार्यकारणैक्यनिर्वाह इति वाच्यम्-शरीरात्मभावस्यैव दुर्वचत्वात्, शरीरगतावस्थायाः शरीरिण्यङ्गीकारे तुल्यनयेन सर्वेषामपि हेयानामङ्गीकार्यत्वप्रसंगाच्च; रुमाकाष्ठादिस्थले कादाचित्कसंबन्धेऽपि लवणत्वादिहेयसंबन्धदर्शनेन निरन्तरसंबन्धशालिनि ब्रह्मणि कैमुत्येन प्रपञ्चहेयाश्रयत्वस्य प्रसंगाच्च । अतोऽसंबन्धस्वभावं ब्रह्म न हेयप्रपञ्चकारणम् अखिलहेयप्रत्यनीकत्वादिति पूर्वपक्ष्याशयः । सिद्धान्ती तु तद्गतदोषप्रत्यनीकमपि तत्कारणं लोकदृष्टमित्याहेति ।

सृष्ट्यादेः प्रदर्शनार्थमिति आदिना स्थितिग्रहणम् । सृष्टिस्थितिप्रलयकालिककार्यगतसर्वहेयवत्त्वापत्तिर्विवक्षितेति भावः । प्रथमोपस्थितां सृष्टिं विहाय अपीतिकथनं श्रुतौ अपीतेरेव प्रथमनिर्देशादित्याह सदेवेति । ननु अपीतावित्यपि न वक्तव्यमिति चेत्-न, कारणात् कार्यस्य विभागे स्थिते कारणांशे हेयप्रत्यनीकत्वकथनेऽपि अविभागरूपाप्ययकाले तदापत्तिपरिहारार्थेति सांख्याशयात् । अपीतिकालमादाय

विमृत्युः", (श्वे ६ ८) "न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते", (मु ३ १ १) "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति", (श्वे १-८) "अनीशश्चात्मा बध्यते भोक्तृभावात्", (मु ३ १ २) 'अनीशया शोचति मुह्यमानः" इति एकस्मिन्नेव वस्तुनि एषां परस्परविरुद्धानां प्रसक्तेः ॥

अथोच्येत—चिदचिद्वस्तुशरीरकस्य परस्यैव ब्रह्मणः कार्यकारणभावात्, शरीरभूतचिदचिद्वस्तुगतत्वाच्च दोषाणाम्, न शरीरिणि ब्रह्मणि कार्यावस्थे कारणावस्थे च प्रसङ्ग इति—तदयुक्तम्, जगद्ब्रह्मणोः शरीरशरीरिभावस्यैवासम्भवात्। सम्भवे च ब्रह्मणि शरीरसम्बन्धनिबन्धनदोषाणामनिवार्यत्वात्। न हि चिदचिद्वस्तुनो ब्रह्मणश्शरीरत्वं सम्भवति।

शरीरं हि नाम कर्मफलरूपसुखदुःखभोगसाधनभूतेन्द्रियाश्रयः पञ्चवृत्तिप्राणाधीन

हेयप्रत्यनीकत्वनिर्वाहः दुस्थित इति ज्ञापनार्थं वा। विलक्षणयोः कार्यकारणभावे सत्यपि कार्यस्य अन्ततः सत्त्वाद्याकारेण सालक्षण्यं वक्तव्यम्, यथा वृश्चिकस्य पृथिव्यां लयात् तत्सालक्षण्यम्। एवमत्र ब्रह्मातिरिक्तलयाधाराभावात् ब्रह्मणः तद्रूपप्रसङ्गोऽस्त्येवेति सूचनार्थं वा। अपीतानिति पदादर्थान्तरमपि लभ्यते। अपीतौ-लयावपि इति, पदद्वयम्। ब्रह्मणो जगदितो जगल्लये जगतः शरीरात्मभावसत्त्वेऽपि शरीरदोषाणां शरीरिणि प्रसङ्ग एव। अपिशब्दात्, साक्षादैक्ये तु सुतरामिति लभ्यते। तद्वत्प्रसङ्गादिति। तद्वत् तद्विशिष्टस्य सतः प्रसङ्गात्। भोक्तृत्वापत्तेरित्यस्यैव निग्रहः। तद्वत्त्वप्रसङ्गात् हेयवत्त्वप्रसङ्गादिति यावत्। वस्तिमत्त्वस्य इति स्वीकारे तद्वत् जगद्वैरूप्यस्य प्रसङ्गादित्यर्थः। विलक्षणयोः कार्यकारणभावस्याविनाऽपि कार्यावस्थायां कारणे स्वीकारेऽपि न जगद्वत् सर्वधर्मप्रसङ्ग इति भावः।

सिद्धान्त्याशयं निरसितुमुद्घाटयति अथोच्येतेति। अनन्तरे सिद्धान्तसूत्रे नात्मश्रुतेरिति दृष्टान्तसद्भावप्रयोक्तः, [illegible] तु सिद्धान्त्यभिमतस्य शरीरत्वस्य निर्वचनमपूर्वं किमपि। अतो निर्वचनासम्भवाशङ्कापेक्षया अनिष्टान्तरापत्त्याशङ्कनमभिमतमिति युक्तमित्याक्षेप्य, द्वितीयं दोषमपि दर्शयति सम्भवे चेति। तत्र दृष्टान्तपदेन शरीरात्मभावस्याभिमतत्वात् शरीरात्मभावासम्भवशङ्कापरिहारोऽप्यत्र सूत्रकारस्य हृद्गत इति भाष्ये इहैवात्मेभवविचारो विस्तरशः कृतः। शरीरं हि नामेति। भौतिकं शरीरेन्द्रियविषयभेदात् त्रिविधं विभजन् वैशेषिकदर्शनभाष्यकारः प्रशस्तदेवः वृक्षादि स्थावरं विषय एवान्तर्भावयति, न शरीरे। तेन जीवाधिष्ठितानामपि तादृशानां शरीरत्वप्रसिद्धिर्नास्तीति सिद्धौ, का कथा सर्वभौतिकभूततदितराचेतन-चेतनसर्वसाधारणं शरीरत्वमिति वादस्येति ज्ञापयितुं वृक्षादिव्यावृत्तलक्षणप्रदर्शनमिह। इन्द्रियाश्रय इत्यस्य इन्द्रियाणामाश्रय इत्यर्थः। वृक्षादौ चक्षुरादिकार्याभावात् तदाश्रयत्वं नेति भावः। इन्द्रियोत्पत्तिस्थानेष्वपि तदाश्रयत्वसम्भवात् तद्व्यावृत्तये सुखेत्यादिविशेषणम्। साधनभूत इन्द्रियाश्रयः, इन्द्रियाश्रयता सुखदुःखभोगप्रयोजनिका यत्र तत् शरीरमिति पर्यवसितम्। एवमिन्द्रियत्वव्यापकं सुखदुःखभोगसाधनत्वम्, भोगत्वव्यापकं कर्माधीनत्वम्। अतो विधिनिषेधावश्यभोक्तृत्वमादाय कस्यचिदपि शरीरत्वं वक्तुं न शक्यमिति ज्ञापनाय कर्मेत्यादिविशेषणप्रदानम्। न अत्र शरीरलक्षणमुच्यते, किंतु

धारणः पृथिव्यादिभूतसङ्घातविशेषः ; तथाविधस्यैव लोकवेदयोः शरीरत्वप्रसिद्धेः । परमात्मनश्च, (छा. ८-१-१) "अपहतपाप्मा विजरः", (मु. ३-१-१) "अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति", (श्वे. ३-१९) अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः", (मु. २-१-२) "अप्राणो ह्यमनाः" इत्यादिभिः कर्मतत्फलभोगयोरभावात्, इन्द्रियाधीनभोगत्वाभावात्, प्राणवत्त्वाभावाच्च न तं प्रति चेतनाचेतनयोः शरीरत्वम् । न चाचेतनव्यष्टिरूपतृणकाष्ठादीनाम्, समष्टिरूपस्य भूतसूक्ष्मस्य चेन्द्रियाश्रयत्वादि संभवति । भूतसूक्ष्मस्य पृथिव्यादिसङ्घातत्वं च न विद्यते । चेतनस्य तु ज्ञानैकाकारस्य सर्वमेतन्न सम्भवतीति नतरां शरीरत्वसंभवः ॥

न च भोगायतनत्वं शरीरत्वमिति शरीरत्वसंभवः ; भोगायतनेषु वेश्मादिषु शरीर-

---

लक्ष्यस्वरूपपरिस्थितिः । शरीरं हि नामेत्युपक्रमात् । लक्षणविवक्षाया मतान्तरत्वं, 'भोगायतनत्वं शरीरत्वम्' इति समनन्तरमेव दृश्यते । पञ्चवृत्तीति वृक्षादिवारणाय । तत्र भग्नक्षतसंरोहणादिना प्राणव्यापारसत्त्वानुमानात् । विशेष इति पदेन सर्वपृथिव्यादिसाधारण्येन शरीरत्वेऽपि न युक्तेति दर्शयते । 'चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम्' इति न्यायसूत्रम् । तत्र चेष्टा नाम प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणिका क्रिया । तदाश्रयः शरीरमित्युक्तौ परमाणुप्रभृतिषु प्रयत्नवदीश्वरसंयोगवशात् क्रिया भवतीति तेषामपि शरीरत्वे भवत्येवेति सिद्धान्ती मत्यवतिष्ठेतेति तद् विहाय इन्द्रियाश्रय इति पूर्वमुक्तवाऽथ मतिबुध्य, 'विविधा च पृथक् चेष्टा' इति गीतायां प्राणादेर्ग्रहणात् प्राणसंयोगासमवायिकारणकक्रियैव चेष्टाऽस्तु इति मनसिकृत्य चेष्टाश्रय इत्येतदेव पञ्चवृत्तिप्राणाधीनधारण इत्यदर्शयत् पूर्वपक्षी । अर्थाश्रयत्वं कुतो नोक्तमिति चेत्—अर्थाः यदि विषयाः, तेषां बाह्यानां शरीरमाश्रयो न भवति, तथाऽर्थः प्रयोजनं भोग इति पक्षेऽपि शरीरे तदाश्रयत्वं न भवति ; आत्मन्येव तत्सत्त्वात् । ननु न्यायभाष्ये आश्रयत्वं सौत्रं भिन्नभिन्नं दर्शितम्—चेष्टाश्रयत्वमाधारत्वमेव । इन्द्रियाश्रयत्वं तु तदुपजीव्यत्वम्, स्वोपचयोपघातप्रयुक्तोपचयोपघातशालीन्द्रियकत्वमिति यावत् । स्वशरीरम् । अर्थाश्रयत्वञ्च विषयाधीनसुखदुःखभोगसाधनत्वमेवेति—चेत्—तर्हि भोगसाधनभूतेन्द्रियाश्रय इति पदे साधनभूतश्चासौ इन्द्रियाश्रयश्चेति विग्रहेणोभयमप्युक्तमस्तु । अनुवदिष्यति उत्तरसूत्रे त्वदुक्तञ्च कर्मफलभोगहेतुरित्यादिकमिति । अथ वा इन्द्रियेषु भोगसाधनत्वोक्त्या तत् अर्थसिद्धं मन्यते । पृथक् तल्लक्षणायोगस्य समनन्तरमेव कथनात् तस्येह त्याग इति वा भाव्यम् । नन्विदं शरीरशब्दस्य लोके पामरैर्वृक्षादावप्रयोगमात्रेण शरीरशब्दार्थनियन्त्रणं न सर्वतार्किकादितीर्थकरसंमतम् । स्थावराणां शरीरत्वं प्रमाणप्रतिपन्नञ्च । अतः, "अन्तःप्रज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः" इति प्रमाणात् वृक्षादीनामपि भोगोऽस्तीति भोगघटितलक्षणमेव युक्तम् । अत एव अर्थाश्रय इति सूत्रे चरममुक्तम् । तच्च भोगायतनत्वमिति शङ्कां निरस्यति न च भोगेति । शरीरत्वसंभवः शरीरलक्षणसम्भवः । यद्वा पुण्यापुण्यरूपकर्मफलभिन्नस्यापि भोगस्य स्वीकारात् ईश्वरस्यापि सुखित्वस्य किञ्चिद्रूपेण कतिपयतार्किकादिस्वीकृतत्वात् तद्भोगायतनत्व चेत-

त्वाप्रसिद्धेः ॥ यत्र वर्तमानस्यैव सुखदुःखोपभोगः, तदेव भोगायतनमिति चेन्न—परकाय प्रवेशजन्यसुखदुःखोपभोगायतनस्य परकायस्य प्रविष्टशरीरत्वाप्रसिद्धेः । ईश्वरस्य तु स्वत-स्सिद्धनित्यनिरतिशयानन्दस्य भोगं प्रति किंचिदायतनत्वनियमो न संभवति ।

एतेन भोगसाधनमात्रस्य शरीरत्वं प्रत्युक्तम् ॥

अथ मतम्—यदिच्छाधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्ति यत्, तत् तस्य शरीरमिति, सर्वस्येश्वरे-च्छाधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तित्वेनेश्वरशरीरत्वं संभवतीति—तदपि न साधीयः, शरीरतया प्रसि द्धेषु तस्य चेतनेच्छायत्तस्वरूपस्याभावात्, रुग्णशरीरस्य तदिच्छाधीनप्रवृत्तित्वाभावात्, मृत-शरीरस्य तदायत्तस्थितित्वाभावाच्च, सालभञ्जिकादिषु चेतनेच्छाधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिषु तच्छरीरत्वाप्रसिद्धेश्च । येन तस्य नित्यस्येश्वरेच्छायत्तस्वरूपत्वाभावात् न तच्छरीरत्वं संभवः ।

न च यत् यदेकनियाम्यम् यदेकधार्यम्, यस्यैव शेषभूतम् तत् तस्य शरीरमिति वाच्यम्, क्रियादिषु व्यभिचारात् ।

भावेनतेपुन्नीति सर्वस्य परमात्मशरीरत्वसंभव इत्यर्थः । अप्रसिद्धेरिति । वेश्मादीनामपि स्थूलरूपेणावच्छेद कत्वात् स्यादिति भावः । एवकारार्थघटनेन व्यावर्त्यति यत्रेति । भोगस्य यद्रूपावच्छेदः प्रयोजकः, तत् शरीरम् । भोगप्रयोजकावच्छेदनिरूपकत्वं न वेश्मादौ, अन्यत्रापि भोगोदयादिति भावः । न च वेश्मनि मणिमयवेदिकादौ शयानो यत् सुखमनुभवति, तत्र वेश्मावच्छेद एव प्रयोजक इति वाच्यम्—तत्र वेश्मनो भोगोपकरणत्वेनैव कारणत्वाङ्गीकारात् तदवच्छेदस्य प्रयोजकत्वानभ्युपगमात् । परकायेति । भूतादिकं हि सजीवपरकाये प्रविश्य तदवच्छेदेन बहु कृत्वा भोगमनुभवति । तथापि न स भूतादे शरीरमिति । अप्रसिद्धेरिति । पूर्वपक्षी स्वपक्षे कथमिदं वारयतीति चेत्—कर्मफलरूपेत्यन्येन्द्रिया श्रयेऽन्त्यावयविशरीरेण परकीयकर्माधीनोत्पत्तिकत्वस्य तत्र कायेऽभावोपपादनेन । परकायप्रवेशस्थले भूतादे स्वस्थूलेन सूक्ष्मेण [illegible] कायेन सहैव तत्र प्रवेशात् तत्र नाना व्यापारकरणेऽपि तदधीनभोगावच्छेदकत्वस्य तत्प्रविष्टशरीरस्यैवेत्युक्त्या पक्षान्तराङ्गीकारेऽपि नेष्टसिद्धिरित्याशयेन ह ईश्वरस्य त्विति । मात्रस्येति । मात्रपदं कार्त्स्न्यें । यद्वा कर्मफलभूतत्वं तु स्वरूपत्वाभिनिवेशः स्वच्छेदे । सामान्यतो भोगसाधनत्वं शरीर त्वमितीत्यपीत्यर्थः ।

'स्वाधीनत्रिविधचेतनाचेतनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदम्' इति, 'नावेक्षसे यदि ततो भुवनान्यमूनि नालं प्रभो भवितुमेव [illegible] प्रवृत्ति' इति च सिद्धान्ते व्यवहारात् तत्पक्षमेवमभिमतं स्यादिति विमृश्य तदपि दूषयितुमाह अथ मतमिति । स्वरूपं वस्तु । स्थिति तयोरुत्तरकालसत्ता । प्रवृत्ति व्यापारः । परमात्मानमादायास्य लक्षणस्य गमनं मुक्तत्वेऽपि नेष्टं शरीरत्वम् लोकप्रसिद्धे शरीरे समन्वयाभावा दिति दूषयति तदपि नेति । अतिव्याप्तिमप्याह सालभञ्जिकेति । सिद्धान्तिसाक्षाद्विवक्षितलक्षणमपि विपति न चेति । क्रियादिषु व्यभिचारादिति । गुणक्रियादेः शरीरत्वं न स्वीकृतम् । तद् साक्षात्संबद्धस्य तच्छरीरत्वायोगात् । गुणादेर्द्रव्यान्तरगन्धस्यान्तरत्वस्य साक्षात्संबन्धायोगात् । तत्स्वीकारे तु

(कठ. १-२-२२) "अशरीरं शरीरेषु" (श्वे. ३-१९) "अपाणिपादो जवनो ग्रहीता" इत्यादिभिश्चेश्वरस्य शरीराभावः प्रतिपाद्यते ।

अतो जगद्ब्रह्मणोः शरीरशरीरिभावस्यासंभवात् तत्सं (वात्, सं) भवे च ब्रह्मणि दोषप्रसङ्गात् ब्रह्मकारणवादे वेदान्तवाक्यानामसामञ्जस्यम्—इति ॥ ८ ॥

अत्रोत्तरम्—

न तु दृष्टान्तभावात् । २ । १ । ९ ॥

नैवमसामञ्जस्यम्; एकस्यैवावस्थाद्वयान्वयेऽपि गुणदोषव्यवस्थितेर्दृष्टान्तस्य विद्यमानत्वात् । तुशब्दोऽत्र हेयसंबन्धगन्धस्यासंभावनीयतां द्योतयति । एतदुक्तं भवति—चिदचिद्वस्तुशरीरतया तदात्मभूतस्य परस्य ब्रह्मणः सङ्कोचविकासात्मककार्यकारणभावावस्थाद्वयान्वयेऽपि न कश्चिद्विरोधः; यतः सङ्कोचविकासौ परब्रह्मशरीरभूतचिदचिद्वस्तुगतौ; शरीरगतास्तु दोषा नात्मनि प्रसज्यन्ते; आत्मगताश्च गुणा न शरीरे; यथा—देवमनुष्यादीनां सशरीराणां क्षेत्रज्ञानां शरीरगताः बालत्वयुवत्वस्थविरत्वादयो नात्मनि संबध्यन्ते; आत्मगताश्च ज्ञानसुखादयो न शरीरे; अथ च 'देवो जातः, मनुष्यो जातः, तथा स एव बालो युवा स्थविरश्च' इति व्यपदेशश्च मुख्यः ॥ भूतसूक्ष्मशरीरस्यैव क्षेत्रज्ञस्य देवमनुष्यादिभाव इति (शारी. ३-१-१) "तदन्तरप्रतिपत्तौ" इति वक्ष्यते(ति) इति ।

चेतनाचेतनगतगुणानां हेयानां साक्षात्परमात्मनि कथने निर्विकारत्वहेयप्रत्यनीकत्वादिभङ्गश्चेति भास्कराद्वैतप्रसंगः, निर्विकारत्वादिश्रुतिविरोधश्चेति । सर्वानुगतशरीरत्वनिर्वचनं श्रुत्यनभिमतञ्चेति दर्शयति अशरीरमिति । अपाणिपादादिपदं न कर्मेन्द्रियमात्राभावपरम्, किन्तु हस्तपादादिशरीरावयवनिषेधकमपीत्याशयेनाह अपाणीति ।

न तु दृष्टान्तभावात् । असमञ्जसमिति अनुवर्तते । नासमञ्जसं ब्रह्मकारणत्ववचनम्, तद्दुष्प्रसंगाभावे दृष्टान्तसत्त्वात् । तुशब्दः शरीरत्वासंभवव्यवच्छेदकोऽपि । तेन शरीरलक्षणनिर्वचनसंभवः, 'अशरीरं शरीरेषु' इत्यादिश्रुत्यर्थनिर्वाहश्च ज्ञाप्यते । व्यवस्थितेः व्यवस्थितिविषये । संकोचविकासौ सूक्ष्मत्वस्थूलत्वे । ननु साक्षात् अवस्थाश्रयत्वाभावे कथं ब्रह्मण उपादानत्वमुपादेयत्वञ्चेत्याशंकायां तत्रापि दृष्टान्तभावादिति सूत्रार्थं संगमयति अथचेति । देवत्वादिधर्माणां जीवे परम्परया स्थितावपि कार्यत्वे व्यवहारबलात् प्रामाणिकम्, तथैव श्रुतिबलात् ब्रह्मणोऽपि । न च शुद्धब्रह्मणः कथमुपादानत्वमिति वाच्यम्—दृष्टान्त इवात्रापि सूक्ष्मचिदचिद्वैशिष्ट्यसत्त्वेनादोषात् । ननु जीवस्य शरीरग्रहणात् प्राक् अचिच्छरीरकत्वाभावात् कथं शरीरद्वारा कारणावस्थाश्रयत्वमित्यत्राह भूतसूक्ष्मेति । महाप्रलयानन्तरभाविप्रथमसृष्टौ स्थूलशरीरमथनपूर्वकभूतसूक्ष्मशरीराभावेऽपि स्थूलशरीर एव जन्मव्यवहारात् जन्मरूपप्रथमस्थूलशरीरप्राप्तिरप्येवं मथननिरपेक्षसूक्ष्मशरीरपूर्विकैवेति तत्रापि कारणावस्थाश्रयत्वमक्षतमिति भावः । विशिष्टब्रह्मण उपादानोपादेयभावश्च सर्वत्राक्षत एव ।

यत् पुनरुक्तम्—चिदचिदात्मकस्य जगतः स्थूलस्य सूक्ष्मस्य च परमात्मानं प्रति शरीरभावो नोपपद्यते इति—तत् अनाकलितसम्यङ्न्यायानुगृहीतवेदान्तवाक्यगणस्य स्वमतिपरिकल्पितकुतर्क[कल्क]विजृम्भितम् ।

सर्व एव हि वेदान्ताः स्थूलस्य सूक्ष्मस्य चेतनस्याचेतनस्य च समस्तस्य परमात्मानं प्रति शरीरत्वं श्रावयन्ति—वाजसनेयके तावत् काण्वशाखायां (बृ ५ ७) माध्यन्दिनशाखायां (६ ७) चान्तर्यामिब्राह्मणे, 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् यस्य पृथिवी शरीरम्" इत्यारभ्य पृथिव्यादिसमस्तमचिद्वस्तु, (काण्व) "यो विज्ञाने तिष्ठन् यस्य विज्ञानं शरीरम्", (माध्य) "य आत्मनि तिष्ठन् यस्यात्मा शरीरम्" इति चेतनं च पृथक्पृथङ्निर्दिश्य उभयतस्य परमात्मशरीरत्वमभिधीयते । सुबालोपनिषदि च, (७ ख) "यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन् यस्य पृथिवी शरीरम्" इत्यारभ्य तद्वदेव चिदचितोः सर्वावस्थयोः परमात्मशरीरत्वमभिधाय, "एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः" इति तस्य सर्वभूतानि प्रति आत्मत्वमभिधीयते । स्मरन्ति च, (रा युद्ध १२० २६) 'जगत् सर्वं शरीरं ते", (वि० पु० २१२ ३७) "यदम्बु वैष्णवः कायः" (वि पु १-२२-३८, ८६) "तत् सर्वं वै हरेस्तनुः", 'तानि सर्वाणि तद्वपुः", (मनु, १-८) "सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात्' इत्यादि । भूतसूक्ष्मात् स्वशरीरादित्यर्थः ।

लोके च शरीरशब्दो घटादिशब्दवत् एकाकारद्रव्यनियतवृत्तिमनासादित क्रिमिकीटपतङ्गसर्पनरपशुप्रभृतिष्वत्यन्तविलक्षणाकारेषु द्रव्येष्वगौणः प्रयुज्यमानो दृश्यते । तेन तस्य प्रवृत्तिनिमित्तव्यवस्थापनं सर्वप्रयोगानुगुण्येनैव कार्यम् । स्वयुक्तं च 'कर्मफलभोगहेतु" इत्यादिकं प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणं न सर्वप्रयोगानुगुणम्, यथोक्तेष्वीश्वरशरीरतयाऽभिहितेषु पृथिव्यादिष्वव्याप्तेः । किञ्च ईश्वरस्येच्छाविग्रहेषु, मुक्तानां च (छा ७ २६ २) "स एकधा भवति" इत्यादिवाक्यावगतेषु विग्रहेषु तल्लक्षणमव्याप्तम्, कर्मफलभोगनिमित्तत्वाभावात् तेषाम्, परमपुरुषच्छाविग्रहाश्च न पृथिव्यादिभूतसङ्घातविशेषाः ; (भा शा २०६ ६०)

शरीरात् स्वादित्येतत् विवृणोति भूतसूक्ष्मादिति । समष्टिरूपादित्यर्थः ।

ननु लोकप्रसिद्धार्थस्य बाधे श्रौतप्रयोगोऽपि लक्षणयैव निर्वाह्य इत्यत्राह लोके चेति । सर्वत्र शब्दस्य व्युत्पत्तिनिमित्ते कस्मिंश्चित् सत्यपि प्रामाणिकयावद्व्यवहारानुगतप्रवृत्तिनिमित्तस्य कल्पनया यत्र शक्त्यैक्यं शक्योपपादनम्, तत्र नानेकार्थत्वोऽनुमन्यते । अत एव द्विपात्त्वचतुष्पात्त्वादि न शरीरशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । तथैव वृक्षादौ शरीरत्वव्यवहारप्रामाणिकत्वामाह्राय पञ्चवृत्तिप्राणकत्वादिलक्षणमपि त्याज्यमाकलयन्ति तत्त्वविदः । एवं देवमनुष्यतिर्यक्स्थावरसर्वानुगतधर्मान्वेषणवत् वेदव्यवहारसिद्धशरीरभावसर्ववस्तुसाधारणोऽपि यदि धर्मोऽन्विष्यमाणः सुलभः, तदा किमिति तदन्यथाकरणमिति भावः । यथोक्तेषु= श्रुतिस्मृतिभिरभ्यासेन निर्दिष्टेष्वमुक्तेषु । सर्वत्र शिलाकाष्ठादावव्याप्तिमभिप्रयन् तत्र सजीवत्वे सदिहान

"न भूतसङ्घसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः" इति स्मृतेः । अतो भूतसङ्घातरूपत्वं च शरीरस्याव्याप्तम् । पञ्चवृत्तिप्राणाधीनधारणत्वं च स्थावरशरीरेष्वव्याप्तम् । स्थावरेषु हि प्राणसद्भावेऽपि तस्य पञ्चधाऽवस्थाय शरीरस्य धारकत्वेनावस्थानं नास्ति । अहल्यादीनां कर्मनिमित्तशिलाकाष्ठादिशरीरेष्विन्द्रियाश्रयत्वं सुखदुःखहेतुत्वं चाव्याप्तम् ।

अतः, यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यं सर्वात्मना स्वार्थे नियन्तुं धारयितुं च शक्यम्,

---

प्रति अहल्यादिनिदर्शनेन तत्स्थापनार्थमाह अहल्यादीनामिति । न त्विदमन्यशिलादिव्यावर्तकम् । आदिपदेन सर्वशिलादिनिविष्टजीवग्रहणम् । इन्द्रियाश्रयत्वमिति । न्यथा वृक्षादौ सर्वेन्द्रियाश्रयत्वा-स्वीकारादिति भावः । सुखदुःखहेतुत्वञ्चेत्युक्त्या पूर्वं भोगसाधनभूतेत्यत्र पृथक्पदत्व वा अश्रय-पदेन कर्मधारयो वा ज्ञायते ।

किं तर्हि अन्यूनानतिप्रसक्तं शरीरलक्षणमित्यत्र, पूर्वपक्षिणा अन्ते दूषितमेव परिष्कृत्य दर्शयति अत इति । अत्र लक्षणमास्थेयमित्येकवचनानुरोधेन समुदितमेकं लक्षणमिति केचित् । एकैकस्यैव निर्दुष्टतया दलाना व्यावर्तकत्वाभावेऽपि बृहत्त्वबृंहणत्वोभयस्य ब्रह्मशब्दार्थे निवेशवत्, तार्किकैर्विनिग-मनाविरहात् कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वबलवदनिष्टाननुबन्धित्वाना लिङर्थत्ववर्णनवच्चैकस्यैव शक्त्या त्रयं समुदितं प्रवृत्तिनिमित्तमिति तावतो लक्षणत्वमिति तदाशयः । 'अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्' इति वाक्येन, अन्तर्यामिब्राह्मणादिना च व्याप्तिविशिष्टनियन्तृत्वमात्रेणाप्यात्मशब्दव्यवहारप्रदर्शनात्, "विवक्षित-गुणोपपत्तेश्च" इत्येतत्सूत्रे भाष्य एव, "आधेयत्वविधेयत्वशेषत्वानि शरीरशब्दप्रवृत्तिनिमित्तानि" इति भाषितत्वस्य न्यायसिद्धाञ्जने प्रदर्शितत्वाच्च प्रत्येकं त्रयं प्रवृत्तिनिमित्त लक्षणत्वेनि लक्षणत्रयत्नादि-नामाशयः । पूर्वपक्षिणा शरीरं हि नामेत्यारभ्य शरीरत्वपरिचायकाकारकथनवत् सर्वमिदं परिचायक-कथनमात्रम् । प्रवृत्तिनिमित्तानीति भाष्यस्य च शरीरशब्दप्रयोगे, गोसादृश्यादिकमिव गवयशब्द-प्रयोगे, उपलक्षणमित्येवार्थः । अतः, इति शरीरलक्षणमास्थेयमित्यस्य इत्येतदुपलक्ष्यं किमपि चेतना-पृथक्सिद्धद्रव्यत्वरूपं लक्षणमास्थेयमित्यर्थः । 'यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यम्, तस्य तत् शरीर'मित्येतावदेव षष्ठ्यर्थापृथक्सिद्धत्वांशविवरणोपयोगितया 'सर्वात्मना स्वार्थे'इत्यादिना व्याख्यायते इति वाऽस्तु इत्यन्येषामाशयः । आस्तामेतत् । लक्षणत्रयमत्र विवक्षितमिति सम्यक् । अत्र यस्य यत् इति निर्देशः शरीरशब्दस्य पुत्रादिशब्दवत् ससंबन्धिकार्थबोधकत्वमिति ज्ञापनाय । यद् द्रव्यं यस्य चेतनस्येति व्यत्यस्यान्वयः । यद् द्रव्यम् यदवस्थद्रव्यम् । चेतनस्य चैतन्यविशिष्टस्य । सर्वात्मना सर्वप्रकारेण, सर्व-देति यावत् । स्वार्थे स्वविषये-स्वप्रयोजनकार्ये; स्वं शरीरम् । सिद्धान्ते एकस्मिन्नेव द्रव्ये नानापरिणा-मस्वीकारात् देहाकारपरिणतद्रव्यस्य देहाकारात् पूर्वं पश्चाच्च तज्जीवनियाम्यत्वाभावात् सर्वदेत्येतद्घ-टितलक्षणासंभव इति यदवस्थमिति परिष्कृतम् । देहाकारविशिष्टस्य सर्वदा नियाम्यत्वान्न दोषः । धर्मभूतज्ञानस्य द्रव्यत्वेऽपि जीवनियाम्यत्वेऽपि न तत्रातिव्याप्तिः, चैतन्यस्य तस्य धर्मिमात्रनियाम्यत्वेऽपि चैतन्यविशिष्टनिरूपितनियाम्यत्वायोगात् । एतद्वारणार्थमेव चैतन्यविशिष्टस्येति परिष्कृतम् । अद्रव्यस्य

यत् पुनरुक्तम्—चिदचिदात्मकस्य जगतः स्थूलस्य सूक्ष्मस्य च परमात्मानं प्रति शरीरभावो नोपपद्यते इति—तत् अनाकलितमध्यकृन्यायानुगृहीतवेदान्तवाक्यगणस्य स्वमतिपरिकल्पितकुतर्क[फल्क]विजृम्भितम्।

सर्व एव हि वेदान्ताः स्थूलस्य सूक्ष्मस्य चेतनस्याचेतनस्य च समस्तस्य परमात्मानं प्रति शरीरत्वं श्रावयन्ति—वाजसनेयके तावत् काण्वशाखायां (बृ ५ ७) माध्यन्दिनशाखायां (६ ७) चान्तर्यामिब्राह्मणे, 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्... यस्य पृथिवी शरीरम्" इत्यारभ्य पृथिव्यादिसमस्तमचिद्वस्तु, (काण्व) "यो विज्ञाने तिष्ठन्... यस्य विज्ञानं शरीरम्", (माध्य) "य आत्मनि तिष्ठन्... यस्यात्मा शरीरम्" इति चेतनं च पृथक्पृथङ्निर्दिश्य तत्सर्वस्य परमात्मशरीरत्वमभिधीयते। सुबालोपनिषदि च, (७ ख) "यः पृथिवीमन्तरे संचरन् यस्य पृथिवी शरीरम्" इत्यारभ्य तद्वदेव चिदचितोः सर्वावस्थयोः परमात्मशरीरत्वमभिधाय "एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः" इति तस्य सर्वभूतानि प्रति आत्मत्वमभिधीयते। स्मरन्ति च, (रा युद्ध १२० २६) 'जगत् सर्वं शरीरं ते", (वि० पु० २१२ ३७) "यदम्बु वैष्णवः कायः" (वि पु १-२२-३८, ८६) "तत् सर्वं वै हरेस्तनुः", 'तानि सर्वाणि तद्वपुः", (मनु, १-८) "सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात्' इत्यादि। भूतसूक्ष्मात् स्वशरीरादित्यर्थः।

लोके च शरीरशब्दो घटादिशब्दवत् एकाकारद्रव्यनियतप्रवृत्तिनिमित्तः (?) क्रिमिकीटपतङ्गसर्पनरपशुप्रभृतिष्वत्यन्तविलक्षणाकारेषु द्रव्येष्वगौणः प्रयुज्यमानो दृश्यते। तेन तस्य प्रवृत्तिनिमित्तव्यवस्थापनं सर्वप्रयोगानुगुण्येनैव कार्यम्। त्वदुक्तं च 'कर्मफलभोगहेतु' इत्यादिकं प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणं न सर्वप्रयोगानुगुणम्, यथोक्तेष्वीश्वरशरीरतयाऽभिहितेषु पृथिव्यादिष्वव्याप्तेः। किंच ईश्वरस्येच्छाविग्रहेषु, मुक्तानां च (छा ७ २६ २) "स एकधा भवति" इत्यादिवाक्यावगतेषु विग्रहेषु तल्लक्षणमव्याप्तम्, कर्मफलभोगनिमित्तत्वाभावात् तेषाम्। परमपुरुषस्येच्छाविग्रहाश्च न पृथिव्यादिभूतसंघातविशेषाः। (श्री शा २०६-६०)

शरीरात् स्वादित्येतद् विवृणोति भूतसूक्ष्मादिति। समष्टिरूपादित्यर्थः।

ननु लोकप्रसिद्धार्थस्य बाधे लौकिकप्रयोगोऽपि व्यामोह एव निर्वाह्य इत्यत्राह लोके चेति। सर्वत्र शब्दस्य व्युत्पत्तिनिमित्ते कस्मिंश्चित् सत्यपि प्रामाणिकव्यवहारानुगतप्रवृत्तिनिमित्तस्य कल्पनया यत्र शक्त्यैक्यं शक्योपपादनम्, तत्र नार्थस्य कोऽप्यनुमन्यते। अत एव द्विपात्त्वचतुष्पात्त्वादि न शरीरशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्। तथैव पृथ्व्यादौ शरीरत्वव्यवहारप्रामाणिकत्वाभ्युपगमाय पञ्चवृत्तिप्राणकत्वादिलक्षणमपि त्याज्यमाकलयन्ति तत्त्वविदः। एवं देवमनुष्यतिर्यक्स्थावरसर्वानुगतधर्मान्वेषणवत् वेदव्यवहारसिद्धशरीरभावसर्ववस्तुसाधारणोऽपि यदि धर्मोऽन्विष्यमाणः सुलभः, तदा किमिति तत्त्यक्तव्यमिति भावः। यथोक्तेषु= श्रुतिस्मृतिभिरभ्यासेन विशिष्यैवमुक्तेषु। सर्वेश्वरविलक्षणादावव्याप्तिमभिप्रयन्, तत्र सर्वात्मत्वे सविद्यमान

"न भूतसङ्घसंस्थानो देहोऽस्य परमात्मनः" इति स्मृतेः। अतो भूतसङ्घातरूपत्वं च शरीरस्याव्याप्तम्। पञ्चवृत्तिप्राणाधीनधारणत्वं च स्थावरशरीरेष्वव्याप्तम्। स्थावरेषु हि प्राणसद्भावेऽपि तस्य पञ्चधाऽवस्थाय शरीरस्य धारकत्वेनावस्थानं नास्ति। अहल्यादीनां कर्मनिमित्तशिलाकाष्ठादिशरीरेष्विन्द्रियाश्रयत्वं सुखदुःखहेतुत्वं चाव्याप्तम्।

अतः, यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यं सर्वात्मना स्वार्थे नियन्तुं धारयितुं च शक्यम्,

---

प्रति अहल्यादिनिदर्शनेन तत्स्थापनार्थमाह अहल्यादीनामिति। न त्विदमन्यशिलादिव्यावर्तकम्। आदिपदेन सर्वशिलादिनिविष्टजीवग्रहणम्। इन्द्रियाश्रयत्वमिति। त्वया वृक्षादौ सर्वेन्द्रियाश्रयत्वास्वीकारादिति भावः। सुखदुःखहेतुत्वञ्चेत्युक्त्या पूर्वं भोगसाधनभूतेत्यत्र पृथक्पदत्वं वा अश्रयपदेन कर्मधारयो वा ज्ञायते।

किं तर्हि अन्यूनानतिप्रसक्तं शरीरलक्षणमित्यत्र, पूर्वपक्षिणा अन्ते दूषितमेव परिष्कृत्य दर्शयति अत इति। अत्र लक्षणमास्थेयमित्येकवचनानुरोधेन समुदितमेकं लक्षणमिति केचित्। एकैकस्यैव निर्दुष्टतया दलानां व्यावर्तकत्वाभावेऽपि बृहत्त्वबृंहणत्वोभयस्य ब्रह्मशब्दार्थे निवेशवत्, तार्किकैर्विनिगमनाविरहात् कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वबलवदनिष्टाननुबन्धित्वानां लिङर्थत्ववर्णनवच्चैकैकस्यैव शक्त्या त्रयं समुदितं प्रवृत्तिनिमित्तमिति तावतो लक्षणत्वमिति तदाशयः। 'अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्' इति वाक्येन, अन्तर्यामिब्राह्मणादिना च व्याप्तिविशिष्टनियन्तृत्वमात्रेणाप्यात्मशब्दव्यवहारप्रदर्शनात्, "विवक्षितगुणोपपत्तेश्च" इत्येतत्सूत्रे भाष्य एव, "आधेयत्वविधेयत्वशेषत्वानि शरीरशब्दप्रवृत्तिनिमित्तानि" इति भाषितत्वस्य न्यायसिद्धाञ्जने प्रदर्शितत्वाच्च प्रत्येकं त्रयं प्रवृत्तिनिमित्तं लक्षणञ्चेति लक्षणत्रयनाभिनाभाशयः। पूर्वपक्षिणा शरीरं हि नामेत्यारभ्य शरीरत्वपरिचायकाकारकथनवत् सर्वमिदं परिचायककथनमात्रम्। प्रवृत्तिनिमित्तानीति भाष्यस्य च शरीरशब्दप्रयोगे, गोसादृश्यादिकमिव गवयशब्दप्रयोगे, उपलक्षणमित्येवार्थः। अतः, इति शरीरलक्षणमास्थेयमित्यस्य इत्येतदुपलक्ष्यं किमपि चेतनापृथक्सिद्धद्रव्यत्वरूपं लक्षणमास्थेयमित्यर्थः। 'यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यम्, तस्य तत् शरीर'मित्येतावदेव षष्ठ्यर्थापृथक्सिद्धत्वांशविवरणोपयोगितया 'सर्वात्मना स्वार्थे'इत्यादिना व्याख्यायते इति वाऽस्तु इत्यन्येषामाशयः। आस्तामेतत्। लक्षणत्रयमत्र विवक्षितमिति सम्यक्। अत्र यस्य यत् इति निर्देशः शरीरशब्दस्य पुत्रादिशब्दवत् ससंबन्धिकार्थबोधकत्वमिति ज्ञापनाय। यद् द्रव्यं यस्य चेतनस्येति व्यत्यस्तान्वयः। यद् द्रव्यम् यदवस्थद्रव्यम्। चेतनस्य चैतन्यविशिष्टस्य। सर्वात्मना सर्वप्रकारेण; सर्वदेति यावत्। स्वार्थे स्वविषये-स्वशासनकार्ये, स्वं शरीरम्। सिद्धान्ते एकस्मिन्नेव द्रव्ये नानापरिणामस्वीकारात् देहाकारपरिणतद्रव्यस्य देहाकारात् पूर्वं पश्चाच्च तज्जीवनियाम्यत्वाभावात् सर्वदेत्येतद्घटितलक्षणासंभव इति यदवस्थमिति परिष्कृतम्। देहाकारविशिष्टस्य सर्वदा नियाम्यत्वाच्च दोषः। धर्मभूतज्ञानस्य द्रव्यत्वेऽपि जीवनियाम्यत्वेऽपि न तत्रातिव्याप्तिः, चैतन्यस्य तस्य धर्मिमात्रनियाम्यत्वेऽपि चैतन्यविशिष्टनिरूपितनियाम्यत्वायोगात्। एतद्वारणार्थमेव चैतन्यविशिष्टस्येति परिष्कृतम्। अद्रव्यस्य

तच्छेषतैकस्वरूपं च, तत् तस्य शरीरमिति शरीरलक्षणमास्थेयम्। रुग्णशरीरादिषु नियमना दर्शनं विद्यमानाया एव नियमनशक्तेः प्रतिबन्धकृतम्, अग्न्यादेः शक्तिप्रतिबन्धादौष्ण्या

क्रियादेर्वारणाय द्रव्यमिति। सर्वमिदं लक्षणत्रयेऽपि भाव्यम्। पक्षिकार्यस्यान्तरिक्षसंचारादेः पुरुषकार्यत्वाभावेन कथं सर्वात्मना नियन्तुं शक्यत्वमिति शंकापरिहाराय स्वार्थे इत्युक्तम्। न त्विदं लक्षणघटकम् तस्य इत्येव सर्वात्मनेतिपदेन विवक्षणात् एतल्लभ्यानपेक्षितत्वात्, तद्धर्ममेवैतत्प्रयोगात्। नियन्तुं संकल्पाधीनव्यापारवत्तया कर्तुम्। तथाच तस्य तच्छरीरत्वं नाम समभिव्याहृतपदार्थनिष्ठावच्छेदकीभूतचैतन्यविशिष्टनिरूपितसार्वकालिकनियमनविषयत्वार्हतावच्छेदकावस्थाविशिष्टद्रव्यत्वम्। नियमनार्हताया सार्वकालिकत्वं कालिकसम्बन्धेन समस्तव्यापकत्वम्। सजीवपरकायस्य सर्वदानियाम्यत्वाभावात् न प्रविशन्तं प्रति शरीरत्वम्। एवं प्राणेन्द्रियादीनामपि न शरीरत्वप्रसङ्गः, अनेकशरीरेषु तत्तदङ्गाभावाव्यवस्थाव्यापित्वतया जीवोपकरणत्वसम्पत्तये वायुनः समाना प्राणवायूनाम्, तत प्राक् अहंकारात् समानानामिन्द्रियाणां जीवेषु मुक्तेष्वपि आपलयं पश्चाच्छिद्वा पूर्वं पश्चात् जीवसंबन्धकालेऽपि सत्त्वेन तत्सत्त्वाव्यापकनियमनार्हताया अभावात्। एवं पुत्रादौ भार्यादिकादौ च भाव्यम्। रुग्णशरीरे स्वत्स्येन नियमनार्हता। सर्वदा भगवदेकनियाम्येषु वस्तुषु कचित्कचित् कर्मानुरोधेन जीवेऽपि नियमनशक्तिरीश्वरेणाऽऽधीयते। सा देहविषये उत्पत्तिकाले जाता यावन्मरणमवतिष्ठते। तथापि नियमनोपधानाभाव रोगसुषुप्त्यादिदशायां कादाचित्के नियमनविषयत्वाभावेऽपि न नियमनशक्तिविषयत्वाभाव ॥ न्यायकुसुमाञ्जलौ प्रथमस्तबके प्रयत्नवदधिष्ठेयत्वं शरीरत्वमिति उदयनाचार्यकृत प्रस्तावोऽप्येतल्लक्षणाभिप्रायक एव। स्वसंकल्पाधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदसर्वपदार्थं परमात्मेति सर्वमपि तस्य शरीरम्। जीवशरीरस्वरूपादेः जीवसंकल्पाधीनत्वायोगात् प्रवृत्तिमात्र संकल्पाधीनत्वविवक्षयैव शरीरलक्षणमिष्यते। शिलाकाष्ठादिष्वपि, 'अप्राणिमत्सु स्वल्पा सा स्थावरेषु ततोऽधिका' इति प्रमाणबलात् सूक्ष्मा नियमनशक्तिरस्त्येवेति नाव्याप्तिरिति ॥

यस्य चेतनस्य यत् द्रव्यं सर्वात्मना धारयितुं शक्यमिति द्वितीयलक्षणम्। चैतन्यविशिष्टनिष्ठाधारतानिरूपितसार्वकालिकाधेयतावच्छेदकावस्थाश्रयत्वं तच्छरीरत्वमित्युक्तं भवति। एवमुत्तरत्र भाव्यम्। चैतन्यविशिष्टेत्यनुक्तौ सूर्यादिकं प्रति प्रभायाः शरीरत्वापत्तिः। चेतनेत्युक्त्या तद्वारणेऽपि जीवं प्रति तद्धर्मभूतज्ञानस्य सर्वदा तदाधेयस्य शरीरत्वापत्तिरिति चैतन्यविशिष्टेत्युक्तम्। आधारतावच्छेदकमाधेयत्वैक्यं न भवतीति तद्वारणम्।

तच्छेषतैकस्वरूपश्चेति तृतीयलक्षणम्। यत् द्रव्यमित्यनुषज्यते। शक्यमित्यस्यान्वयाय, नियन्तुं धारयितुञ्चेति लक्षणद्वयैकीकार, तत्रान्वयाभावादस्य पृथक्कार। अत्र तत्पदस्य एकपदस्य च श्रितत्वात् यस्य चेतनस्य सर्वात्मनेति पदाना नानुषङ्ग। पूर्वं शक्यमित्यत्र शक्तावन्वयाय चेतनस्येति षष्ठ्या आधेयत्वार्थकत्वात्, तस्याधेयत्वस्य शेषतायामिहान्वयायोगात् तदित्यधिकं प्रयुक्तम्। यदिति प्रयोगे यच्चेतनेति चेतनपदमपि प्रयोक्तव्यम्। चैतन्याश्रयस्याप्यस्य निवेश्यत्वात्। अत यच्चेतनेति

यदर्शनवत्। मृतशरीरं च चेतनवियोगसमय एव विशरितुमारब्धम्, क्षणान्तरे च विशीर्यते।- एवं शरीरतया परिक्लृप्तसङ्घातैकदेशत्वेन च तत्र शरीरत्वव्यवहारः।

अतः सर्वं परमपुरुषेण सर्वात्मना स्वार्थे नियाम्यं धार्यं तच्छेषतैकस्वरूपमिति सर्वं चेतनाचेतनं तस्य शरीरम्। (कठ. २-२२) "अशरीरं शरीरेषु" इत्यादि च कर्मनिमित्तशरीरप्रतिषेधपरम्; यथोक्तसर्वशरीरत्वश्रवणात्।

उपरितनाधिकरणेषु चैतदुपपादयिष्यते। 'अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम्' 'न तु दृष्टान्तभावात्' इति सूत्रद्वयेन, (शारी. २-१-२१) "इतरव्यपदेशात्" इत्यधिकरणसिद्धोऽर्थः स्मारितः ॥ ९ ॥

पदद्वयार्थग्रहणाय तदिति प्रयुक्तम्। एवं पृथक्प्रयोगात् एकेतिपदमपि प्रयुक्तम्। यद् द्रव्यमित्यस्य यदवस्थं द्रव्यमित्यर्थः प्राग्वत्। शेषतैकस्वरूपमिति अशेषत्वानर्हमित्यर्थः। प्रभायाः प्रभावन्तं प्रति शरीरत्ववारणाय चेतनेति। देहस्यावस्थान्तरे अशेषत्वार्हत्वात् लक्षणं न स्यादिति यदवस्थमिति। क्षेत्र-पुत्रादेर्दानादिना शेषत्वापगमान्नातिव्याप्तिः। एषां लक्षणानां त्रयाणां तुरीयस्य चाऽऽवश्यकपरिष्करण-प्रकारविस्तरोऽस्मत्कृतायां नयद्युमणिभूमिकायां द्रष्टव्यः।

एवं तावत् ब्रह्मणः सर्वशरीरकत्वस्य श्रुवचत्वात् तेन रूपेण चिदचिद्विशिष्टस्य तस्य कारण-त्वोक्तौ बाल्युवादिरूपजीवदृष्टान्तेन शरीरदोषस्य शरीरिणि अप्रसंगात् नोक्तमसामञ्जस्यमित्युक्तम्। शरीरित्वप्रयुक्तदुःखित्वाद्यापत्तिरूपान्याहशदोषशंकापरिहारस्तु भोक्तृत्वापत्त्यधिकरणोभयलिङ्गाधिकरणादौ करिष्यत इत्याह उपरितनेति। एतत्—असामञ्जस्यराहित्यम्। वस्तुत एतत्सूत्रद्वयार्थोऽप्यन्यतः सिद्ध एवेत्याह अपीताविति। ननु सूत्रद्वयेऽत्र अचिदीश्वरयोः कार्यकारणभावस्य वैलक्षण्यस्य च न विरोधः शरीरात्मभावादित्युक्तम्। एतदुपरि जीवेश्वरयोः चेतनत्वेन सालक्षण्यस्यैव सत्त्वात् शरीरात्मभाव-मन्तरेणाभेदेनैव कार्यकारणभावः सिद्धान्तीष्ट इति कृत्वा इतरव्यपदेशाधिकरणे हिताकरणादिदोषशं-कायां चिदीश्वरयोरपि भेद एव स्थाप्यते। अत एव तत्राधिकरणे अश्मादिवच्चेति एतदधिकरणसिद्धा-शदृष्टान्तीकरणम्। अतस्तदधिकरणसिद्धार्थस्मारणमत्रेति कुत इति चेत्—उच्यते। प्रकृत्यधिकरणे विशि-ष्टवेषेणोपादानत्वम्, आरम्भणाधिकरणे अनन्यत्वञ्च स्थापितम्। तत्राचिद्विषये अहिकुण्डलाधिकरणसिद्धमं-शांशिभावं भेदञ्चोपजीव्य यथा, तथा इतरव्यपदेशाधिकरणसिद्धं अंशाधिकरणेनाक्षिप्यस्थापितञ्चार्थमुप-जीव्य। तत्र दोषप्रसक्तिपरिहार. चिदपेक्षया ब्रह्मणोऽधिकत्वेन क्रियते। अन्यत्वेऽपि जीवस्य शरीरत्वे तद्गतदोषः शरीरिण्यपीति शंकाऽपि तत्र यावन्न परिह्रियते, तावत् पूर्वपक्षपरिहारो न भवतीति तत्रापि बाल्-युवदृष्टान्तो विवक्षित एव। सूत्रे च अन्यदित्यप्रयुज्य अधिकमिति प्रयोग एवंविधवैलक्षण्यज्ञापकः। एवञ्च चेतनविषयोक्तन्यायेनाचिद्ब्रह्मणोरपि वैलक्षण्यस्य निष्प्रत्यूहं सिद्धिसंभवे किमिति, प्रकृताधिकरणस्य सोऽपि विषय इति वक्तव्यम्। विलक्षणयोः कार्यकारणभावो न भवतीति तर्कभङ्गस्यैव प्रकृताधिकरणकृत्यत्वात्। तत्र विलक्षणयोः कारणत्वदर्शनात् विलक्षणत्वं व्यभिचरितमित्युक्तं 'दृश्यते तु' इति सूत्रेण। तत्र

तच्छेषतैकस्वरूपं च, तत् तस्य शरीरमिति शरीरलक्षणमास्थेयम्। रुग्णशरीरादिषु नियमना यदर्शनं विद्यमानाया एव नियमनशक्तेः प्रतिबन्धकृतम्, अग्न्यादेः शक्तिप्रतिबन्धादौष्ण्या

क्रियादेर्वारणाय द्रव्यमिति। सर्वस्मिँल्लक्षणत्रयेऽपि भाष्यम्। पतिकार्येष्वानतिरिक्षमेनारादे पुत्रकार्ये वा भावेन कथं सर्वात्मना नियन्तृत्वं शक्यत्वमिति शङ्कापरिहाराय स्वार्थे इत्युक्तम्। न चेदं लक्षणघटकम् सर्वदा इत्येव सर्वात्मनेत्यनेन विवक्षणात् एतद्लक्षणानर्पेक्षत्वात् तद्धर्मैरप्रयोगात्। नियन्तुं संकल्पाधीनव्यापारवत्तया कर्तुम्। तथाच तस्य तच्छरीरत्वं नाम समभिव्याहृततच्छब्दार्थनावच्छेदकीभूत-चैतन्यविशिष्टनिरूपितसार्वकालिकनियमनविषयत्वावच्छेदकावस्थाविशिष्टद्रव्यत्वम्। नियमनार्हताया सार्वकालिकत्वं कादाचित्कत्वव्यावृत्त्येन ममता यापकत्वम्। सजीवपरकायस्य सर्वात्मनियामकत्वाभावात् न प्रविशन्तं प्रति शरीरत्वम्। एवं प्राणेन्द्रियादीनामपि न शरीरत्वप्रसङ्गः अनेकशरीरेषु तद्गतसामान्यसाधा व्यापित्वस्य जीवोपकरणत्वसम्पत्तये वायुन् सगुणा प्राणवायूनाम्, तत प्राक् अहंकारेण सह्यानादेरिन्द्रियाणां जीवेषु मुक्तेष्वपि आत्मकस्य पश्चात्त्विह्नना पूर्वं पश्चाच्च शरीरसम्बन्धरहितेऽपि सत्त्वेन स्वसत्तान्यापकनियमनार्हताया अभावात्। एवं पुत्रादौ दासभृत्यादिकार्ये च भाव्यम्। रुग्णशरीरे स्वमस्येन नियमनार्हता। सर्वदा भगवदेकनियाम्येषु वस्तुषु कश्चित्कश्चित् कर्मानुरोधेन जीवोऽपि नियमनशक्तिरीश्वरेणाऽऽधीयते। सा देहविषये उत्पत्तिकाले जाता यावन्मरणमवतिष्ठते। तथापि नियमनोपधानाभाव रोगप्रवृत्त्यादिहत्वप्रतिबन्धादिति नियमनविषयत्वाभावेऽपि न नियमनशक्तिविषयत्वाभाव ॥ न्यायकुसुमाञ्जलौ पञ्चमस्तबके प्रयत्नवदधिष्ठेयत्वं शरीरत्वमिति उदयनाचार्योक्तं प्रस्तावोऽप्येतल्लक्षणाभिप्रायक एव। स्वसंकल्पाधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदसर्वपदार्थं परमात्मेति सर्वमपि तस्य शरीरम्। जीवशरीरसम्बन्धादे जीवसंकल्पाधीनत्वायोगात् प्रवृत्तिमात्र संकल्पाधीनत्वविवक्षयैव शरीरलक्षणमिष्यते। शिलाकाष्ठादिष्वपि, 'अप्राणिमत्सु स्वल्पा सा स्थावरेषु ततोऽधिका' इति प्रमाणबलात् सूक्ष्मा नियमनशक्तिरस्त्येवेति नान्याप्तिरिति ॥

यस्य चेतनस्य यद् द्रव्यं सर्वात्मना धारयितुं शक्यमिति द्वितीयलक्षणम्। चैतन्यविशिष्टनिष्ठा-धारतानिरूपितसार्वकालिकाधेयतावच्छेदकावस्थाश्रयत्वं तच्छरीरत्वमित्युक्तं भवति। दलकृत्यं प्राग्वत्। चैतन्यविशिष्टेत्यनुक्तौ सूर्यादिकं प्रति प्रभाया शरीरत्वापत्ति। चेतनेत्युक्त्या तद्धारणेऽपि जीवं प्रति तद्धर्मभूतज्ञानस्य सर्वदा तदाधेयस्य शरीरत्वापत्तिरिति चैतन्यविशिष्टेत्युक्तम्। आधारतावच्छेदकमाधेयत्वमेक न भवतीति तद्धारणम्।

तच्छेषतैकस्वरूपञ्चेति तृतीयलक्षणम्। यद् द्रव्यमित्यनुषज्यते। शक्यमित्यत्रान्वयाय, नियन्तुं धारयितुञ्चेति लक्षणद्वयैकीकार, तत्रान्वयाभावादस्य पृथक्कार। अत्र तत्पदस्य एकपदस्य च स्थितत्वात् यस्य चेतनस्य सर्वात्मनेति पदानां नानुषङ्ग। पूर्वं शक्यमित्यत्र शङ्कान्वयाय चेतनस्येति षष्ठ्या आधेयत्वार्थकत्वात्, तस्याधेयत्वस्य शेषतायामिहान्वयायोगात् तदित्यधिकं प्रयुक्तम्। यदिति प्रयोगे यच्चेतनेति चेतनपदमपि प्रयोक्तव्यम्। चैतन्यांशस्याप्यस्य निवेशत्वात्। अत यच्चेतनेति

स्वपक्षदोषाच्च । २ । १ । १० ॥

न केवलं ब्रह्मकारणवादस्य निर्दोषतयैवतत्समाश्रयणम्, प्रधानकारणवादस्य दुष्टत्वाच्च तत्परित्यज्यैतदेव समाश्रयणीयम् । प्रधानकारणवादे हि जगत्प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । तत्र हि निर्विकारस्य चिन्मात्रैकरसस्य पुरुषस्य प्रकृतिसंनिधानेन प्रकृतिधर्माध्यासनिबन्धना जगत्प्रवृत्तिः । निर्विकारस्य चिन्मात्ररूपस्य प्रकृतिधर्माध्यासहेतुभूतं प्रकृतिसंनिधानं किंरूपमिति विवेचनीयम्—किं प्रकृतेः सद्भाव एव, उत तद्गतः कश्चिद्विकारः, अथ पुरुषगत एव कश्चिद्विकारः ? न तावत् पुरुषगतः ; अनभ्युपगमात् । नापि प्रकृतेर्विकारः, तस्याध्यासकार्यतयाऽभ्युपेतस्याध्यासहेतुत्वासंभवात् । सद्भावमात्रस्य संनिधानत्वे मुक्तस्याप्यध्यासप्रसङ्ग इति स्वपक्षे जगत्प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । अयमर्थः साङ्ख्यपक्षप्रतिक्षेपसमये, (शारी २ २ ८) "अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात्" इत्यादिना प्रपञ्चयिष्यते ॥ १ ॥

तर्काप्रतिष्ठानादपि । २ । १ । ११ ॥

तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वादपि श्रुतिमूलो ब्रह्मकारणवाद एव समाश्रयणीयः, न प्रधानकार

सत्कार्यवादभंग इति शंकायाम्, 'यत् विलक्षणम्, 'तत् स'कार्यकारणं न भवती'त्यपि न व्याप्तिः, गोमयवृश्चिकादौ भङ्गादिति दूषणमप्युपन्यस्तम् । तदुपरि भेदसहस्य वैलक्षण्यस्याकार्यत्वसाधकत्वमस्तीति पूर्वपक्षिमतमत्र स्थाने तु न युज्यते, तथासति भेदाद् उपादानत्वं न भवतीत्येनावत एव पर्याप्तत्वात् वैलक्षण्यस्य हेतुकोटौ घटनायोगात्, तावतैव विलक्षणत्वहेतोरसाधकतया पूर्वपक्षयुपरते । अतोऽधिकरणान्तरे पक्षत्रयमेव प्रसक्तत्वात् यत्कश्चित् व्युत्पादनीयमिति सूत्रकृदिह विशदमाह स्मेति भाष्याशयः ॥ तदिह शुद्धजगद्ब्रह्मगोरूपादानोपादेयभावोऽसंविद्ध इति कृत्वा वैलक्षण्यादकारणत्वशंकाया तस्य हेतोराभासत्वमेवेति न सांख्यस्मृति सत्तर्कोपबृंहितेत्येतावदेव महताधिकरणविवक्षितमिति ॥ ९ ॥

शुद्धस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमसाभिरुच्यत इति कृत्वा, कथं हेयप्रत्यनीकस्य निर्विकारस्य ब्रह्मणः कारणत्वमिति पूर्वपक्षी मन्यते । सोऽयं स्वपक्षदोषः, भास्यपक्षदोषः, सर्वात्मना निर्विकारत्वस्य वस्तुतोऽस्माभिरनभ्युपगमात्, तस्य तदभिमते कारण एव सत्त्वादित्याह स्वपक्षदोषाच्चेति । जगत्प्रवृत्तिः जगदुत्पत्तिः । 'शक्तितः प्रवृत्तेश्च' इति उत्पत्तौ प्रवृत्तिशब्दः सांख्यैः प्रयुज्यते । प्रकृतिपुरुषसंनिधानम्, पुरुषे प्रकृतिधर्माध्यासः, ततो जगदुत्पत्तिरित्युच्यते । जगदुत्पत्तिर्नाम प्रकृतेर्विक्रियमाणता । तत्र संनिधानस्य नित्यत्वे सर्वदा सर्गापत्तिः । अनित्यत्वे विकारात्मकत्वात् निर्विकारे पुरुषे तदयोगात् प्रकृतेर्विकारोऽयमिति वक्तव्यम् । प्रकृतिविकारश्चाध्यासाधीनो नाध्यासात् प्राक् भवतीति निर्विकारतैव प्रकृतेः स्यादिति । अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावादिति । तत्र सूत्रे भोगापवर्गरूपप्रयोजनाभाव उक्तः । अध्यासमूलभूतस्य संनिधानस्य दुर्वचतया अध्यास-तत्कार्यजगत्-तदधीनफलसर्वाभाव एव तत्र विवक्षित इति भावः ॥ १० ॥

वेदप्रमितं ब्रह्मकारणवादं तर्केण दूषयतः तर्कस्य प्राबल्यमिष्यते । तन्न युक्तम्, तस्याप्रतिष्ठितत्वादित्याह तर्केति । प्रमाणेतिकर्तव्यताभूतस्तर्क इष्यते । तदुपकृतं प्रमाणमेवार्थसाधकम् । स्वातन्त्र्येणानुमानं

णवादः। शाक्यौलूक्याक्षपादक्षपण-कपिलपतञ्जलितर्काणामन्योन्यव्याघातात् तर्कस्याप्रतिष्ठित्वं गम्यते ॥ ११ ॥

अन्यथानुमेयमिति चेत्-एवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः । २ । १ । १२ ॥

इदानीं विद्यमानानां शाक्यादीनां तर्कान् उद्दूष्य अन्यथा प्रधानकारणवादमतिक्रान्ततदुपदर्शितदूषणत्वेनानुमास्यामह इति चेत्---एवमपि पुरुषबुद्धिमूलतर्कैकावलम्बनस्य तथैव (तत्र) देशान्तरकालान्तरेषु त्वदधिककुतर्ककुशलपुरुषोत्प्रेक्षिततर्कदूष्यत्वसंभावनया तर्काप्रतिष्ठानदोषादनिर्मोक्षो दुर्वारः। अतोऽतीन्द्रियेऽर्थे शास्त्रमेव प्रमाणम्। तदुपबृंहणायैव तर्क उपादेयः। तथाचाऽऽह (मनु १२-१०६) आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना। यस्तर्केणानु-

---

तु प्रमाणान्तरविरोधेऽर्थसाधकं न भवति; अनुमानान्तरेण प्रतिहन्यमानतया च प्रतिष्ठा न लभते। 'यस्तर्केणानुसंधत्ते' इत्यत्र पूर्वार्धे वेदशास्त्राविरोधिनेति विशेषणस्य निर्दिष्टत्वात् कृत्स्नमीमांसातर्काः ग्राह्या एव भवन्ति। उक्तञ्च **सारावलौ**, "सौत्री तर्काप्रतिष्ठा श्रुतिपथविमुखस्वैरवादेषु योज्या" इति। **औलूक्यः** उलूकरूपधारिमहेश्वरोपदिष्टग्राही कणादः। **अप्रतिष्ठितत्वमिति**। अन्योन्यव्याघातादप्रतिष्ठा, वेदविरोधाचाभासत्वनिश्चय इति ॥ ११ ॥

ननु वस्तुनि विकल्पायोगादेकरूपेण कारणतत्त्वेन भाव्यम्। अतः सर्वेषां तर्काणां प्रमाणत्वासंभवात् कश्चिद् विपश्चिदपश्चिमः शाक्यादितर्कान् आभासीकृत्य सांख्यतत्त्वे बलिष्ठेन तर्केणेतःपरमनुमिनुयादिति चेत्---यथाऽयं सांख्यस्य मनोरथः, तथा तन्निरासकमनोरथोऽपि संभाव्यत इत्याहानन्तरसूत्रेण। **इदानीमिति**। **देशान्तरेति** उपर्युक्तावपि सर्वत्रेऽयेवात्र विवक्षितम्। देशादिसम्बन्धस्य तर्कापेक्षया पुरुषेऽन्वये औचित्यमालोच्य **विद्यमानानामि**त्युक्तम्, न तु विद्यमानानिति। एवञ्चोपरि देशान्तरेत्यादेः पुरुषेऽन्वयोऽभिमतः। तर्केऽन्वये तु अत्रापि विद्यमानान् इति पाठः स्यात्, **विद्यमानानां** एतावत् सांख्यैर्दुर्निरसतया लब्धसत्ताकानामित्यर्थः। **शाक्यादीनां तर्कान्**---तदुक्तान् तदनुकूलतया संभाविताश्च तर्कान्। **अन्यथेति** सौत्रपदम्; **अतिक्रान्ततदुपदर्शितदूषणत्वेन** इति तदर्थः। सूत्रे तर्क्यमित्यप्रयुज्य **अनुमेयमिति** प्रयोगात् अनुमानस्य स्वातन्त्र्येण प्रामाण्याशय आविष्क्रियते। **पुरुषबुद्धिमूलेति** शास्त्राविरोधितर्कव्यावर्तनम्। पूर्वं मनुवचने पूर्वार्धमप्रदर्श्य उत्तरार्धमात्रोदाहरणेन कृतं प्रलोभनमयुक्तमिति पूर्णानुवादेन दर्शयति **तथा चाहेति**। **आर्षमिति**। "आर्षं सिद्धदर्शनञ्च धर्मेभ्यः" (९ २-१३) इति कणादसूत्रम्। ऋषीणां प्रातिभं तपोधीनञ्च ज्ञानमार्षम्। तन्मूलः तत्त्वोपदेशो धर्मोपदेशश्च वेदाविरोधितर्कानुगृहीतो ग्राह्यः। तथाच कपिलस्यार्षं वेदविरोधान्न सत्तर्कानुगृहीतमिति। केवलतर्कैरार्षादेर्दूषणं वा, केवलतर्कोपस्कृतेन आर्षादिना वेददूषणं वा न युक्तम्। तर्कोपबृंहितप्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धं पुनरार्षादिकमुपेक्ष्यम्। आर्षपदेन सर्वोऽपि ऋषिकर्तृक उपदेशः, **धर्मोपदेशपदेन** च तदन्यकर्तृकः सर्व उपदेशो ग्राह्य इति वाऽस्तु। **वेदशास्त्राविरोधिनेत्यत्र विरोधि** बाधकम्, वेदाख्यं शास्त्रमविरोधि यस्य स इति विग्रहः। अविरोधीत्यस्य विरुद्धार्थकनञनुसारेण अनुकूलेत्यर्थस्वीकारेण तत्पुरुष एव वा। आगमबाधितः

मधत्ते स धर्मं वेद नेतर " इति । वदाख्यशास्त्राविरोधिनेत्यर्थ । अतो वेदविरोधित्वेन, वेदार्थविशदीकरणरूपवेदोपबृंहणतर्कोपादानाय साङ्ख्यस्मृतिर्नादरणीया ॥ १२ ॥

इति विलक्षणत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

३९ शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् २-१-४ ॥

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याता । २ । १ । १३ ।

शिष्टा परिशिष्टा । न विद्यते वेदपरिग्रहो येषामित्यपरिग्रहा ; शिष्टाश्चापरिग्रहाश्च शिष्टापरिग्रहा । एतेन वेदापरिगृहीतसाङ्ख्यपक्षक्षपणेन परिशिष्टाश्च वेदापरिगृहीता कणभक्षाक्षपादक्षपणकभिक्षुपक्षा क्षपिता वेदितव्या । परमाणुकारणवादेऽमीषा सर्वथा सद्वादात् कारणवस्तुविषयस्य तर्कस्याप्रतिष्ठितत्व न शक्यते वक्तुमित्यधिकाशङ्का । तावन्मात्रमवादेऽपि तर्कमूलत्वाविशेषात् परमाणुस्वरूपेऽपि शून्यात्मकत्वाशून्यात्मकत्व ज्ञानात्मकत्वार्थात्मकत्व क्षणिकत्वनित्यत्व एकान्तत्वानेकान्तत्व सत्यासत्यात्मकत्वादिविप्रतिपत्त्या तर्काप्रतिष्ठितत्वमेवेति परिहार ॥ १३ ॥ इति शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् ॥ ४ ॥

४० भोक्त्रापत्त्यधिकरणम् २ १ ५ ॥

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्—स्याल्लोकवत् । २ । १ । १४ ॥

पुनरपि साङ्ख्य प्रत्यवतिष्ठते—यदुक्तम्—स्थूलसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरस्य परस्य ब्रह्मण कार्यकारणरूपत्वात् जीवब्रह्मणो स्वभावविभाग उपपद्यते इति—स तु विभागो न संभवति, ब्रह्मण सशरीरत्वे, तस्य भोक्तृत्वापत्ते , सशरीरत्वे, जीवस्येवेश्वरस्यापि सशरीरत्वप्रयुक्तसुखदु खयोर्भोक्तृत्वस्यावर्जनीयत्वात् ॥ ननु च(शारी १ २ ८) "संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्" इत्यत्रेश्वरस्य भोगप्रसङ्गपरिहार उक्त ॥ नैवम् । तत्र ह्युपास्यतया हृदयायतने सन्निहितस्य शरीरान्तर्वर्तित्वमात्रेण भोगप्रसङ्गो न विद्यत इत्युक्तम्, इह तु जीववद् ब्रह्मणोऽपि सशरीरत्वे तद्वदेव

तर्क त्याज्य । तदनुग्राहको ग्राह्य इति ॥ १२ ॥

एव साङ्ख्यस्मृत्या वेदान्तार्थबाधं निरस्य न्यायान्तरैस्तद्बाधमपि निरस्यति एतेनेति । शिष्टापरिग्रहपदे तत्पुरुषो न, कर्मधारयात् तस्य जघन्यत्वात् । साङ्ख्यस्य वैदिकापरिगृहीतत्वमेव कार्त्स्न्येनेति चकारवत्त्वाच्च । अधिकाशङ्केति । प्रकृतेरुपादानत्वं साङ्ख्यवेगोचरमात्रसंमतम् । परमाणूना तथात्वं वेदबाह्यबाह्यबहुपरीक्षकसंमतमिति विशेषादिति भाव ॥ १३ ॥

साङ्ख्य इत्युपलक्षणम् । ब्रह्मजगतेरात्मशरीरभावविद्वेषिसर्वग्रहणसमत्वात् । एवञ्च पूर्वाधिकरणनिर्दिष्टतार्किकादेरपि पूर्वपक्षित्वात् पूर्वाधिकरणेनापि सह संगतिर्भवति । जगद्ब्रह्मणो स्वभावविभागस्य पूर्वं सात्पे प्रत्येवोक्तत्वात् तन्मात्रनिर्देश । पूर्वाधिकरणेऽपि तत् सर्वमतिदिष्टमेवेति मतत्त्वेवानन्तरसंगति । शरीरान्तर्वर्तित्वमात्रेणेति । ननु सुखान्तरेणाक्षेपोपि पूर्वोक्तयुक्त्यैव वारित । कर्मवशत्वाभावाद्धि भोगाप्राप्तिस्तत्रोक्तेति चेत्—अयमाशय — कर्म हि शरीरस्वामित्वमुखाय तन्मुखेन भोगहेतु ।

सुखदुःखयोर्भोक्तृत्वप्रसङ्गो दुर्वार इत्युच्यते। दृश्यते हि सशरीराणां जीवानां शरीरगत-बालत्वस्थविरत्वादिविकारासंभवेऽपि शरीरधातुसाम्यवैषम्यनिमित्तसुखदुःखयोगः। श्रुतिश्च, (छा. ८-१२-१) "न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति। अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः" इति। अतः सशरीरब्रह्मकारणवादे जीवेश्वरस्वभावविभागासंभवात्, केवलब्रह्मकारणवादे मृत्सुवर्णादिवत् जगद्गतापुरुषार्थादिसर्वविशेषाश्रयत्वप्रसङ्गाच्च प्रधान-कारणवाद एव ज्यायानिति चेत्—

अत्रोत्तरम्—स्याल्लोकवत् इति। स्यादेव विभागो जीवेश्वरस्वभावयोः; न हि जीवस्य शरीरधातुसाम्यवैषम्यनिमित्तं सुखदुःखयोर्भोक्तृत्वं सशरीरत्वकृतम्, अपि तु पुण्यपापरूप-कर्मकृतम्। "न ह वै सशरीरस्य" इत्यपि कर्मारब्धदेहविषयम्; (छा.७-२६-२) "स एकधा भवति त्रिधा भवति", (छा. ८-२-१) "स यदि पितृलोककामो भवति", (छा. ८-१२-३) "स तत्र पर्येति जक्षत् क्रीडन् रममाणः" इति कर्मबन्धविनिर्मुक्तस्याऽऽविर्भूतस्वरूपस्य सशरी-रस्यैवापुरुषार्थगन्धाभावात्। अपहतपाप्मनस्तु परमात्मनः स्थूलसूक्ष्मरूपकृत्स्नजगच्छरीरत्वेऽपि कर्मसंबन्धगन्धो नास्तीति नतरामपुरुषार्थगन्धप्रसङ्गः। लोकवत्—यथा लोके राजशासना-नुवर्तिनां तदतिवर्तिनां च राजानुग्रहनिग्रहकृतसुखदुःखयोगेऽपि न शरीरित्व (सशरीरत्व)-मात्रेण शासके राज्यपि शासनानुवृत्त्यतिवृत्तिनिमित्तसुखदुःखयोर्भोक्तृत्वप्रसङ्गः। यथाऽऽह— द्रमिडभाष्यकारः, "यथा लोके राजा प्रचुरदन्दशूके घोरेऽनर्थसङ्कटेऽपि प्रदेशे वर्तमानो व्यज-नाद्यवधूतदेहो दोषैर्न स्पृश्यते, अभिप्रेतांश्च लोकान् परिपालयति, भोगांश्च गन्धादीन्

तत्तु स्वामित्वे स्यत एवास्तीति कथं ब्रह्मणस्तदभाव इति। सिद्धान्त्याशयस्तु-भोगं प्रति विधिनिषेधरूप-शासनविषयत्वमेव प्रयोजकम्। शरीरद्वारैव भोगस्योत्पादयितव्यत्वात्तु स्वामित्वमपि द्वारीभवति। अतः कर्मकृतशरीरस्वामित्वस्य हेतुत्वेऽपि केवलस्वामित्वस्य न तदापादकत्वमिति। विधिनिषेधाविषयत्वमेव लोकवदित्यत्र भाष्ये विशदयिष्यते। विकारासंभवेऽपीति। न [illegible] दृष्टान्ताभावादिति सूत्रेणास्योपपादि-तत्वादिति भावः।

परैः भोक्तृभोग्ययोः ब्रह्मकारणकत्वेन ब्रह्मानन्यत्वे भोक्तृभोग्यविभागो न स्यादित्याशंक्य समुद्रोद-कानन्यत्वेऽपि फेनतरङ्गबुद्बुदानां परस्परविभाग इव भवत्येवेति परिहृतम्। लोकवदित्यस्य समुद्रफेन-दृष्टान्तपरत्वं विना राजप्रजादृष्टान्तपरत्वमेव पूर्वव्याख्यारूढमिति तदनुरूपपूर्वपक्षसिद्धान्तवर्णनमेव कार्य-मिति प्रतिबोधयितुं द्रमिडभाष्यं दर्शयति यथाहेति। ननु द्रमिडभाष्ये शासनानुवृत्त्यतिवृत्तिप्रस्तावो न दृश्यत इति चेन्न—परिपालयतीत्यस्यानुवृत्त्यतिवृत्तिफलप्रदानरूपरक्षणपरत्वात्। प्रचुरदन्दशूके इति। दन्दश्यते इत्यवयवव्युत्पत्त्या दशमशकादिरत्र विवक्षित इत्युक्तं भावप्रकाशिकायाम्; व्यजनाद्यवधूतेति उपर्युक्त्या तन्निरसनीयजन्तुपरत्वौचित्यात्। शासकत्वमात्रेऽत्र वक्तव्ये प्रचुरेत्यादिबहुविस्तरः किमर्थ इति चेत्—यथा दुःखहेतुदेशसंबन्धे तुल्येऽपि कस्यचिद् दुःखं न भवति, तथा दुःखहेतुदेहसंबन्धे-

अविश्वजनोपभोग्यान् धारयति—तथाऽसौ लोकेश्वरो ब्रह्मत्वसामर्थ्यचामरो दोषैर्न स्पृश्यते, रक्षति च लोकान् ब्रह्मलोकादीन्, भोगांश्चाविश्वजनोपभोग्यान् धारयति" इति। मृत्सुवर्णादिवत् ब्रह्मस्वरूपपरिणामस्तु नैवाभ्युपगम्यते, अविकारत्वनिर्दोषत्वादिश्रुतेः ॥

यत्तु—परैर्ब्रह्मकारणवादे भोक्तृभोग्यविभागाभावमाशङ्क्य समुद्रफेनतरङ्गदृष्टान्तेन विभागप्रतिपादनपरं सूत्रं व्याख्यातम्, तदयुक्तम्, अन्तर्भावितशक्त्यविद्योपाधिकाद् ब्रह्मणः सृष्टिमभ्युपगच्छताम् एवमाक्षेपपरिहारयोरसङ्गतत्वात्। कारणान्तर्गतशक्त्यविद्योपाध्युपहितस्य भोक्तृत्वात्, उपाधेश्च भोग्यत्वात् विलक्षणयोस्तयोः परस्परभावापत्तिर्हि न सम्भवति। स्वरूपपरिणामस्तु तैरपि नाभ्युपगम्यते, (शारी २ १ ३५) "न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात्" इति क्षेत्रज्ञानां तद्गतकर्मणां चानादित्वप्रतिपादनात्। स्वरूपपरिणामाभ्युपगमेऽपि भोक्तृभोग्याविभागाशङ्का कस्यचिदपि न जायते, मृत्सुवर्णादिपरिणामरूपघटशराव-कटकमकुटादिविभागवत् भोक्तृभोग्यविभागोपपत्तेः। स्वरूपपरिणामे च ब्रह्मण एव भोक्तृभोग्यत्वापत्तिरिति पुनरप्यसामञ्जस्यमेव ॥ १४ ॥ इति भोक्त्रापत्त्यधिकरणम् ॥ ॥

४१ आरम्भणाधिकरणम् २ १ ६ ॥

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः । २ । १ । १५ ॥

(शारी २ १ ७) "असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्" इत्यादिषु कारणभूताद् ब्रह्मणः कार्यभूतस्य जगतोऽनन्यत्वमभ्युपगम्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमुपपादितम्, इदानीं तदेवान-

---

ऽपीति केवलस्वामित्वस्याप्रयोजकत्वोपपादनाय। परापादितस्तु स्वबाहुल्यवैपरीत्येन भोगबाहुल्यमेवेति पूर्वपक्षी सुदृढनिरस्तो भवत्येवमुपपादनेन। लोकन्यायप्रदर्शनमिह, उभयलिङ्गाधिकरणे तु श्रुतिप्रदर्शनम्।

अन्तर्भावितेति। मध्ये शुद्धब्रह्मणो ब्रह्मस्वे सृष्टेरेवायोगात् यादवशङ्करभास्करैः क्रमेण शक्त्यविद्योपाधिसद्भावस्तत्र स्वीकृत। उपहितस्येति, विशिष्टस्येत्यर्थः। उपाधेरिति पदेन विशेषणभूतं शक्त्यादित्रयमपि विवक्षितम्। ननूपाधेरपि ब्रह्मपरिणामत्वस्य भास्करेष्टत्वात् शक्तेश्च ब्रह्माभेदस्य यादवेष्टत्वात् शङ्केत्यत्राह स्वरूपपरिणामाभ्युपगमेऽपीति। भोग्यस्य भोक्तृत्वापादनप्रसक्तं न परिहरणीयम्, ब्रह्मणो भोग्यत्वभोक्तृस्वरूपविकारापादनं पुनः अपरिहृतमेव स्यादस्तीत्याह स्वरूपेति॥ १४ ॥

विसदृशविलक्षणत्वाधिकरणेन सङ्गतिं दर्शयति असदिति। तत्र विलक्षणत्वात् ब्रह्मजगतोर्न कार्यकारणभाव इत्याक्षेपे परिहृते, तथासति अनन्यत्वमपि असत्कार्यवादस्य स्यातामित्याशङ्का प्रसक्ता अनन्यत्वस्थापनेन परिहृता। तत् अनन्यत्वमाक्षिप्यत इत्यर्थः। नन्वस्याधिकरणस्याविरोधाध्याये कथं संगतिः। अन्यत्वादिभिरपि कारणत्वस्वीकारात् तदंशे विरोधाभावादिति चेत्—एतदर्थमेव, 'अनन्यत्वमुक्त' मित्यनुक्त्वा अनन्यत्वमभ्युपगम्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमुपपादितमिति भाषितम्। अनन्यत्वाक्षेप कारणत्वाक्षेप एवेति भावः। कथम्। उच्यते। जगत्कारणत्वं हि निमित्तत्वरूपमुपादानत्वरूपञ्च सर्वकार्यनिरूपितसाक्षात्कारणत्वम्। तत्र निमित्तत्वं तार्किकपक्षे घटते, नोपादानत्वम्। कारणद्रव्यादि

न्यत्वमाक्षिप्य समाधीयते। तत्र काणादाः प्राहुः — न कारणात् कार्यस्यानन्यत्वं संभवति,

रिक्तकार्यद्रव्यादिभिरुद्रैरनेकावयवसंयोगत एवावयव्युत्पत्तिस्वीकारात् एकस्य ब्रह्मणो हि न द्रव्यमेकं प्रत्यप्युपादानत्वं भवितुमर्हति; किमुत सर्वं प्रति। एकद्रव्यादपि द्रव्योत्पत्तिस्वीकारेऽपि प्रथममेकमेव ब्रह्मणः कार्यमिति परम्परया जायमानानि प्रति न ब्रह्म कारणं भवेत्। कार्यकारणयोरनन्यत्वे तु तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति न्यायात् सर्वकारणत्वं संभाव्यते; तदेव नेति। असद्विशिमूलस्य स्थितत्वात् संगतिरेवमुक्ता। तदभावेऽपि संगतिर्भवत्येव। एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानिर्वाहायोपादानोपादेयभाव उच्यते सिद्धान्तिना। तदयुक्तम्; भिन्नयोरेवोपादानोपादेयभावदर्शनात्। एवञ्च प्रतिज्ञाया उपचारत एव निर्वाहत्वादुपादानत्वमेव न स्वीकर्तव्यमिति। एवं विशिष्टवेषेणोपादानोपादेयभावोऽप्ययुक्तः। तथासति कार्यकारणरूपानेकब्रह्मापत्तेः। जीवस्य देहोत्पत्तिस्थले देहविशिष्टजीवे कार्यत्ववचनमप्ययुक्तम्; कार्यकारणयोर्भेदस्यावश्यकतया देहग्रहणपूर्वभाविजीवापेक्षया देहिनो भेदप्रसंगात् अकृताभ्यागमादिदोषात्। एवञ्च पूर्वाधिकरणेन साकमपि संगतिरेवं भवेत्— ब्रह्मणः सर्वशरीरकत्वेऽपि शासनाविषयत्वात् भोक्तृत्वापत्तिरिति किलोपन्यस्तम्। तत्र; विशिष्टरूपकार्यान्तर्गतब्रह्मणां कारणभूतब्रह्मापेक्षया भिन्नत्वेन तस्यतस्य तत्तच्छरीरकत्वेऽपि एकस्य सर्वशरीरकत्वाभावात्, कार्यब्रह्मतो भिन्नत्वेन शासनविषयत्वस्यापि संभवेन सामान्यतो ब्रह्मणि भोक्तृत्वाभावोक्त्ययोगाच्चेति। एतद्दोषपरिहाराय विशिष्टकार्यकारणभावास्वीकारे च प्रागुक्तानन्यत्वाक्षेपः स्थित इति।

उपादानोपादेययोरन्यत्वमनन्यत्वं चेति विचारः। तत्रान्यत्वमिति तार्किकपूर्वपक्षः। अयमसत्कार्यवादी। सत्कार्यवादी साङ्ख्यो वेदान्ती च। तत्र साङ्ख्यः— कारणवत् कार्यमपि सर्वदाऽस्त्येव; किंतु कदाचित् तस्याभिव्यक्तिर्भवति; तदा व्यवह्रियते, तावता नासत्त्वम्, नापि कारणात् कार्यस्यान्यत्वमित्याह। वेदान्ती तु— एकमेव द्रव्यं पूर्वकाले कारणं पश्चात् कार्यं भवति। पूर्वस्थितावस्थापेक्षयाऽवस्थान्तरं तत्रैव द्रव्ये आरभ्यते, । तदा तत् कार्यमित्युच्यते; न तु अवस्थाविशिष्टवेषेणापि तस्यानभिव्यक्ततया सत्त्वं प्राक्। अथापि द्रव्यस्य सत्त्वात् सत्कार्यवाद इति प्राह। अयमेव सिद्धान्तो भविष्यति। अत्रादौ तार्किकः स्वपक्षमुपन्यस्यन् सांख्यपक्षं खण्डयति प्रथमम्, अथाद्वैतिपक्षमपि। तत्पक्षश्च— कार्यं किञ्चित्, यदि सत्यम्, तदा किल अन्यत्वानन्यत्वविचारः, तदेव न, कार्यस्य सर्वस्य मिथ्यात्वात् कार्यकारणभावस्य दुर्वचत्वाच्चेति। एवं तर्हि कथं सूत्रकारोऽभ्यस्यमानस्य अनन्यत्वं स्थापयतीति चेत्— न हि कार्यकारणयोर्वस्तुसतोरभेदं स स्थापयति, किं तु कारणादन्यस्य कार्यस्याभावमेवात्र प्रतिपादयतीत्याहाद्वैती।

तत्र एवं जगतो मिथ्यात्वे जीवस्यापि मिथ्यात्वापत्तिरित्याशंकायाम्, ब्रह्मैव जीव इति न मिथ्यात्वमिति स प्रत्याह। तर्हि जीवेश्वरबद्धमुक्तादिव्यवस्था न स्यादित्याशंकायाम्— तत्परिहाराय प्रतिबिम्बभूतानेकजीववादं नवीनाद्वैतिगृहीतमनूद्य तत्खण्डनपूर्वकमेकजीववादे स्थित्वा बद्धमुक्तादिव्यवस्था सर्वा कल्पितेति समादधानो वास्तवाद्वैती, ब्रह्माज्ञानस्यावश्याङ्गीकार्यतया मायाऽविद्याविभागपक्षमपि निरस्य ब्रह्मण एकाविद्यामूलक एकजीवभाव एवेत्युक्त्वा मिथ्यात्वात् कारणातिरिक्तकार्याभावमेव साधयति।

(१) विलक्षणबुद्धिबोध्यत्वात्, न खलु तन्तुपटमृत्पिण्डघटादिषु कार्यकारणविषया बुद्धिरेकरूपा। (२) शब्दभेदाच्च, न हि तन्तवः पट इत्युच्यन्ते, पटो वा तन्तव इति। (३) कार्यभेदाच्च, न हि मृत्पिण्डेनोदकमाह्रियते घटेन वा कुड्यं निर्माप्यते। (४) कालभेदाच्च; पूर्वकाले च कारणम्, अपरकाले च कार्यम्। (५) आकारभेदाच्च, पिण्डाकारं कारणम्, कार्यं च पृथुबुध्नोदराकारम्। (६) तथा सत्यामेव मृदि घटो नष्ट इति व्यवह्रियते। (७) सङ्ख्याभेदश्च दृश्यते—बहवस्तन्तवः, एकश्च पटः।

(८) कारकव्यापारवैयर्थ्यञ्च—कारणमेव चेत् कार्यम्, किं कारकव्यापारसाध्यं स्यात्॥ सत्यपि कार्ये कार्योपयोगितया कारकव्यापारेण भवितव्यं चेत्—सततं कारकव्यापारेण नोपरन्तव्यम्। सर्वस्य सर्वदा सत्त्वेन नित्यानित्यविभागश्च न स्यात्।

अथ कार्यं सदेव पूर्वमनभिव्यक्तं कारकव्यापारेणाभिव्यज्यते—अतः कारकव्यापारार्थवत्त्वं नित्यानित्यविभागश्चोच्यते; तदसत्, अभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यन्तरापेक्षत्वे अनवस्थानात्; अनपेक्षत्वे कार्यस्य नित्योपलब्धिप्रसङ्गात्, तदुत्पत्त्यभ्युपगमे चासत्कार्यवादप्रसङ्गात्। किञ्च कारकव्यापारस्याभिव्यञ्जकत्वे घटार्थेन कारकव्यापारेण करकादेरप्यभिव्यक्तिः प्रसज्यते, सप्रतिपन्नाभिव्यञ्जकभावेषु दीपादिष्वभिव्यङ्ग्यविशेषनियमादर्शनात्। न हि घटार्थमारोपितः प्रदीपः करकादीन् नाभिव्यनक्ति। अतोऽसतः कार्यस्योत्पत्तिहेतुत्वेनैव कारकव्यापारार्थवत्त्वम्। अतश्च सत्कार्यवादासिद्धिः।

न च नियतकारणोपादानं सत एव कार्यत्वं साधयति, कारणशक्तिनियमादेव तदुपपत्तेः॥ नन्वसत्कार्यवादिनोऽपि कारकव्यापारो नोपपद्यते, प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासत्त्वात् कार्यादन्यत्र कारकव्यापारेण भवितव्यम्; तत्र अन्यत्वाविशेषात् तन्तुगतकारकव्यापारेण घटोत्पत्तिरपि प्रसज्यते॥ नैवम्; यत्कार्योत्पादनशक्तं यत् कारणम्, तद्गतकारकव्यापारेण तत्कार्योत्पत्तिसिद्धेः॥

अथैतत्पक्षखण्डनेन कार्योत्पत्तिसत्यत्वोपपादनेन कार्यकारणभेदं स्वविवक्षितं स्थापयति तार्किकः। एवं पूर्वपक्षे प्राप्ते पश्चात् अनन्यत्वसिद्धान्त इति संगतिः।

विलक्षणेत्यादिना अष्टौ हेतव उपन्यस्ताः—कार्यं कारणादन्यत् विलक्षणबुद्धिविषयत्वात्, विभिन्नशब्दवाच्यत्वात्, विभिन्नकार्यकरत्वात्, विभिन्नकालकत्वात्, विभिन्नाकारत्वात्, कारणसमकालिकनाशप्रतियोगित्वात्, विभिन्नसंख्यत्वात्, कारणासाधककारकव्यापारसाध्यत्वाच्चेति। तत्र कार्यस्य प्रागेव सत्त्वेऽपि तदभिव्यक्तेः कारकव्यापाराधीनत्वं पश्चात्त्यस्य तदभिव्यक्त्यभावस्यैव विनाशरूपत्वं च वर्णयन् सांख्यः प्रत्यवतिष्ठते अथ कार्यमिति। प्रागसत्या एवाभिव्यक्तेः कार्यत्ववत् सर्वस्यासत एव कार्यत्वमुचितमित्याशयेन तार्किक आह अभिव्यक्तेरिति। नियतकारणोपादानम्। तैलार्थिनस्तिलस्यैवोपादानम्, न सिकतायाः इति सुप्रसिद्धं किं तु एव तत्सत्त्वादेव हि। तत्रैव सर्वस्येति भावः।

अत्राहुः—कारणादनन्यत् कार्यम्; न हि परमार्थतः कारणव्यतिरिक्तं कार्यं नाम वस्त्वस्ति, अविद्यानिबन्धनत्वात् सकलकार्यतद्व्यवहारयोः। अतो यथा कारणभूतात् मृद्द्रव्यात् घटादिषु विकारेषूपलभ्यमानाद् व्यतिरिक्तं घटशरावादिकार्यं व्यवहारमात्रालम्बनं मिथ्या; कारणभूतं मृद्द्रव्यमेव सत्यम्; तथा निर्विशेषसन्मात्रात् कारणभूताद् ब्रह्मणोऽन्योऽहङ्कारादिव्यवहारालम्बनः कृत्स्नः प्रपञ्चो मिथ्या; कारणभूतं सन्मात्रं ब्रह्मैव सत्यम्। तस्मात् कारणव्यतिरिक्तं कार्यं नास्तीति कारणादनन्यत् कार्यम् ॥

न च वाच्यं शुक्तिकारजतादीनामिव घटादिकार्याणामसत्यत्वाप्रसिद्धेर्दृष्टान्तानुपपत्तिरिति; यतस्तत्रापि युक्त्या मृद्द्रव्यमात्रमेव सत्यतया व्यवस्थाप्यते; तदतिरिक्तं तु युक्त्या बाध्यते ॥ का पुनरत्र युक्तिः? ॥ मृद्द्रव्यमात्रस्यानुवर्तमानत्वम्, तदतिरिक्तस्य च व्यावर्तमानत्वम्। रज्जुसर्पादिषु ह्यनुवर्तमानस्याधिष्ठानभूतस्य रज्ज्वादेः सत्यता, व्यावर्तमानस्य च सर्पभूदलनाम्बुधारादेरसत्यता दृष्टा; तथाऽनुवर्तमानमधिष्ठानभूतं मृद्द्रव्यमेव सत्यम्; व्यावर्तमानास्तु घटशरावादयोऽसत्यभूताः। किञ्च सत आत्मनो विनाशाभावात् असतश्च शशविषाणादेरुपलब्ध्यभावादुपलब्धिविनाशयोगि कार्यं सदसद्भ्यामनिर्वचनीयमिति गम्यते। अनिर्वचनीयं च शुक्तिकारजतादिवन्मृषैव। तस्य चानिर्वचनीयत्वं प्रतीतिबाधाभ्यां सिद्धम्। किञ्च कार्यमुत्पादयत् मृदादि कारणद्रव्यं किमविकृतमेव, कार्यमुत्पादयति, उत कञ्चन विशेषमापन्नम्। न तावदविकृतम् उत्पादयति; सर्वदोत्पादकत्वप्रसङ्गात्। नापि विशेषान्तरमापन्नम्; विशेषान्तरापत्तेरपि विशेषान्तरापत्तिपूर्वकत्वेन भवितव्यम्, तस्या अपि तथेत्यनवस्थानात् ॥ अविकृतमेव देशकालनिमित्तविशेषसंबद्धम्, कार्यमुत्पादयतीति चेत्—न। देशादिविशेषसंबन्धोऽपि ह्यविकृतस्य विशेषान्तरमापन्नस्य च पूर्ववन्न संभवति ॥

तार्किक एवाद्वैतिपक्षमपि खण्डयितुमुत्थापयति अत्राहुरिति। ननु कार्यकारणयोर्भेदस्तार्किकेष्टो यथा, तथा तयोः मिथ्यासत्यभूतयोर्भेदो मृषावादीष्ट एवेति किमिति खण्डनम्—उच्यते—एवं ह्यद्वैती तार्किकमाह—कारणात् कार्यं किञ्चिज्जायते, भिद्यते चेति कार्यत्वं स्वीकृत्य भेदवर्णनमयुक्तमिति। सूत्रकारेण कार्यत्वं स्वीकृत्य अन्यत्वानन्यत्वविचारस्यैव क्रियमाणत्वादद्वैतिपक्षोऽयं पूर्वपक्षिमुखेनैव भाष्ये परास्यते। ननु व्यावर्तमानत्वरूपहेतुरहेतुः, बाधितत्वस्योपाधित्वादित्यत उपाधिमपि पक्षे स्थापयति किञ्चेति। सदसद्भ्यामिति। सदसच्छब्दाभ्यामित्यर्थः। शुक्तिरजते प्रतीयमानत्वविशिष्टबाधितत्वरूपहेतुना सदसदनिर्वचनीयत्वं सिद्धम्। तत् अनिर्वचनीयत्वं प्रकृते सिद्ध्यत् स्वव्याप्येन बाधितत्वेन सहैव सिद्ध्येदिति भावः। तर्हि मृद् घट इति ज्ञाने जाते घटादिकं बाध्येतेति चेत्—घटप्रतीतिहेतोर्दोषस्य सत्त्वेन द्विचन्द्रज्ञानवत् घटप्रतीत्यनुवृत्तिसंभवात्। कस्मात् कार्यत्वं प्रत्यक्षसिद्धं नेष्यत इत्यत्राद्वैती विशदयति किञ्चकार्यमिति। **अविकृतमेवेति** प्रथमान्तं कारणद्रव्यविशेषणम्, कञ्चन विकारमापन्नं सदित्यर्थः। **संबद्धमित्यपि** कारणद्रव्यविशेषणम्, संबद्धं सदित्यर्थः।

नच वाच्यम्—मृत्सुवर्णदुग्धादिभ्यो घटरुचकदध्यादीनामुत्पत्तिर्दृश्यते, शुक्तिकारजतादिवद् देशकालादिप्रतिपन्नोपाधौ बाधश्च न दृश्यते, अतः प्रतीतिप्रमाणाभ्यां कारणात् कार्योत्पत्तिरवश्याश्रयणीया—इति—विकल्पासहत्वात्—

किं हेमादिमात्रमेव स्वस्तिकादेरारम्भकम्, उत रुचकादि, अथ रुचकाद्याश्रयो हेमादि। न तावत् हेमादिमात्रमारम्भकम्, हेमव्यतिरिक्तस्य कार्यस्याभावात्, स्वात्मानं प्रति आत्मन आरम्भकत्वासंभवाच्च॥ हेमव्यतिरिक्तं स्वस्तिकं दृश्यत इति चेत्—न हेमव्यतिरिक्तं तत्, हेमप्रत्यभिज्ञानात्, तद्व्यतिरिक्तवस्त्वन्तरानुपलब्धेश्च॥ बुद्धिशब्दान्तरादिभिर्वस्त्वन्तरस्य सिद्धिरिति चेत्—अनिरूपितवस्त्ववलम्बनानां बुद्धिशब्दान्तरादीनां शुक्तिकारजतबुद्धिशब्दादिवत् भ्रान्तिमूलत्वेन वस्त्वन्तरसद्भावसाधकत्वात्॥ नापि रुचकादि स्वस्तिकादेरारम्भकम्, स्वस्तिके हि रुचकम्, पटे च तन्तवो भवतापि नोपलभ्यन्ते। नापि रुचकाश्रयभूतं हेम, रुचकाश्रयाकारेण हेम्नः स्वस्तिकेऽनुपलब्धेः।

अतो मृदादिकारणातिरिक्तस्य कार्यस्यासत्यत्वदर्शनात् ब्रह्मव्यतिरिक्तं कृत्स्नं जगत् कार्यत्वेन मिथ्याभूतम्। तदिदं ब्रह्मव्यतिरिक्तमिथ्यात्वसुखप्रतिपत्तये काल्पनिकमृदादिसत्यत्वमाश्रित्य कार्यस्यासत्यत्वं प्रतिपादितम्। परमार्थतस्तु मृत्सुवर्णादि कारणमपि घटकपरादिकार्यवत् मिथ्याभूतम्; ब्रह्मकार्यत्वाविशेषात्॥

(छा ६ ८ ७) "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यम्", (कठ ४ ११) "नेह नानास्ति किञ्चन। मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति", (बृ ४ ४ १४) "यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति। यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत्" (बृ ४ ५ १९) "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इत्येवमादिभिः श्रुतिभिश्च ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वमवगम्यते। न चाऽऽगमावगतार्थस्य प्रत्यक्षविरोधः शङ्कनीयः, यथोक्तप्रकारेण कार्यस्य सर्वस्य मिथ्यात्वावगमात्; प्रत्यक्षस्य सन्मात्रविषयत्वाच्च। विरोधे सत्यप्यसमाधित दोषस्य चरमभाविनः, स्वरूपसद्भावादौ प्रत्यक्षाद्यपेक्षत्वेऽपि प्रमितौ निराकाङ्क्षस्य निरव

स्वस्तिके इति। स्वस्तिकावयवतयेत्यर्थः। एवं पटे इत्यस्यापि। ब्रह्मकार्यत्वेति। सृष्टिवाक्ये सर्वस्य ब्रह्मकार्यत्ववर्णनं हि, 'वाचारम्भणं विकारः' इति दर्शितरीत्या कार्यकारणभावस्य व्यावहारिकत्वं दुर्निरूपत्वं सतः सर्वस्यासत्यत्वं दर्शयितुमेवेति भावः। मृत्कार्यस्यासत्यत्वं मृदः सत्यत्वञ्च यथा, तथा सतः सत्यत्वमन्यस्यासत्यत्वञ्च न कण्ठोक्तमिति न, तत्प्रकरणे अन्यत्र च बहुवाक्यसद्भावादित्याशयेनाह ऐतदात्म्यमिति। सन्मात्रेत्यादिवाक्यार्थः जिज्ञासाधिकरणे व्यक्तः। असंभावितदोषस्येति। न ह्यद्वैतज्ञानस्य भेदवासनारूपदोषमूलकत्वमस्तीति भावः। चरमभाविन इति। द्वैताभावज्ञानस्य द्वैतज्ञानाधीनत्वात् पश्चाद्भावित्वम्। एवं ज्ञानगतमसंभावितदोषत्वं चरमभावित्वञ्च तज्ज्ञानजनके नेहनानास्तीति शास्त्रे उपचरितम्। स्वरूपसद्भावादावित्यादि। नेहनानेत्यानुपूर्वीसद्भावे तद्घटकपदैकपदार्थव्युत्पत्तौ चास्ति बोधयितृमूलकप्रत्य

कारास्य शास्त्रस्य बलीयस्त्वात् ॥

अतः कारणभूताद्ब्रह्मणोऽन्यत् सर्वं मिथ्या ।

न च प्रपञ्चमिथ्यात्वेन जीवमिथ्यात्वमाशङ्कनीयम्, ब्रह्मण एव जीवभावात् । ब्रह्मैव हि सर्वशरीरेषु जीवभावमनुभवति—(छा. ६-३-२) "अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य", (श्वे. ६-११) "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः", (यजु- आर. ३) "एको देवो बहुधा निविष्टः", (कठ. ३-१२) "एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते", (बृ. १-७-२३) "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा" इत्येवमादिभ्यः ।

नन्वेकमेव ब्रह्म सर्वशरीरेषु जीवभावमनुभवति चेत्-'पादे मे वेदना', 'शिरसि मे सुखम्' इतिवत् सर्वशरीरेषु सुखदुःखप्रतिसन्धानं स्यात्; जीवेश्वरबद्धमुक्तशिष्याचार्यज्ञात्वाज्ञत्वादिव्यवस्था च न स्यात्—

अत्र केचिदद्वितीयत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपयन्त एवैवं समादधते—एकस्यैव ब्रह्मणः प्रतिबिम्बभूतानां जीवानां सुखित्वदुःखित्वादयः, एकस्यैव मुखस्य प्रतिबिम्बानां मणिकृपाणदर्पणादिषूपलभ्यमानानामल्पत्वमहत्त्वमलिनत्वविमलत्वादिवत्, तत्तदुपाधिवशात् व्यवस्थाप(प्य)न्ते ॥ ननु (छा. ६-३-२) "अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य" इत्यादिश्रुतेर्न जीवा ब्रह्मणो भिद्यन्त इत्युक्तम् ॥ सत्यम्, परमार्थतः । काल्पनिकं तु भेदमाश्रित्येयं व्यवस्थोच्यते ॥ कस्य पुनः कल्पना ? न तावद् ब्रह्मणः; तस्य परिशुद्धज्ञानात्मनः कल्पनाशून्यत्वात् । नापि जीवानाम्; इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात्—कल्पनाधीनो हि जीवभावः, जीवाश्रया च कल्पनेति ॥ नैतदेवम्; अविद्याजीवभावयोर्बीजाङ्कुरन्यायेनानादित्वात् । किञ्च—प्रासादनिगरणादिवदनुपपत्त्यैकवेषायामवस्तुभूतायामविद्यायां नेतरेतराश्रयत्वादयो वस्तुदोषा अनवक्लृप्तिमावहन्ति । वस्तुतो ब्रह्माव्यतिरिक्तानां जीवानां स्वतो विशुद्धत्वेऽपि

क्षापेक्षा । अथापि वाक्यात् वाक्यार्थबोधे उत्पादनीये पदार्थस्मृत्यादिकमेवापेक्षितम् । यथा नेदं रजतमिति प्रत्यक्षं प्रति रजतप्रत्यक्षस्य न कारणत्वम्, रजतस्मृत्यैव निर्वाहात्, तथा अद्वैतविषयकबोधे द्वैतप्रत्यक्षस्य न कारणत्वम् । अतः शास्त्रस्य बोधोत्पादने साक्षात् प्रत्यक्षापेक्षा नास्तीति निराकांक्षत्वमिति ।

नन्वेवं जीवस्यापि मिथ्यात्वात् कस्य मोक्षार्थः प्रयत्न इति तार्किकप्रश्नं प्रत्याह नचेति । ज्ञत्वेति । जीवेश्वरादिषु श्रुत्यादिसिद्धज्ञत्वादीत्यर्थः । अन्तिममाक्षेपं स्वयमन्यथा परिहरिष्यन् मुख्याद्वैती सयूथ्यैः क्रियमाणं परिहारं निरसितुमनुवदति अत्रकेचिदिति । केचित् मण्डनमिश्रादयः । ब्रह्मसिद्धौ बिम्बप्रतिबिम्बभाव उपपादितः । वाचस्पतिमिश्रादेर्बिम्बप्रतिबिम्बभावविषयेऽनाश्वासेऽपि तत्तुल्यत्वमिष्टमेव । अनेकजीवाश्रितानेकाविद्यावादस्तुल्यः । कस्येति; किंनिष्ठेत्यर्थः । अनवक्लृप्तिम् असिद्धिम् । "दुर्घटत्वमविद्याया भूषणम्, न तु दूषणम्" इति हि वृद्धवादः । नन्वन्योन्याश्रयादिदोषे सत्यपि उपपत्त्यनपेक्षतया चेत् अविद्या जीवमाश्रयेत्, अविशेषात् मुक्तम्, परं ब्रह्म चाश्रयेदिति शंकायाम्,

कृपाणादिगतमुखप्रतिबिम्बश्यामतादिवत् औपाधिकाशुद्धिमत्त्वादविद्याश्रयत्वोपपत्ते काल्पनिकत्वोपपत्ति । प्रतिबिम्बगतश्यामतादिवत् जीवगताशुद्धिरपि भ्रान्तिरेव ; अन्यथा अनिर्मोक्षप्रसङ्गात् । जीवाना भ्रमस्य प्रवाहानादित्वाच्च तद्धेतुरन्वेषणीय —इति ॥

तदेतदविदितद्वैतयाथात्म्याना भेदवादश्रद्धालुजनमनुमानावलोकनलिप्सानिजृम्भितम् । तथाहि—जीवस्याकल्पितस्वाभाविकरूपेणाविद्याश्रयत्वे ब्रह्मण एवाविद्याश्रयत्वमुक्तं स्यात् । तदतिरिक्तेन तस्मिन् कल्पितेनाऽऽकारेणाविद्याश्रयत्वे जडस्याविद्याश्रयत्वमुक्तं स्यात् । न खल्वद्वैतवादिन तदुभयव्यतिरिक्तमाकारमभ्युपगच्छन्ति ॥ कल्पिताकारविशिष्टेन स्वरूपेणैवाविद्याश्रयत्वमिति चेत् —न, स्वरूपस्याखण्डैकरसस्याविद्यामन्तरेण विशिष्टरूपत्वासिद्धे , अविद्याश्रयाकार एव हि निरूप्यते ।

किञ्च बन्धमोक्षादिव्यवस्थासिद्ध्यर्थं हि जीवाज्ञानवादाश्रयणम्, सा तु व्यवस्था जीवाज्ञानपक्षेऽपि न सिध्यति । अविद्याविनाश एव हि मोक्ष । तन्नैकस्मिन् मुक्ते अविद्याविनाशादितरेऽपि विमुच्येरन् ॥ अन्यस्यामुक्तत्वादविद्या तिष्ठतीति चेत्—तर्ह्येकस्याप्यमुक्ति स्यात्, अविद्याया अविनष्टत्वात् ॥ प्रतिजीवमविद्याभेद कल्प्यते । तत्र यस्याविद्या विनष्टा, स मोक्ष्यते , यस्य त्वविनष्टा, स बन्त्स्यत इति चेत्—तत्र, प्रतिजीवमिति जीवभेदमाश्रित्य ब्रूषे , स जीवभेद किं स्वाभाविक , उताविद्याकल्पित , न तावत् स्वाभाविक , अनभ्युपगमात् । भेदसिद्ध्यर्थस्य चाविद्याकल्पनस्य व्यर्थत्वात् ॥ अथाविद्याकल्पित , तर्हि जीवभेदकल्पिका अविद्या [illegible] ब्रह्मण उत जीवानाम् ॥ ब्रह्मण इति चेत् —आगतोऽसि मदीय मार्गम् ॥ अथ जीवानाम् , किमस्या जीवभेदकल्पतिसिद्ध्यर्थतां विस्मरसि ॥ अथ प्रतिजीव बद्धमुक्तव्यवस्थासिद्ध्यर्थं या अविद्या कल्प्यन्ते, ताभिरेव जीवभेदोऽपीति मनुषे—जीवभेदसिद्धौ ता सिध्यन्ति, तासु सिद्धासु जीवभेदसिद्धिरितीतरेतराश्रयत्वम् । न चात्र बीजाङ्कुरन्यायस्सिध्यति, बीजाङ्कुरेषु ह्यन्यदन्यद् बीजमन्यस्यान्यस्याङ्कुरस्योत्पादकम् , इह तु याभिरविद्याभिर्जीवा कल्प्यन्ते, तानेवाश्रित्य तासा सिद्धिरिति अश(श)क्नीयता । अथ बीजाङ्कुरन्यायेन पूर्वपूर्वजीवाश्रयाभिरविद्याभिरुत्तरोत्तरजीवकल्पना मन्यसे, तदा सति जीवानां मङ्गुरत्वम्

उक्त परित्यज्य पूर्वोक्तबीजाङ्कुरन्यायमेवाहत्याऽऽह वस्तुत इति । अशुद्धस्यैवाविद्याश्रयत्वम् , अविद्याश्रयत्वादेव जीवभाव , अशुद्धिरपि मिथ्यैव , तत्काल्पनिकत्वस्य पूर्वोविचात इति बीजाङ्कुरन्याय एवेति भाव । कैवमशुद्धिरिति चेत्—अविद्यामतिमिलत्वाभाव ।

शुद्धब्रह्मगो वा, तदन्यस्य कल्पिताकारविशिष्टब्रह्मणो वा, तदभिन्नस्य कल्पिताकारविशिष्टब्रह्मणो वेति त्रेधा विकल्प कृत्वा दूषयति जीवस्येति । मदीय मार्गम् ब्रह्माज्ञानवादमार्गम् । अशक्नीयता बीजाङ्कुरन्यायावतारणस्याशक्यता । प्रतिजीवमविद्यैक्ये बीजाङ्कुरन्यायासंभवेऽपि प्रवाहाविद्यास्वीकारे संभवत्येवेति पृच्छति अथेति । वानया व्यधिकरणान्ते भावत्या बीजाङ्कुरन्याय उक्त । अविद्याभेदवत्

कृताभ्यागमकृतविप्रणाशादिप्रसङ्गश्च। अत एव ब्रह्मणः पूर्वोक्तजीवभावा(?)श्रयाभिरविद्याभिरुत्तरोत्तरजीवभावकल्पनमित्यपि निरस्तम्। अविद्याप्रवाहेऽभ्युपगम्यमाने तत्कल्पितजीव[भाव]स्यापि तद्वत् प्रवाहानादिता स्यात्, न ध्रुवरूपता। आमोक्षाच्च जीव[भाव]स्य ध्रुवत्वमिष्टं न सिध्येत्।

यच्चोक्तम्—अविद्याया अवस्तुरूपत्वेनानुपपत्त्यैकवेषायाः नेतरेतराश्रयत्वादयो वस्तुदोषा अनवक्लृप्तिमावहन्तीति—तथा सति मुक्तान् पश्चात् ब्रह्म आश्रयेदविद्या॥ शुद्धविद्यास्वरूपत्वादशुद्धिरूपा न तत्र प्रसजतीति चेत्—किमुपपत्त्यनुवर्तिनी अविद्या? एवं तर्हि उक्ताभिरुपपत्तिभिर्जीवानपि नाश्रयेत्। किञ्च जीवाश्रयाया अविद्यायास्तत्त्वज्ञानोदयान्नाशे सति जीवो नश्येद्वा, न वा। यदि नश्येत्, स्वरूपोच्छित्तिलक्षणो मोक्षः स्यात्; नो चेत्, अविद्यानाशेऽप्यनिर्मोक्षः; ब्रह्मस्वरूपव्यतिरिक्तजीवत्वावस्थानात्।

जीवभेदस्याप्यापत्त्या अनिष्टं दर्शयति तथासतीति। अकृताभ्यागमः—स्वाकृतकर्मफलानुभवापत्तिः। कृतविप्रणाशः स्वकृतकर्मफलानुभवस्य निष्कारणो भङ्गः। ननु तदीयाविद्याकल्पिते जीवे तदीयकर्मसंक्रमः संतानैक्यादिति चेत्-बौद्धपक्षप्रवेशोऽत्र श्रुतिविरोधः स्पष्टः। ननु जीवस्याविद्याकल्पितत्वे खल्वयं दोषः। जीवभावोऽविद्याकल्पितो ब्रह्मण इति ब्रूमः। जीवभावसंततौ सत्यामपि न जीवव्यक्तिसंततिरिति मतमपि निरस्यति अत एवेति। जीवभावस्य भङ्गुरत्वादेवेति तदर्थः। इममुपपादयति अविद्येति। जीवभावाश्रयाभिः जीवभावनिमित्ताभिरिति भावप्रकाशिका। ततः किमित्यत्राह आमोक्षाच्चेति। जीवस्य कल्पितत्वपक्षे तस्याऽऽमोक्षात् ध्रुवत्वम्, ततो निवृत्तिः; जीवभावस्य कल्पितत्वे धर्मनिवृत्तिः, तन्मात्रनिवृत्तिरित्येतावानेव हि विशेषोऽभिमतः। तथापि आमोक्षात् धर्मध्रुवत्वमिष्टं भज्यत इति अनिष्टमिदमिति भावः। आमोक्षाच्च जीवभावस्येति भाष्यपाठानुसारेणैव व्याख्यातम्। जीवस्येति पाठमाहत्य जीवभावविशिष्टस्येति व्याख्यातं टीकायाम्। जीवकल्पन-जीवभावकल्पनरूपपक्षद्वयसाधारणं दूषणमिदमित्यप्युक्तम्। जीवस्य ब्रह्मणो भेदो हि विशेषणभेदप्रयुक्तः। तस्मात् जीवभावस्य प्रवाहतोऽनेकत्वे जीवभावभेदात् तद्विशिष्टजीवोऽपि भिन्नभिन्न एवेति जीवस्याध्रुवत्वं द्वितीयपक्षेऽप्यस्तीति भावः।

वाक्यान्वयाधिकरणभामत्यामेव, 'ब्रह्मणो जीवो भाविक एवांशः, न काल्पनिकः' इति भास्करमतखण्डनान्ते, 'अस्तु वाऽनुपपत्तिरेव, कार्यकारणयोर्मायात्मकत्वात्। अनुपपत्तिर्हि मायामुपोद्बलयति; अनुपपद्यमानार्थत्वान्मायायाः' इति अविद्यादुर्घटत्वपक्ष आहृत। तं प्रागुक्तं खण्डयितुमनुवदति यच्चोक्तमिति। जीवकाल्पनिकत्वपक्षे दोषान्तरमाह किञ्चेति। बीजाङ्कुरन्यायवर्णनमध्य एव प्राक् अविद्यादुर्घटत्वपक्षस्योक्ततया दूषणावसरेऽपि मध्ये तद् दूषयित्वा पुनर्जीवप्रवाहपक्षे दोषान्तरवर्णनमेवं क्रियते। अस्यैव दोषस्य यच्चोक्तमित्यत्रापि वक्तव्यत्वाच्चैवम्। नो चेदिति। ब्रह्मणोऽविद्याश्रयत्वे तु ब्रह्म न नश्यतीत्येव स्वीकाराच्च दोषः। व्यतिरिक्तजीवत्वावस्थानादिति। जीवस्यावस्थानादिति पाठः स्यात्। जीवत्वेति पाठेऽपि, जीवस्य जीवत्वेन सहैव स्थित्या तथोक्तमिति ध्येयम्। ब्रह्मव्यतिरिक्ते ब्रह्मणि

यच्चोक्तम्—मणिकृपाणदर्पणादिषूपलभ्यमानमुखमलिनत्वविमलत्वादिवत् शुद्धयशुद्धयादिव्यवस्थोपपत्तिरिति—तत्रेदं विमर्शनीयम्—अल्पत्वमलिनत्वादय औपाधिका दोषाः कदा नश्येयुरिति ॥ कृपाणाद्युपाध्यपगम इति चेत्—किं तदाऽल्पत्वाद्याश्रयः प्रतिबिम्बं तिष्ठति वा, न वा। तिष्ठति चेत् - तत्स्थानीयस्य जीवस्यापि स्थितत्वादनिर्मोक्षप्रसङ्गः ॥ नश्यति चेत्—तद्वदेव जीवनाशात् स्वरूपोच्छित्तिलक्षणो मोक्षः स्यात्।

किञ्च यस्य ह्यपुरुषार्थरूपदोषप्रतिभासः, तस्य तदुच्छेदः पुरुषार्थः। तत्र किमौपाधिकदोषप्रतिभासो बिम्बस्थानीयस्य ब्रह्मणः, उत प्रतिबिम्बस्थानीयस्य जीवस्य, उतान्यस्य कस्यचित्? आद्ययोः कल्पयोर्दृष्टान्तोऽयं न सङ्गच्छते, मुखस्य मुखप्रतिबिम्बस्य चाल्पत्वादिदोषप्रतिभासशून्यत्वात्, न हि मुखं तत्प्रतिबिम्बं वा चेतयते। ब्रह्मणो दोषप्रतिभासे ब्रह्माविद्याप्रसङ्गश्च। तृतीयोऽपि कल्पो न कल्पते; जीवब्रह्मव्यतिरिक्तस्य द्रष्टुरभावात्।

किञ्च अविद्याकल्प्यस्य जीवस्य कल्पकः क इति निरूपणीयम्। न तावदविद्या; अचेतनत्वात्। नापि जीवः, आत्माश्रयदोषप्रसङ्गात्, शुक्तिकारजतादिवत् अविद्याकल्प्यत्वाच्च जीवभावस्य ॥ ब्रह्मैव कल्पकमिति चेत्—ब्रह्माज्ञानमेवाऽऽयातम्।

किञ्च ब्रह्माज्ञानानभ्युपगमे, किं ब्रह्म जीवान् पश्यति वा, न वा? न पश्यति चेत्—ईक्षापूर्विका विचित्रसृष्टिर्नामरूपव्याकरणमित्यादि ब्रह्मणो न स्यात्। अथ पश्यति, अखण्डैकरसं ब्रह्म नाविद्यामन्तरेण जीवान् पश्यतीति ब्रह्माज्ञानप्रसङ्गः।

अत एव मायाविद्याविभागवादोऽपि निरस्तः। अज्ञानमन्तरेण हि मायिनोऽपि ब्रह्मणो जीवदर्शित्वं न स्यात्। न च मायावी परान् अदृष्ट्वा मोहयितुमलम्। नापि माया मायाविनो दर्शनसाधनम्, दृष्टेषु परेषु तन्मोहनसाधनमात्रत्वात् तस्याः ॥ अथ ब्रह्मणो माया तस्य जीवदर्शित्वं कुर्वती जीवमोहनस्य हेतुरिति मन्यसे, तर्हि परिशुद्धस्याखण्डैकरसस्वप्रकाशस्य ब्रह्मणः परदर्शनं कुर्वती माया मायापरपर्याया अविद्यैव स्यात् ॥ अथ मतम्—विपरीतदर्शनहेतुरविद्या, माया तु मिथ्याभूतं ब्रह्मव्यतिरिक्तं मिथ्यात्वेन दर्शयन्ती न ब्रह्मणो विपरीतदर्शनहेतुः। अतस्तस्या नाविद्यात्वमिति ॥ नैवम्-चन्द्रैकत्वे ज्ञायमाने द्विचन्द्रदर्शनहेतोरप्यविद्यात्वात् ॥ यदि च ब्रह्म मिथ्यात्वेनैव स्वव्यतिरिक्तं जानाति, न तर्हि तन्मोहयति। न ह्युन्मत्तो

कल्पितजीवप्रतिबिम्बतया ब्रह्मवृत्ति जीवस्य ब्रह्म वस्तु जीवस्यावस्थानादिति वाऽर्थः। एवमानेकस्य स्थितिरापादिता भवति। दृष्टान्तवैषम्यं दर्शयन् दूषयति किञ्च यस्येति। अविद्याविषयत्वमेव ब्रह्मणः, न त्वविद्याश्रयत्वम्, अथापीश्वरादिकं ब्रह्मणि घटते, मायाश्रयत्वकल्पितत्वात्। अविद्या माया च भिन्ना। अविद्याश्रयो जीवः, मायाश्रयश्च ब्रह्म। अविद्याया एवाज्ञानत्वात् ब्रह्मणि तदभावात् न ब्रह्माज्ञानवाद इति जरदद्वैतिमतम्। तदपि खण्डयति अत एवेति। मतमिदं विवरणकारदूषितमेव। अज्ञानमिति। जीवस्य भ्रान्तिहेतुरज्ञानम्, परस्य भ्रान्तिहेतुर्माया उभयमपि ब्रह्मव्यतिरिक्तम्, मायाया वा अज्ञानस्य वा

मिथ्यात्वेन ज्ञातान् मोहयितुमीहते । अथ—अपुरुषार्थापरमार्थदर्शनहेतुरविद्या; माया तु ब्रह्मणो नापुरुषार्थदर्शनहेतुः; अतोऽस्याः नाविद्यात्वमिति मतम्—तन्न । द्विचन्द्रज्ञानस्य दुःखहेतुत्वाभावेनापुरुषार्थत्वाभावेऽपि तद्धेतुरविद्यैव । तन्निरसने च प्रयतन्ते । यदि च नापुरुषार्थदर्शनकरी माया, तर्ह्यनुच्छेद्यतया नित्या ब्रह्मस्वरूपानुबन्धिनी स्यात् ॥ अस्तु को दोष इति चेत्—द्वैतदर्शनमेव दोषः । (बृ. ४-४-१४) "यत्र हि द्वैतमिव भवति...यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्, तत् केन कं पश्येत्" इत्याद्यद्वैतश्रुतयः प्रकुप्येयुः ॥ परमार्थविषया अद्वैतश्रुतयः मायायास्त्वपरमार्थत्वादविरोध इति चेत्—अपरिच्छिन्नानन्दैकस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽपरमार्थभूतमायादर्शनं तद्वत्ता चाविद्यामन्तरेण नोपपद्यते; किञ्च अपरमार्थभूतया नित्यया मायया किं प्रयोजनं ब्रह्मणः? ॥ जीवमोहनमिति चेत्—अपुरुषार्थेन मोहनेन किं प्रयोजनम् ॥ क्रीडेति चेत्—अपरिच्छिन्नानन्दस्य किं क्रीडया ॥ परिपूर्णभोगानामेव क्रीडा पुरुषार्थत्वेन लोके दृष्टेति चेत्-नैवमिहोपपद्यते; न ह्यपरमार्थभूतैः क्रीडोपकरणैरपरमार्थतया प्रतिभासमानैर्निष्पन्नया अपरमार्थभूतया क्रीडया अपरमार्थभूतेन च तत्प्रतिभासेनानुन्मत्तानां क्रीडारसो

कारोऽपि वाच्य इति शिष्टार्थः । अविद्याया इव मायाया अपि अद्वैतविपरीतद्वैतदर्शनं सति, तस्य परमार्थतया दर्शने च सति हेतुत्वेऽपि तद्दर्शनमपुरुषार्थहेतुर्न भवतीत्येतावता मायाविद्याविभाग इति पृच्छति अथापुरुषार्थेति । द्वीति । अपुरुषार्थदर्शनहेतुत्वरूपमविद्यालक्षणमव्याप्तमित्यर्थः । अपुरुषार्थतारहितदर्शनहेतुत्वरूपमायालक्षणमसंभवीत्याह यदि चेति । अविरोध इति । ननु परमार्थभूतद्वैतविषयकदर्शनाभावस्य सर्वदा सत्त्वात्, 'यत्र हि द्वैतम्' 'यत्र त्वस्ये'ति दशाभेदवर्णनं कथम् ॥ उच्यते । अद्वैतश्रुतय इत्यस्य किं द्वैताभावबोधकश्रुतय इत्यर्थः, द्वैतदर्शनाभावबोधकश्रुतय इति वा । आद्यश्रुतीनां परमार्थभूतद्वैताभावपरत्वान्न मायासत्त्वे विरोध. । द्वितीयश्रुतयस्तु दशाभेदेन द्वैततदभावबोधिन्यो जीवविषयाः । ईश्वरस्तु नित्यमपरमार्थभूतद्वैतदर्शी । अथाप्यपुरुषार्थाभावान्न विरोध इति भाव इति । मायाया अविद्याविलक्षणत्वेऽपि अविद्या ब्रह्मण्यवर्जनीयेति, किं माययेत्याशयेनाह अपरिच्छिन्नेति । आनन्दैकस्वरूपस्येति । आनन्दमायोभयस्वरूपत्वे स्वरूपदर्शनमवर्जनीयं स्वाभाविकमिति स्यात् । तदभावादविद्ययैव तदुपपाद्यमिति भावः । मायाया. ब्रह्मस्वरूपत्वाभावेऽपि परमार्थत्वे अविद्या न तद्दर्शनहेतु. स्यादिति अपरमार्थेत्युक्तम् । मायास्वरूपदर्शनम्, मायाव्यहमिति स्वस्मिन् कल्पितो मायासंबन्धश्चाविद्यात एवेति वाक्यार्थः । तद्वत्ता चेति चकारेण तदधीनकार्यमप्यपरिच्छिन्नानन्देऽपेक्षाविरहान्न भवतीत्यभिप्रेतम् । तद् विशदयति किञ्चेत्यादिना । क्रीडारस इति । स किं परमार्थः, अपरमार्थो वा । आद्ये द्वैतापत्तिः । अन्त्ये, अपरमार्थो रस इति जानन् कथं प्रवर्तेत । न जानाति चेत्-असर्वज्ञत्वमिति ।

एवं जीवाश्रिता तावदविद्या; ब्रह्माश्रिता तु मायेति विभागो धर्मिभेदे खलु स्यात्; स एव नेति हेतुनापि तद्वादं दूषयितुम्—ब्रह्मणोऽविद्याविषयत्वमेव, जीव एवाविद्याश्रय इति पक्षे,

निष्पद्यत । मायाश्रयतयाऽभिमतब्रह्मव्यतिरिक्ताविद्याश्रयस्य जीवस्य कल्पनामभवश्च एव यद्व द्रष्टव्य ॥

अतो ब्रह्मैवानाद्यविद्याश्रयं स्वगतनानात्वं पश्यतीति अद्वितीयत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपगच्छद्भि-रभ्युपेत्यम् ।

यत्तु बन्धमोक्षव्यवस्था नोपपद्यत इति—न तद् ब्रह्माज्ञानवादिनश्चोद्यम्, एकस्यैव ब्रह्मणोऽज्ञस्य स्वाज्ञाननिवृत्त्या मोक्ष्यमाणत्वाद् बद्धमुक्तादिव्यवस्थाया एवाभावात् । व्यवहि-यमाणायाश्च बद्धमुक्तशिष्याचार्यादिव्यवस्थाया काल्पनिकत्वात् । स्वप्नदर्शिन इव चैकस्यै-वाविद्यया सर्वकल्पनोपपत्ते । स्वप्नदृशा ह्येकेन दृष्टा' शिष्याचार्यादयः तदविद्याकल्पिता एव । अत एव[च]बह्वविद्याकल्पनमपि न युक्तिमत् । पारमार्थिकी बन्धमोक्षव्यवस्था स्वपर व्यवस्था च जीवाज्ञानवादिनाऽपि नाभ्युपेयते । अपारमार्थिकी त्वेकस्यैवाविद्ययोपपद्यते ।

प्रयोगश्च —बन्धमोक्षव्यवस्था' स्वपरव्यवस्थाश्च स्वाविद्याकल्पिता', अपारमार्थि-कत्वात्, स्वप्नदृष्टव्यवस्थावदिति । शरीरान्तराण्यपि मयैवात्मवन्ति, शरीरत्वात् एतच्छरीरवत् । शरीरान्तराण्यपि मदविद्याकल्पितानि, शरीरत्वात्, कार्यत्वात्, जडत्वात्, कल्पितत्वाच्च एतच्छरीरवत् । विवादाध्यासित चेतनजातमहमेव, चेतनत्वात्, यदनहम्, तदचेतनं दृष्टम्, यथा घट । अत स्वपरविभागो बद्धमुक्तशिष्याचार्यादिव्यवस्था चैकस्याविद्याकल्पिता ।

द्वैतवादिनाऽपि बद्धमुक्तव्यवस्था दुरुपपादा, अतीतानां कल्पानामानन्त्यादेकैकस्मिन् कल्पे एकैकमुक्तावपि सर्वेषां मोक्षसम्भवादमुक्तानुपपत्ते ॥ अनन्तत्वादात्मनाममुक्ताश्च सन्तीति चेत्—किमिदमनन्तत्वम् ॥ ? असङ्ख्येयत्वमिति चेन्न, भूयस्त्वादल्पज्ञैरसङ्ख्येयत्वेऽपि ईश्वरस्य सर्वज्ञस्य सङ्ख्येया एव । तस्याप्यसङ्ख्येयत्वे सर्वज्ञत्वं न स्यात् ॥ आत्मनां निःसङ्ख्यत्वा-दीश्वरस्याविद्यमानसङ्ख्यावेदनाभावो नासार्वज्ञ्यमावहतीति चेत्—भिन्नत्वे सङ्ख्याविधुरत्व नोपपद्यते । आत्मान सङ्ख्यावन्तः भिन्नत्वात्, माषसर्षपघटपटादिवत् । भिन्नत्वे चात्मना घटादिवत् जडत्वमनात्मत्वं क्षयित्वं च प्रसज्यते ॥

'जीवकल्पकत्वं ब्रह्मण एव वक्तव्यमिति ब्रह्माज्ञानमवर्जनीयमिति ब्रह्मैव जीव' इत्युक्तं यत्, तदस्मिन् मायाविद्याविभागवादेऽप्यविशिष्टमिति मायाश्रयतयेति । ब्रह्मव्यतिरेकेण ब्रह्मातिरिक्तेन, यस्य विना । ब्रह्मातिरिक्तस्येत्यस्यैरङ्गीकारेण जीवविशेषणं वा । पूर्ववदिति । ब्रह्मणो मायाविद्यानाश्रयत्वपक्ष इवेत्यर्थ । जीवाज्ञानपक्षनिरासमुपसंहरति अत इति ।

तर्हि तार्किककृतस्य बद्धमुक्ताव्यवस्थाभावापादनस्य क परिहार इत्यत्र प्रतिवक्तुमाह यत्त्विति । समन्वयाधिकरणान्ते निरस्तोक्तमनुसृत्याह प्रयोगश्चेत्यादि । अपारमार्थिकं सर्वमिति वादिन एव मुख्यविधानेऽपि पारमार्थिकवादी न तुष्येदित्यत प्रत्यप्याह द्वैतेति । यथा तेन कदाचिद् बद्ध कोपि नास्तीत्युच्यते, तथा मया सम्प्रति मुक्त कोपि नेतीत्यविशेष इति भाव ।

ब्रह्मणश्चानन्तत्वं न स्यात्। अनन्तत्वं नाम—परिच्छेदरहितत्वम्। भेदवादे च वस्त्वन्तराद्विलक्षणत्वेन ब्रह्मणो वस्तुतःपरिच्छेदरहितत्वं न शक्यते वक्तुम्। वस्त्वन्तरभाव एव हि वस्तुतःपरिच्छेदः। वस्तुतःपरिच्छिन्नस्य देशतः कालतश्चापरिच्छिन्नत्वं च न युज्यते, वस्त्वन्तराद्विलक्षणत्वेन वस्तुतःपरिच्छिन्ना एव घटादयो देशतः कालतश्च परिच्छिन्ना हि दृष्टाः, तथा सर्वे चेतनाः ब्रह्म च वस्तुतः परिच्छिन्नाः देशकालाभ्यामपि परिच्छिद्यन्ते। एवञ्च (तै. आन. १-१) "सत्यं ज्ञानमनन्तम्" इत्यादिभिः सर्वप्रकारपरिच्छेदरहितत्वं वदद्भिर्विरोधः। उत्पत्तिविनाशादयश्च जीवानां ब्रह्मणश्च प्रसज्येरन्, कालपरिच्छेद एव हि उत्पत्तिविनाशभागित्वम्।

अत एकस्यैवापरिच्छिन्नस्य ब्रह्मणोऽविद्याविजृम्भितं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं कृत्स्नं जगत्; सुखदुःखप्रतिसन्धानव्यवस्थादयोऽपि स्वाप्नव्यवस्थावत् अविद्यास्वाभाव्यादुपपद्यन्ते। तस्मादेकमेव नित्यमुक्तस्वप्रकाशस्वभावमनाद्यविद्यावशात् जगदाकारेण विवर्तत इति परमार्थतो ब्रह्मव्यतिरिक्ताभावात् तदनन्यत्वं जगतः—इति॥

अत्रोच्यते—निर्विशेषस्वप्रकाशमात्रं ब्रह्म अनाद्यविद्यातिरोहितस्वस्वरूपं स्वगतनानात्वं पश्यतीत्येतत् प्रकाशस्वरूपस्य प्रकाशनिवृत्तिरूपतिरोधाने स्वरूपनाशप्रसङ्गेन तिरोधानासंभवादिभ्यः सकलप्रमाणविरुद्धं स्ववचनविरुद्धं चेति पूर्वमेवोक्तम्। यत् पुनरुक्तम्—कारणव्यतिरिक्तं कार्यं युक्तिबाधितत्वेन शुक्तिकारजतादिवद् भ्रमः-इति; तदयुक्तम्, युक्तेरभावात्। यत्तु अनुवर्तमानस्य कारणमात्रस्य सत्यत्वम्, व्यावर्तमानानां घटशरावादिकार्याणामसत्यत्वमिति—तदपि अन्यत्र दृष्टस्यान्यत्र व्यावर्तमानता न बाधिकेत्यादिभिः पूर्वमेव परिहृतम्। यच्च उपलभ्यमानत्वविनाशित्वाभ्यां सदसदनिर्वचनीयत्वेन कार्यस्य मृषात्वमिति—तदसत्। उपलब्धिविनाशयोगो हि न मिथ्यात्वं साधयति; किन्त्वनित्यत्वम्। यद्देशकालसंबन्धितया यत् उपलब्धम्, तद्देशकालसंबन्धितया बाधितत्वमेव हि तस्य मिथ्यात्वे हेतुः। देशान्तरकालान्तरसंबन्धितयोपलब्धस्यान्यदेशकालसंबन्धित्वेन बाधितत्वं देशान्तरकालान्तराव्याप्तिमात्रं साधयति; न तु मिथ्यात्वम्। प्रतिप्रयोगश्च—घटादि कार्यं सत्यम्; देशकालादिप्रतिपन्नोपाधावबाधितत्वात्, आत्मवत्।

यच्चोक्तम्—कारणस्वरूपादविकृताद्विकृताच्च कार्योत्पत्तिर्न संभवति—इति—तदसन्, देशकालादिसहकारिसमवहितात् कारणात् कार्योत्पत्तिसंभवात्॥ तत्समवधानं च विकृतस्याविकृतस्य च न संभवतीति यदुक्तम्—तदयुक्तम्; पूर्वमविकृतस्यैव देशकालादिसमवधानसंभवात्॥ अविकृतत्वाविशेषात् पूर्वमपि देशकालादिसमवधानं प्रसज्यत इति

वस्तुपरिच्छेदाभावेऽपि देशकालपरिच्छेदाभावमात्रेणानन्त्यमुपपन्नमित्यत्राह वस्तुतःपरिच्छिन्नस्येति।

एवमुपन्यस्ते मुख्याद्वैतिमतव्याजाज्ञानवादिपक्षे तार्किकः प्रधानपूर्वपक्षी प्रतिवक्तुमारभते अत्रोच्यत

चेन्न, देशकालादिसमवधानस्य कारणान्तरायत्तस्यैतदायत्तत्वाभावात् । अतो देशकालादिसमवधानरूपविशेषमापन्नं कारणं कार्यमुत्पादयतीति न किञ्चिदवहीनम् । कारणस्य च कार्यं प्रत्यारम्भकत्वमबाधितं दृश्यमानं न केनापि प्रकारेणापह्नोतुं शक्यते ।

यत्तु—हेमादिमात्रस्य, रुचकादिकार्यस्य, एतदाश्रयस्य वा हेमादेरारम्भकत्वं न सम्भवति—इति—तदयुक्तम्; हेमादिमात्रस्यैव यथोक्तपरिकरयुक्तस्यारम्भकत्वसम्भवात् । न चारम्भकहेमव्यतिरिक्तं कार्यं न दृश्यत इति वक्तुं शक्यम्, हेमातिरिक्तस्य स्वस्तिकस्य दर्शनात्, बुद्धिशब्दान्तरादिभिर्वस्त्वन्तरस्य साधितत्वाच्च । न चायं शुक्तिकारजतादिवद् भ्रमः, उत्पत्तिविनाशयोरन्तराले उपलभ्यमानस्य तद्देशकालसम्बन्धितया बाधादर्शनात् । न चास्या उपलब्धेर्बाधिका काचिदपि युक्तिर्दृश्यते । प्रागनुपलब्धस्वस्तिकोपलब्धिवेलायामपि हेमप्रत्यभिज्ञा स्वस्तिकाश्रयतया हेम्नोऽप्यनुवृत्तेरविरुद्धा । श्रुतिभिस्तु प्रपञ्चमिथ्यात्वसाधनं पूर्वमेव निरस्तम् ।

यच्चान्यदत्र प्रत्यक्षाविरोधादि प्रतिवक्तव्यम्, तदपि सर्वं पूर्वमेव सुष्ठूक्तम् (प्रत्युक्तम्) ।

यच्चोक्तम्—एकेनात्मना सर्वाणि शरीराण्यात्मवन्ति इति—तदसत्, एकस्यैव सर्वशरीरप्रयुक्तसुखदुःखप्रतिसन्धानप्रसङ्गात् । सौभरिप्रभृतिषु ह्यात्मन एकत्वेनानेकशरीरप्रयुक्तसुखादिप्रतिसन्धानमेकस्य दृश्यते । न चाहमर्थस्य ज्ञातृत्वात् तद्भेदात् प्रतिसन्धानाभावः, नात्मभेदादिति वक्तुं शक्यम्—आत्मा ज्ञातैव, स चाहमर्थ एव, अन्तःकरणभूतस्त्वहङ्कारो जडत्वात् करणत्वाच्च शरीरेन्द्रियादिवन्न ज्ञातेत्युपपादितत्वात् ।

यच्च-शरीरत्वजडत्वकार्यत्वकल्पितत्वैः सर्वशरीराणामेकस्याविद्याकल्पितत्वमुक्तम्, तदपि सर्वशरीराणामविद्याकल्पितत्वस्यैवाभावादयुक्तम् । तदभावश्चाबाधितस्य सत्यस्योपपादनात् ।

यच्च चेतनादन्यस्य जडत्वदर्शनात् सर्वचेतनानामनन्यत्वमुक्तम्—तदपि सुखदुःखव्यवस्थया भेदोपपादनादेव निरस्तम् । यत्तु—ममैवात्मवन्ति, मदविद्याकल्पितानि, अहमेव सर्वं चेतनजातमित्यहमर्थस्यैक्यमुपपादितम् तत्—अज्ञातस्वसिद्धान्तस्य भ्रान्तिजल्पितम् । अहत्वमाद्यर्थविलक्षणं चिन्मात्रं ह्यात्मा त्वन्मते ।

किञ्च निर्विशेषचिन्मात्रातिरेकि सर्वं मिथ्येति वदतो मोक्षार्थश्रवणादिप्रयत्नो निष्फलः, अविद्याकार्यत्वात्; शुक्तिकारजतादिषु रजताद्युपादानादिप्रयत्नवत् । मोक्षार्थं प्रयत्नो व्यर्थः, कल्पिताचार्यायत्तज्ञानकार्यत्वात्, शुकप्रह्लादवामदेवादिप्रयत्नवत् । तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानं न बन्धनिवर्तकम्, अविद्याकल्पितवाक्यजन्यत्वात्, स्वप्नमविद्यात्म

इति । स्वस्तिकाश्रयतयेति । हेमबुद्धिः कारणविषयिणी, स्वस्तिकबुद्धिः कार्यविषयिणीति । इदमुप लक्षणम्, स्वस्तिकेऽपि हेमत्वजातिस्वीकारात् इदं हेमेति नानुपपन्नमिति । प्रतितर्कानाह किञ्च निर्विशेषेति । यदि श्रवणादिप्रयत्नोऽविद्याकार्यं स्यात्, निष्फलः स्यादित्येवं रीत्याऽत्र तर्काकारा भाव्याः ।

त्वात्, अविद्याकल्पितज्ञात्राश्रयत्वात्, कल्पिताचार्यायत्तश्रवणजन्यत्वाद्वा स्वाप्नबन्धनिवर्तनवाक्यजन्यज्ञानवत्।

किञ्च निर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्म मिथ्या, अविद्याकार्यज्ञानगम्यत्वात्, अविद्याकल्पितज्ञात्राश्रयज्ञानगम्यत्वात्, अविद्यात्मकज्ञानगम्यत्वाद्वा। यदेवम्, तत् तथा, यथा स्वाप्नगन्धर्वनगरादिः। न च निर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्म स्वयं प्रकाशते, येन न प्रमाणान्तरमपेक्षते। यत्तु आत्मसाक्षिकं स्वयंप्रकाशज्ञानं दृश्यते, तत्तु ज्ञेयविशेषसिद्धिरूपं ज्ञातृगतमेव दृश्यत इति पूर्वमेवोक्तम्। यानि च तस्य निर्विशेषत्वसाधकानि यौक्तिकानि ज्ञानान्युपन्यस्तानि—तानि चानन्तरोक्तैरविद्याकार्यत्वादित्यादिभिरनुमानैर्निरस्तानि। न च निर्विशेषस्य चिन्मात्रस्याज्ञानसाक्षित्वमहङ्कारादिजगद्भ्रमश्चोपपद्यते। साक्षित्वभ्रमादयोऽपि हि ज्ञातृविशेषगता दृष्टाः, न ज्ञप्तिमात्रगताः। न च तस्य प्रकाशत्वं स्वायत्तप्रकाशता वा सिध्यति; प्रकाशो हि कस्यचित् पुरुषस्य कञ्चनार्थविशेषं प्रति सिद्धिरूपो दृश्यते। तत एव हि तस्य स्वयम्प्रकाशतोपपाद्यते भवद्भिरपि। न चाता(चता)दृशस्य निर्विशेषस्य प्रकाशता संभवति।

यः पुनः स्वगोष्ठीषु, अपरमार्थादपि परमार्थकार्यं दृश्यत इत्युद्घोषः—सोऽपि--तानि कार्याणि सर्वाण्यबाधितकल्पानि व्यावहारिकसत्यानि, वस्तुतस्त्वविद्यात्मकान्येवेति स्वाभ्युपगमादेव निरस्तः; अस्माभिरपि सर्वत्र परमार्थादेव कारणात् सर्वकार्योत्पत्तिमुपपादयद्भिः पूर्वमेव निरस्तः। न च त्वयैषामनुमानानां श्रुतिविरोधो वक्तुं शक्यते; श्रुतेरप्यविद्याकार्यत्वेनाविद्यात्मकत्वेन चोक्तदृष्टान्तेभ्यो विशेषाभावात्।

यत्तु—ब्रह्मणोऽपारमार्थिकज्ञानगम्यत्वेऽपि पश्चात्तनबाधादर्शनाद् ब्रह्म सत्यमेवेति—तदसत्, दुष्टकारणजन्यज्ञानगम्यत्वे निश्चिते सति पश्चात्तनबाधादर्शनस्याकिञ्चित्करत्वात्;

ननु प्रमाणगम्यत्वमेव स्वंप्रकाशे तत्र नेष्यत इति गम्यत्वासिद्धिरित्यत्राह **न च निर्विशेषेति।** स्वयमप्यप्रकाशात् आश्रयासिद्धिरिति भावः। ननु घटं जानामीत्येवं ज्ञानं प्रकाशते हीत्यत्राह **यत्त्विति।** तद्धि कर्तृकर्मादिविशेषविशिष्टज्ञानम्, न तु ब्रह्मेति भावः। **अनुमानैः** भवदुक्तानुमानापेक्षितव्याप्तिविघटकैस्तर्कैः। **तत एव** अर्थान्तरप्रकाशकत्वादेव। नन्वर्थान्तरप्रकाशकत्वं न स्वयम्प्रकाशत्वव्यापकम्, किंतु व्याप्यम्। अतस्तदभावेऽपि सिद्धान्ते आत्मन इव स्वप्रकाशता स्यादित्यत्राह **न चाताद्दशस्येति।** पराप्रकाशकमपि सविशेषमेव प्रकाशते, न तु निर्विशेषम्, प्रत्यक्त्वैकत्वग्रहादिति भावः। **ताद्दशस्येति** पाठोऽपि टीकादर्शितः। तदा—कर्मकर्तृसहितस्य घटज्ञानादेरेव भवद्भिर्निर्विशेषानुभूतिरूपत्वमुच्यते। तथा निर्विशेषमपि न भवति, अनुभवरूपप्रकाशतापि तथानिर्विशेषत्वे न भवतीत्यर्थः। मोक्षादिप्रयत्नो व्यर्थः। अपरमार्थकार्यत्वादपरमार्थत्वञ्चेत्यादिकं न युक्तम्, अपरमार्थादपि परमार्थोत्पत्तेरिति शंकायामाह **यःपुनरिति।** मायाचित्रलिप्याद्युदाहरणेषु कारणं कार्यमुभयमपि त्वन्मतेऽपरमार्थः, अस्मन्मते परमार्थ इति न दोष इत्याह **सोपीति।** सर्वं जिज्ञासाधिकरणे विशदम्।

यथा शून्यमेव तत्त्वमिति वाक्यजन्यज्ञानस्य पश्चात्तनबाधादर्शनेऽपि दोषमूलत्वनिश्चयादेव तदर्थस्यासत्यत्वम्। किञ्च (कठ २ ४ ११) "नेह नानाऽस्ति किञ्चन", (बृ ३ ९ २८) "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति विज्ञानमात्रातिरिक्तस्य कृत्स्नस्य वस्तुजातस्य निषेधकत्वेन सर्व स्मात् परत्वात् पश्चात्तनबाधादर्शनमुच्यते। शून्यमेव तत्त्वमिति तस्याप्यभाववचनात् तस्मात्पर त्वेन पश्चात्तनबाधो दृश्यते। सर्वशून्यत्वानिरस्त्रिनिषेधासम्भवात् तस्यैव पश्चात्तनबाधादर्शनम्। दोषमूलत्वे तु प्रत्यक्षादीनाम्, वेदान्तजन्मन, मतजन्यज्ञानस्याप्यविशिष्टम्। अत, 'सर्व विज्ञानजातं पारमार्थिकमात्मगतम्, स्वयं च परमार्थभूतमथविशेषमिद्धिरूपम्, तत्र किञ्चित् ज्ञानं दोषमूलम् दोषश्च परमार्थ, किञ्चित्तु निर्दोषं पारमार्थिकसामग्रीजन्यम्' इति यावत्रा भ्युपेयते—न तावत् सत्यमिथ्याव्यवस्था, लोकव्यवहारश्च सेत्स्यति। लोकव्यवहारो हि पारमार्थिको भ्रान्तिरूपश्च पारमार्थिकज्ञातृगतार्थनिश्चयमिद्धिरूपप्रकाशपूर्वक ॥ निर्विशेष सन्मात्रस्य तु पारमार्थिकस्यापारमार्थिकस्य च प्रतिभासादर्हेतुत्वासम्भवात् लोकव्यवहारो न सम्भवति।

यच्च—तैर्निरधिष्ठानभ्रमासम्भवात् सत्याभ्यामाधिष्ठानस्य सन्मात्रस्य पारमार्थिकत्व मुक्तम्—तदपि दोष दोषाश्रयत्व ज्ञातृत्व ज्ञानानामपारमार्थ्येऽपि भ्रमोपपत्तिवत् अधिष्ठाना पारमार्थ्येऽपि भ्रमोपपत्तेर्निरस्तम् ॥ अथ—अधिष्ठानापारमार्थ्येऽपि न क्वचिद् भ्रमो दृष्ट इति सन्मात्रस्य पारमार्थिकत्वमवश्याश्रयणीयमिति मन्यसे—हन्त तर्हि दोषदोषाश्रयत्वज्ञातृत्व ज्ञानानामपारमार्थ्येऽपि न कश्चिद्भ्रमो दृष्ट इति दर्शनानुगुण्येन तेषामपि पारमार्थ्यमवश्या श्रयणीयमिति न कश्चिद्विशेषोऽन्यत्र तत्सरम्भात्।

यत्तु भेदपक्षेऽप्यतीतकल्पानामानन्त्यात् सर्वेषामात्मना मुक्तत्वेन बद्धासम्भवात् बद्ध मुक्तव्यवस्था न सम्भवति इति—तद् आत्मानन्त्येन परिहृतम्। यत्तु आत्मना भिन्नत्वे माष सर्षपघटपटादिवत् सङ्ख्यावत्त्वमवर्जनीयमिति—तत्र घटादीनामप्यनन्तत्वात् दृष्टान्त साध्य विकल स्यात्॥ दश घटा, सहस्र माषा इति सङ्ख्यावत्त्वं दृश्यत इति चेत्—सत्यम्, तत्तु न घटादिस्वरूपगतम्, अपितु देशकालाद्युपाधिमद्घटादिगतम्, तादृशं तु सङ्ख्यावत्त्वमात्मना मभ्युपगच्छामः। न च तावता सर्वमुक्तिप्रसङ्ग, आत्मस्वरूपानन्त्यात्। यत्तु—आत्मनां भिन्नत्वे घटादिवत् जडत्वानात्मत्वक्षयित्वप्रसङ्ग इति—तदयुक्तम्; एकजातीयानां भेदस्य तज्जातीयानां जात्यन्तरीयत्वानापादकत्वात्। न हि घटानां भेदः तेषां पटत्वमापाद यति। यत्तु—भिन्नत्वे वस्तुत परिच्छेदात् देशकालाभ्यामपि परिच्छेदो ब्रह्मणः प्रसज्यत

पारमार्थिकस्येत्यादि। पारमार्थिकादिरूपप्रतिभासतदधीनव्यवहारादिक प्रतीत्यर्थ। तत्सरम्भादिति। अधिष्ठानविषयकाभिनिवेशातिरिक्तो विशेषो नेत्यर्थ। वस्तुत परिच्छेदात् स्वभिन्न किञ्चिद्वस्तुकत्वात्। वस्तुपरिच्छेदस्य देशकालपरिच्छेदविशेषप्रयोजकत्वमिष्यते, उत तत्सामान्यप्रयोज

इत्यनन्तत्वं ब्रह्मणो न सिध्यतीति—तदयुक्तम्, वस्तुतःपरिच्छिन्नानामपि देशकालपरिच्छेदस्य न्यूनाधिकभावेनानियमदर्शनात् देशकालसंबन्धेयत्तायाः प्रमाणान्तरायत्तनिर्णयत्वेन [च] ब्रह्मणः सर्वदेशकालसंबन्धस्यापि प्रमाणान्तरादापततो विरोधाभावात् ॥ वस्तुतः परिच्छेदमात्रादपि सर्वप्रकारपरिच्छेदरहितत्वाभावादानन्त्यासिद्धिरिति चेत्— तद्भवतोऽप्यविद्याविलक्षणत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपयतः समानम्। अतः सतोऽविद्याविलक्षणत्वाभ्युपगमात् ब्रह्मणोऽपि भिन्नत्वेन भेदप्रयुक्ता दोषाः सर्वे तवापि प्रसज्येरन्। यद्यविद्याविलक्षणत्वं नाभ्युपेयते; तर्ह्यविद्यात्मकमेव ब्रह्म स्यात्। (तै. आन. १-१) "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति लक्षणवाक्यमपि तत एवापार्थकं स्यात्। भेदतत्त्वानभ्युपगमे हि स्वपक्षपरपक्षसाधनदूषणादिविवेकाभावात् सर्वमसमञ्जसं स्यात्। आनन्त्यप्रसिद्धिश्च देशकालपरिच्छेदरहितत्वमात्रेण; न वस्तुतोऽपि परिच्छेदराहित्येन; तथाविधस्य शशविषाणायमानस्यानुपलब्धेः। भेदवादिनस्तु सर्वचिदचिद्वस्तुशरीरत्वेन ब्रह्मणः सर्वप्रकारत्वात् स्वतः परतोऽपि परिच्छेदो न

कथम्? नाद्य इत्याह वस्तुत इति। परिच्छेदे नानात्वदर्शनात् किञ्चिदेकविशेषप्रयोजकत्वायोग इति भावः। नान्त्य इत्याह देशेति। अप्रयोजको हेतुरिति भावः। निर्णयत्वेन चेति चकारसहितपाठः टीकादृष्टः। तदभावे वस्तुत इत्यादिकमेकमेव वाक्यम्; नियमदर्शनादितीदं निर्णयत्वेनेत्यत्रान्वेति। अधिकाधिकदेशकालसंबन्धेऽपि वस्तुपरिच्छेददर्शनात् सर्वदेशकालसंबन्धेऽपि [illegible] भवेदिति विशिष्टार्थः। अपार्थकमिति। लक्षणं हि व्यावर्तनायैवोच्यते। भवद्भिश्च भावरूपधर्मद्वेषिभिः सर्वव्यावृत्त्यर्थकतया ब्रह्मणि अन्वितं क्रियते। तस्याप्यंशस्यानुपगमे तस्यार्थ एव न भवतीति भावः। ननु स्वभिन्नकिञ्चिद्वस्तुकत्वं वस्तुपरिच्छेदः। वस्तुपदं परमार्थवाचकम्। अविद्यादेरपरमार्थस्यावस्तुत्वात् तत्परिच्छेदे सत्यपि वस्तुपरिच्छेदराहित्यमक्षतमिति चेन्न—ब्रह्मभिन्नपरमार्थवस्त्वभावेन त्वन्मते स्वभिन्नवस्तुकत्वस्याप्रसिद्धया तदभावस्य दुर्वचत्वात्। अथ भेदराहित्यमेव वस्त्वपरिच्छेद इति चेत्—अविद्यादिभेदस्य सत्त्वात् तद्राहित्यं न भवतीत्युक्तम्। तात्त्विकस्य भेदस्याभावो विवक्षित इति चेत्—अविद्यादेरतात्त्विकत्वेऽपि तद्भेदस्तात्त्विक एव। अन्यथा तदैक्यापत्तेः। एवं परमार्थभूतस्य भेदपदार्थस्यानङ्गीकारेऽपि प्रतियोग्यप्रसिद्ध्याऽभावाप्रसिद्धिरेव। तथा ब्रह्मभेदो जगति मिथ्या चेत्-तस्य जडैक्यं स्यात्। सत्यश्चेत्-द्वैतापत्तिरित्याद्यभिप्रेत्याह भेदतत्त्वेति। जिज्ञासाधिकरणे, 'भेदो नाम कश्चित्' इत्याद्युक्तिदूषणविस्तरो द्रष्टव्यः। वस्त्वन्तराभावस्य वस्तुपरिच्छेदाभावरूपत्वे तत एव देशकालाभावात् तदपरिच्छेदस्यापि सिद्ध्या पृथक् तत्कथनवैयर्थ्यमपि। न वस्तुतोऽपीति। ब्रह्मण्यसंख्याकत्वादिरूपानन्त्यवत् इदमप्यसंभवादुपेक्ष्यमिति भावः।

एवं तार्किकेण वस्तुपरिच्छेदविषये स्वमतमुक्तम्। अतादृशोपरि तार्किककृतस्य दूषणस्य सर्वस्य सिद्धान्तिनोऽपीष्टतया वस्तुपरिच्छेदाभाववर्णनासंभवोऽपि सिद्धान्तीष्ट इति न मन्तव्यमिति ज्ञापनायाथ सिद्धान्त्याशयमपि तार्किकमुखेनोद्घाटयति भेदवादिनस्त्विति। सिद्धान्तिन इत्यनुक्त्वा भेदवा-

विद्यते। तदेवं कारणाद्भिन्नस्य कार्यस्य सत्यत्वात् पृथक्कार्यं कृत्स्नं जगद् ब्रह्मणोऽन्यदेव॥

इति प्राप्ते ब्रूमहे—तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः—तस्मात् परमकारणाद्ब्रह्मणः, अनन्यत्वं जगत आरम्भणशब्दादिभ्यः तदुपपादयद्भ्योऽवगम्यते। आरम्भणशब्द आदिर्येषां वाक्यानाम्, तान्यारम्भणशब्दादीनि, (छा ६) "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं

दिन इत्युक्तिः, भेदपक्षे वस्तुपरिच्छेदस्य सत्त्वात् कथमपरिच्छेद इति शङ्काद्योतकः। तुशब्दः, अद्वैतमत एव स दुर्वच आसीत्, न तु भेदवादे इति ज्ञापनार्थः। भेदवादिन इति सामान्यनिर्देशात् तार्किकमीमांसकादिपक्षेऽप्येतच्छङ्कयार्थवर्णनं सुकरमिति ज्ञाप्यते। अत्र भावः—अद्वैतिना वस्तुपरिच्छेदो वस्तुभेद इत्युक्तत्वात् तदसंभव उपपादितः। विवेचने तु देशादिविषय इव वस्तुविषयेऽपि परिच्छेदः तदन्यासंबन्धित्वविशिष्टतत्संबन्धित्वरूपः। न हि देशभेदकालभेदाभावौ तदपरिच्छेदौ। एवञ्च देशान्तरासंबन्धित्वविशिष्टकिञ्चिद्देशसंबन्धित्ववत् वस्त्वन्तरासंबन्धित्वविशिष्टकिञ्चिद्वस्तुसंबन्धित्वं वस्तुपरिच्छेदः। स च संबन्ध इह यथार्हं शेषित्वाधारत्वनियन्तृत्वापृथक्सिद्धिमत्त्वादिरूपः। स च सर्ववस्तुनिरूपित एवास्ति ब्रह्मणीति सिद्धो वस्त्वपरिच्छेदः। ईदृशशेषित्वादिनियमसिद्धं सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यार्हत्वमपि स इत्युच्यते। अद्वैतिमत इवास्मन्मतेऽपि इदं ब्रह्म न भवतीति व्यवहाराभावनिर्वाहाय शास्त्रतदृष्ट्या। अत [illegible] वस्तु स्वीकृत्य वस्तुवैशिष्ट्यस्यैव सत्त्वादपरिच्छेद इति वर्णनमेव सम्यक्। न हि देशकालापलापेन तदपरिच्छेदो वर्ण्यते, तद्वद्। स्वतः परतोपीति। यदि परिच्छेदो भेद इत्युच्यते, तदाऽपि सर्वस्य ब्रह्मप्रकारत्वात् प्रकारवाचिनां शब्दानां प्रकारिपर्यन्तत्वात् तत्तदर्थविशिष्टस्य स्यस्यैव तत्तच्छब्दार्थतया स्वनिष्ठस्वभेदाभावेन ब्रह्म घटादिर्न भवतीति स्वपरिच्छेदो न वक्तुं शक्यते। यदि च परिच्छेदः सम्बन्धनियमः, तदाऽपि चेतनाचेतनसर्वशरीरकत्वेन तस्य सर्ववैशिष्ट्यात् किञ्चिद्वैशिष्ट्यं दुर्वचमिति भावः। स्वतः परतः स्वरूपतो गुणतश्च परिच्छेदः निरूप्य इत्यप्यर्थः। उक्तं हि जन्माद्यधिकरणे स्वरूपेण गुणैश्चानन्त्यम्। अर्थान्तरवर्णनं टीकायां द्रष्टव्यम्। शतदूषण्यामानन्त्यवादे अस्मत्कृते परमार्थभूषणे च विस्तरः॥ भेदवादिन इति सामान्योक्त्या तार्किकादिकोडीकारः कथमिति चेत्—भेदरूपवस्तुपरिच्छेदपक्षे वस्त्वपरिच्छेदः शशविषाणायमान इत्युक्तावपि परिच्छेदस्य वैशिष्ट्यविशेषरूपत्वे विशिष्टापरिच्छिन्नत्वं सर्वं सुवहम्, "सर्वेशस्य सर्वतादात्म्यव्यवहारः" इति न्यायकुसुमाञ्जलावुदयनाचार्याः। व्योमादीनां परमात्मशरीरत्वम्, "तथा व्योमशरीरोऽपि" इत्यादिना कुमारिलभट्टाः। विस्तरोऽस्मत्कृतायां न्यायमणिभूमिकायां द्रष्टव्यः। किमधिकेन। परमात्मवश्यत्वादेः सर्वत्र सत्त्वेन तादृशसंबन्धस्य सर्वसाधारण्यविवक्षयाऽपि वस्त्वपरिच्छेदः सर्वैर्भेदवादिभिः सुवच इत्यलम्।

अत आनन्त्यश्रुतेरद्वैतासाधकत्वात् तदभुक्तादिव्यवस्थाया वक्तव्यतया आत्मभेदापलापायोगात् तद्वदेव कार्यप्रपञ्चोऽपि सत्य इति भावः। तार्किकः पूर्वपक्षमुपसंहरति तदेवमिति।

आरम्भणशब्देति। एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानबोधकवाक्यस्य सदेवसोम्येदमित्याद्यभेदनिर्देशानाञ्चौपचारिकार्थ एव प्राप्त इति वदन्तं प्रति तद्वाक्यस्य एवैक्यस्थापनायोगात् ऐक्योपपादकवाक्यं प्रथम

मृत्तिकेत्येव सत्यम्...सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् । तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति । तत्तेजोऽसृजत...अनेन जीवेनाऽऽत्मनानुप्रविश्य...सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः । ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इत्येतानि । प्रकरणान्तरस्थान्यप्येवंजातीयकानि अत्राभिप्रेतानि । एतानि हि वाक्यानि चिदचिदात्मकस्य जगतः परस्माद् ब्रह्मणोऽनन्यत्वमुपपादयन्ति ।

तथा हि—"स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्" इति कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मैककारणत्वम्, कारणात् कार्यस्यानन्यत्वं च हृदि निधाय कारणभूतब्रह्मविज्ञानेन कार्यभूतस्य सर्वस्य विज्ञाने प्रतिज्ञाते सति, कृत्स्नस्य ब्रह्मैककारणतामजानता शिष्येण, "कथं नु भगवः स आदेशः" इत्यन्यज्ञानेनान्यज्ञाततासम्भवं चोदितः जगतो ब्रह्मैककारणतामुपदेक्ष्यन् लौकिकप्रतीतिसिद्धं कारणात्कार्यस्यानन्यत्वं तावत्, "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यात्" इति दर्शयति । यथैकमृत्पिण्डारब्धानां घटशरावादीनां तस्मादनतिरिक्तद्रव्यतया तज्ज्ञानेन ज्ञाततेत्यर्थः ।

अत्र काणादवादेन कारणात् कार्यस्य द्रव्यान्तरत्वमाशङ्क्य लोकप्रतीत्यैव कारणात्कार्यस्यानन्यतामुपपादयति, "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इति । आरभ्यते आलभ्यते स्पृश्यते इत्यारम्भणम्; (अष्टा. ३. ३. ११३) "कृत्यल्युटो बहुलम्" इति कर्मणि ल्युट् । वाचा वाक्पूर्वकेण व्यवहारेण हेतुनेत्यर्थः । 'घटेनोदकमाहर' इत्यादिवाक्पूर्वको

प्रदर्शनीयम् । तच्च वाचारम्भणमिति वाक्यम् । तत्रारम्भणपदम्, इत्येवसत्यमिति चोपपादकम् । तत्र प्रथमस्थात् आरम्भणशब्दस्य, [illegible] साक्षादुक्त. । वाचेति पदस्य तथा मुख्यत्वाभावात् त्याग. । वाचारम्भणमिति एकं पदमिति अद्वैतिमतिरप्यनेनापास्ता भवति । कारणेन कार्यगतावस्थायाः कार्यवाचिशब्दस्य च गृह्यमाणत्वं ह्यनुभवारूढं कथ्यते आरम्भणमिति । तदधीनैवयव्यवहारस्य च सत्यत्वं मुख्यस्यसुपर्युच्यत इति । एवमभेदे उपपादिते उपरितनानि अभेदनिर्देशवाक्यान्यपि उपष्टम्भकतयाऽऽदिपदेन गृह्यन्ते । आदिः उपक्रमस्थः । इदं प्रकरणान्तरस्थोपलक्षकम् । आदिपदेनैव तेषामपि संग्रहो वा ।

तावदिति; प्रथममित्यर्थः । आरम्भणवाक्यस्योपपादकत्वमुपपादयति अत्र काणादवादेनेति । नन्वारम्भणशब्दः आरम्भवादस्यानुकूल एवेत्यत्र तदर्थमाह आरभ्यते इति । उत्पाद्योत्पादकभावस्यात्र विवक्षितत्वे द्रव्येण नामधेयस्योत्पाद्यत्वाभावात् नामधेयमिति नान्वेति । कार्यकारणद्रव्यभेदे च मृत्तिकेति तत्कार्ये तदभेदव्यवहारसत्यत्वज्ञापनञ्च न घटते । कार्यकारणयोः पृथिवीत्वाद्येकजात्याश्रयत्वे विवादाभावात् तद्व्युत्पादनार्थत्वञ्च वाक्यस्य न कल्पत इति भावः । वाक्पदं शब्दव्यवहारपरम् अर्थव्यवहारस्य जलाहरणादेरप्युपलक्षणम् । वाचः पूर्वत्वात् तया तदुपलक्षणम् । व्यवहारो हि द्विविध वाचिक. कायिकश्च । वाचिक· प्रयोजकवृद्धव्यवहारः, कायिकश्च प्रयोज्यस्य । विकारनामधेये कारणद्रव्येण व्यवहारार्थं स्पृश्येते इति वाचेत्यादिवाक्यार्थः । विकारोऽवस्था घटत्वादिः; न तु घटादिः; घटस्य स्वकारणद्रव्येण स्पृश्य-

निद्यते । तदेव कारणाद्भिन्नस्य कार्यस्य सत्यत्वात् ब्रह्मकार्यं कृत्स्नं जगद् ब्रह्मणोऽन्यदेव ॥

इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे —तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः —तस्मात् परमकारणाद्ब्रह्मणः, अनन्यत्वं जगतः आरम्भणशब्दादिभ्यः तदुपपादयद्भ्योऽवगम्यते । आरम्भणशब्द आदिर्येषां वाक्यानाम्, तान्यारम्भणशब्दादीनि, (छा ६) "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं

दिन इत्युक्तिः, भेदपक्षे वस्तुपरिच्छेदस्य सत्त्वात् कथमपरिच्छेद इति शङ्काद्योतकः । तुशब्दः, अद्वैतमत एव स दुर्वच आसीत्, न तु भेदवादे इति ज्ञापनाय । भेदवादिन इति सामान्यनिर्देशात् तार्किकमीमांसकादिपक्षेऽप्येतच्छायया ऽर्थवर्णनं सुकरमिति ज्ञाप्यते । अयं भावः —अद्वैतिना वस्तुपरिच्छेदो वस्तुभेद इत्युक्तत्वात् तदसंभव उपपादितः । विवेचने तु देशादिविषय [illegible] वस्तुविषयेऽपि परिच्छेदः तदन्यासंबन्धित्वविशिष्टतत्संबन्धित्वरूपः । न हि देशभेदकालभेदाभावौ तदपरिच्छेदौ । एवञ्च देशान्तरासंबन्धित्वविशिष्टकिञ्चिद्देशसंबन्धित्ववत् वस्त्वन्तरासंबन्धित्वविशिष्टकिञ्चिद्वस्तुसंबन्धित्वं वस्तुपरिच्छेदः । स च सनाथ इह यथार्हं शरीरत्वाधारत्वनियन्तृत्वापृथक्सिद्धिमत्त्वादिरूपः । स च सर्ववस्तुनिरूपित एवास्ति ब्रह्मणीति सिद्धो वस्त्वपरिच्छेदः । ईदृशशेषित्वादिनियमसिद्धः सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यार्हत्वमपि स इत्युच्यते, अद्वैतिमत इवास्मन्मतेऽपि इदं ब्रह्म न भवतीति व्यवहाराभावनिर्वाहाय शास्त्रतद्बद्धया । अतः सर्वं वस्तु स्वीकृत्य वस्तुवैशिष्ट्यपरतयैव सत्त्वादपरिच्छेद इति वर्णनमेव सम्यक् । न हि देशकालापलापेन तदपरिच्छेदो वर्ण्यते, तद्वद् । स्वतः परतोपीति । यदि परिच्छेदो भेद इत्युच्यते, तदाऽपि सर्वस्य ब्रह्मप्रकारत्वात् प्रकारवाचिनां शब्दानां प्रकारिपर्यन्तत्वात् तत्तदर्थविशिष्टस्य स्वस्यैव तत्तच्छब्दार्थतया स्वस्मिन् स्वभेदाभावेन ब्रह्म घटादिर्न भवतीति सपरिच्छेदो न वक्तुं शक्यते । यदि च परिच्छेदः संबन्धनियमः, तदाऽपि चेतनाचेतनसर्वशरीरकत्वेन तस्य सर्ववैशिष्ट्यात् किञ्चिद्वैशिष्ट्यं दुर्वचमिति भावः । स्वतःपरतः स्वरूपतो गुणतश्च परिच्छेदः निरूप्य इत्यप्यर्थः । उक्तं हि जन्माद्यधिकरणे स्वरूपेण गुणैश्चानन्त्यम् । अर्थान्तरवर्णनं टीकायां द्रष्टव्यम् । स्वतद्रूपप्यामानन्त्यवादे अस्मत्कृते परमार्थभूषणे च विस्तरः ॥ भेदवादिन इति सामान्योक्त्या तार्किकादिकोटीकारः कथमिति चेत्—भेदरूपवस्तुपरिच्छेदपक्षे वस्त्वपरिच्छेदः शक्तिनिपात्यमान इत्युक्तावपि परिच्छेदस्य वैशिष्ट्यविशेषरूपत्वे विशिष्टाद्वैतिच्छायैव सर्वं सुग्रहा, "सर्वविषयनिरूपणञ्च सर्वतादात्म्यव्यवहारः" इति न्यायकुसुमाञ्जलावुदयनाचार्याः । व्योमादीनां परमात्मशरीरत्वम्, "तथा व्योमशरीरोऽपि" इत्यादिना कुमारिलभट्टाः । विस्तरोऽस्मत्कृतायां न्यायकुसुमाञ्जलिभूमिकायां द्रष्टव्यः । किमधिकेन । परमात्मवश्यत्वादेः सर्वत्र सत्त्वेन तादृशसंबन्धस्य सर्वत्राधारत्वविवक्षयाऽपि वस्त्वपरिच्छेदः सर्वैर्भेदवादिभिः सुवच इत्यलम् ।

अत आनन्त्यश्रुतेरद्वैतसाधकत्वात् नद्युक्तादिव्यवस्थाया वक्तव्यतया आत्मभेदापलापायोगात् तद्वदेव कार्यप्रपञ्चोऽपि सत्य इति भावः । तार्किकः पूर्वपक्षमुपसंहरति तदेवमिति ।

आरम्भणशब्देति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानबोधकवाक्यस्य सदेवसोम्येदमित्याद्यभेदनिर्देशानां चौपचारिकार्थ एव ग्राह्य इति वदन्तं प्रति तद्वाक्यस्य एवैक्यस्थापनायोगात् ऐक्योपपादकवाक्यं प्रथम

मृत्तिकेत्येव सत्यम्...सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्। तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति। तत्तेजोऽसृजत...अनेन जीवेनाऽऽत्मनानुप्रविश्य...सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः। ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इत्येतानि। प्रकरणान्तरस्थान्यप्येवंजातीयकानि अत्राभिप्रेतानि। एतानि हि वाक्यानि चिदचिदात्मकस्य जगतः परस्माद् ब्रह्मणोऽनन्यत्वमुपपादयन्ति।

तथा हि—"स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्" इति कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मैककारणत्वम्, कारणात् कार्यस्यानन्यत्वं च हृदि निधाय कारणभूतब्रह्मविज्ञानेन कार्यभूतस्य सर्वस्य विज्ञाने प्रतिज्ञाते सति, कृत्स्नस्य ब्रह्मैककारणतामजानता शिष्येण, "कथं नु भगवः स आदेशः" इत्यन्यज्ञानेनान्यज्ञाततायाऽसम्भवं चोदितः जगतो ब्रह्मैककारणतामुपदेक्ष्यन् लौकिकप्रतीतिसिद्धं कारणात्कार्यस्यानन्यत्वं तावत्, "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यात्" इति दर्शयति। यथैकमृत्पिण्डारब्धानां घटशरावादीनां तस्मादनतिरिक्तद्रव्यतया तज्ज्ञानेन ज्ञाततेत्यर्थः।

अत्र काणादवादेन कारणात् कार्यस्य द्रव्यान्तरत्वमाशङ्क्य लोकप्रतीत्यैव कारणात्कार्यस्यानन्यतामुपपादयति, "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इति। आरभ्यते आलभ्यते स्पृश्यते इत्यारम्भणम्; (अष्टा. ३. ३. ११३) "कृत्यल्युटो बहुलम्" इति कर्मणि ल्युट्। वाचा वाक्पूर्वकेण व्यवहारेण हेतुनेत्यर्थः। 'घटेनोदकमाहर' इत्यादिवाक्पूर्वको

प्रदर्शनीयम्। तत्र वाचारम्भणमिति वाक्यम्। तत्रारम्भणपदम्, इत्येवसत्यमिति चोपपादकम्। तत्र प्रथमत्वात् आरम्भणशब्दस्य, स साक्षादुक्तः। वाचेति पदस्य तथा मुख्यत्वाभावात् त्यागः। वाचारम्भणमिति एकं पदमिति अद्वैतिमतिरप्यनेनापास्ता भवति। कारणेन कार्यगतावस्थायाः कार्यवाचिशब्दस्य च गृह्यमाणत्वे ह्यनुभवारूढं कथ्यते आरम्भणमिति। तदधीनैक्यव्यवहारस्य च सत्यत्वं मुख्यत्वमुपर्युच्यत इति। एवमभेदे उपपादिते उपरितनानि अभेदनिर्देशवाक्यान्यपि उपष्टम्भकतयाऽऽदिपदेन गृह्यन्ते। आदिः उपक्रमस्थः। इदं प्रकरणान्तरस्थोपलक्षकम्। आदिपदेनैव तेषामपि संग्रहो वा।

तावदिति; प्रथममित्यर्थः। आरम्भणवाक्यस्योपपादकत्वमुपपादयति अत्र काणादवादेनेति। नन्वारम्भणशब्दः आरम्भवादस्यानुकूल एवेत्यत्र तदर्थमाह आरभ्यते इति। उत्पाद्योत्पादकभावस्यात्र विवक्षितत्वे द्रव्येण नामधेयस्योत्पाद्यत्वाभावात् नामधेयमिति नान्वेति। कार्यकारणद्रव्यभेदे च मृत्तिकेति तत्कार्ये तदभेदव्यवहारसत्यत्वस्थापनञ्च न घटते। कार्यकारणयोः पृथिवीत्वाद्येकजात्याश्रयत्वे विवादाभावात् तदुत्पादनार्थत्वञ्च वाक्यस्य न कल्प्यत इति भावः। वाक्पदं शब्दव्यवहारपरम् अर्थव्यवहारस्य जलाहरणादेरप्युपलक्षणम्। वाचः पूर्वत्वात् तया तदुपलक्षणम्। व्यवहारो हि द्विविधः वाचिकः कायिकश्च। वाचिकः प्रयोजकवृद्धव्यवहारः, कायिकश्च प्रयोज्यस्य। विकारनामधेये कारणद्रव्येण व्यवहारार्थं स्पृश्येते इति वाचेत्यादिवाक्यार्थः। विकारोऽवस्था घटत्वादिः; न तु घटादिः; घटस्य स्वकारणद्रव्येण स्पृश्य-

मुदकाहरणादिव्यवहारः, तस्य सिद्धये, तेनैव मृद्द्रव्येण पृथुबुध्नोदरत्वादिलक्षणो विकार — संस्थानविशेष, तत्प्रयुक्तं च घट इत्यादि नामधेयं सृज्यते—उदकाहरणादिव्यवहारविशेष-सिद्ध्यर्थं मृद्द्रव्यमेव संस्थानान्तरनामधेयान्तरभाग् भवति। अतः, घटाद्यपि मृत्तिकेत्येव सत्यम्—मृत्तिकाद्रव्यमित्येव सत्यम्—प्रमाणेनोपलभ्यत इत्यर्थः, न तु द्रव्यान्तरत्वेन। अतस्तस्यैव मृद्धिरण्यादिद्रव्यस्य संस्थानान्तरभावत्वमात्रेण बुद्धिशब्दान्तरादय उपपद्यन्ते। यथैकस्यैव देवदत्तस्यावस्थाभेदे 'बाल' 'युवा' 'स्थविर' इति बुद्धिशब्दान्तरादयः, कार्यविशेषाश्च दृश्यन्ते।

यदुक्तम् भस्मावशेषे मृदि घटो नष्ट इति व्यवहारात् कारणादन्यत् कार्यमिति—तत् उत्पत्तिविनाशादीनां कारणभूतस्यैव द्रव्यस्यावस्थाविशेषत्वाभ्युपगमादेव परिहृतम्। तत्तदवस्थस्य तस्यैव द्रव्यस्य ते ते शब्दाः तानि तानि च कार्याणीति च युक्तम्। द्रव्यस्य तत्तदवस्थस्य कारकव्यापारायत्तमिति तस्यार्थवत्त्वम्। अभिव्यक्त्यनुबन्धीनि चोद्यानि तस्या अनभ्युपगमादेव परिहृतानि। उत्पत्त्यभ्युपगमेऽपि सत्कार्यवादो न विरुध्यते, सत एवोत्पत्तेः॥

विप्रतिषिद्धमिदमभिधीयते—पूर्वमेव सत्, तदुत्पद्यते च— इति॥ अज्ञातोत्पत्ति-विनाशयाथात्म्यस्येदं चोद्यम्; द्रव्यस्योत्तरोत्तरसंस्थानयोगः पूर्वपूर्वसंस्थानसंस्थितस्य विनाशः, स्वावस्थस्य तूत्पत्तिः। अतः सर्वावस्थस्य द्रव्यस्य सत्त्वात् सत्कार्यवादो न विरुध्यते॥ संस्थानस्यासत उत्पत्तेरसत्कार्यवादप्रसङ्ग इति चेत्—असत्कार्यवादिनोऽप्युत्पत्तेरनुत्पत्तिमत्त्वे

मानत्वरूपाधाराधेयभावविवक्षाया हि घट इति नामधेयस्य कारणस्थत्वं न स्यात्। घटत्वस्य जाते कथं विकारशब्दाहतेति चाकाङ्क्षायाम् पृथुबुध्नोदरत्वेत्यादि। नामभावत्वे दर्शयति मृत्तिकेत्येवसत्यमिति। सर्वमृन्मयमित्यस्यानुषङ्गः। सर्वमिदं मृत्तिकाशब्दवाच्यत्वेन (मृद्द्रव्याभेदेन वा) प्रमीयमाणमित्यर्थः। 'मृन्मयं मृत्तिके'ति वाक्यमेव सत्यम् अबाधितार्थकमिति वा। कार्यं कारणादन्यदित्यसत्यमिति एवकारेणोच्यते। न च कारणसत्यत्वकथनान्मृषात्वादिमतमेवास्माभिमतं किं न स्यादिति वाच्यम्—इति शब्दवैयर्थ्यात्। कार्यासत्यत्वस्य लोकसिद्धत्वाभावेन एवकारेण तत्सिद्धवत्कीर्तनस्य न घटत इति। अतः कार्यस्य कारणैक्यमसत्यत्वमत्र विवक्षितम्। एवञ्च सर्वसत्यत्वसिद्धिः। उत्पत्तिविनाशेति। उत्पत्तिरवस्थेति कथनेन, घटस्वमुत्पन्नमिति कुतो न व्यवहार इति शङ्का शमिता। न हि घटत्वेऽवस्थाऽस्ति। अत एव, तद्भिन्नमित्यपि न।

कार्याकारनिरूप्य सारम्भन वाचारम्भणमिति दर्शयति अभिव्यक्तीति। उत्तरेति। घटो नष्ट इत्यस्य घटद्रव्यमुपात्तघटत्वरूपावस्थापरतद्विरोध्यवस्थाश्रय इत्यर्थः। घट उत्पद्यत इत्यस्य च उपात्तघटत्वरूपावस्थाश्रय इति। न च घटत्वं यावदस्ति, तावत् उत्पद्यत इति व्यवहारः स्यादिति वाच्यम्—आद्यक्षणावच्छिन्नावस्थाया एवोत्पत्तिपदार्थत्वात्। उत्पत्तेरनुत्पत्तिमत्त्वे इति। उत्पत्तिरुत्पद्यते न वा—कार्या न वा। न चेत्, सा नित्या स्यादिति घटादेरपि नित्यत्वापत्तिः। आद्ये, उत्पत्त्यु

सत्कार्यवादप्रसङ्गः ; उत्पत्तिमत्त्वे चानवस्था । अस्माकं त्ववस्थानां पृथक्प्रतिपत्तिकार्ययोगानर्हत्वात् अवस्थावत एवोत्पत्त्यादिकं सर्वमिति निरवद्यम् । कपालत्वचूर्णत्वपिण्डत्वावस्थाप्रहाणेन घटत्वावस्थावत् एकत्वावस्थाप्रहाणेन बहुत्वावस्था तत्प्रहाणेनैकत्वावस्था चेति न कश्चिद्विरोधः ।

तथा "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" इति सदेवेदम् इदानीं विभक्तनामरूपत्वेन नानारूपं जगत् अग्रे नामरूपविभागाभावेनैकमेवासीत्, सर्वशक्तित्वेनाधिष्ठात्रन्तरासहतया अद्वितीयं चेत्यनन्यत्वमेवोपपादितम् । तथा, "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय" इति वक्ष्यमाणतेजःप्रभृतिविविधविचित्रस्थिरत्रसरूपजगत्त्वेनाऽऽत्मनो बहुभवनं सङ्कल्प्य जगत्सर्गाभिधानात् कार्यभूतस्य जगतः परमकारणात्परस्माद्ब्रह्मणोऽनन्यत्वमवसीयते ।

सच्छब्दवाच्यस्य परस्य ब्रह्मणः सर्वज्ञस्य सत्यसङ्कल्पस्य निरवद्यस्यैव सदेवेदमिति निर्देशार्हजगत्त्वम्, सच्छब्दवाच्यस्यैव जगतो नामरूपविभागाभावेनैकत्वम्, अधिष्ठात्रन्तरनिरपेक्षत्वम्, पुनरपि तस्यैव विचित्रस्थिरत्रसरूपजगत्त्वेन बहुभवनसङ्कल्परूपेक्षणम्, यथासङ्कल्पं सर्गश्च कथमुपपद्यत इत्याशङ्क्याह, "सेयं देवतैक्षत—हन्ताहमिमास्तिस्रो देवताः अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति तासां त्रिवृतं त्रिवृतम्" इत्यादि । "तिस्रो देवताः" इति कृत्स्नमचिद्वस्तु निर्दिश्य स्वात्मकजीवानुप्रवेशेनैतद्विचित्रनामरूपभाक् करवाणीत्युक्तम् । अनेन जीवेनात्मना—मदात्मकजीवेन आत्मतयाऽनुप्रविश्यैतद्विचित्रनामरूपभाक् करवाणीत्यर्थः॥ स्वात्मनो जीवस्य चात्मतयाऽनुप्रवेशकृतं नामरूपभाक्त्वमित्युक्तं भवति । (तै. आन. ६-२) "तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्" इति श्रुत्यन्तरेण स्पष्टम्, सजीवं जगत् परेण ब्रह्मणा आत्मतयाऽनुप्रविष्टमिति । तदेतत् कार्यावस्थस्य

त्पत्तेरप्युत्पत्तिरित्यनवस्था । उत्पत्तेरुत्पत्तिं विनैव कार्यत्वमिति चेत्—सत्कार्यवादः स्वीकृतः स्यात् । उत्पत्तेरुत्पत्तिमत्त्वव्यवहारो गौण इति चेत्—अवस्थायामुत्पत्तिमत्त्वव्यवहारोपि तथेति । वस्तुतो द्रव्यस्य कार्यत्वमुत्पत्तिमत्त्वमनङ्गीकृत्य द्रव्यधर्मस्योत्पत्तिरिति धर्मोत्पत्तिस्वीकारेऽनवस्थापरिहारासम्भव इत्याशयेनाह अस्माकंत्विति । नन्ववयवसंनिवेशस्यैवावस्थारूपतया एकत्वबहुत्वादेः संख्यारूपतयाऽवस्थात्वाभावेन एकस्माद् बहु जायत इति व्यवहारनिर्वाहः कथमित्यत्राह कपालत्वेति । आगन्तुकापृथक्सिद्धधर्मोऽवस्थेति एकत्वादेरपि तथात्वमक्षतमिति भावः । पूर्वम्, 'बहवस्तन्तव एकः पटः' इति तार्किकपक्षरीत्या कारणबहुत्वकार्यैकत्वे उक्ते ; सिद्धान्ते तु कारणैकत्वकार्यानेकत्वे इति विपर्ययः । सर्वथा संख्याभेदोऽस्त्येव । अथापि नानन्यत्वभङ्गः । कथमेकानेकैक्यमिति चेत्—एकमपि वस्तुतोऽनेकाकारात्मकमेव । अथाप्येकत्वव्यवहारो नामरूपविभागाभावात् । संख्यारूपगुणान्तरस्वीकारो हि नास्मन्मते । तदिदं विभागाभावेन एकमेवेति भङ्ग्या प्रदर्श्य न कश्चिद्विरोध इत्युक्तम् । ब्रह्मणि तु न बहुत्वं साक्षात्, किंतु शरीरद्वारा ।

सैतिणाऽऽदिशब्देन गृहीता. श्रुतीर्व्याख्याति तथेत्यादिना । मदात्मकजीवेनेति फलितार्थकथ-

च कारणावस्थस्य च चिदचिद्वस्तुनः स्थूलस्य सूक्ष्मस्य च परब्रह्मशरीरत्वम्, परस्य च ब्रह्मण आत्मत्वमन्तर्यामिब्राह्मणादिषु सिद्धं स्मारितम्। अनेन पूर्वोक्ताशङ्का निरस्ता। अचिद्वस्तुनि सजीवे ब्रह्मण्यात्मतयाऽवस्थिते नामरूपव्याकरणवचनात् चिदचिद्वस्तुशरीरकं ब्रह्मैव जगच्छब्दवाच्यमिति, सदेवेदमग्र एकमेवासीत् इत्यादि सम्यगुपपन्नतरम्। शरीरभूतचिदचिद्वस्तुगताः सर्वे विकाराश्चापुरुषार्थाश्चेति ब्रह्मणो निरवद्यत्वं कल्याणगुणाकरत्वं च सुस्थितम्। तदेतत् (शारी २ १-२२) "अधिकं तु भेदनिर्देशात्" इत्यनन्तरमेव वक्ष्यति। तथा (छा ६ ८ ७) "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्" इति कृत्स्नस्य चेतनाचेतनस्य ब्रह्मतादात्म्यमुपदिशति। तदेव च, "तत्त्वमसि" इति निगमयति।

तथा प्रकरणान्तरस्थेष्वपि वाक्येषु (बृ २ १४ १) "सर्वं खल्विदं ब्रह्म, (बृ ६ ५ ६) "आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितम् इदं सर्वं यदयमात्मा", 'ब्रह्मैवेदं सर्वम्', 'आत्मैवेदं सर्वम्' इत्यनन्यत्वं प्रतीयते, तथाऽन्यत्वं च निषिध्यते, (बृ ६ ५ ७) 'सर्वं तं परादात् योऽन्यत्राऽऽत्मनः सर्वं वेद," (क ४ १९) "नेह नानास्ति किञ्चन। मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति," इति। तथा, (बृ ६ ५-१५) "यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत्" इत्यादिभिरुपो द्वैतदर्शन निन्दापूर्वकमद्वैतदर्शनं प्रतिपादयत्, अनन्यत्वमेव तात्त्विकमिति प्रतिपादयति। तदेवमारम्भणशब्दादिभ्यो जगतः परमकारणात् परस्माद् ब्रह्मणोऽनन्यत्वमुपपाद्यते।

अत्रेदं तत्त्वम्—चिदचिद्वस्तुशरीरतया तत्प्रकारं ब्रह्मैव सर्वदा सर्वशब्दाभिधेयम्। तत् कदाचित् स्वशरीरतयापि पृथग्व्यपदेशानर्हसूक्ष्मदशापन्नचिदचिद्वस्तुशरीरम्, तत् कारणावस्थं ब्रह्म, कदाचिच्च विभक्तनामरूपव्यवहारार्हस्थूलदशापन्नचिदचिद्वस्तुशरीरम्, तच्च कार्यावस्थम्-इति कारणात् परस्माद् ब्रह्मणः कार्यरूपं जगत् अनन्यत्। शरीरभूतचिदचिद्वस्तुनः शरीरिणो ब्रह्मणश्च कारणावस्थायां कार्यावस्थायां च श्रुतिशतसिद्धया स्वभावव्यवस्थया गुणदोषव्यवस्था च, (शारी २ १-९) "न तु दृष्टान्तभावात्" इत्यत्रोक्ता॥

ये तु—कार्यकारणयोरनन्यत्वं कार्यस्य मिथ्यात्वाश्रयणेन वर्णयन्ति, न तेषां कार्यकारणयोरनन्यत्वं सिध्यति, सत्यमिथ्यार्थयोरैक्यानुपपत्तेः। तथा सति ब्रह्मणो मिथ्यात्वं

नम्। जीवेनात्मना—जीवान्तर्यामिणा स्वेनेति भाष्यार्थः। अनेन साक्षाच्चेतनाचेतनैक्यवारकशरीरात्मभावपूर्वकभवनवर्णनेन। पूर्वोक्ताशङ्का सर्वज्ञस्य सत्यसंकल्पस्य निरवद्यस्य कथमज्ञसावद्यबहुभवनमिति शंका। उपपाद्यते। श्रुतिभिरिति शेषः। ननु इमास्तिस्रो देवता, तत् सृष्ट्वा इत्यादिभिरुपाचैर्वाक्यैः समष्टिसृष्ट्यनन्तरं शरीरात्मभावावगमेऽपि सदेव सोम्येति प्रलये ब्रह्ममात्रस्यैव भवनात् तस्य तेजोरूपजडाद्यैक्यं साक्षादेव वक्तव्यमिति कथं निरवद्यतेत्यत निरूपयति अत्रेदं तत्त्वमिति। तदापि सूक्ष्मचेतनाचेतनसद्भाव, 'तम परे देवे एकीभवति', 'तमसा गूळ्हमग्रे प्रकेतम्', 'न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात्' इत्यादिसिद्धमिति भावः।

जगतः सत्यत्वं वा स्यात् ॥

ये च—कार्यमपि पारमार्थिकमभ्युपयन्त एव, 'जीवब्रह्मणोरौपाधिकमन्यत्वम्, स्वाभाविकं चानन्यत्वम्; अचिद्ब्रह्मणोस्तु द्वयमपि स्वाभाविकम्' इति वदन्ति—तेषामुपाधिब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वन्तराभावात् निरवयवस्याखण्डितस्य ब्रह्मण एवोपाधिसंबन्धात्, ब्रह्मस्वरूपस्यैव हेयाकारपरिणामात्, शक्तिपरिणामाभ्युपगमे शक्तिब्रह्मणोरनन्यत्वाच्च जीवब्रह्मणोः कर्मवश्यत्वापहतपाप्मत्वादिव्यवस्थावादिन्यः अचिद्ब्रह्मणोश्च परिणामवादिन्यः श्रुतयो व्याकुलीभवेयुः (व्याकुप्येयुः) ॥

ये पुनः—'निरस्तनिखिलभोक्तृत्वादिविकल्पविप्लवं सर्वशक्तियुक्तं सन्मात्रद्रव्यमेव कारणं ब्रह्म; तच्च प्रलयवेलायां शान्ताशेषसुखदुःखानुभवविशेषं स्वप्रकाशमपि सुषुप्तात्मवत् अचिद्विलक्षणमवस्थितम्, सृष्टिवेलायाम्, मृत्तिकाद्रव्यमिव घटशरावादिरूपम्, समुद्र इव च फेनतरङ्गबुद्बुदादिरूपः, भोक्तृभोग्यनियन्तृरूपेणांशत्रयावस्थमवतिष्ठते; अतो भोक्तृ[त्व]-भोग्य[त्व]नियन्तृत्वानि तत्प्रयुक्ताश्च गुणदोषाः शरावत्वघटत्वमणिकत्ववत् तद्गतकार्यभेदवच्च व्यवतिष्ठन्ते; भोक्तृभोग्यनियन्तॄणां सदात्मनैकत्वं च घटशरावमणिकादीनां मृदात्मनैकत्ववदुपपद्यते; अतः सन्मात्रद्रव्यमेव सर्वावस्थावस्थितम्' इति ब्रह्मणोऽनन्यज्जगदातिष्ठन्ते—

तेषां सकलश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणन्यायविरोधः। सर्वा हि श्रुतयः सस्मृतीतिहासपुराणाः सर्वेश्वरेश्वरं मदैव सर्वज्ञं सर्वशक्ति सत्यसङ्कल्पं निरवद्यं देशकालानवच्छिन्नानवधिकातिशयानन्दं परमकारणं ब्रह्म प्रतिपादयन्ति; न पुनरीश्वरादपि परम् ईश्वरांशि सन्मात्रम्। तथा हि, (छा. ६-२-१) "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति" (बृ ३-४-११) "ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव। तदेकं सन्न व्यभवत्। तच्छ्रेयो रूपमत्यसृजत क्षत्रम्; यान्येतानि देवता क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति," (ऐतरेय. १-१-१) "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् नान्यत् किञ्चन मिषत्। स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति," (महोप. १-१) "एको ह वै नारायण आसीत्, न ब्रह्मा नेशानो नेमे द्यावापृथिवी न नक्षत्राणि नापो नाग्निर्न सोमो न सूर्यः। स एकाकी न रमेत।

ये च—भास्करीयाः। हेयाकारपरिणामात् देहेन्द्रियाद्युपाधितद्धेतुजडप्रपञ्चरूपेण परिणामात्। ये पुनः यादवप्रकाशीयाः। भोक्तृत्वादीत्यादिना भोग्यत्वेश्वरत्वादिपरिग्रहः। सर्वशक्तीति भोक्तृभोग्येश्वरादिपरिणामार्थशक्तीत्यर्थः। फेनतरङ्गबुद्बुदोपमेयत्वं भोग्यनियन्तृभोक्तृषु क्रमेण माव्यम्। विरोध इति। सन्मात्रं कुत्रापि नोच्यते, सर्वज्ञेश्वरैक्यमेव च भोग्यभोक्तृषु सर्वत्रोच्यते; न तु निष्कृष्टसदैक्यं लिपु। ननु सदेवसोम्येदमिति वाक्यमस्ति। न। यतः तत्सत्यसत्पदमपि गतिसामान्यात् सर्वविशिष्टनारायणपरमेव। तदिदं निरूपयति तथाहीति। न व्यभवत् न वैभवं प्राप्त्। देवता देवेषु। मिषत् इदानीं सव्यापारं

तस्य ध्यानान्तःस्थस्य" इत्यादिभिः परमकारणं सर्वेश्वरेश्वरो नारायण एवेत्यवगम्यते। सद्-ब्रह्मात्मशब्दा हि तुल्यप्रकरणस्थाः तत्तुल्यप्रकरणस्थेन नारायणशब्देन विशेषिताः तमेवाव गमयन्ति। (श्वे ६ ७) "तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्", (श्वे ६ ९) "स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः" इतीश्वरस्यैव कारणत्वं श्रूयते। स्मृतिरपि मानवी, (मनु १ ६) "ततः स्वयम्भूर्भगवान्" इति प्रकृत्य, (मनु १ ८) "सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः। अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमपासृजत्" इति। इतिहासपुराणान्यपि पुरुषोत्तममेव परमकारणमभिदधति, (भारते मोक्ष ८ ११ १२) 'नारायणो जगन्मूर्तिरनन्तात्मा सनातनः। स सिसृक्षुः सहस्रांशादसृजत् पुरुषान् द्विधा,' (पुरुषान् प्रभुः) (वि-पु १ १ ३१) "विष्णोः सकाशादुद्भूतं जगत् तत्रैव च स्थितम्" इत्यादिषु।

न चेश्वरः सन्मात्रमेवेति वक्तुं शक्यम्, तस्य तदंशत्वाभ्युपगमात्, सविशेषत्वाच्च। न च तस्य ज्ञानानन्दाद्यनन्तकल्याणगुणयोगः कादाचित्क इति वक्तुं शक्यते, तेषां स्वाभाविकत्वेन सदातनत्वात्, (श्वे ६ ८) "पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च", (मु १ १ ९) "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" इत्यादिभ्यः। ज्ञानानन्दादिशक्तियोग एवास्य स्वाभाविक इति मा बोचः, 'शक्तिः स्वाभाविकी, ज्ञानबलक्रिया च स्वाभाविकी' इति पृथङ्निर्देशात्, लक्षणाप्रसङ्गाच्च। न च पाचकादिवत् 'सर्वज्ञः' इत्यादिषु शक्तिमात्रे कृत्प्रत्यय इति वक्तुं शक्यम्; कृत्प्रत्ययमात्रस्य शक्तावस्मरणात्। (अष्टा ३ २ १४) "शक्तौ हस्तिकवाटयोः" इत्यादिषु केषाञ्चिदेव कृत्प्रत्ययानां शक्ति-विषयत्वस्मरणात्। पाचकादिषु स्वगत्या लक्षणा समाश्रीयते।

किञ्च ईश्वरस्य तदंशविशेषत्वात्, तस्य चांशित्वे, (ईश्वरस्यांशत्वे सन्मात्रस्य चांशित्वे) तदंशात् समुद्रस्येवांशांशिनोऽधिकत्वात्, 'तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्" "न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते" इत्यादीनीश्वरविषयाणि परत्वश्रुतानि वचांसि बाध्येरन्। किञ्च सन्मात्रस्य सर्वात्मकत्वे अंशित्वे च, ईश्वरस्य तदंशविशेषत्वात् तस्य सर्वात्मकत्वांशित्वोपदेशाः व्याहन्येरन्। न हि मणिकात्मकत्वं तदंशत्वं वा घटशरावादेः॥ स्वांशेषु सर्वेषु सन्मात्रस्य पूर्णत्वेनेश्वरांशेऽपि तस्य पूर्णत्वात् तदात्मकानि तदंशाश्चेतराणि वस्तूनीति चेत्—घटेऽपि

म् किञ्चित् तत्रैवासीदित्यर्थः। ध्यानान्तःस्थस्येत्येतदनन्तरम्, 'यज्ञस्तोममुच्यते' इत्यादिवाक्यम्। तेन यज्ञोपयोगिकरणकलेबरादिवस्तुव्यूह - रुद्र ब्रह्मादिसृष्टिरुक्ता। ईश्वरस्यैव; न तु सन्मात्रस्य। सहस्रांशात् सहस्रान्तर्गतादेकस्मादंशात्। सङ्कल्पैकदेशादिति वा संकल्पैकदेशादिति वा विवक्षितम्। पुरुषान् द्विधा इत्यत्र पुरुषः प्रभुरिति पाठः। पुरुषान् शरीराणि। द्विधा स्त्रीपुम्भेदेन। क्रिया इति प्रयत्नः। शक्तौ हस्तिकवाटयोः। हस्तिघ्न, कवाटघ्न (चोर)। हन्ते टक् प्रत्ययः। ननु घटोऽस्ति

सन्मात्रस्य पूर्णत्वादीश्वरस्यापि घटात्मकत्वतदन्तत्वप्रसङ्गात् । न च सन्मात्रस्य 'घटोऽस्ति,' 'पटोऽस्ति' इति वस्तुधर्मतयाऽवगतस्य द्रव्यत्वं कारणत्वं चोपपद्यते । व्यवहारयोग्यता हि सत्त्वम् । विरोधिव्यवहारयोग्यता तद्व्यवहारयोग्यस्यासत्त्वम् । द्रव्यस्यैव सत्त्वाभ्युपगमे क्रियादीनामसत्त्वप्रसङ्गः । क्रियादिषु काशकुशावलम्बनेऽपि (म्बनेनापि) सर्वत्रैकरूपा सत्ता दुरुपपादा । सदात्मना च सर्वस्याभिन्नत्वे सर्वज्ञत्वेन सर्वस्वभावप्रतिसन्धानात् सर्वगुणदोषसंकरप्रसङ्गश्च पूर्वमेवोक्तः । अतो यथोक्तप्रकारमेवानन्यत्वम् ॥ १५ ॥

अथोच्येत — एकस्यैवावस्थान्तरयोगेऽपि बुद्धिशब्दान्तरादयो बालत्वयुवत्वादिषु दृश्यन्ते ; मृद्दारुहिरण्यादिषु द्रव्यान्तरत्वेऽपि दृश्यन्ते । तत्र मृद्घटादिषु कार्यकारणेषु बुद्धिशब्दान्तरादयोऽवस्थानिबन्धना एवेति कुतो निर्णीयते इति—तत्रोत्तरम्—

भावे चोपलब्धेः २ । १ । १६ ॥

घटोऽस्तीत्यनुवर्तमानत्वात् सन्मात्रं कारणमवसीयत इत्यत्राह न च सदिति । किमनुवर्तमानत्वात्, 'सत्तामात्रमगोचरं वचसाम्' इत्यादिप्रमाणाच्च, 'सत्तैव धर्म. सन्मात्रपदार्थः, उत द्रव्यमिति विकल्पमभिप्रेत्य आद्यपक्षोऽत्र दूषितः । गवादिकं प्रति गोत्वादेरिव धर्मस्य धर्मिणं प्रत्यकारणत्वात् । व्यवहारयोग्यता अर्थक्रियाकारित्वम् । अन्त्यं दूषयति द्रव्यमेवेति । असत्त्वप्रसंगः । क्रियाऽस्तीत्यादिव्यवहारानिर्वाहः स्यादिति भावः । काशकुशेति । अकुशे कुशत्वकल्पनवत् अद्रव्ये सत्त्वमारोपितमिति वा, मुख्यामुख्यसाधारण्येन कुशपदप्रयोगवत् सत्पदप्रयोग इति वा वर्णने । दुरुपपादेति । तथा च द्रव्यमात्रे सदित्यनुवृत्तमेकं कल्प्यमित्यत्र न प्रमाणम् । अद्रव्येषु रूपं गुणः रसो गुण इत्याद्यनुगतव्यवहारस्यानुगतधर्मसाधकत्ववत् घटोऽस्तीत्यादेरपि नानुगतसद्द्रव्यसाधकत्वम् ॥ तार्किकैः सामान्यादौ सत्ताव्यवहारः सामानाधिकरण्येनेष्यते, द्रव्यादौ तु साक्षात्, तथेहेति चेत्—अर्थक्रियाकारित्वाविरूपैकरूपसत्तायां साधारण्येन सुवचायां किमित्येवं कल्पनेति । घटत्वशरावत्वादेरिव गुणदोषयोरसंकर इत्युक्तं खण्डयति सदात्मनेति । प्रतिसंधानात् अहमेव बद्धो जीवश्च परिणामसुखदुःखाद्याश्रयश्चेति ग्रहणात् । ईश्वरस्य अहमेवेदं सर्वमिति ज्ञानं सदभेदप्रयुक्तं यदि युज्यते, सर्वदोषास्पदत्वमपि भवत्येवमिति ॥ १५ ॥

नन्वारम्भणशब्दादिरूपश्रुतिमात्रेण कार्यकारणैक्यसाधनमयुक्तम्, अनुभवविरोधात् । बाले युवेति बुद्धिर्व्यवहारश्च न भक्तः, तदवस्थाविरहात् । न तथा कार्यकारणस्थले सुवचम् । कार्यकारणभावानापन्नमृद्दारुप्रभृतिषु न मृदि दार्वादिबुद्धिशब्दौ स्तः । तथैव, मृदानीयताम्, तन्तुरानीयतामित्युक्तौ घटपटानयनाकरणादत्रापि भेद एव युक्त इत्याशङ्कायाम्-मृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रुतिहृदयं दर्शयति भावे इति सूत्रेण । आरम्भणशब्दादिरूपहेतुना जगच्छब्दवाच्ये ब्रह्माभेदः प्रथमसूत्रेण साधितः । तस्मिन् ब्रह्माभेदरूपसाध्ये हेत्वन्तरपरत्वमनन्तरसूत्रस्य न भवति ; ब्रह्मण्युपलभ्यामानत्वरूपहेत्वनन्वयात् । अतो मृदादिदृष्टान्तविषयमुत्तरसूत्रम् । ततस्तत्प्रवृत्ति. शंकाप्रसक्त्यभावे न स्यादिति सा दर्शिता अथोच्येतेति । अत एव तृतीयसूत्रमपि दृष्टान्तविषयमेव । सूत्रे चकारो न पूर्वोक्तहेतुसमुच्चये । न च मृत्तिकेत्येव सत्य-

कुण्डल [illegible] न कारणभूतहिरण्यस्योपलब्धेः । 'इदं कुण्डलं हिरण्यम्' इति हिरण्यत्वेन प्रत्यभिज्ञानमित्यर्थः । न [illegible] हिरण्यादिषु द्रव्यान्तरेषु मृदादय उपलभ्यन्ते । अतो व [illegible] कारणभूतमेव द्रव्यमवस्थान्तरापन्नं कार्यमिति गीयते । द्रव्यान्तरवादिनाऽप्यभ्युपेतेनारम्भ [illegible] द्विशब्दान्तरादिष्वपपन्नेषु, अनुपलभ्यद्रव्यान्तरकल्पनानुपपत्तेश्च । न च जातिनिबन्धनेयं प्रत्यभिज्ञा, जात्याश्रयभूतद्रव्यान्तरानुपलब्धेः । एकमेव हेमजातीयं द्रव्यं कार्यकारणोभयावस्थं दृश्यते । न च द्रव्यभेदे समवायिकारणानुवृत्त्या कार्ये प्रतिभिज्ञानमिति वक्तुं शक्यम्; द्रव्यान्तरत्वे सति आश्रयानुवृत्तिमात्रेण तदाश्रित(ते) द्रव्यान्तरे प्रति[illegible]नानुपपत्तेः ॥ गोमयादिकार्ये वृश्चिकादौ गोमयादिप्रतिसंधानं न दृश्यत इति चेन्न, [illegible](स)कारणभूतपृथिव्यादि(वी)द्रव्यप्रत्यभिज्ञानात् ॥ अग्निकार्ये धूमे अग्निप्रत्यभिज्ञा न दृश्यत इति चेत्—भवतु न तत्र प्रत्यभिज्ञानम्; तथापि न दोषः; अग्रेर्निमित्तकारणमात्रत्वात् । अग्निसंपृक्तादार्द्रेन्धनादिः धूमो जायते । गन्धैक्यादार्द्रेन्धनकार्यमेव धूमः । अतः कार्यभावे च तदेवेदमित्युपलब्धेर्बुद्धिशब्दान्तरादयोऽवस्थाभेदमात्रनिबन्धना इत्यवगम्यते । तस्मात् कारणादनन्यत् कार्यम् ॥ १६ ॥

इतश्च—

सत्त्वाच्चापरस्य । २ । १ । १७ ॥

[illegible] अभेदस्य श्रुतेन [illegible] ते कथितत्वात् कथं शंकेति वाच्यम्, सिद्धवस्तुकथनेऽपि तस्य हेतुमुखेना नुपपादनात् । अत आसन्नं हेतुमिह [illegible] इति [illegible] । भावे कार्यदशायां कारणस्य सद्भावे घट इति प्रत्यक्षादनन्यत्वमित्यर्थः । चकारेण अभेदे बाधकाभावसमुच्चयः, भेदे बाधकस्य च । मृदा नीतनाशितुकौ घगायनानक्त तु घगाधमाध्यकेनलब्ससाधककार्यार्थत्वस्य श्रोता पर्यालोचनादिति भाष्यम् । चकारस्य सौकर्यमाह द्रव्यान्तरेति । जातिनिबन्धना एकजातीयत्वमयुक्ता । द्रव्यान्तरेति द्रव्यद्वयेत्यर्थः । कार्ये कारणञ्चेति द्रव्यद्वयमिति प्रतीतिः स्यात्, ततो गुरुत्वाधिक्यमपि स्यादिति सर्वमिदं कार्यकारणभेदे बाधकम् ॥ कार्येष्वाहिरण्यत्वेपि समवायिकारणस्योपलभ्यमानस्य हिरण्यत्वात् [illegible] कुण्डलं हिरण्यमिति व्यवहार इति [illegible] निरस्यति नचेति । प्रतिसंधानेति । ऐक्यबुद्धीत्यर्थः । कार्यकारणैक्ये गोमयमयं वृश्चिक इति प्रतिसंधानं स्यादिति पृच्छति गोमयेति । आद्य(दि)कारणेति । तन्मते गोमयरूपसमवायिकारणाभावे तत्कार्यवृश्चिकस्थिति कथम् । गोमयकारणपृथिव्यंशानां समवायिकारणत्वे तेषामुपलभ्यत्वे च वादशपृथिव्यैक्यग्रहणं [illegible] ति भावः ॥ १६ ॥

वर्तमानकालावच्छिन्नत्वावगाहिकारणाभेदग्रहणेन कार्यकारणैक्यं प्रसाध्य भूतकालावच्छिन्नत्वावगाहिज्ञानेनापि तत् साधयति सत्त्वाच्चेति । पूर्वम्, कुण्डलमिदं हिरण्यमिति हिरण्यत्वेन हिरण्यं गृहीतमुक्तम् । न हिरण्यत्वं पूर्वावस्था, किंतु रुचकत्वादि । तदवस्थाया नष्टत्वात् तद्विषये प्रत्यक्षं दुर्वचम् । तत हिरण्यं पूर्वानुभूतहिरण्यत्वेन गृह्यते चेत्, प्रत्यभिज्ञा स्यात् । हिरण्यत्वमात्रेण ग्रहणे

अपरस्य कार्यस्य कारणे सत्त्वाच्च कारणात् कार्यस्यानन्यत्वम्। लोकवेदयोर्हि कार्यमेव(र्यं) कारणतया व्यपदिश्यते; यथा लोके, 'सर्वमिदं घटशरावादिकं पूर्वाह्ने मृत्तिकैवासीत्' इति; वेदे च (छा. ६-२-१) "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इति ॥ १७ ॥

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण; वाक्यशेषात्
युक्तेः शब्दान्तराच्च। २। १। १८॥

यदुक्तम्—कारणे कार्यस्य सत्त्वं लोकवेदाभ्यामवगम्यत इति—तदयुक्तम्; असद्व्यपदेशात्, (छा. ३-१९) "असदेवेदमग्र आसीत्", (तैत्त ८-१-१) "असद्वा इदमग्र आसीत्", (ब. अष्ट. २-८-८) "इदं वा अग्रे नैव किञ्चनासीत्" इति; लोके च 'सर्वमिदं घटशरावादिकं पूर्वाह्ने नासीत्' इति। अतो यथोक्तं नोपपद्यत इति चेत्—तन्न; धर्मान्तरेण तथा व्यपदेशात्। स खल्वसद्व्यपदेशस्तस्यैव कार्यद्रव्यस्य पूर्वकाले धर्मान्तरेण-संस्थानान्तरेण; न भवदभिप्रेतेन तुच्छत्वेन। सत्त्वासत्त्वे हि द्रव्यधर्मावित्युक्तम्। तत्र सत्त्वधर्मात् धर्मान्तरमसत्त्वम्। इदंशब्दनिर्दिष्टस्य जगतः सत्त्वधर्मो नामरूपे; असत्त्वधर्मस्तु तद्विरोधिनी सूक्ष्मावस्था। अतो जगतो नामरूपयुक्तस्य तद्विरोधि सूक्ष्मदशापत्तिरसत्त्वम्॥ कथमिदमवगम्यते? वाक्यशेषात् युक्तेः शब्दान्तराच्च। वाक्यशेषस्तावत्, "इदं वा अग्रे नैव किञ्चनासीत्" इत्यत्र, "तदसदेव सन्मनोऽकुरुत, स्यामिति" इति। अनेन वाक्यशेषगतेन मनस्कारलिङ्गेनास-

त्त्वमिष्टैव। सर्वथा कार्यस्य यदवस्थं कारणम्, तदवस्थेनैवे तत्र सूत्रे नोक्तम्। इह सूत्रे तदुच्यत इति विशेषः। तथाच मृत्तिकैवासीदित्यस्य कार्याकारविरहविशिष्टा कार्याकारविरोधिपूर्वाकारविशिष्टा मृत्तिकाऽसीदित्यर्थः। मृत्पिण्ड आसीति यावत्। तेन विशेषाकारेण कार्यकारणैक्यं स्पष्टं गृह्यत इत्युक्तं भवति। सूत्रद्वयनिरूप्याकारभेदविषये टीकोक्तमखिलं तत्रैव द्रष्टव्यम्। अवरस्य कार्यस्य कारणे सत्त्वात्—कार्यावस्थस्य कारणावस्थेनाभेदस्य प्रतीतिव्यवहारविषयत्वात् कारणादनन्यत् कार्यमिति सूत्रार्थः। तथा च जगतो ब्रह्मानन्यत्वमपि सिद्धमिति ॥ १७ ॥

वेदलोकबलेन सत्कार्यवादे प्रस्तुते तत एवासत्कार्यपक्षप्रश्नं प्रापय्य प्रतिवक्तुमुपरिसूत्रम् असदिति। लोके वेदे च कार्यस्य प्रागसत्त्वेन व्यपदेशात् न कारणैक्यमिति चेन्नेत्यर्थः। अत्र हेतुः धर्मान्तरेणेति। असद्व्यपदेशादित्यनुषङ्गः। धर्मान्तरेणासद्व्यपदेश इत्यत्र हेतवो वाक्यशेषादयः। इत्युक्तमिति। तदनन्यत्वसूत्रभाष्यान्ते, 'व्यवहारयोग्यता वस्तुनः सत्त्वम्, तद्गता निरोधिकव्यवहारयोग्यता चासत्त्वम्' इत्युक्तम्। इदमसीत्यत्र समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकधर्मवत्ता सत्त्वम्, तद्विरुद्धधर्मवत्ता असत्त्वमिति ज्ञापयितुम् इदंशब्दनिर्दिष्टस्येत्युक्तम्। वाक्यशेषः असदेवेत्यत्र, तत् सदासीदिति। इदंत्वविरुद्धधर्माश्रय, प्रागासीत्, पश्चात् तदेव इदंत्वरूपरूपनामाऽभिमदासीदित्यर्थः। असदासीदित्यस्य इदमर्थाभाव आसीदित्यर्थे, तत् सदासीदित्यस्य अभावः भाव आसीदित्यर्थो वाच्य। सोऽनन्वित। असद्वा इत्यत्र, तदात्मानः स्वयमकुरुतेति वाक्यशेषः। अभावश्चेत् असत्पदार्थः, स्वकर्तृत्वं तस्य बाधितम्। मनस्कारः

च्छब्दार्थे तुच्छातिरिक्ते निश्चिते, तदैकार्थ्यात्, "असदेवेदम्" इत्यादिष्वप्यसच्छब्दस्याय मेवार्थ इति निश्चीयते। युक्तेश्चासत्त्वस्य धर्मान्तरत्वमवगम्यते; युक्तिर्हि सत्त्वासत्त्वे पदार्थ धर्मावेवावगमयति। मृद्द्रव्यस्य पृथुबुध्नोदराकारयोगो घटोऽस्तीति व्यवहारहेतुः; तस्यैव तद्विरोध्यवस्थान्तरयोगो घटो नास्तीति व्यवहारहेतुः। तत्र कपालाद्यवस्थायास्तद्विरोधित्वेन सैव घटावस्थस्य नास्तीति व्यवहारहेतु। न च तद्व्यतिरिक्तो घटाभावो नाम कश्चि दुपलभ्यते। न च कल्प्यते, तावतैवाभावव्यवहारोपपत्तेः। तथा शब्दान्तराच्च पूर्वकाले धर्मान्तर योग एवावगम्यते। शब्दान्तरञ्च पूर्वोदाहृतम्, "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इत्यादिकम्। तत्र हि, "कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यात्" इति तुच्छत्वमाक्षिप्य, "सत्त्वेन सोम्येदमग्र आसीत्" इति स्थापितम्। (बृ ३ ४ ७) तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत" इति सुस्पष्टमुक्तम् ॥ १८ ॥

इदानीं कार्यस्य कारणादनन्यत्वे निदर्शनद्वयं द्वाभ्यां सूत्राभ्यां दर्शयति—

पटवच्च। २। १। १९॥

यथा तन्तव एव व्यतिषङ्गविशेषभाजः पट इति नामरूपकार्यान्तरादिकं भजन्ते, तद्वद् ब्रह्मापि ॥ १९ ॥

यथा च प्राणादि (दिः)। २। १। २०॥

सत्त्वस्य। तुच्छातिरिक्ते भावेतरविलक्षणे। सर्वत्र वाक्यशेषगततुच्छातिरिक्तत्वे ज्ञायमाने एकमादाय तदैकार्थ्यादित्यादिविशेषणम्, आसीत् अकुरुतेत्यादेश्चेतनसाधारण्यम्, मनोऽकुरुतेत्यस्य निशिष्टचेतन-ज्ञापकत्वरूपातिशयश्चाभिप्रेत्य। वाक्यशेषरहितस्थलेऽप्येवमिति च दर्शितं भवति। कपालादीत्यादि-पदेन पिण्डसङ्ग्रहः। अत्र प्रध्वंसप्रागभावकालयोः नास्तीति व्यवहारनिर्वाहः। घटात्यन्ताभावस्थले कथं निर्वाह इति चेत्—अत्यन्ताभावो हि घटाधिकरणत्वस्य कदाचिदपि प्रसक्तिरहितस्थल एव भवति। तत्राधिकरणभूताकाशादिगतासाधारणधर्म एव घटात्यन्ताभावः। भूतले घटो नास्तीति सामयिकाभावे कथं निर्वाह इति चेत्—तत्र घटसंयोगाभाव एव घटाभाव इति कणादतन्त्रेऽप्युक्तम्, "नास्ति घटो गेह इति घटे गेहसंसर्गप्रतिषेधः" इति। संयोगाभावश्चायं ध्वंसप्रागभावान्यतर इति पूर्वरीतिरेव। संयोगाधि-करणकालभिन्नकालधर्म एव वा। इमे नास्तीतिप्रतीतिविषयभावरूपधर्माः। पटो न घट इति भेदस्तु पटत्वादिरेवेति जिज्ञासाधिकरणे भेदविचारे साधितम्। तुच्छत्वमाक्षिप्य—तुच्छत्वं न युक्तमित्युक्त्वा। स्थापितम्, सत्त्वमेवेति शेषः। लोके शब्दान्तरञ्च, घटशरावादिकं पूर्वाह्णे मृत्पिण्ड आसीदिति ॥

पटवच्च। यद्यपि तार्किकैः पटस्तन्तुभिन्न एव स्वीकृतः—अथापि तस्य तन्तुसङ्घातविशेषरूपत्वं लोके आनुभविकम्। शिथिलसंयोगस्थले पट एव पुनस्तन्तुरूपेण विभज्यते चेति धा''राद्यादिवद् नावय व्यन्यदिति शप्यते। वेष्टितप्रसारितपटवदित्यर्थ शाङ्करभाष्ये, अत्र तु प्रसिद्धरीतिरेवाश्रिता ॥१९॥

तार्किकाभिमतस्थले निदर्शयत्याह यथा च प्राणादिरिति। आदिना अपानादिग्रहः। एक

यथा वायुरेक एव शरीरे वृत्तिविशेषं भजमानः प्राणापानादिनामरूपकार्यान्तराणि भजते, तद्वद् ब्रह्मैकमेव विचित्रस्थिरत्रसरूपं जगद् भवतीति परमकारणात् परस्माद् ब्रह्मणोऽनन्यत्वं जगतः सिद्धम् ॥ २० ॥ इति आरम्भणाधिकरणम् ॥ ६ ॥

४२. इतरव्यपदेशाधिकरणम् २-१-७ ॥

इतरव्यपदेशात् हिताकरणादिदोषप्रसक्तिः । २ । १ । २१ ॥

जगतो ब्रह्मानन्यत्वं प्रतिपादयद्भिः, (छा. ६-८-७) "तत्त्वमसि", (बृ ६-४-५) "अयमात्मा ब्रह्म" इत्यादिभिर्जीवस्यापि ब्रह्मानन्यत्वं व्यपदिश्यत इत्युक्तम् । तत्रेदं चोद्यते ; यदि इतरस्य जीवस्य ब्रह्मभावोऽमीभिर्वाक्यैर्व्यपदिश्यते, तदा ब्रह्मण सार्वज्ञ्यसत्यसङ्कल्पत्वादियुक्तस्य, आत्मनो हितरूपजगदकरणम् अहितरूपजगत्करणमित्यादयो दोषाः प्रसज्येरन् । आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकानन्तदुःखाकरं चेदं जगत् । न चेदृशे स्वानर्थे स्वाधीनो बुद्धिमान् प्रवर्तते । जीवाद् ब्रह्मणो भेदवादिन्यः श्रुतयो जगद्ब्रह्मणोरनन्यत्वं वदता त्वयैव परित्यक्ताः, भेदे सति अनन्यत्वासिद्धेः ॥

यथोपाधिभेदात् प्राणापानादिसंज्ञां लभते' इति हि तैरुक्तमिति भावः ॥ पटरूपं निदर्शनं लौकिकम् ; 'प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानोऽन इत्येतत् सर्वं प्राण एव' (बृ. ३-५) इतीदं वैदिकमित्यपि ध्येयम् ॥

पूर्वाधिकरणे ब्रह्मानन्यत्वस्य प्रपञ्चे उक्तत्वात् प्रपञ्चगतसर्वहेयास्पदत्वं तस्य स्यादिति शङ्कयोत्तराधिकरणप्रवृत्तिः । तत्रेह जीवमात्रग्रहणेन शङ्का । यद्यपीदमेवाधिकरणं सर्वहेयास्पदत्वशंकापरिहारस्थानम्-अथापि विलक्षणत्वाधिकरणे प्रसङ्गात् ब्रह्मजगतोश्चेतनाचेतनभूतयोरनन्यत्वासंभवशङ्काशमनाय विशिष्टवेषेणानन्यत्वस्य, तावता शरीरगतदोषाणां शरीरिण्यप्रसक्तस्य चोपपादितत्वात्, तदुपरि भोक्त्रापत्त्यधिकरणे शरीरस्वामित्वप्रयुक्तदोषस्य च वारितत्वात् पूर्वपक्षी चेतनमात्रविषये स्वाक्षेपं संकोचयति । अचेतनविषये अगत्या विशिष्टवेषेणानन्यत्वनिर्वाहेऽपि, जीवब्रह्मणोश्चेतनत्वाविशेषात् अनन्यत्वस्य एकविज्ञानेनसर्वविज्ञानप्रतिज्ञानिर्वाहार्थमेवोपपादनात् जीवे ब्रह्मकार्यत्वस्यानवश्यकत्वे ब्रह्मैवोत्तरावस्थाविशेषविशिष्टं जीवशब्दाभिलप्यं सिद्धान्तीष्टमिति मन्यते । कार्यकारणभावनिबन्धनमेवैक्यं तत्त्वमस्यादिवाक्यवेद्यमिति प्रकरणादवगम्यते । एवमनन्यत्वमूला चोदनेति संगतिं दर्शयति जगत इति । जीवमात्रविषये इह शङ्केति सूत्रत एवावगम्यते, इतरपदस्य बहुलं जीव एव प्रयोगात्, अस्मादौ भेदस्य दृष्टान्तीकरणाच्च । हिताकरणादीत्यादिपदेन अहितकरत्वदुःखादिमत्त्वपरिग्रहः । उपादानोपादेयैक्यनिबन्धनस्य दुःखित्वादेः पूर्वाधिकरणगमनिकया स्पष्टं ग्रहणसंभवात् तत् आदिपदेन गमयन् निमित्तोपादानैक्यप्रयुक्तं हिताकरणादिदोषं मुक्तकण्ठमाह । स्वस्याहितं करोति जीवाहितकरणमुखेनेति कथनादेव दुःखित्वापादनमपि कृतं भवतीति च मन्तव्यम् । आकरमिति बहुव्रीहिः । यथाकथञ्चिद्भेदवर्णनं विना मुख्यभेदस्वीकार एवोक्तदोषपरिहार. इति ज्ञापयितुमाह जीवादिति । भास्करपक्षे दोषस्यापरिहृतत्वं दर्शयितुं

औपाधिकभेदविषया भेदश्रुतयः, स्वाभाविकाभेदविषयाश्चाभेदश्रुतय इति चेत्—तत्रेदं वक्तव्यम्, स्वभावतः स्वस्माद्भिन्नं जीवं किमनुपहितं जगत्कारणं ब्रह्म जानाति वा, न वा। न जानाति चेत्—सर्वज्ञत्वहानिः, जानाति चेत्—स्वस्माद्भिन्नस्य जीवस्य दुःखं स्वदुःखमिति जानतो ब्रह्मणो हिताकरणाहितकरणादिदोषप्रसक्तिरनिवार्या ॥

जीवब्रह्मणोरज्ञानकृतो भेदः, तद्विषया भेदश्रुतिरिति चेत्—तत्रापि जीवाज्ञानपक्षे पूर्वोक्तो विकल्पस्तत्फलं न नदयस्यम्। ब्रह्माज्ञानपक्षे स्वप्रकाशस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽज्ञानसाक्षित्वे तत्कृता जगत्सृष्टिश्च न सम्भवति। अज्ञानेन प्रकाशस्तिरोहितश्चेत्—तिरोधानस्य प्रकाशनिवृत्तिकरत्वेन प्रकाशस्यैव स्वरूपत्वात् स्वरूपनिवृत्तिरेवेति स्वरूपनाशादिदोषसहस्रं प्रागेवोदीरितम्। अत इदमसङ्गतं ब्रह्मणो जगत्कारणत्वम् ॥ २१ ॥

नकृते औपाधिकेति। शाङ्करपक्षे जीवेति। जीवाज्ञानपक्षो वा ब्रह्माज्ञानपक्षो वा। आद्ये, अद्वैतिना निरीश्वरवादाभावात् सर्वज्ञस्य स्रष्टुः सद्भावस्यासाप्यधिकरणे तैरुक्तत्वात् उक्त एव दोष इत्याह जीवाज्ञानेति।

नन्वारम्भणाधिकरणे जीवाज्ञानपक्षं प्रदूष्य ब्रह्माज्ञानपक्षस्य ज्यायस्त्वप्रदर्शनात् तस्मिन् पक्षे स्थित्वा पूर्वपक्षः प्रतिविधीयताम्। तत्र अज्ञानाधीनभ्रान्तिमता ब्रह्मणा जीवेश्वरादीनां भिन्नत्वेनैव कल्पितत्वात् सर्वस्या अपि कल्पनाया भेदैकनादिमत्तसारूप्यस्वीकारात् व्यवहारदशाया भेद एव, मुक्तदशायामेवाभेद इति नानन्यत्वस्य तन्निबन्धनदोषस्य वा प्रसक्तिरित्यत्राह ब्रह्माज्ञानेति। आरम्भणाधिकरणे स पक्षोऽपि दूषित एवेति न तदाश्रयणप्रसक्तिरिति भावः। स्वरूपनाशादिदोषसहस्रमिति। भेदवादिना कल्पितभेदवाद्यद्वैतिनिषये एतावानेव दोषः साक्षात् सुवच इत्याशयेनाधिकं न स्पष्टमुक्तम्। दोषसहस्रमिति पदेन, सिद्धान्ते स्थित्वा कथने बहु वक्तव्यं भागुकरीत्या सुमहदिति सूच्यते। यद्ययं भेदवादिरीत्यैव सर्वं स्वीकुर्यात्, तर्हि एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं कार्यकारणभावनिबन्धनसर्वब्रह्मैक्यप्रतिज्ञादिकम् ईश्वरस्य तत्त्वोपदेष्टृत्वादिकञ्च कथं निर्वहेत्। सन्मिथ्यात्वानां सर्वनिषेध एव तात्पर्यमित्यादिकं सर्वथा श्रुतिस्मृतिसूत्राणां सर्वेषां कदर्थनमेव। एवमपि भ्रान्तं ब्रह्म ईश्वरं तत्त्वज्ञत्वेन कल्पयति न वा। न चेत्, सर्वज्ञेश्वरासिद्धिः। कल्पयति चेत्-स जीवं स्वाभिन्नत्वेन जानन् तत्त्वज्ञो भवति, नास्तीति जानन् वा। आद्ये स्वाहितमेव कुर्यात्। अन्त्ये कल्पेश्वरः स्यादित्यादि दोषचिन्तनमविशिष्टम् ॥

ननु कथं यादवप्रकाशपक्षो नात्र स्पृष्टः ? ॥ तत्पक्षे जीवस्य ब्रह्मपरिणामतया स्वाभाविकभेदस्य स्थितत्वात् नायं दोष इति चेन्न अभेदस्यापि स्वाभाविकत्वस्य तदिष्टत्वेन दोषावश्यम्भावादिति चेत्—उच्यते यादवप्रकाशपक्ष एव पूर्वं दोषमुक्त्वा पूर्वपक्षी पक्षान्तरदूषणेन पूर्वपक्षं प्रवर्तयति। एतदुक्तं भवति—ब्रह्मानन्यत्ववादिना किं तदैक्षतेत्यादिवाक्यस्वारस्यात् सगुणेश्वरात्मकब्रह्मानन्यत्वमिष्यते, उत यादवप्रकाशवत् ईश्वरस्यापि परिणामत्वेन जीवे सन्मात्रैक्यम्। आद्ये स्पष्टा दोषप्रसक्तिः। अन्त्येऽपि स ईश्वरः स्वाभिन्नसन्मात्राभिन्नं जीवं स्वाभिन्नत्वेनैव जानातीति हिताकरणादिकमापतत्येवेति। अत एवाधिकरणसारावल्यौ, 'उक्तेऽनन्यत्वपक्षे चिदपि परिणतिर्ब्रह्मणः स्यात्' इति पूर्वपक्षोपन्यासः ॥ २१ ॥

इति प्राप्तेऽभिधीयते—

अधिकं तु भेदनिर्देशात् । २ । १ । २२ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । आध्यात्मिकादिदुःखयोगार्हात् प्रत्यगात्मनः अधिकम् अर्थान्तरभूतं ब्रह्म । कुतः ? भेदनिर्देशात् । प्रत्यगात्मनो हि भेदेन निर्दिश्यते परं ब्रह्म — (बृ. मा. ६-७) "य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्याऽऽत्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः", (श्वे. १-६) "पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति", (श्वे. ६ ९) "स कारणं करणाधिपाधिपः", (श्वे. ४-६) "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति", (श्वे. १-९) "ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ", (बृ. ६-३-२१) "प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्तः", (बृ. ६-३-३५) "प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढः", (श्वे ४-९) "अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्धः", (श्वे. ६-१६) "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः", (श्वे ६-१३) "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्", (सुबाल ७) "योऽव्यक्तमन्तरे संचरन् यस्याव्यक्तं शरीरं यमव्यक्तं न वेद, योऽक्षरमन्तरे संचरन् यस्याक्षरं शरीरं यमक्षरं न वेद, एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः" इत्यादिभिः ॥ २२ ॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः । २ । १ । २३ ॥

अश्मकाष्ठलोष्टतृणादीनामत्यन्तहेयानां सततविकारास्पदानामचिद्विशेषाणां निरवद्य-निर्विकार-निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतान-स्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणानन्तज्ञानानन्दैकस्वरूप-नानाविधानन्तमहाविभूतिब्रह्मस्वरूपैक्यं यथा नोपपद्यते, तथा चेतनस्याप्यनन्तदुःखयोगार्हस्य खद्योतकल्पस्य, (छा ८-१-५) "अपहतपाप्मा" इत्यादिवाक्यावगतसकलहेयप्रत्यनीकानवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणगणाकरब्रह्मभावानुपपत्तिः। सामानाधिकरण्यनिर्देशः, (बृ मा ६-७) "यस्यात्मा शरीरम्" इत्यादिश्रुतेर्जीवस्य ब्रह्मशरीरत्वात् ब्रह्मणो जीवशरीरतया तदात्मत्वेनावस्थितेर्जीवप्रकारब्रह्मप्रतिपादनपरश्च, एतदविरोधी, प्रत्युतैतस्यार्थस्योपपादकश्चेति, (शारी १-४-२२) "अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः" इत्यादिभिरसकृदुपपादितम् । अतः सर्वावस्थं ब्रह्म चिदचिद्वस्तुशरीरमिति, 'सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्म कारणम्; तदेव ब्रह्म स्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरं जगदाख्यं कार्यम्' इति जगद्ब्रह्मणोः सामानाधिकरण्योपपत्तिः,

---

अन्यदित्यनुक्त्वा अधिकमिति प्रयोगात् सर्वप्रकारेण भेदोऽतिशयश्चानन्यत्वोपपादकशरीरात्मभावरूपो विवक्षित इति तदनुगुणानेकवाक्योदाहरणम् । य आत्मनीत्यादिवाक्येषु यथार्हं सामान्यतः, मुक्ति-जागर-सुप्त्या-मरण-प्रलयदशाभेदेन च जीवब्रह्मभेद उक्तो द्रष्टव्यः ॥ २२ ॥

तर्हि अनन्यत्वनिर्वाहः कथमित्यत्र उक्तविषय इवैवेत्याशयेनाह सामानाधिकरण्येति ।

जगतो ब्रह्मकार्यत्वम्, ब्रह्मणोऽनन्यत्वम्, अचिद्वस्तुनो जीवस्य च ब्रह्मणश्च परिणामित्वं तु खिलकल्याणगुणाकरत्वस्वभावासङ्कर, सर्वश्रुत्यविरोधश्च भवति। (छा ६ २-१) "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेव" इत्यविभागावस्थायामप्यचिद्युक्तजीवस्य ब्रह्मशरीरतया सूक्ष्मरूपेणावस्थानमवश्याभ्युपगन्तव्यम्, (शारी २-१ ३४) "वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्" (शारी २ १ ३५) "न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च' इति सूत्रद्वयोदितत्वात् तदानीमपि सूक्ष्मरूपेणावस्थानस्य। अविभागस्तु नामरूपविभागाभावादुपपद्यते। अतो ब्रह्मकारणत्वं सम्भवत्येव।

ये पुनरस्यैव जीवस्याविद्याविमुक्तावस्थामभिप्रेत्येमं भेदं वर्णयन्ति, तेषामिदं सर्वमसङ्गतं स्यात्। न हि तदवस्थस्य सर्वज्ञत्वं, सर्वेश्वरत्वं, समस्तकारणत्वं, सर्वात्मत्वं, सर्वनियन्तृत्वमित्यादीनि सन्ति। अनेनैव रूपेण हाभिः श्रुतिभिः प्रत्यगात्मनो भेदः प्रतिपाद्यते, तस्य सर्वस्याविद्यापरिकल्पितत्वात्। (तत् सर्वं ह्यविद्यापरिकल्पितं त्वन्मते।) न चाविद्यापरिकल्पितस्याविद्यावस्थायां शुक्तिकारजतादिभेदवत् परस्परभेदोऽत्र सूत्रकारेण, "अधिकं तु भेदनिर्देशात्" इत्यादिषु प्रतिपाद्यते, ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति जिज्ञास्यतया प्रक्रान्तस्य ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणस्य वेदान्तवेद्यत्वम्, तस्य च स्मृतिन्यायविरोधपरिहारश्च क्रियते।

जीवस्य ब्रह्मपरिणामत्वं दुर्वचमित्याह सदेव सोम्येति।

एतदधिकरणस्य मृषावादिकल्पितं निर्वाहं निरसितुमाह ये पुनरिति। इमं भेदं जीवेश्वरभेदम्। यदा [illegible]स्वाद्विकमस्ति, तदा जीवेश्वरभेदोऽप्यस्ति। अतो न सङ्करः, यदा भेदोऽपैति तत्त्वज्ञानात्, तदा तु स्वाद्विकमपि नेत्येव तैरुक्तम्। तथा 'सर्वज्ञ सर्वशक्ति ब्रह्म नित्यशुद्धमुक्तस्वभावं शारीरादन्यत्' इति च। तत्र नित्यशुद्धमुक्तस्वभावे निर्गुणे ब्रह्मणि सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वादेरभावात् तदा जीवस्याभावाच्च तन्मुखेन जीवाद्भेदवर्णनं न युज्यत इत्याह नहीत्यादिना॥ परिकल्पितत्वादित्यस्य असङ्गतं स्यादित्यत्रान्वयः। तस्येत्यादिस्थाने तत् सर्वं स्वमते इति पाठान्तरमिति टीका। नित्यशुद्धेतिपदेन हेयगुणराहित्यमात्रं विवक्षितमिति निर्दोषकल्याणगुणाकरे ईश्वरे जीवभेदोऽस्तीत्येव विवक्षितम्, न तु सर्वमुक्ते इति चेत्—तत्रापि निरस्यति न चाविद्येति। अविद्यापरिकल्पिताकारविशिष्टस्य मुमुक्षुजिज्ञास्यत्वायोगात्, मुमुक्षुजिज्ञास्ये जीवाद्वाधिक्यस्यैवाल समर्थनात् तदयुक्तमिति भावः। कल्प्यमानस्येश्वरस्य सर्वज्ञत्वतत्त्वमस्यादिश्रुतिप्रवर्तकत्वादिमत्त्वेन कल्प्यमानतया जीवब्रह्मभेदरूपतत्त्वज्ञानप्रौढ्येन कथं हिताकरणादिदोषाप्रसक्तिरिति प्रागुक्तमप्यनुसन्धेयम्। अतो व्यवहारदशायां सर्वदोषप्रसक्तिरुक्ता न कथमपि वार्येत, ऐकात्म्यवादे सर्वं तु स्वाद्यायकर्तृ भावनीयम्। अस्मदादिमतस्य कथं शुद्धपाषाणादिमिथोभेदवत् जीवेश्वरादिभेद इत्यर्थवर्णनमप्ययुक्तम्। तदा हि अस्मादिविरोधोपपत्तिरिति सूत्रेण भाव्यम्, न तु तदनुपपत्तिरिति। अधिकरणप्रधानशङ्कापरिहारस्य ततोऽसिद्धेस्तदयुक्तमेव। तदनेनाधिकरणेन भेदश्रुतीनां यथाश्रुतमुख्यार्थस्यादरणीयत्वं स्थापितम्॥

(शारी. २-१-८-९) "अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम्", "न तु दृष्टान्तभावात्" इति सूत्रद्वयमेतदधिकरणसिद्धमनुवदति; तत्र हि विलक्षणयोः कार्यकारणभावासंभव एवाधिकरणार्थः। (शारी. २-१-७) "असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्" इति च पूर्वाधिकरणार्थ(स्य)मनुवदति ॥ २३ ॥ इति इतरव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ७ ॥

४३. उपसंहारदर्शनाधिकरणम् २-१-८ ॥

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि । २ । १ । २४ ॥

परस्य ब्रह्मणः सर्वज्ञस्य सत्यसङ्कल्पस्य स्थूलसूक्ष्मावस्थसर्वचेतनाचेतनवस्तुशरीरतया सर्वप्रकारत्वेन सर्वात्मत्वं सकलेतरविलक्षणत्वं चाविरुद्धमिति स्थापितम् । इदानीं सत्यसङ्कल्पस्य परस्य ब्रह्मणः स्वसङ्कल्पमात्रेण विचित्रजगत्सृष्टियोगो न विरुद्ध इति स्थाप्यते । ननु च परिमितशक्तीनां कारककलापोपसंहारसापेक्षत्वदर्शनेन सर्वशक्तेर्ब्रह्मणः कारककलापानुपसंहारेण जगत्कारणत्वविरोधः कथमाशङ्क्यते?; उच्यते—लोके तत्तत्कार्यजननशक्तियुक्तस्यापि तत्तदुपकरणापेक्ष(क्षि)त्वदर्शनात् सर्वशक्तियुक्तस्य परस्य ब्रह्मणोऽपि तत्तदुपकरणविरहिणः स्रष्टृत्वं नोपपद्यत इति कस्यचिन्मन्दधियः शङ्का जायत इति सा निराक्रियते । घटपटादि-

---

विलक्षणत्वाधिकरण एव कार्यकारणयोरनन्यत्वस्य तन्मूलासामञ्जस्यपरिहारस्य च ज्ञातत्वात् एतदधिकरणमेतत्पूर्वाधिकरणञ्च व्यर्थमित्याक्षेपं परिहरति अपीतावित्यादिना । एकस्याधिकरणस्यैक एव विषयो भवितुमर्हतीति इदमेतदधिकरणार्थभूतमेव तत्रानूदितमिति नैतद्वैयर्थ्यमिति भाव. । एवं जीवस्य भिन्नत्वे कथं कार्यत्वम्; कथमनन्यत्वम्, कथमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञाननिर्वाहः—इति चेत्-तत् सर्वमात्माधिकरण-अंशाधिकरणाद्यवसेयम् । विलक्षणत्वाधिकरणे जडविषयोक्तन्यायस्य जीवेऽपि संभवचिन्तयाऽपि शरीरात्मभावः सेत्स्यति ॥ २३ ॥

एवमनन्यत्वमूले दोषे परिहृते सङ्कल्पमात्रसहायकत्ववचनमूलशङ्कायामुपरितनमधिकरणम् । उपकरणाभावाद् ब्रह्म निमित्तमुपादानञ्च न भवतीति शङ्का । भाष्ये निमित्तमात्रविषयकत्वप्रतीतावपि उपादानविषयकत्वे तुल्यन्यायसिद्धम् । अत एव, 'शक्तौ कर्तृप्रकृत्योरुपकरणगणोपस्थितौ कार्यकृत्त्वम्" इत्यधिकरणसारावलिः । उपादाननिमित्तमेकमात्रेणापि कार्यं न भवति, बहुसहकारिसापेक्षत्वदर्शनात् । लोके निमित्तभूतानां कुलालादीनामुपादानभूतानां मृदादीनाञ्च उपकरणानि विना कार्यजनकत्वादर्शनात् । अत एव सहकारिसंभरणस्य निमित्तभूतेन चेतनेन क्रियमाणत्वदर्शनात् सर्गारम्भे चोपकरणाभावात् ब्रह्म न निमित्तमुपादानञ्चेति कारणताद्वयस्याप्याक्षेपः । **सर्वात्मत्वं सर्वानन्यत्वम्** । **लोक** इतिवाक्येन सौत्रपूर्वपक्षखण्डस्यार्थोऽप्युक्तः । **उपकरणविरहिण** इति । ननु कर्मानादित्वाददृष्टरूपोपकरणसत्त्वात् कथं तद्विरह इति चेन्न-अदृष्टस्य दृष्टसामग्रीघटनमुखेनैव कार्यकरत्वात् । अन्यथा कुलालादिकं विनाऽप्यद्य घटाद्युत्पत्तिप्रसङ्गात् । **मन्दधिय** इति । सर्गप्रलयस्वीकारिभिः सांख्यतार्किकादिभिस्तीर्थकरैः अदृष्टमात्र-[illegible]रितत्वस्य प्रकृत्युपादानके परमाण्वीश्वरकारणके वा सर्गारम्भकालिककार्ये स्वीकृतत्वेन तैरेवं वेदान्तिनं

जगतो ब्रह्मकार्यत्वम्, ब्रह्मणोऽनन्यत्वम्, अचिद्वस्तुनो जीवस्य च ब्रह्मणश्च परिणामित्व दु खित्वकल्याणगुणाकरत्वस्वभावासङ्कर, सर्वश्रुत्यविरोधश्च भवति। (छा ६-२-१) "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेव" इत्यविभागावस्थायामप्यचिद्युक्तजीवस्य ब्रह्मशरीरतया सूक्ष्मरूपेणावस्थानमवश्याभ्युपगन्तव्यम्; (शारी २ १-३४) "वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्" (शारी २ १ ३५) "न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च" इति सूत्रद्वयोदितत्वात् तदानीमपि सूक्ष्मरूपेणावस्थानस्य। अविभागस्तु नामरूपविभागाभावादुपपद्यते। अतो ब्रह्मकारणत्व संभवत्येव।

ये पुनरस्यैव जीवस्याविद्यावियुक्तावस्थामभिप्रेत्येम भेद वर्णयन्ति, तेषामिद सर्वमसंगत स्यात्। न हि तदवस्थस्य सर्वज्ञत्व, सर्वेश्वरत्वं, समस्तकारणत्व, सर्वात्मत्व, सर्वनियन्तृत्वमित्यादीनि सन्ति। अनेनैव रूपेण याभि श्रुतिभि प्रत्यगात्मनो भेद प्रतिपाद्यते; तस्य सर्वस्याविद्यापरिकल्पितत्वात्। (तत् सर्वं ह्यविद्यापरिकल्पित स्यन्मते।) न चाविद्यापरिकल्पितस्याविद्यावस्थायां शुक्तिरजतादिभेदवत् परस्परभेदोऽत्र सूत्रकारेण, "अधिक तु भेद निर्देशात्" इत्यादिषु प्रतिपाद्यते, अथातो ब्रह्मजिज्ञासा इत्यत्र जिज्ञास्यतया प्रक्रान्तस्य ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणस्य वेदान्तवेद्यत्वम्, तस्य च स्मृतिन्यायविरोधपरिहारश्च क्रियते।

जीवस्य ब्रह्मपरिणामत्वं दुर्वचमित्याह सदेव सोम्येति।

एतदधिकरणस्य मृषावादिकल्पितं निर्वाहं निरसितुमाह ये पुनरिति। इमं भेदं जीवेश्वरभेदम्। यदा तु स्वाविद्यासहित, तदा जीवेश्वरभेदोऽप्यस्ति। अतो न सकर, यदा भेदोऽस्तीति तत्त्वज्ञानात्, तदा तु स्वाविद्यमपि नेत्येतत् तेऽलम्। तस्य 'सर्वज्ञ सर्वशक्ति ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं शारीरादन्यत्' इति च। तत्र नित्यशुद्धमुक्तस्वभावे निर्गुणे ब्रह्मणि सर्वज्ञत्व सर्वशक्तित्वादेरभावात् तदा जीवस्य ब्रह्माभावात् तन्मुखेन जीवाद्भेदकथन न युक्तम् इत्याह नहीत्यादिना॥ परिकल्पितस्यत्यादित्यस्य असंगत स्यादित्यत्रान्वय। तस्येत्यादिस्थाने, तत् सर्वं त्वन्मते इति पाठान्तरमिति टीका। नित्यशुद्धेतिपदेन हेयगुणराहित्यमात्रं निश्चितमिति निर्दोषकल्याणगुणाकरे ईश्वरे जीवभेदोऽस्तीत्येव विवक्षितम्, न तु सर्वमुक्ते इति चेत्—तदपि निरस्यति नचाविद्येति। अविद्यापरिकल्पिताकारविशिष्टस्य मुमुक्षुजिज्ञास्यत्वायोगात्, मुमुक्षुजिज्ञास्ये जीवादाधिक्यस्याभावस्य समर्थनात् तदयुक्तमिति भाव। कल्प्यमानस्येश्वरस्य सर्वज्ञत्व-तत्त्वमस्यादिश्रुतिप्रवर्तकत्वादिमत्त्वेन कल्प्यमानतया जीवब्रह्मभेदरूपतत्त्वज्ञानसौलभ्येन कथं हिताकरणादिदोषाप्रसक्तिरिति प्रागुक्तमप्यनुसंधेयम्। अतो व्यवहारदशायां सर्वदोषप्रसक्तिशङ्का न कथमपि वार्यते, ऐकात्म्यवादे सर्वं तु स्वाश्रयत्वं वर्जनीयम्। अस्मादिसूत्रस्य वक्ष्यमाणैर्भेदर्शनपाषाणादिभिर्योभेदवत् जीवेश्वरादिभेद इत्यर्थवर्णनमप्ययुक्तम्। तदा हि अस्मादिवच्चोपपत्तिरिति सूत्रेण भाव्यम्, न तु तदनुपपत्तिरिति। अधिकरणप्रयोजनशङ्कापरिहारस्य तत्त्वोऽसिद्धेस्तत्त्व तदयुक्तमेव। तदनेनाधिकरणेन भेदश्रुतीनां यथाश्रुतमुख्यार्थस्यादरणीयत्वं स्थापितम्॥

(शारी. २-१-८-९) "अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम्", "न तु दृष्टान्तभावात्" इति सूत्रद्वयमेतदधिकरणसिद्धमनुवदति. तत्र हि विलक्षणयोः कार्यकारणभावाक्षेप एवाधि-करणार्थः। (शारी. २-१-७) "असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्" इति च पूर्वाधिकरणार्थ-(णस्थ)मनुवदति ॥ २३ ॥ इति इतरव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ७ ॥

४३. उपसंहारदर्शनाधिकरणम् २-१-८ ॥

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि । २ । १ । २४ ॥

परस्य ब्रह्मणः सर्वज्ञस्य सत्यसङ्कल्पस्य स्थूलसूक्ष्मावस्थसर्वचेतनाचेतनवस्तुशरीरतया सर्वप्रकारत्वेन सर्वात्मत्वं सकलेतरविलक्षणत्वं चाविरुद्धमिति स्थापितम्। इदानीं सत्य-सङ्कल्पस्य परस्य ब्रह्मणः स्वसङ्कल्पमात्रेण विचित्रजगत्सृष्टियोगो न विरुद्ध इति स्थाप्यते। ननु च परिमितशक्तीनां कारककलापोपसंहारसापेक्षत्वदर्शनेन सर्वशक्तेर्ब्रह्मणः कारककलापानुप-संहारेण जगत्कारणत्वविरोधः कथमाशङ्क्यते?; उच्यते—लोके तत्तत्कार्यजननशक्तियुक्त स्यापि तत्तदुपकरणापेक्ष(क्षि)त्वदर्शनात् सर्वशक्तियुक्तस्य परस्य ब्रह्मणोऽपि तत्तदुपकरणविरहिणः स्रष्टृत्वं नोपपद्यत इति कस्यचिन्मन्दधियः शङ्का जायत इति सा निराक्रियते। घटपटादि-

विलक्षणत्वाधिकरण एव कार्यकारणयोरनन्यत्वस्य तन्मूलासामञ्जस्यपरिहारस्य च ज्ञातत्वात् एतदधिकरणमेतत्पूर्वाधिकरणञ्च व्यर्थमित्याक्षेपं परिहरति अपीतावित्यादिना। एकस्याधिकरणस्यैक एव विषयो भवितुमर्हतीति इदमेतदधिकरणार्थभूतमेव तत्रानूदितमिति नैतद्वैयर्थ्यमिति भाव.। एवं जीवस्य भिन्नत्वे कथं कार्यत्वम्, कथमनन्यत्वम्, कथमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञाननिर्वाहः—इति चेत्-तत् सर्व-मात्माधिकरण-अंशाधिकरणाद्यवमेयम्। विलक्षणत्वाधिकरणे जडविषयोक्तन्यायस्य जीवेऽपि संभवचिन्त-याऽपि शरीरात्मभावः सेत्स्यति ॥ २३ ॥

एवमनन्यत्वमूले दोषे परिहृते संकल्पमात्रसहायकत्ववचनमूलशेकायामुपरितनमधिकरणम्। उपकरणाभावाद् ब्रह्म निमित्तमुपादानञ्च न भवतीति शङ्का। भाष्ये निमित्तमात्रविषयकत्वप्रतीतावपि उपादानविषयकत्वं तुल्यन्यायसिद्धम्। अत एव, 'शक्तौ कर्तृप्रकृत्योरुपकरणगणोपस्थितौ कार्यकृत्त्वम्" इत्यधिकरणसारावलिः। उपादाननिमित्तमेलनमात्रेणापि कार्यं न भवति, बहुसहकारिसापेक्षत्वदर्शनात्। लोके निमित्तभूतानां कुलालादीनामुपादानभूतानां मृदादीनाञ्च उपकरणानि विना कार्यजनकत्वादर्शनात्। अत एव सहकारिसंभरणस्य निमित्तभूतेन चेतनेन क्रियमाणत्वदर्शनात् सर्गारम्भे चोपकरणाभावात् ब्रह्म न निमित्तमुपादानञ्चेति कारणताद्वयस्याप्याक्षेप.। **सर्वात्मत्वं** सर्वानन्यत्वम्। **लोकवदिति**वाक्येन सोऽयमर्थ-पक्षखण्डस्यार्थोऽप्युक्तः। **उपकरणविरहिण** इति। ननु कर्मानादित्वाददृष्टरूपोपकरणसत्त्वात् कथं तद्विरह इति चेन्न-अदृष्टस्य दृष्टसामग्रीघटनमुखेनैव कार्यकरत्वात्। अन्यथा कुलालादिकं विना घटाद्युत्पत्तिप्रसङ्गात्। **मन्दधिय** इति। सर्गप्रलयस्वीकारिभिः सांख्यतार्किकादिभिस्तीर्थकरैः अङ्गी-कारितत्वस्य प्रकृत्युपादानके परमाण्वीश्वरकारणके वा सर्गारम्भकालिककार्ये स्व

कारणभूताना कुलालकुविन्दादीना तज्जननसामर्थ्ये सत्यपि कानिचिदुपकरणानि उपसहृत्यैव जनयितृत्व दृश्यते। 'तज्जननाशक्ताः कारककलापोपसंहारेऽपि जनयितुं न शक्नुवन्ति; शक्ताः पुनः कारककलापोपसहारे जनयन्ति' इत्येतावानेव विशेषः। ब्रह्मणोऽपि सर्वशक्ते, सर्वस्य जनयितृत्वं तदुपकरणानामनुपसहारे नोपपद्यते। प्राक्सृष्टेश्च असहायत्वम्, (छा ६ २ २) "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्", (महो १ १) "एको ह वै नारायण आसीत्" इत्यादिषु प्रतीयते। अत स्रष्टृत्व नोपपद्यत इत्येवं प्राप्तम्। तदिदमाशङ्कते (तदिदमुक्तम्) उपसंहारदर्शनान्नेति चेत्—इति॥

परिहरति—न क्षीरवद्धि इति। न सर्वेषां कार्यजननशक्तानामुपसहारसापेक्षत्वमस्ति। यथा क्षीरजलादेर्दधिहिमजननशक्तस्य तज्जनने, एव ब्रह्मणोऽपि स्वयमेव सर्वजननशक्तेः सर्वस्य जनयितृत्वमुपपद्यते। हीति प्रसिद्धवन्निर्देशः चोद्यस्य मन्दतापादनाय। क्षीरादिष्वातञ्चनाद्यपेक्षा न दध्यादिभावाय, अपितु शैघ्र्यार्थे रसविशेषार्थे च (वा)॥ २४॥

देवादिवदपि लोके। २। १। २५॥

यथा देवादयः स्वेस्वे लोके सङ्कल्पमात्रेण स्वापेक्षितानि सृजन्ति, तथाऽसौ पुरुषोत्तमः कृत्स्नं जगत् सङ्कल्पमात्रेण सृजति। देवादीनां वेदावगतशक्तीनां दृष्टान्ततयोपा

प्रति मत्वा प्रयोगा इति भाव। जननेति, उत्पादनेत्यर्थ। असहायत्वमिति। जीवाना प्रकृतेश्चोपादानकोटिनिविष्टत्वात् कर्मणामसत्त्वात् वस्त्वन्तरस्य चाभावादिति भाव।

क्षीरजलादेरित्यादिपदेनातञ्चनाग्निमह। दधिहिमेत्येतदुपलक्षणम्। प्रसिद्धवदिति। यद्यपि नञर्थे सति क्षीरवदित्यस्य हेतुसमर्पकत्वात् हिशब्दस्य हेतुत्वमर्थ स्यात् तथापि सेश्वरमीत्यध्याहारस्थाने सेश्वरादित्यध्याहारे हेतुलाभात्, यद्वा क्षीरवत् खलु ब्रह्मण उपसहारापेक्षा न भवति इत्येव सूत्रार्थवर्णनात् हिशब्द एवमर्थ इति भाव। 'न ब्रह्म कारणम् उपकरणरहितत्वात्, यन्नैव तन्नैवम्' इति न, क्षीरादौ व्यभिचारादिति सूत्रनिष्कृष्टार्थ। ननु तक्रादियोगादेव क्षीरादिकं दध्यादि भवतीत्यत आह क्षीरादिष्विति। आतञ्चनं तक्रादिक्षेप। जलस्य हिमता न सूर्यकिरणापेक्षा। तदवयवमिथो विश्लेषसंश्लेषौ तु तत्र विलक्षणकिरणसंसर्गाधीनौ॥ ननु 'पयोम्बुवच्चेत् तत्रापि" इत्यत्र क्षीरस्यापीश्वरसापेक्षत्व वक्ष्यते, कथमत्र निरपेक्षत्वोक्ति॥ नैवम्। उपकरणनिरपेक्षत्वं त्वत्रोच्यते॥२४॥

लोके इत्यस्य दार्ष्टान्तिकेऽन्वयो न भवति, सर्गादौ लोकाभावात्। अतो दृष्टान्त एवान्वय। तत्र, 'लोक्यतेऽनेनेति लोकः शब्द, तस्मिन्। शब्दप्रमाणावगतदेवादिवदिति यावत्' इति भामत्यर्थः क्लिष्टः। अतोऽर्थान्तरमाह स्वेस्वेलोके इति। अत्र भाव —तीर्थकृतैः सर्गारम्भे कार्याणामदृष्टमात्रकारितत्वम्, सृष्टिमध्ये तु उपकरणसंमेलनाधीनत्व स्वीकृतम्। तत्र लोके सृष्टिमध्येऽपि यदि उपकरणनिरपेक्षत्वमिष्यते, सर्गादौ तत् कुतो नेति ज्ञापनाय लोक इति पदमिति। नन्वतिप्रसिद्धो दृष्टान्त प्रागुक्त। तत् किमनेन सूत्रेणेत्यत आह देवादीनामिति। आदिना मुनियाज्ञिकादिग्रहणम्। यद्यपि

दाने ब्रह्मणो वेदावगतशक्तेः सुखग्रहणायेति प्रतिपत्तव्यम् ॥ इति उपसंहारदर्शनाधिकरणम् ॥८॥

४४. कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् २-१-९ ॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा । २ । १ । २६ ॥

(छा. ६ २-१) "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" (य. अ. २-८) "इदं वा अग्रे नैव किञ्चनासीत्" (ऐत. १-१-१) "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" इत्यादिषु कारणावस्थायां ब्रह्मैकमेव निरवयवमासीदिति—कारणावस्थायां निरस्तचिदचिद्विभागतया निरवयवं ब्रह्मैवासीदित्युक्तम्। तदविभागमेकं निरवयमेव ब्रह्म, (छा. ६-२-३) "बहु स्याम्" इति सङ्कल्प्य आकाशवाय्वादिविभागं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तक्षेत्रज्ञविभागं चाभवदिति चोक्तम्। एवं सति तदेव परं ब्रह्म कृत्स्नं कार्यत्वेनोपयुक्तमित्यभ्युपगन्तव्यम्। अथ चिदंशः क्षेत्रज्ञविभागविभक्तः, अचिदंशश्चाऽऽकाशादिविभागविभक्तः इत्युच्यते—तदा, 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयम्', 'ब्रह्मैकमेव', 'आत्मैक एव' इत्येवमादयः कारणभूतस्य ब्रह्मणो निरवयवत्ववादिनः शब्दाः कुप्येयुः बाधिता भवेयुः। यद्यपि सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्म कारणम्, स्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्म कार्यमित्यभ्युपगम्यते—तथापि शरीरिणस्यापि कार्यत्वाभ्युपगमादुक्तदोषो दुर्वारः। तस्य निरवयवस्य बहुभवनं च नोप-

पूर्वमुपादानस्य निरपेक्षत्वे दृष्टान्त उक्तः, निमित्तस्यापि तथात्वज्ञापनमत्र क्रियत इति सुवचम्-अथापि विशिष्य देवग्रहणादेवमवसीयत इति भावः। ऊर्णनाभिर्हि निरपेक्ष एव स्वशरीरात् तन्तुं सृजति संकल्पमात्रात्; तथेति च भाष्यम् ॥ २५ ॥

अथोपादानत्वस्य निमित्तत्वस्य च पृथक्पृथगाक्षेप क्रमेणाधिकरणद्वयेन। ननु यथा तन्तुनाभः स्वय निरवयवात्मभूतोऽपि स्वशरीरात् नानातन्तुनिर्माणं करोति तथा स्यादित्यत्र, ब्रह्मातिरिक्ताभावे श्रुतीः प्रमाणयति सदेवेति। अन्याभावेऽपि तत् सावयवं चेत्-दोषो न स्यात्, तन्नेति उपात्तवाक्यगतैकपदमात्रेणाह एकं निरवयवमिति। अवयवसमुदायातिरिक्तावयव्यभावात् सावयवे एकत्वव्यवहारो गौण इति भावः। नन्वेकशब्दस्य नामरूपविभागरहितमिति अर्थ इति चेत्—निरवयवमित्यर्थवर्णने तत् अर्थसिद्धं भविष्यतीति अयमेव स्वरसोऽर्थ इति हृदयम्। तत्र चिदचित्स्वीकारोऽपि न युक्त इति दर्शयति निरस्तचिदचिद्विभागतयेति। एवं प्रतीतमर्थं, 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्' इत्यादिवचनानि स्थिरीकुर्वन्ति। अतो विशेषणभूताः अन्यादृशास्त्वंशास्तस्य न सन्त्येवेति भावः। ब्रह्मैकमेव, आत्मैक एवेति पदैः, 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव' (बृ. ३-४-११), 'आत्मा वा इदमेक एव' (ऐ) इति श्रुत्यर्थानुवादः। सौत्रस्य कोपशब्दस्यार्थं वक्तुं स्वप्रयुक्तस्य कुप्येयुरिति पदस्यार्थं भाषते बाधिता भवेयुरिति। नन्वनादिकर्मानङ्गीकारे सर्गासंभवात् तदावश्यकत्वे तदाधाराणां चितामपि स्वीकार्यतया विलक्षणत्वाधिकरणवर्णितरीत्या अचेतनानामपि शरीरतया स्वीकारो युक्तः। एवञ्चैकपदं विशेषणभूतांशवारकं न भवति; निषेधस्य प्रमाणप्रतिपन्नेतरविषयकत्वादित्येवं सिद्धान्त्यभिशंकायां तत्पक्षेऽप्याह यद्यपीति। दोष इति।

पद्यते । कायत्वानुपयुक्तांशस्थितिश्च नोपपद्यते । तस्मादसमञ्जसमिवाऽऽभाति । अतो ब्रह्मकारणत्वं नोपपद्यते ॥ २६ ॥

इत्याक्षिप्ते समाधत्ते—

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् । २ । १ । २७ ॥

तुशब्द उक्तदोषं व्यावर्तयति । नैवमसामञ्जस्यम्; कुतः ? श्रुतेः । श्रुतिस्तावत् निरवयवं च ब्रह्म, ततो विचित्रसर्गं चाह । श्रौतेऽर्थे यथाश्रुति प्रतिपत्तव्यमित्यर्थः । ननु च श्रुतिरपि अग्निना सिञ्चेदितिवत् परस्परान्वयायोग्यमर्थं प्रतिपादयितुं न समर्था; अत आह शब्दमूलत्वादिति । शब्दैकप्रमाणकत्वेन सकलेतरवस्तुविसजातीयस्यास्यार्थस्य विचित्रशक्तियोगो न विरुध्यत इति न सामान्यतोदृष्टं साधनं दूषणं वा अर्हति ब्रह्म ॥ २७ ॥

कृत्स्नं कार्यतयोपयुक्तमित्यादिर्दोष इत्यर्थः । पक्षद्वयेऽपि दोषमन्यमप्याह तस्यैवेति । एवमेकशरीरे शरीरिणः परिसमाप्तत्वादन्यत्र न ब्रह्म स्यादिति चात्राभिप्रेतम् । बहुत्र वा एकत्र वा ब्रह्मण उपक्षीणत्वात्, 'कारणं तु ध्येयं' इत्यादि गतमित्यापादयन्नाह कायत्वानुपयुक्तेति । कार्यध्यानं तु न विधेयम्, सिद्धत्वात्, कारणध्यानं न कार्यम्, तस्याभावात् भाष्यत्वायोगादिति । ननु विशिष्टवेषेण कार्यकारणभावे कार्यगत ब्रह्मांशस्योपास्यत्व भाष्यत्वमस्तु, प्रागगृहीतत्वात् । तत्राह असमञ्जसमिवेति । एकस्मिन् कार्ये उपक्षयात् कार्यान्तरे तदभावात् विशिष्टवेषेण कार्यकारणभाव एव सर्वत्र दुर्वचः । क्वचित् विशेषणमात्रस्य कारणत्वे च सर्वेषेन समेति किं ब्रह्म कारणत्वेन । तत्र तत्र कारणं वा सर्वशरीरि वा भवितुमर्हतीति ॥ २६ ॥

ननु तर्कपराहतस्य श्रुत्यर्थस्य न भवतीत्येव हि पादेऽत्र विचार्यते । अत उद्भावितस्तर्को वा दूषणीयः, श्रुत्यर्थो वाऽन्य स्वीकरणीयः, न तु निरवयवमेव ब्रह्म बहुरूपेण भूत्वा स्वरूपेण भाष्यतयाऽप्यस्तीति ग्राह्यतोऽर्थो भाष्य । न ह्यग्निना सिञ्चेदित्यादिवाक्यस्य कश्चित् यथाश्रुतार्थं स्वीकुर्यात् । अत श्रुतेरिति अनिश्चितार्थकश्रुतिपुरस्करणं न युक्तमिति भ्रमे, शब्दमूलत्वादिति पदमवतारयतीति दर्शयति ननु चेति । शब्दैकेति । प्रमाणान्तरप्रतीतमर्थमनूद्य तत्र चेत् कश्चिद्विशेषः श्रुत्या बोध्येत, तदा उपजीव्यप्रमाणविरुद्धार्थबोधनायोगात् अन्यथा नीयेत । ब्रह्म तु श्रुत्येकसमधिगम्यम् । येन प्रमाणेन यत् यथाऽवगम्यते, तत् तथैव स्वीकर्तव्यम् । अत इतरवस्तुवैजात्यमत्र प्रतीयमानं न तर्केण बाधितुं शक्यते । किं वस्तुग्रहणानन्तरं तर्केण बाधः, पूर्वं वा । नाद्यः, तर्कस्यापि स्वोपजीव्यप्रमाणविरोधेन प्रवृत्त्ययोगात् । नान्त्यः, श्रुतिमन्तरा प्रथमं तस्य तर्काविषयत्वादिति । ननु तर्हि मिथोविरुद्धौ भावाभावौ ब्रह्मणि सर्वविधावपि न निवार्येयाताम् । तथा चाज्ञत्वसर्वज्ञत्व-नित्यत्वानित्यत्व अणुत्वमहत्त्व-दुःखित्वानन्दमयत्वादिहेयाहेयमप्यास्पदं तद्भवेदिति कृतं शारीरकविचारविस्तरेण, यथाश्रुति सर्वस्य सुस्वीकरत्वात् इत्यत आह न सामान्यतोदृष्टमित्यादि । सामान्यतः सजातीये इत्यर्थः । सजातीये दृष्टं यत् अनभिमतार्थकल्पनमनभिमतार्थनिषेधनं वा, तत् विजातीये वस्तुनि न भवतीति वाक्यार्थः । यद्वा सामान्यतः साधारणहेतुना साधनं दूषणञ्च यत् अन्यत्र लौकिके दृष्टम्, तत् अलौकिके न भवति । वस्तुतस्तु

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि । २ । १ । २८ ॥

किंच—एवं वस्त्वन्तरसंबन्धिनो धर्मस्य वस्त्वन्तरे चारोपणे सति, अचेतने घटादौ दृष्टा धर्माः तद्विसजातीये चेतने नित्ये आत्मन्यपि प्रसज्यन्ते । तदप्रसक्तिश्च भावस्वभाववैचित्र्यादित्याह-विचित्राश्च हि-इति ; यथा अग्निजलादीनामन्योन्यविसजातीयानामौष्ण्यादिशक्तयश्च विसजातीया दृश्यन्ते, तद्वत् लोकदृष्टविसजातीये परे ब्रह्मणि तत्तत्त्वादृष्टाः सहस्रशः शक्तयः सन्तीति न किञ्चिदनुपपन्नम् । यथोक्तं भगवता पराशरेण—(वि. पु १-३-१)

साधनं साधकहेतुं दूषणं दूषकहेतुञ्च सामान्यतोदृष्टानुमानरूपं नार्हति ब्रह्मेत्यर्थ. । सामान्यव्याप्तिबलेन प्रमाणिकबाधो न युक्त इति यावत । लिङ्गं द्विविधं विशेषतोदृष्टं सामान्यतोदृष्टञ्च । तदुक्तमिह शास्त्रयोनित्वाधिकरणे । तत्र द्वितीयं स्पर्शादि. किञ्चिदाश्रित गुणत्वात इति स्पर्शशब्दादिना वाय्वाकाशाद्यनुमानरूपमुक्तं वैशेषिकदर्शने । एतदुक्तं भवति—तद्वत्ताबुद्धौ तदभावनिश्चयस्य तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयस्य च प्रतिबन्धकत्वात् तादृशधर्मविषये विरोधोऽवश्यमेव स्वीकर्तव्यः । अतो ब्रह्मणि न सर्वज्ञत्वादिविरुद्धानामज्ञत्वादीना प्रसक्तिः । अत्र तु निरवयवत्वेन साक्षात् बहुभवनादेर्विरोध एव नास्ति । कथमिति चेत्—यथा अग्नेः पदार्थत्वेऽपि नोष्णत्वभङ्गः, तद्वत् । अग्नेरुष्णत्वे प्रत्यक्षप्रमाणे कश्चिदाह, 'अग्निरनुष्णः पदार्थत्वात् । अनग्नौ सर्वत्र व्याप्तिरभग्नैव लक्ष्यते । तत्र कथं पदार्थत्वानुष्णत्वविरुद्धमुष्णत्वम्' इति । तत्र कः समाधिः ? अग्नावुष्णत्वस्य पदार्थत्वस्य च प्रमाणप्रमितत्वात् अनुष्णत्वव्याप्यत्वं पदार्थत्वे भग्नं मन्तव्यम् । अतः पदार्थत्वज्ञाने न तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानमित्येव । तद्वदेवेह सावयवत्वव्याप्यत्वं बहुभावित्वादौ भग्नं मन्तव्यमिति । ततः सावयवत्वासिद्ध्या न निरवयवत्वविरोध इति ॥ २७ ॥

ईदृशहेतौ साध्यवत्त्वव्याप्तिभङ्गः सर्वसंमत., अन्यथा सामान्यतोदृष्टेनानुमानेनानिष्टापादने सर्वत्र पदार्थे एवमापत्तिश्चेति दर्शयितुमुपरि सूत्रम् आत्मनीत्यादि । निरवयवो जीवात्मेति सर्वसंप्रतिपन्नम् । सोऽणुर्वा भवतु विभुर्वा । तस्य देहेन्द्रियमनःप्राणसंघातनिविष्टस्य एकेन संयोगे सति अन्येन संयोगः कथम् ; एकत्रोपक्षीणत्वात् । सौभर्यादिभिरनेकशरीरपरिग्रहश्चात एव न भवति । आत्मा सावयवो द्रव्यत्वादित्येव कुतो नानुमीयते । एवं जडत्वादेरप्यापत्तिः । अतो धर्मिग्राहकप्रमाणविरोधात् अन्यत्र दृष्टरीतिर्नापादनीयेति समन्तव्यमिति वैजात्यमेवेति भाव । आत्मनि चैवमिति भागस्य, कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वेति शंकापरिहारः जीवात्मन्यपि एवं शब्दमूलत्वतुल्यरीत्या धर्मिग्राहकप्रमाणबलत एव कर्तव्य इत्यर्थो भवितुमर्हति । भाष्ये एवमित्यस्य एकधर्मस्यान्यत्रारोपणे सतीत्यर्थः प्रतीयते । तदा आत्मनि च कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वेत्यनुषज्य व्याख्येयम् । तदप्रसक्तिरिति शब्ददर्शनात् दीपानुसाराच्च आत्मनि उक्तदोषाप्रसक्तिरेवरीत्यैवेत्यर्थो ज्ञायते । स शब्दोऽध्याहार्य इति टीकोक्तम् । सारे वैजात्ययोग इत्युक्तम् । एवमित्यस्यैव वा लोकदृष्टव्याप्तिभङ्गेन विचित्रधर्मयुक्तत्वमित्यर्थः । विचित्राश्च हीत्यस्य लोके जडाः पदार्थाश्च विचित्रा हि, तथेत्यर्थः । आत्मन्यायात् अचेतनसर्वपदार्थन्यायाच्च ब्रह्मापि विचित्रमिति विशिष्टार्थ. । विचित्राश्चेति चकारसत्त्वात् आत्मना सहाचेतनानामपि

"निर्गुणस्याप्रमेयस्य शुद्धस्याप्यमलात्मनः। कथं सर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपगम्यते" इति सामान्यदृष्ट्या परिचोद्य, "शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः। यतोऽतो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः॥ भवन्ति तपतां श्रेष्ठ! पावकस्य यथोष्णता" इति। श्रुतिश्च, (यजु अ २-२ ७) "किं स्विद्वनं क उ स वृक्ष आसीत् यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः। मनीषिणो मनसा पृच्छतेदु तद् यदध्यतिष्ठद् भुवनानि धारयन्॥ ब्रह्म वनं ब्रह्म स वृक्ष आसीत् यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः। मनीषिणो मनसा विब्रवीमि वो ब्रह्मा ध्यतिष्ठद् भुवनानि धारयन्" इति। सामान्यतोदृष्टं चोद्यं सर्ववस्तुविलक्षणे परे ब्रह्मणि नावतरतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

इतश्च—

स्वपक्षदोषाच्च। २। १ २९॥

स्वपक्षे प्रधानादिकारणवादे, लौकिकवस्तुविसजातीयत्वाभावेन प्रधानादेः, लोकदृष्टा दोषा तत्र भवेयुरिति सकलेतरविलक्षणं ब्रह्मैव कारणमभ्युपगन्तव्यम्। प्रधानं च निरवयवम्; तस्य निरवयवस्य कथमिव महदादिविचित्रजगदारम्भ उपपद्यते?॥ सत्त्वं रजस्तम इति तस्यावयवा विद्यन्त इति चेत्—तत्रेदं विवेचनीयम् किं सत्त्वरजस्तमसां समूहः प्रधानम्, उत सत्त्वरजस्तमोभिरारब्धं प्रधानम्। अनन्तरे कल्पे प्रधानं कारणमिति स्वाभ्युपगमविरोधः, स्वाभ्युपेतसङ्ख्याविरोधश्च; तेषामपि निरवयवानां कार्यारम्भविरोधश्च। समूहपक्षे च तेषां निरवयवत्वेन प्रदेशभेदमनपेक्ष्य संयुज्यमानानां न स्थूलद्रव्यारम्भकत्व

समुच्चय। औचित्यात् विचित्रा इत्यस्य शक्त्य इति विशेष्यं न गृहीतम्। यथोक्तमिति। उक्तं समाहितम्। अस्य निशेष्यं यथोष्णतेति इत्यत्र इतिपदम्। निर्गुणस्येत्यादि जिज्ञासाधिकरणे व्याख्यातम्। किंस्विदित्यादि। लोके निमित्तकारणभूतः तक्षादिरधिष्ठाता कस्मिंश्चिद्देशे उपादानं दार्वादि उपकरणानि च वास्याद्यान्यधिष्ठाय रथादि निर्मातीति दृष्टम्। तथा ब्रह्म स्रष्टृ कस्मिन् देशे किमुपादानं कानि चोपकरणान्यधिष्ठाय द्यावापृथिव्यादि निरमादिति प्रश्नः। एवं लोकदृष्टरीत्या सामान्यतोदृष्टहेतुना प्रश्नो न युक्तः, वस्तुनोऽन्यत्वादिति वक्तुमेव ब्रह्म वनमित्यादि। मनीषिणो मनसेत्यनेन तर्कस्य प्रतितर्केण प्रतिवस्तुवैचित्र्यदर्शनानुसारिणा प्रतिहतिरस्तीति ज्ञाप्यते। ब्रह्माध्यतिष्ठदिति। धारयन् पुंसो ब्रह्म ब्रह्माधिष्ठातृत्वं नाम ब्रह्मातिरिक्तोपकरणाधिष्ठानानपेक्षत्वमेव। आरम्भवमितिवत् प्रयोगः ॥ २८ ॥

प्रधानादीत्यादिपदेन परमाणुग्रहणम्। कार्यारम्भेति, प्रधानारम्भकत्वेत्यर्थः। तेषां किं संयुज्य प्रधानारम्भकत्वम्, असंयुज्य वा। द्वितीये प्रधानानि त्रीणि स्युः। आद्ये च वक्ष्यमाणो दोषः। ततो महत एव संभवाच्च किमनेन प्रधानेनाजागलस्तनेन। स्थूलेति। ननु विभुत्वात् सत्त्वादीनां तत्सुलत स्थूलमेव स्यात्। न च सत्त्वाद्यपेक्षया महतः स्थौल्यमिष्यते, किंतु

सिद्धिः। परमाणुकारणवादेऽपि तथैव अणवो निरंशाः निष्प्रदेशाः प्रदेशभेदमनपेक्ष्य परस्परं संयुज्यमाना अपि न स्थूलकार्यारम्भाय प्रभवेयुः ॥ २९ ॥

सर्वोपेता च तद्दर्शनात्। २। १। ३०॥

सकलेतरवस्तुविसजातीया परा देवता सर्वशक्त्युपेता च। तथैव परां देवतां दर्शयन्ति हि श्रुतयः, (श्वे. ६-७) "पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च", तथा, (छा. ८) "अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः" इति सकलेतरविसजातीयतां परस्या देवतायाः प्रतिपाद्य, (छा. ८-१-१) "सत्यकामःसत्यसङ्कल्पः" इति सर्वशक्तियोगं प्रतिपादयन्ति(न्ती?), तथा, (छा. ३-१४-२) "मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसङ्कल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः" इति च ॥ ३० ॥

परिमितत्वमेवेति चेत्—अपरिमितात् अनवयवात् परिमितमेव कथं भवेत्। अधिकपरिमाणत्वरूपस्थूलत्वाभावेऽपि कार्यकारणयोः स्थौल्यसौक्ष्म्ययोरिष्टत्वेन तदेव स्थौल्यं कथं स्यात्, सयोगे वैषम्याभावात्। **परमाण्विति**। वक्ष्यत इदं महद्दीर्घाधिकरणे। **निरंशा** इत्यस्य **निष्प्रदेशा** इति विवरणम्। परस्परं संयुज्यमाना अपि न स्थूलारम्भाय प्रभवेयुः, संयोगस्य प्रदेशभेदमपेक्ष्य जातत्वाभावात्; निरवयवतया कार्त्स्न्येनैव सत्त्वादित्यर्थः। इदमुपलक्षणं जातिवादिपक्षे जात्यादेरपि। गोत्वादिजातिर्ह्येकत्रैव गवि कार्त्स्न्येन स्यात्, अन्या गौर्न भवेत्। यद्येकदेशेन, तदा जातेः सावयवत्वापत्तिः। तथा विभूनां निरवयवतया सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगोपि न स्यात्। एकत्र संयोगे कृत्स्नोपक्षयादित्यापादनसंभवात् ॥ २९ ॥

निरवयवं प्रधानं न कारणं भवितुमर्हतीति, परमाणूनां प्रदेशभेदमपेक्ष्य संयोगो न भवतीति च हि साङ्ख्यतार्किकपक्षौ निरस्येते। कथं तर्हि प्रकृतेः परमाणुभूतानाञ्च जीवानामुपादानब्रह्मविशेषणतेत्यत्राह **सर्वोपेतेति**। न वयं कल्पयामः किञ्चित्, किंतु श्रुतिप्रामाण्यात् स्वीकुर्मः। अतः प्रत्यक्षस्येव शब्दस्यापि दर्शकस्य न तर्कबाध्यतेति ॥ 'तदैक्षत'ति सामान्येन सद्रूपेण प्रक्रान्ते ब्रह्म अनुप्रवेशरूपव्याकरणप्रस्तावावसरे, सेयं देवतैक्षतेति देवतापदेन निर्दिशन्ती श्रुतिः देवतात्वात् सर्वशक्तियोगो भवतीति दर्शयतीति सूचयितुं स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः। कण्ठोक्तिमप्याह तद्दर्शनादिति। प्रकृत्यादिकमपि शक्तिपदवाच्यम्। तथेत्यादिभाष्येण विसजातीयत्वांशेऽपि प्रमाणं दर्शितम्। **प्रतिपादयन्ती** इति स्त्रीलिङ्गपाठः स्यात्। प्रागेव तिङन्तप्रयोगात्। श्रुतय इति अस्या अपि ग्रहणम्। नन्वेवं निरवयवं विभु ब्रह्म सर्वसंबद्धं कार्यत्वोपयुक्तमनुपयुक्तमपीति वदता किमेकैकत्रापि तत्र कार्त्स्न्येन संबन्ध इष्टः उतैकदेशेनेति चेत्—अत्र तार्किकच्छाययेदं प्रतिवचनं भवति—निरवयववस्तुविषये कृत्स्नैकदेशविकल्प एव नावतरतीति। वस्तुतः, कार्त्स्न्येनेत्यस्य कोऽर्थः, किमन्यत्रासंबध्यमानं सत् अत्रैव संबद्धमिति, उत प्रतिवस्तु पूर्णमिति। नाद्यः, सर्वत्र वर्तमानत्वरूपेण भावेन सहावर्तमानत्वस्य विरोधात्। द्वितीये तु पूर्तिः सर्वप्रदेशावच्छिन्नसंबन्धरूपव्याप्तिर्वा सर्वशक्तियोगो वा। उभयमपि प्रतिवस्तु तस्याक्षतमिति। तदेवं सर्वस्य

विकरणत्वान्नेति चेत्—तदुक्तम् । २ । १ । ३१ ॥

यद्यप्येकमेव ब्रह्म सकलेतरविलक्षणं सर्वशक्ति—तथापि (श्वे ६ ८) "न तस्य कार्यं करणं च विद्यते" इति करणविरहिणस्तस्य न कार्यारम्भः संभवतीति चेत्—तत्रोत्तरम्—"शब्दमूलत्वात्", "विचित्राश्च हि" इत्युक्तम् । शब्दैकप्रमाणकं सकलेतरविलक्षणं तत्तत्करणविरहेणापि तत्तत्कार्यसमर्थमित्यर्थः । तथाच श्रुतिः—(श्वे ३-१९) "पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः अपाणिपादो जवनो ग्रहीता" इत्येवमाद्या ॥ इति कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् ॥ ३१ ॥

४५ प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् २ १-१० ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् । २ । १ । ३२ ॥

यद्यपीश्वरः प्राक्सृष्टेरेक एव सन् सकलेतरविलक्षणत्वेन सर्वार्थशक्तियुक्तः स्वयमेव विचित्रं जगत् स्रष्टुं शक्नोति—तथापीश्वरकारणत्वं न संभवति, प्रयोजनवत्त्वात् विचित्रसृष्टेः, ईश्वरस्य च प्रयोजनाभावात् । बुद्धिपूर्वकारिणामारम्भे द्विविधं हि प्रयोजनम्, स्वार्थः परार्थो वा । न हि परस्य ब्रह्मणः स्वभावत एवावाप्तसमस्तकामस्य जगत्सर्गेण किंचन प्रयोजनमनवाप्तमवाप्यते । नापि परार्थं, अवाप्तकामस्य परार्थता हि परानुग्रहेण भवति, न चेदृशगर्भजन्मजरामरणनरकादिनानाविधानन्तदुःखबहुलं जगत् करुणावान् (कथं) सृजति, प्रत्युत

सर्वशक्तियुक्तमिदं ब्रह्म । सूत्रे चकारेण पूर्वोक्तवैजात्यसमुच्चयः ॥ ३० ॥

ननु ब्रह्म संकल्पक्रियाशक्तिं स्वाभाविकं नित्यमनित्यं वा । आद्ये सर्वस्यैव सर्वस्रष्टृत्वापत्तिः । अन्त्ये तस्य करणकलेवरसापेक्षत्वात् तद्रहिते तस्य भवेदित्याशंक्य परिहर्तुं विकरणत्वादिति सूत्रम् । उपसंहाराधिकरणोक्तरीत्या उपकरणानपेक्षत्वेऽपि कर्तृ करणापेक्षा भवेति प्रत्युदाहरणम् । करणेति शरीरस्याप्युपलक्षणम्, 'न तस्य कार्यं करणं' इति श्रुतावुभयस्यापि निषेधात् । "सत्यकामः सत्यसंकल्पः सर्वगन्धः सर्वरसः" इति भाष्युक्तम् ॥ सत्यम् । तदैक्षत, तेज ऐक्षतेत्येन तदवच्छेदेन संकल्पकर्तृत्वमुक्तम्, तदवच्छेदेन स्रष्टृता हि नास्त्येवेति । उत्तरयति तथापीति । सूत्रे तदुक्तमित्यस्य तत् कार्यारम्भस्य संभवनमुक्तमित्यर्थः । जवन इति । कथं पादाभावे जवनता पाण्यभावे च ग्रहीतृतेति चेत्—जवनत्वं कालविलम्बमन्तरा अपेक्षितदेशसंबन्धित्वम्, ग्रहीतृत्वमपि तद्वस्तुसंबन्ध एव । विभुत्वात् परमात्मनः सर्वदैव तदस्तीति तात्पर्यम् । यद्यपि पाणिपादरूपबाह्यकर्मेन्द्रियाभावेऽपि देहावयवविशेषरूपपाणिपादवत्त्वेनैव जवनो ग्रहीता च भवति इत्यर्थो वक्तुं शक्यते—तथापि उपात्तश्रुतौ कार्यपदेन कायस्यापि निषिद्धतया प्रकृतितेजःप्रभृत्यवच्छेदेन कायाभावस्यैव प्रामाणिकतया कार्यमनस्त्युपायैव समाधानं वक्तव्यम् । अतः पूर्वोक्त एव पन्थाः ॥ ३१ ॥

एवं तावत् विरुद्धद्वन्द्वमातानामपि विजातीये ब्रह्मण्यविरोध उपपादितः । एवमपि भावाभावयोर्मिथोविरोधस्य सर्वतन्त्रेष्टत्वात् ब्रह्मणो निमित्तकारणत्वं न भवतीत्याशङ्क्यायमुपरितनमधिकरणम् । अवाप्तसमस्तकामं ब्रह्मेति सिद्धान्तिसंमतम् । कर्तृसामान्यस्य क्रियासाध्यप्रयोजनवत्त्वात् अवाप्ताशेषकामत्वसाध्यप्रयोजनवत्त्वयोर्भावाभावरूपतया विरोधः । अवाप्तकामश्चेदम् । अतो न कारणमिति शङ्काप्रकारः ।

सुखैकतानमेव जनयेत् जगत् करुणया सृजन् । अतः प्रयोजनाभावाद् ब्रह्मणः कारणत्वं नोपपद्यत इति ॥ ३२ ॥

एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् । २ । १ । ३३ ॥

अवाप्तसमस्तकामस्य परिपूर्णस्य स्वसङ्कल्पविकार्यविविधविचित्रचिदचिन्मिश्रजगत्सर्गे लीलैव केवलं प्रयोजनम् । लोकवत् । यथा लोके सप्तद्वीपामेव मेदिनीमधितिष्ठतः संपूर्णशौर्य-वीर्यपराक्रमस्यापि महाराजस्य केवललीलैकप्रयोजनाः कन्दुकाद्यारम्भा दृश्यन्ते, तथैव परस्यापि ब्रह्मणः स्वसङ्कल्पमात्रावक्लृप्तजगज्जन्मस्थितिध्वंसादेर्लीलैव प्रयोजनमिति निरवद्यम् ॥ ३३ ॥

यद्यपि परमपुरुषस्य सकलेतरचिदचिद्वस्तुविलक्षणस्याचिन्त्यशक्तियोगात्, प्राक्सृष्टेरेकस्य निरवयवस्यापि विचित्रचिदचिन्मिश्रजगत्सृष्टिः संभाव्येत—तथापि देवतिर्यङ्मनुष्य-स्थावरात्मनोत्कृष्टमध्यमापकृष्टसृष्ट्या पक्षपातः प्रसज्येत ; अतिघोरदुःखयोगकरणात् नैर्घृण्यं चावर्जनीयमिति ॥ तत्रोत्तरम्—

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथा हि दर्शयति । २ । १ । ३४ ॥

न सापेक्षत्वादिति । न प्रसज्येयातां वैषम्यनैर्घृण्ये ; कुतः ? सापेक्षत्वात्—सृज्यमान-देवादिक्षेत्रज्ञकर्मसापेक्षत्वात् विषमसृष्टेः । देवादीनां क्षेत्रज्ञानां देवादिशरीरयोगं तत्तत्कर्मसापेक्षं दर्शयन्ति हि श्रुतिस्मृतयः । (बृ. ६-४-५) "साधुकारी साधुर्भवति ; पापकारी पापो भवति । पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति ; पापः पापेन" । तथा भगवता पराशरेणापि देवादि-

---

सृजन्नित्यन्तेन, "सुखैकतानं जनयेत् जगत् करुणया सृजन्" इति पिद्धिग्रन्थस्मारणम् । न प्रयोजन-वत्त्वात् । लोके कर्तॄणां प्रयोजनवत्त्वादस्य तदभावात् न स्रष्टृत्वमिति पूर्वपक्ष ॥ लीलाकैवल्यम् । केवलाया. भाव: कैवल्यम् । लीलाया. कैवल्यम् । केवललीलेति यावत् । लीला हि द्विविधा-' भेदच्छेदकृशोदरम्' इत्याद्युक्तफलविशेषार्थमृगया-पणबन्धद्यूतादिरूपा, फलानपेक्षकन्तुकविहारादिरूपा च । तत्र प्रथमव्या-वृत्त्यर्थं केवलेति ॥ ननु द्वितीयलीलायामपि रसः कश्चिद् भवत्येव ॥ सत्यमस्ति ॥ कथं तर्ह्यवाप्तकामतेति चेत्-अवाप्तकामत्वं नाम अपेक्षितफलसाधनसामग्रीसंपन्नत्वम् , स्वेच्छामात्रेण सर्वसंपादनसामर्थ्यम् । न तस्य साध्येन फलेन विरोधः । अथापि लीलातिरिक्तं फलं तेन नापेक्ष्यते । ननु महत्प्रयाससाध्यस्य सृष्ट्यादेः कथं लीलात्वम् । तत्र ; राजकर्तृककन्तुकविहारादिवदीषत्प्रयासोऽपि हि नास्ति ; संकल्प-मात्राधीनत्वस्योक्तत्वात् । तदाह स्वसंकल्पमात्रेति । लीलैव प्रयोजनमिति । लीलाया एव भोग्यत्वात् अनुकूलवस्तुविषयकानुभवातिरिक्तस्यानन्दस्याभावात् तदेव प्रयोजनमिति ॥ ३३ ॥

ननु प्राणिभूतादिकं सर्वं विचित्रवस्तुसंघटनसापेक्षम् । तदयं लीलायै ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तविषमसृष्टि-विधायी दुःखोत्पादनात् निर्घृणः सुखेऽपि तारतम्यकल्पनाद् विषमश्च भवेत् । न चेदृश ईश्वरस्त्वये-ष्यते । अतोऽसौ न कारणमित्यत्र वैषम्येति सूत्रम् ।

वचित्र्यहेतु सृज्य[ज्यमाना]ना क्षेत्रज्ञाना प्राचीनकर्मशक्तिरेवेत्युक्तम्, (वि पु १ ४-५१, ५२) "निमित्तमात्रमेवासौ सृज्याना सर्गकर्मणि। प्रधानकारणीभूता, यतो वै सृज्य शक्तय ॥ निमित्तमात्रं मुक्त्वैव नान्यत् किंचिदपेक्षते। नीयते तपतां श्रेष्ठ! स्वशक्त्या वस्तु वस्तुताम्" इति। स्वशक्त्या स्वकर्मणैव देवादिवस्तुतां प्राप्तिरिति ॥ ३४ ॥

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च। २। १। ३५ ॥

प्राक् सृष्टे क्षेत्रज्ञा नाम न सन्ति, कुत ? अविभागश्रवणात्, (छा ६ २ १) "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इति। अतस्तदानीं तदभावात् तत्कर्म न विद्यते, कथं तदपेक्षं सृष्टिवैषम्यमित्युच्यत इति चेत्—न, अनादित्वात् क्षेत्रज्ञाना तत्कर्मप्रवाहाणां च। तदनादित्वेऽप्यविभाग उपपद्यते च, यतस्तत् क्षेत्रज्ञवस्तु परित्यक्तनामरूपं ब्रह्मशरीरतयाऽपि पृथग्व्यपदेशानर्हमतिसूक्ष्मम्। तथाऽनभ्युपगमे अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसङ्गश्च। उपलभ्यते च तेषामनादित्वम्—(कठ १ २ १८) "न जायते म्रियते वा विपश्चित्" इति; सृष्टिप्रवाहानादित्वं च, (तै नारा १ १४) "सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्" इत्यादौ। (बृ १ ४ ७) "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्। तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत" इति नामरूपव्याकरणमात्रश्रवणात् क्षेत्रज्ञानां स्वरूपानादित्वं सिद्धम्। स्मृतावपि, (गी १३-१९) "प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि" इति॥ अत सर्वविलक्षणत्वात्, सर्वशक्तित्वात्, लीलैकप्रयोजनत्वात्, क्षेत्रज्ञकर्मानुगुण्येन विचित्रसृष्टियोगात् ब्रह्मैव जगत्कारणम् ॥ ३५ ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च। २। १। ३६ ॥

प्रधानपरमाण्वादीना कारणत्वे यद्धर्मनैकल्यमुक्तं वक्ष्यमाणं च—तस्य सर्वस्य धर्मजातस्य कारणत्वोपपादिनो ब्रह्मण्युपपत्तेश्च ब्रह्मैव जगत्कारणमिति स्थितम् ॥ ३६ ॥

इति प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् ॥ १० ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथम पाद ॥ १ ॥

निमित्तमात्रम्—अप्रधानकारणमेव। कार्यगतवैषम्यासाधारणहेतुत्वात् सर्वसाधारणत्वाच्चाप्रधानता। व्रीहियवाद्यङ्कुरवैषम्ये हि बीजशक्तिरेव हेतु, सलिलं तु साधारणम्। तस्य तस्य तत्तच्छक्त्याधायकत्वाभिप्रायेण प्राधान्यं तु परमात्मनोऽस्त्येव। तत्र अन्यथासिद्धिविरहात् वैषम्यावकाश ॥ ३४ ॥

उपादानत्वनिमित्तत्वाक्षेपपरिहारार्थानेकाधिकरणार्थसंग्रहेण निगमयति अत इति। अनेनोत्तरसूत्रं न प्रकृताधिकरणमात्रशेषम्, किंतु सर्वशेषमिति ज्ञाप्यते ॥ ३५ ॥

अस्य पादस्य परमतदूषणार्थत्वाभावात् स्वमतानुपपत्तिशङ्कापरिहाररूपत्वात् सर्वधर्मोपपत्ते रित्युक्तम्। प्रमाणा शब्दमूलमेव स्थापनात् तर्कमूलत्वाभावादुपपत्तत्वम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीवात्स्य चक्रवर्तिनो वीरराघवाचार्यस्य अभिनवदेशिकस्य कृतिषु भाष्यार्थदर्पणे द्वितीयप्रथम।

श्रीमते रामानुजाय नम। शुभमस्तु ॥

श्रीभगवद्रामानुजविरचिते (श्रीभाष्ये)

श्री शा री र क मी मां सा भा ष्ये

द्वितीयाध्याये द्वितीयः पाद.

४६. रचनानुपपत्त्यधिकरणम् २-२-१ ॥

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानं प्रवृत्तेश्च। २। २। १॥

उक्तं जगज्जन्मादिकारणं परं ब्रह्मेति। तत्र परैरुद्भाविताश्च दोषाः परिहृताः। इदानीं स्वपक्षरक्षणाय परपक्षाः प्रतिक्षिप्यन्ते। इतरथा कस्यचिन्मन्दधियः तेषां पक्षाणां युक्त्याभासमूलतामजानतः प्रामाणिकत्वशङ्कया वैदिकपक्षे किंचित् श्रद्धावैकल्यं जायेतापि। अतः परपक्षप्रतिक्षेपायानन्तरः पादः प्रवर्तते।

तत्र प्रथमं तावत् कापिलमतं निरस्यते; वैदिकानुमतसत्कार्यवादाद्यर्थसंग्रहेणैतस्य सत्पक्षनिक्षेपसंभावनाभ्रमहेतुत्वातिरेकात्। (शारी १-१-५) "ईक्षतेर्नाशब्दम्" इत्या-

---

श्रीः॥ श्रीमते रामानुजाय नमः॥ श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नम.॥

भाष्यार्थदर्पणे द्वितीयद्वितीयः

उपनिषद्वाक्यविशेषविषयकत्वात् प्रथमाध्यायस्य संगति. स्पष्टा, तत्राह उक्तमिति। द्वितीयमथमस्य विशिष्य किञ्चिद्वाक्यविषयकत्वाभावेपि उपबृंहणाविरोधेन तर्काविरोधेन च वेदान्तवाक्यानामर्थो वर्णनीय इति शंकापरिहाररूपत्वात् सर्ववाक्यविषयकत्वेन संभवति शास्त्रसंगतिः, तदाह तत्र परैरिति। अस्य तु द्वितीयद्वितीयस्य केवलं परपक्षप्रतिक्षेपरूपत्वात् वेदान्तवाक्यार्थविचारात्मकत्वाभावान्नैव शास्त्रसंगतिरित्याशंकाया निर्णीतवेदान्तार्थविषयकश्रद्धासंधुक्षणार्थमेव परपक्षप्रतिक्षेपात् तच्छेषतयैव संगतिरिति दर्शयति इदानीमित्यादिना। परमतखण्डनप्रकारस्य विशिष्य परिज्ञानाभावेऽपि यस्तावत् अनादिनिधनशास्त्रविपरीतार्थकत्वादेवान्यशास्त्रेष्वप्रामाण्यमातिष्ठते, यस्य प्रत्यक्षविरोध इव निर्णीतार्थवेदविरोधे परतर्काणामप्रतिष्ठितत्वमेवाध्यवस्यति, न तस्य श्रद्धावैकल्यप्रसक्तिरिति कस्यचिदित्युक्तम्। जायेतापीति। वेदान्ताना प्राङ्निर्णीत एवार्थ इत्यत्र न विवादः, अथापि शब्दवत् अनुमानस्यापि प्रमाणत्वात् यावदनुमानेषु परोक्तेषु दोषा नोपलभ्यन्ते, तावत् तेषा तुल्यबलत्वाभिमत्या परोक्षार्थविषये पराभ्युह. कथं सर्वथोपेक्ष्यः स्यादिति मतिर्भवति। तेन परपक्षप्रमाणाना बाधकत्वाभावेऽपि सत्प्रतिपक्षत्वे समायातीति भावः। संभावनाभ्रमेति। सत्पक्षनिक्षेपः स्यादित्युक्तैतत्कोटिकः संशय. संभावना, सत्पक्ष एव भवतीति विपरीतनिर्णयो भ्रमः, तदुभयेत्यर्थः। अतिरेकात्—अतिशयात्। नन्वीक्षत्यधिकरणकारणत्वाधिकरणप्रकृत्यधिकरणादौ परास्तस्य पुनः परासारम्भे पौनरुक्त्यमित्यत्राह ईक्षतेरिति। वेदान्तवाक्याना सांख्यतत्त्वप्रतिपादकत्वासंभवनिरूपणैदम्पर्यं तेषाम्। तन्मतासौष्ठवमत्रैव वक्तव्यमिति भाव.। नायं पादः परैः सह कलहेन परपक्षप्रतिक्षेपार्थं प्रवृत्तः। अतो वीतरागस्य किं परै. सह कलहेनेत्याक्षेपस्य नावसर.। वीतरागोऽपि, परैः प्रविश्य मतव्यवस्थाने क्रियमाणे स्वपक्षगरिमज्ञापनाय तत्र दोषोद्भावनेन

दिभि वैदिकवाक्यानामतत्परत्वमात्रमुक्तम्, अत्रैव तत्पक्षस्वरूपप्रतिक्षेपः क्रियत इति न पौनरुक्त्याशङ्का ॥ एवा[हि]साङ्ख्यानां दर्शनस्थितिः—(सारूयका ३)

'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥"

इति तत्त्वसंग्रहः । मूलप्रकृतिर्नाम सुखदुःखमोहात्मकानि लाघवप्रकाशचलनोपष्टम्भन-गौरवावरणकार्याणि अत्यन्तातीन्द्रियाणि कार्यैकनिरूपणविवेकानि अन्यूनानतिरेकाणि समता-मुपेतानि सत्त्वरजस्तमांसि द्रव्याणि । सा च सत्त्वरजस्तमसां साम्यरूपा प्रकृतिरेका स्वयमचे तना अनेकचेतनभोगापवर्गार्था नित्या सर्वगता सततविक्रिया न कस्यचिद्विकृतिः, अपितु

तत्तुल्यबलत्वबुद्धिनिरसनं कर्तुमर्हति, न तु जोषं स्थातुम्। इदं तु मुमुक्षून् महत्त्वशास्त्राधिकृतान् उद्दिश्यैव तन्मतदोषव्युत्पादनमिति ।

अत्र विशिष्य सूत्राद्यनुक्तावपि अधिकरणगत्या सर्वमस्तीति मन्तव्यम् । औपनिषदं कारणवाद एव स्तु नत श्रद्धेयो न वेत्येतत्पादानुगतो विषयः । तत्र प्रथमाधिकरणे, साङ्ख्यमतमभ्युपपन्नं न वेति विशयः । प्रथमं शास्त्रयोनित्वयोक्तया युक्त्या स्वसाधनमुखेन साङ्ख्यमतस्य निरासासम्भवेऽपि तर्कमात्रेण तत्त्वे निर्णीयमाने साङ्ख्यमतं स्थास्यत्येव, तत्र तत्त्वानां तर्केत एव स्थापनादिति पूर्वपक्षः । अस्य च तन्मत-प्रथमनिरूपणसापेक्षत्वात् तन्मतप्रक्रियामनुवदति । एवेति । अविकृतिः—न विकृतिः । प्रकृति-विकृतयः प्रकृतयः सत्यो विकृतयः । षोडशकः षोडशसंख्यापरिमितो गणः । तुशब्दपाठस्तत्रसमतः । विकारस्तु केवलविकृतिरिति । चशब्दश्चेत्, सोऽपि स्थले अवधारणः एव । पुरुषः जीवः । आत्मैकव चनम् । इति तत्त्वसंग्रहः—इति कारिकया साङ्ख्यग्रन्थे तत्त्वानां सर्वेषां संक्षिप्य कथनमित्यर्थः । कारिकार्थं विशदयति मूलेति । लाघवप्रकाशौ सत्त्वकार्यौ । चलनोपष्टम्भने रजसः, शिष्टे तमसः । लाघवं गुरुत्वमत्यनीको धर्मः । प्रकाशः तत्त्वज्ञानम् । उपष्टम्भनम् प्रवर्तनम् । गौरवं पतनहेतुर्गुरुत्वम् । आवरणमप्रकाशः । कार्यैकेति पदस्य कार्यमात्रेण निरूपणं यस्य, स विवेको मिथोभेदो येषा मानीत्यर्थः । सुखदुःखमोहानां मिथोर्भिन्नत्वमानुभविकम् । [illegible] वस्तु एतत्त्रयात्मकम् । यथैका युवतिः पत्युः सुखाय, सपत्न्याः दुःखाय, कामिनोऽन्यस्य मोहाय च कल्पत इति सा त्रयात्मिका । एवमेव सूक्ष्मतया मूलकारणे सत्त्वरजस्तमांसीति व्यवहारः । सुखदुःखादिवत् लाघवप्रकाशादेर्विरोधाभावात् तत्कार्यभेदेन कारणभेदासिद्ध्या त्रीण्येवेत्यनीति । अन्यूनेति तत्पुरुषः, अनतिरेकेति बहुव्रीहिः । एतावत्पर्यन्तं कार्यकारणसाधारण्यम् । समतामुपेतानीति परममूलस्य विशेषः । तदेतत् विस्पष्टयति साम्यावस्था प्रकृतिरिति । त्रिगुणमिति तन्त्रव्यवहारे कृतेऽपि सत्त्वादेर्द्रव्यत्वं गुणत्वमतिरिक्तत्वञ्च तदिष्टम् । 'सघातपरार्थत्वात्' इति त्रयाणां सघातः प्रकृतिरिति हि मन्यते । पश्चाच्चैतन्यारोपो वक्ष्यते, अत स्वयमचेतनेत्युक्तम् । सर्वगता सर्वव्यापिनी । सततविक्रिया सर्वदा परिणा मिनी—प्रलये प्रतिक्षणं समपरिणामा, सर्गे विषमपरिणामा । प्रकृतिविकृतय इत्यत्र विकृतिश्च

परमकारणमेव। महदाद्याः तद्विकृतयोऽन्येषां च प्रकृतयः सप्त—महान् अहङ्कारः शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रम् इति। तत्राहङ्कारस्त्रिधा (त्रिधः)—वैकारिकः तैजसो भूतादिश्च, क्रमात् सात्त्विको राजसस्तामसश्च। तत्र वैकारिकः सात्त्विक इन्द्रियादिः; भूतादिस्तामसो महाभूतहेतुभूततन्मात्रहेतुः; तैजसो राजसस्तूभयोरनुग्राहकः। आकाशादीनि पञ्च महाभूतानि, श्रोत्रादीनि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, वागादीनि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, मन इति केवलविकाराः षोडश। पुरुषस्तु निष्परिणामत्वेन न कस्यचित् प्रकृतिः, न च कस्यचिद्विकृतिः। स एव निर्धर्मकः चैतन्यमात्रवपुर्नित्यो निष्क्रियः सर्वगतः प्रतिशरीरं भिन्नश्च। निर्विकारत्वात् निष्क्रियत्वाच्च तस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च न संभवति।

एवम्भूतेऽपि तत्त्वे मूढाः प्रकृतिपुरुषसंनिधिमात्रेण पुरुषस्य चैतन्यं प्रकृतावध्यस्य, प्रकृतेश्च कर्तृत्वम्, स्फटिकमणाविव जपाकुसुमस्यारुणिमानम्, पुरुषेऽध्यस्य, 'अहं कर्ता भोक्ता' इति मन्यन्ते। एवमज्ञानाद्बन्धः, तत्त्वज्ञानाच्चापवर्गः।

तदेतत् प्रत्यक्षानुमानागमैः साधयन्ति। तत्र प्रत्यक्षसिद्धेषु पदार्थेषु नातीव विवादपदमस्ति। आगमोऽपि कपिलादिसर्वज्ञज्ञानमूल इति सोऽपि प्रथमे काण्डे प्रमाणलक्षणे निरस्तप्रायः। यदिदं प्रधानमेव जगत्कारणमित्यनुमानम्, तन्निरसनेन तन्मतं सर्वं निरस्तं भवतीति तदेव निरस्यते।

प्राक्, प्रकृतित्वं पञ्चादित्याशयेन **तद्विकृतय** इति पूर्वमुक्तम्। **इन्द्रियादिः** एकादशेन्द्रियसाक्षात्कारणम्। **भूतादिः** तन्मात्रद्वारा पञ्चभूतकारणम्। तत्र शब्दतन्मात्रमाकाशकारणम्। वाय्वादीनां तु क्रमेण पूर्वपूर्वतन्मात्रविशिष्टोत्तरतन्मात्रकारणकता। **निर्धर्मकः** रागादिविकाररहितः। आत्मगुणानां बुद्धिनिष्ठत्वस्यैव तैः स्वीकारात्। **चैतन्यमात्रवपुः** ज्ञानस्वरूपः, न तु ज्ञाता। **एवम्भूतेऽपि तत्त्वे**—वस्तुस्थितौ एवंसत्यामपि। **पुरुषस्य चैतन्यमिति** राहोः शिर इतिवत् प्रयोगः। **प्रकृतेः** बुद्ध्यपरपर्यायमहत्तत्त्वरूपेण परिणतायाः प्रकृतेः। अहं कर्ता भोक्तेत्यत्र अहमिति अध्यस्तचैतन्यकाहंकाराभिन्नबुद्धितत्त्वाभेदेनात्मग्रहणम्। तत्राऽऽत्मनि कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्बुद्धिगतयोरारोपेणोपलब्धिः।

एतन्मतनिरासश्च तत्साधकप्रमाणनिरासेनैव कार्यः। तत्र तदिष्टप्रमाणत्रये तर्कमात्रनिरासे कारणं वक्तुमाह **तदेतदिति**। प्रकृत्यादितत्त्वजातमित्यर्थः। **आगमैरिति**। पारिभाषिकनामानि, तत्तदर्थोपासनतत्फलादीनि च बहूनि तदागममन्तरा दुर्ग्रहाणीति। **नातीवेति**। धर्मधर्मिणोरभेदः; कार्याणामभिव्यक्तिरेव, न पुनः अवस्थाप्राप्तिरित्यादौ विवादोऽस्ति। प्रत्यक्षज्ञानं नाम अन्तःकरणस्येन्द्रियकुल्याद्वारा बहिर्निःसृतस्य यथाविषय संयोगः इतीदृशमपि दूष्यम्। अथाप्यमुख्यत्वादुपेक्ष्यत इति भावः। **प्रमाणलक्षणे** प्रमाणाध्याये मीमांसायां प्रथमे। **निरस्तप्रायः**। धर्ममीमांसायां धर्मविषयकागममात्रस्य निरसनीयत्वेऽपि श्रुतिप्रतिपादितविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वहेतुनैव तन्निरासात् वेदान्तविरुद्धतत्त्वार्थागमविषयेऽपि स न्यायोऽवतरतीत्याशयेन **प्रायपदम्**। ननु प्रसिद्धपरमाणुकारणतर्कनिरस्तत्वादेव प्रधानकारणतर्को न स्थास्यतीति

ते चैव वर्णयन्ति—कृत्स्नस्य जगतः एकमूलत्वमवश्याभ्युपगमनीयम्, अनेकेभ्यः कार्योत्पत्त्यभ्युपगमे कारणानवस्थानात्। तन्तुप्रभृतयो ह्यवयवाः स्वांशभूतैः षड्भिः पार्श्वैः परस्परं संयुज्यमाना अवयविनमुत्पादयन्ति, ते च तन्त्वादयः स्वावयवैस्तथाभूतैरुत्पाद्यन्ते, ते च तथाभूतैः स्वावयवैरिति परमाणुभिरपि स्वकीयैः षड्भिः पार्श्वैः संयुज्यमानैरेव स्वकार्योत्पादनमभ्युपेतव्यम्, अन्यथा प्रथिमानुपपत्तेः। परमाणवोऽप्यंशित्वेन स्वांशैस्तथैवोत्पाद्यन्ते, ते च स्वांशैरिति न क्वचित् कारणव्यवस्थितिः। अतः कारणव्यवस्थासिद्ध्यर्थमेकद्रव्यं विविधविचित्रपरिणामशक्तियुक्तं स्वयमप्रच्युतस्वरूपमेव महदाद्यनन्तावस्थाश्रयं कारणमाश्रयणीयम्। तच्चैकं कारणं गुणत्रयसाम्यरूपं प्रधानमिति।

तत्कल्पने हेतून् उपन्यस्यन्ति—(सांख्य का. १५, १६)

"भेदानां परिमाणात् समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च।

कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य॥ कारणमस्त्यव्यक्तम्" इति।

अयमर्थः—विश्वरूपमेव वैश्वरूप्यम्=विचित्रसंनिवेशं तनुभुवनादि कृत्स्नं जगत्। तच्च जगत् विचित्रसंनिवेशत्वेन कार्यभूतं तत्सरूपाव्यक्तकारणकम्, कुतः? कार्यत्वात्। कार्यस्य हि सर्वस्य तत्सरूपात् कारणविशेषाद्विभागः तस्मिन्नेवाविभागश्च दृश्यते, यथा घटमकुटादेः कार्यस्य तत्सरूपात् मृत्सुवर्णादेः कारणाद्विभागः तस्मिन्नेव चाविभागः। अतो विश्वरूपस्य जगतः तत्सरूपात् प्रधानादुत्पत्तिः तस्मिन्नेव लयश्चेति प्रधानकारणकमेव जगत्॥

प्रतिनिरासाय तदाशयमाह अनेकेभ्य इति। वक्ष्यमाणकारिकायां भेदानां परिमाणादित्यस्य परमाणुदूषणपरतयाऽपि व्याख्याने सुकरमित्याशयेनाप्येवं भवमयुक्तम्। पार्श्वैः एकैकपार्श्वगतैरंशैः। परमाणुप्रभृति सर्वं वस्तु दशदिक्संबन्धि। तत्रैकैकमपि वस्तु अन्येन वस्तुना यदा पार्श्वे संयुज्यते, तदा तद्वस्तुतत्पार्श्वगतदिग्भागाश्रयेण स्वकीयपार्श्वदिग्भागाश्रये तत्र संयोगो भवतीति परमाणुद्वयगतांशलक्षणैः षड्भिः पार्श्वैरित्युच्यत इति ध्येयम्। अन्यथा पार्श्वमात्रं विना कार्त्स्न्येन संयोगस्वीकारे। प्रथिमानुपपत्तेः। उभयोः समपरिमाणतया स्थूलता न स्यादिति। अंशित्वेन सावयवत्वेन। अपरिणतांशोऽप्यस्तीति ज्ञापयति स्वयमप्रच्युतेति। त्रयसाम्यरूपमिति। गुणानामंशतः संयोगो न, किंतु विभूनां तेषां कार्त्स्न्येन व्याप्तिरेव। एवंभूतसाम्यस्यैकत्वात् एकं प्रधानमिति नानुपपन्नमिति भावः। भेदानां विशेषाणां गुणवैषम्यरूपविशेषभाजां महदादीनां परिमाणात् परिमितत्वात् अव्यापित्वात्। अव्यापिनामनित्यतया आद्यकारणत्वायोगात्। समन्वयात् घटादौ मृदादेरिव सर्वकार्यानुगतत्वादित्यर्थः। शक्तितः प्रवृत्तेः। प्रकृतिविषयकशक्तिमत्त्वात्। कारणेति। कारणात् कार्यस्य विभागात् आविर्भावात्। वैश्वरूप्यस्य। विश्वरूपमेव वैश्वरूप्यम्। तस्य विचित्रसंस्थानकस्य अविभागात् लयात्। जगत् उत्पद्यमानत्वात् लीयमानत्वाच्च सकारणकम्। तत्र सर्वानुस्यूतत्वात् गुणत्रयात्मकमेव कारणम्। अननुस्यूतवस्तुनि कार्यस्य कदाचिदनभिव्यक्ततया स्थितत्वमसंभवाद्विमेवोत्पादनसंभवम्। महदादीनां तु परिमितत्वात् तत्कारणमन्यत्

गुणत्रयसाम्यरूपं प्रधानमेव जगतः कारणम्; सत्त्वरजस्तमोमयसुखदुःखमोहात्मकत्वात् जगतः; यथा मृदात्मनो घटस्य मृद्द्रव्यमेव कारणम्॥ तदेव हि तद्रूपस्यान्वयप्रकृति-शक्तिमत्; तथा दर्शनात्॥ अव्यक्तस्य गुणसाम्यरूपस्य देशतः कालतश्चापरिमितस्यैव कारणत्वं भेदानां महदहङ्कारतन्मात्रादीनां परिमितत्वादवगम्यते। महदादीनि च घटादिवत् परिमितानि कृत्स्नजगदुत्पत्तौ न प्रभवन्ति। अतस्त्रिगुणं जगत् गुणत्रयसाम्यरूपप्रधानैककारणमिति निश्चीयते—

अत्रोच्यते—रचनानुपपत्तेश्च नानुमानं प्रवृत्तेश्च। अनुमीयत इत्यनुमानम्—न भवदुक्तं प्रधानं विचित्रजगद्रचनासमर्थम्, अचेतनत्वे सति तत्स्वभावाभिज्ञानधिष्ठितत्वात्; यदेवम्, तत् तथा; यथा रथप्रासादादिनिर्माणे केवलदार्वादिकम्। दार्वादेरचेतनस्य अतज्ज्ञानधिष्ठितस्य कार्यारम्भानुपपत्तेर्दर्शनात्, तज्ज्ञाधिष्ठितस्य कार्यारम्भप्रवृत्तेर्दर्शनाच्च न प्राज्ञानधिष्ठितं प्रधानं कारणमित्युक्तं भवति॥ चकारादन्वयस्यानैकान्त्यं समुच्चिनोति। न ह्यन्वितं शौक्ल्यगोत्वादि कारणत्वव्याप्तम्॥ न च वाच्यम्—मा भूदन्वितानामपि शौक्ल्यादिधर्माणां कारणत्वम्; द्रव्यस्य तु हेमादेः कार्येऽन्वितस्य कारणत्वव्याप्तिरस्त्येव; सत्त्वादीन्यपि द्रव्याणि कार्येऽन्वितानि कारणत्वव्याप्तानि—इति; यतः सत्त्वादयो द्रव्यधर्माः, न तु द्रव्यस्वरूपम्। सत्त्वादयो हि पृथिव्यादिद्रव्यगतलघुत्वप्रकाशादिहेतुभूताः तत्स्वभावविशेषा एव; न तु मृद्धिरण्यादिवत् द्रव्यतया कार्यान्विता उपलभ्यन्ते। गुणा इत्येव च सत्त्वादीनां प्रसिद्धिः॥

कल्प्यमानमनवस्थाभयादपरिमितमिष्यत इति श्लोकार्थः। **गुणत्रयसाम्यरूपमित्यादि** समन्वयादित्यस्य व्याख्यानम्। **तदेव हीत्यादि** शक्तितः प्रवृत्तेरित्यस्य। कार्यस्य प्रवृत्तिरुत्पत्तिरेव। **तथादर्शनादिति।** न हि दण्डादिकं घटादावनुवृत्तं तदुपादानत्वार्हम्। उपादीयते कार्यं यत्, यदाभिव्यज्यते तद्ध्युपादानमिति भावः। सूत्रे रचनाशब्दस्य चेतनव्यापारे प्रसिद्धस्य प्रयोगः चेतनकर्तव्यस्याचेतनमात्राकार्यत्वद्योतनार्थः। तत्फलितमनुमानमाह **न भवदिति।** **विचित्रजगदिति** प्रकृताभिप्रायेण। कार्योत्पादनासमर्थत्वमेव साध्यं दृष्टानुगुणम्। ननु प्रधानस्यानुमानतोऽसिद्धावत्रानुमाने आश्रयासिद्धिः, सिद्धौ तु जगद्रचनसामर्थ्यविरहस्य साध्यस्य बाध इति चेन्न—यद्यचेतनं प्रधानं तत्स्वभावाभिज्ञानधिष्ठितं स्यात्, तर्हि कार्यनिर्माणासमर्थं स्यादिति तर्कप्रयोगे तात्पर्यात्। अत एव सूत्रे **रचनानुपपत्तेरित्युक्तम्।** अत्र व्यतिरेकमुखेनापि व्याप्यव्यापकभावसिद्धिं दर्शयितुम् एतत्तर्कानुग्राह्यमनुमानं दर्शयितुञ्च सूत्रे **प्रवृत्तेश्चेत्युक्तम्।** जगत् प्राज्ञाधिष्ठितकारणकम्, उत्पद्यमानत्वात् घटादिवदिति प्रयोगः। न च तर्ह्यनुमानेनैवेश्वरसिद्ध्यापत्तिः, साङ्ख्यसंमतजीवविलक्षणाभिज्ञानेकचेतनग्रहणेनाप्यनुमानपर्यवसानस्य शास्त्रयोनित्वाधिकरणे उक्तत्वात्। एवं तर्कप्रमाणयोः समुच्चयाय द्वितीयश्चकारः। प्रथमस्तु रचनानुपपत्तिवत् समन्वयानुपपत्तिरप्यस्तीत्यनुक्तसमुच्चायकः। तदाह **चकारादिति।** सुखदुःखमोहरूपाणां सत्त्वरजस्तमसां शौक्ल्यादिवत् गुणत्वेन प्रसिद्धानां द्रव्यवत् प्राधान्येनान्वयानुपपत्त्या न तदभिन्नस्य प्रधानस्य कारणता। प्राधान्येनान्वयो हि समन्वयः;

यच्च कारणव्यवस्थासिद्धये जगत एकमूलत्वमुक्तम्, तदपि सत्त्वादीनामनेकत्वान्नोपपद्यते। अत एव कारणव्यवस्था च न सिद्ध्यति। साम्यावस्था सत्त्वादय एव हि प्रधानमिति त्वन्मतम्। अतः कारणबहुत्वादनवस्था तदवस्थैव। न च तेषामपरिमितत्वेन व्यवस्थासिद्धिः, अपरिमितत्वे हि त्रयाणामपि सर्वगतत्वेन न्यूनाधिकमात्राभावात् वैषम्यासिद्धेः कार्यारम्भासम्भवात् कार्यारम्भायैव परिमितत्वमवश्याश्रयणीयम् ॥ १ ॥

यत्र रथादिषु स्पष्टं चेतनाधिष्ठितत्वं दृष्टम्, तद्व्यतिरिक्तं सर्वं पक्षीकृतमित्याह—

पयोम्बुवच्चेत् - तत्रापि। २। २। २॥

यदुक्तं प्रधानस्य प्राज्ञानधिष्ठितस्य विचित्रजगद्रचनानुपपत्तिरिति—तन्न, यतः पयोऽम्बुवत् प्रवृत्तिरुपपद्यते। पयसस्तावत् दधिभावेन परिणममानस्यानन्यापेक्षस्य आद्यपरिस्पन्दप्रभृतिपरिणामपरम्परा स्वत एवोपपद्यते। यथा च वारिदविमुक्तस्याम्बुन एकरसस्य नारिकेलताल-चूत कपित्थ निम्ब तिन्त्रिण्यादिविचित्ररसरूपेण परिणामप्रवृत्तिः स्वत एव दृश्यते—

अन्यथा गोत्वशौक्ल्यादौ व्यभिचारादित्यर्थः। अतएवेत्येतत् विवृणोति साम्यावस्था इति। तथा च सत्त्वादीनां द्रव्यत्वेऽपि परिमितत्वे सिद्धे, भेदान्न परिमाणादिति भवदुक्त्यैव कारणान्तरापेक्षेत्यनवस्थेति भावः। सिद्धान्ते तु सत्त्वादिगुणात्मकं प्रधानमेकमेव विचित्रपरिणामसक्षमित्यनवस्था नैव ॥ १ ॥

जगत्कारणमचेतनं चेतनाधिष्ठानसापेक्षमचेतनत्वादित्यनुमाने पयोम्बुप्रभृतौ व्यभिचरितमिति शङ्कां परिहर्तुमुपरि सूत्रम्। तदर्थं सङ्गृह्णाह यत्रेति। पक्षीकृतमिति। पयःप्रभृतौ व्यभिचारप्रदर्शनं हि साध्याभावनिश्चये सत्येव। तत्तु न, किन्तु तत्रापि संशय एव। अचेतनं सर्वं चेतनसापेक्षमिति व्याप्त्यङ्गीकारे रथादेरपि कस्यचित् चेतनमन्तरा सम्भवापत्तिरिति स्थिते, तद्बलात् पयोम्बुप्रभृतावपि जगतीव चेतनाधिष्ठानमनुमेयमेव। व्यभिचारसंशयस्तु तर्कैण निरस्यते। जगदिति वा जगत्कारणमिति वा पक्षनिर्देशं विना, विवादास्पदं कार्यमिति वा तादृशकारणमिति वा तत्तदनुमाने पक्षनिर्देशात्तु सर्वस्य पक्षतया न व्यभिचारसंशयस्याप्यवकाश इति भावः। दधिभावेनेति। यद्यपि साङ्ख्ये, "वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य। पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य" इति वत्सार्थक्षीरप्रवृत्तावेव चेतनानपेक्षत्वं निदर्शितम्—तथापि त्रिगुणे प्रधाने परिस्पन्दरूपप्रवृत्तेस्तदनिष्टत्वात् कार्यजनकत्वरूपं यत् परिणामित्वम्, तद्रूपप्रवृत्तेरेव वक्तव्यत्वात् द्रव्यात्मककार्योपादानत्वस्य प्रकृतसंदर्भे विचार्यमाणत्वाच्चैवं व्याख्यातम्। न चेदं धीम्भ न भवतीति सुवचम्, उपसंहारदर्शनाधिकरणे क्षीरस्य दधिभावेन परिणामे निरपेक्षत्वस्य सूत्रकृतैवोक्ततया तस्यैवात्र स्मारणसंभवात्। अम्बुविषये तु साङ्ख्यैरेव स्पष्टमुक्तम्, "परिणामतः सलिलवत्" इति। अत्र च क्षीरस्य वत्सार्थप्रवृत्तिवत्, जलस्य निम्नदेशस्यन्दनरूपप्रवृत्तेरेव ग्रहणेन व्याख्याने शाङ्कर नादृतम्। साङ्ख्योक्तस्यैव स्वीकारासम्भवात्। दृष्टान्तद्वयेऽन्यतरस्य साङ्ख्योक्तरीतित्यागः मतद्वयेऽपि तुल्यः। तत्र कार्यद्रव्यपरिणामित्वानुगुण्यार्थवर्णनमस्मत्पक्षे इति विशेषः। परिणममानस्येति। आत्मनेपदिप्रयोगः शाकटायनमतसमादृत एव। परिस्पन्देति। परिणामेत्यर्थः। स्वत एवोपपद्यते इति।

तथा प्रधानस्यापि परिणामस्वभावस्यान्यानधिष्ठितस्यैव प्रतिसर्गावस्थायां सदृशपरिणामेनावस्थितस्य सर्गावस्थायां गुणवैषम्यनिमित्तविचित्रपरिणाम उपपद्यते। यथोक्तम्, (साङ्ख्यका. १६) "परिणामतः सलिलवत् प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात्" इति। तदेवमव्यक्तमनन्यापेक्षं प्रवर्तत इति चेत्—अत उत्तरम्, तत्रापि इति; यत् क्षीरजलादि दृष्टान्ततया निदर्शितम्, तत्रापि प्राज्ञानधिष्ठाने प्रवृत्तिर्नोपपद्यते। तदपि पूर्वत्र पक्षीकृतमित्यभिप्रायः। (शारी. २-१-२४) "उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि" इत्यत्र दृष्टपरिकरान्तररहितस्यापि स्वासाधारणपरिणाम उपपद्यत इत्येतावदुक्तम्, न प्राज्ञाधिष्ठितत्वं पराकृतम्; (बृ. १-७-४) "योऽप्सु तिष्ठन्" इत्यादिश्रुतेः ॥ २ ॥

इतश्च—

व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ २ । २ । ३ ॥

सत्यसङ्कल्पेश्वराधिष्ठानानपेक्षपरिणामित्वे सर्गव्यतिरेकेण प्रतिसर्गावस्थयाऽनवस्थितिप्रसङ्गाच्च न प्राज्ञानधिष्ठितं प्रधानं कारणम्। प्राज्ञाधिष्ठितत्वे तस्य सत्यसङ्कल्पत्वेन सर्गप्रति-

---

आत्मव्यापारसापेक्षत्वात् चेतनः कारणमिति शङ्काऽनवकाशमिदं वाक्यम्, उपलभ्यत इत्यन्वयोगात्, यथेत्यनारम्भाच्च। अथ तु दृष्टान्ततामाह। यथा चेति। चकारः पयोदृष्टान्तसमुच्चये। प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात् प्रतिनियताः गुणा यस्मिन् आश्रये (द्रव्ये) स प्रतिगुणाश्रयः। प्रतिगुणाश्रये प्रतिगुणाश्रये विशेषः प्रतिगुणाश्रयं विशेष इति वीप्सायां प्रथम. प्रति। आश्रयाश्च तालनारिकेलादयः। इत्यादीत्यादिना, 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्यो नद्यः स्यन्दन्ते' इत्यादिग्रहणम् ॥ २ ॥

ननु स्थाविस्थले यथादर्शनमेष्टव्यम्। क्षीरादिपक्षीकरणं तु तदा स्यात्, यदि जगत ईश्वरकर्तृकत्वासंभवानिर्णयः। जगच्च प्रेक्षावत्कर्तृकम् स्वार्थ-कारुण्यान्यतरानधीनत्वात्; यन्नैवम्, तन्नैवमिति तत्कर्तृकत्वमेव तु सिद्धमिति शङ्काम्, "वत्सविवृद्धि" इति कारिकायां सांख्यतत्त्वकौमुद्युक्तरीत्या प्राप्तां मुखान्तरेणोद्भाव्य परिहरिष्यन् प्रधानस्य प्राज्ञानपेक्षत्वेऽनुपपत्तिं निक्षिप्य प्रदर्शयत् सूत्रमवतारयति इतश्चेति। नानुमानमित्यनुषङ्गः। अनुमानमित्यस्य अप्रमाणात्मकं प्रधानमित्यर्थः। अनपेक्षपरिणामित्वे इति। तथा च तर्कोपष्टब्धं प्राज्ञकर्तृकत्वानुमानमवतारिकोक्तानुमानेन सत्प्रतिपक्षितं न भवतीति भावः। व्यतिरेकेति। जगत्कारणत्वेन कल्प्यस्य प्रधानस्येष्ट आकारः सर्गावस्था। तद्व्यतिरेकः प्रतिसर्गरूपप्रलयावस्था। व्यतिरेकेणावस्थानस्याभावो व्यतिरेकानवस्थितिः। व्यतिरेकेत्यस्यावस्थितान्वयः। अनपेक्षत्वात् चेतनाधिष्ठानरूपकारणान्तरानपेक्षत्वात्। अचेतनं प्रधानं सर्गव्यापृतं न तत उपरमेतेति प्रलयावस्था उभयेष्टा न सिद्ध्येदिति सूत्रार्थः। ननु संकल्प एव प्रतिसर्गविषये कुतो भवति? न हि परिपूर्णस्य ततः फलम् ॥ निरन्तरदुःखानुभवनिवर्तनेच्छैव कारणमिति चेत्—इयं हि दया। अस्यां सत्यां तुल्यन्यायात् दुःखानुत्पादनेच्छाऽपि भवतीति सृष्टिरेव न स्यात्। अचिद्विशिष्टानां चितां सुखोत्पादयिषयेति चेत्—विषमसृष्टिः कथम्; सुखमयसृष्टिप्रसङ्गात्। तथा

सर्गविचित्रसृष्टिव्यवस्थासिद्धिः । न च वाच्यम्—ब्रह्माधिष्ठितत्वेऽपि तस्यावाप्तसमस्तकामस्य परिपूर्णस्यानवधिकातिशयानन्दस्य निरवद्यस्य निरञ्जनस्य सर्गप्रतिसर्गव्यवस्थाहेत्वभावात्, विषमसृष्टौ निर्दयत्वप्रसङ्गाच्च समानोऽस्य दोष इति—परिपूर्णस्यापि लीलार्थप्रवृत्तिसंभवात्, स्वज्ञस्य तस्य परिणामविशेषापन्नप्रकृतिदर्शनरूपसर्गप्रतिसर्गविशेषहेतो संभवात्; क्षेत्रज्ञ-कर्मणामेव विषमसृष्टिव्यवस्थापकत्वाच्च ॥

नन्वेवं क्षेत्रज्ञपुण्यापुण्यरूपकर्मभिरेव सर्वा व्यवस्था सिद्ध्यन्तीति कृतमीश्वरेणाधिष्ठात्रा । पुण्यापुण्यरूपानुष्ठितकर्मसंस्कृता प्रकृतिरेव पुरुषार्थानुरूपं तथातथा व्यवस्थया परिणस्यते, यथा निदाघदूषितानामन्नपानादीनाम्, औषधविशेषाप्यायितानां च सुखदुःखहेतुभूत परिणामविशेषो देशकालव्यवस्थया दृश्यते । अतः सर्गप्रतिसर्गव्यवस्था देवादिविषमसृष्टि कैवल्यव्यवस्था च सर्वप्रकारपरिणामशक्तियुक्तस्य प्रधानस्यैवोपपद्यत इति—

अनभिज्ञो भवान् पुण्यापुण्यकर्मस्वरूपयोः । पुण्यापुण्यस्वरूपे हि शास्त्रैकसमधिगम्ये । शास्त्रं चानादिनिधनं अविच्छिन्नपाठसंप्रदायं—अनाघ्रातप्रमादादिदोषगन्धं वेदाख्याक्षरराशिः, तच्च 'परमपुरुषाराधनतद्विपर्ययरूपे कर्मणी पुण्यापुण्ये, तदनुग्रहनिग्रहायत्ते च तत्फले सुखदुःखे' इति वदति । तथाऽऽह [भगवद्]द्रमिडाचार्यः, (वृ २ ७-४) "फलसंधिमन्तस्तया हि कर्मभिरात्मानं पिप्रीषन्ति । स प्रीतोऽलं फलायेति शास्त्रमर्यादा" इति । तथा च श्रुतिः, (तै ना) "इष्टापूर्तं बहुधा जातं जायमानं विश्वं बिभर्ति भुवनस्य नाभिः" इति । तथा च भगवता स्वयमेवोक्तम्, (गी १८ । ४६) "यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।

च विषमसृष्टेरेवाभावे किमिति तन्निर्वर्तनसंकल्प इति शङ्कां परिहरति न चेति । लीलारसानुभूत्यया परेषामनर्थान् सृजन् लीलारसान् अनुभवतीत्युक्तौ निर्दय एव स्यादित्यत्राह सर्वज्ञस्येति । प्रकृते एवम्भूते परिणामे प्राप्ते प्रतिसर्ग आरब्धव्य, एवम्भूते च सर्ग इति संकल्पितवान् स तद्दर्शनवशात् तथा तथा करोति । अनर्थजनकं वैषम्यं तु कर्मायत्तमिति । सर्वा व्यवस्था प्रकृते तत्तत्परिणाम व्यवस्था सर्गप्रतिसर्गव्यवस्था सुखित्वादिव्यवस्था च । कैवल्यव्यवस्था कस्यचिन्मोक्षप्राप्ति । फलसंधिमन्तस्तया स्व फलमनपेक्ष्य कर्माणि यज्ञदानतपःप्रभृतिभिर्विहितैः देवतोद्देश्यकैस्तदनुद्देश्यकैश्च । आत्मानं परमात्मानम् । पिप्रीषन्ति प्रीणयितुमिच्छन्ति । अलमिति । न मध्ये अपूर्वम-प्रामाणिकं कल्प्यमिति भावः । पिप्रीषन्तीति सन्प्रयोग यथावस्थितशास्त्रार्थाभिज्ञकर्तृविवक्षया । तार्किकमीमांसकाभिमतस्यापूर्वस्य निरसनकल्पनेयमपूर्वेति मतिमुद्दासाय प्राचीनसंमतिप्रदर्शनं द्रमिडाचार्य इति । सोऽपि स्वपूर्वपुरुषान् प्रमाणयन् पिप्रीषन्तीत्युक्तवान् । अत इति शुभम पूर्वेषाम्, अतोऽपूर्वकल्पनमनावश्यकमिति भाव । इष्टापूर्तम् इष्टम् पूर्तम् यागादि तटाकनिर्माणादि च । पूर्तग्रहणं देवतानुद्देश्यकेऽपि तत्प्रीतिरस्तीति द्योतनाय । भुवनस्य नाभिः सर्वाधारभूतः परः बिभर्ति भुङ्क्ते, फलप्रदान भारमपि वहति स्वयम् । तथा च कर्मापेक्षा प्रकृतिपरिणाम इत्यस्य भगवन्निग्रहानुग्रहापेक्षेत्येवार्थ इति

सर्गविचित्रसृष्टिव्यवस्थासिद्धिः । न च वाच्यम्—प्राज्ञाधिष्ठितत्वेऽपि तस्यावाप्तसमस्तकामस्य परिपूर्णस्यानवधिकातिशयानन्दस्य निरवद्यस्य निरञ्जनस्य सर्गप्रतिसर्गव्यवस्थाहेत्वभावात्, विषमसृष्टौ निर्दयत्वप्रसङ्गाच्च समानोऽयं दोष इति—परिपूर्णस्यापि लीलार्थप्रवृत्तिसंभवात्, सर्वज्ञस्य तस्य परिणामविशेषापन्नप्रकृतिदर्शनरूपसर्गप्रतिसर्गविशेषहेतोः संभवात्, क्षेत्रज्ञकर्मणामेव विषमसृष्टिव्यवस्थापकत्वाच्च ॥

नन्वेवं क्षेत्रज्ञपुण्यापुण्यरूपकर्मभिरेव सर्वा व्यवस्था सिद्ध्यन्तीति कृतमीश्वरेणाधिष्ठात्रा । पुण्यापुण्यरूपानुष्ठितकर्मसंस्कृता प्रकृतिरेव पुरुषार्थानुरूपं तथातथा व्यवस्थया परिणमते, यथा निदाघदूषितानामन्नपानादीनाम्, औषधविशेषाप्यायितानां च सुखदुःखहेतुभूतः परिणामविशेषो देशकालव्यवस्थया दृश्यते । अतः सर्गप्रतिसर्गव्यवस्था देवादिविषमसृष्टिः कैवल्यव्यवस्था च सर्वप्रकारपरिणामशक्तियुक्तस्य प्रधानस्यैवोपपद्यत इति—

अनभिज्ञो भवान् पुण्यापुण्यकर्मस्वरूपयोः । पुण्यापुण्यस्वरूपे हि शास्त्रैकसमधिगम्ये । शास्त्रं चानादिनिधनम् अविच्छिन्नपाठसंप्रदायम्—अनाघ्रातप्रमादादिदोषं च वेदाख्याक्षरराशिः, तच्च, 'परमपुरुषाराधनतद्विपर्ययरूपे कर्मणी पुण्यापुण्ये, तदनुग्रहनिग्रहायत्ते च तत्फले सुखदुःखे' इति वदति । तथाऽऽह भगवद्द्रमिडाचार्यः, (वृ. २-७. ४) "फलसंविभक्त्तया हि कर्मभिरात्मानं पिप्रीषन्ति । स प्रीतोऽलं फलायेति शास्त्रमर्यादा" इति । तथाच श्रुतिः, (तै. ना.) "इष्टापूर्तं बहुधा जातं जायमानं विश्वं बिभर्ति भुवनस्य नाभिः" इति । तथा च भगवता स्वयमेवोक्तम्, (गी. १८-४६) "यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।

च विषमसृष्टेरेवाभावे किमिति तन्निर्वर्तकत्वं इति शङ्कां परिहरति न चेति । लीलारसानुबुभूषया परेयामनवाप्त लभनयन् लीलारसान् अनुभवतीत्युक्तो निर्दयत्व... स्यादित्यत्राह सर्वज्ञस्येति । प्रकृतेरेवंभूते परिणामे माते प्रतिसर्गं आरब्धव्य, एवंभूते च सर्ग इति संकल्पितवान् स तद्दर्शनवशात् तथा तथा करोति । अन्यथानन्त्यं वैषम्यं तु कर्मायत्तमिति । सर्वा व्यवस्था प्रकृते सर्वपरिणाम व्यवस्था सर्गापि सर्गव्यवस्था दुःखित्वादिव्यवस्था च । कैवल्यव्यवस्था कस्यचिन्मोक्षप्राप्ति । फलसंविभक्त्तया तत्तत्फलसङ्कल्पेच्छया कर्मभिः यज्ञदानतपःप्रभृतिभिर्विहितैः देवतोद्देश्यकैस्तदुद्देश्यकैश्च । आत्मानं परमात्मानम् । पिप्रीषन्ति प्रीणयितुमिच्छन्ति । अलमिति । न मध्ये अपूर्वम प्रामाणिकं कल्प्यमिति भावः । पिप्रीषन्तीति सन्प्रयोग यथावस्थितशास्त्रार्थाभिज्ञकर्तृविवक्षया । तार्किकमीमांसकादिभिरन्यथाऽभ्य... निरसनकल्पनेयमपूर्वेति मन्वानस्याय प्राचीनसंमतिप्रदर्शनं द्रमिडाचार्य इति । सोऽपि स्वपूर्वपुरुषान् प्रमाणीकृत्य पिप्रीषन्तीत्युक्तवान् । यत इति शुभम पूर्वेषाम्, अतोऽपूर्वकल्पनमवापूर्वमिति भावः । इष्टापूर्तम् इष्टं पूर्तं यागादि तटाकनिर्माणादि च । पूर्तग्रहणं देवतानुद्देश्यकेऽपि तत्प्रीतिरस्तीति द्योतनाय । भुवनस्य नाभिः सर्वाधारभूत पर बिभर्ति भुंक्ते, फलप्रदानभारमपि वहति स्वयम् । तथान कर्मापेक्षा प्रकृतिपरिणतिरित्यन्य भगवत्निग्रहानुग्रहापेक्षैवेत्यर्थ इति

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः" इति, (गी १८-१९) "तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान्। क्षिपाम्यजस्रमशुभान् आसुरीष्वेव योनिषु," इति च।

स भगवान् पुरुषोत्तमोऽवाप्तसमस्तकामः सर्वज्ञ सर्वेश्वरः सत्यसङ्कल्पः स्वमाहात्म्यानुगुणलीलाप्रवृत्तः, एतानि कर्माणि समीचीनानि, एतान्यसमीचीनानीति कर्मद्वैविध्यं संविधाय, तदुपादानोचितदेहेन्द्रियादिकं तन्नियमनशक्तिं च सर्वेषां क्षेत्रज्ञानां सामान्येन प्रदिश्य, स्वशासनावबोधि शास्त्रं च प्रदर्श्य, तदुपसंहारार्थं चान्तरात्मतयाऽनुप्रविश्य, अनुमन्तृतया च नियच्छंस्तिष्ठति। [ते]क्षेत्रज्ञास्तु तदाहितशक्तयः तत्प्रदिष्टकरणकलेबरादिकाः तदाधाराश्च स्वयमेव स्वेच्छानुगुण्येन पुण्यापुण्यरूपे कर्मणी उपाददते। ततश्च पुण्यापुण्यरूपकर्मकारिणं स्वशासनानुवर्तिनं ज्ञात्वा धर्मार्थकाममोक्षैर्वर्धयते, शासनातिवर्तिनं च तद्विपर्ययैर्योजयति; अतः स्वातन्त्र्यादिवैकल्यचोद्यानि नावकाशं लभन्ते। दया हि नाम स्वार्थनिरपेक्षा परदुःखासहि-

---

सिद्धमसदनुमानमिति भावः। नन्वेवं कर्मानुसारित्वे तस्य स्वातन्त्र्यहानि, अननुसारित्वे अनुसारित्वे च शुभकर्मप्रवर्तनसुखमयसृष्ट्यभावात् दयाहानिरित्यत्रोपपादयति स भगवानिति। कर्मानुसारित्वेऽपि तादृशकर्मविभागस्य तेनैव कृतत्वात् स्वकृतव्यवस्थानुसारेण स्वेच्छया स्वयं गच्छति न स्वातन्त्र्यवैकल्यमिति भावः। **सामान्येन प्रदिश्य**—दुष्टोऽपि कदाचित् विवेकस्यावसरे सति सत्कर्म कर्तुं यथा शक्नुयात्, तथा संविधाय। **तदुपसंहारार्थम्**-प्रवृत्तिविषयनिर्वर्तनतत्परस्य सीदत तन्निष्पत्तिसपत्तये। **अनुमन्तृतया नियच्छन्** प्रवृत्तप्रवर्तनरूपनियमनं कुर्वन्। ननु प्रथमप्रवृत्तिर्यदि न तदधीना, तर्हि तस्य सर्वकारणत्वभङ्गः। यदि तदधीना, अनुमन्तृत्वरूपविशेषकथनं कुतः इत्यत्र विशदयति ते **क्षेत्रज्ञास्त्विति**। सामान्येन शक्ति-देहेन्द्रिय-शास्त्रोपदेश-स्वरूपधारणादिकर्तृत्वात् प्रथमप्रवृत्तेरपि तदधीनत्वमक्षतम्। विशिष्य पुण्ये वा पापे वा प्रथमचिकीर्षाप्रयत्नौ तु न स्वयं सङ्कल्पयति, किंतु पश्चात् तदिष्टपूरणार्थं तदनुमननकरो निर्वर्तयतीत्यर्थः। **ततश्चेत्यादिकमनुमन्तृत्वविषयकम्**, **धर्मार्थकामैरिति** सङ्ग्रहणात्। मोक्षविषये कश्चित् प्रयोजककर्तृत्वं वक्ष्यते। **तद्विपर्ययैरिति**। पुण्यविषयेऽनुमन्तृत्वं यदि परमात्मनो लोकहिताय समुचितम्, पापविषयेऽपि तदेष्टव्यमेव, सर्वेश्वरस्य सर्वसाधारण्यात् पापकर्माधीनक्षुद्रफलापेक्षापूरणस्यापि तेनैव कार्यत्वात्। यादृक्चोद्यपरिहाराय स भगवानित्यारब्धम्, तादृशस्य परिहृतत्वं दर्शयति **अत** इति। **स्वातन्त्र्यादीत्यादिपदेन** दयागुणस्य, सर्वसाम्यस्य, कृतकर्ममात्रफलप्रदानस्य च ग्रहणात् तत्तद्वैकल्यप्रयुक्तदोषानवकाश उक्तः। दोषावहमव्यवस्थामयं स्वातन्त्र्यं दयानिधिर्न स्वीकरोति। इदमप्येकविधं तस्य स्वातन्त्र्यम्।

सद्विषयेऽनुमन्तृत्वं गुणाय, पापविषये तु निर्दयत्वायेत्याशंकायाम्—आदिपदग्राह्यदयाशब्दार्थवर्णनपूर्वकं प्रत्याह **दया हीत्यादिना**। द्वितीयादिप्रवृत्तिविषये निर्दयत्वमस्त्येव, अथापि न स दोष इति भावः। नन्वत्र दयाशब्दार्थवर्णनं किमर्थम्, तस्य प्रसिद्धत्वादिति चेत्—उच्यते। कश्चिदेवं प्रतिवक्तुमिच्छति—'कारुण्यं समजायत' इत्येवं प्रयोगात् परदुःखदुःखित्वं दयाशब्दमुख्यार्थः। तच्च दुःखित-

ष्णुता। सा च स्वाशासनातिवृत्तिव्यवसायिन्यपि वर्तमाना न गुणायावकल्पते, प्रत्युतापुंस्त्वमेवावहति। तन्निग्रह एव तत्र गुणः, अन्यथा शत्रुनिग्रहादीनामगुणत्वप्रसङ्गात्। स्वशासनातिवृत्तिव्यवसायनिवृत्तिमात्रेणानाद्यनन्तकल्पोपचितदुर्विषहानन्तापराधानङ्गीकारेण निरतिशयसुखसंवृद्धये स्वयमेव प्रयतते। यथोक्तम्, (गी १० १०, ११) "तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम्। ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते॥ तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः। नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता" इति।

मनुष्यतुल्येन सह स्वानुग्रह इति कथं निर्दयत्वशङ्केति। अन्यस्त्वाह—स्थितस्य तु स्वस्य निराकरणेच्छैव दया। अनुमननस्थले तु स्वस्य भावित्वात्, भावित्तु सहेतुकर्मानुमतत्वमात्रेण कथं निर्दयत्वमिति। अपरस्तु साङ्ख्यानुयायी पृच्छति—ईश्वरे दया कदापि न भवति। स्वार्थं विना परदुःखनिवर्तने हि दया स्यात्। ईश्वरस्य तु सर्वशेषित्वात् स्वार्थमेव प्रवृत्तिः। अतो लीलारसस्वत्वात् तस्मिन् नोक्तलक्षणदयेति। सर्वमिदं प्रतिवक्तु निर्वर्णनम्। यथामसिद्धिः इच्छाविशेष एव दया, न तु दुःखित्वम्, आनन्दमये परस्मिन् तदयोगात्। स्थितदुःखनिवृत्तेच्छेति संकोचोऽपि न युक्तः, भावितु दुःखपरिहरणसाधारण्येनैव लक्षणं वाच्यम्। तदुच्यते असहिष्णुतेति। सहिष्णुत्वं तु सामर्थ्याभावेऽनुपयोग विना, 'अस्तु नाम' इत्युपेक्षया स्थितिः। असहिष्णुत्वं तदुद्योग, तदुपायकेच्छा वा, इच्छामात्रेणापि ईश्वरेण तद्वारणसम्भवात्। ननु स्वार्थे सति कथं दयेति—तत्र स्वार्थनिरपेक्षेति निवेशेन प्रतिवदाम। उपजीविसम्भूतिषु स्वप्रयोजने परमलक्ष्य कृत्वा प्रवृत्तौ दयाव्यवहारवारणाय विशेषणं यद् देयम्, तत् स्वार्थनिरपेक्षत्वरूपम्। स्वार्थस्याभावो नापेक्षितः। स्वार्थं सन्तमपि नोद्दिश्यते चेत्—तावदलम्। ईश्वरस्य परमप्रयोजनं प्राधान्येन यदा कल्पयति, तदा दयालुरेवेति। तदेव त्रिविधं दयालक्षणाभ्युत्पादनप्रयोजनम्॥

ननु पापक्रियानिर्वृत्तौ सत्यां फलप्रदाने निग्रहकार्यं लोकनयादस्तु। प्रथमप्रवृत्तस्य निवारणे कर्तव्ये पुनः प्रवर्तनं कुतः इति चेत्—प्रबलपुरुषानिष्टेच्छा तदकरणावसाद-पूरणमार्गनादि वचनादेव, अपथ्यदानेनामकर्माणिनपरजननीवत्। निष्पन्नमपि पापं प्रायश्चित्तेन, अपथ्यमौषधेनेव निर्हरेदिति मन्यते, अन्यथा दण्डयोपि कामं भवत्विति च। एवम्भूतशिक्षणमपि लोकसिद्धमेव। सुतरामसुरादौ। ननु पुण्यापुण्यरूपकर्मद्वैविध्यमेव तेन किमर्थं विहितम्। वैषम्यलेशमपि विना एकरूपसुखमयहेतुत्वमेव सर्वेभ्य कस्मान्न सङ्कल्पयतीत्यत्रि प्रभस्तु मत्यप्रीतिविरुद्धो लोकमर्यादा लङ्घी, लोके सदसद्विभागस्य नास्तिकपर्यन्तसर्वसंमतत्वात्। किं च, किमसन्निग्रहाभिप्रायभेदेऽपि विभाग एव हि संमत एव। असन्निराकरणं सत्स्वीकरणञ्चेश्वरकृत्यमित्यपि सर्वेष्टम्। अत सर्वेश्वरोऽपि वेदेनेदृश एव वेद्यत इति का तत्र कथन्ता? यद्यस्येश्वरस्याभावमिच्छता भवादृशेन जगत् सुखमयं सर्वं सद्रूपमेव सुकरम्, स्यागन तर्हि। तदयोगे किमनेन प्रद्वेषेणेति॥ कश्चित् प्रथमप्रवृत्तेरपीश्वराधीनत्वं पश्यन्, तत्र निग्रहनिरूपणे नानेनैव 'तानहं द्विषत' इत्युक्तनिग्रहौचित्यस्यापि दर्शितत्वात् प्रकृतायाः दयायाः पौष्कल्यं यत्र स्फुटीभवति तन्मात्रमाह स्वशासनेत्यादिना।

कम्, (२१) "पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य । पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगः तत्कृतः सर्गः" इति । पुरुषस्य प्रधानोपभोगार्थं कैवल्यार्थं च पुरुषसंनिधानात् प्रधानं सर्गादौ प्रवर्तत इत्यर्थः—अत्रोत्तरम्, तथापीति । एवमपि प्रधानस्य प्रवृत्त्यसंभवस्तदवस्थ एव । पङ्गोर्गमनशक्तिविकलस्यापि मार्गदर्शनतदुपदेशादयः कादाचित्का विशेषाः सहस्रशः सन्ति; अन्धोऽपि चेतनस्सन् तदुपदेशाद्यवगमेन प्रवर्तते, तथा अयस्कान्तमणेरपि अयस्समीपागमनादयः सन्ति। पुरुषस्य तु निष्क्रियस्य न तादृशा विकाराः संभवन्ति । संनिधानमात्रस्य नित्यत्वेन नित्यसर्गप्रसङ्गः, नित्यमुक्तत्वेन बन्धाभावः, अपवर्गाभावश्च ॥ ५ ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ २ । २ । ६ ॥

गुणानामुत्कर्षनिकर्षनिबन्धनाङ्गाङ्गिभावादि जगत्प्रवृत्तिः, (साङ्ख्य १६) "प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात्" इति वदद्भिर्भवद्भिरभ्युपगम्यते । प्रतिसर्गावस्थाया तु साम्यावस्थानां सत्त्वरजस्तमसामन्योन्याधिक्यन्यूनत्वाभावादङ्गाङ्गिभावानुपपत्तेर्न जगत्सर्ग उपपद्यते । तदापि वैषम्याभ्युपगमे नित्यसर्गप्रसङ्गः । अतश्च न प्राज्ञानधिष्ठितं प्रधानं कारणम् ॥ ६ ॥

अन्यथाऽनुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ २ । २ । ७ ॥

दूषितप्रकारातिरिक्तप्रकारान्तरेण प्रधानानुमितौ च प्रधानस्य ज्ञातृत्वशक्तिवियोगात् स एव दोषः प्रादुःष्यात् । अतो न कथञ्चिदप्यनुमानेन प्रधानसिद्धिः ॥ ७ ॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् । २ । २ । ८ ॥

अनुमानेन प्रधानसिद्ध्यभ्युपगमेऽपि, प्रधानेन प्रयोजनाभावाच्च तद[प्य]नुमातव्यम् ।

नाम तत्त्वैतन्यविपर्ययनिपतत्कर्मानसद्भावमात्रत्वम्, तथाविधस्वार्थाभावेऽपि अस्ति अयस्सांनिध्यविशेष इवाश्मन, पुरुषरूपचैतन्यमपि फलरूपसांनिध्यविशेष एवेत्येवंरूप । पुरुषस्येति कारिकायां प्रधानस्येत्यस्य प्रधानार्थमित्यभिप्रायः। पुरुषकर्तृकप्रधानकर्मकदर्शनार्थमित्यर्थः, प्रधानोपभोगार्थमिति यावत्। तथेत्यस्य चेत्येतदर्थः । तत्कृत इति । उभयसंयोगकृतत्वेऽपि, यथा पङ्गुर्न गमनकर्ता, तथा पुरुषोऽपीति भावः ॥

एवं तावत् चेतनानपेक्षा वा मकृतकार्यविषयकचैतन्यानपेक्षा वा न युक्तेति सांनिध्यविलक्षणमधिष्ठानं जीवयानृत्वमेवापेक्षितमिति च स्थापितम्। अथ साम्यावस्थस्य वैषम्यावस्थापत्तिरपि प्राज्ञाधीनेति दर्शयति अङ्गित्वेति । अङ्गित्वं प्राधान्यमेकगुणाधिक्यम् । व्यतिरेकसूत्रे साम्यावस्थायामप्ययोग आपादितः, इह वैषम्यस्य । एतदधीनः परिणामो महदादि ॥ ६ ॥

नन्वस्येयता कालेन एतद्रूपवैषम्याविर्भावशक्तिरिति परिणामशक्तिरेव स्वीक्रियते, कार्यानुरोधेन कारणकल्पनाया सहजत्वात्। अतोऽङ्गाङ्गिभावे नानाप्रकारत्वं न किञ्चिदेत्यत सूत्रम्-अन्यथेत्यादि । शक्त्यन्तरस्वीकारेऽपि ज्ञशक्त्यभावे कार्यासंभव आरम्भ एवोक्त इति भावः ॥ ७ ॥

कारणाभावात् कार्याभाव उक्तः, अथ फलाभावादपि कार्याभाव उच्यते अभ्युपगमेऽपीति सूत्रेण। अभ्युपगमसिद्धान्तो नाम दूषणान्तरोद्भावनाय स्वासंमतपरकीयपक्षस्यापि स्वीकारः । नन्वस्य

(सांख्य. २१) "पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य" इति प्रधानस्य प्रयोजनं पुरुषभोगापवर्गावभिमतौ ; तौ च न संभवतः। पुरुषस्य चैतन्यमात्रवपुषो निष्क्रियस्य निर्विकारस्य निर्मलस्य तत एव नित्यमुक्तस्वरूपस्य प्रकृतिदर्शनरूपो भोगः, तद्वियोगरूपोऽपवर्गश्च न संभवति। एवंरूपस्यैव प्रकृतिसंनिधानात् तत्परिणामविशेषसुखदुःखदर्शनरूपभोगसंभावानायां प्रकृतिसंनिधानस्य नित्यत्वेन कदाचिदप्यपवर्गो न सेत्स्यति ॥ ८ ॥

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ २ । २ । ९ ॥

विप्रतिषिद्धं चेदं साङ्ख्यानां दर्शनम्। तथाहि-प्रकृतेः परार्थत्वेन दृश्यत्वेन भोग्यत्वेन च प्रकृतेर्भोक्तारमधिष्ठातारं द्रष्टारं साक्षिणं च पुरुषमभ्युपगम्य प्रकृत्यैव साधनभूतया तस्य कैवल्यमपि प्राप्यं वदन्त एव, तस्य नित्यनिर्विकारचैतन्यमात्रस्वरूपतया अकर्तृत्वं कैवल्यं च स्वरूपमेवाहुः, तत एव बन्धमोक्षसाधनानुष्ठानं मोक्षश्च प्रकृतेरेवेत्याहुः ; एवंभूतनिर्विकारोदासीनपुरुषसंनिधानात् प्रकृतेरितरेतराध्यासेन सर्गादिप्रवृत्तिं पुरुषभोगापवर्गार्थत्वं चाहुः, (सांख्य. १७) "सङ्घातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात्। पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थप्रवृत्तेश्च ॥ (१०) तस्माच्च विपर्यासात् सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य। कैवल्यं

फलं न भवतीति कृत्वा कार्यं कारणात् जायमानं कथं वर्ततेति चेत्—नैवम्-कारणविषयकशास्त्रविचारस्य कार्याधीनहेयसंसारविमोक्षार्थत्वात् निष्फलः सांख्यविचारो न कार्यः स्यात्। तत् कुतः प्रधानानुमेति भावः। फलं किं प्रधाननिष्ठम्, उत जीवनिष्ठम्। नाद्यः, तस्याचेतनतया परार्थत्वात्। नान्त्यः, तस्य निर्विकारत्वाभ्युपगमात् भोगापवर्गानाश्रयत्वादिति ॥ तथाच अभ्युपगमेपीत्यस्य प्रधानानुमित्यभ्युपगमेऽपीत्यर्थः। अर्थान्तरमप्यभिप्रेत्याह एवंरूपस्यैवेति। अनुमितप्रकृतिसंनिधानाधीनभोगस्य पुरुषेऽभ्युपगमेऽपि अपवर्गरूपार्थो न भवति। संघातस्य नित्यतया नित्यभोगप्रसंगादिति द्वितीयः सूत्रार्थः ॥ ८ ॥

ननु प्रकृत्यात्माविवेकविशिष्टप्रकृतिसंनिधानं बन्धाय, तदभावेऽपवर्ग इति न दोष इति शंकायाम्—बहुविधव्याहतिप्रदर्शनेन दूषयति प्रतिषेधादिति। आहुरित्यन्तेषु त्रिषु वाक्येषु प्रथमवाक्यार्थे प्रमाणं संघातेत्यादि। द्वितीयवाक्यार्थे प्रमाणं पुरुषविमोक्षेत्यादि। तृतीयस्यार्थे प्रमाणं तथा तस्मादित्यादिना दर्श्यते। संघातपरार्थत्वात् शयनासनादिवत् संघातरूपस्य सावयवस्य सर्वस्यान्यशेषत्वात् सोऽन्यः पुरुषोऽस्ति। त्रिगुणादिविपर्ययात्। 'त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि' इत्युक्ताकाररहितस्यापेक्षितत्वात्, अधिष्ठानात् अधिष्ठातुरपेक्षितत्वात्, भोक्तृभावात् भोक्तुरपेक्षितत्वाच्च पुरुषोऽस्ति। पुरुषः असंहतत्वात्रिगुणत्वाद्याकार-अधिष्ठातृत्वभोक्तृत्व कैवल्यार्थप्रवृत्तिविशिष्टतया सिध्यतीत्यर्थः। तस्माच्च विपर्यासात्—त्रिगुणमविवेकीति व्यवहितकारिकायां तद्विपरीत इति पदोक्तात् त्रिगुणत्वाद्याकारविपर्ययात्। ते च विपर्यासाः अत्रिगुणत्वं विवेकित्वमविषयत्वमसाधारणत्वं चेतनत्वमनुत्पादकत्वञ्च। तत्र चेतनत्वादविषयत्वाच्च साक्षित्वं द्रष्टृत्वञ्च, अत्रिगुणत्वात् कैवल्यं माध्यस्थ्यञ्च ; विवेकित्वादनुत्पादकत्वाच्चाकर्तृत्वमिति यथार्हं भाव्यम्। साक्षी ; यस्मै विवादविषयः प्रदर्श्यते सः। कैवल्यं

माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च" इति। (सांख्य ५७) 'पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य" इत्युक्त्वा एवमाहुः, (सांख्य ६२) "तस्मान्न बध्यतेऽद्धा न मुच्यते नापि संसरति कश्चित्। संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः" इति। तथा, (सांख्य २०, २१) 'तस्मात् तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम्। गुणकर्तृत्वे च तथा कर्तेव भवत्युदासीनः ॥ पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य। पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः" इति। साक्षित्वद्रष्टृत्वभोक्तृत्वादयो नित्यनिर्विकारस्याकर्तुरुदासीनस्य कैवल्यैकस्वरूपस्य न संभवन्ति। एवंरूपस्य तस्याध्यासमूलभ्रमोऽपि न संभवति, अध्यासभ्रमयोरपि विकारत्वात्। प्रकृतेश्च तौ न संभवतः, तयोश्चेतनधर्मत्वात्। अध्यासो हि नाम चेतनस्यान्यस्मिन् अन्यधर्मानुसंधानम्। स च चेतनधर्मो विकारश्च। न च पुरुषस्य प्रकृतिसंनिधिमात्रेणाध्यासादयः संभवन्ति, निर्विकारत्वादेव। संभवन्ति चेत्—नित्यं प्रसज्येरन्। संनिधेरकिंचित्करत्वञ्च (शारी २-१ ४) 'न विलक्षणत्वात्" इत्यत्र प्रतिपादितम्।

प्रकृतिरेव संसरति बध्यते मुच्यते चेत्—कथं नित्यमुक्तस्य पुरुषस्योपकारिणी सेत्युच्यते? वदन्ति हि, (सांख्य ६०) "नानाविधैरुपायैरुपकारिण्यनुपकारिणः पुंसः। गुणवत्यगुणस्य सतस्तस्यार्थमपार्थकं चरति" इति।

तथा प्रकृतिर्येन पुरुषेण यथास्वभावा दृष्टा, तस्मात् पुरुषात् तदानीमेव निवर्तत इति

मुक्तता। माध्यस्थ्यं तु स्वाधीनप्रीतिद्वेषराहित्यम्। अद्धेति निश्चये। तेन पुरुषस्य बद्धत्वमुक्तत्वव्यवहारो न मुख्य इति ज्ञाप्यते। तस्मात् पुरुषस्यैव चेतनस्वरूपत्वात् बुद्धेरेव च कर्तृत्वात् चेतनत्वकर्तृत्वयोरेकनिष्ठत्वाभावात् स्वयमचेतनमेव लिङ्गं बुद्ध्यादि, चेतना चैतन्यं तद्विशिष्टमिव पुरुषसंयोगबलात् प्रथते, गुणमयस्य बुद्ध्यादेरेव वस्तुतः कर्तृत्वे सत्यपि अकर्तैव पुरुषः उक्तसंयोगबलादेव कर्तेव भवति। दर्पणवत् स्वच्छेऽन्तःकरणे चैतन्यं प्रतिफलति। ततोऽन्योन्याध्यासो भवतीत्यर्थः। एवं व्याहतधर्मान् प्रदर्श्य तत्र तत्कारिकाः प्रमाणीकृत्य व्याघातं दर्शयति साक्षित्वेत्यादिना। सुखदुःखधर्माधर्मरागद्वेषकर्तृत्वादिकं तत् बुद्धिमहदहंकारान्तःकरणादिशब्दवाच्याचेतनगतम्, तस्य विषयसंयोग एव ज्ञानम्। बुद्धिगतस्य विषयसंयोगस्य ज्ञानापरपर्यायस्यान्यस्य च तद्धर्मस्य स्वगतत्वेनाध्यासः पुरुषगत उपलब्धिरिति सांख्यपरिभाषा। तत्र पुंसि बन्धमोक्षश्च निर्वहन्ति। तदपि खण्डयति एवंरूपस्येत्यादिना। संभवन्ति चेदित्यभ्युपगम्य वादः। अध्यासविषयत्वमेव बन्ध इति चेत्—न, अन्येनान्यथा गृह्यमाणत्वे वस्तुतो दोषः स्यात्। न च ततोऽन्यः कश्चिदिति। व्याघातान्तरं दर्शयति कथमिति। नानाविधैरिति। यथा काचित् कुलवधूः गुणभूयिष्ठा निर्गुणमपि पतिं बहुभिरुपायैः स्वयमुपकारशीलत्वात् आराधयति, न च तत्र स्वयं कंचित् पुरुषार्थमिह लभते—तथा प्रकृतिरिव (त्रिगुणत्वात्) गुणवती (त्रैगुण्यविपर्ययात्) अगुणं पुरुषं स्वयं कर्तृत्वात् बहुधा तदुपस्थधर्मित्वाच्चोपकारिणी (निर्विकारत्वात्) अनुपकारिणमेव स पुरुषार्थभावं करोति, न स्वयमर्थं लभते इति कारिकार्थः। पुरुषे चानुपकुर्वने कथमुपकारित्व

चाहुः, (सांख्यका. ५९) "रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते नर्तकी यथा नृत्यात्। पुरुषस्य तथाऽऽत्मानं प्रकाश्य विनिवर्तते प्रकृतिः ॥ (६१) प्रकृतेः सुकुमारतरं न किञ्चिदस्तीति मे मतिर्भवति। या, 'दृष्टास्मी'ति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्य" इति—तदप्यसङ्गतम्। पुरुषो हि नित्यमुक्तत्वात् निर्विकारत्वाच्च तां कदाचिदपि पश्यति, नाध्यस्यति च। स्वयं च स्वात्मानं न पश्यति, अचेतनत्वात्। पुरुषस्य स्वात्मदर्शनं स्वदर्शनमिति नाध्यस्यति च; स्वयमचेतनत्वात्; पुरुषस्य च दर्शनरूपविकारासंभवात्। अथ संनिधिमात्रमेव दर्शनमित्युच्यते—संनिधेर्नित्यत्वेन नित्यदर्शनप्रसङ्ग इत्युक्तम्। स्वरूपातिरिक्तकादाचित्कसंनिधिरपि नित्यनिर्विकारस्य नोपपद्यते। किञ्च मोक्षहेतुस्तु स्वसंनिधानरूपमेव दर्शनं चेत्—बन्धहेतुरपि तदेवेति नित्यवद् बन्धो मोक्षश्च स्याताम्। अयथादर्शनं बन्धहेतुः, यथावत्स्वरूपदर्शनं मोक्षहेतुरिति चेत्—उभयविधस्यापि दर्शनस्य संनिधानरूपतानतिरेकात् सदोभयप्रसङ्ग एव। संनिधेरनित्यत्वे, तस्य हेतुरन्वेषणीयः, तस्यापीत्यनवस्था। अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया स्वरूपसद्भाव एव संनिधिरिति—तदा स्वरूपस्य नित्यत्वेन नित्यवद् बन्धमोक्षौ। अतः एवमादेर्विप्रतिषेधात् साङ्ख्यानां दर्शनमसमञ्जसम् ॥

येऽपि कूटस्थनित्यनिर्विशेषस्वप्रकाशचिन्मात्रं ब्रह्म अविद्यासाक्षित्वेनापारमार्थिकबन्धमोक्षभागि(गी)ति वदन्ति—तेषामप्युक्तनीत्या अविद्यासाक्षित्व-अध्यासाद्यसंभवादसामञ्जस्यमेव; इयांस्तु विशेषः—साङ्ख्याः जननमरणप्रतिनियमादिव्यवस्थासिद्ध्यर्थं पुरुषबहुत्वमिच्छन्ति; ते तु तदपि नेच्छन्तीति सुतरामसामञ्जस्यम्। यत्तु प्रकृतेः पारमार्थ्या(र्थिका)पारमार्थ्य(र्थिक)विभागेन वैषम्यमुक्तम्—तदयुक्तम्; पारमार्थिकत्वेऽप्यपारमार्थिकत्वेऽपि नित्यनिर्विकारस्वप्रकाशैकरसचिन्मात्रस्य स्वव्यतिरिक्तसाक्षित्वाद्यनुपपत्तेः। अपारमार्थिकत्वे तु तस्याः दृश्यत्वबाध्यत्वाभ्युपगमात् सुतरामसङ्गतम्।

प्रधानस्य। रङ्गस्य रङ्गस्थान् प्रति (आत्मानं) स्वस्वरूपं दर्शयित्वा। **प्रकृतेरिति।** प्रकृतिपुरुषविवेकात्मके दर्शने जाते मोक्ष एव, न पुनर्बन्ध इतीदं चमत्कृत्याहुः—अहो प्रकृतेः सौकुमार्यातिशयः, सकृत दृष्टा पुनर्दर्शनविषयत्वे म्लानिः स्यादित्यपसरतीति। **पुरुषस्य** पुरुषकर्तृकम्। **स्वदर्शनमिति** स्वकर्तृकदर्शनत्वेन। **पुरुषस्य चेति** चकारस्य असंभवादित्यत्रान्वयः ॥ नित्यनिर्विकारत्व-बन्धमोक्षभाक्त्वयोर्व्याघातस्य सांख्यमते प्रदर्शकं सूत्रमिदमर्थात् सर्वमद्वैतमतं निरस्यतीति दर्शयति **येऽपीत्यादिना।** **प्रतिनियमादीत्यादिपदेन,** 'जननमरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च। पुरुषबहुत्वं सिद्धम्' इति सांख्यकारिकोक्तकरणप्रतिनियमायुगपत्प्रवृत्त्यादिग्रहणम् ॥ ननु प्रकृतितत्कार्ययोरपरमार्थत्वात् न निर्विकारत्वेन साकं विरोध इत्यत आह यत्त्वित्यादि। साक्षित्वं हि दृश्यमानविषयग्राहित्वम्। न च विषयोऽस्ति। व्यावहारिकोऽस्तीति चेत्—निर्विकारस्य कथं तद्ग्राहित्वम्। स्वप्रकाशस्यापरमार्थविरोधिनः कथमपरमार्थग्राहित्वमित्यादि द्रष्टव्यम्। **सुतरामिति।** न हि प्रकृतिरव्यक्ता दृश्या भवति।

औपाधिकभेदवादेऽपि उपाधिसम्बन्धिनो ब्रह्मणोऽयमेव स्वभाव इति उपाधिसम्बन्धाद्य नुपपत्तेरसामञ्जस्यं पूर्वमेवोक्तम् ॥ ४६ ॥ ॥ इति रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

४७ (तार्किकदूषणे) महद्दीर्घाधिकरणम् २ २ २ ॥

महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् । २ । २ । १० ॥

प्रधानकारणवादस्य युक्त्याभासमूलतया विप्रतिपिद्धत्वाच्चासामञ्जस्यमुक्तम्, सम्प्रति परमाणुकारणवादस्याप्यसामञ्जस्यं प्रतिपाद्यते—महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्—इति ।

तद्दर्शनेऽपि सत्कार्ये दृश्यतामिति चेत्—तद्दर्शने तस्या अकल्पितत्वात् कथमपारमार्थिकता ॥ अज्ञानमेव प्रकृति, तच्च अहमज्ञ इति दृश्यत इति चेत्—अहमज्ञ इति हीर्हि सुप्तिमध्ये, सुप्ते प्राक् कथमियम् । किञ्च न प्राक् द्रष्टा अहमर्थोऽस्ति । न च ज्ञानाभावत्वमात्रेण ग्रहणम् । प्रकृतिगतगुणसाम्यवैषम्याद्यग्रहणे अपारमार्थिकस्य तस्यासिद्धौ कथं तदधीनं कार्यम् । किञ्च कथं प्रकृतिमात्रस्ताना बाध्यत्वम् शतश तदभिमततत्त्वज्ञानोदयेऽपि सर्वानुवृत्तेरेव दर्शनात्, बाधितानुवृत्त्यसम्भवाच्च । अन्यश्च व्याघात—को हि दृश्यं बाध्यं मन्येत । प्रमाणेन हि यत् दृश्यम्, तदबाध्यमेव । यत् पुनरदृश्यम्, तदेव कल्पनामात्रं बाध्यम् । अतो जगदपारमार्थ्यवचनस्य स्वापारमार्थ्य एव पर्यवसानमिति । दृश्यत्वानुमाननिरासवादे शतदूषण्यामिम सूक्तिरुपात्ताऽस्ति । भास्करपक्षेऽप्याह औपाधिकेति । ब्रह्मणो नित्यनिर्दोषत्वनिर्विकारत्वयो प्रतिपन्नत्वात् तद्विरोध्याकारकथने व्याहतिरेवेति भाव । अतश्चिदचिदीश्वरतत्त्वत्रयमेष्टव्यमिति ॥ ९ ॥

ननु सांख्यपक्षस्येनाचेतनस्याधिष्ठातृसापेक्षतया परमात्मानमभ्युपयद्भिस्तार्किकप्रवरैर्वैशेषिकैः, पटगृहरथगोपुरशरीरादिषु लोकदर्शनसिद्धोऽनेकावयवोपचयाधीनः कार्योत्पाद इति दृष्टानुरोधकृत परमाणुकारणवाद एव प्रामाणिक इति भाते तन्मतखण्डनमारभ्यते । महद्दीर्घशब्दे समाहारद्वन्द्व, न कर्मधारय । अतो न महाद्दीर्घेति भाव्यम् । महाद्दीर्घेत्यप्रयोग दैर्घ्ये महत्त्वान्वयभ्रमव्युदासाय, महदादिपदेन परिमाणग्रहणेन किञ्चिदर्थविशेषसूचनाय च । महत्त्वदीर्घत्वार्थकमहद्दीर्घशब्दात् अर्श आद्यच् महद्दीर्घशब्द परिमाणविशिष्टद्रव्यवाची भवति । अणु महद् दीर्घमिति परिमाणमात्रे प्रयोग तद्वदर्थे प्रसिद्ध एव । यद्वा महत्पदमात्र परिमाणप्रधानम् । महता सहितं दीर्घं द्रव्यं महद्दीर्घमिति विग्रह । तच्च द्रव्यं त्र्यणुकादि सर्वम् । महद्दीर्घशब्दात् वतिप्रत्यय । परिमण्डलञ्च ह्रस्वञ्चेति द्वन्द्व । अल्पाच्तरत्वात् पूर्वनिपात । ह्रस्वपदं द्व्यणुकपरम् । परिमण्डलमिति पदम् "नित्यं परिमण्डलम्" इति कणादसूत्रे (वै ७ १ २०) परिभाषितं परमाणुपरम् । तत्र परिमण्डलाद् द्व्यणुकस्य द्व्यणुकात् त्र्यणुकस्य चोत्पत्तिवर्णनात् तत्क्रमेण व्यत्ययस्य द्वन्द्वा दर । त्रिभिर्द्व्यणुकैः त्र्यणुकस्य, द्वाभ्यां परमाणुभ्यां च द्व्यणुकस्योत्पत्तिस्तदिष्टा । अतो ह्रस्वादावेकत्वमपि वक्षितम् । यद्वा ह्रस्वे महिते परिमण्डले ह्रस्वपरिमण्डले ताभ्यामिति विग्रहम् । त्रयाणां ह्रस्वानां परिमण्डलद्वयस्य च ग्रहणमिदानीं स्पष्टम् । प्रयोज्यत्वं पञ्चम्यर्थ महद्दीर्घान्वयि । परमाणुद्व्यणुकप्रयोज्य त्र्यणुकादिजगद्वदिति विशिष्टार्थ । ह्रस्वग्रहणं परिमण्डलस्य साक्षात् महद्दीर्घहेतुत्वाभावात् ह्रस्वद्वारेति

असमञ्जसमिति वर्तते। वाशब्दः चार्थे। ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां द्व्यणुकपरमाणुभ्यां महद्दीर्घवत् त्र्यणुकोत्पत्ति[वाद]वत् अन्यच्च तदभ्युपगतं सर्वमसमञ्जसम्; परमाणुभ्यो द्व्यणुकादिक्रमेण जगदुत्पत्तिवादवत् अन्यदप्यसमञ्जसमित्यर्थः। तथा हि—तन्तुप्रभृतयो ह्यवयवाः स्वांशैः

व्यञ्जनाय; परिमण्डलस्य संयोगासंभवरूपो वक्ष्यमाणो दोषो ह्रस्वविषयेऽपि तुल्य इति ज्ञापनाय च।

त्र्यणुकादिवद्वा द्व्यणुकपरमाणुभ्यामित्यनिर्दिश्य परिमाणविशेषमुखेन तन्निर्देशः कुत इति चेत्—दोषान्तरसूचनाय। ह्रस्वपरिमाणादणुपरिमाणाच्च दीर्घपरिमाणं महत्परिमाणञ्च न जायते, परिमाणस्य स्वसजातीयस्वोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वनियमादिति तत्पक्षः। तर्हि कथं दीर्घपरिमाणोत्पत्तिरिति चेत्—द्व्यणुकगतसंख्याविशेषात्। अत एव परमाणुपरिमाणादपि न द्व्यणुकपरिमाणम्, उत्कृष्टपरिमाणजनकत्वनियमभङ्गात्। उत्कर्षेष्टौ चाणोर्द्व्यणुकस्याणुतरत्वप्रसङ्गात्। अतोऽणुत्वात् ह्रस्वत्वाच्च त्र्यणुके महत्त्वदीर्घत्वोत्पत्तिरिति तैः स्वीकृतम्। एवं परमाणुद्वित्वसंख्या द्व्यणुकपरिमाणकारणम्। तत्रैव दोषः—यथैवं नियमः, तथा अवयवानां स्वगतपरिमाणसजातीयस्वोत्कृष्टपरिमाणाश्रयावयविजनकत्वमिति नियमस्यापि स्वीकारसंभवात् कथं परिमण्डलात् ह्रस्वाद्वा महद्दीर्घे जायेतेति। एवं ज्ञापनार्थं परिमाणमुखेन निर्देशः॥ एव त्र्यणुकस्य महद्दीर्घत्वे किं प्रमाणम्? । तस्य प्रत्यक्षत्वात्, प्रत्यक्षे महत्त्वस्य कारणत्वात्; दीर्घत्वस्य च तत्समनियतत्वादिति चेत्—तादृशकार्यकारणभाव एव न मानम्। समानदिक्-नानावयवसंघाताधीनस्य दैर्घ्यस्य परितोऽवयवसमावेशनिबन्धनस्य महत्त्वस्य च कथं समनैयत्यं त्रसरेणौ स्वीकारश्च?। 'महत्त्वं प्रत्यक्षे कारणम्। महत्त्वात् सावयवत्वमपि। तदपि महत्त्वमनेकद्रव्यसमवेतसमवेतत्वनियतम्' इति परिकल्प्य, तदर्थमन्तराले त्र्यणुकोत्पादस्वीकारः कुतः? सर्वमिदं गगनकुसुमम्, त्रसरेणोरणुत्वे प्रत्यक्षत्वे च विरोधाभावादिति नेह ज्ञाप्यते। एवमेव द्व्यणुकस्य स्वभिन्नद्रव्योपादानत्वं नास्त्येव। अणुपरिमाणैश्च महत्परिमाणं भवत्येव। सजातीयस्वोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वनियमो महत्परिमाणे स्यान्नामेति च वेद्यते। तथा त्रिभिरेव द्व्यणुकैः त्रसरेणुर्भवति; परमाणुद्वयादेव प्रथमकार्यं भवतीति नियमोऽपि कुत इति दूषणमपि दर्श्यते।

ननु वतिप्रत्ययः कुतः, एतदसामञ्जस्यस्येदानीमेव ज्ञाप्यतया ज्ञातपूर्वत्वाभावात् इतरासामञ्जस्याविशेषादिति चेत्-यथा ह्रस्वादिपरिमाणात् महदादिपरिमाणस्योत्पत्तिरसमञ्जसेति भवद्भिरुक्तम्, तद्वदेव सर्वमसमञ्जसमिति ज्ञापनाय। एवमेतदसामञ्जस्यं ज्ञात्वापि भवद्भिः शाठ्यादेव वादः स्वीक्रियत इति प्रतिबोधनाय च। तथा आरम्भणाधिकरणे अवयवातिरिक्तावयव्युत्पादस्य निरस्तत्वात् परमाणुतः क्रमेण जगदुत्पादासामञ्जस्यं ज्ञापितमिति चैवं दृष्टान्तविधया निर्देशः। तदर्थमेव महद्दीर्घपदेन न त्र्यणुकमात्रमहणम्, किंतु जगत इत्युक्तम्, सौत्रशब्दे संकोचे मानाभावाच्च। अत एव भाष्येऽपि जगदुत्पत्तीति निर्देशः। पूर्वं त्र्यणुकमात्रभाषणञ्च वक्ष्यमाणसंयोगविचारस्य तावन्मात्रविषयकत्वाभिप्रायेणेत्यलम्।

वाशब्दश्चार्थ इति। यद्यपि वतिप्रत्ययबलादेवान्यासामञ्जस्यसमुच्चयलाभादवधारणार्थत्वेऽपि न क्षतिः—अथापि सूत्रान्तरवक्ष्यमाणासामञ्जस्यस्येव, अनुक्तसमुच्चयेन मनोगगनन्द्रियत्व-अनपेक्षितानेकगुण-

षड्भिः पार्श्वैः संयुज्यमाना अवयविनमुत्पादयन्ति। परमाणवोऽपि स्वकीयैः षड्भिः पार्श्वैः संयुज्यमाना एव द्व्यणुकादीनामुत्पादका भवेयुः। अन्यथा परमाणूनां प्रदेशभेदाभावे सति सहस्रपरमाणुसंयोगेऽप्येकस्मात् परमाणोरनतिरिक्तपरिमाणतया अणुत्वह्रस्वत्वमहत्त्वदीर्घत्वाद्य-सिद्धिः स्यात्। प्रदेशभेदाभ्युपगमे परमाणवोऽपि सांशाः स्वकीयैरंशैः, ते च स्वकीयैरंशैरित्य-नवस्था। न च वाच्यम्—अवयवाल्पत्वमहत्त्वाभ्यां हि सर्षपमहीधरयोः वैषम्यम्, परमाणोरप्यनन्तावयवत्वे अवयवानन्त्यसाम्यात् सर्षपमहीधरयोः वैषम्यासिद्धेः अवयवापकर्ष-काष्ठा अवश्याभ्युपगन्तव्या—इति। परमाणूनां प्रदेशभेदाभावे सति एकपरमाणुपरिमाणाति-रेकी प्रथिमा न जायत इति सर्षपमहीधरयोरेवासिद्धिः॥ किं कुम इति चेत्—वैदिकः पक्षः परिगृह्यताम्।

शमा यीविशेषादिकल्पनासामञ्जस्यस्यापि समहाय चार्थरीकार। षड्भिः पार्श्वैरिति। दशदिक्सम्भिन्न-मनिपन्नार्थमरीति परमाणावपि तत्। अत्र परमाणुद्वयस्य मिथः पार्श्वसंयोगे एकैकपरमाणावपि एकद्रव्य-विभाग कोणविभूषाव्याप्तावच्छेदेन परमाण्वन्तरसंयोगो वक्तव्य इति परमाणुद्वयगताशसमाहारेण षट्पार्श्वता। ते चांशा अन्यथा प्रदेशसावयवत्वं परमाणूनामिति। एवं द्व्यणुकादपि त्र्यणुकं न भवति। एकद्व्यणुके द्व्यणुकान्तरस्य त्रिभिरंशैर्हि संयोगो वक्तव्य। परमाणोर्निरंशत्वे च द्व्यणुके अंशद्वयस्यैव सत्त्वात् कथं त्र्यंशता। कार्त्स्न्येन संयोगे द्व्यणुकबहुत्वेऽपि एकद्व्यणुकाधिकपरिमाणायोग एवेति। अत "षट्केन युगपद् योगात् परमाणोः षडंशता। षण्णां समानदेशत्वे पिण्डः स्यादणुमात्रक" इति तार्किकोपरि कृतं दूषणमप्यनुसन्धेयम्। ननु परमाणुरेकः स्वभिन्नपरमाणुसम्बन्धित्वं कार्यं जनयतीति तार्किकैरनुक्तत्वात् कथमेवं दूष्यत इति चेन्न परमाणुद्वयारब्धद्व्यणुकद्वयारब्धचतुरणुकमतेऽभिमते चतुरणुके हि षट् परमाणवोऽन्तर्गता इति निर्विवादम्। तत्र, 'षट्केन योग' इत्यस्य त्र्यणुकस्य परमाणुषट्केन योग षट्कघटितत्वमित्यर्थ इति षण्णां मिथो योग इत्यर्थः। तत्र 'एकस्मिन् परमाणौ परमाणुपञ्चकं विभिन्नांशावच्छेदेन श्लिष्यति, अश्लिष्टोऽपि कश्चिन् स्यादिति वैचित्र्ये सति स्वीकारे सत्येव षट्परमाणुकृत प्रथिमा पञ्चकादिसम्भाव्यप्रथि-मापेक्षयाऽतिशयितः स्यात्। एवमेकस्य परमाणोः षडंशत्वे तुल्यन्यायात् सर्वोऽप्यणुः षडंशो भवति। यद्यणुर्निरंश एव, तर्हि त्र्यणुकमणुमात्रमेव स्यादिति श्लोकार्थ इति। अथवा कार्यारम्भो भवतु वा मा वा। परमाणवो व्रीह्यादिवत् मिथो यदि मिलन्ति, तदा एकस्मिन् परमाणौ प्रागादिदिक्चतुष्टयोर्ध्वाधोदिग्रूपेषु षट्सु पार्श्वेषु षट् परमाणवो मिलन्ति। तथैकैकः परमाणुः षडंशो भवति। कार्त्स्न्येन मेलने तु व्रीहिराशिवत् परमाणुराशिरपि न स्यादित्यर्थ। अस्तु वाऽऽरम्भः। सर्वथा सांशत्वापादनमक्षतम्।

असिद्धेरिति। असिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः। असिद्ध्यर्थं सांशत्वमावश्यकमिति भाव। कथं तर्हि परिमाणवैषम्यनिर्वाह इति पृच्छति किं कुम इति। वैदिक इति। सावयवत्वे वैषम्यासिद्ध्या निरवय-वत्वे वैषम्यासिद्ध्या च तार्किकपक्षायोगादिति भाव। ननु सिद्धान्ते त्रसरेणव एव परमाणव, तदतिरेके मानाभावात्। ते च सप्रदेशा। तेषां मिथः संयोगोऽपि प्रत्यक्ष एव। तदधीनद्रव्यान्तरोत्पत्त्यनङ्गी

यत्तु—परैः ब्रह्मकारणवाददूषणपरिहारपरमिदं सूत्रं व्याख्यातम्—तदसङ्गतम्; पुनरुक्तं च; ब्रह्मकारणवादे परोक्तान् दोषान् पूर्वस्मिन् पादे परिहृत्य परपक्षप्रतिक्षेपो ह्यस्मिन् पादे क्रियते। चेतनाद् ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिसंभवश्च, (शारी. २-१-४) "न विलक्षणत्वात्" इत्यत्रैव

कारेऽपि तदुपचयस्तावदिष्ट एव। तत्र स संयोगः कार्त्स्न्येन वा एकदेशेन वा। आद्ये, उपचयो न स्यात्। अन्त्ये, तस्य सांशत्वापत्तिः। तत्तु नेष्यते। तथैव त्वन्मतेऽपि स्यादिति चेत्—अत्र न्यायसिद्धाञ्जनादि द्रष्टव्यम्। तथाच—निरंशानामपि त्रसरेणूनां मिथः संयोगः अव्याप्यवृत्तिरुपचयोपयोगी प्रत्यक्षप्रमाणबलादिष्यत एव। तार्किकेण तु निरंशवस्तुप्रत्यक्षास्वीकारात् प्रत्यक्षद्रव्ये सर्वत्राशमेदेनैव संयोगतदभावदर्शनात् तद्रीत्या परमाणौ अप्रत्यक्षे तेनानुमातव्यमिति तद्रीत्या तदापादनं भाष्ये कृतम्। एवं परमाणोरप्रत्यक्षस्य सावयवत्वेऽपि, मेरुसर्षपयोरवयवानन्त्यस्य वर्तमानत्वेऽपि, परिमाणभेदः आनन्त्ये अवान्तरवैषम्यकल्पनयोपपादयितुं शक्यते, यथा घटत्वपृथिवीत्वजात्योः अनन्तव्यक्त्याश्रितत्वे सत्यपि घटत्वस्य व्याप्यता पृथिवीत्वस्य व्यापकता च, तद्वत्। तथापि अवयवानन्त्ये परिमाणवैषम्यं दुर्निर्वहमिति तदुक्तत्वात् तदनुरोधेनैव दूषितम्—इति सिद्धान्ति। भवतु तर्हि तार्किकपक्ष एव, त्रसरेण्वतिरिक्ताप्रत्यक्षपरमाण्वस्वीकारेण निरंशत्रसरेणूनामेव जगदारम्भकत्ववादेनेति चेत्—एवमपि द्रव्यान्तरोत्पत्तिवर्णनं न भवतीत्युक्तम्। अवयव्यतिरिक्तावयव्यपि मा भूदिति चेत्—प्रायस्तत्संमतांशत्यागे स कथं तार्किकपक्षः॥ नानाद्रव्यसंघातभूतं कार्यद्रव्यम्, न तु मूलप्रकृतिभूतैकद्रव्यमूलकमित्यस्यात्यागादयं तार्किकपक्ष इति चेत्—यथाप्रमाणमेकद्रव्यारब्धत्वमपि क्वचित् स्वीकर्तव्यमेव, शिल्पिप्रभृतिभिरेकमहाशिलादिग्रहणेन, महापटात् खण्डपटानामिव, विचित्रविग्रहादिनिर्माणस्योपलम्भात्। सूक्ष्मक्षीरशाल्यादितः स्थूलदधिमेघाद्युत्पत्त्यनुभवाच्च। अतस्तर्को न व्यवस्थापकः। सर्वथा तदुक्तदूषणमत्र सूत्रे कृतं दुःस्थम्। एवं चाशब्दविवक्षिताशक्तव्यविस्तरोऽपि द्रष्टव्यः। संग्रहदृष्ट्या तु भाष्ये वैदिकः पक्षः परिगृह्यतामित्येतावदेवोक्तम्। तेन तदुक्तं अपरिग्रहादिति सूत्राभिप्रेतं सर्वमवैदिकं केवलतर्कमूलत्वादप्रतिष्ठितमित्युक्तं भवति।

नन्वसमञ्जसमिति पदस्यानुषङ्गे क्लेशः। एतदपेक्षया परोक्तव्याख्या श्रेयसी, महद्दीर्घवत् (असन्मतमपि) भवतीति वर्णनस्य स्वरसत्वात्। तेन, 'कथं चेतनात् ब्रह्मणोऽचेतनजगदुत्पत्तिः' इत्याक्षेपः ह्रस्वान्महत इवोपपद्यत इत्युक्त्वा क्षिप्यत इति शंकायां तदर्थं दूषयितुमनुवदति यदिति। अत्रौचित्यात् लाघवाच्चानुषङ्गपक्ष आदृतः। भवतीत्यध्याहारेऽपि न दोषः। ह्रस्वादितः महद्दीर्घादेरुत्पत्तिर्वेदान्तिमते प्रामाणिकी वा। आद्यपक्ष एव तद्वदित्यपीति दृष्टान्तीकरणं युक्तम्। अन्त्ये, तद्वत् अन्यदपि भवतीत्युक्तौ तद्वद् अन्यदप्यप्रामाणिकमित्येवार्थलाभात् अन्यदिति परोक्तग्रहणमेव युक्तम्, न तु स्वमतम्। एवं तन्मते पादसंगतिरपि न भवति। पृथगधिकरणत्वञ्चास्य सर्वथैवायुक्तमित्यभिसंधाय दूषयति तदिति। भाष्ये यदित्यस्य व्याख्यातमित्येतद्घटकव्याख्यानक्रियाविशेषणत्वात् तदित्यस्य व्याख्यानमित्यर्थः। तदुक्तस्यार्थस्यासाङ्गत्यादिकं तैरपि गृहीतमेवेत्यतः त्याज्यमेव तदुक्तमित्यभिप्रेत्योपसंहरति

गुणवत् उपपादकान्तरापेक्षासाम्यादुपपादकान्तरस्यापि तथेत्यनवस्थितेरसमञ्जसमेव । एतदुक्तं भवति—'अयुतसिद्धानामाधाराधेयभूतानामिहप्रत्ययहेतुर्यः संबन्धः, स समवायः' इति समवायोऽभ्युपगम्यते । अपृथक्सिद्ध्युपलब्धीनां जात्यादीनां तथाभावस्य निर्वाहकत्वेन चेत् समवायोऽभ्युपगम्यते, समवायस्यापि तत्साम्यात् तथाभावहेतुरन्वेषणीयः, तस्यापि तथेत्यनवस्थितिः । समवायस्य तदपृथक्सिद्धत्वं स्वभाव इति परिकल्प्यते चेत्—जातिगुणादीनामेवैष स्वभावः परिकल्पनीयः; न पुनरदृष्टचरं समवायमभ्युपगम्य, तस्यैष स्वभाव इति परिकल्पयितुं युक्तम्—इति ॥ १२ ॥

समवायस्य नित्यत्वे अनित्यत्वे चायं दोषः समानः । नित्यत्वे दोषान्तरं चाऽऽह—

नित्यमेव च भावात् ॥ २ । २ । १३ ॥

समवायस्य संबन्धत्वात् संबन्धस्य नित्यत्वे संबन्धिनो जगतश्च नित्यमेव भावादसमञ्जसम् ॥ १३ ॥

स्यापि तथेति । समवायस्य यत् उपपादकान्तरमपेक्षितम्, तस्यापि उपपादकान्तरापेक्षेत्यर्थः । उपपादकं किमित्येतदुपपादयन् अन्तरङ्गप्रयोगाश्रयमपि स्फुटयति एतदुक्तमिति । अयुतसिद्धानामिति । यु मिश्रणामिश्रणयोरिति धातुपाठात् युतत्वममिश्रितत्वं पृथग्भावः । अयुतत्वमपृथग्भावः । सिद्धानामिति । सिद्धिः—स्थितिः उपलब्धिश्च । आधाराधेयभूताः द्विविधाः युतसिद्धा अयुतसिद्धाश्च । आद्यविषये संयोगः संबन्धः, अन्यत्र समवायः । इहप्रत्यय इत्यस्य इहेतिप्रत्यय इत्यर्थः । इह तन्तुषु पट इत्येवंरीत्या अवयवावयवि-गुणगुणि-क्रियातदाश्रय-जातिव्यक्ति-विशेषतदाश्रयविषयिणी विशिष्टबुद्धिः विशेषणविशेष्यसंबन्धविषया विशिष्टबुद्धित्वात् दण्डी पुरुष इति विशिष्टबुद्धिवदिति संयोगदृष्टान्तेन समवायसिद्धिः । स्थितिर्नाम आधाराधेयभावः । तथाभावस्य अपृथक्सिद्ध्युपलब्धिकत्वस्य । यथा संयोगः विशेषणविशेष्यातिरिक्त एव तदाधाराधेयभावस्य वैशिष्ट्यबुद्धेश्चोपपादकः, तथा अवयवावयव्यादिस्थलेष्वपि विशेष्यविशेषणोभयातिरिक्त एवोपपादको वक्तव्य इति अतिरिक्तसमवायसिद्धिरिति तन्मतम् । एवञ्च रूपसमवायवान् घट इति विशिष्टबुद्धिनिर्वाहाय तत्रापि समवायरूपविशेषणाद्यतिरिक्त एवोपपादकः संबन्धरूपो वाच्यः, अथ च रूपसमवायीयसंबन्धवानित्येतन्निर्वाहायान्यः संबन्ध इत्यनवस्था । यदि समवायः संबन्धान्तरं विना स्वरूपत एव विशिष्टबुद्धिं निर्वहेत्, रूपादिकमपि तथैव निर्वक्ष्यतीति किं समवायेनेत्यर्थः । ननु समवायस्याधेयत्वास्वीकारात् न तत्र संबन्धापेक्षा, अप्रत्यक्षत्वाच्च न तद्विशिष्टबुद्धिरपीति वैशेषिकमतमिति चेन्न—समवाय आधेयः संबन्धत्वात् संयोगवदित्याधेयत्वानुमानात् । आधेयत्वाभावेऽपि, संबन्धाभावे कथं 'तत्समवायः', 'समवायी' इत्यादिव्यवहारः । अत एवाप्रत्यक्षत्वेऽपि तद्विशिष्टबुद्धिरन्यविधा नापह्नवमर्हति । समवायस्य प्रत्यक्षत्वमिष्टञ्च नैयायिकानाम् ॥ १२ ॥

भाष्यकारैः समवायस्यानित्यत्वं नानात्वञ्च स्वीकृतम्; तार्किकैस्तु नित्यत्वमिति तत्र दोषान्तरमप्याह नित्यमिति । भावात् भावसद्भावात् ॥ १३ ॥

प्रपञ्चित । अत., ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां महद्दीर्घाणुर्ह्रस्वोत्पत्तिवत् अन्यच्च तदभ्युपगतं सर्व मसमञ्जसमित्येव सूत्रार्थ' ॥ १० ॥

किमत्रान्यदसमञ्जसमित्यत्राह (त आह)—

उभयथाऽपि न कर्मातस्तदभाव ॥ २ । २ । ११ ॥

परमाणुकारणवादे हि परमाणुगतकर्मजनिततत्संयोगपूर्वकद्व्यणुकादिक्रमेण जगदुत्पत्तिरिष्यते। तत्र निखिलजगदुत्पत्तिकारणभूत(त)परमाणुगतमाद्यं कम अदृष्टकारितमित्यभ्युपगम्यते, (वै॰ ५ २ १३) "अग्नेरूर्ध्वज्वलन वायोस्तिर्यक्पवनमणुमनसोश्चाऽऽद्य कर्मेत्यदृष्टकारितानि" इति। तदिद परमाणुगत कम स्वगतादृष्टकारितम्, आत्मगतादृष्टकारित वा। उभयथाऽपि न सभवति, क्षेत्रज्ञपुण्यपापानुष्ठानजनितस्यादृष्टस्य परमाणुगतस्यासभवात्। सभवे च सदोत्पाद कत्वप्रसङ्ग । आत्मगतस्य चादृष्टस्य परमाणुगत(गुरुत्व)कर्मोत्पत्तिहेतुत्व न सभवति। अथादृष्ट वदात्मसयोगात् अणुषु कर्मोत्पत्ति, तदा तस्यादृष्टप्रवाहस्य नित्यत्वेन नित्यसर्गप्रसङ्ग' ॥

नन्वदृष्ट विपाकापेक्ष फलायालम्। कानिचिददृष्टानि तदानीमेव विपच्यन्ते, कानिचित् जन्मान्तरे, कानिचित् कल्पान्तरे। अतो विपाकापेक्षत्वान्न सर्वदोत्पादकत्वप्रसङ्ग इति ॥ नैतत्, अनन्तैरात्मभिरसङ्केतपूर्वकम् अयुगपदनुष्ठितानेकविधकर्मजनितानाम् अदृष्टानामेकस्मिन् काले एकरूपविपाकस्याप्रामाणिकत्वात्। अत एव युगपत्सर्वसहार (रोऽपि), द्विपरार्धकाल मविपाकेनावस्थान च न सङ्गच्छते। न चेश्वरेच्छाहितविशेषादृष्टसयोगादणुषु कर्म, आनुमानि केश्वरासिद्धे (शारी १ १ ३) "शास्त्रयोनित्वात्" इत्यत्रोपपादितत्वात्। अतो जगदुत्पत्तेरणुगतकर्मपूर्वकत्वाभाव ॥ ११ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थिते ॥ २ । २ । १२ ॥

समवायाभ्युपगमाच्चासमञ्जसम् कुत ? साम्यादनवस्थिते —समवायस्याप्ययुतसिद्धजाति-

---

अत इति। सूत्रार्थ इति। परिमण्डलाभ्यामित्यत्र पञ्चम्यर्थो अन्यत्वमिति स्वीकृत्य महद्दीर्घपद अणुकस्याप्युपलक्षणमिति कृत्वा शाकरीत्या भाष्यातमिह। अत्राणो सावयवत्वानवयत्वविकल्पेन कृत दूषण शाङ्करेऽनन्तरसूत्रे उक्तम्। तस्य तस्य मूलार्थत्वायोगाच्चेहैव तन्निवेशानुगुणार्थवर्णनं साम्प्रतम् ॥ १० ॥

वाकारविवक्षितासामञ्जस्येषु च नियोदाहरणमुपरि सूत्रे। तत्र पूर्वमणुोरनवयवयो संयोगो न प्रादेशिक इति पृथुद्रव्योत्पत्त्यभाव उक्त। अधुना स संयोग एव सर्गादौ कारणाभावान्न भवतीत्युच्यते उभयथेति। आत्मन्यदृष्टोत्पत्तिस्तार्किकेष्टा, भूतेषु तदुत्पत्तिरिति च बुद्धौ तदुत्पत्तिवादिसांख्यच्छायया भवति, जैनैरिष्यते च। न सम्भवति, कार्यकारणयोर्वैयधिकरण्यात्। विपाकः फलदशा ॥११॥

ह्रस्वाना मिथ, परिमण्डलयोश्च मिथ संयो। संबन्ध समवाय, तथा कारणद्रव्ये कार्यद्रव्यस्य समवाय, एवं कर्मणश्च द्रव्येऽवेतुरन्ते। तत्र कार्यद्रव्यतज्जनकसंयोगतद्धेतुकर्मसंभवो निरस्त, अथ तत्सत्त्वमपि निरस्यति समवायेनेति। अनवस्थिते अनवस्थापत्तेःप्रसंगात। उपपादकान्त-

गुणवत् उपपादकान्तरापेक्षासाम्यादुपपादकान्तरस्यापि तथेत्यनवस्थितेरसमञ्जसमेव । एतदुक्तं भवति—'अयुतसिद्धानामाधाराधेयभूतानामिहप्रत्ययहेतुर्यः संबन्धः, स समवायः' इति समवायोऽभ्युपगम्यते । अपृथक्स्थित्युपलब्धीनां जात्यादीनां तथाभावस्य निर्वाहकत्वेन चेत् समवायोऽभ्युपगम्यते, समवायस्यापि तत्साम्यात् तथाभावहेतुरन्वेषणीयः, तस्यापि तथेत्यनवस्थितिः । समवायस्य तदपृथक्सिद्धत्वं स्वभाव इति परिकल्प्यते चेत्—जातिगुणादीनामेवैष स्वभावः परिकल्पनीयः; न पुनरदृष्टचरं समवायमभ्युपगम्य, तस्यैष स्वभाव इति परिकल्पयितुं युक्तम्—इति ॥ १२ ॥

समवायस्य नित्यत्वे अनित्यत्वे चायं दोषः समानः । नित्यत्वे दोषान्तरं चाऽऽह—

नित्यमेव च भावात् ॥ २ । २ । १३ ॥

समवायस्य संबन्धत्वात् संबन्धस्य नित्यत्वे संबन्धिनो जगतश्च नित्यमेव भावादसमञ्जसम् ॥ १३ ॥

तस्यापि तथेति। समवायस्य यत् उपपादकान्तरमपेक्षितम्, तस्यापि उपपादकान्तरापेक्षेत्यर्थः । उपपादकं किमित्येतदुपपादयन् अन्तरपदप्रयोगाशयमपि व्यनक्ति **एतदुक्तमिति**। **अयुतसिद्धानामिति**। यु मिश्रणामिश्रणयोरिति धातुपाठात् युतत्वममिश्रितत्वं पृथग्भावः। अयुतत्वमपृथग्भाव। **सिद्धानामिति**। सिद्धिः—स्थितिः उपलब्धिश्च । आधाराधेयभूताः द्विविधाः युतसिद्धा अयुतसिद्धाश्च । आद्यविषये संयोगः संबन्धः, अन्यत्र समवायः । **इहप्रत्यय** इत्यस्य इहेतिप्रत्यय इत्यर्थः । इह तन्तुषु पट इत्येवंरीत्या अवयवावयवि-गुणगुणि-क्रियातदाश्रय-जातिव्यक्ति-विशेषतदाश्रयविषयिणी विशिष्टबुद्धिः विशेषणविशेष्यसंबन्धविषया विशिष्टबुद्धित्वात् दण्डी पुरुष इति विशिष्टबुद्धिवदिति संयोगदृष्टान्तेन समवायसिद्धिः । स्थितिर्नाम आधाराधेयभाव. । **तथाभावस्य** अपृथक्स्थित्युपलब्धिकत्वस्य । यथा संयोगः विशेषणविशेष्यातिरिक्त एव तदाधाराधेयभावस्य वैशिष्ट्यबुद्धेश्चोपपादकः, तथा अवयवावयव्यादिस्थलेष्वपि विशेष्यविशेषणोभयातिरिक्त एवोपपादको वक्तव्य इति अतिरिक्तसमवायसिद्धिरिति तन्मतम् । एवञ्च रूपसमवायवान् घट इति विशिष्टबुद्धिनिर्वाहाय तत्रापि समवायरूपविशेषणाद्यतिरिक्त एवोपपादकः संबन्धरूपो वाच्य., अत्र च रूपसमवायीयसंबन्धवानित्येतन्निर्वाहायान्यः संबन्ध इत्यनवस्था। यदि समवायः संबन्धान्तरं विना स्वरूपत एव विशिष्टबुद्धिं निर्वहेत्, रूपादिकमपि तथैव निर्वक्ष्यतीति किं समवायेनेत्यर्थः। ननु समवायस्याधेयत्वास्वीकारात् न तत्र संबन्धापेक्षा, अप्रत्यक्षत्वाच्च न तद्विशिष्टबुद्धिरपीति वैशेषिकमतमिति चेन्न—समवाय आधेयः संबन्धत्वात् संयोगवदित्याधेयत्वानुमानात् । आधेयत्वाभावेऽपि, संबन्धाभावे कथं 'तत्समवायः', 'समवायी' इत्यादिव्यवहारः । अत एवाप्रत्यक्षत्वेऽपि तद्विशिष्टबुद्धिरन्यविधा नापह्नवमर्हति । समवायस्य प्रत्यक्षत्वमिष्टञ्च नैयायिकानाम् ॥ १२ ॥

प्राभाकरैः समवायस्यानित्यत्वं नानात्वञ्च स्वीकृतम्; तार्किकैस्तु नित्यत्वमिति तत्र दोषान्तरमप्याह **नित्यमिति**। **भावात्** भावप्रसङ्गात् ॥ १३ ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ २ । २ । १४ ॥

परमाणूनां पार्थिवाऽऽप्यतैजसवायवीयानां चतुर्विधानां रूपरसगन्धस्पर्शवत्त्वाभ्युपगमात् अभिमतनित्यत्वसूक्ष्मत्वनिरवयवत्वादिविपर्ययेण अनित्यत्वस्थूलत्वसावयवत्वादि प्रसज्यते, रूपादिमतां घटादीनामनित्यत्वं तथाविधकारणान्तरारब्धत्वादिदर्शनात् । न हि दर्शनानुगुण्येनादृष्टोऽर्थः कल्प्यमानः स्वाभिमतविशेषं व्यवस्थापयितुं शक्यः । दर्शनानुगुण्येन हि परमाणूनां रूपादिमत्त्वं त्वया कल्प्यते । अतोऽप्यसमञ्जसम् ॥ १४ ॥

अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया परमाणूनां रूपादिमत्त्वं नाभ्युपगम्यते, तत्राह—

उभयथा च दोषात् ॥ २ । २ । १५ ॥

न केवलं परमाणूनां रूपादिमत्त्वाभ्युपगम एव दोषः, रूपादिविरहेऽपि कारणगुणपूर्वकत्वात् कार्यगुणानां पृथिव्यादयो रूपादिशून्याः स्युः । तत्परिजिहीर्षया रूपादिमत्त्वाभ्युपगमे पूर्वोक्तदोष इत्युभयथा च दोषादसमञ्जसम् ॥ १५ ॥

अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ २ । २ । १६ ॥

कापिलपक्षस्य श्रुतिन्यायविरोधपरित्यक्तस्यापि सत्कार्यवादादिना कश्चिदंशो वैदिकैः परिग्रहीतोऽस्ति, अस्य तु काणादपक्षस्य केनाप्यंशेनापरिग्रहादनुपपन्नत्वाच्चात्यन्तमनपेक्षैव निःश्रेयसार्थिभिः कार्या ॥ इति महद्दीर्घाधिकरणम् ॥ २ ॥

४८ (नैभाषिकसौत्रान्तिकदूषण) समुदायाधिकरणम् २ २ ३ ॥

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ २ । २ । १७ ॥

परमाणुकारणवादिनो वैशेषिका निरस्ताः, सौगताश्च जगतः परमाणुकारणत्वमभ्युपगच्छन्तीति अनन्तरं तन्मतेऽपि जगदुत्पत्तिव्यवहारादिकं नोपपद्यत इत्युच्यते । ते

एवं परमाणौ, द्व्यणुकादौ, तत्कर्मणि, तत्र समवाये चासिद्धिर्दर्शिता। अथ तस्य रूपादिगुणविषयविचारं तर्कसम् (?) दोषमाह सूत्रद्वयेन । कार्यगतगुणानां कारणगतगुणपूर्वकत्वमिति कृत्वा यद्यपि कार्यगतगुणानुरोधेन द्व्यणुके परमाणौ च गुणा अनुमेयाः, तदा दोषः प्रथममुच्यते । तत्र रूपाद्यस्वीकारे दोषस्तु द्वितीयसूत्रेण ॥ १४ १५ ॥

ईश्वरस्वीकारात् सांख्यादपीदं काणादमतमिति मन्त्रिपाकर्तुमेवं वेदविरुद्धांशाधिक्यं दर्शयितुं सूत्रम् अपरिग्रहाच्चेति। अपरिग्रहे कारणं महदादिवैदिकतत्त्वत्यागः। सामान्यविशेषसमवायाभावाख्यातिरिक्तपदार्थ अप्रामाणिकबहुगुण अवयव्यतिरिक्तावयविस्वीकारान्तोऽनुपपन्नत्व चार्थः ॥ १६ ॥

अ[illegible] प्रामाण्यस्वीकारिणाऽपि कणादेन धर्मविषये तद् यथावदिच्छता तत्त्वविषये स्वातन्त्र्येण सवस्यान्यथाकरणात् अनुमानतो वैदिकत्वमेव बहु स्वीकुर्वतः सांख्यात् तस्य लघीयस्त्वं दर्शितम् । सर्वथैव वेदबाह्य दर्शिं मतमथ दूष्यते । तत्र काणादा इव बौद्धा अपि चतुर्विधपरमाणुवादिनः ।

परमाणुकारणवादिनोऽपि जैनाः परमाणुषु चातुर्विध्यं नेच्छन्ति, अनेकान्तवादिनश्चेति भेदः। काणादा अर्धवैनाशिकाः, कार्यद्रव्यमात्रनिरन्वयनाशस्वीकारात्। बौद्धाः सर्ववैनाशिकाः : कस्यापि नित्यत्वानिष्टेः। तेषु बौद्धेषु तार्किकादिवत् बाह्यस्वीकारिणः उभये पूर्वं निरस्यन्ते। अथ बौद्धत्वाविशेषात्प्रश्ननिरसनम्। तत्र ततो लघीयः ज्ञानमात्रस्वीकारिमतम्। लघिष्ठं तु शून्यमतं तत इति क्रमः। तत्र बुद्धस्य शून्यमत एव नैर्भर्ये सत्यपि गुडजिह्विकान्यायेन विनेयान् वशीकर्तुं तत्तदभिमतानुसरणाभिनयात् बौद्धाश्चतुर्विधा। त इमे माध्यमिकयोगाचारसौत्रान्तिकवैभाषिकनामानः। तत्र न किमप्यस्तीति शून्यवादं बौद्धोपदिष्टं ये तथैव गृहीतवन्तः, ते माध्यमिकाः। ननु कथं मध्यमत्वमेषाम्, यथोक्तसंप्रतिपत्त्या उत्तमत्वस्यैव युक्तत्वादिति चेत्—शिष्यैर्मननप्रवृत्तैरुपदिष्टविषयेऽनुयोगस्यापि कार्यतया तदकरणादधमत्वमपि तेष्वायातम्। एवमुत्तमत्वाधमत्वयोः प्रसक्त्या मध्यमत्वेन व्यवहार इति वदन्ति। उक्तग्रहणसामर्थ्यमासीत्, तदुपरि विचारसामर्थ्यं नासीदिति मध्यमा इति वा। उपदेष्टा उत्तमः। उपदेश्यो यथावद् गुरुवत् सर्वग्राही मध्यमः। उपदिष्टार्थं यथावदनवधार्य स्वयं किञ्चिदन्यथाऽवगच्छन् अधम इति वा भाव्यम्। केषाञ्चित् योगाचारा इति नाम। तेषु योगस्याऽऽचारस्य च सत्त्वात्। योगः पर्यनुयोगः प्रश्नः; आचारः स्वीकारः। 'कथं सर्वाभावः? ज्ञानेनैव तस्य वेद्यतया विज्ञानस्यावश्यकत्वादिति पर्यनुयोगः कृतः; अन्येषामर्थानामभावश्चोपदिष्टः स्वीकृत इति। अन्ये सौत्रान्तिकाः - सूत्रस्यान्तं पृष्टवन्त इति। सूत्रमुपदेशवाक्यम्। तस्यात्रैव समाप्तिर्न युज्यते; अर्थाभावे ज्ञानवैचित्र्यायोगात्; बहिरवभासमानेषु तेषु ज्ञानाकारातिरिक्तबाह्याकाराभावस्य दुर्वचत्वादित्याक्षिप्योपदेशान्तं पृष्टवन्तः। तान् प्रति उक्तं बुद्धेन—सन्तु कामम्, तथापि ज्ञानेनानुमेया एव, न प्रत्यक्षा इति। अथान्यैः शङ्कितम्—सर्वथा प्रत्यक्षाभावेऽनुमानमेव न स्यादिति। अतो बाह्यज्ञानं प्रत्यक्षमपि जायमानमनपलप्यम्। अतः प्रत्यक्षविषयेषु अनुमेयत्वमेवेति भाषा विरुद्धेति। तस्मात् ते वैभाषिकाः। इमे सर्वे धर्मधर्मिभेदं न स्वीकुर्वन्ति, क्षणिकत्ववादिनश्चेति किञ्चित्प्रकारेण सर्वाभाववादस्यावसराद् शून्यवादसंनिहिता सौगतशिष्याः। एवं तत्तन्नामार्थनिरूपणवैखरी संप्रति प्रतायमाना। ग्रन्थान्तरतस्तु विधान्तरमवगम्यते। तद् यथा—शाक्यमुनिनिर्वाणानन्तरं तदुपदेशसंग्रहो मागध्या भाषया कृत आसीत्। तत्र सुत्तपिटक-विनयपिटक-अभिधम्मपिटकनामस्थानं त्रिपिटकमिति च प्रसिद्धं विभागत्रयम्। तदन्तर्गताश्चाष्टादश शाखाः स्थविरादयः। अथ संस्कृतग्रन्थाः सुत्तपिटकानुसारी सूत्रोपदेश इति, विनयपिटकानुरोधी विनयपरिभाषेति, अभिधम्मपिटकानुसारी अभिधर्मविभाषेति अशोकपुत्रकालिकाः। तत्र विभाषाग्रन्थानुयायिनो वैभाषिकाः, सूत्रोपदेशानुसारिणः सौत्रान्तिकाः, अथ कनिष्कस्य राज्ञः काले लङ्कावतारसूत्रादिदर्शितो महायानमिति समयः प्रादुर्बभूव। तत्र निविष्टौ योगाचारमाध्यमिकौ। महायानप्रतिस्पर्धि हीनयानमिति समयान्तरम्। समाधेः सम्यग्दर्शनस्य च निर्वाहको योगः, तेनाऽऽचरन्, 'न चाद्यमात्रेणाऽऽलयविज्ञानम्; किंतु योगेन' इति तत्परो योगाचारः। माध्यमिकशब्दार्थश्च माध्यमिकवृत्तौ एवमुक्तः, "भावाभावान्तद्वयरहितत्वात् सर्वस्वभावानुत्पत्तिलक्षणा शून्यता मध्यमा प्रतिपत्। स मध्यमो मार्गः" इति।

चतुर्विधाः—केचित् पार्थिवाऽऽप्यतैजसवायवीयपरमाणुसङ्घातरूपान् भूतभौतिकान् बाह्यान् चित्तचैत्तरूपांश्चाभ्यन्तरान् अर्थान् प्रत्यक्षानुमानसिद्धान् अभ्युपयन्ति। अन्ये तु बाह्यार्थान् सर्वान् पृथिव्यादीन् विज्ञानानुमेयान् वदन्ति। अपरे तु, 'अर्थशून्यं विज्ञानमेव परमार्थसत्, बाह्यार्थास्तु स्वाप्नार्थकल्पाः' इत्याहुः। त्रयोऽप्येते स्वाभ्युपगतं वस्तु क्षणिकमाचक्षते। उक्तं भूतभौतिकं चित्तचैत्तं च व्यतिरिक्तमात्माकाशादिकं स्वरूपेणैव नानुमन्यते। अन्ये तु सर्वशून्यत्वमेव सङ्गिरन्ते। तत्र ये बाह्यार्थास्तित्ववादिनः, ते तावन्निरस्यन्ते। ते चैवं मन्यन्ते—रूपरसस्पर्शगन्धस्वभावाः पार्थिवाः परमाणवः, रूपरसस्पर्शस्वभावाश्चाऽऽप्याः, रूपस्पर्शस्वभावाश्च तैजसाः, स्पर्शस्वभावाश्च वायवीयाः पृथिव्यप्तेजोवायुरूपेण संहन्यन्ते। तेभ्यश्च पृथिव्यादिभ्यः शरीरेन्द्रियविषयरूपसङ्घाता भवन्ति। तत्र च शरीरान्तर्वर्ती ग्राहकाभिमानारूढो विज्ञानसन्तान एवाऽऽत्मत्वेनावतिष्ठते, अत एव सर्वो लौकिको व्यवहारः प्रवर्तत इति॥

तत्राभिधीयते—समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः। योऽयमणुहेतुकः पृथिव्यादिभूत

वैभाषिका वात्सीपुत्रा इत्युच्यन्त इति, "वात्सीपुत्रास्तु शब्दादीन् पञ्च वैभाषिका विदुः। शब्दात्मानमधूर्वैव केचिन्नित्यमपरेऽब्रुवन्" इति सर्वार्थसिद्धग्रन्थाद् ज्ञायते। "वत्सी वैभाषिकमाता। तत्पुत्रच्छात्रा वात्सीपुत्राः" इत्यानन्ददायिनी। वैभाषिकेषु वात्सीपुत्राः केचित्, अपरेऽपि सन्तीति तत्रैवोक्तम्। तत्र प्रथमे रूपरसस्पर्शगन्धातिरिक्ततया शब्दमप्यङ्गीकुर्वन्ति। अपरे रूपादिष्वेव श्रोत्रग्राह्यतया शब्दतां शब्दमन्यं नेच्छन्ति। यथा पाश्चात्त्या वाय्वादिकम्पैव श्रोत्रप्राप्तदशायां शब्द इति व्यवह्रियत इति। एत एव वात्सीपुत्राः, 'आत्मा कश्चिद् पुद्गलाख्यो नित्यः संसरति मुच्यते च' इति वदन्ति। इदं मतं बौद्धहस्ते तत्त्वसङ्ग्रह एव निरस्तम्। सर्वार्थसिद्धौ च, "विभज्यवैभाषिकनाशकावा मन्दः" (१८) इति एतद्वादिनो वैभाषिकैकदेशिनो विभज्यवैभाषिक इति नाम्ना व्यवहृताः। यत् सत्, तत् क्षणिकमिति बौद्धवादाद्विभज्य सत्त्वमस्तीत्यलम्।

केचिद् वैभाषिकाः। सङ्घातरूपानिति। परमाणवोऽपि रूपादिगुणानतिरिक्ता एव। गन्धरसरूपस्पर्शसङ्घातः पृथिवी, एकैकगुणह्रासे उत्तरोत्तरं भूतम्। चित्तचैत्तरूपानिति। स्कन्धपञ्चकं बौद्धपरिभाषितम्—रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्काराः पञ्च स्कन्धा इति। रूपस्कन्धः इन्द्रियविषयाः। विज्ञानम् अहमित्यालयविज्ञानं नीलादिविषयविज्ञानं च। ज्ञानज्ञेयमात्रवादिभिः बौद्धैर्ज्ञाता नेष्यते। वेदना सुखदुःखोपेक्षाः। संज्ञास्कन्धः सविकल्पप्रत्ययः, अर्थेन सह नाम्नोऽपि ग्रहणात्। चित्तावस्थाः संस्काराः रागद्वेषमोहादयः। अत्र रूपस्कन्धस्य बाह्यस्यापि ज्ञानविषयत्वाकारेण चित्तचैत्तरूपाभ्यन्तरान्तर्भावोऽपि शांकरभाष्याभिप्रेतः। भास्करभाष्ये रूपस्कन्धं विना चतुष्टयस्यैव चित्तचैत्तत्वमुक्तम्। तदेवात्रापि ग्राह्यम्।

अन्ये सौत्रान्तिकाः। अपरे योगाचाराः। स्वाप्नार्थकल्पाः बहिरविद्यमाना इत्यर्थः। आकाशमित्यादिना देशस्य कालस्य च ग्रहणम्। ये इति, वैभाषिकाः सौत्रान्तिकाश्चेत्यर्थः। तावदिति, प्रथममित्यर्थः। आर्थिकसाम्यात् स्पष्टार्थम्। ग्राहकाभिमानारूढः अहमित्यवभासमानः।

त्मकः समुदायः, यश्च पृथिव्यादिहेतुकः शरीरेन्द्रियविषयरूपः समुदायः, तस्मिन् उभयहेतुकेऽपि समुदाये तत्प्राप्तिर्नोपपद्यते—जगदात्मकसमुदायोत्पत्तिर्नोपपद्यत इत्यर्थः। परमाणूनां पृथिव्यादिभूतानां च क्षणिकत्वाभ्युपगमात्। क्षणध्वंसिनः परमाणवो भूतानि न कदा संहतौ व्याप्रियन्ते; कदा वा संहन्यन्ते। कदा विज्ञानविषयभूताः; कदा च हानोपादानादिव्यवहारास्पदतां भजन्ते; को वा विज्ञानात्मा कं च विषयं स्पृशति, कश्च विज्ञानात्मा कमर्थं कदा वेदयते; कं वा विदितमर्थं कश्च कदोपादत्ते। स्प्रष्टा हि नष्टः, स्पृष्टश्च नष्टः; तथा वेदिता विदितश्च नष्टः। कथश्चान्येन स्पृष्टमन्यो वेदयते; कथश्चान्येन विदितम[न्यम]र्थमन्य उपादत्ते। संतानानामेकत्वेऽपि संतानिभ्यस्तेषां वस्तुतो वस्त्वन्तरत्वानभ्युपगमात् न तन्निबन्धनं व्यवहारादिकमुपपद्यते। अहमर्थ एवाऽऽत्मा, स च ज्ञातैवेति चोपपादितं पुरस्तात्॥ १७॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादुपपन्नमिति चेन्न संघातभावानिमित्तत्वात्॥ २।२।१८॥

तत्प्राप्तिरिति। सूत्रे तदप्राप्तिरित्यस्य समुदायभावानुपपत्तिरिति शाकरव्याख्यानम्। इहापि तदेवाभिमतम्। यद्वा उभयशब्दार्थपरामर्शी तच्छब्दः। प्राप्तिश्च संयोग.। 'अप्राप्तस्य या प्राप्ति.' इति व्यवहारात्। तथाच परमाणूना मिथःसंबन्धस्य भूतानां मिथस्संबन्धस्य चासंभव इत्यर्थः। तत्र हेतुः चेतनानधिष्ठितत्वमिति शांकरे। तत्तु सांख्याधिकरणसिद्धमेव। किञ्चालेश्वरमन्तरा कार्यं न भवतीत्येतावन्न वक्तव्यम्। जीवकार्यस्यापि जीवेन कर्तुमशक्यत्वे वक्तव्ये तत्त्यागेन तावद्दूरगमनायोगात्। अतः क्षणिकत्वमत्र हेतुरिष्यते। द्रव्यम्, ततः क्रिया, ततो विभागादिक्रमेण संयोग इति वक्तव्यम्। कर्मोत्पत्तिकाल एव द्रव्य नष्टमिति कस्य केन संघातरूपः संबन्ध इति। बाह्यानां मिथस्संबन्धासंभवमात्रस्य सूत्रार्थत्वे कदा विज्ञानविषयभूता इत्यादिभाष्यस्यावसराभावात् उभयहेतुके इत्यादेरेवमर्थोऽप्यभिमतो लक्ष्यते—भूतात्मकः परमाणुसमुदायः भौतिकात्मकोऽनेकभूतसमुदायश्चोभयहेतुकः बाह्योपादानकारणहेतुकः आन्तरकर्तृरूपनिमित्तहेतुकश्च। तत्रोभयेषामुपादानाना निमित्तानाञ्च मध्ये उपादानद्रव्याणा मिथः प्राप्तिर्न भवतीति उपपादितम्। तद्वत् निमित्तस्योपादानेषु व्यापृत्यैव कार्यकरत्वात् घटपटादि निर्मातुं

चतुर्विधाः —केचित् पार्थिवाऽऽप्यतैजसवायवीयपरमाणुसङ्घातरूपान् भूतभौतिकान् बाह्यान् चित्तचैत्तरूपांश्चाभ्यन्तरान् अर्थान् प्रत्यक्षानुमानसिद्धान् अभ्युपयन्ति । अन्ये तु बाह्यार्थान् सर्वान् पृथिव्यादीन् विज्ञानानुमेयान् वदन्ति । अपरे तु ‘ अर्थशून्यं विज्ञानमेव परमार्थसत्, बाह्यार्थास्तु स्वाप्नार्थकल्पाः ’ इत्याहुः । त्रयोऽप्येते स्वाभ्युपगतं वस्तु क्षणिकमाचक्षते । उक्तं भूतभौतिकं चित्तं चैत्तं च व्यतिरिक्तमात्माकाशादिकं स्वरूपेणैव नानुमन्यते । अन्ये तु सर्वशून्यत्वमेव सङ्गिरन्ते । तत्र ये बाह्यार्थास्तित्ववादिनः, ते तावन्निरस्यन्ते । ते चैवं मन्यन्ते—रूपरसस्पर्शगन्धस्वभावाः पार्थिवाः परमाणवः, रूपरसस्पर्शस्वभावाश्चाऽऽप्याः, रूपस्पर्शस्वभावाश्च तैजसाः, स्पर्शस्वभावाश्च वायवीयाः पृथिव्यप्तेजोवायुरूपेण संहन्यन्ते । तेभ्यश्च पृथिव्यादिभ्यः शरीरेन्द्रियविषयरूपसङ्घाता भवन्ति । तत्र च शरीरान्तर्वर्ती ग्राहकाभिमानारूढो विज्ञानसन्तान एवाऽऽत्मत्वेनावतिष्ठते, तत एव सर्वो लौकिको व्यवहारः प्रवर्तते इति ॥

तत्राभिधीयते—समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः । योऽयमणुहेतुकः पृथिव्यादिभूता-

---

वैभाषिका वात्सीपुत्रा इत्युच्यन्त इति, “ वात्सीपुत्रास्तु शब्दादीन् पञ्च वैभाषिका विदुः । शब्दात्मानमवर्णेन कश्चिन्नित्यपरेऽब्रुवन् ” इति सर्वार्थसिद्धसुराङ्कवचनाद् ज्ञायते । “ वत्सी वैभाषिकमाता । तत्पुत्रच्छात्रा वात्सीपुत्रा ” इत्यानन्ददायिनी । वैभाषिकेषु वात्सीपुत्राः केचित्, अपरेऽपि सन्तीति तत्रैवोक्तम् । तत्र प्रथमे रूपरसस्पर्शगन्धातिरिक्ततया शब्दमप्यङ्गीकुर्वन्ति । अपरे रूपादिष्वेव श्रोत्रग्राह्यत्वरूपतया समवैति शब्दमन्यं नेच्छन्ति । यथा पाश्चात्त्या वाय्वादिकर्मैव श्रोत्रप्राप्तदशायां शब्द इति व्यवहरन्ति इति । इम एव वात्सीपुत्राः, ‘ आत्मा कश्चिद् पुद्गलाख्यो नित्यः संसरति मुच्यते च ’ इति वदन्ति । इदं मतं बौद्धकृते तत्त्वसङ्ग्रह एव निरस्तम् । सर्वार्थसिद्धौ च, “ विभज्यवैभाषिकनामधेयाः मन्दाः ” (१८) इति एतद्वादिनो वैभाषिकैकदेशिनो विभज्यवैभाषिका इति नाम्ना व्यवहृताः । यत् सत्, तत् क्षणिकमिति बौद्धवादाद्धिभज्य सत्त्वमस्तीत्यलम् ।

केचित् वैभाषिकाः । सङ्घातरूपानिति । परमाणवोऽपि रूपादिगुणानतिरिक्ता एव । गन्धरसरूपस्पर्शसङ्घातः पृथिवी, एकैकगुणह्रासे उत्तरोत्तरं भूतम् । चित्तचैत्तरूपानिति । स्कन्धपञ्चकं बौद्धपरिभाषितम्—रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्काराः पञ्च स्कन्धा इति । रूपस्कन्धः इन्द्रियविषयाः । विज्ञानम् अहमित्यालयविज्ञानं नीलादिविषयविज्ञानञ्च । ज्ञानज्ञेयमात्रवादिभिः बौद्धैर्ज्ञाता नेष्यते । वेदना सुखदुःखोपलब्धिः । संज्ञास्कन्धः सविकल्पप्रत्ययः, अर्थेन सह नाम्नोऽपि ग्रहणाद् । चित्तावस्थाः संस्काराः रागद्वेषमोहादयः । अत्र रूपस्कन्धस्य बाह्यस्यापि ज्ञानविषयत्वाकारेण चित्तचैत्तरूपाभ्यन्तरान्तर्भावोऽपि शांकरभाष्यानाविष्टः । भास्करभाष्ये रूपस्कन्धं विना चतुष्कस्यैव चित्तचैत्तत्वमुक्तम् । तदेवात्रापि ग्राह्यम् ।

अन्ये सौत्रान्तिकाः । अपरे योगाचाराः । स्वाप्नार्थकल्पाः बहिरविद्यमाना इत्यर्थः । आकाशादिकमित्यादिना ईश्वरस्य कारणस्य च ग्रहणम् । ये इति, वैभाषिकाः सौत्रान्तिकाश्चेत्यर्थः । तावदिति प्रथममित्यर्थः । वार्त्तिकभाष्यात् स्वातन्त्र्यम् । ग्राहकाभिमानारूढः अहमित्यवभासमानः ।

त्मकः समुदायः, यश्च पृथिव्यादिहेतुकः शरीरेन्द्रियविषयरूपः समुदायः, तस्मिन् उभयहेतुकेऽपि समुदाये तदप्राप्तिर्नोपपद्यते—जगदात्मकसमुदायोत्पत्तिर्नोपपद्यत इत्यर्थः । परमाणूनां पृथिव्यादिभूतानां च क्षणिकत्वाभ्युपगमात् । क्षणध्वंसिनः परमाणवो भूतानि च कदा संहतौ व्याप्रियन्ते ; कदा वा संहन्यन्ते । कदा विज्ञानविषयभूताः ; कदा च हानोपादानादिव्यवहारास्पदतां भजन्ते ; को वा विज्ञानात्मा कं च विषयं स्पृशति, कश्च विज्ञानात्मा कमर्थं कदा वेदयते ; कं वा विदितमर्थं कश्च कदोपादत्ते । स्प्रष्टा हि नष्टः, स्पृष्टश्च नष्टः ; तथा वेदिता विदितश्च नष्टः । कथञ्चान्येन स्पृष्टमन्यो वेदयते ; कथञ्चान्येन विदितम[न्यम]र्थमन्य उपादत्ते । संतानानामेकत्वेऽपि संतानिभ्यस्तेषां वस्तुतो वस्त्वन्तरत्वानभ्युपगमात् न तन्निबन्धनं व्यवहारादिकमुपपद्यते । अहमर्थ एवाऽऽत्मा, स च ज्ञानेतरेति चोपपादितं पुरस्तात् ॥ १७ ॥

इतरेतरप्रत्ययत्वादुपपन्नमिति चेन्न संघातभावानिमित्तत्वात् ॥ २ । २ । १८ ॥

तदप्राप्तिरिति । सूत्रे तदप्राप्तिरित्यस्य समुदायभावानुपपत्तिरिति आहत्यार्थस्थापनम् । इहापि तदेवाभिमतम् । यद्वा उभयशब्दार्थपरामर्शी तच्छब्दः । प्राप्तिश्च संयोगः । 'अप्राप्तस्य या प्राप्तिः' इति व्यवहारात् । तथाच परमाणूनां मिथःसम्बन्धस्य भूतानां मिथस्संबन्धस्य चासंभव इत्यर्थः । नन्वहेतुः चेतनानधिष्ठितत्वमिति शांकरे । तत्तु साङ्ख्याधिकरणसिद्धमेव । किञ्चेश्वरमन्तरा कार्यं न भवतीत्येतावत् वक्तव्यम् । जीवकार्यस्यापि जीवेन कर्तुमशक्यत्वे वक्तव्ये तत्त्यागेन तावद्दूरगमनायोगात् । अत क्षणिकत्वमत्र हेतुरिष्यते । द्रव्यम्, ततः क्रिया, ततो विभागादिक्रमेण संयोग इति वक्तव्यम् । कर्मोत्पत्तिकाल एव द्रव्यं नष्टमिति कस्य केन संघातरूपः संबन्धः इति । अत एव भूतानां मिथस्संबन्धासंभवमात्रस्य सूत्रार्थत्वे **कदा विज्ञानविषयभूता** इत्यादिभाष्यस्यावसराभावात् उभयहेतुके इत्यादेरेवमर्थोऽप्यभिमतो लक्ष्यते—भूतात्मकः परमाणुसमुदायः भौतिकात्मकोऽनेकभूतसमुदायश्चोभयहेतुकः बाह्योपादानकारणहेतुकः आन्तरकर्तृरूपनिमित्तहेतुकश्च । तत्रोभयेषामुपादानानां निमित्तानाञ्च मध्ये उपादानद्रव्याणां मिथः प्राप्तिर्न भवतीति उपपादितम् । तद्वत् निमित्तस्योपादानेषु व्यापृत्यैव कार्यकरत्वात् घटपटादि निर्मातु विज्ञानरूपं निमित्तं कदोपादानं गृह्णाति, उपादत्ते, व्यापारयति चेति तदप्राप्त्युपपादनमुपरीति । संतानानामिति । आत्मभूतविज्ञानसंतानस्य विज्ञानभेदेऽप्येकत्वम्, उपादानद्रव्यसंतानस्य च तथा तद्भेदेऽप्येकत्वमिति संताने कर्तृत्वं कर्तृव्यापारगोचरत्वञ्चेति चेन्न—संताननाम्नः स्थिरस्य कस्यचिदभावादित्यर्थः । ननु ज्ञानानां क्षणिकत्वाद् ज्ञानातिरिक्तस्यात्मनः क्षणिकत्वं वेदान्तिनाऽप्येष्टव्यमित्यत्राह **अहमर्थ** इति । स ज्ञानस्वरूपो भवतु, मा वा । क्षणिकज्ञानातिरिक्तः तदाधारभूत इत्येव वास्तववेदान्तिमतमिति भावः ॥

ननु देह एवात्मेति वदन् चार्वाकः भोक्तुर्देहस्य प्रतिकलं भिन्नत्वेऽपि संतानैक्यात् बाल्यादिस्थविरान्तदेहेषु अहमेवेति अभेदभ्रान्त्यैव प्रवृत्त्यादि निर्वहति, तथा भोग्यस्य देहान्तरस्य दर्शनोपादानानुभवादिकालभेदेऽपि तदेवेदमिति भ्रान्त्यैव कार्यं निर्वहति । तथैव सर्वक्षणिकत्ववादिनो वयमपि निर्वहाम ; अविद्यासाम्राज्यस्यानङ्कुशत्वादिति शङ्कामनूद्य निरस्यति इतरेति सूत्रेण । प्रत्ययशब्दो बौद्धमते हेतुवाची ।

अविद्यादीनामितरेतरहेतुत्वेनोपपन्नं सङ्घातभावादिकमिति चेत्—एतदुक्तं भवति—यद्यपि क्षणिकाः सर्वे भावाः, तथाऽप्यविद्ययैतत् सर्वमुपपद्यते। अविद्या हि नाम विपरीतबुद्धिः क्षणिकादिषु स्थिरत्वादिगोचरा। तया संस्काराख्याः रागद्वेषादयो जायन्ते। ततश्चित्ताभिज्वलनरूपं विज्ञानम्। ततश्च नामाख्याश्चित्तचैत्ताः। ततश्च पृथिव्यादिकं[च]रूपिद्रव्यम्। ततः षडायतनाख्यमिन्द्रियषट्कम्। ततः स्पर्शाख्यः कायः। ततो वेदनादयः। ततश्च पुनरप्यविद्यादयो यथोक्ताः—इत्यनादिरियमविद्यादिका अन्योन्यमूला चक्रपरिवृत्तिः। एतच्च सर्वं पृथिव्यादिभूतभौतिकसङ्घातमन्तरेण नोपपद्यत। अतः सङ्घातभावादिकमुपपन्नम् इति। तत्रोत्तरम्—न सङ्घातभावानिमित्तत्वात् इति। नैतदुपपद्यते एषामविद्यादीनां पृथिव्यादिभूत

तत्राह इतरेतरहेतुत्वेनेति। सघातभावादीत्यादिना विज्ञानविषयत्वं व्यवहारं परस्परपरिग्रह। ननु कथमन्योन्यहेतुकत्वम्, कार्येण कारणस्यायोगात्, हेतुत्वप्रकारश्च कीदृशः, कियन्ति चेतरेतरपदार्थाणीति जिज्ञासायामाह—एतदुक्तं भवतीति। अतः विद्याबलात् शरीरपरिग्रह तन्तोऽविद्येति बीजाङ्कुरन्याय उपपादन पर्यन्तमप्रदर्शनेन। इतरेतरप्रत्ययत्वादित्यस्यार्थान्तराभिप्रायकत्वमपि लक्ष्यते-अन्यस्मिन् अन्यबुद्धिरितरेतरप्रत्ययः। क्षणिकादिषु स्थिरत्वादिबुद्धि(रूपाविद्या)त्वात् भावानां सर्वमुपपद्यत इति। क्षणिकादिष्विति। क्षणिकत्वादिधर्माश्रयेष्वित्यर्थः। क्षणिके स्थिरमिति, अनित्ये नित्यमिति, दुःखे सुखमिति, असति सदिति च बुद्धिरविद्या, विषयं प्रतिक्षणभिन्नमप्येकत्वेन मन्यते, विज्ञानञ्च प्रत्येकोपादानभोक्तृत्वरूपधर्मभेदेन भिन्नमप्येकमहमिति। अतः सर्वो व्यवहारश्चलतीति भावः। पर्वक्रमानाह तयेत्यादिना। शरीरादौ स्थैर्यबुद्ध्या तत्परिग्रहे रागो भवति, तद्रागानुरागवशात् चित्तरूपात्मा मातृकुक्षिं प्रविश्य, तत्राहमिति अभिज्वलनं प्राप्य, लभ्यमानशरीरार्थापेक्षितश्रद्धावीर्यस्मृतिप्रीत्यादि चैतसिकं लब्ध्वा तद्वशात् पृथिव्यादिधातुषु संहननप्रवृत्तेषु कललबुद्बुदाकारमवाप्य, इन्द्रियषट्कमधिगम्य, प्राणदेहेन्द्रियविषयसंस्पर्शशब्दार्थभाक् भवन् पुनरविद्यां प्रतिपद्यते, तत पुनरेवमिति भावः। नामाख्याश्चित्तचैत्ता इति अविद्या संस्कार विज्ञानरूपचित्तचैत्तानन्तरं नामाख्यचित्तचैत्तप्रादुर्भाव इत्यर्थः। नाम च सविकल्पप्रत्यय इति प्रागुक्तम्। इह शरीरोत्पत्त्युपयोगिश्रद्धास्मृतिप्रीत्यादिरूपं विवक्षितम्। अथ चित्तचैत्तव्यतिरिक्तोत्पत्तिमप्याह ततश्चेति। रूपिद्रव्यम् रूपशब्दवाच्यशरीरोपादानभूतद्रव्यमित्यर्थः। तेषां द्रव्यणां समावेशो भवति। तत्र क्षणिकत्वात् परमाणूनां, 'तेषां समावेश' इत्यनुक्त्वा, सान्येव भवन्तीत्युच्यते। वेदनादय इति। "अविद्या संस्कारो विज्ञानं नामरूपं षडायतनं स्पर्शो वेदना तृष्णा उपादानं भवो जातिजरा मरणं शोकः परिदेवना दुःख दुर्मनस्तेत्यवंजातीयका" इति शांकरभाष्योक्तेः वेदनापर्यन्तमिह कण्ठोक्तम्, अन्यत आदिपदगृहीतम्। तत्र भवो भवाधर्मो, जातिर्जन्म। शिष्टं स्पष्टम्। सघातभावानिमित्तत्वादिति पाठः कृत्रिमः-तोऽस्माकं साम्प्रदायिकः। उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वादिति परेषां पाठः। अयमर्थः—संघातमन्तरेणाविद्यादि नोपपद्यत इति वदता त्वया संघातभावं प्रति आक्षेपकत्वमनुमानकत्वमेवाविद्यादेरुक्तम्, न तु संघातभावं प्रति कारणत्वम्। कारणं न

भौतिकसङ्घातभावं प्रति अनिमित्तत्वात्। न खल्वस्थिरादिषु स्थिरत्वादिबुद्ध्यात्मिकाऽविद्या, तन्निमित्ताः रागद्वेषादयो वा अर्थान्तरस्य क्षणिकस्य संहतिहेतुतां प्रतिपद्यन्ते; शुक्तिकारजतादिबुद्धिर्हि न शुक्त्याद्यर्थसंहतिहेतुर्भवति। किञ्च यस्य क्षणिके स्थिरत्वबुद्धिः, स तदैव नष्ट इति कस्य रागादय उत्पद्यन्ते? संस्काराश्रयं स्थिरमेकं द्रव्यमनभ्युपगच्छतां संस्कारानुवृत्तिरपि न शक्या कल्पयितुम् ॥ १८ ॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात्। २। २। १९।

इतश्च क्षणिकत्वपक्षे जगदुत्पत्तिर्नोपपद्यते; उत्तरक्षणोत्पत्तिवेलायां पूर्वक्षणस्य विनष्टत्वात् तस्योत्तरक्षणं प्रति हेतुत्वानुपपत्तेः। अभावस्य हेतुत्वे, सर्वं सर्वत्र सर्वदोत्पद्येत। अथ पूर्वक्षणवर्तित्वमेव हेतुत्वमित्युच्यते—एवं तर्हि कश्चिदेव घटक्षणः तदुत्तरकालभाविनां सर्वेषामेव गोमहिषाश्वकुड्यपाषाणादीनां त्रैलोक्यवर्तिनां हेतुस्स्यात् ॥ अथैकजातीयस्यैव पूर्वक्षणवर्तिनो हेतुत्वमिष्यते—तथापि सर्वदेशवर्तिनामुत्तरक्षणभाविनां घटानामेक एव पूर्वक्षणवर्ति घटो हेतुस्स्यात् ॥ अथैकस्यैव हेतुरेक इति मनुषे—तथापि कस्यैकस्य को हेतुरिति न ज्ञायते ॥ अथ यस्मिन् देशे यो घटक्षणः स्थितः, तद्देशसम्बन्धिन एवोत्तरक्षणस्य स हेतुरिति—किं

भवतीत्यस्य दूषणं नानेन परिह्रियते। क्षणिकत्वान्न संहननपर्यन्तं स्थास्यन्ति बाह्यानि, आत्माऽपि क्षणिकत्वात् नास्माने न वा बाह्यं प्रत्यभिजानातीति पूर्वोक्तदूषणं तदवस्थम्। प्रतीत्यसमुत्पादो (प्रतीत्यसमुत्पादो नाम कारणं प्राप्य कार्यस्योत्पत्तिः-) द्विविधो बौद्धैरुक्तः हेतूपनिबन्धः प्रत्ययोपनिबन्धश्चेति। द्विविधोऽपि समुदयो न चेतयितृसापेक्षः इति तन्मतम्। बीज-आङ्कुर-पत्र-काण्ड-नाल-गर्भ-शूक-पुष्प-फलेषु क्रमेण जायमानेषु पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रति हेतुतेत्यर्थः। प्रत्ययो नाम प्राप्ति—एकैककारणस्यापि अयः अन्येन प्राप्तिः। सर्वकारणसमवाय इति यावत्। तदुपनिबन्धः यथा बीजादङ्कुरे जननीये पृथिवीधातुः अङ्कुरं कठिनयति; जलं स्नेहयति, तेजः विलक्षणरूपादिमत्तया पाचयति, वायुर्निर्गमयति। आकाशोऽप्रतिहतिं कल्पयति, ऋतुः परिणमयतीत्येवं तत्तदर्थे तत्तत्कारणसमावेश इति। सोऽयं संघातभावः कथं क्षणिकेष्विति। यो हि कर्तारमेकं स्वीकृत्य कार्यं क्षणिकमपि स्थिरत्वेन गृहीतं मन्येत, तस्य कथमप्युपादित्साादि संपद्यते, कर्तृक्षणिकत्वे तु न किञ्चित् सिद्ध्येदित्याशयेनाह किञ्चेति। अत्र प्रत्ययोपनिबन्धासंभवः स्पष्टः। एवं हेतूपनिबन्धासम्भवोऽपि हेतुभूतबीजाद्यन्तर्गताणूनां मेलनासंभवेन प्राप्तः ॥

संघातासंघातादिसर्वसाधारणदूषणमाह उत्तरेति। अयमाशयः—कारणत्वं न कार्यजननस्वरूपयोग्यत्वम्, किंतु कार्योपधायकत्वम्। अत एव कुसूलस्थबीजं नाङ्कुरं प्रति कारणम्, तद्विषये कुर्वद्रूपत्वाभावात्। उपधायकस्यैव कारणत्वात् सहकारिभूतानेककारणापेक्षाऽपि नेति बौद्धमतम्। तत्र कार्योपधायकत्वं नाम कार्यवैशिष्ट्यम्। अत एव 'प्रतीत्यसमुत्पाद.' इति तद्व्यवहारोपपत्तिः, कार्यं कारणं प्राप्योत्पद्यत इति तदर्थात्। कारणकार्ययो. प्राप्त्यभावे तदयोगात्। अत. कार्यकाले कारणं नास्ति चेत्, कथं तत् प्राप्तिरिति॥ अथ कार्योपधायकत्वं कार्याव्यवहितप्राक्क्षणमात्र एवेति शंकते अथ पूर्वेति। एवमुत्पादकत्वं

देशस्य स्थिरत्व मनुषे ? । किञ्च चक्षुरादिसम्प्रयुक्तस्यार्थस्य ज्ञानोत्पत्तिकालेऽनवस्थितत्वात् न कस्यचिदर्थस्य ज्ञानविषयत्व सम्भवति ॥ १९ ॥

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा । २ । २ । २० ॥

असत्यपि हेतौ कार्यमुत्पद्यते चेत्—सर्वं सर्वत्र सर्वदोत्पद्येतेत्युक्तम् । न केवलमुत्पत्ति विरोध एव, प्रतिज्ञा च भवतामुपरुध्येत, 'अधिपतिसहकार्यालम्बनसमनन्तरप्रत्ययाश्चत्वारो विज्ञानोत्पत्तौ हेतव ' इति च प्रतिज्ञा । अधिपति इन्द्रियम् । अथ प्रतिज्ञानुपरोधाय घटक्षणे स्थित एव घटक्षणान्तरोत्पत्तिरिष्यते—तथा च सति द्वयो कार्यकारणयोर्घटक्षणयोर्यौगपद्ये नोपलब्धि प्रसज्येत । न च तथोपलभ्यते । क्षणिकत्वप्रतिज्ञा चैव हीयेत ॥ क्षणिकत्व स्थितमेवेति चेत्—इन्द्रियसम्प्रयोगज्ञानयोर्यौगपद्य प्रसज्येत ॥ २० ॥

प्रतिसङ्ख्याऽप्रतिसङ्ख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् । २ । २ । २१ ॥

न भवनीयुक्तम् । ज्ञेयत्वमपि न भवतीत्याह किञ्चेति । इद किञ्चेत्यादिभाष्यमुत्तरसूत्रेपि निवेशमर्हति । अथवा इत्युक्तमित्येतत्पर्यन्तोपरितनभाष्यमनेन सह निवेशमर्हतीति किञ्चिद् विमृश्यम् ॥ १९ ॥

कारणत्वमव्यवहितपूर्ववर्तित्वमात्रमिति मत्वा कार्यकाले कारणास्वीकारे दोषान्तरमप्याह असतीति । कार्यकाले कारणाभाव प्रसज्यत इति दोष प्राक् सूत्रोक्त । तद्विषयत्वो भाष्ये सूत्रामिमत दूषणमुक्तम् । अथ सूत्रकार पक्षद्वयेऽपि सिद्धान्तविरोधरूप दूषणान्तरमाह असतीति । असति कार्यकाले कारणेऽसति, तत्सत्त्वानभ्युपगमे इति यावत् । प्रतिज्ञा—" चत्वार प्रत्यया हेतुरालम्बनमनन्तरम् । तथैवाधिपतेयश्च " इत्येषा । सहकारी आलोकादि । आलम्बन विषय । समनन्तरप्रत्यय अव्यवहितपूर्वक्षणस्थित यत् किमपि ज्ञानम् । कथं प्रतिज्ञोपरोध , पूर्वक्षणे सर्वसद्भावस्य पश्चात्त्वादिति चेत् प्रत्यक्षज्ञानस्य वर्तमान माहितायाः इष्टत्वात् विषयस्य प्रत्यक्षकाले आवश्यकत्वे तेन सम्प्रयुज्य सहभूय कारणीभवतामपि तत्काल-स्थितिरपेक्षितेत्यायातात् । इष्यत इत्यादि । घटक्षणान्तरोत्पत्तिकालेऽपि पूर्वमधिपत्यादिसाहित्येन स्थितघटक्षणस्यापि सत्त्वस्वीकारे इति यावत् । एवञ्च यौगपद्यमन्यथा इत्यस्य घटक्षणसत्त्वस्वीकारे घटद्वययौगपद्यापत्तिरित्यर्थ उक्तो भवति । प्रतिज्ञोपरोध इत्यस्य अन्यथेत्यत्राप्यनुषङ्गेणान्यविषयप्रतिज्ञोपरोध रूपमर्थान्तरमाह क्षणिकत्वेति । ननु इन्द्रियसम्प्रयुक्तविषयसद्भावरूपपूर्वक्षण एव प्रत्यक्षस्यापि स्वीकारात्र क्षणिकत्वभङ्ग इति पृच्छति क्षणिकत्वमिति । यौगपद्यमिति । अव्यवहितपूर्ववर्तित्वरूप कारणत्व भज्येतेति भाव । अयमपि अन्यथायौगपद्यमिति सौत्रपदयोरानुरूप्यार्थ ॥ २० ॥

बौद्धै संस्कृतासंस्कृतभेदेन कृत्स्न विमार्ग विधाय, संस्कृत रूप चित्त-चैत चित्तविप्रयुक्तभेदात् चतुर्विधम् । रूपं पृथिव्यादि, चित्तमहंमहाल्कम्, चैत्तं रागादि, चित्तविप्रयुक्त जन्मजरामरणादी त्युक्त्वा, असंस्कृतपदेन प्रतिसङ्ख्यानिरोधस्याप्रतिसङ्ख्यानिरोधस्याकाशस्य च ग्रहणं कृतम् । तत्र संस्कृत क्षणिक सर्व दूषितम् । अथासंस्कृत सूत्रद्वयेन दूषयति प्रतिसङ्ख्येति । प्रतिसङ्ख्या चाप्रतिसङ्ख्या च प्रतिसङ्ख्याप्रतिसङ्ख्ये , ताभ्या निरोधौ अथवा तयोर्निरोधौ तत्सम्बन्धिनौ निरोधाविति विग्रह । तयोर-

एवं तावत् असत उत्पत्तिर्निरस्ता ; सतो निरन्वयविनाशोऽपि नोपपद्यत इत्युच्यते । क्षणिकत्ववादिभिर्मुद्गराभिघाताद्यनन्तरभावितयोपलब्धियोग्यः सदृशसंतानावसानरूपः स्थूलो यः, सदृशसंताने प्रतिक्षणभावी चोपलब्ध्यनर्हः सूक्ष्मश्च यः निरन्वयो विनाशः प्रतिसङ्ख्यानिरोधाप्रतिसङ्ख्यानिरोधशब्दाभ्यामभिधीयेते, तौ न संभवत इत्यर्थः । कुतः ? अविच्छेदात्—सतो निरन्वयविच्छेदासंभवात् । असंभवश्च, 'सत उत्पत्तिविनाशौ नाम अवस्थान्तरापत्तिरेव ; अवस्थायोगि तु द्रव्यमेकमेव स्थिरम्' इति कारणादनन्यत्वं कार्यस्योपपादयद्भिरस्माभिः (शारी. २-१-१५) "तदनन्यत्वम्" इत्यत्र प्रतिपादितः । निर्वाणस्य दीपस्य निरन्वयविनाशदर्शनात् अन्यत्रापि विनाशो निरन्वयोऽनुमीयत इति चेत्-न ; घटशरावादौ मृदादिद्रव्यानुवृत्त्युपलब्ध्या सतो द्रव्यस्यावस्थान्तरापत्तिरेव विनाश इति निश्चिते सति, प्रदीपादौ सूक्ष्मदशापत्त्याऽप्यनुपलम्भोपपत्तेः तत्राप्यवस्थान्तरापत्तिकल्पनस्यैव युक्तत्वात् ॥

उभयथा च दोषात् । २ । २ । २२ ॥

क्षणिकत्ववादिभिरभ्युपेता तुच्छादुत्पत्तिः, उत्पन्नस्य तुच्छतापत्तिश्च न संभवतीत्युक्तम् ; तदुभयप्रकाराभ्युपगतौ दोषश्च भवति । तुच्छादुत्पत्तौ तुच्छात्मकमेव कार्यं स्यात् । यद्धि यस्मादुत्पद्यते, तत् तदात्मकं दृष्टम् ; यथा मृत्सुवर्णादिरुत्पन्नं मणिकमकुटादि मृत्सुवर्णाद्यात्मकं दृष्टम् । न च जगत् तुच्छात्मकं भवद्भिरभ्युपगम्यते ; न च प्रतीयते । सतो

प्राप्तिः तद्विषयकप्रमाणाभाव इत्यर्थः । प्रतिसंख्यानिरोधोऽपि द्रव्यनाशरूपोऽस्मन्मते न भवति, स्थिरत्वात् । मुद्गराभिघातेति प्रयोगात्, उपलब्धियोग्य इत्युक्त्या च प्रतिसंख्यानिरोधपदस्यार्थद्वयं गम्यते— वस्तुसत्ताप्रतिकूला, सन्तमिमं घटमसन्तं करोमीत्याकारिका बुद्धिः प्रतिसंख्या ; तद्विषयो निरोध इति, अस्तित्वप्रतीपं यत् नास्तित्वम्, तद्विषयकोपलब्धिविषयो निरोध इति च । प्रतिकलमाविघटक्षणपरम्पराकाले प्रतिक्षणभवाः निरोधास्तु अनुमेया एव, न प्रत्यक्षा इति । प्रतिपक्षभूता प्रज्ञा प्रतिसंख्येति शान्तरक्षित तत्त्वसंग्रहव्याख्या कमलशीलपञ्जिका । हेतुसाध्ययोरैक्यपरिहाराय विच्छेदासंभवादिति व्याख्यानम् । दीपस्येति । इदं तप्तोपलपतितप्रनष्टोदबिन्दूपलक्षणम् । युक्तत्वात् । भूयसांन्यायात् लाघवाच्चेति भावः ॥ २१ ॥

आरम्भणाधिकरणे द्रव्यनित्यत्वस्योपपादितत्वात् निरोधो न भवतीत्युक्तम् । क्षणिकमेव द्रव्यमिति तन्नित्यत्वास्वीकारे दोषमप्याह उभयथेति । तुच्छात् असतः । तुच्छात्मकम्—भावातिरिक्तम् । ननु विलक्षणयोरपि कार्यकारणभावस्वीकारात् अभावजन्यो भावोऽपि स्यात् । न, वैलक्षण्येऽपि वस्त्वैक्यस्य प्रागुक्तत्वात् । न ह्यभावो भावस्यैको भवति । भवद्भिः वैभाषिकसौत्रान्तिकैः । शून्यवादिनस्तदिष्टं स्यादिति तत्र प्रत्यक्षविरोधं दर्शयति न च प्रतीयते इति । न च तुच्छत्वेन प्रतीयते इत्यर्थः । पूर्वं तुच्छत्वे दोष उक्तः । पश्चात्तुच्छत्वे दोषमाह सत इति । तथा च पूर्वं पश्चाच्च तुच्छत्वे मध्येऽपि तुच्छमेव भवेदिति सूत्रार्थः । उभयथा उभयतोऽपि तुच्छत्वे । ननु पूर्वक्षणादुत्तरक्षणोत्पत्तिवादिभिः

निरन्वयविनाशे सति, एकक्षणादूर्ध्वं कृत्स्नस्य जगतस्तुच्छत्वापत्तिरेव स्यात्। पश्चात् तुच्छात् जगदुत्पत्तौ अनन्तरोक्त तुच्छात्मकत्वमेव स्यात्। अत उभयथापि दोषात् न भवदुक्तप्रकारा वुत्पत्तिनिरोधौ ॥ २२ ॥

आकाशे चाविशेषात् । १ । २ । २३ ॥

बाह्याभ्यन्तरवस्तुन स्थिरत्वप्रतिपादनाय प्रतिसङ्ख्याप्रतिसङ्ख्यानिरोधयोस्तुच्छरूपता निराकृता, तत्प्रसङ्गेन ताभ्यां सह तुच्छत्वेन सौगतै परिगणितस्याऽऽकाशस्यापि तुच्छता प्रतिक्षिप्यते। आकाशे [redacted] निरुपाख्यता न युक्ता; भावरूपत्वेनाभ्युपगतपृथिव्यादिवत् आकाशस्यापि अबाधितप्रतीतिसिद्धत्वाविशेषात्। प्रतीयते ह्याकाशः, 'अत्र श्येन पतति, अत्र गृध्र' इति श्येनादिपतनदेशत्वेन। न च पृथिव्याद्यभावमात्रमाकाश इति वक्तु शक्यम्, विकल्पासहत्वात्। पृथिव्यादे प्रागभाव, प्रध्वंसाभाव, इतरेतराभाव, अत्यन्ताभावो वा आकाश, सर्वथाऽप्याकाशप्रतीत्यनुपपत्ति स्यात्। प्रागभावप्रध्वंसाभावयोराकाशत्वे, पृथिव्यादिषु वर्तमानेषु आकाशप्रतीत्ययोगात् निराकाश जगत् स्यात्। इतरेतराभावस्याकाशत्वेऽपि, इतरेतराभावस्य तत्तद्वस्तुगतत्वेन तेषामन्तराले आकाशप्रतीतिर्न स्यात्। अत्यन्ताभावस्तु पृथिव्यादीना न सम्भवति। अभावस्य विद्यमानपदार्थवैलक्षण्यविशेषस्योपपादनाच

शौद्धैरभावादुत्पत्तिर्नोक्तेति नाय दोष। न च असत सज्जायत इति तेषां वाद प्रसिद्ध इति वाच्यम्-तत्र असत इत्यस्याविद्यमानादित्येवार्थात् वर्तमानविनाशप्रतियोगिघटक्षणात् वर्तमानो घटो भवतीति ग्रन्थजन्यत्वस्यैव प्रतीते। पूर्वं पश्चाच्च यन्नास्ति, तत् मध्येऽपि नास्तीति कथनमप्ययुक्तम्—द्रव्यगतावस्थाना रूपरसादिगुणाना कर्मणाञ्च किञ्चित्कालसत्त्वस्य प्रामाणिकत्वादिति चेत्—उच्यते। घटक्षणस्य पूर्वस्योत्तरघटक्षण प्रति सहकारिसापेक्षतया कारणत्वम् उत निरपेक्षतया। आद्ये, कुर्वद्रूप सहकारिनिरपेक्षमेव कारणमिति स्वसिद्धान्तविरोध। अन्त्ये, मुद्गराभिघातकालेऽपि सदृशसंतानस्योत्पत्त्यापत्ति। अत उभयथा च दोष। अथ मुद्गरेण घटाभावे जनिते पश्चादेव कपालोत्पत्ति, "अभावाद्भावोत्पत्ति", "नानुपमृद्य प्रादुर्भावात्" इति चातएवोच्यते इति मन्यते—तर्हि तुच्छादुत्पत्त्या तुच्छत्वैव, न तु भावरूपत्वेनेत्येवमाशय उन्नेय इति ॥ २२ ॥

अविशेषादित्यस्य भावत्वेन प्रतीयमानत्वाविशेषात्, अनभ्युपगमे दोषाविशेषात्, अविच्छिन्नत्वाविशेषादिति चार्थ। क्रमेण व्याचष्टे। अत्यन्ताभावस्त्विति। किं सर्वदेशावच्छेदेन पृथिव्याद्यभाव, उत क्वचिद्देशावच्छेदेन। नाद्य बाधितत्वात्। नान्त्य, अन्तरिक्षेऽपि कदाचित् पक्ष्यादिपतने पृथिवीसम्बन्धात्यन्ताभावायोगादिति भाव। अस्तु सामयिकाभाव एव कश्चिदिति चेत्—मध्यादे मध्याह्ने सत्ताभाव कथम्। पृथिव्यादिद्रव्यसामयिकाभाव आकाश इति चेत्—तत्राह अभावस्येति। अयमभाव पदार्थान्तराविशेष अभावत्वात् अभावान्तरवदित्यनुमानात्। न चाप्रयोजकत्वम्, अभावस्य प्रतियोग्यनुयोग्युभयसापेक्षत्वस्य आनुभविकत्वादिति। ननु अत्र श्येन पतनीत्यत्र अत्रेति नाकाशस्य

आकाशस्याभावरूपत्वेऽपि न निरुपाख्यत्वम् । अण्डान्तर्वर्तिनश्चाकाशस्य त्रिवृत्करणोपदेश-प्रदर्शितपञ्चीकरणेन रूपवत्त्वात् चाक्षुषत्वेऽप्यविरोधः ॥ २३ ॥

पूर्वप्रस्तुतं वस्तुनः स्थिरत्वमेवोपपाद्यते—

अनुस्मृतेश्च । २ । २ । २४ ॥

अनुसरणम्—पूर्वानुभूतवस्तुविषयं ज्ञानम्; प्रत्यभिज्ञानमित्यर्थः । तदेवेदमिति, सर्वं वस्तुजातमतीतकालानुभूतं प्रत्यभिज्ञायते । न च भवद्भिर्ज्वालादिष्विव सादृश्यनिबन्धनोऽयमेकत्वव्यामोह इति वक्तुं शक्यम्; व्यामुह्यतो ज्ञातुरेकस्यानभ्युपगमात् । न ह्यन्यानुभूतेनैकत्वं सादृश्यं वा स्वानुभूतस्यान्योऽनुसंधत्ते । अतो भिन्नकालवस्त्वाश्रयसादृश्यानुभवनिबन्धनमेकत्वव्यामोहं वदद्भिर्ज्ञातुरेकत्वमवश्याश्रयणीयम् । न च ज्ञेयेष्वपि घटादिषु ज्वालादिष्विव भेदसाधनप्रमाणमुपलभामहे; येन सादृश्यनिबन्धनां प्रत्यभिज्ञां कल्पयेम ।

यदपि चेदमुच्यते—प्रत्यक्षानुमानाभ्यां घटादेः क्षणिकत्वं सिध्यति । प्रत्यक्षं तावत् वर्तमानार्थविषयम्, अवर्तमानाद्वस्तुनो व्यावृत्तं स्वविषयमवगमयति, नीलमिव पीतात् । एवं च भूतभविष्यद्भ्यां वर्तमानस्य वस्त्वन्तरत्वमवगतं भवति । अनुमानमपि—अर्थक्रियाकारित्वात् सत्त्वाच्च घटादिः क्षणिकः; यत् अक्षणिकं शशविषाणादि, तत् अनर्थक्रियाकारि, असच्च ।

ग्रहणम्, अप्रत्यक्षत्वादित्यत्राह अण्डेति । रूपवत्त्वादिति । अत एव नीलं नभ इति प्रतीतिः । ननु पक्षिपतनदेशे नैल्यं नोपलभ्यत इति चेत्—प्रभादिरूपेणाभिभवादग्रहणम् ॥ तर्हि तत्राकाशो न गृह्येत ॥ नैवम् । प्रत्यक्षे प्रति रूपवत्त्वस्यैव प्रयोजकत्वात् । तद्गतरूपप्रत्यक्षे सत्येव तत्प्रत्यक्षमिति नियमाभावात् । अत एव शङ्खः पीत इति श्वेतरूपं विनाऽपि शङ्खप्रत्यक्षम् । अस्तु वा संनिहितस्थले आकाशे पञ्चीकरणप्राप्तं रूपान्तरम्; दूरे च नील इति । सर्वमिदं तर्कमूलप्रश्नस्य तर्कमूलं समाधानम्, नाकाशे रूपसाधने माध्यन्दिनैर्भर्यम् । अत एव चाक्षुषत्वेऽपीत्यपिशब्दः । नीरूपोऽपि कालः सर्वेन्द्रियप्रत्यक्षविषयो भवति, तथा देशोऽयमपि किं न भवेत् । न च प्रभा वा तमो वा यथायथम् अतेत्यस्यार्थो भवत्विति शक्यम्, मध्याह्ने पत्राहमिदमपश्यम्, तत्रैवार्धरात्रेऽपि पश्यामीति अविशेषात् अभेदादेकाधिकरणकत्वप्रतीत्या तदयोगात् ॥

एवमविशेषादिति अविच्छेदाविशेषाभिज्ञापनेन प्रत्यभिज्ञाप्रतीतेरुपस्थितत्वात्, नानुपपत्तिमात्रेण क्षणिकत्वभङ्गः, किंतु ज्ञातृज्ञेयसर्वस्थिरत्वसाधकप्रकृतप्रत्यभिज्ञानबलादपीत्याह अनुस्मृतेश्चेति । अनुसरणं सोऽयं घट इत्येवमादि । एकस्येति । पूर्वज्वालाद्रष्टुरुत्तरज्वालादर्शने सति तत्सादृश्यात् तदैक्यव्यामोह इति वक्तव्यम् । तथाचाऽऽत्मस्थैर्यमावश्यकमिति भावः । एवमात्मा स्थिरः अनुस्मर्तृत्वादित्यनुमानमुक्त्वा, ज्वालादृष्टान्तवैषम्येण विषयस्थैर्यमपि साधयति न चेति । भेदसाधनप्रमाणं ज्वालासु वर्तितैलांशरूपविभिन्नसामग्रीजन्यत्वम् । अत्राप्यस्ति प्रमाणमित्याशङ्कामुद्भाव्य परिहरति यदपिचेत्यादिना । अर्थक्रियाकारित्वात् । अर्थः फलम्, तत्क्रिया तन्निष्पत्तिः । किञ्चिन्निरूपितकारणत्वादित्यर्थः । अनर्थक्रियाकारि । अर्थक्रियाकारिभिन्नम् । अन्त्यघटक्षणसत्त्वादिति । अन्त्यः कपालोत्पत्तिप्राक्-

निरन्वयविनाशे सति, एकक्षणादूर्ध्वं कृत्स्नस्य जगतस्तुच्छतापत्तिश्च स्यात्। पश्चात् तुच्छाद् जगदुत्पत्तौ अनन्तरोक्तं तुच्छात्मकत्वमेव स्यात्। अत उभयथापि दोषात् न भवदुक्तप्रकारा वुत्पत्तिनिरोधौ ॥ २२ ॥

आकाशे चाविशेषात् । २ । २ । २३ ॥

बाह्याभ्यन्तरवस्तुनः स्थिरत्वप्रतिपादनाय प्रतिसङ्ख्याप्रतिसङ्ख्यानिरोधयोस्तुच्छरूपता निराकृता, तत्प्रसङ्गेन ताभ्यां सह तुच्छत्वेन सौगतैः परिगणितस्याऽऽकाशस्यापि तुच्छता प्रतिक्षिप्यते। आकाशे च निरुपाख्यता न युक्ता; भावरूपत्वेनाभ्युपगतपृथिव्यादिवत् आकाशस्यापि अबाधितप्रतीतिसिद्धत्वाविशेषात्। प्रतीयते ह्याकाशं, 'अत्र श्येनः पतति, अत्र गृध्रः' इति श्येनादिपतनदेशत्वेन। न च पृथिव्याद्यभावमात्रमाकाशमिति वक्तुं शक्यम्, विकल्पासहत्वात्। पृथिव्यादेः प्रागभावः, प्रध्वंसाभावः, इतरेतराभावः, अत्यन्ताभावो वा आकाशं, सर्वथाऽप्याकाशप्रतीत्यनुपपत्तिः स्यात्। प्रागभावप्रध्वंसाभावयोराकाशत्वे, पृथिव्यादिषु वर्तमानेषु आकाशप्रतीत्ययोगात् निराकाशं जगत् स्यात्। इतरेतराभावस्याकाशत्वेऽपि, इतरेतराभावस्य तत्तद्वस्तुगतत्वेन तेषामन्तराले आकाशप्रतीतिर्न स्यात्। अत्यन्ताभावस्तु पृथिव्यादीनां न सम्भवति। अभावस्य विद्यमानपदार्थावस्थाविशेषत्वोपपादनाच्च

बौद्धैरभावादुत्पत्तिर्नोक्तेति नायं दोषः। न च असतः सज्जायत इति तेषां वादः प्रसिद्ध इति वाच्यम्-तत्र असत इत्यस्य विद्यमानादित्येवार्थात् वर्तमाननिनाशप्रतियोगिघटक्षणात् वर्तमानो घटो भवतीति प्रत्यक्षजन्य त्वस्यैव प्रतीतेः। पूर्वं पश्चाच्च यन्नास्ति, तत् मध्येऽपि नास्तीति कथनमप्ययुक्तम्---प्रत्यक्षगतावस्थानां रूपरसादिगुणानां कर्मणाञ्च किञ्चित्कालसत्त्वस्य प्रामाणिकत्वादिति चेत्---उच्यते। घटक्षणस्य पूर्वस्योत्तरघटक्षणं प्रति सहकारिसापेक्षतया कारणत्वम् उत निरपेक्षतया। आद्ये, कुर्वद्रूप सहकारिनिरपेक्षमेव कारणमिति स्वसिद्धान्तविरोधः। अन्त्ये, मुद्गराभिघातस्थलेऽपि सदृशसंतानस्योत्पत्त्यापत्तिः। अत उभयथा च दोषः। अथ मुद्गरेण घटाभावे जनिते पश्चादेव कपालोत्पत्तिः, "अभावाद्भावोत्पत्तिः", "नानुपमृद्य प्रादुर्भावात्" इति भाष्यएवोच्यते इति मन्यसे---तर्हि तुच्छादुत्पत्त्या तुच्छत्वमेव, न तु भावरूपत्वेत्येवमाशय उक्तोऽयं इति ॥ २२ ॥

अविशेषादित्यस्य भावत्वेन प्रतीयमानत्वाविशेषात्, अनभ्युपगमे दोषाविशेषात्, अविच्छिन्नसत्ता विशेषादिति चार्थः। क्रमेण व्यक्तीभविष्यति। अत्यन्ताभावस्त्विति। किं सर्वदेशावच्छेदेन पृथिव्याद्यभावः, उतान्तरिक्षावच्छेदेन। नाद्यः बाधितत्वात्। नान्त्यः, अन्तरिक्षेऽपि कदाचित् पक्ष्याधने कपृथिवीसम्बन्धादत्यन्ताभावायोगादिति भावः। अस्तु सामयिकाभाव एव कश्चिदिति चेत्---प्रमादे सद्भावात् सर्वाभावः कथम्। प्रतिघातिद्रव्यसामयिकाभाव आकाश इति चेत्---तत्राह अभावस्येति। अयमभावः पदार्थावस्थाविशेषः अभावत्वात् अभावान्तरवदित्यनुमानात्। न चाप्रयोजकत्वम्, अभावस्य प्रतियोग्यनुयोग्युभयस्वभावस्यान्यथा आनुभविकत्वादिति। ननु अत्र श्येन इति प्रतीत्यस्य अन्येति नाकाशस्य

आकाशस्याभावरूपत्वेऽपि न निरुपाख्यत्वम् । अण्डान्तर्वर्तिनश्चाकाशस्य त्रिवृत्करणोपदेशप्रदर्शितपञ्चीकरणेन रूपवत्त्वात् चाक्षुषत्वेऽप्यविरोधः ॥ २३ ॥

पूर्वप्रस्तुतं वस्तुनः स्थिरत्वमेवोपपाद्यते—

अनुस्मृतेश्च । २ । २ । २४ ॥

अनुस्मरणम्—पूर्वानुभूतवस्तुविषयं ज्ञानम्; प्रत्यभिज्ञानमित्यर्थः । तदेवेदमिति, सर्वं वस्तुजातमतीतकालानुभूतं प्रत्यभिज्ञायते । न च भवद्भिर्ज्वालादिष्विव सादृश्यनिबन्धनोऽयमेकत्वव्यामोह इति वक्तुं शक्यम्; व्यामुह्यतो ज्ञातुरेकस्यानभ्युपगमात् । न ह्यन्यानुभूतेनैकत्वं सादृश्यं वा स्वानुभूतस्यान्योऽनुसंधत्ते । अतो भिन्नकालवस्त्वाश्रयसादृश्यानुभवनिबन्धनमेकत्वव्यामोहं वदद्भिर्ज्ञातुरेकत्वमवश्याश्रयणीयम् । न च ज्ञेयेष्वपि घटादिषु ज्वालादिष्विव भेदसाधनप्रमाणमुपलभामहे; येन सादृश्यनिबन्धनां प्रत्यभिज्ञां कल्पयेम ।

यदपि चेदमुच्यते—प्रत्यक्षानुमानाभ्यां घटादेः क्षणिकत्वं सिध्यति । प्रत्यक्षं तावत् वर्तमानार्थविषयम्, अवर्तमानाद्वस्तुनो व्यावृत्तं स्वविषयमवगमयति, नीलमिव पीतात् । एवं च भूतभविष्यद्भ्यां वर्तमानस्य वस्त्वन्तरत्वमवगतं भवति । अनुमानमपि—अर्थक्रियाकारित्वात् सत्त्वाच्च घटादिः क्षणिकः; यत् अक्षणिकं शशविषाणादि, तत् अनर्थक्रियाकारि, असच्च ।

ग्रहणम्, अप्रत्यक्षत्वादित्यत्राह अण्डेति । रूपवत्त्वादिति । अत एव नीलं नभ इति प्रतीतिः । ननु पक्षिपतनदेशो नैल्य नोपलभ्यत इति चेत्—प्रभादिरूपेणाभिभवादग्रहणम् ॥ तर्हि तत्राकाशो न गृह्येत ॥ नैवम् । प्रत्यक्षं प्रति रूपवत्त्वस्यैव प्रयोजकत्वात् । तद्गतरूपप्रत्यक्षे सत्येव तत्प्रत्यक्षमिति नियमाभावात् । अत एव शङ्खः पीत इति श्वेतरूपं विनाऽपि शङ्खप्रत्यक्षम् । अस्तु वा संनिहितस्थले आकाशे पञ्चीकरणप्राप्तं रूपान्तरम्, दूरे च नील इति । सर्वमिदं तर्कमूलप्रश्नस्य तर्कमूले समाधानम्, नाकाशे रूपसाधने माध्यनैर्भर्यम् । अत एव चाक्षुषत्वेऽपीत्यपिशब्दः । नीरूपोऽपि कालः सार्वेन्द्रियप्रत्यक्षविषयो भवति, तथा देशोऽयमपि किं न भवेत् । न च प्रभा वा तमो वा यथायथम् अत्रेत्यस्यार्थो भवत्विति शक्यम्, मध्याह्ने यत्राहमिदमपश्यम्, तत्रैवार्धरात्रेऽपि पश्यामीति अविशेषात् अभेदादेकाधिकरणकत्वप्रतीत्या तदयोगात् ॥

एवमविशेषादिति अविच्छेदाविशेषादिज्ञापनेन प्रत्यभिज्ञाप्रतीतेरुपस्थितत्वात्, नानुपपत्तिमात्रेण क्षणिकत्वभङ्गः, किंतु ज्ञातृज्ञेयसर्वस्थिरत्वसाधकप्रकृतप्रत्यभिज्ञाबलादपीत्याह अनुस्मृतेश्चेति । अनुसरणं सोऽयं घट इत्येवमादि । एकस्येति । पूर्वज्वालाद्युत्तरज्वालादर्शने सति तत्सादृश्यात् तदैक्यव्यामोह इति वक्तव्यम् । तथाचाऽऽत्मस्थैर्यमावश्यकमिति भावः । एवमात्मा स्थिरः अनुस्मृतिमत्त्वादित्यनुमानमुक्त्वा, ज्वालादृष्टान्तवैषम्येण विषयस्थैर्यमपि साधयति न चेति । भेदसाधनप्रमाण ज्वालासु वर्तितैलांशरूपविभिन्नसामग्रीजन्यत्वम् । अत्राप्यस्ति प्रमाणमित्याशङ्कामुद्भाव्य परिहरति यदपिचेत्यादिना । अर्थक्रियाकारित्वात् । अर्थः फलम्; तत्क्रिया तन्निष्पत्तिः । किञ्चिन्निरूपितकारणत्वादित्यर्थः । अनर्थक्रियाकारि । अर्थक्रियाकारिभिन्नम् । अन्त्यघटक्षणसत्त्वादिति । अन्त्यः कपालोत्पत्तिप्राक्-

तथा अन्त्यघटक्षणसत्त्वात् पूर्वघटक्षणसत्त्वानि विनाशीनि, घटक्षणसत्त्वात्, अन्त्यघटक्षण सत्त्ववत् इति—

नच कार्यकारणभावानुपपत्त्यादिभि पूर्वमेव निरस्तम्। किञ्च प्रत्यक्षगम्या वर्तमानता वर्तमानात् व्यावृत्तिन वर्तमानस्य वस्त्वन्तरत्वमवगमयति, अपि तु वर्तमानकालयोगिता-मात्रम्। न च तावता वस्त्वन्तरत्वं सिद्ध्यति, तस्यैव कालान्तरयोगसंभवात्। यत्तु सत्त्वा दर्थक्रियाकारित्वाच्चेति क्षणिकत्वे हेतुद्वयमुक्तम्—तत् अभिमतविपरीतसाधनत्वाद्विरुद्धम्। सत्त्वार्थक्रियाकारित्वाद्धा घटादि स्थास्नु, यदस्थास्नु तदसत्, अनर्थक्रियाकारि च, यथा शशविषाणमित्यपि हि वक्तुं शक्यम्। किञ्च अर्थक्रियाकारित्वमक्षणिकत्वमेव साधयेत्। क्षणध्वंसिनो हि व्यापारासंभवादर्थक्रियाकारित्वं न संभवतीत्युक्तम्। तथाऽन्त्यघटक्षणस्य हेतुतो नाशान्नान्तरेऽपि घटक्षणा हेत्वपेक्षविनाशास्स्युरिति आ मुद्गरादिहेतूपनिपातात् स्थास्नुत्वमेव। न च वाच्यम्—न मुद्गरादयो विनाशहेतवः, अपि तु कपालादिविसदृश सन्तानोत्पत्तिहेतव इति, कपालत्वावस्थापत्तिरेव घटादीनां विनाश इत्युपपादितत्वात्। कपालोत्पत्तिव्यतिरिक्तनाशाभ्युपगमेऽपि विनाशस्य, विनाशहेतुत्वमेव मुद्गरादेरानन्तर्यात् युक्तम्।

अत प्रत्यभिज्ञया स्थिरत्वमवगम्यमानं न केनापि प्रकारेणापह्नोतुं शक्यम्। पूर्वा परकालमनन्यैकविषयाया प्रत्यभिज्ञाया अन्यविषयत्वं ब्रुवन् नीलादिज्ञानानामपि नीलाद्यर्थान्तरविषयत्वं ब्रूयात्। किञ्च प्रमातृप्रमेययो क्षणिकत्वं वदद्भिर्व्याप्त्यवधारण-तत्स्मरणपूर्वकानुमानाभ्युपगमोऽपि दुष्कर। तथा —इदं क्षणिकमित्यादिप्रतिज्ञापूर्वकहेतूपन्या सादिकमपि नोपपद्यते भवताम्, प्रतिज्ञोपक्रमक्षण एव वक्तुर्विनष्टत्वात्, न ह्यन्येनोप क्रान्तमजानद्भिरन्यैः समापयितुं शक्यम् ॥ २४ ॥

णस्य घटस्य क्षण, तदेव सत्त्वं वस्तु। स्वार्थे त्यप्रत्यय। अस्य पूर्वेत्यत्रान्वय। घटक्षणसत्त्वादित्यत्र तु भावार्थे त्यप्रत्यय। ननु चान्त्यघटक्षण इतीदमेव कथं सिद्धमिति चेत्सत्यम्—कपालोत्पत्त्यव्यवहितपूर्वक्ष णावच्छिन्नघट अव्यवहितपूर्वक्षणावच्छिन्नघटादन्य कपालाजनकत्वादिति भेदानुमानात्। एव तत्पूर्वक्षण घट तत्पूर्वघटादन्य अन्त्यघटक्षणाजनकत्वादिति रीत्या प्रतिक्षणघटभेदसिद्धे। क्षणिकत्वात् वस्त्वेव क्षण शब्देन व्यवह्रियते। एव विभिन्नानां घटक्षणानां विनाशानुमानमत्रोक्तम्। यद्पीत्युक्तस्य तच्चेति परामर्श। कार्यकारणभावानुपपत्ति प्रथमद्वितीयमूलोक्ता। आदिना इन्द्रियसंप्रयुक्तत्वप्रत्यक्षविषयत्वप्रत्यभिज्ञाविषय त्वानुपपत्त्यो गृह्यन्ते। किञ्चेति वर्तमानव्यावृत्तिनाम प्रकृतकालासंबन्धव्यावृत्ति प्रकृतकालसंबन्ध एव, न तु पूर्वकालासंबन्धोऽपीति। इत्यपि हीति। नन्वेव पक्षद्वयसाधकत्वे कथं विरुद्धता। न च सत्प्रतिपक्षता, विपरीतसाधकहेत्वन्तरं हि प्रतिपक्ष। न चात्र हेत्वन्तरमिति चेन्न तदभिमतासाधकत्वरूपविरुद्धत्वस्याक्षते। एकस्योभयसाधकत्वायोगेन कतरस्येति परामर्शे विपरीतसाधकत्वे पर्यवसानाच्च। तदिदं विशदयितुमाह किञ्च अर्थेति। आनन्तर्यादिति। मुद्गराभिघातानन्तरं कपालोत्पत्तिरिति क्रमादिति भाव ॥

नासतोऽदृष्टत्वात् । २ । २ । २५ ॥

एवं तावत् वैभाषिकसौत्रान्तिकयोर्बाह्यार्थास्तित्ववादिनोः साधारणानि दूषणानि उक्तानि ; तत्र यदुक्तम्—संप्रयुक्तस्यार्थस्य ज्ञानोत्पत्तिकालेऽनवस्थितत्वान्न कस्यचिदर्थस्य ज्ञानविषयत्वं संभवतीति—तत्र सौत्रान्तिकः प्रत्यवतिष्ठते—न ज्ञानकालेऽनवस्थानमर्थस्य ज्ञानाविषयत्वहेतुः ; ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वमेव हि ज्ञानविषयत्वम् । न चैतावता चक्षुरादेः ज्ञानविषयत्वप्रसङ्गः, स्वाकारसमर्पणेन ज्ञानहेतोरेव ज्ञानविषयत्वाभ्युपगमात् । ज्ञाने स्वाकारं समर्प्य विनष्टोऽप्यर्थो ज्ञानगतेन नीलाद्याकारेणानुमीयते । न च पूर्वपूर्वज्ञानेनोत्तरोत्तरज्ञानाकारसिद्धिः, नीलज्ञानसन्ततौ पीतज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । अतोऽर्थकृतमेव ज्ञानवैचित्र्यम्-इति ।

अत्रोच्यते-नासतोऽदृष्टत्वात्-इति । योऽयं ज्ञाने नीलादिराकार उपलभ्यते, स विनष्टस्यासतोऽर्थस्याऽऽकारो भवितुं नार्हति ; कुतः ? अदृष्टत्वात्-न खलु धर्मिणि विनष्टे तद्धर्मस्यार्थान्तरे संक्रमणं दृष्टम् । प्रतिबिम्बादिकमपि स्थिरस्यैव भवति । तत्रापि न धर्ममात्रस्य । अतोऽर्थवैचित्र्यकृतं ज्ञानवैचित्र्यमर्थस्य ज्ञानकालेऽवस्थानादेव भवति ॥ २५ ॥

पुनरपि साधारणं दूषणमाह—

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः । २ । २ । २६ ॥

एवं क्षणिकत्व-असदुत्पत्ति-अहेतुकविनाशाद्यभ्युपगमे उदासीनानाम्-अनुद्युञ्जानानामपि

क्षणिकस्य कारणत्वायोगे उच्यमाने प्रतिज्ञाविरोधरूपस्वसिद्धान्तविरोधो वक्तव्य उक्त आसीत् । स दोषो वैभाषिकस्य स्थाणाम ; न सौत्रान्तिकस्य , तेन वर्तमानविषयकप्रत्यक्षस्यास्वीकारादिति शंकाया सौत्रान्तिकदूषणं तत्रैव वक्तव्यमासीत् । परन्तु उक्तसिद्धान्तविरोधवत् बाह्यस्यातुच्छत्वरूपतत्सिद्धान्तविरोधोऽप्यस्तीत्युपपादनार्थस्य प्रतिसंख्यानिरोधमेव द्रव्यस्यानिच्छतामप्रतिसंख्यानिरोधस्य का प्रसक्तिरिति असंस्कृतपदार्थप्रस्तावे कृते, तद्वत् असंस्कृत आकाशोऽपि सह शोधनीय इति स शोधितः । तत्र प्रत्यभिज्ञायाः प्रसक्ततया ज्ञातृज्ञेयस्थैर्यमप्युपपादितं पूर्वसूत्रेण । उभयसाधारणदूषणेनोपक्रान्तस्याधिकरणस्योभयसाधारणदूषणेनैव समापनीयम् । अतः सौत्रान्तिकमात्रं प्रति वक्तव्यस्य दूषणस्य पश्चादनवकाशात् प्रतिज्ञाविरोधोद्भावनप्रसंगागतसर्वसमाप्तौ तस्यैवात्र बुद्धिस्थत्वाच्च तदुपरि सौत्रान्तिकस्याक्षेपे प्राप्ते परिहर्तुं सूत्रं प्रवृत्तमवतारयति नासत इति। अत एवात्र चकाराभाव ; अस्य पृथगेकमात्रविषयकत्वात् । स्वाकारेति । ज्ञाने स्वाकारसमर्पणहेतुत्वमेव ज्ञानविषयत्वमिति भावः । वैभाषिकेण बाह्यस्य प्रत्यक्षमंगीकृतम् । अयं त्वनुमेयत्ववादी । ज्ञानस्य साकारत्वमेष्टव्यम् , घटाकारज्ञानं पटाकारज्ञानमित्यनुभवात् । अनिष्टौ, एकस्य ज्ञानस्य ज्ञानान्तरवैलक्षण्यं न स्यात् । तत्तदाकारः कुतस्त्य इति विमर्शे, बाह्यविषयसमर्पित इत्येव वाच्यमिति भावः । बाह्यापलापी योगाचारः ज्ञानाकारः पूर्वज्ञानाधीन इत्याह , तथा किं न स्यादिति सगोलककलहं शमयति न चेति। न खल्विति । धर्मसंक्रमणमेव न दृष्टम् , नतरां धर्मिणि नष्टे । धर्मस्यापि धर्मिणा सह नाशध्रौव्यात् । धर्ममात्रस्येति धर्मिव्यवच्छेदः ॥ २५ ॥

सर्वार्थसिद्धिः स्यात् । इष्टप्राप्तिरनिष्टनिवृत्तिर्वा प्रयत्नादिभिः साध्यते । क्षण[प्र]ध्वंसे हि सर्वेषां भावानां पूर्वपूर्वं वस्तु, तद्गतो वा विशेषः संस्कारादिको विद्यादिर्वा उत्तरत्र न कश्चिदनुवर्तत इति प्रयत्नादिसाध्यं न किञ्चिदस्ति । एवं सति अहेतुसाध्यत्वात् सर्वसिद्धीनाम्, उदासीनानामप्यैहिकामुष्मिकफलं मोक्षश्च सिद्धयेत् ॥ २६ ॥ इति समुदायाधिकरणम् ॥ ३ ॥

४० (योगाचारदूषणम्) उपलब्ध्यधिकरणम् २ २ ४

नाभाव उपलब्धेः । २ । २ । २७ ॥

विज्ञानमात्रास्तित्ववादिनो योगाचाराः प्रत्यवतिष्ठन्ते—यदुक्तमर्थवैचित्र्यकृतं ज्ञानवैचित्र्यमिति—तन्नोपपद्यते, अर्थवत् ज्ञानानामेव साकाराणां स्वयमेव विचित्रत्वात् । तच्च स्वरूपवैचित्र्यं वासनानन्त्यादेवोपपद्यते । वासना च विलक्षणप्रत्ययप्रवाह एव । यद् घटाकारज्ञानं कपालाकारज्ञानस्योत्पादकम्, तस्य तथाविधस्योत्पादकं तत्पूर्वं घटज्ञानम्; तस्य च तथाविधस्योत्पादकं तत पूर्वं घटज्ञानम् इत्येवंरूपः प्रवाह एव वासनेत्युच्यते ॥ कथं बहिष्ठसर्षपमहीधराद(दि)राकार आन्तरस्य ज्ञानस्येत्युच्यते ? ॥ इत्थम्—अवश्यापि व्यवहारयोग्यत्वं ज्ञानप्रकाशायत्तम्, अन्यथा स्वपरवेद्ययोरनतिशयप्रसङ्गात् । प्रकाशमानस्य च ज्ञानस्य साकारत्वमनन्याश्रयणीयम्, निराकारस्य प्रकाशायोगात् । एवञ्चायमाकार उपलभ्यमानो ज्ञानस्यैव । तस्य च बहिर्वदवभासोऽपि भ्रमकृतः । ज्ञानार्थयोः सहोपलम्भनियमाच्च ज्ञानादव्यतिरेक

संस्कारादिक इति सुरनरमृगादिजन्मानुरूपभोगप्रदस्युक्रवाय । विद्यादिरिति वक्ष्यमाणमोक्षरूपफलाभिप्रायेण । सूत्रे एवमित्यस्य क्षणिकत्वाभ्युपगमे इत्यर्थः । चकारः प्रयतमानानां फलासिद्धिसमुच्चायकः ॥

विलक्षणेति । यस्य प्रत्ययस्योत्तरः यादृशः प्रत्ययो जायते, तस्य तादृशकार्यकुर्वद्रूपत्वमेव वैलक्षण्यम् । तदनुरोधात् समानाकारप्रत्ययप्रवाहसमनन्तरमेव विजातीयप्रत्ययोत्पत्तिरित्यानुभविकमेतत् । 'ज्ञानक्षणस्य सामर्थ्यभेदो वासनापरनामा' इति भामती; "आलयविज्ञानसंतानपतितमेवासंविदितं ज्ञानं वासना" इति च । योगाचारमते धर्मधर्मिभेदाभावात् विलक्षणप्रत्यय एवेत्युक्तम् । अन्यथेति । ज्ञानेनैव व्यवहारे क्रियमाणे परोपदेशमूलं किञ्चिद् ज्ञेयमिति न स्यात् । अज्ञानादननुष्ठानमिति च स्यात् । सर्वे स्वयमेव सत्यामपेक्षायां सर्वमनुतिष्ठेत् । अतः स्वविदितं परविदितमिति विशेषः स्वीकर्तव्य इति ज्ञानायत्तमेव सर्वमिति । साकारमेव च ज्ञानमुपलभ्यते इत्याह उपलभ्यमान इति । नन्वसावाकारो बाह्यगत । घटस्याकारः पटस्याकार इत्येवमनुभवादित्यत्राह तस्य चेति । एकस्त्वाकार । तस्य ज्ञाननिष्ठत्वे बाह्यत्वमुभयं प्रतीयते । एकमुभयविधं न भवतीति एकतरप्रतिषेधे कार्ये बाह्यत्वं प्रतिषिध्यते लाघवादिति भावः । बाह्यं वस्तु स्वगतमाकारं ज्ञानेऽर्पयतीति सौत्रान्तिकोक्तं किं न स्यादित्यत्राह ज्ञानार्थयोरिति । कदाचित् सहोपलम्भः कदाचिच्च पृथगुपलम्भ इति यदि, अभेदो न शक्यः साधयितुम्, अतो नियमादित्युक्तम् । ज्ञानेन सहैवार्थ उपलभ्यते, न तु तद्विनेति ज्ञानमेव स इत्यर्थः । अस्तु सहैवोपलम्भः, भेदश्चेति नत्र अभेदे अपवादः बाधकाभावेनैवाभेदसाधनात् । अर्था

रिक्तोऽर्थः । किञ्च बाह्यमर्थमभ्युपयद्भिरपि घटपटादिविज्ञानेषु ज्ञानस्य तत्तदर्थसाधारण्यं तत्तदर्थसारूप्यमन्तरेण नोपपद्यत इत्यवश्यं ज्ञानेऽर्थसरूपं रूपमास्थेयम् । तावतैव सर्वव्यवहारोपपत्तेः तद्व्यतिरिक्तार्थकल्पना निष्प्रमाणिका । अतो विज्ञानमात्रमेव तत्त्वम्; न बाह्यार्थोऽस्ति—इति ।

एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे, नाभाव उपलब्धेः इति । ज्ञानातिरिक्तस्यार्थस्याभावो वक्तुं न शक्यते । कुतः? उपलब्धेः । ज्ञातुरात्मनोऽर्थविशेषव्यवहारयोग्यतापादनरूपेण ज्ञानस्योपलब्धेः । एवमे(मि)व हि सर्वे लौकिकाः प्रतियन्ति—'घटमहं जानामि' इति । एवंरूपेण सकर्मकेण सकर्तृकेण ज्ञानाख्येन सर्वलोकसाक्षिकमपरोक्षमवभासमानेनैव, 'ज्ञानमात्रमेव परमार्थः' इति साधयन्तः सर्वलोकोपहासोपकरणं भवन्तीति वेदबाह्यप्रच्छन्नप्रच्छन्नबौद्धनिराकरणे निपुणतरं प्रपञ्चितम् । यत्तु, "सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः" इति—तत् स्ववचनविरुद्धम्; साहित्यस्यार्थभेदहेतुकत्वात् । तदर्थव्यवहारयोग्यतैकस्वरूपस्य ज्ञानस्य

साधारण्यम्—नैव घटज्ञानम्, किन्तु घटज्ञानमित्येवंरूपम् । अर्थसरूपमिति-अर्थाकारसमानमित्यर्थः । अत इति । घटप्रत्ययप्रवाहे सत्येव पटप्रत्ययाद्युत्पत्तेः अन्यथैव वासनावशात् निर्वाहादनुपपत्त्यभावात्, उपलभ्यमानस्याकारस्यैकतया अर्थव्यवहारोपजीव्यज्ञानगतत्वस्य युक्तत्वात्, अर्थस्वरूपधर्मिणोऽपि ज्ञानानन्यत्वस्थापनात्, बाह्याकारवादिनाऽप्यवश्यमान्तराकारस्य स्वीकार्यत्वाच्चेत्यर्थः । एव समाहितदृष्टान्तेन ज्ञानसामान्यस्यार्थरहितत्वं पूर्वपक्षिविवक्षितम् ॥ यदुक्तं ज्ञाने आकारोऽवश्यं स्वीकार्य इति—तन्न, विनैव तं व्यवहारनिर्वाहात्, बाह्यघटे ज्ञानस्य संबन्धमात्रेणोपपत्तेः । स्वीकारासंभवाच्च—आकारो हि किं संस्थानमन्यद्वा । न हि द्रव्यातिरिक्तविषये संस्थानं सुवचम् । न च घटपटादिकृत्स्नविषयके एकस्मिन् ज्ञाने तत्तत्संस्थाने सर्वं समावेष्टुमलम् । घटाकारं ज्ञानमित्यस्य हि घटविषयकं ज्ञानमित्यर्थः, न तु घटगताकारवद्ज्ञानमिति । अन्यथेत्-स विषयविषयिभाव एव । एवं विषयविषयिभावेन भेदे प्रतीयमाने को ब्रूयात् घटो ज्ञानमेवेति । एवं हि सति घटो ज्ञानमित्यनुभवेत, न तु घटस्य ज्ञानमिति । अतो ज्ञानं यथाङ्गीकार्यम्, तत् यथोपलभ्यते, तथैवाङ्गीकार्यमिति ज्ञातृज्ञेयसहितमेव सिद्ध्येत् । न च वासनया विचित्रप्रत्ययोत्पत्तिनिर्वाहः, तथासति कस्मात् कारणात् किं भवतीति दुर्निरूपं स्यात् । निरूपणे लोकप्रवृत्तिनिवृत्तिनिर्वाहायावश्यकेऽपि, यदि व्यवस्था न मन्यते, वरं कार्यकारणभावस्यापलापेनाऽऽकस्मिकं सर्वमिति चार्वाकवादः । वासनाऽपि च दुर्निरूपैवेत्यभिसंधायाह प्रचक्ष्महे इति । एवञ्च ज्ञानस्य कस्मिंश्चिदंशेऽपि न भ्रान्तिता, बहिर्वस्तुसत्त्वात् ।

प्रच्छन्नबौद्धेति । बौद्धाः अर्थापलापिनोऽपि ज्ञानानामुत्पत्तिविनाशादि स्वीचक्रुः । इमे तु तदप्यपह्नुवत इति विशेषः । तेन ज्ञाननित्यतां कल्पयन्त इदमेव वेदवेद्यं ब्रह्मेति वास्तवब्रह्मादिसर्वापलापमेव मुखान्तरेण कुर्वन्तीति व्यक्तं जिज्ञासाधिकरणभाष्ये । साहित्यस्येति । न हि स्वमेव स्वसहितमिति व्यवह्रियते । ननु दृग्दृश्ययोः सम्बन्धस्य दुर्वचत्वात् दृश्याभाव इष्यते, न ह्यात्मगुणस्य बाह्यद्रव्येण

तेन सहोपलम्भनियमः, तस्माद्वैलक्षण्यसाधनमिति च द्रष्टव्यम्। निरन्वयविनाशिना ज्ञानानामनुवर्तमानस्थिराकारविरहात् वासना च दुरुपपादा। विनष्टेन पूर्वज्ञानेनानुत्पन्नमुत्तरज्ञानं कथं वास्यते? अतो ज्ञानवैचित्र्यमप्यर्थवैचित्र्यकृतमेव। तत्तदर्थव्यवहारयोग्यतापादनरूपतया साक्षात्प्रतीयमानस्य ज्ञानस्य तत्तदर्थसंबन्धायत्तं तत्तदसाधारण्यम्। संबन्धश्च संयोगलक्षणः। ज्ञानमपि हि द्रव्यमेव। प्रभाद्रव्यस्य प्रदीपगुणभूतस्येव, ज्ञानस्याप्यात्मगुणभूतस्य द्रव्यत्वमविरुद्धमित्युक्तम्। अतो न बाह्यार्थाभावः॥ २७॥

यत् परैः स्वप्नज्ञानदृष्टान्तेन जागरितज्ञानानामपि निरालम्बनत्वमुक्तम्— तत्राह—

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्॥ २। २। २८॥

स्वप्नज्ञानवैधर्म्यात् जागरितज्ञानानामर्थशून्यत्वं न युज्यते वक्तुम्। स्वप्नज्ञानानि हि निद्रादिदोषदुष्टकरणजन्यानि, बाधितानि च, जागरितज्ञानानि तु तद्विपरीतानीति तेषां न तत्साम्यम्। सर्वेषां च ज्ञानानामर्थशून्यत्वे, भवद्भिः साध्योऽप्यर्थो न सिद्ध्यति, निरा

संयोगः समवायो वेत्यत्राह संबन्धश्चेति। संयोगादिरिव विषयविषयिभावोऽप्यानुभविको नापलप्यः। वस्तुनोऽस्मन्मते स संयोग एव॥ अद्रव्यरूपादिविषयकत्वे कथं संयोग इति चेत्-तत्र संयुक्तघटाश्रितत्वं संबन्धः। ननु तत् घटगतधर्मान्तरसाधारणम्। न च तत् सर्वं ज्ञाने विषय इति चेन्न-कर्मधर्मयानां प्रत्यक्षादिसामग्रीं विना ज्ञानोत्पत्त्यस्वीकारात् वस्तुविषयतां प्रति ज्ञानसामग्री प्रयोजिकेति, सामग्रीसंबन्धविशिष्टं ज्ञानसंयोगं तत्संयुक्ताश्रितत्वादिकमेव द्रव्यतद्गुणादिधर्मविषये यथार्हं ज्ञानसंबन्ध इति। नन्वतीतानागतपदार्थविषयकत्वे कथं संयोगः संबन्ध इति चेत्। न वै न किञ्चिद् द्रव्यमतीतमनागतं वा, निरन्वयविनाशास्वीकारात्। अवस्थानामेवातीतत्वानागतत्वे। द्रव्यं तु ज्ञानकालेऽस्तीति संयुक्तमेव। अवस्थाविषये च संयुक्तद्रव्याश्रितत्वमेव संबन्धः। तथा च तत्तत्सामग्रीसंबन्धविशिष्टनिरुक्तसंबन्धविशेष [illegible] तद्विषयत्वं यथायथमर्थेषु। सामग्रीसंबन्धो यत्र नास्ति, न तस्य विषयत्वमिति निरवद्यम्॥ २७॥

ननूपलब्धिविषयत्वमात्रेण वस्तुसाधनं न संभवति शुक्तिरजतादिसत्त्वप्रसंगात्। प्रत्युत जागरितप्रत्ययो निरालम्बनः प्रत्ययत्वात् स्वाप्नादिप्रत्ययवदिति निरालम्बनत्वानुमानं सुशकमिति योगाचाराभिमतं दूषयति वैधर्म्याच्चेति। स्वप्नादीत्यादिपदेन मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णिकादिज्ञानग्रहणम्। तथा च पूर्वसूत्रे हेतुतया निर्दिष्टा उपलब्धिर्न स्वप्नादितुल्या वैधर्म्यादिति सूत्रार्थः। अबाधितोपलब्ध्या हि वस्तुसाधनमिति भावः। बहिःप्रत्ययानां साध्यं निरालम्बनत्वम्। उक्तानुमाने दुष्टकारणजन्यत्वं बाधितत्वं चोपाधिरिति सूत्राभिप्रायः। तथा चोपाध्यभावात् साध्याभावसिद्धिरिति बाह्यबाधितत्वाद्यभाव एव वैधर्म्यम्। बाधितत्वं बाधितार्थकत्वम्। चकाराभिप्रेतं दूषणान्तरमाह सर्वेषां चेति। निरालम्बनत्वानुमितिजनकपरामर्शादिकं सविषयकं निर्विषयकं वा। अन्त्ये निरालम्बनत्वरूपसाध्यासिद्धिः। व्याप्त्यविषयकज्ञानादनुमित्ययोगात्। आद्ये, निरालम्बनत्वनिरूपितव्याप्त्यादिरूपविषये भासमाने तत्र निरालम्बनत्वरूपसाध्याभावाद् व्यभिचार इति॥ योगाचारेण तार्किकादिभ्यो साध्यार्थान्यत्वसिद्ध्यर्थकारेणानुमानप्रयोगात् तद्दृष्टान्तेव भित्त्वा

लम्बनानुमान[ज्ञान]स्याप्यर्थशून्यत्वात्। तस्यार्थवत्त्वे ज्ञानत्वस्यानैकान्त्यात् सुतरामर्थशून्यत्वासिद्धिः ॥ २८ ॥

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ २ । २ । २९ ॥

न केवलस्यार्थशून्यस्य ज्ञानस्य भावः संभवति। कुतः? क्वचिदप्यनुपलब्धेः। न ह्यकर्तृकस्याकर्मकस्य वा ज्ञानस्य क्वचिदुपलब्धिः। स्वप्नज्ञानादिष्वपि नार्थशून्यत्वमिति ख्यातिनिरूपणे **प्रतिपादितम्** ॥ इति उपलब्ध्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

सूत्रकृता स्वप्नस्य बाधितत्वमन्वारुह्य वैधर्म्यमुक्तम्। स्वाप्नार्थसत्यत्वस्य श्रुतिमात्रप्रमाणकत्वात् तस्य तर्कमात्रविचारावसरे निरूपणायोगात्। अनन्तरमनुपपत्तिपरिशीलनादेवादिपदप्रयोगः, मृगतृष्णिकाविज्ञानग्रहणाय। वस्तुतः किञ्चिदंशे याथार्थ्यं सर्वस्यापि ज्ञानस्य तार्किकाभिमतम्। सर्वांशयाथार्थ्यमपि जागरितेऽस्तीत्ययमेव स्वप्नादितो विशेषः। सिद्धान्तेऽपि स्वप्ने सर्वांशयाथार्थ्यं नेष्टम्। स्वाप्नत्व-किंतु जागरितवस्तुभेदादे, ग्राहकस्य मिथ्यात्वात्। इदमनन्तरमधिकरणे व्यक्तीभविष्यति। तदंशे मिथ्यात्वमादाय वैधर्म्यमत्र विवक्षितम् ॥ २८ ॥

वस्तुतो निरालम्बनत्वानुमानोपन्यासे दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमर्थान्तरं चेति दर्शयितुमुपक्रमः। अयं भावः—साध्यमिदं किं यत्किञ्चिद्विषयकत्वाभावः, उत परमार्थभूतकृत्स्नविषयकत्वाभावः, किंवा सविषयकत्वसामान्याभावः? आद्ये प्रतिज्ञाने ज्ञानान्तरविषयकिञ्चिद्विषयकत्वाभावस्यासिद्धत्वात् सर्वथाबाधपराजयासिद्धिः। द्वितीयेऽपि यत्किञ्चित्परमार्थविषयकत्वेऽपि साध्यसंभवेन पूर्ववत् इष्टासिद्धिरेव। तृतीये स्वप्नादावपि विषयभानात् साध्यवैकल्यम्। परमार्थवस्तुविषयकत्वसामान्याभावः साध्यः इति चेत्—तार्किकाविपक्षेपि स्वप्नस्य पूर्वानुभूतार्थविषयकविभ्रमरूपतया वर्तमानत्वावगाहिदर्शनरूपत्वाशबाधेऽपि पूर्वानुभूतधर्मिण एव गृह्यमाणतया धर्म्यंशे पारमार्थ्याक्षतेः। भ्रान्तिज्ञानसामान्यस्य तदभाववति तत्प्रकारकतया पृथक्पृथक् धर्म्यंशे धर्मांशे च पारमार्थ्याक्षतेश्च। सर्वं ज्ञानं यथार्थमिति पक्षे तु सुतराम्। ननु क्वचिदप्यनुपलब्धेरित्ययुक्तम्, अर्थाविषयकज्ञानरूपस्यात्मनः सिद्धान्तीष्टत्वात्, तथा धर्मभूतज्ञानस्यापि सुषुप्तिप्रलययोर्निर्विषयकस्य स्वीकारादित्यत्रोपपादयति न हीति। विपक्षमपलपतस्ते स्वदभिमतस्य वस्तुनो ज्ञानत्वे किं प्रमाणम्, आगमोऽनुभवो वा। आद्यः किमनुभवमूलकः अपौरुषेयो वा। तत्र प्रथमस्यान्त्यपक्षनिरसनेनैव निरासः। द्वितीयस्तु न त्वन्मतेऽस्ति। नान्त्यः; जानामीत्यनुभवस्य कर्तृकर्मघटितविषयकत्वनैयत्येन तद्रहिते ज्ञानत्वासिद्धेः। सविषयकत्वमेव हि ज्ञानत्वम्। सिद्धान्ते आत्मनो ज्ञानत्वव्यवहारः स्वयम्प्रकाशत्वप्रयुक्तः। धर्मभूतज्ञानस्य सुषुप्त्यादौ न प्रकाशः, किंतु स्थितिमात्रम्। तदा तस्य ज्ञानत्वं तु विषयग्रहणस्वरूपयोग्यतामात्रेण। एतदुभयमपौरुषेयागमावगम्यं न प्रकृततर्कविचारविषय इति ॥ २९ ॥

'न भावोऽनुपलब्धेः' इति ज्ञेयाभावे ज्ञानमपि न सिद्ध्येदित्युक्तम्। तदिदम्; कस्याप्यभावात् स्थिरत्वक्षणिकत्वकार्यत्वकारणत्वग्राह्यत्वग्राहकत्वादिविचारः सर्वोऽप्ययमितिचिन्तायित इति प्रत्यवतिष्ठमानस्य

१० (माध्यमिकदूषणम्) सर्वथानुपपत्त्यधिकरणम् २ २ ५

सर्वथाऽनुपपत्तेश्च ॥ २ । २ । ३० ॥

अत्र सर्वशून्यवादी माध्यमिक प्रत्यवतिष्ठते । शून्यवाद एव हि सुगतमतकाष्ठा । शिष्यबुद्धियोग्यतानुगुण्येनार्थाभ्युपगमादिना क्षणिकत्वादय उक्ता । 'विज्ञान बाह्यार्थाश्च सर्व न सन्ति, शून्यमेव तत्त्वम्; अभावापत्तिरेव च मोक्ष ' इत्येव बुद्धस्याभिप्राय । तदेव हि युक्तम्; शून्यस्याहेतुसाध्यतया स्वतःसिद्धे । सत एव हि हेतुरन्वेषणीय । तच्च सत् भावाद्भावाच्च नोत्पद्यते। भावात् तावन्न कस्यचिदुत्पत्तिर्दृष्टा, न हि घटादिरनुपमृदिते पिण्डादिके जायते नाप्यभावादुत्पत्ति सम्भवति, नष्टे पिण्डादिके ह्यभावादुत्पद्यमान घटादिकमभावात्मकमेव स्यात् । तथा—स्वत परतश्चोत्पत्तिर्न सम्भवति, स्वतः स्वोत्पत्तावात्माश्रय(यादि)दोषप्रसङ्गात्, प्रयोजनाभावाच्च । परत परोत्पत्तौ परत्वाविशेषात् सर्वेषा सर्वेभ्य उत्पत्तिप्रसङ्ग । जन्माभावादेव विनाशस्याप्यभाव । अतः शून्यमेव तत्त्वम् । अतो जन्म विनाश-सदसदादयो भ्रान्तिमात्रम् ।

मत्वाऽऽशनमनन्तराधिकरणे । शून्यम् सर्वाभाव । ननु पूर्वेषा त्रयाणां बौद्धानां मते निरुपप्लवा चित्त सन्ततिरालयविज्ञानरूपाऽऽमर्षधारा मोक्ष इति उपप्लवान्मोक्ष एव मोक्ष इति युक्तम् । शून्यवादे किमत्र मिष्यते, किं नाम कैवल्यमित्यत्राह अभावापत्तिरेवेति । भावसत्ताभ्रान्तिमूलव्यवहारनिरन्यन-तु स्वाप्नुच्छेदायामाव मत युक्ताहनम् । अत सर्वमहस्युच्छेदे अभाव एव सम्पद्यत इति । नन्वस्य बौद्धतत्त्वस्य कुतस्सिद्धिरित्यत्नोपप दयति तदेवहीति । तत्र सिद्धिरिति किं कारकप्रश्न उत ज्ञापकप्रश्न । नाद्य, अभावस्य नित्यत्वात् । भावस्यैव हेत्वपेक्षा । नान्त्य, भावसाधकप्रमाणाभावे तत एव स्वसाधकप्रमाणा न्तर विनैव तत्सिद्धे । तदाह शून्यस्येति । ननु सतो घटादे कारकस्य मृत्पिण्डादे, ज्ञापकस्य मन्यमादेश्च सत्त्वात् भावसाधकाभावादभावसिद्धिरिति न भवति वक्तुमित्यत्र तस्य भावासाधकत्वमुपपाद यति तच्च सदिति । अनुपमृदित इति । तथाच न्यायसूत्रे, " नानुपमृद्य प्रादुर्भावात् " इति। विना शस्यापीति । नन्वेवं घटादिभाव एव नित्योऽस्तु, किमभावादेनेत्यत्राह अत इति । न तावद् घटादि र्नित्य, सर्वोपलब्धिप्रसङ्गात् । ननु सर्वदाऽनुपलब्धिप्रसङ्गात् घटादे सत्त्वमवर्जनीयमिति चेन्न अनित्य तया नित्यतया वा तत्सिद्ध्ययोगे सिद्धिते घटादिरपरमार्थो भ्रान्तिविषय इत्येव हि युक्तम् । अतो घटादेरसत्त्वे जन्म विनाश कादाचित्कत्वसत्त्व-कादाचित्कत्वाभाव किञ्चित्कार्यकरत्वादिकं सर्वं भ्रान्ति-विषय इति । सदसदादय इत्यनेन, " न स न्नासन्न सदसत् न चाप्यनुभयात्मकम् । चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्यमिका विदु " इति नाप्यते । यदि किञ्चित् सत् स्यात्, सर्वदा स्यात्, यद्यसत् स्यात् क्वापि न स्यात् । न चैकमेव सत् असच्च, मिथो विरोधात् । नापि सद्भिन्नत्वासद्भिन्नत्वसमुच्चय, सद्भिन्नत्वस्यासत्त्वरूपतया असद्भिन्नत्वस्य सत्त्वरूपतया च पूर्वोक्तस्य विरोधस्य तादवस्थ्यात् । अतश्च तुर्योऽपि न भवति तत्त्वम् । ननु किमपि नास्तीति वदता माध्यमिकेन असद्वादे क्रियमाणे कथम

न च निरधिष्ठानभ्रमासंभवात् भ्रमाधिष्ठानं किञ्चित् पारमार्थिकं तत्त्वमाश्रयितव्यम्; दोष-दोषाश्रयत्व-ज्ञातृत्वाद्यपारमार्थ्येऽपि भ्रमोपपत्तिवत् अधिष्ठानापारमार्थ्येऽपि भ्रमोपपत्तेः ।

अतः शून्यमेव तत्त्वम्—

इति प्राप्ते उच्यते—**सर्वथानुपपत्तेश्च**—इति । सर्वथानुपपत्तेः सर्वशून्यत्वं च भवदभिप्रेतं न संभवति । किं भवान् सर्वं सदिति वा प्रतिजानीते, असदिति वा, अन्यथा वा;

सत्कोटिविनिर्मोकः तदीयतत्त्वस्येति चेत्—न सत् असदिति हि सत्प्रतियोगिकाभाव उच्यते । स न भवति, प्रतियोग्यप्रसिद्धेः । अतः प्रतियोगिनिरपेक्षोऽयमभाव. अत एव शून्यपदपरिभाषित इति जगत्प्रसिद्धासद्विलक्षणमिदं शून्यम् । अतो घटादिबुद्धिर्भ्रान्तिरेवेति न ततो वस्तुसिद्धिरिति ।

अद्वैतिनो घटादिबुद्धेर्भ्रान्तित्वमिच्छन्तोऽपि शुक्तौ रजतस्येव क्वचिदधिष्ठान एव घटादिभ्रमस्य वक्तव्यत्वादेकमधिष्ठानमवर्जनीयमिति मत्वा ब्रह्म स्वीकुर्वन्ति, तदपि निरस्यति **न च निरधिष्ठानेति** । न च माध्यमिकसंमतं शून्यमेवाधिष्ठानमिति कथं निरधिष्ठानतेति भ्रमयम्—तथासति तस्याद्वैताविशेषप्रसङ्गात् । अतः प्रमाणग्राह्यं वा स्वयम्प्रकाशं वा किञ्चिदस्वीकृत्य शून्यमिति तुच्छालीकशशविषाणपर्यायस्य निर्देशात् न तत् अधिष्ठानम् । अधिष्ठानस्याभावे कथमिदमिति निर्देश इति चेत्-न, स्वप्नविभ्रमेषु बहिः कस्यचिदग्रहणेऽपि इदमिति दर्शनात् । अतो घटादिबुद्धिरेकैकाऽपि पूर्वपूर्वभ्रान्तिमूलस्मृतिरेव भ्रान्तिरूपेति ।

सर्वथानुपपत्तेश्च । चकारेण पूर्वसूत्रात् अनुपलब्धेरित्यस्यानुवर्तने, अनुपपद्यमानत्वात् अनुपलभ्यमानत्वाच्च न शून्यपक्ष इत्युक्तं भवति । त्वद्दूषणबाधकसद्भावात् साधकाभावाच्चेत्युक्तं भवति । अथवा सर्वथेत्यनेनैव प्रमेयविकल्पवत् प्रमाणविकल्पोऽप्यभिमतोऽस्तु । तदा चकारः शून्यवादश्चेत्यर्थकः । तथाच पूर्वे वादा इवायमपि वादो न भवतीत्यर्थः । इदं **सर्वशून्यत्वञ्चेति** भाष्यादवगम्यते । अत्र पक्षे न चकारवैयर्थ्यम्, एकेनैव बुद्धेनाहृदयं पक्षान्तराणि अन्वारुह्य वदता पक्षोऽयमादृत इति सूचनार्थत्वात् । तदिदं **भवदभिप्रेत**मिति पदेन सूचितम् । यद्वा चकारार्थः **किञ्चक्रुतश्चि**दिति वक्ष्यमाणोऽस्तु । अनुपपत्तिमुद्घाटयति किमित्यादिना । अयं भावः—लोके वस्तुनः किञ्चिद्रूपेण सत्त्वम् अन्यरूपेणासत्त्वञ्चाभिलक्ष्य सदिति असदिति वा सर्वे व्यवहरन्ति, नान्यथा । तद् भवता किं तथैव प्रतिज्ञायते, उतान्यथा । अन्यथेति च किं सदसदिति, सदसद्विलक्षणमिति, उक्तसर्वकोटिनिर्मुक्तमिति वाऽभिमतम् । सर्वथा सत्त्वासत्त्वान्यतरस्मिन्नेव पर्यवसानमिति । एतेन-'बौद्धेन चतुष्कोटिविनिर्मुक्तवादिना सदित्यादिप्रतिज्ञाकरणप्रसक्त्यभावात् कथमेवं विकल्पः । न च सदिति प्रतिज्ञामात्रं तस्य दुष्करम्; असत्, उभयात्मकमित्यादिप्रतिज्ञाया अपि तदीयत्वाभावात्' इति शंकायाः नावकाशः । लोकव्यवहारदर्शनेन, परीक्षकक्रियमाणेऽन्यथाव्यवहारेऽनौचित्यप्रदर्शनार्थत्वादस्य भाष्यस्य । अथवाऽत्र त्रेधा विकल्पादयमर्थः—भवता प्रतिज्ञावाक्यं कीदृशं प्रयुज्यते? सर्वं तुच्छं भवतीति वा, प्रमाणग्राह्यं न भवतीति वा, कोटिचतुष्कनिर्मुक्तमिति वा, अथ शब्दान्तरेण—चतुष्कोटिविनिर्मोकरूपेणास्तीति वा, चतुष्कोटिरूपं न भवतीति

सर्वथा त्वदभिप्रेतं तुच्छत्वं न सम्भवति ; लोके भावाभावशब्दयोः तत्प्रतीत्योश्च विद्यमानस्यैव वस्तुनोऽवस्थाविशेषगोचरत्वस्य प्रतिपादितत्वात् । अतः सर्वं शून्यमिति प्रतिजानता, सर्वं सदिति प्रतिजानतेव, सर्वस्य विद्यमानस्यावस्थाविशेषयोगित्वमेव प्रतिज्ञातं भवतीति भवदभिमता तुच्छता न कुतश्चिदपि सिद्ध्यति । किञ्च कुतश्चित् प्रमाणात् शून्यत्वमुपलभ्य शून्यत्व

वा, अस्तिनास्तिपदयोरेकमप्यप्रयुज्य चतुष्कोटिविनिर्मुक्तमित्येतावदेव वा । सर्वथा वस्तुसद्भाव एवेति ।

स्तदुपपादयति लोक इति । अय भावः —सत्त्वमसत्त्वं सदसत्त्वञ्चानुभवारूढम्, सदसद्विलक्षणत्वमनिर्वचनीयवादीष्टम् ; सर्वनिरासमभिप्रेत्य चतुष्कोटिनिर्मोकवादः । तत्र चतुष्कोटिविनिर्मुक्तत्वमिति कल्पोऽपि कोटिचतुष्टयान्यतमासत्त्वमेवेति किञ्चिद्रूपासत्त्वपक्ष एव । लोके प्रतीतिर्व्यवहारश्च अस्तीति वा नास्तीति वा भवतीत्यानुभविकम् । तत्र घटोऽस्तीत्यस्य घटः सर्वकालवर्तीत्यर्थाभावात् सत्त्वस्य सर्वकालसदित्यर्थकल्पनमयुक्तम् । घटः वर्तमानघटत्वावस्थ इति तदर्थः । घटो नास्तीत्युक्तौ अथ भावतत्त्वस्य वर्तमानावस्थान्तर इत्यर्थो भवति । एवञ्च, सच्चेत्, सर्वदैव स्यादित्यापादनमयुक्तम् । तथाप्याप्ते स्वया कुत्राप्यग्रहणात् । असच्चेत्, कदापि नोपलभ्येतेत्येतदप्युक्तम् । कादाचित्काभावस्य सार्वकालिकानुपलम्भेन व्याप्त्यग्रहणात् । एवञ्च कालभेदेन सत्त्वमसत्त्वं सदसत्त्वञ्च सुनिरूढम् । एवं घटः स्वरूपेण सन्, पटात्मनाऽसन्, सदसदात्मना सन्, असंश्चेत्यपि भाव्यम् । एवञ्चास्य सदसद्विलक्षणत्वं कुतः ? यदि तस्य सार्वकालिकसत्त्वविशिष्टात् सार्वकालिकासत्त्वविशिष्टाच्च विलक्षणमित्यर्थः, तर्हि कादाचित्कसत्त्वासत्त्वोभयविशिष्टमित्येव पर्यवसानम् । तथा च कथं चतुष्कोटिविनिर्मोकः । अतो घटादौ सत्त्वमसत्त्वं सदसत्त्वञ्चोपपन्नम् । सदसद्विलक्षणत्वं तु सार्वकालिकसत्त्वासत्त्वाभावविवक्षायामुपपन्नम्, न चेत्, अनुपपन्नम् । एवमुपपन्नाकारे घटादौ एतदाकारविनिर्मोकोऽनुपपन्न एव । अथ किञ्चित्कालसत्त्वकिञ्चित्कालासत्त्वविशिष्टात् विलक्षणं न भवतीति विनिर्मुक्तपदार्थः, तर्हि सत्त्वासत्त्वे एवोक्ते भवतः । असत्त्वञ्चावस्थान्तरेण सत्त्वमेव । तथा च सर्वमिति वादस्य शून्यमिति वादस्य च नार्थभेद इति । इदमेवोपसंहरति अतः सर्वं शून्यमिति । असत्पक्षस्यापि सत्पक्ष एव पर्यवसानात् ॥ इह लोक । शून्यमित्यपि न प्रतियोगिनिरपेक्षम्, अनेनैव शून्यमित्येव व्यवहारात् । अभावाभावस्यैव शून्यपदार्थत्वात् तस्य च भावरूपत्वात्, अभावस्यापि भावरूपोपपादनाच्च भावरूपधर्मविशिष्टभावसिद्धिरेव शून्यमित्यनेन लभ्यते । तुच्छता नेति । शशविषाणादि अप्रतीयमानत्वात् तुच्छम् । न च घटादिकमेवम् । प्रतिपन्नोपाधौ बाधाभावात् मिथ्यात्वमेव नास्ति, कुतस्तुच्छता । ननु प्रागभावप्रध्वंसाभावयो पूर्वोत्तरावस्थारूपत्वं स्यात्नाम । अत्यन्तान्योन्याभावयोः कथमवस्थात्वमिति चेत् अत्यन्ते असाधारणधर्मविशेष एव संस्थानपदेनेव विवक्षित इति । सदसत्पदयोर्वर्तमानकालसम्बन्धपरत्वौचित्यात् प्रागभावादि मनसिकृत्यावस्थाशब्द प्रयुक्त इति । कुतश्चिदपीत्यनेन प्रमेयविकल्पकरणवत् प्रमाणविकल्पकरणमप्यभिमतम् । प्रत्यक्षादिषु मध्ये किं प्रमाणं तुच्छग्राहकम्, तुच्छस्याप्रतीयमानत्वादिति । एवं प्रामाणिककिञ्चिद्वस्त्वलीकवादे सर्वालीकवादे च दोषं साधारणं प्रदर्श्य सर्वालीकवादे दोषान्तरं चकाराभिप्रेतमाह किञ्च कुतश्चिदिति । ननु न वयं तुच्छं

सिषाधयिषता तस्य प्रमाणस्य सत्यत्वमभ्युपेत्यम्; तस्यासत्यत्वे सर्वं सत्यं स्यात्—इति सर्वथा सर्वशून्यत्वं चानुपपन्नम् ॥ ३० ॥ इति सर्वथानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

५१. (जैनदूषणं) एकस्मिन्नसंभवाधिकरणम् २-२-६ ॥

नैकस्मिन् असंभवात् । २ । २ । ३१ ॥

निरस्ताः सौगताः । जैना अपि परमाणुकारणत्वादिकं जगतो वदन्तीति अनन्तरं जैनपक्षः प्रतिक्षिप्यते ।

ते किल मन्यन्ते—जीवाजीवात्मकं जगदेतन्निरीश्वरम्; तच्च षड्द्रव्यात्मकम् । तानि च द्रव्याणि जीवधर्माधर्मपुद्गलकालाकाशाख्यानि । तत्र जीवाः—बद्धाः, योगसिद्धाः, मुक्ताश्चेति त्रिविधाः । धर्मो नाम गतिमतां गतिहेतुभूतो द्रव्यविशेषो जगद्व्यापी, । अधर्मश्च स्थितिहेतुभूतो व्यापी । पुद्गलो नाम वर्णगन्धरसस्पर्शवद्द्रव्यम् । तच्च द्विविधम्-परमाणुरूपम्, तत्सङ्घातरूपं च पवनज्वलनसलिलधरणीतनुभुवनादिकम् । कालस्तु अभूदस्ति भविष्यतीति व्यवहारहेतुरणुरूपो द्रव्यविशेषः । आकाशोऽप्येकोऽनन्तप्रदेशश्च । तेषु चाणुव्यतिरिक्तानि द्रव्याणि पञ्च अस्तिकाया इति च संगृह्यन्ते--जीवास्तिकायः, धर्मास्तिकायः, अधर्मास्तिकायः, पुद्गलास्तिकायः, आकाशास्तिकायः-इति । अनेकदेशवर्तीनि द्रव्येऽस्तिकायशब्दः प्रयुज्यते ।

साधयाम·, किंतु परोक्तमनुच्छं प्रतिषेधाम इति चेत्-प्रतिषेधो हि नाम अत्रेदं नास्तीति प्रतियोग्यनुयोगिविशेषोपरागेणाभाववचनम्, न त्वनुपरागेण, अनुपलम्भात् । किञ्चिद्रूपेणासत्त्वञ्च रूपान्तरेण सत्त्वमेवेति युक्तमेव । एतद्विलक्षणं यदि किञ्चिद् विवक्षसि, तदपि प्रमाणं विना न वक्तुमर्हसीति ॥ ३० ॥

सर्वकोटिनिर्मुक्तवादी निरस्त., अथ सर्वकोटिसमाहारवादी निरस्यते । अत्र कोटिचतुष्कमाक्षेपानुपरन्ध्य सप्तभङ्गीं मतिमस्तु प्रवर्तयति । एवमनेकविधपरमाणुवादिनिरासानन्तरमेकविधपरमाणुवादिनिरास इत्यपि भाव्यम् । कारणत्वादिकमित्यादिपदेन निरीश्वरत्वग्रहणम् । तन्मतप्रक्रिया व्युत्पादयति ते किलेति । स्वागममूलं जैनैरुच्यमाने सर्वं बाह्यागमाप्रामाण्यस्य पूर्वमीमांसाया निरूपितत्वादेव सति वेदविरोधे निरस्तमिति न तद्विस्तर· सूत्रकृदभिमत· । किंतु युक्त्या दैरुपपाद्यमाना सप्तभगी, आत्मनः सविकारता चात्र निरस्यते । अजीवे पाञ्चविध्यमभिप्रेत्याह षड्द्रव्येति । पुद्गल इति । शब्दोऽयं बौद्धैरपि प्रयुज्यते । रमणीयपर्यायतयाऽपि व्यवहरन्ति । पुट् इति पोषणस्य गल इति गलनस्य च कथनात् पुद्गलशब्दो विकृत उपचयापचयार्हद्रव्यपर. प्रयुज्यत इति परमाणु-तत्कार्यपरो भवति । स्थितिः गतिनिरोध । कालस्तु इति तुकार विभुत्वार्हस्य सर्वमतवैलक्षण्येनाणुत्व तदिष्टमिति अनादरव्यञ्जनाय । एक इति । एकस्यैव द्वेधाविभागोऽपि तै. कृत·, लोकाकाश. अलोकाकाश इति । लोकानामन्तर्वर्ती लोकाकाश । सर्वातिक्रमे स्थित आकाशोऽन्य·, यत् मोक्षस्थानम्, 'अद्यापि न निवर्तन्ते ह्यलोकाकाशमार्गगा.' इति चाहु· । अनेकेति । कायशब्दस्य स्थूलपरत्वेन स्थूलरूपेण अनेकदेशास्ति-

सर्वथा त्वदभिप्रेतं तुच्छत्वं न संभवति, लोके भावाभावशब्दयोः तत्प्रतीत्योश्च विद्यमानस्यैव वस्तुनोऽवस्थाविशेषगोचरत्वस्य प्रतिपादितत्वात्। अतः सर्वं शून्यमिति प्रतिजानता, सर्वं सदिति प्रतिजानतेव, सर्वस्य विद्यमानस्यावस्थाविशेषयोगित्वं प्रतिज्ञातं भवतीति भवदभिमता तुच्छता न कुतश्चिदपि सिद्ध्यति। किञ्च कुतश्चित् प्रमाणात् अन्यत्वमुपलभ्य शून्यत्व

वा, अस्तिनास्तिपदयोरेकमप्यप्रयुज्य चतुष्कोटिविनिर्मुक्तमित्यनेनैव वा। सर्वथा वस्तुसद्भाव एवेति। तदुपपादयति लोके इति। अथ भावः—सत्त्वमसत्त्वं सदसत्त्वञ्चानुभवविरुद्धम्, सदसद्विलक्षणत्वमनिर्वचनीयवादीष्टम्। सर्वनिरासमभिप्रेत्य चतुष्कोटिनिर्मोकवादः। तत्र वस्तु कोटिविनिर्मुक्तत्वमिति कल्पोऽपि कोटिचतुष्टयान्यतमासत्त्वमेवेति किञ्चिद्रूपासत्त्वपक्ष एव। लोके सर्वोऽपि व्यवहारश्च अस्तीति वा नास्तीति वा भवतीत्यानुभविकम्। तत्र घटोऽस्तीत्यत्र घटः सर्वदास्तीत्यर्थाभावात् घटस्य सर्वकालसदित्यथकल्पनमयुक्तम्। घटः वर्तमानघटत्वावस्थ इति तदर्थः। घटो नास्तीत्युक्तेऽथ भावनाशस्य वर्तमानाय स्यान्तर इत्यर्थो भवति। एवञ्च, सच्चेत्, सर्वदैव स्यादित्यापादनमयुक्तम्। तथारूपास्त्वया कुत्राप्यग्रहणात्। असच्चेत्, कदापि नोपलभ्येतेत्येतदप्ययुक्तम्। कादाचित्काभावस्य सार्वकालिकानुपलम्भेन व्याप्त्यग्रहणात्। एवञ्च कालभेदेन सत्त्वमसत्त्वं सदसत्त्वञ्च सुनिरूपम्। एवं घटः स्वरूपेण सन्, पटात्मनाऽसन्, तत्तदात्मना सन् असच्चेत्यपि भाव्यम्। एवञ्चास्य सदसद्विलक्षणत्वं तु न। यदि तस्य सार्वकालिकसत्त्वविशिष्टात् सार्वकालिकासत्त्वविशिष्टाच्च विलक्षणमित्यर्थः, तर्हि कादाचित्कसत्त्वासत्त्वोभयविशिष्टमित्येव पर्यवसानम्। तथा च कथं चतुष्कोटिविनिर्मोकः। अतो घटादौ सत्त्वमसत्त्वं सदसत्त्वञ्चोपपन्नम्। सदसद्विलक्षणत्वं तु सार्वकालिकसत्त्वासत्त्वाभावविवक्षायामुपपन्नम्, न चेत्, अनुपपन्नम्। एवमुपपन्नाकारे घटादौ एतदाकारविनिर्मोकोऽनुपपन्न एव। अथ किञ्चित्कालसत्त्वकिञ्चित्कालासत्त्वविशिष्टात् विलक्षणं भवतीति विनिर्मुक्तपदार्थः, तर्हि सत्त्वासत्त्वे एवोक्ते भवतः। असत्त्वञ्चावस्थान्तरेण सत्त्वमेव। तथा च सदिति वाक्यस्य शून्यमिति वाक्यस्य च नार्थभेद इति। इत्थमेवोपसंहरति अतः सर्वं शून्यमिति। असत्पक्षस्यापि सत्पक्ष एव पर्यवसानात् स इह नोक्तः। शून्यमित्यपि न प्रतियोगिनिरपेक्षम्, अनेनेदं शून्यमित्येव व्यवहारात्। अभावाभवत्वेन शून्यपदार्थत्वात् तस्य च भावरूपत्वात्, अभावस्यापि भावरूपोपपादनाच्च भावरूपधर्मविशिष्टभावसिद्धिरेव शून्यमित्यतो लभ्यते। तुच्छता नेति। शशविषाणादिवदप्रतीयमानत्वात् तुच्छम्। न च घटादिकमेवम्। प्रतिपन्नोपाधौ बाधाभावात् मिथ्यात्वमेव नास्ति, कुतस्तुच्छता। [illegible] प्रागभावप्रध्वंसाभावयोः पूर्वोत्तरावस्थारूपत्वं स्यात्नाम। अत्यन्तान्योन्याभावयोः कथमवस्थात्वमिति चेत्—अवस्थेति असाधारणधर्मविशेष एव संस्थानपदेनेव विवक्षित इह। सदसत्त्वयोर्वर्तमानकालस्यैव प्रतीत्यौचित्यात् प्रागभावादि मनसिकृत्यावस्थाशब्दः प्रयुक्त इति। कुतश्चिदपीत्यनेन प्रमेयविकल्पकरणवद् प्रमाणविकल्पकरणमप्यभिमतम्। प्रत्यक्षादिषु मध्ये किं प्रमाणं तुच्छग्राहकम्, तुच्छस्याप्रतीयमानत्वादिति। एवं प्रामाणिककिञ्चिद्वस्त्वलीकवादे सर्वालीकवादे च दोषं साधारणं प्रदर्श्य सर्वालीकवादे दोषान्तरं चकाराभिप्रेतमाह किञ्च कुतश्चिदिति। ननु न वयं तुच्छं

सिषाधयिषता तस्य प्रमाणस्य सत्यत्वमभ्युपेत्यम्; तस्यासत्यत्वे सर्वं सत्यं स्यात्—इति सर्वथा सर्वशून्यत्वं चानुपपन्नम् ॥ ३० ॥ इति सर्वथानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

५१. (जैनदूषणं) एकस्मिन्नसंभवाधिकरणम् २-२-६ ॥

नैकस्मिन् असंभवात् । २ । २ । ३१ ॥

निरस्ताः सौगताः । जैना अपि परमाणुकारणत्वादिकं जगतो वदन्तीति अनन्तरं जैनपक्षः प्रतिक्षिप्यते ।

ते किल मन्यन्ते—जीवाजीवात्मकं जगदेतन्निरीश्वरम्; तच्च षड्द्रव्यात्मकम् । तानि च द्रव्याणि जीवधर्माधर्मपुद्गलकालाकाशाख्यानि । तत्र जीवाः—बद्धाः, योगसिद्धाः, मुक्ताश्चेति त्रिविधाः । धर्मो नाम गतिमतां गतिहेतुभूतो द्रव्यविशेषो जगद्व्यापी, । अधर्मश्च स्थितिहेतुभूतो व्यापी । पुद्गलो नाम वर्णगन्धरसस्पर्शवद्द्रव्यम् । तच्च द्विविधम्-परमाणुरूपम्, तत्सङ्घातरूपं च पवनज्वलनसलिलधरणीतनुभुवनादिकम् । कालस्तु अभूदस्ति भविष्यतीति व्यवहारहेतुरणुरूपो द्रव्यविशेषः । आकाशोऽप्येकोऽनन्तप्रदेशश्च । तेषु चाणुव्यतिरिक्तानि द्रव्याणि पञ्च अस्तिकाया इति च संगृह्यन्ते—जीवास्तिकायः, धर्मास्तिकायः, अधर्मास्तिकायः, पुद्गलास्तिकायः, आकाशास्तिकायः-इति । अनेकदेशवर्तिनि द्रव्येऽस्तिकायशब्दः प्रयुज्यते ।

साधयामः, किंतु परोक्तमतुच्छे प्रतिषेधाम इति चेत्-प्रतिषेधो हि नाम अत्रेदं नास्तीति प्रतियोग्यनुयोगिविशेषोपरागेणाभाववचनम्; न त्वनुपरागेण; अनुपलम्भात् । किञ्चिद्रूपेणासत्त्वञ्च रूपान्तरेण सत्त्वमेवेति युक्तमेव । एतद्विलक्षणे यदि किञ्चिद् विवक्षसि, तदपि प्रमाणं विना न वक्तुमर्हसीति ॥ ३० ॥

सर्वकोटिनिर्मुक्तवादी निरस्तः; अथ सर्वकोटिसमाहारवादी निरस्यते । अयं कोटिचतुष्कमात्रेणानुपरम्य सप्तभङ्गीं प्रतिवस्तु प्रवर्तयति । एवमनेकविधपरमाणुवादिनिरासानन्तरमेकविधपरमाणुवादिनिरास इत्यपि भाव्यम् । कारणत्वादिकमित्यादिपदेन निरीश्वरत्वग्रहणम् । तन्मतप्रक्रिया व्युत्पादयति ते किलेति । स्वागममूलं जैनैरुच्यमाने सर्वं बाह्यागमाप्रामाण्यस्य पूर्वमीमांसायां निरूपितत्वादेव सति वेदविरोधे निरस्तमिति न तद्विस्तरः सूत्रकृदभिमतः । किंतु युक्त्या तैरुपपाद्यमाना सप्तभंगी, आत्मनः सविकारता चात्र निरस्यते । अजीवे पाञ्चविध्यमभिप्रेत्याह षड्द्रव्येति । पुद्गल इति । शब्दोऽयं बौद्धैरपि प्रयुज्यते । रमणीयपर्यायतयाऽपि व्यवहरन्ति । पुद् इति पोषणस्य गल इति गलनस्य च कथनात् पुद्गलशब्दो विकृतः उपचयापचयार्हद्रव्यपरः प्रयुज्यत इति परमाणु-तत्कार्यपरो भवति । स्थितिः गतिनिरोधः । कालस्तु इति तुकारः विभुत्वार्हस्य सर्वमतवैलक्षण्येनाणुत्वे तदिष्टमिति अनादरव्यञ्जनाय । एक इति । एकस्यैव द्वेधाविभागोऽपि तैः कृतः, लोकाकाशः अलोकाकाश इति । लोकानामन्तर्वर्ती लोकाकाशः । सर्वातिक्रमे स्थित आकाशोऽन्यः, यत् मोक्षस्थानम्, 'अद्यापि न निवर्तन्ते ह्यलोकाकाशमार्गगाः' इति ह्याहुः । अनेकेति । कायशब्दस्य स्थूलपरत्वेन स्थूलरूपेण अनेकदेशास्ति-

जीवानां मोक्षोपयोगिनमपरमपि संग्रहं कुर्वन्ति- जीवाजीवाऽऽस्रवबन्धनिर्जरसंवरमोक्षा इति। मोक्षसंग्रहेण मोक्षोपायश्च गृहीतः। स च सम्यग्ज्ञानदर्शनचारित्ररूपः। तत्र जीवस्तु ज्ञानदर्शनसुखवीर्यगुणः। अजीवश्च जीवभोग्यवस्तुजातम्। आस्रवः तद्भोगोपकरणभूतमिन्द्रियादिकम्। बन्धश्चाष्टविधः घातिकर्मचतुष्टयम् अघातिकर्मचतुष्टयं चेति। तत्राऽऽद्यं जीवगुणानां स्वाभाविकानां ज्ञानदर्शनवीर्यसुखानां प्रतिघातकरम्। अपरं शरीरसंस्थानं तदभिमानं तत्स्थिति-तत्सम्पृक्तसुखदुःखोपेक्षाहेतुभूतम्। निर्जरम् मोक्षसाधनम् अर्हदुपदेशावगतं तपः। संवरो नाम इन्द्रियनिरोधः समाधिरूपः। मोक्षस्तु निवृत्तरागादिक्लेशस्य स्वभाविकात्मस्वरूपाविर्भावः।

पृथिव्यादिहेतुभूताश्चाणवो वैशेषिकादीनामिव न चतुर्विधाः। अपित्वेकस्वभावाः। पृथिव्यादिभेदस्तु परिणामकृतः।

सर्वञ्च वस्तुजातं सत्त्वासत्त्वनित्यत्वानित्यत्वभिन्नत्वाभिन्नत्वादिभिरनैकान्तिकमिच्छन्ति—स्यादस्ति स्यान्नास्ति, स्यादस्ति च नास्ति च, स्यादवक्तव्यम्, स्यादस्ति

त्वविशिष्टं द्रव्यम् अस्तिकाय इति परिभाष्यते।

यथा सिद्धान्ते वैशेष्यत्वसमये तत्त्वत्रयविभागः, मोक्षोपयोगी अवयपञ्चकविभागश्च, यथा च तार्किकमते पृथिव्यादौ नित्यानित्यविभागः, भोगाद्युपयोगितया शरीरेन्द्रियविषयविभागश्च, तथा जैनैरपि तत्त्वानां सप्तकाकारेण विभागवत् मोक्षोपयोगि विभागान्तरमपि वर्णितम्। तदाह जीवानामिति। घातिकर्मेति। इदम् ज्ञानावरणीयम्, आनन्दावरणीयमित्यादिनाम्ना व्यवह्रियते। अपरमिति, अघातिकर्मेत्यर्थः। इदं भामत्यानाथ यथानिरूपितम्। अथाप्यस्माभ्योक्तं परिमले आहतम्। तप इति। तप्तशिलारोहणादि। इन्द्रियनिरोधः शमदमादि। शमादिर्गुप्तिरित्युच्यते। मनोवाक्कायानां निग्रहः सः। एवं समितिरपि संवरः। सम्यक् इति समितिः, जन्तुहिंसापरिहाराय सम्यगादित्यप्रकाशिते महते पथि गमनम्, मितभाषणभोजनादि च। अस्रास्याद्युन्मार्गादिनिवृत्तिरूपतया संवरत्वम्। आस्रवः स्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवर इति। समाधिरूप इति। समाधिशब्देनापि इन्द्रियनिरोध एवोच्यत इति भावः। नन्वेवं सम्यग्ज्ञानान्मोक्ष इत्यस्य तैरप्युक्तत्वात् स उपायो नोक्तः, तत्साधनस्य शमादेः, सद्व्यापारस्य चैवास्य संवरनिर्जरयोर्नाभ्यामुक्तत्वादिति चेत् अत एवामापि मोक्षसंग्रहेण मोक्षोपायश्च गृहीत इति। शांकरभाष्ये, 'आस्रवसंवरनिर्जरबन्धमोक्षाः' इति क्रमे सत्यपि अत्रान्यथा पाठः आस्रवस्य बन्धेन, संवरादेर्मोक्षेण च संनिकर्षात्। प्रवृत्त्यपेक्षया निवृत्तिरूपशमादेर्योगान्तरङ्गत्वात् निर्जरसंवरेति क्रमग्रहणम्। तदधीनज्ञानं मोक्षपदोपलक्षितम्। आत्मस्वरूपेति पूर्वोक्तगुणचतुष्टयस्यापि ग्रहणम्।

पृथिव्यादीति। यद्यप्यस्य पूर्वं विभागावसरे वक्तव्यत्वेऽपि अत्र कथनम् अनैकान्त्यवादिभिरिहैकान्त्यं स्वीकृतमस्तीति तत्कथनारम्भे उपस्थितत्वात्। स्यादस्तीति। एवं स्यान्नित्यं स्यादनित्यम्,

चावक्तव्यं च, स्यान्नास्ति चावक्तव्यं च, स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यं चेति सर्वत्र सप्तभङ्गी-नयावतारात्। सर्वं वस्तुजातं द्रव्यपर्यायात्मकमिति द्रव्यात्मना सत्त्वैकत्वनित्यत्वादि उपपादयन्ति; पर्यायात्मना च तद्विपरीतम्। पर्यायाश्च द्रव्यस्यावस्थाविशेषाः। तेषां च भावाभावरूपत्वात् सत्त्वासत्त्वादिकं सर्वमुपपन्नम्—इति॥

अत्राभिधीयते—नैकस्मिन्नसंभवात्—इति। नैतदुपपद्यते; कुतः? एकस्मिन् असंभवात्—एकस्मिन् वस्तुनि अस्तित्वनास्तित्वादेर्विरुद्धस्य छायातपवत् युगपदसंभवात्। एतदुक्तं भवति—द्रव्यस्य, तद्विशेषणभूतपर्यायशब्दाभिधेयावस्थाविशेषस्य च पृथक्पदार्थत्वात् नैकस्मिन् विरुद्धधर्मसमावेशः संभवति—इति। तथा हि—एकेन अस्तित्वादिनाऽवस्थाविशेषेण विशिष्टस्य तदानीमेव न तद्विपरीतनास्तित्वादिविशिष्टत्वं संभवति। उत्पत्तिविनाशाख्यपरिणामविशेषास्पदत्वं च द्रव्यस्यानित्यत्वम्; तद्विपरीतं च नित्यत्वं तस्मिन् कथं समवैति। विरोधिधर्माश्रयत्वं च भिन्नत्वम्; तद्विपरीतं चाभिन्नत्वं कथं वा तस्मिन् समवैति?; यथा अश्वत्वमहिषत्वयोर्युगपदेकस्मिन्नसंभवः। अयमर्थः पूर्वमेव भेदाभेदवादि-

स्याद् भिन्नं स्यादभिन्नम् इत्याद्यपि पाठ्यम्। केचित् स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव इत्युभयत्र एवकारमपि घटयन्ति, व्याख्यान्ति च—स्याच्छब्दो निपातः। अनेकान्त-विधि-विचाराद्यनेकार्थकोऽपि अयमत्रानेकान्तवाची; कथञ्चिदित्यर्थको वा। तदा केनचित् रूपेणास्ति, अन्यरूपेण नास्तीति ज्ञापितं भवति। अनेकान्तार्थकत्वे, वस्तुतोऽस्तित्वनास्तित्वरूपानेकधर्माश्रय एव अस्ति किञ्चिद्रूपेणेति सिद्ध्यति। तच्च किञ्चिद्रूपं द्रव्यधर्मकालदेशान्यतमम्। मृद्रूपेणास्ति, घटत्वरूपेणास्ति, तत्कालेनोऽस्ति, तद्देशेनोऽस्ति, अन्यरूपेण नास्तीत्येवमुपपाद्यम्। घटो मृद्रूपेणास्त्येव, न तु तद्रूपेण नास्तीत्येवं बोधयितुमेवकार इति। **स्यादस्ति च नास्ति च**। किञ्चिद्रूपावच्छिन्नसत्त्व-अन्यरूपावच्छिन्नासत्त्वोभयाश्रय इत्यर्थः॥ नन्वयमर्थः पूर्वभङ्गद्वयेनैव सिद्धः॥ नैवम्। तत्तदेकधर्मापेक्षया उभयस्यातिरिक्ततया पृथग्वक्तव्यत्वात्। **स्यादवक्तव्यम्**। एकेन पदेन सत्त्वासत्त्वोभयरूपेण वक्तुमशक्यम्। ननु अवक्तव्यत्ववत् वक्तव्यत्वस्यापि घटनेनाष्टभङ्गी किं न भवेदिति चेन्न-सत्त्वासत्त्ववत् वक्तव्यत्वावक्तव्यत्वघटने, स्याद्वक्तव्यं स्यादवक्तव्यमिति पृथक्सप्तभङ्ग्यवतारात्। अस्तीत्युक्त्यैव वक्तव्यत्वस्य सिद्धत्वाच्च किञ्चिद्रूपेणावक्तव्यत्वमेव वक्तव्यमिति। केनाऽऽकारेण सत्त्वं केनाकारेण चासत्त्वमित्यत्र विवृणोति सर्वमिति। सप्तभङ्गी=एकान्तत्वभङ्गाः सप्त।

ननु कथमसंभवः, घटः किञ्चिद्रूपेणास्ति, अन्यरूपेण नास्तीति लोकानुभवात्। वेदेऽपि प्रलये ब्रह्म सदिति असदिति च कथ्यते इत्यत्राशयं दर्शयति एतदुक्तमभवतीति। द्रव्यात्मनाऽस्ति, पर्यायात्मना नास्ति इत्याकारभेदादविरोधवादिनः द्रव्यपर्याययोर्भेदस्याविदितः। तत्र द्रव्यात्मनाऽस्तीत्यस्य द्रव्यमस्तीत्यर्थः। पर्यायात्मना नास्तीत्यस्य च पर्यायविशेषो नास्तीति। तथा च कथं तयोरेकनिष्ठत्वम्॥ पर्यायनिष्ठमेव नास्तित्वं पर्यायद्वारा द्रव्ये व्यवह्रियते इति चेत्-परमतादस्य, सर्वमनैकान्तिकमिति वादस्य को विशेषः। यत्र यदा यत् येन रूपेणास्ति, तत्र तदा तत् तेन रूपेणैव नास्तीत्युक्तावेव हि परमताद्विशेषः स्यात्, तथोक्तिरसंभविनी,

निरसनमस्य "तत्तु समन्वयात्" (१ १ ४) इत्यत्र प्रपञ्चितम् ।

कालस्य पदार्थविशेषणतयैव प्रतीतेः तस्य पृथगस्तित्वनास्तित्वादयो न वक्तव्या, न च परिहर्तव्याः । कालोऽस्ति नास्तीति व्यवहारो व्यवहर्तृणां जात्याद्यस्तित्वनास्तित्वव्यवहारतुल्यः । जात्यादयो हि द्रव्यविशेषणतयैव प्रतीयन्त इति पूर्वमेवोक्तम् ॥

कथं पुनरकमेतन्न सर्वात्मकमिति श्रोत्रियैरुच्यते ? ॥ सर्वचेतनाचेतनशरीरत्वात् सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः सत्यसङ्कल्पस्य पुरुषोत्तमस्यैव युक्तम् । शरीरशरीरिणोः तद्धर्माणाञ्चात्यन्तवैलक्षण्यमप्युक्तम् ।

किञ्च जीवादीनां षण्णां द्रव्याणामेकद्रव्यपर्यायत्वाभावात् तेषु द्रव्यैकत्वेन पर्यायात्मना चैकत्वानेकत्वादयो दुरुपपादाः । अथोच्येत—षडेतानि द्रव्याणि स्वकीयैः पर्यायैः स्वेनस्वेन चाऽऽत्मना तथा भवन्ति इति—एवमपि सर्वमनैकान्तिकमित्यभ्युपगमविरोधः, अन्योन्यतादात्म्याभावात् । अतो न युक्तमिदं जैनमतम् ।

अन्यथोक्त्या तु नानैकान्त्यव्याप्तस्यासाधारण्य भवतीति । भेदाभेदयादि निरसनेति । तत्र भास्करमतखण्डने हि सर्वं प्रपञ्चितम् । एवं साधारण्येनास्तित्वनास्तित्वयोरेकत्रासमावेशमभिधाय, जैनैः कालस्य पृथग्गणनं कर्तुमशक्यमिति कालविषये विशिष्य दोषान्तरमाह कालस्येति । सर्वेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षागोचरो हि कालः तत्तद्वस्तुविशेषणतयैव भासते, न हि कालविशेष्यक प्रत्यक्षमस्ति । एवञ्च गोत्वादिजाति-नीलादिगुणवत् प्रकारतयैव प्रत्यक्षमाणः कालः जातिगुणादेः पृथक्परिगणनमकुर्वद्भिः पृथङ् न परिगणनीय इति । पृथगित्यनेन विशेषणतया भासमानस्य कालस्य जात्यादिवत् धर्म्यतिरिक्तत्वस्य नापलाप इति ज्ञाप्यते । विशेषणतया भासमाने काले तादृशजात्यादाविव द्रव्यगतास्तित्वनास्तित्वातिरिक्तास्तित्वनास्तित्वाभावात् जीवपुद्गलादिविभिन्नद्रव्येषु पृथक् सप्तभङ्ग्यवतारणवत् काले तदवतारणं जैनैर्न कार्यम्, विशेष्यद्रव्येऽस्तित्वनास्तित्वरूपविरुद्धधर्मसमावेशासम्भवोपपादनेन च तन्मतपरिहारस्यास्माभिः क्रियमाणतया तत एव कालविषयेऽपि तत्परिहारस्य सिद्धतया, तैः पृथगस्तित्वादिवचनेऽपि, न पृथगेतद्विषये परिहारप्रयत्नोऽस्माभिर्विधातव्योऽस्तीति विशिनष्टि । ननु विशेष्यतयाऽपि कालभानमस्तीत्याशङ्क्य, तत् परीक्षकव्यवहारे, न तु लौकिके इत्याशयेन भणितकि काल इति । अस्तित्वं समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकधर्मवत्त्वम्, तदभावो नास्तित्वम् । घटोऽस्तीत्यस्य घटो वर्तमानघटत्वरूपावस्थात्मकजातिमानित्यर्थः । घटत्वमस्तीति व्यवहारस्तु उत्पत्तेरुत्पत्तिमत्त्वव्यवहारवत् वस्त्वन्तरापेक्षा विनैव । तत्र घटोऽस्तीत्यत्र विशेषणतया भात कालमेव गृहीत्वा विवेचकैः कालोऽप्यस्तीत्युच्यते । न तु कालस्य पृथक् धर्मसंबन्धः कालसंबन्धो वाऽस्तीति यावत् । एतेन—जातिगुणादेः कालसंबन्धरूपास्तित्ववत्तायां बाधकाभावात् कथं जात्याद्यस्तित्वेत्युक्तमिति शङ्काया नावकाशः, अस्तीत्यस्य समभिव्याहृतपदोपस्थापितावस्थादिरूपवर्तमानधर्मवत्त्वार्थकत्वात् तत् जात्यादौ पृथङ्नास्तीत्येव भाष्याशयात् कालसंबन्धाभावरूपस्य जात्यस्याविवक्षणीयत्वात् । लोके जात्यादेः पृथग्भानाभावात् विशेषणतयैव भानात् विशेष्यान्वयितयैव अस्तीतिपदप्रयोगात् कालसं-

ईश्वरानधिष्ठितपरमाणुकारणवादे पूर्वोक्तदोषास्तथैवावतिष्ठन्ते ॥ ३१ ॥

एवं चाऽऽत्माकार्त्स्न्यम् ॥ २ । २ । ३२ ॥

एवं भवदभ्युपगमे सति आत्मनश्चाकार्त्स्न्यं प्रसज्यते। जीवोऽसङ्ख्यातप्रदेशो देहपरि-

---

बन्धो विशेषणे जात्यादौ पृथङ्नोच्यत इत्युक्तिसंभवाच्च । एवं कालविषये पृथगरूपणारम्भगूढाशयस्तु सर्वदेशसर्वद्रव्यसंबन्धितया प्रतीयमानस्य कालस्य विभुत्वे स्वरसगम्ये अणुत्ववर्णनमप्रामाणिकमिति । अतिरिक्तविभुकालसद्भाव एवेष्ट इति श्रीभाष्यकृदाशयविवेचनं तु नयद्युमणिभूमिकायामस्मत्कृतायां द्रष्टव्यम् । नामसहस्रभाष्ये च कालस्वरूपमभियुक्तैः शोधितम् । विशदश्च सर्वं श्रीदेशिकग्रन्थेषु ।

निरीश्वरत्ववादमपि निरस्यति ईश्वरेति । वादेःवादान्इत्यर्थः । तथैव । साङ्ख्यदूषणावसरोक्त बौद्धमत इव जैनमतेऽपीति भावः । एकस्वभावपरमाणुतो नानास्वभावपृथिव्यादिभूतोत्पत्तिरत्र न दूषिता, एकरूपप्रकृतितः पञ्चभूतपर्यन्तविचित्रोत्पत्तिवत् सति प्रमाणे प्रतिषेध्यत्वाभिर्भयात्। धर्माधर्मयोर्विभुत्वकथनमपि नित्यत्वापत्त्या, तयोरीश्वरप्रीतिकोपरूपगुणात्मकत्वस्य साङ्ख्याधिकरणे उक्तत्वेन च निराकृतमित्युपेक्षितम् । आकाशद्वैविध्यवर्णनमव्याकृताकाशेऽप्याकाशपदप्रयोगसंभवादुपेक्षितम् । बन्धमोक्षतद्धेतुस्वरूपविचारस्तु तत्र प्रमाणतयाऽभिमतस्य जैनागमस्याप्रमाणत्वादेव न स्थास्यति । तथा मोक्षो नाम, जले पतितस्य पङ्कघनस्यालाबुफलस्य पङ्के क्षालिते ऊर्ध्वगमनमिव सततोर्ध्वगमनमिति, अलोकाकाशेऽवस्थानमिति च जैरुच्यते--तन्निर्धारणञ्च युक्त्या दुष्करम्, जीवपरिमाणविशेषनिर्धारणायत्तञ्च तदित्युपेक्षितम् । जीवपरिमाणमेव तदुक्तं विमृशति एवञ्चेत्यादिभिः सूत्रैः। क्षणिकसंतानात्मत्व बौद्धेष्टमिव नानापरिणामशीलस्यात्मत्वमेतदिष्टमयुक्तमिति ।

आत्मनः कृत्स्नस्यैव अहमित्युपलम्भो भवति , न त्वेकदेशतया । न चायं भ्रमः , बाधकाभावात् । विभुत्वे चात्मनः कृत्स्नत्वं गृह्यमाणमनुपपन्नं स्यात । न हि बहिरात्मास्तित्वमुपलभ्यते , किंतु देहस्यान्तरेव । अतो देहाधिकपरिमाणो न भवत्यात्मा । न चाणुपरिमाण. । सर्वदेहांशावच्छेदेन वेदनानुपपत्तेः अतो देहसरूपः । अवयवानामसंख्यत्वाच्च यथादेहं परिमाणोपपत्तिरिति जैनमतम् । तत्रोच्यते-तत्तद्देहपरिमाणानां भिन्नभिन्नत्वात् नैकस्मिन्नसंभवादिति पूर्वोक्तरीत्या एकस्मिन् विरुद्धानेकपरिमाणायोगे सति यत्किञ्चिदेकदेहपरिमाणस्यैव स्वीकार्यतया तस्य महाशरीरसरूपत्वे मितशरीरे अपरिपूर्णता स्यात् । तथाच विभुत्वपक्षे भवदुक्तो दोष इह प्राप्नोति । मितशरीरसरूपत्वे च महाशरीरे कार्त्स्न्येन व्याप्त्यभावात् सर्वतोवेदनायोग इति भवदुक्तो दोष इति सूत्रार्थ. । सूत्रे चकारः आत्माकार्त्स्न्यस्य पूर्वोक्तदोषेण समुच्चयार्थः । एवमित्यस्य विरुद्धानेकसमावेशासंभवे सतीति स्वरसोऽर्थो यद्यपि भवितुमर्हति—तथापि एवंसति—देहसमानपरिमाणत्वाभ्युपगमे सतीति व्याख्यानाभिप्रायेण एवं भवदभ्युपगमे सतीति भाषणम्, आत्माकार्त्स्न्यरूपदोषस्य दोषत्वं तदभ्युपगमविरुद्धत्वादिति ज्ञापनार्थम् । तेन, 'कथमकार्त्स्न्यं दोषः, तार्किकैर्विभुत्वस्वीकारात् । अस्माभिरपि विभोः परमात्मनो नानापरिमाणदेहस्वीकारात , अणोरप्यात्मनो देहव्याप्त्यभावेऽपि वेदनादिनिर्वाहाच्च 'इति शंकाव्युदास. । तैरणुत्वविभुत्वे यदर्थं त्यक्ते, तत्फलासिद्धिरिति तदुक्तिविरोधप्रदर्शन एव तात्पर्यादिति । असंख्यातप्रदेश इति ।

माण इति हि भवता स्थिति । तत्र हस्त्यादिशरीरेऽवस्थितस्याऽऽत्मनः ततो न्यूनपरिमाणे पिपीलिकादिशरीरे प्रविशतोऽल्पदेशव्यापित्वेन अकात्स्र्यं प्रसज्यते अपरिपूर्णता प्रसज्यत इत्यर्थः ॥

अथ सङ्कोचविकासधर्मतया आत्मनः पर्यायशब्दाभिधेयावस्थान्तरापत्त्या विरोधः परिह्रियत इत्युच्यते, (चेत्)—तत्राह—

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ २ । २ । ३३ ॥

न च सङ्कोचविकासरूपावस्थान्तरापत्त्या विरोधः परिहर्तुं शक्यते, विकारतत्प्रयुक्तानित्यत्वादिदोषप्रसक्तेर्घटादितुल्यत्वप्रसङ्गात् ॥ ३३ ॥

अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥ २ । २ । ३४ ॥

जीवस्य यत् अन्त्यं परिमाणं मोक्षावस्थागतम्, तस्य पश्चाद्देहान्तरपरिग्रहाभावादवस्थितत्वात्, आत्मनश्च मोक्षावस्थ(स्थित)स्य तत्परिमाणस्य चोभयोर्नित्यत्वात् तदेव आत्मनः स्वाभाविकं परिमाणमिति, पूर्वमपि तस्मादविशेषः स्यात् । अतो देहपरिमाणत्वमात्मनो न

सन्तोऽवयवा इयन्त इति न गणयितुं शक्यन्ते इत्यर्थः । अल्पदेहपरिमाणस्यासम्भावितप्रदेशत्वं विरुद्धम् ॥ ३२ ॥

न चैकस्यानेकानि परिमाणानि कामं युगपद्विरुद्धानि, कालभेदेन तु न विरोध इति शङ्का परिहर्तुमुपरि सूत्रम् । पर्यायादपीत्यपिशब्दः योगिभिर्युगपदनेकविधविग्रहपरिग्रहः कथम्, विरोधपरिहारश्च कथमिति दूषणाभिप्रायेण । अनित्यत्वादीत्यादिपदेन जडत्वादिपरिग्रहः । यद् विविधपरिमाणं तत् अनियमचेतनञ्च दृष्टम् । नन्वनेकावस्थाभाजोऽपि प्रकृतेर्नित्यत्वं निरन्वयविनाशाभावरूपमिष्टम् तावदेवात्मनोऽप्यस्तु इति चेत्—सावयवत्वेऽवयवविशरणादिकमपि यथालोकं स्यादित्याशयात् । [ननु] सङ्कोचविकासशालिनी प्रभेव स्यादिति चेत्—साऽपि क्रमेण विशीर्यत एव । यत्त्वाह—भवन्मतधर्मभूतज्ञानवत् स्यात् । तत् कथमेव दूष्यत इति —स वैदिकं प्रतिवक्तव्यः —भवद्भिरस्माभिश्च परमपुरुषस्य विग्रहे स्वीक्रियमाणे कथं पशुपत्यधिकरणे सशरीरत्वे दोष उद्भाव्यत इति चिन्त्यताम् । शरीरस्य यौक्तिकत्वे स दोष इति चेत्—तुल्यम् । न हि वयं युक्त्या धर्मभूतज्ञानं सावयवमविशीर्णं स्थापयामः, किन्तु श्रुत्या । किञ्चाऽऽत्मनः सावयवत्वेऽनेकत्वेन सानुभवः स्यात्, एकावयवेनानुभूतमन्योऽवयवो न स्मर्तुमर्हतीति, पादेनानुभूतं हस्तेन गृह्णामीत्यादि च न स्यात् । एकावयवकृतस्य फलमन्योऽवयवो नानुभवेत् । अतः सावयवं न चेतनम् । नित्यत्वे च न सङ्कोचादिप्रसक्तिरित्यादिरप्यादिशब्दार्थः ॥ ३३ ॥

उभयनित्यत्वात् उभयोर्नित्यत्वमुभयनित्यत्वम्, तस्मात् । ननु किमर्थमिदं पदम् ? उच्यते—अन्ते यत् परिमाणम्, तस्य तदनन्तरं स्थायित्वात् अनादित्वमावश्यकम् । तथाचात्मेव तदप्यनादीति दृष्टान्तविधयाऽऽत्मनिर्देशः । तथा एवं परिमाणस्यानाद्यनन्तत्वेऽवस्थाभेदाभावात् आत्मनित्यत्वं प्रतिष्ठितं भवतीति ज्ञापनार्थश्च । अविशेषः पूर्वं देहस्वरूपतत्कम्पविशेषस्य नावकाश इत्यर्थः । किं तत् परिमाणमिति चेत् यद्वा तद्वा भवतु तार्किकवेदान्त्यादिसमत्प्रमाणानुसारेण । वस्तुतो हस्तं वक्षसि निक्षिप्य अहमिति व्यवहारात् तत्रैव तत्स्थितिर्युक्तेति अणुत्वमेवेति हृदयम् । वक्ष्यति च, "अवस्थिति—हृदि हि" इति ॥ ३४ ॥

स्यादिति, असङ्गतमेवेदमार्हतमतम् ॥ ३४ ॥ इति एकस्मिन्नसम्भवाधिकरणम् ॥ ६ ॥

५२. (पाशुपतनिरूपणं) पशुपत्यधिकरणम् २-२-७ ॥

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ २ । २ । ३५ ॥

कपिलकणादसुगतार्हन्मतानामसामञ्जस्यात् वेदबाह्यत्वाच्च निःश्रेयसार्थिभिरनादरणीयत्वमुक्तम्; इदानीं पशुपतिमतस्य वेदविरोधादसामञ्जस्याच्च अनादरणीयतोच्यते। तन्मतानुसारिणश्चतुर्विधाः—कापालाः, कालामुखाः, पाशुपताः, शैवाश्च—इति। सर्वे चैते वेदविरुद्धां तत्त्वप्रक्रियाम् ऐहिकामुष्मिकनिःश्रेयससाधनकल्पनाश्च कल्पयन्ति। निमित्तोपादानयोर्भेदम्, निमित्तकारणं च पशुपतिमाचक्षते; तथा निःश्रेयससाधनमपि मुद्रिकाषट्कधारणादिकम्। यथाऽऽहुः कापालाः (—) "मुद्रिकाषट्कतत्त्वज्ञः परमुद्राविशारदः। भगासनस्थमात्मानं ध्यात्वा निर्वाणमृच्छति। कण्ठिका रुचकं चैव कुण्डलं च शिखामणिः। भस्म यज्ञोपवीतं च मुद्राषट्कं प्रचक्षते॥ आभिर्मुद्रितदेहस्तु न भूय इह जायते" इत्यादिकम्। तथा कालामुखा अपि कपालपात्रभोजन-शवभस्मस्नान-तत्प्राशन-लगुडधारण-सुराकुम्भस्थापन-तदाधारदेवपूजादिकमैहिकामुष्मिकसकलफलसाधनमभिदधति। (—) "रुद्राक्षकङ्कणं हस्ते जटा चैका च मस्तके। कपालं भस्मना स्नानम्" इत्यादि च प्रसिद्धं शैवागमेषु। तथा केनचित् क्रियाविशेषेण विजातीयानामपि ब्राह्मण्यप्राप्तिमुत्तमाश्रमप्राप्तिं चाऽऽहुः, (—) "दीक्षाप्रवेशमात्रेण ब्राह्मणो भवति क्षणात्। कापालं व्र(म)तमास्थाय यतिर्भवति मानवः" इति—

तत्रेदमुच्यते—पत्युरसामञ्जस्यात्—इति। "नैकस्मिन्नसम्भवात्" इत्यतो न इत्यनुवर्तते। पत्युः—पशुपतेः मतं नादरणीयम्; कुतः? असामञ्जस्यात्। असामञ्जस्यं च

इदानीमिति। साङ्ख्यादीनां क्रमे संगतिः प्रागेव दर्शिता। अत. परिशेषादवसरसंगत्या पाशुपतं निरसनीयं भवति। पाञ्चरात्रप्रामाण्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् त्रिमूर्त्यन्तर्गतव्यक्तिपारम्यपरत्वरूपसन्निकर्षाच्च ततः प्रागस्यौचित्यम्। दिगम्बरेषु केषुचित् क्षिप्तेषु अन्येषां दिगम्बराणां वेदोक्तप्रधानादिपदार्थाभ्युपगन्तृतया प्रामाणिकत्वं स्यादिति शङ्कयाऽपीदानीमिदं प्राप्तम्। उत्तरोत्तरनिरूप्यमतवादघटनात् पाशुपतस्यात्यन्तबाह्यत्वमभिप्रैति बादरायणः, ब्राह्मण्यादिविरुद्धधर्मलम्भन-हेयबहुविधाचारप्रचारणादिदर्शनात्। पाशुपताः शैवाश्चेति। अनयोः पदयोः माहेश्वरशब्दवत् चतुर्विधमतस्थसाधारण्येन प्रयोगेऽपि विशेषतोऽपि प्रयोग इष्टः। पाशुपतं नकुलीशपाशुपतशब्देन, शैवं सिद्धान्तशैवशब्देन च विशिष्यापि व्यवहरेयुः। साधनकल्पनाः साधनानुष्ठानानि। कल्पयन्ति-अप्रमाणमूलं वदन्ति। तत्त्वविपर्यये उदाहरणमाह निमित्तेति। अनुष्ठानविपर्यये तदाह तथेति। रुचकमिति। इदमप्येकं कण्ठाभरणम्। शिखामणिः शिखाया निबद्धो मणिः। आभिः मुद्रिकाभिः। शैवागमेषु कालामुखपारमतिपादकेषु। विजातीयानामपि अब्राह्मणानामयतीनाञ्च। असंन्यासित्वे सत्येव मुख्यसन्यासित्वस्वीकाराद् विरोधः।

पत्युरिति सौत्रं पदं चतुर्ष्वपि सूत्रेष्वनुवर्तते। पूर्वाधिकरणेषु प्रवर्तकपुरुषाणामनुक्तत्वेऽपि अत्र परं

अन्योन्यव्याघातात् वेदविरोधाच्च । मुद्रिकाषट्कधारण भगासनस्थात्मध्यान सुराकुम्भस्थापन तत्स्थदेवतार्चन शूद्राचार-श्मशानभस्मस्नान प्रणवपूर्वाभिध्यानानि अन्योन्यविरुद्धानि । वेदविरुद्धं चेदं तत्त्वपरिकल्पनमुपासनमाचारश्च । वेदाः खलु परं ब्रह्म नारायणमेव जगन्निमित्तमुपादानं च वदन्ति—(तै नारा १३) "नारायण परं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परः । नारायण परो ज्योतिरात्मा नारायणः परः ", (छा ६ २ ३) "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति", (तै आन ६) "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति", (तै आन) "तदात्मानं स्वयमकुरुत" इत्यादयः । परब्रह्मभूतपरमपुरुषवेदनमेव च मोक्षसाधनमुपासनं वदन्ति, (पुरुष) "वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसस्तु पारे तमेव विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यते" इत्यादिना एकतां गताः सर्वे वेदान्ताः । तद्वेदिककर्तव्यताभूतं कर्म च वेदविहितवर्णाश्रमसम्बन्धि यज्ञादिकमेव वदन्ति, (बृ ६-४ २२) "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति" इत्यादयः । कमलपरतत्त्वप्रतिपादनपरनारायणानुवाकसिद्धतत्त्वपराः क्वचिदुपासनादिविधिपरेषु वाक्येषु श्रुताः प्रजापतिशिवेन्द्राकाशप्राणादिशब्दा इति, (शारी १ १ ३१) "शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्" इत्यत्र प्रतिपादितम् । तथा, (महोप १ १) "एको ह वै नारायण आसीत्, न ब्रह्मा, नेशान " इत्यारभ्य, "स एकाकी न रमेत" इति सृष्टिवाक्योदितं स्रष्टारं नारायणमेव समानप्रकरणस्था, 'सदेव सोम्येदमग्रे" इत्यादिषु साधारणाः सद्ब्रह्मात्मादिशब्दाः प्रतिपादयन्तीति, (शारी १-१ २) "जन्माद्यस्य यतः " इत्यत्र प्रतिपादितम् । अतो वेदविरुद्धतत्त्वोपासनानुष्ठानाभिधानात् पशुपतिमतमनादरणीयमेव ॥ ३५ ॥

एवमुक्तिरेतदर्थमेव । तथा सर्वकर्म सन्निपात्यस्य चैकत्वमिति विशेषमभिकृत्य च । उपरमूलहेतुनामिव प्रसङ्गमहतोरपि साक्षात्पशुपतिनिष्ठत्वमत्यायनाच्च मतस्यैव तस्याप्यसामञ्जस्यं दर्शितं भवति । सम्यक् समञ्जस एव पशुपति कृत्वा पापानुरोधेन परमात्मना सन्निबन्ध प्रेरितोऽसमञ्जसं आसीदिति ज्ञाप्यतेऽत्र । शूद्राचार स्वानुष्ठानाश्रयापनेन आगमाचारानुष्ठानम् । अन्योन्यविरुद्धानीति । अत्रैकैकमपि एकागमपरिगृहीतमपरागमदूषितश्चेत्यर्थः । नन्वथर्वशिर प्रभृतिषु रुद्रस्योपासनमेव मोक्षसाधनत्वेन प्रतिपादितमिति शङ्कायाम्, तत् सर्वं तदन्तर्यामिनारायणपर्यवसितमिति निरूपयितुमेव नारायणानुवाक प्रवृत्त इत्याह केवलेति । ननु सर्वं किञ्चिदुपासनविधानार्थमयमनुवाक इति केवलपदतात्पर्यम् । स्पष्टमिदं लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे । ननु कारणध्यानमेव मोक्षसाधनम् । रुद्र कारणमिति च, 'कारणं तु ध्येयः शम्भुराकाशमध्ये', 'एको रुद्र' इत्यादिसिद्धमित्यत आह तथा एक इति । इत्यत्रेति । जन्मादिसूत्रस्य यतो वा इति श्रुतिविषयकत्वात् तस्य यत इत्यनुवादिवाक्यतया पुरोवादिवाक्यनिरूपणार्थानुवादरूपत्वात् महोपनिषद्वाक्यस्य च पुरोवादान्तर्गतत्वात् नारायणस्यैव कारणत्वं तत्र सिद्धम् । न च नारायण उपादानम्, रुद्रो निमित्तमिति ,

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ २ । २ । ३६ ॥

वेदबाह्यानाम्, अनुमानाद्धि केवलनिमित्तेश्वरकल्पना । तथा सति दृष्टानुसारेण कुलालादिवदधिष्ठानं कर्तव्यम् ; न च कुलालादेर्मृदाद्यधिष्ठानवत् पशुपतेर्निमित्तभूतस्य प्रधानाधिष्ठानमुपपद्यते ; अशरीरत्वात् । सशरीराणामेव हि कुलालादीनामधिष्ठानशक्तिर्दृष्टा ; न चेश्वरस्य सशरीरत्वमभ्युपगन्तव्यम्, तच्छरीरस्य सावयवस्य नित्यत्वे अनित्यत्वे च, (शा/, १-१-३) "शास्त्रयोनित्वात्" इत्यत्र दोषस्योक्तत्वात् ॥ ३६ ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ २ । २ । ३७ ॥

यथा भोक्तुर्जीवस्य करणकलेवराद्यधिष्ठानमशरीरस्यैव दृश्यते—तद्वत् महेश्वरस्याप्यशरीरस्य च प्रधानाधिष्ठानमुपपद्यत इति चेत्—न ; भोगादिभ्यः । पुण्यपापरूपकर्मफलभोगार्थं पुण्यपापरूपादृष्टकारितं हि तदधिष्ठानम् ; तद्वत् पशुपतेरपि पुण्यपापरूपादृष्टवत्तया तत्फलभोगादि सर्वं प्रसज्येत । अतो नाधिष्ठानसंभवः ॥ ३७ ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ २ । २ । ३८ ॥

वाशब्दश्चार्थे । पशुपतेः पुण्यापुण्यरूपादृष्टवत्त्वे जीववत् अन्तवत्त्वं सृष्टिसंहाराद्यास्पदत्वमसर्वज्ञता च स्यादित्यनादरणीयमेवेदं मतम् ।

(पू. मी. १-१-३) "विरोधे त्वनपेक्षं स्यात्" इत्यादिना वेदविरुद्धस्यानादरणीयत्वे सिद्धेऽपि, पशुपतिमतस्य वेदविरुद्धताख्यापनार्थम्, "पत्युरसामञ्जस्यात्" इति पुन-

---

निमित्तोपादानैक्यस्य श्रौतत्वात्, रुद्रनिषेधाच्चेति भाव. ॥३५॥ अशरीरस्य च । चोऽकरणत्वसमुच्चये ॥

नन्विदमधिकरणं किमर्थम् ? न तावत् पशुपत्यागमानामाचारविषये प्रामाण्याभावज्ञापनार्थम्, तस्य पूर्वमीमांसायामेव सिद्धत्वात् । नापि पाशुपतमतानुरोधेन वेदान्तार्थश्चिन्तनीय इति तत्त्वविषये प्राप्ताक्षेपपरिहारार्थम्, तस्यापि 'एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः' इति पूर्वपाद एव सिद्धेः । नापि युक्त्या तन्मतेषु दोषाविष्करणार्थम्, सांख्यादिमतेषु तत्संभवेऽपि रुद्रपारम्यरुद्राक्षधारणादेर्युक्त्या निरासायोगादित्याशंकायाम्, सर्वागमसाधारणमीश्वरानुमानिकत्वरूपं दोषमुद्घाट्यासामञ्जस्यमाह सूत्रत्रयेण । अत्र सूत्रोक्तमेव सर्वं शास्त्रयोनित्वाधिकरणेऽभिप्रेतत्वेन प्रतिपादितम् ॥ एवं युक्त्या दूषणीयमागमभिध०ऽ प्रथमसूत्रस्यावश्यकत्वप्रदर्शनेन पूर्वाधिकरणसार्थक्यमाह **विरोधे** इत्यादिना । कापालकालमुखयोः पूर्वमीमांसा निरासिका स्यात्, पाशुपतस्य, नतरां सिद्धान्तशैवस्य, वेदाविरोध्याचारप्राचुर्यादित्याक्षेपोऽपि युक्त्या परमतखण्डनप्रकरणे पृथक्प्रयत्नमन्तरा निरस्यते । शिष्टापरिग्रहाधिकरणाद्यभिप्रेतरीत्या परावरत्व्यत्ययादितत्त्वविरोधादनाश्वसनीयौ शैवपाशुपतौ इति तदाराधनाभिप्रायेण तत्र निबद्धाः सदाचारा अपि श्वदृतिधृतक्षीरादिन्यायेनोपेक्ष्या इति कृत्स्नस्याप्रामाण्यमेवेति ज्ञापनमिहेति । तेनाथर्वशिरसि रुद्रस्योपास्यत्वाभिधानात् रुद्रान्तर्यामितया नारायणोपासनस्य भस्मधारणस्य च ततः सिद्धौ तथैवार्थमुपवर्ण्य आगमा अप्याद्रियन्तामित्यधिकाशंकाऽपि परिहृता तत्र । परावरत्वव्यत्यय-उपादानकारणत्वाभावादेः स्पष्टतया

रारम्भ। यद्यपि पाशुपतसौरयोः स्थितिरिति इव कश्चन भेदः प्रतीयते — तथापि वेदविरुद्ध निमित्तोपादानभेदकल्पना परापरतत्त्वव्यत्ययकल्पनामूलत्वात् असमञ्जसमेवेति 'असाम ञ्जस्यात्' इ युक्तम् ॥ ३८ ॥ इति पत्युरधिकरणम् ॥ ७ ॥

५३ (श्रीपाञ्चरात्रप्रामाण्यम्) उत्पत्त्यसंभवाधिकरणम् २ २ ८ ॥

उत्पत्त्यसंभवात् ॥ २ । २ । ३९ ॥

कपिलादितन्त्रसामान्यात् भगवदभिहिते परमनिःश्रेयससाधनावबोधिनि पञ्चरात्रतन्त्रे ऽप्यप्रामाण्यमाशङ्क्य तन्निराक्रियते। तत्रैव(वेद)माशङ्क्यते—(परमसंहिता) "परमकारणात् परब्रह्मभूतात् वासुदेवात् सङ्कर्षणो नाम जीवो जायते, सङ्कर्षणात् प्रद्युम्नसंज्ञं मनो जायते, तस्मादनिरुद्धसंज्ञोऽहङ्कारो जायते" इति हि भागवतप्रक्रिया। अत्र हि जीवस्योत्पत्तिः श्रुतिविरुद्धा प्रतीयते। श्रुतयो हि जीवस्यानादित्वं वदन्ति, (कठ १ १८) "न जायते म्रियते वा विपश्चित् इत्याद्या ॥ ३९ ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ २ । २ । ४० ॥

तद्विरोधेन नारायणपारम्यस्य तत्त्वभिमतत्वकल्पनायोगात् ॥ अत्र नीलकण्ठसूरिरयपाठमर्हति, "वेदान्तवाक्येषु द्वैताद्वैतयोरेव हि व्याख्यातारो विप्रतिपद्यन्ते। नारायणस्य ब्रह्मशिवादीनाञ्च द्वैतमद्वैतं वा भवतु। सर्वथाऽपि नारायणस्य परत्वं तस्मात् कस्यचित् तत्त्वस्य परत्वं मोक्षप्रदत्वञ्च श्रुतिविरुद्धमिति सर्वाविगीतम्" इति। अत्रैव शैवपाशुपतमतयोः वक्ष्यमाणसर्वकालिकं क्षोभं वणाश्रमादिधर्मविपर्ययं च कल्कित ॥

पाञ्चरात्राधिकरणं पादेऽस्य सगमयति कपिलादीति। परमतनिराकरणार्थे पादे पाञ्चरात्रमतस्थापनमसङ्गतमित्याशङ्कापरिहारकमिदं भाष्यम्। परमतसाधकयुक्तिदूषणं किमस्मिन् पादे क्रियते। न च पाञ्चरात्रे युक्त्या कश्चिदर्थः स्थापितोऽस्ति, अद्दूषणायेदमधिकरणमित्युच्येत। अतस्तदप्रामाण्यस्थापकं कं प्रमाणं वेदविरोधादप्रामाण्यमपि प्रकृतासङ्गतमेव। तदपेक्षया औत्सर्गिकतन्त्ररीत्यपवादः इह क्रियत इति युज्यते। जैमिनीयस्मृतीयप्रामाण्यरीतिमनुसृत्य च वर्णनमिदं रमणीयमिति परमार्थभूषणे प्राग्दर्शितम्। अधिकरणसारावली सर्वानुगतोऽपि पादार्थो दर्शितः —वेदस्य तन्त्रविरोधभ्रमनिवर्तनं पादार्थ इति। तत्र तन्त्रैर्वेदो विरुध्यते न वेति विचारः सर्वत्र तुल्यः। अन्येषां तन्त्राणां दुर्बलत्वादविरोधित्वमेतावद् व्युत्पादितम्, पाञ्चरात्रस्य तु विरुद्धार्थाप्रतिपादकत्वादेवाविरोधित्वं सुस्थमित्युच्यत इति विशेषः। अर्थात् पाञ्चरात्रप्रामाण्यस्थापनं पर्यवसानमिति। युक्त्या पाशुपतनिराकरणार्थेऽपि पूर्वाधिकरणे वेदविरोधमूलकासामञ्जस्यकथनस्यापि प्रसक्तत्वात् तद्वदत्रापि वेदविरोधशङ्का प्राप्तेति अप्रामाण्ये प्रसक्ते तत्परिहारः क्रियत इति च ध्येयम्। अस्तु वा पूर्वपक्षमूलद्वय स्वारस्यात् श्रुतिविरोधदर्शकमपि। सङ्कर्षणो नामेति। अत्र प्रद्युम्नसंज्ञम् अनिरुद्धसंज्ञ इति पदयोश्च विशेषणत्वं जीवमनोऽहङ्कारपदानां विशेष्यवाचित्वञ्च स्वरसम्। अतो जीवाद्युत्पत्तिरेवैतद्वाक्यार्थं इति पूर्वपक्षी मन्यते ॥

कर्तुरिति। एवमग्रेऽप्यन्तम्। एवमहङ्कारद्रव्यादेव मनस उत्पत्तेः प्रामाणिकत्वात् मनसोऽहङ्कारोत्पत्ति

"सङ्कर्षणात् प्रद्युम्नसंज्ञं मनो जायते" इति कर्तुः जीवात्, करणस्य मनस उत्पत्तिर्न संभवति, (मु. २-१. ३) "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च" इति परस्मादेव ब्रह्मणो मनसोऽप्युत्पत्तिश्रुतेः।

अतः श्रुतिविरुद्धार्थप्रतिपादनादस्यापि तन्त्रस्य प्रामाण्यं प्रतिषिध्यत इति—

एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ २ । २ । ४१ ॥

वाशब्दात् पक्षो विपरिवर्तते ; विज्ञानं चाऽऽदि चेति परब्रह्म विज्ञानादि। सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धानामपि परब्रह्मभावे सति, तत्प्रतिपादनपरस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं न प्रतिषिध्यते।

रपि दूषणीया—अथापि सूत्रे तदकथनं मनसो गर्वापर्यायाहङ्काराख्यगुणोत्पत्त्या तन्निरस्तेनेत्याशयेन ॥ जायत इतीति ; जायत इत्युक्तेत्यर्थः। प्रतिषिध्यत इति। उत्तरसूत्रस्य वाशब्दघटितत्वात् सिद्धान्तसूत्रत्वमेव युज्यते। तत्र तदप्रतिषेध इति प्रयोगात् पूर्वपक्षः तत्प्रतिषेधविषयक इति स्पष्टम्। अतः पाञ्चरात्रे तत्प्रतिषेधस्य पूर्वपक्षताया एव सूत्रत: स्पष्टमवगमात् नेदमधिकरणं पाञ्चरात्रदूषकमित्यपि ध्येयम् ॥ ४० ॥

सिद्धान्तसूत्रार्थवर्णनप्रकाराः विस्तरेण श्रीभाष्यकृत्परमाचार्यानुगृहीते आगमप्रामाण्ये द्रष्टव्याः। विज्ञानश्चाऽऽदि चेति। अत्र पाठो निरीक्ष्यः। अयमेव तु पाठः सर्वादृतः। आदिशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वं प्रसिद्धम्। आदीयते अस्मात् कार्यमिति आदिः कारणम्। अद भक्षण इत्यतो णिनिप्रत्यये आदि इति रूपं संहर्तृर्थकमित्युक्तं भावप्रकाशिकायाम्। परंतु तत्र विज्ञानश्चतदादिचेति प्रतीकधारणं कृतम्। टीकायां न तथा। तथा चेत् पाठः, तदादीति एकपदत्वमपि स्यात्। तद्गुणसंविज्ञानत्वाविज्ञापनाय विज्ञानश्चेत्येवं विवरणमात्रम्; विग्रहस्त्वन्यादृश एवाभिमतः। आदिशब्दप्रयोगे हि विशेष्यं समुदायिभूतमनेकं स्यात् क्वचित्. यथा सर्वादीनि इति, क्वचित् अनेकसमुदायिघटितः समुदायः स्यात्, यथा जन्मादीति। नैकमनेकवस्तुविवक्षाऽत्र, देवदत्तः श्यामो युवा लोहितक्ष इति प्रयोगस्थाने देवदत्तः श्यामादिः इति प्रयोगे एकस्मिन्नेव यथा श्यामत्व-आदिशब्दविवक्षिताशसर्वान्वय, तथा ब्रह्मणि विज्ञानत्वतदन्याकाराणामन्वय इति ज्ञापनाय कर्मधारयरीतिप्रदर्शनम्। एवञ्च विज्ञानपदं विशिष्टज्ञानगुणकपरम्, आदिपदेन शक्त्यादिगुणान्तरविशिष्टतया तद्वस्तु ज्ञाप्यते। तेन षाड्गुण्यविशिष्टं भगवच्छब्दवाच्यं वासुदेवाख्यं परं विज्ञानादि। तदाह परं ब्रह्मेति। अत्र परशब्दो वासुदेवविवक्षया। तथा च संकर्षणादीनां परवासुदेवभावः, न तु जीवमनोहङ्कारामेदोऽर्थ इति सति न वाक्यस्याप्रामाण्यमिति सूत्रार्थ.। विज्ञानश्चाऽऽदि चेत्येव पाठश्चेत्, आदिपदं संहर्तृपरं संकर्षणग्राहि। तस्य व्यूहस्य संहाराख्यगुणत्वात् विज्ञानगुणकत्वाच्च विज्ञानादी संकर्षण। संकर्षणशब्दार्थस्य विज्ञानगुणकसंहर्तृपरब्रह्मभावे सति इति विवक्षितार्थः। इदं प्रद्युम्नादिशब्दार्थस्य वीर्यादिगुणकस्रष्ट्रादिब्रह्मभावे इत्यस्याप्युपलक्षणम्। तदिदं संगृह्यते सकर्षणेत्यादिसमनन्तरवाक्येन। मूले विज्ञानादीति शब्दप्रयोगो तदर्थसूचनाय—'सत्यं ज्ञानम्'

एतदुक्तं भवति—भागवतप्रक्रियामजानतामिदं चोद्यम्—यत् जीवोत्पत्तिर्विरुद्धाऽभिहिता—इति। वासुदेवाख्यं परं ब्रह्माऽऽश्रितवत्सलं स्वार्थिनमाश्रयणीयत्वाय स्वेच्छया चतुर्धाऽवतिष्ठत इति हि तत्प्रक्रिया। यथा पौष्करसंहितायाम् (—) "कर्तव्यत्वेन वै यत्र चातुरात्म्यमुपास्यते। क्रमागतैः स्वसंज्ञाभिः ब्राह्मणैरागमः तु सः" इत्यादि। तथा चातुरात्म्योपासनं वासुदेवाख्यपरब्रह्मोपासनमिति सात्वतसंहितायामुक्तम् ( ) "ब्राह्मणानां हि सद्ब्रह्मवासुदेवाख्ययाजिनाम्। वेदः परं नाम ब्रह्मोपनिषदं महत्" इति। तद्धि वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म सम्पूर्णषाड्गुण्यवपु सूक्ष्मव्यूहविभवभेदभिन्नं यथाधिकारं भक्तैः ज्ञानपूर्वेण कर्मणा अभ्यर्चितं सम्यक् प्राप्यते। विभवार्चनात् व्यूहं प्राप्य व्यूहार्चनात् परं ब्रह्म वासुदेवाख्यं सूक्ष्मं प्राप्यत इति वदन्ति। विभवो हि नाम रामकृष्णादिप्रादुर्भावगणः। व्यूहो वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धरूपश्चतुर्व्यूहः। सूक्ष्मं तु केवलषाड्गुण्यविग्रहं वासुदेवाख्यं

इति प्रकृत्य 'आत्मन आकाशः' इति यत् विनानवेन कारणत्वेन चोपनिषत्प्रसिद्धं ब्रह्म, तन्निर्देशकोऽर्थः। सूक्ष्म चिदचिद्विशिष्टस्वरूपकारणरूपेषु त्रिषु जडं सत् कारणम् अचित्, ज्ञानैकस्वरूपं कारणं चित्, तदुभयविलक्षणं विशिष्टज्ञानकमेव कारणं यत् तत् ब्रह्मेत्यवान्तरम्। सङ्कर्षणादिमूर्तीनां कारणं भूतम्, अपाकृततया विज्ञानस्वरूपञ्च यत् तत्सामान्यरूपम्, तत्कार्यतया तद्भेद इत्यन्योऽर्थः। जगत्कारणभूत विधिनिषेधविलक्षण निरतिशयज्ञान-जगत्सृष्टिसंहारादिहेतु व्यूहभावे इत्यपरः। विज्ञानादिभिः षड्भिर्गुणैः द्विकद्विकात्मना विभक्तैः सङ्कर्षणादिरूपेण त्रयाणां भावे ऽत्यपि। जीवमनोऽहङ्काराणां सङ्कर्षणादिपदानि न विशेषणानि, किं तु जीवादिपदान्येव सङ्कर्षणादिविशेषणानि। सङ्कर्षणादिनि उपरि प्रयोगात्। अतो जीवादिपदं जीवाद्यभिमानिपरमितीदमप्यत्रोच्यते। इदानीं विज्ञानपदं जीवपरम्, आदिना मन आदि ग्रहणम्। सङ्कर्षणादीनां जीवादिभावे=जीवाद्यभिमानित्वे वास्यार्थे सति न दोष इति। अन्न विस्तरेण। पाशुपतस्य अध्ययनकृताः स्वीकृत्य प्रामाण्यप्रतिषेधपरतया मूलावतरणेन सर्वथैव क्लिष्टम्॥ जीवादिपरत्वे ऽप्युत्पत्त्यसम्भवो यदि, सुतरां नित्यनिर्विकारब्रह्मपरत्वे इति शङ्का परिहर्तुमुपपादयन् पूर्वपक्षस्यात्यन्तफल्गुतामवगमयति एतदुक्तमित्यादिना। यत्र वै सिद्धान्ते प्रमाणीकृत्य, क्रमागतैः वंशपरम्परयैवाऽऽगतैः तथा स्थितैः ब्राह्मणैः, स्वसंज्ञाभिः सङ्कर्षणादिसंज्ञापुरस्कारेण। आगममिति। मन्त्रसिद्धान्त आगमसिद्धान्त, तन्त्रसिद्धान्त, तन्त्रान्तरसिद्धान्त इति चतुर्षु आगमाख्यस्य चतुर्व्यूहोपासनविषयकत्वमित्यर्थः। चातुरात्म्येति। आत्मा रूपं व्यूहविग्रहः। वासुदेवे सद्ब्रह्मेति विशेषणमुपनिषदैककण्ठ्यप्रदर्शनाय। विभवार्चनादिति। हार्दे योगिनामेवाधिकारः। तदर्चामूर्तिः कुतो नोक्ता॥ नैवम्। विभवान्तर्गतत्वे अर्चाबिम्बे प्रवेशे सति अर्चेति व्यवहारात्। उक्तमिदं नाममहस्रभाष्य रहस्यत्रयसारयोः। विभवो हीति। भगवद्विभूतिभूतदेवमनुष्यादिरूपप्रादुर्भावात् विभव इति व्यवहारः। व्यूह इति कर्मनाम। तत्राऽऽह चतुर्व्यूह इति। चतुर्विभाग इत्यर्थः। गुणेषु कतिपयविभजनपूर्वककतिपयग्रहणाद्वा सृष्ट्यादिकार्यविभजनाद्वापि व्यूहः। तत सम्थानविशेषे परिभाषेति मान्यम्।

परं ब्रह्म । यथा पौष्करे (—) "यस्मात् सम्यक् परं ब्रह्म वासुदेवाख्यमव्ययम् । अस्मादवाप्यते शास्त्रात् ज्ञानपूर्वेण कर्मणा" इत्यादि । अतः सङ्कर्षणादीनामपि परस्यैव ब्रह्मणः स्वेच्छाविग्रहरूपत्वात्, (उ. नारा.) "अजायमानो बहुधा विजायते" इति श्रुतिसिद्धस्वैराऽऽश्रितवात्सल्यनिमित्तस्वेच्छाविग्रहसंग्रहरूपजन्मनोऽभिधानात् तदभिधायिशास्त्रप्रामाण्यस्याप्रतिषेधः—इति ।

तत्र जीवमनोऽहङ्कारतत्त्वानामधिष्ठातारः सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धा इति तेषामेव जीवादिशब्दैरभिधानमविरुद्धम्; यथा आकाशप्राणादिशब्दैर्ब्रह्मणोऽभिधानम् ॥ ४१ ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ २ । २ । ४२ ॥

विप्रतिषिद्धा हि जीवोत्पत्तिः तस्मिन्नपि तन्त्रे । यथोक्तं परमसंहितायाम्, (—) "अचेतना परार्था च नित्या सततविक्रिया । त्रिगुणा कर्मिणां क्षेत्रं प्रकृतेः रूपमुच्यते ॥ व्याप्तिरूपेण संबन्धस्तस्याश्च पुरुषस्य च । स ह्यनादिरनन्तश्च परमार्थेन निश्चितः" इति । एवं सर्वास्वपि संहितासु जीवस्य नित्यत्ववचनात् जीवस्वरूपोत्पत्तिः पञ्चरात्रतन्त्रे प्रतिषिद्धैव । जन्ममरणादिव्यवहारस्तु लोकवेदयोर्जीवस्य यथोपपद्यते, तथा (आरी) 'नात्मा श्रुतेः' इत्यत्र वक्ष्यते । अतो जीवस्योत्पत्तिस्तत्रापि प्रतिषिद्धैवेति जीवोत्पत्तिवादनिमित्ताप्रामाण्यशङ्का दूरोत्सारिता ।

यत्त्वेव केषाञ्चिदुद्घोषः—(—) "साङ्गेषु वेदेषु निष्ठामलभमानः शाण्डिल्यः पञ्चरात्रशास्त्रमधीतवान्" इति, साङ्गेषु वेदेषु पुरुषार्थनिष्ठा न लब्धेति वचनात् वेदविरुद्धमेवेदं तन्त्रम्—इति, सोऽप्यनाघ्रातवेदवचसाम् अनाकलिततदुपबृंहणन्यायकलापानां श्रद्धा

'जीवो जायते' इति वचनवास्तवार्थ उक्तः । एतदर्थापरिज्ञानेऽपि पाञ्चरात्राप्रामाण्यपूर्वपक्षो न युक्तः । यदि हि पाञ्चरात्रं जीवोत्पत्तिमेवाभिदधीत, तदैवं शङ्क्येत । यतः तत्रैव तद्व्याघातो दृश्यते, उत्पत्त्यभावस्यापि वचनात् । प्रत्युत तादृशवचनभूयस्त्वमपि । ततो भूयसांन्यायेनेह जीवोत्पत्तिवचनस्यार्थान्तरमवश्यं परिशीलनीयम् । 'अनेकजन्मसाहस्रीं संसारपदवीं व्रजन्' इत्यादीनि जीवजन्मवचनानि न ह्यप्रमाणीक्रियन्ते; तद्वदिहापीत्याशयेनोत्तरं सूत्रम् । विप्रतिषिद्धा उत्पत्त्यभावप्रतिपादकवाक्यव्याहता । व्याघाते अप्रामाण्यमिति न नियमः। व्याघाते यथाश्रुतार्थत्यागमात्रम् । आप्तवाक्यत्वेऽर्थान्तरम्; अनाप्तवाक्यत्वे उपेक्षेति । विशेषेण प्रतिषेधादित्यपि विप्रतिषेधादित्यस्यार्थ इष्टः। पूर्वपक्षिदर्शितपरमसंहितात एव तत्प्रतिषेधकवाक्यमुदाहरति यथोक्तं परमेति । वक्ष्यते । शरीरसंयोग एव जन्म । न जीवस्याक्षतः । एवमपि प्रकृतवाक्यं पूर्वोक्तार्थकमेवेति नात्र शङ्कालेशावकाशोऽपि ।

वेदस्य पाञ्चरात्रेण विशेषेण प्रतिषेधो वेदविप्रतिषेध इति व्याख्याभिप्रायेण शाङ्करे तदप्रामाण्यसाधनायोक्तं निरसितुमनुवदति यत्त्वेति । निष्ठामिति पदस्थाने पुरुषार्थमिति पदमात्रमप्रामाण्ये । यच्च सोऽपि [illegible]कारः अपिशब्दश्च, भगवद्व्यूहपरत्वेऽप्युत्पत्त्यसंभवोद्घोषस्य, व्यूहेषु गुणतारतम्याभावोद्घोषस्य,

मात्रविजृम्भितम् — यथा, (ऐतरे ब्रा ४ ५) "प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदयात् जुह्वति येऽग्निहोत्रम्" इति अनुदितहोमनिन्दा उदितहोमप्रशंसार्थेत्युक्तम्, यथा च भूमविद्याप्रक्रमे नारदेन, (छा ७) "ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमम्" इत्यारभ्य सर्वं विद्यास्थानमभिधाय, "सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि, नाऽऽत्मवित्" इति भूमविद्याव्यतिरिक्तासु सर्वासु विद्यासु आत्मवेदनालाभवचनं वक्ष्यमाणभूमविद्याप्रशंसार्थं कृतम्। अथवा अस्य नारदस्य, साङ्गेषु वेदेषु यत् परतत्त्वं प्रतिपाद्यते तदलाभनिमित्तोऽयं वादः। एवमेव शाण्डिल्यस्यापि पश्चात् वेदान्तवेद्यवासुदेवाख्यपरब्रह्मतत्त्वाभिधानादवगम्यते।

तथा चैतदर्थस्य दृष्टान्ततया सुखावबोधाय शास्त्रारम्भे परमसंहितायामुच्यते (—) "अधीता भगवन् वेदाः साङ्गोपाङ्गाः सविस्तराः। श्रुतानि च मयाऽङ्गानि वाकोवाक्ययुतानि च। न चैतेषु समस्तेषु संशयेन विना क्वचित्। श्रेयोमार्गं प्रपश्यामि येन सिद्धिर्भविष्यति" इति, (—) "वेदान्तेषु यथासारं संगृह्य भगवान् हरिः। भक्तानुकम्पया विद्वान् संचिक्षेप यथासुखम्" इति च।

अतः स भगवान् वेदैकवेद्यः परब्रह्माभिधानो वासुदेवो निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानः अनन्तज्ञानानन्दाद्यपरिमितोदारगुणसागरः सत्यसङ्कल्पः चातुर्वर्ण्यचातुराश्रम्ययथायथाऽवस्थितान् धर्मार्थकाममोक्षाख्यपुरुषार्थाभिमुखान् भक्तान् अवलोक्य अपारकारुण्यसौशील्यवात्सल्यौदार्यमहोदधिः स्वस्वरूप स्वविभूति स्वाराधन तत्फलयाथात्म्यावबोधिनो वेदान् ऋग्यजुस्सामाथर्वभेदभिन्नान् अपरिमितशाखान् विध्यर्थवादमन्त्ररूपान् स्वेतरसकलसुरनरदुरवगाहार्थानवधार्य तदर्थयाथात्म्यावबोधि पाञ्चरात्रशास्त्रं स्वयमेव निरमिमीतेति निरवद्यम्॥

गुणगुण्यभेदवादो व्यूहतदीयज्ञानादिगुणविषये पाञ्चरात्रे कृत इत्युद्घोषस्य न परकृतस्य समुच्चयार्थी। अनुदितहोमेति। अनुदिते सूर्ये अग्निहोत्रहोमं, उदिते होमश्च तत्तच्छाखिना व्यवस्थितः। तत्रैकेनान्यपक्षापरिग्रहार्थं निन्दा, न तु सर्वात्मना तन्निषेधाय। उक्तमिति। मीमांसकादिभिरिति शेषः। नारदेनेत्यस्य आत्मवेदनालाभेत्यत्रान्वयः, नारदकर्तृकात्मवेदनकर्मकलाभाभावस्य भूमविद्योपक्रमे वचनं भूमविद्याप्रशंसार्थमुपनिषदा कृतमित्यर्थः। कृतमित्येतदनन्तरं यथाशब्दघटितवाक्यद्वयमतिमन्यथापि वाक्यम्, 'तथा वेदनिन्देह पाञ्चरात्रप्रशंसार्थं कृता' इत्यध्याहार्यम्। यद्वा यथेति वेदवचोन्यायकलापाज्ञानोदाहरणमिति तच्छब्दस्यार्थसिद्धत्वात् पूर्वेणैवान्वयः। एवं निन्दामभ्युपगम्य समाधानमुक्त्वा, निन्दा विनैव भूमविद्यावाक्यमिदं निर्वहति अथवेति। द्वितीयपक्षस्योपष्टम्भकमपि दर्शयति तथेति। वाकोवाक्यानि विषयवैशद्यार्थानि उक्तिप्रत्युक्तिरूपवाक्यानि। उक्तवचने वेदाधिकारिणामेव पाञ्चरात्रस्यापेक्षितत्वबोधनात्, 'वेदानधिकारिणां भवतु पाञ्चरात्रम्' इति वादोऽप्ययुक्त इत्याशयेन वक्तृश्रोतृविषयवचनकृत्स्नैलक्षण्यप्रतिपादनेन सर्वप्रामाण्यं ज्ञापयितुमाह अत इति। भेदभिन्नान् इत्यादीनि विधेयविशेषणानि।

यत्तु—परैः सूत्रचतुष्टयं कस्यचिद्विरुद्धांशस्य प्रामाण्यनिषेधपरं व्याख्यातम्, तत् सूत्राक्षराननुगुणम्, सूत्रकाराभिप्रायविरुद्धञ्च। तथा हि—सूत्रकारेण वेदान्तन्यायाभिधायीनि सूत्राण्यभिधाय वेदोपबृंहणाय च भारतसंहितां शतसहस्रिकां कुर्वता मोक्षधर्मे ज्ञानकाण्डे अभिहितम्—(१३५) "गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः। य इच्छेत् सिद्धिमास्थातुं देवतां कां यजेत सः" इत्यारभ्य महता प्रबन्धेन पञ्चरात्रशास्त्रप्रक्रियां प्रतिपाद्य, "इदं शतसहस्राद्धि भारताख्यानविस्तरात्। आविध्य मतिमन्थानं दध्नो घृतमिवोद्धृतम्। नवनीतं यथा दध्नो द्विपदां ब्राह्मणो यथा। आरण्यकं च वेदेभ्यः ओषधीभ्यो यथाऽमृतम्", (१४०-११) "इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितम्। साङ्ख्ययोगकृतान्तेन पञ्चरात्रानुशब्दितम्॥ 'इदं श्रेय इदं ब्रह्म इदं हितमनुत्तमम्। ऋग्यजुस्सामभिर्जुष्टमथर्वाङ्गिरसैस्तथा। भविष्यति प्रमाणं वै एतदेवानुशासनम्" इति। साङ्ख्ययोगशब्दाभ्यां ज्ञानयोगकर्मयोगावभि[सं]हितौ; यथोक्तम्, (गी. ३-३) "ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्' इति। भीष्मपर्वण्यपि, (६६-३९) "ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्च कृतलक्षणैः। अर्चनीयश्च सेव्यश्च पूजनीयश्च माधवः। सात्वतं विधिमास्थाय गीतः सङ्कर्षणेन यः" इति। कथमेवं ब्रुवाणो बादरायणो वेदविदग्रेसरो वेदान्तवेद्यपरब्रह्मभूतवासुदेवोपासनार्चनादिप्रतिपादनपरस्य सात्वतशास्त्रस्याप्रामाण्यं ब्रूयात्।

ननु च (१२०) "साङ्ख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा। किमेतान्येकनिष्ठानि पृथङ्निष्ठानि वा मुने" इत्यादिना साङ्ख्यादीनामप्यादरणीयतोच्यते; शारीरके तु साङ्ख्यादीनि प्रतिषिध्यन्ते; अत इदमपि तन्त्रं तत्तुल्यम्॥ नेत्युच्यते; यतस्तत्रापीममेव शारीरकोक्तं न्यायमवतारयति। "किमेतान्येकनिष्ठानि पृथङ्निष्ठानि वा" इति प्रश्नस्याय-

कस्यचिदित्यनेन पाञ्चरात्रे प्रायः सर्वं ग्राह्यमिति तैरेव कण्ठोक्तमिति सूच्यते। सूत्राक्षराननुगुणमिति। षाशब्दस्य सिद्धान्तसूचकतायाः पूर्वमीमांसाप्रभृतिप्रसिद्धत्वात् अप्रतिषेधशब्दसत्त्वाच्चेति भाव.। सूत्रकाराभिप्रायविरोधमुपपादयति तथाहीति। अत्र महाभारते (शान्ति १४७), 'यो वासुदेवो भगवान् क्षेत्रज्ञो निर्गुणात्मकः। ज्ञेय स एव राजेन्द्र। जीव. सङ्कर्षण. प्रभु। संकर्षणाच्च प्रद्युम्नो मनोभूत: स उच्यते। प्रद्युम्नात् योऽनिरुद्धस्तु सोऽहङ्कारः स ईश्वर.।' इत्यादिवचनानि परब्रह्मणो वासुदेवात् क्रमादाविर्भवन्तो व्यूहाः जीवमनोहङ्कारतत्त्वाभिमानितया जीवादिशब्दव्यपदेश्या इति विस्पष्टं बोधयन्ति सन्तीत्यतोऽपि परमते सूत्रकाराभिप्रायविरोधः परमार्थभूयणेऽस्माभिरुपपादितोऽप्यनुसंधेयः। महता प्रबन्धेन--वक्तृ-श्रोतृ-कर्तृ-देश-कालादिवैलक्षण्यप्रपञ्चनेन। प्रमाणं वा एतदिति। वै इतिच्छेदः। प्रमाणमेवेत्यर्थः। ईपदंशेऽपि नाप्रामाण्यमिति। अनुशासनम्; शासनं वेदं कार्त्स्न्येनानुसरतीति। कृतलक्षणैः संपन्नतापादिसंस्कारैः। सात्वतविधिः पञ्चरात्रम्। इममेवेति।- अन्याप्रामाण्यपञ्चरात्रपूर्णप्रामाण्यहेतुमेवेत्यर्थः।

मथ —किं साङ्ख्ययोगपाशुपतवेदपञ्चरात्राण्येकतत्त्वप्रतिपादनपराणि, पृथक्तत्त्वप्रतिपादनपराणि वा? यदा एकतत्त्वप्रतिपादनपराणि, किं तदेकं तत्त्वम्? यदा तु पृथक्तत्त्वप्रतिपादनपराणि, तदा एषां परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादनपरत्वात् वस्तुनि विकल्पासम्भवात् केनमेव प्रमाणम् अङ्गीकरणीयम्? किं तदन्यम्—इति। अस्योत्तरं ब्रुवन्, "ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नानामतानि वै। साङ्ख्यस्य वक्ता कपिल" इत्यारभ्य साङ्ख्ययोगपाशुपतानां कपिलहिरण्यगर्भपशुपतिकृतत्वेन पौरुषेयत्वं प्रतिपाद्य, "अपा(पा)न्तरतपा नाम वेदाचार्यः स उच्यते" इति वेदानामपौरुषेयत्वमभिधाय, "पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम्" इति पञ्चरात्रतन्त्रस्य वक्ता नारायणः स्वयमेवेत्युक्तवान्।

एवं वदतश्चायमाशयः—पौरुषेयाणां तन्त्राणां परस्परविरुद्धवस्तुवादितया, अपौरुषेयत्वेन निरस्तप्रमादादिनिखिलदोषगन्धवेदवेद्यवस्तुविरुद्धाभिधायित्वाच्च यथावस्थितवस्तुनि प्रामाण्यं दुर्लभम्। वेदवेद्यश्च परब्रह्मभूतो नारायणः। अतः तत्तत्तन्त्राभिहितप्रधानपुरुषपशुपतिप्रभृतितत्त्वस्य वेदान्तवेद्यपरब्रह्मभूतनारायणात्मकतयैव वस्तुत्वमभ्युपगमनीयम्—इति। तदिदमाह च, "सर्वेषु च नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु दृश्यते। यथागमं यथान्यायं निष्ठा नारायणः प्रभुः" इति। यथागमं यथान्यायम् इति, न्यायानुगृहीततत्तदागमोक्तं वस्तु परामृशतो नारायण एव सर्वस्य वस्तुनः निष्ठेति दृश्यते—ब्रह्मात्मकतया तत्तत्तन्त्राभिहितानां तत्त्वानाम्, (छा ३ १४-१) "सर्वं खल्विदं ब्रह्म", (तै ना ३) विश्वं नारायणः" इत्यादिना सर्वस्य ब्रह्मात्मकतामनुसन्दधानस्य नारायण एव निष्ठेति प्रतीयत इत्यर्थः।

अतो वेदान्तवेद्यः परब्रह्मभूतो नारायणः स्वयमेव पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्तेति तत्स्वरूपतदुपासनाभिधायि तत् तन्त्रमिति च तस्मिन् इतरतन्त्रसामान्यं न केनचिदुद्भावयितुं शक्यम्। अतस्तत्रैवेदमुच्यते, (३४९) "एवमेकं सांख्ययोगं वेदारण्यकमेव च। परस्पराङ्गान्येतानि पञ्चरात्रं तु कथ्यते" इति। साङ्ख्यं च योगश्च साङ्ख्ययोगम्, वेदाश्चारण्यकानि च वेदारण्यकम्। परस्पराङ्गान्येतानि एकतत्त्वप्रतिपादनपरतयैकीभूतानि एकं पञ्चरात्रमिति कथ्यते। एतदुक्तं भवति—साङ्ख्योक्तानि पञ्चविंशतितत्त्वानि योगोक्तं च यमनियमाद्यात्मकं योगम् वेदोदितकर्मस्वरूपाण्यङ्गीकृत्य, तत्त्वानां ब्रह्मात्मकत्वम्, योगस्य च ब्रह्मोपासनप्रकारत्वम्, कर्मणां च तदाराधनरूपतामभिदधति ब्रह्मस्वरूपं प्रतिपादयन्त्यारण्यकानि। एतदेव परेण ब्रह्मणा नारायणेन स्वयमेव पञ्चरात्रतन्त्रे विशदीकृतम्-इति।

किं तद्दिति। तदेत्यादि। अपान्तरतपाः सुताळोपनिषत्प्रसिद्धः। भगवदवतार इति च भारतम्। वेदाचार्यशब्दप्रयोगात् अपौरुषेयत्वं सिद्धम्। नारायणात्मकतयैवेति। एवं वस्तुस्थितौ सत्यां यत् तेषां स्वातन्त्र्याभिमत्या तन्त्राणि प्रवृत्तानि, ततो न प्रमाणानीति भावः। यथागमं यथान्यायम्—सत्तर्कानुगृहीतवेदागमप्रमाणानुरोधेनेत्यर्थः। तद्विवृणोति यथागममिति। इतीति इत्यस्येत्यर्थः।

शारीरके च सांख्योक्ततत्त्वानामब्रह्मात्मकतामात्रं निराकृतम्; न स्वरूपम्। योगपाशुपतयोश्चेश्वरस्य केवलनिमित्तकारणता, परावरतत्त्वविपरीतकल्पना, वेदबहिष्कृताचारो निराकृतः; न योगस्वरूपं पशुपतिस्वरूपं च। अतः, (श्लो. ३५०) सांख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा। आत्मप्रमाणान्येतानि न हन्तव्यानि हेतुभिः" इत्यपि—तत्तदभिहिततत्तत्स्वरूपमात्रमङ्गीकार्यम्, जिनसुगताभिहिततत्त्ववत् सर्वं न बहिष्कार्यमित्युच्यते; "यथागमं यथान्यायं निष्ठा नारायणः प्रभुः" इत्यनेनैकार्थ्यात् ॥ ४९ ॥

इति श्रीशारीरकमीमांसाभाष्ये उत्पत्त्यसम्भवाधिकरणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

एवं सांख्यादेर्निरसनीयत्वसमर्थनं महाभारतवचनान्तरविरुद्धमित्यत्र तदाशयं दर्शयितुमाह शारीरके चेति। आत्मप्रमाणानि तत्तत्प्रधानप्रतिपाद्यस्वरूपे प्रमाणानि। आत्मा स्वरूपम्। वाक्यस्य प्रधानार्थश्चात्मेत्युच्यते इत्याशयेनाह तत्तदभिहितेत्यादि। कणादादिप्रतिपाद्य. परमाण्वादिस्तु स्वरूपतोऽपि नास्ति; नैवमिहेति भावः। अब्रह्मात्मकत्वांशेऽपि प्रामाण्ये पूर्वोक्तविरोध. स्यादित्याह यथागममिति।

श्रीपाञ्चरात्राप्रामाण्यवर्णने जिह्वां प्रवर्तयितुं संकुचद्भिरेव वैष्णवैः शंकराचार्यादिभिः स्वाभिमतपादसंगतिलोभेन वाक्यशकलापार्थवर्णनेनाप्रामाण्यं कचिदंशे उपवर्ण्य कृतम्। कल्पतरुकारादिभिर्व्याख्यातृभिः तदप्यसहमानैर्मुखान्तरेण प्रामाण्यमेव स्वीकृतम्। एवमपि यदर्वाचीनाः पाञ्चरात्रमप्रमाणमेवेति वर्णयितुं व्यवस्यन्ति स्म, तन्नूनं शैवबहुमानलिप्सामूलक शाश्वतशिवकटाक्षलक्ष्यताभाग्यलवलेशादविप्रलम्भफलमित्यलमधिकेन ॥ श्रीः ॥

इति श्रीवात्स्य-सम्राट्कवर्तिनो वीरराघवाचार्यस्य अभिनवदेशिकस्य कृतिषु भाष्यार्थदर्पणे द्वितीयद्वितीयः ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः। शुभमस्तु ॥

श्री । श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीभगवद्रामानुजविरचिते
श्रीशारीरकमीमांसाभाष्ये

द्वितीयाध्याये तृतीयपादः (वियत्पादः)

५८ वियदधिकरणम् २-३-१ ॥ (छा ६ २)

न वियदश्रुतेः । २ । ३ । १ ॥

साङ्ख्यादिवेदबाह्यतन्त्राणां न्यायाभासमूलतया विप्रतिषेधाद्यासामञ्जस्यमुक्तम्, इदानीं स्वपक्षस्य विप्रतिषेधादिदोषगन्धाभावख्यापनाय ब्रह्मकार्यतयाऽभिमतचिदचिदात्मकप्रपञ्चस्य कार्यताप्रकारो विशोध्यते ।

तत्र वियदुत्पद्यते, न वा—इति संशय्यते । किं युक्तम्? न वियदुत्पद्यत इति ।

श्री । श्रीमते भगवद्रामानुजाय नमः ॥

भाष्यार्थदर्पणे द्वितीयतृतीये

ब्रह्मणः सर्वकारणत्वं श्रुतिमितिपक्षत्वेन प्रथमाध्यायस्थुत्पादितं तत्स्मृत्यन्तरविरोधं द्वितीयप्रथमे निरूप्य परमतानामेतत्प्रतिभटत्वौपयिकं यत्तेनेति द्वितीयपादे सम्यगुपपाद्य स्थापितमासीत् । परमतवत् अत्रापि श्रुतिविप्रतिषेधादिना सिद्धान्तीष्टे कार्यत्वे क्वचित् तु स्वीकारे सति पूर्वोक्तं सर्वकारणत्वं पुनश्चाश्यिद्धं स्यादिति शङ्कनात् द्वितीयपादेन संगतिरित्याह सांख्येति । साक्षाद् ब्रह्मनिरूपितकार्यत्वं प्रपञ्चे सर्वत्र सिद्धान्तीष्टम् । तदत्रयं सम्मते उत्तरपादद्वयेनेति पादद्वयमेका पटिका । वियदादौ कार्यत्वात् समस्त्येव जीवात्मनि कार्यत्वासंभवस्य पूर्वपक्षितत्वभावात् प्रत्युत कार्यत्वस्यैव तेन शङ्कनात् सर्वत्र कार्यत्वस्थापनं पादार्थ इति दुर्वचम् । अत कार्यताप्रकारो विशोध्यत इत्युक्तम् । आत्मनि कार्यत्वाभावसिद्धान्तवचनस्यापि समावान्यथाभावरूपकार्यत्वविवेचन एव पर्यवसानात् शोधनं सर्वानुगतं पादार्थ इति भावः । कार्यत्वनित्यत्वपरश्रुतिविप्रतिषेधशङ्कनमूलविचारप्रसङ्गात् आत्मादौ धर्मान्तरविषयविप्रतिषेधादिमूलविचारोऽपि क्रियते । न कदाचिदनीदृशं जगदिति भूतपञ्चकस्यापि नित्यत्वं मीमांसका मन्यन्ते । तार्किका वियन्मात्रस्य । तत्र श्रुत्युपष्टब्धयुक्तिसिद्धस्य वियन्नित्यत्वस्यैव प्रतिक्षेपे अन्यानित्यत्वं किंपुनर्न्याय सिद्धं भवेदित्याशयेन, श्रुतिविप्रतिषेधप्रदर्शनबुद्ध्या च वियन्मात्रे पूर्वपक्ष प्रथमं प्रवर्त्यते । पूर्वपादान्ते उत्पत्त्यसंभवाधिकरणे जीवोत्पत्त्यसंभवात् यथा जीवोत्पत्तिप्रतिपादकं पाञ्चरात्रवाक्यमन्यपरं नीतम्, तथैव वियदुत्पत्तिश्रुतिरपि नेयेति दृष्टान्तसंगत्याऽधिकरणारम्भ इति उत्पत्त्यसंभवादिति पदप्रयोगेणोपरि सूचयिष्यते । प्रथमाधिकरणसंक्षेपमाह तत्रेति । वियत्पदं विशेषेण यत् प्राप्नुवदिति योगार्थमुखेन सर्वव्यापित्वसर्वान्तःप्रवेशनोचकं सत् विभुत्वात् निरवयवद्रव्यत्वाच्च नोत्पद्यते इति युक्तिमपि दर्शयति । मूर्तामूर्तब्राह्मणे च यत्पदेनास्य व्यापकत्वमुक्तम् । श्रुत्या युक्तिबाधो मा भूदिति श्रुत्यभावमप्याह अश्रुतेरिति । 'आत्मन आकाशः सम्भूतः' इति श्रुतौ सत्यां श्रुत्यभावः कथमुच्यत इति न शक्यम्—अश्रुतेरित्यस्य उत्पत्तिबोधकवेदवाक्याभावादित्यर्थात् । सा श्रुतिरुत्पत्तिबोधिका न भवति युक्तिश्रुतिविरोधादिति

कुतः ? अश्रुतेः। संभावितस्य हि श्रवणसंभवः । असंभावितस्य तु गगनकुसुमवियदुत्पत्त्यादेः शब्दाभिधेयत्वं न संभवति । न खलु निरवयवस्य सर्वगतस्याऽऽकाशस्य, आत्मन इवोत्पत्तिर्निरूपयितुं शक्यते । अत एव च उत्पत्त्यसंभवात् छान्दोग्ये सृष्टिप्रकरणे तेजःप्रभृतीनामेवोत्पत्तिराम्नायते, (छा. ६-२-३) "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति ; तत् तेजोऽसृजत" इति । तैत्तिरीयकाथर्वणादिषु, (तै. आन. १) "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः", (मु. २-१-३) "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः" इत्यादिषु श्रूयमाणा वियदुत्पत्तिः अर्थविरोधात् बाध्यते-इति ॥ १ ॥ एवं प्राप्तेऽभिधीयते—

अस्ति तु ॥ २ । ३ । २ ॥

अस्ति त्वाकाशस्योत्पत्तिः ; अतीन्द्रियार्थविषया हि श्रुतिः प्रमाणान्तराप्रतीतामपि वियदुत्पत्तिं प्रतिपादयितुं समर्थैव । न च श्रुतिप्रतिपन्नेऽर्थे तद्विरोधि निरवयवत्वादिहेतुकमनुत्पत्त्यनुमानमुदेतुम् अलम् ; आत्मनोऽनुत्पत्तिर्न निरवयवत्वप्रयुक्तेति वक्ष्यते ॥ २ ॥

पूर्वपक्षिहृदयम् । मूले श्रुतिपदं वेदवाचि, न तु श्रवणवाचि ; उपरि सूत्रे गौणीति विशेषणनिर्देशात् । बोधकत्वाभावमेवोपपादयति संभावितस्य हीति । गगनकुसुमेति । यथा गगनस्य कुसुमस्य च न मिथोऽन्वय., तथा वियत उत्पत्तेश्चेति भावः । आत्मन इवेति,पूर्वाधिकरणसंगतिप्रदर्शनम् । उत्पत्त्यसंभवादिति पूर्वसूत्रे युक्त्याऽपि जीवोत्पत्तिनिवारणपरमिति पूर्वपक्ष्याशयः। यस्य यस्य श्रुतिग्राह्यस्याऽऽपातत उत्पत्तिवाचकस्याप्यतत्परत्वमिष्टम्, तद्दर्शयति तैत्तिरीयेत्यादिना । नात्र पेटिकाया विप्रतिषेधप्रदर्शनेनार्थानध्यवसाय इष्टः, स्वाध्यायप्रामाण्यस्यावश्यकत्वात्, एकतरादरणेनैव पूर्वोत्तरपक्षप्रवृत्तेः ॥ १ ॥

श्रुतिसत्त्वेऽप्यन्यथानयनस्य पूर्वसूत्राभिमतत्वात् उत्तरसूत्रे वक्ष्यमाणत्वाच्च अस्तीत्यस्य न, श्रुतिरिति कर्तृसमर्पकं ग्राह्यम्, किं तु श्रुतेरुत्पत्तिबोधकत्वमिति, उत्पत्तिरित्येव वा कर्तृग्रहणमित्याशयेन उत्पत्तिरित्युक्तम् । तुशब्दः श्रुतेरन्यथानेयत्वाशयप्रतिक्षेपकः । नचेति । स्थितायाः श्रुतेर्बोधकत्वासंभवो हि युक्त्याऽनुत्पत्तिस्थापनानन्तरावसेयः । युक्त्युदय एव प्रतिरुध्यते आकाशःसंभूत इति श्रुत्येति भावः । प्रसक्ते किलानुमानप्रयोगे हेतुः कीदृश इति शोधनावकाशः । अतो भवदुक्त विभुत्वं निरवयद्रव्यत्वं च वस्तुत, सिद्धान्तदृष्ट्या परिमिते पञ्चीकरणकर्मणि चाकाशे नैव हि इति स्वरूपासिद्धिरिति दोषे जाग्रत्यपि न तदुद्भावनमावश्यकमिति भावः । तर्हि निरवयवत्वादात्मा नोत्पद्यत इति उत्पत्त्यसंभवादिति सूत्रकारेण कथमुक्तमिति चेत्—आत्मना निरवयवत्वसत्त्वादुक्तमस्तु । वस्तुतः तदप्रयोजकमेव । न च तत्र सूत्रकृतस्तथाकथनमिष्टमित्याशयेनाह आत्मनोऽपीति । निरवयवत्वस्याप्रयोजकत्वात् हेतुत्वं न सूत्रकृदिच्छति । अत एव, 'नात्मा श्रुतेः' इति श्रुतिमेव दर्शयामास ; अस्माभिश्चोत्पत्त्यसंभवसूत्रे श्रुतिरेव दर्शिता । निरवयवद्रव्यत्वहेतुः कुत्र व्यभिचरतीति चेत्—अनुकूलतर्कविरहेणाप्रयोजकशंकां हि कुर्मः, न तु व्यभिचारं प्रदर्शयामः । निरवयवत्वमात्रस्य व्यभिचरितत्वाद्धि द्रव्यत्वं हेतुकोटौ निवेश्यते । अतो गुणादिवत् द्रव्यमपि किञ्चिन्निरवयवमप्युत्पद्यतामिति शंका हि समुन्मिषतीति भावः॥

पुनश्चोदयति—

गौण्यसम्भवाच्छब्दाच्च ॥ २ । ३ । ३ ॥

(तै आन १) "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत" इत्यादिवियदुत्पत्तिश्रुतिर्गौणीति कल्पयितुं युक्तम्, (छा ६ २ ३) "तत् तेजोऽसृजत" इति सिसृक्षोः ब्रह्मणः प्रथमं तेज उत्पद्यत इति तेजउत्पत्तिप्राथम्येन, वियदुत्पत्तिप्रतिपादनासम्भवात्, (बृ ४ ३ ३) "वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतम्" इति वियतोऽमृतत्वशब्दाच्च ॥ ३ ॥

कथमेकस्य सम्भूतशब्दस्य आकाशापेक्षया गौणत्वम्, अग्न्याद्यपेक्षया मुख्यत्वमिति चेत्; तत्राह—

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ २ । ३ । ४ ॥

एकस्यैव, (तै आन १) "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" इति आकाशे मुख्यत्वासम्भवात् गौणतया प्रयुक्तस्य सम्भूतशब्दस्य, "वायोरग्निः" इत्यादिष्वनुषक्तस्य मुख्यत्वं स्यादेव; ब्रह्मशब्दवत्—यथा ब्रह्मशब्दः, (मु १-१ ९) "तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते" इत्यत्र प्रधाने गौणतया प्रयुक्तः तस्मिन्नेव प्रकरणे, "तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते" (मु १ १-८) इति ब्रह्मणि मुख्यतया प्रयुज्यते, तद्वत्। अनुषङ्गे च श्रवणावृत्त्याविद्याभिधानावृत्तिर्विद्यत एवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ पूर्वपक्षिण सूत्रद्वयम्। मुख्यार्थग्रहणे बाधकमस्तीति शङ्कते असम्भवादिति। किं वियत उत्पत्तिः तेजसः प्राक् पश्चाद्वा। नाद्य, तेजःप्राथम्यश्रुतेः। नान्त्य, तदपेक्षया सूक्ष्मत्वात् तैत्तिरीयविरोधाच्च। अत उत्पत्त्यसम्भव इति। अमृतेति। उत्पन्नस्य मृतत्वमवश्यम्भावि। तस्मादमृतत्वेनानुत्पत्तिरनुमेया। नन्वेवं वायोरप्यनुत्पत्तौ साधकत्वस्योभयत्राप्यविशेषात् स्यात्॥ अस्तु, श्रुतिविरोधेऽनुमानानुन्मेषात्॥

'तस्मादेतद् ब्रह्म' इत्यत्र ब्रह्मशब्दो न परमात्मवाची। तस्मादित्यस्य सर्वज्ञपरमात्मपरतया तज्जन्यत्वस्य तत्र बाधात्। तत्र पूर्वमन्त्रे, 'तपसा चीयते ब्रह्म' इत्यत्र ब्रह्मशब्दो न प्रधानवाची, तपःशब्दवाच्यसङ्कल्पाधीनोपचयस्य तत्राभावात्। न च—सृष्टिसङ्कल्पविषयतामयुक्त उपचयोऽस्त्येव, उत्तरमन्त्र इवात्रापि प्रधानजन्यत्वमन्नस्य युक्तमिति च नात्रार्थभेद इति वाच्यम्—'अन्नात् प्राण' इत्युत्तरार्धे प्राणमनआदीनामन्नजन्यत्वोक्त्या पृथिव्यादिरूपान्नात् तदुत्पत्त्ययोगेन तत्सर्वकारणताईस्य, 'भोक्ता भोग्यम्' इति श्रुत्यन्तरोक्तस्य प्रधानस्यैवान्नशब्दवाच्यत्वाभिप्रायात्, ब्रह्मशब्दस्य परमात्मपरत्वस्वारस्याभङ्गाच्च; वक्ष्यमाणमुपजीव्य प्रक्रमेऽन्यथाकरणयोगाच्च। ननु दृश्यते ब्रह्मशब्दस्य द्विःप्रयोगात् भिन्नभिन्नतेति प्रयोगभेदादर्थभेदो युज्यते, इह तु आकाशः सम्भूत इति प्रयुक्तः शब्द एवानुषज्यते उपरि। अतः सकृच्छ्रुतः शब्द इति कथमर्थभेद इति शङ्कायां सूत्रकारस्य वाक्यमाह अनुषङ्गे चेति। अभिधानेति। अन्विताभिधानपक्षे पूर्वं पदार्थोऽन्वितमभिहितम्, तदर्थाभिधानस्योत्तरवाक्येऽभावात् अभिधानावृत्तिः स्पष्टा। अभिहितान्वयवादेऽपि पूर्वमेव कृतबोधात्मककार्यस्य पुनर्बोधकत्वं न भवति। अतोऽनुषक्तेन पदेन पुनरर्थो-

परिहरति—

प्रतिज्ञाऽहानिरव्यतिरेकात् ॥ २ । ३ । ५ ॥

छान्दोग्यश्रुत्यनुसारेणान्यासां वियदुत्पत्तिवादिनीनां श्रुतीनां गौणत्वं कल्पयितुं न युज्यते, यतः छान्दोग्यश्रुत्यैव वियदुत्पत्तिरङ्गीकृता; (छा. ६-१-३) येनाश्रुतं श्रुतम्" इत्यादिना ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात्। तस्या हि प्रतिज्ञायाः अहानिराकाशस्यापि ब्रह्मकार्यत्वेन तदव्यतिरेकादेव भवति ॥ ५ ॥

शब्देभ्यः ॥ २ । ३ । ६ ॥

इतश्च वियदुत्पत्तिः छान्दोग्ये प्रतीयते; (छा. ६-२-१) 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" इति प्राक्सृष्टेरेकत्वावधारणशब्दात् (छा. ६-८-७) ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्" इत्येवमादिशब्देभ्यश्च कार्यत्वेन ब्रह्मणोऽव्यतिरेकप्रतीतेः। न च (छा. ६-३)

ऽभिधानीय.। तत्र योऽर्थ इष्टः सोऽभिधास्यते। शब्दशक्तेरेकार्थविषये एकत्वेऽपि अभिधानव्यापारो वाक्यभेदेन भिन्न एवेति। द्वि. पाठे शब्दभेदः, अनुषङ्गे तु शब्दैक्यमिति च विचार्यम्—ताल्वादिव्यापारव्यक्तिभेदे शब्दभेद इति कश्चित् पक्षः। एक एव शब्दः सृष्ट्यारम्भे उत्पन्नः ताल्वादिव्यापारेण प्रलयपर्यन्तमभिव्यज्यत इति पक्षान्तरम्। द्वितीयपक्षेऽभिव्यक्तिभेदेऽर्थभेदो युक्त इति वक्तव्यम्। अनुषङ्गेऽपि वाक्यान्तरे योजनादभिव्यक्तिभेदोऽस्त्येव। व्यापारभेदेन शब्दभेदपक्षे तु अनुषङ्गेऽपि प्रथमश्रुतजातीयशब्दस्याश्रुतस्योच्चारणमिति शब्दव्यक्तिभेद एवेत्यलम्। प्रथमोपस्थितार्थपरित्याग एव दोष इति तु शब्दद्वयपक्षेऽपि समानम्। तथाच प्रकृते संभूतशब्दः पूर्ववाक्ये गौणः, उत्तरवाक्ये मुख्य एव भवितुमर्हतीति पूर्वपक्षः ॥ ४ ॥

प्रतिज्ञाया अहानिः प्रतिज्ञाहानिः। आकाशस्य कार्यत्वे सत्येव प्रतिज्ञाया अहानिर्भवति। तदानीमेव ब्रह्माव्यतिरेकस्य तत्र सिद्धेरिति सूत्रार्थः। जीव इवात्र स्वभावान्यथाभावेन निर्वाहो दुष्कर इति सूत्रकृदाशयः। ननु नित्यानां प्रकृतिकालजीवानामिवाऽऽकाशस्यापि ब्रह्मशरीरतया शरीरवाचिना शरीरिपर्यन्तबोधकतया चाऽऽकाशपदस्य विशिष्टपरत्वे सति तत्तत्पदवाच्यसर्वद्रव्यैक्यादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं निर्वहतीति कृतं कार्यत्वेनेति शंकां निरसितुं ब्रह्मकार्यत्वेनेति। मृत्पिण्डादिदृष्टान्तबलात् कार्यकारणैक्यनिबन्धनं हि एकविज्ञानेनसर्वविज्ञानमत्रोच्यते। अतो यथा असतः सज्जायते, सत्यादसत्यं जायते, सतोऽसज्जायत इति बौद्धशाक्यतार्किकपक्षेषु व्यतिरेकात् प्रतिज्ञाया हानि, तथाऽकार्यत्वेपि। अत आकाशस्य कार्यत्वमावश्यकमिति भावः ॥ ५ ॥

तेजःप्रथम्यवचनस्याऽऽकाशाकार्यत्वकल्पकत्वाभावं गमयितुम्, 'कार्यतामयुक्ताव्यतिरेको न दृष्टान्तमात्रात्; किंतु शब्दतोऽपि स्पष्टः' इत्याह शब्देभ्य इति। मुण्डकतैत्तिरीयादावाकाशाद्युत्पत्तिः स्पष्टा; छन्दोग्ये च तदर्थग्रहणस्वारस्यं लक्ष्यते। इदमित्यस्य एकमितिपदानुसारेण नामरूपविभागशालिसर्वपरत्वे हि स्वारस्यम्। ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति सर्वपदसत्त्वात्तु सुतराम्। मुण्डके स्वाद्युत्पत्तिशब्दाच्च कार्यकारण-

"तत् तेजोऽसृजत" इति नजम उत्पत्तिश्रुतिर्वियदुत्पत्तिं वारयति। वियदुत्पत्त्यवचनमात्रेण तेनम प्रतीयमान प्राथम्य श्रुत्यन्तरप्रतिपन्नां वियदुत्पत्तिं न निवारयितुम् अलम् ॥ ६ ॥

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ २ । ३ । ७ ॥

तुशब्दश्चार्थे। "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्" इत्यादिभिराम्नायविकारत्ववचनेन तस्याकाशस्य ब्रह्मणो विभाग उत्पत्तिरप्युक्तैव। लोकवत्—यथा लोके, 'इमे सर्वे देवदत्तपुत्रा' इत्यभिधाय तेषु केषाचित् तत उत्पत्तिवचनेन सर्वेषामुत्पत्तिरुक्ता स्यात्, तद्वत्। एवं च सति "वायुश्चान्तरिक्षश्चैतदमृतम्" इति, सुराणामिव चिरकालस्थायित्वाभिप्रायम् ॥ ७ ॥

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ २ । ३ । ८ ॥

अनेनैव हेतुना मातरिश्वन वायोरप्युत्पत्तिर्व्याख्याता। वियन्मातरिश्वनो पृथग्योगकरणम्, 'तेजोऽसत्तथा ह्याह" इति मातरिश्वपरामर्शार्थम् ॥ ८ ॥

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ २ । ३ । ९ ॥

भावप्रधानैक्यविवक्षाऽवगम्यते। अन्यथा शरीरात्मभावप्रयुक्तैक्यस्येदानीमपि सत्त्वात् तथाकथनायोगादिति। प्रतीयमानमिति। न हि तेज प्रथममुत्पन्नमिति उच्यते प्राथम्यं कण्ठोक्तम्। किंतु पाठक्रमात कल्प्यम्। तत् स्पष्टवाक्यविरोधे बाध्यत इति भाव ॥ ६ ॥

विशिष्य वियदुत्पत्त्यवचनमात्रासिद्धिं वक्तुम्, वियद्विषये उत्पत्तिर्विशिष्योक्तप्रायैवेत्याह यावदिति। यावन्तो विकारा तावताम् सर्वेषां विकाराणामित्यर्थ। तुशब्दस्याधिकाशङ्कापरिहारार्थत्वं न, शब्देभ्य इति दर्शितविषये लोकप्रसिद्धरीतिप्रदर्शनस्यैवात्र क्रियमाणत्वादित्याशयेनाह चार्थे इति। केषाञ्चिदिति। किञ्चिद्बलभाजानेन कतिपयपुत्रविशेषनिर्देशवत् प्रत्यक्षविषयत्वरूपप्राधान्येन तेजआदेः विशिष्योक्तिरिति भाव ॥ ७ ॥

ननु, न वियन्मातरिश्वानौ श्रुते इत्येव कस्मात् पूर्वपक्षसूत्रमित्यत्राह वियदिति। योग सूत्रम्। नेदमविकाशङ्काया सूत्रम्। निरवयवत्वाविभिन्नविषयस्यैवोत्पत्तिमत्त्वे सति वायोस्तथात्वस्य कैमुत्यसिद्धत्वात्। "सैषाऽनस्तमिता देवता यद् वायु" इति वाक्ये तु एतदमृतमिति वाक्यविशिष्टम्। न चास्तमयो लय इति ॥ ननु तर्हि मा भूदिदं सूत्रम्, अर्थसिद्धत्वादिति चेत्—तर्हि उत्तराधिकरणे तेजो वायोरिति वक्तव्यम्, आप इत्यादौ पक्षान्तरस्य प्रयोज्यमिति गौरवम्। यद्वा वायुरतस्तथा ह्याहेति कृत्वा, तेज इति पृथक्सूत्र कार्यम्। एतत्सूत्रसत्त्वे च, 'परिच्छिन्न सावयववायुविषये अमृतशब्दगौणत्व वस्तुतस्त्वतिदिष्टम्, शब्दस्याभिधानस्य चैकत्वात् वियद्विषयेऽपि तदेव' इति च ज्ञापितं भवति, एतेनेत्यस्य अमृतपदस्यैकस्य गौणार्थत्वेनेत्यप्यर्थात्। मातरिश्वेति प्रयोग वायोर्धर्मितेति तत्र पत्यक्षीकरणाय। मातरि वियति श्वयतीति मातरिश्वा। टि गतिवृद्ध्यो ॥ ८ ॥

असम्भवस्तु इति सूत्रे सतोऽप्युत्पत्तिशङ्काया तन्निषेधार्थ न भवति। सत प्रत्येकसमधिगम्यतया प्रलये सतश्च तयोरुत्पत्तिशङ्काया अयोगात्। अत एवानुपपत्तेरिति पदमपि तदुत्पत्तिसाधकयुक्त्यभावादित्यर्थपर

तुशब्दोऽवधारणार्थः । असंभवः अनुत्पत्तिः सतः ब्रह्मण एव । तद्व्यतिरिक्तस्य कस्यचिदप्यनुत्पत्तिर्न संभवति, अनुपपत्तेः । एतदुक्तं भवति—वियन्मातरिश्वनोरुत्पत्तिप्रतिपादनमुदाहरणार्थम्; उत्पत्त्यसंभवस्तु सतः परमकारणस्य परस्यैव ब्रह्मणः । तद्व्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्याव्यक्तमहदहङ्कारतन्मात्रेन्द्रियवियत्पवनादिकस्य प्रपञ्चस्य एकविज्ञानेनसर्वविज्ञानप्रतिज्ञादिभिरवगतकार्यभावस्यानुत्पत्तिर्नोपपद्यत इति ॥ ९ ॥ इति वियदधिकरणम् ॥ १ ॥

५५. तेजोधिकरणम् २ ॥ (छा. ६-२, तै. आन.)

तेजोऽतस्तथा ह्याह ॥ २ । ३ । १० ॥

ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य ब्रह्मकार्यत्वमुक्तम्; इदानीं व्यवहितकार्याणां किं केवलात् तत्तदनन्तरकारणभूताद्वस्तुन उत्पत्तिः, आहोस्वित् तत्तद्रूपात् ब्रह्मण इति चिन्त्यते । किं

न भवति । अतः तुशब्दस्यावधारणमर्थं प्रदर्श्य तत्र हेत्वन्वयमभिमत्य व्याचष्टे तुशब्द इति । वियदादीनां संभवः, असंभवस्तु सतः । अर्थात् अनुत्पत्तिः सत एव, न त्वन्यस्य; अन्यस्यानुत्पत्त्यनुपपत्तेरिति सूत्रार्थः । न च सूत्रवैयर्थ्यम्, वियन्मातरिश्वनोरुत्पत्तिसिद्धावपि महदादेरप्युत्पत्तेर्ज्ञापनार्थत्वादिति दर्शयति एतदुक्तं भवतीति । अव्यक्तेति । तस्यापि तमःकार्यत्वं हीष्टम् । अनेन प्रसिद्धमहदादिमात्रग्रहणे अव्यक्ताक्षरयोः कार्यत्वमनुक्तं स्यादिति तद्विहाय भङ्ग्यन्तरेण सर्वकार्यत्वं दर्शयतीति ज्ञापितम् । सत्यदश्च सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टब्रह्मवाचि ॥ तत् सिद्धं सर्वस्याप्यचितः प्रकृतिकालादेः स्वरूपान्यथाभावरूपं कार्यत्वमिति ॥ तर्हि महदादिविषय एव कस्मादत्राधिकरणे पूर्वपक्षो न प्रवर्त्यत इति चेत्—तेषां तथा शास्त्रैकगम्यत्वात् । वियतस्तु लोकसिद्धतया, तार्किकैस्तस्य युक्त्या नित्यत्वस्य साधिततया, अमृतत्वश्रुत्या च विशेषतः पूर्वपक्षावकाशाच्च ॥ ९ ॥

एवमचेतनसामान्यस्य ब्रह्मकार्यत्वमक्षतमित्युक्तम् । तत् कार्यत्वं किं सर्वत्र साक्षात्, उत कूटस्थकार्यत्वमिव वंशस्य क्वचित् साक्षात् अन्यत्र परम्परयेति विचार्यते । ननु वंशे पितापुत्रयोर्भिन्नजीवत्वात् पौत्रं प्रति पितामहस्य न साक्षात् कारणत्वम्, इह तु कार्यकारणयोरेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानादितोऽनन्यत्वस्थापनात् तेजआकाशादिपदानामपि ब्रह्मपर्यन्तत्वात् कथं परम्परया कारणत्वशङ्केति चेत्—सत्यं प्रकृत्यधिकरणे उपादानत्वमुक्तम्, आरम्भणाधिकरणे चानन्यत्वम् । तथापि शब्दाना विशिष्टपरत्वे लक्षणयेति गृहीत्वा विशिष्टवेषेण कारणत्वमाक्षिपत्यत्र । एवं सर्वशब्दानां परमात्मपर्यवसायित्वं मुख्यवृत्त्येति स्थापनमत्र मुख्यमिति चराचरव्यपाश्रयसूत्रादवगम्यते । अयं भावः—शरीरात्मभावे सति किल अपृथक्सिद्धवाचिनां धर्मिपर्यन्तत्वमिति न्यायोऽवतरेत् । स एव न, 'तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इति वस्तुसृष्टिपश्चात्कालिकत्वस्यैव प्रवेशोऽवगमात् यावत्सत्त्व तद्वस्तुधारकत्वानिरूपात्मत्वायोगात् । अतोऽभिमानिव्यपदेशवत् औपचारिक एव तेजआदिशब्दैर्ब्रह्मनिर्देशः । एवञ्च, 'तत् तेज ऐक्षत' इत्यादौ ईक्षणान्वयाय ब्रह्मपर्यन्तलक्षणायामपि, आकाशाद्वायुरित्यादौ विशिष्टपरत्वे मानाभावात् ब्रह्मणो न तदुपादानत्वम् । प्रथमकार्यं प्रति तु अनादितमसः कारणत्वात् तच्छरीरकत्वस्य परमात्मनि सत्त्वात् साक्षात्

युक्तम्[1] केवलात् तत्तद्वस्तुन इति । कुत ? तत्सम्भवात् अत मातरिश्वन एवोत्पद्यते । "वायोरग्नि " इति ह्याह ॥ १० ॥

आप ॥ २ । ३ । ११ ॥

आपोऽपि अत तेजस एवोत्पद्यन्ते । (तै आन १ २) 'अग्नेराप ', (छा ६-२ ३) तदपोऽसृजत" इति ह्याह ॥ ११ ॥

पृथिवी ॥ २ । ३ । १२ ॥

पृथिवी । अत , अद्भ्य उत्पद्यते । (तै आन १ २) 'अद्भ्य पृथिवी", (छा ६ २ ४) 'ता अन्नमसृजन्त ' इति ह्याह ॥ १२ ॥

नन्वन्नशब्देन कथ पृथिव्यभिधीयत ?, अत आह—

अधिकाररूपशब्दान्तरेभ्य ॥ २ । ३ । १३ ॥

महाभूतसृष्ट्यधिकारात् पृथिव्येवान्नशब्देनोक्तेति प्रतीयत । अन्नीयस्य सर्वस्य पृथिव्यधिकारत्वात् कारणे कार्यशब्द । तथा वाक्यशेष भूताना रूपतच्छब्दने, (छा ६-४ १) "यदग्ने रोहित रूपम् , तेजसस्तद्रूपम् , यच्छुक्लम् , तदपाम् ; यत् कृष्णम् , तदन्नस्य" इति अप्तेजसो सजातीयमेवान्नशब्दवाच्य प्रतीयत । शब्दान्तर च समानप्रकरणे, (तै आन. १-२) "अग्नेराप , अद्भ्यः पृथिवी" इति श्रूयते । अत पृथिव्येवान्नशब्देनोच्यत इति अद्भ्य एव पृथिवी जायते ॥

उदाहृतास्तेजःप्रभृतयः प्रदर्शनार्थाः ; महदादयोऽपि स्वानन्तरवस्तुन एवोत्पद्यन्ते,

निर्दिष्टे कारणत्वव्यवहार । तथापि कार्यत्वकारणत्वे विशिष्टनिष्ठे नेति ग्रीष्कर्तव्यमिति । एतच्छङ्का परिहार सिद्धान्ते तल्लिङ्गादिति पदे विवक्षित इति ध्येयम् ।

अत एव सौत्र न अव्यवहितसूत्रोक्तात् सत इत्यर्थक । तथा सति सिद्धान्तसूत्रता स्यात् । तत पूर्वपक्ष उत्सूत्रो भवेत । प्रथमसूत्रवैयर्थ्यम् । छान्दोग्ये तस्य स्पष्टत्वात् । तैत्तिरीयमादाय पूर्वपक्ष इति च न आयेत । तथाह्यात्यनेन तत्र तद्विवक्षणायोगात् । तदभिध्यानादेवेति सूत्रमेव प्राक् पूर्वपक्षसूत्रत्व । अत अत इति पदस्य व्यवहितमातरिश्वपरामर्शितया पूर्वपक्षपरत्वे सूत्राणामाशय्य व्याख्यानि मातरिश्वन इति । आद्यत्वमत पदमुत्तरसूत्रयोरर्थान्तरपरं कथमिति न शङ्कावकाश , स्वाविकस्मेति सूत्रत सम्भवस्य जातत्वात् । एव पूर्वपक्षमूलत्वे च तथाह्याहेति तैत्तिरीयग्रहणाञ्जस्यमिति ॥ १० ॥

तदपोऽसृजतेति । शुद्धस्य तेजस सृष्टिकर्तृत्व कथमिति चेत्—कर्तृत्व न यत्नादि , किन्तु व्यापाराश्रयत्वमेवेत्यदोषात् । तेजोभिमानिन सत सष्टृत्वेऽपि नोपादानत्वम् , तच्छरीरकत्वाभावात् ॥ ११ ॥

अधिकारेति । महाभूतसाहचर्यात् कृष्णरूपवत्त्वात् पृथिवीशब्दपर्यायस्थानकत्वाच्चान्नं पृथिवीत्यर्थ । न चान्नीयस्य कृष्ण रूप प्रासिद्धम् । समष्टिभूतप्रक्रिया तु पाकात् प्राक् तदेव रूपमिति शास्त्रप्रामाण्यान्निश्चित इति । महदादयोऽपीति । नन्वेवम् , किमिति सूत्रकार तेजःप्रभृत्येव गृहीत्वा पूर्वपक्ष

यथाश्रुत अभ्युपगमाविरोधात् । (मु. २-१-३) "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी", (सु. १-१ ०) "तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते", "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः" "तत् तेजोऽसृजत" इत्यादयः ब्रह्मणः परम्परया कारणत्वेऽप्युपपद्यन्त इति ॥ १३ ॥

एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः ॥ २ । ३ । १४ ॥

तुशब्दात् पक्षो व्यावृत्तः, महदादिकार्याणामपि तत्तदनन्तरवस्तुशरीरकः स एव पुरुषोत्तमः कारणम् । कुतः ? तदभिध्यानरूपात् तल्लिङ्गात् । अभिध्यानम्—बहु स्यामिति सङ्कल्पः । "तत् तेज ऐक्षत, बहु स्यां प्रजायेयेति...ता आप ऐक्षन्त, बह्व्यः स्याम, प्रजायेमहि" इति आत्मनो बहुभवनसङ्कल्परूपेक्षणश्रवणात् महदहङ्काराकाशादीनामपि कारणानां तथाविधेक्षापूर्विकैव स्वकार्यसृष्टिरिति गम्यते । तथाविधं चेक्षणं तत्तच्छरीरकस्य परस्यैव ब्रह्मण उपपद्यते । श्रूयते च सर्वशरीरकत्वेन सर्वात्मकत्वं परस्य ब्रह्मणः । अन्तर्यामिब्राह्मणे, "यः पृथिव्यां तिष्ठन् योऽप्सु तिष्ठन् यस्तेजसि तिष्ठन् यो वायौ तिष्ठन् य आकाशे तिष्ठन्" इत्यादि; सुबालोपनिषदि च, (२-७) "यस्य पृथिवी शरीरम्" इत्यारभ्य, "यस्याहङ्कारः शरीरं यस्य बुद्धिः शरीरम् यस्याव्यक्तं शरीरम्" इत्यादि ॥

प्रवर्तयतीति चेत्—पूर्वं वियन्मातरिश्वनोर्विशिष्य प्रस्तुतत्वात्, तेजःप्रभृतौ अभिध्यानस्य श्रुतौ कण्ठोक्ततया सिद्धान्तप्रदर्शनसौकर्यात्, एकत्र वास्तवार्थे दर्शिते सर्वत्र तत्सिद्धेः स्वतोभावादिति मन्तव्यम् । एतत्सूत्रं तटस्थशंकापरिहारार्थम् । अत्रोक्तं सिद्धान्तिनोऽपीष्टमेव ॥ १३ ॥

तदभिध्यानादित्यत्र तच्छब्दः बहुभवनपरः । तल्लिङ्गादित्यस्य परमात्मकारणत्वलिङ्गादिति सारे व्याख्यानम् । स इति पुल्लिङ्गपदेन 'आत्मन आकाशः संभूतः' इति आत्मपदनिर्दिष्टस्य ग्रहणम् ॥ ननु तदभिध्यानादिति पञ्चम्यैव अभिध्यानं स इत्युक्तपरमात्मकारणत्वलिङ्गमिति विज्ञातम्, तत् किं तल्लिङ्गादिति पदेन ॥ न । अभिध्यानस्य लिङ्गत्वासम्भवशंकायाः पूर्वपक्षिहृद्गतायाः परिहारार्थत्वात् तस्य । अभिध्यानं न परमात्मकारणत्वसाधकम्, शरीरात्मभावायोगेन अभिध्यानबलेन विशिष्टार्थशक्त्यनवसायादिति हि पूर्वपक्षः । तत्र—बहुशब्दवाच्यत्वं ह्यस्य ज्ञायते । यदि बहुवस्तुजननात् पश्चादेव तत्रानुप्रविशेत्, शरीरात्मभावायोगात् कथं स्वस्मिन् बहुत्वं मन्वीत । अतो यावत्सत्त्वं धारकत्वमस्त्येव । सृष्ट्वेति व्यापारानन्तर्येऽपि न वस्तुसिद्ध्यानन्तर्यलाभः । वस्तुतो ल्यबर्थो न विवक्षितः । 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति, 'विद्यत् रूपमेति' इति च हि श्रूयते । अतो मिथोविरोधाच्च, मुखं व्यादाय स्वपितीतिवत् उभयत्र कालाविवक्षया समानकालिकत्वमेवेति समाधिरभिमतः । इदमेवाभिध्यानं महदादिष्वपि परमात्मनः कारणत्वे तुल्ययुक्त्या लिङ्गं मन्तव्यम् । शरीरात्मभावस्य सर्वत्र श्रुतिषु कण्ठोक्तत्वादपि सृष्ट्यनुप्रवेशयोर्न पौर्वापर्यविवक्षेति दर्शयितुमाह श्रूयते चेति ॥ १४ ॥

यदुक्तम्, एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च इत्यादिषु श्रूयमाणात् क्रमात् प्राणादिसृष्टिः परम्परयाऽप्युपपद्यत इति अत्रोच्यते—

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ २ । ३ । १५ ॥

तुशब्दोऽवधारणार्थः । अव्यक्तमहदहङ्काराकाशादिक्रमाद्विपर्ययेण यः सर्वेषां कार्याणामानन्तर्यरूपः क्रमः, एतस्माज्जायते प्राणः " इत्यादिषु प्रतीयते, स च क्रमस्तत्तद्रूपाद् ब्रह्मणस्तत्तत्कार्योत्पत्त्यङ्गीकरणेनोपपद्यते । परम्परया कारणत्वे त्वानन्तर्यश्रवणमुपरुध्येत । अतः, "एतस्माज्जायते " इत्यादिक्रममपि सर्वस्य ब्रह्मणः साक्षात्सम्भवमेवोपपन्नम् ॥ १५ ॥

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ॥ २ । ३ । १६ ॥

विज्ञानसाधनत्वादिन्द्रियाणि विज्ञानमित्युच्यन्ते । यदुक्तम्—" एतस्माज्जायते " इत्यादिना मनस ब्रह्मणोऽनन्तरकार्यत्वं श्राव्यते, अतश्चानेन वाक्येन सर्वस्य साक्षाद्ब्रह्मण उत्पत्तिरभिधानलिङ्गानुगता उत्तम्यत इति—तन्नोपपद्यते, क्रमविशेषपरत्वादस्य वाक्यस्य अत्रापि सर्वेषां क्रमप्रतीतेः । खादिषु तावत् श्रुत्यन्तरसिद्धः क्रमोऽत्रापि प्रतीयते । तैः सह पाठलिङ्गात् भूतप्राणयोरन्तराले विज्ञानमनसी अपि क्रमेणोत्पद्येते इति प्रतीयते । अतः

अभिधानलिङ्गाभ्यां श्रुत्यन्तरदर्शितक्रमोपपत्त्यापि तस्य साक्षात्कारणत्वमिति दर्शयितुं विपर्ययेणेति सूत्रम् । तुशब्दार्थस्यावधारणस्य अत इत्यनेनान्वयः । अत एवोपपद्यते विपर्ययेणक्रमः व्यवहितकार्यत्वपरीतः अव्यवहितत्वरूपः क्रमः । अत इत्यस्य साक्षात् ब्रह्मण एवोत्पद्यमानत्वादित्यर्थः । चकारस्य क्रम इत्यनेनान्वयो दीपादावप्युक्तः । आनन्तर्यरूपक्रमस्योपपद्यते, आकाशाद्वायुः वायोरग्निरित्युक्तक्रमस्यैवेत्यर्थः ॥ साक्षाज्जन्यत्वमेव पञ्चम्यर्थ इति नियमाभावात् अस्या युक्ते प्राधान्यमविवक्षयाह उत्तम्भनमिति ॥ १५ ॥

मन्त्रोऽयं न सर्वत्र परमात्मजन्यत्वप्रतिपादनार्थः, किंतु पाठक्रमावगतस्य तत्तत्कार्यगतपौर्वापर्यस्य ज्ञापनाय इति शङ्कामुद्भाव्य परिहरति अन्तरेति । अन्तरा अन्तराले । नन्वत्र मन्त्रे विज्ञानस्यानुक्तत्वात् विज्ञानमनसी इति कथमित्यत्र विज्ञानपदस्येन्द्रियपरतामाह इन्द्रियाणि विज्ञानमिति । दीपे इन्द्रियाणि प्राणश्च विज्ञानमित्युक्तम् । तत्र तन्मात्रभूतयोरन्तराले इति सुबालोपनिषदनुसारेणान्तराशब्दार्थ उक्तः । केचित् विज्ञानपदेन प्राणमात्रं गृहीयुः, विज्ञानपदस्य बुद्धिपरत्वात् बुद्धेश्च सांख्यादिसमतया प्राणशब्देनापि तत्र तत्र व्यवहारात् । महतो बुद्धिशब्दवाच्यस्य प्राणापानाद्युच्छ्वासनिश्वासरूपप्राणनक्रियोपकरणत्वं सांख्यकारिकायां न्यायकुसुमाञ्जलावप्युक्तम् । एवं व्याख्याने च वायुविशेषरूपप्राणस्य मनसः प्रागुत्पत्त्यभावात् तद्ग्रहणायोगात् । तथापि—इन्द्रियत्यागात् न्यूनता, मनसोऽनन्तरमिन्द्रियाणामुत्पत्तिश्च प्रमाणविरुद्धेति दोषोऽस्ति । पूर्वपक्षे क्रियमाणस्य सर्वस्यापि निर्वाहस्य दुष्टत्वात् य कश्चिदस्तु पूर्वपक्षे इति उपेक्ष्याऽर्थान्तरवर्णने दीपादौ । अत्र भाष्ये उक्तं तु उचिततमम्, अनुपात्तकिञ्चिदर्थग्रहणेनान्तरालवर्णनापेक्षया प्राणमहाभूतान्तराले इति व्याख्यानं हि युक्तम् । विज्ञानशब्दश्चेन्द्रियेषु स्मरम । मनोविज्ञाने इति श्रुतिः

सर्वस्य साक्षात् ब्रह्मण एव संभवस्योक्तमनमिदं वाक्यं न भवतीति चेत्—तन्न; अविशेषात्—"एतस्माज्जायते प्राणः" इत्यनेनाविशेषात् विज्ञानमनसोः खादीनां च। "एतस्माज्जायते" इत्यनेन साक्षात्संभवरूपसंबन्धस्याभिधेयस्य सर्वेषां प्राणादिपृथिव्यन्तानामविशिष्टत्वात् स एव विधेयः; न क्रमः। श्रुत्यन्तरसिद्धक्रमविरोधाच्च नेदं क्रमपरम्; (सुबा. २) "पृथिव्यप्सु प्रलीयते" इत्यारभ्य, "तम...एकीभवति" इत्यन्तेन क्रमान्तरप्रतीतेः। अतोऽव्यक्तादिशरीरकात् परस्माद् ब्रह्मण एव सर्वकार्याणामुत्पत्तिः। तेजःप्रभृतयश्च शब्दास्तदात्मभूतं ब्रह्मैवाभिदधति ॥ १६ ॥

नन्वेवं सर्वशब्दानां ब्रह्मवाचित्वे सति तैस्तैः शब्दैः तत्तद्वस्तुव्यपदेशो व्युत्पत्तिसिद्ध उपरुद्ध्येत—तत्राऽऽह—

क्रमेणापठित्वा सूत्रे विज्ञानमनसी इति व्युत्क्रम, तत्र पाठक्रमस्यानङ्गीकारप्रदर्शनार्थः। द्विवचननिर्देशः तयोर्युगपदुत्पत्तिदर्शकः। श्रुतौ, 'मनः सर्वेन्द्रियाणि च' इति चकारः उभयसमुच्चयेनोत्पत्तिसूचक इति तात्पर्यम्। एकादशानामपीन्द्रियाणां युगपदुत्पत्तेरेव श्रुत्यन्तरसंमतत्वादेवम्। सूत्रे क्रमेणेत्यस्य पाठक्रमेणेत्यर्थः। प्राणमहाभूतयोरन्तराले मनःप्रभृतीनीन्द्रियाणि युगपदुत्पद्यमानत्वेन मन्त्रेणानेन पाठक्रमबलेनोच्यन्ते। अत्र पाठक्रमस्योत्तरार्धे क्रमबोधकत्वसामर्थ्यात् लिङ्गात्। खादिषु हि क्रमस्तैत्तिरीयादिसिद्धो निर्विवाद इति पूर्वपक्षखण्डार्थः। एतस्मादिति ब्रह्मजन्यत्वरूप. क्रमः कण्ठोक्तः, पाठक्रमाधीनः क्रमस्तु कल्प्यः। कल्प्ये तात्पर्यवर्णनापेक्षया क्लृप्ते तात्पर्यवर्णनं युक्तमित्याशयेन निषेधति तन्नेति। न च जायत इत्येकवचनात् प्राणमात्रे ब्रह्मजन्यत्वावगमः इति वाच्यम्—पूर्वपक्षिणाऽपि मनआदिपदेऽपि जायत इत्येतदनुषङ्गात् कस्मादित्यपेक्षायाम् एतस्मादित्यस्याप्यानुषञ्जनीयत्वात् तत्र तत्र च एतच्छब्दस्य पूर्वोक्तब्रह्मरूपार्थग्रहणे बाधकाभावेन प्राणादिविभिन्नार्थकल्पनस्य स्वीकारायोगात् सर्वत्र ब्रह्मजन्यत्वमपि प्रतीयत एवेति। पाठक्रमाधीनक्रमे विरोधमप्याह श्रुत्यन्तरेति। क्रमान्तरप्रतीतेरिति। तत्र वायोराकाशे लय उक्त, न त्वाकाशस्येन्द्रियेषु लयः, किंतु ससर्गमात्रम्। सर्वेषां भूतादिशब्दिते अहङ्कारे लय उक्तः, न तु मनःप्रभृतेः प्राणे। भूतादेश्च लयो महति, महतोऽव्यक्ते, तस्य च तत्कारणे। न तु साक्षात् परमात्मनि भूतादे. भवदुक्तप्राणस्य वा लयः। अतो नात्र पाठक्रमस्य क्रमकल्पकतेति। यदि भवता प्राणस्य स्वकारणकिञ्चिज्जन्यत्वेऽपि तत्कारणान्तर्यामित्वात् परमात्मन परमात्मजन्यत्वमक्षतमित्युच्यते, तर्हि महदहङ्कारतन्मात्राकाशादिषु सर्वत्र तस्यान्तर्यामितया सर्वत्र तज्जन्यत्वाविशेषात् स एवास्तु मन्त्रार्थः। अत. प्राण इवान्यत्रापि एतस्मादित्यस्यान्वयाविशेषात्, सर्वत्र परमात्मार्थकत्वे स्वारस्याविशेषात्, कारणान्तरस्य तदर्थत्वेऽप्यन्तर्यामितयाऽऽत्मग्रहणाविशेषात्, पूर्वार्धाविशेषेणोत्तरार्धेऽपि पाठक्रमस्य क्रमाकल्पकत्वाविशेषात् मन्त्रोऽयं परमात्मजन्यत्वं सर्वत्र श्रावयतीति सिद्धमस्योक्तमकत्वमिति भावः॥ १६॥

परमात्मनः तेजःप्रभृतिशब्दवाच्यत्वायोगरूपं यमर्थं प्रधानीकृत्यैतदधिकरणप्रवृत्ति, तं दूषयितुं चराचरसूत्रम्। तत्र शरीरात्मभावस्यैवाभावात् न परमात्मा तदर्थ इत्यंशनिरास तल्लिङ्गादिति पदेन

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात् तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ २ । ३ । १७ ॥

तुशब्दः चोदिताशङ्कानिवृत्त्यर्थः । निखिलतत्तच्छब्दव्यपाश्रयः तत्तच्छब्दव्यपदेशः भाक्तः —वाच्यैकदेशे मुख्यत इत्यर्थः । समस्तवस्तुप्रकारिणो ब्रह्मणः प्रकारभूतवस्तुग्राहिप्रत्यक्षादिप्रमाणाविषयत्वात् वेदान्तश्रवणात् प्राक् प्रकार्यप्रतीतेः, प्रकारिप्रतीतिभावभावित्वाच्च तत्पर्यवसानस्य, लोके तत्तद्वस्तुमात्रे वाच्यैकदेशे तेते शब्दाः भङ्क्त्वामङ्क्त्वा व्यपदिश्यन्ते । अथवा तेजःप्रभृतिभिः शब्दैः तत्तद्वस्तुमात्रवाचितया व्युत्पत्तिक्रमतो व्यपदेशो भाक्तः स्यात् अमुख्यस्स्यादित्याशङ्क्य चराचरव्यपाश्रयस्तु इत्युच्यते । चराचरव्यपाश्रयः तद्व्यपदेशः —तद्वा

सूचितः । लोकसिद्धव्युत्पत्तिभाक्तत्वयुक्तत्वशेषकरः परिशिष्यते । अत्र योजनाद्वये प्रथमा भाष्यमात्रे, अन्या दीपसारयोरपि । पूर्वत्र भाक्त इति छेदः उत्तरत्राभाक्त इति । उत्तरत्र प्रमाणीति पूरणीयम् । तद्भावभावित्वादित्यस्य पूर्वत्र प्रकारिप्रतीतिभावभावित्वात् इत्यर्थः । अस्य तद्व्यपदेश इत्यत्रानन्वयात् प्रकारिव्यपदेशस्येति पूरणीयम् । तच्छब्दस्य प्रकारिप्रतीतीत्यनुपस्थितार्थकल्पनाक्लेशाभावाय हेतोः पक्षेऽन्वयाय च, अमुख्यभाक्तत्वे प्रमाणनिर्देशसम्भवाय च द्वितीययोजनादरणम् । शब्दस्य ब्रह्मविषयकत्वे व्युत्पत्तिविरोध इति न । चराचरविषयकव्युत्पत्तेर्लोकक्लृप्ताया अत्यागात् । यथा कश्चित् व्यक्तिमात्रे आकृतिमात्रे वा प्रथमं व्युत्पन्नः पश्चात् विशिष्टे व्युत्पत्तिमेव सार्थां मनुते—यथा च शरीरमात्रे देवदत्तादिशब्दमनिरिक्तात्माज्ञानात् प्रथमं व्युत्पन्नः पश्चादात्मपर्यन्ते व्युत्पद्यते, अथ च शरीरमात्रे तत्प्रयोगमुपचारकृतं मन्यते । यथोक्तं कणादेनापि, (३ १ १२) "देवदत्तो गच्छति यज्ञदत्तो गच्छतीत्युपचारात् शरीरे प्रत्ययः" इति—तथा लोके चराचरमात्रे व्युत्पन्नः पश्चात् शास्त्रात् ब्रह्मपर्यन्ते व्युत्पद्यते । पूर्वमेव ब्रह्मपर्यन्ते व्युत्पत्तिस्तम्प्राज्ञातत्वान्न भवति । लोकगृहीतार्थत्यागाभावान्न व्युत्पत्तिभङ्गः । न हि शब्दस्य ब्रह्मविषयकत्वाभावोऽपि पूर्वमस्य प्रमाणसिद्धोऽस्ति, येन विरोधः स्यात् । अतो व्युत्पत्तिपूर्तिरेव शास्त्रकार्या । चराचरमात्रवाचित्वज्ञानं तु चराचरमात्रस्वत्वज्ञानं भ्रम इति । भङ्क्त्वेति । भाक्त-इत्यत्र भक्तिः भङ्गः । भङ्गेन गृहीतो भाक्त इत्यर्थः । ननु पूर्णमर्थं गृहीत्वा जहल्लक्षणया प्रयोगे भाक्त इति युक्तम्, न तु ब्रह्माज्ञाने चराचरमात्रे व्युत्पन्नप्रयोगे । अतो भक्तिः भागः एकदेशः, तत्र कृतो भाक्त इत्यस्तु इति चेत्—अभिज्ञा माश्च व्युत्पाद्यस्य ब्रह्मज्ञानाभावात् विशेष्यमात्रे भङ्क्त्वा प्रयुज्य व्युत्पादयन्तु । व्युत्पाद्यस्तु ते मङ्क्त्वा जानातु । अतः प्रथमप्रयोगो भङ्क्त्वा इति भाष्यतात्पर्यम् । एवं चराचरविषये भाक्तत्वकथने ब्रह्मणि मुख्यत्वमर्थसिद्धम् । तद्व्यपदेशस्तद्वाचिशब्द इत्युक्तं विवृणोति चराचरवाचिशब्द इति । न च चराचरव्यपाश्रय इति पदवैयर्थ्यम्, तदभावे तच्छब्दस्य चराचररूपार्थप्रतीतेः । न च तच्छब्दवैयर्थ्यम्—ब्रह्मवाचिशब्देनापि कश्चित् चराचरविशिष्टब्रह्मरूपार्थस्योचित्याद् ग्रहणस्य, ब्रह्म वा इदमग्र आसीदित्यत्रेव सम्भवात् तस्य निर्णिनीषितत्वे भाक्तत्वात् तद्वारणाय तदुपयोगात् । अत्र द्वितीयतच्छब्देन ब्रह्मग्रहणात् पूर्वमपि तस्यैव ग्रहणेन चराचरप्रवृत्तिनिमित्तको ब्रह्मविषयकः प्रयोगः प्रकृतशब्दानामभाक्तः ब्रह्मभावभावित्वादित्यर्थोऽपि भाष्याभिमत एव, ब्रह्मणो व्यपदेश इति प्राक् प्रयुक्तत्वात् । एवं

चिशब्दः, चराचरवाचिशब्दो ब्रह्मणि अभाक्तः—मुख्य एव ; कुतः ? ब्रह्मभावभावित्वात् सर्वशब्दानां वाचकभावस्य ; नामरूपव्याकरणश्रुत्या हि तथाऽवगतम् ॥ १७ ॥

इति तेजोधिकरणम् ॥ २ ॥

५६. आत्माधिकरणम् २-३-३ ॥

नाऽऽत्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ २ । ३ । १८ ॥

वियदादेः कृत्स्नस्य परस्माद् ब्रह्मण उत्पत्तिरुक्ता । इदानीं जीवस्याप्युत्पत्तिरस्ति, नेति संशय्यते । किं युक्तम् ? अस्तीति । कुतः ? एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्तेः; प्राक्सृष्टेरेकत्वावधारणाच्च । वियदादेरिव जीवस्याप्युत्पत्तिवादिन्यः श्रुतयश्च सन्ति, (तै. अष्ट. १.१) "यतः प्रसूता जगतः प्रसूती तोयेन जीवान् व्यससर्ज भूम्याम्", (यजु. २-अष्ट.) "प्रजापतिः प्रजा असृजत", (छा. ६-८-४) "सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः", (तै. भृ.) "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इति । एवं सचेतनस्य जगत उत्पत्तिवचनात् जीवस्याप्युत्पत्तिः प्रतीयते । न च वाच्यम्—ब्रह्मणो नित्यत्वात् तत्त्वमस्यादिभिश्च जीवस्य ब्रह्मत्वावगमात् जीवस्य नित्यत्वम्-इति ; (छा. ६-८-४) "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्", (छा. ३-१४-१) "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्येवमादिभिर्वियदादेरपि ब्रह्मत्वावगमात् तस्यापि नित्यत्वप्रसक्तेः । अतो जीवोऽपि वियदादिवदुत्पद्यत इति—

एवं प्राप्तेऽभिधीयते-नाऽऽत्मा श्रुतेः-इति । नाऽऽत्मोत्पद्यते ; कुतः ? श्रुतेः । (कठ. २-१८) "न जायते म्रियते वा विपश्चित्", (श्वे. १-९) "ज्ञाज्ञौ द्वावजौ" इत्यादिभिर्जीवस्योत्पत्ति-

---

ब्रह्मभावभावित्वात् ब्रह्मव्यपदेशः सर्व. शब्दः चराचरव्यपाश्रयः सन् भाक्तः स्यादिति योजनाद्वयार्थग्राही अर्थो भवितुमर्हति । ब्रह्मभावः चराचरेषु ब्रह्मणः सद्भावः—तदनुप्रवेशः तदनन्तरत्वात् नामव्याकरणस्येति श्रुतिप्रमाणप्रदर्शनम् । चराचराणां ब्रह्मसत्ताधीनसत्ताकत्वादिति अपृथक्सिद्धिपरत्वे तु प्रकारवाचिना प्रकारिपर्यन्तत्वमिति न्यायोपन्यासः । तत् सिद्धं श्रुतौ कारणवाक्येषु सर्वेषां शब्दानां विशिष्टपरत्वात् साक्षात् ब्रह्मकार्यत्वमेव सर्वस्येति ॥ १७ ॥

दृष्टान्तसंगत्याऽऽत्माधिकरणप्रवृत्तिमाह वियदिति । जगतः प्रसूतिः जगदुत्पादकसमष्टिः यजान्या, स जीवान् भूम्यां भूतसूक्ष्मैः संमेल्य विससर्ज । विसर्गः सदेहीकरणेन विक्षेपः (ता च. ८. ६) प्रसूती इत्यत्र ईकारः व्यससर्जेत्यत्र अकारश्च छान्दसः । आत्मेति श्रुतेरिति च जात्येकवचनम् । ताभ्य इति पदेन पूर्वोक्तश्रुतिभ्यः नित्यत्वबोधकश्रुतयः अन्याश्च तथाविधाः अर्थापत्त्या नित्यत्वावगमिकाः कर्मफलभोक्तृत्व-मोक्षान्वयित्व-अविनाशित्व-विज्ञानवत्त्व-सत्यकामत्वादिश्रुतयो गृह्यन्ते । आत्मा नोत्पद्यते, अनुत्पत्तिबोधकश्रुतिभ्यः, नित्यत्वाच्चेति हेतुद्वयम् । नित्यत्वे प्रमाणम् ताभ्य इति । ननु उत्पत्तिप्रतिषेधश्रुतिवत् उत्पत्तिश्रुतयोऽपि तथा, विनाशश्रुतिरपि—भूतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति, यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यादि. । अतो वियदादिविषय इव निषेधश्रुतिः शीघ्रमङ्कुरत्वादिनिषेधपरा स्यादित्यत

प्रतिषेधो हि श्रूयते। आत्मनो नित्यत्वं च नाभ्यः श्रुतिभ्य एवावगम्यते, (श्वे ६ १३) "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्", (कठ २-१८) "अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे" इत्यादिभ्यः। अतश्च नाऽऽत्मोत्पद्यते॥ कथं तर्ह्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपद्यते? इत्थमुपपद्यते, जीवस्यापि कार्यत्वात्, कार्यकारणयोरनन्यत्वाच्च॥ एवं तर्हि वियदादिवदुत्पत्तिमत्त्वमङ्गीकृतं स्यात्॥ नेत्युच्यते। कार्यत्वं हि नाम एकस्य द्रव्यस्यावस्थान्तरापत्तिः, तत् जीवस्याप्यस्त्येव। इयांस्तु विशेषः—वियदादेरचेतनस्य यादृशोऽन्यथाभावः, न तादृशोऽन्यथाभावो जीवस्य। ज्ञानसङ्कोचविकासलक्षणो जीवस्यान्यथाभावः, वियदादेस्तु स्वरूपान्यथाभावलक्षणः। सैषा स्वरूपान्यथाभावलक्षणोत्पत्तिर्जीवे प्रतिषिध्यते।

एतदुक्तं भवति—भोग्यभोक्तृनियन्तॄन् विविक्तस्वभावान् प्रतिपाद्य, भोग्यगतमुत्पत्त्यादिकं भोक्तरि प्रतिषिध्य तस्य नित्यतां च प्रतिपाद्य, भोग्यगतमुत्पत्त्यादिकं भोक्तृगतं चापुरुषार्थाश्रयत्वं नियन्तरि प्रतिषिध्य तस्य नित्यत्वं निरवद्यत्वं सर्वदा सर्वज्ञत्वं सत्यसङ्कल्पत्वं करणाधिपाधिपत्वं विश्वस्य पतित्वं च प्रतिपाद्य, सर्वावस्थयोश्चिदचितोस्तं प्रति शरीरत्वं तस्य चात्मत्वं प्रतिपादितम्। अतः सर्वदा चिदचिद्वस्तुशरीरतया तत्प्रकारं ब्रह्म। तत् कदाचित् स्वस्माद्विभक्तव्यपदेशानर्हातिसूक्ष्मदशापन्नचिदचिद्वस्तुशरीरं तिष्ठति; तत् कारणावस्थं ब्रह्म। कदाचिच्च विभक्तनामरूपस्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरम्, तच्च कार्यावस्थम्। तत्र कारणावस्थस्य कार्यावस्थापत्तौ अचिदंशस्य कारणावस्थायां शब्दादिविहीनस्य भोग्यत्वाय शब्दादिमत्तया स्वरूपान्यथाभावरूपविकारो भवति। चिद

बहुविधश्रुतिविरोधं दर्शयितुं नित्यत्वाच्च ताभ्य इत्युक्तम्। इत्यादीत्यादिपदेन 'अविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा' इत्यादिग्रहणम्। अवस्थाया एवोत्पत्तिपदार्थत्वात् अवस्थासत्त्वे उत्पत्तिप्रतिषेधः कथमित्यत्राह इयांस्त्विति। पूर्वपक्षी आत्मनः वियदादेरिव स्वरूपान्यथाभावं मन्यत इति तन्निषेधः, अन्यादृशी त्वुत्पत्तिस्तु सिद्धान्तिनस्तु विप्रतिपन्नैवेति भावः। ननु स्वरूपान्यथाभाव एव स्वीक्रियताम्, का हानिः। न च तर्हि अन्यथाभूतस्वरूपस्यैव जीवत्वात् तस्यागन्तुकावस्थायाः तद् द्रव्यं भ्रष्टं वाऽन्यद्वा। आद्ये जीवनाशप्रसङ्गः। अन्त्योऽसिद्धः। जीवानादित्वकर्मानादित्वादि च न स्यादिति वाच्यम्—जैनादिवत् नानापर्यायस्वीकारेऽपि सर्वस्य जीवत्वेनादोषात्, एवमनेकजीवद्रव्यवादसम्भवादित्यत्र निर्विकारत्वश्रुतिविरोधं दर्शयति एतदुक्तं भवतीति। न म्रियते—हन्यमाने शरीरे, 'जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते, न जीवो म्रियते', 'एषोऽणुरात्मा' इत्यादिभिश्चानुसन्धेया। न च निरवयवे आत्मनि संघातान्यथाभावः सम्भवति। अहमेक इत्यनुसन्धानाच्चानवयवत्वं सिद्धम्, श्रुतेश्च। अवस्थास्वीकार्यस्वभावस्वीकारेणैव निर्वाहे जीवस्य विकारत्वकल्पनावैयर्थ्यमिति ध्येयम्।

शब्दादिमत्तयेति। शब्दरूपादीनामयावद्द्रव्यभाविनां कम्पनस्यात्मम्, तदातदोत्पद्यमानककारादि

शस्य च कर्मफलविशेषभोक्तृत्वाय तदनुरूपज्ञानविकासरूपविकारो भवति। उभयप्रकारविशिष्टे नियन्त्रंशे तदवस्थतदुभयविशिष्टतारूपविकारो भवति। कारणावस्थाया अवस्थान्तरापत्तिरूपो विकारः प्रकारद्वये प्रकारिणि च समानः। अत एवैकस्यावस्थान्तरापत्तिरूपविकारापेक्षया (छा.६-१-३) "येनाश्रुतं श्रुतम्" इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय, मृदादिदृष्टान्तः, "यथा सोम्यैकेन" इत्यादिना निदर्शितः। ईदृशज्ञानसंकोचविकासकरतत्तद्देहसम्बन्धवियोगाभिप्रायाः जीवस्योत्पत्तिमरणवादिन्यः, (यजु. अष्ट. २) 'प्रजापतिः प्रजा असृजत" इत्याद्याः श्रुतयः। अचिदंशवत् स्वरूपान्यथात्वाभावाभिप्राया उत्पत्तिप्रतिषेधवादिन्यो नित्यत्ववादिन्यश्च, "न जायते म्रियते" इत्याद्याः, "नित्यो नित्यानाम्" इत्याद्याश्च श्रुतयः। स्वरूपान्यथात्व-ज्ञानसंकोचविकासरूपोभयविधानिष्टविकाराभावाभिप्रायाः, "स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमृतो ब्रह्म", "नित्यो नित्यानाम्" इत्याद्याः परविषयाः श्रुतयः। एवं सर्वदा चिदचिद्वस्तुविशिष्टस्य ब्रह्मणः प्राक्सृष्टेरेकत्वावधारणं च नामरूपविभागाभावादुपपद्यते। (बृ. ३-४-७) "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्। तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत" इति हि नामरूपविभागभावाभावाभ्यां नानात्वैकत्वे वदति-इति।

ये त्वविद्योपाधिकं जीवत्वं वदन्ति, ये च पारमार्थिकोपाधिकृतम्, ये च सन्मात्रस्वरूपं ब्रह्म स्वयमेव भोक्तृभोग्यनियन्तृरूपेण त्रिधाऽवस्थितं वदन्ति—सर्वेऽप्येते अविद्याशक्तेरुपाधिशक्तेर्भोक्तृभोग्यनियन्तृशक्तीनां च प्रलयकालेऽवस्थानेऽपि तदानीमेकत्वावधारणं नामरूपविभागाभावादेवोपपादयन्ति। "वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्", "न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च" इति सूत्राभ्यां जीवभेदस्य तत्कर्मप्रवाहस्य चानादित्वाभ्युपगमाच्च। इयान् विशेषः— एकस्यानाद्यविद्यया ब्रह्म स्वयमेव

शब्दनीलादिरूपभेदेन द्रव्ये घटशरावादाविव भेदप्रतीतिश्च न भवतीति चेत्—शब्दाद्युत्पत्तियोग्यावस्थाविशेष एव स्वरूपान्यथाभावतया विवक्ष्यताम्। **ज्ञानविकासरूपेति**। पादे मे वेदना, शिरसि सुखमिति सर्वशरीरावच्छिन्नसंवेदनानुगुणतत्तच्छरीरव्यापनार्हो विकासोऽयम्, न तु प्रेरणसंकल्पादिरूपः, तस्यायावच्छरीरभावित्वात् तद्भेदेन जीवोत्पत्तिव्यवहाराभावात्। **तदुभयविशिष्टता** तदुभयव्यापनार्हज्ञानविकासः। एवं सति ब्रह्मणो निर्विकारत्वं हेयविकारराहित्यरूपम्। न हि स्वप्नेऽपि विकारो ब्रह्मण्यस्ति। ज्ञानविकाससंकोचाज्ञानेऽपि जीवो जातः नष्टः इति व्यवहारात् देहसंयोगवियोगावेव जन्मनाशावित्यत्राह **ईदृशेति**। अन्यदीयदेहसंयोगादौ जन्मादिव्यवहाराभावात् विकासादिकर एव ग्राह्य इति भावः। **संकोचविकासेति**। विकाससंकोचेति ग्राह्यम्। **विभागभावेति**। व्याकृतं—विभागरूपाकारवत् कृतम्। विभागरूपनानात्वाभावः एकत्वम्।

नन्वयमेकशब्दस्यार्थः क्लिष्ट इत्यद्वैतवादशंकायाम्, सर्वपक्षेऽप्यविशेषं दर्शयति ये त्विति। अविशेषे तत्तन्मतोपेक्षणं कुत इति शंकायामाह **इयान् विशेष** इति। जीवब्रह्माद्वैतपक्षेष्वेषु चेदमधिकरणं

मुह्यति, अन्यस्य पारमार्थिकानाद्युपाधिना ब्रह्मस्वरूपमेव बध्यते, उपाधिब्रह्मव्यतिरिक्त वस्त्वन्तराभावात्, अपरस्य ब्रह्मैव विचित्राकारेण परिणमते, कर्मफलानि चानिष्टानि भुङ्क्ते, नियन्तृत्वस्य भोक्तृत्वाभावेऽपि सर्वज्ञत्वात् स्वस्मादभिन्न भोक्तारमनुसदधातीति स्वयमेव भुङ्क्ते। अस्माकं तु स्थूलसूक्ष्मावस्थचिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्म कार्यकारणोभयावस्थावस्थितमपि सर्वदा निरस्तनिखिलदोषगन्ध सत्यसङ्कल्पत्वाद्यपरिमितोदारगुणसागरमवतिष्ठते। प्रकारभूत चिदचिद्वस्तुगता अपुरुषार्था' स्वरूपान्यथाभावाश्चेति सर्वं समञ्जसम् ॥ १८ ॥

इति आलाधिकरणम् ॥ ३ ॥

५७ ज्ञाधिकरणम् २ ३ ४ ॥

ज्ञोऽत एव। २। ३। १९॥

वियदादिवत् जीवो नोत्पद्यत इत्युक्तम्, तत्प्रसङ्गेन जीवस्वरूपं निरूप्यते।

र्थम्। ब्रह्मण उत्पद्यमानत्वस्यानान्तरीयकत्वात्, 'असम्भवस्तु सतः' इतिसूत्रसिद्धत्वाच्च॥ अविद्यादिविशि ष्टाकारेणाप्यनुत्पन्नत्वं स्थाप्यत इति चेत्—अशक्यमेतत् अन्तःकरणाद्युपाधौ जीवात्मना परिणामस्य च कादाचित्कतया विशिष्टेऽनुत्पन्नत्वायोगात्। अस्मन्मते सर्वमसमञ्जसमित्याशयेन स्वपक्षे सर्वसामञ्जस्य वदन् उपसंहरति इति सर्वमिति। ननु जीवस्य यादृशं कार्यत्वमस्ति, तादृशस्यैव साक्षात् वक्तव्यतया तत् विहाय तदनुत्पत्तिवर्णनं कुत इति चेत् समाप्तिमृष्टि किल पादेऽत्रोच्यते। जीवस्य तु कार्यत्व व्यक्तमिति॥

एवमचिता चिताञ्च कार्यत्वप्रकार शोधित। अयमेव पादार्थः। अथ प्रसङ्गात् आत्मानुबन्धि सर्वनिरूपणं पादशेषेण क्रियते, यथोत्तरपादे इन्द्रियाणां कार्यत्वचिन्ताप्रसङ्गात् तत्सङ्ख्यादि इत्यभिप्रेत्य प्रसङ्गसङ्गतिमाह वियदादीति। पूर्वमात्मनित्यत्वस्थापनाधिकरणे प्रतिज्ञानिर्वाहाय स्वभावविकारस्याप्य भिप्रेतत्वात्, तदुपरि, 'सिद्धे हि स्वभावे तद्विकारमादाय कार्यत्वनिर्वाहः, तदेव न' इत्याक्षेपे ज्ञत्वमात्र स्थाप्यत इत्यपि एतदधिकरणस्य सङ्गतिर्भवितुमर्हति। परन्तु तथासति अणुत्वस्थापनमूलाणां ज्ञाधिकरणा-नामिव ज्ञत्वविचारस्यापि पूर्वाधिकरणान्तर्भावसम्भवात् भिन्नाधिकरणत्वं भाष्याभिमतं न सिद्ध्येत्। अत देवो जायते मनुष्यो जायते चैत्रो जायत इत्येव जीवे जन्मव्यवहारात् तस्य व्यवहारस्य देवादिदेह संयोगरूपावस्थामादाय, परम्परया देवत्वचैत्रत्वाद्यवस्थामादाय वा, प्रकृतिगतस्थूलत्वादिकमादाय प्रकृतीव, जीवे कार्यत्वोपपादनसम्भवात्, मृङ् प्राणत्याग इति मरणस्य प्राणत्यागरूपतया जन्मनः प्राणसंयोगविशेषरूप-त्वसम्भवेन स्वावच्छिन्नदेहगतप्राणसंयोगवत्त्वसम्बन्धेन देवत्वादिमत्त्वमेव जीवे जन्मेति वा वर्णनसम्भवात् जीवोत्पत्तिनिरूपणार्थमेव धर्मभूतज्ञाननित्यत्व स्वीकर्तव्यमिति नियन्तु न शक्यम्। स्वभावस्य कस्यचित् स्वी कारेऽपि तस्य ज्ञानशब्दवाच्यत्व न रोकत सिद्ध्यति, सकर्तृकसकर्मकधीविशेषस्यैव ज्ञानपदार्थत्यानुभवस्य जिज्ञासाधिकरणे उपपादितत्वात्। अतस्तद्धर्मतया ज्ञत्वमात्रमिद्धिर्न प्रतितिष्ठतीति परिशील्य पृथगधिकर णत्वकल्पनया प्रसङ्गसङ्गतिरेव दर्शिता। अथाद्नेनास्मदिष्टज्ञानविकासाद्यवस्थावर्णनोपपादनमपि सिध्यती त्याशयेन टीकायां सङ्गत्यन्तरप्रदर्शनम्। पूर्वमात्मनित्यत्वविचारात् जीवस्य ब्रह्मातिरेकः सिद्धः,

किं सुगतकपिलाभिमतचिन्मात्रमेवाऽऽत्मनः स्वरूपम्; उत कणभुगभिमतपाषाणकल्पस्वरूप-मचित्स्वभावमेवाऽऽगन्तुकचैतन्यगुणकम्; अथ ज्ञातृत्वमेवास्य स्वरूपमिति? किं युक्तम्?

चिन्मात्रमिति। कुतः? तथा श्रुतेः। अन्तर्यामिब्राह्मणे हि, (बृ. ६-७) "य आत्मनि तिष्ठन्" इति माध्यन्दिनीयपर्यायस्य स्थाने, (५-७) "यो विज्ञाने तिष्ठन्" इति काण्वा अधीयते। तथा, (तै. आन. ५) "विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च" इति कर्तुरात्मनो विज्ञानमेव स्वरूपं श्रूयते। स्मृतिषु च, (वि. पु १-२-६) "ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः" इत्यादिष्वात्मनो ज्ञानस्वरूपत्वं प्रतीयते।

अपरस्तु—जीवात्मनो ज्ञानत्वे ज्ञातृत्वे च स्वाभाविकेऽभ्युपगम्यमाने, तस्य सर्वगतस्य सर्वदा सर्वत्रोपलब्धिप्रसङ्गात्, करणानां च वैयर्थ्यात्, सुषुप्तिमूर्च्छादिषु सतोऽप्यात्मनश्चैतन्यानुपलब्धेर्जाग्रतः सामग्र्यां सत्यां ज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् अस्य न ज्ञानं स्वरूपम्; नापि ज्ञातृत्वम्; आगन्तुकमेव चैतन्यम्। सर्वगतत्वं चात्मनोऽवश्याभ्युपेत्यम्, सर्वत्र कार्योपलब्धेः सर्वत्राऽऽत्मनः संनिधानाभ्युपगमात्; शरीरगमनेनैव कार्यसंभवे सति गति-

---

अथ सांख्यशांकरसंमतचिन्मात्रत्वाकर्तृत्वादिनिरासः क्रियते, भोगोऽपवर्गश्च स्वबुद्धिप्रयत्नाधीन इति व्युत्पादनाय। फलप्रापणविषये परिमाणस्य तथोपयोगाभावात् अणुत्वस्याप्रधानतया निरूपणम्। ज्ञातृत्वमेवेति। नायमेवकारः चिद्रूपत्वनिषेधकः, किंतु ज्ञानस्यागन्तुकत्वव्यवच्छेदकः। ननु सूत्रे ज्ञ इति पदप्रयोगे सति ज्ञानस्वरूपत्वं कथं सूत्राभिमतं स्यादिति चेत्—मा भूत्तत्रैव सूत्रे तत्सिद्धिः, यावदात्मभावित्वाच्चेति चकारेण सेत्स्यति। ज्ञानं प्रकाशः नाम साक्षात् गुणद्वारा च तदाश्रयत्वं ज्ञातृत्वमिति, ज्ञपदेन ज्ञातृत्वमपि सिद्धमित्याहुः। ज्ञानस्य स्वाभाविकधर्मत्वायोगशंकयाऽधिकरणप्रवृत्तौ नित्यज्ञानाश्रयो न वेत्येव विचारः स्यात्। प्रसंगतः स्वरूपशोधनरूपत्वात्तु चिन्मात्रं न वेति विचारः। व्यतिरेक इत्यादिसूत्रबलात् चिन्मात्रत्वमत्र प्रतिक्षेप्यमिति ज्ञायते, पुंस्त्वादिवदित्यतः तार्किकमतमपि। चिन्मात्रत्वं चैतन्यानाश्रयत्वे सति चिद्रूपत्वम्। चैतन्यानाश्रयत्वञ्च चैतन्यप्रतियोगिकत्रैकालिकाभाववत्त्वम्। ईदृशाभाववत्त्वविशिष्टचिद्रूपत्वं सुगतकपिलादिसंमतम्। तदस्ति न वेत्येव विचारः। तत्र न वेति कोटिर्विशिष्टाभावः. विशेषणाभावविशेष्याभावोभयात्मक इति तार्किकः। विशेषणाभावश्च चैतन्यत्रैकालिकत्वाभावः किञ्चित्कालावच्छिन्नचैतन्यसंबन्धरूप इति स मन्यते। सिद्धान्ती तु विशिष्टाभावोऽयं विशेषणाभावमात्रपर्यवसायी। स च विशेषणाभावः त्रैकालिकचैतन्यसंबन्धरूप इति। विशेष्याभावपर्यवसानानंगीकारादेव चित्स्वरूपत्वमपि सिद्धम्। विशेषणाभाव एव त्विह सूत्रे ज्ञएवेति दर्शित इति विवेकः। ज्ञानत्व इति। ज्ञानत्वे स्वाभाविकज्ञातृत्वे चाभ्युपगम्यमाने इत्यर्थः। सर्वगतस्येति; सर्वगतत्वादित्यर्थः। ज्ञानत्वाभ्युगमे दोषः सर्वत्रोपलब्धिप्रसंगः। ज्ञातृत्वस्वाभाविकत्वे च सर्वत्रोपलब्धिप्रसंगादिः सर्वो दोषः। आगन्तुकं कादाचित्कं कारणायत्तम्। न चागन्तुकत्वेऽपि ज्ञानस्थितिकाले सर्वत्रोपलब्धिप्रसंगतादवस्थ्यमिति वाच्यम्-तदुत्पत्तिपक्षे विभुद्रव्ये गुणस्य स्वसमवायिकारणावच्छेदेनैवोत्पत्तिनियमात् भेरीसंयोगावच्छेदेन गगने शब्दोत्पत्तिवत् मनःसंयोगाव-

कल्पनायां प्रमाणाभावाच्च । श्रुतिरपि सुषुप्तिदशायां ज्ञानाभावं दर्शयति—(छा ८-११ २) "नाह खल्वयमेवं सम्प्रत्यात्मानं जानाति, अयमहमस्मीति, नो एवेमानि भूतानि" इति । (बृ ६ ४ १३) तथा मोक्षदशायां ज्ञानाभावं दर्शयति, (बृ ६ ४ १३) "न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति" इति । "ज्ञानस्वरूपम्" इत्यादिप्रयोगस्तु ज्ञानस्य तदसाधारणगुणत्वेन लाक्षणिक इति ॥

एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे — ज्ञोऽत एव । ज्ञ एव—अयमात्मा ज्ञातृस्वरूप एव, न ज्ञानमात्रम्, नापि जडस्वरूपः । कुतः ? अत एव—श्रुतेरेवेत्यर्थः । "नाऽऽत्मा श्रुतेः" इति प्रकृता श्रुतिः अत इति शब्देन परामृश्यते । तथा छान्दोग्ये प्रजापतिवाक्ये मुक्तामुक्तात्मस्वरूपकथने (छा ८ १२ ४) "अथ यो वेद, इदं जिघ्राणीति स आत्मा" (८ १२ ५) "मनसैवैतान् कामान् पश्यन् रमते, य एते ब्रह्मलोके", (छा ८ ७-१) "सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः", (८ १२ ३) "नोपजनं स्मरन्निदं शरीरम्" । अन्यत्रापि (छा ७ २६ २) "न पश्यो मृत्युं पश्यति" । तथा वाजसनेयके, (बृ ६ ३ ७) "कतम आत्मा" इति "योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः" इति । तथा (बृ ६ ५ १५) "विज्ञातारमरे केन विजानीयात्" (—) "जानात्येवायं पुरुषः" । तथा, (प्रश्न ४ ९) "एष हि द्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः", (प्रश्न ६-५) "एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडश कलाः" इति ॥

...नैव ज्ञानोत्पत्तिरिति तदुद्देशमात्रस्मरणात् न सर्वस्योपलब्धिः । ज्ञाननित्यत्वे तु सर्वात्मप्रदेश एव ज्ञानमिति सर्वत्रोपलब्धिप्रसङ्ग इत्याशयात् । नाहेत्यस्य अहेति च्छेदः, अव्ययम् । प्रसिद्ध्यर्थकम् । सम्प्रति यथावत् । मज्ञेति । इदं ज्ञानसामान्यपरमिति तार्किकाभिमानः । ज्ञ इत्येतावता ज्ञत्वसामान्यस्य स्वरूपसिद्ध्या सौत्रमेवकारमत्रापि योजयति ज्ञ एवेति । न सांख्यमत इव विशेष्यविशेषणोभयशून्यम्, न वा तार्किकमत इवोभयस्याप्यभावः, किं तु विशेषणमात्रस्याभावः ज्ञत्वसामान्यपर्यवसायीति भावः । अत एव एतदर्थविवक्षायां सत्यामेवोत्तरसूत्रस्य इत्यवतरणं क्रमते । पूर्वसूत्रे श्रुतिः नित्यत्वमिति हेतुद्वयमुक्तम्, तत्र श्रुतिरत्र परामृश्यत इत्याह नात्मेति । पूर्वसूत्रे ताभ्य इत्यनेनैव अतःशब्देन पूर्वनिर्दिष्टश्रुत्यधिकश्रुतिग्रहणमपि चिकीर्षितमिति दर्शयति तथेति । मनसा ज्ञानेन । जानात्येवेति । नायमेवकारः अत्यन्तायोगव्यवच्छेदार्थः, तस्य विशेष्यसामान्यसाधारणतया विशेषाभावात् । नान्ययोगव्यवच्छेदार्थः, ज्ञानातिरिक्तशक्त्यादियोगसत्त्वात् । न च ज्ञाने पुरुषान्ययोगव्यवच्छेदार्थः ; जानातिनैव समभिव्याहारात् । अतो ज्ञानायोगव्यवच्छेदार्थः । तत्र जानातौ सकर्मकज्ञानपरत्वतया विषयावच्छिन्नचैतन्यस्यैव प्राप्तत्वेऽपि सुषुप्त्यादौ विषयावच्छिन्नत्वस्य दुर्वचतया केवलचैतन्यमात्रपरत्वमिष्यत इति भावः । षोडश कलाः 'स प्राणमसृजत' इत्यादिनोक्ताः प्राणाद्याः (पुट ७१) । मणिज्योतिरादिदृष्टान्तपरवचनमपि ग्राह्यम् । उपात्तश्रुतिषु क्वचित् ज्ञानाश्रयत्वस्यावच्छेदकत्वं क्वचित् तत्कालाश्रितत्वस्यावच्छेदकत्वञ्च यथार्हं भाव्यम् । अत एव श्रुतेरेवेत्यत्र एवकारः श्रुतेरन्यपक्षव्यवच्छेदाय ॥ १९ ॥

यत्तूक्तं ज्ञातृत्वे स्वाभाविके सति सर्वगतस्य तस्य सर्वदा सर्वत्रोपलब्धिः प्रसज्यत इति ; तत्रोच्यते—

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् । २ । ३ । २० ॥

नायं सर्वगतः, अपित्वणुरेवायमात्मा । कुतः ? उत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रुतेः : उत्क्रान्तिस्तावत् श्रूयते, (बृ. ६-४-२) "तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति, चक्षुषो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः" इति । गतिरपि, (कौषी. १-२) "ये वै केचास्माल्लोकात् प्रयन्ति, चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति" इति । आगतिरपि, (बृ. ६-४-६) "तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे" इति । विभुत्वे ह्येता उत्क्रान्त्यादयो नोपपद्येरन् ॥

स्वात्मना चोत्तरयोः । २ । ३ । २१ ॥

चशब्दोऽवधारणे । यद्यपि शरीरवियोगरूपत्वेनोत्क्रान्तिः स्थितस्याप्यात्मनः कथञ्चिदुपपद्यते । गत्यागती [illegible] न कथंचिदुपपद्येते । अतस्ते स्वात्मनैव संपाद्ये ॥ २१ ॥

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्न—इतराधिकारात् । २ । ३ । २२ ॥

(बृ. ६-३-७) "योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु" इति जीवं प्रस्तुत्य, (बृ. ६-४-२५)

उत्तरसूत्रमुत्क्रान्त्यादिकालेऽपि ज्ञत्वमस्तीति ज्ञाननित्यत्वस्थापकमेव योज्येतापि, अथापि, नाणुरित्यादिमूलपर्यालोचनयाऽणुत्वस्थापकमेवेति युक्तम् । अतस्तदनुगुणमवतारयति यत्त्विति । यद्यपि ज्ञातृत्व-[illegible] स्वाभाविकत्वेऽपि, आत्मनश्च सर्वगतत्वेऽपि विषयप्रकाशवेलायामेव ज्ञानप्रकाशस्येष्टतया विषयप्रकाशस्य करणायत्तत्वेन करणसंयुक्तात्मप्रदेशावच्छेदेनैव ज्ञानं विक्रियत इति, हृदयाद्यवच्छिन्नब्रह्मप्रदेशस्यैवोपासनेऽभिव्यक्तिवत् तदात्मप्रदेशस्यैव ज्ञानेन सह ग्रहणमिति अनुभवानुरोधेन स्वीकारान्न दोष इत्यप्युच्येत—अथाप्यन्वारम्भवादस्यानुचितत्वात् प्रामाणिकाणुत्वग्रहणेनैव परिहारः क्रियते । अन्तिमसूत्रे तार्किकं प्रति वर्ण्यमानदूषणस्य स्वपक्षे वारणार्थमप्येवम् । सुषुप्तिवेलायां हृदयावच्छेदेनोपलम्भापत्तिश्च परिहरिष्यत एव । ज्ञानस्वरूपत्वस्याप्यस्मदभिमतत्वात् अणुत्वोक्तिं विना तदा प्रकृताक्षेपपरिहारायोगादपि अणुत्वसमर्थनम् । अत इदमपि ज्ञानस्वरूपत्वस्य सूत्रकृदिष्टत्वोपष्टम्भकम् । गत्यागतिपदाभ्याम्, सता सोम्य तदा संपन्नो भवति", 'सत आगम्य न विदुः' इति श्रुत्युक्तसुषुप्तिकालिकगत्यागतिग्रहणमपि भवति-अथाप्युत्क्रान्तिपदानन्तरप्रयोगादुत्क्रान्तिपश्चाद्भाविपरतयैव व्याख्यातम् । न च सूक्ष्मशरीरकर्तृकमेव सर्वमिदमिति वाच्यम्—आत्मनो गत्यस्वीकारिणा सूक्ष्मशरीरस्याप्यस्वीकार्यत्वात् । विभोरात्मनो भोगदेश एव सर्वलाभसम्भवेन इतो नेयस्य कस्यचित् तार्किकैरस्वीकारात् । "न हि तन्मनस्तानीन्द्रियाणि तस्यैव भोगसाधनानीति नियमः" इति तदुक्ते ॥ २० ॥ कथञ्चित्—शरीरसाम्यनिवृत्तिपरतया । उत्तरयोरित्यनेन सुषुप्तिकालिकगत्यागति-विरजातिक्रमणरूपगत्याद्यपि विवक्षितं स्यात् ॥ २१ ॥

प्रस्तुत्येति । '[illegible] वा एष महानज आत्मा' इति, (२२) योऽयं विज्ञानमय इति वाक्या-

"स वा एष महानज आत्मा" इति महत्त्वश्रुतेर्नाणुजीव इति चेन्न, इतराधिकारात्—जीवादितरस्य प्राज्ञस्य तत्राधिकारात्। यद्यप्युपक्रमे जीवः प्रस्तुतः—तथापि, (बृ ६ ४ १३) "यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मा" इति मध्ये परः प्रतिपाद्यत इति तत्सम्बन्धीदं महत्त्वम्, न जीवस्य ॥ २२ ॥

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च। २। ३। २३ ॥

साक्षादणुशब्द एव श्रूयते, (मु ३ १ ९) "एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश" इति। उद्धृत्य मानमुन्मानम्। अणुमदंशं वस्तूद्धृत्य उन्मानत्वं जीवस्य श्रूयते, (श्वे ५ ९) "वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च। भागो जीवः स विज्ञेयः" इति, (श्वे ५ ९) "आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः" इति च। अतोऽणुरेवायमात्मा ॥

अथ स्यात्—आत्मनोऽणुत्वे सकलशरीरव्यापिनी वेदना नोपपद्यत इति, तत्र मतान्तरेण परिहारमाह—

अविरोधश्चन्दनवत्। २। ३। २४ ॥

यथा हरिचन्दनबिन्दुर्देहैकदेशवर्त्यपि सकलदेहव्यापिनमाह्लादं जनयति, तद्वदात्माऽपि देहैकदेशवर्ती सकलदेशवर्तिनीं वेदनामनुभवति ॥ २४ ॥

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमात् हृदि हि। २। ३। २५ ॥

हरिचन्दनबिन्दोर्देहदेशविशेषावस्थितिविशेषात् तथाभावः, आत्मनस्तु तन्न निश्चित इति चेन्न, आत्मनोऽपि देहदेशविशेषे स्थित्यभ्युपगमात्। हृदयदेशे ह्यात्मनः स्थितिः श्रूयते, (प्रश्न ३ ६) "हृदि ह्येष आत्मा; तत्रैकशतं नाडीनाम्" इति, (बृ ६ ३) तथा, "कतम आत्मा" इति प्रकृत्य, "योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः" इति। आत्मनो देशविशेषस्थितिख्यापनाय चन्दनदृष्टान्तः प्रदर्शितः, न तु चन्दनस्य देशविशेषापेक्षा ॥ २५ ॥

व्यवहितपूर्वमपि श्रूयते, बहुवाक्यव्यवधानेन पश्चात् प्राज्ञप्रस्तावेऽपि। योऽयं विज्ञानमय इति न तद्वाक्यग्रहणम्, किन्तु 'कतम आत्मेति। योऽयं विज्ञानमयः' (७) इति वाक्यग्रहणम्। तत्रैव, 'यस्यानुवित्तः' इति वाक्यं मध्यगतं भवेत्। यस्यानुवित्त इति। यस्येति पूर्वप्रस्तुतजीवपरम्। प्रतिबुद्धः प्राज्ञ आत्मा परमात्मा यस्य पूर्वोक्तस्य जीवस्य अस्मिन् अनर्थसंकटे देहे प्रविष्टः सन् अनुवित्तः उपासितः प्राप्तश्च भवतीत्यर्थः। उपरि 'स विश्वकृत्' इत्युत्तरार्धेऽपि स इति परमात्मैव गृह्यते। यस्येत्यस्य पूर्वशेषतया न प्रतिसंज्ञा तच्छब्दापेक्षेति द्रष्टव्यम्। परिष्कारेऽन्यत् ॥ २२ ॥

एषोणुरिति। यस्मिन् जीवे विवेश यदुपकरणीभवति पञ्चवृत्तिप्राणः, एष जीवात्मा अणुपरिमाणः ध्यातव्य इत्यर्थः। शेषं परिष्कारे। आरा चर्मसीवनसूची ॥ २३ ॥

मतान्तरेणेति। गुणाद्वा इति सिद्धान्तस्य पश्चाद्वक्ष्यमाणत्वादिदं मतान्तरमित्युक्तम् ॥ २४ ॥

न तु चन्दनस्य देशविशेषापेक्षेति। चन्दनस्य मर्मस्थानरूपानेकदेशापेक्षत्वेपि आत्मन इव

एकदेशवर्तिनः सकलदेहव्यापिकार्यकरत्वप्रकारं स्वमतेनाऽऽह—

गुणाद्वाऽऽलोकवत्। २। ३। २६॥

वाशब्दो मतान्तरव्यावृत्त्यर्थः। आत्मा स्वगुणेन ज्ञानेन सकलदेहं व्याप्यावस्थितः; आलोकवत्। यथा मणिद्युमणिप्रभृतीनामेकदेशवर्तिनामालोकोऽनेकदेशव्यापी दृश्यते, तद्वत् हृदयस्थस्याऽऽत्मनो ज्ञानं सकलदेहं व्याप्य वर्तते; ज्ञातुः प्रभास्थानीयस्य ज्ञानस्य स्वाश्रयादन्यत्र वृत्तिः मणिप्रभावदुपपद्यत इति प्रथमसूत्रे स्थापितम्॥ २६॥

ननूक्तं ज्ञानमात्रमेवात्मेति; तत् कथं ज्ञानस्य स्वरूपव्यतिरिक्तगुणत्वमुच्यते; तत्राह--

व्यतिरेको गन्धवत् तथा च दर्शयति। २। ३। २७॥

यथा पृथिव्याः गन्धस्य गुणत्वेनोपलभ्यमानस्य ततो व्यतिरेकः, तथा जानामीति ज्ञातृगुणत्वेन प्रतीयमानस्य ज्ञानस्याऽऽत्मनो व्यतिरेकः सिद्धः। दर्शयति च श्रुतिः, "जानात्येवायं पुरुषः" इति॥ २७॥

पृथगुपदेशात्। २। ३। २८॥

स्वशब्देनैव विज्ञानं विज्ञातुः पृथगुपदिश्यते, (बृ. ६-३-३०) "न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते" इति॥ २८॥

यत्तूक्तम्—"यो विज्ञाने तिष्ठन्", "विज्ञानं यज्ञं तनुते", "ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलम्" इत्यादिषु ज्ञानमेवात्मेति व्यपदिश्यत इति, तत्राह—

तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्। २। ३। २९॥

तुशब्दश्चोद्यं व्यावर्तयति; तद्गुणसारत्वात्—विज्ञानगुणसारत्वात् आत्मनो विज्ञानमिति व्यपदेशः। विज्ञानमेवास्य सारभूतो गुणः, यथा प्राज्ञस्यानन्दः सारभूतो गुण इति प्राज्ञ आनन्दशब्देन व्यपदिश्यते—(तै. आन. ७-१) "यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्", (तै. भृ. ६-१) "आनन्दो ब्रह्मेति व्याजानात्" इति। प्राज्ञस्य ह्यानन्दः सारभूतो गुणः- (तै. आन. ९-४) "स एको ब्रह्मण आनन्दः", "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन" इति। यथा वा, (तै. आन. ९-१) "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति विपश्चितः प्राज्ञस्य ज्ञानशब्देन व्यपदेशः। (तै. आन. १-१-२) "सह ब्रह्मणा विपश्चिता", (मु.

हृदयान्तःप्रदेशरूपदेशापेक्षैवेति नास्तीत्यर्थः॥ २५॥

विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानादिति जीवं निर्दिश्य, ब्रह्मविषये आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादिति विशिष्य निर्देशात् आनन्दस्तस्य गुणसार इति युक्तमित्याशयेनाह यथा प्राज्ञस्यानन्द इति। तार्किकैः प्राय आनन्दास्वीकारात्, तत्समयुक्तिसमये तदभिमतनित्यज्ञानमात्रायैव व्याख्यानमुचितम्; प्राज्ञशब्दौचित्याशयेन यथाश्रेति पक्षान्तरम्॥

१ १ ९) "यः सर्वज्ञः" इत्यादिषु प्राज्ञस्य ज्ञानं सारभूतो गुण इति विज्ञायते ॥

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् । २ । ३ । ३० ॥

विज्ञानस्य यावदात्मभाविधर्मत्वात् तेन तद्व्यपदेशो न दोषः, तथा च खण्डादयो यावत्स्वरूपभाविगोत्वादिधर्मशब्देन गौरिति व्यपदिश्यमाना दृश्यन्ते, स्वरूपनिरूपणधर्मत्वादित्यर्थः । चकारात् ज्ञानवत् आत्मनोऽपि स्वप्रकाशत्वेन विज्ञानमिति व्यपदेशो न दोष इति समुच्चिनोति ॥ ३० ॥

यच्चोक्तं सुषुप्त्यादिषु ज्ञानाभावात् ज्ञानस्य न स्वरूपानुबन्धिधर्मत्वमिति। तत्राह—

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् । २ । ३ । ३१ ।

ननु कः सारशब्दार्थः । न तावत् अपृथक्सिद्धत्वं सारत्वम्, तस्य सर्वगुणसाधारण्यात् । तद्गुणपदबोध्यज्ञानरूपगुणमात्रे तदयोगात् । न व्यतरव्यावृत्तत्वं तत्—इच्छादेरपि तत्सत्त्वात् । नापि, 'सारो बले स्थिरांशे च' इति कोशात् स्थिरत्वं यावदात्मभावित्वरूपं सारत्वम् । इच्छादिवत् कदाचिदेवोत्पद्यमानस्य ज्ञानस्य तदसम्भवादिति शङ्कायाम्, यावदात्मभावित्वमस्तीति प्रतिजानन् तावता तत्पदस्य धर्मिपर्यन्तत्वाचित्वं कथमिति शङ्कामप्यपनुदति यावदिति सूत्रेण । न दोष इति । इच्छादिसाम्यरूपो वा, सारशब्दार्थायोगरूपो वा, एवमपि धर्मिवाचित्वासम्भवरूपो वा दोषो नेत्यर्थः । ज्ञानानां कादाचित्कत्वेऽपि तेषां किञ्चिद्गुणपरिणामत्वाङ्गीकारात् तस्य गुणस्यैवेह विज्ञानशब्दविवक्षितत्वात् तस्य यावत्स्वरूपभावित्वमक्षतमिति निगूढम् । सूत्रे आत्मशब्दः स्वरूपवाची । यावत्स्वरूपभावित्वं नाम स्वरूपं धर्मि यावत्कालमस्ति, तावत्कालं तस्यास्य वर्तमानत्वम्, एवम्भूतधर्मवाचिना धर्मिपर्यन्ते अपि निर्देशं दर्शयति तथा चेति । प्रकृतसर्वधर्मिवृत्तित्वमपि तत्, कतिपयमात्रवृत्तिधर्मस्य सारत्वायोगात् । अथवृत्त्यानुगतमर्थमाह स्वरूपनिरूपणधर्मत्वादिति । अनेनातिप्रसक्ताणुत्वादिधर्मव्यावृत्तिरपि कृता भवति । सारशब्दार्थस्यैव शोधनेऽपि, अपृथक्सिद्धप्रकारवाचिना शब्दानां प्रकारिपर्यन्तत्वमित्येतावदेवान्ततो विवक्षितम् । कादाचित्कनीलादिगुणवाचिपदैर्गुणिपर्यन्तव्यवहारोऽपि दृष्टः । इच्छादिशब्दैरात्मा प्रतीतीति तेषां निष्कर्षकशब्दत्वात् । एवं दोषपरिहारोऽपि सौत्रचकारविवक्षितः । आभासाधिकरणे जैमिनिपक्षं निरस्य प्रकाशत्वस्याप्यात्मनि भगवता बादरायणेन स्थापनात् इहापि तस्य सिद्धान्ते प्रदर्श्यतया अत्र चकारेण तद्विवक्षां दर्शयति चकारादिति ॥ ३० ॥

नन्विच्छादिवत् कादाचित्कस्य ज्ञानस्य कथं यावदात्मभावितेति सूत्रकारनिगूढाशयाज्ञानेन शङ्कमानं प्रत्याह पुंस्त्वादिवदिति । ननु सुखदुःखेच्छादिवत् ज्ञानं स्थितं चेत्, प्रकाशत एव । यन्न प्रकाशते, न तद् ज्ञानं भवितुमर्हति । ततो यदीदं यावदात्मभावि, तर्हि सर्वदा प्रकाशेत । अन्यथा कथं तत् ज्ञानमिति चेत्—उच्यते—अस्ति तावदात्मनि कश्चिदनादिर्गुणः । स विषयग्रहणवेलायामेव प्रकाशते । परिणामदशायामेव तस्य विषयग्राहिता । तस्यैव परिणामः प्रत्यक्षानुमित्यादिविज्ञानेच्छाकृतिसुखदुःखादि । यथा प्रकृतिः परिणामदशायां व्यज्यते, अन्यदा चाव्यक्ता, तद्वत् । तस्य सर्वविधपरिणाम

तुशब्दश्चोदिताशङ्कानिवृत्त्यर्थः। अस्य ज्ञानस्य सुषुप्त्यादिष्वपि विद्यमानस्य जागर्यादिष्वभिव्यक्तेः संभवात् स्वरूपानुबन्धिधर्मत्वोपपत्तिः; पुंस्त्वादिवत्-यथा पुंस्त्वाद्यसाधारणस्य धातोर्बाल्यावस्थायां सतोऽप्यनभिव्यक्तस्य युवत्वेऽभिव्यक्तौ पुंसस्तद्वत्ता न कादाचित्की भवति। सप्तधातुमयत्वं हि शरीरस्य स्वरूपानुबन्धि; (–) "तत् सप्तधातु त्रिमलं द्वियोनि चतुर्विधाहारमयं शरीरम्" इति शरीरस्वरूपव्यपदेशात्। सुषुप्त्यादिष्वप्यहमर्थः प्रकाशत इति प्रागेवोक्तम्। तस्य विद्यमानस्य ज्ञानस्य विषयगोचरत्वं जागर्यादावुपलभ्यते; एते चात्मनो ज्ञातृत्वादयो धर्माः प्रागेवोपपादिताः। अतो ज्ञातृत्वमेव जीवात्मनः स्वरूपम्। स चायमात्माऽणुपरिमाणः। "न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति" इत्यपि न मुक्तस्य ज्ञानाभाव उच्यते; अपितु (बृ ४-४-१२) "एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति" इति संसारदशायां यद् भूतानुविधायित्वप्रयुक्तं जन्मनाशादिदर्शनम्, तत् मुक्तस्य न विद्यते; (छा. ७-२६-२) "न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताम्। सर्वं हि पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वशः", (छा. ८-१२-३) "नोपजनं स्मरन्निदं शरीरम्" (छा ८-१२-५) "मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते" इत्यादिश्रुत्यैकार्थ्यात् ॥ २१ ॥

मूलभूतज्ञानपरिणामबहुत्वात् ज्ञानपरिणामप्राचुर्याच्च ज्ञानमिति व्यपदेशः, प्राणवृत्तिप्राचुर्यात् आभ्यन्तरवायौ सर्वत्र प्राणशब्दवत्, प्रकृतौ च अन्नमित्यादिव्यवहारवत्। एवं कार्यवाचिपदेनैव कारणव्यपदेश इत्येतावता न तस्य सर्वदा सविषयकत्व-प्रकाशमानत्वप्रसक्तिः। न च घटादिरूपेण परिणतायाः प्रकाशमानत्वात् प्रकृतिरपि ज्ञानपदव्यपदेश्या स्यादिति शक्यम्, घटादेर्ज्ञानत्वाभावात्। न हि घटो जातो यावत्सत्वं प्रकाशमानोऽस्ति, न वा विषयान्तरं गृह्णाति। अतो घटादेर्ज्ञानत्वाभावात् प्रकृतेरपि न ज्ञानता। परिणामोऽपि कश्चित् संस्काररूपो न प्रकाशते; सुतरामपरिणतः स गुणः। तावता शब्दान्तराकल्पनेन विज्ञानादिशब्दैर्व्यपदेशो न दोषाय, सर्वत्र मुख्यामुख्यव्यवहारस्य निराबाधत्वात्। न च गुणस्य कथं परिणाम इति शंक्यम्—ज्योत्स्नावत् द्रव्य एव धर्मत्वमात्रेण गुणत्वव्यपदेशात्। न हि तार्किकसमतरीत्यैव गुणव्यपदेशः सर्वैः क्रियत इति। **सप्तधातु**। रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः। **त्रिमलम्**। मूत्रपुरीषरेतांसि वा मूत्रपुरीषतदन्यानि वा वातपित्तश्लेष्मकृतानि वा अन्नजलतेजोरूपाशितत्रयाधीनानि वा त्रीणि। **द्वियोनि** स्त्रीपुरुषरूपयोनिद्वयवत्। **चतुर्विधाहाराः** खाद्यलेह्यचोष्यपेयाः। विभुत्वे ज्ञानसंकोचवर्णनक्लेश इत्याह स चेति। **न विद्यत** इति। इत्युच्यत इति शेषः॥

शास्त्रभाष्ये विभुत्वादात्मनः सर्वदा सर्वत्रोपलब्धिः स्यादिति तार्किकदूषणं परिहरता तदणुत्वे स्थापिते, सर्वदेहव्यापिसंवेदननिर्वाहः कथमिति तच्छङ्काया ज्ञानगुणव्याप्तिमादायेति समाहितम्। अथ साङ्ख्येन ज्ञानमात्ररूपे आत्मनि ज्ञानगुणकत्ववादो न युक्त इत्याक्षेपे तत् स्थापितम्, आत्मनो ज्ञानशब्दव्यपदेशः कथमिति शंकाऽप्येतावता शमिता। अथ तं सांख्यं प्रति, तार्किकोक्तदूषणं तवैवापततीति वदति, अर्थात्, तमप्यात्माणुत्वं स्वीकारयति **नित्येति** सूत्रेण। तदवतारयन्, साङ्ख्यं प्रति वादावसरत्वादत्र साङ्ख्यप्राधा-

सम्प्रति ज्ञानात्मवादे तस्य सर्वगतत्वे दूषणमाह—

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा ॥ २ । ३ । ३२ ॥

अन्यथा सर्वगतत्वपक्षे, तन्त्रे ज्ञानमात्रात्मपक्षे च नित्यमुपलब्ध्यनुपलब्धी सहैव प्रसज्येयाताम्, अन्यतरनियमो वा—उपलब्धिरेव वा नित्यं स्यात्, अनुपलब्धिरेव वा। एतदुक्तं भवति—लोके तावद् वर्तमानयोरात्मोपलब्ध्यनुपलब्ध्योरयं ज्ञानात्मा सर्वगतो हेतुस्स्यात्, उपलब्धेरेव वा, अनुपलब्धेरेव वा। उभयहेतुत्वे सर्वदा सर्वत्रोभयं प्रसज्येत। यद्युपलब्धेरेव, सर्वस्य सर्वदा सर्वत्रानुपलम्भो न स्यात्। अथानुपलब्धेरेव, सर्वदा सर्वत्रोपलब्धिर्न स्यादिति। अस्माकं शरीरस्यान्तरवस्थितत्वादात्मनः तत्रैवोपलब्धिः, नान्यत्रेति व्यवस्थासिद्धिः॥

करणायत्तोपलब्धेरपि सर्वेषामात्मनां सर्वगतत्वेन सर्वैः करणैः सर्वदा संयुक्तत्वात्, अदृष्टादेरप्यनियमादुक्तदोषः समानः ॥ ३२ ॥ इति ज्ञाधिकरणम् ॥ ४ ॥

५८ कर्त्रधिकरणम् २ ३ ५ ॥

कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ २ । ३ । ३३ ॥

अयमात्मा ज्ञाता, स चाणुपरिमाण इत्युक्तम्, इदानीं किं स एव कर्ता, उत स्वयम् अकर्तैव सन् अचेतनानां गुणानां कर्तृत्वमात्मन्यध्यस्यतीति चिन्त्यते। किं युक्तम्, अकर्तैवाऽऽत्मेति। कुतः? आत्मनोऽकर्तृत्वम्, गुणानामेव च कर्तृत्वमध्यात्मशास्त्रेषु श्रूयते। तथा हि कठवल्लीषु जीवस्य, (कठ २ १८) "न जायते म्रियते" इत्यादिना जन्मजरामरणादिकं सर्वं प्रकृतिधर्मं प्रतिषिध्य, हननादिषु क्रियासु कर्तृत्वमपि प्रतिषिध्यते, (१९)

न्येनाऽऽह सम्प्रतीति। तार्किकोक्तोऽपि तार्किकमतेऽप्यात्मनोऽणुत्वास्वीकारे इत्यग्रे उपपादयिष्यति। तस्याधिकोपपादनमापेक्षत्वात्प्रकरणे उपेक्षा। ज्ञानमात्रस्वरूपपक्षे चेत्यत्र मात्रपदं तन्मतस्थितिकथनाय, न तु प्रकृते अपेक्षितम्। तथा च अन्यथेत्यस्य विभुज्ञानस्वरूपात्मवादे इत्यर्थः। कथमित्यत्रोपपादयति एतदिति। देहावच्छेदेनात्मोपलब्धिरस्ति, अन्यावच्छेदेन नास्ति। तत्रोपलब्ध्यनुपलब्धौ च को [illegible]। आत्मैवेति चेत्—अनुपलब्धिरपि देहावच्छेदेन, अन्यावच्छेदेनोपलब्धिरपि कुतो न। एकमात्रं प्रति हेतुश्चेत्, उपलम्भमात्रं सर्वावच्छेदेन स्यात्, अनुपलम्भमात्रं वेत्यर्थः। अणुत्वे तु नायं दोष इत्याह अस्माकमिति। तार्किकपक्षेऽपि दोषं कथञ्चिदानयति करणेति। आत्मनां विभुत्वात् सर्वात्मकरणानामपि सर्वसंबन्धित्वात् तत्तत्करणनिष्पादककर्मणामपि सर्वीयत्वात् तत्तददृष्टानामपि साधारणत्वात् तदधीन आत्मानुभवः सर्वकरणावच्छेदेनाप्येकैकस्यात्मनो भवितुमर्हतीति एकदेशावच्छेदेनैवात्मोपलब्धिरिति कथमिति भावः। अंशाधिकरणान्तर्गतसूत्राण्यत्रानुसंधेयानि। तत् सिद्धमात्मनो ज्ञातृत्वं ज्ञानत्वमणुत्वञ्च ॥३२॥

आत्मनो ज्ञानत्वनिरूपणानन्तरं तत्कार्यत्वसमाप्त्या कृतिनिरूपणं क्रियते इत्याशयेनाह अयमात्मेति। गुणानां सत्त्वरजस्तमोमयप्रकृतिपरिणामभूतदेहादीनाम्, बुद्धेरेव वा। अत्र सांख्यपक्षः प्राप्तः पूर्वपक्षः।

"हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम्। उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते" इति। हन्तारमात्मानं जानन् न जानात्यात्मानमित्यर्थः। तथा च भगवता स्वयमेव, 'जीवस्याकर्तृत्वं स्वरूपम्; कर्तृत्वाभिमानस्तु व्यामोहः' इत्युच्यते, (गी ३-२७) "प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः। अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते", (गी. १४-१९) "नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति", (गी. १३-२०) "कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते। पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते" इति च। अतः पुरुषस्य भोक्तृत्वमेव; प्रकृतेरेव तु कर्तृत्वम् इति—

एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्—इति। आत्मैव कर्ता, न गुणाः; कस्मात्? शास्त्रार्थवत्त्वात्। शास्त्राणि हि, 'यजेत स्वर्गकामः', 'मुमुक्षुर्ब्रह्मोपासीत' इत्येवमादीनि स्वर्गमोक्षादिफलस्य भोक्तारमेव कर्तृत्वे नियुञ्जते; न ह्यचेतनस्य कर्तृत्वेऽन्यो नियुज्यते। शासनाच्च शास्त्रम्; शासनं च प्रवर्तनम्; शास्त्रस्य च प्रवर्तकत्वं बोधजननद्वारेण; अचेतनं च प्रधानं न बोधयितुं शक्यम्। अतः शास्त्राणामर्थवत्त्वं भोक्तुश्चेतनस्यैव

हन्ता हन्तृत्वेन व्यवह्रियमाणः, हतः हतत्वेन व्यवह्रियमाणः। हन्तुमिति पदं मेतुं जन्तुमित्यादिवत् द्वितीयान्तम्; हन्तारमित्यर्थ इत्युक्तं टीकायाम्। तुमुन्नन्तत्वे हि अत्र, 'क्रियायाम्—' इति सूत्रप्रवृत्त्यभावेन, 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' इत्येवं सूत्रप्रवृत्तावपि, हननविषयमननपरेऽत्र तुमुन्प्रकृत्यर्थस्य प्रधानक्रियापश्चाद्भावित्व एव सम्प्रयोगदर्शनात् मननपाश्चात्यत्वं हनने वक्तव्यम्। हन्तेति हननक्रियाकर्तृत्वाश्रयत्वेन प्रतीते तत्समानकालिकं यद् मननम्, तदनन्तरभावित्वञ्च तस्मिन् हनने दुर्वचम्। अतो नात्र तुमुन्प्रत्यय इत्याशयः। हनने कर्तृत्वं कर्मत्वमुभयं प्रतिषिध्यत इति पूर्वपक्ष्यभिप्रायः। नन्वत्र हननक्रियामात्रे कर्तृत्वं प्रतिषिध्यते, न तु सर्वविषयम्, तत् कथमुच्यते, हननादिषु क्रियासु इत्यविशेषेणेत्याशङ्कायाम्—तत्र हननस्य प्रकृतत्वात् तावन्मात्रोक्तावपि सर्वनिषेध एवेत्यत्र वाक्यान्तरं प्रमाणयति तथाचेति। अत्र सर्वश इति पदमप्यस्ति। प्रकृतिसम्बन्धिनो गुणा एव सर्वकर्मकर्तारः। तादृशगुणमयतया कर्तृभूताहङ्कारतत्त्वाभिभूततया मोहाद् गृह्यमाणस्वस्वरूपः पुरुषः स्वात्मनि कर्तृत्वमारोपयतीति हि स्पष्टमुक्तमित्यर्थः। नान्यमित्यस्य, 'गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति' इत्युत्तरार्धम्। गुणभिन्ने कर्तृत्वं यदा न पश्यति, आत्मानञ्च गुणभिन्नं वेत्ति, तदा कपिलवत् मुक्तो भवतीत्यर्थः। कार्येति। कार्यं शरीरम्। कारणमिन्द्रियम्। तन्निष्ठे कर्तृत्वे प्रकृतिः कारणम्। कर्तृत्वं हि क्रियाश्रयत्वम्। क्रिया प्रति चाश्रयस्य कारणत्वम्। प्रकृतिपरिणामत्वात् शरीरादीनि क्रियां प्रति आश्रयत्वं कारणत्वं च लभन्ते; भोक्तृत्वं प्रति तु आत्मा आश्रयत्वात् कारणमित्यर्थः।

शास्त्रार्थवत्त्वात्। आत्मा कर्ता। तस्यैव शास्त्राणां विधायकवाक्यानामर्थवत्त्वात् नियोगरूपार्थप्रतिपादकत्वं स्यादित्यर्थः। अधिकारी हि नियोज्यो भवति। अधिकारी च फलस्वामी। स्वाम्यञ्च भोक्तृत्वमात्मन्येवोक्तं साङ्ख्यैः। एवञ्च स एव नियोज्यः। न च नियोगः प्रवृत्त्यनर्हे घटते। न

कर्तृत्वे भवेत् । तदुक्तम्, (पूर्वमी ३ ७) "शास्त्रफलं प्रयोक्तरि" इति ।

यदुक्तम्, "हन्ता चेन्मन्यते" इत्यादिना हननक्रियायामकर्तृत्वमात्मनः श्रूयत इति—तत् आत्मनो नित्यत्वेन हन्तव्यत्वाभावादुच्यते । यच्च, (गी ३ २७) "प्रकृतेः क्रियमाणानि" इत्यादिना गुणानामेव कर्तृत्वं स्मर्यत इति—तत्, 'सांसारिकप्रवृत्तिष्वस्य कर्तृता सत्त्वरजस्तमोगुणसंसर्गकृता, न स्वरूपप्रयुक्ता' इति प्राप्ताप्राप्तविवेकेन गुणानामेव कर्तृत्वमुच्यते । तथा च तत्रैवोच्यते, (गी १३ २१) "कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु" इति । तथा तत्रैवात्मनश्च कर्तृत्वमभ्युपेत्योच्यते, (गी १८ १६) "तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः । पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः" इति । (गी १८ १४) "अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् । विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम्" इति—अधिष्ठानादिदैवपर्यन्तसापेक्षे सति आत्मनः कर्तृत्वे य आत्मानमेव केवलं कर्तारं मन्यते, न स पश्यतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

च चैतन्यरहितस्य प्रवृत्तिमत्त्वम् । अतश्चेतन एव नियोज्य । कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्वैयधिकरण्यं शास्त्रेहमनभिमानितमिति भाव । शास्त्रफलं प्रयोक्तरीत्यस्य पूर्वपक्षसूत्रत्वेऽपि एतदंशमेव सिद्धान्तीयम् । फलस्य यजमानगामित्वेऽपि परिक्रयविधिबलात् ऋत्विजः कर्तृत्वं तत्र सिद्धान्तितम् । एतत्सूत्रग्रहणेन, आत्मा कर्ता, शास्त्रप्रतिपाद्यो योऽर्थः फले तद्भोक्तृत्वादिति मद्वनसूत्रसार्थो ज्ञापितो भवति ।

युक्तिरुक्ता, प्रमाणविरोधं परिहरति यदुक्तमिति । हन्तुमित्यत्र आत्मानमिति शेष । हन्ता आत्मानं प्रति हन्तृत्वेनात्मानं मन्यते चेत्, हतश्च हतत्वेन मन्यते चेत्, तदज्ञानमज्ञानमिति वाक्यद्वयेनापि आत्मनो हननकर्मत्वं न भवति नित्यत्वादित्येवोच्यते, न तु कर्तृत्वनिषेध । कर्तृत्वसामान्यनिषेधपरत्वे च हननिर्देशो न युक्त । पूर्वे, 'न हन्यते हन्यमाने शरीरे' इति नित्यत्वोपपादनशेषतया हननकर्मत्वमेव हि नेत्युक्तम् । तदेव पानेनोपपाद्यते हन्ता वा मन्यताम्, हतो वा, अन्योपि वा, प्रवृत्तिमत्त्वेऽपि आत्मनो हन्यमानत्वं न तत्त्वमित्येतावदेवात्र प्रकरणानुगुणमिति भाव । सांसारिकप्रवृत्तिषु । संसारो नाम, तद्दशाभाविषु व्यापारेषु । कर्तृत्वं स्वरूपकृतम् उपाधिकृतमिति द्विविधम् । प्रथमं मोक्षे भगवत्कैङ्कर्यादिविषयम् । द्वितीयं तु भवे तत्कर्माधीनम् । कर्म च करणकलेबरघटनेन कर्तृत्वमात्मनि जनयति । एवमात्मन एव कर्तृत्वेऽपि तस्य प्रकृतिसंसर्गविशेषभावे भावात् तदभावे चाभावात् प्रकृतावेव गुणमय्यां तत् आरोप्य व्यवह्रियते शास्त्रे इत्यर्थ । प्राप्ताप्राप्तविवेकेन । प्राप्तं भाति अन्वय, अन्वयव्यतिरेकपरिशीलनयेत्यर्थ । प्राप्तं स्वरूपप्राप्तम्, अप्राप्तम् औपाधिकमिति वा । कर्तारमिति आत्मन्येव शास्त्रेषु कर्तारं कृतति व्यवहारस्य तद्विवेचनप्रकरणेऽपि क्रियमाणत्वात् कर्तृत्वमात्मनिष्ठमिति ज्ञायते । केवलमिति । अधिष्ठानादिसहितस्यैवात्मनः कर्तृत्वे सति, तद्रहितमेव कर्तृत्वेन मन्यते चेत्, स न विवेकीत्यर्थ । चेष्टा प्राणापानादिव्यापार । दैवं पुरुषोत्तम ॥ ३३ ॥

आयवस्तुषु देहादेर्यापृतत्वेपि देहीश्वरप्रेरणविषये यत् कर्तृत्वमुच्यते, तत् आत्मन्येव स्वी

उपादानाद्विहारोपदेशाच्च । २ । ३ । ३४ ॥

(बृ. ४-१-१८) " [redacted] यथा महाराजः " इति प्रकृत्य, "एवमेवैष एतान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकाम परिवर्तते " इति प्राणानामुपादाने विहारे च कर्तृत्वमुपदिश्यते ॥ ३४ ॥

व्यपदेशाच्च क्रियायाम्, न चेन्निर्देशविपर्ययः । २ । ३ । ३५ ॥

(तै. आन. ५-१) " विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेपि च " इति लौकिकवैदिक-(वैदिकलौकिक ?) क्रियासु कर्तृत्वव्यपदेशाच्च कर्ता ॥ विज्ञानशब्देन नाऽऽत्मनो व्यपदेशः ; अपित्वन्तःकरणस्य बुद्धेरिति चेत्---एवं सति निर्देशविपर्ययः स्यात्---बुद्धेः करणत्वात् विज्ञानेनेति करणविभक्तिनिर्देशः स्यात् ॥ ३५ ॥

उपलब्धिवदनियमः । २ । ३ । ३६ ॥

आत्मनोऽकर्तृत्वे दोष उच्यते । यथाऽऽत्मनो विभुत्वे नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्ग इत्यादिनोपलब्धेरनियम उक्तः ; तद्वत् आत्मनोऽकर्तृत्वे प्रकृतेश्च कर्तृत्वे तस्याः सर्वपुरुषसाधारणत्वात् सर्वाणि कर्माणि सर्वेषां भोगाय स्युः ; नैव वा कस्यचित् । आत्मनां विभुत्वाभ्युपगमात् संनिधानमपि सर्वेषामविशिष्टम् । अत एव चान्तःकरणादीनामपि नियमो नोपपद्यते ; यदायत्ता व्यवस्था स्यात् ॥ ३६ ॥

कर्तृव्यमिति दर्शयितुं सूत्रान्तरम् । स यथेति । 'स यथा महाराजो जानपदान् गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्तते, एवमेवैष एतत्प्राणान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकाम परिवर्तते ' (बृ. ४-१-१८) इति स्वप्नविषयं वाक्यम् । प्राणान् इन्द्रियाणि । स्वे शरीरे स्वप्नकालसृष्टे शरीरे । परिवर्तते विहरति । इन्द्रियाणां शरीरस्य च कर्मत्वाधिकरणत्वाभ्यां निर्देशात् कर्तृत्वं हि आत्मनिष्ठमेव ॥ ३४ ॥

एवं क्वचित् कर्तृत्वे सिद्धे बाह्यविषयकसद्वारककर्तृत्वमपि आत्मन एव । श्रुतिरपि तथैव स्पष्टमाह ; देवो मनुष्य इत्येवमनिर्दिश्य विज्ञानमिति आत्मनः स्वरूपेण निर्देशादित्याशयेनाह व्यपदेशादिति । क्रिया वैदिकी लौकिकी च । एवंसतीति । अन्तःकरणपरत्वे विज्ञानशब्दे करणे ल्युट् । करणं नाम कृतिसाधनम्, न क्रियाकर्तृ । अतस्तृतीया स्यात् । न च जानात्यनेनेति ज्ञानविषये साधकतमत्वेऽपि क्रियाविषये कर्तृत्वमेवेति वाच्यम्, ज्ञातृत्वभोक्तृत्वकर्तृत्वानां सामानाधिकरण्यावश्यकतायाः प्रथमसूत्र एवोक्तत्वात् । साङ्ख्यस्य बुद्धौ कर्तृत्वस्येष्टत्वेऽपि श्रुतेरयमर्थो न भवतीत्येवोच्यमानत्वाच्च । अतो विज्ञानपदस्यान्तःकरणपरत्व यदि श्रुतीष्टम्, तथासति निर्देशविपर्ययः स्यात् । यतः स एव दृष्टः 'मनसैवानुद्रष्टव्यम्', 'एषां प्राणाना विज्ञानेन विज्ञानमादाय,' 'बुद्ध्या यथा धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः' इत्येवमिति भावः ॥ ३५ ॥

प्रकृतेर्विभुत्वादिति वक्तव्ये आत्मनां विभुत्वाभ्युपगमादिति कुत उक्तमित्यत्राह अतएव चेति । सर्वसाधारणमेकं विभु प्रकृतिद्रव्यं न कर्तृ, किंतु प्रतिनियतं परिमितमन्तःकरणम्, एवञ्च तत्संनिहितः तत्कर्तृकक्रियाफलभोक्तेत्युक्तावपि तत्संनिधान सर्वात्माविशिष्टमित्यर्थः ॥ ३६ ॥

शक्तिविपर्ययात् । २ । ३ । ३७ ॥

बुद्धेः कर्तृत्वे कर्तुरन्यस्य भोक्तृत्वानुपपत्तेर्भोक्तृत्वशक्तिरपि तस्या एव स्यादित्यात्मनो भोक्तृत्वशक्तिर्हीयेत । भोक्तृत्वं च बुद्धेरेव सम्पद्यत इति आत्मसद्भावे प्रमाणाभावश्च स्यात् । (सा का) "पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात्" इति हि तेषामभ्युपगमः ॥ ३७ ॥

समाध्यभावाच्च । २ । ३ । ३८ ॥

बुद्धेः कर्तृत्वे मोक्षसाधनभूतसमाधावपि सैव कर्त्री स्यात् । स च समाधिः प्रकृतेरन्योऽस्मीत्येवंरूपः, न च, प्रकृतेरन्योऽस्मीति प्रकृतिः समाधातुमलम् । अतोऽप्यात्मैव कर्ता ॥

नन्वात्मनः कर्तृत्वेऽभ्युपगम्यमाने सर्वदा कर्तृत्वान्नोपरमेतेत्यत्राह—

यथा च तक्षोभयथा । २ । ३ । ३९ ।

वागादिकरणसम्पन्नोऽप्यात्मा, यदेच्छति, तदा करोति, यदा तु नेच्छति, तदा न करोति—यथा तक्षा वास्यादिकरणसंनिधानेऽपि इच्छानुगुण्येन करोति, न करोति च । बुद्धेस्त्वचेतनायाः कर्तृत्वे तस्याः भोगवाञ्छादिनियमकारणाभावात् सर्वदा कर्तृत्वमेव स्यात् ॥

इति कर्त्रधिकरणम् ॥ ५ ॥

५९ परायत्ताधिकरणम् २-३-६

परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ २ । ३ । ४० ॥

इह जीवस्य कर्तृत्वं किं स्वातन्त्र्येण उत परमात्मायत्तमिति । किं प्राप्तम्? स्वातन्त्र्ये

शक्तिविपर्ययात् । भोक्तृत्वशक्तेरपि बुद्धौ प्रसक्ते आत्मासिद्धिः ॥ एवमात्मस्थाने बुद्धेरभिषेके बुद्धिरूपकरणशक्तिरन्यैवेत्यसम्मतमेव ॥ ३७ ॥

मोक्षार्थसमाधिः स्वस्मिन् प्रकृत्यन्यत्वविषयकः तस्मिन् कर्तृत्वं प्रकृतिपरिणामादेः कथमित्याह समाधीति । समाध्यभावप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ३८ ॥

नोपरमेतेति । सुषुप्त्यपवर्गादि न स्यादिति भावः । करोति न करोति चेति । यथा सर्वक्रियाकर्तृत्वं न सर्वदेति तत्तत्क्रियाविशेषकर्तृत्वं कादाचित्कं सहकारिकारणसमवधानायत्तम्, तथा कदाचित् तदभावात् कर्तृत्वमेवाभावोऽपीति । भोगवाञ्छेति । भोगस्य बुद्धौ स्वीकारे हि तद्वाञ्छा नियामिका स्यात् । न च परार्थायास्तस्याः भोगाश्रयत्वमस्तीति भावः ॥ ३९ ॥

ज्ञानकर्मकृतिरूपधर्मनिरूपणानन्तरं तद्धर्म परायत्ततः निरूप्यते । अथवा कृते कारणमन्यत्र निरूप्यते, परस्यैव कारणमिति प्रोच्यते । अत इहापि हेतुहेतुमद्भाव एव सङ्गतिः । वियदादेर्नित्यत्वकार्यत्वश्रुतिविरोधः, जीवात्मजन्माजन्मश्रुतिविरोधः, आत्मनो चिन्मात्रत्वज्ञातृत्वश्रुतिविरोधः, तेज आदेरात्मकार्यत्वतदन्यकार्यत्वश्रुतिविरोधः, आत्मनः कर्तृत्वाकर्तृत्वश्रुतिविरोधश्च परिहृताः । अथ विधिनिषेधश्रुतिभिरन्तर्यामिश्रुतेर्विरोधः परिह्रियते । जीवः परमात्मदत्तकरणकलेवरान्वितस्तदधीनगुणैश्वर्याधीनः सन्

णोति। परमात्मायत्तत्वे हि विधिनिषेधशास्त्रानर्थक्यं प्रसज्येत। यो हि स्वबुद्ध्या प्रवृत्तिनिवृत्त्यारम्भशक्तः, स एव नियोज्यो भवति। अतः स्वातन्त्र्येणास्य कर्तृत्वम्—

इति प्राप्तेऽभिधीयते-परात्तु तच्छ्रुतेः—इति। तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति; तत्—कर्तृत्वमस्य जीवस्य परात्—परमात्मन एव हेतोर्भवति, कुतः? श्रुतेः—(तै आर ३-११ १०) 'अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा", (बृ. ५-७-२२) "य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः" इति। स्मृतिरपि, (गी. १५-१५) "सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिः ज्ञानमपोहनं च", (गी.१८-६१) "ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति। भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया" इति ॥ ४० ॥

नन्वेवं विधिनिषेधशास्त्रानर्थक्यं प्रसज्येतेत्युक्तम्—तत्राह—

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ २ । ३ । ४१ ॥

सर्वासु क्रियासु पुरुषेण कृतं प्रयत्नम् उद्योगमपेक्ष्यान्तर्यामी परमात्मा तदनुमतिदानेन प्रवर्तयति। परमात्मानुमतिमन्तरेणास्य प्रवृत्तिर्नोपपद्यत इत्यर्थः। कुत एतत्? विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्य—आदिशब्देनानुग्रहनिग्रहादयो गृह्यन्ते। यथा द्वयोः साधारणे

परमात्माधीनहितकारिपुरुषाद्युपदेशादिलब्धज्ञानः इच्छन् प्रवर्तते इति परम्परया परमात्माधीनत्वं प्रयत्नस्य सर्वसमतम्। एतदतिरिक्तमन्तःप्रविश्य नियमनं नाम किमपि स्वीकार्यम्। तच्चेत् नियमनं दारुयन्त्रादिवत् जीवमवशं प्रवर्तयेत्, तर्हि किं विधिनिषेधैः। उपदेशजनितज्ञानमूले च प्रयत्ने पुनरन्तःप्रेरणं हि व्यर्थमेवेति पूर्वः पक्षः। शरीरात्मभावस्थले शरीरव्यापारस्य सर्वस्य पुरुषान्तराकृतस्याऽऽत्मसंकल्पाधीनतायाः नियतत्वात् जीवात्मनाश्च परमात्मशरीरत्वात् तच्चेष्टाया तत्संकल्पाधीनत्वमवर्जनीयम्। अतोऽन्तर्यामिश्रुतयो न बाध्या इति सिद्धान्तः ॥ ४० ॥

तर्हि यथा जीवात्मसंकल्पादेव शरीरे व्यापारा भवन्ति, न तत्र शरीरं प्रति विधिनिषेधयोरावश्यकता, प्रसक्तिर्वा, तथा परमात्मप्रेरणादेव जीवकृतौ जनितुमर्हायां किं विधिनिषेधोपदेशेन। न चोपदेशलब्धं ज्ञानं परमात्मप्रेरणामुपकरिष्यत्यन्यथा प्रेरयितुं प्रसक्ष्यति-इति शङ्कापरिहरणाय कृतेत्यादि सूत्रम्। यं प्रयत्नं दृष्ट्वा परमात्मा जीवं नियमयति, स प्रयत्नो विधिनिषेधजज्ञानाद्यधीन इति न तद्वैयर्थ्यमिति समाधिः। कृतप्रयत्नपदेन पूर्वजन्मादिकृतं पुण्यपापारम्भकं कर्म शाङ्करेष्टम्। इह एकैकक्रियाया निष्पादनीयाया आन्तं यावन्तः प्रयत्ना अपेक्षिताः तावत्सु प्रथम उद्योगः कृतप्रयत्नपदार्थ इति ज्ञायते। प्रयत्नपदमपि समञ्जसमतः। विहितप्रतिषिद्धे विधिनिषेधौ। आदिपदेन निग्रहानुग्रहलौकिककर्मविषयकेष्टसाधनत्वविमर्शादिग्रहणम्। अस्तु वा अविहिताप्रतिषिद्धकर्मविषयेऽनुदासीनत्वमेव। प्रथमवदेव द्वितीयादेः स्वसामग्रीत एव संभवात् किं परमात्मनियमनेनेत्यत्राह अनुमतिमन्तरेणेति। शास्त्रबलादस्यापि कारणत्वमेष्टव्यम्। अनुमतिमन्तरा न भवतीत्यत्र लौकिकोदाहरणमप्याह यथेति। द्वयोः पुरुषयोः साधारणात् धनात्

धने परस्वत्वापादनमन्यतरानुमतिमन्तरेण नोपपद्यते अथापीतरानुमते (तें) स्वेनैव कृतमिति (इतरानुमतेः स्वेनैव कृतेति) तत्फलं स्वस्यैव भवति । पापकर्मसु निवर्तनशक्तस्याप्यनुमन्तृत्वं न निर्दयत्वमावहतीति साङ्ख्यसमयनिरूपणे प्रतिपादितम् ॥ नन्वेवम्, (कौषी ३ ९) "एष ह्येव साधु कर्म कारयति तम्, यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषति । एष एवासाधु कर्म कारयति तम्, यमधो निनीषति" इत्युन्निनीषयाऽधोनिनीषया च स्वयमेव साध्वसाधुनी कर्मणी कारयतीत्येतन्नोपपद्यते ॥ उच्यते—एतन्न सर्वसाधारणम् ॥ यस्त्वतिमात्रपरमपुरुषानुकूल्ये व्यवसितः प्रवर्तते, तमनुगृह्णन् भगवान् स्वयमेव स्वप्राप्त्युपायेष्वतिकल्याणेषु कर्मस्वेव रुचिं जनयति । यश्चातिमात्रप्रातिकूल्ये व्यवसितः प्रवर्तते, तं निगृह्णन् स्वप्राप्तिविरोधिष्वधोगतिसाधनेषु कर्मसु सज्जयति (मज्जयति ?) (रुचिं जनयति) । यथोक्तं भगवता स्वयमेव, (गी १०-८) "अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते । इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः" इत्यारभ्य, "तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते", (गी १० १०, ११) "तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः । नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता" इति । तथा (गी १६-८) "असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम्" इत्यादि, (गी १६ १८) "मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्य-

---

स्वत्वस्य पृथक्करणरूपं दानमप्यनुमतिमन्तरा न भवति । दम्पतिधनविषये तु न पृथक्करणम्, नाप्येकमात्रस्य फलम् । इयान् विशेषः—लौकिके सम्मत्यनुमतिं सँपादयति । ईश्वरस्तु तेन प्रार्थितोऽप्यप्रार्थितोऽपि प्रथमप्रयत्नं दृष्ट्वा स्वयमेव तमनुमन्यते, प्रत्यवायकस्तत्र कश्चिदननुमत्य प्रयत्नं मोघयत्यपि । अनुमत्यनन्तरमपि इष्टसाधनत्वज्ञानस्येच्छायाश्च कृतिं प्रति कारणत्वमस्त्येव, तदभावे तदभावात् । एवमेव न यावदन्तर्यामिवत् प्रेरणम् । तथाच, [illegible] कर्म अस्य फलतु इति सामान्येन परमात्मसङ्कल्परूपनिग्रहानुग्रहात्मकनियमनात् ज्ञानेच्छावत् प्रवृत्तिर्जायमाना अर्थात् देशकालानुसारोपनिपतितभोग्यवस्तुविशेषविषयिणी भवति । अथ तत्तद्व्यक्तिविषयकतयैव तत्प्रवृत्तिमनुमन्यते इति सर्वोऽपि प्रवृत्तितत्सङ्कल्पाधीनैव । तत्तद्भोगस्य, अन्यार्थसमुपनता या व्यक्तिः तद्विषयकत्वस्य यादृच्छिकत्वात् तत्र प्रथमप्रवृत्तावुदासीनत्वे परस्य, तथैव तदा निवारकत्वाभावरूपमनुमन्तृत्वमपि । प्रवृत्तिहेतुसङ्कल्पवत्त्वरूपमनुमन्तृत्वं [illegible] द्वितीयादिप्रवृत्तौ । अत सर्वत्रापि किञ्चिद्रूपेण प्रवर्तकत्वमप्यस्त्येव । तथापि अत्यन्तानुकूल्यप्रातिकूल्यान्यतरव्यवसितपुरुषविषये कश्चित् प्रथमप्रवृत्तिरपि विषयविशेषापादनतन्नियमनाधीनेति, 'एष ह्येव साधु' इति सर्वादिशास्त्रनिर्देशादवगम्यते । एवमेन्द्रजालिकविषये पुण्यत्वेन पुण्यस्य पापत्वेन पापस्य वा विनिर्धारणरूपतया क्लृप्ते पुण्ये पापे वा सति तदधीनसङ्कल्पोऽपि प्रवर्तकत्वरूपो भाव्यः । अनिच्छतोऽपि बलान्निवेशनरूपनियमनं [illegible] नेष्यते इति भावः । श्री वासार्य श्रीदेशिककृतग्रन्थसामरस्यमन्यत्र व्यक्तयिष्याम ।

कृता संपादिता । इतरानुमते[ ]स्वेनैव कृतमिति पाठे अनुमत्यनन्तरं परस्वत्वापादनरूपं दानं स्वमात्रकृतमित्यर्थः । असत्यम् सत्यशब्दवाच्यब्रह्मानुपादानकम्, अप्रतिष्ठितम् ब्रह्मानाधारकम् ।

द्वयकाः" इत्यन्तमुक्त्वा, (गी १६-१९) "तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान्। क्षिपाम्यजस्रमशुभान् आसुरीष्वेव योनिषु" इत्युक्तम् (इति?) ॥ ४१ ॥ इति परायत्ताधिकरणम् ॥

६०. अंशाधिकरणम् २-३-७ ॥

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके। २। ३। ४२॥

जीवस्य कर्तृत्वं परमपुरुषायत्तमित्युक्तम्; इदानीं किमयं जीवः परस्मादत्यन्तभिन्नः, उत परमेव ब्रह्म भ्रान्तम्, उत ब्रह्मैवोपाध्यवच्छिन्नम्, अथ ब्रह्मांश इति संशय्यते। श्रुतिविप्रतिपत्तेः संशयः। ननु, (शारी. २-१-१५) "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः", (शारी.

एवं नियन्तृनियाम्यभावरूपसंबन्धे उक्ते शेषशेषिभावादिसर्वसंबन्धप्रयोजकाकारोऽथ प्रतिबोध्यते। अंशत्वान्यत्वानन्यत्वबोधकश्रुतिविप्रतिषेधपरिहारार्थमिदमधिकरणम्। आत्मनां ब्रह्मांशताबोधकप्रमाणानि सिद्धान्तेऽपि यथाश्रुतार्थानि न भवितुमर्हन्तीति कृत्वा तद्वदेव भेदाभेदश्रुतीनामेकतरादरणेनान्यतरान्यथानयनमस्त्विति तत्तन्मतपक्षपातिनो मन्यन्ते। तन्निरास इह क्रियते। क्वचिदन्यथानयनेऽन्यत्राप्यनाश्वासः प्रसक्तो यथाशक्ति परिहरणीय इति अंशताबोधकप्रमाणयथाश्रुतार्थरक्षणमेतत्कृत्यम्। तत्र शरीरात्मभावस्वीकारेण विधिनिषेधवैयर्थ्यापादकपरायत्तैकस्वभावकल्पनाद्वरं राजभृत्यन्यायेनात्यन्तभेद इति केचित्। अभेदश्रुतिरक्षणेन भेदश्रुतित्याग एव युक्त इति परे। तत्र उभयश्रुतिसमादरणेन अंशश्रुतिसामञ्जस्यमेव स्थाप्यते। श्रुतेः प्रतिपत्तेरिति नानात्वैकत्वश्रुतिविरोधादित्यर्थः। अद्वैतिकमतनिरसनं न प्रकृतमिति। ननु नानात्वमङ्गीकृत्य विशिष्टवेषेण एकत्वश्रुतिनिर्वाहस्य प्रागेव कृतत्वात् कथं विरोधशङ्केति पृच्छति नन्विति। विप्रतिपत्तिपरिहारो हि विशिष्टवेषमादाय कार्यः। विशिष्टस्यमेव स्वभाव इत्यत्रैव विवादे प्राप्ते विप्रतिपत्तिः पुनरुन्मज्जतीति भावः। अत्यन्तभिन्नत्वमिह शरीरात्मभावरहितत्वे सति भिन्नत्वम्। शरीरलक्षणे 'यदगस्थं द्रव्यम्' इति निवेशात् देहपरिग्रहकालिकविलक्षणधर्मभूतज्ञानावस्थचेतनशरीरकत्वमात्रेण, अर्थात् अचिद्विशिष्टतादशायां जीवशरीरकत्वमात्रेण अन्तर्यामिश्रुत्यादेरुपपन्नत्वात् शुद्धजीवस्वरूपस्यापि ब्रह्मशरीरत्वं न वक्तव्यम्। अतो विशिष्टवस्त्वेकदेशत्वमेव जीवस्येत्यस्याभावात् तादृशमंशत्वं दुर्वचम्। तादृशांशत्वस्वीकारे परमात्मनोऽप्यंशत्वापत्तिश्च। किञ्च शरीरत्वस्य आधेयत्वविधेयत्वशेषत्वविशेषरूपतया तेषामाकाराणां शरीरवाचिशब्दप्रयोगे प्रतीत्यभावाच्च न तावद्विशिष्टवाचित्वसंभवः। अवयवत्वरूपांशत्वं तु ब्रह्मणो निरवयवत्वात् दुर्वचमेव। औपाधिकप्रदेशत्वमंशत्वमित्युक्तौ तु अंशशब्दमुख्यार्थस्त्यक्त एव भवति। एवञ्च समुद्रे गोष्पदस्येव, मेरोरंशः किरीट इत्यत्रेव च, ब्रह्मैकदेशनिरूपितसाजात्यमात्रेणाप्यंशशब्दनिर्वाहात् अत्यन्तभेद एवास्त्विति कश्चित् पक्षः। अथ भेदाभेदश्रुत्योरेकतरप्राबल्ये स्वीकर्तव्ये प्रमाणान्तराप्राप्ताभेदबोधकश्रुतिप्राबल्यमेव युक्तम्, अंशत्वश्रुतिश्चास्मिन् पक्षे न पूर्वपक्ष इवात्यन्तगौणतां लभते इति द्वितीयः पक्षः। तत्र ब्रह्मणो जीवैक्ये तद्दोषदुष्टत्वापत्तिरिति पूर्ववाद्युद्भाव्यदोषपरिहाराय सर्वमिथ्यात्वस्वीकारेण जीवब्रह्माभेदः शांकराद्दतः। सर्वमिथ्या-

२ १ २२) "अधिकं तु भेदनिर्देशात्" इत्यत्रैवायमर्थो निर्णीत ॥ सत्यम्, स एव नाना त्वैकत्वश्रुतिविप्रतिपत्त्या आक्षिप्य जीवस्य ब्रह्मांशत्वोपपादनेन विशेषतो निर्णीयते। यावद्धि जीवस्य ब्रह्मांशत्वं न निर्णीतम्, तावत् जीवस्य ब्रह्मणोऽनन्यत्वं, ब्रह्मणस्तस्मादधिकत्वं च न प्रतितिष्ठति। किं तावत् प्राप्तम्?

अत्यन्तभिन्न इति। कुतः? (श्वे १ ९) "ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ" इत्यादिभेद-निर्देशात्। ज्ञाज्ञयोरभेदश्रुतयस्तु, 'अग्निना सिञ्चेत्' इतिवत् विरुद्धार्थप्रतिपादनादौपचा रिक्यः। ब्रह्मणोंऽशो जीव इत्यपि न साधीयः। एकवस्त्वेकदेशवाची ह्यंशशब्दः। जीवस्य ब्रह्मैकदेशत्वे तद्गता दोषा ब्रह्मणि भवेयुः। न च ब्रह्मखण्डो जीव इत्यंशत्वोपपत्तिः, खण्ड नानर्हत्वात् ब्रह्मणः, प्रागुक्तदोषप्रसङ्गाच्च। तस्मादत्यन्तभिन्नस्य च तदंशत्वं दुरुपपादम्।

यद्वा भ्रान्तं ब्रह्मैव जीवः। कुतः? (छा ६ १० ३) "तत्त्वमसि", (बृ ६ ५ ४) "अयमात्मा ब्रह्म" इत्यादिब्रह्मात्मभावोपदेशात्। नानात्ववादिन्यस्तु प्रत्यक्षादिसिद्धार्था-नुवादित्वादनन्यथासिद्धाद्वैतोपदेशपराभिः श्रुतिभिः प्रत्यक्षादय इवाविद्यान्तर्गताः ख्याप्यन्ते।

अथवा ब्रह्मैवानाद्युपाध्यवच्छिन्नं जीवः। कुतः? तत एव ब्रह्मात्मभावोपदेशात्। न चायमुपाधिर्भ्रान्तिपरिकल्पित इति वक्तुं शक्यम्, बन्धमोक्षादिव्यवस्थानुपपत्तेः—इति—

एवं प्राप्तेऽभिधीयते ब्रह्मांश इति। कुतः? नानाव्यपदेशात्, अन्यथा च—एकत्वेन व्यपदेशात्। उभयथा हि व्यपदेशो दृश्यते। नानात्वव्यपदेशस्तावत् स्रष्टृत्वसृज्यत्व नियन्तृत्वनियाम्यत्व सर्वज्ञत्वाज्ञत्व स्वाधीनत्वपराधीनत्व शुद्धत्वाशुद्धत्व-कल्याणगुणाकरत्वतद्वि परीतत्व-पतित्वशेषत्वादिभिर्दृश्यते। अन्यथा च—अभेदेन व्यपदेशोऽपि, "तत्त्वमसि" "अयमात्मा ब्रह्म" इत्यादिभिर्दृश्यते। अपि दाशकितवादित्वमधीयत एके- (ब्रह्मसूक्ते) "ब्रह्म दाशा

त्वे भ्रमरूपानन्त्यर्थोपदेश-बन्धमोक्षादिव्यवस्थादि सर्वमेव न घटत इति औपाधिकभेदवादो भास्करेष्ट। अनुपहितप्रदेशे दोषाभावमात्रेण अर्थान्तरोपन्यासवचनिर्वहणमेतत्पक्षे।

ज्ञाज्ञाविति। इद शुद्धजीवस्वरूपेऽपि भेददर्शकं वाक्यम्। अन्तर्गताः ख्याप्यन्त इति। अवि-द्यारूपमिथ्यावस्तुमूलभेदपरत्वेन नानात्वश्रुतिभिरनूद्यन्त इत्यर्थः। तत एव पूर्वोक्तादेव। एवं प्राप्त इति। अंशत्वं जीवस्योक्तमौपचारिकं वा मुख्यं वेति विचार एवान्ततः पर्यवसानम्। औपचारिकमित्येव पूर्वपक्षः। मुख्यमंशत्वं स्थापयति, अभिधीयते ब्रह्मांश इति। परस्परं दृश्यमानभेदाभेदश्रुतिभिरेव अंशशब्द मुख्यार्थस्वीकारमार्गोऽप्युपदिश्यत इति ज्ञापयितुं सूत्रे नानेत्यादिहेतव उपन्यस्यन्ते। तत्राद्वैतखण्डन शिष्टेन। पुरोहितोऽयं राजेतिवत् अभेदश्रुतिं स्तुतिपरतया नेयेति द्वैतिमतं सर्वथा न भवतीति ज्ञापयि तुम्—अपि दाशेत्यादिभागः। तर्हि सर्ववाक्यसाधारण्याय कार्यकारणभावादिपरत्वमेवाभेदवाक्यविवक्षित-मस्तु इति चेत् एवं लक्षणया निर्वाहस्य ब्रह्मणि जीवदोषपरिहारकतया श्रेयस्त्वेऽपि अंशशब्दार्थविचारे द्वैतवादादद्वैतवादे किञ्चिन्मुख्यत्वमस्तीति ज्ञापनार्थं सूत्रकृता अभेदश्रुत्युपन्यसनमेवमधिक

ब्रह्म दासा ब्रह्मेमे कितवाः" इत्याथर्वणिका ब्रह्मणो दाशकितवादित्वमप्यधीयते । तत सर्वजीवव्यापित्वेनाभेदो व्यपदिश्यत इत्यर्थः । एवमुभयव्यपदेशमुख्यत्वसिद्धये जीवोऽयम्, ब्रह्मणोंश इत्यभ्युपगन्तव्यः । न च भेदव्यपदेशानां प्रत्यक्षादिप्रसिद्धार्थत्वेनान्यथासिद्धत्वम् । ब्रह्मसृज्यत्व-तन्नियाम्यत्व-तच्छरीरत्व-तच्छेषत्व-तदाधारत्व तत्पाल्यत्व-तत्संहार्यत्व-तदुपासकत्व-तत्प्रसादलभ्यधर्मार्थकाममोक्षरूपपुरुषार्थभाक्त्वादयः, तत्कृतश्च जीवब्रह्मणोर्भेदः प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वेनानन्यथासिद्धः । अतो न जगत्सृष्ट्यादिवादिनीनां प्रमाणान्तरसिद्धभेदानुवादेन मिथ्यार्थोपदेशपरत्वम् । न च-अखण्डैकरसचिन्मात्रस्वरूपेण ब्रह्मणा आत्मनोऽतद्भावानुसन्धानम्, बहुभवनसङ्कल्पपूर्वकवियदादिसृष्टिम्, जीवभावेन तत्प्रवेशम्, विचित्रनामरूपव्याकरणम्, तत्कृतानन्तविषयानुभवनिमित्तसुखदुःखभागित्वम्, अभोक्तृत्वेन तत्र स्थित्वा तन्नियमनेनान्तर्यामित्वम्, जीवभूतस्य स्वस्य कारणब्रह्मात्मभावानुसन्धानम्, संसारमोक्षम्, तदुपदेशशास्त्रं च कुर्वाणेन भ्रमितव्यमित्युपदिश्यते, तथा सति उन्मत्तप्रलपितत्वापातात् ।

उपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्म जीव इत्यपि न साधीयः, पूर्वनिर्दिष्टनियन्तृत्वनियाम्यत्वादिव्यपदेशबाधादेव । न हि देवदत्तादेरेकस्यैव गृहाद्युपाधिभेदान्नियन्तृनियाम्यभावादिसिद्धिः ।

अत उभयव्यपदेशोपपत्तये जीवोऽयं ब्रह्मणोंश इत्यभ्युपेयम् ॥ ४२ ॥

नानात्वश्रुतीनां प्रथमं निर्देशात् अद्वैतवादनिरासे नैर्भर्यं ततो द्वैतवादश्रेयस्त्वसंमतिश्च सूत्रकृतो ज्ञायते । एवं दाशाद्यैक्यप्रदर्शनम्-अत्यन्तानुपपन्नस्य नीचैक्यस्य श्रुतिप्रतिपन्नत्वात् स्वरूपैक्यं न श्रुतिसंमतमिति प्रतिबोध्याद्वैतखण्डनार्थमपि । जीवात्मा ब्रह्मांशः तद्भिन्नत्वतदभिन्नत्वोभयप्रकारकश्रौतबोधविषयत्वादिति सूत्रार्थः । किमिदमंशत्वमिति उपरितनैः सूत्रैरवगमयिष्यते । नानात्वेति । सूत्रे नानाशब्दो नानात्वपरः । अपि दाशेति । अत्यन्तनीचजीवराद्यभेदोऽपि श्रुतः । नेदं वाक्यं ब्रह्माभेदेन दाशादिस्तुतये; दाशादेः प्रकरणार्थत्वाभावात् । न च ब्रह्मनिन्दार्थं, तस्यानिन्द्यत्वात् । अतोऽयमभेदः तात्त्विक एव । अथापि न स्वरूपैक्यम्, नीचोच्चभावादिति भावः । शाङ्करपक्षं निरस्यति न च भेदेति । उपदिश्यमानानामर्थानां प्रमाणान्तरासिद्धत्वेऽपि अद्वैतश्रुतिबलेन मिथ्यात्वं स्वीकृत्य मिथ्यार्था एवोपदिश्यन्त इत्युक्तौ को दोष इत्यत्र विशदयति न चाखण्डेति । ब्रह्मणेत्यस्य कुर्वाणेनेति विशेषणम् । भ्रमितव्यम् भ्रान्तेन भाव्यम् । अयमर्थः—ब्रह्म बहुभवनसंकल्पपूर्वकवियदादिसृष्टिप्रभृति-तदुपदेशशास्त्रपर्यन्तकारित्वेन वेदेन साक्षादुपदिश्यते । इदञ्च निर्विशेषब्रह्मणि स्वप्रकाशे कथं स्यात् । अतोऽन्यथानुपपत्त्या तेन आत्मनोऽतद्भावानुसंधानं कुर्वता भ्रान्तेन, सृष्ट्यादि बहुकर्तृत्वभ्रान्तिमता च भाव्यमिति अस्मिन्नुपदेशे शास्त्रपर्यवसानमिति । एष वादो न युक्तः । अखण्डैकरसचिन्मात्रत्वे स्वरूपतिरोधान-विपरीतानुसंधान-तदधीनकार्यादिकल्पनानवकाशेन सर्वस्योन्मत्तप्रलपितत्वापातादिति ॥ अत इति । पूर्वमेव सूत्रकृता अनन्यत्वं जीवस्य, जीवाद् ब्रह्मणोऽधिकत्वं जीवेऽवस्थितत्वं जीवशरीरकत्वं जीववाचिशब्दमुख्यार्थत्वं सर्वमुक्तम् । स शरीरात्मभावः अपृथक्सिद्धप्रकारत्वरूपांशत्वात्मकः इति आधेयत्वविधेयत्वादिप्रयोजकाकारवर्णनमत्र

मन्त्रवर्णात् । २ । ३ । ४३ ॥

(पु सू) "पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि" इति मन्त्रवर्णाच्च ब्रह्मणोंऽशो जीवः । अंशवाची हि पादशब्दः । "विश्वा भूतानि" इति जीवानां बहुत्वाद्बहुवचनं मन्त्रे । सूत्रेऽपि अंश इत्येकवचनं जात्यभिप्रायम् । (शारी २ ३ १४) "नात्मा श्रुतेः" इत्यत्राप्येकवचनं जात्यभिप्रायम्, (श्वे ६-१३) "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्" इत्यादिश्रुतिभ्य ईश्वराद्भेदस्यात्मनां बहुत्वनित्यत्वयोश्चाभिधीयमानत्वात् । एवं नित्यानामात्मनां बहुत्वे प्रामाणिके सति ज्ञानस्वरूपत्वेन सर्वेषामेकरूपत्वेऽपि भेदकाकार आत्मयाथात्म्यवेदनक्षमैरवगम्यते । (शारी २ ३ ७) "असंततेश्चाव्यतिकरः" इत्यनन्तरमेव चात्मबहुत्वं वक्ष्यति ॥ ४३ ॥

अपि स्मर्यते । २ । ३ । ४४ ॥

क्रियते इति शुद्धजीवब्रह्मस गस्य सर्वमूलत्वैव ज्ञापनम् । 'स ब्रह्मा सोऽक्षर परम स्वराट्' इति षड्ब्रह्मशिवाद्यविशेषं मुक्तस्यापि शरीरात्मभाव उक्त इहानुसंधेयः ॥ आधेयत्वविधेयत्वाङ्गीना विशेषतो भानाभावेऽपि संसर्गभूतत्न्म्प्रमोक्षकात्स्न्यविसद्धप्रकारत्वमस्तमिति निगूढम् ॥ ४२ ॥

एवं भेदाभेदश्रुतिमूलकार्यापत्त्या जीवानामंशत्वमुपपाद्य तत्र साक्षात् श्रुतिमेव दर्शयति मन्त्रेति । वर्णशब्दः पादशब्दोऽप्यंशार्थक इति ज्ञापनाय । वेदेषु पादत्वस्य अमृते पादत्रयस्य च श्रवणात् सर्वेषां जीवानामविशेषेणांशत्वसिद्धिः । ब्रह्माभिन्नानामेव पतत्पादचतुष्टयतया निर्देशात् तदतिरिक्ततया ब्रह्मण अस्येति षष्ठ्या निर्देशाच्च स्वस्वरूपैकदेशत्वरूपपादत्वमत्राविवक्षितमिति स्वगूढाशयज्ञापनार्थं च वर्णपदम् । तदत्र भेदश्रुत्यविरोधिनोंऽशत्वस्य विवक्षा । एवं जीवानां बहुत्वस्यानेकांशत्वस्य चावगमात् एकवचनमविवक्षितार्थमित्याह सूत्रेऽपीति । तद्बहुत्वे, पादभूतानां ब्रह्मणो भेदे च स्पष्टश्रुतिमपि दर्शयति नित्य इति । ननु नित्यत्वचेतनत्वादिसर्वाकारसाम्ये सति, "तस्य तादृग्वेति न कश्चिद् विशेषः" इति न्यायात् सर्वात्मैक्यमेव स्यादिति चेत्—भेदश्रुतिविरोधात् । गोत्वाश्वत्वखण्डत्वमुण्डत्वादिवत् भेदकभासकरूपाकाराभावे कथं भेद इति चेत्, तत्राह एवमिति । एकरूपेषु परमाणुषु प्रतिव्यक्ति विशेषो भेदको वैशेषिकैरिष्टः । तथाऽस्माभिरिष्यते, विशेषाणां विशेषान्तराभावेऽपि भेदेन ग्रहणवत् आत्मव्यक्तीनामेव भेदेन भानप्रयोजकत्वौचित्यात् । एवं बद्धेषु भेदकाकारो धर्मभूतज्ञानवैलक्षण्यम्, मुक्तादिष्वपि तदनिर्वचनीयमाण कैङ्कर्याद्यनुगुणसंकल्पभेदादितो वैलक्षण्यं सुवचम् । विग्रहरहिते गुणमात्रपरेष्वपि स्वरूपभूतमविच्छिन्नसर्वत्रव्याप्तत्वमस्य सर्वदा सत्त्वात् भेदग्रहणं न दुष्करम् । सर्वात्मना केषुचित् साम्ये सति तु व्यक्तीनां स्वरूपत एव भेदकत्वमस्तु इत्येतावदभिप्रेत्य आत्मयाथात्म्यवेदनक्षमैरवगम्यत इति भाषितम् । प्रत्यक्त्वपराक्त्वाभ्यां भेदग्रहणाच्च स्वस्वेतरमात्रे प्रत्यात्मम् । तत्रात्मयाथात्म्यवेदनं नापेक्षितम् ॥ एकवचनस्य जात्यभिप्रायकत्वमेतद्ग्रहेऽपि सूत्रेऽवगम्यत इत्याह असंततेरिति ॥ ४३ ॥

साक्षादंशशब्द एव स्मृतावस्तीति दर्शयति अपि स्मर्यत इति ॥ ४४ ॥

(गी. १५-७) "ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः" इति जीवस्य पुरुषोत्तमांशत्वं स्मर्यते । अतश्चायमंशः ॥ ४४ ॥

अंशत्वेऽपि जीवस्य ब्रह्मैकदेशत्वेन जीवगताः दोषाः ब्रह्मण एवेत्याशङ्क्याह—

प्रकाशादिवत्तु नैवं परः । २ । ३ । ४५ ॥

तुशब्दः चोद्यं व्यावर्तयति । प्रकाशादिवत् जीवः परमात्मनोंऽशः । यथाऽग्न्यादित्यादेर्भास्वतो भारूपः प्रकाशोंऽशो भवति, यथा गवाश्वशुक्लकृष्णादीनां गोत्वादिविशिष्टानां वस्तूनां गोत्वादीनि विशेषणानि अंशाः, यथा वा देहिनो देवमनुष्यादिर्देहोंऽशः—तद्वत् । एकवस्त्वेकदेशत्वं ह्यंशत्वम् । विशिष्टस्यैकस्य वस्तुनो विशेषणमंश एव । तथा च विवेचकाः विशिष्टे वस्तुनि विशेषणांशोऽयम्, विशेष्यांशोऽयमिति व्यपदिशन्ति । विशेषणविशेष्ययोरंशांशित्वेऽपि स्वभाववैलक्षण्यं दृश्यते । एवं जीवपरयोर्विशेषणविशेष्ययोरंशांशित्वम्, स्वभावभेदश्चोपपद्यते । तदिदमुच्यते—नैवं पर इति । यथाभूतो जीवः, न तथाभूतः परः। यथैव हि प्रभायाः प्रभावान् अन्यथाभूतः, तथा प्रभास्थानीयात् स्वांशात् जीवादंशी परोऽप्यर्थान्तरभूत इत्यर्थः । एवं जीवपरयोर्विशेषणविशेष्यत्वकृतं स्वभाववैलक्षण्यमाश्रित्य भेदनिर्देशाः प्रवर्तन्ते । अभेदनिर्देशास्तु पृथक्सिद्ध्यनर्हविशेषणानां विशेष्यपर्यन्तत्वमाश्रित्य मुख्यत्वेनोपपद्यन्ते । (छा. ६-१०-३) "तत्त्वमसि", (बृ. ६-४-५) "अयमात्मा ब्रह्म" इत्यादिषु, तच्छब्दब्रह्मशब्दवत् त्वमयमात्मेति शब्दा अपि ; जीवशरीरकब्रह्मवाचकत्वेनैकार्थाभिधायित्वात्-इत्ययमर्थः प्रागेव प्रपञ्चितः ॥ ४५ ॥

स्मरन्ति च ॥ २ । ३ । ४६ ॥

'उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत्' इति सूत्रदर्शितरीत्या, जीवाना ब्रह्मजत्वस्याग्निविस्फुलिङ्गन्यायेन यादवप्रकाशादिमतस्यादरणेन च स्वरूपैकदेशत्वरूपमंशत्वं स्वाभिमतमिति मा भूत् ; ब्रह्मणि सर्वदोषसमावेशापत्तेरिति प्रतिबोधनाय विशिष्टवस्त्वेकदेशत्वरूपमंशत्वं स्वाभिमतं सुस्पष्टमाह प्रकाशेति सूत्रेण । आदिपदेन अपृथक्सिद्धगुणादीना देहभूतद्रव्यस्य च ग्रहणम् । नैवं परः—विशेष्यविशेषणयोर्भिन्नपदार्थत्वात् विशेषणगतदोषदुष्टं विशेष्यं न भवति ॥ विशेष्यांशोऽयमिति व्यवहारदर्शनात् परस्याप्यंशत्वापत्तिरिति च न । अंश एवांश इत्यवधारणाभिप्रायात् अंशित्वासामानाधिकरण्यस्यांशत्वस्य अपृथक्सिद्धविशेषणत्वस्य विवक्षयैवांश इति व्यवहारात् । अद्वैतिभिर्निरवयवे अंशपदायोगात् अंश इवांश इत्यन्यथा कृतम् । अस्माभिरंश एवांश इति सम्यगवधार्यत इति विशेषः । त्वमयमात्मेति शब्दा अपीति । उपपद्यन्त इत्यनुषज्यते । त्वंशब्दात्मशब्दयोरिव अयंशब्दस्यापि उपस्थितव्यक्तिशरीरकपरमात्मवाचित्वं तादात्म्यस्याभेदरूपस्य बोधाय स्वीकर्तव्यमिति कथ्यमानमत्रावधेयम् । एवं विशिष्टैक्ये बोधिते तत्तत्पदार्थविशेषणांशैक्यमपि सम्भवादत्र विवक्ष्यते ॥ ४५ ॥

स्मरन्ति च । पूर्वमंशशब्दव्यवहारमात्रे स्मृतिरुदाहृता । अत्र प्रकाशादिसूत्रदर्शितापृथक्सि-

एवं प्रभाप्रभावद्रूपेण शक्तिशक्तिमद्रूपेण शरीरात्मभावेन चांशांशिभावं जगद्ब्रह्मणोः पराशरादयः स्मरन्ति, (वि पु १ २२ ५६) "एकदेशस्थितस्याग्नेर्ज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा । परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिलं जगत्", (वि पु १-२२ ३८) "यत्किञ्चित् सृज्यते येन सत्त्वजातेन वै द्विज । तस्य सृज्यस्य सम्भूतौ तत् सर्वं वै हरेस्तनुः" इत्यादिना । चकरात् श्रुतयोऽपि—(बृ ५ ७ २२) "यस्यात्मा शरीरम्" इत्यादिना आत्मशरीरभावेनांशांशित्वं वदन्तीत्युच्यते ॥ ४६ ॥

एवं ब्रह्मणोंऽशत्वे, ब्रह्मप्रवत्यत्वे, ज्ञत्वे च सर्वेषां समाने केषांचित् वेदाध्ययनतदर्थानुष्ठानाद्यनुज्ञा, केषांचित् तत्परिहारः, केषांचित् दर्शनस्पर्शनाद्यनुज्ञा, केषांचित् तत्परिहारश्च शास्त्रेषु कथमुपपद्यत इत्याशङ्क्याह—

अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धात् ज्योतिरादिवत् । २ । ३ । ४७ ॥

सर्वेषां ब्रह्मांशत्वज्ञत्वादिनैकरूपत्वे सत्यपि ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रादिरूपशुच्यशुचिदेहसम्बन्धनिबन्धनौ अनुज्ञापरिहारावुपपद्येते; ज्योतिरादिवत्—यथाऽग्नेरग्नित्वेनैकरूपत्वेऽपि श्रोत्रियागारादभिराह्रियते, श्मशानादेस्तु परिह्रियते—यथा चान्नादि श्रोत्रियादेरनुज्ञायते, अभिशस्तादेस्तु परिह्रियते ॥ ४७ ॥

असन्ततेश्चाव्यतिकरः । २ । ३ । ४८ ॥

ब्रह्मांशत्वादिनैकरूपत्वे सत्यपि जीवानामन्योन्यभेदात्, अणुत्वेन प्रतिशरीरं भिन्नत्वाच्च भोगव्यतिकरोऽपि न भवति । भ्रान्तब्रह्मजीववादे उपहितब्रह्मजीववादे च जीवपरयोर्जीवानां च भोगव्यतिकरादयः सर्वे दोषाः सन्तीत्यभिप्रायेण स्वपक्षे भोगव्यतिकराभाव उक्तः ॥

ब्रविशेषणत्वगमक-शक्तिशरीरादिनानाविधपद तदनुगुणदृष्टान्तादिभत स्मृतिजाते विवक्षितम् । चकारेण श्रुतयो गृह्यन्ते । मुख्यविचाररूपत्वात् सूत्रस्य तदुपपादनाय स्पष्टार्थकस्मृतीर्निर्दिश्य चकारेण तदुक्तिः ॥

जीवानां ब्रह्माभिन्नत्वानङ्गीकारे भोगसाङ्कर्यं प्रसङ्क्ष्यति । तादृशो दोषः स्वपक्षेऽपि तुल्य इति कस्यचिन्मतिनिरासार्थं स्वपक्षे दोषाभावं वक्तुं सूत्रद्वयम् । तथात्मना ज्ञत्वकर्तृत्वादिवत् अंशत्वस्यापि साधारणत्वे सर्वत्रैकरूपा वृत्तिर्युक्ता, लोके एकरूपासत्ताभाक्षु एकरूपव्यवहारानुभविकत्वात् । ब्रह्मांशेषु रामकृष्णादिषु यथा एकरूपमाचरणम्, तथा जीवेष्वपि तदंशेषु सर्वत्रैकरूपमाचरणं युक्तम्, न तु कस्यचित् क्वचित् मान्ये कार्ये अनुष्ठानम्, अन्यस्य परिहार इति । अत एकरूपमंशत्वं न स्वीकर्तव्यमिति कश्चिन्मन्यते । तत्राह अनुज्ञेति । आत्मसामान्यस्य मान्यत्वांशेऽप्यैकरूप्यमेवेष्टम् । अनुज्ञापरिहारौ तु न तन्मयुक्तौ, किन्तु तत्तत्कर्मविशेषप्रयुक्ताविति समाधिः अभिशस्तः दोषप्रवादविषयः ॥ ४७ ॥

असन्ततेः। सम्यक् ततिः विस्तारः सन्ततिः—सर्वदेशसंबन्धत्वम् । तदभावोऽसन्ततिरणुत्वम् । चकारार्थो जीवानां ब्रह्मापेक्षया मिथश्च भेदः । तदुभयं मिलित्वं भोगासंकरे हेतुः । यथा आत्मन एकत्वे भोगसांकर्यमापद्यते, तथा भेदपक्षेऽपि विभुत्वे सर्वस्य सर्वदेहसंबन्धात् तदापद्यत एव । तथा ब्रह्मणोऽपि

नन्तु भ्रान्तब्रह्मजीववादेऽप्यविद्याकृतोपाधिभेदात् भोगव्यवस्थादय उपपद्यन्ते; अत आह-

आभास(सा) एव च । २ । ३ । ४९ ॥

अखण्डैकरसप्रकाशमात्रस्वरूपस्य स्वरूपतिरोधानपूर्वकोपाधिभेदोपपादनहेतुराभास एव। प्रकाशैकस्वरूपस्य प्रकाशतिरोधानं प्रकाशनाश एवेति प्रागेवोपपादितम् । आभासा एव इति वा पाठः; तथा सति हेतव आभासाः। चकारात् (—) "पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा", (श्वे. १-६-९) । "ज्ञाज्ञौ द्वौ", (श्वे. ४-६) "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति" इत्यादिश्रुतिविरोधश्च । अविद्यापरिकल्पितोपाधिभेदेऽपि सर्वोपाधिभिरुपहितस्वरूपस्यैकत्वाभ्युपगमात् भोगव्यतिकरस्तदवस्थ एव ॥ ४९ ॥

पारमार्थिकोपाध्युपहितब्रह्मजीववादेऽप्युपाधिभेदहेतुभूतानाद्यदृष्टवशात् व्यवस्था भविष्यतीत्याशङ्क्याह—

अदृष्टानियमात् । २ । ३ । ५० ॥

उपाधिपरम्पराहेतुभूतस्यादृष्टस्यापि ब्रह्मस्वरूपाश्रयत्वेन नियमहेत्वभावादव्यवस्थैव, उपाधिभिः, अदृष्टैश्च स्वसंबन्धेन ब्रह्मस्वरूपच्छेदासंभवात् ॥ ५० ॥

अभिसंध्यादिष्वपि चैवम् । २ । ३ । ५१ ॥

अदृष्टहेतुभूताभिसन्ध्यादिष्वप्युक्तादेव हेतोरनियम एव ॥ ५१ ॥

प्रदेशभेदादिति चेन्नान्तर्भावात् । २ । ३ । ५२ ॥

यद्यप्येकमेव ब्रह्मस्वरूपम्, तत् छेदानर्हं नानाविधोपाधिभिः संबध्यते—तथाप्युपाधि-

---

जीवाभेदे इति ॥ ४८ ॥

परपक्षे दोषमाह सूत्रचतुष्टयेन । आभास इति । ब्रह्म तिरोहितस्वरूपं प्रपञ्चकल्पनाश्रयत्वात्, ब्रह्म संभवज्ज्ञानोपाधिकं तिरोहितस्वरूपत्वात्, डित्थो न डपित्थभोगाश्रयः तदुपाधिभिन्नोपाधिकत्वादिति हेतव आभासाः; निर्विशेषस्वप्रकाशत्वेन पूर्वसाध्यहेतुनिरासात्, अन्तिमहेतोः सौभर्यादौ व्यभिचरात् । प्रतिबिम्बजीववादे जीवब्रह्मैक्यसिद्धान्तभङ्गः, अविद्योपधानायोगात् प्रतिबिम्बासिद्धिश्चेति ज्ञापनार्थं तिरोधानादिहेतोरप्याभासत्वं भाषितम् । चकारेण श्रुतिविरोधसमुच्चयः ॥ ४९ ॥

भास्करपक्षे तिरोधानाद्यभावात् अन्तिमहेतुदोष एव शिष्यते । तत्र तदभिमतं समाधिं दूषयितुमुपरितनसूत्राणि । ब्रह्मस्वरूपाश्रयत्वेनेति । न हि सांख्यवत् उपाधिगतत्वमदृष्टस्य तदिष्टम् । एवञ्च भौमदेहावच्छेदेन कृतस्य फलं यथा तार्किकमते स्वर्गावच्छेदेनात्माऽनुभवति विभुत्वे सति एकत्वात्, तथा एकोपाध्यवच्छिन्नोत्पादितादृष्टादन्योपाध्यवच्छिन्नोऽपि फलं सोऽनुभवेदिति । अदृष्टस्याप्यव्यवस्थितत्वात् भोगव्यतिकर इति सूत्रार्थः । अस्य सूत्रस्य मिथ्योपाधिवादिपक्षविषयकत्वमपीष्टं सारे ॥ ५० ॥

अभिसंध्यादीति कर्महेतुज्ञानेच्छाप्रयत्नग्रहणम् । चोऽवधारणे, एवमेव, अनियम एवेत्यर्थः ॥

सम्बन्धिब्रह्मप्रदेशभेदादुपपद्यत एव भोगव्यवस्थेति चेत् — तन्न, उपाधीनां तत्र तत्र गमनात् सर्वप्रदेशानां सर्वोपाध्यन्तर्भावात् व्यतिकरस्तदवस्थ एव । प्रदेशभेदेन सम्बन्धेऽपि सर्वस्य ब्रह्मप्रदेशत्वात् तत्तत्प्रदेशसम्बन्धि दुःखं ब्रह्मण एव स्यात् । पूर्वत्र (शारी २ ३, ३२-३६) " नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा ", " उपलब्धिवदनियमः " इत्याभ्यां सूत्राभ्यां वेदबाह्यानां सर्वगतजीववादिनां दोष उक्तः, अत्र तु " आभास एव च " इत्यादिभिः सूत्रैर्वेदावलम्बिनामात्मैकत्ववादिनां दोष उच्यते ॥ ५२ ॥

इति अंशाधिकरणम् ॥ ७ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ २-३ ॥

उपाधिसम्बन्धीति । अव्याप्यवृत्तिर्विशेषगुण इष्यते इति तार्किकैः अवच्छेदकस्थल एव कार्य-स्वीकारात् तद्रीत्या, यदवच्छेदेनाभिसंप्रत्ययादेरुत्पत्तिः तदुपलक्षितप्रदेश एव फलमिति स्वीक्रियत इति भावः । अन्तर्भावात् उपाधीनां सञ्चरिष्णुत्वात् अन्यप्रदेशानामप्येकोपाध्यवच्छिन्नत्वभावात् । तथा च जीवानां मिथोभोगव्यतिकरः स्यादेवेत्यर्थः । सर्वोऽपि भोगो ब्रह्मप्रदेशस्थत्वात् ब्रह्मण एवेति तस्य सर्वदोषयुक्तत्वापत्तिश्चेत्याह । प्रदेशभेदेनेति । एषां सूत्राणां पौनरुक्त्यं परिहरति पूर्वत्रेति । तथा च साङ्ख्यादिपक्षनिराकरणपरतया सूत्राणामेषां योजनं परकृतं पौनरुक्त्यादयुक्तम् । कथञ्च स्वपक्षेऽपि संभवतो दोषस्य परपक्षे तेनोद्भावनम् । अन्यथा जीवविषये अवच्छेदवादं बादरायणः स्थापयतीत्यपि स्यात् । एवञ्च न जीवस्य मुक्तिकाले स्थितिरित्यादिदोषोद्भावनमत्राभिमतम् ।

तदेवं जीवात्मनामत्यन्तभिन्नत्वस्य तत्स्वरूपैक्यत्वस्य च निराकरणेन विशिष्टवस्त्वेकदेशतया स्वरूपपृथक्सिद्ध्यनर्हविशेषणरूपत्वं तदंशत्वमुपपादितम् । एवम्भूता तदधीनकर्तृत्ववशत्वाश्रया अचेतनवत् विकाररहिता समष्टौ निर्विकारा व्यष्टौ तत्कार्यभूता इति चेतनाचेतनसर्वकारणत्वं ब्रह्मणः सुस्थमिति पादार्थः ॥

इति श्रीमद्वेदान्तरामानुज-यतीन्द्र-महादेशिकचरणारविन्दचञ्चरीकस्य श्रीमद्रङ्गरामानुज मुनीन्द्र महादेशिक-पदपद्मसेवासमधिगतसर्ववेदान्तार्थस्य वात्स्यश्रीशैल-चक्रवर्तिनो वीरराघवाचार्यस्य अभिनवदेशिकस्य कृतिषु श्रीभाष्यव्याख्याने भाष्यार्थदर्पणे द्वितीये तृतीयः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः । शुभमस्तु ।

श्रीः ॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

श्रीभगवद्रामानुजविरचिते (श्रीभाष्ये)

श्री शा री र क मी मां सा भा ष्ये

द्वितीयाध्याये चतुर्थः पादः (प्राणपादः)

६१. प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् २-४-१ ॥

तथा प्राणाः । २ । ४ । १ ॥

ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य वियदादेः कृत्स्नस्य कार्यत्वेनोत्पत्तावुक्तायां जीवस्य कार्यत्वेऽपि स्वरूपान्यथाभावलक्षणोत्पत्तिरपोदिताः तत्प्रसङ्गेन जीवस्वरूपं शोधितम् । संप्रति जीवोपकरणानामिन्द्रियाणां प्राणस्य चोत्पत्त्यादिप्रकारो विशोध्यते । तत्र किमिन्द्रियाणां कार्यत्वं जीववत्, उत वियदादिवदिति चिन्त्यते । किं युक्तम् ?

जीववदेवेत्याह पूर्वपक्षी—तथा प्राणाः—इति । प्राणाः—इन्द्रियाणि । यथा जीवो नोत्पद्यते; तथेन्द्रियाण्यपि नोत्पद्यन्ते । कुतः ? श्रुतेः । यथा जीवस्यानुत्पत्तिः श्रुतेरव-

श्रीः । श्रीमते भगवद्रामानुजाय नमः ।

भाष्यार्थदर्पणे द्वितीयाध्याये तुरीयः पादः

पूर्वपादे देहारम्भकवियदादेः देहिनश्च कार्यताप्रकारः शोधितः । अस्मिन् पादे व्यष्टिनिविष्टतदीयवस्तुकार्यताशोधनं क्रियते । तानि च वस्तूनि करणानि, प्राणः, कलेवरश्च । तत्र करणादौ कार्यत्वप्रतिष्ठापनम्, कलेवरस्य साक्षात्परमात्मकार्यत्वस्थापनश्च क्रियते । संख्यापरिमाणादिविचार. सर्वः पूर्वपादे ज्ञत्वकर्तृत्वादिविचारवत् प्रासङ्गिकः । आदिममधिकरणमिन्द्रियाणामुत्पत्तिस्थापकम् । जीववदिति दृष्टान्तसंगति. प्रदर्श्यते । नन्विदम्, 'असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः' इत्यादित एव सिद्धम् । सत्यम्—अनुत्पत्तिश्रुतिनिर्वाहप्रकारव्युत्पादनाय पुनरारम्भः । एवमत्राधिकाशङ्का—पञ्चीकरणादिविषयकप्रमाणानुरोधेन वियदादेः स्वरूपान्यथाभावात्मकविकारस्वीकारेऽपि इन्द्रियादेः प्रलयकालस्थित्यवगमेनानुत्पत्तौ निश्चितायाम्, तदुत्पत्तिश्रवणं आप्यायकवस्तुसंश्लेषादिकमादाय जीववदन्यथा निर्वाह्यमिति न प्रतिज्ञाहानिरिति । एवमधिकाशंकाप्रतिपादनसौकर्याय तथा प्राणा इतीदं पूर्वपक्षसूत्रत्वेनैव भाष्येऽभिमतम्, न शांकर इव सिद्धान्तसूत्रत्वेन । किञ्च ज्ञाधिकरणप्रभृतीनां प्रासङ्गिकत्वात् नात्राज्ञाधिकरणादिकमादाय संगतिर्वक्तव्या, किंतु, 'यत्प्रसङ्गेन यदागतम्, तत्समाप्तौ तद् बुद्धिस्थं जायते' इति न्यायात् बुद्धिस्थेन आत्माधिकरणेन । तदा च जीववत् नोत्पद्यत इति तथाशब्देनातिदेशात् पूर्वपक्षसूत्रत्वमेव युक्तम् । तद्विहाय वियदधिकरणार्थातिदेशस्तु संभवन्त्यां गतौ व्यवहितत्वान्न युज्यते । तर्हि सिद्धान्तप्रमेयप्रतिपादकसूत्रं न लक्ष्यत इति न मन्तव्यम्—उक्तानुक्तविवेकेन पूर्वपक्षिणं प्रति यद् वक्तव्यम्, तदंशस्यानन्तरसूत्रे सारोद्धारेण कथनात् अप्यद्याधिकरणसूत्रस्यैव तस्य सिद्धान्तसूत्रताया सम्यगुपपन्नत्वात् । तद् दर्शयिष्यते । सर्वमिदमभिप्रेत्याह ब्रह्मेति । सौत्रतथाशब्दार्थमाह यथा जीव इति । शतपथब्राह्मण-

गम्यते, तथा प्राणानामप्यनुत्पत्तिः श्रुतेरेवावगम्यते। तथा प्राणा इति प्रमाणमप्यति दिश्यते। का पुनरत्र श्रुतिः? (शतपथ ६ १ १) "असद्वा इदमग्र आसीत्। तदाहुः किं तदासीदिति। ऋषयो वा ते अग्रे असदासीत्। तदाहुः के ते ऋषय इति। प्राणा वाव ऋषयः" इति जगदुत्पत्तेः प्राक् इन्द्रियाणां सद्भावः श्रूयते। प्राणशब्दे बहुवचनादिन्द्रियाण्येवेति निश्चीयते। न चेयं श्रुतिः, (बृ ४ ३ ३) "वायुश्चान्तरिक्षं च, एतदमृतम्", (बृ १ ५ २२) "सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायुः" इतिवत् चिरकालावस्थायित्वेन परिणेतुं शक्या, 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इति कृत्स्नप्रपञ्चप्रलयवेलायामप्यवस्थितत्वश्रवणात्। उत्पत्तिवादिन्यस्तु जीवोत्पत्तिवादिन्य इव नेतव्या इति ॥ १ ॥

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—वियदादिवदेव प्राणाश्चोत्पद्यन्ते, कुतः? (छा ६-२ १) "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्", (ऐत १ १ १) "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" इत्यादिषु प्रागुत्पत्तेरेकत्वावधारणात्, (मु २ १ ३) "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च" इतीन्द्रियाणामुत्पत्तिश्रवणाच्च प्रागवस्थानासंभवात्। न चात्मोत्पत्तिवादवत् इन्द्रियोत्पत्तिवादाः परिणेतुं शक्याः, आत्मवत् उत्पत्तिप्रतिषेधश्रुतीनां नित्यत्वश्रुतीनां चादर्शनात्। (शतपथ ६ १ १) "असद्वा इदमग्र आसीत्" इत्यादिवाक्येऽपि प्राणशब्देन परमात्मैव निर्दिश्यते, (छा १ ११ ५) "सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते" इति प्राणशब्दस्य परमात्मन्यपि प्रसिद्धेः। "प्राणा वाव ऋषयः" इति ऋषिशब्दश्च सर्वज्ञे तस्मिन्नेव युज्यते; न त्वचेतनेष्विन्द्रियेषु। ऋषयः, प्राणा इति च

श्रुतिः (६ १ १) दर्शयति असदिति। प्राणशब्दस्यात्र न मुख्यप्राणपरत्वं परमात्मपरत्वं चेति व्यनक्ति प्राणशब्दे इति। [illegible] बहुवचनश्रुतिरेव पूर्वपक्षिण इह परमास्त्रम्। वियदधिकरणेनागतार्थत्वं दर्शयति न चेयमिति।

एवं पूर्वपक्षे प्राप्ते सूत्रकारः पूर्वपक्षिपरमास्त्रभञ्जने कृते सति अभ्यस्त् सत एवापास्तप्रायमिति कृत्वा बहुवचनश्रुतिनिर्वाहमात्रं सिद्धान्तसूत्रेणादर्शयत्। अतोऽनुक्तिसिद्धां तदभिमतां सिद्धान्तसरणिं भाष्यकारः स्वयमेवापशङ्काधिकरण [illegible] दर्शयति वियदादिवदेवेत्यादिना। एवमुपपाद्य भाष्यांशं परिशोध्य सिद्धान्तमूलमवतारयतीति सर्वमिदं सिद्धान्तसूत्रानुसरणम्। वियन्न्यायस्यैवेह प्राप्तिमाह सदेवेति। आत्मन्यायस्याप्राप्तिमाह न चात्मेति। आत्मानुत्पत्तिनित्यत्वपरा सतर्कसंहिता बह्व्यः श्रुतयः सन्तीति तदुत्पत्तिश्रुतिरन्यथा नीता। प्राणविषये तु नैव व्यवस्थाश्रुतिरिति वैषम्यम्। एवमुपपादनव्याजेन वक्ष्यमाणसूत्रे, 'असंभवात् तत्प्राकृश्रुतेश्च' इत्यस्य आत्मन्यायासंभवात्, आसीदेकमेवेति श्रुतेश्चेत्यर्थसंभवोऽपि दर्शितः। ऋषिशब्दश्चेति। असदिति उपक्रमस्थं पदं कारणवाक्यघटकत्वात् गतिसामान्यात् नारायणपरमिति सुगमम्। प्राणपदात् पूर्वश्रुतमृषिपदमपि तत्र सरसम्। अवान्तरवचनाद्यनुसारेण तदन्यथाकरणमयुक्तम्। तथाच बहुवचननिर्वाहप्रकार एव ज्ञेयोऽवशिष्यते। सोऽपि पञ्चाधिकरणे पूर्वमीमांसागतं

बहुवचनश्रुतिः कथमुपपद्यत इति चेत्—तत्राह—

गौण्यसंभवात् तत्प्राक्छ्रुतेश्च । २ । ४ । २ ॥

बहुवचनश्रुतिर्गौणी, बह्वर्थासंभवात्; तस्यैव परमात्मनः सृष्टेः प्रागवस्थानश्रुतेरेव ॥

इतश्च प्राणशब्दः परमात्मवचनः—

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः । २ । ४ । ३ ॥

वाचः परमात्मव्यतिरिक्तविषयस्य नामधेयस्य वाग्विषयभूत[स्य]वियदादिसृष्टिपूर्वकत्वात् । "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत" इति नामरूपभाजामभा-

---

स्वरतां सुगम इत्याशयेनाह तत्राहेति । प्रश्नपूर्वकं प्राणा इति उत्तरणात् नैर्भर्यावगमात् पाठक्रममतिक्रम्य गतिसामान्यादिनयज्ञातातिरिक्त एव तदर्थो वाच्य इति पूर्वपक्ष्याशयः । इन्द्रियेषु असद्वा इदमिति इदंशब्दवाच्यजगदभेदायोगात् सोऽनुपपन्न इति सिद्धान्तिभावः । तस्यैवेति । तस्यैव प्राक्छ्रुतेरिति विग्रहः । कारणवाक्यान्तराण्यत्राभिप्रेतानि । असंभवसाधकहेतुरयमिति टीका । अतः सूत्रे चकार एवकारार्थे । तेन हेतोः पूर्वपक्षिज्ञातपूर्वत्वं दर्श्यते । अत एव चा प्रसिद्धौ वा । चस्त्वर्थ इति सारे । दीपे चार्थ एव गृहीत इव ।

अत्रेदमपि बोध्यम्—प्राणसत्ताश्रुतिरियं शतपथगता न मूलकारणविषया, किं तु अवान्तरकारणप्राणविषयेत्युक्तं शाङ्करे । चित्याग्निसाधननिरूपणार्थमवान्तरप्रलयं प्रस्तुत्य प्रलये स्थितस्याधिकारिपुरुषस्य प्रजापतेः प्राणानां कथनमिहेति च भामती । अत्र तु भाष्ये कारणवाक्यान्तरसमानार्थकत्वमेवाभिमतम् । अन्यथा गौण्यसंभवादित्यस्य उत्पत्तिश्रुतिगौणत्वासंभवादित्यर्थवर्णने क्लेशः; विषयवाक्यार्थस्य मूलकारणावर्णनमिति दोषोऽपि । एवमपि, "तान् प्राणान्" इत्युपक्रम्य व्यष्टिशरीरसृष्टेरत्र प्रकरणे उपरिकथनात् प्राणशब्दस्येन्द्रियपरत्वमेव युक्तमिति शङ्काशमनाय तत्प्राक्छ्रुतेरित्युक्तम् । एकवचनान्तप्राणपदेन्द्रपदादेरप्युपरिश्रवणात् परमात्मनः प्रागसद्भावस्याप्यत्रावगम इति ऋषिपदस्वारस्येनेदमपि वाक्यं परमात्मपरमेवेत्युक्तं भवति । ऋषय इति बहुवचनञ्च गौणम्; तान् प्राणान् इत्यत्रेन्द्रियाणां प्राधान्ये प्राणा इत्युपक्रमस्थं पदं तदुपलक्षितपरमात्मपरं भवतु । एवञ्च भाष्ये श्रुतेरेवेत्यस्य अत्र स्थित इन्द्रपदैकवचनान्तप्राणपदादिरूपपरमात्मश्रुतेरेवेत्यर्थोऽप्युचित इति । बहुवचनार्थस्य बहुत्वस्य स्वाश्रयप्राणवृत्तिप्राणनव्यापारतुल्यप्राणनाश्रयवृत्तित्वरूपं सामान्यमेकत्वेऽस्तीति स्वाश्रयसजातीये एकत्वे गौणं बहुवचनमिति च युक्तम् ॥ २ ॥

ननु प्राणपदेन परमात्मग्रहणेऽपि, यथा एकमित्यादिश्रवणेऽपि सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्यैव कारणवाक्ये ग्रहणम्, तथा इन्द्रियविशिष्टस्यैव ग्रहणमस्तु । सन्तु चेन्द्रियाण्यपि प्रलये इत्यत्र तृतीयसूत्रप्रवृत्तिः । ननु तच्छब्देनानुपस्थितवियदादिग्रहणं कथमिति शङ्काशमनाय वाग्विषयभूतेत्युक्तम् । वाच इति पदश्रवणात् वाक्सन्निधितया अर्था उपस्थिता भवन्तीति भावः । वाग्विषयभूतस्येत्यपि पाठोऽस्ति । अर्थसृष्टिसामयिकत्वात् नामकल्पनस्य ततः प्राक् वियदादि-तत्कार्यदेहाद्यभावेन नामव्यवहारादेरिन्द्रियव्यापारस्यासंभवात् कार्यहेतुतया सूक्ष्मचिदचिद्वैशिष्ट्यस्येव इन्द्रियवैशिष्ट्यस्य तदा कल्पनं न भवतीति

वात् तदानीं वागादीन्द्रियकार्याभावाच्च तानि न सन्तीत्यर्थः ॥३॥ इति प्राणोत्पत्त्यधिकरणम्॥

६२ सप्तगत्यधिकरणम् २ ४ २ ॥

सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च । २ । ४ । ४ ॥

तानीन्द्रियाणि किं सप्तैव स्युः, अथवैकादशेति चिन्त्यते । श्रुतिविप्रतिपत्तेः संशयः । किं प्राप्तम्? सप्तेति । कुतः? गतेः, विशेषितत्वाच्च । गतिस्तावत् जायमानेन म्रियमाणेन च जीवेन सह लोकेषु सञ्चरणरूपा सप्तानामेव श्रूयते, (मु २ १-८) "सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया निहिताः सप्तसप्त" इति । वीप्सा पुरुषभेदाभिप्राया । विशेषिताश्च ते गतिमन्तः प्राणाः स्वरूपतः, (कठ २ ६ १०) "यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह । बुद्धिश्च न विचेष्टेत तामाहुः परमां गतिम्" इति । शरीरान्तरसञ्चरणं विहाय मोक्षार्थगमनं परमा गतिः । एवं जीवेन सह जन्ममरणयोः सप्तानामेव गतिश्रवणात्, योगदशायां ज्ञानानीति विशेषितत्वाच्च जीवस्य करणानि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणबुद्धिमनांसि सप्तैवेति गम्यते । यानि त्वितराणि विषयाणां ग्राहकत्वेन, (बृ ५ २ ७) "अष्टौ ग्रहाः" (यजु ७ ३ १०) "सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चौ" इत्यादिषु चतुर्दशपर्यन्तानि प्राणप्रति

भावः । तदानीं प्रलये । कार्याभावाच्चेति चकारेण पूर्वसूत्रोक्तश्रुतिसमुच्चयः । यद्यप्यत्र शतपथप्रकरणे व्याचिख्यासिते तत्र प्राक् वेदरूपवाक्सृष्टेश्च कथ्यमानतया, 'वाचः वैदिकशब्दसृष्टेः तत्पूर्वकत्वात् परमात्मपूर्वकत्वात् प्राणः परमात्मे'त्यर्थवर्णनमपि भवति—अथापि शब्दसृष्टेरिन्द्रियसृष्टिपूर्वकत्वस्यापि वर्तमानतया प्राणशब्दस्य परमात्मपरत्वे तत् साधकं न स्यादिति तथा न व्याख्यातम् । वियदादीत्यादिपदेन इन्द्रियाणामपि ग्रहणम् । ननु कार्याभावादिन्द्रियाभाव इति कथमुच्यते । सिद्धान्ते आहङ्कारिकत्वादिन्द्रियाणां भूतसृष्टेः प्रागेव तत्सत्त्वस्येष्टत्वादिति चेत्—उच्यते । प्रलये इन्द्रियसद्भावः किं वचनबलात्, किं वा युक्त्या । आद्ये वक्तव्यं पूर्वसूत्रेणोक्तम् । अन्त्यपक्षनिरसनमत्र क्रियते, इन्द्रियकार्याणां भूतसृष्ट्यनन्तरमेव भावात् पूर्वमिन्द्रियसद्भावो न युक्तिसाध्य इति । इदमित्युच्यमानजगद्भिन्नत्वसहितहेतुत्वमिन्द्रियेषु न संभवति, प्रत्युत जगत्पूर्वकत्वमिन्द्रियेषु युक्तितो भवेदिति चात्राभिसंहितम् ॥ ३ ॥

सप्त के इत्यत्र तदवधारणार्थं विशेषितत्वाच्चेति । ज्ञानानीति ज्ञानसाधनेन्द्रियकथनात् हस्तादिव्यावृत्तिः । अवतिष्ठन्ते विषयान्तरविमुखानि, बुद्धिरध्यवसायकरणं न विचेष्टेत—नात्मातिरिक्तविषये चलेत्, सा दशा परमा गतिः योगः । जन्ममरणयोरिति । सर्वलोकसञ्चारो हि जीववत् गतागते । अतो द्वयमप्युक्तम् । श्रोत्रेति । मा आ अनुशीनापर्वणि (२६) च, "घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक् च श्रोत्रञ्च पञ्चमम् । मनो बुद्धिश्च सप्तैते ज्ञेयाः करणहेतवः" इति । अष्टौ ग्रहा इति । ग्रहा ग्राहकाः । अष्टावतिग्रहाः । अतिग्रहा विषयाः । "कति ग्रहाः कति अतिग्रहाः" इति आर्तभागस्य प्रश्न एवं याज्ञवल्क्येन समाहितः । उपरि प्राणवाग्जिह्वाचक्षुःश्रोत्रमनोहस्तत्वचः इति विवरणमपि । शीर्षण्याः नेत्रश्रोत्रघ्राणद्वयानि वाक् च । अवाञ्चौ पायूपस्थौ । चतुर्दशपर्यन्तानि ।

पादकवाक्येषु वाक्पाणिपादपायूपस्थाहङ्कारचित्ताख्यानीन्द्रियाणि प्रतीयन्ते, तेषां जीवेन सह गतिश्रवणाभावात् जीवस्याल्पाल्पोपकारकत्वमात्रेणौपचारिकः प्राणव्यपदेशः ॥ ४ ॥

इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् । २ । ४ । ५ ॥

न सप्तैवेन्द्रियाणि, अपि त्वेकादश ; हस्तादीनामपि शरीरे स्थिते जीवे तस्य भोगोपकरणत्वात् ; कार्यभेदाच्च । दृश्यते हि श्रोत्रादीनामिव हस्तादीनामपि कार्यभेद आदानादिः। अतस्तेऽपि सन्त्येव । अतो नैवम् -अतो हस्तादयो न सन्तीत्येवं न मन्तव्यमित्यर्थः । अध्यवसायाभिमानचिन्तावृत्तिभेदान्मन एव बुद्ध्यहङ्कारचित्तशब्दैर्व्यपदिश्यत इति एकादशेन्द्रियाणि । अतः (बृ. ५-९-४) "दशेमे पुरुषे प्राणाः आत्मैकादशः" इति, —आत्मशब्देन मनोऽभिधीयते—(गी १३-५) "इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः", (वि. पु. १-२-४७) "तैजसानीन्द्रियाण्याहुर्देवा वैकारिका दश । एकादशं मनश्चात्र" इत्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धेन्द्रियसङ्ख्या स्थिता । अधिकसङ्ख्यावादाः मनोवृत्तिभेदाभिप्रायाः ; न्यूनव्यपदेशास्तु तत्रतत्र विवक्षितगमनादिकार्यविशेषप्रयुक्ताः ॥ ५ ॥ इति सप्तगत्यधिकरणम् ॥

'नव वै पुरुषे प्राणाः नाभिर्दशमी', 'दशेमे पुरुषे प्राणाः', 'एकादशं मनश्च' इत्येवं भाव्यम् । विशेषितत्वादित्यस्य शीर्षण्या इति विशेषणादित्यर्थो न युक्तः ; अवाञ्चावित्यत्रापि प्राणपदानुषङ्गस्य स्वतः प्राप्ततया सप्तत्वभंगात् । शीर्षण्यसप्तकमपि शोधने चतुष्कमेव भवतीति च ।

तुशब्दार्थमाह न सप्तैवेन्द्रियाणीति । सप्तत्वव्यावृत्त्यर्थः तुशब्दः, न चक्षुरादिव्यावृत्त्यर्थः । उपकारभेदात् गतिकालात् स्थितिकालस्य वैलक्षण्यदर्शको वा । स्थिते इत्यस्य जीव इति विशेष्यम् । कुत्रेत्याधारप्रश्ने शरीरे इति पूरितम् । हस्तादयोऽपि शरीरस्थजीवोपकारका इति सूत्रार्थः । अतो नैवमिति उक्तदार्ढ्याय । पूर्वोक्तैः सप्तभिरेषां स्थिते उपकारकाणां मेलने द्वादशत्वं स्वीकृतं स्यात् ; अतः, 'सप्तत्वनिषेधमेव कुर्मः, न द्वादशत्वमिच्छामः' इति अनेन गम्यते, अधिकसंख्यायां न्यूनसंख्याया अन्तर्भाव इति चतुर्दशेन्द्रियाणीति मन्येत ; तन्निषेधायाह अध्यवसायेति । तैजसानीति । इन्द्रियाणि राजसाहङ्कारजन्यानीति केचिदाहुः । देवाः—इन्द्रियाणि दश वैकारिका —सात्त्विकाहङ्कारजाः ; एवं मनोऽपीति परे । अत्र वैकारिकत्वमेव श्रुतिमूलकस्मृतिगतमित्यर्थः । राजसस्तु उपकारकः । भेदाभिप्राया इति । अनेन—सप्तसप्तेति प्राक् पुरुषभेदाभिप्रायत्वकथनं पूर्वपक्षिदृष्ट्या, सिद्धान्ते चतुर्दशग्रहणेन स्वरसनिर्वाह एवेति दर्शितम् । गमनादीति, उक्तश्रुतौ चतुर्दशानामपि संचारे सुवचेऽपि, 'मनःषष्ठानीन्द्रियाणि', 'गृहीत्वैतानि संयाति' 'श्रोत्रं चक्षुः' इति गीतादिकमत्राभिप्रेतम् । सर्वेषां गमने सति कथं केषाञ्चिदेव गत्युक्तिरिति चेत्—गमनविशेषविवक्षयेति मन्तव्यम् । ज्ञानेन्द्रियतयाऽन्योपकारकत्वरूपप्राधान्याभिप्रायात् । आदिना योगादिग्रहणम् ।

ननु सूत्रे स्थिते इति पदश्रवणात्, पूर्वं गतेरित्युक्तत्वाच्च शरीरस्थितिकालमात्रभवाः हस्तादयः,

चक्षुरादयस्तु गतिमन्तोऽपीति वैलक्षण्यमवगम्यते ॥ उच्यते—एतत्सूत्रार्थो भामत्यामेवमुक्त । हस्तादय प्राणा । तुशब्दात् न सन्तीत्युच्यते । एव अतः अस्मिन् (सार्वविभक्तिक तसि) एकादशत्वे स्थिते नैवम् न सप्तत्वमिति । शाकरे तु स्थिते सप्तत्वातिरेके सप्तवादोऽव्युत्पत्वात् , अत. तस्मात् नैवम् सप्तैवेति न मन्तव्यमिति । भाष्येऽस्य शरीरस्थजीवे इत्येवार्थवर्णनेऽपि न हस्तादीनां गति प्रतिषिध्यते । सप्तमात्र-गतिवर्णननिरासेऽपि, अतो नैवमित्येतदर्थो भवितुमर्हति , सप्तस्येति चतुर्दशग्रहणसंभवात् । तदन्तर प्रतिपत्त्यधिकरणे तं प्राणा अनूत्क्रामन्तीति सर्वेन्द्रियोत्क्रान्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । " अत एव सर्वाण्यनु " इति सूत्रभाष्यश्रुतयोऽपि द्रष्टव्या । तर्हि, स्थिते इत्यस्याशय क इति चेत्—चक्षुराद्यविशेष हस्तादे स्थितिकाले उपकारकत्वे प्रमाणिके सति कथमिन्द्रियत्वापलाप । जीवोपकारकत्वमेव खल्विन्द्रियत्वमिति ज्ञाप्यते । स्थिते इति शरीरस्थितिकथनात् शरीरान्यत्वे सति जीवोपकारकत्वमिति लक्षणं दर्शित भवति । न च मुख्यप्राणेऽतिव्याप्ति , प्राणा इति बहुवचनान्तपदस्य मुख्यप्राणाधीनस्वार्थकतया तद्वार णात् । यद्वा न्यायसूत्रे इन्द्रियाणां शरीराश्रितत्वं शरीरोपचयोपघाताधीनोपचयोपघातकत्वरूपं भाषित मिहानुसधेयम् । अथवा, " अन्यत्र भेद्रात् " इति तद्भिन्नत्वं लक्षणनिविष्ट सूत्रकृत् सूचयिष्यति । अत इन्द्रियलक्षणसूचनार्थं स्थिते इति पदम् । एवंरूपलक्षणकरणं तार्किकरक्षायामपि, " शरीरसंयोगे सत्येव साक्षात्प्रमितिसाधनम्" इत्यादि । न्यायसिद्धाञ्जने च प्राणान्यत्वे सति शरीरप्रदेशावच्छिन्न-व्यापारतयोपकारकत्वमित्युक्तम् । एवं पूर्वपक्षिणि गतिश्रुत्यादरेण शंकमाने सिद्धान्ती उपकारजननकाल-विषयकत्वात् स्थितिश्रुतिरेव संख्यार्थे आदर्तुमुचिता । सा च, चक्षुश्च द्रष्टव्यञ्चेत्येवं सर्वविषयिणी सुबाल-श्रुतिरित्याह । अत स्थिते इति पदस्य तात्पर्यान्तरसंभवात् न हस्तादिगतिव्यवच्छेदकता । नन्वेवं दीप ग्रन्थविरोध , तत्र, " श्रोत्रादीनि गच्छन्ति । वाग्घस्तादीनि कर्मेन्द्रियाणि तु स्थिते शरीरे तेनैव सहोत्पत्तिविनाशभोगीनि ' इति स्पष्टं कथनात् । एवमेव यादवप्रकाशपक्षोऽपि । सौत्र तुशब्दस्यात्र स्वरस इति चेत्—उच्यते । श्रुतिसूत्रभाष्याणि सर्वेन्द्रियगतिविषयाणि प्रागेव दर्शितानि । अतोऽयं दीपग्रन्थो यादवप्रकाशादिपक्षादरणेऽपि नेन्द्रियत्वभङ्ग इत्येवम्पर । अथवात्र दीपसूत्रार्थ —सूत्रे तुशब्दो हस्तादिगतवैलक्षण्यपर । नैवमित्यस्य, न सप्तत्वमित्यर्थ । अतश्शब्दबलात् यत इत्यपि सिद्ध्यति । यत सप्तैव गतिमन्त इति वदत पक्षेऽपि हस्तादय स्ववैलक्षण्येन शरीरस्थितिकाले उपकारका इति सिद्धम्, अत उपकारकत्वाविशेषात् सप्तत्वं नास्तीति सूत्राशय । एव सूत्रकार पूर्व पक्ष्यभिमते कतिपयमात्रगतिपक्षे स्थित्वैव त खण्डितवानिति । एवमन्यार्थस्वयोजना सूत्राक्षरस्वारस्यमनु रुध्य दीपे कृतेत्यलम् । सूत्रे हस्तादय इति न शरीरावयवग्रहणम्, किंतु तत्सबन्धिनामिन्द्रियाणाम् । एव नेत्रादिकमपि गोलकं गोलकादिमात्रम् । तदाधारमन्यदाहङ्कारिकमिति । भाष्ये अतो नैवमित्यस्य 'हस्तादयो न सन्तीत्येवं न मन्तव्यम्' इति व्याख्यानात् , हस्तादीनां गत्यभाववादी शरीरावयवातिरिक्तं हस्तादिकं नेच्छतीति तत्खण्डनमपि सूत्रकाराभिमतमिति ज्ञायते । तथा च ते न सन्तीति वा, न गतिमन्त इति वा, नेन्द्रियाणीति वा न मन्तव्यमिति ॥ ५ ॥

६३. प्राणाणुत्वाधिकरणम् २-४-३ ॥

अणवश्च । २ । ४ । ६ ॥

(बृ. ३-५-१३) "त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः" इत्यानन्त्यश्रवणात् विभुत्वं प्राणानामिति प्राप्ते अभिधीयते—(बृ. ६-४-२) 'प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' इत्युत्क्रान्त्यादिश्रवणात् परिमितत्वे सिद्धे सति, उत्क्रान्त्यादिषु पार्श्वस्थैरनुपलभ्यमानत्वादणवश्च प्राणाः । आनन्त्यश्रुतिस्तु, "अथ यो हैतान् अनन्तान् उपास्ते" इत्युपासनश्रवणादुपास्यप्राणविशेषणभूतकार्यबाहुल्याभिप्राया ॥ ६ ॥

श्रेष्ठश्च । २ । ४ । ७ ॥

प्राणसंवादे शरीरस्थितिहेतुत्वेन श्रेष्ठतया निर्णीतो मुख्यप्राणः, (ऋ. ८-७-१७) "आनीदवातं स्वधया तदेकम्" इति महाप्रलयसमये स्वकार्यभूतप्राणनसद्भावश्रवणात्, "एतस्माज्जायते" इति जन्मश्रवणस्य जीवजन्मश्रवणवदुपपत्तेः नोत्पद्यत इत्याशङ्क्य, प्राक्सृष्टेरेकत्वावधारणादिविरोधात्, (मु. २-१-३) "एतस्माज्जायते प्राणः" इति पृथिव्यादितुल्योत्पत्ति-

---

अणव इति । ननु उत्क्रमणबलात् परिच्छिन्नत्वमेवात्र वक्तव्यं विभुत्ववारणाय । तत्र, अनुपलभ्यमानत्वादणव इति किमर्थं भाष्यते । न हीन्द्रियाणामुपलभ्यमानत्वं कश्चिदिच्छति । अतिप्रसक्तश्चैवमनुपलभ्यमानत्वं विभौ महाकाशादाविति चेत्—उच्यते—बृहदारण्यकेऽत्र प्रकरणे, 'वाग्विज्ञाता', 'प्राणो ह्यविज्ञातः' इति प्राणगतेन्द्रियागोचरत्वप्रत्यनीकतया विज्ञातत्वकथनात् उपलभ्यमानत्वं श्रुतीष्टं वागादीनाम्, उपकरणाभावात्तु अनुपलम्भ इति मा कश्चित् भैस्तेति सूत्रे परिच्छिन्नत्वमनुपलभ्यमानत्वरूपसूक्ष्मत्वमित्युभयविधमणुत्वमभिमतमित्याशयः । वाचो विज्ञातत्वञ्च विज्ञातार्थज्ञापकत्वरूपम् । इदञ्च परिच्छिन्नत्वं न जीवस्य अत्यन्ताणुत्वरूपम्, त्वगादीनां शरीरव्यापिकार्यकरत्वात् । अतो मध्यमपरिमाणमेव । अस्तु वाऽत्यन्ताणुत्वेऽपि आप्यायकभूतभेदवशात् मातङ्गमशकादौ एतत्परिमाणतारतम्यम् । अनाप्यायितस्य प्राणस्यानुपलम्भार्हत्वमुक्तं टीकायाम् । सांख्येष्टं विभुत्वं [illegible] नाभ्युपगम्यते ; प्रतिशरीरं भेदात्, यावदंशे कार्यकरत्वम्, तावदधिकपरिमाणे प्रमाणाभावात् । त एते मनोवाक्प्राणाः समाः शरीरानुरूपाः अनन्ताः प्रमातॄणोऽपरिच्छिन्नाः ; कार्याणामियत्ता नास्तीत्यर्थः । प्राप्यानुरूपवास्तवार्थोपासने संभवति न विभुत्वमारोप्य उपास्यम्—अत आनन्त्यं न विभुत्वम् ।

प्राणवायोः श्रेष्ठपदवाच्यत्वे युक्तिमाह प्राणसंवादे इति । प्राणेन्द्रियकलहसंदर्भे इत्यर्थः । प्राण इत्यस्य नोत्पद्यत इत्यत्रान्वयः । आनीदिति । "न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अह्न आसीत् प्रकेतः । आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किञ्चनाऽऽस" इति नासदासीये (ऋ. ८-७-१७) ब्रह्मसूक्ते । प्रकेतः स्थानं चिह्नं वा । आनीत् । अन-प्राणने । अननमकरोत् । अवातमिति निषेधो न पूर्वपक्षविरोधी । अनुत्पद्यमानत्वेन संभाव्यमानस्य प्राणस्य आकाशजन्यवातव्यतिरेकस्यैव तद्दिष्टत्वात् । वातप्राणैक्यभ्रान्तिवारणार्थं स निषेध इति च तदाशयात् । स्वधया स्वशक्त्या । आशंक्ये-

श्रवणात्, उत्पत्तिप्रतिषेधाभावाच्च, जायत एव श्रेष्ठश्च प्राण इत्युच्यते। "आनीदवातम्" इति तु न जैव श्रेष्ठं प्राणमभिप्रेत्योच्यते, अपि तु परस्य ब्रह्मण एकस्यैव विद्यमानत्वमुच्यते। "अवातम्" इति तन्त्रैव श्रवणात्। पूर्वेण तुल्यन्यायत्वेऽपि पृथग्योगकरणमुत्तरचिन्तार्थम्॥

इति प्राणाणुत्वाधिकरणम्॥ ३॥

६४ वायुक्रियाधिकरणम् २ ४ ४॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्। २। ४। ८॥

सोऽयं श्रेष्ठः प्राणः किं महाभूतद्वितीयवायुमात्रम्, तस्य वा स्पन्दरूपक्रिया, अथवा

तस्य उच्यत इत्यन्वयः। एतद्भाष्यस्वारस्यादिदमधिकरणान्तरमिति न मन्तव्यम्, टीकाविरोधात्, "अधिकृतिगणना चिन्मयी" इत्येतद्विरोधाच्च। नयमयूखमालिकागतिस्तु उपेक्ष्या। एतदर्थश्च—आशङ्कायां यद् वक्तव्यम्, तत् श्रुतप्रथमाधिकरणन्यायस्याऽऽशङ्कावसरत्वाभावात् केवलं स्मार्यत इति। तथैवेति पदमनुपक्रमनोत्पत्तत्वबोधकमित्यभिप्रेत्याह जायत एवेति। सिद्धत्वे सूत्रं किमर्थमित्यत्राह पूर्वेति। उत्तरेति। अनेन सूत्रमिदं नोत्तराधिकरणनिविष्टमिति ज्ञायते।

अयं भावः—इन्द्रियसङ्ख्याधिकरणयोः प्रासङ्गिकत्वात् तत्पूर्वोक्तविषयेणैवास्य संबन्धः। अणुत्वपररत्वाधिकरणस्य मुख्यप्राणाणुत्वमेवात्रोच्यत इति तावच्च युज्यते। अणुश्चेति पृथक्सूत्रसत्त्वात्। एकादशत्वन्द्रियसङ्ख्यान्तरस्य चात्र न प्रसक्तिः। अतोऽपि प्रथमाधिकरणेनैवाऽस्य संबन्धः। तत्रेन्द्रियविषयोक्तन्यायेनैवैतदुत्पत्तेः सिद्धत्वात् अधिकाशङ्कानवकाशाच्च न विशिष्याधिकरणरचना कार्या। न चात्र विषयवाक्ये प्राणः श्रुतः। आनीदित्यस्य कर्त्राकाङ्क्षायां प्राणस्य कर्तृत्वान्वयौचित्यादेव हि तद्विषयत्वमस्य कल्प्यम्। तत्र, वाक्यभावस्योक्तत्वात्, वातं प्राण इत्यादौ प्राणस्य वायुविकारत्वप्रसिद्ध्या प्राणाभावस्याप्यवगमात् वाय्वनधीनं केवलं सत्तामात्रमिह आनीदित्युच्यत इति निर्धारणात्। एवं ज्येष्ठश्रेष्ठत्वाविकमप्यप्रयोजकम्। अतो महाप्रलये सत्त्वेन प्रसिद्धस्य कारणवस्तुन एवानकर्तृत्वम्। स्वधाशब्दश्च 'स्वधा त्व लोकपावनी' इत्यादिप्रसिद्ध्या लक्ष्म्यर्थकत्वात् नारायणस्यैवानन कर्तृत्वसाधकः। प्राणोत्पत्तिवचनानि च बहूनि। इन्द्रियापेक्षया च पश्चात्तनः प्राणः, तत्रापि तदपेक्षया श्रेष्ठः। तदुत्पत्तिनिषेधकवाक्याभावाच्च नात्र न्यायस्य प्राणेऽवकाशः। अत इदं सूत्रं कार्यताशोधनार्थे पादे कार्यत्वविचारमन्तरा तद्विषयविचारान्तरासौष्ठवात् कार्यत्वरूपसिद्धार्थस्मारणेनाक्षिप्यस्य प्राणविषयजिज्ञासान्तरप्रवेशसंपादकमात्रम्। नाप्युत्तराधिकरणप्रथमसूत्रत्वमस्य। एतत्सूत्राभावे मुख्यप्राणानुपस्थित्या तद्विषयविचारान्तरारम्भानवकाशात्। प्रकारान्तरेणोपबन्धनौ चैतत्सूत्रं भेद्यात्। तत्र चाणुत्वाधिकरणे विशेषस्वाभावात्, सर्वधर्मोपपत्तेश्चेति द्वितीयप्रथमपादान्तसूत्रस्येव अस्येन्द्रियपेटिकाशेषत्वं युक्तमिति॥ ७॥

विविधोपासनविषयत्वात् प्राणस्य तत्त्वमभिधातव्यमिति स विचार्यते। वायुमात्रम् वायुसामान्यम्। वायुत्वावच्छिन्नं प्राणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति वा। वायुक्रिये इति द्वन्द्वश्रवणेऽपि विकल्प एव वाच्य इत्याशयेनाऽऽह तस्य वेति। उभयोरपि निषेध्यत्वात् द्वन्द्वः। 'विविधा च पृथक्चेष्टा

वायुरेव कश्चन विशेषमापन्नः इति निश्चये—नायुरेवेति प्राप्तम् ; (—) "यः प्राणः स वायुः" इति व्यपदेशात् । यद्वा वायुमात्रे प्राणत्वप्रसिद्ध्यभावात् उच्छ्वासनिश्वासादिवायुक्रियायां प्राणशब्दप्रसिद्धेश्च तत्क्रियैव । इति प्राप्ते—'न वायुमात्रम् , न च तत्क्रिया' इत्युच्यते; कुतः? पृथगुपदेशात्—"एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुः" इति । तत एव पृथगुपदेशात् वायुक्रियाऽपि न भवति प्राणः ; न हि तेजःप्रभृतीनां क्रिया तैः सह पृथक् द्रव्यतयोपदिश्यते । "यः प्राणः स वायुः" इति तु वायुरेवावस्थान्तरमापन्नः प्राणः ; न तेजःप्रभृतिवत् तत्त्वान्तरमिति ज्ञापनार्थम् । उच्छ्वासनिश्वासादावपि, प्राणः स्पन्दत इति क्रियावति द्रव्य एव प्राणशब्दप्रसिद्धिः ; न क्रियामात्रे ॥ ८ ॥

किमयं प्राणो वायोर्विकारस्सन् अग्निवद् भूतान्तरम् ? नेत्याह—

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः । २ । ४ । ९ ॥

नायं भूतविशेषः ; अपि तु चक्षुरादिवत् जीवोपकरणविशेषः । तथोपकरणत्वमुपकरणभूतैरिन्द्रियैस्सहशिष्ट्यादिभ्योऽवगम्यते । चक्षुरादिभिः सह अयं प्राणः शिष्यते प्राणसंवादादिषु । तत्सजातीयत्वे हि तैः सह शासनं युज्यते । प्राणशब्दपरिगृहीतेषु करणेष्वस्य विशिष्याभिधानमादिशब्देन गृह्यते ; (छा. १-२-७) "अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणः", (—) "योऽयं मध्यमः प्राणः" इत्यादिषु विशिष्याभिधानात् ॥ ९ ॥

क्रियायां प्रयोगः । तत्रापि न क्रियासामान्ये । तत एवेति । 'एतस्माज्जायते' इत्येतस्मादेवेत्यर्थः । द्रव्यतयेति, द्रव्यतुल्यतयेत्यर्थः । अत प्राण=प्राणनमिति न मन्तव्यमिति भावः । **अवस्थान्तरम्** वायुत्वव्याप्यावस्थाविशेषम् । **तत्त्वान्तरम्** वायुत्वोपमर्दकावस्थापन्नम् ॥८॥ **भूतान्तरमिति** । लोके भूतजन्यस्य तद्भूतत्वरूपावस्थाराहित्ये भूतान्तरत्वदर्शनात् अस्यापि वायुत्वरहितत्वे तथात्वं स्यादित्याशयः । पृथगुपदेशस्योपकरणत्वव्यवस्थापकतयैवोपपत्तेर्न तत्त्वान्तरत्वसाधकतेत्याशयेनाऽऽह चक्षुरिति । ननु सूत्रे उपकरणत्वस्यैवावगमात् भूतान्तरत्वशङ्काप्रतिक्षेपकत्वं कथं तुशब्दस्येति चेत्—उच्यते । प्राणस्य जीवे प्रत्युपयोगः चक्षुरादिवद्वा, शरीरारम्भकत्वादिभूतवद्वा स्यात् । तत्र चक्षुरादिवत् प्रतिनियतकार्यादर्शनात् देहारम्भकतुल्यत्वमिति शंकितुराशयः । प्राणस्यापि वायुत्वे तद्वैयर्थ्यं स्यादिति वायुतोऽन्यद् भूतं भवत्विति मन्यते । मनःप्रभृतिभिः सह पूर्वार्धे पाठात् उपकरणत्वमेवेति समाधिः । **संवादादिष्विति आदिपदेन** उत्क्रमणादिवाक्यग्रहणम् । **करणेषु** उपकरणेषु । **विशिष्याभिधानम्** अतिशयितत्वेन वचनम् । तेन करणत्वातिशयावगमः । **आदिभ्य** इति बहुवचनं तथाभिधायकनानावाक्याभिप्रायेण । सह वसतः, सहोत्क्रामतः इति शरीरस्थतया, जीवसहशिष्ट्या च शरीरारम्भकान्यत्वावसायादि च आदिपदग्राह्यम् । **मुख्यः** मुखे भवः , प्राणशब्दमुख्यार्थ इति वा । **मध्यम** इति । श्रुतौ प्राणशब्देन चेतनस्य प्राणवायोरिन्द्रियाणाञ्च व्यवहारात् चेतनात् ऊनतया इन्द्रियतोऽधिकतया चास्य मध्यमता स्यात् , हृदि स्थितत्वाच्च ॥ ९ ॥

चक्षुरादिवदस्यापि करणत्वे (स्योपकरणत्वे) तद्वत् अस्यापि जीवं प्रति उपकारविशेषरूप क्रियया भवितव्यम् , सा तु न दृश्यते, अतो नायं चक्षुरादिवद्भवितुमर्हतीति चेत्—तत्राह—

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति । २ । ४ । १० ॥

अकरणत्वात् करणं क्रिया अक्रियत्वात् । अस्य प्राणस्य जीवं प्रति उपकारविशेषरूपक्रियारहितत्वाच्च यो दोष उद्भाव्यते, स नास्ति, यत उपकारविशेषरूपां शरीरेन्द्रियधारणादिरूपां क्रियां दर्शयति श्रुतिः, (छा ५ १ ७) "यस्मिन्नुत्क्रान्ते इदं शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्यते, स वः श्रेष्ठः" इत्युक्त्वा, वागाद्युत्क्रमणेऽपि शरीरस्येन्द्रियाणां च स्थितिं दर्शयित्वा प्राणोत्क्रमणे शरीरेन्द्रियशैथिल्याभिधानात् । अतः प्राणापानव्यानोदानसमानाकारेण पञ्चधाऽवस्थितोऽयं प्राणः शरीरेन्द्रियधारणादिना जीवस्योपकरोतीति चक्षुरादिवत् करणत्वम् ॥

नन्वेवं नामभेदात् कार्यभेदाच्च प्राणापानादयस्तत्त्वान्तराणि स्युः, तत्राह—

पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॥ २ । ४ । ११ ॥

यथा कामादिवृत्तिभेदे तत्कार्यभेदेऽपि न कामादिकं मनसस्तत्त्वान्तरम्, (बृ १ ५-३) "कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एव" इति वचनात्—एवं (१ ५ ३) "प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानोऽन इत्येतत् सर्वं प्राण एव" इति वचनात् अपानादयोऽपि प्राणस्यैव वृत्तिविशेषाः, न तत्त्वान्तरमित्यवगम्यते ॥ ११ ॥

इति वायुक्रियाधिकरणम् ॥ ४ ॥

६५ श्रेष्ठाणुत्वाधिकरणम् २-४ ५ ॥

अणुश्च ॥ २ । ४ । १२ ॥

अणुश्चायम्, पूर्ववदुत्क्रान्त्यादिश्रवणात्, (बृ ६ ४ २) "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति" इत्यादिषु । आनन्त्यश्रुतिस्तु (बृ १ ३ २२) "समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन समः एभिस्त्रिभिर्लोकैः ; समोऽनेन

चक्षुरादिसमत्वं करणत्वाभावेऽप्यदोषादन्यथा व्याख्याति करणं क्रियेति । अकरणत्वादिति, अकरणत्वप्रयुक्त इत्यर्थः, दोषविशेषणम् । अत्र सकलेन्द्रियसमुदायक्रियैव प्राणनम्, कपोतस्य कुक्कुटादिगुरोत्क्षेपणवत् तत्सङ्घकृतं शरीरचालनमिति नेदं प्राणस्य कार्यमिति साङ्ख्यशङ्कानिरासार्थमेतदस्थाने ॥

इन्द्रियप्रकरणात् न प्राणस्य या भेदगर्भोक्तिरुच्यते उपरि । कामादीति । बुद्ध्यहङ्कारचित्तादिभेदोऽपि सुवचः-अत्रापि कामादिवाक्यस्य प्राणादिवाक्यसमीपस्थत्वात् (छा ३ ५ ३) एतदुक्तिः ॥११॥

नन्वणुश्चेति सूत्रं व्यर्थम्, मुख्यप्राणाणुत्वस्मारणस्य श्रेष्ठश्चेति तदुत्पत्तिस्मारणस्येवोत्तरत्रानुपयोगात् । न चाणुत्वविधानार्थमेवेदम्, इन्द्रियाणुत्वविषयवाक्ये, 'त एते सर्वे एव समाः, सर्वेऽनन्ताः' इत्यत्र तच्छब्देन प्रकृतानां वाङ्मनःप्राणानामेव कण्ठोक्ततया तत्रैवैतदणुत्वसिद्धेरित्याशङ्कायाम् अधिकाशङ्कां दर्शयति अधिकेति । तत्रोपासनार्थतया आनन्त्यकथनात् अनन्तपदस्याविरोधेऽप्यर्थान्तरसम्भवाच्च विभुत्वस्थापकत्वाभावेऽपि इमानि वाक्यानि स्थापकान्येवेति शङ्का । अन्तर्यामिब्राह्मणे सूत्रस्योक्तिरपि गृह्यते

सर्वेण ", (प्र. २-६) " प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् ", (—) "सर्वं हीदं प्राणेनावृतम् " इत्यादिश्रवणात् महापरिमाण इति ॥

परिहारस्तु—उत्क्रान्त्यादिश्रवणात् परिच्छिन्नत्वे निश्चिते, सर्वस्य प्राणिजातस्य प्राणायत्तस्थितित्वेन वैभववादोपपत्तिरिति ॥ १२ ॥ इति श्रेष्ठाणुत्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

६६. ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणम् २-४-६ ॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् प्राणवता शब्दात् ॥ २ । ४ । १३ ॥

सश्रेष्ठानां प्राणानां ब्रह्मण उत्पत्तिः, इयत्ता परिमाणं चोक्तम्; तेषां प्राणानामग्न्यादिदेवताधिष्ठितत्वं च पूर्वमेव, (शारी. २-१-५) " अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् " इत्यनेन सूत्रेण प्रसङ्गादुपपादितम्; जीवस्य च स्वभोगार्थमेतेषामधिष्ठातृत्वं लोकसिद्धम्, (बृ. ४-१-१८) " एवमेवैष एतान् प्राणान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते " इत्यादिश्रुतिसिद्धं च । तदिदं जीवस्याग्न्यादिदेवतानां च प्राणविषयमधिष्ठानं किं स्वायत्तम्; उत परमात्मायत्तमिति विशये—नैरपेक्ष्यात् स्वायत्तम्—इति प्राप्त उच्यते—

ज्योतिराद्यधिष्ठानमिति । प्राणवता—जीवेन सह ज्योतिरादीनामग्न्यादिदेवतानां प्राणविषयमधिष्ठानं तदामननात्—तस्य परमात्मनः आमननाद्भवति । आमननम् आभिमुख्येन मननम् । परमात्मनः सङ्कल्पादेव भवतीत्यर्थः । कुत एतत्? शब्दात्—इन्द्रियाणां साभि-

---

इत्यादीत्यादिपदेन । प्राणायत्तेति । प्रतिशरीरं प्राणो भिन्नः । प्राणसमुदायस्य व्यष्टिलोकस्थता न प्रत्येकविभुत्वस्थापिकेति भावः ॥ १२ ॥

अत्र सूत्रे ज्योतिरादिकर्तृकमधिष्ठानमेव विधेयम्, तदामननादित्यस्य च अधिष्ठानस्याम्नाये आम्नानादित्यर्थः-इति परमतं निरसितुमाह तेषामिति । अतः सिद्धत्वात् स्वारस्याच्च तत् पक्षीकृत्य आमननाधीनत्वमेव विधेयम् । आमननञ्चाऽऽभिमुख्येन मननम् । अन्यथा शब्दादिति च व्यर्थम्; सूत्रभेदनञ्च व्यर्थमिति भावः । अधिष्ठानं प्रवृत्तिकर्तृत्वम् । प्राणवतेति तृतीयानिर्देशेन लोकसिद्धमेव जीवकर्तृकमधिष्ठानमिति ज्ञाप्यते; यथा स्वायत्तसर्वेन्द्रियोऽपि प्राणोऽचेतनः सर्वथा चेतनायत्त, तथैव चेतनाः सर्वथा परायत्ताः ' इति निदर्श्यते च । ननु परायत्ताधिकरणे जीवकर्तृत्वं परमात्मायत्तमित्युक्तमेव; देवताश्च जीवा एवेति अस्मत्पक्षेऽपि व्यर्थमिदमधिकरणमिति चेन्न-तत्तद्देवताराधितेन परमात्मना ताभ्य ऐश्वर्यं यत् दत्तमस्ति, तत्र स्वयमप्यधिकारं वहतीति न युक्तम् । वृथा च बहूनामधिष्ठातृत्वम् । एवं जीवानां शरीरद्वारा वस्त्वन्तरव्यापारणे परायत्तकर्तृत्वेऽपि तच्छरीरेन्द्रियाधिष्ठानं तदायत्तं मा भूत्, प्रागेव तदीयत्वेन क्लृप्तत्वादित्यधिकाशङ्का । जीवाधिष्ठाने सत्यपि क्वचिद् देवताधिष्ठानाभावे कार्याभाववत् ईश्वराधिष्ठानाभावे केनोपनिषदुक्तरीत्या देवतानामपि मोघप्रयत्नत्वमेवेति गमयितुं स्वाधिकारं न त्यजति; एवं जीवविषयेऽपि । श्रुतिसिद्धार्थसंकोचे च न प्रमाणमिति परिहारः । वक्ष्यति चोपरि भाष्य एव, " विशदीकरणाय स्मारितम् " इति । एवमपि हिरण्यगर्भस्य निरपेक्षं स्वातन्त्र्यमस्त्वित्याक्षेपभ्रान्ति-

मानिदेवतानां जीवात्मनश्च स्वकार्येषु परमपुरुषमननायत्तत्वश्रवणात् । यथाऽन्तर्यामिब्राह्मणादिषु, (बृ ५ ७ ५) "योऽग्नौ तिष्ठन् अग्नेरन्तरो यमग्निर्न वेद यस्याग्निः शरीरं योऽग्निमन्तरो यमयति, स त आत्माऽन्तर्याम्यमृत, यो वायौ तिष्ठन् य आदित्ये तिष्ठन् यश्चक्षुषि तिष्ठन् य आत्मनि तिष्ठन्" इत्यादि । यथा च, (तै आन ८-१) "भीषाऽस्माद्वात पवते भीषोदेति सूर्य । भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम," इति । तथा, (बृ ५ ८ ६) 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत' इत्यादि ॥

तस्य च नित्यत्वात् ॥ २ । ४ । १४ ॥

सर्वेषां परमात्माधिष्ठितत्वस्य नित्यत्वात्—स्वरूपानुबन्धित्वेन नियतत्वाच्च तत्सङ्कल्पाद्देवेषामधिष्ठातृत्वमवर्जनीयम् । (तै आन ६ २ ३) "तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्" इत्यादिना परमपुरुषस्य नियन्तृत्वेन सर्वचिदचिद्वस्तुप्रवेश स्वरूपानुबन्धी श्रूयते, स्मर्यते च (गी १० ४२) "विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्" इति ॥ १४ ॥ इति ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

६७ इन्द्रियाधिकरणम् २ ४ ७ ॥

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ २ । ४ । १५ ॥

माधिकरणे परिहरिष्यते । [illegible] तदधिकरणसमन्तरपूर्वमिदमधिकरण युक्तम्, सर्वदेवताविषयविचारानन्तर हिरण्यगर्भविषये तत्प्रसक्तौचित्यात् । प्राणस्येन्द्रियत्वाभावविचारश्च प्राणधर्मविचारात्मकाणुत्वाधिकरणानन्तर युक्त इति चेत्—उच्यते । इन्द्रियेषु प्राणे परिमाणपर्यन्तविचारे कृते सर्वसाधारण स्वकार्ये देवताधिष्ठानसापेक्षत्व सगतविचारम् । एवमीश्वर देवता जीवरूपत्रिविधचेतनाधिष्ठितत्वे ज्ञाते सत्येव, इन्द्रियशब्दस्य,' 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा' इति निर्वचनात् इन्द्रसाधिष्ठातृसम्बन्धेनेन्द्रियशब्दप्रयोगात् इन्द्रियत्व साधारणम् प्राणस्यापीति इन्द्रियपदार्थघटनेनोत्थितसौष्ठवात् भिन्नमेव रम्यम् । प्राणस्यापि देवताधिष्ठितत्वञ्चेदानीमेव स्पष्ट भवति । अग्निमाधिकरणसगतिस्तु पूर्वाधिकरणाना प्रासङ्गिकत्वात् कार्यनापरानिकरणेन साकम् । अस्तु वा पूर्वेणापि सह, या वक्ष्यते ॥

ननु जीवाधिष्ठानस्य देवताकर्तृकेणेश्वरकर्तृकेण वाऽधिष्ठानेन सपक्षसहायत्वात् अन्यतरवैयर्थ्यम् । तत्र द्वैविध्यरक्षणाय तदधिष्ठानमेष्टव्यमिति किमन्येनेत्यत्राह तस्य च नित्यत्वादिति । स्वरूपानुबन्धिनो धर्मस्य कदाचित् वर्जन एव क्लेश, देवताधिष्ठानमशक्त्या कदाचिदसम्भव्यपीति तन्नियतमेवेति भाव । सूत्रे तस्य नित्यत्वाच्चेत्यन्वय । नित्यत्वादित्यस्यार्थमाह स्वरूपेति ॥ १४ ॥

देवताधिष्ठितत्ववत् प्राणेन्द्रियशब्दवाच्यत्वमपि साधारणमित्युत्थिते संगति । ते इति प्रथमाधिकरणोक्तप्राणमात्रपरामर्शात् मुख्यप्राणव्यावृत्ति । तदन्यस्य मुख्यस्येन्द्रियत्वाभावविधाने तात्पर्यम्, अन्यथा सिद्धसाधनात् । इन्द्रियाणीति पक्षीकृत्य ते इति वा विधेयम् । तेनेन्द्रियत्वावच्छिन्नोद्देशेन

किं सर्वे प्राणशब्दनिर्दिष्टा इन्द्रियाणि, उत श्रेष्ठप्राणव्यतिरिक्ता इति (एवेति) विशये —प्राणशब्दवाच्यत्वात्, करणत्वाच्च सर्व एवेन्द्रियाणीति प्राप्ते उच्यते-श्रेष्ठव्यतिरिक्ता एव प्राणाः इन्द्रियाणि। कुतः? श्रेष्ठादन्येष्वेव प्राणेषु तद्व्यपदेशात्। (गी १३-५) "इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः" इत्यादिभिर्हि चक्षुरादिषु समनस्केष्वेव इन्द्रियशब्दो व्यपदिश्यते ॥ १५ ॥

भेदश्रुतेर्वैलक्षण्याच्च ॥ २ । ४ । १६ ॥

(मु. २-१-३) "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च" इत्यादिष्विन्द्रियेभ्यः प्राणस्य पृथक्छ्रवणात् प्राणव्यतिरिक्तानामेवेन्द्रियत्वमवगम्यते। मनसः पृथक्छ्रवणेऽपि तस्यान्यत्रेन्द्रियान्तर्भाव उक्तः, (गी. १५-७) "मनष्षष्ठानीन्द्रियाणि" इत्यादौ। वैलक्षण्यं च चक्षुरादिभ्यः श्रेष्ठप्राणस्योपलभ्यते—सुषुप्तौ हि प्राणस्य वृत्तिरुपलभ्यते, चक्षुरादीनां तु वृत्तिर्नोपलभ्यते। कार्यं च चक्षुर्वागादीनां समनस्कानां ज्ञानकर्मसाधनत्वम्; प्राणस्य तु शरीरेन्द्रियधारणम्। प्राणाधीनधारणत्वात्(त्तु)इन्द्रियेषु प्राणशब्दव्यपदेशः। तथा च श्रुतिः; (बृ. ३-५-२१) "त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन्। तस्मादेते एतेनाख्यायन्ते" इति। रूपमभवन्—शरीरमभवन्=तदधीनप्रवृत्तयोऽभवन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥ इति इन्द्रियाधिकरणम् ॥ ७ ॥

रूपप्राणत्वविधानात् तत्तेन्द्रियत्वव्यापकत्वभानात् मुख्यप्राणस्यानिन्द्रियत्वसिद्धिः। अन्यत्रेत्यस्य तु व्यपदेशादित्यत्रान्वयः। इन्द्रियव्यपदेशः इन्द्रियत्वेन गणनादि। इन्द्रलिङ्गत्वादिकं नेन्द्रियशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्; किंतु व्युत्पत्तिनिमित्तमात्रम्। तस्य शरीरसाधारण्यादतिप्रसक्तत्वात्, परिगणनविरोधाच्च। बृहदारण्यके (३-५ १२) "तत. प्राणोऽजायत। स इन्द्रः। [illegible] एषोऽसपत्नः" इति मुख्यप्राणे इन्द्रव्यपदेशात् तज्जुष्टत्वरूपेन्द्रियत्वस्य तत्रैव युक्तत्वाच्च ॥ १५ ॥

त्रिविधं वैलक्षण्यं दर्शयति सुषुप्तावित्यादिना। ज्ञानकर्मेन्द्रियमिथोवैलक्षण्यवत् इदं वैलक्षण्यमप्रयोजकम्; अनुगतं प्राणत्वमेवेन्द्रियशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति पूर्वपक्ष्याशयोऽप्ययुक्तः। तस्याननुगतत्वात्। इन्द्रिये प्राणशब्दो ह्युपचरितः तीरे इव गङ्गाशब्द इत्याह प्राणाधीनेति। आत्मापृथक्सिद्धद्रव्यत्वं शरीरत्वम्, शरीरोपचयोपघाताधीनोपचयोपघातवत्तया शरीराश्रितत्वमिन्द्रियत्वम्, तदुभयधारकत्वं प्राणत्वमित्येवंरीत्या भेदोऽनुसन्धेयः। शांकरोक्ताधिकरणरचनामुपेक्ष्य इयं वृत्तिरचनैव भामत्यामादृता ॥ १६॥

समष्टिव्यष्टिकार्यनिरूपणार्थे पादद्वये सञ्ज्ञामूर्त्यधिकरणमिदमेकं व्यष्टिविचाररूपमिति पूर्वं सर्वसेकापेटिका। प्राणानामन्नाद्याप्यायिततया व्यष्टिसंघातनिविष्टत्वात् अस्मिन् पादे तद्विचारः कृतः। एवम्भूतसंघातकरणमेव रूपव्याकरणम्, 'आण्डजं जीवजमुद्भिज्जम्' इति प्रस्तुत्य, "सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमाः तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि, तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि" इति श्रुतम्। परदेवतैवं नामरूपव्याकरणं पूर्वं संकल्प्य तदर्थं तेजोबन्नानां त्रिवृत्करण(पञ्चीकरण)मपि इह। पूर्वमात्मप्रस्तावे तत्कर्तृत्वं परायत्तमिति साधितं यतो ज्योतिराद्यधिष्ठान-

मानिदेवतानां जीवात्मनश्च स्वकार्येषु परमपुरुषमननायत्तत्वश्रवणात्। यथाऽन्तर्यामिब्राह्मणादिषु, (बृ. ३.७) "योऽग्नौ तिष्ठन् अग्नेरन्तरो यमग्निर्न वेद यस्याग्निः शरीरं योऽग्निमन्तरो यमयति, स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः, यो वायौ तिष्ठन् ... य आदित्ये तिष्ठन् ... यः पृथिव्यां तिष्ठन् ... य आत्मनि तिष्ठन्" इत्यादि। यथा च, (तै. आन. ८.१) "भीषाऽस्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः। भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः" इति। तथा, (बृ. ... "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः" इत्यादि॥

तस्य च नित्यत्वात्॥ २। ४। १४॥

तस्य परमात्मनोऽधिष्ठितत्वम् तस्य नित्यत्वात्—स्वरूपानुबन्धित्वेन नियतत्वात् तस्मात् तत्कृत्वा देवतामधिष्ठातृत्वमवर्जनीयम्। ... आन. ...) तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्। तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्" इत्यादिना परमपुरुषस्य नियन्तृत्वेन सर्वाधिष्ठातृत्वस्य प्रत्ययः स्वरूपानुबन्धी श्रूयते, स्मर्यते च (गी. १०. ४२) "विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्" इति॥ १४॥ इति ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणम्॥ ६॥

६७ इन्द्रियाधिकरणम् २४७॥

न इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात्॥ २। ४। १५॥

... अधिकरणे परिहरिष्यते। ननु नेदमधिकरणमनन्तराधिकरणस्य युक्तम्, सर्वेन्द्रियविषयविचारानन्तरं विचारणीयत्वात्। प्राणस्येन्द्रियत्वाभावविचारस्य प्राणधर्मविचाराराक्काणु अधिकरणान्तर युक्त इति चेत्—उच्यते। इन्द्रियेषु प्राण परिमाणपर्यन्तविचारे कृते सर्वसाधारणं स्वकार्ये देवताधिष्ठानसापेक्षत्वं इत्युक्तविचारम्। तत्रेश्वर देवता जीवस्वरूपविधानेनाधिष्ठितत्वे ज्ञाते सत्येव, "इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा" इति निर्वचनात् इन्द्रस्याधिष्ठातृत्वाभावेनेन्द्रियशब्दप्रयोगात् इन्द्रियत्वं साधारणम्, प्राणेऽप्यस्ति इन्द्रियशब्दप्रयोगस्यैवोपस्थितिसौकर्यात्, भिन्नमेव स्यात्। प्राणस्यापि देवताधिष्ठितत्वमेवेदानीमेव स्पष्टं भवति। अतिमाधिकरणसङ्गतिस्तु पूर्वाधिकरणानां प्रासङ्गिकत्वात् कार्यापराधिकरणेन साकम्। अस्तु वा पूर्वाणामपि सह, आ वक्ष्यते॥

ननु जीवाधिष्ठानस्य देवताकर्तृकत्वेश्वरकर्तृकत्व वाऽधिष्ठानेन सपक्षसहायत्वात् अत्यन्तरैश्वर्यर्थम्। तत्र देवैश्वर्यरक्षणाय तदधिष्ठानमस्त्विति किमर्थेनेत्याह तस्य च नित्यत्वादिति। स्वरूपानुबन्धितो धर्मस्य कदाचित् वर्जनं एव क्षेयं, देवताधिष्ठानमसदाचा कदाचिदसम्भवतीति तन्नियतमेवेति भाव। सूत्रे तस्य नित्यत्वात्वेत्यन्वय। नित्यत्वादित्यस्यार्थमाह स्वरूपेति॥ १४॥

देवताधिष्ठितत्वकथनं प्राणेन्द्रियशब्दवाच्यत्वमपि साधारणमित्युत्थिते सङ्गतिः। ते इति प्रथमाधिकरणोक्तप्राणमात्रपरामर्शात् मुख्यप्राणव्यावृत्तिः। तत्त्वस्य प्राणस्येन्द्रियत्वाभावविधाने तात्पर्यम्, अन्यथा सिद्धसाधनात्। इन्द्रियाणीति पक्षनिर्देशः ते इति वा निषेध्यम्। तेनेन्द्रियत्वावच्छिन्नोद्देशेन चक्षुरादित्व-

किं सर्वे प्राणशब्दनिर्दिष्टा इन्द्रियाणि, उत श्रेष्ठप्राणव्यतिरिक्ता इति (एवेति) विशये —प्राणशब्दवाच्यत्वात्, करणत्वाच्च सर्व एवेन्द्रियाणीति प्राप्ते उच्यते-श्रेष्ठव्यतिरिक्ता एव प्राणाः इन्द्रियाणि। कुतः? श्रेष्ठादन्येष्वेव प्राणेषु तद्व्यपदेशात्। (गी. १३-५) "इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः" इत्यादिभिर्हि चक्षुरादिषु समनस्केष्वेव इन्द्रियशब्दो व्यपदिश्यते ॥ १५ ॥

भेदश्रुतेर्वैलक्षण्याच्च ॥ २ । ४ । १६ ॥

(मु. २-१-३) "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च" इत्यादिष्विन्द्रियेभ्यः प्राणस्य पृथक्छ्रवणात् प्राणव्यतिरिक्तानामेवेन्द्रियत्वमवगम्यते। मनसः पृथक्छ्रवणेऽपि तस्यान्यत्रेन्द्रियान्तर्भाव उक्तः, (गी. १५-७) "मनःषष्ठानीन्द्रियाणि" इत्यादौ। वैलक्षण्यं च चक्षुरादिभ्यः श्रेष्ठप्राणस्योपलभ्यते—सुषुप्तौ हि प्राणस्य वृत्तिरुपलभ्यते, चक्षुरादीनां तु वृत्तिर्नोपलभ्यते। कार्यं च चक्षुर्वागादीनां समनस्कानां ज्ञानकर्मसाधनत्वम्; प्राणस्य तु शरीरेन्द्रियधारणम्। प्राणाधीनधारणत्वात्(तु)इन्द्रियेषु प्राणशब्दव्यपदेशः। तथा च श्रुतिः; (बृ. ३-५-२१) "त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन्। तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते" इति। रूपमभवन्—शरीरमभवन्=तदधीनप्रवृत्तयोऽभवन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥ इति इन्द्रियाधिकरणम् ॥ ■ ॥

रूपप्राणत्वविधानात् तत्रेन्द्रियत्वव्यापकत्वभानात् मुख्यप्राणस्यानिन्द्रियत्वासिद्धिः। अन्यत्रेत्यस्य तु व्यपदेशादित्यनान्वयः। इन्द्रियव्यपदेशः इन्द्रियत्वेन गणनादि। इन्द्रलिङ्गत्वादिकं नेन्द्रियशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्, किंतु व्युत्पत्तिनिमित्तमात्रम्। तस्य शरीरसाधारण्यादतिप्रसञ्जकत्वात्, परिगणनविरोधाच्च। बृहदारण्यके (३-५ १२) "ततः प्राणोऽजायत। स इन्द्रः। स एषोऽसपत्नः" इति मुख्यप्राणे इन्द्रव्यपदेशात् तज्जुष्टत्वरूपेन्द्रियत्वस्य तत्रैव सुवचत्वाच्च ॥ १५ ॥

त्रिविधं वैलक्षण्यं दर्शयति सुषुप्तावित्यादिना। ज्ञानकर्मेन्द्रियमिथोवैलक्षण्यवत् इदं वैलक्षण्यमप्रयोजकम्; अनुगतं प्राणत्वमेवेन्द्रियशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति पूर्वपक्ष्याशयोऽप्ययुक्तः। तस्याननुगतत्वात्। इन्द्रिये प्राणशब्दो मुख्यरितः नीर इव गङ्गाशब्द इत्याह प्राणाधीनेति। आत्मापृथक्सिद्धद्रव्यत्वं शरीरत्वम्, शरीरोपचयोपघाताधीनोपचयोपघातवत्तया शरीराश्रितत्वमिन्द्रियत्वम्, तदुभयधारकत्वं प्राणत्वमित्येवंरीत्या भेदोऽनुसंधेयः। शांकरोक्ताधिकरणरचनामुपेक्ष्य इयं वृत्तिरचनैव भामत्यामादृता ॥ १६॥

समष्टिव्यष्टिकार्यनिरूपणार्थे पादद्वये संज्ञामूर्त्यधिकरणमिदमेकं व्यष्टिविचाररूपमिति पूर्वं सर्वमेका पेटिका। प्राणानामन्नाद्याप्याश्रिततया व्यष्टिसंघातनिविष्टत्वात् अस्मिन् पादे तद्विचारः कृतः। एवम्भूतसंघातकरणमेव रूपव्याकरणम्, 'आण्डजं जीवजमुद्भिज्जम्' इति प्रस्तुत्य, "सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमाः तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि, तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि' इति श्रुतम्। परदेवतेयं नामरूपव्याकरणं पूर्वं संकल्प्य तदर्थं तेजोबन्नानां त्रिवृत्करण(पञ्चीकरण)मपि समकल्पयदित्युच्यते इह। पूर्वमात्मप्रस्तावे तत्कर्तृत्वं परायत्तमिति साधितं यतो ज्योतिराद्यधिष्ठान-

६. संज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणम् २।४।८ ॥

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ २।४।१७ ॥

भूतेन्द्रियादीनां समष्टिसृष्टिः, जीवानां कर्तृत्वं च परस्माद्ब्रह्मण इत्युक्तं पुरस्तात्। जीवानां स्वेन्द्रियाधिष्ठानं च परायत्तमिति तदनन्तरं स्थिरीकरणाय स्थापितम्। या त्वियं नामरूपव्याकरणात्मिका प्रपञ्चव्यष्टिसृष्टिः, सा किं समष्टिजीवरूपस्य हिरण्यगर्भस्यैव कर्म, उत तेन प्रभृतिशरीरकस्य परस्मादात्मसृष्टिवत् हिरण्यगर्भशरीरकस्य परस्य ब्रह्मण — इतीदानीं चिन्त्यते।

किं युक्तम्? समष्टिजीवस्येति, कुतः? (छा. ६. ३. ३) 'अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति जीवकर्तृकत्वश्रवणात्। न हि परा देवता स्वेन रूपेण, 'नामरूपे व्याकरवाणी'त्युक्तम्, अपितु स्वात्मभूतेन जीवरूपेण, 'अनेन जीवेनाऽऽत्मना" इति वचनात्॥ नन्वत्र 'चारेणानुप्रविश्य परबलं सङ्कलयानि' इतिवत् "व्याकरवाणि' इत्युक्त-

परायत्तत्वकथनेन स्थिरीकृतम्। ततो नामरूपव्याकरणस्य चतुर्मुखकर्तृकत्वम्, जीवस्य परायत्तमिति स्थितमेव। तथा व्याकरणस्यास्य परमात्मकर्तृकत्वमपि न स्वाभाविकं विचारः। अत एतदधिकरणं तेनाधिकरणेन च विशिष्टस्योपादानत्वे सर्वत्र सिद्धम्। एवम्, 'नामरूपयोर्निर्वहिता', 'बहु स्याम्' इति श्रुत्या व्यष्टिविषये निमित्तत्वमप्यवगम्यत एव। तदेव, 'एको वा इमानि' इति सम्भवाद्वाक्येऽनुक्तत्वे च—तथापि हिरण्यगर्भस्य व्यष्टिकर्तृतायां श्रुतिप्रमाणमभिसन्धाय तत्प्रयोजकत्वमात्रम्, तत्कर्तृत्वस्यैतदायत्तत्वमात्रं नयोच्यते। अत इत्थमत्र कश्चित् परकृतकरं समष्टिनामरूपाभिधानमित्यवान्तरसंगत्या पूर्वपक्ष इह। समष्टिजीवरूपस्य व्यष्टौ प्रतिशरीरं प्रवेशयिष्यमाणजीवसमुदायाश्रयस्य। हिरण्यगर्भशरीरकस्येति। नायं जीवशब्दार्थः, किंतु स्मृतिसिद्धकथनम्, सिद्धान्तेऽर्थान्तरकथनात्। जीवकर्तृकत्वेनेति। नामरूपव्याकरणं समष्टावप्यस्ति। व्यष्टौ विशेषः अनेन जीवेनात्मनेत्युच्यते। अतः चानुप्रवेशे व्याकरणे चोभयत्रान्वय एव स्वरसः। अनुप्रवेशस्य जीवकर्तृकत्वे स्वीकृते स्वपाठसमानकर्तृकत्वेनावगते व्याकरणेऽपि तत्कर्तृकत्वमवर्जनीयम्, भिन्नकर्तृकत्वे क्त्वाप्रत्ययायोगात्। जीवश्चायं न सर्वदेहविशिष्टो भिन्नभिन्नजीवात्मा, तस्य घटपटादिकिञ्चित्कार्यकरत्वेऽपि, आण्डस्थजीवत्वमिति प्रस्तुतसर्वव्यष्टिव्याकर्तृत्वायोगात्। सर्वसष्टृत्वेन प्रसिद्धश्चतुर्मुख इति स एव जीवेनेति पदेन गृह्यते। तस्य जीवसमष्ट्याश्रयतया तदभेदव्यवहार इति भावः।

नन्वत्र वाक्ये अहमिति पदं पूर्वप्रस्तुतपरमात्मपरमिति तस्यैवानुप्रवेशव्याकरणकर्तृत्वं वक्तव्यम्। यदि तदुभयकर्तृत्वं जीवस्यैवेष्यते, तर्हि चारकर्तृककियायां राज्ञ [illegible] परमात्मनो हेतुकर्तृत्वमेव विवक्षणीयम्। तथा चाणिजन्तस्य स्वतन्त्रकर्तृकस्य पदस्य हेतुकर्तरि लक्षणा स्यादिति शङ्कते नन्विति। कर्तृस्थक्रिय व्याकरणकर्तृत्वाभिमतव्यक्तिकर्तृकक्रियावाची। प्रविशतिरिति। नास्य धातोर्लाक्षणिकत्वमभिमतम्, अपि तु तदुत्तरप्रत्ययस्य, कर्तृस्थक्रिय इति विशेषणात् ल्यबन्तप्रविशतिरित्यर्थलाभात। नैवमिति। चारगतकर्तृत्वस्य राज्ञि पृथक्सिद्धेऽन्वयायोगात् तत्र लक्षणायामपि प्रकृते चतुर्मुखस्य परमात्मशरीरतया तन्निष्ठ-

मपुरुषः, कर्तृस्थक्रियश्च प्रविशतिर्लाक्षणिकस्स्यात् ॥ नैवम् ; तत्र राजचारयोः स्वरूपभेदाल्लाक्षणिकत्वम् ; इह तु जीवस्यापि स्वांशत्वेन स्वरूपत्वात् तेन रूपेण प्रवेशो व्याकरणं चात्मन एवेति न लाक्षणिकत्वप्रसङ्गः ॥ न च सहयोगलक्षणेयं तृतीया ; कारकविभक्तौ संभवन्त्यामुपपदविभक्तेरन्याय्यत्वात् । न च करणे तृतीया ; ब्रह्मकर्तृकयोः प्रवेशव्याकरणयोर्जीवस्य साधकतमत्वाभावात् । न च—जीवस्य कर्तृत्वं प्रवेशमात्रे पर्यवस्यति ; नामरूपव्याकरणं तु ब्रह्मण एव—इति शक्यं वक्तुम्—क्त्वाप्रत्ययेन समानकर्तृकत्वप्रतीतेः । जीवस्य स्वांशत्वेन स्वरूपत्वेऽपि परस्वरूपव्यावृत्त्यर्थः, 'अनेन जीवेन' इति पराक्त्वेन परामर्शः । अतो हिरण्यगर्भकर्तृकेयं नामरूपव्याक्रिया । अत एव च स्मृतिषु चतुर्मुखकर्तृकसृष्टिप्रकरणे नामरूपव्याकरणं संकीर्त्यते, (वि. पु. १-५-६३) "नाम रूपं च भूतानां कृत्यानां च प्रपञ्चनम् । वेदशब्देभ्य एवाऽऽदौ देवादीनां चकार

कर्तृत्वस्य परस्मिन्, 'आत्मा देवो जातः' इत्यादावात्मनि देवत्वादेरिव परम्परयाऽन्वयसंभवान्न लक्षणेति परिहाराशयः ।

नन्वत्र जीवेनेति तृतीया किं कर्तरि, अन्यार्थे वा । नान्त्य, सहयोगस्य करणस्य चोपरि खण्ड्यमानत्वात् । अत एव चारेणेत्यत्रापि करणत्वं न विवक्षितमिति ज्ञायते । यद्यपि हेतुकर्त्रा राज्ञा व्याप्यमानत्वात् चारस्य कर्तुः करणत्वं भवितुमर्हति । उक्तं हि भामत्याम्, "प्रयोजककर्तुस्तु साक्षात्कर्ता करणं भवति, प्रधानक्रियोद्देशेन प्रयोजकेन प्रयोज्यकर्तुर्व्यापनात्" इति—अथापि स्वतन्त्रकर्तृत्वस्याश्रित्वे संभवति करणत्वविवक्षा न युक्तेति भाष्याशय इव । न च कर्तृत्वेऽभिहिते कथं तत्र तृतीयेति वाच्यम्, स्वतन्त्रकर्तृत्वस्यानभिहितत्वात् । अत्र चारेणेत्यत्र तथा निर्वाहेऽपि प्रकृते कथम्, 'व्याकरवाणीति जीवगतकर्तृत्वमेव वाच्यं परमात्मनि परम्परयाऽन्वितम्, नात्र प्रयोजककर्तृत्वे लक्षणा' इत्यभिमततया जीवगतकर्तृत्वस्यैवाभिहितत्वादिति चेत्—सत्यम् । अथापि, "अनभिहिते कर्तरि तृतीया" इत्येवानुशासनात् कर्तृत्वेऽनभिहिते इत्यनुक्तेः, जीवगतकर्तृत्वोक्तावपि तत्परम्पराश्रयभूत परमात्मरूपकर्तुरेवाभिहितत्वात् जीवस्यानभिहितत्वात् जीवेनेति तृतीया भवितुमर्हतीति न दोषः । अस्तु वा करणत्वमेव हिरण्यगर्भगतं कर्तृत्वपर्यवसायि तृतीयार्थः । उपरि [illegible] कर्तृत्वापर्यवसायि कुठारादितुल्य करणत्व तत्तज्जीवस्य खण्ड्यत इति न विरोधः । सिद्धान्ते जीवेनेत्यस्य तत्तद्देहनिविष्टतत्तज्जीवार्थकत्व स्वीकृत्य अनुप्रवेशमात्रे तदन्वय एव संमतः, तमंशं खण्डयति न [illegible] जीवस्येति । ननु हिरण्यगर्भग्रहणे तस्य व्याकरणकर्तृत्वेऽपि तत्तद्देहानुप्रवेशकर्तृत्वं कथमिति चेत्—तदर्थमेव चतुर्मुखेनेत्यनुक्त्वा जीवसमष्टिभूतेनेत्युच्यते । तत्र जीवसमष्ट्यन्तर्गते किञ्चिज्जीवांशेऽनुप्रवेशकर्तृत्वम्, चतुर्मुखांशे व्याकरणकर्तृत्वमिति यथार्हमन्वय इति । अन्यथा पुनः प्रविशतिर्धातुरेव बुद्धिविषयीकरणार्थे लाक्षणिको मन्तव्यः । अनुप्रविश्य—बुद्धिविषयीकृत्येति । परमात्मनोऽपि नित्यव्याप्तस्यानुप्रवेशकर्तृत्वाभावेन तल्लाक्षणिकत्वमविशिष्टमिति । नन्वात्मनेति परमात्मन एव निर्देशात् कथं तत्कर्तृत्ववारणम् ; तत्राह जीवस्येति । अनेनेति पराक्त्वेन निर्देशात् आत्मेनेत्यस्य

म ' इत्यादि—

अत्र प्रश्नोऽभिधीयते—संज्ञामूर्तिक्लृप्तिः—इति। [illegible] पश्च व्याचष्टे, संज्ञा मूर्तिक्लृप्ति —नामरूपव्याकरणम्। तत् त्रिवृत्कुर्वत परस्यैव ब्रह्मण तस्यैव नामरूप व्याकरणोपदेशात्। त्रिवृत्करण वचन सन्निधौ हि नामरूपव्याकरणमुपदिश्यते—"सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि, तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि" इति समानकर्तृकतया प्रतीतेः। त्रिवृत्करणं तु चतुर्मुखस्याण्डान्तर्वर्तिनो न सम्भवति, त्रिवृत्कृततेजोबन्नैरण्डस्योत्पादनात् चतुर्मुखस्य च अण्डे सम्भवः स्मर्यते - "तस्मिन्नण्डेऽभवद्ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः" इति। अतः त्रिवृत्करणं परस्यैव ब्रह्मणः। तत्समानकर्तृकं नामरूपव्याकरणं च तस्यैवेति विज्ञायते॥ कथं तर्हि, 'अनेन जीवेन' इति सङ्गच्छते॥ "आत्मना जीवेन' इति सामानाधिकरण्यात् जीवशरीरकः पर एव जीवशब्देनाभिधीयते, यथा (छा. ६. २. ३, ४) "तत् तेज ऐक्षत तदपोऽसृजत ता आप ऐक्षन्त ता अन्नमसृजन्त" इति तेजःप्रभृतिशरीरकः परमेव ब्रह्माभिधीयते। अतो जीवसमष्टिभूतहिरण्यगर्भशरीरकस्य परस्यैव ब्रह्मणः कर्म नामरूपव्याकरणम्। अत च, 'प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति प्रविश्येति क्त्वाप्रत्ययश्चाखिलार्थो द्युत्पत्त्यर्थोऽपि भवति। प्रवेशव्याकरणयोः समानकर्तृकत्वमप्युपपद्यते। चतुर्मुखशरीरकस्य परस्यैव ब्रह्मणः कर्म देवादिविचित्रसृष्टिरिति चतुर्मुखसृष्टिप्रकरणे नामरूपव्याकरणोपदे

न विशेष्यत्वमिति भावः। जीवसमष्ट्याश्रयत्वात् तस्य कर्तृत्वमुपपन्नमिति चाचिन्त जीवस्य। आत्मना सहभिन्नेनेत्यर्थात् गतमपुरस्तात् प्राप्तिकत्वं न भवतीति चाभिमतम्। नन्वाकाशो नामरूपयोर्निर्वहितेति वचनविरोध इत्यत्र बहुस्मृत्युपबृंहितार्थमेवात्र स्वीकृत्य श्रौतेनानेनाविरुद्धतया तत्सङ्ग्रहार्थो नेय इति भावः।

समानेति। ननु पूर्वपक्षिणा त्रिवृत्कुर्वति परमात्मन्येव व्याकरणकर्तृत्वस्य परम्परया स्वीकारात् समानकर्तृकत्वं न समम्। साक्षात्कर्तृत्वस्य प्रतीतस्य त्यागो दोष इति कथनं तेन सम्यक् विवक्षितम्, तत्र त्रिवृत्कुर्वत इति पञ्चविशेषणनिर्देशः कृत इति चेत्—तावदेव विवक्षितम्, तत्पदनिर्देशस्तु त्रिवृत्करणमपि चतुर्मुखकर्तृकमिति भ्रान्तिवारणायेति। अथवा सूत्रकृता पूर्वपक्षोऽप्याद्दशोऽपि खण्ड्यत इत्यस्तु। स तावदेवम्—पूर्वं ब्रह्मणि तदैक्षतेत्येवं सामान्यतः सत्त्वेन निर्दिष्टे सति अत्र, 'सेयं देवतैक्षत' इति देवतापदं प्रयुज्य सङ्क्रान्तरादरणात् सर्वात्मना चतुर्मुखाख्यदेवतैव तदर्थः। अतः स एव व्याकरणकर्ता। जीवेनात्मनेति तद्गतजीवसमष्टिमात्रकथनम्। तस्य चानुप्रवेशमात्र एव यथासिद्धान्तमन्वय इति। तत्खण्डनञ्च—तथासति तस्य चतुर्मुखस्यैव त्रिवृत्करणवाक्येऽन्वयस्य वाच्यतयाऽर्थबाध इति। बाध-प्रकारश्च भाष्ये उपपादित एव। अक्लिष्टाविति। परम्परान्वयस्य क्लेशो नास्तीति। समानेति। न हि हिरण्यगर्भस्य सर्वत्र देहे प्रवेशोऽस्ति। आत्मना सयेति परमात्मोक्तौ तु तस्य व्यापित्वात् तदुपपत्ति। कर्तुरभिहितत्वात् कथं तृतीयेति चेत्—तस्यैव रूपान्तरेण करणत्वविवक्षयाऽस्तु। अत्र वक्तव्यं सर्वम्

शश्चोपपद्यते । अतः, 'सेयं देवता' इत्यादिवाक्यस्यायमर्थः—इमाः-तेजोऽबन्नरूपास्तिस्रो देवताः अनेन जीवेन—जीवसमष्टिविशिष्टेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि—देवादिविचित्रसृष्टिं तन्नामधेयानि च करवाणि । तदर्थमन्योन्यसंसर्गमप्राप्तानामेषां तेजोबन्नानां विशेषसृष्ट्यसमर्थानां तत्सामर्थ्यायैकैकां त्रिवृतंत्रिवृतं करवाणि-इति । अतः परस्यैव ब्रह्मणः कर्मेदं नामरूपव्याकरणम् ॥ १७ ॥

एतदुपनिषद्भाष्यपरिष्कारयोर्द्रष्टव्यम् । तिस्रो देवताः अग्न्यब्देवताभिमानविषयभावानि त्रीणि भूतानि । जीवसमष्टिविशिष्टेनेति । जीवपदस्य हिरण्यगर्भपरत्वे अनुप्रविश्येत्यत्रान्वयो न स्यात् । अन्यजीवस्य च न व्याकरणकर्तृत्वम् । जीवेनेति पदं पुनराकृष्य व्याकरवाणीत्यत्रानुषज्य तत्र हिरण्यगर्भपरत्ववर्णनञ्च क्लिष्टम् । हिरण्यगर्भस्यापि व्यष्टिरूपतया तस्यापि व्याकरणकर्मत्वमत्रेति न कर्तृत्वम् । सेयं देवतेति देवतापदनिर्देशस्तु सद् ब्रह्म व्यूहरूपेणावतीर्य स्वनाभिस्थानात् ब्रह्माण्डमुत्पाद्य चतुर्मुखप्रभृतिनामरूपव्याकरणं करोतीति ज्ञापनाय । अत तत्तद्देहनिविष्टजीवशरीरकेणेत्येव जीवेनेति पदस्यार्थ इति । ननु परमात्मप्रवर्तितचतुर्मुखसंकल्पेनैव कार्यनिर्वाहे तत्संकल्पस्य किं प्रयोजनमिति चेत्— किं प्रयोजनानुगुणा प्रमाणप्रवृत्तिः ? प्रयोजनं हि प्रमाणानुगुणम् । इदञ्च नामरूपव्याकरणेक्षणं पूर्वजातं यत् बहु स्यामितीक्षणम् तदेव कार्यदशापर्यन्तानुवृत्तम्; नान्यत् । चतुर्मुखसंकल्पः जीवस्य व्यष्टिरूपतामात्रप्रयोजकः । स्वात्मपर्यन्तनामरूपसंपादनेन स्वस्य कार्यतां परमात्मैव स्वसंकल्पेन निर्वहतीति परमात्मगतकार्थत्वं न चतुर्मुखाधीनमिति सफलमेतत् ॥ १७ ॥

महदादिपृथिव्यन्तसमष्टिसृष्ट्यनन्तरं पञ्चीकरणं भवति । तदेतत् त्रिवृत्करणमिति छान्दोग्ये निर्दिश्यते । पञ्चीकरणं नाम एकैकस्य भूतस्य भूतान्तरचतुष्केण मिश्रणम् । एवं कृते एकैकभूतेऽपि स्वांशोऽर्धम्, अन्यभूतांशाः समभूता अर्धमिति सर्वं पञ्चवृद् भवति । तत्र वाय्वाकाशयोरप्रत्यक्षयोः प्रदर्शनायोगात् त्रिवृत्त्वमेव प्रदर्शयितुं शक्यमिति कृत्वा गुरुः त्रिवृत्त्वमेव छान्दोग्ये प्रोवाच, भूतत्रयमात्रसृष्टिश्चात एवाऽद्यावाह स । त्रिवृदित्यस्य त्रिभिर्म्रियते, त्रिभिर्वृतमित्यर्थः। भूतत्रयात्मकमिति यावत् एवम्भूतभूताधीनत्वात् सर्वस्य प्रपञ्चस्य सर्वमत्र त्रिवृदेव भवति । तदिदं प्रत्ययार्थं गुरुः श्वेतकेतवे अण्डान्तर्गतासु अग्न्यादित्यचन्द्रसोविद्युत्सु प्रदर्श्य एवमेव सर्वमित्यबोधयत् । अथेदन्त्रिवृद्भूतभूतत्रयमपि भुज्यमानं व्यष्टिभूतदेहप्रकृतिर्भवतीति विषयान्तरं बोधयितुम् भुज्यमाने एकैकस्मिन्नपि परिणामत्रयं प्रदर्श्य कार्ये करणे च तदुपयोगमपि वर्णयाञ्चकार । एवं भुज्यमानस्य यत् त्रिवृत्त्वमुक्तम्, तत्र त्रिवृदित्यस्य त्रिभिर्भूतैर्वृतमिति नार्थः; किंतु त्रिभिः परिणामैर्वृतमिति । अग्न्यादिपूक्तं त्रिवृत्त्वं तु भूतत्रयवृतत्वमेव । अण्डसृष्टेः प्रागेव त्रिवृत्करणस्य निष्पन्नत्वेऽपि अण्डान्तर्वर्तिना अण्डाद्बहिस्तत्प्रदर्शनस्य दुष्करत्वात् अण्डान्तर्गताग्न्यादौ तत् प्रदर्शितम् । अत्र पूर्वपक्षी अग्न्यादिषु भुज्यमाने चोभयत्र त्रिभूतकत्वरूपत्रिवृत्त्वमेवोक्तमिति मत्वा, तत्र भुज्यमाने त्रिवृद्भावस्य योजनात् पश्चादेव जायमानतया तद्वदेवाग्न्यादित्रिवृद्भावोऽपि पश्चादिति भ्राम्यन्, यतोऽयं पश्चात् अतश्चतुर्मुख एव कर्तुमर्हतीति गृहीत्वा, त्रिवृत्करणस्यापि चतुर्मुखकर्तृक-

स ' इत्यादि—

एव प्रामेऽभिधीयत—मनामूर्तिकर्तृनिम्—इति । तदेव पद व्याचष्टयति, संज्ञा मूर्तिक्लृप्ति — नामरूपव्याकरणम् । तन् त्रिवृत्कुर्वत परस्यैव ब्रह्मण , तस्यैव नामरूप व्याकरणोपदेशात् । त्रिवृत्करणं कुर्वत एव हि नामरूपव्याकरणमुपदिश्यते—" सेय देव तैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि, तासां त्रिवृत त्रिवृतमेकैका करवाणि " इति समानकर्तृकत्वप्रतीत । त्रिवृत्करण तु चतुर्मुख स्याण्डान्तर्वर्तिनो न संभवति, त्रिवृत्कृतैस्तेजोबन्नैरण्डमुत्पाद्य चतुर्मुखस्य च अण्ड संभव' श्रूयते— " तस्मिन्नण्डेऽभवद्ब्रह्मा सर्वलोकपितामह " इति । अत त्रिवृत्करणं परस्यैव ब्रह्मण । तत्समानकर्तृक नामरूपव्याकरण च तस्यैवेति विज्ञायते ॥ कथ तर्हि, ' अनेन जीवेन ' इति सङ्गच्छते ॥ " आत्मना जीवेन ' इति सामानाधिकरण्यात् जीवशरीरक पर ब्रह्मैव जीवशब्देनाभिधीयते, यथा (अ ६ २ ३, ४) " तत् तेज ऐक्षत तदपो ऽसृजत ता आप ऐक्षन्त ता अन्नमसृजन्त " इति तेज प्रभृतिशरीरक परमेव ब्रह्माभिधीयते । अतो जीवसमष्टिभूतहिरण्यगर्भशरीरकस परस्यैव ब्रह्मण कर्म नामरूप व्याकरणम् । अत्र च, ' प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि ' इति प्रविशतिरुत्तमपुरुषश्चापिलष्टौ मुख्यार्थावेव भवत । प्रवेशव्याकरणयो समानकर्तृकत्वमप्युपपद्यते । चतुर्मुखशरीरकस परस्यैव ब्रह्मण कर्म देवादिविचित्रसृष्टिरिति चतुर्मुखकर्तृकसृष्टिप्रकरणे नामरूपव्याक्रियोपदे

न विरोधस्यसमिति भाव । जीवसमष्टयाभावात् तस्य कर्तृत्वमुपपन्नमिति नाविन जीवपन्न । आत्मना मदभिन्नेनेत्यर्थात् उत्तमपुरुषादेर्लाक्षणिकत्व न भवतीति ज्ञापितम् । नन्वाकाशो नामरूपयोर्निर्वहितेति वचनविरोध इत्यत्र चतुर्मुखमुपपत्तिपरतार्थमेवात्र स्वीकृत्य श्रौतेनानेनाविरुद्धतया तच्छ्रुत्यर्थो नेय इति भाव ।

समानेति । ननु पूर्वपक्षिणा त्रिवृत्कुर्वतेति परमात्मन्येव व्याकरणकर्तृत्वस्य परम्परान्वयस्वीकारात् समानकर्तृकत्व न भग्नम् । साक्षात्कर्तृत्वस्य प्रतीतस्य त्यागो दोष इति कथन चेत् मूलकृद्विवक्षितम्, तत्र त्रिवृत्कुर्वत इति पदविशेषनिर्देश कुत इति चेत—तावदेव विवक्षितम् , तत्पदनिर्देशस्तु त्रिवृत्करण मपि चतुर्मुखकर्तृकमिति भ्रान्तिवारणायमिति । अथवा मूलकृता पूर्वपक्षोऽप्यादृशोऽपि लक्ष्यत इत्यस्तु । स तावदेवम्—पूर्वं प्राणि तदैक्षतेत्येवं सामान्यत सत्त्वेन निर्दिष्टे सति अत्र, ' सेय देवतैक्षत ' इति देवतापदं प्रयुज्य प्रकरणान्तरावरणात् सर्वात्मना चतुर्मुखाख्यदेवतैव तदर्थ । अत स एव व्याकरणकर्ता । जीवेनात्मनेति तद्गतजीवसमष्टिमात्रकथनम् । तस्य चानुप्रवेशमात्र एव यथासिद्धान्तमन्वय इति । तत्खण्डनञ्च—न्यासति तस्य चतुर्मुखस्यैव त्रिवृत्करणवाक्येऽन्वयस्य वाच्यतयाऽर्थबाध इति । बाध-प्रकारश्च भाष्ये उपपादित एव । अक्लिष्टाविति । परम्परान्वयरूपक्लेशो नास्तीति । समानेति । न हि हिरण्यगर्भस्य सर्वेषु [illegible] प्रवेशोऽस्ति । आत्मना मयेति परमात्मोक्तौ तु तस्य व्यापित्वात् तदुपपत्ति । कर्तुरभिहितत्वात् कथ तृतीयेति चेत्—तस्यैव रूपान्तरेण करणत्वविवक्षयाऽस्तु । अत्र वक्तव्यं सर्वम्

श्चोपपद्यते। अतः, 'सेयं देवता' इत्यादिवाक्यस्यायमर्थः—इमाः तेजोऽबन्नरूपास्तिस्रो देवताः अनेन जीवेन—जीवसमष्टिविशिष्टेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि—देवादिविचित्रसृष्टिं तन्नामधेयानि च करवाणि। तदर्थमन्योन्यसंसर्गमप्राप्तानामेषां तेजोऽबन्नानां विशेषसृष्ट्यसमर्थानां तत्सामर्थ्यायैकैकां त्रिवृतंत्रिवृतं करवाणि-इति। अतः परस्यैव ब्रह्मणः कर्मेदं नामरूपव्याकरणम् ॥ १७ ॥

एतदुपनिषद्भाष्यपरिष्कारयोर्द्रष्टव्यम्। **तिस्रो देवताः** भविष्यद्देवनामाभिमानविषयभावानि त्रीणि भूतानि। **जीवसमष्टिविशिष्टेनेति।** जीवपदस्य हिरण्यगर्भपरत्वे अनुप्रविश्येत्यत्रान्वयो न स्यात्। अन्यजीवस्य च न व्याकरणकर्तृत्वम्। जीवेनेति पदं पुनरावर्त्य व्याकरवाणीत्यत्रानुषज्य तत्र हिरण्यगर्भपरत्व-वर्णनञ्च क्लिष्टम्। हिरण्यगर्भस्यापि व्यष्टिरूपतया तस्यापि व्याकरणकर्मत्वमत्रेति न कर्तृत्वम्। सेयं देवतेति देवतापदनिर्देशस्तु सद् ब्रह्म व्यूहरूपेणावतीर्य स्वनाभिस्थानात् ब्रह्माण्डमुत्पाद्य चतुर्मुखप्रभृतिनाम-रूपव्याकरणं करोतीति ज्ञापनाय। अत तत्तद्देहनिविष्टजीवशरीरकेणेत्येव जीवेनेति पदस्यार्थ इति। ननु परमात्मप्रवर्तितचतुर्मुखसंकल्पेनैव कार्यनिर्वाहे तत्संकल्पस्य किं प्रयोजनमिति चेत्— किं प्रयोजनानुगुणा प्रमाणप्रवृत्तिः? प्रयोजनं हि प्रमाणानुगुणम्। इदञ्च नामरूपव्याकरणेक्षणं पूर्वजातं यत् बहु स्यामितीक्षणम् तदेव कार्यदशापर्यन्तानुवृत्तम्; नान्यत्। चतुर्मुखसंकल्पः जीवस्य व्यष्टिरूपतामात्रप्रयोजकः। स्वात्मपर्यन्तनामरूपसंपादनेन स्वस्य कार्यतां परमात्मैव स्वसंकल्पेन निर्वहतीति परमात्मगतकार्यत्वं न चतुर्मुखाधीनमिति सफलमेतत् ॥ १७ ॥

महदादिपृथिव्यन्तसमष्टिसृष्ट्यनन्तरं पञ्चीकरणं भवति। तदेतत् त्रिवृत्करणमिति छान्दोग्ये निर्दिश्यते। पञ्चीकरणं नाम एकैकस्य भूतस्य भूतान्तरचतुष्केण मिश्रणम्। एवं कृते एकैकभूतेऽपि स्वांशोऽर्धम्, अन्यभूतांशाः समभूता अर्धमिति सर्वं पञ्चवृद् भवति। तत्र वाय्वाकाशयोरप्रत्यक्षयोः प्रदर्शनायोगात् त्रिवृत्त्वमेव प्रदर्शयितुं शक्यमिति कृत्वा गुरुः त्रिवृत्त्वमेव छान्दोग्ये प्रोवाच, भूतत्रयमात्रसृष्टिस्थात एवाऽदावाह स। त्रिवृदित्यस्य त्रिभिर्त्रियते, त्रिभिर्वृतमित्यर्थः। भूतत्रयात्मकमिति यावत्। एवम्भूतभूताधीनत्वात् सर्वस्य प्रपञ्चस्य सर्वमत्र त्रिवृदेव भवति। तदिदं प्रत्यगर्थं गुरुः श्वेतकेतवे अण्डान्तर्गतासु अग्न्यादित्यचन्द्रमोविद्युत्सु प्रदर्श्य एवमेव सर्वमित्यबोधयत्। अथेदमत्रिवृद्भूतभूतत्रयमपि भुज्यमानं व्यष्टिभूतदेहप्रकृतिर्भवतीति विषयान्तरं बोधयितुम् भुज्यमाने एकैकस्मिन्नपि परिणामत्रयं प्रदर्श्य कार्ये करणे च तदुपयोगमपि वर्णयाञ्चकार। एवं भुज्यमानस्य यत् त्रिवृत्त्वमुक्तम्, तत्र त्रिवृदित्यस्य त्रिभिर्भूतैर्वृतमिति नार्थः; किंतु त्रिभिः परिणामैर्वृतमिति। अग्न्यादिपूक्तं त्रिवृत्त्वं तु भूतत्रयवृतत्वमेव। अण्डसृष्टेः प्रागेव त्रिवृत्करणस्य निष्पन्नत्वेऽपि अण्डान्तर्वर्तिना अण्डाद्बहिस्तत्प्रदर्शनस्य दुष्करत्वात् अण्डान्तर्गताग्न्यादौ तत् प्रदर्शितम्। अत्र पूर्वपक्षी अग्न्यादिषु भुज्यमाने चोभयत्र त्रिभूतकत्वरूपत्रिवृत्त्वमेवोक्तमिति मत्वा, तत्र भुज्यमाने त्रिवृद्भावस्य भोजनात् पश्चादेव जायमानतया तद्वदेवाग्न्यादित्रिवृद्भावोऽपि पश्चादिति भ्राम्यन्, यतोऽयं पश्चात् अतश्चतुर्मुख एव कर्तुमर्हतीति गृहीत्वा, त्रिवृत्करणस्यापि चतुर्मुखकर्तृक-

अथ स्यात् – नामरूपव्याकरणस्य त्रिवृत्करणानन्तरत्वात् परमात्मकर्तृकमिति न शक्यते वक्तुम्, त्रिवृत्करणस्यापि जीवकर्तृकत्वसंभवात् । अण्डसृष्ट्युत्तरकाले हि चतुर्मुखसृष्टजीवेषु त्रिवृत्करणप्रकार उपदिश्यते (छा ६ ४ ७) "यथा तु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत् त्रिवृदेकैका भवति, तन्मे विजानीहीति", (छा ६ ५ १) "अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुः तत् पुरीषं भवति, यो मध्यमः तन्मांसम्, योऽणिष्ठः तन्मनः" इत्यादिना । तथा पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये "यदग्ने रोहितं रूपम् तेजसस्तद्रूपम्, यच्छुक्लम्, तदपाम्, यत्कृष्णम्, तदन्नस्य" इत्यादिना चतुर्मुखसृष्टाग्न्यादित्यचन्द्रविद्युत्सु त्रिवृत्करणं प्रदर्श्यते । नामरूपव्याकरणोत्तरकाले च त्रिवृत्करणं श्रूयते, "सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत्, तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत्" इति ॥ तत्राह—

मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ ३ । ४ । १८ ॥

यदुक्तम् अण्डसृष्ट्युत्तरकाले चतुर्मुखसृष्टदेवतादिविषयोऽयम्, "तासां त्रिवृतं त्रिवृत मेकैकामकरोत्" इति त्रिवृत्करणोपदेश इति—तन्नोपपद्यते, "अन्नमशितं त्रेधा विधीयते" इत्यत्र मांसमनसोः पुरीषादणुत्वेनाणीयस्त्वेन च व्यपदिष्टयोः कारणानुविधायित्वेन आप्यतैजसत्वप्रसङ्गात्, 'आपः पीताः' इत्यत्रापि मूत्रप्राणयोः स्थविष्ठाणीयसोः पार्थिवत्वतैजसत्व-

---

स्याम् पाक्यविरोध इति शङ्कितम् । तत्र श्रूयमाणविषये त्रिवृत्त्वमुक्तं त्रिवृत्कृतत्वमिति भ्रान्तिमूलकत्वादस्य मतस्य स परिहारो मांसादीति सूत्रेण । तदवतारयति अथ स्यादिति । त्रिवृत्करणं पश्चादित्यत्र युक्त्यन्तरमप्याह नामरूपेति । अयं भावः—नामरूपे व्याकरवाणि, त्रिवृतमेकैकां करवाणीति सङ्कल्पवाक्ये, तन्निष्पादनपरवाक्ये च 'नामरूपे व्याकरोत् त्रिवृतमेकैकामकरोत्' इत्यत्र व्याकरणानन्तरमेव त्रिवृत्करणपाठात् त्रिवृत्करणस्य पश्चाद्भावत्वं स्वरसप्रतीतम् । सिद्धान्तिना त्वनेवमुच्यते—नामरूपव्याकरणं फलम्, त्रिवृत्करणं तदुपायः । फलेच्छानन्तरमेव लोके उपायेच्छा । अतः सङ्कल्प क्रमोऽयं त्रिवृत्करणस्य पूर्वत्वमेवावगमयतीति । इदमयुक्तम्-तथा सति फलस्योपायानन्तरमेव जायमानत्वात् त्रिवृत्करणं पूर्वं भवति, पश्चात् व्याकरणमिति वक्तव्यम् । अत्र तु व्याकरणनिष्पत्ति पूर्वतया, त्रिवृत्करणनिष्पत्ति पाश्चात्त्यतया चानन्तरवाक्ये कथ्यते । अतो नास्योपायत्वम्, नाप्यण्डसृष्टेः प्राक्कृतत्वम् । सङ्कल्पवाक्योक्तक्रमेण यदि निष्पत्तिपरवाक्यपाठः स्यात्, तदैव तथा [illegible] शक्यमित्येव पूर्वपक्ष्याशयः ।

मांसेति । अन्नपर्याये अन्नमिति प्रक्रमस्थशब्दानुसारेण लोकपरिणामत्रये प्रथमपुरीषरूपपरिणामवत् मांसमनोरूपोत्तरपरिणामद्वयमपि भौममेव । (अन्यथा प्रत्यक्षविरोधश्च) । इतरयोश्च अप्पर्याय तेजःपर्याययोरपि प्रक्रमस्थाप्शब्दतेजश्शब्दानुरोधेन लोहितप्राणौ मज्जावाचौ द्वितीयतृतीयौ परिणामौ प्रथमपरिणामभूतमूत्रपुरीषवत् यथाक्रमम् आप्यौ तैजसौ चेति सूत्रार्थः ।

प्रसङ्गाच्च । न चैवमिष्यते; मांसादि हि भौममिष्यते—पुरीषवत् मांसमनसी अपि भौमे—पार्थिवे इष्येते, 'अन्नमशितं त्रेधा' इति प्रक्रमात् । यथाशब्दमितरयोश्च । इतरयोरपि 'आपः पीताः', 'तेजोऽशितम्' इति पर्याययोर्यथाशब्दं विकारा इष्यन्ते । "आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते" इति अपामेव त्रेधा परिणामः शब्दात् प्रतीयते; तथा, "तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते" इत्यत्रापि तेजस एव त्रेधा परिणामः शब्दात् प्रतीयते । अतः पुरीषमांसमनांसि पृथिवीविकाराः, मूत्रलोहितप्राणाः अब्विकाराः, अस्थिमज्जावाचः तेजोविकारा इति प्रतिपत्तव्यम्; 'अन्नमयं हि सोम्य मनः, आपोमयः प्राणः तेजोमयी वाक्' इति वाक्यशेषाविरोधाच्च । अतः 'तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत्' इत्युक्तस्त्रिवृत्करणप्रकारः, 'अन्नमशितम्' इत्यादिना न प्रदर्श्यते । तथा सति मनःप्राणवाचां (?) त्रयाणामण्यणीयस्त्वेन तैजसत्वात्, 'अन्नमयं हि सोम्य मनः' इत्यादि विरुध्येत । प्रागेव त्रिवृत्कृतानां पृथिव्यादीनां पुरुषं प्राप्तानाम्, 'अन्नमशितम्' इत्यादिनैकैकस्य त्रेधा परिणाम उच्यते । अण्डसृष्टेः प्रागेव च तेजोबन्नानां त्रिवृत्करणेन भवितव्यम्, अत्रिवृत्कृतानां तेषां कार्यारम्भासामर्थ्यात् । अन्योन्यसंयुक्तानामेव हि कार्यारम्भसामर्थ्यम्; तदेव च त्रिवृत्करणम् । तथा च स्मर्यते, (वि. पु. १-२-५२, ५३) "नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना । नाशक्नुवन् प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः ॥ समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः । महदाद्या विशेषान्ता ह्यण्डमुत्पादयन्ति ते" इति । अत एव च, "अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत्; तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत्' इति पाठक्रमोऽर्थक्रमेण बाध्यते । अण्डान्तर्वर्तिष्वग्न्यादित्यादिषु त्रिवृत्करणप्रदर्शनं श्वेतकेतोः शुश्रूषोरण्डान्तर्वर्ति-

---

मनःप्राणवाचां त्रयाणामिति । य. स्थविष्ठो भाग इत्युपक्रमानुसारात् भागानामिति विशेष्य कृत्वा त्रयाणामित्यस्त्रीलिङ्गता । वाक्यशेषमप्यत्र प्रमाणयति अन्नमयमिति । अन्नपदं पृथिवीपरम् । अत्र त्रिवृदित्यस्य त्रिभूतवृदिति नार्थ इत्याह प्रागेवेति । प्रागेव त्रिवृत्कृतत्वे युक्तिं प्रमाणञ्च दर्शयति अण्डेति । संहतिं मेलनम् । असमागम्य पृथक्स्थित्युपलम्भानर्हमिश्रणमप्राप्य । ननु समागमे संहतिरन्तर्भूतैवेति कुतः पृथगुक्तिरिति चेत्—अन्योन्यसमागम. त्रिवृत्कृतत्वम् । तादृशभूतानां घटनिर्माणे मृज्जलतेजसामिवान्योन्यापेक्षा संहतिपदेन दर्श्यते । इत्थमेव परस्परसमाश्रयतेति । निष्पत्तिवाक्यपाठक्रमभंगशंका परिहरति अत एव चेति । चकारेण पूर्ववाक्यावगत फलोपायसंकल्पक्रमौचित्यमपि हेतुरिति ज्ञाप्यते । बाध्यत इति । पाठक्रमस्यार्थक्रमाद् बाधश्च पूर्वमीमांसायामेव साधित.—अग्निहोत्रं जुहोतीति वाक्यात् पश्चादेव, यवागूं पचतीत्यस्य पाठेऽपि अग्निहोत्रहोमस्य यवागूद्रव्यसाध्यतया यवागूपाकः प्राक्, होमः पश्चादिति । यदि अण्डसृष्टेः प्रागेव त्रिवृत्करणम्—तर्हि अण्डबहिष्ठेषु त्रिवृत्त्वं गुरुणा ज्ञापनीयमित्यत्राह अण्डान्तर्वर्तिष्विति । अण्डबहिष्ठार्थस्य वचनसंभवेऽपि प्रदर्शनं हि न भवती-

त्वेन, तस्य बहिःष्ठवस्तुषु त्रिवृत्करणप्रदर्शनायोगात् त्रिवृत्कृतानां कार्येषु अग्न्यादित्यादिषु क्रियते ॥ १८ ॥

स्यादेतत्—'अन्नमशितम्', 'आपः पीताः', 'तेजोऽशितम्' इति त्रिवृत्कृतानामन्नादीनामेकैकस्य तेजोबन्नात्मकत्वेन त्रिरूपस्य कथम्—अन्नम्, आपः, तेज इत्येकैकरूपेण व्यपदेश उपपद्यत इति, तत्राह—

वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ॥ २ । ४ । १९ ॥

वैशे०—विशेषभावः । त्रिवृत्करणेन त्रिरूपेऽप्येकैकस्मिन् अंशाद्याधिक्यात् तत्तन्नामनिर्देशः । द्विरुक्तिरध्याय[परि]समाप्तिं द्योतयति ॥ १९ ॥

इति संज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

त्याह तस्येति । तस्य श्वेतरूपस्य मतिः ।

अन्नम्, आपः इत्येव प्रयोगात् शुद्धा पृथिवी इतराभ्यां तेजोभ्यां समेत्य भुज्यमाना तेधा विधीयत इत्येवरीत्याऽर्थवर्णनं पूर्वपक्षी मन्येत । तत्परिहाराय त्रिवृत्स्वेव वस्तुनि एकशब्दप्रयोगे औचित्यं दर्शयितुं सूत्रम्, वैशेष्यादिति । अवतारयति स्यादेतदिति । पूर्वोक्तवस्तुनाक्षेपेण वा, वक्ष्यमाण आक्षेपोऽस्तु इति वा तदर्थः । विशेषभावः भूयस्त्वम् अधिकता । आधिक्यादिति विवरणात् ॥

तत् सिद्धं त्रिवृत्कृततेजोबन्नामरूपव्याकरणस्य क्रियमाणतया श्रुत्योक्तत्वात् चतुर्मुखस्य सृष्ट्यादिना देवादिकतिपयनामरूपव्याकर्तृत्वेऽपि तेन सह, तत पूर्वमपि च सर्वव्याकर्ता परमात्मैवेति अस्य समष्टिव्यष्टिसर्वसाक्षात्कारणत्वमिति ॥

इति श्रीमद्वेदान्तरामानुजयतीन्द्रमहादेशिकचरणारविन्दचञ्चरीकस्य श्रीमद्वीररामानुजमुनीन्द्रमहादेशिकपदपद्मसेवासमधिगतसर्ववेदान्तार्थस्य वात्स्यश्रीशैलसार्वभौमस्य श्रीवीरराघवाचार्यस्य
अभिनवदेशिकस्य कृतिषु श्रीभाष्यव्याख्याने भाष्यार्थदर्पणे द्वितीयोऽध्यायः ॥
श्रीमते रामानुजाय नमः । शुभमस्तु ।

श्रीमते रामानुजाय नमः

श्रीभगवद्रामानुजविरचिते (श्रीभाष्ये)

श्री शा री र क मी मां सा भा ष्ये

तृतीयेऽध्याये प्रथमः पादः (पञ्चाग्निविद्या छा. ५-४)

६९. तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् ३-१-१ ॥

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् । ३ । १ । १ ॥

अतिक्रान्ताध्यायद्वयेन—निखिलजगदेककारणं निरस्तनिखिलदोषगन्धम् अपरिमितोदारगुणसागरं सकलेतरविलक्षणं परं ब्रह्म मुमुक्षुभिरुपास्यतया वेदान्ताः प्रतिपादयन्तीत्ययमर्थः, स्मृतिन्यायविरोधपरिहार-परपक्षप्रतिक्षेप-वेदान्तवाक्यपरस्परविरोधपरिहाररूपकार्यस्वरूपसंशोधनैः तद्दुर्धर्षणत्वहेतुभिः सह स्थापितः; अतोऽध्यायद्वयेन ब्रह्मणः स्वरूपं प्रतिपादितम् । उत्तरेणेदानीं तत्प्राप्त्युपायैः सह प्राप्तिप्रकारश्चिन्तयितुमिष्यते । तत्र तृतीयाध्याये उपायभूतोपासनविषया चिन्ता वर्तते । उपासनारम्भाभ्यर्हितोपायश्च प्राप्यवस्तुव्यतिरिक्तवैतृष्ण्यम्, प्राप्यतृष्णा चेति, तत्सिद्ध्यर्थं जीवस्य लोकान्तरेषु सञ्चरतो जाग्रतः स्वपतः

श्रीः ॥ श्रीमते रामानुजाय नमः

भाष्यार्थदर्पणे तृतीयोऽध्यायः

नानालोकगतागतश्रमजनिभ्रमादिदोषास्पदात् सर्वस्माच्च विलक्षणं स्थिरमहानन्दं परं सद्गतिम् ।
संराध्यं विविधैः सदक्षरमुखैर्योगैः क्रियोदञ्चितैः शेषोर्वीधरशेखरं शुभतनु सेवेमहि श्रीधरम् ॥

सिद्धे ब्रह्मणि सर्वकारणे प्रथमाध्यायेन श्रुतिभिः श्राविते, द्वितीयेन च वाद्यन्तरक्षोभपरिहारेण स्थिरीकृते, तत् प्रथमद्विकप्रमितं तत्त्वं यस्य साध्यस्य विषयभूतं तत् शेषेण द्विकेन शोध्यते । तच्च साध्यं विषयि हितफलात्मना द्विविधम् । तत्र तत्त्वज्ञानानन्तरभावित्वात् हितानुष्ठानस्य, फलस्य च तदनन्तरत्वात् हेतुहेतुमद्भावक्रमेण हितनिरूपणमारभ्यते । हितप्रवृत्तेरपि प्राप्तविषयवैतृष्ण्य-प्राप्यतृष्णाधीनत्वात् तज्जननं पादद्विकरूपया पेटिकया प्राक् क्रियते । तत्र, 'परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरात्मनि' इत्युक्तरीत्या मनः परस्मिन् रागं प्राप्यैवापरस्मिन् विरज्येदिति यद्यपि, अथाप्यस्वीकृतपरमात्मभिरपि अवरसंसारवैराग्यस्य तीर्थकरैः संपाद्यमानत्वात्, प्राप्तविषयस्यैव पर्याप्तत्वे प्राप्यान्तररुच्ययोगाच्च प्रथमं प्राप्तविषयवैराग्यसंपादनाय संसरतो जीवस्य स्थिता सर्वेऽप्यपुरुषार्थाः व्युत्पाद्यन्ते । तत्र ब्रह्ममीमांसारम्भसमय एवास्य विरक्तत्वेऽपि कर्मफलफल्गुत्वस्य पञ्चाग्निविद्यारूपोपनिषद्भागमुखेनात्र पादे प्रतिष्ठापनं तदभिवृद्ध्ये भवति । कैवल्यफलकपञ्चाग्निविद्यानिष्ठस्यापि ब्रह्मप्राप्तिसाधकार्चिरादिगतिप्रावण्यस्य श्रावगमनात् कैवल्यस्यापि हेयत्वं सेत्स्यति । तत्र पञ्चाग्निविद्यैव पूर्णप्रथमपादविषयः । तद्विचारमुखेन जननमरणप्रबन्धप्रतिबोधनमुखेन लोकद्वये जाग्रद्दोषज्ञापनं प्रथमपादार्थः । अत एव पञ्चाग्निविद्यायामुपसंहारः, "तस्माज्जुगुप्सेत्" इति । सर्वमिदमाह अतिक्रान्तेत्यादिना । द्वयेनेत्यस्य अयमर्थः स्थापित इत्यत्रान्वयः ।

सुषुप्तस्य मूर्च्छतश्च दोषाः, परस्य च प्रपञ्चदुःखाद्यस्पृष्टता, कल्याणगुणाकरत्वं च प्रथमद्वितीययोः पादयोः प्रतिपाद्यन्ते ।

तत्र देहात् देहान्तरं गच्छन् अयं जीवो देहान्तरारम्भहेतुभिर्भूतसूक्ष्मैः सम्परिष्वक्त एव गच्छति, उत नेति चिन्तायाम्—यत्रयत्र जीवो याति, तत्रतत्र भूतसूक्ष्माणां सुलभत्वात् असंपरिष्वक्तो यातीति प्राप्तम्। पश्चादपि पूर्वपक्षबीजानि उपन्यस्य निरसिष्यति ॥

तत्र सिद्धान्तमाह—तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः—इति। (शारी ३-१-१७) संज्ञामूर्तिक्लृप्तिः इति मूर्तिशब्देन देहः प्रस्तुतः; स तच्छब्देन परामृश्यते। तदन्तरप्रतिपत्तौ—देहान्तरगमने भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तो जीवो रंहति—गच्छतीत्यर्थः। कुतः? प्रश्न निरूपणाभ्याम्—प्रश्नप्रतिवचनाभ्याम्। पञ्चाग्निविद्यायामेव प्रश्नप्रतिवचने आम्नायेते—श्वेतकेतुं किलाऽऽरुणेयं पाञ्चालः प्रवाहणः कर्मिणां गन्तव्यदेशम्, पुनरावृत्तिप्रकारम्, देवयानपितृयाणपथव्यावर्तनं, अमुष्य लोकस्यापूरणं च वेत्थेति पृष्ट्वा इदमपि पप्रच्छ, (छा ५ ३-२) "वेत्थ

पादयोरिति। पादद्वयमेका घटिका। प्रथमाधिकरणविषयमाह तत्र देहादिति।

अहङ्कारो जगन्मण्डलव्यापीति आहङ्कारिकाणि इन्द्रियाण्यपि व्यापीनि न गच्छन्तीति सांख्याः। नेत्रगोलकादिरूपाणीन्द्रियाणि तत्रतत्र नवनवान्युत्पद्यन्त इति सौगताः। मनोमात्रं यातीति काणादाः। जीव एवोत्प्लुत्य देहान्तरं प्रतिपद्यत इति दिगम्बराः। सिद्धान्ते तु जीवस्याणुत्वस्थापनात् स गच्छतीति निश्चितम्। 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति'त्यादिना प्राणेन्द्रियानुगमनमपि सिद्धम्। सूक्ष्मशरीरमेवास्ति न वेति चिन्त्यम्। तत्फलम्—स्थापिते तस्मिन् सोमराजशरीरस्य तत्तत्सूक्ष्मदेहपरिणामत्वाद्वत्यन्त हेयत्वसम्माकृतवैलक्षण्यं वर्णितं भवतीति। संज्ञामूर्त्यधिकरणे नामान्तरभजनार्हमूर्तिप्राप्तिरुक्ता, सम्प्रति नामान्तरप्रसिद्धिरहितसूक्ष्मदेहव्याप्तिरपि मध्यदशायामस्तीत्युच्यत इत्यवान्तरसङ्गतिः। सिद्धान्तसूत्रारम्भात् उत्सूत्रोऽपि पूर्वपक्षहेतुरस्तीति ज्ञायते, एवं सर्वत्र भाव्यम्। तमाह सुलभत्वादिति। बीजानि श्रद्धामात्र होम्यत्वश्रवणम्, अम्मात्रश्रवणात् सर्वभूतसूक्ष्माभावावगमः, अपामपि जीवदेहत्वानवगमश्च। मरणावसरे, "तेजोमात्राः समभ्याददानः" (बृ ६ ४) इति कथनं करणानां निर्व्यापारत्वपरम्, न तु सूक्ष्म शरीरग्रहणपरं वा, सूक्ष्मशरीरे करणस्थापनपरं वा, "मनोमयः प्राणमयः पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयः" इति च, तत्र काममय इत्यादिवत् स्थूलदेहभविष्यदंशविषयकम्, (बृ ६ १४) तृणजलायुकावत् देहान्तरग्रहणेनैतद्देहत्यागवचनाच्च अन्तकाले भविष्यद्देहभावनाभिप्रायमिति पूर्वपक्षाशयः।

तदन्तरेति। अन्या सा तदन्तरम्। संज्ञायाः अमुख्यत्वात् भिन्नत्वानियमाच्च तत्त्यागेन मूर्तिमात्रस्य तच्छब्देन ग्रहणम्। प्रतिपत्तिः प्राप्तिः। तामुद्दिश्येत्यर्थः। सूत्रे सर्वभूतसूक्ष्मैरिति पदाभावेऽपि रंहणकाले तत्परिष्वक्तत्वमेवेह विधेयम्, सम्इति उपसर्गसूचितमिदम् उत्तरसूत्रतो विशदम्। अत्र न प्रकृतप्रश्नस्य प्रतिवचनमुच्यते, किं तु स्वकृतप्रश्नविवरणे स्वेनैव क्रियत इति ज्ञापयितुं प्रतिवचनेति अनुक्त्वा 'निरूपणे'त्युक्तम्। वेत्थ-जानासि किम्। पुरुषवचसः-पुरुष इति वचः संज्ञा

यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति" इति। तत इमं पश्चिमं प्रश्नं प्रतिब्रुवंश्च द्युलोकमग्नित्वेन रूपयित्वा, (छा ५-४-२) "तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति ; तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवति" इत्यादिना—देवाख्याः जीवस्य प्राणाः अग्नित्वेन रूपिते द्युलोके श्रद्धाख्यं वस्तु प्रक्षिपन्ति ; सा च श्रद्धा सोमराजाख्यामृतमयदेहरूपेण परिणमते ; तं चामृतमयं देहं त एव प्राणाः पर्जन्येऽग्नित्वेन रूपिते प्रक्षिपन्ति ; स च देहस्तत्र प्रक्षिप्तो वर्षं भवति ; तच्च वर्षं त एव प्राणाः पृथिव्यामग्नित्वरूपितायां प्रक्षिपन्ति ; तच्च तत्र प्रक्षिप्तमन्नं भवति ; तच्चान्नं त एव पुरुषेऽग्नित्वरूपिते प्रक्षिपन्ति ; तच्च तत्र रेतो भवति ; तच्च त एव योषायाम् अग्नित्वरूपितायां प्रक्षिपन्ति ; तच्च तत्र प्रक्षिप्तं गर्भो भवति— इत्युक्त्वा, आह--(छा. ५-९-१) "इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति" इति। एवं पञ्चम्यामाहुतौ हुतायाम् आपः पुरुषशब्दाभिलप्या भवन्तीत्यर्थः। एवमुक्ते, पूर्वास्वपि आहुतिष्वनुवर्तमानानामेवापां सूक्ष्मरूपाणामिदानीं पुरुषाकारत्वं भवतीत्युक्तं भवति। अत एवं प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां देहहेतुभूतैर्भूतसूक्ष्मैः सह तत्रतत्र यातीति गम्यते ॥ १ ॥

ननु "आपः पुरुषवचसः" इत्युक्ते अपां पुरुषाकारपरिणामप्रतीतेः गच्छता जीवेन तासामेव परिष्वङ्गः प्रतीयते। अतः कथं सर्वेषां भूतसूक्ष्माणां परिष्वङ्ग इति—तत्राह—

त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात्। ३। १। २॥

तुशब्दः चोद्यं व्यावर्तयति। देहारम्भ(रम्भि)काणामपां केवलानां न देहारम्भसंभवः। देहाद्यारम्भाय हि, (छा. ६-३-३) "तासां त्रिवृतंत्रिवृतमेकैकामकरोत्" इति त्रिवृत्करणम्। केवलानामपां श्रवणं तु तासां भूयस्त्वात्। देहे च लोहितादिभूयस्त्वेनाऽऽरम्भकेष्वपां भूयस्त्वं गम्यते ॥ २ ॥

येषां ते। **प्रतिब्रुवन्**। श्वेतकेतुना अज्ञानादुत्थाय गृहं गत्वा वृत्तं विज्ञापितमाकर्ण्य तत्पितरि गौतमे उद्दालके प्रवाहणसविधमागत्य यथावत् प्रश्नार्थान् निरूपयितु प्रार्थितवति निरूपयन् प्रवाहण इत्यर्थः। प्राणा इति। श्रुतौ देवशब्द इह प्राणवाचीति भावः। देवशब्दस्येन्द्रिये बहुलं प्रयोगेऽपि प्राणशब्दस्य तदर्थकत्वे संभवत्यपि प्रक्षेपकर्तृत्वसामर्थ्यात् वायुभूतप्राणपरत्वं भाष्येऽभिमतम्। **एवमुक्ते** इति। अपामियं पञ्चमी आहुतिरित्युक्तौ पूर्वास्वपि आहुत्योऽपि तासामेवेत्यवगमात् प्रथमहवनात् प्रागेव प्राणैः सहापां सद्भावोऽवगम्यत इति भावः ॥ १ ॥

देहारम्भिकाणामिति पाठः। आरम्भकाणामिति पाठे तु न अव्विशेषणत्वम्, किंतु निर्धारणे षष्ठी। देहारम्भकाणां भूतानां मध्ये इत्यर्थः। **आरम्भकेष्वपाम्** इति उपरिदर्शनात्। **अपां** त्रिवृत्कृतानामपाम्। **केवलानां** त्रिवृत्कृतभूतान्तरासंसृष्टानाम्। **देहाद्यारम्भाय** हीति। समष्टिभूतानां शुद्धानां त्रिवृत्करणं पञ्चीकरणपर्यवसितं प्रथमम्। एवंकृतानामेव ब्रह्माण्डे व्यष्टौ निवेशः। पञ्चीकृतपञ्चभूतमेलनेनैव पाञ्चभौतिकपदार्थसृष्टिः एकैकामिति श्रुत्यभिमता। तदत्र देहः पञ्चीकृतपञ्चभूतमयः।

प्राणगतेश्च । ३ । १ । ३ ॥

इतश्च भूतसूक्ष्मपरिष्वक्तस्य गमनमिति गम्यते । उत्क्रामति जीवे प्राणानां तदनुगतिः श्रूयते, (बृ ६ ४ २) "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति, प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति" इति । स्मर्यते च, (गी १५ ७) "मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति । शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः । गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाऽऽशयात्" इति । न च निराश्रयाणां गतिरुपपद्यत इति तदाश्रयभूतानां भूतसूक्ष्माणामपि गतिरभ्युपगन्तव्या ॥ ३ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् । ३ । १ । ४ ॥

(बृ ५ २ १३) "यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति, वातं प्राणः, चक्षुरादित्यम्" इत्यादिना प्राणानां जीवमरणकाले अग्न्यादिष्वप्ययश्रवणात् तेषां जीवेन सह गमनमिति गतिश्रुतिरन्यथा नेयेति चेत्—न, भाक्तत्वात् अग्न्यादिष्वप्ययश्रवणस्य । कथं भाक्तत्वम् ? "ओषधीर्लोमानि, वनस्पतीन् केशाः" इति अनपियद्भिर्लोमादिभिः सह श्रवणात् । अतः चक्षुराद्यप्ययश्रुतिरधिष्ठातृदेवतापक्रमणपरा ॥ ४ ॥

'अन्नमशितं त्रेधा विधीयते' इत्यत्र हि त्रिवृत्कृतभूतत्रयस्याप्याहारत्वं ततो देहोत्पत्तिश्च दृश्यते । अत एव भाष्ये भूतसूक्ष्मैरिति बहुवचनम् । एवं 'भूतेषु तच्छ्रुतेः' इति सूत्रेऽपि । अत्र सूत्रे त्र्यात्मकत्वादित्यस्य त्रिवृत्कृतभूतत्रयात्मकत्वात् देहस्य अपशब्दः त्रिवृत्कृतत्रय (पञ्चीकृतपञ्चक) परः इत्यर्थः । त्रिवृत्कृतभूतान्तरापेक्षया त्रिवृत्कृतस्य जलस्यात्र भूयस्त्वात् सर्वस्याप्पदेन ग्रहणम् । 'वैशेष्यात्तु तद्वादः' इति सूत्रे त्रिवृत्कृते एकैकस्मिन् तत्पदप्रयोगहेतुर्भूयस्त्वमित्युक्तमेव सर्वत्रिवृत्कृतसमावेशे एकमात्रव्यवहारहेतुतयाऽपि स्मारितमस्य भूयस्त्वादिति । अतो न पौनरुक्त्यमपि । देहव्यापकत्वहेतुना त्रिवृत्कृतत्रयस्याप्छब्दमात्रत्वमत्र विधेयम् । व्यष्टिमध्ये च अपञ्चीकृतवस्तुमात्रव्यवहारस्य नैव प्रसक्तिः । मृगतृष्णाजलादिभ्रमोऽपि पञ्चीकृततावन्मात्रग्रहणादेव स्यात् ॥ २ ॥

इह प्राणशब्दः मुख्यामुख्यसर्वप्राणपरः, श्रुतौ सर्वगतिश्रवणात् । यच्चेति । यस्माच्च देहादित्यर्थः । तत् प्रति तस्मादिति पदाध्याहारः उत्तरार्धे । ईश्वरः देहादिनियन्ता जीवः । निराश्रयाणामिति । शरीरस्य हि लक्षणमिन्द्रियाश्रयत्वम् । न च सूक्ष्मभूतानीन्द्रियाणि आश्रयं विना अणुना जीवेनैकीकर्तुं शक्यन्ते इति । अस्य सूत्रस्य भूतसूक्ष्मपरिष्वक्तमात्रसाधकत्वेऽपि सर्वभूतसूक्ष्मसिद्धिरौचित्यात् विनिगमनाविरहात्, स्थूलस्य पाञ्चभौतिकत्वाच्च ॥ ३ ॥

'सत्यं प्राणा गच्छन्ति, किंतु अग्न्यादीन्' इति इन्द्रियादिगतेरप्याक्षेपे तदसङ्गतिं परिहर्तुं सूत्रम् अग्न्यादीति । अनपियद्भिः अलीयमानैः । मरणानन्तरमपि लोम्नां तथैव दर्शनात् तदप्ययो हि दुःस्वीकरः । अधिष्ठात्रिति । अग्निं वागप्येतीत्यादेः वागधिष्ठानव्यापारः अग्निदेवतायां लीन इति रीत्याऽर्थः । अपक्रमणम् अधिष्ठानरूपव्यापारान्निवृत्तिः ॥ ४ ॥

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न; ता एव ह्युपपत्तेः । ३ । १ । ५ ॥

यदुक्तम्-अद्भिः सूक्ष्माभिर्भूतान्तरसंसृष्टाभिः परिष्वक्तो जीवो गच्छतीति प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामवगम्यत इति—तन्नोपपद्यते; द्युलोकाग्निविषये प्रथमे होमे अपां होम्यत्वाश्रवणात् । (छा. ५-४-२) "तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति" इति श्रद्धैव हि होम्यत्वेन श्रुता । श्रद्धा नाम जीवस्य मनोवृत्तिविशेषत्वेन प्रसिद्धा । अतो नाऽऽपस्तत्र होम्या इति चेत्—न, यतः ताः—आप एव श्रद्धाशब्देन तत्राभिधीयन्ते । कुतः ? प्रश्नप्रतिवचनोपपत्तेः । (छा. ५-३-३) "वेत्थ, यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति" इति प्रश्नस्य प्रतिवचनोपक्रमे हि श्रद्धा द्युलोकाग्नौ होम्यत्वेन श्रुता ; तत्र यदि श्रद्धाशब्देनाऽऽपो नोच्येरन् , ततः अन्यथा प्रश्नोऽन्यथा प्रतिवचनमित्यसंगतं स्यात् । (छा ५-९-१) "इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसः" इति प्रतिवचननिगमनं च श्रद्धाया अप्त्वमेव सूचयति । 'वेत्थ यथा' इति हि प्रश्नगतः प्रकारः, 'इति तु पञ्चम्याम्' इतीतिशब्देन परिहारे निगम्यते । श्रद्धासोमराजवर्षान्नरेतोगर्भरूपेणापां परिणाम[क्रम]मुक्त्वा हि एवमापः पुरुषवचस इति निग-

ननु द्युलोकगमनपर्यन्तमनुवृत्तश्रद्धस्यैव पुंसः फलप्राप्तिरिति गमयितुं श्रद्धाहोम एव प्रथमाग्नौ श्रुतः । तस्या आहुतेरित्यादेश्च श्रद्धाबलात् सोमभाव इत्येवार्थः, न तु तत्परिणामः सोमतयेति । अब्कामस्तु मेघप्राप्तौ । तस्मात् पञ्चाप्याहुतयः अब्विषयिका इति कथमिति शंकामुद्भाव्य परिहरति प्रथम इति । उपपत्तेरित्यस्य पूर्वोक्तप्रश्नप्रतिवचनोपपत्तिः, श्रद्धाशब्दस्यार्थवत्त्वोपपत्तिः, अब्रूपस्य एव श्रद्धायाः सोमराजादिभावोपपत्तिश्च भाष्ये क्रमेणार्थतया प्रदर्श्यन्ते । एवं प्रकृते श्रद्धाशब्देनाबादिरूपभूतसूक्ष्माणां निर्देशोपपत्तिरपि यथार्हं भाक्ता स्यादिति वक्ष्यते । तत्र प्रतिवचनोपपत्तिः प्रतिवचनोपक्रमस्य प्रश्नानुरूपत्वोपपत्तिरूपा प्रतिवचनोपसंहाररीतिरूपा चेति द्विधा । सर्वं यथाक्रमं भाष्ये द्रष्टव्यम् । **परिहारे निगम्यते** इत्येतदुपपादयति श्रद्धेति ।

नन्वत्र, श्रद्धा संभवतीति श्रुतिवाक्याभावात् , सोमो राजा संभवतीत्यारभ्य, गर्भो जायते इत्येवं सोमादिरूपेणैव परिणामश्रुतेः, श्रद्धाशब्देन सामान्यतः अपामेव ग्राह्यतया अप्सु अप्परिणामत्वमसत्त्वभावाच्च श्रद्धापदमत्र न युक्तम् । तदस्तित्वे तु श्रद्धेति पृथक्पदं कृत्वा निगम्यते इत्यत्रान्वयः कार्यः स्यात् ; पूर्वमनन्वयादिति चेत्—उच्यते । अनन्तरसूत्रभाष्ये श्रद्धाया अपि अप्त्ववस्थाविशेषत्वं वक्ष्यति । अपां स्नानप्रोक्षणादिभिरात्मशुद्धिकरतया श्रद्धारूपास्तिक्यबुद्धिहेतुत्वेन श्रद्धाशब्दलक्ष्यत्ववत् श्रद्धापूर्वानुष्ठितनानाविधयज्ञहोमादिफलभूतसर्वदेहारम्भकसूक्ष्मभूततयाऽपि श्रद्धाशब्दलक्ष्यत्वं युक्तम् । बृहदारण्यके (६-३) 'जनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे समूदाते' इति अग्निहोत्रविषये जनकयाज्ञवल्क्यसंवादोऽनूदितः, माध्यन्दिनशतपथे (११-६-२) विशदं विहितोऽस्ति । परिष्कारे च संगृहीत एषः । जनककृता षट्प्रश्नी याज्ञवल्क्येनापि न समाहिता, पश्चादुपसन्नं याज्ञवल्क्यं प्रति जनकेनैव निरूपिता । प्रश्नाश्चाग्निहोत्राहुत्योः उत्क्रान्ति-गति-प्रतिष्ठा-तृप्ति-पुनरावृत्ति-लोकप्रत्युत्थायित्वविषयिण्यः ।

म्यते। श्रद्धाशब्दस्य चाप्सु वैदिकप्रयोगो दृश्यते—'आप २ ४-१३) "अप: प्रणयति। श्रद्धा वा आप" इति। 'श्रद्धां जुह्वति, तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवति' इति सोमाकारेण परिणामश्चापामेवोपपद्यते। अतो भूतान्तरसम्पृक्ताभिरद्भिः सम्परिष्वक्तो जीवो रंहतीत्युपपन्नम्॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ३ । १ । ६ ॥

यत् पुनरुक्तम्—अद्भिः सम्परिष्वक्तो जीवो यातीत्ययमर्थः एतस्माद्वाक्यादवगम्यत इति—तन्नोपपद्यते, अस्मिन् वाक्ये जीवस्याश्रवणात्। अत्र हि श्रद्धादय एवाम्भोऽवस्थाविशेषाः होम्यत्वेन श्रुताः, न तु जीवस्तत्परिष्वक्त इति चेत्—नैष, इष्टादिकारिणां प्रतीतेः—अस्मिन्नेव वाक्ये ह्युत्तरत्र, 'अथ ज्ञानविधुरष्टापूर्तदत्तकारिणो द्युलोकं प्राप्य सोमराजानो (?) भवन्ति, पुण्यकर्मावसाने च पुनरागत्य गर्भं प्राप्नुवन्ती'त्युच्यते, (छा ५-१० ३) "अथ य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते, ते धूममभिसम्भवन्ति" इत्यारभ्य, "पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसम्, एष सोमो राजा, तद् देवानामन्नम्, तं देवा भक्षयन्ति। तस्मिन् यावत्स

अत्र भामतीकल्पतरू द्रष्टव्यौ। पञ्चाग्निविद्यायामपां पुरुषभावत् आहुतेः पुरुषभाव इह किञ्चिदन्यथा वर्ण्यते। अग्निहोत्रकथनमितरयागाद्युपलक्षकं युक्तम्। मुण्डके, (१ २) 'एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति। प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्य" इति आहुतीनां स्थूलशरीरपरिग्रहाय यजमानेनोत्सृष्टत्वं श्रुतम्। सोमाज्यपयःप्रभृतिद्रवद्रव्याश्रयत्वात् सूर्यरश्मिषु सङ्क्रान्ता आहुतिरूपा आप इमाः सूक्ष्मदेहेन द्युलोकं गच्छन्तं जीवं (तद्देहाप्यायकतया) सम्भूय वहन्तीति तत्त्वे परामृश्यमाने, पथि तादृशाहुत्यभाव्यानि सन् सूक्ष्मभूतसंघात एव श्रद्धापूर्वकहवनहुतविधाहुत्यपसात्मकतया श्रद्धापदेन कथ्यत इत्यवगम्यते सोमराजभावोचित्यज्ञापनार्थमिति सिद्ध्यति। एवञ्च श्रद्धायाः परिणामत्वेन रूपेणास्य पुनर्वचनेऽपि वस्तुतोऽप्परिणामस्यैव श्रद्धादिशब्दैः क्रमेण निर्दिष्टतया, 'श्रद्धादिरूपेणापां परिणाममुक्त्वा' इति भाष्यं नानुपपन्नम्। किञ्च वाक्यमिदं प्राधान्येन श्रद्धावर्णनार्थमेव प्रवृत्तम्, सोमादिपरिणामवत् श्रद्धाख्यमप्परिणामं श्रुतिरभिप्रैतीति, श्रद्धाशब्देनोपक्रम्य 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावाप' इति निगमनादिति हि भाष्यार्थ इति। परिणाम[क्रम]मिति। "श्रद्धासोमपरिणामक्रमेणागता आप" इति भामती। अपामेवेति। सोमस्याम्मयत्वात् श्रद्धाया अप्त्व एव तत्परिणामित्वोपपत्तेरित्यर्थः। आहुतेरिति श्रुतौ च पञ्चमी उत्तरवाक्येष्विव उपादानत्वार्थिकेति। केवलानामपां सोमदेहानारम्भकत्वादाह भूतान्तरेति ॥ ५ ॥

श्रद्धाशब्दस्य बुद्धिविशेषपरत्वे तस्य पृथक्सोमासंभवात् जीवपर्यन्तग्रहणं स्यात्। अपां तदर्थत्वे तु जीव इह नोक्तः स्यादिति शङ्कते अश्रुतत्वादिति। इष्टं यागः। अस्मिन्नेव वाक्ये इति। अस्मिन् प्रवाहणप्रत्युक्तिरूपमहावाक्ये इत्यर्थः। दत्तं दानम्। इत्युपासते। इतिशब्दः प्रकारवचनः। एवम्भूतं काम्यं कर्म उपासते श्रद्धया चरन्ति। अभिसंभवन्ति। समित्युपसर्गात् संगच्छन्त इत्यर्थः। एष सोमो राजा। एते चन्द्रलोकं प्राप्ताः चन्द्रतुल्यदेहा भवन्तीत्यर्थः। एकवचनं सोमशब्दमुख्यार्थस्य

पातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते", "यो यो ह्यन्नमत्ति, यो रेतः सिञ्चति, तद्भूय एव भवति" इति । अत्रापि, 'द्युलोकाग्नौ श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवति' इति, तदेकार्थत्वात् श्रद्धावस्थदेहविशिष्टः सोमरूपदेहविशिष्टो भवतीत्युक्तमिति गम्यते । देहस्य जीवविशेषणतैकस्वरूपस्य वाचकः शब्दो विशेष्ये जीव एव पर्यवस्यति । अतः संपरिष्वक्तो जीवो यातीत्युपपद्यते ॥ ६ ॥

ननु च 'तं देवा भक्षयन्ति' इति देवैर्भक्ष्यमाणत्ववचनात्, 'सोमो राजा' इति न जीव उच्यते, जीवस्यानदनीयत्वात्; तत्राह—

भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्; तथा हि दर्शयति ॥ ३ । १ । ७ ॥

वाशब्दश्चोद्यं व्यावर्तयति । इष्टादिकारिणोऽनात्मवित्त्वात् स देवानां भोगोपकरणत्वेन इहामुत्र च वर्तते । इष्टादिना तदाराधनं कुर्वन्नुपकरोति; आराधनप्रीतैर्देवैर्दत्तममुं लोकं प्राप्य तत्र तत्समानभोगस्तदुपकरणं भवति । (बृ. ३-४-१०) "यथा पशुः, एवं स देवानाम्" इति अनात्मविदः देवानामुपकरणत्वं दर्शयति श्रुतिः । स्मृतिरपि आत्मविदां ब्रह्मप्राप्तिम्, अनात्मविदां च देवभोग्यत्वं दर्शयति, (गी. ७-२३) "देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि" इति । अतो जीवस्य देवानां भोगोपकरणत्वाभिप्रायमन्नत्वेन भक्ष्यत्ववचनम्; अतस्तत् भाक्तम् । तेन तृप्तिरेव च देवानां भक्षणमिति श्रूयते, (छा. ३-६-१) "न वै देवा अश्नन्ति; न पिबन्ति; एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति" इति । तस्माद् भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तो जीवो रंहतीति सिद्धम् ॥ ७ ॥ इति तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

चन्द्रस्यैकत्वात् । चन्द्रवदेषामपि देवभोग्यत्वमुक्तम् । तांस्तत्र देवा यथा सोमं राजानं . भक्षयन्तीति । यावत्संपातम् भोजकादृष्टस्थितिपर्यन्तम् । तदेकार्थत्वादिति । तत्र एष इति प्राप्तजीवानां ग्रहणात् सोमराजपदं तत्समानाधिकरणं तावत् जीवपर्यन्तपरम् । तदैकार्थ्यात् इहापि सोमराजपदं तथा । तदुपादानवाचिनी आहुतिश्रद्धापदे अपि ततो जीवपर्यन्तवाचिनी इत्यर्थः ॥६॥ जीवस्यानदनीयत्वादिति । तच्छरीरस्यादनीयत्वात् तथोक्तिरिति चेन्न-यजेत स्वर्गकाम इति भोक्तृत्वैव श्रुतत्वात्, भोज्यत्वे प्रवृत्त्ययोगाच्च । भाक्तमिति । अन्नत्ववचनं भाक्तं जीवानां देवोपकरणत्वरूपलक्ष्यार्थकम् । अनात्मवित्त्वात् कर्मिणां तदुपकरणत्वार्होज्ञानवत्त्वात् अन्नत्वौचित्यात् । अनात्मवित्त्वादेव पशुवदुपकरणत्वेऽपि भोग्यताभिमानः । हि यतः पशुवत् उपकरणत्वं तेषां दर्शयति बृहदारण्यकमिति सूत्रार्थः । पञ्चाग्निविद्यासंदर्भे एवमुक्तिः ईदृशविद्याविधुरजननिन्दास्यात्पञ्चाग्नेत्याशयेन च अनात्मवित्त्वादित्युक्तम् । तत्समानभोग इति पदं भोज्यत्वनिषेधाय, तत्र प्रवृत्तिसंघटनाय च । 'न ह वै' इति वाक्यं मधुविद्यागतम् । तस्मादिति । जीवस्य प्राणानां च गमनाभावशङ्कापरिहारस्येव देहगमनाभावशङ्कापरिहारस्यापि सिद्धत्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं दिव्यदेहस्यापि भौमदेहांशोपचयरूपत्वात् देवोपकरणत्वाच्च हेयत्वमुक्तम् । सोऽपि भोगो न नित्यः, नाप्यवरोहता तत्रैपात्रिककर्मानुष्ठानार्थमेवावरोहणात् क्षिप्रं संपाद्य पुनरारोहणनियमः; अनुशयवत

म्यते। श्रद्धाशब्दस्य चाप्सु वैदिकप्रयोगो दृश्यते—(तै० ब्रा० ३-२-४-२१) "अपः प्रणयति। श्रद्धा वा आपः" इति। 'श्रद्धा जुह्वति, तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवति' इति सोमाकारेण परिणामश्चापामेवोपपद्यते। अतो भूतान्तरसंसृष्टाभिरद्भिः सम्परिष्वक्तो जीवो रंहतीत्युपपन्नम्॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ३ । १ । ६ ॥

यत् पुनः उक्तम्—अद्भिः सम्परिष्वक्तो जीवो यातीत्ययमर्थः एतस्माद्वाक्यादवगम्यत इति—तन्नोपपद्यते, अस्मिन् वाक्ये जीवस्याश्रवणात्। अत्र हि श्रद्धादय एवाम्भःस्थाविशेषा होम्यत्वेन श्रुताः, न तु जीवस्तत्परिष्वक्त इति चेत्—तन्न, इष्टादिकारिणां प्रतीतेः—अस्मिन्नेव वाक्ये उत्तरत्र, 'धूमादिमार्गेणेष्टापूर्तदत्तकारिणो द्युलोकं प्राप्य सोमराजानो (?) भवन्ति, पुण्यकर्मावसाने च पुनरागत्य गर्भं प्राप्नुवन्ती'त्युच्यते, (छा ५-१०-३) "अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते, ते धूममभिसम्भवन्ति" इत्यारभ्य, "पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसम्, एष सोमो राजा, तद् देवानामन्नम्, तं देवा भक्षयन्ति। तस्मिन् यावत्स-

अत्र भामतीकल्पतरू द्रष्टव्यौ। पञ्चाग्निविद्यायामपां पुरुषभावश्च आहुतेः पुरुषभाव इह किञ्चिद् यथा वर्ण्यते। अग्निहोत्रकथनमितरयागानामुपलक्षणं युक्तम्। मुण्डके, (१-२-) 'एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति। प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्यः" इति आहुतीनां स्थूलशरीरपरिग्रहाय यजमाननेतृत्वं श्रुतम्। याग कर्मणामनुष्ठीयमानानां सोमाज्यपयःप्रभृतिद्रव्यद्रव्यात्मकत्वात् सूर्यरश्मिषु सङ्क्रान्ता आहुतिरूपा आपः इमाः सूक्ष्मदेहेन द्युलोकं गच्छन्त्यः जीवः (तद्देहाप्यायकतया) सम्भूय महन्तीति तत्त्वे परामृश्यमाने, पञ्चि तादृशाहुत्यध्याप्यामिः सन् सूक्ष्मभूतसङ्घातः एव श्रद्धापूर्वकहननहु विधाहुत्यवस्थात्मकतया श्रद्धापदेन लक्ष्यता सोढव्यं सोमराजभावोचित्यज्ञापनार्थमिति सिद्ध्यति। एवञ्च श्रद्धायाः परिणामत्वेन रूपणात् श्रुतावकथनेऽपि वस्तुनोऽप्परिणामस्यैव श्रद्धादिशब्दैः क्रमेण निर्दिष्टतया, श्रद्धादिरूपेणापां परिणाममुक्त्वा' इति भाष्यं नानुपपन्नम्। किञ्च वाक्यमिदं प्राधान्येन श्रद्धावर्णनार्थमेव प्रवृत्तम्, सोमादिपरिणामवत् श्रद्धारूपमप्परिणामं श्रुतिरभिप्रैति, श्रद्धाशब्देनोपक्रम्य 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः' इति निगमनादिति हि भाष्यार्थ इति। परिणाम[क्रम]मिति। "श्रद्धासोमपरिणामक्रमेणागता आपः" इति भामती। अपामेवेति। सोमस्याम्मयत्वात् श्रद्धाया अप्त्व एव तत्परिणामित्वोपपत्तेरित्यर्थः। आहुतेरिति श्रुतौ च पञ्चमी उत्तरवाक्येष्विव उपादानत्वार्थिकेति। केवलानामपां सोमदेहानारम्भकत्वादाह भूतान्तरेति॥ ५॥

श्रद्धाशब्दस्य बुद्धिविशेषपरत्वे तस्य प्रथमहोमसम्बन्धात् जीवपक्षस्तमहर्ष स्यात्। अपां तद्वत्त्वे तु जीव इह नोक्तः स्यादिति शङ्कते अश्रुतत्वादिति। इष्टं यागः। अस्मिन्नेव वाक्ये इति। अस्मिन् प्रवाहणमत्युक्तिरूपमहावाक्ये इत्यर्थः। दत्तं दानम्। इत्युपासते। इतिशब्दः प्रकारवचनः। एवम्भूतं काम्यं कर्म उपासते श्रद्धया चरन्ति। अभिसम्भवन्ति। समित्युपसर्गात् संगच्छन्त इत्यर्थः। एष सोमो राजा। एते चन्द्रलोकं प्राप्ताः चन्द्रतुल्यदेहा भवन्तीत्यर्थः। एकवचनं सोमशब्दमुख्यार्थस्य

पातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते", "योयो ह्यन्नमत्ति, यो रेतः सिञ्चति, तद्भूय एव भवति" इति। अत्रापि, 'द्युलोकाग्नौ श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवति' इति, तदेकार्थत्वात् श्रद्धावस्थदेहविशिष्टः सोमरूपदेहविशिष्टो भवतीत्युक्तमिति गम्यते। देहस्य जीवविशेषणतैकस्वरूपस्य वाचकः शब्दो विशेष्ये जीव एव पर्यवस्यति। अतः संपरिष्वक्तो जीवो यातीत्युपपद्यते ॥ ६ ॥

ननु च 'तं देवा भक्षयन्ति' इति देवैर्भक्ष्यमाणत्ववचनात्, 'सोमो राजा' इति न जीव उच्यते, जीवस्यानदनीयत्वात्; तत्राह—

भाक्तं वाऽनात्मवित्त्वात्; तथा हि दर्शयति ॥ ३ । १ । ७ ॥

वाशब्दश्चोद्यं व्यावर्तयति। इष्टादिकारिणोऽनात्मवित्त्वात् स देवानां भोगोपकरणत्वेन इहामुत्र च वर्तते। इहेष्टादिना तदाराधनं कुर्वन्नुपकरोति; आराधनप्रीतैर्देवैर्दत्तमहं लोकं प्राप्य तत्र तत्समानभोगस्तदुपकरणं भवति। (बृ. १-४-१०) "यथा पशुः, एवं स देवानाम्" इति अनात्मविदः देवानामुपकरणत्वं दर्शयति श्रुतिः। स्मृतिरपि आत्मविदां ब्रह्मप्राप्तिम्, अनात्मविदां च देवभोग्यत्वं दर्शयति, (गी. ७-२३) "देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि" इति। अतो जीवस्य देवानां भोगोपकरणत्वाभिप्रायमन्नत्वेन भक्ष्यत्ववचनम्; अतस्तत् भाक्तम्। तेन तृप्तिरेव च देवानां भक्षणमिति श्रूयते, (छा. ३-६-१) "न वै देवा अश्नन्ति; न पिबन्ति; एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति" इति। तस्माद् भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तो जीवो रंहतीति सिद्धम् ॥ ७ ॥ इति तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

चन्द्रस्थैकत्वात्। चन्द्रस्थदेवानामपि देवभोग्यत्वमुक्तम्। तांस्तत्र देवा यथा सोमं राजानं . भक्षयन्तीति। यावत्सम्पातम् भोजकादृष्टस्थितिपर्यन्तम्। तदेकार्थत्वादिति। तत्र एष इति प्राप्तृजीवानां ग्रहणात् सोमराजपदं तत्समानाधिकरणं तावत् जीवपर्यन्तपरम्। तदैकार्थ्यात् इहापि सोमराजपदं तथा। तदुपादानवाचिनी आहुतिश्रद्धापदे अपि ततो जीवपर्यन्तवाचिनी इत्यर्थः ॥६॥ जीवस्यानदनीयत्वादिति। तच्छरीरस्यादनीयत्वात् तथोक्तिरिति चेन्न-यजेत स्वर्गकाम इति भोक्तृतयैव श्रुतत्वात्, भोज्यत्वे प्रवृत्त्ययोगाच्च। भाक्तमिति। अवतक्षन भाक्तं जीवानां देवोपकरणत्वरूपलक्ष्यार्थकम्। अनात्मवित्त्वात् कर्मिणां तदुपकरणत्वार्हाज्ञानवत्त्वात् अन्ययौचित्यात्। अनात्मवित्त्वादेव पशुवदुपकरणत्वेऽपि भोग्यताभिमानः। हि यतः पशुवत् उपकरणत्वं तेषां दर्शयति बृहदारण्यकमिति सूत्रार्थः। पञ्चाग्निविद्यासंदर्भे एवमुक्तिः ईदृशविद्याविधुरजननिन्दास्पष्टयायेत्याशयेन च अनात्मवित्त्वादित्युक्तम्। तत्समानभोग इति पदं भोज्यत्वनिषेधाय, तत्र प्रवृत्तिसंघटनाय च। 'न ह वै' इति वाक्यं मधुविद्यागतम्। तस्मादिति। जीवस्य प्राणानाञ्च गमनाभावशंकापरिहारस्येव देहगमनाभावशंकापरिहारस्यापि सिद्धत्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं दिव्यदेहस्यापि भौमदेहाशोपचयरूपत्वात् देवोपकरणत्वाच्च हेयत्वमुक्तम्। सोऽपि भोगो न नित्य., नाप्यवरोहता तत्रैपर्भिककर्मानुष्ठानार्थमेवावरोहणात् क्षिप्रं संपाद्य पुनरारोहणनियमः, अनुशयश्च

७० कृतात्ययाधिकरणम् ३-१ २ ॥

कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ३ । १ । ८ ॥

केवलेष्टापूर्तदत्तकारिणां धूमादिना पितृयाणेन पथा गमनं कर्मफलावसाने पुनरावर्तनं चाम्नातम्, (छा ५ १०) 'यावत्संपातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते' इति। तत्र प्रत्यवरोहन् जीवः किमनुशयवान् प्रत्यवरोहति, उत नेति मक्शय्यते। किं युक्तम्? कर्मणः कृत्स्नस्योपभुक्तत्वात् नानुशयवानिति प्राप्तम्। अनुशयो ह्युपभुक्तशिष्टं कर्म। तच्च कृत्स्नफलोपभोगे सति नावशिष्यते। 'यावत्संपातमुषित्वा' इति वचनात् कृत्स्नोपभोगश्च ज्ञायते। संपतन्त्यनेन स्वर्गं लोकमिति संपातः कर्मोच्यते। श्रुत्यन्तरं च, (बृ ६ ४ ६) "प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किंचेह करोत्ययम्। तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे" इति॥

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—अनुशयवान् प्रत्यवरोहति—इति। कुतः? दृष्टस्मृतिभ्याम्—श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः। श्रुतिस्तावत्—(छा ५ १० ७) 'तद् य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह, यत् ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं क्षत्रिययोनिं वैश्ययोनिं वा। अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह, यत् ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा' इति प्रत्यवरूढान् प्रति श्रूयते। अमुष्माल्लोकात् प्रत्यवरूढेषु रमणीयकर्माणो रमणीयां ब्राह्मणादियोनिं प्रतिपद्यन्ते, कपूयचरणाः कुत्सितकर्माणः कुत्सितां श्व-सूकर-चण्डालादियोनिं प्रतिपद्यन्त इति प्रत्यवरूढानां पुण्यपापकर्मयोगं दर्शयति। स्मृतिरपि, (गौतम २ ११) "वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुतवृत्तवित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते, विष्वञ्चो विपरीता नश्यन्ति" इति। तथा—(आपस्तम्ब धू २ १) "ततः परिवृत्तौ कर्मफलशेषेण जातिं

एवावरोहणात् अनुशयानुसारं कपूययोनिप्राप्तेरप्यापातेन तद्योगाद्भीतिः वैराग्यवर्धनायोत्तरमधिकरणम्। मध्याशब्दादेः सूक्ष्मदेहार्थकत्वे गमकसत्त्वेऽपि चरणशब्दस्यानुशयरूपकर्मपरत्वे मानाभावः, यावत्संपातश्रुतिविरोधश्चेति शङ्कया संगतिः। अनुशयः पश्चात्ताप इत्यर्थभ्रममपोहति अनुशयो हीति। स्वर्गादिभोगहेतुकर्मणा सह गतत्वेऽपि अनु तत्कर्मक्षयानन्तरमपि शेते इत्यनुशयः। उपभुक्तशिष्टम् उपभुक्तकर्मणोऽन्यत्। संपातमिति। अस्य कर्मार्थकत्वं, 'प्राप्यान्तं कर्मणः' इति श्रुत्येकक्कण्ठ्यसिद्धम्। तत्र यत्किंचेति पदेन कृत्स्नग्रहणात् इहापि यावत्पदं कार्त्स्न्यवाचि, न तु कर्मस्थितिकालावधिपरम्। एति आगच्छति। कर्माभावे कथं जन्मेति चेत्—आचारः प्राच्यस्तत्र कारणमिति पूर्वः पक्षः।

अभ्याशः इत्यस्य क्षिप्रमित्यर्थसत्त्वेऽप्यत्र तत्सामञ्जस्याभावात् अभ्यागन्तारः इत्यर्थं टीकोक्तं, अभ्यङ्पूर्वं अशूधातुरिहेति। कपूयेति कुत्सितेत्यर्थः। ततः शेषेण तदतिरिक्तेन सत्कर्मणा। विशिष्टेति उत्कृष्टेत्यर्थः। विपरीताः त्यक्तस्वकर्माणः विष्वञ्चः निकृष्टानेकगतिमन्तो नश्यन्ति। ततः परिवृत्तौ आमुष्मिकानुभवात् पुनरावृत्तौ। कर्मफलशेषेण अनुभूतकर्मातिरिक्तकर्मफलतया।

रूपं वर्णं बलं मेधां प्रज्ञां द्रव्याणि धर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यते। तत् चक्रवदुभयोर्लोकयोः सुख एव वर्तते'' इति। 'यावत्संपातम्' इति फलदानप्रवृत्तकर्मविशेषविषयम्। 'यत्किंचेह करोत्ययम्' इतीदमपि तद्विषयमेव। अभुक्तफलानामकृतप्रायश्चित्तानां च कर्मणां कर्मान्तरफलानुभवान्नाशोऽप्यनुपपन्नः। अतोऽमुं लोकं गताः सानुशया एव यथेतमनेवं च पुनर्निवर्तन्ते—आरोहणप्रकारेण प्रकारान्तरेण च पुनर्निवर्तन्ते इत्यर्थः। आरोहणं हि धूमरात्र्यपरपक्षदक्षिणायनषण्मासपितृलोकाकाशचन्द्रक्रमेण। अवरोहणं तु चन्द्रमसः स्थानादाकाशवायुधूमाभ्रमेघक्रमेण। तत्राकाशावरोहणात् यथेतम्, वाय्वादिप्राप्तेः पितृलोकाद्यप्राप्तेश्चानेवम्॥

चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः॥ ३। १। ९॥

कर्मविशेषेति। यावत्पदं न कृत्स्नार्थकम्—उषित्वेत्यत्रान्वये सर्वाणि कर्माणि प्रति इत्यर्थवर्णने क्लेशात्। अतोऽवध्यर्थकम्। कर्मपदेनामुत्रोपभोगार्थकर्ममात्रग्रहणम्। न हि कर्माणि सर्वाणि तादृशानि; नानाजात्यनुभाव्यभौमफलार्थानामपि तस्मिन् सत्त्वात्। कार्त्स्न्यपरत्वे भूतभविष्यत्सर्वग्रहणासंभवादपि संकोचनं ध्रुवम्। अत एव यत्किञ्चेति श्रुतिरपि संकोचनीया। कर्मणां हि फलानुभवेन वा प्रायश्चित्तेन वा नाशः। न च स्वर्गलोके भूम्यादिलोकानुभाव्यफलानुभवप्रसक्तिरस्तीति कथं तदन्त उच्येत। न च स्वर्गेऽनेन प्रायश्चित्तं कृतमस्ति। ननु सत्कर्मणः कथं प्रायश्चित्तनाश्यता; पापानां हि सेति चेत्—यत्किञ्चेति शब्दसंकोचमसहमानेन त्वया सर्वस्यापि प्राप्तत्वात् तदन्तोऽपि तत्र वक्तव्य इति कृत्वा एवं ब्रूमः। अस्ति च पुण्यान्तकरमपि प्रायश्चित्तं निवृत्तिधर्मरूपम्। तस्मात् संकोचे आवश्यके स्वर्गार्थकर्ममात्रकार्त्स्न्ये पर्यवसानमिति। वस्तुतः प्राप्यान्तमिति वाक्यं न, सर्वानुभवस्तत्र भवतीति तद्विधानार्थं प्रवृत्तम्; किंतु यदि स्वर्गार्थं कर्म सर्वमप्येष कुर्यात्, तदाऽप्यत्र पुनरेत्येवेति तदन्तवत्त्वपरम्। अथवा 'ईशावास्यमिदं सर्वं यत् किञ्च जगत्यां जगत्' इत्येवं सर्वपदसमभिव्याहृततच्छब्दस्थले यच्छब्दसमभिव्याहृतकिञ्चशब्दस्य कार्त्स्न्यार्थकत्वनिर्बन्धेऽपि अत्र तदभावात् यत् किञ्च यत् किमपि दुर्बलम् अतिप्रबलमपि वा इत्यर्थोऽस्तु। एवं यावत्पदयत्किञ्चशब्दयोरन्यार्थकत्वाभ्रयेणैव सारावलौ, ''कार्त्स्न्येनेत्यश्रुतत्वात्'' इत्युक्तम्। स्वर्गार्थकर्मैकदेश एव भूमौ पुनर्जन्मादिहेतुरपीति वादस्य तु, 'यावत्संपातम्', 'प्राप्यान्तम्' इति वाक्ये निरासके भवेताम्। यथेतं गमनकालप्राप्तं स्थानं किञ्चित् प्राप्य, अनेवं किञ्चिद् विहाय स्थानान्तरपथेन च। ननु अयमंशः किमिति सूत्रे निबद्धः, पूर्वपक्षिणोऽप्यत्राविवादादिति चेत्—'एतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतम्' इत्युक्तत्वात् निवृत्तः कृत्स्नमध्वानमाप्नोति। तत्र प्रथमस्याकाशस्य चरमस्य धूमस्य च, आकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवतीति निर्देशात् मध्यगतवायुशब्दो लक्षणया पितृलोकादिरात्र्यन्तसर्वमार्गांशलक्षकः स्यादिति मतिव्युदासाय। एतमेवेत्येवकारः निवृत्त्यारम्भप्रभृत्येव मार्गभेद इति नेति ज्ञापनार्थ इति भावः॥ ८॥

तदुपलक्षणार्थेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्, चरणादिति पूर्वपक्षिवाक्यम्, 'इष्टशब्दविवक्षितश्रुतिः चरणादेव योनिप्राप्त्यर्थिका' इत्याकारकं भवितुमर्हति। चेन्नेति नञर्थस्य हेतुसापेक्षत्वात् सूत्राभिमतो

'रमणीयचरणा', 'कपूयचरणा' इति न चरणशब्देन पुण्यपापरूपं कर्माभिधीयते, चरणशब्दस्य लोकवेदयोराचारे प्रसिद्धेः। लौकिका खलु चरणमाचारं शीलं वृत्तमिति पर्यायान् अभिमन्यन्ते। वेदे च, (तै. शिक्षा ११) "यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि ... यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि" इति चरणकर्मणी भेदेन व्यपदिश्येते, अतश्चरणात्—शीलात् योनिविशेषप्राप्तिः, नानुशयादिति चेत्—तन्न। चरणश्रुतिः कर्मोपलक्षणार्थेति [हि] कार्ष्णाजिनिराचार्यो मन्यते, केवलादाचारात् सुखदुःखप्राप्त्यसम्भवात्। सुखदुःखे हि पुण्यपापरूपकर्मफले ॥ ९ ॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ ३ । १ । १० ॥

एवं तर्ह्यफलत्वादाचारस्य स्मृतिविहितस्यानर्थक्यमेवेति चेत्- न, तदपेक्षत्वात् पुण्यस्य कर्मणः। आचारवत एव पुण्यकर्मस्वधिकारः, (दक्ष स्मृ. १०) "सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु", (—) 'आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः' इत्यादि वचनस्य। तस्मच्चरणश्रुतिः कर्मोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनेरभिप्रायः ॥ १० ॥

हेतुरुच्यते केवलादिति। उपलक्षणं लक्षणया कर्मप्रतिपादनम्। आचारशब्दस्य दुराचारपरत्वमपि स्वीकृत्य दुःखमेवेत्यनम्। पुण्यपापेति ॥ ननु सदाचारो विहितः दुराचारश्च निषिद्ध इति यदि नेष्यते, तर्हि तत्परिशीलनं व्यर्थम्। यदीष्यते, तयोरप्यदृष्टोत्पादकत्वात् पुण्यपापरूपत्वमेवेति को विशेषः ॥ नैवम्। कर्माचारविभागवाक्यानुसारात् फलाकाङ्क्षायां सत्यामसत्यामपि अवश्यकर्तव्यं यत् स आचारः, तदाचरणं दुराचारः। आवश्यकत्वाभावेऽपि सापेक्षितसुखमुद्दिश्य क्रियमाणं पुण्यम्, निषिद्धं कर्म च पापमिति स्वीकार्यमिति ॥ ९ ॥

स्मृतिविहितस्येति स्मृतिपदं वेदविहितस्याचारशब्दस्याव्यवह्रियमाणस्यापि वेदप्रामाण्यायोगात् पुण्यकर्मत्वमेवेष्यते, स्मृतिविहितस्तु वेदमूलकत्वाभावचिन्तया कश्चित् स्यादुपस्थ इति विशेषणार्थम्। ननु तदपेक्षत्वं न दर्शादेः प्रयाजापेक्षत्ववत् कल्प्यत्वया, प्रमाणाभावात्, तथासति तद्वदेव पुण्यकर्मान्तर्भावात् पाथक्यायोगाच्चेत्यत्र पुरुषोपलक्षणोपयोगमाह आचारवत एवेति। सर्वकर्मसु श्रौतस्मार्तकाम्याकाम्यसर्वकर्मसु। एवं नित्यकर्मणोऽपि ग्रहणं मनसिकृत्यैव पुनन्तीति शब्दप्रयोगः। वेदाः वेदतदर्थो जपअनुष्ठानविषया न पुनन्ति न पापक्षयादिफलहेतवो भवन्ति। 'आचारप्रभवो धर्मः धर्मस्य प्रभुरच्युतः' इति स्मरणात् आचारवत्पुरुषानुष्ठितस्य कर्मणः फलप्रदोऽच्युत इति, अनाचारस्य पृथक्फलाभावः कर्मणः एव सुखादिहेतुत्वं चावगम्यत इति 'न पुनन्ति' इत्यत्र काम्याकाम्यसर्वविवक्षा युक्ता। 'अपि चेत् सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक्' इत्यत्र अपिशब्दात् सदाचारस्यावश्यकत्वम्, 'क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति' इति उपरि क्रमेण सदाचारप्रकर्षप्राप्त्यनन्तरं दुराचारनिवृत्तिवचनात् निवृत्तिधर्मो भक्तियोगादिर्नियमेन सदाचारसापेक्षस्तद्धि, फलान्तरार्थमप्रविष्टमारभेत ज्ञानतारतम्यमिवाऽऽचारतारतम्यमप्यपेक्ष्य यथाकथञ्चिदुत्तमनीचं फलेयुरिति वैषम्यं मनसि निधाय पुनन्तीति पापक्षयो विशिष्य गृहीत इव।

सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥ ३ । १ । ११ ॥

पुण्यं कर्माचरति, पापं कर्माचरति इति कर्मणि चरतेः प्रयोगात्, पृथङ्निर्देशस्य च प्रत्यक्षश्रुतिसिद्ध-आचारानुमितश्रुतिसिद्धविषयत्वेन गोबलीवर्दन्यायेनोपपत्तेः, मुख्ये संभवति न लक्षणा न्याय्येति सुकृतदुष्कृते एव चरणशब्दाभिधेये इति बादरिराचार्यो मन्यते। अत्र बादरिमतमेव स्वमतम्; आचारानुमितश्रुतिविहितसन्ध्यावन्दनादेः कर्मान्तराधिकारसं(म्)पादनं फलमिति तु स्वीकृतम्। अतः सानुशया एव प्रत्यवरोहन्ति ॥ इति कृतात्ययाधिकरणम् ॥

७१. अनिष्टादिकार्यधिकरणम् ३-१-३ ॥

अनिष्टादिकारिणामपि [च] श्रुतम् ॥ ३ । १ । १२ ॥

केवलेष्टापूर्तदत्तकारिणः चन्द्रमसं गत्वा सानुशया एव निवर्तन्त इत्युक्तम्; इदानीमनिष्टादिकारिणोऽपि चन्द्रमसं गच्छन्ति, नेति चिन्त्यते। ये विहितं न कुर्वन्ति, निषिद्धं च कुर्वन्ति -ते उभयेऽपि पापकर्माणोऽनिष्टादिकारिणः। किं युक्तम्? तेऽपि चन्द्रमसं गच्छन्तीति। कुतः? तेषामपि हि तद्गमनं श्रुतम्; (कौषी. १-२) "ये वै के चास्माल्लोकात् प्रयन्ति, चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति" इति अविशेषेण सर्वेषामेव गतिश्रवणात् ॥ १२ ॥

नित्यस्याग्निहोत्रादेः प्रयोगविशेषे काम्यत्ववत्, 'प्राजापत्यं गृहस्थानां ब्राह्मं सन्यासिनां स्मृतम्' इत्येवमाश्रमधर्माणां नित्यानामेव कामनासत्त्वे लोकविशेषप्रापकत्ववत् आचारविशेषाणां योग्यताधायकानामपि पृथक्फलहेतुत्वस्यापि संभवेऽपि-अनादिसञ्चितमारब्धकर्मव्यूहस्य कार्त्स्न्येनाभावोऽवरोहति जीवे नैव संभाव्य इति, प्रकृते तद्विवक्षायां प्रमाणं नास्तीति च चरणपदस्य कर्मसामान्यपरत्वमेव युक्तम् ॥ १० ॥

कर्मत्वं धर्माचारसाधारणं चरणशब्दशक्यतावच्छेदकमेव; न तु लक्ष्यतावच्छेदकम्। एवञ्च सुकृतदुष्कृते एव रमणीयचरणकपूयचरणशब्दवाच्ये, न तु कार्ष्णाजिनमत इव लक्ष्ये इति बादरिमतमाह सुकृतेति। पृथङ्निर्देशस्य। 'अनवद्यानि कर्माणि, सुचरितानि' इत्येवंरूपस्य। प्रत्यक्षश्रुतीति। न तु आचारतदतिरिक्तविषयकत्वेन। मुख्ये संभवतीति, मुख्यत्वे संभवतीत्यर्थः। आचारानर्थक्यपरिहारप्रकारः कार्ष्णाजिन्युक्त सर्वसंमत इत्याह आचारेति ॥ ११ ॥

चरितधर्मणां चन्द्रलोकादवरोहतां कर्मानुगुणयोनिप्राप्तिरुक्ता। अन्येषां सुखावहचन्द्रमण्डलप्राप्तिरपि नेति महत् कष्टमिति ज्ञापयितु तृतीयमधिकरणम्। इष्टादिकारिणामेव चन्द्रमण्डलादवरोह इति न; अन्येषामपि तत्र गमनश्रवणादित्याक्षेपेणाधिकरणप्रवृत्तिः। सर्वपदाघटितयत्किञ्चशब्दघटिते, 'यत्किञ्चेह करोत्ययम्' इति वाक्येऽर्थसंकोचेऽपि सर्वपदघटित प्रकृतवाक्येऽर्थसंकोचो न युक्त इति चाऽऽक्षेप.। इष्टादिकारिणः यागाद्यनुष्ठायिनः। तद्भिन्नाः द्विविधाः विहिताचरणरहिताः निषिद्धकारिणश्च। अत्र 'य इह कपूयचरणाः' इति वाक्यं पूर्वोक्तम्-अनिष्टादिकारिभूत-चन्द्रलोकगतपुरुषविषयकमपि स्यादिति च शंका। तदर्थं भूमौ जन्म सर्वं चन्द्रमण्डलादवरोहपूर्वकमेव वा, अन्यथापि वेति विचारोऽप्यत्र। तृतीयस्थानस्थितैरदोलोकासंपूर्तिवचनं तत्र तेषां सुखानुभवार्थसमीचीनस्थित्यभावमात्रपरमिति पूर्वपक्ष्याशयः।

अथ तर्हि सुकृतदुष्कृतकारिणोरुभयोरप्यविशिष्टैव गतिः स्यात्, नेत्याह—

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ ३ । १ । १३ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । इतरेषाम्—अनिष्टादिकारिणां चन्द्रारोहावरोहौ संयमने यमशासने तत्प्रयुक्तयातना अनुभूयैव ; नान्यथा । कुतः ? तद्गतिदर्शनात् । दृश्यते हि पापकर्मणां यमवश्यतया तद्गमनम्, (कठ १ । २ । ६) 'अयं लोको नास्ति [न] पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे', (आरण्य ८ । १) 'वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानम्" इत्यादिषु ॥ १२ ॥

सूत्रे अविधिविरोधे । अनिष्टादिकारिणां चन्द्रमण्डले भोगाभावऽपात्यर्थं । चकार इष्टादिकारिणां विद्या-निष्ठानां च समुच्चये ॥ १२ ॥

ननु पापिनामपि चन्द्रप्राप्तिश्चेत्, नरकानुभवो न स्यात् । नरकप्राप्तिर्हि तेषां पूर्वं वा पश्चाद्वा । नाद्यः, चन्द्रमसमेवेति गत्यन्तरनिषेधात् । नान्त्यः, 'एतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते' इति श्रुतेः, तदा पश्चाद्गत्युत्पत्त्यभावात् अवनतप्रसंगाच्चेति शङ्कां दर्शयन्नि एव तर्हीति । 'चन्द्रमसमेव ते सर्वे' इत्यत्र एवकारः, सर्वे एव चन्द्रमसमिति वा, चन्द्रमसं गच्छन्त्येवेति वाऽन्वेति । अत पूर्वं नरकगतिः, पश्चाच्चन्द्रगमनमिति भावः । शङ्कां गत्यविशेषरूपाम् । परमते एतदारभ्य सिद्धान्तसूत्रत्वात् तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः, न स्वसम्मते, उपरि तुशब्दघटितसूत्रं यावत् पूर्वपक्षसूत्रत्वात् । सूत्रे यमयातनानुभवानन्तरमारोहस्योच्यमानत्वात् तस्य यमलोकारोहरूपत्वायोगात् अनुभवात् प्रागेवाऽऽरोहस्य वक्तव्यत्वात्, सप्तस्वेषु नरकेषु आरोहवचनाञ्जस्याभावाच्च आरोहावरोहौ चन्द्रलोकविषयौ व्याख्याविति पूर्वपक्षसूत्रमेवेदम् । यमराजधान्याः संयमनीनामकत्वेऽपि संयमने इत्यस्य यमालय इति नार्थः, तं गतस्यापि नचिकेतसः प्रभुते यातनानुभवाभावात् । भावे स्फुट सरसत्वाच्च । अतो यमशासने इति व्याख्याय समन्वयमाह तत्प्रयुक्तेति । अथवा यमसदन इत्येव तदर्थः । शासनाभावे यातना नेति, शासनभेदेन यातनानुभववैविध्यमिति च ज्ञापनाय सर्वं यमशासने इति पूर्णं कृतम् । समन्वयश्च सरसः । अत एव तत्रापीति सूत्रावतरणे कथं यमसदनप्राप्तिरिति भाषिष्यते । 'अयं लोको नास्ति परः' इत्येव कठश्रुतिपाठः । अयं मर्त्यलोक एवास्ति, न परलोक इति मन्यमानो यमवश्य इत्युक्त इह । टीकायां तु, 'अयं लोको नास्ति न परः' इति पठित्वा, 'असाधुत्वं च सुखं नास्ती' इति व्याख्यातम् । वित्तमोहेन मूढस्य प्रस्तुतत्वात् तस्य मर्त्यलोकाभावबुद्ध्ययोगात् सर्वमिथ्यात्ववादित्वादिरूपार्थान्तरवर्णनासंभवात् । वित्तार्थं पर्यटतः सुखाभावस्य सूक्तत्वाच्च । तदनुसारेण नञ्घटितपाठ एव भाष्येऽप्यनुसृतः । एवं इति मानी इत्यस्य एवं सुखरहितो मानी अहंकारी यमवश्य इति व्याख्यायते । वशमापद्यत इत्यनेन यातनानुभावनमेव विवक्षितम्, स्वारस्यात् । 'यो ब्राह्मणायावगुरेत, तं शतेन यातयात्' इत्यादिश्रुतौ यातनाऽप्युक्ताऽस्ति । वैवस्वतं सूर्यपुत्रम् । संगमनं समाचरणम्, सर्वलोकसंगमहेतुमिति वा ॥ १३ ॥

स्मरन्ति च ॥ ३ । १ । १४ ॥

स्मरन्ति च सर्वेषां यमवश्यतां पराशरादयः, (वि. पु. ३-७-५) "सर्वे चैते वशं यान्ति यमस्य भगवन् किल" इत्यादिषु ॥ १४ ॥

अपि सप्त ॥ ३ । १ । १५ ॥

पापकर्मणां गन्तव्यत्वेन रौरवादीन् सप्त नरकानपि स्मरन्ति ॥ १५ ॥

ननु सप्तसु लोकेषु गच्छतां कथं यमसदनप्राप्तिः? अत आह—

तत्रापि तद्व्यापारादविरोधः ॥ ३ । १ । १६ ॥

तेष्वपि सप्तसु यमाज्ञयैव गमनादविरोधः ॥ १६ ॥

स्मरन्ति चेति । ननु व्यर्थान्येतदादीनि सूत्राणि, सिद्धान्तिना नरकादेरङ्गीकृतत्वेनाव्युत्पाद्यत्वादिति चेत्—एषां सिद्धान्तसूत्रत्वमतेऽपि वैयर्थ्यमेव, पूर्वपक्षिणाऽपि सर्वस्येष्टत्वात् । नन्वस्तु तर्हि पूर्वपक्षद्वयम् । प्रथमसूत्रेण प्रथमः पूर्वपक्षः कृतः । तदाशयस्तु—देवयानपितृयाणमार्ग-तद्गम्यलोकद्वयमात्रकथनादिह तृतीयस्थानगताना लोकान्तरगमनप्रतीत्यभावाच्च नरकादिकथनमर्थवादमात्रम्; पापिभिश्चन्द्रलोकमारुह्यावरुह्य भूमावेव पापफलमनुभाव्यमिति । द्वितीयसूत्रमारभ्य द्वितीयपूर्वपक्षः । तुशब्दः प्रथमपक्षनिरासाय । पूर्वाभिसंहितनरकतद्यातनाद्यभावनिरसनायैव सफलानि सर्वाणि सूत्राणि । तृतीयश्च सिद्धान्तपक्षः विद्येति सूत्रेणोच्यत इति चेत्—उच्यते । बहुप्रमाणसिद्धनरकाद्यपलापेन पूर्वपक्षस्यानुचितत्वात् पक्षद्वयं नाद्रियत इति । न च सूत्रवैयर्थ्यम्, अवैयर्थ्यानुगुणमेव भाष्ये व्याख्यातत्वात् । तदुच्यते—भाष्ये 'सर्वे चैते' इति विष्णुपुराणतृतीयांशगतः श्लोकः किमित्युदाहृतः । द्वितीयांश एव नरकविभाग-यातनाप्रकारादिप्रपञ्चनात् तत्रत्यश्लोकानामेवोदाहार्यत्वात् । तथा, स्मरन्ति च सर्वेषामिति सर्वपदमप्यव्रधेयम् । अत यातनानुभवानन्तरस्य चन्द्रलोकारोहस्य प्रागुक्तस्य प्रतिष्ठापनार्थमिदं सूत्रमिति भाष्याशयः । ये इष्टादिकारिण एव ते चन्द्रलोकमेव गच्छन्ति, ये पापकारिण एव ते संयमनं गत्वा चन्द्रं गच्छन्तीत्युक्त युक्तम्, इष्टादिकारिण एव ये पापकारिणोऽपि भवन्ति, तेषा विषये यातनानुभव-देवलोकगमनयो क्रमिकत्वायगमात् तद्वौल्यात् । न च तेषा यमावश्यत्वम्, सर्वेषामेव तद्वश्यत्वात् । तदत्र तृतीयांशे स्पष्टमुच्यत इति पूर्वापरवाक्यग्रहणेनावसेयमिति । तत्रेमे श्लोका —"अङ्गुलस्याष्टमो भागो न सोऽस्ति मुनिसत्तम । न सन्ति प्राणिनो यत्र कर्मबन्धनिबन्धना । सर्वे चैते वशं यान्ति यमस्य भगवन् किल । आयुषोऽन्ते तनो यान्ति यातनास्तत्प्रचोदिता । यातनाभ्य परिभ्रष्टा देवाद्यास्वथ योनिषु । जन्तवः परिवर्तन्ते शास्त्राणामेष निर्णय." इति । अत. पापिना यातनानुभवानन्तरारोहवर्णनं युक्तमिति । अत्र सर्वे इति पदं वैष्णवव्यतिरिक्तसर्वग्राहीति तत्प्रकरण एव व्यक्तम् । तेषा तदवश्यत्वकथनार्थत्वात् प्रकरणस्य ॥

अपि सप्त । न केवलं यमसदने, अन्येष्वप्यनुभवन्तीति भाव ॥ १५ ॥

अन्यत्र स्थिता अन्ये शासितारोऽपि यमाधीना एवेति सर्वं संयमनमेवेत्याशयेनाह तत्रापीति ।

अतोऽनिष्टादिकारिणामपि यमलोकं प्राप्य स्वकर्मानुरूपं यातनामनुभूय पश्चाच्चन्द्रारोहावरोहौ स्त इति प्राप्ते उच्यते—

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ ३ । १ । १७ ॥

तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । अनिष्टादिकारिणामपि चन्द्रप्राप्तिरस्तीत्येतन्नोपपद्यते । कुतः ? विद्याकर्मणोरिति । विद्याकर्मणोः फलभोगार्थत्वात् देवयानपितृयाणयोः । एतदुक्तं भवति—अनिष्टादिकारिणो यथा विद्याविधुरत्वात् देवयानेन पथा गमनं न सम्भवति, तद्वदेवेष्टापूर्तदत्तविधुरत्वात् पितृयाणेन चन्द्रगमनमपि न सम्भवति—इति । देवयानपितृयाणयोः विद्याविषयत्वं पुण्यकर्मविषयत्वं च कथमवगम्यत इति चेत्—प्रकृतत्वात् तयोः । प्रकृता हि देवयाने विद्या, पितृयाणे च कर्म, (छा ५ । १० । १) "तद्य इत्थं विदुः ये चेमे, अरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते" इत्युक्त्वा, "तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहः" इत्यादिना देवयानवचनात् "अथ य इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते" इत्युक्त्वा, "ते धूममभिसम्भवन्ति" इत्यादिना पितृयाणवचनाच्च । "ये वै के चास्माल्लोकात् प्रयन्ति, चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति" इत्येतदपि वचनम्, 'ये इष्टादिकारिणः, ते सर्वे' इति परिणेयम् ॥१७॥

पूर्वपक्षं निगमयति अत इति सेनिया यमवश्यत्वस्य गतिभेदस्य च समर्थनादित्यर्थः ॥ १६ ॥

विद्याकर्मणोरिति षष्ठ्यर्थो विषयत्वम् । इतिशब्दो हेत्वर्थे । देवयानपितृयाणयोरित्यध्याहारः । तयोर्विद्याकर्मविषयकत्वमिति हेतोरित्यर्थः । देवयानपितृयाणे नानिष्टादिकारिणामिति प्रतिज्ञा अर्थसिद्धा । तद्विषयकत्वञ्च तज्जन्यफलभोगार्थत्वम् । विद्याकर्मविषयकत्वमिति हेतुं साधयति प्रकृतत्वादिति । पूर्वपक्षिणा अनिष्टादिकारिविषये देवयानस्य शङ्कितत्वाभावात् सूत्रे विद्याकथनं दृष्टान्तार्थमित्याशय्य विवृणोति एतदुक्तं भवतीति । तर्हि सर्वे इत्यस्य निर्वाहः कथमित्यत्राह ये इति । परिणेयम् सङ्कुचितार्थकं ग्राह्यम् । इदानीं च पक्षकारो नान्यथा नेय इत्यौचित्यम् ।

इदमत्र बोध्यम्—' ये वै के च—चन्द्रमसमेव ' इति वाक्यं किमर्थं प्रवृत्तमिति विचार्यम् । चित्रो नाम राजा याजनाय गौतममारुणिं वव्रे । स पुत्रं श्वेतकेतुं प्रहिणोति । स पप्रच्छ । याजनेन भवताऽहं क्व लोके स्थापनीय इति किमिदं जानासीति । स नाज्ञासीत् । पितरमासाद्य पप्रच्छ । सोऽप्यज्ञातवान् राजानमेत्य बोधनीयोऽस्मीति प्रार्थयामास । तदा राजा तमेवमाह—इतः प्रयन्तः सर्वे चन्द्रमसमेव गच्छन्ति । तदधीनौ चन्द्रस्य वृद्धिक्षयौ । तेषु यः प्रतिवचनं यथावद् ददाति, तमुपरि गन्तुमनुमन्यते । एवमनुमतश्च देवयानं प्रतिपद्यते । अन्यं वर्षादिद्वारा पुनः स्थापयति इत्युक्तं पर्यङ्कविद्यायाम् । अनेन देवयानगामिनामपि चन्द्रलोकप्राप्तेरुक्तत्वात्, ये वै के चेति विद्यानिष्ठा अपि कर्मनिष्ठा इव ग्राह्या इति ज्ञायते । परन्तु उपक्रमे याजनप्राप्यस्य स्थानस्याप्रश्नस्य प्रस्तुतत्वात् चन्द्रलोकं प्राप्तेन चन्द्रपोषणस्योपरि उक्तत्वाच्च नाम केवलविद्यानिष्ठः, किन्तु तदुचितकर्मविशेषप्रवृत्तोऽपीति गम्यते । इदमपि मनसिकृत्य ये वै के चेति वाक्यप्रकरणमपेक्ष्याभिप्रायस्तु सूत्रे विद्याकर्मणोरिति प्रयुक्तमिति ज्ञायते ।

ननु पापकर्मणां चन्द्रगमनाभावे पञ्चमाहुत्यसंभवात् शरीरारम्भ एव नोपपद्यते। "पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति" इति हि शरीरारम्भः श्रूयते। सा चाऽऽहुतिश्चन्द्रप्राप्तिपूर्विकैवेति दर्शितम्। अतः शरीरारम्भायैव तेषामपि चन्द्रारोहावरोहौ अवश्याभ्युपेत्यावित्यत आह—

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ ३ । १ । १८ ॥

तृतीय[स्य]स्थानस्य शरीरारम्भाय न पञ्चमाहुत्यपेक्षा। कुतः? तथोपलब्धेः। तृतीयस्थानशब्देन केवलपापकर्माण उच्यन्ते, तेषां देहारम्भे पञ्चमाहुत्यनपेक्षत्वमुपलभ्यते। (छा. ५-३-३) "वेत्थ यथा केनासौ लोको न संपूर्यते" इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचने, (छा. ५-१०. ८) "अथैतयोः पथोर्न कतरेण चन, तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्वम्रियस्वेति। एतत् तृतीयं स्थानम्। तेनासौ लोको न संपूर्यते" इति तृतीयस्थानस्य द्युलोकारोहावरोहाभावेन द्युलोकासंपूर्तिवचनादस्य तृतीयस्थानस्य शरीरारम्भाय न पञ्चमाहुत्यपेक्षा। "पञ्चम्यामाहुतौ" इति च अपां पञ्चमाग्निसंबन्धस्य पुरुषवचस्त्वहेतुत्वमात्रं प्रतिपादयति; नान्यन्निवारयति, अवधारणाश्रवणात् ॥ १८ ॥

स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ ३ । १ । १९ ॥

तथाच केवलविद्यानिष्ठस्यार्चिरादिमार्गमध्ये चन्द्रप्राप्ते इष्टादिकारिणश्च धूमादिमार्गेण भोगार्थं चन्द्रप्राप्तेः प्रसिद्धत्वात् कौषीतकिब्राह्मणे चात्र विद्याकर्मोभसाध्यतया चन्द्रप्राप्तिदेवयानप्राप्तिद्वयस्यैकाधिकारिविषये कथनात् विद्याकर्मविषय एव चन्द्रप्राप्तिः, न तदभावे इति। तदनुसारेण चेह—इति प्रकृतपञ्चाग्निविद्योक्तरीत्या, पर्यङ्कविद्यायां ये वै केचेति चन्द्रप्राप्तिरपि विद्याकर्मविषयिण्येव। सर्वशब्दस्य प्रकृतसर्वपरत्वं हि प्रसिद्धमित्यपि सूत्रार्थो भवति। अभिप्रायस्त्वेक एव। एवञ्च भाष्ये, ये वै केचेत्यस्येष्टादिकारिमात्रविषयत्वकथनम्, प्रकृतस्य विदुषोऽपि चन्द्रप्राप्त्यर्थेष्टकारित्वादेव ग्रहणं भवितुमर्हतीत्याशयेनेति। अधिकरणसारावलिश्लोक (५०८), परिष्कारश्च द्रष्टव्यौ ॥ १७ ॥

प्रयन्त सर्वे चन्द्रारोहिण, शरीरं सर्वं पञ्चमाहुतिजमिति नियमद्वयस्यापि भङ्गः प्रदर्श्यते उपरि। स्थानशब्द. प्रकृतभूतवाचितच्छब्दसामानाधिकरण्यात्, 'तेनासौ लोको न संपूर्यत' इत्यसंपूरणकर्तृवाचितच्छब्दसमानार्थकत्वाच्च प्राणिपरमित्याशयेनाऽऽह केवलपापकर्माण इति। स्थानं संघः स्कन्धः कक्ष्या। मुमुक्षव, इष्टादिकारिण. इति स्थानयोर्द्वयोरिदं तृतीयं केवलपापकारिभूतम्। एतयोः पथोः देवयानपितृयाणयोः कतरेण चन एकतरेणापि। भूतानि क्षुद्रजन्तव। जायस्वम्रियस्वेति। क्रियासमभिहारे—पौनःपुन्ये लोण्मध्यमपुरुष। पुनःपुनर्भवज्जननमरणविशिष्टानीत्यर्थः। शेष परिष्कारे। असौ लोकः चन्द्रलोकः। हेतुत्वे ति। वैकल्पिकेषु हेतुषु अयमेक इति भावः ॥ १८ ॥

ननु क्षुद्रजन्तूनां पुरुषशब्दवाच्यत्वाननुभवात् पुरुषरूपजन्म प्राप्स्यतामेव चन्द्रारोह इति शंकायां तदपि नेत्याह स्मर्यत इति सूत्रेण। एवमपि ये वैकेचेति वाक्ये संकोचस्यावश्यकत्वात् चन्द्रमण्डलभोग-

पुण्यकर्मणामपि केषाञ्चित् पञ्चमाहुत्यनपेक्षया देहारम्भो लोके स्मर्यते द्रौपदीधृष्ट-द्युम्नप्रभृतीनाम् ॥ १९ ॥

दर्शनाच्च ॥ ३ । १ । २० ॥

श्रुतावपि दृश्यते केषाञ्चित् पञ्चमाहुत्यनपेक्षया देहारम्भः, (छा ६ ३ १) "तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्ति आण्डजं जीवजमुद्भिज्जम्" इति । एषु उद्भिज्ज-स्वेदजयोः भूतयोः पञ्चमाहुतिमन्तरेणोत्पत्तिर्दृश्यते ॥ २० ॥

ननु स्वेदजानामत्र न सङ्कीर्तनमस्ति, "त्रीण्येव बीजानि" इति वचनात्; तत्राह—

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य । ३ । १ । २१ ॥

संशोकजस्य स्वेदजस्यापि, "आण्डजं जीवजमुद्भिज्जम्" इत्यत्र तृतीयेनोद्भिज्जशब्दे-नावरोधः-सङ्ग्रहो विद्यत इत्यर्थः । अतः केवलपापकर्मणां चन्द्रप्राप्तिर्न सम्भवति ॥ २१ ॥

इति अनिष्टादिकार्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

शालिन सन एव सन्नाब्दमात्रा इति भेयम् । लोकमपिशब्द साधकयति पुण्यकर्मणामपीति । पुण्य-कर्मणां चन्द्रारोहादाणामेव यदि पञ्चमाहुतिनिरपेक्षा, किं पुनरन्येषामिति भावः । लोक इति पद वेदमूलकस्मृतिव्यावृत्तये । द्रौपद्यादिजन्म प्रत्यक्षेण दृष्ट्वा हि स्मृता व्यवहरन्तीति भावः । अनेन सूत्रेण अतिशयितपुण्यकर्माणः कश्चित् आहुतिघटकसम्बन्धं विनाप्यवरुह्य प्रादुर्भवन्तीत्यपि सूच्यते ॥ १९ ॥

प्रत्यक्षरूपदर्शनस्य पूर्वसूत्र एव सिद्धत्वात् दर्शनपदं श्रुतिपरतया व्याख्याति श्रुतावपीति । आण्डजम् । आपा दीर्घः । भूतानां अण्डजादिभेदत्रयवत्त्वात् तद्बीजान्यपि त्रीणीत्यर्थः । अण्ड-जानामपि जीवजत्वेऽपि जीवच्छरीरात् साक्षादुत्पद्यमानत्वं जीवजन्यत्वं तदधीनजननत्वं न भवतीति जरा-युजानामेव जीवजशब्देन ग्रहणम् । उद्भिज्जा तत्तुल्यमात्रा न पञ्चमाहुतिजन्या । जननकाले भूम्युद्भेदनकरत्वात् उद्भिज्जम् ॥ एवं मशकदंशमानसपुत्रादीनां सुबालादिश्रुतिदर्शितं पञ्चमाहुतिं विना-ऽप्युत्पत्तिरस्त्येव, अन्येषामपि भूमौ प्रथमजातानामण्डजादीनाम् । कौषीतकिब्राह्मणे चन्द्रलोकादवरोह-तामेव, कीटो वा पतङ्गो वेति कीटादिभावस्यापि कथनात्, कीटादेः पञ्चमाहुतिं विना ऽप्युत्पत्तिदर्शनात् पूर्वोक्तनियमभङ्ग इति भाव्यम् । दर्शनपदमविशेषात् वेदलोकोभयदर्शनपरं वा ॥ २० ॥

तृतीयेति । स्वेदजस्य न जीवजेऽन्तर्भावः पापोत्तरत्वायोनिजत्वादिना उद्भिज्जेऽन्तर्भावो युक्त इत्याशयः । ननु पूर्वं तृतीयं स्थानमित्युक्ततया तृतीयशब्दात् तदुपस्थितिरेव भवति, न तु सूत्रकार-स्पष्टदर्शितश्रुतिवाक्यगतशब्दान्तरमिति चेत्—न, तत्कथनस्यात्र वैयर्थ्यात् । तद्विचारस्य 'न तृतीये' इति सूत्रसमनन्तरमेव युक्तत्वाच्च । भाष्ये स्वेदजस्य स्वयं पूर्वमुक्तत्वात् तदनुगुणमवतरणं दर्शितम्, यथा शाकरे । अन्ततः सूत्रकृद्दृष्टिस्तु—उद्भिज्जशब्देन स्थावरमात्रं न ग्राह्यम्, संशोकजस्यापि सद्भावात् । तस्मादयोनिजत्वेन तच्छब्दसंग्राह्यः स्वेदजोऽपि पञ्चमाहुतिनिरपेक्षः कश्चिदस्तीति पूर्वपक्षिणे मति बोधनायेति । अत्रैव रीत्या ग्रन्थतात्पर्यम् ॥ २१ ॥

७२. तत्स्वाभाव्यापत्त्यधिकरणम् ३-१-४ ॥

तत्स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः । ३ । १ । २२ ॥

इष्टादिकारिणो भूतसूक्ष्मपरिष्वक्ताः सानुशयाश्चन्द्रमसोऽवरोहन्तीत्युक्तम् । अवरोह-प्रकारश्च, (छा. ५-१०५) "अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतमाकाशम् आकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवति, अभ्रं भूत्वा मेघो भवति, मेघो भूत्वा प्रवर्षति" इति वचनात् यथेतमनेवञ्च इत्युक्तम् । तत्रास्याऽऽकाशादिप्रतिपत्तौ देवमनुष्यादि-भाववत् आकाशादिभावः, उत तत्सादृश्यापत्तिमात्रम् (तत्सादृश्यमात्रम्) (तत्स्वाभाव्यापत्तिमात्रम्) इति विशये—श्रद्धाख्यस्य सोमभाववदविशेषादाकाशादिभावः—इति प्राप्ते—

तत्स्वाभाव्यापत्तिरेवेत्युच्यते । तत्स्वाभाव्यापत्ति —तत्सादृश्यापत्तिरित्यर्थः । कुत एतत्? उपपत्तेः । सोमभावमनुष्यभावादौ हि सुखदुःखोपभोगाय तद्भावः । अत्र त्वाकाशादौ सुखदुः-

---

केषाञ्चित् चन्द्रमण्डलप्राप्तिरपि नेत्युक्तम् । प्राप्य भुक्तवतामप्यवरोहणकाले चिरमचेतनप्रायस्वरूप-हेयभाव इतः परमुपस्थास्यते इति पेटिकान्तरम् । तत्र ये वै केचेति वाक्ये सर्वग्रहणायोगात् शब्दार्थान्य-थाभावस्यावश्यकत्वेऽपि वायुर्भूत्वेत्यादौ यथाश्रुतार्थत्यागो न युक्त इत्याक्षेपादनन्तरसंगतिः । आकाशादि-भाव इति । श्रुतावाकाशभावस्याश्रवणेऽपि वायुभावादिश्रवणाद्ग्रथप्रायनयेन भूयसान्यायेन चैकरूप्य-माद्त्यैवमुक्तम् । श्रद्धाख्यस्येति । प्रथमाहुतिरीते. पञ्चम्यामाहुतावपि दर्शनादपि मध्ये तदैक-रूप्यं युक्तम् । प्रवर्षतीति मेघगतस्य वर्षणस्यास्मिन् वर्णनात् अस्य मेघत्वादिप्राप्तिरेवावसीयते । शब्दशक्यार्थत्यागायोगरूपयुक्तेः पोषकमिदं सर्वमिति भाव । तत्साभाव्यापत्तिरिति परेषां सूत्रपाठः । साभाव्यं सभावत्वं समानधर्मकत्वम् । स्वाभाव्येत्यसत्पाठ. । आकाशस्वरूपापत्तिर्वा आकाशभावापत्ति-र्वेति विचार्ये तद्भावापत्तिसमर्थनादयमपि पाठो युक्त एव । तत्स्वरूपापत्तिर्नाम तदभेद । अवरोहिजीवीय-भूतसूक्ष्मस्याकाशादिरूपेण परिणामात् तस्याकाशादिशरीरकत्वमेव तत् । तद्भावापत्तिर्नाम तद्धर्मसजातीय-धर्मप्राप्ति । आकाशादिपृथग्भूतस्यापि आकाशादिसादृश्यसम्भवात् तद्वारणायापृथग्भूतः सन् तत्साम्यापन्न इति वक्तव्यम् । एतदपृथग्भावस्यापि ज्ञापनार्थमेव, आकाशमाकाशाद्वायुमिति प्रथमं द्वितीयान्त-निर्देशः । अत्राकाशादिसंश्लेषविशेष इत्यभापित्वा सादृश्यापत्तिरित्येव भाषणाद् सामान्येति पाठोऽपि भाष्यादृतः स्यात् । क्वचित् कोशे सोऽपि पाठो दृश्यते । कल्पतरौ सामान्येति पाठान्तरमुल्लिख्य साभाव्यपाठो भामत्यनुमत आदृत. । ननु किमिदं सादृश्यम्? न तावत् आकाशादिगतावस्थासदृशा वस्थाश्रयत्वं जीवभूतसूक्ष्माणाम्, पूर्वपक्ष्यविशेषप्रसङ्गात् । न हि पूर्वपक्षेऽपि तद्भूतसूक्ष्माणां महा-काशमहावायुरूपेण परिणामः सम्भवति । प्रागेवाकाशादेः स्थितत्वाच्च । अत आकाशत्वाद्यवस्थायाः महा-काशादिनिष्ठायाः भूतसूक्ष्मेष्वपि प्राप्तिरेव । एवञ्च गोद्वयगतावस्थयोः सादृश्यवत्, भूतसूक्ष्मीयाकाश-त्वादेः महाकाशादिगततत्सादृश्यमेवेति एतादृशाशशरीरकत्वमेवाकाशादिशरीरकत्वमस्य; न तु महा-काशशरीरकत्व पूर्वपक्षेऽपीति न कश्चिद् विशेषः स्यात् । अतोऽपृथग्भावातिरिक्त सादृश्यं सिद्धान्ते दुर्वच-

स्वोपभोगाभावात् तद्भावानुपपत्तेस्तद्भावापत्तिवचनं तत्संसर्गकृततत्सादृश्यापत्त्यभिप्रायम् ॥२२॥

इति तत्स्वाभाव्यापत्त्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

७३ नातिचिराधिकरणम् ३-१ ५ ॥

नातिचिरेण विशेषात् । ३ । १ । २३ ॥

आकाशप्राप्तिप्रभृति यावद्व्रीह्यादिप्राप्ति किं तत्र तत्र नातिचिरं तिष्ठति, उतानियम इति विशये नियमहेत्वभावादनियम —इति प्राप्ते उच्यते --नातिचिरेण-इति । कुत ? विशेषात्—उत्तरत्र व्रीह्यादिप्राप्तौ, (छा ५ १० ६) "अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरम्" इति विशिष्य कृच्छ्रनिष्क्रमणत्वाभिधानात् पूर्वत्र याकाशादिप्राप्तावचिरनिष्क्रमणं गम्यते । दुर्निष्प्रपतरमिति छान्दसः तकारलोप , दुर्निष्प्रपततरम्—दुःखनिष्क्रमणतरमित्यर्थ ॥ २३ ॥

इति नातिचिराधिकरणम् ॥ ५ ॥

७४ अन्याधिष्ठिताधिकरणम् ६ ॥

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् । ३ । १ । २४ ॥

मिति चेत्—सत्यम् । अत एव तत्संसर्गकृततत्सादृश्यापत्तीति भाषितम् । न च सादृश्य तच्छब्दवाच्यत्वमेव । अत एव टीकायां धर्मान्तराभावचिन्तनया सादृश्यापत्ति पृथङ्निर्दानाद्धर्मसर्ग इत्येवोक्तम् । सारावली च, "रेतस्सिग्भावनीता पृथगभिलपनाद्धता" इत्युक्तम्, संसर्गकृतेति भाष्यानुसारेण संसर्गसादृश्ययोर्भेदस्यावश्यकत्वात् । तन्त्वभावात् तेनैव शब्देन व्यपदिश्यते । न तु तत्तुल्यपरिणाम इति । एवञ्च स्वाभाव्येनेति पाठमाहत्य आकाशादिगतस्य धर्मस्यात्र आपत्ति शारोप इत्यपि सुवचम् ।

उपपत्ते । आकाशादीनां भोगेव भिन्नत्वात् तद्रूपेण भूतसूक्ष्मपरिणामायोगात्, अन्यथा आकाशभूतस्य पश्चात् वायुभावे पूर्णाकाशगोपमस्याभ तच्छोगात् तत्तुल्यमावस्यायथान्तकल्पनस्य च कर्मफलानुभत्याऽनावश्यकत्वात् रेतस्सिग्भावे तुल्यावस्थाया दुर्वचत्वाच्च तत्तदन्तर्भावनालविवक्षयैव तत्तद्भावव्यवहारस्य निर्वाहादिति भाव । भवर्षति इत्यत्र च वर्षं करोतीत्यपेक्षया वर्षवदाचरतीत्यर्थो युक्त ॥२२॥

आकाशादिभावस्य भूतस्य कथाभूतरूपत्वायोगात् अनुमार्गस्वीकारेऽपि, वाय्वादिभावे विलम्बत दर्शनात्मनराश्रवणादन्यतरस्याभूतस्य नियमन न युक्तम् । व्रीह्यादितो विलम्बनिष्क्रमणवर्णनमात्रेण पूर्वमविलम्बनिष्क्रमणनियमकल्पना न भवति, तदनियमेऽपि तदुपपत्तेरिति पूर्वपक्ष । वै इत्यवधारणात् तत्पश्रवणाच्च पूर्वं तावद्विलम्बाभाव एवेति सिद्धान्त । विशेषात् क्वचिदतिविलम्बश्रवणरूपात् । अनेन आकाशादौ शैघ्र्येऽपि जडभावत्वानुवृत्त्यतिशय व्रीह्यादिभावे स्थित इति जुगुप्सा आविष्क्रियते । दुर्निष्प्रपतरम् । दु खेन निष्प्रपत्यत इति खलि दुर्निष्प्रपतमिति रूपम् । तत तरप् । तत्रैकतकारलोप । प्रकारान्तरमुपनिषद्भाष्यादौ द्रष्टव्यम् ॥ २३ ॥

पूर्ववत् आकाशादिवायव इव, जन्महेतुकर्मनिरपेक्ष विनेति यावत् । जायन्ते इत्युक्त जन्म

अवरोहन्तो जीवाः व्रीह्यादिभावेन जायन्त इति श्रूयते, (छा.५-१०-५) "मेघो भूत्वा प्रवर्षति । त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते" इति । ते किमन्यैर्भोक्तृभिर्व्रीह्यादिशरीरैरधिष्ठितान् व्रीह्यादीन् आश्लिष्यन्ति, उत ते भोक्तारो व्रीह्यादिशरीरा जायन्त इति विशये—'जायन्ते' इति वचनात्, देवो जायते, मनुष्यो जायत इतिवद् व्रीह्यादिशरीरा एवेति प्राप्ते—उच्यते—अन्याधिष्ठिते इति । जीवान्तरेणाधिष्ठिते व्रीह्यादिशरीरे तेषां संश्लेषमात्रमेव । कुतः? पूर्ववदभिलापात्—आकाशादिमेघपर्यन्तवत् केवलतद्भावाभिलापात् । यत्र हि भोक्तृत्वमभिप्रेतम्, तत्र तत्साधनभूतं कर्माभिलप्यते, 'रमणीयचरणाः...कपूयचरणाः' इति । इह चाऽऽकाशादिवन्नाभिलप्यते कर्म; फलप्रदाने प्रवृत्तस्य स्वर्गोपभोग्यफलस्येष्टादेः कर्मणः स्वर्गोपभोगादेव समाप्तत्वात्, अनारब्धस्य 'रमणीयचरणाः...कपूयचरणाः' इति वक्ष्यमाणत्वात् मध्ये कर्मान्तराभावाच्च । अत आकाशादिभाववचनवद् व्रीह्यादिभावेन जन्मवचनमौपचारिकम् ॥ २४ ॥

अशुद्धमिति चेत्—न; शब्दात् । ३ । १ । २५ ॥

नैतदस्ति—यदन्याधिष्ठिते व्रीह्यादिशरीरे संश्लेषमात्रम्, भोक्तृत्वहेत्वभावाच्च व्रीह्यादिभावेन जन्म इति; भोक्तृत्वहेतुसद्भावात् स्वर्गोपभोग्यफलमिष्टादिकर्मैव अशुद्धम्—पापमिश्रम्; अग्नीषोमीयादिहिंसायुक्तत्वात् । हिंसा च (यजु - २-५-५) "न हिंस्यात् सर्वा भूतानि" इति निषिद्धत्वात् पापमेव ।

न चात्र पदाहवनीयादिवदुत्सर्गापवादभावः संभवति; भिन्नविषयत्वात् । अग्नीषोमीयहिंसाविधिर्हिंसायाः क्रतूपकारकत्वं बोधयति; 'न हिंस्यात्' इति तु हिंसायाः प्रत्यवायफलत्वम् ॥

व्रीह्यादिगतमेवेत्याशयः । व्रीह्यादिशब्दा ओषधिविशेषपरा इति ओषध्यादिशब्दतो ज्ञायत एव ॥२४॥

अग्नीषोमीयः अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति अग्नीषोमदेवतोद्देशेन विहितस्य ज्योतिष्टोमाङ्गस्य यागस्य पशुः । पदाहवनीयेति । पदे जुहोतीति वाक्येन सोमक्रयण्या गो पदन्यासे होमो विहितः; एवमश्वमेधे अश्वपदन्यासेऽपि । 'यदाहवनीये जुहोती'ति अनारभ्याधीतवाक्येन होमसामान्ये आहवनीयो विहितः । तस्य पदहोमव्यतिरिक्तविषयकत्वं स्थितम् । तद्वत् सामान्यतो हिंसानिषेधवाक्यं विहिताग्नीषोमीयहिंसाव्यतिरिक्तविषयकम्, अन्यथा तत्र प्रवृत्त्ययोगादिति भावः । निषेधस्येव विधेरपि पुरुषार्थत्वे विरोधः स्यात् । अत्र तु विधिः क्रत्वर्थः । अतः निषिद्धत्वात् हिंसा पुरुषस्य दोषमप्यावक्ष्यति, विहितत्वात् क्रतोश्चोपकरिष्यतीति सांख्यमतेन प्रत्याह भिन्नविषयत्वादिति । विषयः वाक्योद्देश्य; भिन्नोद्देश्यकत्वात् विधिनिषेधयोरित्यर्थः । ननु यदर्थं निषेध्यम्, 'निषेधस्तादर्थ्य इति दृष्टम् । यथा दर्शप्रकरणे, 'नानृतं वदेत्' इति । अत्र दर्शान्तर्गतकिञ्चित्कार्यार्थमनृतवदनप्रसक्तौ तन्निषेधोऽपि दर्शसाद्गुण्यार्थः, यथा वा, 'न तौ पशौ करोति' इति आज्यभागाख्ययोः कर्मणोः क्रत्वर्थयोः निषेधोऽपि पशुयागादिरूपक्रत्वर्थः ।

अथोच्येत-अग्नीषोमीयादिषु विधित प्रवृत्तेर्न तद्विषय निषधविधिरास्कन्दति, रागप्राप्तविषयत्वात् तस्येति ॥ नैवम्। इहापि रागप्राप्तेरविशिष्टत्वात्। "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादौ हि कामिन कर्तव्यतया यागाद्युपदेशात् यागादे "स्वर्गादिसाधनत्वमवगम्य फलरागत एव यागादौ प्रवर्तते। अग्नीषोमीयादिष्वपि तेषा फलसाधनभूतस्य यागादेरुपकारकत्वं शास्त्रादवगम्य रागादेव प्रवर्तते। लौकिक्यामपि हिंसाया केनचित् प्रमाणेन हिंसायाः स्वसमीहितसाधनत्वमवगम्य रागात् प्रवर्तत इति न कश्चन विशेष । तथा नित्येष्वपि कर्मसु (आप २ १ २ २) "सववर्णानां स्वधर्मानुष्ठाने परम् अपरिमित सुखम्" इत्यादिवचनात् फलसाधनत्वमवगम्य रागादेव प्रवृत्तिरिति तेषामप्यशुद्धियुक्तत्वम् ॥

अत इष्टादीनां पापमिश्रत्वेनाशुद्धियुक्तानां स्वर्गेऽनुभाव्य फल स्वर्गेऽनुभूय हिंसाशस्य

तदस निषेधस्यापि क्रत्वर्थता स्यात् इति चेन्न—तत्र क्रतुप्रकरणगतत्वात् निषधस्य क्रत्वर्थत्वेऽपि, नहिंस्यादिति वाक्यस्यातथात्वेन क्रत्वर्थत्वायोगात्। असिद्धश्च स नियम, मासभक्षणादीना लौकिकाना दानहोमादीना वैदिकानाञ्च पुरुषार्थानामपि, 'न मांसमश्नीयात्', 'दीक्षितो न ददाति, न जुहोति' इति क्रत्वर्थनिषेधस्येष्टत्वात्। तथैव क्रत्वर्थस्यापि निषेध्यस्य पुरुषार्थनिषेधसंभवात्। न चैवमग्नीषोमीयहिंसाया पुरुषो न प्रवर्ततेति शंक्यम्—क्षुद्रफलोत्कटरागेण निषेधमुल्लङ्घ्य प्रवृत्तिदर्शनात् क्रतुफलस्वर्गाभिलोभेन पुरुषार्थनिषेधोल्लङ्घनस्य कैमुत्यसिद्धत्वात्। किञ्च विशेषवाक्यस्य सामान्यवाक्यविषयव्यक्तिविषयकत्वमात्रेण नोत्सर्गापवादत्वम्, किन्तु विरोधे सति। हिंसाविषये तु न विरोध इति। एवं विम र्शेनैव निषेधस्य विधिप्राप्तविषयकत्वं विना रागप्राप्तमात्रविषयकत्ववर्णनस्यापि निर्युक्तिकत्वं स्थितम्। अथापि तथाविमर्शनमपि दुष्करमिति व्युत्पादनार्थं त पक्षं शङ्कते अथोच्येतेति। न कश्चन विशेष इति। न च विध्यधीनरागप्राप्तेर्विलम्बितत्वात् लौकिकरागप्राप्तिमात्रग्रहणेन वाक्यार्थसङ्कोचो युक्त, तथासति यत्र हिंसायां लोकतोऽपि रागप्राप्तिर्महता प्रयासेन, तद्विषयकत्वस्यापि नसङ्गात्। अपरिमित सुखमिति। एतेन—पुरुषार्थत्वेनैव निषेध इत्युक्तावपि, क्रत्वर्थस्याप्यन्तत, 'फलस्य पुरुषार्थत्वात्' इति न्यायेन पुरुष एव पर्यवसानात् आख्यातोपात्तकर्तृरूपपुरुषार्थत्वं साक्षाद्वा परम्परया वा सर्वस्यास्त्येवेति सर्वनिषेध एव युक्त इति ज्ञापितम्। सुखमिति अनिष्टपरिहारस्याप्युपलक्षणम्। मोक्षपर्यन्तसुखस्यात्र विवक्षितत्वात् अर्थतोऽपि तत्सिद्धि। ननु विधिविषयस्यापि पापहेतुत्वे किमिति नित्यनैमित्तिकशास्त्रैस्तथाविधानम्, निर्दोषकर्ममात्रस्य तथा स्वेनोपदेशस्य युक्तत्वादिति चेन्न सत्यपि तारतम्ये औषधद्रव्यकक्रियायामपि हिंसासङ्गवत्त्येवेति सर्वस्यापि दुष्टत्वमिति शास्त्रतात्पर्यात्। हिंसायुक्तनित्यकर्मसद्भावे नित्यस्यैव काम्यप्रयोगेण लाघवेन फलं प्राप्येतेति तात्पर्याच्च। तत् सिद्ध यथासारत्वं [illegible] कर्माशुद्धमिति।

ननु व्रीह्यादिभावस्य कर्मफलत्वे उपरि रमणीयचरणादिवत् तत् निर्दिष्टं स्यात्। अनिर्देशात् व्रीह्यादिसंसर्गमात्रविवक्षा प्रतीयत इति पू सूत्र एवोक्तत्वात् अशुद्धत्वेऽपि जन्मविवक्षाप्रसक्त्यभावात् किमनेन शुद्धाशुद्धत्वविचारेणेत्यत आह अत इष्टादीनामिति। यत्कर्मफलभोगार्थं प्रेत्य प्रस्थित, 'तदन्य-

फलं व्रीह्यादिस्थावरभावेनानुभूयते । स्थावरभावं च पापफलं स्मरन्ति, (मनु १२-९) "शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः" इति ।

अतो व्रीह्यादिभावेन भोगायानुशयिनो जायन्त इति चेत्—

तन्न, कुतः ? शब्दात्—अग्नीषोमीयादेः संज्ञपनस्य स्वर्गलोकप्राप्तिहेतुतया हिंसात्वाभावशब्दात् । पशोर्हि संज्ञपननिमित्तां स्वर्गलोकप्राप्तिं वदन्तं शब्दमामनन्ति,(—) "हिरण्य-

---

कर्मफले प्राप्यमाणे कर्मनिर्देशस्यावश्यकत्वेऽपि प्रस्तुतकर्मफलस्यैवात्र कथ्यमानतया तदनुक्तिर्युक्तेति भावेन अशुद्धमिति पूर्वपक्षप्रवृत्तिरिति भावः ।

हिंसात्वाभावशब्दादिति । यद्यप्यग्नीषोमीयादेः पशोः संज्ञपनं मारणं भवति-तथापि न सा हिंसा । तथाच, 'न हिंस्यात्' इत्युक्तहिंसासामान्ये एतदन्तर्भावप्रसक्त्यभावात् न प्रत्यवायहेतुस्वरूपमशुद्धत्वमिति भावः । नेयं हिंसेति केन शब्देन बोध्यत इति चेत्—हिंसाशब्दार्थो लोकव्युत्पत्तिसिद्धः । तत्र निविष्टं दलमत्र नास्तीति अस्य संज्ञपनस्य पशोरतिशयितफलहेतुत्वपरवचनादवसीयते । स्पष्टश्च, 'तस्माद् यज्ञे वधोऽवधः' इत्यादिः शब्दः । मरणानुकूलव्यापारो हिंसेति तार्किकादिकृतं वर्णनमसत्, मरणाहेतौ दुःखमात्रहेतौ व्यापारेऽपि हिंसाशब्दस्य बहुले प्रयोगात्—'स यदि पितरं वा मातरं वा भ्रातरं वा स्वसारं वाऽऽचार्यं वा ब्राह्मणं वा भृशमिव प्रत्याह ... एनमाहुः पितृहा वै त्वमसि मातृहा वै त्वमसि .' (छा. ७.१५) इत्येवम् । तथाचातिशयिताप्रियासाधनं दुःखहेतुर्व्यापारो हिंसाशब्दार्थः । चिकित्सकव्यापारे हिंसाव्यवहाराभावात् तद्वारणाय लोकत एवेष्टसाधिविशिष्टव्यापाररूपार्थे व्युत्पत्तिरिति भावः । 'न म्रियसे' इति शब्दस्त्विह मरणाभावबोधकतया न ग्राह्यः । व्युत्पत्तिसिद्धमरणशब्दार्थस्यात्र प्रत्यक्षतया तदभावकथनस्यान्यतात्पर्यकत्वमेव ।

नन्वेवं भाष्ये उत्सर्गापवादपक्षनिरासादवगम्यते, सति तु हिंसाशब्दार्थत्वे साङ्ख्यरीत्या स्यादेवाशुद्धत्वमिति । तथाचोत्सर्गापवादनयस्य नात्र प्रवृत्तिरिति भाष्याशये, सौत्रामण्याद्यनुमतं सुरापानं वामदेव्यसामोपासकीयं परस्त्रीग्रहणं सोमोच्छिष्टपानमित्यादिकं सुरापानादितत्तत्सामान्यनिषेधवाक्यविषयतया प्रत्यवायकरमेव स्यात् । एवञ्च तथाविधबह्वशुद्धफलतयाऽपि व्रीह्यादिजन्मापादानमपरिहृतमेव स्यादिति चेत्—उच्यते । उत्सर्गापवादन्यायस्यात्र प्रवृत्तेः सूत्रकारादिविवक्षितत्वे, नानुपपत्तेरित्येव सूत्रेण भाव्यम्; न [illegible] न शब्दात् इति । अतः अशुद्धत्वाभावबोधकशब्दस्य सत्त्वादशुद्धं न भवतीत्येव सूत्रतोऽवगम्यत इति शब्दप्रदर्शनमेव भाष्ये चिकीर्षितम् । यागीयसुरापानादौ सुरापानत्वाद्याकारसत्त्वेऽपि निर्दोषता निर्दोषत्वपरशब्दमादायोपपादनीया, प्रकृताग्नीषोमीयसंज्ञपनादौ त्वीदृशवचनमपि पर्याप्तमित्याशयेन तत्त्वव्युत्पादनाय हिंसात्वाभावशब्दादित्युक्तम् । किञ्च उत्सर्गापवादनयो यदि प्रवर्त्यते, तस्य सर्वथा निरसनं सूत्रभाष्याभिमतमिति न निर्बन्धः; अक्लेशपरिहारकथनमात्राशयेनैवं पूर्वपक्षनिषेधात् । शाङ्करभाष्यादौ उत्सर्गापवादनयप्रवृत्तिर्दर्शिता, परिमले च सा न स्वीकृता । गीताभाष्यतात्पर्यचन्द्रिकायां (२-३१) चैवं श्रीदेशिकचरणैः संग्रहेणोपन्यस्तम्—" अनर्थपर्यवसितस्तादात्त्वि-

"य एषु सुप्तेषु जागर्ति कामंकामं पुरुषो निर्मिमाण" इति। पुत्रादयश्च तत्र काम्यमानतया कामशब्देन निर्दिश्यन्ते, नेच्छामात्रम्। पूर्वत्र हि, (कठ १-१ २५) "सर्वान् कामान् छन्दतः प्रार्थयस्व", (कठ १-१ २३) "शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व" इति पुत्रादय एव कामाः प्रकृताः। अतो रथादीन् जीवः स्वप्ने सृजति। जीवस्य च सत्यसङ्कल्पत्वं प्रजापतिवाक्ये श्रुतम्। अत उपकरणाद्यभावेऽपि सृष्टिरुपपद्यते ॥ २ ॥

इति प्राप्तेऽभिधीयते—

मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्। ३। २। ३॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। स्वप्ने रथपुष्करिण्यादिकथनात् मायामात्रं परमपुरुषसृष्टमित्यर्थः। मायाशब्दो ह्याश्चर्यवाची; (रा १ १ २७) "जनकस्य कुले जाता देवमायेव निर्मिता" इत्यादिषु तथा दर्शनात्। अत्रापि—"न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानः"—सकलेतर-

'स्वप्नेन शारीरमभिप्रहत्य असुप्तः सुप्तानभिचाकशीति पुनरेति स्थानम्' इति शारीराख्यनिर्दिष्टतापादनम्, इन्द्रियेषु सुप्तेषु प्रकाशमानत्वञ्च जीवस्यैव समानाकारेण वाक्येनोक्तम्। कामशब्दश्च भावे कर्मसाकाङ्क्षत्वात् स्वरसतोऽनुभवितृकामनाविषयवाची। कठोपनिषदुपक्रमे च कामशब्देन तादृशविषया पुत्रादयः प्रोक्ताः। अतः कामं काममित्यस्य सकल्प्य सङ्कल्प्येत्यर्थेनाङ्गीकारेण परमात्मनि निर्मातृत्वघटनं न युज्यते। तावता जीवकर्तृत्वसंभवश्च। यादृगिदं कामं निर्मिमाण इत्यस्य इच्छां कुर्वन्निति वाक्यार्थो न वस्तुसृष्टिपरतेति, तादृगेवेदमपि—अतः काममिति संकल्पमात्रवाचीति। निर्मातारश्चेति चकारस्य एकैवेत्यन्वयो युक्तः। तेन महत्बृहदारण्यकेऽपि, 'स्वयंनिर्माय'ेति निर्मातृत्वं स्वप्ने जीवे उक्तं यथा, तथा कठोपनिषद्यपि निर्मिमाण इति इत्युक्तं भवति ॥ २ ॥

पक्षं व्यावर्तयति, न जीवस्रष्टमिति गमयतीत्यर्थः। ननु मायामात्रमित्यस्य परमपुरुषसृष्टमित्यर्थवर्णनं कथमित्यत्र, नायं वाच्यार्थः, किन्तु लभ्यार्थ इति दर्शयति मायाशब्द इत्यादिना। कुले क्षेत्रविशेषे। मायेव निर्मिता मूर्तिमत्त्वेन कृता देवस्याश्चर्यशक्तिरिव। एवञ्च मायाशब्दस्य मिथ्यार्थपरत्वाभावात् आश्चर्यवाचित्वाच्च न विवक्षिताभ इति भावः।

आश्चर्यभूतप्रकृतिवाचिमायाशब्दप्रयोगात् साक्षात् प्रकृतितः एव स्वाप्नसृष्टिरित्यपि ध्वन्यते। नन्वाश्चर्यवाचित्ववत् ज्ञानवाचित्वस्यापि, माया वयुनं ज्ञानमिति निरुक्तितोऽवगमात् मायामात्रम् ज्ञानमात्रम्, न तु विषयोऽस्तीत्यर्थः स्यात्, तत्राह अत्रापीति। अन्य आहेत्यत्राप्य। सृजत इति पदप्रयोगात् वस्त्वपलापोऽसंभावितः। आश्चर्यत्वं नाम अपूर्वतयाऽनुभूयमानत्वम्। अनुभवितृपूर्वबुद्ध्यगोचरत्वम्, अनुभूतवस्त्वन्तरविलक्षणत्वञ्च। तदत्र श्रुतितोऽवगम्यत इति भावः। ननु श्रुतौ, नाभवन् इत्यप्रयुज्य न भवन्तीति प्रयोगात् स्वप्नकालेऽपि सर्वात्मना तदभाव एवेति चेन्न नाभवन्नित्येवार्थः। तथाऽपि स्वप्नस्य प्रवाहनित्यतया लट्प्रयोग इति। अत एव अथेति उपरि प्रयोगः। एवं समाधाने संभवत्यपि लट्प्रयोगस्वारस्यमान्दरै वार्थमाह सकलेति। स्वप्नकालेऽन्यानुभाव्यतया न भवन्तीत्यर्थः, अन्यथा सृजतिविरोधात्। एवञ्च स्वप्नदेशे

पुरुषानुभाव्यतया न भवन्तीत्यर्थः (न्ति ?), "अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते"— स्वप्नदृगनुभाव्यतया तत्कालमात्रावसानान् सृजते इत्याश्चर्यरूपत्वमेवाह । एवंविधाश्चर्यरूपा सृष्टिः सत्यसङ्कल्पस्य परमपुरुषस्यैवोपपद्यते ; न जीवस्य । तस्य सत्यसङ्कल्पत्वादियुक्तस्यापि संसारदशायां कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वान्न जीवस्य तथाविधाश्चर्यसृष्टिरुपपद्यते । 'कामं काम पुरुषो निर्मिमाणः' इति च परमपुरुषमेव निर्मातारमाह ; "य एषु सुप्तेषु जागर्ति", "तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मिन् लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन" इत्युपक्रमोपसंहारयोः परमपुरुषासाधारणस्वभावप्रतीतेः । "अथ वेशान्तान् पुष्करिण्यः स्रवन्त्यः सृजते । स हि कर्ता" इति च, तया श्रुत्या ऐकार्थ्यात् परमपुरुषमेव कर्तारमाह ॥

स्वाभाविकं चेत् जीवस्यापहतपाप्मत्वादिकम्, कुतस्तन्नाभिव्यज्यत इत्यत आह—

परामिध्यानात्तु तिरोहितम् ; ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ । ३ । २ । ४ ॥

बाह्यरथादिपदार्थाना यदृच्छया कश्चित् सद्भावेऽपि न क्षतिः, स्वप्नवस्तुविषयकत्वादस्य वाक्यस्य । न चान्यानुभाव्यत्वस्य सिद्धस्य किमिति कथनमिति शक्यम् ; ईदृशशकनस्योभयपक्षाविशिष्टत्वात् । तदननुभवमात्रेण तदपलापो न युक्त इति ज्ञापनार्थत्वाच्च । न चेदं पुरुषबुद्धिकल्पितत्वोपपादकमस्त्विति मन्तव्यम्, सृजतीति विहाय पश्यतीति प्रयोग एव तथा कथनसंभवात्-भ्रान्तिज्ञानमादाय स्वयञ्ज्योतिष्ट्वोपपादनायोगाच्च । परमपुरुषकृतत्वे कथं स्वयंज्योतिष्ट्वमिति चेत् - चेतनान्तरानधीन-स्वकर्ममात्राधीन स्वबुद्धिमात्रविषयवस्त्वनुभावित्वादिना तद् भवतु । उपनिषद्भाष्येऽर्थान्तरमुक्तम्—जाग्रद्दशानुभाव्यरथादय तत्र स्वप्ने न भवन्ति, न स्वप्नविषयीभवन्ति ; विलक्षणास्तु सृज्यन्त इति । ततश्च स्वप्नकाले स्वप्नदृक्कल्पितरथविकारादिकं कथमन्न न लभ्यत इति न शङ्क्यमित्युक्तं भवति । सूत्रार्थस्तु मायामात्रम् आश्चर्यरूपमेव । अहो किमिदं कुतस्त्यमित्यपूर्वतयाऽनुभूयमानमेव । एवमनुभूयमानत्वञ्च जीवस्यानभिव्यक्तस्वरूपत्वप्रयुक्तम् । यदि जीवोऽभिव्यक्तस्वरूपः स्वसङ्कल्पेन स्रष्टा स्यात्—सङ्कल्पतदुपयोग्यनुभवादिविषयतया सर्वस्य उक्तरूपाश्चर्यता न स्यात् । कार्त्स्न्येन जागरतोऽप्याधिक्येन । तुशब्दोक्तजीवस्रष्टृत्वव्यवच्छेदे चानभिव्यक्तस्वरूपत्वं हेतुः । यदि विश्वामित्रादीना जागर इव किञ्चिदभिव्यक्तिः स्यात् सुप्तस्वरूपस्य, जीवस्रष्टृत्वं शक्येतापि । स्वजागरतौल्यमपि विना सर्वथैव मूढेषु सुप्तेषु अभिव्यक्त्यभाव एव पुष्कल इति, कारणाभावात् कार्याभाव इति । अतोऽर्थसिद्ध परमपुरुषस्रष्टृत्वम् । विवादास्पदं संध्यवस्तुजातं न तदनुभवितृजीवस्रष्टृम् अनभिव्यक्तस्वरूपतदनुभवविषयत्वादिति । शेषं परमार्थभूषणे । जीवस्य जीवनमात्रवत् । अतो न वैयर्थ्यम् । य एषु सुप्तेष्विति उपक्रमस्तस्य । तत्र एष्विित्येतत् बृहदारण्यके असुप्तः सुप्तानित्यत्र सुप्तपदवत् नेन्द्रियादिपरम्, 'शरीरत्वाय देहिनः' इति पूर्वमन्त्रे देहिना प्रस्तुतत्वात् तत्परामर्शस्यैव युक्तत्वात् । अतो य इति परमात्मैव । ऐकार्थ्यादिति । पूर्वं पश्चाच्च बृहदारण्यके परमात्मप्रस्तावाभावेऽपि स इति तच्छब्दस्य श्रुत्यन्तरप्रसिद्धग्राहकत्वमैकार्थ्यायेति । स्वयं निर्मायेति तु पुरुषान्तरीयादृष्टस्य तत्र कारणत्वाभावपरम् ॥

ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ इति सूत्रखण्डः, परं ज्योतिरुपसम्पद्यैव स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते '

श्री ॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

श्रीभगवद्रामानुजविरचिते (श्रीभाष्ये)

श्री शा री र क मी मां सा भा ष्ये

तृतीयाध्याये द्वितीयः पादः

७५ सन्ध्याधिकरणम् ३ २ १ ॥ (सू ६ ३)

सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ ३ । २ । १ ॥

एवं कर्मानुरूपगमनागमनजन्मादियोगेन जाग्रतो जीवस्य दुःखित्वं ख्यापितम्, इदानीमस्य स्वप्नावस्था परीक्ष्यते। स्वप्नमधिकृत्य श्रूयते, (सू ६ ३ १०) "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति, अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते। न तत्राऽऽनन्दा [illegible] मुदः प्रमुदो भवन्ति; अथाऽऽनन्दान् मुदः प्रमुदः सृजते। न तत्र वेशान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यो भवन्ति, अथ वेशान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यः सृजते। स हि कर्ता" इति।

श्री ॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

भाष्यार्थदर्पणे तृतीये द्वितीयः ॥

प्रसेतरविषयवैतृष्ण्याय दोषं निरूप्य ब्रह्मविषयतृष्णाजननाय तद्विभवो निरूपणीयः। वैतृष्ण्यञ्च संसारे संसारिजीवसम्भविसर्वावस्थादोषविवेके सत्यर्थः इति स्वप्नाद्यवस्था अत्र निरूप्यमाणा अपि यद्यपि पूर्वपाद एव निरूपणमर्हन्ति—अथापि जागरदशागतजन्मगमनागमनादिवदेव पुरुषेण प्रयासस्य क्रियमाणत्वात् स प्रयासो न युक्त इति ज्ञापनार्थं प्रयासप्राप्यानुभवरूपं जागरं पृथक् पादे न्यरूपयत्। अवस्थान्तरेषु स्वप्नस्यैव तदनन्तरत्वात् स एव पूर्वमत्र प्रस्तोतव्यः। तत्र, 'जन्माद्यस्य यतः' इति जाग्रद्दशागतमपञ्च कारणत्वस्यैव कथितत्वात् तत्र वैराग्ये पूर्वपादेऽभिहिते, स्वप्नसृष्टत्वस्यैव कथनपूर्वकमेव तद्दशादोषस्य ज्ञापनीयताम्, सृष्टृत्वस्य च भगवन्महिमरूपतया तदुपन्यासमुखेन गुणान्तर्भावञ्च परिशील्य भगवद्गुणवर्णनैकपरं [illegible] पादे एतन्निवेशं रोचयामास। अतः क्रमादुपरितनावस्थानिरूपणमत्रैव संगतमासीत्। सर्वासामप्यस्मदवस्थानां जीवप्रयत्नविरोधाभावात् परमात्मगुणातिशयप्रदर्शित्वमस्ति। विशिष्य च स्वप्ने, जागरव्यष्टिसृष्टेर्हिरण्यगर्भान्तर्द्वारकत्वस्येव तद्द्वारकत्वस्यावश्यकत्वाभावात् भगवतः प्रद्युम्नस्यासाधारण एवायं तैजससमसर्गः इत्यूहे तु सुतरामत्रैवैतत्संगतिः। एवमभिप्रेत्याह एवमिति।

तत्र सन्ध्ये। 'तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवतः इदञ्च परलोकस्थानञ्च। सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम्।' इति तस्य प्रकृतत्वात्। उक्तस्थानद्वयसंधिभवत्वात् स्वप्नस्य सन्ध्यत्वम्। जागरसुषुप्त्यापसंधिभवत्वादपि सन्ध्यत्वं लोकानुभवमनुरुध्योच्यते। विषयवाक्यस्यार्थः सिद्धान्ते भाविष्यते। आनन्दाः मुदः प्रमुदः इति क्रमेण दर्शन लब्धोत्कर्ष-बुद्धि-वस्तुविनियोगजन्यप्रीत्युपपादका अनुकूलविषया उच्यन्ते। वेशान्ताः वनान्ताः पल्वलानि। छान्दसो दीर्घः। द्वितीयवाक्ये द्वितीयार्थे प्रथमा। पूर्वाधिकरणे जीवस्य मोक्षादिभावार्थं प्रयत्नाभावेऽपि अवनन्तीय ज्ञानो वर्णितः। स्वप्ने परे तत्प्रयत्न

तत्र संशयः—किमियं रथादिसृष्टिर्जीवेनैव क्रियते ; आहोस्विदीश्वरेण इति। किं युक्तम् ? सन्ध्ये सृष्टिर्जीवेनेति। कुतः ?—सन्ध्यं स्वप्नस्थानमुच्यते, "सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम्" इति वचनात्। सा तु जीवेनैव क्रियते। "सृजते ; स हि कर्ता" इत्याह हि। स्वप्नदृक् जीव एव तत्र प्रतीयते ॥ १ ॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च । ३ । २ । २ ॥

किञ्च—एनं जीवं स्वप्ने कामानां निर्मातारमेके शाखिनोऽधीयते, (कठ. २-५-९)

संकल्परूपो भवितुमर्हतीति शङ्कनादनन्तरसंगतिर्बोध्या। जीवेनैवेति। ननु सूत्रे पूर्वपक्षे जीवस्य, सिद्धान्ते वा ब्रह्मणः कर्तृत्वकण्ठोक्त्यभावात् कथमेवं संशयः। प्रत्युत सृष्टिरित्येतावन्मात्रश्रवणात् सृष्टिरिति पूर्वपक्षः, न सृष्टिः, मरीचिकारूपमायाख्यज्ञानमात्रमिति सिद्धान्त इत्येव सूत्रादवगम्यते। यदि सृष्टिरेव्येत्यामहः, तर्हि सृष्ट्यभावपूर्वपक्षमुन्मूल्य कृत्वा सृष्टिस्थापनं प्रथमसूत्रे इत्युच्यताम्, तदनन्तरं जीवपरमात्मान्यतरसृज्यत्वविचारः पृथक् स्यादिति चेत्—उच्यते। पराभिध्यानादिसूत्रलयं स्वप्ने जीवसृज्यत्वासंभवनिरूपकमिति स्पष्टम्। तदनुरोधेन मायामात्रसूत्रे अनभिव्यक्तस्वरूपत्ववर्णनमपि जीवस्याशक्तिस्थापकमिति ज्ञायते। एवं सिद्धान्तस्य जीवसृज्यत्वनिषेधकत्वे सति तत्सृज्यत्वविषय एव पूर्वपक्ष इति स्वयमेव ज्ञायेतेति सूत्रकारेण जीवेनेति न प्रयुक्तम्। द्वितीयसूत्रे पुत्रादयश्चेति ससंबन्धिकपदबलादपि जीवलाभ इति मन्यते। तदौचित्यायैव सर्वस्य सिद्धान्तसूत्रताऽपि नेया। यद्यपि कर्तृविचारोपोद्घाततया पृथक् सृष्टिस्थापनमनेन सूत्रेणेति सुवचम्-अथापि पूर्वोक्तरीत्या संभवत्यैकाधिकरण्ये तन्मा भूदित्युपेक्षितम्। न च सूत्रे विधेयस्य सर्वात्मनाऽध्याहार इति दोषः ; सृष्टिपदस्यैव विधेयसमर्पकत्वात्। तदयं सूत्रार्थः-सन्ध्ये जीवकर्तृकसृष्टिकर्मविषयकं तथोच्यमानत्वादिति। सिद्धान्तसूत्रे च सन्ध्यं मायामात्रम्, न जीवसृष्टविषयकमित्युच्यत इत्यैकरस्यम् ॥ कुत इति पदस्य क्रियते इत्येतदनन्तरमनुकर्षः।

ननु स हि कर्तेत्यस्य श्रुतिप्रसिद्धः परमात्मा कर्तेत्यर्थ एव स्वरस इति कथं जीवकर्तृत्वप्रतीतिरित्यत्राह स्वप्नदृगिति। एतल्लोकपरलोकोभयानुभाव्यमपि सन्ध्ये पश्यतीति पूर्वमुक्त्वा, 'स यत्र प्रस्वपिती'ति तमेव प्रस्तुत्य, 'स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिति, अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति' इति स्वप्नमेव निर्माय स्वप्नमनुभवतीत्युपक्रम्य स्वयंज्योतिष्ट्वं स्थापितम्। यदि जागर इवेश्वरसृष्टमेवानुभवेत्, कथमत्रास्य स्वयंज्योतिर्भावः स्यात्। एतदनन्तरञ्च, 'न तत्र रथा' इत्यादि, 'स हि कर्ते'त्यन्तम्। अतः स्वप्नदृगेव कर्ता। सहीत्यस्य स्वयंज्योतिर्हीत्यर्थः। तेन सत्यसंकल्पत्वाद्याविर्भाव उक्तो भवति। एतदनन्तरञ्च, 'स्वप्नेन शारीरम्' इत्यादिभिः श्लोकैः हिरण्मय-हंस-देवादिशब्दैरप्ययं जीव एवोच्यते इति निर्विवादमिति मध्ये स इति अप्रस्तुतपरमात्मग्रहणं नैव भवतीति ॥ १ ॥

एवं स्वात्यन्तानुकूलश्रुतिरुक्ता, अथ ननु कठश्रुतौ 'तदेव शुक्रं तद्ब्रह्मे'त्येव ब्रह्मासाधारणाशब्दवचनात् न जीवस्य कर्तृत्वमित्यत्र तत्रापि स्वाभिमतपरत्वमाह निर्मातारमिति। जीवमित्यर्थसिद्धम् ; पुत्रेति निर्देशात्। 'य एषु' इति यच्छब्दनिर्देशात् श्रुत्यन्तरसिद्धानुवादोऽयम्। पूर्वदर्शितबृहदारण्यके च,

शरीर ऊर्ध्वं स्वर्गं लोकमेति" इत्यादिकम्। अतिशयिताभ्युदयसाधनभूतो व्यापारोऽल्पदु-खदोऽपि न हिंसा, प्रत्युत रक्षणमेव। तथा च मन्त्रवर्ण, (तै २६९) "न वा

कतु खजनको व्यापारो हिंसा 'तस्माद् यज्ञे वधोऽवध' इति—तत्रापि वध इति पामरदृष्ट्याऽनुवाद, अवध इति तत्त्वकथनम्। यद्यपि क्रत्वनुप्रवेशितानां सोमोन्छिष्टभक्षणप्रभृतीनां हिंसालक्षणवत् न लक्षणान्तरेण व्यवच्छेदः शक्य—तथापि तेषां प्रत्यवायानाधायकत्ववचनबलादेव तथात्वमङ्गीकुर्म, न पुन क्रत्वर्थतया विधानमात्रेण। नन्वेवमुत्सर्गापवादन्यायस्य कीदृशो विषय? स्यादृश एव, यत्र निरवकाश विशेषवाक्यविरोधादेव सावकाशसामान्यवाक्यसंकोच इति निस्तरङ्गमेतत्" इति।

पदाहवनीयस्थले निरोष सर्वेष्ट वैधहिंसादौ विरोधे विवदन्ते। हिंसात्वमभ्युपगम्यात्रेद चिन्त्यते—'क्रतुप्रकरणगतनिषेधानां आख्यातेन कृतेरेवाभिधानात् कर्तुरनभिधानात् न पुरुषार्थत्वम्, अप्रकरणगतानां तु आख्यातेन कर्तुराक्षेपात् कर्तृमूलपुरुषार्थत्वम्' इत्यादिविचारस्तावत् तत्रत्यो न शोभन, कर्तुरवाच्यत्वे वाच्यत्वे वा सर्वत्र एव तत्र क्रत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वयोर्भेदस्यैव वर्णनीयत्वात्। क्रत्वर्थानामपि परम्परया पुरुष एव पर्यवसानमिति पुरुषार्थत्वमस्त्येव। पुरुषोद्देशेन विहितत्वरूपमक्रत्व-र्थत्वं न वेत्यन्यदेतत्। तत्र नहिंस्यादिति निषेधेन क्रत्वर्थहिंसाया अपि क्रोडीकारे, निषेध्याया हिंसाया क्रतुद्वारा पुरुषार्थत्वात् निषेधस्यापि तदस्तु इति शङ्का कथं परिह्रियताम्। न च मांसभक्षणादे पुरुषार्थस्य निषेध्यस्य निषेधे क्रत्वर्थो दृष्ट, तथा हिंसानिषेधोऽपि पुरुषार्थ एवास्त्विति वाच्यम्—तत्र निषेधस्य क्रतुप्रकरणस्थतया क्रत्वर्थत्वघटनवत्, अत्र निषेध्यस्य क्रत्वर्थतया निषेधेऽपि तस्योपस्थितस्य घटनाया एव युक्तत्वात्। एवञ्च विधिनिषेधयोर्विकल्पात् अग्नीषोमीयं विनैव क्रत्वनुष्ठानेऽपि न वैगुण्यमिति स्यात्। किञ्चास्य निषेधस्य केवलपुरुषार्थत्वेऽपि पुरुषस्यानिष्टमत्र कल्प्यमानं किं विधिबलावगतेष्टापेक्षयाऽधिकम्, अनधिकं वेति विचार्यम्। प्रतिषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात् प्राप्तियद्दृशफलोद्देशेन, तादृशफलाधिकानिष्टापादक-त्वस्यैव निषेधे सर्वत्र स्वीकृततया अग्नीषोमीयाधीनस्वर्गाद्यपेक्षयाधिकत्वमनिष्टस्य समन्वयम्। न खलु यागासम्बन्धीदृशपशुहिंसाया तावदनिष्टमिष्टमस्ति। नो खलु तत्सदृशमूलहिंसाया क्रत्वनुप्रविष्टायां पर तदधिका-निष्टकल्पने युज्यते। अधिकत्वे च पापस्य, भीष्मादिप्रायशास्त्र फलमपयायासमपि। अथानधिकमेवानिष्टमिति चेत्—निषेधस्य निवर्तकता न स्यात्। सर्वस्यापि कर्मण सुखदु खमिश्रतया तत्तारतम्यनिरूपणेनैव प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरविधानात्। अतो न तत् निषेधमुखेन ज्ञापनीयम्। ननु नित्यनैमित्तिकस्थलेऽपि पापक्षय प्रत्यवायपरिहारो वा फलमस्तीति पुरुषार्थतैवेति—सत्यमेतत्, अथापि तदन्तर्गतहिंसाया क्रतुद्वारा प्रत्यवायपरिहारकत्ववत् निषेधबलात् प्रत्यवायवहत्वस्याप्यङ्गीकारे विरोधो दुष्परिहर। कथं नु शास्त्र प्रबलप्रत्यवायवहत्वे प्रत्यवायपरिहारकत्वमेकस्यामेव हिंसाया परिकल्प्य पुरुषं बाधेत, अहिंसात्मकजपस्तोत्रा घङ्गत एव कार्यनिर्वाहविधानसंभवात्। इदमपि शब्दादित्यत्र निगूढम्। एवमपि यदि निषेधो निरव-काश स्यात्, अगत्या निर्वाह कार्यं स्यात्। एवं काम्ये प्रायश्चित्तरूपे च पशुयागे श्रुति किं पुरुष-मनुमन्यते, उत प्रेरयतीति विचारे—नाद्य पक्ष, तत्तत्फलसाधनत्वस्य वाक्यान्तरेणाज्ञाततया पूर्वप्रवृत्तस्या-

उ एतन्म्रियसे न रिष्यसि देवान् इदेषि पथिभिः सुगेभिः । यत्र यन्ति सुकृतो नापि दुष्कृतः तत्र त्वा देवः सविता दधातु" इति । चिकित्सकं च तादात्विकाल्पदुःखकारिणमपि रक्षकमेव वदन्ति, पूजयन्ति च तज्ज्ञाः ॥ २५ ॥

इतश्चौपचारिकं व्रीह्यादिजन्मवचनम्—

रेतस्सिग्योगोऽथ ॥ ३ । १ । २६ ॥

व्रीह्यादिभाववचनानन्तरम्, "यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति, तद्भूय एव भवति" इति रेतस्सिग्भावोऽनुशयिनां श्रूयमाणो यथा तद्योगमात्रं प्रतिपादयति, तद्वत् व्रीह्यादिभावोऽपीत्यर्थः ॥ २६ ॥

योनेः शरीरम् ॥ ३ । १ । २७ ॥

योनिप्राप्तेः पश्चादेवानुशयिनां शरीरप्राप्तिः । तत्रैव सुखदुःखोपभोगसद्भावात् । ततः प्राक् आकाशादिप्राप्तिप्रभृति तद्योगमात्रमेवेत्यर्थः ॥२७॥ इति अन्याधिष्ठिताधिकरणम् ॥ ६ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

भावेनानुमतेर्दुर्वचत्वात् । अतः कर्तव्यताबोधनादनिष्टाननुबन्धित्वमपि तत्तद्विधिसंमतम् । अन्यथा इदमेतत्साधनमित्येतावदेव ब्रूयात्, न तु विदध्यादिति । तस्मात् मानान्तराधिगतदुःखाधिकेष्टहेतुत्वपर्यवसायिनो विधेः मानान्तराधिगतेष्टाधिकदुःखहेतुत्वपर्यवसायिनश्च निषेधस्य मिथो विरोध एवेति सामान्यनिषेधो विशेषविहितव्यतिरिक्तविषयः, विधिशब्दादित्येतदेव रमणीयम् ॥ सुकृतः साधुकारिणः॥२५॥

अनुसहस्ले कश्चिदेव रेतस्सिक्, तदसंश्लेषे पुनर्व्रीह्यादिभावप्रतीक्षैवेति ज्ञापनाय द्वितीययच्छब्दे वीप्सोपेक्षा । **तद्भूय एव भवति**-भूयः पुनरपि तद्भवति रेतस्सिक् भवति ; रेतस्सिक् संश्लिष्टो भवतीति यावत् । तदिति सामान्ये नपुंसकम् । अथवा तद्भूये रेतस्सिग्भावे रेतस्सिक्संश्लेषे इति यावत् ; **भवति** जायते । **एव**कारेण अन्यदा जन्माभावात् दुर्निष्पतत्तरत्वमुपपादितम् । शेषं **परिष्कारे** । अथेत्यनेन पूर्वं वाय्वादिभाववत् पश्चात् रेतस्सिग्भावस्यापि संश्लेषरूपतया मध्येऽपि, व्रीह्यादीनां वर्षानन्तरजायमानतया जनिधातुप्रयोगेऽपि, अनुशयिनां व्रीह्यादिसंश्लेष एव युक्त इति दर्शितम् । **भावः** भावार्थकशब्दः ॥ २६ ॥

कियत्पर्यन्तं संश्लेषमात्रमित्यत्राह **योनेरिति** । रमणीया योनिमित्यादिश्रुतमिदं पदम् । अविवादात् सूत्रवैयर्थ्यमिति शंकापरिहाराय सूत्रतात्पर्यमाह **अत** इति । तदेवं पूर्णा पञ्चाग्निविद्यैव वैराग्यवर्धनाय पादेऽस्मिन् प्रत्यधिकरणं विचारिता । तत् सिद्धं देवयानमप्राप्तवतां जन्ममरणप्रबन्धोऽयमनुच्छेद्य इति ॥

इति श्रीमद्वेदान्तरामानुज-यतीन्द्र-महादेशिकचरणारविन्दचञ्चरीकस्य श्रीमद्रङ्गरामानुज मुनीन्द्र-महादेशिकपदपद्मसेवासमधिगत सर्ववेदान्तार्थस्य वात्स्यश्रीशैल-सचक्रवर्तिनो वीरराघवाचार्यस्य अभिनवदेशिकस्य कृतिषु श्रीभाष्यव्याख्याने भाष्यार्थदर्पणे तृतीयप्रथमः ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ शुभमस्तु ॥

तुशब्दः शङ्काव्यावृत्त्यर्थः, पराभिध्यानात्—परमपुरुषसङ्कल्पात् अस्य जीवस्य स्वाभाविकं रूपं तिरोहितम्। अनादिकर्मपरम्परया कृतापराधस्य ह्यस्य स्वाभाविकं कल्याणरूपं परमपुरुषस्तिरोधापयति, तत तत्सङ्कल्पादेव हि अस्य जीवस्य बन्धमोक्षौ श्रुतौ, (तै आन ७२) "यदा ह्येवैष एतस्मिन् अदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते, अथ सोऽभयं गतो भवति। यदा ह्येवैष एतस्मिन् उदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भवति", "एष ह्येवानन्दयाति", (तै आन ९१) "भीषाऽस्माद्वातः पवते" इत्यादिषु ॥ ४ ॥

देहयोगाद्वा सोऽपि । ३ । २ । ५ ॥

सोऽपि तिरो[धान ?]भावो देहयोगद्वारेण वा भवति, सूक्ष्माचिच्छक्तियोगद्वारेण वा, सृष्टिकाले देहावस्थेनाचिद्वस्तुना संयोगाद्भवति, प्रलयकाले नामरूपविभागानर्हातिसूक्ष्माचिद्वस्तुयोगात्। अतोऽनभिव्यक्तस्वरूपत्वात् स्वप्ने जीवो न रथादीन् सङ्कल्पमात्रेण स्रष्टुं शक्नोति। "तस्मिन् लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन" इति सर्वेषु सुप्तेषु जागरणं सर्वलोकाश्रयत्वमित्यादयो हि परमपुरुषस्यैव सम्भवन्ति। अतो जीवानामल्पाल्पकर्मानुगुणफलानुभवार्थं तावन्मात्रकालावसानान् तदेकानुभाव्यान् अर्थान् उत्पादयति ॥ ५ ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः । ३ । २ । ६ ॥

इतश्च स्वाप्ना अर्था न जीवसङ्कल्पपूर्वकाः, यतः स्वप्नोऽभ्युदयानभ्युदययोः सूचकः श्रुतेरवगम्यते, (छा ५ २ ८) "यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति। समृद्धिं तत्र

इति श्रवणात् 'नान्यः पन्थाः' इति निषेधाच्च पूर्वं श्रवणनियमात् न सत्यप्रविभागस्य स्वप्न कल्पने युक्तमिति शमये ॥ ४ ॥

सोपि तिरोधानभाव इति पाठ दीपमन्त्र [illegible] स्थित स्यात्, तिरोहितमित्येतत्पटकपात्वर्थं धान विना तिरोभाव इति परकृतस्य प्रयोगस्य टीकायां परमतनिरासावसरे खण्डनात् तदौचित्यात् ॥ वाशब्दविवक्षित हेत्वन्तरमाह सूक्ष्मेति। नार्थं सृष्टिकाले। यद्द्वारा पराभिध्यानं तिरोधायकम्, तत्सत्त्वाच्च पराभिध्यानमेतद्विषये न निवृत्तमित्यवसीयत इति कथनार्थमिदं सूत्रम्। तेन, 'जीवस्वरूपस्य जागरादावनभिव्यक्तिवत् स्वप्नसृष्टिवचनवदभिव्यक्तिरपि स्वीक्रियताम्। तदेव शुक्रं तद् ब्रह्मेति च स्वाप्नसृजि जीवे जगत्सर्गकर्तृत्वस्तोत्रारोपेण स्तुतिः' इति शङ्कापरिहार इत्याशयाविष्काराय तस्मिन् लोका इति पूर्वोपात्तवाक्यविवरणं विधाय सूत्रद्वयस्य मायामात्रसूत्रशेषता दर्शयति तस्मिन्निति ॥ ५ ॥

ननु स्वाप्नसृष्टिमात्रोपयोगिसत्यसङ्कल्पत्वाविर्भावः स्यादित्यत्राह सूचकश्चेति। स्वप्न इति शेषः। सृष्टेः प्रागेवानेन स्वप्नानुभाव्यवस्तुस्वरूपस्वप्नाद्यादिकं ज्ञातमिति भविष्यच्छुभस्मरणमेव सर्वेषां भवेत्, न तु स्वप्नस्य तत्सूचकत्वम्। वेदादित एव तस्य तस्य ज्ञेयत्वञ्च न स्यादिति। ननु स्वाप्नानां तत्सृष्टत्वं भविष्यच्छुभाशुभवेदनं च स्थितमपि जागरे यथा न प्रतिसन्धीयेत, तथा किञ्चित् पराभिध्यानम्। अतः स्वप्नदर्शनस्य सूचकत्वमपि कल्पमिति चेत् स्वयं समर्थं किमिति जीवसुखैनैव स्वाप्नसर्गे व्यापृत्यानन्त-

जानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने" इति; (ऐ. आ ३-२-४) "अथ स्वप्नाः—पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति ; स एनं हन्ति" इत्यादेश्च । स्वप्नाध्यायविदश्च स्वप्नं शुभाशुभयोः सूचकमाचक्षते । सूचकत्वं च स्वसङ्कल्पायत्तस्य नोपपद्यते । तथा च अशुभस्यानिष्टत्वात् शुभस्य सूचकमेव सृष्ट्वा पश्येत् । अतः स्वप्ने सृष्टिरीश्वरेणैव कृता ॥६॥ इति सन्ध्याधिकरणम्॥

७६. तदभावाधिकरणम् ३-२-२ ॥

तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च । ३ । २ । ७ ॥

इदानीं सुषुप्तिस्थानं परीक्ष्यते । इदमाम्नायते, (छा ८-६-३) "तद्यत्रैतत् सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानाति, आसु तदा नाडीषु सृप्तो भवति" इति ; तथा, (बृ. ४-१-१९) "अथ यदा सुषुप्तो भवति, यदा न कस्यचन वेद—हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयात् पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते, ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते" इति ;

---

*श्वादृशाभिध्यानप्रयासमनुभविष्यति ॥ **निदर्शन इतीति** । इत्यस्य इत्यर्थः, उपरि चकारश्रवणात् । **अथ स्वप्ना इति** । प्रत्यक्षदुर्निमित्तकथनानन्तरं तथाविधस्वप्नाः कथ्यन्त इत्यर्थः । **स एनं हन्तीति** । दृश्यमानः तादृश पुरुषः स्वप्नद्रष्टारं हन्ति । तद्दर्शनेन स्वनाशं भाविनं जानीयादित्यर्थः । **स्वप्नाध्यायः** श्रुतिगतः, मत्स्यपुराणादिस्मृतिगतोऽपीत्याहुः । दोषान्तरमप्याह **तथा चेति** । **शुभस्येति** । ननु अशुभसूचकमपि सृष्ट्वा पश्यति, पश्चात् तत्सूचने सति तत्परिहारादिप्रयत्नो विधीयेतेत्याशयेनेति चेत् — स्वप्नाध्यायादिपठनं विनैव तर्हि इदमेतत्सूचकमिति ज्ञानानुवृत्तिमप्यात्मने कल्पयेत् । नूनमेवं जागरजगत्सृष्टिरपि समष्टिजीवमूलेत्यागृह्येत ॥ ६ ॥

एवमतिविचित्रानन्तस्वाप्नसर्गकर्तृत्वस्य ब्रह्मणि निरूपणात् बाह्यसर्गतोऽप्यतिशयितं माहात्म्यमाविष्कृतं भवति । तावता स्वप्नज्ञानं सत्यविषयकमेवेति न मन्तव्यम्, यथाजागरे ततोऽधिकं वा तत्रापि भ्रान्तिसत्त्व हि दुरपलपम् । तथा हि तत्र सुप्ते स्वशरीरे जागरस्वशरीरत्वभ्रमः, तदात्तनपुत्रमित्रकलत्रादिषु, बाह्यपुत्रादित्वभ्रमश्च । एतत्पुत्रादय एव देहान्तरपरिग्रहेण तदा संगता इत्यपि न, देहभेदे पुत्रत्वादेर्दुर्वचत्वात् । जागरस्थैः पुत्रादिभिः तादृशस्वाप्नव्यवहारास्मरणाच्च । अत्यल्पेऽपवरकेऽतिमहता महीधरमहार्णवादिस्वाप्नार्थानामप्रतिघातस्थितिः, अल्पकाल एवानेकसंवत्सराद्यन्तर्भाव इत्यादिकं योगिसिद्धशरीरादिष्विव विश्वम्भरवटपत्रतल्पडिम्भसंकल्पविभवतः सम्यगुपपद्यते । तत् सिद्धमद्भुतगुणाकरत्वं ब्रह्मणः ॥ (३-२-१)

अथ सुषुप्तानाम् आयासपरिहाराय स्वोपसंपत्तिवहत्वरूपो ब्रह्मगुण आविष्क्रियते । तदर्थं तस्य नियमेन सुषुप्त्याधारत्वं स्थाप्यते । स्वाप्नार्थस्रष्टृतया परमात्मेतरस्मिन् असंभवेऽपि सुषुप्तं प्रत्याधारत्वं यथाप्रमाणमन्यस्याप्युपगन्तव्यमिति शङ्कया सङ्गतिः । **तद्यत्रैतदित्यादि** । **तदेतदिति** प्रसिद्ध्यर्थकम् । **सुप्तः** स्वप्नानुभावी यत्र यदा **समस्तः** सम्यक् अस्तः स्थानान्तरात् क्षिप्तः **संप्रसन्नः** क्षोभरहितः ज्ञानाभावरूपसुषुप्तिकाले आसु हृदयसम्बन्धितया सूर्यरश्मिसम्बन्धितया च प्रागुक्तासु नाडीषु-**सृप्तः** सर्पणेन संबद्धः । **पुरीत-**

तथा—(छा ६ ८ १) "यत्रैतत् पुरुष स्वपिति नाम, सता सोम्य तदा सपन्नो भवति" इति। एव नाड्य पुरीतद् ब्रह्म च सुषुप्तिस्थानत्वेन श्रूयन्ते, किमेषा विकल्प' समुच्चयो वेति विशये—निरपेक्षत्वप्रतीते युगपदनेकस्थानवृत्त्यसभवाच्च विकल्प इति प्राप्ते—

उच्यते तदभाव —इति। तदभाव स्वप्नाभाव —सुषुप्ति, नाडीषु पुरीतति आत्मनि च भवति। एषां स्थानानां समुच्चय इत्यर्थ। कुत ? तच्छ्रुते —त्रयाणां स्थानत्वश्रुते। न च कार्यभेदेन समुच्चये सभवति पाक्षिकबाधगर्भविकल्पो न्याय्य। सभवति च प्रासादखट्वापर्यङ्कवत् नाड्यादीनां कार्यभेद। तत्र नाडीपुरीतती प्रासादखट्वास्थानीयौ, ब्रह्म तु पर्य

समभि हृदयस्य मध्य लोहित मांसपिण्डमिति पुराणोक्तपुरीतन्नामकमांसपिण्डमभिव्याप्य। यत्र यदा सता सपन्न सति स्थित इत्यर्थ। 'सति सपद्य न विदु' इति श्रुत्यन्तरात्। सद्वाक्यवत्, आकाशे शेते, प्राणे एकधा भवतीत्यग्निपरमात्मपरवाक्यमपि ग्राह्यम्। निरपेक्षत्वप्रतीतेरिति। व्रीहिभिर्यजेत, यवैर्यजेत इत्यत्र पृथक् विभक्तिश्रवणात् व्रीहित्वावच्छिन्नकरणताया यवत्वावच्छिन्नकरणतायाश्च विभिन्नयागव्यक्तिनिरूपितत्ववत् इहापि नाडीत्वादिव्यापृता अधिकरणता विभिन्नशयनव्यक्तिनिरूपिता एव वाच्या इति भाव। ननु स्थले जले च पादभेदेन स्थितिवदस्तु समुच्चय इत्यत आह युगपदिति। आत्मनोऽणुत्वादिति भाव। मूले चकारेण पुरीतद्रूपाधिकरणस्यापि ग्रहणम्। नाड्यात्मोभयग्रहणेनापि विचारस्य पर्याप्तत्वेऽपि वस्तुस्थितिमनुसृत्य तद्ग्रहणम्। पाक्षिकबाधगर्भविकल्प इति। विकल्प पाक्षिकबाधगर्भत्वादन्याय्य इत्यर्थ। व्रीहिशास्त्रमनुरुध्य व्रीहिभि पुरोडाशनिर्माणे हि यवानामग्रहणात् बाधो भवति, यवैर्निर्माणे च व्रीहीणाम्। एवञ्च दर्शप्रकरणे नित्यवच्छ्रुतस्य व्रीह्यादे सर्वदर्शव्यक्तय बाधस्याश्रयणम्भ इति। तदर्थं विकल्पोऽष्टदोषदुष्ट —यथा-व्रीहिस्वीकारदशायां यवशास्त्रे प्रामाण्यत्याग अप्रामाण्यस्वीकार, पुनर्यवानुष्ठाने यवशास्त्रे प्राक्स्वीकृताप्रामाण्यत्याग त्यक्तप्रामाण्यस्वीकारश्चेति यवशास्त्रे चत्वारो दोषा। एव यवस्वीकारमादाय विमर्शे व्रीहिशास्त्रे चत्वार इत्यष्टौ दोषा। अष्टेत्युपलक्षणम्। वैकल्पिकत्रयादौ दोषाधिक्यात्। अग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र दध्ना जुहोति, पयसा जुहोति यवाग्वा जुहोतीति वैकल्पिकत्रयादौ हि प्रतिशास्त्रं चत्वारो दोषा मान्या। यजेतेति पदेन सर्वयागव्यक्तेरेवोद्देश्यतया समर्पणात् तत्र कतिपयविषये व्रीह्यादिद्रव्यानन्वयस्य तदातदा स्वपरिकल्पनादवर्जनीया इमे दोषा। नन्वस्तु प्रामाण्यत्यागो दोष, प्रामाण्यस्वीकार कथ दोष इति चेत्—त्यक्तस्य स्वीकारोऽपि दोष एवेति। नन्वस्तु दृष्टान्ते सर्वम्, प्रकृते शयानपुरुषेण नाड्याद्याधारताशास्त्रविचारपूर्वकानुष्ठानाकरणात् कथ प्रामाण्यत्यागस्वीकारादिकमिति चेन्न—तेन तद्विचारेऽपि परीक्षकै, शयनाधिकरणत्रयपरे शास्त्रत्रये सति कस्य कदा प्रामाण्य भवति, कदा कतिपयशयनव्यक्तित्यागादप्रामाण्यमिति विचारसंभवात्। भाष्यकृता तु किं विकल्पे दोषसंख्येयत्तागणनेनेति तत्रानास्थया सारभूतो दोष समुद्गीर्ण पाक्षिकबाधेति। टीकायां बाधचतुष्कमेकस्मिन्नपि दर्शितम्—फलसाधनत्वप्रतिपत्तिबाध, अनुष्ठानबाध, अपूर्वोत्पत्तिबाध फलबाधश्चेति। इदमपि विहितधर्मविषयकमिति। कार्य-

ङ्गस्थानीयम् । अतो ब्रह्मैव साक्षात्सुषुप्तिस्थानम् ॥ ७ ॥

अतः प्रबोधोऽस्मात् । ३ । २ । ८ ॥

यतो ब्रह्मैव साक्षात्सुषुप्तिस्थानम् अतः, अस्मात् - ब्रह्मणः एषां जीवानां प्रबोधः श्रूयमाण उपपद्यते, (छा. ६-१०-२) "सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामहे" इत्यादिषु ॥ ९ ॥ इति तदभावाधिकरणम् ॥ २ ॥

७७. कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम् ३-२-३ ॥

स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः । ३ । २ ९ ॥

किं सुषुप्त एव प्रबोधसमये उत्तिष्ठति, उतान्य इति संशये—अस्य सकलोपाधिविनिर्मुक्तस्य ब्रह्मणि संपन्नस्य मुक्तादविलक्षणत्वेन प्राचीनशरीरेन्द्रियादिसंबन्धाभावादन्यः इति प्राप्ते—उच्यते-स एव तु इति । तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । स एवोत्तिष्ठति । कुतः ? कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः । कर्म तावत्—सुषुप्तेन पूर्वकृतं पुण्यपापरूपं तत्त्वज्ञानात् प्राक् तेनैव भोक्तव्यम् । अनुस्मृतिरपि- य एवाहं सुप्तः, स एव प्रबुद्धोऽस्मीति । शब्दोऽपि सुषुप्तप्रबुद्धं (द्धः) स एवेति दर्शयति—(छा ६-१०-२) "त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद् भवन्ति तदाभवन्ति" इति । विधयश्च मोक्षार्थाः सुषुप्तस्य मुक्तत्वेऽनर्थकास्स्युः । न चासौ सर्वोपाधिविनिर्मुक्त आविर्भूत-

---

भेद इति । नाडीगताधिकरणतापेक्षया पुरीतदाद्यधिकरणताया विलक्षणत्वात्, तत्तदंशे तस्यतस्य निरपेक्षत्वप्रतीतिर्न बाध्यत इति भाव. ॥ ७ ॥

अतः प्रबोधोऽस्मात् । अतः ब्रह्मसमुच्चयादेव ब्रह्मण आधारताया नियतत्वात् साक्षादाधारत्वाच्च प्रबोधसामान्ये ब्रह्मापादानकत्वमेव श्रूयत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

सुषुप्तिकालिकसत्संपत्तेर्मुक्तिकालिकसंपत्तिरूपत्वमस्ति न वेति विचारः क्रियते, सुषुप्तौ क्रियमाणस्तोपकारस्य स्वरूप कीदृशमिति तेन विवेचितं भविष्यतीति । अत एव तदधिकरणान्ते भाषिष्यते, विश्रमस्थानं परमात्मानमित्यादि । विनिर्मुक्तस्येति । शरीरादिकं स्थितमपि न तदीयम्, तस्य संसक्तत्वादिति हृदयम् । ननु सर्वलोकानुभव—ऐहिकामुष्मिकप्रवृत्ति—तत्परशास्त्रसिद्धे आत्मन एकस्य बाल्ययुव-नरदेवाद्यनेकशरीरपरिग्रहे कथमयं पूर्वपक्ष । प्रलीनस्य पुन. सृष्टिर्यदि संभाव्यते, कथं सुषुप्तस्य मुक्तत्वशंकेति चेत्—बृहदारण्यके (६-३) सुषुप्तिं प्रक्रम्य, 'एषोऽस्य परम आनन्दः' इत्युक्त्वा तैत्तिरीयानन्दमीमांसायामिव चतुर्मुखातिशाय्यानन्दवर्णनात् सुषुप्तस्य मुक्तत्वं श्रुतिस्वरससिद्धमित्याशयेन पूर्वपक्षसंभवात् । किञ्च मुक्ते सुषुप्त्यादेश्च मिथोवैलक्षण्यव्युत्पादनेन सुषुप्तौ हेयत्वधीप्रतिष्ठापनार्थैवमधिकरणरचनेति । अनुस्मृतिः प्रत्यभिज्ञा । यद्यद् भवन्ति, तदाभवन्ति=सुषुप्तेः पूर्वं व्याघ्रादियद्यद्रूपा भवन्ति जीवाः, ते तत्तद्रूपा एव आभवन्ति—पुनरप्यवतिष्ठन्ते । आङुपसृष्टो भूधातुः । कर्मशब्देन पुण्यादेर्गृहीतत्वात् विधिशब्दं मोक्षपरतया व्याख्याति मोक्षार्था इति । मुक्तिनिर्विशेषत्व-

स्वरूप, (छा ८ ११) "तद्यत्रैतत्सुप्तः" इति सुषुप्तं प्रकृत्य, "नाह खल्वयमेवं संप्रत्यात्मानं जानाति, 'अयमहमस्मी'ति, नो एवेमानि भूतानि, विनाशमेवापीतो भवति, नाहमत्र भोग्यं पश्यामि" इति वचनात्। मुक्तस्य च, (छा ८ १२ ३) "परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स तत्र पर्येति जक्षत् क्रीडन् रममाणः", (छा ७ २५ २) "स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति", (छा ७ २६ २) "सर्वं हि पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वशः" इति नवज्ञत्वादि श्रूयते। अतः सुषुप्तः संसार्येव आयत्तसकरणो ज्ञानभोगाद्यशक्तो निद्रावस्थायां परमात्मानमुपसंपद्याऽऽयासं पुनर्भोगायोत्तिष्ठतीति ॥ ९ ॥

इति कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम् ॥ १ ॥

७८ मुग्धाधिकरणम् ३ २ ४ ॥

मुग्धेऽर्धसंपत्तिः परिशेषात् । ३ । २ । १० ॥

मुग्धमधिकृत्य चिन्त्यते। किमियं मूर्छा सुषुप्त्यादिष्वन्यतमावस्था, उतावस्थान्तरमिति विशये—सुषुप्त्यादीनामन्यतमावस्थायामेव मूर्छाप्रसिद्ध्युपपत्तेः अवस्थान्तरकल्पने प्रमाणाभावादन्यतमावस्थेति प्राप्ते—उच्यते—मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः—इति। मुग्धे पुरुषे या तस्यावस्था, सा मरणायार्धसंपत्तिः। कुतः? परिशेषात्। न तावत् स्वप्नजागरौ, ज्ञानाभावात्, निमित्तवैरूप्यादाकारवैरूप्याच्च न सुषुप्तिमरणे। निमित्तं हि मूर्छाया अभिघा-

कथन मुक्तिसुषुप्तिमिथोवैलक्षण्यस्य विविधस्य दर्शितेन वाक्यजातेन न विरुद्ध्यते इति दर्शयति नचेति आहत्याध्ययनम्। संप्रति यावत्। विनाशम् अदर्शनम्। ननु अनुभवलेशविधुरा सुषुप्त्यवस्था किमिति प्राणिना प्रत्यहं कल्प्यत इत्यत आह अत इति। अनेन वाक्येन पूर्वाधिकरणशेषत्वमस्याधिकरणस्य सिद्धम्॥

पुनर्जन्मप्रतिपादके पूर्वपादे जाग्रदवस्था मरणावस्था चोक्ते भवतः। अत्र पादे मुक्तिसुषुप्ती पृथगुक्ते। एतद्व्यतिरिक्ततया मूर्छाऽपि काचिदवस्था लोके प्रसिद्धाऽस्ति। परंतु श्रुत्यन्तेषु जागरस्वप्नसुषुप्तमरणान्येव सर्वत्र निरूप्यन्ते। अत इयं पृथगपृथग्वेति संशये भूत्यादौ पृथगकीर्तनात् अपृथगिति पूर्वपक्षः। तदाह प्रमाणाभावादिति। मुग्धस्य मुसलसंपातादिवेदनासु स्वानुभवज्ञमनस्त्वमस्तीति मुसलपातादिस्मरणानुवृत्तौ जाग्रत्तुल्यता, केवलं तु स्वानुभवे सुप्ततुल्यता, न किंचिन्मया चेतितमिति मुग्धेनोत्थानानन्तरं वचनात् ज्ञानलेशस्यापि तदानीमभावे सुषुप्ततुल्यता, उच्छ्वासनिश्वासाभावान्मृततुल्यतेति। अन्यतमावस्थेति। किमत्र किंचित्पक्षानिर्धारणेनैव पूर्वपक्षः, उतान्यथेति चेत्—शाङ्करेऽप्येवमेव पूर्वपक्षगतिः। परंतु भामत्यां विज्ञानाभावात् जागरस्वप्नभेदं पुनरुत्थानात् मरणभेदं चोपदर्श्य सुषुप्तिभेदोऽयमित्युक्तम्—यथा सुषुप्तः कश्चित् सुखमहमस्वाप्समिति पश्चादाह, अन्यः, दुःखमस्वाप्सम् गुरूणि मे गात्राणीति—तद्वदयं मोहोऽपि सुषुप्तिरिति। एवं सुषुप्तिपरिशेषपूर्वपक्षश्चेत्, सिद्धान्ते परिशेषादिति सौत्रहेतुर्न स्वरसः इति अन्यतमस्यैव पूर्वपक्षे आहृता। मृतिपरिशेषश्च शङ्कितः सारावली। अत अन्ततः सुषुप्तिमरणान्यतरेत्यवस्था पूर्वपक्षे स्यादिति। तद्वैलक्षण्यमप्याह निमित्तेति। सुषुप्तेरि-

तादिः । पारिशेष्यात् मरणायार्धसंपत्तिर्मूर्छा । मरणं हि सर्वप्राणदेहसंबन्धोपरतिः ; सूक्ष्मप्राणदेहसंबन्धावस्थितिर्मूर्छा ॥ १० ॥ इति मुग्धाधिकरणम् ॥ ९ ॥

७९. उभयलिङ्गाधिकरणम् ३-२-५ ॥

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ३ । २ । ११ ॥

दोषदर्शनाद्वैराग्योदयाय जीवस्यावस्थाविशेषा निरूपिताः । इदानीं ब्रह्मप्राप्तितृष्णाजननाय प्राप्यस्य ब्रह्मणो निर्दोषत्वकल्याणगुणात्मकत्वप्रतिपादनायारभते । तत्र जागरस्वप्नसुषुप्तिमुग्ध्युत्क्रान्तिषु स्थानेषु तत्तत्स्थानप्रयुक्ता जीवस्य ये दोषाः, ते तदन्तर्यामिणः परस्य ब्रह्मणोऽपि तत्रतत्रावस्थितस्य सन्ति, नेति विचार्यते । किं युक्तम् ? सन्तीति । कुतः ? तत्तदवस्थशरीरेऽवस्थानात् ॥

ननु (शारी. १-२-९) "संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात्", (शारी १-३-६) "स्थित्य-

---

न्द्रियश्रमो निमित्तम्, मूर्छायास्तु मुसलाभिघातादिः । एवमूष्मोच्छ्वासनिश्वासस्पष्टता, प्रसन्नवदनता निमीलितनेत्रता च सुषुप्तौ । मुग्धस्त्वन्वेषणीयोष्मादिः सवेपथुर्भयानकवदनो विस्फारितनेत्रश्चेति आकारवैरूप्यमपि । मूर्छामरणयोराकारवैरूप्यञ्च मरणे प्राणोष्मवेपथुप्रभृत्यभावेनावगन्तव्यम् । **निमित्ते**त्यादिना द्वयोरेकीकरणं यथार्हं वैरूप्यद्वयस्याप्येकत्रान्वयलाभाय । एवं सिद्धे मुग्धेरवस्थान्तरत्वे गणनक्रमः कथमित्यत्र सुषुप्तिमरणमध्यगतेयमिति दर्शयितुमाह **मरणाये**ति । अनेन अर्धसंपत्तिरित्युक्तौ स्वप्नसुषुप्तिमध्यावस्थेति न मन्तव्यमित्युक्तं भवति । 'सति संपद्य' इत्येवं सुषुप्त्यादौ प्रयोगेऽपि **संपत्ति**शब्दः 'स्वाप्ययसंपत्त्यो'रिति सूत्रेदर्शनात् मरणपरः । तदर्धमर्धसंपत्तिपदार्थः । मनसि करणग्रामस्य, प्राणे मनसः संपत्तिरस्ति, प्राणश्च बाह्यवाय्वनाप्यायित आस्ते, न तु जीवे संपद्यते । सेयं मूर्छा । पृथक् सर्वत्र परिगणनं तु मूर्छायाः अन्यवश्यत्वाभावात् । एवं **मरणाये**ति चतुर्थ्या स्वप्नसुषुप्त्योरिव मूर्छायाः फलं किमिति जिज्ञासाशमनम् । मरणपर्यवसायित्वादस्याः मरणस्य फलमेव फलम् । प्रबलबाधकवशात्तु तन्मरणं कदाचित् प्रतिरुध्यते ; अतः प्रबुध्यत इति । इदमेवार्धत्वमुपपादयति **मरणं ही**ति ॥ व्यवस्थिताभिरवस्थाभिरिवाव्यवस्थितयाऽप्यवस्थयोपप्लवो जीवे एवमुक्तः । मूर्छाया सुषुप्तप्रबुद्धैक्यस्य च विशिष्य भगवत्कल्याणगुणातिशयख्यापकत्वाभावेऽपि अत्रैवैतदवसर इति निरूपणम् ॥ अर्धसंपत्तिपदेनैवैतदनन्तरा मरणावस्थाऽप्यस्तीति ज्ञापितम् ॥ १० ॥

पादद्वये एतावत्पर्यन्तं जीवस्य दोषाः दर्शिताः, अथ निर्दोषत्वं तेन सह सर्वगुणाकरत्वञ्च प्राप्ये तृष्णाजननाय प्रतिपाद्यत इति पेटिकाभेदः । तदयमुभयलिङ्गपादः । एवमपि, पूर्वपाद एव सर्वजीवावस्थानिरूपणे सुकरे अत्रैव स्वप्नादिनिरूपणकारणञ्च भगवद्गुणातिशयप्रदर्शनायेति प्रागेवावाचि । नन्वेवं जीवस्य सदोषत्वव्युत्पादनं न ब्रह्मप्राप्तिरुचिसंपादकम्, ब्रह्मणोऽप्येतावद्दोषसद्भावस्याभ्युपगन्तव्यत्वादित्याक्षेपेणैतदधिकरणप्रवृत्तिः । **तत्रतत्रावस्थितस्य** तत्तदवस्थापन्नशरीरस्थितस्य । सौत्रस्यापिशब्दस्याशयं दर्शयितुं प्रश्नोत्तरे करोति नन्वित्यादिना । **स्थिती**ति । संभोगप्राप्तिरिति सूत्रोक्तस्य वैशेष्यस्य निर्बाधत्वा-

हनाभ्यां च" इत्यादिषु परस्यात्मकर्मवश्यत्वेन दोषाभाव उक्तः। तत् कथमकर्मवश्यस्य परस्य ब्रह्मणः तत्तत्स्थानसम्बन्धात् दोष उच्यते। इत्यत्रोच्यते—कर्माण्यपि देहसम्बन्धमापाद यन्त्यपुरुषार्थजननानि भवन्तीति, (शारी ३-२-५) "देहयोगाद्वा" इत्यत्रोक्तम्। तत्र देह सम्बन्धस्यापुरुषार्थजनकत्वं भवति, इतरथा कर्माण्येव दुःखं जनयिष्यन्ति, किं देहसम्बन्धेन? अतोऽकर्मवश्यस्य सत्यपि नानाविधाशुचिदेहसम्बन्धोऽपुरुषार्थ एव, अत नियमनार्थं स्वे च्छया सम्प्रवेशेऽप्यपुरुषार्थसम्बन्धोऽवर्जनीयः, पूयशोणितादिमग्नस्य हि स्वेच्छाकारितमप्य पुरुषार्थ एव। अतो यद्यपि जगदेककारणं भगवत्स्वाभाविककल्याणगुणाकरं च ब्रह्म—तथापि (बृ मा ५-७) "यः पृथिव्यां तिष्ठन्", "योऽप्सु तिष्ठन्", "यो रेतसि तिष्ठन्", "य आत्मनि तिष्ठन्" इत्यादिवचनात् तत्तत्स्थानस्थितस्य तत्तत्सम्बन्धरूपापुरुषार्था सन्ति —इति॥

एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—न स्थानतोऽपि परस्य—इति। न पृथिव्यात्मादिस्थानतोऽपि परस्य ब्रह्मणः अपुरुषार्थगन्धः सम्भवति। कुतः? उभयलिङ्गं सर्वत्र हि—यतः सर्वत्र श्रुतिस्मृतिषु पर

पुरुषस्थेव हि ... स्थितस्य ... स्थितिमूले उक्तः। तत् कथं पुनः शङ्केति भावः। इत्यादिविति ... गोपापत्तिरिति सूत्रमपि ... । नीरवत् परस्यापि शरीरसम्भाव रूपसम्बन्धसत्त्वेऽपि ... कर्माभावात् मोक्तृत्वमिति तत्रोक्तम्। कर्मणा यद्द्वारा दोष हेतुत्वम्, तस्य द्वारभूतस्य शरीरसम्बन्धस्य सत्त्वे, वस्तुस्वभावतः ... हेयरूप आत्मनि कर्मसद्भावचिन्ता व्यर्थेति पुनराक्षेपः। न ह्यसि स्वेच्छया स्वशिरसि छिद्यमानो न हन्ति। अतो वस्तुस्वभावाद् ... त्वात् दोषस्यावर्जनीय त्वमेवेति पूर्वपक्षः। एवं प्राप्ते यथा कर्मतो न भोगप्रसक्तिः, प्रागुपपादितरीत्या, तथा ... वस्तुस्व ... स्थानादपि न हेयप्रसक्तिरिति सूत्रेणोच्यते। ... —माण्डूक्ये, "जागरितस्थानो बहिष्प्रज्ञः—स्थूलभुक्", "स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः—प्रविविक्तभुक्", "सुषुप्तस्थान एकीभूत आनन्दभुग्" इति प्रस्तुतस्य ब्रह्मण आत्मनो दशाभेदेन भोगोक्तिरपि पूर्वपक्षे लिङ्गम्। अत्रोक्तो भोगो जीवस्येति न साक्षादिति सिद्धान्ते परिहारः। एकं श्रुतिशतकमाहृत्य सर्वश्रुतिप्रसिद्धमयुक्तमिति ज्ञापनार्थमिति सर्वत्रेति पदम्। पृथिव्यात्मादिस्थानत इति प्रयोगात् स्थानशब्दस्याधिकरणार्थकत्वेऽपि न दोषः। बहुव्रीहिस्वरसमुभयलिङ्गपदं न पूर्वान्वयार्हम्, परस्येति षष्ठ्यन्तश्रवणात्। अद्वैतिमतेऽप्यन्तरं सविशेष स्वरूपस्यैव लिङ्गस्य निषेध्यत्वात् निर्विशेषत्वरूपस्य लिङ्गान्तरस्य निषेधाभावात् उभयेति न युक्तमित्यर्थः। अतः उभयलिङ्गत्वेन ब्रह्मणः स्वीकार्यत्वमेवेत्याशयेन उभयलिङ्गपदमुपरि योजयन्नाह उभयलिङ्गमिति। लिङ्गं चिह्नं लक्षणम्। न च निषिध्यमानमादाय उभयलिङ्गपदं उभयलिङ्गाधिकरणमिति व्यवहारो शोभनः। तदलोभयलिङ्गत्वं साध्यते। निर्दोषत्वमात्रस्य सुखान्तरवैराग्येण तृष्णावर्धकत्वं असाध्यमिति स्वाभाविकसर्वकल्याणगुणाश्रयत्वमप्यत्र वर्णनीयमवश्यम्, येषु च प्रतिनियतगुणग्रहणेनोपासनविषयोऽनन्तर पादे विचारयिष्यन्ते। छान्दोग्ये प्रकृतसूत्र इव, 'सर्वैर्जरामाप्नोति प्रध्वंसते वा, किं ततोऽतिशिष्यते'

ब्रह्म उभयलिङ्गम् उभयलक्षणमभिधीयते ; निरस्तनिखिलदोषत्वकल्याणगुणाकरत्वलक्षणोपेतमित्यर्थः । (छा. ८-१ ५) "अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः", (वि. पु. ६-५-८४) "समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ स्वशक्तिलेशोद्धृतभूतसर्गः......तेजोबलैश्वर्यमहावबोधसुवीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः । परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयः सन्ति परावरेशे", (वि. पु. १-२२-५३) "समस्तहेयरहितं विष्ण्वाख्यं परमं पदम्" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः उभयलक्षणं हि ब्रह्म अवगतम् ॥ ११ ॥

भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् । ३ । २ । १२ ।

यथा जीवस्य प्रजापतिवाक्यावगतापहतपाप्मत्वाद्युभयलिङ्गस्यापि देवादिदेहयोगरूपावस्थाभेदादपुरुषार्थयोगः, तथा अन्तर्यामिणः परस्यापि स्वतोऽपहतपाप्मत्वाद्युभयलिङ्गस्य तत्तद्देवादिशरीरयोगरूपावस्थाभेदादपुरुषार्थयोगोऽवर्जनीय इति चेत्—तन्न ; प्रत्येकमतद्वचनात्- (बृ. माध्य. ६-७) "यः पृथिव्यां तिष्ठन् य आत्मनि तिष्ठन्" इत्यादिषु प्रतिपर्यायम्— "स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः" इत्यन्तर्यामिणोऽमृतत्ववचनेन तत्रतत्र स्वेच्छया नियमनं कुर्वतः तत्तत्संबन्धप्रयुक्तापुरुषार्थप्रतिषेधात् । जीवस्य तु तत्स्वरूपं तिरोहितमिति, (शारी. ३-२-४) "पराभिध्यानात्तु तिरोहितम्" इत्यत्रोक्तम् ॥

नतु स्वेच्छया कुर्वतोऽपि तत्तद्वस्तुस्वभावायत्तापुरुषार्थसंबन्धोऽवर्जनीय इत्युक्तम् ॥

इति शरीरापाये ब्रह्मापायरूपदोषमाशंक्य, 'नास्य जरयैतज्जीर्यती'त्यादिना निर्दोषत्वमुक्त्वा अपहतपाप्मेत्यादिना तदुपपादनस्य कृतत्वात् तद्वाक्यं प्रथमतो गृह्णाति अपहतपाप्मेति ।

वस्तुस्वभावायत्तो दोष इति पूर्वपक्षस्य प्रथमसूत्रेणैव परिहृतत्वे द्वितीयसूत्रोत्थानायोगात्, द्वितीयसूत्रे प्रत्येकमिति पदस्वारस्यात् तत्रैव परिहारस्याभिमेततया युक्तत्वाच्च भाष्ये द्वितीयसूत्र एव तत्परिहारो दर्शयिष्यते । द्वितीयसूत्रप्रवृत्तिरेवम्—'नास्य जरयैतज्जीर्यति, न वधेनास्य हन्यते, अपहतपाप्मा विजरः' इत्यादिकं ब्रह्मजीवोभयसाधारणम् । एवञ्च जीवे तत्तदवस्थानिबन्धनदोषाश्रयत्वतदभावयोर्दशाभेदेन स्वीकारवत् ब्रह्मण्यपि स्वीकारः कुतो नेति । ननु जीवस्य बद्धावस्थाया दुष्टता, मुक्तावस्थाया तदभाव इति प्रतिजीवं दशाभेदः सुवचः । ब्रह्म तु कदापि निर्दुष्टं न भवेत् ; सर्वदैव विविधबद्धजीवसद्भावेन तत्तद्वस्तुसम्बन्धस्य ब्रह्मणि सदैव सत्त्वात् । न च—प्रकृतिविशेषो दोषः, परमपदे च तदभाव इति भेदवर्णनेऽपि कदापि ब्रह्मणो निर्दोषत्वप्रसक्तिरिति चेत्—सत्यम्—दुष्टवस्तुसंबन्धस्यावर्जनीयत्वात् जीवापेक्षया ब्रह्मणि दोषातिशयोऽस्त्येवेति पूर्वपक्ष्याशयः । **प्रत्येकम्** प्रतिपर्यायम् तत्तत्स्थानस्थितिदशायामेव **अतद्वचनात्** मरणादिहेयाभाववचनात्. सुबालोपनिषदि अपहतपाप्मत्वस्य कारणत्वसूचनाच्च पाप्मायत्तमेव दुष्टत्वम्, न वस्तुस्वभावायत्तमित्यवगम्यते । अन्यथा मुक्तस्यापि, 'कामान्नी कामरूप्यनुसंचरन्' इति सञ्चारे पुनर्बन्धापत्तिः । अतो वस्तूनां स्वभावतो निर्दोषपुरुषान् प्रत्यनुकूलत्वमेव स्वभाव इति ज्ञायते । एवं सूत्रदर्शितमर्थं प्रश्नोत्तरमुखेनाह नन्वित्यादिना ॥ १२ ॥

नैतद्युक्तम्। न ह्यक्चिद्वस्त्वपि स्वभावतोऽपुरुषार्थस्वरूपम्, कर्मवश्यानां तु कर्मस्वभावानुगुण्येन परमपुरुषसङ्कल्पादेकमेव वस्तु कालभेदेन पुरुषभेदेन च सुखाय दुःखाय च भवति। वस्तुस्वरूपप्रयुक्ते तु तादृप्ये, सर्वे सर्वदा सर्वस्य सुखायैव दुःखायैव वा स्यात्। न चैवं दृश्यते। तथा चोक्तम् (वि पु २ ६ ४६ ४७-४८) "नरकस्वर्गसंज्ञे वै पापपुण्ये द्विजोत्तम। वस्त्वेकमेव दुःखाय सुखायेर्ष्यागमाय च। कोपाय च यत, तस्माद्वस्तु वस्त्वात्मकं कुत। तदेव प्रीतये भूत्वा पुनर्दुःखाय जायते। तदेव कोपाय यत' प्रसादाय च जायते। तस्मात् दुःखात्मकं नास्ति न च किंचित् सुखात्मकम्" इति। अतो जीवस्य कर्मवश्यत्वात् तत्तत्कर्मानुगुण्येन तत्तद्वस्तुसम्बन्ध एवापुरुषार्थस्स्यात्, परस्य तु ब्रह्मण स्वाधीनस्य स एव सम्बन्ध तत्तद्विचित्रनियमनरूपलीलारसायैव स्यात्॥ १२॥

अपिचैवमेके। ३। २। १३॥

अपिच एके शाखिन एकस्मिन्नेव देहसंयोगे जीवस्यापुरुषार्थम्, परस्य तु तदभाव नियमनरूपैश्वर्यायत्तदीप्तियोग च स्पष्टशब्देनाधीयते, (मु ३ १ १) "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते। तयोरन्य पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति" इति॥१३॥

अथ स्यात्—(छा ६ ३ २) "अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" इति प्रत्यगात्मकजीवानुप्रवेशपूर्वकं नामरूपव्याकरणमिति ब्रह्मणोऽपि तदात्मभूतस्य देवमनुष्यादिरूपवत्त्व तन्नामभाक्त्व चास्ति। ततश्च "ब्राह्मणो यजेत" इत्यादिविधिनिषेधशास्त्रगोचरत्वेन कर्मवश्यत्वमवर्जनीयमिति—तत्राह—

अरूपवदेव हि तत् प्रधानत्वात्। ३। २। १४॥

देहादिशरीरानुप्रवेशे तेनतेन रूपेण युक्तमप्यरूपवदेव तत्—ब्रह्म रूपरहिततुल्यमेव। जीववत् शरीरित्वनिबन्धन कर्मवश्यत्वमस्य न विद्यत इत्यर्थ। कुतः? निर्वाहकत्वेन प्रधानत्वात्। (छा ८ १४ १) "आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म" इति सर्वानुप्रवेशेऽपि नामरूपकार्यास्पर्शेन नामरूपयोर्निर्वोढृत्वमेव ब्रह्मण प्रतिपादयति॥ ननु तच्छरीरकत्वेन तदन्तर्यामित्वे कथमरूपवदिति रूपसंबन्धरहिततुल्यत्वमुच्यते? इत्यत्र—यथा

अमृत इति पदेनान्तर्यामिब्राह्मणे सूचितमर्थं सुस्पष्टयितुम् अपिचेति सूत्रम्। स्थित्यदनाभ्यामिति सूत्र सभोगभोक्तृत्वाप उपक्रान्तसूत्रसर्वसिद्धार्थं हेतुतया मदर्थ तत्र जीवातिरेकस्थापकम्॥ १३॥

एवमकर्मवश्यत्वादेव निर्दुष्टत्वे कथिते कर्मवश्यत्वमेव ब्रह्मणि शंकते अथस्यादिति। प्रागुक्तकर्मवश्यत्वाक्षेप इह। अरूपवत्। न विद्यते रूपं यस्य तदरूपम्, अरूपेण तुल्यमरूपवदिति वतिप्रत्यय। तेन रूपभाक्त्वेऽपि रूपकार्याभावादरूपतुल्यत्वमुच्यते। ननु जीवमिव स्वात्मानमपि रूपभाजं कुर्वन् ब्रह्म रूपकार्यमपि लिप्सत एव, अन्यथा वैषम्यादिति शंकते नन्विति। यत् रूपवैशिष्ट्यकार्यं तस्य न भवति, तदर्थमेव रूपं स्वस्मै कल्पयतीति युज्येत, कार्यस्य सुखदुःखात्मकस्य तु देहा-

जीवस्य तत्तज्ज्ञन्यसुखदुःखभाक्त्वेन तद्रूपसंबन्धः, तथातदभावात् परस्यारूपवत्त्वम् । विधिनिषेधशास्त्राण्यपि कर्मवश्यमेवाधिकुर्वन्ति । तस्मादरूपतुल्यमेव परं ब्रह्म । ततश्चान्तर्यामिरूपेणावस्थितमपि ब्रह्म निरस्तनिखिलदोषत्वकल्याणगुणाकरत्वरूपोभयलिङ्गमेव ॥ १४ ॥

ननु च, (तै. आन. १-१) "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यादिभिर्निर्विशेषप्रकाशैकस्वरूपं ब्रह्मावगम्यते। अन्यत्तु सर्वज्ञत्वसत्यसङ्कल्पत्वजगत्कारणत्वसर्वान्तरात्मत्वसत्यकामत्वादिकं (बृ. ४-३-६) "नेतिनेति" इत्यादिभिः प्रतिषिध्यमानत्वेन मिथ्याभूतमित्यवगन्तव्यम्; तद् कथं कल्याणगुणाकरत्वनिरस्तनिखिलदोषत्वरूपोभयलिङ्गत्वं ब्रह्मण इति—अत आह—

प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् । ३ । २ । १५ ॥

यथा, (तै. आन १-१) "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यादिवाक्यावैयर्थ्यात् प्रकाशस्वरूपत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपगम्यते—तथा सत्यसङ्कल्पत्वसर्वज्ञत्वजगत्कारणत्वसर्वात्मकत्वनिरस्तनिखिलाविद्यादिदोषत्वाद्यभिधायिवाक्यावैयर्थ्यादुभयलिङ्गमेव ब्रह्म ॥ १५ ॥

आह च तन्मात्रम् । ३ । २ । १६ ॥

किञ्च, (तै आन. १-१) "सत्यं ज्ञानमनन्तम्" इत्यादिवाक्यं ब्रह्मणः प्रकाशस्वरूपतामात्रं प्रतिपादयति; नान्यत् सत्यसङ्कल्पत्वादिकं वाक्यान्तरावगतं निषेधति।

स्वस्य स्वाहितकरणायोगात् न तदर्थं रूपवत्त्वम् । स्वपर्यन्तरूपकरण तु स्वसत्ताधीनसत्ताकत्वं सर्वस्य व्यञ्जयितु स्वस्य सर्वशोपास्यत्वाराध्यत्वादिसिद्धये चेत्येवं विमृश्यम् । कर्मवश्यमेवेति । लोके शास्यशासकयोर्भेदस्य स्पष्टत्वाच्च न स ब्राह्मणादिपदैः स्वात्मानमेव गृहीत्वा शासितुमर्हति । शास्यस्यैव च विधिनिषेधगम्यफलकत्वस्यमित्यकर्मवश्यमेव ब्रवीति भावः । तस्मात् विधिनिषेधाविषयत्वात् ॥ १४ ॥

सिद्धान्तिसमततत्त्वहितपुमर्थयाथात्म्यनिरूपकमिदमुभयलिङ्गाधिकरणम् अत्राधिकरणमालायां नायकरत्नम् । अत्र ब्रह्मणो निर्दोषत्वं स्थापितम्—अथापि गुणाकरत्वाभावादुभयलिंगत्वाभावं शंकते ननुचेति । नन्वधिकरणपूर्वपक्षी किमद्वैती, अन्यो वा । आद्ये हेयवस्तुसंबन्धात् जीववत् परस्यापि सदोषत्वं स्यादिति भेदग्रहणेन पूर्वपक्षः कृतो न युज्यते । नान्त्य., प्रकृतनिष्प्रत्यूहशंकाया अन्येन कर्तुमशक्यत्वात् ॥ उच्यते । जीवब्रह्मभेदधीपूर्वकमेव पूर्वपक्षे प्रवृत्ते स्वयमुभयलिङ्गत्वं स्थापयन् बादरायणः, तस्य पूर्वपक्षस्य मृषावादिना क्रियमाणं परिहारं खण्डयितुं प्रकाशवच्चेत्यादिसूत्रजातं निबबन्ध । तत् तदनुगुणमवतार्य भाष्ये व्याख्यायते । अद्वैतिक्रियमाण. पूर्वपक्षपरिहारस्तावदेवम्—ब्रह्मणः सदोषत्वं यदिदमापाद्यते, तत् शुद्धे, बद्धे वा । अन्त्यमिष्टम्, किंतु न परमार्थतः । आद्यं तु न, तदा सर्वस्यैवाभावात् सर्वकारणत्वाद्गुणाकरत्वप्रसक्त्यभावात् निर्दोषत्वमात्रसत्त्वेनोभयलिङ्गत्वायोगादिति ॥ १५ ॥

ननु ज्ञानमिति ज्ञानस्वरूपत्वकथनात् ज्ञानगुणकत्वाभावे सिद्धे सर्वज्ञत्वसत्यसङ्कल्पत्वतन्मूलजगत्कारणत्वाद्यभावः उक्तप्राय इति गुणकत्ववचनानि अन्यथा नेयानीत्यत्राह आह च तन्मात्रमिति । ज्ञानस्वरूपतामात्रमाह, ज्ञानगुणकत्वं न व्यवच्छिनत्ति । तत्सदसद्भावविषये पुनरुदासीनं तद् वाक्यम् ।

(बृ २-३-६) "नेतिनेति' इति च निषेधस्य विषयोऽनन्तरमेव वक्ष्यते ॥ १६ ॥

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते । ३ । २ । १७ ॥

दर्शयति च वेदान्तगण कल्याणगुणाकरत्वं निरस्तनिखिलदोषत्वं च—(श्वे ६ ७-८) "तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतम् । स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः । न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च", (मु १ १ ९) "यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः", (तै आन ८ १) "भीषाऽस्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः", "स एको ब्रह्मण आनन्दः", (तै आ ९ १) "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चनेति", (श्वे ६ १९) "निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्' इत्यादि । स्मर्यते च—(गी १० ३) "यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम्", (गी १० ४२) "विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्", (गी ९-१०) "मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् । हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्धि परिवर्तते", (गी १५ १७) "उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः", (वि पु ५ १ ४७-४८) "सर्वज्ञः सर्वकृत् सर्वशक्तिज्ञानबलर्द्धिमान् । अन्यूनश्चाप्यवृद्धिश्च स्वाधीनो नादिमान् वशी । क्लमतन्द्रीभयक्रोधकामादिभिरसंयुतः । निरवद्यः परः प्राप्तेर्निरधिष्ठोऽक्षरः क्रमः" इत्यादि ।

अतः सर्वत्रावस्थितस्यापि ब्रह्मण उभयलिङ्गत्वात् तत्तत्स्थानप्रयुक्ता दोषा न परं ब्रह्म स्पृशन्ति ॥ १७ ॥

च सर्वज्ञः सर्वविदित्यादिश्रुतिविरोधाच्च अस्माभिस्तावत्तात्पर्यकल्पनमशक्यम् । अज्ञत्वव्यवच्छेदमात्रेण च चरितार्थत्वमिति । ननु नेतिनेतीति वाक्यैकण्ठ्याय तावत्तात्पर्यकल्पनेत्याह नेतीति ॥ १६ ॥

दर्शयति चाथो । अथो इति कार्त्स्न्ये । कृत्स्नो वेदान्त इत्यर्थः । ननु प्रथमसूत्रे सर्वत्रह्णीसूचकमेवेदमिति किमनेन सूत्रेण ॥ उच्यते । कल्याणगुणाकरत्वे सर्वत्राभिहितेऽपि निर्गुणमित्यादिना तन्निषेधस्यापि श्रुततया तदन्यथासिद्धमिति शङ्कायाम्—आदरेण श्रुतिस्मृतिभिरपूर्वतया विहितानां गुणानां निषेधायोगात् उत्सर्गापवादन्यायेन सामान्यनिषेधो विहितव्यतिरिक्तविषयकः, तथा विशेषनिषेधानामपि श्रुतिस्मृतिष्वगमात् सामान्यविशेषन्यायेन सामान्यनिषेधस्य तत्रोपसंहारश्चेति अंशद्वयज्ञापनार्थं सूत्रमिति । दर्शयतीत्यस्य गुणान् विदधाति, विशेषनिषेधञ्च करोतीत्यर्थः । परः प्राप्तेः प्राप्तिकाष्ठाभूतः । निरधिष्ठः आधारनिरपेक्षः । क्रमः "वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः" इति पाणिनिसूत्रात्, अप्रतिबन्ध उत्साहः स्फीततेत्यर्थत्रयमस्ति । तद्वान् इति श्रीविष्णुचित्तीये । उपरितनसूत्रसंगमनानुगुणतया प्रकृतमर्थं निगमयति अत सर्वत्रेति । निर्गुणपदव्यवच्छेद्यं न गुणाकरत्वम्, किन्तु हेयगुणवत्त्वमित्यर्थः ॥ १७ ॥

ननु जलसूर्यचन्द्रदृष्टान्तोपन्यासात् ब्रह्मण उपाधिभूतपदार्थसंबन्धो नास्तीति जिज्ञापयिषितमित्य-

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् । ३ । २ । १८ ॥

यतो नानाविधेषु स्थानेषु स्थितस्यापि परस्य ब्रह्मणो न तत्प्रयुक्तदोषभाक्त्वम्, अत एव जलदर्पणादिप्रतिबिम्बितसूर्यादिवत् परमात्मा तत्रतत्रावस्थितोऽपि निर्दोष इति शास्त्रेषूपमा क्रियते—(याज्ञ. ३-१४४) "आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् । तथात्मैको ह्यनेकस्थो (स्तु) जलाधारेष्विवांशुमान् ॥", (अमृतबिं) "एक एव हि भूतात्मा भूतेभूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्" इत्यादिषु ॥ १८ ॥

अत्र चोदयति—

अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् । ३ । २ । १९ ॥

तुशब्दश्चोद्यं द्योतयति । अम्बुवदिति सप्तम्यन्तात् वतिः । अम्बुदर्पणादिषु यथा सूर्यमुखादयो गृह्यन्ते, न तथा पृथिव्यादिषु स्थानेषु परमात्मा गृह्यते । अम्ब्वादिषु हि सूर्यादयो भ्रान्त्या तत्रस्था इव गृह्यन्ते ; न परमार्थतस्तत्रस्थाः । इह तु (बृ. माध्यं. ६-७) "यः पृथिव्यां तिष्ठन्...योऽप्सु तिष्ठन्...य आत्मनि तिष्ठन्" इत्येवमादिना परमार्थत एव परमात्मा पृथिव्यादिषु स्थितो गृह्यते । अतः सूर्यादेरम्बुदर्पणादिप्रयुक्तदोषाननुषङ्गः तत्रतत्र स्थित्यभावादेव । अतो न तथात्वम्—दार्ष्टान्तिकस्य न दृष्टान्ततुल्यत्वमित्यर्थः ॥ १९ ॥

वगम्यते इत्यत्राह अत एव चेति । सूर्याद्युपमा च दोषाभावादेव=औपाधिकाकाराभाववत्त्वमूलिकैवेत्यर्थः । सूर्यकपदस्यार्थमाह प्रतिबिम्बितसूर्येति । आदिना आकाशग्रहणमभिप्रेतम् । अत एव, आकाशमेकमित्युदाह्रियते । सूर्यकादिवदित्येतदनन्तरं सूत्रे इतिशब्दोऽध्याहार्यः, अन्यथा उपमाशब्दानन्वयात् । सूर्यकादिवदितिरुच्यमाना उपमेत्यर्थः । भूतात्मा सर्वप्राण्यन्तर्यामी ॥ १८ ॥

चोद्यं द्योतयतीति । पूर्वोक्तव्यवच्छेदो हि तुशब्दार्थः ; पूर्वं सिद्धान्तिनोक्तस्य व्यवच्छेदे सति चोद्यद्योतनमेव कृतं भवतीति । यथाऽम्बुनि अविद्यमानस्य सूर्यस्य ग्रहणम्, तथा पृथिव्यादावविद्यमानस्य ब्रह्मणो ग्रहणमित्यस्याभावात् विद्यमानस्यैव ग्रहणात् न ब्रह्मणि सूर्यवन्निर्दोषत्वरूपं सूर्यसादृश्यमिति सूत्रार्थः । तथाच पृथिव्यादेः पारमार्थ्ये जलाद्यसंबन्धिसूर्यतौल्यस्यायोगात् सूर्यस्येव ब्रह्मणो वस्तुसंबन्धाभाव एव विवक्षितः ; स च पृथिव्याद्यपारमार्थ्य एव सुवच इति जगन्मिथ्यात्व-सर्वगुणराहित्यादिसिद्धिरिति पूर्वपक्ष्याशयः ॥ असंबन्धित्वं विवक्षितं चेत्, आकाशतौल्यं कथमुपपाद्यमिति चेत्—सूत्रे आदिपदेन चन्द्रग्रहणमेव पूर्वपक्षी मन्यते । अत एवाकाशाघटितविषयवाक्योदाहरणं शाङ्करे इति द्रष्टव्यम् । आकाशं प्रदर्श्य पूर्वपक्षे उभयसामञ्जस्याभावोऽनन्तरसूत्र एवोद्घाटनीय इति । तत्रापि शाङ्करे दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकरूपोभयेत्याद्यर्थान्तरवर्णनं कृतमयुक्तमित्यन्यदेतत् ॥ १९ ॥

ज्ञानत्ववादः ज्ञानगुणकत्वादिनिरासाय न भवतीति, निर्गुणत्वादिवादः कल्याणगुणनिरासाय न भवतीति च पूर्वं ज्ञापितम् ; अथेदम् । सूर्यादिदृष्टान्तवर्णनं तावत् आपाद्यमानस्य कस्यचिदनिष्टस्य निवर्तनार्थमिति सर्वसंमतम् । निवर्त्यमनिष्टञ्च पृथिव्यादिसंबन्धित्वमेवेति न युक्तम्—आकाशदृष्टान्तस्य, वस्तुतः तत्संबन्धि-

परिहरति—

वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेव दर्शनाच्च । ३ । २ । २० ॥

पृथिव्यादिस्थानान्तर्भावात् स्थानिनः परस्य ब्रह्मणः स्वरूपतो गुणतश्च पृथिव्यादिस्थानगतवृद्धिह्रासादिदोषभाक्त्वमत्र सूर्यादिदृष्टान्तेन निवर्त्यते । कथमिदमवगम्यते ? उभयसामञ्जस्यादेवम्—उभयदृष्टान्तसामञ्जस्यादेवमिति निश्चीयते । "आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग् भवेत्", 'जलाधारेष्विवांशुमान्" इति दोषवत्स्वनेकेषु वस्तुषु वस्तुतोऽवस्थितस्याकाशस्य, वस्तुतोऽनवस्थितस्यांशुमतश्चोभयस्य दृष्टान्तस्योपादानं हि परमात्मनः पृथिव्यादिगतदोषभाक्त्वनिवर्तनमात्रे प्रतिपाद्ये समञ्जसं भवति । घटकरकादिषु यथा वृद्धिह्रासभाक्षु पृथक्पृथक् सयुज्यमानमप्याकाशं वृद्धिह्रासादिदोषैर्न स्पृश्यते—यथा च जलाधारेषु विषमेषु दृश्यमानोंऽशुमान् तद्गतवृद्धिह्रासादिभिर्न स्पृश्यते—तथाऽयं परमात्मा पृथिव्यादिषु नानाकारेष्वचेतनेषु, चेतनेषु च स्थितः तत्तद्गतवृद्धिह्रासादिदोषैरसंस्पृष्टः सर्वत्र वर्तमानोऽप्येक एव—अस्पृष्टदोषगन्धः कल्याणगुणाकर एव । एतदुक्तं भवति—यथा जलादिषु वस्तुतोऽनवस्थितस्यांशुमतो ह्रस्वभावात् जलादिदोषानभिष्वङ्गः, तथा पृथिव्यादिष्ववस्थितस्यापि परमात्मनो दोषप्रत्यनीकाकारतया दोषहेत्वभावाच्च दोषसंबन्धः—इति । दर्शनाच्च—दृश्यते चैवं सर्वात्मना साधर्म्याभावेऽपि विवक्षितांशसाधर्म्यात् दृष्टान्तोपादानम्, सिंह [illegible] माणवक

इत्या तत्प्रयोगात् । अत्र सूर्याकाशोभयविधदृष्टान्तानुगुण्यायात निवर्त्यत्वाभिमतो धर्मः वृद्धिह्रासभाक्त्वरूप एवेति ज्ञापयन् इत्याह वृद्धीति । अन्तर्भावादित्यस्य अन्तर्भावप्रयुक्तमित्यर्थः । पृथिव्याद्यन्तःस्थितिबलात् प्रतीयमानं यत् ब्रह्मणि वृद्धिह्रासादिदोषभाक्त्वम्, तदेव सूर्यादिनिरूपितं सादृश्यम्, तदेवौपाधिकत्वेन वस्तुतोऽनवस्थितत्वेन च प्रकृते विवक्षितम्, न तु पदार्थासंबन्धित्वादि, सूर्यस्य जलासंबन्धित्वेऽपि आकाशस्य घटादिसंबन्धित्वात् असंबन्धित्वस्योभयदृष्टान्तानुगतत्वाभावात् । वृद्धिह्रासभाक्त्वग्रहणे चोभयसामञ्जस्यादेवमवगम । न केवलमुभयसामञ्जस्यात्, दृष्टान्तयैवम्=पृथिव्यादिसंबन्धिन आकाशस्यैव दृष्टान्तता तर्हि युक्ता, न तु सूर्यस्येति न, किञ्चिदंशवैषम्येऽपि विवक्षितांशसाम्यमादाय दृष्टान्तनिदर्शनस्य बहुलं दर्शनादिति सूत्रार्थः । एवञ्च सूत्रे तथात्वमिति पूर्वसूत्रस्थपदमनुषज्य तथात्वं सूर्यादिसादृश्यं तावत् वृद्धिह्रासाभिभाक्त्वमित्यर्थं सुग्रीकर । निवर्त्यते इति भाष्यमर्थलभ्याशकथनमिति स्यात् । अतो नाध्याहारक्लेशोऽपि । वृद्धिह्रासावित्यप्रयुज्य भाक्त्वमित्यधिकप्रयोगः उपाधिगतौ तौ आरोपवशाद् भजति, न तु तौ वस्तुत इति ज्ञापनाय । एक एवेति श्लोकस्थपदम्, तद्व्याख्यानम् अस्पृष्टदोषेत्यादि । श्लोके पृथगिति बहुधेति चैव श्रवणात् वृद्धिह्रासपदाभावात् उपाधिगतो भेद आकाशादौ यथाऽऽरोपित तथा भगवत्येवार्थवर्णनसंभवेऽपि सूत्रे वृद्धिह्रासकथनं भेदकाकारपुरस्सरमेव भेदस्य भावत्वात् । आरोपितत्वमतिदार्ढ्याय जलसूर्यदृष्टान्तकथनम् । असंबन्धित्वेऽपि यथारोप, संबन्धित्वे हि स कैमुत्यसिद्ध इति ज्ञापयितुं द्विरुक्तिरिति एतदुक्तं भवतीति । जगन्मिथ्यात्ववादे तु न दृष्टान्तसामञ्जस्यम्, आकाशवत्

इत्यादौ। अतः स्वभावतो निरस्तनिखिलाज्ञानादिदोषगन्धस्य समस्तकल्याणगुणाकरस्य पृथिव्यादिस्थानतोऽपि न दोषसंभवः ॥ २० ॥

अथ स्यात्—(बृ. ४-३-१) "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तञ्च" इति प्रकृत्य समस्तं स्थूलसूक्ष्मरूपं प्रपञ्चं ब्रह्मणो रूपत्वेन परामृश्य, (बृ. ४-३-६) "तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपम्, यथा माहारजनं वासः" इत्यादिना आकारविशेषं चाभिधाय, (बृ ४-३-६) 'अथात आदेशो नेति नेति; न ह्येतस्मादितिनेत्यन्यत् परमस्ति" इति सर्वं प्रकृतं ब्रह्मणः प्रकारमितिशब्देन परामृश्य तत् सर्वं प्रतिषिध्य, 'सर्वविशेषाधिष्ठानं सन्मात्रमेव ब्रह्म; विशेषास्त्वेवंविधं स्वस्वरूपमजानता ब्रह्मणा कल्पिताः' इति दर्शयति। अतः कथमुभयलिङ्गत्वं ब्रह्मण इति—अत्राह—

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः। ३। २। २१॥

नैतदुपपद्यते, यद् ब्रह्मणः प्रकृतविशेषवत्त्वं नेतिनेति इति प्रतिषिध्यत-इति; तथा सति भ्रान्तजल्पितायमानत्वात्। न हि ब्रह्मणो विशेषणतया प्रमाणान्तराप्रज्ञातं सर्वं तद्विशेषणत्वे-

---

सूर्यवच्च घटादीनां जलस्य च वास्तवत्वात्। कश्चित् संबन्धोऽप्यस्ति, कश्चिन्नास्तीत्येतावत एव वैषम्यात्। तत् सिद्धं जगतो नित्यानुकूलत्वात् पूर्वोक्तादिव, ब्रह्मगतात् स्वभावविप्रकर्षादपि ब्रह्मणि न हेयगन्ध इति ॥

यदुक्तं विहितव्यतिरिक्तविषयो निषेध इति, तत्र—विहितस्यैव विशिष्य मूर्तामूर्तब्राह्मणे निषेधात्। अतो निर्विशेषमेव तत्त्वमिति शङ्कां दर्शयति अथस्यादिति। मूर्तामूर्तब्राह्मणे मूर्तत्व-मर्त्यत्व-स्थितत्व-सत्त्वरूपधर्मचतुष्कवत्त्वेन पृथिव्यप्तेजांसि, अमूर्तत्व-अमृतत्व-यत्त्व-त्यत्वरूपचतुष्टयवत्त्वेन च वाय्वन्तरिक्षे निर्दिश्य, पृथिव्यादित्रयरसत्वेनादित्यमण्डलं वाय्वन्तरिक्षरसत्वेन तत्रत्यपुरुषं चाभिधाय, तथैवाध्यात्मं प्राणहार्दाकाशातिरिक्तांशं मूर्तत्वादिचतुष्कवत्त्वेन, प्राणहार्दाकाशौ अमूर्तत्वादिचतुष्कवत्त्वेन, अक्षि अध्यात्ममूर्तादिरसत्वेन, तत्रत्यपुरुषं प्राणाद्यमूर्तरसत्वेन च प्रतिपाद्य, एवमुभयरूपस्य पुरुषस्य विग्रहं कौसुम्भवस्त्र-पाण्डुकम्बल-इन्द्रगोप-अग्निज्वाला-विद्युत्समानवर्णं इति च प्रथमं स्वरूपि। अथ, 'अथात आदेशो नेति नेती'ति वाक्येन पूर्वोक्तरूपवत्त्वस्यैव निषेधः कृत इति निष्प्रपञ्चं ब्रह्मेति ज्ञायत इत्याशयः। माहाराजनम्। महारजनं कुसुम्भ इति टीका। हरिद्रेति कल्पतरावुक्तत्वेऽपि, 'नैघण्टुकास्तु महारजनं कुसुम्भमाहुः' इत्युक्तं परिमले। न ह्येतस्मात् इति नेति अन्यत् परमस्तीति। इति न—उक्तरूपविशिष्टं न इत्युच्यमानादेतस्मादन्यत् किमपि नास्तीति पूर्वपक्ष्यर्थः। यत् मूर्तामूर्तरूपद्वय विग्रहवत्त्वं चोक्तम्, ईदृशाचेतनमात्रप्रकारकं न, किंतु चेतनप्रकारकमपीति भूयोंऽशकथनाय, अथात आदेशो नेतीत्यारम्भ इति उत्तरवाक्यस्य स्पष्टमवगमात् इति नेत्यस्य प्रकृतरूपमात्रवत्त्वेत्यर्थ इति सिद्धान्तमाह प्रकृतेति। एतावत्त्वं परिच्छिन्नत्वम् प्रकृतमात्रवत्त्वम्। 'ये ..विशेषाः प्रकृताः तद्विशिष्टतया . इयत्ता' इति, 'इयत्ता प्रकृता' इति च भाष्यात् प्रकृतैरेतावत्त्वमिति, प्रकृतमेतावत्त्वमिति च विग्रहो लभ्यते। उपरि विशेषान्तरवर्णनाभावेऽपि प्रकृतावाच्यमियत्तानिषेधपरमेव वक्तव्यमिति दर्शयति न हीति।

नोपदिश्य पुनस्तदेवानुन्मत्तः प्रतिषेधति । यद्यपि निर्दिश्यमानेषु केचन पदार्थाः प्रमाणान्तरप्रसिद्धा —तथापि तेषां ब्रह्मणः प्रकारत्वमप्रज्ञातमेव, इतरेषां तु स्वरूपं ब्रह्मणः प्रकारत्वं चाज्ञातम् । अतस्तेषामनुवादासंभवात् अत्रैवोपदिश्यन्ते । अतस्तन्निषेधो नोपपद्यते । यस्मादेवम्, तस्मात् प्रकृतैतावत्त्वं ब्रह्मणः प्रतिषेधतीदं वाक्यम् । ये ब्रह्मणो विशेषाः प्रकृताः, तद्विशिष्टतया ब्रह्मणः प्रतीयमाना इयत्ता नेतिनेति इति प्रतिषिध्यते । नेतिनेति—नैव नैवम्=उक्तप्रकारमात्रविशिष्टं न भवति ब्रह्म । उक्तप्रकारविशिष्टतया या ब्रह्मण इयत्ता प्रकृता, साऽत्र इति-शब्देन परामृश्यत इत्यर्थः ॥ यतश्च निषेधानन्तरं ब्रह्मणो भूयो गुणजातं ब्रवीति, अतश्च प्रकृतविशेषणयोगित्वमात्रं ब्रह्मणः प्रतिषेधति । ब्रवीति हि भूयो गुणजातम्, (बृ ४-३ ६) “न ह्येतस्मादितिनेत्यन्यत् परमस्ति । अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति, प्राणा वै सत्यम्; तेषामेष सत्यम्” इति । अयमर्थः —नेतिनेति यद्ब्रह्म प्रतिपादितम्, तस्मादेतस्मादन्यद्वस्तु परं न ह्यस्ति=ब्रह्मणोऽन्यत् स्वरूपतो गुणतश्चोत्कृष्टं नास्तीत्यर्थः (१) । तस्य च ब्रह्मणः सत्यस्य सत्यमिति नामधेयम् । तस्य च निर्वचनम्, “प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्” इति । प्राणशब्देन प्राणसाहचर्यात् जीवाः परामृश्यन्ते । ते तावत् सत्यम्, वियदादिवत् स्वरूपान्यथाभावरूपपरिणामाभावात् । तेषामेष सत्यम्—तेभ्योऽप्येष परमपुरुषः सत्यम्—जीवानां कर्मानुगुण्येन ज्ञानसङ्कोचविकासौ विद्येते, परमपुरुषस्य त्वपहतपाप्मनस्तौ न विद्येते, अतस्तेभ्योऽप्येष सत्यम् ॥ अतश्च एवं वाक्यशेषोदितगुणजातयोगात् नेतिनेति इति ब्रह्मणः सविशेषत्वं न प्रतिषिध्यते, अपि तु पूर्वप्रकृतेयत्तामात्रम् । अत उभयलिङ्गमेव परं ब्रह्म ॥ २१ ॥

ब्रह्मणः प्रमाणान्तरागोचरत्वेन तत्सम्बन्धितया मूर्तामूर्तादिरूपानुवादेन तन्निषेधासमर्थात् प्रकृतेयत्ताप्रतिषेध उक्तः, तदेव प्रमाणान्तरागोचरत्वं द्रढयति—

तदव्यक्तमाह हि । ३ । २ । २२ ॥

इत्यर्थ इति, इति सूत्रपूर्वखण्डार्थ इत्यर्थः । उत्तरखण्डकथनमपि हेतुरित्याह यतश्चेति । सूत्रे तत इत्यस्य प्रतिषेधानन्तरमित्यर्थः । भूय उक्तादधिकम्, अचेतनस्वरूपवत्त्वादधिकं चेतनस्वरूपवत्त्वम् । निर्विशेषत्वमभिमतं चेत्—पश्चात् रूपान्तरोक्तिर्विरुध्येत । नह्यीति वाक्ये अन्यत् परमिति पदद्वयसत्त्वाद उत्कृष्टमन्यन्नास्ति, सर्वमन्यन्निकृष्टम्, अतश्चेतनाचेतनस्वरूपवदिदमेवेति वाक्यार्थः । तेषामित्युक्तप्राणेषु ब्रह्मणोऽनन्तर्भावात् निर्धारणषष्ठ्ययोगात् तेभ्य इति व्याख्यातम् । नेतिनेतीति वीप्सा आदरातिशयात् । (बृ ६-४-२२) 'स एष नेति नेत्यात्मा'इति वाक्ये नेतिनेतीत्यस्य तु तदुत्तरवाक्यानुरोधात् चेतनाचेतनविलक्षण इत्यर्थः ॥ २१ ॥

जीवब्रह्मणोरभेदे जीवस्य स्वं प्रति स्वप्रकाशत्वात् ब्रह्मापि जीवं प्रति व्यक्तमेवेति प्रपञ्चे जीवसम्बन्धित्वावगमे लोकसिद्धे ब्रह्मसम्बन्धित्वमपि ज्ञातमेवेति तमसत्वाद निरसितुं तस्य जीवातिरेकात् सर्वैर्वाऽव्यक्तत्वमाह तदव्यक्तमिति, तदनात्मनि ब्रह्म इति । आदिना विग्रहपरिग्रहः ॥ २२ ॥

तत्—ब्रह्म प्रमाणान्तरेण न व्यज्यते। आह हि शास्त्रम्, (तै. नारा. १०) "न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम्", (मु. ३-१-८) "न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा" इत्यादि ॥

हेत्वन्तरं चाह—

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । ३ । २ । २३ ॥

अपि च संराधने—सम्यक्प्रीणने भक्तिरूपापन्ने निदिध्यासन एवास्य साक्षात्कारः, नान्यत्रेति श्रुतिस्मृतिभ्यामवगम्यते। (मु ३-२-३) "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन। यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्", (मु. ३-१-८) "ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः" इति श्रुतिः। स्मृतिरपि, (गी. ११) "नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया···भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन। ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप" इति। भक्तिरूपापन्नमेवोपासनं संराधनम्-तस्य प्रीणनमिति पूर्वमेवोक्तम्। अतो निदिध्यासनाय ब्रह्मस्वरूपमुपदिशत्, "द्वे वाव ब्रह्मणः" इत्यादिशास्त्रं ब्रह्मणो मूर्तामूर्तरूपद्वयादिविशिष्टतां प्रागसिद्धां नानुवदितुं क्षमम् ॥२३॥

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् । ३ । २ । २४ ॥

इतश्च प्रकृतैतावत्त्वमेव प्रतिषेधति, न मूर्तामूर्तादिविशिष्टत्वम्; यतः साक्षात्कृतपरब्रह्मस्वरूपाणां वामदेवादीनां दर्शने प्रकाशादिवत् ज्ञानानन्दादिस्वरूपवत् मूर्तामूर्तादिप्रपञ्चविशिष्ट-

---

यतः स्वभावतो न व्यक्तत्वम्, अत एव संराधनापेक्षेत्याह अपि संराधन इति। अपीत्यस्य अपिचेत्यर्थः। चकारप्रयोगादर्थान्तरमपि गम्यते—संराधनेऽपि तदव्यक्तमेव—इन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाविषय एव। संराधने भक्तिरूपापन्ने तस्य दर्शनसमानाकारज्ञानविषयत्वेऽपि सम्यग्दृष्टस्वरूपव्यक्तत्वाभावात्। दर्शनसमानाकारध्यानानन्तरमाविर्भवत्प्रसादायत्तपरज्ञानविषयतया तु व्यक्तत्वं भवेत्। तत् धर्मभूतज्ञानबलात्; न [illegible] मनसेति। इदमेव, ज्ञानप्रसादेनेति मन्त्रेणोच्यते—विशुद्धचेता तद्बलात् ध्यायमानः तज्ज्ञानवैशद्येन, तदधीनभगवत्प्रसादेन परज्ञानादिना तं साक्षात्करोतीति। श्रुतौ तु पश्यतीतिपदे द्रष्टुमिति गीतापदसमानार्थं परज्ञानपरम्। संराधनपदेन परजीवयोरुच्चनीचभावादिस्पष्टीकरणात् अभेदभ्रमनिरासः। एवं व्यक्तत्वे सत्यप्यव्यक्तत्ववचनं दर्शनकरणभूतप्रमाणागोचरत्वादिति ॥ २३ ॥

ननु तत्त्वज्ञानं प्रति भक्तेः कारणत्वमिष्यते, परं तु तत् तत्त्वज्ञानं निर्विशेषविषयकमेवेति तन्मतनिरासायाह प्रकाशादिवच्चेति। प्रकाशानन्दादिस्वरूपस्येव मूर्तामूर्तादेरपि ब्रह्मधर्मत्वे विशेषो नास्ति। सच्चिदानन्दपदानामत्यन्तपर्यायत्वाभावात् स्वरूपनिरूपकधर्मभेदा अवश्यमाश्रयणीयाः। तावद्विशिष्टत्वेऽपि अद्वैतं धर्म्यैक्यमात्रेणैव निर्वाह्यम्। तद्वत् मूर्तामूर्तादेरपि तद्धर्मत्वात् सर्वविशिष्टवस्त्वद्वैत सर्वसत्यत्वञ्चाक्षतम्। एवं तत्त्वज्ञाने प्रकाशोऽपि ज्ञानानन्दादिस्वरूपनिरूपकधर्माणामङ्गीकार्यः, तदभावे धर्मिमानायोगात्। तद्वत् मूर्तामूर्तरूपाणामपि प्रकाशो भवत्येव तत्त्वज्ञाने, यदि संराधनात्मकं कर्म वामदेवादिभिरिव

ताया अपि ब्रह्मगुणत्वाविशेष्य प्रतीयते। (बृ ३ ४-१०) "तद्धैतत् पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्च" इत्यादि। ब्रह्मस्वरूपभूतप्रकाशानन्दादिश्च तेषां वामदेवादीनां सराधनात्मके कर्मण्यभ्यासादुपलभ्यते, तद्वदभ्यस्तसमराधनानां तेषां मूर्तामूर्तादिविशिष्टत्वमप्यविशेषेण प्रतीयत इत्यर्थ ॥ २४ ॥

उक्तं ब्रह्मण उभयलिङ्गत्वमुपसंहरति—

अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् । ३ । २ । २५ ॥

अत—उक्तैर्हेतुभि ब्रह्मण अनन्तेन कल्याणगुणगणेन विशिष्टत्वं सिद्धम्। तथा हि सत्युभयलिङ्गं ब्रह्म उपपन्नं भवति ॥ २५ ॥ इति उभयलिङ्गाधिकरणम् ॥ ५ ॥

८० अहिकुण्डलाधिकरणम् ३ २ ६ ॥

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् । ३ । २ । २६ ॥

मूर्तामूर्तात्मकस्य अचित्प्रपञ्चस्य ब्रह्मणो रूपत्वम्, (बृ ४-३ १) "द्वे वाव ब्रह्मणो

सम्भाव्यस्यते। एवमनभिमत्य, सराधनात्मिका भक्तिरभ्यस्ता विशिष्टविषयिणी तदधीन प्रकाशस्तु निर्विशेषस्येति वर्णनं तु निर्मूलम्। वस्तुत भक्तिर्यावदंशविषयिणी ततोऽधिकं परिपूर्णं तत्साक्षात् परज्ञाने प्रकाशते इत्येव प्रामाणिकमिति सूचनाय। सूत्रे द्वितीयं प्रकाशपदं तत्त्वज्ञानकृतसत्वप्रकाशपरम्। ब्रह्मस्वरूपभूतप्रकाशानन्दादिश्चेति भाष्ये तु सूत्रान्तरेणानुवाद, अन्यथा क्लेशात्। सूत्रे कर्मशब्दप्रयोग भक्तेरपि ध्यानस्य मानसकर्मत्वात् कर्मत्यागेदम्परैरात्मज्ञाने भवत्यनुवर्तनकथनं कथ युज्यत इति तन्मतदोषख्यापनाय ॥ २४ ॥

उपक्रान्तमुभयलिङ्गत्व बुद्धिहासमूत्रपर्यन्तेनोपपाद्य शास्त्रेणैव साक्षात् त्वोक्तप्रपञ्चनिषेधस्यैव क्रियमाणतया प्रपञ्चाभावात् न कल्याणगुणाकरत्वप्रसक्तिरित्याशङ्काया प्रकृतेत्यादिसूत्रे परिहार कृत। एतद्द्वितीयांशोपसंहारपूर्वकं प्रथमांशमप्युपसंहरति अत इति सूत्रेण। एवं प्रथमांशोपसंहारादेवैतदन्तमेकमधिकरणम्। उक्तैर्हेतुभि विहितनिषेधायोग विरोधान्तरोपदेश सराधनीयत्व तदधीनसर्वप्रकाशवत्त्वरूपै। कल्याणगुणगणेन प्रपञ्चेश्वरत्वप्रयोजकेन सर्वेणाऽऽकारेण। तथा हि लिङ्गमिति किमर्थमिति चेत्—प्रथमांशोपसंहाराय, निर्दोषत्वरूपलिङ्गमपि नेरूपप्रतियोग्यप्रसिद्धौ दुरुपपादमिति तद्बलादपि दोषतदाश्रयरूपप्रपञ्चसिद्धिरिति ज्ञापनाय च। यद्वा कल्याणगुणगणेनेत्यस्य, भगवदनुकूलानां तद्गुणभूतानां परश्शतब्रह्माण्डव्यष्टिरूपसर्वप्रपञ्चानां गणेनेत्यर्थ। प्रपञ्चे कल्याणत्वोक्ति तस्मिन् दोषप्रसङ्गाभावोपपादिका। एवमनन्तप्रपञ्चसहितमेव ब्रह्म, तथासत्येव हि उभयलिङ्ग ब्रह्म भवतीति सूत्रार्थ ॥२५॥

संगतिमाह मूर्तेति। पञ्चानां भूतानामेव मूर्तामूर्तशब्दार्थत्वस्यात्र श्रुतावगमात् अचित्प्रपञ्चस्येति। नन्वत्राप्यधिकरणे मूर्तामूर्तब्राह्मणविचारश्चेत्, तद्विचारकरण पूर्वैतदन्तर्भाव स्यात्। तद्विचारप्रवृत्तप्रकृतैतावत्त्वसूत्रप्रभृति वा स्यादनेन सहैकमधिकरणं भाष्करवदिति चेत्—पूर्वसूत्रस्वारस्यादधिकरणैक्यस्य तावत्पर्यन्तत्वावगमात्। प्रकृतैतावत्त्वादिसूत्रजातस्य पूर्वांशे

रूपे" इत्यादिनोपदिश्यते।

—(बृ. ४-३) "अथात आदेशो नेति नेति" इति मूर्तामूर्तचिदचिद्वस्तुरूपतया ब्रह्मण इयत्ता प्रतिषिध्यते। "न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत् परमस्ति" इति ब्रह्मणोऽन्यदुत्कृष्टं न ह्यस्तीति प्रतिपादितम्। तदुपपादनाय, "अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्" इति प्राणशब्दनिर्दिष्टेभ्यश्चेतनेभ्योऽप्येष सत्यमिति, कदाचिदपि ज्ञानादिसङ्कोचाभावादुक्तम्। तथा, (श्वे. ६-१६) "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः", (तै ना. ११) "पतिं विश्वस्याऽऽत्मेश्वरम्", (श्वे ६-१३) "नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्" इत्यादिश्रुतेश्चायमर्थोऽवगम्यते—

तस्याचिद्वस्तुनो ब्रह्मरूपत्वप्रकार इदानीं चिन्त्यते ब्रह्मणो निर्दोषत्वसिद्ध्यर्थम्—किमस्याचिद्वस्तुनो ब्रह्मरूपत्वमहिकुण्डलन्यायेन, उत प्रभाप्रभावतोरिवैकजातियोगेन, उत जीवस्येव विशेषणविशेष्यतया अंशांशिभावेन इति।

—इह स्थाप्यमानं विशेषणविशेष्यभावमङ्गीकृत्य, (शारी १-४-२३) 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्", (शारी २-१-१५) "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" इत्यत्र सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुविशिष्टाद्ब्रह्मणः स्थूलचिदचिद्वस्तुविशिष्टस्योत्पत्तिरनन्यत्वं चोक्तम्—

किं युक्तम्? अहिकुण्डलवदिति; कुतः? उभयव्यपदेशात्। (बृ ४-५-१) "ब्रह्मैवेदं सर्वम्", (छा ७-२५ २) "आत्मैवेदं सर्वम्" इति तादात्म्यव्यपदेशात्, (छा. ६-३ २) "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवताः अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य" इत्यादि भेदव्यपदेशाच्च

■ तदधिकरणान्तर्भाव एव। प्रकृताधिकरणे च न मूर्तामूर्तब्रह्मणमात्रं विषयः, किंतु ब्रह्मरूपतापरं सर्वं वाक्यमिति। न च निर्दोषत्वस्थापकतयाऽस्य पूर्वाधिकरणशेषता, पूर्वं मृषावादिरीतिनिरासात् अत्र भास्करादिमतनिरासाच्च वैषम्यात्। पूर्वाधिकरणे प्रपञ्चं स्वीकृत्यैव निर्दोषत्वादिकमुपपादनीयमित्युक्तम्। एवं निर्दोषत्वं सिद्धम्। अथास्मिन्नधिकरणे तन्निर्दोषत्वं किं ब्रह्मणि कार्त्स्न्येन, उ तांशेन इति विचार्यते—प्रपञ्चस्य ब्रह्मपरिणामत्वे, नानाब्रह्मवादे च अंशत इति पक्षः स्यात्, ब्रह्मैकमेव, प्रपञ्चस्तदन्यः सन् तच्छरीरमेवेति पक्षे च कार्त्स्न्येन निर्दोषतेति विचारान्तरमेतदिति। पूर्वाधिकरणे जागरादिदेहसंबन्धप्रयुक्तदोषराहित्यमुक्तम्, अत्र देहादिसर्वपदार्थरूपताप्रयुक्तब्रह्मणि दोषशङ्कापरिहारः क्रियत इति संगतिरितः सिद्ध्यति॥ प्रपञ्चो न, ब्रह्मैवास्ति, तदेव सत्यमिति तत्रत्यवाक्यानामर्थ इत्यस्य खण्डितत्वात् विचारो युक्त इति वक्तुमाह अथात इति। अयमर्थ इति, चिदचिद्विशिष्टत्व, तत्र उत्कर्ष, सर्वसत्यत्वञ्चेत्यर्थः। चितां रूपत्वप्रकारस्यांशाधिकरणसिद्धत्वात् पारिशेष्यादाह तस्याचिद्वस्तुन इति। तस्य—एव पारमार्थिकतया सिद्धस्य। नन्वेकदेशन्यायस्यान्यत्रातिदेशसंभवात् किमिति पृथग्विचारः इति चेत्—दुःखित्वाद्यपुरुषार्थस्यैव जाड्यादेर्हेयत्वं न भवति, तदिष्टत्वे दृष्टाप्यनुकूलत्वादिति परिणामित्वसंभवशंकामधिकां शमयितुमिति। प्रथमपूर्वपक्षः अहिकुण्डलवदिति। कुण्डलभावः सृष्टौ, ऋजुभावः

अहे कुण्डलभाव—ऋजुभाववत्, तस्यैव ब्रह्मण संस्थानविशेषा एवाचिद्वस्तूनि ॥ २६ ॥

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् । ३ । २ । २७ ॥

वाशब्द पक्षव्यावृत्त्यर्थ । ब्रह्मस्वरूपस्यैवाचिद्रूपेणावस्थाने भेदश्रुतय, ब्रह्मणोऽपरिणामित्ववादिन्योऽपि बाधिता भवेयु । अत, यथा तेजस्त्वेन प्रभातदाश्रययोर्भिन्नयोरपि तादात्म्यम्, एवमचित्प्रपञ्चस्य ब्रह्मणो रूपत्वमित्यर्थ ॥ २७ ॥

पूर्ववद्वा । ३ । २ । २८ ॥

वाशब्द पक्षद्वयव्यावृत्त्यर्थ । एकस्यैव द्रव्यस्यावस्थाविशेषयोग [ऽपि] ब्रह्मस्वरूपस्यैवाचिद्द्रव्यरूपत्वात् उक्तदोषादनिर्मोक्ष । अथ प्रभातदाश्रययोरिवाचिद्ब्रह्मणोर्ब्रह्मत्वजातियोगमात्रम्—एव तर्हि अश्वत्वगोत्ववत् ब्रह्मापीश्वरे चिदचिद्वस्तुनोश्चानुवर्तमान सामान्यमिति सकलश्रुतिस्मृतिव्यवहारविरोध । पूर्ववदेव—(शारी २-३ ४२) "अंशो नानाव्यपदेशात्", (शारी २ ३-४५) "प्रकाशादिवत्तु नैव पर" इति जीववत् पृथक्सिद्ध्यनर्हविशेषणत्वेनाचिद्वस्तुनो ब्रह्मांशत्वम् । विशिष्टवस्त्वेकदेशत्वेनाभेदव्यवहारो मुख्य । विशेषणविशेष्ययोः स्वरूपस्वभावभेदेन भेदव्यवहारो मुख्य । ब्रह्मणो निर्दोषत्वं च रक्षितम् । तदेवं प्रकाशजातिगुणशरीराणां मणिव्यक्तिगुण्यात्मनः प्रति अपृथक्सिद्धिलक्षणविशेषणतया यथा अंशमकृतिरूपताया ॥ २८ ॥

पूर्वपक्षान्तरमाह प्रकाशेति । तेजस्त्वादिति दृष्टान्तान्वयि । ब्रह्मत्वादिति पूरणीयम् । प्रभातदाश्रययोस्तेजस्स्वरूपतादात्म्यादिव प्रपञ्चेश्वरयोरेकब्रह्मत्वात्मत्वादैक्यमित्यर्थ । भेदश्रुतय —'देवात्मशक्ति स्वगुणैर्निगूढाम्', 'एतत् परम तु ब्रह्म ठनिसत्यम्', 'अक्षान्तरं वेदविदो विदित्वा' भोक्ता भोग्यं प्रेरितारञ्च मत्वा [illegible] प्रोक्त त्रिविध ब्रह्ममेतत्' इति श्वेताश्वतरीयादिश्रुतय । अपरिणामित्वेति । निष्कलम् सत्यम्' 'अस्मात् मायी सृजते', सोऽभिध्याय शरीरात्' इत्यादयो द्रष्टव्या । सिद्धान्त इवास्मिन् पक्षेऽपि प्रकृतेरीश्वरात् भेदो विशेषणत्वादि चास्ति । ब्रह्मणे साधारणमिदंशोऽधिक ॥ २७ ॥

वस्तुत्वादिवत् ब्रह्मत्वस्य साधारण्ये, ब्रह्मविदाप्नोति, ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति, ब्रह्मविद्या सर्वविद्याप्रतिष्ठाम्, यतो वा इमानि, बृहति बृंहयति, तस्मिनेव ब्रह्मशब्द इत्यादिसर्वविरोधात् तदनङ्गीकारेण प्रकाशाश्रयवद् विशेष्यविशेषणभावेन सर्वनिर्वाहमभिप्रेत्य सिद्धान्तमाह पूर्ववद्वेति । पूर्वशब्देनाहिकुण्डलविवक्षायां अहिकुण्डलसूत्रस्य द्वितीयसूत्र कल्पनया एतत्सूत्रत्याग एव युक्त । अंशाधिकरणोपरि अधिकाशकनैनैतदधिकरणप्रवृत्त्या तदधिकरणोपस्थिति सुलभा । विषयवाक्येषु जीवनिर्देशाच्च तदुपस्थितिरस्त्येव । प्रकाशादिवच्चेत्यस्यार्थस्यपेऽपि उपस्थित्यतिशयात् जीववदित्यर्थ एव साधीयान् । उक्तदोषात् भेदश्रुत्यपरिणामश्रुतिबाधप्रसङ्गात् । अनन्तरोऽनाह कृत्स्न प्रज्ञानघन एवेतिरीत्या चिन्मात्रे ब्रह्मणि जाड्यकल्पनया साधर्म्य कस्यचिदभावात् जडस्य तद्रूपत्वमेवोचितम् । सर्वप्रदेशावच्छेदेन चैतन्यस्वरूप अशतोऽपि चैतन्यरूपत्वभङ्गो न युक्त । ब्रह्मापीति । ब्रह्मत्वमपीत्यर्थ । त्रिविध ब्रह्मेत्यपि, षष्ठ्यर्थ

त्वम्; तथेह जीवस्याचिद्वस्तुनश्च ब्रह्म प्रति अंशत्वम् ॥ २८ ॥

प्रतिषेधाच्च । ३ । २ । २९ । ॥

(बृ. ६-४-२५) "स वा एष महान् अज आत्माऽजरोऽमरः", (छा ८-१-५) "नास्य जरयैतज्जीर्यति" इत्यादिभिः ब्रह्मणोऽचिद्धर्मप्रतिषेधाच्च विशेषणविशेष्यत्वेनैवांशांशिभाव इत्यर्थः। अतः सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुविशिष्टं कारणभूतं ब्रह्म, स्थूलचिदचिद्वस्तुविशिष्टं कार्यभूतं ब्रह्मेति कारणात् कार्यस्यानन्यत्वम्, कारणभूतब्रह्मविज्ञानेन कार्यस्य ज्ञानमित्यादि सर्वमुपपन्नम्; ब्रह्मणो निर्दोषत्वं च रक्षितम्। ब्रह्मणो निर्दोषत्वेन कल्याणगुणाकरत्वेन चोभयलिङ्गत्वमपि सिद्धम् ॥ २९ ॥ इति अहिकुण्डलाधिकरणम् ॥ ६ ॥

८१ पराधिकरणम् ३-२-७ ॥

परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः । ३ । २ । ३० ॥

इदानीमस्मात् परस्मात् जगन्निमित्तोपादानरूपपरमकारणात् परब्रह्मणः परमपि किञ्चित् तत्त्वमस्तीति कैश्चिद्वेत्वाभासैराशङ्क्य निराक्रियते, अस्योपास्यस्य निर्दोषत्वानवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणाकरत्वस्थेम्ने। तत्रेयमाशङ्का—यदिदं परं ब्रह्मोभयलिङ्गम्, एतस्मात् निखिलजगत्कारणात् परमपि किञ्चित् तत्त्वमस्ति ॥ कथम् ॥ (छा. ८-४-१) 'अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिः" इति अस्य परस्य सेतुत्वव्यपदेशात्। सेतुशब्दस्य च लोके कूलान्तरप्राप्तिहेतौ प्रसिद्धेरितोऽन्यदनेन प्राप्तव्यमस्तीति गम्यते। तथा, (छा. ८-४-२) "एतं सेतुं तीर्त्वाऽन्धस्सन् अनन्धो भवति" इति तरितव्यता चास्याभिधीयते; अतश्चान्यत् प्राप्यमस्ति। उन्मानव्यपदेशाच्च—उन्मितं-परिमितम् इदं परं ब्रह्म; (छा. ३-१८-२) चतुष्पाद् ब्रह्म षोडशकलम् इत्युन्मानव्यपदेशात्। स चायमुन्मानव्यपदेशः तेन सेतुना प्राप्यस्यानु-

---

शरणागतिरितिवत् कारणस्य कार्यस्य च चेतनाचेतनवैशिष्ट्यनैयत्येनोपपन्नम् ॥ २८ ॥

इत्यादीत्यादिना, 'तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते' इत्यादिकं ग्राह्यम्। रक्षितमिति कार्त्स्न्येनेति शेषः। प्रकाशाश्रयवदिति द्वितीयपक्षे यद्यपीश्वरस्य निर्दोषत्वं पुष्कलमेव, अथापि एतत् सत्यं ब्रह्मपुरमिति ब्रह्मत्वेन सामान्यतो निर्दोषत्ववर्णनं न घटेत। वस्तुत. स पक्षोऽत्यन्तानुपपन्नः। धर्मधर्मिभावादिस्वीकारेण सिद्धान्तप्रत्यासन्नत्वात्तु द्वितीयतया गणनम् ॥ २९ ॥

स्वविशेषणभूतचेतनाचेतनागतदोषप्रसक्त्यभावेऽपि, स्वाधिकवस्त्वन्तराधीनतया सदोषत्वम्, प्राप्यत्वभोग्यत्वाद्यभावात् कल्याणगुणन्यूनता च स्यादित्याक्षेपेऽधिकरणान्तरम्। तीर्त्वा अतिलंघ्य। चतुष्पाद् ब्रह्म षोडशकलमिति। षोडशकलब्रह्मविद्या (छा. ४-४) सत्यकाम हारिद्रुमतशिष्यं प्रति ऋषभाद्युपदिष्टा। तत्र प्राच्यादिदिक्चतुष्कलः प्रकाशवानिति पादः ऋषभोपदिष्टः, पृथिव्यन्तरिक्षद्युसमुद्रैः चतुष्कलः अनन्तवानिति पादोऽग्निना; अग्निसूर्यचन्द्रविद्युत्कलः ज्योतिष्मानिति पादो हंसेन; प्राणचक्षुश्श्रोत्रमनःकलः आयतनवानिति पादो मद्गुना जलपक्षिविशेषेण। एवंभूतपादचतुष्कवत्त्वात्

मितस्यास्तिता द्योतयति। तथा सम्बन्धव्यपदेशश्च सतुसेतुमतो प्रापकत्वप्राप्यत्वलक्षणो दृश्यते, (श्वे ६ १९) "अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम्" (मु २ २ ५) 'अमृतस्यैष सेतुः" इति। अतश्च परात् परमस्ति। भेदेन च परात्परं व्यपदिश्यते, (मु ३ २ ८) 'परात्परं पुरुषमुपैति', (तै नारा १ ५) 'परात्परं यन्महतो महान्तम्" इति च। तथा (श्वे ३ ९) "तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्॥ ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयम्" इति। अत एभ्यो हेतुभ्यः परस्माद्ब्रह्मणः परमपि किञ्चिदस्तीति गम्यत इति॥ एवं प्राप्तेऽभिधीयते—

सामान्यात्तु। ३। २। ३१॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। यत्तावदुक्तं सेतुव्यपदेशात् परात् परमस्तीति—तन्नोपपद्यते। न ह्ययमत्र किञ्चित्प्राप्यं प्रति सेतुरुच्यते, "एषां लोकानामसम्भेदाय" इति सेतुसामान्येन सर्वलोकासङ्करकरत्वश्रुतेः। मिनोति बध्नाति स्वस्मिन् सर्वं चिदचिद्वस्तुजातमसङ्कीर्णमिति सेतुरुच्यते। "एतं सेतुं तीर्त्वा" इति तरतिश्च प्राप्तिवचनः। यथा 'वेदान्तं तरति' इति॥

बुद्ध्यर्थः पादवत्। ३। २। ३२॥

योऽयम्—चतुष्पाद्ब्रह्म षोडशकलम्, (पु सू) "पादोऽस्य विश्वा भूतानि" इत्युन्मानव्यपदेशः, स बुद्ध्यर्थः उपासनार्थः, (तै आन १) "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यादिभिर्जगत्कारणस्य ब्रह्मणोऽपरिच्छिन्नत्वावगमात् स्वत उन्मितत्वासम्भवात्। जगत्कारणस्य हि तस्यैव श्रूयते, (तै आन १) "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" (तै आन ६) "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति" इति। अतो यथा, (छा ३ १८ २) "वाक् पादः प्राणः पादः चक्षुः पादः श्रोत्रं पादः" इत्यादिना ब्रह्मणो [मनसो ?] वागादिपादव्यपदेश उपासनार्थः, एवमयमपि॥ ३२॥

ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वं षोडशकलत्वञ्च। एतत्पक्षसिद्धानुवादरूपमिदं भाष्यवाक्यम्, न पुनरिदं श्रुतिवाक्यम्। प्रश्नोपनिषदुक्तः षोडशकलस्तु पुरुषो जीवः, न ब्रह्म। दृश्यते इति। पूर्वं सेतुशब्दस्यार्थः दर्शितः। अत्र सेतुशब्दे आत्मा प्राप्यः प्रापकत्वरूपार्थवत्त्वबलात् परसिद्धिरुच्यते। ततो यदुत्तरतरम्—तस्मात् ब्रह्मणोऽपि यत् अधिकम्, तत् अनामयं निर्दोषम्। तेन ब्रह्म सदोषत्वं सिद्धमिति॥ ३०॥

प्रथमहेतुनिरासं क्रियते सामान्यादिति। सामान्यं सादृश्यम्। जलसेतुर्जलासंकरकरः, अयं सर्वासंकरकरः। सेतुशब्दः सादृश्याद्गौणः। तत्र विवक्षितं सामान्यमिदम्। अथवा सामान्यमित्यस्य योगव्युत्पत्तिलभ्यः प्रसिद्धसेतुसाधारणोऽसंकरकरत्वरूपो धर्म इत्यर्थ इत्याशयेनाह सिनोतीति॥ ३१॥

द्वितीयहेतुनिरासः बुद्ध्यर्थ इति। ब्रह्मचतुष्पात्त्वे ब्रह्मपादस्यैव दृष्टा तत्त्वायोगात् पादवदिति मनःप्रभृतेश्चतुष्पात्त्वं श्रुत विवक्षितम्। तदाह अतो यथेति। ब्रह्मण इत्येतत्स्थाने मनस इति पाठ्यम्। ब्रह्मण इत्येव पाठे ब्रह्म वर्णनोपासनस्य मनस इत्यर्थः। मनो ब्रह्मेत्युपासीतेति अत्रैव वागादिचतुष्पात्त्वस्यास्य मनस्युक्तत्वात्। मनसो ब्रह्मणत्या वागादिपादत्वाभावाद्योपासनार्थत्वं सिद्धम्॥ ३२॥

स्वयमनुन्मितस्य कथमुपासनार्थतयाऽप्युन्मानसंभव: ; तत्राह—

स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् । ३ । २ । ३३ । ॥

प्रतिपन्नवागादिस्थानविशेषरूपोपाधिभेदात् तत्संबन्धितयोन्मितत्वानुसन्धानं संभवति ; यथा प्रकाशाकाशादेर्विततस्य वातायनघटादिस्थानभेदैः परिच्छिन्नत्वानुसन्धानसंभव इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

उपपत्तेश्च । ३ । २ । ३४ ॥

यदुक्तम्—(मु. २-२-५) "अमृतस्यैष सेतुः" इति प्राप्यप्रापकसंबन्धव्यपदेशात् प्रापकात् परं प्राप्यमस्तीति—तन्न, प्राप्यस्य परमपुरुषस्य स्वप्राप्तौ स्वस्यैवोपायत्वोपपत्तेः । (मु ३-२-३) "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्" इति अनन्योपायत्वश्रवणात् ॥ ३५ ॥

तथाऽन्यप्रतिषेधात् । ३ । २ । ३५ । ॥

यत् पुनरुक्तम्—"ततो यदुत्तरतरम्" "परात्परं पुरुषम्", "अक्षरात्परतः परः" इत्यादिभेदव्यपदेशात् परमपरमस्तीति—तन्नोपपद्यते ; तत्रैव ततोऽन्यस्य परस्य प्रतिषेधात्, (श्वे ३-९) यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित्" इति । यस्मादपरं परं नास्ति किञ्चित्=न केनापि प्रकारेण परमस्तीत्यर्थः । तथाऽन्यत्रापि (बृ. ४-३-६) "न ह्येतस्मादितिनेत्यन्यत् परमस्ति" इति, इति नेति निर्दिष्टादेतस्माद्ब्रह्मणोऽन्यत् परं न ह्यस्तीत्यर्थः । तथा, (तै नारा १ ८) "न तस्येशे कश्चन तस्य नाम महद् यशः" इति । तद्धि जगदुपादानकारणतयाऽनन्तरमुक्तम्, (तै. नारा. १-८)सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि आपः प्रदुघे उभे इमे" इत्यादिना । (तै नारा. १-१२) "अद्भ्यस्संभूतो हिरण्यगर्भ इत्यष्टौ" इति च जगत्कारणं पुरुषमेनं प्रत्यभिज्ञापयति ।

दृष्टान्तेऽप्युन्मानासंभवशङ्का परिहर्तुमनन्तरसूत्र पूर्वसूत्रशेषम् ॥ ३३ ॥

तृतीयहेतुनिरासः क्रियते उपपत्तेश्चेति । नायमात्मेति मन्त्र पादत्रयेण ध्यानस्य भक्तिरूपत्वसाधक, चतुर्थपादे स्वामिति पदबलात् प्राप्यप्रापकैक्यपर ॥ ३४ ॥

चतुर्थहेतुनिरास क्रियते तथेति । तथाशब्द पूर्वहेतुना समुच्चयपर । तत्रैव श्वेताश्वतर एव । यस्मात्परमिति मन्त्र श्वेताश्वतरे तैत्तिरीये च । मुण्डकेऽप्येतत्पाठ दृष्ट । श्वेताश्वतर एवाव्यवहितपूर्वसत्त्वेन प्रथम तद्ग्रहणम् । परं नास्तीति प्रकृतब्रह्मातिरिक्तोत्कृष्टनिषेधात् अस्यैव परत्वसिद्धि । इदं परस्येति सूत्रघटिताधिकरणविषयवाक्यतोऽपि सिद्धमिति दर्शयितुमाह तथाऽन्यत्रापीति । एतस्मात् मूर्तामूर्तरूपविशिष्टाद् ब्रह्मणः । 'ब्रह्मणो रूपे' इति प्रक्रमात् । तैत्तिरीयेऽप्येतन्मन्त्रसत्त्वात् तत्र लभ्याधिका युक्तिं दर्शयति तथेति । विद्युतः विद्युद्वर्णात् । अधीत्यस्य जज्ञिरे इत्यनेन संबन्धः । सः विद्युद्वर्णपुरुषः । आपः अप् । अन्तरिक्ष सुवरित्युभे चेमे प्रदुघे उत्पादितवान् । ननु मन्त्रे तमेवेति

"ततो यदुत्तरतरम्" इति किमुच्यत इति चेत्—पूर्वत्र, "वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्, तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इति, "परस्य ब्रह्मणो महापुरुषस्य वेदनमेवामृतत्वसाधनम्, नान्योऽमृतत्वस्य पन्था" इत्युपदिश्य, तदुपपादनाय, "यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित्। वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्" इति पुरुषस्य परत्वं तद्व्यतिरिक्तस्य परत्वासम्भवञ्च प्रतिपाद्य, "ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयम्। य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति" इति पूर्वोक्तमर्थं हेतुतो निगमयति—यत् उत्तरतरं पुरुषतत्त्वम्, तदेवारूपमनामयं यतः, ततो य एतत् पुरुषतत्त्वं विदुः, त एवामृता भवन्ति अथेतरे दुःखमेवापियन्ति इति। अन्यथोपक्रमविरोधोऽनन्तरोक्तिविरोधश्च।

"परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्" इति— पूर्वत्र, (मु २ १ २) "अक्षरात्परतः परः" इति अक्षरात् अव्याकृतात् यः परः समष्टिपुरुषः, तस्मात् परो योऽदृश्यत्वादिगुणकः

तच्छब्दोपरि एवकारश्रवणात् महापुरुष एवोपायः, नान्य इत्येवार्थो ज्ञायते, न तु वेदनमेवेति वेदनातिरिक्तस्यानुपायत्वमिति चेत्—वेदनस्योपायतायाः प्रागज्ञातत्वात् तं विदित्वैव मृत्युमत्येतीत्यन्वय एव विवक्षितः। एवं तद्विषयकवेदनमात्रस्य साधनत्वोक्तौ पुरुषातिरिक्तस्य, तदतिरिक्तस्य च सर्वस्यानुपायत्वलाभ इति। ततो यदुत्तरतरमित्यत्र तत इत्यस्योत्तरतरमित्यत्र नान्वयः। अतस्तदपेक्षयेत्यर्थो न भवति। किंतु अमृता भवन्तीत्यत्रान्वयात् ततः तस्माद्धेतोरित्यर्थः। यस्मात् परमिति पूर्वमन्त्रोक्तात् प्रकृतपुरुषातिरिक्तस्य परत्वासंभवादिरूपहेतोरिति यावत्। इयं परत्वासमवञ्च प्रतिपाद्य इति भाष्यतो ज्ञायते। ननु अनामयं यतः ततः इति भाष्यात् यत इत्यध्याहारः पूर्वार्धे इति तत इति पदं तत्सापेक्षं चेति ज्ञायते, तत् कथमिति चेत्—वेदार्थसंग्रहदर्शितरीत्या, पूर्वमन्त्र एवोत्तरतरस्वरूपमभिधेयस्योक्ततया तत इत्यस्य पूर्वोक्तात् उत्तरतरत्वादित्येवार्थः। तदेव स्पष्टयितुं यदुत्तरतरमित्यनूद्य तस्यारूपत्वादिकमपि पूर्वार्धे विधीयते। अरूपं कर्मकृतदेहरहितम् अनामयं नीरोगं निर्दोषमिति। उत्तरार्धे एतत्पदेन अरूपत्वादिविशिष्टस्यानुवादात् अरूपत्वादेरपि अमृतत्वहेतुत्वमर्थसिद्धमिति तज्ज्ञापनाय भाष्ये अनामयं यतस्तत इत्युक्तम्। अथापि यथावेदार्थसंग्रहं तत इत्यस्य मन्त्रस्थस्य सर्वस्मात्परत्वादित्येवार्थः, अमृता भवन्तीत्यत्रान्वय इति। यदि तु मन्त्रे यदित्यस्य यस्मादित्यर्थो कथ्येत, तदा यस्मादुत्तरतरम्, तत इत्यन्वयः स्यात्। अत्र तत इत्यस्योत्तरार्धेऽन्वयः, हेतुपरत्वञ्च, न तु अवधिपरत्वेनोत्तरतरमित्यत्रान्वय इति हि प्रकृते विवक्षितम्। एवञ्च पूर्वार्धमनुसृत्य तत इत्यस्योत्तरार्धेऽन्वये अनामयत्वादेरपि हेतुत्वं ततश्शब्दलभ्यमित्याशयो वा। पूर्वोक्तमर्थम् महापुरुषवेदनमेवामृतत्वसाधनम्, नान्यः पन्था इत्यर्थम्। हेतुतः तस्यैव परत्वमिति हेतुना। उपक्रमः महापुरुषवेदनोपक्रमः। अनन्तरोक्तिः अव्यवहितपूर्वं यस्मात्परमित्युक्तिः। वेदाहम्, यस्मात् परम्, ततो यदुत्तरतरम् इति पाठक्रमात्। परात् परमिति प्रागुदाहृतस्यार्थं वक्तुं पठति परादिति। दिव्यमितीत्यस्य इहापीत्यनेन संबन्धः। परात् परं इति, परात् पर

सर्वज्ञः परमपुरुषः, स एवेहापि 'परात् परः' इति समष्टिपुरुषात्परत्वेनोच्यते ॥ ३५ ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः । ३ । २ । ३६ ॥

अनेन ब्रह्मणा सर्वगतत्वम्-सर्वस्य जगतो व्याप्तत्वम्, आयामशब्दादिभ्य सर्वव्याप्तिवाचिशब्देभ्योऽवगम्यमानम् अस्मात्परं नास्तीत्यवगमयति । आयामशब्दस्तावत्, (श्वे. ३-९.) "तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्", (तै. नारायणानु. १३) "यच्च किञ्चिज्जगत्यस्मिन् दृश्यते श्रूयतेऽपि वा । अन्तर्बहिश्च तत् सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः" ॥ (मु. १-१-६) "नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं यद् भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः" । आदिशब्दात् (बृ. ४-५-१) ब्रह्मैवेदं सर्वम्", (छा. ७ २५ २) "आत्मैवेदं सर्वम्" इत्यादयो गृह्यन्ते । अत इदं परं ब्रह्मैव सर्वस्मात् परम् ॥ ३६ ॥ इति पराधिकरणम् ॥ ७ ॥

८२. फलाधिकरणम् ३-२-८ ॥

फलमत उपपत्तेः । ३ । २ । ३७ ॥

उक्तमुपासिसिषोपजननार्थं—जीवस्य सर्वावस्थासु सदोषत्वम्, प्राप्यस्य च परमपुरुषस्य निर्दोषत्वं कल्याणगुणाकरत्वं सर्वस्मात्परत्वञ्च । अतःपरम् उपासनं विवक्षन्, उपासीनानां परस्मादेवास्मात् पुरुषात् तत्प्राप्तिरूपमपवर्गाख्यं फलमिति संप्रति ब्रूते । तुल्यन्यायतया शास्त्री-

---

स्वेनेत्यर्थ. । तद्विवरण समष्टीति । अत्रैव अक्षरात् परत इति प्रागुदाहृतमपि व्याख्यातं भवत्वित्याशयेन **परात् पर** इत्युक्ति. । ॥ ३५ ॥

ननु यस्मान्नाणीय इति अणीयस्त्वस्याप्युक्तत्वात् कथमिद परत्वादीत्यत्र, सर्वगतत्वमेवास्य बहुश्रुतिबलात् सिद्धम्, तद्विरोधादणीयस्त्वमतिदुर्महत्वरूपमिति प्रतिवक्तु सूत्रम्, **अनेन सर्वगतत्वमिति । तथान्यप्रतिषेधा**दित्यस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तसर्ववस्तुनिषेधपरत्वभ्रमोऽप्यनेन सूत्रेणापाकृत. । सर्वसद्भावप्रदर्शनात् । श्रुतौ आयामशब्दाभावेऽपि तदुक्ति, व्याप्तिवचनाना स्वरूपव्याप्तिरूपार्थाविवक्षया ज्ञानमात्रव्याप्तिसर्वभ्रमाधिष्ठानत्वाद्यर्थविवक्षा मा भूदिति ज्ञापनाय । **आयामशब्दः** व्याप्तिप्रतिपादकश्रुतय । **आदिना** जगत्सामानाधिकरण्यनिर्देशा. जगदुपादानत्वबोधकशब्दाश्च गृह्यन्ते ॥ ३६ ॥

पराधिकरणवत् फलाधिकरणमपि उभयलिङ्गत्वस्यैव भवति । पूर्वं स्वगतदोषरहितस्वरूप हेयप्रत्यनीकत्वमुक्तम्, अत्रान्यदीयहेयनिवर्तकस्वरूप प्रत्यनीकत्व ज्ञाप्यते, सत्यकामत्वाद्याविर्भावकरत्वरूपः कल्याणगुणश्च । फलप्रदस्यैवोपास्यत्वे च उपासनस्य प्रीतिरूपापन्नत्व स्वरसतो भवति । उपपत्तेश्चेति सूत्रे उपायत्वमंगीकृत्य उपेयत्वमपि साधितम्; तदुक्तम्-उपासनस्यैवोपायत्वात् । ब्रह्मणस्तद्विषयत्वात्तु उपायत्ववाचोयुक्तिरित्याक्षेपादधिकरणप्रवृत्ति. । **विवक्षन्**; तृतीयपादे । ब्रह्ममीमांसाया मुमुक्ष्वधिकारिकत्वात् वैराग्यपादेन फलान्तरवैतृष्ण्यस्योपपादितत्वात् पूर्वसूत्रे सेतुत्वप्रसक्त्या चात्र मोक्षरूपं फलमेव वक्तव्यम्; फलमिति सामान्यपदप्रयोगात्, जैमिनिमतनिरसनाच्च त्रिवर्गोऽपि अस्य एव भवतीत्याशयेनाह **तत्प्राप्ती**त्यादि । ननु प्रथमतः सिद्धान्तारम्भः कुत. ; पश्चात्तनसिद्धान्तसूत्रेणैव गतार्थत्वादिति चेत्—

थमैहिकामुष्मिकमपि फलम्, अत एव परस्मात् पुरुषाद्भवतीति सामान्येन 'फलमतः' इत्युच्यते । कुत एतत्? उपपत्तेः—स एव हि सर्वज्ञः सर्वशक्तिमहोदारो यागदानहोमादिभिरुपासनेन चाऽऽराधित ऐहिकामुष्मिकभोगजातम्, स्वस्वरूपानन्दानिरूपमपवर्गं च दातुमीष्टे, न ह्यचेतनं कर्म क्षणध्वंसि कालान्तरभाविफलसाधनं भवितुमर्हति ॥ ३७ ॥

श्रुतत्वाच्च । ३ । २ । ३८ ॥

(बृ ६ ४ २४) "स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदानः", (तै आन ७ १) "एष ह्येवानन्दयाति" इति, भोगापवर्गरूपं फलमयमेव ददातीति हि श्रूयते ॥ ३८ ॥

सम्प्रति पूर्वपक्षमाह—

धर्मं जैमिनिरत एव । ३ । २ । ३९ ॥

अत एव उपपत्तेः शास्त्राच्च यागदानहोमोपासनरूपधर्ममेव फलप्रदं जैमिनिराचार्यो मन्यते । लोके हि कृष्यादिकं सेवनादिकं च कर्म साक्षाद्वा, परम्परया वा स्वयमेव फलसाधनं दृष्टम् । एवं वेदेऽपि यागदानहोमादीनां साक्षात्फलसाधनत्वाभावेऽपि परम्परया अपूर्वद्वारेण फलसाधनत्वमुपपद्यते । तथा, (यजु २ ५ ५) "यजेत स्वर्गकामः" इत्यादिशास्त्रमपि सिषाधयिषितस्वर्गस्य कर्तव्यतया यागादि अभिदधत् अन्यथानुपपत्त्या अपूर्वद्वारेण फलसाधनत्वमवगमयति ॥ ३९ ॥

तदन्तरमतिप्रसिद्धमत एव च प्रमाणयुक्त्यपेक्षयाऽन्यविधपूर्वपक्षयुक्तिनिरासोऽप्युक्तेति भावितुम् । तत्त्वज्ञानस्य लोकरीत्या मिथ्यावृत्तिनिवर्तकत्वान्न मोक्षो ब्रह्माधीन इति, कथं तन्मोक्षदेति पक्षनिरासार्थमिदम् । [illegible] अगति मानपक्षे । तत्र स्वाभिमतार्थिका अपि "दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः" इति परमात्मानुग्रह ह्यसमर्थ्यो दृष्टमन्त्रिवैशेषिकाः तत्त्वज्ञानान्मोक्षसिद्धिमाहुः । तदप्यत्र निराचिकीर्षितम्, न तु जैमिनिमतमात्रनिरासार्थमिति ज्ञापनाय सिद्धान्तेनोपक्रमः । एवम्—जैमिनिरत्राभिमतमेवात्रिपक्षः तन्मुखात्मिनिरासाय तु तत्खण्डनम्—इति ज्ञापनाय च । एवमत्र चतुर्थपादारम्भेऽपि भाव्यम् । उपपत्तेः । अगतेः सत्यत्वात्, परमात्मानुग्रहं विना सर्वकर्मक्षयस्य दुर्वचत्वात्, तस्य सर्वज्ञत्वसर्वकारणत्वसर्वशक्त्वादिमत्त्वात् निर्विशेषकर्म देवतान्तरवत् फलहेतुत्वासम्भवविरहाच्चेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ अन्नादः अन्नदः । दीर्घश्छान्दसः । एवमानन्दयतीत्यपि ॥ ३८ ॥

लोकेति । कृषि परम्परया फलसाधनम् । तैलकुन्देहमर्दनादिकं साक्षात् । अभावेऽपीति । 'द्रव्यगुणादीनां धर्मत्वं स्थापयिष्यते' इति वार्तिकोक्तत्वात्, 'यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्य स्यादिति, नीचैः सदो मिनुयात्' इत्युक्तनीचैस्त्वादीनां साक्षात्साधनत्वसंभावनाद्योतनाय अपिशब्दः । कृष्यादेर्यागादिपरम्परया कारणत्वम्, तत् लोकतोऽवगम्यते, यागादौ तदवगमः कथमित्यत्र शास्त्रमेवेत्याह तथेति । कर्मणा पापमपनुदति, विद्ययाऽमृतमश्नुते, सोऽयं ज्योतिष्टोम इत्येते साधनत्वपरविभक्तिमुदाहृत्य च श्रुतेः धर्मगतसाधनत्वे उपपादनीयम् ॥ ३९ ॥

पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् । ३ । २ । ४० ॥

तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । पूर्वोक्तं परमपुरुषस्यैव फलप्रदत्वं भगवान् बादरायणो मन्यते । कुतः ? हेतुव्यपदेशात्—"यज-देवपूजायाम्" इति देवताराधनभूतयागाद्याराध्यभूताग्निवाय्वादिदेवतानामेव तत्तत्फलहेतुतया तस्मिंस्तस्मिन्नपि वाक्ये व्यपदेशात्—(तै. २-१-१) "वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः । वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता । वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति । स एवैनं भूतिं गमयति" इत्यादिषु । कामिनः सिषाधयिषितफलसाधनत्वप्रकारोपदेशोऽपि विध्यपेक्षित एवेति नातत्परत्वशङ्का युक्ता । एवमपेक्षितेऽपि फलसाधनत्वप्रकारे शब्दादेवावगते सति, तत्परित्यागम् अश्रुतापूर्वादिपरिकल्पनं च प्रामाणिका न सहन्ते । लिङादयोऽपि देवताराधनभूतयागादेः प्रकृत्यर्थस्य कर्तृव्यापारसाध्यतां व्युत्पत्तिसिद्धां शब्दानुशासनानुमतामभिदधति, नान्यदलौकिकमिति प्रागेवोक्तम् । तदेवं "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता" इत्यादिशब्दात् वाय्वादीनां फलप्रदत्वमवगम्यते ।

वाय्वाद्यात्मना च परमपुरुष एवाऽऽराध्यतया फलप्रदायित्वेन चावतिष्ठत इति श्रूयते, (तै. ना. १-६) "इष्टापूर्तं बहुधा जातं जायमानं विश्वं बिभर्ति भुवनस्य नाभिः । तदेवाग्निः तद्वायुः तत् सूर्यः तदु चन्द्रमाः" इति । अन्तर्यामिब्राह्मणे च, (बृ. ५-७) "यो वायौ तिष्ठन् यस्य वायुः शरीरम्", "योऽग्नौ तिष्ठन्", "य आदित्ये तिष्ठन्" इत्यादि श्रूयते । स्मर्यते च, (गी. ७-२१-२२-२३) "योयो यांयां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति । तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् । स तया श्रद्धया युक्तः तस्या राधनमीहते । लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान् ॥" इति, (गी. ९-२४-२५) "अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च" इति—प्रभुरिति फलप्रदायीत्यर्थः—"देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि", "यान्ति मद्याजिनोऽपि माम्"

अपूर्वनिरासपरो बादरायणः पूर्वमेवाद्रियत इत्याह पूर्वं त्विति । पूर्वमित्यस्य पूर्वोक्तं परं ब्रह्मेति वा तद्गतफलप्रदत्वमिति वाऽर्थः । अलौकिकं लोकानवगतमपूर्वम् । देवताप्रीतिस्तु लोकन्यायावगम्या । प्रागेव जिज्ञासाधिकरणरचनावसर एव । हेतुव्यपदेशादित्यस्य क्वचित् परमात्मनः साक्षात्, अन्यत्र देवतादिद्वारा च हेतुत्वव्यपदेशादित्यर्थः । 'वैष्णवं वामनमालभेत', 'परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे' इत्यादौ साक्षात् साधनत्वं सुग्रहमिति परम्परासाधनत्वमात्रं भाष्ये उपपादितम् । बिभर्ति फलवत् करोति । तदेवेत्युक्तब्रह्मणोऽग्न्यादेश्चाभेदभ्रमव्युदासाय योऽग्नौ इत्यादि । देवताराधनकर्मण एव मुखान्तरेण भगवदाराधनत्वं व्यक्तुं देवानित्यादि । ननु पूर्वमीमांसादेवताधिकरण एव देवतानां प्रीतिद्वारा फलप्रदत्वस्य अपूर्वरूपधर्माभावस्य चास्मन्मतरीत्या वक्तव्यत्वात् किमर्थमिदमधिकरणमिति चेत्—देवतानां स्वव्य-

इति च। लोके च कृष्यादिभिर्विचित्ररूपान् द्रव्यविशेषान् सम्पाद्य तै राजानं भृत्यद्वारेण, साक्षाद्वाऽर्चयन्ति, अर्चितश्च राजा तत्तदर्चनानुगुणं फलं प्रयच्छन् दृश्यते। वेदान्तास्तु अतिपतितसकलेतरप्रमाणसम्भावनाभूमिं निरस्तसमस्ताविद्यादिदोषगन्धं स्वाभाविकानवधिकातिशयापरिमितोदारगुणसागरं पुरुषोत्तमं प्रतिपाद्य, तदाराधनरूपाणि च यागदानहोमात्मकानि, स्तुतिनमस्कारकीर्तनार्चनध्यानानि च तदाराधनानि, आराधितात् परस्मात् पुरुषात् भोगापवर्गरूपं फलं च वदन्तीति सर्वं समञ्जसम् ॥ ४० ॥ इति फलाधिकरणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये

तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ३ २ ॥

श्रीमते भगवद्रामानुजाय नमः ॥ शुभमस्तु ॥

त्वादेरलौकिकतया विनाशित्वाद्यगमात्, देवतान्तरोपासनेऽनुपासितस्य ब्रह्मणः फलप्रदत्वायोगात्, उपासनस्य च यागादिवत् क्षणध्वंसित्वाभावेन साक्षात् हेतुत्वसम्भवात्, देवपूजानात्मकपारायणचान्द्रायणादौ देवताप्रीत्यप्रसक्तेः, साक्षी, अध्यक्षनादरः इत्येवं परस्य निर्व्यापारत्वानादरत्वाद्यवगमाच्च न तस्य देवतानां वा कारणत्वम्, किंतु धर्मस्यैवेति पुनराक्षेपेति। अचेतनस्य चेतनमन्तरा कार्यकरत्वासम्भवात्, सर्वस्य विधेर्भगवदाराधनरूपतया सर्वत्र तत्प्रीते ध्रुवत्वात्, देवतान्तरविलयेऽपि भगवत एव सर्वप्रतिभूत्वात्, देवतान्तरमुखेनाप्यस्यैव फलप्रदत्वात्, साक्षित्वानादरत्वादिकथनस्य च वैषम्याद्यभावाभिप्रायकत्वात् पर एव फलप्रद इति समाधिः। तत् सिद्धमखिलहेयप्रत्यनीकत्वाद् ब्रह्मोऽकृष्टगुण्यापदमिति ॥ श्री ॥

इति श्रीमद्वेदान्तरामानुज यतीन्द्र महादेशिकचरणारविन्दचञ्चरीकस्य श्रीमद्वरदरामानुज मुनीन्द्र-महा देशिकपदपद्मसेवासमधिगतसर्ववेदान्तार्थस्य वत्सय-श्रीशैल सार्वभौमिनो वीरराघवाचार्यस्य अभिनवदेशिकस्य कृतिषु श्रीभाष्यव्याख्याने भाष्यार्थदर्पणे तृतीयाध्याये द्वितीयः पादः ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ शुभमस्तु ॥

श्रीः । श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

श्रीभगवद्रामानुजविरचिते (श्रीभाष्ये)

श्री शा री र क मी मां सा भा ष्ये

तृतीयाध्याये तृतीयः गुणोपसंहारपादः

८३. सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ३-३-१ ॥

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् । ३ । ३ । १ ॥

उक्तं ब्रह्मोपासिसिषोपजननाय वक्तव्यं ब्रह्मणः फलदायित्वपर्यन्तम् । इदानीं ब्रह्मोपासनानां गुणोपसंहार-विकल्पनिर्णयाय विद्याभेदाभेदचिन्ता प्रस्तूयते । प्रथमं तावदेकस्याः वैश्वानरविद्यादिकाया अनेकशाखासु श्रूयमाणायाः किमेकविद्यात्वम्, उत विद्याभेद इति

श्रीः ॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

भाष्यार्थदर्पणे तृतीयेऽध्याये तृतीयः पादः

पादद्वयात्मिकया पेटिकया भगवदुपासनोपयोगिनौ वैराग्याभ्यासौ संपादितौ । द्वितीयपादे तस्योभयलिङ्गत्ववैशद्यकरणं हि प्रथमाध्यायोक्ततद्गुणादिचिन्तनरूपोऽभ्यास एव । तदन्ते च तस्य सिद्धोपायत्वं दर्शितम् । तत् तस्य यस्य साध्योपायस्यापेक्षया भवति, तन्निरूपणमत्र क्रियते । तदाह **उक्तमिति** । **गुणेति** । येषां ब्रह्मोपासनानामनेकस्थलोक्तानामभेदः, तत्र तत्तदुक्तसर्वगुणोपसंहारः—गुणानुसंधानसमुच्चयः, येषामुपासनानां भेदः, तेष्वेकतमस्यैव फलार्थमनुष्ठानात् विकल्पः इत्येतत्सिद्धिः भेदाभेदचिन्ताफलम् । नन्वनुगतः पादार्थो वक्तव्यः, न भेदाभेदयोर्द्वयोरर्थत्वम् ॥ अस्तु तर्हि अभेद एव पादार्थः, भेदस्तदपवादतया क्रियते पुरुषविद्यादौ । अत एव गुणोपसंहारपाद इति पादनाम ।, युक्तश्चैतत्—षड्विंशत्यधिकरणात्मकेऽत्र पादे परविद्यानुबन्ध्यर्थविचारात्मकानि ह्यन्यधिकरण-आनन्दाद्यधिकरण-अक्षरध्यधिकरण-अनियमाधिकरणादीनि, दृष्ट्युपासनविषयाणि च बहूनि । स्वल्पान्येव भेदाभेदविषयाणि । तथा प्रथमे एकनामकविद्यागतमैक्यम्, षष्ठे शाण्डिल्यविद्यैक्यम्, सप्तमे व्याहृतिशरीरकविद्याभेदः, पञ्चदशे उषस्तकहोलविद्यैक्यम्, षोडशे दहरविद्यैक्यम्, त्रयोविंशे वैश्वानरविद्यास्ववान्तरभेदाभावः, चतुर्विंशे विद्यानानात्वमिति । तत्राधिकरणान्तराणामिव परविद्याभेदपराणामपि अभेदपरप्रधानाधिकरणानुषङ्गायत्तत्वमिति चेत्—उच्यते-**भेदाभेदे**त्युभयनिर्देशेन सर्वानुगतोऽर्थः संभवन् ग्राह्य इति ज्ञाप्यते । अत एवोक्तं **सारावलौ**, वेद्यावच्छिन्नविद्यानियमकृदयम् इत्यैदमर्थ्यं समर्थ्यमिति । विवादास्पदविद्यासु (अज्ञानज्ञदृष्टयदृष्टिसर्वसाधारण्येन) वेद्याकारैक्यत्वावधारणमनुवृत्त· पादार्थ इति तदाशय. ।

प्रथमाधिकरणार्थं दर्शयति **प्रथममिति** । चोदनाद्यविशेषादैक्ये उच्यमाने, तत्र विशेषे विद्याभेदस्य सुगमत्वात् नानात्वं प्रथमं न साधितम् । एवं सति, नानाशब्दादिभेदादित्यधिकरणप्रवृत्तिहेतुस्तु वक्ष्यते । सूत्रे **चोदनादी**त्यादिपदेन जैमिन्युक्तहेतुनां ग्रहणात्, 'पूर्वमीमांसयैव सिद्धमिदम्; अधिकाशंकापरिहाराय तु पुनरारम्भः' इति दर्शयति । तच्छङ्कापरिहारावगमश्च तृतीयसूत्रे । ततः प्राक्

चिन्त्यते । अविशेषपुनःश्रवणस्य प्रकरणान्तरस्य च भेदकत्वात् शाखान्तरे चोभयोरवर्जनीयत्वात् विद्याभेद इति प्राप्तम् । अत एव, (मु ३ २ १०) "तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद् यैस्तु चीर्णम्" इति शिरोव्रतवतामाथर्वणिकानामेव विद्योपदेशनियम उपपद्यते । विद्यैक्ये हि विद्याङ्गस्य शिरोव्रतस्यान्येषामपि शाखिनां प्राप्तेर्नियमो नोपपद्यते—

जैमिनिकृताधिकरणरचनास्मारणमात्रम् । अधिकाशंका चात्रैव भाष्ये ज्ञाप्यते अत एवेत्यादिना । भेदकप्रमाणानि च षट् तत्र द्वितीये निरूपितानि, शब्दान्तरमभ्यासः संख्या संज्ञा गुणः प्रकरणान्तरमिति । शब्दान्तरमपर्यायधातुः, एकार्थपर्यवसानानर्हं धातुरिति यावत् । स च यजति जुहोत्यादि । अविशेषपुनःश्रवणम् अनन्यथासिद्धं पुनःश्रवणम् अभ्यासः । अग्निहोत्रं जुहोतीति विहितहोमोद्देशेन दधिविधानसंभवात् दध्ना जुहोतीति जुहोत्यभ्यासोऽन्यथासिद्धः सविशेषः । समिधो यजति, तनूनपातं यजति इत्येवं प्रयाजविषये त्वविशेषः । कर्मविधायकवाक्ये संख्याविशेषश्रवणे तदुक्तकर्मणां भेदिका संख्या तिस्र आहुतीर्जुहोतीति । संज्ञाभेदः, अथैष ज्योतिः, अथैष विश्वज्योतिः, अथैष सर्वज्योतिरिति । द्रव्यदेवतादिरूपभेदे भेद इति गुणस्य भेदकता, वैश्वदेवी आमिक्षा, वाजिभ्यो वाजिनमिति । प्रकरणान्तरम्——अन्यकर्मप्रकरणे उपस्थितिप्रसक्तिरहिताग्निहोत्रादिप्रसिद्धस्यापि नाम्नः पठनेन कर्मोक्तौ प्रसिद्धाग्निहोत्रादिलक्षणकर्मभेदस्य तस्य, यथा सत्त्रविशेषे, 'मासमग्निहोत्रं जुहोती'ति । एवं भेदकप्रमाणान्युपन्यस्य बहु विचार्य, एतदन्यतमेन प्रतिशाखमग्निहोत्रादि कर्म भिद्यते न वेति द्वितीयान्ते विचारं विधाय भेदाभावात्तथा तदभेदस्तत्र समर्थितः । तत्र सर्वविषयानुगते पूर्वपक्षिगृहीते द्वे एव प्रमाणे अभ्यासः प्रकरणान्तरं चेति । शब्दान्तरस्य संज्ञाभेदस्य च नैव प्रसक्तिः । संख्या गुणश्च क्वापि भवेत्, न सर्वत्रेति भाष्येऽत्र तयोर्द्वयोरेव ग्रहणम् ॥ ननु, उपासीत, विद्यात् इति शब्दान्तरमपि पूर्वपक्षी ग्रहीतुमर्हति । न । तत्र सामान्यविशेषन्यायेनैकार्थकत्वस्याऽऽनुरूप्यधिकरणसिद्धत्वात् । एतज्ज्ञापनार्थमेव भाष्येऽत्र विदिपर्यायस्योपासेरित्यादिनिर्देशः । भेदाद्वेति चेदिति सूत्रे प्रमाणान्तराशङ्कापरिहरणानुवादोऽपि काममस्तु । अभ्यास उक्तः । शाखाभेदात् दूरत्वरूपमिह प्रकरणान्तरमित्युक्तं शास्त्रदीपिकायाम् ।

ननु अभ्यासादिप्रमाणत एव शाखान्तरे कर्मभेदशङ्का । सा पूर्वमीमांसायामेव परिहृता । तत् किं तथैव तत्प्रमाणग्रहणेन पुनर्विचारेणेति शंकायाम् कर्मस्थले शाखान्तरीयाभ्यासादेर्भेदकत्वायोगेऽपि अत्र विद्यायां तस्य भेदकत्वे गमकमस्तीति अधिकाशंकां दर्शयति अतएवेति । अक्षरविद्या बृहदारण्यके गार्गीब्राह्मणे, कृत्स्नायां मुण्डकोपनिषदि चाऽऽम्नाता । मुण्डकान्ते च शिरोव्रतचारिभ्य एव तदुपदेशः कर्तव्यतया विहितः । शिरोव्रतं नाम यथाविधि शिरस्यङ्गारपूर्णपात्रधारणमाथर्वणिककर्तव्यम् । उभयत्राक्षरविद्याया एकत्वे च प्रधानानुष्ठायिभिः सर्वैरङ्गस्य शिरोव्रतस्याप्यनुष्ठेयतया तद्वतामेव सा विद्येत्यस्य स्वत एव सिद्धेः, तेषामेवेति विधिर्व्यर्थः स्यात् । अन्येषां शिरोव्रताभावे च विरोधः स्यात् । अतो ज्ञायते——अक्षरविद्या भिन्नभिन्ना, तत्र मुण्डकाक्षरविद्या शिरोव्रतचारिमात्राधिकारिकेति । अत्र च भेदे प्रमाणमभ्यासादिकमेव । तदत्र सर्वशाखाप्रत्ययस्यैकत्वं कर्ममात्रे, न विद्यायामिति । एतच्छिरोव्रतानुरूप्याल्पाक्षरविधिरिति वक्तव्ये भाष्ये वैश्वान-

एवं प्राप्ते उच्यते—सर्ववेदान्तप्रत्ययमेकमुपासनमिति। कुतः? चोदनाद्यविशेषात्। चोदना तावत्—(बृ. ३-४-५) "उपासीत", (कठ. ६-१७) "विद्यात्" इत्येवंजातीयको धात्वर्थविशेषविधिः। आदिशब्देन, (पूर्व. २-४-९) "एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याऽविशेषात्" इति कर्मकाण्डशाखान्तराधिकरणसूत्रोक्ताः संयोगरूपाख्याः गृह्यन्ते। एषां चोदनादीनामविशेषात् सैवेयं विद्येति शाखान्तरे प्रत्यभिज्ञायते। तथाहि—छान्दोग्यवाजसनेयकयोः (छा. ५-१८-१) "वैश्वानरमुपास्ते" इति चोदना तावदेकरूपा; वेद्यैकनिरूपणीयस्वरूपस्य विदिपर्यायस्योपासेर्वेद्यभूतवैश्वानरैक्यात् रूपमप्यविशिष्टम्; आख्या च वैश्वानरविद्येत्यविशिष्टा। फलसंयोगोऽप्युभयत्रापि ब्रह्मप्राप्तिरूपोऽविशिष्टः। अत एभिः प्रत्यभिज्ञानात् शाखान्तरेऽपि विद्यैक्यम्॥ १॥

रैक्युक्तिः नाक्षरविद्यामात्रस्य भेदे इदं गमकम्। किंतु सर्वस्या इति ज्ञप्तये। एकनामकनानाशाखोक्तविद्याः सर्वा अपि शाखाभेदे भिद्यन्त इति पूर्वपक्षः।

प्रत्ययमिति क्लीबनिर्देशः पूर्वकाण्डे एकमित्यस्य स्मारणार्थः। क्लीबानुसाराद् **उपासन**मिति शब्दप्रयोगः, उत्तरसूत्रे उपनिषत्सु विद्याशब्दप्रयोगभूमकृतस्त्रीलिङ्गानुरोधात् **विद्याया**मिति। प्रतीयते अनेनेति प्रत्ययः। सर्वो वेदान्तः प्रत्ययः=प्रतिपादको यस्य तत् **सर्ववेदान्तप्रत्ययम्**। अक्षरादितदुपासनोद्देशेन सर्ववेदान्तविधेयत्वोक्तौ तत्तदेकत्वमर्थसिद्धम्। "एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात्" इति जैमिनिसिद्धान्तसूत्रोक्तानामन्येषां त्रयाणामादिपदेन ग्रहणम्। **संयोगः** फलसंबन्धः। रूपं कर्मशरीरभूतद्रव्यदेवतावत् अत्रोपास्याकारः। आख्या च तत्र न पूर्वपक्षयुक्तकाठकादिरूपा, किंत्वग्निहोत्रादिनामधेयरूपा, इह अक्षरवैश्वानरादिरूपा। चोदना नाम पुरुषप्रयत्न इति शाबरादौ। मुख्यार्थत्यागे मानाभावात् भाष्ये **विधिरि**त्येवोक्तम्। धात्वर्थस्य विभिन्नत्वे विधेयस्य कर्मैक्यसपादकत्वायोगात् एकरूपधात्वर्थग्रहणाय **धात्वर्थविशेषविधि**रित्युक्तम्। यथाक्रमं संयोगादीति प्रयोक्तव्ये **चोदनादी**ति प्रयोगः वाक्यमात्राधीनस्य क्रमवेऽनस्य विधेयत्वाभावात् तन्न्यायाप्रवृत्तिरिति भ्रमव्युदासाय। एषां चतुर्णाम**विशेषात्** भेदाभावात् कर्मैक्यं यथा, तथोपासनैक्यमेवेति सूत्रार्थः। **वैश्वानरमुपास्ते** इति। अग्निरहस्यरूपवाजसनेयके वेदेति विदिमात्रश्रवणेपि उभयोः पर्यायत्वाशयेनैवमुक्तिः। **रूपमपी**ति—अक्षर-दहराकाश-वैश्वानरात्मादिरूपधर्मीत्यर्थः। **फलसंयोगोऽपी**ति। नन्वग्निरहस्ये, 'अप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेती'ति फलान्तरमेवोक्तम्; [redacted] पुनः, 'सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ती'ति छान्दोग्योक्तं सर्वस्वब्रह्मरूपान्नानुभवाख्यमोक्षफलमिति कथमविशेष इति चेन्न-अग्निरहस्येऽपि वैश्वानरीयशिरःप्रभृतितत्तदेकदेशोपासकाना, 'यूयं पृथग्वैश्वानरान् विद्वांसः पृथगन्नमवत्त' इति अल्पान्नादनरूपनिन्दावचनेन पूर्णोपासकस्य छान्दोग्योक्तपूर्णान्नानुभवरूपफलस्य सूचितत्वात्। आयुरादिफलवचनं तु प्रशंसार्थमेकांशोपासनेऽप्युक्तं तत् फलं पूर्णोपासने कैमुत्यसिद्धमिति ज्ञप्तये। सर्वमिदं फलसंयोगोऽपीत्यपिशब्दसूच्यम्॥ १॥

यच्चोक्तम्—अविशेषपुनश्श्रवणात् प्रकरणान्तराच्च विधेयभेदप्रतीतेन विद्यैक्यमिति—तदनुभाष्य परिहरति—

भेदान्नेति चेत्—एकस्यामपि ॥ ३ । ३ । २ ॥

अविशेषपुनश्श्रुत्या प्रकरणान्तराच्च विधेयभेदान्न विद्यैक्यमिति चेत्—एकस्यामपि विद्यायां प्रतिपत्तृभेदात् पुनश्श्रुतिः प्रकरणान्तरं चोपपद्यते। यत्र ह्येकस्मिन् प्रतिपत्तरि पुनश्श्रुतिः प्रकरणान्तरं च विद्यते, तत्रान्यथानुपपत्त्या विधेयभेदात् विद्याभेदः। प्रतिपत्तृभेदे तु तत्प्रतिपत्त्यर्थतया पुनश्श्रुत्याद्युपपत्तेस्तत्र न विधेयान्तरसम्भवः ॥ २ ॥

यच्चोक्तं शिरोव्रतवतामाथर्वणिकानामेव विद्योपदेशनियमदर्शनात् विद्याभेदः प्रतीयत इति—तत्राह—

स्वाध्यायस्य तथात्वे हि समाचारेऽधिकाराच्च सववच्च तन्नियमः ॥ ३ । ३ । ३ ॥

नैतदस्ति—शिरोव्रतोपदेशनियमदर्शनं विद्याभेदं द्योतयति इति, शिरोव्रतस्य विद्याङ्गत्वाभावात्। स्वाध्यायस्य तथात्वे हि तन्नियमः। स्वाध्यायस्य तथात्वसिद्ध्यर्थं-तज्जन्यसंस्कारभाक्त्व

पूर्वमीमांसायां नामरूपधर्मविशेषेत्यादिना शास्त्रान्तरे कर्मभेदहेतवो बहव उपन्यस्ताः। अत्र सिद्धान्ते संयोगाद्यविशेषादैक्यं प्रसाध्य पूर्वपक्षहेतूनां निरासाय बहूनि सूत्राणि प्रणीतानि। तद्वदत्रापि सिद्धान्तहेतुमेकेन सूत्रेणोक्त्वा पूर्वपक्षहेतुनिरासार्थमपि सूत्रं प्रणीयते संग्रहाद्येकम्। अधिकाशङ्कानिरास सूत्रं त्वन्यदुपरि। अत्र जैमिनिवत् साधकहेतूपन्यासोऽपि। न विद्यैक्यमिति। ननु विधेयभेदादित्य- स्यापि विद्याभेदादित्येवार्थात् हेतुसाध्यैक्यमिति चेन्न विधेयपदेन सामान्यकथनात्। अभ्यासादिप्रयुक्तात् तत्तत्र कर्मणो विद्याया वा भेदात् [illegible] विद्याऽभेदो नेति विशेषकथनसम्भवात्। यद्वा एकमिति पूर्वस्य प्रयोगात् अत्र, न विद्यैक्यमित्युक्तम्। नायमध्याहरणीयांशः, किन्तु भेदादित्येतद्विवरणमात्रम्। पूर्वसूत्रात् सर्ववेदान्तप्रत्ययमित्यनुषज्यते, उत्तरसूत्रेऽप्येतदनुवृत्ते। न तत्तद्वेदान्तोक्तप्रकाराद्युपासनं सर्व- वेदान्तप्रत्ययम्, अभ्यासादिना भेदादित्यर्थः। प्रतिपत्तृभेदादिति। तत्तच्छाखाध्येतृभेदादित्यर्थः। अभ्यासस्य भेदकत्वं हि पुनर्विधानप्रयोगात्। न चात्र तद्योगः। अन्यशाखागतविधेस्तच्छाखाध्येत्र- नवगतत्वेनैतं प्रति विधानस्य युक्तत्वात्। अतो गुणाद्यर्थान्तराविधायकविधिपुनः श्रवणरूपाभ्यासो विद्यमानोऽपि एकशाखागत एव भेदकः, तथा प्रकरणान्तरमपि एकशाखागतमेव भेदकम्, तत्तदध्येतारं प्रति तत्तदनुपस्थितिरिति प्रकरणान्तरसत्त्वेऽपि एकं प्रति विहितस्यैवान्यं प्रति विधानसम्भवात् नैष्फल्यबाधकता। अतोऽन्यथानुपपत्तत्व एव तयोर्भेदकतेति ॥ २ ॥

यथा कारीरीमधीयाने कैश्चित् क्रियमाणं भूमौ भोजनमध्ययनस्यैवाङ्गम्, तथा शिरोव्रतमिदं ब्रह्मविद्याशब्दवाच्यग्रन्थविद्याविषयकवाक्यपरास्माध्ययनाङ्गम्, न तूपासनाङ्गम्। अतो नाधिकार्थकावसर इत्याह स्वाध्यायस्येति। तथात्वे शिरोव्रतवत्त्वविषये, तद्विशिष्टत्वाय, तदधीनसंस्कारभाक्त्वायेति यावत्। शिरो- व्रतोपदेशनियमेति। यत्र शिरोव्रतम्, तत्रोपदेश इति नियमेत्यर्थः। सूत्रे हीत्यनेन प्रसिद्धिद्योतनं श्रुत

सिद्ध्यर्थं हि शिरोव्रतोपदेशनियमः ; न विद्यायाः। कुत एतत्? (मु. ३-२-११) "नैतद-चीर्णव्रतोऽधीते" इति तस्याध्ययनसंयोगात्; समाचारेऽधिकाराच्च—समाचाराख्ये ग्रन्थे "इदमपि वेदव्रतेन व्याख्यातम्" इत्यतिदेशात्। (मु. ३-१, १०) "तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत"—वेदविद्यामित्यर्थः। सववच्च तन्नियमः—यथा हि सवहोमाः सप्तसूर्यादयः शतौ-दनपर्यन्ता आथर्वणिकैकाग्निसंबन्धिनस्तत्रैव भवन्ति ; न त्रेताग्निषु ॥ ३ ॥

दर्शयति च । ३ । ३ । ४ ॥

दर्शयति च श्रुतिरुपासनस्य सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वम् ; तथा हि छान्दोग्ये, (छा.८-१-१) "तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्" इत्युक्त्वा, "किं तदत्र विद्यते, यदन्वेष्टव्यम्" इति प्रश्नपूर्वकम् अपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकविशिष्टः परमात्मा तस्मिन् उपास्य इत्युक्तम् ; तैत्तिरीयके तु छान्दोग्यस्थं प्रतिनिर्देशमुपजीव्य, (तै. नारा. १०-२३) "तत्रापि दहं गगनं विशोकस्तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यम्" इति गुणाष्टकविशिष्टस्य परमात्मन उपासनमुच्यते ।

चेव तत्स्पष्टत्वाभिप्रायेणेति श्रुतिमेव दर्शयति नैतदिति । अधीते, वदेत इति शब्दत एव, एतदिति एतां विद्यामिति च ग्रन्थपरमिति ज्ञायत इति भावः। इदमपि वेदव्रतेन व्याख्यातमिति। अत्र इदमिति व्रता-न्तरं निर्दिश्य, तद्विषये वैशद्यं शिरोव्रते उपदिष्टमतिदिश्य ज्ञेयमित्युक्तम्। शिरोव्रतशब्दस्थाने वेदव्रतेति प्रयोगस्तत्र कुत इत्यस्य निर्विवादत्वात् व्रतमिदं वेदाङ्गम्, नोपासनाङ्गमिति ज्ञायत इति भाव.। सववदिति। सवाख्याः सप्तसूर्याख्यहोमप्रभृति-शतौदनाख्यहोमपर्यन्ताः होमाः एकाग्नौ कर्तव्यतया विहिताः ; न त्रेताग्नौ। स चैकाग्निराथर्वणिकानामेवेति ते नान्येषामित्यर्थः। ननु शिरोव्रतमन्येषां न भवतीति पूर्वपक्षिणोक्तत्वात् सवदृष्टान्तपुरस्सरं सिद्धान्तिनस्तत्स्थापनप्रयासः कुत इति चेत्—पूर्वपक्षीष्टत्वेऽपि अन्यः कश्चिदेवं शङ्कते—वेदविद्याया अङ्गित्वात् व्रतस्य चाङ्गत्वात् तदध्यायिभिः सर्वैरपि व्रतानुष्ठानं युक्तं कर्तुम्, न त्वङ्गानुरोधेनाङ्गिसंकोच इति। तथाच विद्याङ्गत्वे वा वेदाङ्गत्वे वा परेषामपि तद् व्रतं भवेदिति। तत्रोक्तं सववदिति। यथा होमं प्रति आहवनीयाद्यग्नेरङ्गत्वेऽपि न तस्य स्वतन्त्रविधिप्रापणी-याग्न्याक्षेपकत्वम्, तथाऽत्र व्रतस्याविधानात्, यैश्चीर्णमिति व्रतवत्त्वेननिर्ज्ञातपुरुषमात्राधिकारिकत्वस्याध्य-यनेऽवगमात्, नान्येषामध्ययनाधिकार इति भावः। सूत्रे प्रथमश्चकारः अधीते इति श्रुतिगतिसमुच्चायकः। द्वितीयोऽवधारणार्थः। नैतदचीर्णव्रतोऽधीते इत्युक्त्या व्रतमिदमन्येषां नास्तीति कथं ज्ञायत इति न शक्यम् ; सर्वसाधारणत्वे तेषामेवैता—यैस्तु चीर्णमिति एवकार-यच्छब्दादिघटितवाक्यगतिभङ्गात्। अत एकाग्निवत् शिरोधार्यपात्राग्निरपि आथर्वणिकविश्रान्त इति। अधिकारादित्यस्य वेदसंबन्धितया निर्देशादित्यर्थः।

जैमिनिना पूर्वपक्षं निरस्य, "प्रत्ययश्चापि दर्शयति" इति कर्म सर्वशाखाप्रत्ययमेकमित्यत्र दर्शनं प्रदर्शितम्; तद्वदिहाप्याह दर्शयति चेति। 'किं तदत्र', 'यदन्तः' इत्यत्र गुणमात्रस्य प्राप्तत्वे-ऽपि अन्ततस्तद्विशिष्टस्य आकाश—गगनशब्दवाच्यस्य परमात्मन एवोपास्यत्वात्, विशिष्टः परमात्मा, विशिष्टस्य परमात्मनः इत्युक्तम्। छान्दोग्यानुपजीवने तैत्तिरीये तदन्वेष्टव्यमित्यत्र तच्छब्दार्थो न

तत् उभयत्र विद्यैकत्वेन गुणोपसंहारादेवोपपद्यते ॥ ४ ॥

तदेवं शाखान्तराधिकरणन्यायसिद्धं विद्यैक्यं स्थिरीकृत्य तत्प्रयोजनमाह—

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत् समाने च । ३ । ३ । ५ ॥

एवं सर्ववेदान्तेषु समाने सति उपासने वेदान्तान्तराम्नातानां गुणानां वेदान्तान्तरे उपसंहारः कर्तव्यः । कुतः ? विधिशेषवत् अर्थाभेदात्—यथैकस्मिन् वेदान्ते श्रुतो वैश्वानरदहरादिविधिशेषो गुणस्तद्विद्यासम्बन्धात् तदुपकाररूपप्रयोजनसिद्ध्यर्थमनुष्ठीयते, तथा वेदान्तान्तरोदितोऽपि तद्विद्यासम्बन्धित्वेन तदुपकाराविशेषादुपसंहर्तव्य इत्यर्थः । चशब्दोऽवधारणे ॥५॥

इति सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ॥ १ ॥

८४ अन्यथात्वाधिकरणम् ३ १ २

(पू) अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् । ३ । ३ । ६ ॥

एवं चोदनाद्यविशेषात् विद्यैकत्वम्, एकत्वे च गुणोपसंहारः कर्तव्य इत्युक्तम्, अतः परं काचन विद्या अधिकृत्य प्रत्यभिज्ञाहेतुभूतचोदनाद्यविशेषोऽस्ति, नेति निरूप्य निर्णीयते । अस्त्युद्गीथविद्या वाजिनां छन्दोगानां च । वाजिनां तावत्—(बृ ३-१ १) "द्वया ह

श्रुयेत । अन्यत्र सुगमत्वादेव तत्र तदनुक्तिरिति सिद्धमुपासनैक्यं दहरविद्यायाम् । तथैवान्यत्रापीति भावः ॥

प्रयोजनमाहेति । अस्य सूत्रस्य पृथगधिकरणत्वं भामत्युक्तमपि फल्गुत्वान्न युक्तमिति भावः । न्यायधिकरणान्तरेष्विवात्रापि तद्वचनमेव युक्तम्, सुतरां तु पूर्वमीमांसात एव प्रज्ञातत्वादिति चेत्—अधिकाशङ्कयाऽधिकरणप्रवृत्तिवत् एतत्कथनप्रवृत्तिरप्यधिकाशङ्कायामिति भाष्यम् । किं स्यात्—यथा शिरोव्रतं विद्याभेदसाधकम् तथा सर्वशाखाप्रत्ययविद्यैक्ये गुणोपसंहारायोगोऽपि तत्साधकः, अनधीतानां शाखानामेवाधिकृततया इयत्तानवधारणात् । न चास्त, कर्मविषये स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यत्र स्वशब्दबलेन एकैकशाखामात्राध्ययनात् 'वेदानधीत्य' इति वचनानुसारेण वेदान्तरेऽप्येकशाखाध्ययनेऽपि कल्पसूत्रवत्, सर्वप्रक्रियाकल्पमूलं सर्वज्ञमहर्षिसङ्कलनमस्ति । अतोऽनुष्ठानहानिरेव स्यादैक्ये । अतः शाखाभेदेन विद्याभेद इति । तत्रेदं सूत्रम्—असदुदुर्महत्वमात्रेण न्यायसिद्धार्थभञ्जनमयुक्तम् । गुणेयत्ता तु सर्वदनुष्ठातृमहनीययोगिभूरुपदेशेनोऽवधारणीया भवतु, मन्त्रलाभे क्तो भेत्यन्यदेतदिति । अर्थाभेदात् उपकारलाभस्य तुल्यत्वात् । अथस्योपासनविशेष्यस्य ब्रह्मण एकत्वादिति कुतो न व्याख्यातमिति चेत्—न हि ब्रह्मगुणमात्रस्योपसंहारः, किंतु वैश्वानरविद्याक्रमप्राप्ताग्निहोत्रभेदनतुल्यानामङ्गान्तराणामपि । तत्र च तस्य न हेतुत्वम् । चशब्दोऽवधारण इति । तथाचेत्यत्रेव समाने चेति चो निगमनसूचकः साध्यावधारणे पर्यवस्यतीति । उपसंहारो द्विविधः—शाखान्तरोक्तगुणस्याविरुद्धत्वे सर्वदोपसंहारः, विरुद्धत्वे विकल्पेनोपसंहारः, यथा छान्दोग्योक्तस्याग्निरहस्योक्तस्य च वैश्वानरे उपसकपुल्मीकपूर्णशरीरमात्रत्वस्य प्रादेशमात्रत्वविशेषस्य च 'आमनन्ति चैनमस्मिन्' इति सूत्रितस्य ॥ ५ ॥

विभिन्नशाखोक्ताक्षरादिविद्यादृष्टान्तेन उद्गीथविद्याया अपि रूपाद्यविशेष एवेति

प्राजापत्याः देवाश्चासुराश्च" इत्यारभ्य, "ते ह देवा ऊचुः हन्तासुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययाम" इत्युद्गीथेनासुरविध्वंसनं प्रतिज्ञाय, उद्गीथे वागादिमनःपर्यन्तदृष्ट्या असुरपराभवमुक्त्वा, "अथ ह इममासन्यं प्राणमूचुः" इत्यादिना उद्गीथे प्राणदृष्ट्या असुरपराभवमुक्त्वा, "भवत्यात्मना ; पराऽस्य द्विषन् पाप्मा भ्रातृव्यो भवति, य एवं वेद" इति असुरपराजयफलायोद्गीथे प्राणदृष्टिर्विहिता। एवं छन्दोगानामपि, (१.२.) "देवासुरा ह वै यत्र संयेतिरे" इत्यारभ्य, "तद्ध देवा उद्गीथमाजह्रुः अनेनैनान् अभिभविष्यामः" इति उद्गीथेनासुरपराभवं प्रतिज्ञाय तद्वदेवोद्गीथे वागादिदृष्टौ दोषमभिधाय, "अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे" इत्यादिना उद्गीथे प्राणदृष्ट्या असुरपराभवमुक्त्वा, "यथाऽश्मानमाखणमृत्वा विध्वंसते, एवं हैव स विध्वंसते, य एवंविदि पापं कामयते" इति असुरपराभवाय उद्गीथे प्राणदृष्टिर्विहिता।

वेदनविषयविधिप्रत्ययाश्रवणेऽपि फलसाधनत्वश्रवणात् वेदनविषयो विधिः कल्प्यते। उद्गीथविद्यायाः क्रत्वर्थत्वेन क्रतुनाद्गुण्यफलत्वेऽप्यार्थवादिकमपि फलं तदविरुद्धं ग्राह्यमेवेति देवताधिकरणे प्रतिपादितम्।

तत्र संशय्यते—किमत्र विद्यैक्यम्, उत नेति। किं युक्तम्? विद्यैक्यमिति। कुतः? उभयत्रोद्गीथस्यैवाध्यस्तप्राणभावस्योपास्यत्वश्रवणात् चोदनाद्यविशेषात्। फलसंयोग-

सगतिः। आसन्यम्। आस्यशब्दस्य आसन् आदेशः। आस्यभवमित्यर्थः। मुख्य प्राणोऽयम्। भवत्यात्मना—स्वयं भवति=स्वरूपसत्तां लभते। अस्य द्विषन् पराभवतीत्यन्वयः। भ्रातृव्यत्वं देवासुरयोर्मिथो-दरभ्रातृत्वात्। अरातिरिति यावत्। य एवं वेद उद्गीथे मुख्यप्राणदृष्टिं कृत्वा य उपास्ते। यत्र संये-तिरे यत्र युयुधिरे। अश्मानमाखणमृत्वा। आखणं लोष्टः अश्मानमृत्वा प्राप्य प्राप्य। विस्तर उपनिषद्व्याख्याने। ननु विद्याविधेरत्रादर्शनात् कोऽयमैक्यानैक्यविचार इति, वक्ष्यमाणानभिज्ञशङ्कां परिहरति वेदनेति। फलसाधनत्वश्रवणादिति। एववित् परामूतद्विषत्को भवतीत्युक्त्या धरनात् मुखी-स्यैव वेदने द्विषत्पराभवं प्रति साधनत्वलाभादिति भावः। ननु 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' इति उप-क्रमे विधिश्रवणात् कथमुपासीतेत्याकाङ्क्षायाम् य एवं वेदेति प्रकारसमर्पणात् विद्याविधानमिष्यत एव। पर-न्त्वस्याः क्रत्वङ्गोद्गीथाश्रितत्वात् क्रतुफलेनैव फलवत्त्वेति नार्थवादस्य फलसमर्पकता, यस्य पर्णमयीति वाक्य इव। अत एतत्फलसंयोगाविशेषोपपादनमनवसरमिति शङ्कां परिहरति उद्गीथेति, क्रत्वर्थत्वेनेत्यस्य फलत्वेऽपीत्यत्रान्वयः। अयं भावः—विद्या तावत् न क्रत्वर्था, 'यश्चैव वेद यश्च न वेद' इति विद्यानुष्ठानानियमस्य वक्ष्यमाणत्वात्। परंतु इदमधिकरणं वक्ष्यमाणस्य क्रत्वनङ्गत्वस्योपजीवनेनैव प्रवृत्त-मिति न मन्तव्यम्। वस्तुतस्तदनङ्गत्वे वा, पूर्वपक्षिबुद्ध्या तदङ्गत्वे वा फलमिदं ग्राह्यमेवेति एतत्फल-संयोगाविशेषः युक्त एव। अङ्गानामप्यविरुद्धमार्थवादिकं फलं श्रुतत्वादबाधितं ग्राह्यमिति प्रागेवोक्त-त्वात्। न च फलविधये वर्तमानापदेशात् पर्णमयीन्याय, फलाप्त्यादिमुखेन वागादिदृष्टिनिन्दनात् तत्र नैर्भर्यावगमात्। अस्य भाष्यस्यैवमभिप्रायकत्वात्, उद्गीथविद्यायाः क्रत्वङ्गत्वसाधकमिदं भाष्यमिति न

स्तावत् शत्रुपराभवरूपो न विशिष्यते। रूपमप्युभयत्र प्राणस्योद्गीथत्वेनोपास्यत्वैक्यादविशि-ष्टम्। चोदना च विद्यावगमनवाक्येऽविशिष्टा। आख्या चोद्गीथविद्येत्यविशिष्टा। अत्र सिद्धान्तिच्छायया परिचोद्य परिहरति—अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् इति—यदुक्तं विद्यैक्यमिति—तन्नोपपद्यते, रूपभेदात्, रूपान्यथात्वं हि शब्दादेव प्रतीयते। वाजसनेयके हि, "अथ हेममासन्यं प्राणमूचुः, त्वं न उद्गायेति। तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायत्" इति उद्गानस्य कर्तरि प्राणदृष्ट्याऽसुरपराभवमुक्त्वा, "य एवं वेद" इति कर्तर्येव प्राणदृष्टि-रवशब्दादवगम्यते। छान्दोग्ये, "अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे" इति उद्गानस्य कर्मण्युद्गीथे प्राणदृष्ट्या असुरपराभवमुक्त्वा, "य एवंविदि पापं कामयते" इत्येवशब्दात् कर्मण्येवोद्गीथे प्राणदृष्टिर्विहिता। अत एकत्र कर्तरि प्राणदृष्टिशब्दात्, अन्यत्र कर्मणि प्राणदृष्टिशब्दाच्च रूपान्यथात्वं स्पष्टम्। रूपान्यथात्वे च विधेयभेदे सति केवल-चोदनाद्यविशेषोऽकिञ्चित्कर इति विद्याभेद इति चेत्—न, अविशेषात्—अविशेषेण ह्युभ-यत्र उद्गीथसाधनकपरपराभव उपक्रमे प्रतीयते, वाजसनेयके, "ते ह देवा ऊचुर्हन्ता-सुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययाम" इत्युपक्रमः श्रूयते, छान्दोग्येऽपि, "तद्ध देवा उद्गीथमा-जह्रुरनेनैनानभिहनिष्याम" इति। अत उपक्रमाविरोधाय, "तेभ्य एष प्राण उदगायत्" इत्यत्रापि प्राणमात्र उद्गीथ उद्गानकर्मभूत एव पाकादिष्वोदनादिवत् सौकर्यातिशयविवक्षया कर्तृत्वेनोच्यते, अन्यथोपक्रमगत उद्गीथशब्दः कर्तरि लाक्षणिकः स्यात्। अतो विद्यैक्यम्—

इति प्राप्ते प्रब्रूमहे—

न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत्। ३। ३। ७॥

नवेति पक्षं व्यावर्तयति। नवै(वे?)तदस्ति, यद् विद्यैक्यमिति; कुतः? प्रकरणभेदात्

मन्तव्यम्। त्वं न उद्गायेति। प्राणमाहुः त्वमुद्गाता भवेति कथायामुच्यमानत्वात्, उद्गातरि प्राणदृष्टि कर्तव्या इति ज्ञापन एव तात्पर्यमिति मन्तव्यो ज्ञायत इति भाव। अवगम्यत इति णिजर्थाद् कर्मणि बोध्यम्, तथैव वराभत्ययाम्येत्। मूले अविशेषादित्यस्य उपसंहारस्योपक्रमाविशिष्टार्थकत्वादित्यर्थः। प्राण उदगायदित्यस्य प्राण उद्गीथोऽभवदित्येवार्थः। उद्गीथ उद्गानकर्मणि उद्गानकर्तृत्वमारोपितम्। कर्म-कर्तरि प्रयोगे कर्मणि कर्तृत्वविवक्षादर्शनात् तत्रापि कर्तृत्वेनोद्गीथग्रहणसम्भवात्। छान्दोग्ये, (१ ३) आदित्ये उद्गीथसाम्योपपादकवाक्ये, 'उद्यन्—उद्गायति' इति कर्तृत्वोक्तिरस्ति। तत्र उद्गीथस्याप्युद्गातृत्वं विव-क्षितमिति भाव। कर्तरीति। उद्गीथेनात्ययामेत्यस्य उद्गात्रा (उपास्यमानेन) अत्ययामेत्यर्थस्य वर्णनीय-त्वादिति भाव। तस्मात् छान्दोग्य इव बृहदारण्यकेऽपि उद्गीथ एव प्राणदृष्टिर्विधीयत इति रूपमप्यवि-शिष्टमिति पूर्वपक्ष॥ ६॥

उपक्रमाविशेषमुपसंहारे पूर्वपक्षी आरोपयन्। उपक्रमोपसंहारयोः छान्दोग्ये प्रदर्श्य सिद्धान्ती रूप-भेदस्यावर्जनीयत्वात् वन्नादृरूपसत्साम्यो न त्याज्य इत्याह नवेति। पक्षं व्यावर्तयतीति। नेत्यक्रम्,

"ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत" इति प्रकृतमुद्गीथावयवभूतं प्रणवं प्रस्तुत्य, (छा.१-१-१०) "एतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवति" देवासुरा ह वै यत्र संयेतिरे" इत्यारभ्य, "अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे" इति उद्गीथावयवभूत-प्रणवविषयमुपासनं छन्दोगा अधीयते। वाजिनस्तु तादृशप्राचीनप्रकरणाभावात्, "हन्तासुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययाम" इति कृत्स्नमुद्गीथं प्रस्तुत्य, "अथ हेममासन्यं प्राणमूचुः त्वं न उद्गाय" इत्यादि कृत्स्नोद्गीथविषयमधीयते। अतः प्रकरणभेदेन विधेयभेदः, विधेयभेदे च रूपभेद इति न विधेयैक्यम्। किञ्च, "अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे" इति पूर्वप्रकृतः उद्गीथावयवभूतः प्रणव एवाध्यस्तप्राणभावश्छन्दोगानामुपास्यः; वाजिनां तु कृत्स्नस्योद्गीथस्य कर्तोद्गाता प्राणदृष्ट्योपास्य इति, "अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति। तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायत्" इति उद्गातरि प्राणाध्यासं निर्दिश्य, "य एवं वेद" इत्युद्गातैवाध्यस्तप्राणभाव उपास्यो विधीयते। अतश्च रूपभेदः। न चोद्गातर्युपास्ये विहिते, "उद्गीथेनात्ययाम" इत्याख्यायिकोपक्रमविरोधः शङ्कनीयः; उद्गातुरुपासने उद्गीथस्योद्गानकर्मभूतस्यावश्यापेक्षितत्वात् तस्यापि परपरिभवाख्य फलं प्रति हेतुत्वात्। अतो रूपभेदाद्विद्याभेद इति चोदनाद्यविशेषेऽपि न विद्यैक्यम्। परोवरीयस्त्वादिवत्—यथैकस्यामपि(मेव)शाखायामुद्गीथावयवभूते प्रणवे परमात्मदृष्टिविधानसाम्येऽपि हिरण्मयपुरुषदृष्टिविधानात् परोवरीयस्त्वादिगुण (छा १-९.) विशिष्टदृष्टिविधानमर्थान्तरभूतम् ॥ ७ ॥

किं वाशब्देनेति चेत्—प्रणवरूपोद्गीथग्रहणमेव शाखाद्वयेऽपीत्यविशेषांशखण्डनं नेत्यनेन। एवं पूर्णग्रहणे बृहदारण्यके सिद्धे, वेत्यनेन तन्मात्रव्युदासेन तदुद्गीथविशिष्टपुरुषपर्यन्तग्रहणमुपसंहारानुगुण्यायेति साधीय. पक्षान्तरं ज्ञाप्यते। इममर्थं क्रमेण, ओमितीत्यादिना किञ्चेत्यादिना चाह। प्रकरणभेदात् वाजसनेयोद्गीथापेक्षया छान्दोग्योद्गीथस्य पूर्वप्रकरणबलात् केवलाक्षररूपतया भिन्नत्वात् रूपभेदात्। एवं छान्दोग्यप्रकरणस्य वाजसनेयप्रकरणस्य चोद्गीथाक्षर-उद्गातृपुरुषरूपभिन्नार्थविषयकतया भेदादित्यप्यर्थः। उद्गीथावयवभूतमिति। साम्नः प्रस्तावोद्गीथप्रतिहाररूपभक्तित्रयवत्त्वेन, हिङ्कारप्रस्तावोद्गीथप्रतिहारनिधनरूपभक्तिपञ्चकात्मना, हिङ्कार-प्रस्ताव-ओङ्काररूपोद्गीथीयाद्यावयव-उद्गीथ-प्रतिहारोपद्रवनिधनरूपभक्तिसप्तकात्मना च छान्दोग्ये द्वितीयाध्याये निरूपणमस्ति। तदत्र प्रस्तावादिषु सामभक्तिषु मध्यमा भक्तिरुद्गीथः। तदेकदेशप्रणवमात्रमुद्गीथपदग्राह्यं छान्दोग्ये; बृहदारण्यके तु तथाग्रहणे मानाभावात् पूर्णोद्गीथग्रहणम्। एवञ्चोद्गीथे प्राणदृष्टिरित्युक्तावपि तत्र पूर्ण एव तद्दृष्टिरेष्टव्या। ततो वरं यथाश्रुति उद्गातरि प्राणदृष्टिः। उद्गीथेनेति तस्य करणत्वनिर्देशश्च उद्गीथविशिष्टाकारेणैवोद्गातुः करणत्वात् उद्गीथस्यापि करणनिविष्टत्वात्। परोवरीयस्त्वेति। वरीयसां परः परोवरीयान्। छान्दोग्यप्रथमे (७. ८) प्रथमम्, 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते तस्मादुद्गीथः' इति परमात्म-

सञ्ज्ञातश्चेत् तदुक्तम्, अस्ति तु तदपि । ३ । ३ । ८ ॥

उद्गीथविद्येति सञ्ज्ञैक्यात् तत् विद्यैक्यमुक्तं चेत् त्वत्-सञ्ज्ञैक्यं विधेयभेदेऽप्यस्त्येव, यथा अग्निहोत्रसञ्ज्ञा नित्याग्निहोत्रे, कुण्डपायिनामयनाग्निहोत्रे च, यथा चोद्गीथविद्येति छान्दोग्ये प्रथमप्रपाठकोदितासु बह्वीषु विद्यासु ॥ ८ ॥

व्याप्तेश्च समञ्जसम् । ३ । ३ । ९ ॥

छान्दोग्ये प्रथमप्रपाठके उपगम्यते विद्यासूद्गीथावयवस्य प्रणवस्य प्रथमप्रस्तुतस्योपास्यत्वेन व्याप्तेश्च सम्प्रश्नगतस्य, "तद्ध देवा उद्गीथमाजह्रुः" इत्युद्गीथशब्दस्य प्रणवविषयत्वमेव समञ्जसम् । अवयवे च समुदायशब्दः 'पटो दग्धः' इत्यादिषु दृश्यते । अतश्चोद्गीथावयवभूतः प्रणव एवोद्गीथशब्दनिर्दिष्टः इति स एव प्राणदृष्ट्योपास्यः छान्दोग्ये प्रतिपत्तव्यः । वाजसनेयके तु कृत्स्नोद्गीथविषय उद्गीथशब्द इति कृत्स्नोद्गीथस्य कर्ता उद्गाता प्राणदृष्ट्योपास्य इति विद्यानानात्वं सिद्धम् ॥ ९ ॥

इति अन्यथात्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

इतिरुद्गीथे विहिता, अनन्तरम्, 'आकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते ... स एष परोवरीयानुद्गीथः' इति पुनस्तस्यैव तद्दृष्टिः । तावता न विद्यैक्यम्—आरोप्यस्याधिष्ठानस्य चोभयत्रैकत्वेऽपि हिरण्मयविग्रहवत्त्वोपासनकस्य जगत्कारणत्वपरोवरीयस्त्वादिरूपधर्मभेदात् । तद्वत् अत्रोद्गीथाक्षयोभयत्र सत्त्वेऽपि तावन्मात्र ०ऽधिकरूपविषयभेदात् न विद्यैक्यमिति ॥ ७ ॥

सञ्ज्ञात इति । सञ्ज्ञातस्तदुक्तं चेदित्यन्वयः । प्रथमतच्छब्दार्थो विद्यैक्यम्, द्वितीयतदर्थं सैवैक्यम् । ननु संयोगरूपचोदनाख्यानां चतसृणामविशेषस्यैवैक्यसाधकतया उक्तत्वात्, संज्ञामात्रैक्यमादाय कथमैक्यशङ्केति चेत्—अध्वान्तरादिषु भेदकप्रमाणेषु संज्ञाभेदे कर्मभेदस्योक्तत्वात्, तदैक्ये तदैक्यमित्यभिमानः । ननेवमपि परोवरीयस्त्वादिविद्यादि निदर्शनादेव एतच्छङ्का नोदितेति चेत्—उच्यते । विद्याया उद्गातृविषयकत्वे उद्गातृविद्येति सञ्ज्ञा स्यात्, न तु उद्गीथविद्येति इति शङ्कितुराशयः । उद्गातृविद्याया अपि उद्गीथविषयकत्वसत्त्वात् उद्गीथविद्येति सञ्ज्ञा, यथा मासाग्निहोत्रे नित्याग्निहोत्रधर्मागा सत्त्वमात्रेणाग्निहोत्रसंज्ञेति समाधिः । यथा चेति । सञ्ज्ञाया मुख्यामुख्योभयविषये, मुख्यानेकविषये चैकरूपत्वं दृष्टम् । तत् प्रकृते यथायथं भवतीत्याशयः ॥ ८ ॥

ननूपक्रमानुरोधात् छान्दोग्यप्रथमखण्डस्याक्षरमात्रविषयकत्वेऽपि मुख्यप्राणदृष्टिखण्डेऽत्र द्वितीये, वाजसनेयक इव पूर्णोद्गीथविषयत्वं स्यादित्यत आह व्याप्तेश्चेति । उत्तरत्रापीति । ननु द्वितीयखण्डान्ते, 'आपयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वान् अक्षरमुद्गीथमुपास्ते' इति निर्देशप्रदर्शनं पर्याप्तम् । किमित्यनेकप्रदर्शनमिति चेत्—द्वितीयोपक्रमे पूर्वं गृहीत्वा उपसंहारस्थत्वादक्षरपदमन्यथा निनीषेत् यदि, तदयुक्तम्, उत्तरत्रापि (४) ओमित्येतदक्षरमित्युपक्रम एव सत्त्वादिति प्रतिबोधनाय ॥ ९ ॥

८५. सर्वाभेदाधिकरणम् ३-३-३ (कौषीतकित्रा.)

सर्वाभेदादन्यत्रेमे । ३ । ३ । १० ॥

छान्दोग्यवाजसनेयकयोः प्राणविद्या आम्नायते, (छा. ५-१-१) "यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद, ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति । प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च" इत्यादि । तत्र ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यगुणकं प्राणमुपास्यं प्रतिपाद्य, वाक्चक्षुश्श्रोत्रमनस्सु वसिष्ठत्वप्रतिष्ठात्वसम्पदायतनत्वाख्यान् गुणान् प्रतिपाद्य, वागादीनां देहस्य च प्राणायत्तस्थितित्वेन तदायत्ततत्त्त्कार्यत्वेन च प्राणस्य श्रैष्ठ्यं प्रतिपाद्य, वागादिसंबन्धितया श्रुतान् वसिष्ठत्वादीन् गुणांश्च प्राणसंबन्धितया प्रतिपादयति । एवं छान्दोग्यवाजसनेयकयोर्ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यगुणको वसिष्ठत्वादिगुणकश्च प्राण उपास्यः प्रतिपाद्यते । कौषीतकिनां तु प्राणविद्यायां तथैव ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यगुणकः प्राण उपास्यः प्रतिपादितः; न पुनर्वसिष्ठत्वादयो वागादिसंबन्धिनो गुणाः प्राणसंबन्धितया प्रतिपादिताः । तत्र संशयः— किमत्र विद्या भिद्यते, उत नेति । किं युक्तम्? भिद्यते इति । कुतः? रूपभेदात् । यद्यप्युभयत्र प्राण एव ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यगुणक

प्राणदृष्टिरूपोपासने निर्धारिते प्राणोपासनमेव सम्प्रति विचार्यते । धर्मिरूपविषयभेदात् विद्याभेद उक्तः । तद्दृष्टान्तेन धर्मभेदप्रयुक्तविद्याभेदशंका । धर्मभेदोऽपि नास्तीत्यैक्यमिति परिहारः । कौषीतकिप्राणविद्या शाखान्तरोक्तप्राणविद्यातो भिन्ना तदीयगुणाविषयकत्वादिति पूर्वः पक्षः । वाजसनेयकेति । तत्र (८ ६) ईषद्भिन्नानुपूर्वीकवाक्यमपि अत्र ग्राह्यम् । ज्येष्ठं च श्रेष्ठं चेति । मुख्यप्राणस्य वायुविकारत्वे, इन्द्रियाणाञ्च सर्वभूतपूर्वभाव्यहङ्कारजन्यत्वे च सति, कथं प्राणो ज्येष्ठ इति चेत्— उत्पत्तौ पश्चाद्भावित्वेऽपि कार्योपयोगेऽस्यैव प्राथम्यात् । तदुक्तं शाङ्करे, (२-४. ८) "ज्येष्ठश्च प्राणः; शुक्रनिषेककालादारभ्य तस्य वृत्तिलाभात् । (अन्यथा) शुक्रं पूयेत, न संभवेद्वा । श्रोत्रादीनां तु कर्णशष्कुल्यादिस्थानविभागनिष्पत्तौ वृत्तिलाभात् ज्येष्ठत्वम् । श्रेष्ठश्च प्राणः, गुणाधिक्यात्; न वै शक्ष्यामस्त्वदृते जीवितुम् इति श्रुते" इति । वसिष्ठत्वेत्यादि । वाग्वाव वसिष्ठः (वसुमत्तमः); चक्षुर्वाव प्रतिष्ठा (समविषमभूतलवैषम्यप्रदर्शनेन प्रतिष्ठानकरम्), श्रोत्रं वाव सम्पत् (वेदादिश्रवणसम्पत्करम्), मनो ह वा आयतनम् (भोगायतनम्), प्रतिपाद्येति । को नः श्रेष्ठ इति कलहोक्तिपूर्वमुपपाद्येत्यर्थः । प्रतिपादयतीति । यदहं वसिष्ठास्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीत्यादिनेति शेषः । तदर्थश्च, वाग्मिनो वसुमत्तासंपादकत्वरूपवसिष्ठत्वशालिनी अहमिति यत्— तत् त्वद्वसिष्ठत्वमेव, त्वदधीनमेव मे तदिति यावत् । प्राणसंबन्धितयेति । गुणा एव कौषीतक्यनुक्ता इति शांकरम् । अत्र यदहं वसिष्ठास्मीत्युक्तरीत्या नोक्ताः, गुणास्तु कथिता एवेत्युच्यते । चतुर्थाध्यायत्वेन द्वितीयाध्यायत्वेन वा मते प्राणविद्याध्याये तदनुक्तावपि दशमाध्याये तदुक्तिर्नयमयूखमालिकेष्टा । उदाहरिष्यति च सिद्धान्तभाष्ये तत्रत्य वाक्यम् । भिद्यते इति । नन्वनुक्तिमात्रेण कथं भेदः । अनुक्तमन्यतो ग्राह्यमिति गुणोपसंहारस्येष्टत्वादिति चेत्— सत्यम् । अविशिष्टफलकक्रियाविषये गुरुलघुविकल्पायोगात् अश्रुतगुण-

उपास्य —तथाप्येकत्र वसिष्ठत्वादिभिरपि गुणैर्युक्तः प्राण उपास्य प्रतीयते ; इतरत्र तु तद्विधुर इत्युपास्यरूपभेदात् विद्याभेद —

इति प्राप्ते ब्रूम —सर्वाभेदादन्यत्रेमे । नात्र विद्याभेद । अत्र कौषीतकिनां प्राण-विद्यायामपि इमे—वसिष्ठत्वादयो गुणा उपास्यास्सन्ति । कुत ? सर्वाभेदात्—प्रतिज्ञातप्राण-ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्योपपादनप्रकारस्य सर्वस्य तत्राप्यभेदात् । तथाहि—छन्दोगवाजसनेयिनां प्राण-विद्यायाम्, (छा ५ १ ६) "अहंश्रेयसि व्यूदिरे", (बृ ८ १ ७) "अहंश्रेयसे विवद-माना" इति चोपक्रम्य वागादेकैकापक्रमणे अन्येषां सप्राणानामिन्द्रियाणां शरीरस्य च स्थितिं तत्तत्कार्यं चाभिधाय सर्वेषां प्राणाधीनस्थितित्वतदधीनकार्यत्वाभ्यां प्राणस्य ज्यैष्ठ्य(श्रैष्ठ्य ?)-मुपपादितम् । एवमुपपादितं वागादिकार्यस्य प्राणाधीनत्वम्, "अथ हैनं वागुवाच यदहं वसिष्ठोऽस्मि त्वं तद् वसिष्ठोऽसि", इत्यादिना वागादिभिरनूद्यते । कौषीतकिनां प्राण-विद्यायामपि प्राणज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यप्रतिपादनाय वागादिषु वसिष्ठत्वादयः प्रतिपादिताः । (—) "अथ हेमा देवता प्रजापतिं पितरमेत्याब्रुवन्, को वै नः श्रेष्ठ" इत्यादिना वागादिगताः गुणा वागादयश्च देहश्च प्राणाधीना इति प्राणस्य ज्यै(?)ष्ठ्यमुपपादितम् । वागादिभिः स्वस्व-गुणानां वसिष्ठत्वादीनां प्राणाधीनत्वानुवादमात्रं तु न कृतम् । नैतावता रूपभेद ; वागा-दीनां वसिष्ठत्वादिगुणान्वितानां प्राणाधीनकार्यत्वोपपादनेनैव प्राणस्य वागादिवसिष्ठ-त्वादिगुणहेतुत्वस्य सिद्धत्वात् । तदेव हि प्राणस्य वसिष्ठत्वादिगुणयोगित्वम्, यद् वा-गादिवसिष्ठत्वादिहेतुत्वम् । अतोऽत्रापि वसिष्ठत्वादिगुणयोगात् प्राणो(?)ऽपेक्ष प्रतिपन्न इति नास्ति विद्याभेदः ॥ १० ॥ इति सर्वाभेदाधिकरणम् ॥ ३ ॥

महर्षीनेनयस्य वक्तव्यत्वेऽपि प्राणविद्यायां मुक्तिफलकत्वाभावेन फलतारतम्यसंभवात् रूपभेदात् यथाश्रुति गुणमनुष्ठानमिति नैरपेक्षमिति पूर्वपक्षाशय । किञ्च वागादिगतवसिष्ठत्वादीनां प्राणे वस्तुतोऽसत्त्वादारोप एव वाच्य । अयमेवाऽऽरोप, यदहं वसिष्ठोऽस्मीति वाक्येनोच्यते । तद्वाक्याभावस्थले तदारोपे प्रमाणाभावात् तद्रहितमेवोपासनमिति फलवैषम्यम् । इदञ्च न पुनर्वसिष्ठत्वाद्य इति भाष्यसूचितम् । अश्रूयमाणस्य फलवैषम्यस्य कल्पनापेक्षया फलसंयोगाविशेषमाश्रित्य विधेयपक्ष एव लाघवमिति सिद्धान्त्या-शय । सर्वस्य वसिष्ठत्वादेः प्राणाधीनत्वोपपादनप्रकारस्य कौषीतकिवाक्येऽप्यभेदात् अविशिष्टत्वात् यदहं वसिष्ठाऽस्मीति वाक्यस्य उत्कृष्टे निकृष्टगतगुणारोपाभावत्वस्याप्यनेन वागादिहेतुत्वरूपापत्त्यस्यैव स्वीका-रात् इमे वसिष्ठत्वादयः तद्धेतुत्वपर्यवसिताः कौषीतकिविद्यायामपि सन्तीति सूत्रार्थ । तदेव हि प्राणस्येति वाक्येन साक्षाद्वर्तनाभिव्यक्तारोपकल्पनानवसरश्च भाषिष्यते । अहंश्रेयसि व्यूदिरे इति छान्दो-ग्यम् । श्रेयोविषये, तत्तत्स्यैव श्रेय उत्कर्षोऽस्तीति विवादं कृतवन्त इत्यर्थ । ज्यैष्ठ्यमिति । वृद्ध-तमत्वरूपज्यैष्ठ्यं श्रेष्ठ्यादन्यत् प्रयुक्तम् । प्रशस्यस्य श्र । अ प्रशस्यस्य वृद्धस्य च । यद्यपि इह मध्ये यद्यपूर्वे श्रेष्ठ्यमिति पाठाभावे ज्यैष्ठ्यमिति पाठे ज्योऽयं भाष्ये प्रशस्यशब्दस्यानिकस्सन्, प्रशब्दार्थपर

८६. आनन्दाद्यधिकरणम् ३-३-४ (ले. आन)

प्राणविद्याङ्गविषयमन्यदपि निरूपणमनन्तरमेव करिष्यते । यथा प्राणस्य वसिष्ठत्वाद्यनुसन्धानेन विना ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यानुसन्धानानुपपत्तेरनुक्तानामपि वसिष्ठत्वादीनां कौषीतकिप्राणविद्यायां प्राप्तिः ; तथा ब्रह्मस्वरूपानुसन्धानं यैर्गुणैर्विना नोपपद्यते, ते ब्रह्मविद्यासु सर्वास्वप्यनुसन्धेया इत्ययमर्थः प्रतिपाद्यते—

आनन्दादयः प्रधानस्य । ३ । ३ । ११ ॥

अत्र ब्रह्मस्वरूपगुणानां सर्वासु परविद्यासूपसंहारोऽस्ति, नेति विचार्यते । अप्रकरणाधीतानामुपसंहारे प्रमाणाभावात् प्रकरणश्रुतानामेवोपसंहार इत्येवं प्राप्ते - ब्रूमः—आनन्दादयः प्रधानस्य । अभेदादिति वर्तते ; प्रधानस्य गुणिनो ब्रह्मणः सर्वेषूपासनेष्वभेदात्, गुण्यपृथग्भावाद्गुणानाम्, सर्वत्रानन्दादयस्तद्गुणा उपसंहर्तव्याः ॥ ११ ॥

एवं तर्हि गुण्यपृथग्भावादेवानन्दादिवत् प्रियशिरस्त्वादयोऽपि, "तस्य प्रियमेव शिरः" इत्यादौ ब्रह्मगुणत्वेन श्रुताः सर्वत्र प्रसज्येरन् ; नेत्याह—

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे । ३ । ३ । १२ ॥

ब्रह्मस्वरूपगुणानां प्राप्तावुच्यमानायां प्रियशिरस्त्वादीनामप्राप्तिः, तेषामब्रह्मगुणत्वात् ;

इति मन्तव्यम् । श्रैष्ठ्यनिरूपणे श्रुतौ कथमपि वैष्ठ्यमप्यन्तर्भूतमिति वा, ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चेत्युभयस्योपक्रमे श्रवणादुभयस्याप्युपपादनीयत्वात ॥ १० ॥

नन्वानन्दाद्यधिकरणसमनन्तरं पुनः प्राणविषयविचारः करिष्यते । स इहैवास्तु, एकविषयविचारं समानान्यग्रहणौचित्यात् ; आनन्दाद्यधिकरणेन तस्य संगत्यभावाच्चेत्यत्राह प्राणविद्येति । अत्र पादे परविद्यानामिव दृष्टि-तद्भिन्नानामन्यविषयविद्यानामपि विचारः क्रियते । तत्र सर्वत्रादरप्रदर्शनार्थं संगत्यनुरोधेन च सकीर्णं अत्र विचारः । वसिष्ठत्वाद्यनुसंधानेन विना—वागादिगतातिशयहेतुत्वस्य प्राणे ज्ञानं विना । प्राणविद्यायाः सर्वत्र वसिष्ठत्वाद्युपपादनप्रकारस्यैकरूपत्वात् सर्वत्र तद्धर्मग्रहणं युक्तम्, न तु सर्वपरविद्यासु आनन्दत्वादिग्रहणम्, तथोपपादनादर्शनात् । न च स्वरूपनिरूपकस्याद्यनुसंधानस्यावश्यकत्वम्, जगत्कारणम्, सर्वज्ञः, नारायण इत्यादिपदैरपि ब्रह्मणो ग्रहणात् आनन्दत्वादि विना तद्ग्रहणासमवस्य दुर्वचत्वादिति पूर्वपक्ष्याशयः । ब्रह्मस्वरूपगुणानाम्-यावदाश्रयभाविना ब्रह्मगुणानाम् । तेन तद्धर्मभूतज्ञानपरिणामादिव्यावृत्ति । प्रमाणाभावादिति । यदि प्रधानस्य ब्रह्मणोऽनुगतत्वमेव तत्र मानम्, तर्हि सर्वोपसंहाराद् विद्याभेद एव न स्यात् । एतन्मात्रस्योपसंहार्यत्वे विशिष्य प्रमाणं नास्तीति ॥ ११ ॥

अभेदादिति । आनन्दमयोपासनातिरिक्तोपासनविषयत्वं साध्यम् ; आनन्दत्वादिः पक्षः, सर्वोपासनविषयधर्मिकत्वादिति हेतुः । अस्य प्रियशिरस्त्वपारमैश्वर्यादिगुणेषु व्यभिचारशंकायाः क्रमेण परिहारकं सूत्रद्वयमुपरि । लोके संस्थानस्य स्वरूपनिरूपकत्वदर्शनात् आनन्दमयविद्यायां विशिष्योक्तत्वाच्च प्रथमं प्रियशिरस्त्वादिग्रहणम् । अप्राप्तिः अनुपास्यता । अब्रह्मगुणत्वात्—वस्तुतो ब्रह्मधर्मत्वाभावात् । ननु कथ-

ब्रह्मणः पुरुषविधस्वरूपणमात्रान्तर्गतत्वात् प्रियशिरस्त्वादीनाम् । अन्यथा शिरःपक्षपुच्छाद्यवयवभेदे सति ब्रह्मणोऽप्युपचयापचयौ प्रसज्येयाताम् । तथा च सति "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यादि विरुध्यते ॥ १२ ॥

नन्वेवमेव ब्रह्मसम्बन्धिनामैश्वर्यगाम्भीर्यौदार्यकारुण्यादीनां गुणानामनन्तानां गुण्यपृथक्सिद्धत्वमात्रेण, तत्राश्रुतानामप्युपसंहारे सर्वे सर्वत्र प्रसज्येरन्, आनन्त्यादुपसंहाराशक्तिश्च—तत्राह—

इतरे त्वर्थसामान्यात् । ३ । ३ । १३ ॥

तुशब्दश्चोद्यं व्यावर्तयति । इतरे तु आनन्दादयः अर्थसामान्यात् सर्वत्रानुवर्तन्ते । ये त्वर्थसमानाः—अर्थस्वरूपनिरूपणधर्मत्वेनार्थप्रतीत्यनुबन्धिनः, तेऽर्थस्वरूपवत् सर्वत्रानुवर्तन्ते । ते च गुणाः सत्यज्ञानानन्दामलत्वानन्तत्वानि । (तै. भृगु १) "यतो वा इमानि"

मेवम् । न च सावयवत्वस्य दोषः एतदनुरोधेन पृथक्म ब्राह्मणिनाश्यनयस्वराहित्यमेव निष्कलमित्यादिभिश्चितत्वमस्वरादित्यत्र समुचितदोषोपन्यासः क्रियते उपचर्येति । शिरःपक्षादीनां निश्चितपरिमाणकतया, तादृशपरिमाणाभाव तथा व्यवहारायोगात् ब्रह्मणोऽपि तच्छिरो स्थूलत्वकृशत्वादेरैतायथ स्वीकायतया विभुसनगतमनन्तमित्यादिश्रुतिभिर्विभुत्वाद्यभिधानार्थकं स्यात् । अतो नेमे वास्तवा इति ॥ १२ ॥

आनन्दत्वादयः प्रियशिरस्त्वादय इति धर्मद्वयमुक्तम् । तत्र प्रियशिरस्त्वादय इवेतरेऽपि न सर्वत्र भवन्ति, नैकेषां रूपमाणं तेषामवस्तुत्वात्, अन्येषां तद्भावेऽनु सर्वोपकारकगोविन्दसनामाभावात् । तदर्थं प्रयोगः—इतरे आनन्दत्वादयो न सर्वसाधारणाः सर्वत्रोपदिष्टत्वाभावात् ऐश्वर्यादिवत् इत्याशङ्कायाम् निरूपितस्वरूपविशेषणत्वमुपाधिरसानुमाने इत्युच्यते उपरि । अन्यथा स्वरूपनिरूपकधर्मत्वाच्चानुपपत्तिः-स्वमात्रेणानुसन्धेयत्वे धर्म्यनुसन्धानमेव न स्यात् । अत एव तस्य स्वरूपनिरूपकता ॥ ननु स्वरूपनिरूपकत्वमेवासिद्धमित्युक्तम् ॥ नैवम् सर्वत्र घटपटादौ अर्थ-वस्तु-धर्मेषु मृन्मयत्वादिरूपाभ्याप्यवशायां घटत्वादेरप्याप्तेऽपि तस्य स्वरूपनिरूपकत्वमानुभविकम्-वस्त्वन्तरवैलक्षण्यप्रयोजकधर्मसद्भावस्य प्रतिवस्तु नियतत्वात् । तद्वत् ब्रह्मणोऽपि तादृशेन धर्मेण भाव्यम् । जगत्कारणत्वेनावगतस्य तस्य सर्वचेतनाचेतनवस्तुवैलक्षण्यावगमकतया सत्यत्वज्ञानत्वादि शोधकत्वमभ्युपेयमिति तस्य स्थिते तथात्वे, धर्मान्तरप्रतिसंबन्धित्वाभिमुखेन विना धर्मिग्राहकप्रमाणमिन्द्रियादिजन्यं वा अन्यादृशं वा यदा तत्प्रदर्शनार्थमात्रविकासं ज्ञानम्, तत् तदा तद्धर्मपुरस्सरमेव धर्मि गृह्णातीति सिद्ध्यति स आनन्दत्वादिः स्वरूपनिरूपक इति भावः । सूत्रार्थस्तु—इतरे प्रियशिरस्त्वाद्यतिरिक्ता प्रकृता आनन्दत्वादयः सर्वसाधारणाः अर्थसदृशत्वात् धर्मिप्रत्यक्षनियतप्रत्यक्षविषयत्वादिति । अन्ये न साधारणा अत्मात्वादित्युक्तं भवति । किञ्च गुणान्तराणां निरूपितस्वरूपविशेषणत्वे कस्यचित् स्वरूपनिरूपकधर्मत्वाभावे कथं स्यात् । विनिगमनाविरहेण गाम्भीर्यौदार्यादौ कस्यचित् तथात्वकल्पनायोगात्, अन्योन्याश्रयप्रसङ्गाच्च । अतः सत्यं ज्ञानमित्यादि गवादेर्गोत्वादिकमिव स्वरूपनिरूपकमवसीयत इति । पूर्वं कारणत्वज्ञाने सति लौकिककारणन्यायप्राप्तदोषपरिहाराय शोध्यते

इत्यादिना जगत्कारणतयोपलक्षितं ब्रह्म, (तै. आनं.), "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" (तै. भृगु. ६) "आनन्दो ब्रह्म" इति आनन्दादिभिर्हि स्वरूपतो निरूप्यते। अत उपास्य-ब्रह्मस्वरूपावगमाय सर्वासु विद्यास्वानन्दादयोऽनुवर्तन्ते। ये तु निरूपितस्वरूपस्य ब्रह्मणः कारुण्यादयो गुणाः प्रतिपन्नाः, तेषां गुण्यपृथक्स्थितत्वेऽपि प्रतीत्यनुबन्धित्वाभावात्, ये यत्र श्रुताः, ते तत्रोपसंहार्याः—इति निरवद्यम् ॥ १३ ॥

यदि—उपचयापचयप्रसङ्गात् प्रियशिरस्त्वादयो ब्रह्मणः पुरुषविधत्वरूपणमात्रार्थाः, न तु ब्रह्मगुणाः—तर्ह्यतथारूपस्य ब्रह्मणः तथात्वेन रूपणं किमर्थं क्रियते? अतथाभूतस्य हि तथात्वरूपणे केनचित् प्रयोजनेन भवितव्यम्। यथा, (कठ. १-३-३) "आत्मानं रथिनं विद्धि" इत्यादिनोपासकस्य तदुपकरणानां च रथिरथादित्वरूपणम् उपासनोपकरणभूत-शरीरेन्द्रियादिवशीकरणार्थं क्रियत इत्युक्तम्। न चेह तथाविधं किञ्चित् प्रयोजनं दृश्यते इति बलाद् ब्रह्मगुणत्वं प्रियशिरस्त्वादीनामभ्युपेत्यम्। तत्राह—

आध्यानाय प्रयोजनाभावात्। ३। ३। १४॥

प्रयोजनान्तराभावादाध्यानायायं रूपणोपदेशः क्रियते। आध्यानम् अनुचिन्तनम् उपासनमुच्यते। "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इत्यत्रोपदिष्टाऽऽध्यानरूपवेदनसिद्ध्ये ह्यानन्दमय-ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमानन्दमयं ब्रह्म प्रियमोदादिरूपेण विभज्य शिरःपक्षादित्वेन रूपयित्वोप-दिश्यते। यथाऽन्नमयः पुरुषः अयं देहः शिरःपक्षादिभिः, "तस्येदमेव शिरः" इत्यादिना बुद्धावारोप्यते, यथा च प्राणमयमनोमयविज्ञानमयाः, "तस्य प्राण एव शिरः" इत्या-

इति ज्ञापयति कारणतयोपलक्षितमिति। उपलक्षितमिति पदस्वारस्यात् जगत्कारणत्वज्ञानाभावेऽपि एत-त्स्वरूपनिरूपकज्ञानं भवितुमर्हतीति ज्ञाप्यते। वक्ष्यति च, "नाना शब्दादिभेदात्" इत्यत्र भाष्ये जगत्कार-णत्वं कतिपयोपासनमात्रनिश्चितमिति। निरवद्यमिति। एवञ्च प्रथमसूत्रे अर्थसामान्यस्यैव हेतुत्वं विवक्षितमिति न व्यभिचार इति भावः। गुण्यपृथक्स्थितत्वेऽपीति। गुणिनो गुणापृथक्सिद्धिरप्यपेक्षिता। यं गुणं विहाय गुणी कदापि न भवति, स एव भावः स्वरूपनिरूपको भवतीति ॥ १३ ॥

आध्यानायेत्यादिसूत्राणां प्रियशिरस्त्वमूलानन्त्यर्थत्वे युक्तत्वेऽपि प्रथमसूत्राभिप्रायाविष्करणादर-वशात् सूचीकटाहन्यायाच्च 'इतरे' इति सूत्रस्य मध्ये निवेशः। बलादिति। प्रियमोदादयो ब्रह्मावयवा एव; वैश्वानरविद्यायां परमात्मशरीरेष्वेव द्युप्रभृतिषु मूर्धत्वादिकल्पनवत् अवयवेष्वेव शिरस्त्वादिमात्रस्य कल्प-नास्वीकारात् नोपचयापचयप्रसक्तिः। एवञ्चावयवसंस्थानात्मा विभुगता एवेति द्रव्यान्तरसंस्थानवत् अर्थ-सामान्यात् स्वरूपनिरूपका भवन्त्वित्याशयः। तत्र रूपणस्य किञ्चित्प्रयोजनप्रदर्शनेन तदभावशंकावारणमत्र सूत्रे; सावयवत्वदूषणमनन्तरसूत्रे इति विवेकः। प्रयोजनान्तराभावादिति। ब्रह्मण्येकस्य भागस्य प्रियत्वम्, अन्यस्य मोदत्वमिति रीत्यादरणे लोके प्रियमोदादीनामानुकूल्यांशे वैषम्यसत्त्वात् ब्रह्मणः सर्वांशैकरूप्यं न स्यात्। अतोऽन्नमयस्य पुरुषस्य मूर्ध्नः प्रथमं गृहीतत्वात् मूर्धत्वारोपे सुग्रहत्वं स्यादिति पुरुषविधत्वक-

ब्रह्मणः पुरुषविधत्वरूपणमात्रान्वयित्वात् प्रियशिरस्त्वादीनाम् । अन्यथा शिरःपक्षपुच्छाद्य-
वयवभेदे सति ब्रह्मणोऽप्युपचयापचयौ प्रसज्येयाताम् । तथा च सति "सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्म" इत्यादि विरुध्यते ॥ १२ ॥

नन्वेवमेव ब्रह्मधर्मतया श्रुतानां सत्यगाम्भीर्यौदार्यकारुण्यादीनां गुणानामनन्तानां गुण्य-
पृथक्स्थितत्वमात्रेण, यत्राश्रुतानामप्युपसंहारे सति तत्र तत्र प्रसज्येरन्, आनन्त्यादुपसंहारा-
शक्तिश्च—तत्राह—

इतरे त्वर्थसामान्यात् । ३ । ३ । १३ ॥

तुशब्दश्चोद्यं व्यावर्तयति । इतरे तु आनन्दादयः अर्थसामान्यात् सर्वत्रानुवर्तन्ते । ये स्वरूप-
समानाः—अर्थस्वरूपनिरूपणधर्मत्वेनार्थप्रतीत्यनुबन्धिनः, तेऽप्यन्यत्रापि सर्वत्रानुवर्तन्ते ।
ते च गुणाः सत्यज्ञानानन्दामलत्वानन्तत्वानि । (तै. भृगु १) "यतो वा इमानि"

मेवम् । न च सावयवत्वदोषः, अन्नमयादेः पुरुषविधत्वाद् ब्रह्मणोऽपि तत्त्वेन निरूपितत्वात् वि-
वक्षितत्वमनवाप्तदित्यक्रमं मनुचितदोषोऽपि नास्ति अतिदेशे उपचर्यते । शिरःपक्षादीनां भिन्नपरिमाणकतया,
तादृशपरिमाणाभावे तथा व्यवहारायोगात् ब्रह्मण्यपि तत्सिद्धौ स्थूलत्वह्रस्वत्वादेरनाश्रयस्वीकारतया विभु
सर्वगतमनन्तमित्यादिश्रुतिनिरुक्तादिप्रधानार्थभङ्गः स्यात् । अतो नेमे वास्तवा इति ॥ १२ ॥

आनन्दत्वादयः प्रियशिरस्त्वादय इति धर्मं पृथक्कृत्य प्रदर्शनम् । तत्र प्रियशिरस्त्वादय इवेतरेऽपि
न सर्वत्र भवन्ति, तत्रैकेषां तद्भावे तेषामवस्तुत्वाद्, अन्येषां तद्भावेऽपि सर्वत्रोपस्थित्यभावात् ।
तदयं प्रयोगः—इतरे आनन्दत्वादयो न सर्वसाधारणाः सर्वत्रोपस्थित्यभावात् क्षेत्रज्ञादिवत् इत्याशङ्कायाम्-
निरूपितस्वरूपविशेषणत्वमुपाधिरनुमाने इत्युच्यते उपरि । अन्यथा स्वरूपनिरूपकधर्माणामनुपस्थि-
तत्वमात्रेणाननुसंधेयत्वे धर्म्यनुसंधानमेव न स्यात् । अत एव तस्य स्वरूपनिरूपकता ॥ ननु स्वरूपनिरूप-
कत्वमेवासिद्धमित्युक्तम् ॥ नैवम् सर्वत्र घटपटादौ अर्थवस्तु यथैव मृन्मयादिसंसर्गोपस्थाप्यतादशायां घट-
त्वादेरभावेऽपि तस्य स्वरूपनिरूपकत्वमानुभविकम्-वस्त्वन्तरवैलक्षण्यप्रयोजकधर्मसद्भावस्य प्रतिवस्तु निय-
तत्वात् । तद्वत् ब्रह्मणोऽपि तादृशेन धर्मेण भाव्यम् । जगत्कारणत्वेनावगतस्य तस्य सर्वचेतनाचेतनवस्तु-
वैलक्षण्यावगमकतया सत्यज्ञानत्वादि शोधकत्वमभ्यवसेयमिति तस्य स्थिते यथात्वे, धर्मार्थान्तरप्रतिसंबन्धि-
त्वाभिमुखेन विना धर्मिग्राहकं प्रमाणमिन्द्रियादिजन्यं वा अन्यादृशं वा यदा तद्ग्रहणार्थमात्तविकासं ज्ञानम्
तत् तदा तद्धर्मपुरस्सरमेव धर्मि गृह्णातीति सिध्यति स आनन्दत्वादि स्वरूपनिरूपक इति भावः । सूत्रार्थः
—इतरे प्रियशिरस्त्वाद्यतिरिक्ताः प्रागुक्ता आनन्दत्वादयः सर्वसाधारणाः अर्थसदृशत्वात् धर्मिप्रत्यक्षनियत-
प्रत्यक्षविषयत्वादिति । अन्ये न साधारणाः सत्यत्वादित्युक्तं भवति । किञ्च गुणान्तराणां निरूपितस्वरूप-
विशेषणत्वे कस्यचित् स्वरूपनिरूपकधर्मत्वाभावे कथं स्यात् । निरूपकत्वाविरहेण गाम्भीर्यौदार्यादौ कस्य-
चित् तथात्वकल्पनायोगात्, अन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । तत्र सत्यज्ञानमित्यादि गवादेर्गोत्वादिकमिव स्वरूप-
निरूपकमवसीयत इति । पूर्वं कारणत्वज्ञाने सति लौकिककारणवैलक्षण्यहेतुदोषपरिहाराय शोध्यते

इत्यादिना जगत्कारणतयोपलक्षितं ब्रह्म, (तै. आनं.), "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" (तै. भृगु. ६) "आनन्दो ब्रह्म" इति आनन्दादिभिर्हि स्वरूपतो निरूप्यते। अत उपास्यब्रह्मस्वरूपावगमाय सर्वासु विद्यास्वानन्दादयोऽनुवर्तन्ते। ये तु निरूपितस्वरूपस्य ब्रह्मणः कारुण्यादयो गुणाः प्रतिपन्नाः, तेषां गुण्यपृथक्स्थितत्वेऽपि प्रतीत्यनुबन्धित्वाभावात्, ये यत्र श्रुताः, ते तत्रोपसंहार्याः—इति निरवद्यम्॥ १३॥

यदि—उपचयापचयप्रसङ्गात् प्रियशिरस्त्वादयो ब्रह्मणः पुरुषविधत्वरूपणमात्रार्थाः, न तु ब्रह्मगुणाः—तर्हि तथारूपस्य ब्रह्मणः तथात्वेन रूपणं किमर्थं क्रियते? अतथाभूतस्य हि तथात्वरूपणे केनचित् प्रयोजनेन भवितव्यम्। यथा, (कठ. १-३-३) "आत्मानं रथिनं विद्धि" इत्यादिनोपासकस्य तदुपकरणानां च रथिरथादित्वरूपणम् उपासनोपकरणभूतशरीरेन्द्रियादिवशीकरणार्थं क्रियत इत्युक्तम्। न चेह तथाविधं किञ्चित् प्रयोजनं दृश्यते इति बलाद् ब्रह्मगुणत्वं प्रियशिरस्त्वादीनामभ्युपेत्यम्। तत्राह—

आध्यानाय प्रयोजनाभावात्। ३। ३। १४॥

प्रयोजनान्तराभावादाध्यानायायं रूपणोपदेशः क्रियते। आध्यानम् अनुचिन्तनम् उपासनमुच्यते। "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इत्यत्रोपदिष्टाऽऽध्यानरूपवेदनसिद्धये ह्यानन्दमयब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमानन्दमयं ब्रह्म प्रियमोदादिरूपेण विभज्य शिरःपक्षादित्वेन रूपयित्वोपदिश्यते। यथाऽन्नमयः पुरुषः अयं देहः शिरःपक्षादिभिः, "तस्येदमेव शिरः" इत्यादिना बुद्धावारोप्यते, यथा च प्राणमयमनोमयविज्ञानमयाः, "तस्य प्राण एव शिरः" इत्या-

इति ज्ञापयति कारणतयोपलक्षितमिति। उपलक्षितमिति पदस्वारस्यात् जगत्कारणत्वज्ञानाभावेऽपि एतत्स्वरूपनिरूपकज्ञानं भवितुमर्हतीति ज्ञाप्यते। वक्ष्यति च, "नाना शब्दादिभेदात्" इत्यत्र भाष्ये जगत्कारणत्वं कतिपयोपासनप्रतिनियतमिति। निरवद्यमिति। एवञ्च प्रथमसूत्रे अर्थसामान्यस्यैव हेतुत्वं निवक्षितमिति न व्यभिचार इति भावः। गुण्यपृथक्स्थितत्वेऽपीति। गुणिनो गुणापृथक्सिद्धिरत्रापेक्षिता। यं गुणं विहाय गुणी कदापि न भवति, स एव प्रायः स्वरूपनिरूपको भवतीति॥ १३॥

आध्यानायेत्यादिसूत्राणां प्रियशिरस्त्वमूलानन्दमयस्य युक्तत्वेऽपि प्रथमसूत्राभिप्रायाविष्करणादरवशात् सूचीकटाहन्यायाच्च 'इतरे' इति सूत्रस्य मध्ये निवेशः। बलादिति। प्रियमोदादयो ब्रह्मावयवा एव; वैश्वानरविद्यायां परमात्मशरीरेष्वेव द्युप्रभृतिषु मूर्धत्वादिकल्पनवत् अवयवेष्वेव शिरस्त्वादिमात्रस्य कल्पनास्वीकारात् नोपचयापचयप्रसक्तिः। एवञ्चावयवसंस्थानांशाः विभुगता एवेति द्रव्यान्तरसंस्थानवत् अर्थसामान्यात् स्वरूपनिरूपका भवन्त्वित्याशयः। तत्र रूपणस्य किञ्चित्प्रयोजनप्रदर्शनेन तदभावशंकावारणमत्र सूत्रे, सावयवत्वदूषणमनन्तरसूत्रे इति विवेकः। प्रयोजनान्तराभावादिति। ब्रह्मण्येकस्य भागस्य प्रियत्वम्, अन्यस्य मोदत्वमिति रीत्यादरणे लोके प्रियमोदादीनामानुकूल्यांशे वैषम्यसत्त्वात् ब्रह्मणः सर्वांशैकरूप्यं न स्यात्। अतोऽन्नमयस्य पुरुषस्य मूर्तेः प्रथमं गृहीतत्वात् मूर्तित्वारोपे सुमहत्त्वं स्यादिति पुरुषविधत्वक-

दिना प्राणाद्यनयन्बुद्धावारोप्यन्ते—एवमेभ्योऽथान्नरमृतत्वदन्तरा मा आनन्दमयोऽपि प्रियमोदादिभिरवयवैः शिर प्रभृतिरवेन कल्पितैराख्यानाय बुद्धावारोप्यते। परमानन्दमयोपलक्षणत्वात् प्रियशिरस्त्वादीनाम्, न सर्वत्र आनन्दमयप्रतीतावनुगमन्ते ॥ १४ ॥

आत्मशब्दाच्च । ३ । ३ । १५ ॥

"अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय" इत्यात्मशब्देन निर्देशात् आत्मनश्च शिर पक्षपुच्छासम्भवात् प्रियशिरस्त्वाद्यस्य तत्त्व सुखप्रतिपत्त्यर्थं रूपणमात्रमिति गम्यते ॥ १५ ॥

ननु, "अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमय", "अन्योन्तर आत्मा मनोमय" इत्यात्मशब्दस्यानात्मस्वपि पूर्वं प्रयुक्तत्वात्, "अन्योन्तर आत्माऽऽनन्दमय" इत्यात्मशब्दस्य परमात्मविषयत्व कथं निश्चीयते? तत्राह—

आत्मगृहीतिरितरवत् उत्तरात् । ३ । ३ । १६ ॥

"अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय" इत्यत्राऽऽत्मशब्देन परमात्मन एव ग्रहणम्, इतरवत्—यथेतरत्र (ऐत १ १ १) "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् । स ईक्षत लोकान्नु सृजे" इत्यादिष्वात्मशब्देन परमात्मन एव ग्रहणम्, तद्वत् ॥ कुत एतत्? उत्तरात्—"सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय" इति आनन्दमयविषयादुत्तराद्वाक्यात् ॥ १६ ॥

अन्वयादिति चेत्—स्यादवधारणात् । ३ । ३ । १७ ॥

पूर्वत्र प्राणमयादिष्वनात्मसु आत्मशब्दान्वयदर्शनात् नोत्तराभिप्रेतु शक्यत इति चेत्—स्यादवधारणात् । स्यादेव निश्चय । कुत ? अवधारणात् । पूर्वत्रापि, "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाश सम्भूत" इति परमात्मन एव बुद्ध्याऽवधारितत्वात् । अन्नमयादन्तरे प्राणमये प्रथमं परमात्मबुद्धिरवतीर्णा, तदनन्तरं च प्राणमयादन्तरे मनोमये, ततो विज्ञानमये; तत आनन्दमये, प्रक्रान्ता परमात्मबुद्धि तदन्तराभावात्, उत्तराच्च "सोऽकामयत" इति वाक्यात्

इत्यनेयमनवयव [illegible] बौद्धावयवकल्पनेति भाव । आनन्दमयोपलक्षणत्वात् । प्रियादीनां सर्वेषां सुखानामेतदंशत्वरूपेण मयडर्थापरिच्छिन्नरमोभन्मात्रमिति नोपासनविषयत्वं साक्षादिति भाव ॥ १४ ॥

अनवयवत्वमाह आत्मेति । आत्मन स्वप्रकाशतया अहमित्येकत्वभाने यथा जीवे, तथा "अहमिमास्तिस्रो देवता" इत्येवं परमात्मन्यपीति नावयवसंघात आत्मा । एकैकस्याप्यवयवस्याहंत्वेऽनेकाहमर्थसंघातता, एकानुभूतस्यान्यासत्वेन्मना, विसृतत्वप्रवृत्त्यादि च स्यादिति भाव ॥ १५ ॥

आत्मशब्दस्यास्य न निरवयवत्वसाधकत्वम्, प्रत्युत पूर्वपर्यायानुरोधेन पुरुषविषयत्वात् प्रियशिरस्त्वादिभि सावयवमप्रमेवानन्दमयोऽस्त्वात्मभूत इति स्यान्निति शङ्कामनुवदति नन्विति ॥ १६ ॥

उत्तरानुरोधेनार्थस्वीकाराद्वरम् उपक्रमानुरोधेनाऽऽत्मशब्दस्यानुरूपत्वम्, आत्मशब्दोऽयं नात्मत्वाभिप्रायेण प्रयुक्त अतत्यात्मशब्दत्वात् प्राणमयादिविषयकात्मशब्दवदिति शङ्कामनूद्य परिहरति अन्वयादिति । सर्वोऽप्यात्मशब्दो मुख्यात्मार्थक एवात्र श्रुते । तदभेदस्यासंभवस्थले परमारोप । अतो

प्रतिष्ठितेति, उपक्रमेऽप्यपरमात्मनि परमात्मबुद्ध्या आत्मशब्दान्वयः इति निरवद्यम् ॥१७॥

इति आनन्दाद्यधिकरणम् ॥ ४ ॥ ८७. कार्याख्यानाधिकरणम् ३-३-५ ॥

कार्याख्यानादपूर्वम् । ३ । ३ । १८ ॥

पूर्वप्रस्तुतप्राणविद्याशेषभूतमिदानीं चिन्त्यते । छान्दोग्यवाजसनेयकयोः ज्येष्ठं च श्रेष्ठञ्च प्राणमुपास्यमुक्त्वा, प्राणस्य वासस्त्वेनाऽऽपोऽभिधीयन्ते । छान्दोग्ये तावत्, (छा. ५-२-२) "स होवाच, किं मे वासो भविष्यतीति । आप इति होचुः । तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्टाचाद्भिः परिदधति । लम्भुको ह वासो भवति । अनग्नो भवति" इति । वाजसनेयके, किं मे वासः इति प्राणेन पृष्टा वागादयः ऊचुः, (माध्यं ९) "आपो वासः" इति । "तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्ति ; अशित्वा चाचामन्ति, एतमेव तदनमनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्ते । तस्मादेवंवित् अशिष्यन् आचामेत्, अशित्वा चाचामेत् । एतमेव तदनमनग्नं कुरुते" इति ।

तत्र संशयः-किमत्राचमनं विधीयते, उतापां प्राणवासस्त्वानुसन्धानमिति । 'अशिष्यन् आचामेदशित्वा चाचामेत्' इत्याचमने विधिप्रत्ययश्रवणात्, 'एतमेव तदनमनग्नं कुरुते' इति वेदने विधिप्रत्ययाभावात् अनग्नतासङ्कीर्तनस्य स्तुत्यर्थतयाऽन्वयोपपत्तेश्च, भोजनाङ्गस्याऽऽच-

---

नोपक्रमविरोधः । प्रत्युतोपक्रमोपक्रमः सिद्धान्तसाधक इति भावः । तथाच प्रियशिरस्त्वादेरात्मान्ययोगात् न संस्थानरूपस्वरूपनिरूपकधर्मतेति ॥ १७ ॥

संगतिमाह पूर्वेति । यसिष्ठत्वादिः प्राणविद्यायामिव, परविद्यायामानन्दत्वादिरवश्यानुसंधेय इति तत्प्रसंगप्राप्तविचारे वृत्ते, पूर्वप्रकृतप्राणविद्याविषयविचारान्तरमवसरसंगत्येति भावः । यद्वा इदानीमिति पदेनानन्दाद्यधिकरणेन साकं संगतिरस्त्येवेति ज्ञापनात् पूर्वप्रस्तुतेत्यादिकथनम्, ईदृशविद्यान्तरापेक्षया प्राणविद्यायां शीघ्रोपस्थितिप्रदर्शनार्थम् । का तर्ह्यान्तरसंगतिरिति चेत्—परविद्यायां प्रियशिरस्त्वादेरवास्तवत्वान्नानुसंधानमिति वाक्यस्याऽऽन्यपर्यं यथोक्तम्, तथा प्राणविद्यायामपि काल्पनिकाब्वासस्त्वानुसंधानं विहाय विधिश्रवणादवश्यविधेयाचमनविधिस्वीकारेण वास.कीर्तनस्यार्थवादतयाऽऽन्यपर्यमेव युक्तमिति शंकनात् दृष्टान्तसंगतिरिति । प्रियशिरस्त्वविषयकसूत्राण्येव हि वहून्यन्ते, अत एवमवगम्यते । **अद्भिः परिदधति** अद्भिर्वेष्टयन्ति-आच्छादयन्ति=अपो वासोवत् कुर्वन्तीति यावत् । **लम्भुकः**-लब्धवान् । वासोलाभवान् भवति । क इति चेत्—प्राणवासस्त्वानुसन्धायी तत्क्रतुन्यायात् वासस्वी भवतीति सिद्धान्ती ब्रूयात् । अत्र पूर्वोत्तरपक्षद्वयसंमतार्थे —एवं प्राणस्याद्भिः परिधानात् प्राणो वासस्वी अनग्नः कृत इत्येतावानेव स्यात् ; अनमनग्नं कुरुते इति श्रुत्यन्तरैककण्ठ्यात् । आपो वास इति इत्यत्र वाक्यसमाप्तिः । अत. ऊचुरित्यस्य कथमुपर्यन्वय इति न शक्यम् । श्रुतौ वाक्यव्यवधानादपि नैकवाक्यता । तदेवमुभयत्राब्वासस्त्वं श्रुतमिति विचारोपयोगितया दर्शितम्, अथ विचारविषयवाक्यं गृहीत्वा संशयमाह **तद्विद्वांस** इत्यादिना । **किमत्रेति** । मन्यन्ते एवंविदित्यत्र किं वाक्यनैर्भेद्यम्, उत आचामेदिति विधाविति भावः । **कुरुत इतीत्यस्य** अनग्नतासंकीर्तनस्येत्यत्रान्वयः । ननु विधिश्रवणेऽपि प्राप्तत्वात् विध्यसंभव इत्यत्राह **भोजनेति** ।

मनस्य स्मृत्याचारप्राप्त-त्वेन, विधिप्रत्ययबलात् प्राणविद्याङ्गमाचमनान्तरं निर्धीयत—

इति प्राप्ते ब्रूम —आचमनीयानामपां प्राणस्य वासस्त्वानुसन्धानमेव(त्वह)-अपूर्वम्-अप्राप्तमिह(प्र) निर्धीयते, कार्याख्यानात् अप्राप्तख्यानात्, अप्रामाण्याने शब्दस्यार्थवत्त्वादित्यर्थ । एतदुक्तं भवति (छा) "किं मे वासः" (बृ) "आपो वासः" (छा) "अद्भिः परिदधति" (बृ) "एतमेव तदनमनग्नं कुरुत" इत्युपक्रमोपसंहारयोर्वाक्यस्यापां प्राणवासोदृष्टिपरत्वप्रतीते

निःश्रवणे विधिकल्पनाद्व" [अवण- ?]चमनान्तरकर्मविधानमिति भाव ।

यदि चिन्तनमविवक्षितम् तर्हि 'श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्ति, अशित्वा चाचामन्ति, एतमेव तदनमनग्नं कुर्वन्तः' इत्यनारदेव स्यात् विद्वांसः ?, मन्यन्ते इति च पाठात् प्राणविद्या निष्ठा आचमनतीथनासम्बन्धानुसन्धाने कुर्वन् इत्यपूर्वाणकथनात् तस्य विधेयम्। एवंविदाचामेदिति उपरितनवाक्ये, स्नात्वा भुञ्जीतेत्यत्रेवोपपदार्थ विधिसम्बन्धेन स्वरसत्वात् आचमनार्थकस्य धातोरनुवाद त्वेति मीमांसमान सिद्धान्तमाह आचमनीयानामिति। अपूर्वमित्यस्यार्थ अप्राप्तमिति । इति अनुसन्धानविधिसिद्धिरित्यर्थ । (उपनिषन्मुखेऽपि,) किं मे अन्नम् किं मे वास इति द्वयं पृष्टं ... त लोकान्तु बाणा?मित्युच्यते । तत्र प्रथमे यत् किञ्चित् आ श्वभ्य आ शकुनिभ्य, तत् ते अन्न ... उत्तरात— प्राणास्यत्वानुसन्धाने विवक्षितमिति, न हवा एवंविदि किञ्चनानन्नं भवतीति एवंविदित्यपदतो ... ६ ॥ यर्थात् प्राणवासस्त्वानुसंधानमत्र विधित्सितमिति ज्ञायते। कार्याख्यानादित्यस्य भाष्ये ... ॥ अन्य अतएवेति भाष्येण ज्ञापयिष्यते। ...इहतिपदेनाप्यर्थ एकोऽभिसहितो भवति ... त इति चेत्— स्वानुसंधानरूपकार्यस्याऽऽख्यातत्वात्तदपि तद्वदपूर्वं विधेयमिति, कार्यस्य अप्राप्तस्यैवाख्यानात् एतस्मादात्मन नुसंधानं विधेयमिति, छान्दोग्ये अपरिधानस्यैवाख्यानात् आचमनस्यानाख्यानात् तदेवापूर्वं ...यमये प्रथम सिद्धपरतया प्राणविद्यार्थवासस्त्वमस्वीकृत्य किञ्चित्कार्याख्यानस्येष्टत्वात् अपूर्वकार्यमेव विधे... आनन्द समासे हि शास्त्रमर्थवदितीदमभिसंधायाह अप्राप्तख्याने इति । सूत्रे आख्यानमित्यस्य अ... वाक्यात् मित्यर्थ । न्यायभाष्ये, व्याकरणवार्तिकादौ च, "हेतुवचनम्" "उपसङ्ख्यानम्" इत्य...। सर्वेषां स्मृत्युपयोग प्रसिद्ध । तत्प्रयत्यस्य कर्मेण गुणश्च आख्यातत्वादित्येवमर्थान्तरस्यापि सम्भवाय । ...१४ ॥ स्याऽऽख्यानादप्राप्तमुच्यत इति यथाश्रुते हेतुसाध्याविशेष स्यादिति आख्यातकर्तृत्वादित्यर्थो विवक्षित। तत्र एवमनुसंधानस्याप्राप्तत्ववचनात्, आचमनं न विधेयम्, प्राप्तत्वादिति दर्शितं भवति । कार्येति शब्दप्रयोगाच्च कृतस्य पुन करणासम्भवात् आचमनान्तरविधिर्न भवतीति च ज्ञाप्यते । अतएवाऽऽह स्मृत्याचारप्राप्तत्वादिति ।

अथ भाव —आचमनविधानमिहेच्छता किं स्मृत्याचारावगतस्याऽऽचमनस्य मूलमिदं वाक्यमित्युच्यते, किं वा प्राणविद्याङ्गमाचमनान्तरमिति । नाद्य, आचान्तेन कर्तव्यमिति सर्वकर्मानुष्ठानोपयिकशुद्धयापादनप्राप्तस्याचमनस्य प्रति प्राणविद्यामध्यपातिनो मूलत्वायोगात् । तत एव प्राणविद्यानुष्ठानारम्भेऽप्याचमनस्य प्राप्तत्वात् तदर्थोऽयं विधि । एवमन्नावसाने आचमनमपि स्मृतिप्राप्तमेव । अत

आचमनस्य स्मृत्याचारप्राप्तत्वात्, आचमनमनूद्य आचमनीयास्वप्सु प्राणवासस्त्वानुसन्धानं विधीयते इति। अत एव छान्दोग्ये, "तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिः परिदधति" इति अद्भिः परिधानमेवोक्तम्; नाचमनम् ॥१८॥ इति कार्याख्यानाधिकरणम् ॥५॥

८८. समानाधिकरणम् ३-३-६

समान एवं चाभेदात् । ३ । ३ । १९ ॥

वाजसनेयके अग्निरहस्ये शाण्डिल्यविद्याऽऽम्नाता, (१-१०-६) "सत्यं ब्रह्मेत्युपासीत। अथ खलु क्रतुमयोऽयं पुरुषः" इत्यारभ्य, "स आत्मानमुपासीत मनोमयं प्राणशरीरं भारूपमाकाशात्मानं सत्यसङ्कल्पम्" इति। तथा तस्मिन्नेव बृहदारण्यके पुनरपि शाण्डिल्यविद्याऽऽम्नायते, (बृ ७-६-१) "मनोमयोऽयं पुरुषो भास्सत्यः। तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा

एतद्विद्यानिष्ठस्य प्रत्यशनं पूर्वं पश्चाच्च विधीयमानमिदं प्राणविद्याङ्गमिति वक्तव्यम्। इदमाचमनं किमशनार्थाचमनात् पश्चात् कार्यम्, पूर्वं वा? । नाद्यः, पारणादिरूपाशनस्य साङ्गस्यैकप्रयोगविधिपरिग्रहात् मध्ये प्रविवेशायोगात्। तत्रैकोभयानुष्ठानसंभवे पृथक्करणायोगाच्च। नान्त्य, प्राणविद्याङ्गाचमनेनैव विद्यस्यापि प्रसंगत. सिद्धौ पुनरशनार्थाचमनप्रसक्त्यभावात्। न चाचमनरूपकार्यार्थमाचमनान्तरं क्रियते। प्राणविद्यां प्रति साक्षादङ्ग चेत्, अशनपौर्वापर्यमावृत्तिश्च कुतः? अशनद्वारा च नाङ्गता। अशनस्यायोगात् न, २। अत आचमने कार्यतायाः अनाख्येयत्वात् न तद्विधिरिति। एवं छान्दोग्ये आचमनं नोक्तम्।

'एतदशिष्यन्तः पुरस्तादुपरिष्टाच्चाद्भिः परिदधति' इति वाक्ये विद्याप्रस्तावाभावात् सर्ववैदिकाचमनविधरेव ज्ञायते। तदर्थाभिरेवाद्भिः प्राणपरिधानकथनात् आचमनान्तरतदर्थतीर्थानपेक्षा स्पष्टा। वाजसनेयकेऽपि, 'अनस्यान्नं वेद' इति प्राणे सर्वान्नित्ववेदनमुक्त्वा, विद्याप्रवृत्तश्रोत्रियक्रियमाणम् आचमनं प्रधानप्रतामननमप्यभिधायाऽऽह, तस्मादेवंविदशिष्यन्नाचामेदिति। एव क्रमदर्शनादेतदाचमनमपि श्रोत्रियक्रियमाणा आचमनीयाधीनानग्नतामतिरित्यवगमात् प्रमाणान्तरप्राप्ताचमनग्राहित्वमेव वाक्यस्येति नेदं वाक्यमपूर्वाचमनविधायि। किन्तु वेदनसंदर्भानुसारात्, अन्नवेदनवत् अनग्नतावेदनस्यापि अद्भिः आचमनकाले कार्यतया, स्वयमाचमनमकृत्वा तदनुसंधानमनुचितमिति अर्थवादमुखो वेदनपरैवेति। ननु कथमपां वासस्त्वमिति चेत्-अन्नस्य वस्तुतोऽन्नत्वसत्त्वेऽपि प्राणमचेतनं प्रति अन्नत्वं कथम्? अदनव्यापारस्य प्राणेन क्रियमाणत्वात् तदन्नत्वारोप इति चेत्-अपामपि प्राणवायौ आप्यायादिरूपेण व्यापनात् वासस्त्वारोप ॥ प्राणदेवता सर्वमन्नं कुर्यादिति चेद्-अपोऽपि सा परिदध्यादित्यलम् ॥ १८ ॥

बृहदारण्यकशाण्डिल्यविद्यायां वशित्वादेः, किं प्राणविद्यायामाचमनस्येवानुवादः, किं वा वासस्त्वानुसंधानस्येवापूर्वस्य विधिरिति विचार इहेति पूर्वाधिकरणेन साकमेव संगतिः। तद्दृष्टान्तेन विधिरेवेति विद्याभेद इति पूर्वपक्षः। वाजसनेयकं शतपथब्राह्मणम्। तदन्तो बृहदारण्यकम्। तदव्यवहित पूर्वभागोऽग्निरहस्यम्। अत उभयमेकशाखागतम्। तस्मिन्नेवेति वाजसनेयक एवेत्यर्थः। भाः भारूपः। सर्वशाखाप्रत्ययमेकमुपासनमिति प्रथमाधिकरणसिद्धत्वात् छान्दोग्यशाण्डिल्यविद्यायाः अलोकायाश्च

व्रीहिर्वा यवो वा। स एष सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति, यदिदं किञ्च" इति। तत्र संशयः —किमत्र विद्या भिद्यते, उत नेति। संयोगचोदनाख्यानाम् अविशेषेऽपि वशित्वाद्युपास्यगुणभेदेन रूपभेदात् विद्याभेदः —इति प्राप्ते उच्यते—

भेदो न शब्दयत्र। अत एकशाखायामेव वाक्यद्वयमुदाजहार। अत्र द्विविधे मनिपतृभेदमादाय सायकथासमथादेव पूर्वपक्षस्यावकाशः। तर्हि अभ्यासप्रमाणादेव विद्याभेदः शक्यतामिति चेन्न— अविशेषपुनःश्रवणं ह्यभ्यासः, अत्र तु वशित्वाद्यनेकगुणश्रवणात् नाविशेषपुनःश्रवणम्। ननु गुणभेदे सत्यपि तत्र तत्र विधेयत्वात् तदुपसंहार इति सर्वसंमतम्। तत्र कथमस्य विद्याभेदसाधकतेत्याशङ्कां शमयितुं रूपभेदादित्युक्तम्। संयोगादिभिः सह रूपस्याप्यविशेषे विधेयवस्त्वोरैक्यात् तद्भेदे विद्याभेदस्यावश्यकत्वमिति। रूपानतिरिक्तगुणानां तु भेदकत्वाभावाद्विधेयैक्ये उपसंहार इति भावः।

उत्पत्तिशिष्टगुणविरोधे, वाक्यभेदापादकानेकगुणसत्त्वे वा प्राप्तोद्देशेन गुणविधानायोगात् अपूर्वकर्मविधिरित्युक्तं मीमांसकैः। रूपं विना कर्ममात्रविधायकस्य वाक्यस्य पृथक्सत्त्वे, तदनुवादेनानेकरूपविधानस्यानेकवाक्यकार्यस्य सम्भवान्न कर्मभेदः, यथा अग्निहोत्रं जुहोतीति विहितमुद्दिश्य, दध्ना जुहोति, पयसा जुहोतीत्येवं पृथगनेकविधौ। यागादेर्हि कर्मणः देवता द्रव्यं च रूपम्। उपासनस्य तु रूपमुपास्यं वस्तु। ननु यत्र तत् यादृशमुपास्यम्, तत्र तादृशं तत् रूपं भवति। अन्यथा धर्मिणूनमात्रमात्रस्य रूपत्वे सर्वत्र तदविशेष इति रूपभेद एव न स्यात्। तथा च गुणानामपि गुणिन[illegible] रूपेऽन्तर्भावात् तत्राप्यतो भेदे सत्यपि रूपभेदस्यावश्यकत्वात् विद्याभेद एव स्यात्। एवं च कार्त्स्न्येनाविशेषे, सत्येव उपासनैक्यम्। एवंसति एकशाखागतानामप्यन्यो गुणानामुपसंहार इति कथम्। न च गुणशब्दस्याक्षरमात्रपरत्वात्, उपास्यगुणातिरिक्तान्यगुणोपासनाङ्गानां वैश्वानरविद्याङ्गप्राणाग्निहोत्रप्रक्रियातुल्यानामेवोपसंहार इति वाच्यम्— दर्शयति चेति सूत्रे तैत्तिरीयदहरविद्यायां छान्दोग्यदहरविद्यैक्यादपहतपाप्मत्वादिगुणोपसंहारस्योक्तत्वात्, अनन्तराधिकरणे वसिष्ठत्वाद्युपसंहारोक्तेः, आनन्दाद्यधिकरणे ऐश्वर्यप्रियशिरस्त्वादिगुणविषये दाक्षकरणाङ्गातिरिक्तानां गुणानामप्युपसंहारतदभावविचारस्य सिद्धत्वात्। तत्र रूपगुणयोः कथं भेद इति। न चात्रापि पूर्वोक्तं इवोत्पत्तिशिष्टगुणविरोधादिकमेव भेदकमिति वाच्यम्— तथासति अग्निरहस्य एव पूर्वोत्तरवाक्ययोर्विभिन्नोपासनपरत्वप्रसङ्गात्। 'सत्यं ब्रह्मेत्युपासीत' इति रूपविशिष्टोपासनस्य विहितत्वात् उपासनविषयस्य ब्रह्मणोऽपि प्राप्ततया, अरुणैकहायनीन्यायेन सामानाधिकरण्यबलात् सर्वधर्मविशिष्टैकद्रव्यविधिरित्यस्यापि दुर्वचतया मनोमयत्वप्राणशरीरत्वादावेव विधिपर्यवसानात् अनेकविधाने वाक्यभेदप्रसङ्गात्। अत स आत्मानमुपासीतेति उपासनान्तरविधिः स्यात्। तथा नेकगुणमात्रविधानेऽपि च तद्वदेव वशित्वादिगुणविधेरपि सम्भवात्र पूर्वपक्षावकाश इति—

उच्यते गुणपदस्याङ्गपरतया टीकायां व्याख्यानं ब्रह्मगुणातिरिक्ताङ्गानामपि गुणोपसंहार इत्यत्र गुणपदेन ग्रहणं कार्यमिति ज्ञापनार्थम्। ब्रह्मगुणानां रूपान्तर्भावेऽपि रूपानन्तर्गतोऽपि भवति ब्रह्मगुण इति स्वीकार्यम्। रूपं हि व्यावर्तकाकारः। यावता शब्दचिन्मवति यथा, तत्र तदधिकस्य रूपान्तर्भावो नेष्यते।

समान एवमिति। यथाऽग्निरहस्ये मनोमय-प्राणशरीर-भारूप-सत्यसङ्कल्पत्वगुणगणः श्रुतः, एवं बृहदारण्यकेऽपि मनोमयत्वादिके समाने सति अधिकस्य वशित्वादेश्च सत्यसङ्कल्पत्वगुणाभेदाच्च रूपभेदः। अतो विद्यैक्यम् ॥ १९ ॥ इति समानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

तच्च दहरत्ववैश्वानरत्वचतुष्पात्त्वादि। अत एव दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्यत्र दहराकाशरूपस्य सिद्धत्वात्, 'तस्मिन् यदन्तः' इत्युच्यमानाः गुणा एव; न रूपम्। एवञ्च 'दर्शयति चे'ति सूत्रे तदुपसंहारकथनं युक्तम्। अत एव प्रथमाधिकरणे वैश्वानरैक्यात् रूपमव्यविशिष्टम् इति, 'वैश्वानरमात्मानं संप्रत्यध्येति' इत्याद्यनुरोधेन वैश्वानरमात्रस्य रूपत्वोक्तिः। वैश्वानरमूर्धादेर्नामधेयविशेष, उपासकशरीरे तस्य मूर्धादिपादान्तपरिच्छिन्नत्व-मूर्धादिचिबुकान्तरूपप्रादेशपरिच्छिन्नत्वद्विकरूपवैकल्पिकगुणादिश्च न रूपेऽन्तर्भवति। उपासनवाक्ये येन रूपेण आनन्दत्वादिस्वरूपनिरूपकधर्मातिरिक्तेन ब्रह्मान्वय, तद्रूपविशिष्टं ब्रह्म तत्र रूपमित्युक्तं भवति। अनेकधर्मसत्त्वे च विनिगमनाविरहात् सर्वं रूपान्तर्गतमेव। प्रकृते च सत्यं ब्रह्मेत्युपासीतेति वाक्ये ब्रह्मविधाने पश्चादनेकगुणविधानायोगात्, सत्यपदस्य सत्-ति-य पदवाच्यचेतनाचेतननियन्तृत्वार्थकत्वात ब्रह्मैतादृशमिति हेतोरुपासीतेति उपासनमात्रविधौ कर्माकाङ्क्षायाम्, स आत्मानमिति वाक्येन सर्वगुणविशिष्टब्रह्मस्वरूपसमर्पणमत्र्यैकहायनीन्यायेनेति न वाक्यभेदावकाशः। प्रकारान्तरं परिष्कारे द्रष्टव्यम्। अत्र सर्वेषां गुणानां विनिगमनाविरहात् रूपतयाऽन्वय.। यद्वा स आत्मानमुपासीतेत्यादि एष इत्येतच्छब्दार्थसमर्पक.। एष मे आत्मेत्यत्र आत्मशब्दोक्तब्रह्मानुवादेन एष इत्येकेन शब्देन मनोमयत्वादिसर्वगुणविधानात्र दोषः। एवञ्च, "भूयस्त्वेनोभयश्रुति" (पू. मी ३. ३. १०.) इति न्यायेन भूयोधर्मश्रवणस्थल एव कर्मणो विधेयत्वात् अग्निरहस्यस्य पूर्वभावित्वाच्च तत्र शाण्डिल्यविद्यायां विहितायाम्, तद्रूपभूतब्रह्मानुवादेन बृहदारण्यके वशित्वादिगुणमात्रविधानमिति वक्तव्यम्। तन्न घटते, अनेकविधाने वाक्यभेदात्। अतोऽत्र गुणविशिष्टब्रह्मविषयकोपासनान्तरविधिरेव। अत्रोपासनवाक्ये वशित्वादेः रूपान्तर्गततया श्रवणात् रूपभेदादित्युक्तं भाष्ये। सिद्धान्ते तु गुणस्यानतिरिक्तत्वादभेदकत्वाच्च रूपभेद इति रीत्या [illegible]स्यम् ॥

गुणगणः श्रुत इत्यनेन तत्रैव विद्याविधानमिति सूचितम्। सूत्रार्थमाह एवमिति। सूत्रे चेत्यस्य वशित्वादेश्चेत्यर्थः। समाने इत्यस्य मनोमयत्वा दाविति विशेष्यं पूरणीयम्। समानत्वोक्ति. शाण्डिल्यविद्या प्रत्यभिज्ञायते इति दर्शयितुम्। एवमित्यस्य अग्निरहस्य इव बृहदारण्यके इत्यर्थः। यद्वा दीपानुसारात् एवञ्चेत्यस्य वशित्वादिविशिष्टाकारेणापीत्यर्थः। पूर्वाधिकरणसंगत्यभिप्रायत्वे तु एवं प्राणविद्याश्रुतस्य स्तुत्याचारप्राप्तस्य चाचमनस्येव, वशित्वादेः सत्यसंकल्पत्वस्य चाभेदादित्यर्थोऽपि भवेत्। अनन्तरसूत्रस्य च एवम्पदस्येदृशोऽर्थो भाविष्यते। गुणाभेदादिति। वशित्वेशानत्वाधिपतित्वप्रशासनरूपेण संकल्पश्चतुर्विधः। पूर्वत्रयम्, स वा एष महानज आत्मेत्युपक्रान्तात्मत्वोपयोगि; अन्तिमं भृत्यादिविषये राज्ञ इव भयावहो दण्डभूतः प्रेरणरूप संकल्पः। वशित्वम्—सर्वं मत्स्वरूपेण धृतमस्त्विति सर्वाधारताप्रयोजकसंकल्प.। पृथक्प्रयत्नार्हं हि वश्यं भवति। ईशनमन्तर्यामितया नियन्तृत्वरूपसंकल्पः।

८९ सम्बन्धाधिकरणम् ३ ३-७ ॥

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि । ३ । ३ । २० ॥

बृहदारण्यके श्रूयते, (बृ ७ ४ २) "सत्यं ब्रह्म" इत्युपक्रम्य । "तद् यत् तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषः, यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्" इत्युपक्रम्य आदित्यमण्डलेऽक्षिणि च सत्यस्य ब्रह्मणो व्याहृतिशरीरत्वेनोपास्यत्वमुक्त्वा, "तस्योपनिषदहरिति"—अधिदैवतम्, "तस्योपनिषदहमिति"—अध्यात्मम्—इति द्वे उपनिषदौ रहस्यनामनी उपासनशेषतया आम्नायेते । ते किं यथाश्रुतस्थानविशेषनियतत्वेन व्यवस्थिते, उतोभयत्रोभे अनियमेनेति संशये—सत्यस्य व्याहृतिशरीरत्वेनोपास्यस्य ब्रह्मणो द्वयोः स्थानयोः सम्बन्धादुपास्यैक्येन रूपाभेदात् प्रयोगाद्यभेदाच्च विद्यैक्यादनियमेनेति प्राप्तम् । तदिदमुक्तं सम्बन्धादेवमन्यत्रापीति । यथा मनोमयत्वादिगुणविशिष्टस्यैकत्वादुपास्यैक्येन रूपाभेदात् विद्यैक्यात् गुणोपसंहारः, एवमन्यत्राप्यादित्यसम्बन्धिनो ब्रह्मणः सत्यस्यैकत्वेन विद्यैक्यादुभयोरुभ

अविपमित्यं स्वामित्वम्—वस्तुगोपादेयताप्रयोजिका स्वगतातिशयाधानेच्छा, इष्टत्वमिति, सोपि सैकत्व । एषामप्रतिहतत्वं सत्यकामः सत्यसंकल्प इति विशेषणसिद्धमेव । ननु सत्यत्वेऽप्यविशेषे अविशेषपुनःश्रवणरूपाभ्यासात् विद्याभेदोऽभ्युपगन्तव्यः इति चेन्न—उक्तमनोमयत्वादीनामत्र पुनः कथनं तद्विद्याप्रत्यभिज्ञापनार्थम्, एवं प्रत्यभिज्ञाप्य अनुक्तस्य सत्यसंकल्पत्वस्यात्र विधानं क्रियत इति । तेन नैनसत्यमकाल्यदीर्घीये विशेषो दर्शितो भवति ॥ १९ ॥

दृष्टान्तसङ्गत्या एतदधिकरणारम्भ इति पूर्वपक्षसूत्रे एवमिति प्रयोगत [illegible] स्फुटम् । श्रूयते इति सर्वत्र पाठात् उपक्रम्येत्यत्र वाक्यच्छेदः । सत्यशब्दनिर्वचनादिकमिति शेषः । पूर्वाधिकरणविषयवाक्यप्रसङ्गपूर्वकाक्रमणमत्र विषयः । सत्यमित्युपक्रम्येति । एतद्वाक्यस्य प्रकृतविद्याविषयकत्वाभावेऽपि, तत्र सत्यमिति नामनिर्वचनाभावेऽपि एतद्ग्रहणम्, तत्रोक्तस्य सत्यशब्दनिर्वचनस्यात्र विषयवाक्ये 'तद् यत् सत्यम्' इत्युपक्रमानुसारात् ब्रह्मत्वमिति ज्ञापनाय हृदये सत्यब्रह्मदृष्टिः प्रागुक्ता, अत्र साक्षाद्ब्रह्मोपासनम् । एतत्फलम् हन्ति पाप्मानं जहाति चेत्युक्तं पाप्मनिधूननशरीरत्यागरूपमोक्ष । अक्षन्नित्युपक्रम्येति, सत्यमित्यादिना वाक्यजातेनेत्यर्थः । व्याहृतिशरीरकत्वेनेति । भूरिति शिरः—भुव इति बाहू स्वरिति प्रतिष्ठा (पादौ)' इति कथनात् । अधिदैवतम् अध्यात्मम् इति भाष्यस्थपदद्वयं न द्वन्द्वान्तम् । किंतु सप्तम्यन्तत्वकथनाय पठितं शाङ्करभाष्य इव । अन्यथा विरुपदत्वात् विचारस्यानवकाशात्, श्रुतेरेकत्वमभावाच्च । अनयोरन्वय आम्नायेते इत्यत्र । तदिदमिति, एवं पूर्वपक्षमिति समित्यर्थः । अयं भावः—आदित्यमण्डले अक्षिणि चोपास्यस्य ब्रह्मणः व्याहृतिशरीरकपुरुषत्वमविशिष्टम् । नामधेयञ्च लोके आकारविशेषावच्छिन्नस्य वाचकं भवति, न तु वासस्थानभेदेन भिद्यते । अतः तस्य भूरिति शिर इत्यादिवाक्यस्य द्विः पाठेऽपि विधिद्वयकल्पनां विहाय तस्येति पदेन सत्यपुरुषमात्रग्रहणेन भूरादिशिरस्कत्वस्य नाम्नश्च विधानात् नामद्वयसंकर इष्ट इति ।

यत्रोपसंहार इति ॥ २० ॥ एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

न वा विशेषात् । ३ । ३ । २१ ॥

न चैतदस्ति—यत् विद्यैक्यादुपसंहारः इति । कुतः ? विशेषात्—उपास्यरूपविशेषात् । अत्रैव एकत्वेऽप्येकत्राऽऽदित्यमण्डलस्थतया उपास्यत्वम्, इतरत्राक्ष्याधारतयोपास्यत्वमिति स्थानसंबन्धित्वभेदेन रूपभेदात् विद्याभेदः । नैवं शाण्डिल्यविद्याया उपास्यस्थानं भिद्यते; उभयत्र हृदयाधारत्वेनोपास्यत्वात् । अतो व्यवस्थिते इति ॥ २१ ॥

दर्शयति च । ३ । ३ । २२ ॥

दर्शयति चाक्ष्याधाराऽऽदित्याधारयोर्गुणानुपसंहारम्, (छा. १-७-५) " तस्यैतस्य तदेव रूपम्, यदमुष्य रूपम्" इत्यादिना रूपातिदेशेन । स्वतो ह्यप्राप्तौ अतिदेशेन प्राप्त्यपेक्षा ॥ २२ ॥ इति सम्बन्धाधिकरणम् ॥ ७ ॥

९०. संभृत्यधिकरणम् ३-३-८ ॥

संभृतिद्युव्याप्त्यपि चातः । ३ । ३ । २३ ॥

गुणोपसंहारः सत्यसंकल्पत्वस्य वशित्वादिविशेषरूपेणानुसंधानम् । उभयत्रेति । मण्डलपुरुषोपासने, अक्षिपुरुषोपासने च । न च तत्तत्स्थानावच्छिन्नत्वेन तदुपासनस्यैकव्यक्तित्वासंभवे कथं विद्यैक्यमिति शंक्यम्—देवताभेदेन ज्योतिष्टोमयागाभ्यासेऽपि यागैक्यवत् विद्यैक्योपपत्तेः । यद्यपि विद्याभेदेऽपि दर्शपूर्णमासवत् समुच्चित्य फलसाधनत्वं स्यात्-तथापि रूपैक्याद्विद्यैक्यमेव पूर्वपक्षीष्टम् । एवं पूर्वाधिकरणरीत्या अन्यत्रापि सिद्धान्त्यभिमतस्थानादन्यस्मिन्नपि स्थाने नाम्नः संबन्धात् तत्तन्नामापि स्यादिति सूत्रार्थः ॥

उपासनमात्रविधायकवाक्यस्य पूर्वमभावात शरीरं नाम च निर्दिश्य, पृथक्, 'हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद'इति निगमस्य स्थानशरीरनामरूपाकारत्रयविशिष्टसत्यपुरुषोपासनस्य पृथक्पृथक् विधानात् स्थानसंबन्धित्वस्यापि रूपान्तर्भावात् न विद्यैक्यमित्याशयेन सिद्धान्तमाह न वेति । वाशब्दः किमर्थ इति चेत्—नामार्थकोटौ स्थानस्य प्रवेशाभावेपि, पुरुषमात्रस्य तदर्थत्वेऽपि स्थानादिविशिष्टस्यैव विद्याविधानात् विद्याभेदः सिद्ध इति नैकत्र निविष्टस्य नाम्नोऽन्यत्र ग्रहणप्रसक्तिरिति वाशब्देन सूच्यते । न विशेषात् इत्यनेन च—अहश्शब्दस्याऽऽदित्यप्रकाशावच्छिन्नकालपरतया अहंशब्दस्याध्यात्मसंबन्ध्यात्मपरतयाश्च लोकप्रसिद्धतया तस्य तस्य नाम्न तत्तत्स्थानसंबन्धित्वमुखेन परमात्मपरत्वमेव संमन्तव्यमिति विशेषपरत्वादपि न संकरप्रसक्तिरित्युच्यते । उभयत्र अग्निरहस्ये बृहदारण्यके च ॥

एकैव विद्या स्थानभेदेनाभ्यस्यते, यद्वा विद्ये भिद्येते इति पक्षद्वये द्वितीय एव श्रुतिसंमत इति दर्शयितुं दर्शयति चेति । अन्तरधिकरणविषयवाक्यगतं तस्यैतस्येति, न तु प्रकृताक्ष्यादित्यमण्डलपुरुषवाक्ये । अमुष्य आदित्यमण्डलस्थस्य यत् हिरण्मयपुरुषरूपम्, तदेवाक्षिमण्डलस्थस्येत्यर्थः । तथाच द्वयोर्विद्ययोर्दर्शपूर्णमासवत् फलार्थमपि न समुच्चयः । पृथक्पृथगेव फलस्य कीर्तनात् ॥ २२ ॥

सिद्धान्तसूत्रे अपिचेति शब्दप्रयोगात् पूर्वाधिकरणोपरि एतदधिकरणप्रवृत्तिराक्षेपसंगत्येति

तैत्तिरीयके (—), राणायणीयानां खिलेषु च, "ब्रह्म ज्येष्ठा वीर्या संभृतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान । ब्रह्म भूतानां (ऋतस्य ब्रह्म (तै) प्रथमोत जज्ञे तेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्धितुं कः" इति ब्रह्मणि ज्येष्ठानां वीर्याणां संभृतिः द्युव्याप्तिश्चेत्यादिगुणजातमाम्नातम् । तेषामुपासनविशेषमनारभ्याधीतानां गुणानां सर्वासु विद्यासूपसंहारे प्राप्ते—उच्यते—

संभृतिद्युव्याप्त्यपि इति । संभृतिद्युव्याप्तीति समाहारद्वन्द्वत्वादेकवद्भावः । संभृत्यादिकमनारभ्याधीतमपि अत एव स्थानभेदात् व्यवस्थाप्यम् ; न सर्वत्रोपसंहर्तव्यम् । कथमनारभ्याधीतानां स्थानविशेषनियतत्वम् ? स्वसामर्थ्यादिति ब्रूमः । द्युव्याप्तिस्तावत् हृदयाद्यल्पस्थानगोचरासु विद्यासु नोपसंहर्तुं शक्या, संभृत्यादयोऽपि तत्सहचारिणस्तत्तुल्यदेशा इति अल्पस्थानविषयासु विद्यास्वनुपसंहार्याः । शाण्डिल्यदहरादिविद्यास्वल्पस्थानविषयासु, (छा ३ १४ ३) "ज्यायान् पृथिव्याः", (छा ८ १ ३) "यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः" इत्यादयः तत्रतत्रत्यवाक्योपसंहाराः मनोमयत्वापहतपाप्मत्वादिविशिष्टस्योपास्यस्य माहात्म्यप्रतिपादनपराः ॥ इति संभृत्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

श्राव्यते । तदनुपासनविधिवाक्यमध्यनिविष्टत्वादस्तु नाम्नोऽवस्था, नैवमत्रेति शङ्का । राणायणीयमिति सामशाखाविशेषः । ब्रह्म ब्रह्मणि ज्येष्ठानि अतिप्रशस्तानि वीर्याणि शक्तयः संभृतानि संभूतानि मिलितानि । ज्येष्ठं प्रशस्यतमं ब्रह्म अग्रे दिवमाततान स्वर्गं व्याप्नोत् । ब्रह्म भूतानां सर्वप्राण्यपेक्षया प्रथममेव जज्ञे आविर्भूतम् । ऋतस्येति तैत्तिरीयपाठे उत्तरोत्तरविचित्रपरिणामाख्यगतिविशिष्टप्रपञ्चस्येत्यर्थः । तत प्राक् चतुर्मुखोत्पादनायावतारात् । तेन वीर्यातिशयदेशकालव्याप्त्यतिशयशालिना ब्रह्मणा स्पर्धां कर्तुं न कश्चित् समर्थ इति मन्त्रार्थः । उपासनविशेषमनारभ्य किंचिदुपासनसंनिधानमन्तरा । न चैवमुपासनसंनिधानाभावे प्रमाणुपास्यत्व एव न प्रमाणम्, तत्त्वदर्शनपरतयैव वाक्योपपत्तेः । अतः कुत्रोपासने निवेश इति कोऽयं विचार इति चेत्—एतद्ग्रन्थस्य खिलत्वेन व्यवहृतत्वात् वक्तव्यस्य पुष्कलमनुक्तत्वेन खिलपदप्रयोगात् ब्रह्मगुणानामनन्तानां पूर्णोपदेशस्य सर्वथैव दुष्करतया तदनुपदेशप्रयुक्तखिलत्वप्रसक्त्यभावात् एतदुपासनतत्फलाद्यकथनप्रयुक्तमेव खिलत्वं वक्तव्यम् । तत्रैकोपासननिर्देशे उपासनान्तरेऽनन्वयस्यादिति किंचिदनिर्देशेनैवैष पाठ इति गम्यते । परिच्छिन्नत्वव्यावृत्त्योपासनार्थ एवेति भावः ।

एकवद्भाव इति । द्युव्याप्त्यनन्वयिनि उपासने संभृतेः सर्वान्वयार्हापि नान्वेति, संनियोगशिष्टत्वादिति ज्ञापयितुं समाहारकरणम् । ननु प्रकरणपठितस्य पृथिवीज्यायस्त्वादेरल्पायतनत्वेन साकमनन्वयानुसंधेयत्वात् तद्वत् [illegible] द्युव्याप्तेरपि निविशतामित्यत्राह शाण्डिल्येति । तत्रत्यवाक्योपसंहारा इति, औपाधिकज्यायस्त्वपरत्वेऽन्वयानर्हा इत्यर्थः । माहात्म्येति । स्वाभाविकमहत्त्वेत्यर्थः । नन्विदं महत्त्वमप्यल्पायतनत्वविरुद्धम् । नैवम्—औपाधिकस्वाभाविकयोरविरोधात् शीतं जलमग्नेरिवाभिलिखत् । हृदयपरिच्छिन्नत्व सुपरिच्छिन्नत्वे तु उपासनार्थं कल्पिते नैकस्मिन्नुपासने निविशेते । अत एव सर्वविद्यान्वय्यनन्तस्वरूपसरूपनिरूपकधर्मेण साकमेवामौपाधिकपरिमाणानामविरोध इति । सूत्रे अपीत्यनेन अनारभ्या-

९१. पुरुषविद्याधिकरणम् ३-३-९ ॥

तैत्तिरीयके पुरुषविद्याऽऽम्नायते, (तै. नारा. ५२) "तस्यैवं विदुषो यज्ञस्याऽऽत्मा यजमानः, श्रद्धा पत्नी, शरीरमिध्मम्, उरो वेदिर्लोमानि बर्हिः" इत्यादिका। छान्दोग्येऽपि पुरुषविद्याऽऽम्नायते, (छा. ३-१६-१) "पुरुषो वाव यज्ञः। तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि" इत्यादिका। तत्र संशयः—किमत्र विद्या भिद्यते, उत नेति। पुरुषविद्येति नामैक्याद्

धीतानामविशेषात् सर्वगामित्वमिति मीमांसान्यायविरोधोऽपि सह्य इति ज्ञाप्यते। तैरनारभ्याधीतानां प्रकृतिविकृत्युभयगामित्वमाशंक्य विकृतावनन्वयेऽपि प्रकृतित एव धर्मप्राप्तिसंभवात् प्रकृतिमात्रगामित्वमिति संकोचः कृतः। तथा विरुद्धधर्मस्थलेऽनन्वयोऽपि तदिष्ट एव। एवञ्चात्रापि शुच्यासिद्धहृदयायतनत्वयोर्विरोधादनन्वय इत्युच्यते। विद्यासु प्रकृतिविकृतिभावाभावात् सर्वगामित्वं सुवचम्; स्वाभाविकयोरणुत्वमहत्त्वयोरेव विरोधः स्यात्; न [redacted] स्वाभाविकौपाधिकयोः, नापि केवलौपाधिकयोरिति उभयसमावेशं पूर्वपक्षी मन्यते। अपरिच्छिन्ने परिच्छेदकल्पनस्योपासनार्थत्वात् द्विविधपरिच्छेदवत्तयोपासने द्विविधाभिव्यक्तियौगपद्ये अनाकाङ्क्षत्वात् मिथो विरोध एवेति योग्यतानुसारेणान्वयः, क्षुरेणावपतीत्यादाविधार्थसामर्थ्यादिति सिद्धान्त्याशयः। सूत्रे चकारः पूर्वाधिकरण इवेहापि व्यवस्थेति ज्ञापनार्थः। अत इति विशेषादिति पूर्वोक्तपरामर्शि। अल्पायतनत्वरूपविरुद्धाकारसत्त्वात् न तत्रैतदन्वय इत्यर्थः ॥२३॥

यथा धुन्यात्यादेरनारभ्याधीततया संबन्धार्हस्यापि शाण्डिल्यविद्यादौ असंबन्धः, तद्वत् तैत्तिरीये पुरुषयज्ञत्वकल्पनस्यापि (स्वतन्त्रपुरुषविद्यात्वात्) पूर्वप्रश्नविषयया न संबन्ध इत्युत्थितेः संगतिः। पुरुषविद्येति। पूर्वपक्षी तैत्तिरीयकभागस्यापि पुरुषविद्यात्वं मन्यते। छान्दोग्य इवात्र निर्विवादस्तद्व्यवहार इति नेति शाङ्कराद्वगम्यते। पुरुषविद्यायामिवेति तदीय मूलपाठः। शेषं परिष्कारे। विद्वान् पुरुषो यज्ञः, तदात्मस्वरूपं यजमानः, तच्छ्रद्धा पत्नी, पुरुषसंबन्धिसायंप्रातर्मध्यन्दिनकाला एव त्रीणि सवनानि, तत्प्राणधारणपरिमाणमेव दीक्षा, तदशनादिकमेव सोमपानमित्येवंरीत्या कल्पनं तैत्तिरीये; छान्दोग्ये तु—षोडशोत्तरशतसंवत्सरजीवनकामेनानुष्ठेया पुरुषविद्येति तदायु त्रेधा विभज्य सवनत्रयकल्पना कृता। तत्र प्रातस्सवनस्य गायत्रीछन्दस्कत्वात् तस्याश्चतुर्विंशत्यक्षरकत्वात् चतुर्विंशतिवत्सरमितः प्रथमकालः प्रातस्सवनम्, एवं त्रिष्टुप्छन्दस्कं मध्यन्दिनसवनं चतुश्चत्वारिंशत्संवत्सरमितो मध्यकालः, जगतीछन्दस्कं तृतीयसवनं च तदीय अवशिष्ट अष्टाचत्वारिंशत्संवत्सरकालः, तदीयमशनायादिकं दीक्षा, अशनादिकमुपसत्, हसनादिकं स्तोत्रादि, तपोदानादिकं दक्षिणेति कल्पना। उभयत्र पुरुषयज्ञत्वकल्पनारम्भात् एका पुरुषविद्येति पूर्वपक्षी मन्यते। तथा एवं विदुषो यज्ञस्येत्यस्य वक्ष्यमाणरीत्या कल्पनां विद्वान् पुरुष एव यज्ञ इति पूर्वपक्ष्यभिमतोऽर्थः। सिद्धान्ते तु ओमित्यात्मानं युञ्जीतेति पूर्वं विद्याया विहितत्वात् पूर्वोक्तविद्यावेद्येव यज्ञ इत्यर्थः। अतोऽत्र संदर्भः पूर्वविद्याशेष इति वक्ष्यति। तैत्तिरीयककल्पनरीतेरन्यरीतेश्च बहुलं भेदेऽपि पुरुषसंबन्धिपदार्थेषु यज्ञसंबन्ध्यंगत्वकल्पनमिति सामान्याकारे परामृष्टे नैक्यं सुग्रहम्; एवमैक्ये सति अविरुद्धं समुच्चीयते, विरुद्धं विकल्प्यत इत्याशयेनाह पुरुष-

पुरुषावयवेषु यज्ञावयवकल्पनसाम्येन रूपैक्यात्, तैत्तिरीयके फलसंयोगाश्रवणात्, (छा ३-१६ ७) "प्र ह षोडशं वर्षशतं जीवति" इति छान्दोग्ये श्रुतस्यैव पुरुषविद्याफलत्वात् फलसंयोगस्याप्यविशेषात् विद्यैक्यम् इति प्राप्ते—उच्यते—

पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् । ३ । ३ । २४ ॥

उभयत्राम्नातयोर्विद्ययोः पुरुषविद्यात्वेऽपि विद्याभेदोऽस्त्येव। कुतः? इतरेषामनाम्नानात्—एकस्यां शाखायामाम्नातानां गुणानामन्यत्रानाम्नानात्। तथा हि—"यत् सायं प्रातर्मध्यन्दिनं च तानि सवनानि" इत्यादयस्तैत्तिरीयक आम्नाता छान्दोग्ये सवनत्वेन नाम्नायन्ते; त्रेधा विभक्तं पुरुषायुषं छान्दोग्ये सवनत्वेन कल्प्यते। छान्दोग्ये श्रुतानामशिशिषादीनां दीक्षादित्वकल्पनं तैत्तिरीयके न कृतम्, यजमानपत्न्यादिपरिकल्पनं चान्यथा। अतो रूपमुभयत्र भिद्यते। तथा फलसंयोगोऽपि भिद्यते—तैत्तिरीयके हि पूर्वानुवाके, "ब्रह्मणे त्वा महस ओमित्यात्मानं युञ्जीत" इति ब्रह्मविद्यामभिधाय तत्फलत्वेन, "ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति" इत्युक्त्वा, 'तस्यैवं विदुषः' इत्यादिना आम्नाता पुरुषविद्याऽस्यैव ब्रह्मविदुषो यज्ञत्वकल्पनमिति गम्यते। अतो ब्रह्मविद्याङ्गत्वात् ब्रह्मप्राप्तिरेवात्र फलम्। 'फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गम्' इति न्यायात् तैत्तिरीयकाम्नाता पुरुषविद्या ब्रह्मविद्याङ्गमिति गम्यते। छान्दोग्ये

यवयवेषु यज्ञावयवकल्पनसाम्येनेति। फलसंयोगाश्रवणादिति। ननु श्रूयत एवैतदनन्तरं ब्रह्मणो महिमानमाप्नोतीति फलं छान्दोग्यश्रुतषोडशाधिकशतवर्षजीवनरूपफलातिरिक्तमिति चेन्न—यज्ञत्वकल्पनाया ब्रह्मविद्याङ्गत्वेन ब्रह्मप्राप्तिरूपफलस्येहानन्वयात् योग्यतानुसारेण पूर्वोक्तविद्यायामेव तदन्वयनात्। अतोऽस्येह फलं न श्रूयत इति छान्दोग्योक्तफलमेव ग्राह्यमिति। प्र ह षोडशमिति। प्रजीवतीत्यन्वयः। षोडशम्। तदधिकमधिकमित्यर्थे "तदस्मिन्नधिक" इति डप्रत्ययान्तमिदम्। षोडशाधिकमित्यर्थः। विद्यैक्यमिति। अन्यथा यथाश्रुतरूपभेदमादाय विद्याभेदकल्पने तैत्तिरीयविद्याया निष्फलत्वप्रसङ्ग इति पुरुषयज्ञत्वमात्रेण रूपैक्यमादृत्य गुणोपसंहारः कार्य इति। पुरुषविद्यात्वेऽपीत्यपिना तैत्तिरीये पुरुषविद्यात्वव्यवहारे विवादः सूच्यते। सिद्धान्ते परब्रह्मणः स्वतन्त्रविद्यात्वाभावाच्च तथा पृथग्व्यवहारोऽत्र न स्वरसः। अन्यत्रेति। तैत्तिरीयकेऽस्ति, छान्दोग्ये नास्तीत्यर्थः। इदञ्च इतरेषामनाम्नानादिति सूत्रार्थतयोक्तम्। अस्यैव ब्रह्मविदुष इति। एवंविदुष इत्यस्य पूर्वोक्तब्रह्मविद्यावेदिन इत्यर्थ एव स्वरस तस्येति पदश्रवणाच्चेति भावः। विदुषो यज्ञत्वकल्पनमिति। उपरि यजमानपत्नीप्रभृतीनामङ्गानां इष्टिपशुसोमयागानां प्रधानानाञ्च पुरुषांशेषु कल्पनात् साङ्गसर्वयज्ञसमष्टिरूपोऽयं ब्रह्मविदिति रूप्यते। फलवत्सन्निधाविति। उपरितनप्रकरणेऽपि पूर्वं सफलतयाश्रुतब्रह्मविद्यानुवर्तित्वात् तदङ्गत्वसिद्धिः, सुतरां तु पूर्वोक्तब्रह्मविद्याफलस्य पुनरन्ते कीर्तनात् तदभ्यपगतत्वादिति भावः। सूत्रार्थस्तु—तैत्तिरीयभागस्य पुरुषविद्यात्वस्वीकारेऽपि अन्यत्रोक्तानां सवनत्वादीनामत्रानाम्नानात् अत्रोक्तानां यजमानादीनामन्यत्रानाम्नानात् विरुद्धानामाम्नानाच्च फलसंयोगभेदाच्च तदैक्यमिति पूर्वपक्षमाश्रित्य विद्याभेदाद् गुणानुपसंहार इति।

पुरुषावयवेषु यज्ञावयवकल्पनसाम्येन रूपैक्यात्, तैत्तिरीयके फलसंयोगाश्रवणात्, (छा ३-१६ ७) "प्र ह षोडशं वर्षशतं जीवति" इति छान्दोग्ये श्रुतस्यैव पुरुषविद्याफलत्वात् फलसंयोगस्याप्यविशेषात् विद्यैक्यम् इति प्राप्ते—उच्यते—

पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् । ३ । ३ । २४ ॥

उभयत्राम्नातयोर्विद्ययोः पुरुषविद्यात्वेऽपि विद्याभेदोऽस्त्येव। कुतः? इतरेषामनाम्नानात्—एकस्यां शाखायामाम्नातानां गुणानामन्यत्रानाम्नानात्। तथा हि—"यत् सायं प्रातर्मध्यन्दिनं च तानि सवनानि" इत्याद्यास्तैत्तिरीयक आम्नाताः छान्दोग्ये सवनत्वेन नाम्नायन्ते, त्रेधा विभक्तं पुरुषायुषं छान्दोग्ये सवनत्वेन कल्प्यते। छान्दोग्ये श्रुतानामशिशिषादीनां दीक्षादित्वकल्पनं तैत्तिरीयके न कृतम्, यजमानपत्न्यादिपरिकल्पनं चान्यथा। अतो रूपमुभयत्र भिद्यते। तथा फलसंयोगोऽपि भिद्यते—तैत्तिरीयके हि पूर्वानुवाके, "ब्रह्मणे त्वा महस ओमित्यात्मानं युञ्जीत" इति ब्रह्मविद्यामभिधाय तत्फलत्वेन, "ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति" इत्युक्त्वा, 'तस्यैवं विदुषः' इत्यादिना आम्नाता पुरुषविद्याऽस्यैव ब्रह्मविदुषो यज्ञत्वकल्पनमिति गम्यते। अतो ब्रह्मविद्याङ्गत्वात् ब्रह्मप्राप्तिरेवात्र फलम्। 'फलवत्संनिधावफलं तदङ्गम्' इति न्यायात् तैत्तिरीयकाम्नाता पुरुषविद्या ब्रह्मविद्याङ्गमिति गम्यते। छान्दोग्ये

अवयवेषु यज्ञावयवकल्पनसाम्येनेति। फलसंयोगाश्रवणादिति। ननु श्रूयत एवैतदनन्तरं ब्रह्मणो महिमानमाप्नोतीति फलं छान्दोग्यश्रुत्योक्ताधिकशतवर्षजीवनरूपफलातिरिक्तमिति चेत्—यज्ञत्वकल्पनाया ब्रह्मविद्याविषयकत्वेन ब्रह्मप्राप्तिरूपफलस्येहानन्वयात् योग्यतानुसारेण पूर्वोक्तविद्यायामेव तदन्वयनात्। अतोऽस्येह फलं न श्रूयत इति छान्दोग्योक्तफलमेव ग्राह्यमिति। प्र ह षोडशमिति। प्रजीवतीत्यन्वयः। षोडशम्। तदस्मिन्नधिकमित्यर्थे "दशान्ताड्डः" इति डप्रत्ययान्तमिदम्। षोडशाधिकमित्यर्थः। विद्यैक्यमिति। अन्यथा तैत्तिरीयविद्याया निष्फलत्वप्रसङ्ग इति पुरुषयज्ञत्वमात्रेण रूपैक्यमाश्रित्य गुणोपसंहारः कार्य इति। पुरुषविद्यात्वेऽपीत्यपिना तैत्तिरीये पुरुषविद्यात्वव्यवहारे विवादः सूच्यते। सिद्धान्ते एतद्भागस्य स्वतन्त्रविद्यात्वाभावात् तथा व्यवहारोऽत्र न स्वरसः। अन्यत्रेति। तैत्तिरीयकेऽस्ति, छान्दोग्ये नास्तीत्यर्थः। इदं च इतरेषामनाम्नानादिति सूत्रांशव्याख्यानम्। अस्यैव ब्रह्मविदुष इति। एवंविदुष इत्यस्य पूर्वोक्तब्रह्मविद्यावेदिन इत्यर्थ एव स्वरसः तस्यैवेति षष्ठ्यन्तत्वाच्चेति भावः। विदुषो यज्ञत्वकल्पनमिति। उपरि यजमानपत्नीप्रभृतीनामङ्गानां इष्टिपशुसोमयागानां प्रधानानाञ्च पुरुषांशेषु कल्पनात् साङ्गसर्वयज्ञसम्पत्तिमूलोऽयं ब्रह्मविदिति रूप्यते। फलवत्संनिधाविति। उपरितनश्रवणेऽपि पूर्वं सफलत्वब्रह्मविद्यानुवृत्तत्वात् तदङ्गत्वसिद्धिः, सुतरां तु पूर्वोक्तब्रह्मविद्याफलस्य पुनरन्ते कीर्तनात् तदङ्गत्वं तस्यादिति भावः। सूत्रार्थस्तु—तैत्तिरीयभागस्य पुरुषविद्यात्वस्वीकारेऽपि छान्दोग्योक्तानां त्रुटितसवनादीनामत्रानाम्नानात् अत्रोक्तानां यजमानादीनामन्यत्रानाम्नानात् विरुद्धानामाम्नानाच्च फलसंयोगभेदाच्च तदैक्यमिति पूर्वपक्षमाध विद्याभेदाद् गुणानुपसंहार इति।

एतदुक्तं भवति — यथा हृदयं प्रविध्य' इत्यादिमन्त्रसामर्थ्यात् 'शुक्रं प्रविध्य' इत्यादीनामभिचारादिशेषत्वमवगम्यते, एवमेव 'ऋतं वदिष्यामि', 'तेजस्वि नावधीतमस्तु' इत्यादिमन्त्रसामर्थ्यादेव स्वाध्यायशेषत्वं "शं नो मित्रः" इत्यादिमन्त्राणामवगम्यते। अतो न तेषां विद्याङ्गत्वम् इति। "शुक्रं प्रविध्य" इत्यादीनां प्रवर्ग्यादिब्रा-णानां चेह पाठो दिवाकीर्त्यत्वारण्येनुवाक्यत्वकृतः ॥ २५ ॥ इति वेधाद्यधिकरणम् ॥ १० ॥

९३. हान्यधिकरणम् ३-३-११ ॥

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दस्स्तुत्युपगानवत् तदुक्तम्। ३। ३। २६॥

छन्दोगा आमनन्ति—(छा. ८-१३-१) "अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात् प्रमुच्य। धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामि" इति। आथर्वणि-

संनिधिश्च स्थानं लिङ्गादतीव जघन्यम्। ननु वेधनस्य मुख्यार्थस्याभिचार एव संभवात् न तद्द्वारा मन्त्रस्य विद्याङ्गता; अध्ययनं तु विद्याङ्गं भवितुमर्हतीति तन्मुखेन शन्न इत्यादेर्विद्याङ्गत्वं स्यादित्यत्राह एतदुक्तं भवतीति। अध्ययनस्याक्षरराशिग्रहणार्थतया स्वतन्त्रविधिविहितत्वात् अर्थज्ञानस्य च विधिमन्तरा जिज्ञासाबलादेव संपद्यमानत्वात् नाध्ययनं विद्यादिकर्माङ्गम्। अध्ययनसंपादितज्ञानशाल्यधिकारिलाभात् विद्यादिविधिरनधीतिनं नाधिकारितया गृह्णातीत्यन्यदेतत्। अतो मन्त्रस्य नाध्ययनद्वाराऽपि तदङ्गत्वमिति भावः। एवं वेधविषयेऽपि पूर्वपक्षमभिप्रेत्य भाष्यं योजितम्। यदा तु इमे मन्त्राः इत्यस्य वक्ष्यमाणरीत्या शन्नइत्यादिमन्त्रा एवार्थः—तदा वेधोक्तिर्दृष्टान्तमात्रतया। तैत्तिरीयमन्त्रमात्रं मुख्यविषयः। एतद्विवरणमेव एतदुक्तं भवतीति क्रियत इति भाव्यम्। तर्ह्यसंबद्धाना कथमत्र पाठ इत्यत्रानर्थक्यं परिहरति शुक्रमिति। दिवाकीर्त्यत्वं रात्रावकीर्तनीयत्वम्। अरण्येनुवाक्येत्यलुक्समासस्थात्र द्वन्द्वानुपपत्तिः। वाक्यम्—वक्तव्यम्। इदमेव कुत एष्टव्यमिति चेत्—उपनिषद्भागान्तराणां किमिति आरण्यकत्वात्रिकमिष्यते। स्त्रीशूद्रादिभिर्वेदो नाध्येतव्य इति विधिर्वा किमित्यनुमन्यते। यदि अरण्येऽनुवाक्यत्व विद्याङ्गत्वाशयेनैवेति कल्प्यते, दिवाकीर्त्यत्वस्य को निर्वाहः। एव ज्योतिष्टोमाङ्गप्रवर्ग्यादेरनारण्यपाठश्च कुतः। तस्मात् जपपारायणाद्युपयोग्यानुपूर्वीविशेषसिद्धये तत्र तत्र तत्पाठ इति न वैयर्थ्यम्। अतो विना वचनं मन्त्राणामपि प्रवक्ष्यमाणविनियुक्तानां न विनियोगान्तरकल्पनेति। यदि विद्यैव वा वेद्य वस्तु वा प्राधान्येन मन्त्रेण प्रतिपाद्येत, तदा तस्य विद्याङ्गत्वं संभाव्येत, न त्विहेति ॥

हान्यधिकरणमारभ्याधिकरणत्रयम् विद्याङ्गभूतचिन्ताविशेषानुबन्धिविचाररूपम्। तत्र—यथा संनिहितानामपि मन्त्राणां विद्यासंबन्धाभावः, तथा सर्वविद्याकार्यतया तत्संनिहितहानोपायनद्वयविषयस्य चिन्तनस्यापि विद्यासामान्यसंबन्धाभाव इति शंकया संगतिः। मन्त्रपठनमन्यथासिद्धत्वात् नाङ्गताग्राहकमित्युक्तम्। अपठनमनङ्गताग्राहकं स्यादिति शंकेति वा। छान्दोगा इति। नात्र हानोपायनयोरन्यतरस्य कचिद्विद्यायामभावः आशंक्य परिह्रियते; तद्विचारवैयर्थ्यात्। उपासके सौहार्दमाचरितव्यम्, न त्वसौहार्दमिति प्रयोजनमिति भामती। तदयुक्तम्; अप्रसक्तत्वात्। विद्यापादे चिन्तनविचार [illegible] संगतः। अत

तत्र संशयः—किमुपनिषदारम्भेष्वधीताः "शुक्रं प्रविध्य", "शं नो मित्रः" इत्यादयो मन्त्राः, प्रवर्ग्यादीनि च कर्माणि विद्याङ्गम्, उत नेति। किं युक्तम्? विद्याङ्गमिति। कुतः? संनिधिसमाम्नानात् विद्याङ्गत्वप्रतीतेः। यद्यपि, "शुक्रं प्रविध्य" इत्यादीनां मन्त्राणां प्रवर्ग्यादिषु कर्मसु श्रुतिलिङ्गवाक्यैर्बलवद्भिर्यथायथं कर्मसु विनियोगोऽवगम्यते, तथाऽपि "शं नो मित्रः", "सह नाववतु" इत्यादेर्मन्त्रगणस्यान्यत्र विनियोगाभावात् विद्याधिकाराच्च विद्याङ्गत्वमवर्जनीयमिति सर्वासु विद्यासु इमे मन्त्रा उपसंहर्तव्याः—

एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे वेधाद्यर्थभेदात्। 'शुक्रं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य', 'ऋतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि', 'ऋतमवादिषम् सत्यमवादिषम्' 'तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै' इत्यादिभिर्लिङ्गैरभिचाराध्ययनादिष्वेषां विनियोगावगमान्न विद्याङ्गत्वम्।

गेतरेयादिषु। तत्र ब्राह्मणानामर्थविधानपरत्वादर्थद्वाराऽङ्गत्वं वक्तव्यमिति स्पष्टम्। अतो महाव्रतादीनां विद्याङ्गत्वं शङ्क्यते। मन्त्राणामनुष्ठानकाले स्वाभिधेयार्थानामर्थप्रकाशकत्वात् प्रकाशितार्थद्वारैव विनियोगः। निरर्थकस्तोभाक्षरातिरिक्तानाम्, मुख्येऽर्थे सम्भवति तद्द्वारा, तदभावे गौणेनेति कथमप्यर्थद्वारेणाङ्गत्वस्येष्टत्वात्। अतो विद्यायास्तत्प्रकृतिसापेक्षत्वात् तद्देवं कथमपि शुक्रहृदयादिवेधनार्थकमन्त्रार्थो भविष्यति। एवमन्यत्रापि भाव्यम्। ननु मिथोऽन्यस्य आकाङ्क्षामूलः। विद्यानां तावत् शान्ताकाङ्क्षाणां नैतद्विषयिणी आकाङ्क्षा। अथापि मन्त्राणामन्यत्रानन्वयेन साकाङ्क्षता स्यात्, तदा संनिधिप्रमाणात् विद्याङ्गत्वं कल्प्यं स्यात्। तदपि न, श्रुत्यादिनाऽन्यत्र विनियुक्तत्वात्। प्रवर्ग्यस्यानारभ्याधीतस्य सोमाङ्गताया वाक्यात्प्रतिपन्नत्वेऽपि 'पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्येण प्रवृणक्ति' इति उपसत्पूर्वभावश्रवणात् उपसदां च प्रकरणात् 'तिस्र एव साह्नस्योपसदः' इति वाक्याच्च ज्योतिष्टोमाङ्गत्वस्यावसितत्वेन तदङ्गत्वं सिद्धम्। अतः कथं विद्याङ्गत्वशङ्केत्याह यद्यपीति। येषां प्रकृतविद्याशेषत्वं शङ्कनीयम्, तन्मात्रपर्यवसाय्येव पूर्वपक्ष इति समाधत्ते तथापीति। अन्यत्र सर्वथा विद्यासंबन्धानर्हे विनियोगाभावात् लिङ्गेनापि विनियोक्तुमसंभवात्। यद्वा शान्त्यादौ कार्येऽस्य कस्यचिन्मुख्यतया कल्पनाभावेनान्यविषयलिङ्गाद्यभावादित्यर्थः॥ इत्यादेर्मन्त्रस्य इत्येकवचनं प्रयुज्य इमे मन्त्रा इति बहुवचनप्रयोगाद् प्रविध्य इत्यादेरपि पूर्वपक्षविषयत्वमस्तु, ब्राह्मणस्य परं कर्मविधायिनो मा भूदित्याशयोऽवगम्यते। तथा च—विधायकवाक्यानां सकृत्प्रबोधनेन शान्तत्वेऽपि मन्त्राणामयं नियमो नेति कश्चिदनेकविनियोगदर्शनाद्वसीयते। अतः कस्यापि प्रमाणस्याभावे यथेच्छविनियोगकल्पनानुपपत्तावपि प्रबलप्रमाणविनियुक्तानामपि दुर्बलस्यापि प्रमाणस्यावैयर्थ्याय यत्र विनियोगकल्पनमिष्यतामिति पूर्वपक्षाशयः। वेधाद्यर्थभेदात् वेधनाध्ययनादिरूपार्थविशेषात्।

तथा च लिङ्गात् तदर्थे विनियोगे सति न संनिधिना विद्याङ्गत्वसम्भवः। न च विनिगमनाविरहः, संनिधेर्लिङ्गकल्पनापूर्वकमेव विनियोजकत्वस्य वक्तव्यत्वात् क्लृप्तेन लिङ्गेनावरुद्धत्वात् कल्पनायोगात्। तदुक्तम् (पू. मी.) ' श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्" इति।

एतदुक्तं भवति— यथा हृदयं प्रविध्य' इत्यादिमन्त्रसामर्थ्यात् 'शुक्रं प्रविध्य' इत्यादीनामभिचारादिशेषत्वमवगम्यते, एवमेव 'ऋतं वदिष्यामि', 'तेजस्वि नावधीतमस्तु' इत्यादिमन्त्रसामर्थ्यादेव स्वाध्यायशेषत्वं "शं नो मित्रः" इत्यादिमन्त्राणामवगम्यते। अतो न तेषां विद्याङ्गत्वम् इति। "शुक्रं प्रविध्य" इत्यादीनां प्रवर्ग्यादिब्रा॰णानां चेह पाठो दिवाकीर्त्यत्ववारण्येनुवाक्यत्वकृतः ॥ २५ ॥ इति वेधाद्यधिकरणम् ॥ १० ॥

९३. हान्यधिकरणम् ३-३-११ ॥

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दस्स्तुत्युपगानवत् तदुक्तम्। ३। ३। २६॥

छन्दोगा आमनन्ति—(छा. ८-१३-१) "अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात् प्रमुच्य। धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामि" इति। आथर्वणि-

संनिधिश्च स्थाने लिङ्गादतीव जघन्यम्। ननु वेधनस्य मुख्यार्थस्याभिचार एव संभवात् न तद्द्वारा मन्त्रस्य विद्याङ्गता; अध्ययनं तु विद्याङ्गं भवितुमर्हतीति तन्मुखेन शन्न इत्यादेर्विद्याङ्गत्वं स्यादित्यत्राह एतदुक्तं भवतीति। अध्ययनस्याक्षरराशिग्रहणार्थतया स्वतन्त्रविधिविहितत्वात् अर्थज्ञानस्य [illegible] विधिमन्तरा जिज्ञासाबलत एव सेत्स्यमानत्वात् नाध्ययनं विद्यादिकर्माङ्गम्। अध्ययनसंपादितज्ञानशाल्यधिकारिलाभात् विद्यादिविधिरनधीतिनं नाधिकारितया गृह्णातीत्यन्यदेतत्। अतो मन्त्रस्य नाध्ययनद्वाराऽपि तदङ्गत्वमिति भावः। एवं वेधविषयेऽपि पूर्वपक्षमभिमेत्य भाष्यं योजितम्। यदा तु इमे मन्त्राः इत्यस्य वक्ष्यमाणरीत्या शन्नइत्यादिमन्त्रा एवार्थः—तदा वेधोक्तिर्हृद्यान्तमात्रतया। तैत्तिरीयमन्त्रमात्रं मुख्यविषयः। एतद्विवरणमेव एतदुक्तं भवतीति क्रियत इति भाव्यम्। तदसंबद्धानां कथमत्र पाठ इत्यत्रानर्थक्यं परिहरति शुक्रमिति। दिवाकीर्त्यत्वं रात्रावकीर्तनीयत्वम्। अरण्येनुवाक्येत्यलुक्समासत्वाच्च द्वन्द्वानुपपत्तिः। वाक्यम्—वक्तव्यम्। इदमेव कुत्र एष्टव्यमिति चेत्—उपनिषद्भागान्तराणां किमिति आरण्यकत्वादिकमिष्यते। स्त्रीशूद्रादिभिर्वेदो नाध्येतव्य इति विधिर्वा किमित्यनुमन्यते। यदि अरण्येऽनुवाक्यत्वं विद्याङ्गत्वाशयेनैवेति कल्प्यते, दिवाकीर्त्यत्वस्य को निर्वाहः। एवं ज्योतिष्टोमाङ्गप्रवर्ग्यादेरनारभ्यपाठश्च कुतः। तस्मात् जपपारायणाद्युपयोग्यानुपूर्वीविशेषसिद्धये तत्र तत्र तत्पाठ इति न वैयर्थ्यम्। अतो विना वचनं मन्त्राणामपि प्रबलप्रमाणविनियुक्तानां न विनियोगान्तरकल्पनेति। यदि विधेयं [illegible] वेद्यं वस्तु वा प्राधान्येन मन्त्रेण प्रतिपाद्येत, तदा तस्य विद्याङ्गत्वं संभाव्येत, न त्विहेति ॥

हान्यधिकरणमारभ्याधिकरणत्रयम् विद्याङ्गभूतचिन्ताविशेषानुबन्धिविचाररूपम्। तत्र—यथा संनिहितानामपि मन्त्राणां विद्यासंबन्धाभावः, तथा सर्वविद्याकार्यतया तत्संनिहितहानोपायनद्वयविषयस्य चिन्तनस्यापि विद्यासामान्यसंबन्धाभाव इति शंकया संगतिः। मन्त्रपठनमन्यथासिद्धत्वात् नाङ्गताग्राहकमित्युक्तम्। अपठनमनङ्गताग्राहकं स्यादिति शङ्केति वा। छान्दोगा इति। नात्र हानोपायनयोरन्यतरस्य कस्यचिद्विद्यायामभाव आशंक्य परिह्रियते; तद्विचारवैयर्थ्यात्। उपासके सौहार्दमाचरितव्यम्, न त्वसौहार्दमिति प्रयोजनमिति भामती। तदयुक्तम्; अप्रसक्तत्वात्। क्रियापादे चिन्तनविचार एव संगतः। अत

काश, (मु ३-१ ३) 'तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जन• परम साम्यमुपैति' इति। शाट्यायनिनस्तु 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृद साधुकृत्यां द्विषन्त पापकृत्याम्' इत्यादि। (१ २७) कौषीतकिनस्तु, "तत् सुकृतदुष्कृते धूनुते तस्य प्रिया ज्ञातय सुकृतमुपयन्ति अप्रिया दुष्कृतम्" इति। एव क्वचित् पुण्यपापयोर्हानि, क्वचित् प्रियाप्रियेषु तत्प्राप्ति•, क्वचिदुभय च श्रुतम्। तदुभयमेकैकविद्यायां श्रुतमपि सर्वविद्याङ्गमास्थेयम्, सर्वब्रह्मविद्यानिष्ठस्यापि ब्रह्म प्राप्नुवतः पुण्यपापप्रहाणस्यावश्यम्भावित्वात्, प्रहीणविषयत्वाच्चोपायनस्य। तच्चिन्तन च विधीयमान सर्वविद्याङ्ग भवितुमर्हति॥

तत्रेद विचार्यते—हानिचिन्तनमुपायनचिन्तनमुभयचिन्तन च विकल्प्ये(ल्पे)रन्, उपसंह्रियेरन् वा। किं युक्तम्? विकल्प्ये(ल्पे)रन्निति। कुत? पृथगाम्नानसामर्थ्यात्। समुच्चये हि सर्वत्रोभयानुसन्धान स्यात्, तच्च कौषीतकिवाक्येनैव सिद्धमित्यन्यत्राम्नानमनर्थकमेव स्यात्। अतोऽनेकत्राम्नानस्य विकल्प एव प्रयोजनम्। न चाम्येत् भेदेन परिहर्तुं शक्यमनेकत्राम्नानम्। अविशेषपुनःश्रवण ह्यन्येतु भेदपरिहारयम्। अत्र तु हानिरेव द्वयो शाखयो, उपायनमेव चैकस्याम्। न च विद्याभेदेन व्यवस्थापयितु शक्यम्, सर्वशेषभूतमिदमनुसन्धानमित्युक्तत्वात्॥

अत्रेदमुच्यते—हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्—इति। उशब्द पक्ष व्यावर्तयति हानाविति प्रदर्शनार्थम्। केवलायां हानौ केवले चोपायने श्रूयमाणे तयोरितरेतरसमुच्चयोऽव-

इह चिन्तने वैषम्यविचार इति विषयशुद्धिमाह अर्हतीत्यन्तेन। तदा विद्वानिति 'यदा पश्य पश्यते रुक्मवर्णमिति' पूर्वार्धम्। तत् तदा, शरीरवियोगकाले, उत्क्रमणात् प्राक्। सर्वविद्याङ्गम् सर्वविद्याफलान्तर्गतम्। ननु हानमावश्यकमस्तु, उपायन तु कुत, तदभावेऽपि विदुषो मोक्षसिद्धेरित्यत्राह प्रहीणेति। हानवत् उपायनस्यापि क्वचित् पठितत्वा तत्र तदवश्यम्भावित्वे सति तुल्यन्यायात् सर्वत्र तदविशेष। स्थलान्तरलाभात् पाप तत्र लब्धप्रतिष्ठ पुनर्नास्मत्सविधमायास्यतीति हानदार्ढ्यसिद्धि तत्फलम्। विधीयमानमिति। 'विधूय पाप धूत्वा शरीर ब्रह्मलोकमभिसम्भवामि' इत्युत्तमपुरुषदर्शनात् विदुष एतदनुसन्धानलाभात्, कौषीतकिब्राह्मणे सुकृतदुष्कृतधूननोपायनविरजानदीगमनब्रह्मस्थानपर्यङ्कप्राप्तिब्रह्मसम्भाषणादिकमुक्त्वा, 'ब्रह्मणो या जितिर्व्यष्टि, ता जयते य एवं वेद' इति अन्ते वेदनावश्यकत्ववचनाच्च तद्विधि सिद्ध इति भाव। अस्य फलस्य सर्वसाधारण्यतया अर्चिरादिगतेरिवास्यापि चिन्तने सर्वेषामिति स्थिते पृथगाम्नानवैयर्थ्याय विकल्प इष्यते। तर्हि अन्यतराचिन्तने कथ तत्सिद्धि तत्क्रतुन्यायादिति चेन्न तत्क्रतुशास्त्र हि प्राप्यतथा चिन्तितमवश्य प्राप्यत इत्येतावन्मात्रबोधकम, न पुनरचिन्तिताशप्राप्तिवारकमित्यभिप्रायेणाह विकल्प एवेति। तथाप्यव्यवस्थित एवेत्याह न च विद्याभेदेनेति॥

हानाविति प्रदर्शनार्थमिति। हानिशब्द उपायनस्याप्युपलक्षक इत्यर्थ। किमर्थमनेन तदुपलक्षणमिति चेत्-उच्यते एव कश्चिन्मन्यते—उभयश्रवणे उभयमस्तु। उपायनमात्रश्रवणेऽपि, कर्म

श्यम्भावी। कुतः? उपायनशब्दशेषत्वात्—उपायनशब्दस्य हानिवाक्यशेषत्वात्। उपायनवाक्यस्य हि हानिवाक्यशेषत्वमेवोचितम्; विदुषा त्यक्तयोः पुण्यपापयोः प्रवेशस्थानवाचित्वादुपायनवाक्यस्य ॥

प्रदेशान्तराम्नातस्य वाक्यस्य प्रदेशान्तराम्नातवाक्यशेषत्वे दृष्टान्ता उपन्यस्यन्ते—कुशाच्छन्दस्स्तुत्युपगानवदिति। कालापिनः, "कुशा वानस्पत्याः" इत्यामनन्ति। शाट्याय-

---

हानमप्यस्तु; उपायनस्य स्थलान्तरप्राप्तिरूपस्य पूर्वस्थलपरित्यागसापेक्षत्वात्। हानस्थले सर्वत्र न तदपेक्षा, प्रायश्चित्तनाश्यपापस्थले उपायनाभावात्; भक्तेरपि प्रायश्चित्तविशेषत्वात्। अतोऽत्रोपायनाभावेऽपि तच्चिन्तनमनपेक्षितमिति। एतन्निरसनमपि चिकीर्षन्नेवं प्रयुङ्क्ते। अयमाशयः—यद्यप्युपासनं प्रायश्चित्तम्—अथाप्यत्र 'विधूय पापम्' इत्येवं विधूननमेवोक्तम्, न नाशनम्। धूननञ्चापसारणम्। अश्व इव रोमाणि, चन्द्र इव राहोर्मुखात् इति दृष्टान्तद्वयाच्च नाशो नेत्यवगम्यते। रोमाणि विधूयेत्यस्य रोमाणि भूतलपरिलुठनसमयलग्नसर्वपांसुरहितानि कुर्वन्नश्व इवेत्यर्थो वा, जीर्णानि रोमाणि स्वगात्रान्निरस्यन् स इवेत्यर्थो वाऽस्तु; उभयस्यापि "अश्वश्च रोमाणि विधुन्वानः त्यजन् रजः सहैव तेन रोमाण्यपि जीर्णानि शातयति" इति शाङ्करत इवासद्ग्राप्यकारसारसूक्तितोऽपि सिद्धत्वात्। सर्वथाऽप्यपसृतानि रोमाणीव, रोमतोऽपसृताः पांसव इव च, राहोरपेतश्चन्द्र इव च, पापं पृथगस्तीत्येवावगमात् तस्य स्थलमपेक्षितम्। अतो नाशाभावादुपायनं हानिस्थले सर्वत्र निराबाधमिति। एवं हानिस्थले उपायनावश्यकत्ववस्तुबोधयिषयैव हानिचिन्तने इत्यनुक्त्वा हानावित्येतन्मात्रप्रयोगोऽपि। तदयं सूत्रार्थः—हानिस्त्यागः, न तु नाशः। हानौ भवन्त्यामुपायनमप्यस्ति; हानिवाक्यस्योपायनवाक्यशेषकत्वात्। हानेर्धूननरूपतया नाशरूपत्वाभावेन हीयमानवस्तुप्राप्तिस्थलप्रदर्शकतया, कुशादिवाक्यशेषस्येव, उपायनवाक्यस्यैतच्छेषत्वव्यवहारात्। उपायनमात्रश्रुतौ हानिपूर्वकत्वे तु कैमुत्यसिद्धमिति। सूत्रभावस्तु—सर्वस्य सर्वेण विदुषा ज्ञातव्यत्वे सति चिन्तनमात्रे संकोचो न युक्तः; एकतरनिर्देशस्य विकल्पपर्यन्ततात्पर्यकत्वस्य विकल्पस्याष्टदोषदुष्टतया कल्पनानौचित्यादिति। उपायनशब्दशेषत्वादिति उपायनशब्दगतात् शेषत्वादित्यर्थः। उपायनशब्दशेषकत्वादिति बहुव्रीहिर्वा। शब्दो वाक्यम्। उपायनशेषत्वादित्यनुक्तिः हानस्योपायनस्य च वस्तुतः शेषशेषिभावाभावात्। कुशादिवाक्यस्थलेष्वपि सामान्यवाक्यस्य विशेषवाक्यमेवोपकारकमिति। एकस्थलपाठः अन्यस्यार्थसिद्धिमभिप्रेत्य। बहुस्थलपाठोऽपि प्रतिपत्तृभेदात् सार्थकः। हानेः शेषत्वे सूत्रात् प्रतीयमाने कथमन्यथा क्रियत इत्यत्राह उपायनवाक्यस्येहीति। अर्थस्वभावाविरोधेन हि सूत्रार्थो वर्णनीय इति भाव.। ननु विद्याधिगमकालजातस्य पुण्यपापविनाशादेरेव देहावसानकाले हानशब्देनानुवादः क्रियते उपायनस्योपरि निरूपणार्थमिति उपायनवचनस्यैवात्र प्राधान्यमिति शङ्कनयम्—विनाशाद्यपेक्षया हानस्यान्यरूपत्वेन तदनुवादत्वाभावात्। अनुवादत्वेऽपि मोक्षगामिपुरुषस्य उपायनापेक्षया तद्विनाशचिन्तनस्यैव मुख्यत्वात्।

कालापिन इति। शांकरे भाल्लविन इति। कुशाः स्तोत्रीयासु ऋक्षु गीयमानासु

निना तु "औदुम्बर्य कुशा" इति वाक्यं सामान्येन वानस्पत्यत्वेनावगता कुशाः औदुम्बर्य इति विशिंषत् तद्वाक्यशेषतामापद्यते। तथा, "देवासुराणां छन्दोभिः" इत्यादिना अविशेषेण देवासुराणां छन्दसां प्राप्ते, (पैङ्गि) "देवच्छन्दांसि पूर्वम्" इति वचनं क्रम-विशेषं प्रतिपादयत् तद्वाक्यशेषतां गच्छति। तथा, "हिरण्येन षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोति" इत्यविशेषेण प्राप्ते, (यजु ६ ६) "समयाविषिते सूर्ये षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोति" इति विशेषविषयं वाक्यं तद्वाक्यशेषतां भजते। तथा, "ऋत्विज उपगायन्ति" इत्यविशेषप्राप्तस्य, (यजु ३ ६) "नाध्वर्युरुपगायेत्" इति वाक्यमनध्वर्युविषयतामवगमयत् तद्वाक्यशेषत्वमृच्छति॥

एवं सामान्येनावगतमर्थं विशेषे व्यवस्थापयितुं क्षमस्य वाक्यस्य तच्छेषत्वमनभ्युप-गच्छद्भिस्तयोरर्थयोर्विकल्पः समाश्रयितव्यः। स च सम्भवत्यां गतौ न युज्यते। तदुक्तं पूर्वस्मिन् काण्डे, (१० ८) "अपि तु वाक्यशेषः स्यात् अन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य, विधीनामेकदेश-

गणनार्थमुद्रास्तत्वलता सञ्जका। औलिङ्गोऽयं शब्दः पशुच्छागविशेषवाची। देवच्छन्दांसि पूर्वमिति। न च देवासुराणामिति पाठक्रमादेव देवच्छन्दसां पूर्वत्वावगमादेतदपेक्षा नेति वाच्यम्—असुराश्च देवाश्चेति द्वन्द्वेऽपि अल्पाच्तरत्वेन देवशब्दस्य पूर्वनिपातात् असुराणां ज्यायस्त्वेन तच्छन्दसां पूर्वमावश्यकत्वादेतदपेक्षावश्यकत्वात्। पैङ्गिवचनमेतत्। हिरण्येन हिरण्यनिधानेन। षोड-शिनः तन्नामकग्रहस्य। स्तोत्रम्, प्रगीतमन्त्रसाध्यस्तुति(देवता)निष्ठगुणाभिधानरूपं स्तोत्रम्। उपाकरोति प्रस्तौति आरभते। समयाविषिते। विष विप्रयोगे—अर्धविप्रयुक्ते। अर्धमकाशिते इति वा। अर्धोदिते अर्धास्तमिते इत्यर्थद्वयेऽस्य प्रयोगेऽपि [illegible] स्तोत्रोपाकरणकालोऽर्धास्तमयसमय एव। तद्वाक्यशेषत्वम्। अध्वर्युमितान् ऋत्विज उपगायन्तीति पर्युदासाश्रयणात्। प्रतिषेधाश्रयणे हि विकल्पः स्यादिति भावः। उपगानम् ऋत्विक्षु गायत्सु भो इति शब्दोच्चारणम्।

ननु तु इन्नस्य पूर्वनरूपत्वात् उपायनस्य कश्चिद्विशेषभाव। तत्र प्रियाप्रियव्यवस्था तथा भूतस्थलेऽस्तु, अन्यत्र यथावद्व्यापीत्याह एवमिति। [illegible] तर्हि कुशादिस्थलेऽपि उदुम्बरातिरिक्त-वनस्पत्यादिग्रहणमपि कदाचित् स्यादिति विकल्पः स्यात्। नाध्वर्युरित्यत्र प्रतिषेधाङ्गीकारेण भिन्नवाक्यत्वे विकल्पः स्यादिति। प्रतिषेधपक्षे दोषमाह तदुक्तमिति। 'यजतिषु येयजामहं करोति' इति अनारभ्याधीत-वाक्येन यागेषु येयजामहो विधीयते। येयजामहकरणं नाम—'आश्रावयेति चतुरक्षरम्, अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरम्, यजेति द्व्यक्षरम्, येयजामह इति पञ्चाक्षरम्, द्व्यक्षरो वषट्कार (वौषट्)' इत्यु-क्तसप्तदशाक्षरमन्त्रगणपठनम्। एवंस्थिते 'नानूयाजेषु येयजामहं करोति' इति वाक्यान्तरं श्रूयते। तत्र प्रतिषेधः पर्युदासो वेति विचारे—अनूयाजेषु येयजामहकरणप्रतिषेधस्वीकारे अप्रसक्तस्य प्रतिषेधायो-गात् शास्त्रं विना चानूयाजेषु येयजामहकरणप्रसक्त्यभावात् शास्त्रप्राप्तस्यैव प्रतिषेधो वक्तव्य इति विकल्पः स्यात्, यथा अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति, नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति ग्रहणाग्रहणयोः। अस्तु काममिति चेत्—नेत्यष्टदोषदुष्टत्वाद्विकल्पस्य। अतो नानूयाजेष्वित्यस्य तद्वाक्यशेषत्वसम्भवात्

स्यात्" इति। तदेवं केवलहानोपायनवाक्ययोरेकवाक्यत्वात्, केवलस्य हानस्य केवलस्य चोपायनस्याभावात् विकल्पो नोपपद्यते। कौषीतकिनामुभयाम्नानमविशेषपुनश्श्रवणत्वेन प्रतिपत्तृभेदादविरुद्धम् ॥ २६ ॥ इति हान्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

९४. साम्परायाधिकरणम् ३-३-१२ ॥

साम्पराये तर्तव्याभावात् तथा ह्यन्ये। ३। ३। २७ ॥

सुकृतदुष्कृतयोर्हानमुपायनं च सर्वासु विद्यासु चिन्तनीयमित्युक्तम्। तद्धानं किं देहवियोगकाले देहादुत्क्रान्तस्याध्वनि च, उत देहवियोगकाल एवेति विशये—उभयत्रेति युक्तम्, उभयथा श्रुतत्वात्। एवं हि कौषीतकिनः समामनन्ति, (१-३-४) "स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति" इत्युपक्रम्य, "स आगच्छति विरजां नदीम्। तां मनसाऽत्येति। तत् सुकृतदुष्कृते धूनुते" इति। अत्र वाक्ये अध्वनि सुकृतदुष्कृतहानिः प्रतीयते। ताण्डिनस्तु, (छा. ८-१) "अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात् प्रमुच्य। धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामि" इति। अत्र तु देहवियोगकाले इति प्रतीयते। शाट्यायनकेऽपि, "तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति, सुहृदः साधुकृत्याम्, द्विषन्तः पापकृत्याम्" इति पुत्रेषु दायसंक्रान्तिसमकालं सुकृतदुष्कृतसंक्रमणं श्रूयमाणं देहवियोगकाले इति गम्यते। अतः सुकृतदुष्कृतयोरेकदेशो देहवियोगकाले हीयते; शेषस्त्वध्वनि—

अनुयाजभिन्नेषु यजतिषु येयजामहे करोतीति पर्युदासाश्रयणम्। अतस्तत्र न तत्प्रसक्तिरित्युक्तं पूर्वमीमांसायाम्। तथेह भाव्यमिति भावः। अत्र शांकरगृहीतो मीमांसासूत्रपाठः अर्थानुवादः, तथा सूत्राभावात्; अपिस्वसद्भाष्यरीत्यैव। स्पष्टमिदं भामत्याम्। एवं विकल्पापत्तिसूत्रमिह सूत्रकृदभिमतमित्यस्य सर्वेष्टत्वात् चिन्तनघटनमन्तरा हानोपायनविचारमात्रस्य सूत्राभिमतत्वे केवलोपायनासंभवेन तद्वर्णनायोगात् यथाभाष्यं चिन्तनविचार एव सूत्रारूढः। नन्वमूर्तयोः पुण्यपापयोः कथं धूननमुपायनञ्च। कथञ्चान्यदीयं कर्म अन्यदीयफलहेतुरिति चेत्—विदुषः पुण्यापुण्ये नाशयन् भगवान् विदुष्यभिमानात् विद्वन्मित्रामित्रगतयोः विद्वद्विषयकसौहार्दासौहार्दरूपभावयोरेतदीयपुण्यापुण्यपुञ्जफलतुल्यं फलं प्रयच्छतीति शास्त्रतात्पर्यमित्यदोषात् ॥२६॥

चिन्तनीयत्वेनोक्तं हानादि किं अंशतः कालद्वयभावित्वेन चिन्तनीयम्, उत देहवियोगकालभावित्वमात्रेणेत्येतदर्थं विचार्यते। हानोपायनान्यतरश्रवणेऽपि उभयविवक्षावत् क्वचिदेककालमात्रश्रवणेऽपि हाने कालद्वयविवक्षाऽस्तीति सर्वत्र तथैव चिन्तनमिति दृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानम्। भाष्ये चिन्तनप्रस्तावाभावेऽपि प्रकृतपादबलात् सारग्रन्थानुरोधाच्च चिन्तनविचार एवेहापि। शेषस्त्वध्वनीति। ननु कीदृशमादौ हीयते, कीदृशः शेषः पश्चादिति कथमवधार्यम्। किञ्च संचितप्रारब्धभेदेन द्वित्वे कर्मव्यूहे प्रारब्धस्तावत् विदुषः भोगैकनाश्य इति तद्विषये धूननस्य दुर्वचत्वात् संचितकर्मधूननमेव 'सुकृतदुष्कृते धूनुते, 'पुण्यपापे विधूय' इत्यादेर्विषयः। तद्धूनने जातेऽपि प्रारब्धकर्मबलात् आर्चिरादिगत्यौपयिकदेहस्य, वसिष्ठादीनां देहान्तरारम्भकदेहस्य च संभवात् उपरि तत्तद्योगशङ्का च कथम्। अल्पपापककर्मलब्धत्वे च

इति प्राप्ते उच्यते—साम्पराये इति । साम्पराये—देहादपक्रमणकाले एव विदुषः सुकृतदुष्कृते निरवशेषे हीयेते । कुतः ? तर्तव्याभावात्—विदुषो देहवियोगात्पश्चात् सुकृतदुष्कृताभ्यां तरितव्यभोगाभावात् । विद्याफलभूतब्रह्मप्राप्तिव्यतिरेकेण हि सुकृतदुष्कृताभ्यां भोक्तव्ये सुखदुःखे न विद्येते । तथा छन्दोगाः देहवियोगादूर्ध्वं ब्रह्मप्राप्तिव्यतिरिक्तसुखदुःखोपभोगाभावमधीयते, (छा ८ १२) "अशरीरं वा व सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते", (छा ६ १४) "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये" इति ॥ २७ ॥

छन्दत उभयाविरोधात् । ३ । ३ । २८ ॥

एवमर्थसामर्थ्यात् सुकृतदुष्कृतहानिकालेऽवधृते सति, उभयाविरोधेन—श्रुतेरर्थस्वभावस्य चाविरोधेन छन्दतः यथेष्टं पदानामन्वयो वर्णनीयः । कौषीतकिवाक्ये, "तत् सुकृतदुष्कृते धूनुते" इति चरमश्रुतो वाक्यावयवः, "एतं देवयानं पन्थानमापद्य" इति प्रथमश्रुतावयवात् प्रागनुगमयितव्य इत्यर्थः ॥ २८ ॥

अत्र पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते—

(पू) गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः । ३ । ३ । २९ ।

शरीरस्य पुंसाऽभ्यान्ते शरीरत्यागात् कर्मणश्चाध्वमापन्नादेव क्षीणत्वात् तत्र तद्धूननोक्तिश्च कथम् । अध्वमापकातिरिक्तकर्मधूननमेवाध्वनि, तस्य देहवियोगकाले कुतो न हानम् । कस्य कदेत्यत्र च किं विनिगमकमिति चेत्—उच्यते । प्रारब्धस्य क्षीयमाणस्य धूननासक्तेरिति संचितधूननमेव स्वसमये पूर्वपक्षी मन्यते । तत्र चरमस्थूलदेहवियोगकाले [illegible] प्रारब्धस्य क्षीणत्वात् सुरनरादिभोगौपयिकसंचितकर्ममध्ये अर्चिरादिगतिमध्यप्राप्यतत्तल्लोकस्थभवदनुभवोपयोगि यत् कर्मजातम्, तन्मात्रं परिगृह्य सूक्ष्मशरीरं निर्माय अध्वानं गमयति परमात्मा । तत्कर्मातिरिक्तं सर्वं स्थूलदेहवियोगकाले हीयते । अध्वान्ते तत्कर्म च हीयते । तेन तत्कर्मसपाद्यसुरादिजन्माभाव इति । वसिष्ठादिविषयं पञ्चाग्नि-सामान्यतः सर्वस्य तरितव्यभोगाभावकथनमयुक्तमित्याशयेनेति पक्षीमविष्यति ।

सांपरायशब्दार्थमाह देहान्तिति । संपराभ्यामुपसृष्ट इण्धातुर्देहवियोगार्थकः । संपरायस्यायं कालः सांपरायः इति भावः । तरितव्यं प्राप्तव्यम् । अर्चिरादिगत्यर्था सूक्ष्मदेहस्थितिः न सुकृतदुष्कृताधीना, तत्फलस्याभोक्ष्यमाणत्वादिति सूत्राशयः । उभयनिषश्रुतौ तर्कानुगृहीतश्रुतेरेव प्रबलत्वात् अर्थस्वभावमनुरुध्य देहवियोगकालकर्महानश्रुतिरेव परिगृह्यत इति भावः ॥ २७ ॥

श्रुत्यन्तरमपि निर्वहति छन्दत इति । छन्दः इच्छा, तर्कानुगृहीतश्रुत्यर्थस्येह विवक्षानुगुण्येनेति यावत् । उभयं श्रुतिस्तर्कश्च । अनुगमयितव्य इति, अन्वितार्थं कार्यं इत्यर्थः । कौषितकिवाक्यस्यान्वयश्छन्दतः, तथास्यैव श्रुतितर्कोभयाविरोधादिति सूत्राशयः । अत्र कौषीतकिसंदर्भे बहूनि वाक्यानि छन्दतो योज्यानि तानीनि परिष्कारे द्रष्टव्यम् ॥२८॥

सुकृतदुष्कृतयोरेकदेशस्य देहवियोगकाले हानिः, शेषस्य च पश्चादिति उभयथा कर्मक्षये सत्येव गतेरर्थवत्त्वम् ; देवयानगतिश्रुतेरर्थवत्त्वमित्यर्थः। अन्यथा हि विरोधः—देहवियोगकाल एव सर्वकर्मक्षये सूक्ष्मशरीरस्यापि विनाशः स्यात् ; तथा सति केवलस्याऽऽत्मनो गमनं नोपपद्यते। अत उत्क्रान्तिसमये द्विरूपो निश्शेषकर्मक्षयो नोपपन्नः ॥ २९ ॥ अत्रोत्तरम्—

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् । ३ । ३ । ३० ॥

उपपन्न एवोत्क्रान्तिकाले सर्वकर्मक्षयः। कथम्? तल्लक्षणार्थोपलब्धेः—क्षीणकर्मणोऽप्याविर्भूतस्वरूपस्य देहसंबन्धलक्षणार्थोपलब्धेः। (छा. ८-१२-२-३) "परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते'''स तत्र पर्येति जक्षत् क्रीडन् रममाणः", (छा. ७-२५-२) "स स्वराड्भवति। तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति", (छा. ७-२६-२) "स एकधा भवति त्रिधा भवति" इत्यादिषु देहसंबन्धरूपोऽर्थो ह्युपलभ्यते। अतः क्षीणकर्मणोऽपि सूक्ष्मशरीरयुक्तस्य देवयानेन गमनमुपपद्यते ॥

गतेरर्थवत्त्वमित्यस्य गतिश्रुतेरभिधेयवत्त्वमित्यर्थो भाष्यात् प्रतीयते। सारावल्यनुसारेण यथाश्रुतेऽप्यदोषात् वैशद्यायैवमुक्तमिति मन्तव्यम्। तथाचात्रैव मुक्तत्वे गतिर्व्यर्था स्यात्। मा भूदिति न युक्तम्; गतिश्रुतेः इत्युक्तं भवति। सूक्ष्मशरीरस्यापि विनाशः स्यादित्युक्त्या सूक्ष्मशरीरपरिग्रहोत्तरक्षण एव स्थूलदेहवियोग इति तदैव सर्वकर्मक्षयः, न तु सूक्ष्मशरीरोत्पत्तेः प्रागिति विवक्षा गम्यते। अन्यथा सूक्ष्मशरीरं नोत्पद्येतेति ब्रूयात्। एवं गतिवैयर्थ्यमुक्तम्। गत्यसंभवरूपदोषमप्याह अन्यथाहीति। अन्यथेत्यस्य तथासतीत्यन्तं व्याख्यानम्। विरोधः अनुपपत्तिः। नन्वणोरात्मनो गमनवत्त्वं साक्षादेव भवतीति का तावदनुपपत्तिरिति चेत्—विभुत्वेऽपि देहवत्त्वे परं कथं गमनम्। अतो गतेः प्रयत्नसाध्यत्वात् तस्य च करणकलेबराधीनत्वात् कथं सेत्यभिप्रायः। ननु, "आसु तदा नाडीषु सृप्तो भवति" इति सुषुप्त्यर्थः केवलात्मनो नाडीसञ्चारोऽवगम्यत इति चेत्—अस्तु, किं तेन। देहान्तःस्थत्वाद्धि तदा गन्तुं प्रयतितुं प्रभवत्येव। ननु विरजां नदीं विदेह एव यथा तरति, तथा स्यादिति चेत्—'तां मनसाऽत्येति' इति तत्रैव साधनान्तरकथनात् ततः प्राक् कलेबरापेक्षैव गम्यत इति। सुकृतदुष्कृतधूननं तु मनसाऽत्ययानन्तरमेव, तथैव पाठादिति पूर्वपक्ष्याशयः ॥ २९ ॥

एवं गतिवैयर्थ्यं नापादनीयम्, सुकृतदुष्कृतधूननानन्तरमपि, 'स एष विमुक्तो विदुष्कृतो ब्रह्म विद्वान् ब्रह्मैवाभिप्रैति। आगच्छति दिव्यं वृक्षम्' इत्येवमुपर्यपि गतिश्रवणात् तद्वैयर्थ्यात्। अतः सुखदुःखभोगार्थं पुण्यपापरूपकर्महीनोऽपि यथाश्रुति अर्चिरादिगत्या परं ज्योतिरुपसंपद्यैव प्रस्तुतप्रश्नो भवति ; तावत् तत्संकोचहेतुः संकल्पः परमवतिष्ठते इत्यभिसंधाय समाधत्ते उपपन्न इति। उत्क्रान्तिकालिककर्मक्षयः इति विशेष्यमध्याहार्यम्। सत्य सति शरीरे गच्छतीति, तत्सत्त्वमेव कथमिति शंकते कथमिति। तल्लक्षणार्थोपलब्धेः प्रकृतदेहसंबन्धस्थितितुल्यनानादेहान्तरसंबन्धसत्त्वस्यापि क्षीणकर्मण्युपलब्धेरित्यर्थः। तस्य लक्षणं(स्वरूप)मिव लक्ष्म यस्यार्थस्येति विग्रहः। तत्पदं प्रकृतसूक्ष्मदेहपरम्;

कथं सूक्ष्मशरीरमप्यारम्भककर्मविनाशेऽवतिष्ठत इति चेत्—विद्यामाहात्म्यादिति ब्रूमः। विद्या हि स्वय सूक्ष्मशरीरस्यानारम्भिकापि प्राक्तनसुकृत् लोपभोगमाधनस्थूलशरीरस्य सर्वकर्मणा च निरवशेषक्षयेऽपि स्वफलभूतब्रह्मप्राप्तिप्रदानाय देवयानेन पथेन गमयितुं सूक्ष्मशरीरं स्थापयति, लोकवत्—यथा लोके सस्यादिसमृद्ध्यर्थमारब्धे तटाकादिके, तद्धेतुषु तदिच्छादिषु विनष्टेष्वपि तदेव तटाकादिकमशिथिलं कुर्वन्तस्तत्र पानीयपानादि कुर्वन्ति, तद्वत् ॥

अथ स्यात्—ज्ञानिनां साक्षात्कृतपरतत्त्वाना देहपातसमये कर्मणो निरवशेषक्षयात् देहपातादूर्ध्वं सूक्ष्मशरीरमात्रं गत्यर्थमनुवर्तते, सुकृत् स्वानुभवो न विद्यते इति यदुक्तम्—तन्नोपपद्यते, वसिष्ठावा(पा)न्तरतप प्रभृतीना साक्षात्कृतपरतत्त्वानां देहपातादूर्ध्वं देहान्तर-

---

सामान्य (प्राकृत)देहपरं वा। मुक्तौ तदभावात् तल्लक्षणार्थमुक्तम्। देहसम्बन्धाऽयोऽस्य इति भाष्यस्या प्यत्रैव तात्पर्यम्। तथाचाप्राकृतानन्तदेहसम्बन्धवत् एतद्देहसम्बन्धसत्त्वमपि कर्मानधीनमिति भाव। सूक्ष्मदेह कर्मोत्पादित इति प्रागेव पूर्वपक्षिणोक्तत्वात् स्थिति कथमित्येवेदानीं तेन पृष्टम्, तत्पक्ष एव स्थित्वा समाधत्ते विद्येति। अनारम्भिकाऽपीत्यपिशब्देन—सूक्ष्मदेहारम्भोऽपि प्राकृत इत्येव युक्तम्, भवता तस्य कर्माधीनत्वस्योक्तत्वात् अभ्युपेत्योच्यत इति सूच्यते। यदि संचितकर्मलेश एव कश्चित् सूक्ष्मदेहस्थितये स्यात्, तर्हि स स्वफलानुभवोपयोगिफलान्तरादिप्रापकोऽपि भवेत्। तद् विहाय अर्चिरादिस्थलेषु गमनं तत्प्राप्त्यर्थिकत्वेन गमनं च कथम्। यदि तत्र विद्यामाहात्म्यहत्वम्, तर्हि तद्देहस्थितिरपि तदधीनेति किं कर्मणा। सर्गाद्यर्थकर्मणा तत्सार्गेनयनहेतुत्वमित्येदमपि विद्याया एव भवितव्यमिति। किञ्च सूक्ष्मदेहो हि स्थूलदेहस्येव केचित्कला। स्थूलदेहनिमित्ता नैव प्रागेव तदुत्पत्तिनिमित्ताऽप्यासीदेव। तद्धमानस्य तन्नियाम्यतया संहत्या स्थापन विद्याकार्यमिति न कर्मणो मुमुक्षुसूक्ष्मदेहारम्भकत्वमपीति चात्र विवक्षित स्यात्। देहवियोगरूपमरणहेतु कर्म सूक्ष्मदेहमुत्पाद्यैव तज्जनयतीत्यप्युच्यते। परंतु न स नियम। प्रलयप्रावरणे तदभावात्। अत प्रारब्धकर्मावसाने मरणस्यापि सत्त्व प्राप्तत्वेन सूक्ष्मदेहो भाविभोगोपायापेक्ष इति वक्तव्यम्। एवञ्च प्रकृते विद्यैव तदुत्पत्तौ स्थितिकाले वा हेतुरिति युक्त एव कर्मक्षय इति। भोगार्थोत्पादितस्थूलशरीरस्य जीर्णतया तत्कार्याभावेऽपि कार्यान्तरार्थं तदेकदेशस्थापने दृष्टान्तप्रदर्शकतया लोकवदिति पद व्याचष्टाति यथेति। लोके राजोपासनवत्स्वदिव ब्रह्मोपासनयकादेवापेक्षितकाम इत्येतावन्मात्रपरतया दीपसारयोरिद व्याख्यातम्। अशिथिलमिति। यथा शिथिलांशत्यागेन अशिथिलमेकदेशस्येतरस्य स्वस्तद्भूतशिलादिसंयोजनेन स्थापने पानादिस्वल्पकार्योद्देशेन भवति, तथेति।

उत्तरसूत्रमवतारयति अथ स्यादिति। वसिष्ठापान्तरतप प्रभृतीनामिति। अत्र शाङ्करम्, "अपान्तरतमा नाम वेदाचार्यः पुराणर्षिः विष्णुनियोगात् कलिद्वापरयोः संधौ कृष्णद्वैपायन संबभूवेति स्मरन्ति। वसिष्ठश्च ब्रह्मणो मानस पुत्र सन् निमिशापादपगतपूर्वदेह पुनर्ब्रह्मादेशात् मित्रावरुणाभ्यां संबभूवेति। भृग्वादीनामपि वारुणे यज्ञे पुनरुत्पत्तिः। सनत्कुमारोऽपि रुद्राय वरप्रदानात् स्कन्दत्वेन प्रादुर्बभूव" इत्यादि। पुनर्देहान्तरपरिग्रहेऽपि, 'य एवैते' इति

सङ्क्रमः, पुत्रजन्मविपत्त्यादिनिमित्तसुखदुःखानुभवश्च दृश्यते— इति। अत उत्तरं पठति—

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्। ३। ३। ३१॥

नास्माभिः सर्वेषां ज्ञानिनां देहपातसमये सुकृतदुष्कृतयोर्विनाश उक्तः; अपितु येषां ज्ञानिनां देहपातानन्तरमर्चिरादिका गतिः प्राप्ता, तेषां देहपातसमये सुकृतदुष्कृतहानिरुक्ता। वसिष्ठादीनां त्वाधिकारिकाणां न देहपातानन्तरमर्चिरादिगतिप्राप्तिः; प्रारब्धस्याधिकारस्यासमाप्तत्वात्। तेषां कर्मविशेषेणाधिकारविशेषं प्राप्तानां यावदधिकारसमाप्ति

स्मृतिप्रसिद्धेः वसिष्ठत्वादिकं नापैतीति चोक्तम्। एवं गृहाद् गृहान्तरमिव स्वेच्छया कायान्तर सञ्चरमाणाः पूर्वसरूपदेहं परिगृह्णानाश्च पुत्रजन्मविपत्त्यादौ स्वकीयत्वाभिमानेन सुखदुःखानुभाविनश्च स्मर्यन्ते। मध्ये देहवियोगकाले कर्मक्षये स्वीकृते कथमिदं सर्वमिति। ननु सुकृतदुष्कृतविधूननं सञ्चितविषयम्; प्रारब्धं तु भोगैकनाश्यमिति वक्ष्यते। एकमेव कर्म क्रमिकानेकशरीरोत्पादकमपि भवतीति च स्वीकृतम्। अतः संचितहानावपि प्रारब्धकर्माधीनदेहलाभानुभवादौ काऽनुपपत्तिः। किञ्चोत्तरपूर्वाघाश्लेषविनाशयोः दर्शनसमानाकारध्यानरूपोपायोत्पत्तिकाल एवेष्टत्वेऽपि तदैव सुकृतदुष्कृतविधूननमस्वीकृत्य देहवियोगकाले तत्स्वीकरणं येन कारणेन, तेनैव कारणेन प्रारब्धचरमशरीरवियोगकाल एव तस्य स्वीकार्यतया मध्यकालिकदेहवियोगकाले कर्मक्षयशंकैव कथमिति चेत्—अत एव चास्य न पृथगधिकरणत्वम्। गुणसूत्रेण चानेन वक्ष्यमाणार्थस्मारणमेव क्रियते—अपीतावित्यादिसूत्र इवेति न दोषः। असंकोचात् सर्वधूननमेव धूननशब्दार्थ इति वादिना मध्ये धूनने प्रारब्धधूननमप्येष्टव्यमिति कृत्वा पूर्वपक्षिणाऽनुपपत्तिप्रदर्शनम्। वसिष्ठादिविलक्षणाः प्राकृताः ज्ञानिनोऽपि प्रारब्धान्तिमशरीर एव परतत्त्वविषयसाक्षात्कारात्मकज्ञानभाज इति कामं कथ्येत, वसिष्ठादिविषये तु मानविरोधान्नैव युक्तमिति ते विशिष्य गृहीताः पूर्वपक्षिणा। अत एव यावदधिकारमिति अधिकारपदं प्रयुज्य समाधानम्। अधिकारो हि न सामान्यतः प्रारब्धानुभवप्रवृत्तत्वमात्रम्, किंतु पदविशेषप्राप्तिः। आधिकारिकाणामिति पदस्य तदर्थमेव प्रयोगात्। एवमपि अधिकारावसानस्य प्रारब्धावसानस्य चैतद्विषये एकत्वात् प्रारब्धान्तिमशरीरवियोगकाल एव सर्वकर्मक्षयो विवक्षित इति प्रारब्धस्यहीति निगमयिष्यति। जन्मविपत्तीति। उत्पत्तिर्विनाश इत्यादीत्यर्थः। नास्माभिरित्यादेः, 'साक्षात्कृतपरतत्त्वज्ञानिसंबन्धियत्किञ्चिद्देहपातेऽपि भवति कर्मक्षय इति नोच्यते, किंतु चरमदेहपातसमय एव' इति विवक्षितोऽर्थः। अर्चिरादिका गतिः प्राप्तेति। 'अर्चिरादिगत्यनन्तरमपि कर्मक्षयः, देहवियोगकाले सर्वश्चानुपयुक्तकिंचिदवशक्षयो यथार्हम्' इत्युक्तौ नेयमनुपपत्तिरिति पूर्वपक्ष्याशयः। गत्यनन्तरमित्यनुक्त्वा अर्चिरादिगत्यव्यवहितप्राग्भाविदेहवियोगकाल एव सर्वकर्मक्षय इत्युक्तौ नानुपपत्तिरिति सिद्धान्तिनः परिहारः। एवं पूर्वपक्ष्याशयानुरोधेनार्चिरादिप्रस्ताव इह समाधानावसरे। आधिकारिकाणाम् अधिकारे नियुक्तानां यावदधिकारम् पदस्थितिपर्यन्तम् अधिकारावसानपर्यन्तम् अवस्थितिः सुकृतदुष्कृतयोर्धूननं विना स्थितिरिति सूत्रार्थो युक्तः। ननु ततो धूनने तदितरत्यभोगाभावः कथं हेतुः। विद्यारम्भकाल एव एतदतिरिक्तभोगाभावस्य सिद्धतया

कथं सूक्ष्मशरीरमप्यारम्भककर्मविनाशेऽवतिष्ठत इति चेत्—विद्यामाहात्म्यादिति ब्रूमः। विद्या हि स्वयं सूक्ष्मशरीरस्यानारम्भिकापि प्राकृतसुखदुःखोपभोगसाधनस्थूलशरीरस्य सर्वकर्मणां च निरवशेषक्षयेऽपि स्वफलभूतब्रह्मप्राप्तिप्रदानाय देवयानेन पथा गमयितुं सूक्ष्मशरीरं स्थापयति, लोकवत्—यथा लोके सस्यादिसमृद्ध्यर्थमारब्धे तटाकादिके, तद्धेतुषु तदिच्छादिषु विनष्टेष्वपि तदेव तटाकादिकमशिथिलं कुर्वन्तस्तत्र पानीयपानादि कुर्वन्ति, तद्वत्॥

अथ स्यात्—ज्ञानिनां साक्षात्कृतपरतत्त्वानां देहपातसमये कर्मणो निरवशेषक्षयात् देहपातादूर्ध्वं सूक्ष्मशरीरमात्रं गत्यर्थमनुवर्तते, सुखदुःखानुभवो न विद्यते इति यदुक्तम्—तन्नोपपद्यते; वसिष्ठा(पा)न्तरतपःप्रभृतीनां साक्षात्कृतपरतत्त्वानां देहपातादूर्ध्वं देहान्तर-

---

सामान्येन (प्राकृत)देहपरं वा। मुक्तौ तदभावात् तल्लक्षणार्थेत्युक्तम्। देहसंबन्धोऽर्थ इति भाष्यस्याप्यत्रैव तात्पर्यम्। तथाचाप्राकृतानन्तदेहसंबन्धवत् एतद्देहसंबन्धसत्त्वमपि कर्मानधीनमिति भावः। सूक्ष्मदेहः कर्मोत्पादित इति प्रागेव पूर्वपक्षिणोक्तत्वात् स्थितिः कथमित्येवाशङ्का तेन सूचम्, तस्यैव एव स्थित्या समाधेर्निर्येति। अनारम्भिकाऽपीत्यपिशब्देन—सूक्ष्मदेहारम्भोऽपि प्राकृत इत्येव सूक्तम्, मनसा सत्त्व कर्माधीनत्वस्योक्तत्वात् अभ्युपेत्योक्तम् इति सूच्यते। यदि संचितकर्मलेश एव कश्चित् सूक्ष्मदेहस्थितये स्यात्, तर्हि स स्वफलानुभवोपयोगिकलोकान्तरादिप्रापकोऽपि भवेत्। तद् विहाय अर्चिरादिलोकेषु गमने तत्प्रापकस्य गमने न क्षमम्। यदि तत्र विद्यामाहात्म्यमुक्तम्, तर्हि तद्देहस्थितिरपि तदधीनेति किं कर्मणा। स्वर्गापवर्गकमय्या तत्सन्मार्गनयनहेतुत्वमिवेदमपि विद्याया एव भविष्यति। किञ्च सूक्ष्मदेहो हि स्थूलदेहस्यैव केचिदस्मा। स्थूलदेहनिष्क्रान्तो जीवः प्रागेव तत्क्षणनिष्क्रान्तोऽप्यासीदेव। तदक्षमायस्य संक्रियान्यतया संहत्या स्थापने विद्याकार्यमिति न कर्मणो मुमुक्षुसूक्ष्मदेहारम्भकत्वमपीति भाव विवक्षितं स्यात्। देहवियोगरूपमरणहेतु कर्म सूक्ष्मदेहमुत्पाद्यैव तदजनयतीत्यप्युच्यते। परन्तु न स नियमः। मज्जनापक्षणे तदभावात्। अत प्रारब्धकर्मावसाने मरणस्यापि सतः प्राप्तत्वेन सूक्ष्मदेहो भाविभोगोपायः इति वक्तव्यम्। एवञ्च प्रकृते विवेक तयोरुत्पत्तौ स्थितिनाशे वा हेतुरिति युक्त एव क्रमस्तव इति। भोगार्थमुत्पादितसूक्ष्मशरीरस्य जीर्णतया तत्कार्याभावेऽपि कार्यान्तरार्थं तदेकदेशस्थापने दृष्टान्तप्रदर्शकतया लोकवदिति पदं व्याचष्टे यथेति। लोके राजोपासनवत्प्रादिव ब्रह्मोपासनस्यादेवापेक्षितकाम इत्येतावन्मात्रपरतया दीपसारयोरिदं व्याख्यातम्। अशिथिलमिति। यथा शिथिलांशत्यागेन अशिथिलमेकदेशस्थैतस्थानसंबद्धशिलादिसंयोजनेन स्थापने पानादिस्वरूपकार्यविशेषो भवति, तथेति।

उत्तरसूत्रमवतारयति अथ स्यादिति। वसिष्ठापान्तरतपःप्रभृतीनामिति। अत्र शाङ्करम्, "अपान्तरतमा नाम वेदाचार्यः पुराणर्षिः विष्णुनियोगात् कलिद्वापरयोः संधौ कृष्णद्वैपायनः संबभूवेति स्मरन्ति। वसिष्ठश्च ब्रह्मणो मानसः पुत्रः सन् निमिशापादपगतपूर्वदेहः पुनर्ब्रह्मादेशात् मित्रावरुणाभ्यां संबभूवेति। भृग्वादीनामपि वारुणे यज्ञे पुनरुत्पत्तिः। सनत्कुमारोऽपि रुद्राय वरप्रदानात् स्कन्दत्वेन प्रादुर्बभूव" इत्यादि। पुनर्देहान्तरपरिग्रहेऽपि, 'त एवैते' इति

सङ्गमः, पुत्रजन्मविपत्त्यादिनिमित्तसुखदुःखानुभवश्च दृश्यते— इति। अत उत्तरं पठति—

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्। ३। ३। ३१॥

नास्माभिः सर्वेषां ज्ञानिनां देहपातसमये सुकृतदुष्कृतयोर्विनाश उक्तः; अपितु येषां ज्ञानिनां देहपातानन्तरमर्चिरादिका गतिः प्राप्ता, तेषां देहपातसमये सुकृतदुष्कृतहानिरुक्ता। वसिष्ठादीनां त्वाधिकारिकाणां न देहपातानन्तरमर्चिरादिगतिप्राप्तिः; प्रारब्धस्याधिकारस्यासमाप्तत्वात्। तेषां कर्मविशेषेणाधिकारविशेषं प्राप्तानां यावदधिकारसमाप्ति

स्मृतिप्रसिद्धेः वसिष्ठत्वादिकं नापैतीति चोक्तम्। एवं गृहाद् गृहान्तरमिव स्वेच्छया कायान्तर सञ्चरमाणाः पूर्वसरूपदेहं परिगृह्णानाश्च पुत्रजन्मविपत्त्यादौ स्वकीयत्वाभिमानेन सुखदुःखानुभाविनश्च स्मर्यन्ते। मध्ये देहवियोगकाले कर्मक्षये स्वीकृते कथमिदं सर्वमिति। ननु सुकृतदुष्कृतनिधूननं सञ्चितविषयम्; प्रारब्धं तु भोगैकनाश्यमिति वक्ष्यते। एकमेव कर्म क्रमिकानेकशरीरोत्पादकमपि भवतीति च स्वीकृतम्। अत. संचितहानावपि प्रारब्धकर्माधीनदेहलाभानुभवादौ काऽनुपपत्तिः। किञ्चोत्तरपूर्वाघाश्लेषविनाशयोः दर्शनसमानाकारध्यानरूपोपायोत्पत्तिकाल एवेष्टत्वेऽपि तत्रैव सुकृतदुष्कृतविधूननमस्वीकृत्य देहवियोगकाले तत्स्वीकरणे येन कारणेन, तेनैव कारणेन प्रारब्धचरमशरीरवियोगकाल एव तस्य स्वीकार्यतया मध्यकालिकदेहवियोगकाले कर्मक्षयशङ्कैव कथमिति चेत्—अत एव चास्य न पृथगधिकरणत्वम्। गुणसूत्रेण चानेन वक्ष्यमाणार्थस्मारणमेव क्रियते—अपीतावित्यादिसूत्र इवेति न दोष.। असंकोचात् सर्वधूननमेव धूननशब्दार्थ इति वादिना मध्ये धूनने प्रारब्धधूननमप्येष्टव्यमिति कृत्वा पूर्वपक्षिणाऽनुपपत्तिप्रदर्शनम्। वसिष्ठादिविलक्षणाः प्राकृताः ज्ञानिनोऽपि प्रारब्धान्तिमशरीर एव परतत्त्वविषयसाक्षात्कारात्मकज्ञानभाज इति काम कथ्येत, वसिष्ठादिविषये तु मानविरोधान्नैवं युक्तमिति ते विशिष्य गृहीताः पूर्वपक्षिणा। अत एव यावदधिकारमिति अधिकारपद प्रयुज्य समाधानम्। अधिकारो हि न सामान्यतः प्रारब्धानुभवप्रवृत्तत्वमात्रम्, किंतु पदविशेषप्राप्तिः। आधिकारिकाणामिति पदस्य तदर्थमेव प्रयोगात्। एवमपि अधिकारावसानस्य प्रारब्धावसानस्य चैतद्विषये एकत्वात् प्रारब्धान्तिमशरीरवियोगकाल एव सर्वकर्मक्षयो विवक्षित इति प्रारब्धसहीति निगमयिष्यति। जन्मविपत्तीति। उत्पत्तिर्विनाश इत्यादीत्यर्थः। नास्माभिरित्यादे:, 'साक्षात्कृतपरतत्त्वज्ञानिसंबन्धियत्किञ्चिद्देहपातेऽपि भवति कर्मक्षय इति नोच्यते, किंतु चरमदेहपातसमय एव' इति विवक्षितोऽर्थ.। अर्चिरादिका गतिः प्राप्तेति। 'अर्चिरादिगत्यनन्तरमपि कर्मक्षय·, देहवियोगकाले सर्वथानुपयुक्तकिंचिदवशेषो यथार्हम्' इत्युक्तौ नेयमनुपपत्तिरिति पूर्वपक्ष्याशय·। गत्यनन्तरमित्यनुक्त्वा अर्चिरादिगत्यव्यवहितप्राग्भाविदेहवियोगकाल एव सर्वकर्मक्षय इत्युक्तौ नानुपपत्तिरिति सिद्धान्तिन· परिहारः। एवं पूर्वपक्ष्याशयानुरोधेनार्चिरादिप्रस्ताव इह समाधानावसरे। **आधिकारिकाणाम्** अधिकारे नियुक्ताना **यावदधिकारम्** पदस्थितिपर्यन्तम् अधिकारावसानपर्यन्तम् **अवस्थितिः** सुकृतदुष्कृतयोर्धूननं विना स्थितिरिति सूत्रार्थो युक्तः। ननु तयो धूनने तरितव्यभोगाभावः कथं हेतु.। विद्याप्रारम्भकाल एव एतत्तरितव्यभोगाभावस्य सिद्धतया

तदारम्भक कर्म न क्षीयते। प्रारब्धस्य हि कर्मणो भोगादेव क्षय'। अत आधिकारिकाणां तदारम्भकं कर्म यावदधिकारमवतिष्ठते। अतस्तेषां न देहपातादनन्तरमर्चिरादिगतिप्राप्ति' ॥

इति साम्परायाधिकरणम् ॥ १२ ॥

१५ अनियमाधिकरणम् ॥ ३-३ १३ ॥

अनियम सर्वेषामविरोध शब्दानुमानाभ्याम् । ३ । ३ । ३२ ॥

उपकोसलादिषु येषूपासनेष्वर्चिरादिगति श्रूयते, किं तन्निष्ठानामेव तया ब्रह्मप्राप्ति, उत सर्वेषां ब्रह्मोपासननिष्ठानामिति संशये—इतरेष्वनाम्नानात्, (छा ५ १० १) "ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते", (बृ ८-२ १५) "श्रद्धा सत्यमुपासते" इति इतरसकलब्रह्मविद्योपस्थापकत्वे प्रमाणाभावाच्च तन्निष्ठानामेवेति प्राप्तेऽभिधीयते—अनियम —इति। सर्वेषा—सर्वोपासननिष्ठाना तयैव गन्तव्यत्वात् तन्निष्ठानामेवेति नियमो नास्ति। सर्वेषां तयैव गमने हि सति, शब्दानुमानाभ्या—श्रुतिस्मृतिभ्यामविरोध । अन्यथा विरोध एवेत्यर्थः। श्रुतिस्तावद् छान्दोग्यवाजसनेयकयो पञ्चाग्निविद्यायामर्चिरादिमार्गेण सत्यब्रह्मोपासननिष्ठानां गमनमाह। "य एवमेतद्विदु, ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति" इति वाजसनेयके; "तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते, तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति" इति छान्दोग्ये। "य इत्थं विदु" इति पञ्चाग्निविद्यानिष्ठान्, "ये चेमे" इत्यादिना श्रद्धापूर्वक ब्रह्मोपासीनांश्चोद्दिश्यार्चिरादिका गतिरुपदिश्यते। (तै आन १) "सत्य

तत्रैव पुनःप्रसक्त्योनि चेत्—सूक्ष्मदेहस्थितिगत्यर्थं कर्मसद्भाव पूर्वपक्षयुक्तो न मुक्त तेन तारतम्यस्य भोगस्याभावात्, स्थितिगत्योरपि तदधीनत्वस्यानावश्यकत्वात्। अतोऽन्यत्कर्मैवेदमपि, विधूयेति श्रवणात् सांपरायेऽप्यैनीति हि प्रथमसूत्रार्थं ॥ इदमप्यधिकरणं वेद्यैक्यावधारणरूपमेव, देहवियोगकाले एकदेशमात्रधूननमिति पक्षस्य निरासकत्वात् ॥ ३१ ॥

गतेरर्थवत्त्वमिति सूत्रे अर्चिरादिगते प्रस्तुतत्वात् तच्चिन्तनं सर्वविद्यासु न वेत्यवधारयितुं तन्नियमानियमविचार क्रियते। ज्ञानोपायत्वरूपगुणस्य उपसंहारादि सर्वसाधारणतया तच्चिन्तनस्य सर्वकार्यत्वेऽपि अर्चिरादिगते श्रवणाभावे प्रमाणाभावात् तच्चिन्तने न सर्वविद्याङ्गमित्याक्षेप । तदत्र सूत्रस्यायमर्थ —अनियम नियमो नास्ति—केषाञ्चिदेवार्चिरादिगतिचिन्तनमिति व्यवस्था नास्ति, यत सर्वेषां सर्वपरविद्यानिष्ठानामप्यर्चिरादिगतिरस्ति, तथासत्येव श्रुतिस्मृत्यविरोध इति सारे, सर्वोपासननिष्ठानामित्येतदनन्तरं तया प्राप्तिरित्यस्यानुषङ्गादेवमन्वयः। इतीतरेति। इति—इति वाक्यशेषे। नन्वत्रोभयत्रापि ब्रह्मोपासनमेव न प्रतीयते इत्यत्रोपपादयति य इत्थमित्यादिना। अग्निप्रतीकं वा जीवमात्रं वा न पञ्चाग्निविद्योपास्यमिति अप्रतीकालम्बनसूत्रे वक्ष्यमाणत्वात् ब्रह्मैवमिति मत्वाह व्याचष्टे, तत्र पूर्वपक्षिणा छान्दोग्यवाक्यस्य पूर्वे निर्दिष्टत्वात् तद् गृहीत्वाऽर्थमाह। वाक्यान्तरोपलक्षणमिदम्। नात्र श्रद्धातपसत्यवचनानामुक्तिरिति ज्ञाने निरूपयति सत्य ज्ञानमिति। श्रद्धां सत्यमुपासते श्रद्धां पुरस्कृत्य ब्रह्मो-

ज्ञानमनन्तं ब्रह्म", (छा. ७-१७) "सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यम्" इति सत्यशब्दस्य ब्रह्मणि प्रसिद्धेः तपश्शब्दस्यापि तेनैकार्थ्यात् सत्यतपश्शब्दाभ्यां ब्रह्मैवाभिधीयते। "श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मोपासनं चान्यत्र श्रुतम् "सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यम्" इत्युपक्रम्य, "श्रद्धा त्वेव विजिज्ञासितव्या" इति। स्मृतिरपि, (गी. ८-२४) "अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्। तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः" इति सर्वेषां ब्रह्मविदामनेनैव मार्गेण गमनमित्याह। एवंजातीयकाः श्रुतिस्मृतयो बह्वयः सन्ति। एवं सर्वविद्यासाधारणी इयं गतिः प्राप्तैवोपकोसलविद्यादावनूद्यते ॥ ३२ ॥ इति अनियमाधिकरणम् ॥ १३ ॥

९६. अक्षरध्यधिकरणम् ३-३-१४ ॥

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत् तदुक्तम्। ३। ३। ३३ ॥

बृहदारण्यके श्रूयते, (बृ ५-८-८) "एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्क-मश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणमसुखममात्रमनन्तरमबाह्यम्। न तदश्नाति किंचन ...।

पासते। श्रद्धा तप इति इत्यत्रापि श्रद्धेत्यस्य श्रद्धयेत्यर्थः। तपो ब्रह्म, इत्युपासते तत्तत्प्रोक्त-प्रकारेणोपासते इत्यर्थः। श्रुतिद्वयेऽपि श्रद्धापदेन लक्ष्मीग्रहणे तु नान्वयक्लेशः। इतिशब्दबलाच्च श्रद्धा तप इति पदद्वयं प्रथमान्तम्। य एवम्, ये चामी इति विभज्य निर्देशस्थले उत्तरयच्छब्देनाविशेषेण सर्वविद्यानिष्ठग्रहणमेव स्वरसम्—तदनुवादेनोपरि अर्चिरादिगतिविधानात् अर्चिरादिश्रवणं क्वचिदेवा-न्यत्र दृष्टमित्येतावन्मात्रेणोद्देश्यसंकोचायोगादिति सिद्धान्त्याशयः। बह्वय इति। तत्तद्विद्याप्रकरणेऽर्चिरादि-श्रवणस्य तत्तन्मात्रविषयकतया संकोचेन तत्तत्र विधिकल्पनापेक्षया, 'ये चामी, "द्वे सृती अशृणवम्" इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन सर्वविषयकत्वसिद्ध्या तत्तदंशानुवादस्तत्रतत्रेति युक्तमिति भावः। स्मृतिश्च—"य एवमेतज्जानन्ति ये चारण्यकमाश्रिताः। उपासते तपः सत्यं श्रद्धया परया युताः। क्रमात् ते संभवन्त्य-र्चिरह शुक्लं तथोत्तरम्" इत्यादि। अभिसंभवन्तीति श्रुतिपदस्थाने संभवन्तीति पदं स्मृतौ। संभूतिः संगमः। अनूद्यत इति। पञ्चाग्निविद्याया अस्याश्चोपकोसलविद्यायाः छान्दोग्यरूपैकतण्डिशाखा-स्थतया द्विरर्चिरादिमार्गोक्तेः प्रतिपत्तृभेदेनोपपत्त्ययोगात् एकत्रैव विधिः, अन्यत्रानुवाद इति स्थिते, पञ्चाग्निविद्यायामेव ये, येचेति सर्वसाधारण्येन विधानसम्भवादिहैवानुवादता। तेऽर्चिषमेवाभिसंभवन्ती-त्येवकारदर्शनात् वाक्यस्य तदर्थविधान एव नैर्भर्यं वक्तव्यमित्यतोऽपि मार्गोक्तिरनुवाद एव। अन्यत्र करणेऽकरणेऽप्ययं मार्गो भक्तिनिष्ठानां ध्रुव इत्यत्रैवैतच्छ्रुतितात्पर्यम्। एवमर्चिराद्यनुवादाच्च प्राणो ब्रह्मे-त्यादिः पूर्व उपदेशः ब्रह्मपर एवेति शुश्रूषोरवधारणं भवतीति ॥ सार्थः। एवं तत्रतत्र द्रष्टव्यम् ॥ ३२ ॥

अङ्गचिन्ता वृत्ता। पुनः प्रधानविद्याविषयचिन्तैवारभ्यते। तत्र सर्वविद्यासाधारणांशः कश्चित् प्रथमं चिन्त्यते। क्वचिच्छ्रुतस्यापि सर्वसाधारण्यं श्रुतिस्मृत्यविरोधायार्चिरादिविषये युक्तम्, ॥ स्थूलत्वादि-ष्वित्याक्षेपः। अस्थूलमित्यादौ यथायथं क्वचित् तत्पुरुषः, क्वचिद् बहुव्रीहिः; सर्वत्र बहुव्रीहिरेव वा ॥

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः" इति। तथा आथर्वणे, (मु. १।१।५) "अथ परा, यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम्" इति।

तत्र संशयः—किमिमे अक्षरशब्दनिर्दिष्टब्रह्मसम्बन्धितया श्रुता अस्थूलत्वादयः प्रपञ्चप्रत्यनीकतास्वरूपाः सर्वासु ब्रह्मविद्यास्वनुसन्धेयाः, उत यत्र श्रूयन्ते तत्रैव—इति। किं युक्तम्? यत्र श्रुतास्तत्रैवेति। कुतः? विद्यान्तरस्य रूपभूतानां गुणानां विद्यान्तरस्य रूपत्वे प्रमाणाभावात्, प्रतिषेधरूपाणामेषामानन्दादिवत् स्वरूपावगमोपायत्वाभावाच्च। आनन्दादिभिरवगतस्वरूपे ब्रह्मणि स्थूलत्वादयः प्रपञ्चधर्माः प्रतिषिध्यन्ते; निरालम्बनप्रतिषेधायोगात्—

एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—अक्षरधियां त्ववरोधः—इति। अक्षरब्रह्मसम्बन्धिनीनामस्थूलत्वादिधियां सर्वब्रह्मविद्यास्ववरोधः—संग्रहणमित्यर्थः। कुतः? सामान्यतद्भावाभ्याम्—सर्वे-

---

प्रपञ्चप्रत्यनीकतेति। प्रपञ्चवैलक्षण्ये सत्यपि प्रापञ्चिकपदार्थस्य चेतनाचेतनरूपस्य यथा तदुद्देशिकर्माधीनविकारात्मकत्वम्, न तादृशं तस्येति चेतनाचेतनवैलक्षण्यस्वरूपात्मकत्वपर्यवसायित्वम् इत्यर्थः। तेन कथमनन्तधर्मचिन्तनसम्भव इति शङ्काऽपि परिह्रियते। ननु यथा 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, आनन्दो ब्रह्म' इति एकत्र श्रुतानामपि सर्वोपाधिरहितार्थसामान्यात् आनन्दाद्यधिकरणे उक्तम्, तथा स्थूलत्वादिरहित प्रतिषेधेति। अभावरूपाणामित्यर्थः। "स्वरूपे कश्चित् किञ्चित् तादृगेव निषिध्यते (तादृगेव=स्वरूपमेव) इति, न्यायेन, अत्रेदं नास्ति, इदमिदं न भवतीत्युभयविधाभावप्रतीतिं प्रत्यपि प्रतियोग्यनुयोग्युभयज्ञानस्यापेक्षिततया अभावविशेष्यस्य धर्मिणो ब्रह्मणो ग्रहणपूर्वकमेव तत्र तस्यानुसंधेयत्वात् अभावनिरपेक्ष तस्मिन् ज्ञाते सति कथमभावात्मनो धर्मस्य स्वरूपनिरूपकत्वमिति भावः। एतदेवाह निरालम्बनेति। आनन्दादिरूपतया किं जीवब्रह्मोभयग्रहणम्, उत ब्रह्ममात्रस्य। आद्ये, तदुद्देशेनास्थूलत्वादेर्विधीयमानस्य जीवसाधारण्यापत्तिः। अन्त्ये च, एतल्लिङ्गेनैव तन्मात्रग्रहणात् किमनेनेति भावः।

सामान्यतद्भावाभ्यामित्यत्र सामान्यपदस्य नार्थसामान्यपदसमानार्थता, अर्थेन ब्रह्मणा समानत्वे तत्प्रतीत्यन्तर्भाव इत्यंशस्य तद्भावपदेन बोधनात्। अतोऽन्यमर्थमाह ब्रह्मणः समानत्वादिति। नन्वेकधर्मिकत्वरूपमिदं सामान्यं सोपाधिकत्वादिगुणान्तरातिप्रसक्तत्वादसाधकम्, तद्भावमात्रस्य पर्याप्तत्वादिदं पर्थ्येति चेन्न—विशिष्ट एक एव हेतुः। तत्र धर्मी ब्रह्मैव यदि सर्वसमानं न स्यात्, न ब्रह्मान्तर्भावमात्रेणास्थूलत्वादेः सर्वविद्यासाधारण्यं स्यात्। अतः अस्थूलत्वादि सर्वविद्यासाधारणम् सर्वसमानब्रह्मप्रतीत्यन्तर्भावादित्यनुमाने समानत्वं ब्रह्मविशेषणं द्रष्टुं सामान्यपदेनोच्यत इत्यदोषात्। किञ्चाक्षरविद्यायाम्, एतद्वै तदक्षरम्, एतस्य वाऽक्षरस्येत्येवं क्रियासमभिहारेणाक्षरकीर्तनात् तत्पदोपस्थिताक्षरत्वविशिष्टधर्म्युद्देशेनैवास्थूलत्वादिविधानात् अक्षरत्वविशिष्टविषयकविद्यान्वय कथमस्थूलत्वादेरिति शङ्का न युक्ता, अक्षरत्वविशिष्टस्यापि समानत्वादिति दर्शयितुं सामान्यपदम्। अत एव "अक्षरस्य ब्रह्मणः

(१

पूपासनेषूपास्यस्याक्षरस्य ब्रह्मणः समानत्वात्, अस्थूलत्वादीनां तत्स्वरूपप्रतीतौ भावाच्च। एतदुक्तं भवति—असाधारणाकारेण ग्रहणं हि वस्तुनो ग्रहणम्। न च केवलमानन्दादि ब्रह्मणोऽसाधारणमाकारमुपस्थापयति; प्रत्यगात्मन्यप्यानन्दादेर्विद्यमानत्वात्। हेयप्रत्यनीको ह्यानन्दादिर्ब्रह्मणोऽसाधारणं रूपम्। प्रत्यगात्मनस्तु स्वतो हेयविरहिणोऽपि हेयसंबन्धयोग्यताऽस्ति; हेयप्रत्यनीकत्वं च चिदचिदात्मकप्रपञ्चधर्मभूतस्थूलत्वादिविपरीतरूपम्। अतोऽसाधारणाकारेण ब्रह्मानुसन्दधता अस्थूलत्वादिविशेषितज्ञानानन्दाद्याकारं ब्रह्मानुसन्धेयमिति

समानत्वादिति भाषितम्। अस्थूलत्वादिधर्मसमुदायस्याक्षरत्वरूपामलत्वाभिन्नतया अक्षरत्वविशिष्टमेव सर्वत्रोपास्यते। अक्षरपदोपक्रमेण विहिततया अक्षरविद्येति नामभाजो विद्याया विशेषरूपं तु भूतयोनित्वसर्वज्ञत्वमूर्धादिप्रशासकत्वादीति भावः। आनन्दत्वादेरेव पर्याप्तत्वात् प्रतिषेधस्य स्वरूपनिरूपकत्वायोगाच्चायुक्तमिदमिति पूर्वपक्षयुक्तविषये मूलाभिमतं परिहारं विशदयति एतदुक्तं भवतीति। प्रत्यगात्मन्यपीति। उपासनेषु नानन्दादिरूपधर्म्युद्देशेन अस्थूलत्वादिविधिः, येनातिप्रसंगः स्यात। किंतु हेयप्रत्यनीकत्वविशिष्टानन्दरूपब्रह्मोद्देशेन निरूपितस्वरूपगुणादिविधिः। एवमुद्देश्यविशेषणतया व्यावर्तकत्वमेषाम्। यथा रूपरहितस्पर्शवान् वायुरिति वायुपदव्यवहार्यताकथने, यथा च सास्नाराहित्यविशिष्ट-गोसरूपसंस्थानयुक्तवस्तुसन्निकर्षे अयं गवय इति ग्रहणे—तथेहापीति विमृश्यमिति भावः। ननु तर्ह्यतिप्रसक्तस्यानन्दत्वादेः स्वरूपनिरूपकत्वं कथमिति चेत्-गवयस्येव गवयसंस्थानस्येव। अतिप्रसक्तिपरिहारश्च प्रतिषेधवैशिष्ट्येन। न च प्रतिषेध एवालमिति शक्यम्-किञ्चिद्धर्मावच्छिन्न एवाभावस्य ग्राह्यतया तस्यावश्यकत्वात्, तत्र विनिगमकाभावात् सर्वग्रहणात्। सत्यत्वज्ञानत्वादिषु उत्तरोत्तरं पूर्वपूर्वव्यावर्तितव्यावर्तकमिति जन्माद्यधिकरणभाष्योक्ततया साधारण्यं सत्यत्वादेरवगम्यते। एवमत्रानन्दस्य साधारणत्वोक्त्यैवानन्दोऽयं न मुख्यानन्दमयस्वरूप इति ज्ञायते। नन्वानन्त्यस्य त्रिविधपरिच्छेदराहित्यस्यासाधारण्यमेवेति चेत्—उच्यते—जगत्कारणत्वेन लक्षणेन ब्रह्मणि सर्वेतरभेदः सिद्धः। अथापि बद्धमुक्तनित्यसाजात्यशंकायां तद्वैलक्षण्यज्ञापनम् सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यनेन कृतम्। अपुरुषार्थत्वभ्रमश्च आनन्दत्वानुसंधापनेन वारितः। अथापि सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यार्हत्वरूपानन्त्यवत्त्वात् तत्तद्वस्तुसंबन्धप्रयुक्तविविधहेयापत्तिशंकायाम्, 'न तु दृष्टान्तभावात्', 'भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोकवत्', भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात्', 'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्' इति सूत्रदर्शितं परिहारं ज्ञापयितुम् अस्थूलादि रूपप्रतिषेधप्रसक्तिः। बहुव्रीहिबलाद्धि स्थूलादिमत्त्वन्यपि ब्रह्म न चेतनाचेतनवत् तत्सम्बन्धि, किंत्वस्पृष्टशरीरमेवेति निरूप्यते। अत एवास्थूलवाक्यान्ते, "न तदश्नाति कश्चन, न तदश्नाति किञ्चन" इति वैलक्षण्यातिशयो निगम्यते। अतो जगद्धेतुत्वोक्तिनैयदोषप्रशमनप्रकारेषु सत्यादिपदकार्यैक्यमपि कश्चित्। अस्याप्यानन्दाद्यधिकरणसिद्धत्वेऽपि प्रतिषेधरूपत्वात् स्वरूपनिरूपकत्वासंभवशंकायां तन्निरासाय पृथगत्र विचारः।

नन्वभावस्यास्मत्सिद्धान्ते भावात्मकतया कोऽसौ भावरूपो धर्मः; यदि सत्यत्वादिरेव, तर्हि पृथग्वर्णनं व्यर्थम्। अन्यश्चेत् कोऽसाविति चेत्—सूक्ष्ममिति निर्दिष्टो धर्म इति टीकायाम्। सत्य-

अस्थूलत्वादीनामानन्दादिवद् ब्रह्मस्वरूपप्रतीत्यन्तर्भावात् सर्वासु ब्रह्मविद्यासु तथैव ब्रह्मानुसन्धेयमिति ।

गुणानां प्रधानानुवर्तित्वे दृष्टान्तमाह औपसदवत् इति । यथा जामदग्न्यचतूरात्रपुरो

त्वादिधर्मस्यापि तथात्वेऽपि साक्षाद्दृष्टोत्पत्तिं पुरुषं प्रति गोत्वस्यैवाश्वभेदरूपत्वोपदेशस्य यद्वत् आवश्यकता, तथैवादृष्टब्रह्मणोऽस्मान् प्रति तदन्यत्वज्ञापनस्याऽऽवश्यकतेत्यपि वदन्ति । यो हि स्वप्रकाशं निर्विशेषं ब्रह्मैव जीव इति मन्यते, तस्य मते जीवस्य दृष्टत्वे ब्रह्मणोऽपि दृष्टत्वमिति न तथास्थूलत्वाद्युपदेशस्यावश्यकता, न त्वस्मन्मते इति तदाशयः । वस्त्वन्तरसाधारणं चेत् सत्यत्वादि, तर्हि तद् नास्थूलत्वादिरूपम् । अदृष्टे ब्रह्मणि अक्षरोपाते स्थूलादिरूपानिबन्धनहेयशङ्कापरिहाराभावेऽपि, तस्मिन् दृष्टे सति शंकाप्रसक्त्यभावाद् नाभावा इमे अधिकरणस्वरूपा इत्यपि स्वामिनः प्राहुः । यदि तत्र परं ब्रह्म स्वात्मानं प्रदर्शयदपि कस्यचित् स्वगतमस्थूलत्वादिविशेषं न दर्शयेत्, तदा अवताररूपेष्वप्राकृतत्वादर्शनवत् एतद्दर्शनमप्येष्टव्यमिति भावरूपप्रमान्तरमेवास्थूलत्वादि, न हि निर्विशेषमस्मन्मते ब्रह्म, न चैतावदधिकं मायारूपे तस्य न मुक्तिमिति शासनमस्ति । अत काम सन्तु भावा एव यद्वत् । स्वरूपनिरूपकत्वेनैषाम्, 'अस्ति कतिपयाभासमात्रमतिश्चेत्, स्वरूपदर्शनमस्य भवतु' इति प्रसक्तत्वे सति सर्वानपि विशिष्टतयैव स्वरूपग्रहणादुपपद्यते । अदृष्टस्य च ब्रह्मणमस्यानन्तप्रकारता न्यायसिद्धाञ्जनोक्ता । 'शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः' इति न्यायो मान्य इत्यलम् ।

एकश्रोतसाम्यस्य समधानानुसारेण सत्वे दृष्टान्त उच्यते औपसदवदिति । उपसदाख्यकर्माङ्गभूतमन्त्रवदित्यर्थः । तदवतारयति गुणानामिति । प्रकरणान्तराम्नातानामिति शेषः । प्रधानानुवर्तित्वे स्वप्रकरणगतप्रधानानुसारित्वे । विवृणोति जामदग्न्येति । सामवेदविहितस्य मन्त्रस्य यजुर्वेदविहितकर्माङ्गतया प्रयोगकाले सामवेदीयमुच्चैस्त्वं परित्यज्य यजुर्वेदीयमुपांशुत्वमाद्रियते, कर्मणः प्रधानस्य यजुर्वेदीयत्वात् । इत्यादित्यर्थः । गुणमुख्याधिकरणात् पूर्वस्मिन्नधिकरणे, उच्चैः ऋचा क्रियते, उच्चैः साम्ना, उपांशु यजुषा इति वाक्यानि गृहीत्वा, किमेतानि वाक्यानि ऋगादिमन्त्राणामुच्चैस्त्वादिविधायकानि, किं वा ऋगादिशब्दानां वेदपरत्वेन ऋग्वेदविहित सामवेदविहित यजुर्वेदविहित चोद्दिश्य क्रमेण स्वरविधायकानि इति विचार्य, 'अग्नेः ऋग्वेदः' इत्येवमुपक्रमे वेदप्रस्तावात् ऋगादिपदानां तदविरोधाय वेदपरत्वमेवेति उत्तरः पक्षः स्थापितः । तर्हि सामवेदपठितस्य मन्त्रस्य तत्र विहितत्वेनोच्चैस्त्वप्राप्तौ प्रधानस्य यजुर्वेदविहिततया तदनुरोधादुपांशुत्वमेवेत्युक्तं गुणमुख्याधिकरणे । न च यजुर्वेदविहितोद्देशेनेत्यस्य विहितमन्त्रोद्देशेनेत्यर्थमनुक्त्वा कर्मोद्देशेनेति कल्पनमर्थवर्णना, स्वरस्य कर्मण्यनन्वयादिति वाच्यम्—व्रीहिभिर्यजेत, आग्नेयेन कर्म भावयेदित्यादिवत् उच्चिद्वारा तदन्वयसंभवाददोषात् । विधिवाक्ये क्रियत इत्येव कर्मत्वेन विशिष्य मन्त्रमात्रस्योद्देश्यत्ववचनासंभवात् । न च पूर्वाधिकरण एव तत्तद्वेदविहितकर्माङ्गभूतमन्त्रोद्देशेन स्वरविधिरिति वाक्यार्थस्योक्तत्वात्, अत्र सामवेदीयस्वरस्य कथं प्रसक्तिरिति शंक्यम्, एतदधिकरणानन्तरमेव तन्निष्कर्षकाभावात् । पूर्वं तु । ऋगादिमन्त्ररूपार्थत्यागेन

डाग्न्युपसद्गुणभूतः सामवेदपठितः, (ताण्ड्यमहाब्राह्मण २१-१०-११) "अग्निर्वै होत्रं वेः" इत्यादिको मन्त्रः प्रधानानुवर्तितया याजुर्वेदिकेनोपांशुत्वेन प्रयुज्यते। तदुक्तं प्रथमे काण्डे,

---

ऋग्वेदादिरूपार्थग्रहणं सिद्धान्तितम्। अथात्र 'क्रियत' इत्येतदर्थशोधनम्। क्रियते विधीयते प्रयुज्यत इत्यर्थात् मन्त्रोपि गृह्येत, कर्मापि॥

अत्र भाष्यवार्तिकाभिमतोदाहरणभेद-सूत्रार्थभेदादिकमन्यत्र द्रष्टव्यम्। बादरायणेनौपसदस्योदाहरणेन तत्र संवादायैतत्सूत्रग्रहणं कृतं यथा विशदमवगम्येत, तदर्थं वक्तव्यमिह विमृश्योच्यते—

पञ्चविंशतिब्राह्मणाख्ये ताण्ड्यमहाब्राह्मणे(२१-९)एकविंश नवमान्ते चतुर्वीरनामकश्चतूरात्र उक्तः। वीरपुत्रचतुष्टयहेतुरहीनोऽयम्। (२१-१०) उपर्यन्ये त्रयश्चतूरात्राः जमदग्नेः वसिष्ठस्य विश्वामित्रस्य च। आदिमः पुष्ट्यर्थः; द्वितीयो हीनतावारकः; तृतीयो भ्रातृव्यपराभवार्थः। तत्र जामदग्न्यचतूरात्रे श्रूयते, पुरोडाशिन्य उपसदो भवन्तीति। आग्नेयैककपालप्रभृतीनां द्वादशकपालपर्यन्तानां द्वादशानामुपसदां मन्त्राश्च, "अग्ने वेर्होत्रं वेरध्वरम्, मा पितरं वैश्वानरमवसेऽकरिन्द्राय देवेभ्यो जुहुता हविः स्वाहा" (हे अग्ने! होतृकृत्यं वेः विद्धि। अकः—अभिमुखं कुरु मा पितरं पालकं विश्वनरहितकरम्, अवसे मद्रक्षणाय) इत्यादयः पश्चात् पठिताः।

नन्वत्र प्रधानस्य कर्मणो मन्त्रस्य च सर्वस्य सामवेदविहितत्वात् उच्चैष्ट्वमेवेति कथमत्र विवादः, कथतरांश्चोपांशुस्वरः। न च—अस्तु तर्हि शाबरोक्तम्। तत्र हि स्वरविचारं विहाय मन्त्रा इमे उद्गातृकर्तृका वा आध्वर्युकर्तृका वेति विचार्य पुरोडाशप्रदानस्याध्वर्युकर्तृकत्वात् अङ्गभूते मन्त्रेऽपि तत्कर्तृकत्वमिति औपसदवदित्यस्यार्थवर्णनादिति वाच्यम्—पूर्वमीमांसाया प्रकृतपूर्वाधिकरणे स्वरस्यैव प्रसक्तत्वेन तद्विचारस्यैव कृतत्वात् कर्तृविचाराभावात्। पुरोडाशप्रदानभूतस्य च यागस्य यजमानकर्तृकतयाऽध्वर्युकर्तृकत्वायोगात्, होमस्य तत्कर्तृकत्वेपि मन्त्रोऽपि तेनैव पठनीय इति निर्धारणायोगाच्च। अन्यथा हौत्रमन्त्राणामध्वर्युकर्तृकत्वापत्तेः। आध्वर्यवसमाख्यातान्तर्भावे तु समाख्याबलादेवाध्वर्युकर्तृको मन्त्रपाठ इति नाङ्गप्रधानभावस्तत्र हेतुः। भामत्याम्, मीमांसासूत्रेणान्वयसामञ्जस्याय तदर्थोऽन्यथोक्तः—मन्त्रपाठः उद्गातृवेदे, विनियोगश्चाध्वर्युकार्ये, तत्र विनियोगानुसारात् मन्त्रपाठोऽध्वर्युकर्तृक इति। तदपि विशेषप्रमाणाभावे चिन्तनीयमेव। अस्तु तद् यथा तथा। प्रकृतभाष्यनिर्वाहः कथमिति चेत्—उच्यते—यथा सामवेदे, तथा तैत्तिरीयेऽपि, (७-१-९) 'जमदग्निः पुष्टिकामश्चतूरात्रेणायजत' इत्यारभ्य, पुरोडाशिन्य उपसदो भवन्तीति श्रूयते। तत्र यजुर्वेदाध्येतृकर्तृकेऽस्मिन् चतूरात्रे सामवेदपठितेषु मन्त्रेषु गृह्यमाणेषु उपांशुस्वर एव भवति, नोच्चैष्ट्वमित्युच्यत इति।

अथेदमपि विमृश्यम्—एकत्र श्रुतानामप्यस्थूलत्वादीनामन्यत्र संबन्धः, तत्प्रधानस्य सद्भावादित्यत्र दृष्टान्ते उच्यमानेऽपि, सामवेदविहितचतूरात्रोपसत्संबन्धितया तत्रोक्तानां मन्त्राणां यजुर्वेदेपि ग्रहणमस्ति, प्रधानानुविधानादित्ययमर्थः पर्याप्तः। स्वरविचारः किमर्थ इति चेत्—उच्यते। एतावदेव औपसदवदित्यत्राभिप्रेतम्। अत्र संवादं दर्शयितुं तदुक्तमित्युक्तम्—तत्र च स्वरविचार एव कृतः।

(३-२ ९) "गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोग." इति ॥ ३३ ॥

नन्वेवं सर्वासु ब्रह्मविद्यासु ब्रह्मण एव गुणित्वात् गुणानां च प्रधानानुवर्तित्वात्, (छा ३ १४ ४) "सर्वकर्मा सर्वगन्धः सर्वरस." इत्यादेर्गुणजातस्य प्रतिविद्यं व्यवस्थितस्याप्यव्यवस्था स्यात्। तत्राह—

इयदामननात्। ३। ३। ३४ ॥

आमननम्—आभिमुख्येन मननम्—अनुचिन्तनम्। आमननाद्धेतोरियदेव गुणजातं सर्वत्रानुसन्धेयत्वेन प्राप्तम्, यत् अस्थूलत्वादिविशेषितमानन्दादिकम्। येन गुणजातेन विना ब्रह्मस्वरूपस्येतरव्यावृत्तस्यानुसन्धानं न सम्भवति, तदेव सर्वत्रानुवर्तनीयम्, तथेयदेवेत्यर्थः। इतरे तु सर्वकर्मत्वादयः प्रधानानुवर्तिनोऽपि चिन्तनीयत्वेन प्रतिविद्यं व्यवस्थिता. ॥ ३४ ॥

इति अक्षरध्यधिकरणम् ॥ १४ ॥

९७ अन्तरत्वाधिकरणम् ॥ ३ ३ १५ ॥

अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनोऽन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत्। ३। ३। ३५ ॥

तदुपपादनाय तदप्युपदर्शितम्। तेनेदमुक्तं भवति—अन्यवेदीयमन्त्रस्य वेदान्तरे प्रधानानुरोधेन ग्रहणे पूर्वस्वरमुपेक्ष्य प्रधानानुसारिस्वरो भाव्य इति जैमिनिना स्थापितत्वात् प्रकृतोऽप्यत्रापि ग्रहणमस्त्वेति सिद्धं किलेति। एवञ्च गुणमुख्यव्यतिक्रमाख्यस्य मन्त्रानुपयोगेऽपि न दोषः, सैवादर्शनस्य तद्विषया-संबन्धात्। तन्मूला ... कोऽस्तु नाम, एवमत्र भाव्यते—मन्त्रस्य क्वचिद् विहितस्वे, कर्मणश्चान्यत्र विधौ सति विहितमन्त्रोद्देश्यके विहितकर्मोद्देश्यके च स्वरे प्राप्ते, गुणमुख्यव्यतिक्रमे=मन्त्रस्वरस्य प्रधानस्वरस्य च विरोधे सति गुणस्य मुख्यार्थत्वात् मुख्येन=मुख्यद्वारक एव, स्वरस्य वेदसंयोग इति सूत्रार्थ इति। तथाच क्रियत इत्यस्य अनुष्ठीयत इत्यर्थात् कर्मण एव विशिष्य ग्रहणात् वेदविहितकर्मोद्देशेनेति फलितार्थ एव पर्यवसानमिति ॥ ३३ ॥

नन्वेवमिति। एवं एवंसति। ननु, 'इतरे त्वर्थसामान्यात्'इति सूत्रं पूर्वसूत्रे तद्भावपदव्याख्यापरतया क्रममेव शङ्कावकाश इति चेत्—अयं भाव—प्रतिषेधानां स्वरूपनिरूपकत्वेनाभिमतानां किमभावत्वेन रूपेण स्वरूपनिरूपकत्वम्, भावरूपेण वा। आद्ये प्रपञ्चगतव्यक्तीनां सर्वासामेव सर्वप्रकारेण व्यावर्तनीयतया [illegible] प्रतियोगिनामसर्वज्ञदुर्ज्ञानतया प्रतिषेधाग्रहणमेव। नान्त्य, परमात्मगुणानां सर्वकर्मत्वादीनां सर्वेषामपि तद्विरोधिप्रत्यनीकाकारतया तेषामपि ग्रहणमावश्यकमिति तद्दोषतादवस्थ्यम्, विद्याव्यवस्थाविलोपश्चेति। इयत् आनन्दाद्यधिकरणे वाक्यद्वयम् एतावदेव, आमननात् एतावतैव ब्रह्मस्वरूपस्य प्रतिपन्नत्वात्, एतावतस्तस्य सम्यङ्मननसम्भवात् सर्वानुगतमित्यर्थः। वस्तुत एषामभावानां भावरूपत्वेऽपि अभावत्वेनैवानुसन्धानम्। न च दुर्ग्रहत्वम्—संग्रहेणानुसंधेयाकारस्यापि आमननात्=निरवद्यं निरञ्जनम्, निरनिष्टं निर्दोषम् इत्येवमुपदेशात्। समविकृताभावत्वपसङ्किराहित्यरूपमखिलहेयप्रत्यनीकत्वात्मकमवस्थमेकं विवक्षितमिति। अतोऽन्यव्यावर्तकस्वरूपहेयभागोऽप्यन्तर्भवति ॥ ३४ ॥

बृहदारण्यके उपस्तप्रश्न एवमाम्नायते, (बृ. ५-४-१) "यत् साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः, तं मे व्याचक्ष्व" इति। तस्य प्रतिवचनम् "यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरः ; योऽपानेनापानिति स त आत्मा" इत्यादि। अतुष्टेन तेन पुनः पृष्ट आह, "न दृष्टेर्द्रष्टार पश्येः ; न श्रुतेः श्रोतारं शृणुयाः ; न मतेर्मन्तार मन्वीथाः ; न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः ; एष त आत्मा सर्वान्तरः। अतोऽन्यदार्तम्" इति। तथा तदनन्तरं कहोलप्रश्ने चैवमाम्नायते, "यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः तं मे व्याचक्ष्व" इति। प्रतिवचनं च, "योऽशनाय पिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति। एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च" इत्यादि, "अतोऽन्यदार्तम्" इत्यन्तम्। तत्र संशय्यते—किमनयोर्विद्याभेदोऽस्ति, नेति। किं युक्तम्?

भेद इति। कुतः? रूपभेदात्। प्रतिवचनभेदाद्रूपं भिद्यते। प्रश्नस्यैकरूप्येऽपि प्रतिवचनप्रकारो हि भेदेनोपलभ्यते। पूर्वत्र प्राणनादीनां कर्ता सर्वान्तरात्मत्वेनोच्यते ; परत्राशनायापिपासादिरहितः। अतः पूर्वत्र प्राणिता देहेन्द्रियबुद्धिमनःप्राणव्यतिरिक्तः प्रत्यगात्मोच्यते ; परत्र तु तदतिरिक्तोऽशनायापिपासादिरहितः परमात्मा। अतो रूपं भिद्यते। भूतग्रामवत्त्वश्च प्रत्यगात्मनः, तस्य भूतग्रामस्य सर्वस्यान्तरात्मत्वेन सर्वान्तरत्वमप्युपपन्नम्। यद्यपि प्रत्यगात्मनः सर्वान्तरत्वं भूतग्राममात्रापेक्षत्वेनापेक्षिकम्—तथापि तदेव ग्राह्यम्। अन्यथा मुख्यान्तरात्मपरिग्रहलोभात् परमात्मस्वीकारे प्रतिवचनभेदो नोपपद्यते। प्रतिवचनं हि पूर्वत्र प्रत्यगात्मविषयम्, परमात्मनः प्राणितृत्वापानितृत्वाद्यसंभवात्। परं च परमात्मविषयम् ; अशनायापिपासाद्यतीतत्वात्। तदिदमाशङ्क्ते-अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्म-

उपस्तकहोलविद्या किं भिन्ना, एका वेति विचारः। भेदपक्षेऽपि किं जीवब्रह्मरूपधर्मिभेदाद् भेदः, किं वा ब्रह्मविषयकत्वेऽपि धर्मभेदमात्रादिति च प्रश्नैकरूप्यप्रतिवचनवैरूप्याभ्यां संशयोत्थितिः। सर्वानुगतरीत्या सगतिस्तु—स्वात्मात्मास्थूलत्वादीनां सर्वानुसंधेयत्वम्, प्राणितृत्वाशनायातीतत्वादिकमुपस्तकहोलोभयानुचिन्त्यं न भवति विद्याभेदादिति शंकया भाव्या। साक्षाद् ब्रह्मेत्यन्वय। ब्रह्मशब्दमुख्यार्थ इत्युक्तं भवति। अपरोक्षात् प्रत्यक्षविषय, विषयत्वाहं इति यावत्। अर्हता च सर्वदेशसंबन्धित्वरूपेति सिद्धान्ते ज्ञास्यते। साक्षात्पदोत्तरम् अपरोक्षादिति पदस्यैव सत्त्वात् साक्षादपरोक्षत्वमिन्द्रियनिरपेक्षमेव प्रष्टुरपि स्वप्रकाशत्वरूपमिति ज्ञायते। तत् तत्त्जीवमात्रगतम्। तस्य च सर्वान्तरत्वमसंभवि। तदुभययोजनेन प्रष्टुर्हृदयं विभाव्य याज्ञवल्क्यः स्वयमपि विदग्ध आह यः प्राणेनेत्यादि। आशयमजानन् उपस्तः प्रतिवचने पर गवि अश्वलक्षण इव प्राणितरि सर्वान्तरत्वविरोधमुद्भावितवान्। अथ जीवो मया न विवक्षित इति विशदयितुमुक्तम्, न दृष्टेरित्यादि। आर्तम् आर्तिमत्-विनाशित्वादिमत्। कहोलेनोपस्तप्रश्नस्यैव स्वयं करणात् यदेवेत्येवकारः। अमतिबुद्धे वैदग्ध्यप्रदर्शनं मा भूदिति पूर्वापेक्षया आर्जवमाश्रित्योत्तरम् योऽशनायेति। अत्येति सर्वान्तरतया स्थितिकालेऽप्येतद्रहित इति

बृहदारण्यके उषस्तप्रश्न एवमाम्नायते, (बृ. ५-४-१) "यत् साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः, तं मे व्याचक्ष्व" इति। तस्य प्रतिवचनम् "यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरः ; योऽपानेनापानिति स त आत्मा" इत्यादि। अतुष्टेन तेन पुनः पृष्ट आह, "न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः ; न श्रुतेः श्रोतारं शृणुयाः ; न मतेर्मन्तारं मन्वीथाः ; न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः ; एष त आत्मा सर्वान्तरः। अतोऽन्यदार्तम्" इति। तथा तदनन्तरं कहोलप्रश्ने चैवमाम्नायते, "यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः तं मे व्याचक्ष्व" इति। प्रतिवचनं च, "योऽशनाया पिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति। एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च" इत्यादि, "अतोऽन्यदार्तम्" इत्यन्तम्। तत्र सन्दिह्यते—किमनयोर्विद्याभेदोऽस्ति, नेति। किं युक्तम्?

भेद इति। कुतः? रूपभेदात्। प्रतिवचनभेदाद्रूपं भिद्यते। प्रश्नस्यैकरूप्येऽपि प्रतिवचनप्रकारो हि भेदेनोपलभ्यते। पूर्वत्र प्राणनादीनां कर्ता सर्वान्तरात्मत्वेनोच्यते ; परत्राशनायापिपासादिरहितः। अतः पूर्वत्र प्राणिता देहेन्द्रियबुद्धिमनःप्राणव्यतिरिक्तः प्रत्यगात्मोच्यते ; परत्र तु तदतिरिक्तोऽशनायापिपासादिरहितः परमात्मा। अतो रूपं भिद्यते। भूतग्रामवत्श्च प्रत्यगात्मनः, तस्य भूतग्रामस्य सर्वस्यान्तरात्मत्वेन सर्वान्तरत्वमप्युपपन्नम्। यद्यपि प्रत्यगात्मनः सर्वान्तरत्वं भूतग्राममात्रापेक्षत्वेनापेक्षिकम्—तथापि तदेव ग्राह्यम्। अन्यथा मुख्यान्तरात्मपरिग्रहलोभात् परमात्मस्वीकारे प्रतिवचनभेदो नोपपद्यते। प्रतिवचनं हि पूर्वत्र प्रत्यगात्मविषयम्, परमात्मनः प्राणितृत्वापानितृत्वाद्यसंभवात्। परं च परमात्मविषयम् ; अशनायापिपासाद्यतीतत्वात्। तदिदमाशङ्कते-अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्म-

उषस्तकहोलविद्या किं भिन्ना, एका वेति विचारः। भेदपक्षेऽपि किं जीवब्रह्मरूपधर्मिभेदाद् भेदः, किं वा ब्रह्मविषयकत्वेऽपि धर्मभेदमात्रादिति च प्रश्नैकरूप्यप्रतिवचनवैरूप्याभ्यां संशयोत्थितिः। सर्वानुगतरीत्या सगतिस्तु—स्थानामास्थूलत्वादीनां सर्वानुसंधेयत्वम्, प्राणितृत्वाशनायातीतत्वादिकमुषस्तकहोलोभयानुचिन्त्यं न भवति विद्याभेदादिति शंकया भाव्या। साक्षाद् ब्रह्मेत्यन्वयः। ब्रह्मशब्दमुख्यार्थ इत्युक्तं भवति। अपरोक्षात् प्रत्यक्षविषय, विषयत्वार्ह इति यावत्। अर्हता च सर्वदेशसंबन्धिस्वरूपेति सिद्धान्ते ज्ञास्यते। साक्षात्पदोत्तरम् अपरोक्षादिति पदस्यैव सत्त्वात् साक्षादपरोक्षत्वमिन्द्रियनिरपेक्षमेव प्रष्टुरपि स्वयप्रकाशत्वरूपमिति ज्ञायते। तत् तत्जीवमात्रगतम्। तस्य च सर्वान्तरत्वमसंभवि। तदुभययोजनेन प्रष्टुर्वैदग्ध्यं विभाव्य याज्ञवल्क्यः स्वयमपि विदग्ध आह यः प्राणेनेत्यादि। आशयमजानन् उषस्तः प्रतिवचने परं भवि अतत्त्वकथन इव प्राणितरि सर्वान्तरत्वविरोधमुद्भावितवान्। अथ जीवो मया न विवक्षित इति विशदयितुमुक्तम्, न दृष्टेरित्यादि। आर्तम् आर्तिमत्-विनाशित्वादिमत्। कहोलेनोषस्तप्रश्नस्यैव स्वयं करणात् यदेवेत्येवकारः। अपटुबुद्धे वैदग्ध्यप्रदर्शनं मा भूदिति पूर्वापेक्षया आर्जवमाश्रित्योत्तरम् योऽशनायेति। अत्येति सर्वान्तरतया, स्थितिकालेऽप्येतद्रहित इति

(३-२ ९) "गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः" इति ॥ ३३ ॥

नन्वेवं सर्वासु ब्रह्मविद्यासु ब्रह्मण एव गुणित्वात् गुणानां च प्रधानानुवर्तित्वात्, (छा ३ १४ ४) "सर्वकर्मा सर्वगन्धः सर्वरसः" इत्यादेर्गुणजातस्य प्रतिविद्य व्यवस्थित स्वाप्यव्यवस्था स्यात् । तत्राह—

इयदामननात् । ३ । ३ । ३४ ॥

आमननम्—आभिमुख्येन मननम्—अनुचिन्तनम् । आमननाद्धेतोरियदेव गुणजातं सर्वत्रानुसन्धेयत्वेन प्राप्तम्, यत् अस्थूलत्वादिविशेषितमानन्दादिकम् । येन गुणजातेन विना ब्रह्मस्वरूपस्येतरव्यावृत्तस्यानुसन्धानं न संभवति, तदेव सर्वत्रानुवर्तनीयम्, तच्चेयदेवेत्यर्थः । इतरे तु सर्वकर्मत्वादयः प्रधानानुवर्तिनोऽपि चिन्तनीयत्वेन प्रतिविद्य व्यवस्थिताः ॥ ३४ ॥

इति अक्षरध्यधिकरणम् ॥ १४ ॥

९७ अन्तरत्वाधिकरणम् ॥ ३ ३ १५ ॥

अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनोऽन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् । ३ । ३ । ३५ ॥

तदुपपादनाय तदप्युपदर्शितम् । तेनेदमुक्तं भवति—अन्यवेदीयमन्त्रस्य वेदान्तरे प्रधानानुरोधेन ग्रहणे पूर्वस्वरमुपेक्ष्य प्रधानानुसारिस्वरो ग्राह्य इति जैमिनिना स्थापितत्वात् प्रकृतेऽप्यस्यापि ग्रहणमस्त्वीति सिद्धं किलेति । एवञ्च गुणमुख्यव्यतिक्रमापन्नस्य ग्रहणानुपयोगेऽपि न दोषः, संवादपदस्यास्य तद्विषया-सम्बन्धात् । कल्पतान्तरेऽस्तु नाम, एवमस्य भाष्यते—मन्त्रस्य क्वचिद् विहितत्वे, कर्मणश्चान्यत्र विधौ सति विहितमन्त्रोद्देश्यके विहितकर्मोद्देश्यके च स्वरे प्राप्ते, गुणमुख्यव्यतिक्रमे=अङ्गस्वरस्य प्रधानस्वरस्य च विरोधे सति गुणस्य मुख्यार्थत्वात् मुख्येन=मुख्यद्वारक एव, स्वरस्य वेदसंयोग इति सूत्रार्थ इति । तथाच क्रियत इत्यत्र अनुष्ठीयत इत्यर्थात् कर्मण एव विशिष्य ग्रहणात् वेदविहितकर्मोद्देशेनेति फलितार्थ एव पर्यवसानमिति ॥ ३३ ॥

नन्वेवमिति । एवं पर्यवसिते । ननु, इतरे त्वर्थसामान्यात् इति सूत्रे पूर्वसूत्रे तद्भावपदस्वाव-धारणया कथमेते ग्राह्यत्वाय इति चेद्—अयं भावः—प्रतिषेधानां स्वरूपनिरूपकत्वेनाभिमतानां किमभावत्वेन रूपेण स्वरूपनिरूपकत्वम्, भावरूपेण वा । आद्ये प्रपञ्चगतव्यक्तीनां सर्वासामेव सर्वप्रका-रेण व्यावर्तनीयतया हि प्रतियोगिनामसर्वज्ञानुसन्धानस्वात् प्रतिषेधाग्रहणमेव । नान्त्य, परमात्मगुणानां सर्व-कर्मत्वादीनां सर्वेषामपि तद्विरोधिप्रत्यनीकाकारतया तेषामपि ग्रहणमावश्यकमिति तद्दोषतादवस्थ्यम्, विद्याव्यवस्थाविलोपश्चेति । इयत् आनन्दाद्यधिकरणे यावदुक्तम् एतावदेव, आमननात् एतावतैव ब्रह्मस्वरूपस्य प्रतिपन्नत्वात्, एतावदंशस्य सम्यक्मननसंभवात् सर्वानुवृत्तमित्यर्थः । वस्तुत एषामभावानां भावरूपत्वेऽपि अभावत्वेनैवानुसन्धानम् । न च दुर्ग्रहत्वम्—संग्रहेणानुसन्धेयाकारस्यापि आमननात्= निरवद्यं निरञ्जनम्, निरस्तं निर्दोषम् इत्येवमुपदेशात् । सप्रतिकूलाभयत्वमसत्त्विराहित्यरूपमखिल-हेयप्रत्यनीकत्वात्मकमखण्डमेक विवक्षितमिति । अतैवान्याधीनस्वरूपहेयमात्रोऽप्यन्वयं भवति ॥ ३४ ॥

बृहदारण्यके उपस्तप्रश्न एवमाम्नायते, (बृ. ५-४-१) "यत् साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः, तं मे व्याचक्ष्व" इति। तस्य प्रतिवचनम् "यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरः; योऽपानेनापानिति स त आत्मा" इत्यादि। अतुष्टेन तेन पुनः पृष्ट आह, "न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः; न श्रुतेः श्रोतारं शृणुयाः; न मतेर्मन्तारं मन्वीथाः; न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः; एष त आत्मा सर्वान्तरः। अतोऽन्यदार्तम्" इति। तथा तदनन्तरं कहोलप्रश्ने चैवमाम्नायते, "यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः तं मे व्याचक्ष्व" इति। प्रतिवचनं च, "योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति। एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च" इत्यादि, "अतोऽन्यदार्तम्" इत्यन्तम्। तत्र संशय्यते—किमनयोर्विद्याभेदोऽस्ति, नेति। किं युक्तम्?

भेद इति। कुतः? रूपभेदात्। प्रतिवचनभेदाद्रूपं भिद्यते। प्रश्नस्यैकरूप्येऽपि प्रतिवचनप्रकारो हि भेदेनोपलभ्यते। पूर्वत्र प्राणनादीनां कर्ता सर्वान्तरात्मत्वेनोच्यते; परत्राशनायापिपासादिरहितः। अतः पूर्वत्र प्राणिता देहेन्द्रियबुद्धिमनःप्राणव्यतिरिक्तः प्रत्यगात्मोच्यते; परत्र तु तदतिरिक्तोऽशनायापिपासादिरहितः परमात्मा। अतो रूपं भिद्यते। भूतग्रामवदस्य प्रत्यगात्मनः, तस्य भूतग्रामस्य सर्वस्यान्तरात्मत्वेन सर्वान्तरत्वमप्युपपन्नम्। यद्यपि प्रत्यगात्मनः सर्वान्तरत्वं भूतग्राममात्रापेक्षत्वेनापेक्षिकम्—तथापि तदेव ग्राह्यम्। अन्यथा मुख्यान्तरात्मपरिग्रहलोभात् परमात्मस्वीकारे प्रतिवचनभेदो नोपपद्यते। प्रतिवचनं हि पूर्वत्र प्रत्यगात्मविषयम्, परमात्मनः प्राणितृत्वापानितृत्वाद्यसंभवात्। परं च परमात्मविषयम्; अशनायापिपासाद्यतीतत्वात्। तदिदमाशङ्क्यते-अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्म-

---

उपस्तकहोलविद्या किं भिन्ना, एका वेति विचारः। भेदपक्षेऽपि किं जीवब्रह्मरूपधर्मिभेदाद् भेदः, किं वा ब्रह्मविषयकत्वेऽपि धर्मभेदमात्रादिति च प्रश्नैकरूप्यप्रतिवचनवैरूप्याभ्यां संशयोत्थितिः। सर्वानुगतरीत्या संगतिस्तु—सत्यकामास्थूलत्वादीनां सर्वानुसंधेयत्वम्, प्राणितृत्वाशनायातीतत्वादिकमुपस्तकहोलोभयानुचिन्त्यं न भवति विद्याभेदादिति शङ्कया भाव्या। साक्षाद् ब्रह्मेत्यन्वय। ब्रह्मशब्दमुख्यार्थ इत्युक्तं भवति। अपरोक्षात् प्रत्यक्षविषयः, विषयत्वार्ह इति यावत्। अर्हता च सर्वदेशसंबन्धिस्वरूपेति सिद्धान्ते ज्ञास्यते। साक्षात्पदोत्तरम् अपरोक्षादिति पदस्यैव सत्त्वात् साक्षादपरोक्षत्वमिन्द्रियनिरपेक्षमेव प्रभुरपि स्वप्रकाशस्वरूपमिति ज्ञायते। तत् तज्जीवमात्रगतम्। तस्य च सर्वान्तरत्वमसंभवि। तदुभययोजनेन प्रष्टुर्वैदग्ध्यं विभाव्य याज्ञवल्क्यः स्वयमपि विदग्ध आह यः प्राणेनेत्यादि। आशयमजानन् उषस्तः प्रतिवचने परं गति अस्वत्वकथन इव प्राणितरि सर्वान्तरत्वविरोधमुद्भावितवान्। अथ जीवो मया न विवक्षित इति विशदयितुमुक्तम्, न दृष्टेरित्यादि। आर्तम् आर्तिमत्-विनाशित्वादिमत्। कहोलेनोषस्तप्रश्नस्यैव स्वयं करणात् यदेवेत्येवकारः। अप्रतिबुद्धे वैदग्ध्यप्रदर्शनं मा भूदिति पूर्वापेक्षया आर्जवमाश्रित्योत्तरम् योऽशनायेति। अत्येति, सर्वान्तरतया, स्थितिकालेऽप्येतद्रहित इति

नोऽन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन—इति। अन्तरा सर्वान्तरत्वेन प्रथमप्रतिवचनं भूतग्रामवत्स्वात्मनः। भूतग्रामस्य तदन्तरः आत्मा प्रत्यगात्मा सर्वान्तर इत्युच्यत इत्यर्थः। अन्यथा "यः प्राणेन प्राणिति" "योऽशनायापिपासे अत्येति" इति प्रतिवचनभेदानुपपत्तिरिति चेत्—

अत्रोत्तरं—नेति। न विद्याभेद इत्यर्थः। उभयत्र परविषयत्वात् प्रश्नप्रतिवचनयोः। तथाहि— "यत् साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः" इति प्रश्नस्तावत् परमात्मविषय एव। ब्रह्मशब्दस्य परमात्मासाधारणत्वेऽपि प्रत्यगात्मन्यपि कदाचिदुपचरितप्रयोगात् तद्व्यावृत्त्या परमात्मप्रतिपत्त्यर्थं "यत्साक्षादपरोक्षात्" इति विशेषणं क्रियते। अपरोक्षत्वमपि सर्वदेशसर्वकालसन्निधित्वम्, (ति० आन० ? ?) "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यनन्तत्वेनावग-

---

विवक्षितम्। तदिदमाशङ्कते इति। [illegible] अन्तरेति जीवपदस्यार्थमाह सर्वान्तरत्वेनेति। [illegible] मध्ये [illegible] जीवोऽन्तर इत्युच्यते। परस्य सर्व(देह)व्यापिनोऽन्तरत्व [illegible] अन्तराशब्दयोग। प्रथमप्रतिवचनमित्यौचित्यहेतोऽध्याहार। [illegible] भूतग्रामवदिति स[illegible]पगम्। पाञ्चभौतिकदेहान्तर्वर्तित्व[illegible] सर्वान्तरत्वम्, [illegible]न्तरत्वाद्वा। अथवा अन्तरेत्यस्य न सर्वान्तरत्वेनेति व्याख्यानम्। अन्तरा मध्ये इत्यर्थः। प्रथमप्रतिवचनम्, मध्ये कृतम् प्रथममुषस्त प्रति प्रतिवचनं जीवविषयमित्यर्थः। तेन [illegible]मिति प्रतिवचन गृहीतं भवति। अत्र प्राणितृत्वादेर्नित्य समत्वेऽपि 'नद्रष्टेर्द्रष्टारम्' इति जीवनिषेधकवाक्यस्य सत्त्वान्नन्वयात् जीव प्रतिपाद्य इति शङ्कापरिहारार्थमेतत्। प्रथममुषस्त, यत् साक्षादपरोक्षादिति तु अति[illegible]। ततोत्तरे उक्ते तत्रापरितुष्य स तमेव प्रश्नं पुनरावर्तयत्, यदेव साक्षादिति। ततोत्तरं, न दृष्टेरिति। अथ कहोल पुनस्तमेवावर्तयत्। तदा योत्तरम् योऽशनायेत्यादि। तथाचैकरूपप्रश्ने मध्ये यत् प्रतिवचनम्, तदपि जीवविषयकमेवेत्युच्यते, नद्रष्टेरित्यस्य, 'ज्ञानादिरिक्ततया जीवात्मानं न पश्ये' इत्यर्थसम्भवेनानन्वया-भावात्। सर्वान्तरत्वं तु भूतग्रामवत्स्वात् तावत् प्रतीति पूर्वपक्ष्याशय।

नेत्यत्र सूत्रकारो [illegible] कस्मान्नाहेति चेत्—साक्षात् अपरत्वे सर्वान्तरत्वे च पूर्वपक्षिणैवानुकम्प्य नीयते। अतो न वक्तव्यमधिकमस्ति। प्रतिवचनभेदायोग एव तदभिमतो हेतुः। स चेदोऽधिकप्रतिवचन-भेदशास्त्युपदेशदृष्टान्तेन सुपरिहर इति दृष्टान्तमात्रमाह॥ यत्तु—अन्तरपदस्वारस्यं वर्णितम्—तत्र अन्तर शब्दस्य मध्यवर्तित्ववाचकत्वेऽपि एकैकवस्तुमध्ये, सावयवैकैकावयवमध्ये च वृत्तिकाभात्, वस्तुत अन्तर्व-हिश्च तत् [illegible] व्याप्येत्यादिपर मेवं तदन्त्युमनुत्तकायावत्प्रदेशावच्छिन्नस्थितिरूपव्याप्तियोपयोगिसूक्ष्मत्व-स्यैव विवक्षाप्रतीतेश्च। तदर्थमेव हि सर्वान्तर इत्युक्तम्। इदञ्च सूक्ष्मत्वं नाल्पपरिमाणनिबन्धनमिति ज्ञापये सर्वदेशसर्वकालरूपापरोक्षत्वोक्ति। सर्वमित्याह तथाहीति। सन्निधित्वमिति। सर्वदा दृश्य-मानत्वाभावात् स्वरूपयोग्यतैव वक्तव्या। तदपेक्षया जीवात्मत्वस्तो न प्रसजते स तु सर्वदेशेऽपि सन् स्वं दर्श-यितुमिति ज्ञापनायैवमर्थवर्णनम्। उपकरण विना धर्मभूतज्ञानमात्रेण भक्तियोगानन्तरभवेन भगवत्प्रसादेन।

तस्य परमात्मन एवोपपद्यते। सर्वान्तरत्वमपि (बृ. मा.) "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरः" इत्यारभ्य, "य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरः" इति सर्वान्तर्यामिणः परमात्मन एव संभवति।

प्रतिवचनमपि तथैव परमात्मविषयम्। "यः प्राणेन प्राणिति" इति निरुपाधिकं प्राणनस्य कर्तृत्वं परमात्मन एव; प्रत्यगात्मनः सुषुप्तौ प्राणनं प्रति कर्तृत्वाभावात्। एवमजानतोषस्तेन प्राणने कर्तृत्वमात्रमुक्तं मन्वानेन, प्रत्यगात्मनोऽपि साधारणत्वं प्रतिवचनस्य मत्वा अतुष्टेन पुनः पृष्टः, तं प्रति प्रत्यगात्मनो व्यावृत्तं निरुपाधिकत्वेन प्राणनस्य कर्तारं परमात्मानमाह, "न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः" इत्यादिना। इन्द्रियाधीनानां दर्शनश्रवणमननविज्ञानानां कर्तारं प्रत्यगात्मानम्, प्राणनस्य कर्तृत्वेनोक्त इति न मन्वीथाः; तस्य सुषुप्तिमूर्च्छादौ प्राणनादेरकर्तृत्वात्। (तै. आन. ७-१) "को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात्, यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्" इति सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वं हि परमात्मन एवान्यत्र श्रुतम्।

अतः पूर्वप्रश्नप्रतिवचने परमात्मविषये। एवमुत्तरे अपि; अशनायाद्यतीतत्वस्य परमात्मासाधारणत्वात्। उभयत्र, "अतोऽन्यदार्तम्" इत्युपसंहारश्चैकरूपः। प्रश्नप्रतिवच-

---

रोक्षो भवतीति साक्षादपरोक्षादित्युच्यत इत्यपि स्यात्। एतदुपपादनार्थमेवोपरि वैराग्यपाण्डित्यबाल्यमौनानि उपवर्ण्य, 'स ब्राह्मणः केन स्यात्। येन स्यात् तेनेदृश एव' इत्युपसंहृतम्। प्राणितृत्वमपि परमात्मन्येव सूपपादमित्याह यः प्राणेनेति। प्राणितृत्वं प्राणनव्यापाराश्रयत्वं वा तत्कर्तृत्वं वा। आद्ये प्राणवायावेव तदिति जीवस्याप्यग्रहः स्यात्। प्राणेनेति तस्योपकरणतया पृथक्कृतत्वात् कर्तृत्वमेव विवक्षितमिति चेत्—तत् जीवे सुषुप्तौ कथम्? अत एव जागरेऽपि तस्य तत्र कर्तृत्वं नापेक्षितम्। कदाचित् तस्यापि तद्विषयप्रयत्नसत्त्वेऽपि न तन्निरुपाधिकम्; कालावच्छिन्नत्वात्। अतः प्राणनानुकूलप्रयत्नाश्रयत्वं निरुपाधिकं परमात्मन एवेति। साधारणमिति। इदमुपलक्षणम्। परमात्मन्यसंभावितं प्राणवायुकरणकप्राणनकर्तृत्वम्, "यत् प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते" (केनोप.) इति श्रुतेरिति च मनुते। अत एव गोत्वाश्वत्वयोरिव प्राणितृत्वसर्वान्तरत्वयोर्विरोधमुद्भावयति। नदृष्टेरिति वाक्यस्य जीवव्यावर्तकत्वमर्थान्तरप्रदर्शनेनोपपादयति इन्द्रियेति। दृष्ट्यादिपदानामिन्द्रियपरत्वमप्यभिमतमिव। न पश्येः, न शृणुयाः इति निषेधः सर्वोऽपि न मन्वीथा इत्यर्थक इत्याशयेनाह नमन्वीथा इति। विस्तरो जिज्ञासाधिकरण एव दृष्टः। ननु जीवसन्निधानाभावे प्राणनायोगात् प्राणनहेतुत्वरूपं प्राणितृत्वं जीव एव सर्वदेत्यत्राह को हीति। अनेन—जीवगतं यत् प्राणनकर्तृत्वं तद्धेतुतारूपप्राणितृत्वमपि परस्यैवेति, अनन्याधीनत्वरूपनिरुपाधिकत्वमपि जैवे कर्तृत्वे नास्तीति च दर्शितम्। "ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति" (कठ) इति प्राणनहेतुत्वं परमात्मन्येव श्रुतम्। आनन्दपदबलात्, 'आनन्दयाति' इति उत्तरवाक्यानुसाराच्च अननप्राणनयोरानन्दविशेषपरत्वेऽपि प्राणनत्वाकालिकानन्द एवाभिमत इति भावेनैतदुक्तिः। अत्र जीवस्यैव कर्तृत्वश्रवणेऽपि हेतुत्वं परस्यैवेति। एकरूप इति।

नावृत्तिस्तु कृत्स्नप्राणिप्राणनहेतो परस्य ब्रह्मणोऽशनायाद्यतीतत्वप्रतिपादनाय ।

तत्र दृष्टान्तमाह उपदेशवदिति । यथा सद्विद्यायाम् (छा ६) "उत तमादेशमप्राक्ष्यः" इति प्रक्रान्ते सदुपदेशे, "भगवांस्त्वेव मे तद्ब्रवीतु इति", "भूय एव मा भगवान् विज्ञापयतु" इति प्रश्नस्य, "एषोऽणिमा ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यम्" इति प्रतिवचनस्य च भूयोभूय आवृत्तिः सतो ब्रह्मणः तत्तन्माहात्म्यविशेषप्रतिपादनाय दृश्यते—तद्वत् ।

अत एकस्यैव सर्वान्तरभूतस्य ब्रह्मण कृत्स्नप्राणिप्राणनहेतुत्व अशनायाद्यतीतत्वप्रतिपादनेन रूपैक्यात् विद्यैक्यम् ॥ २५ ॥

तेन जीवविषयत्वनिषेध कथित इति भाव ।

उपदेशवदिति । न त्वस्याप्युपदेशरूपत्वात् उपदेशान्तरवदिति शाङ्करपाठो युक्त । नैवम् । सद्विद्यावाक्ये हि याज्ञवल्क्य प्रतिवक्ति, न गुरुस्त्वोपदिशति । अतो [illegible] पुत्राय प्रियमाण स एवोपदेष्टा, नायमिति नायं पाठोऽनुपपन्न । इदमभिप्रेत्य भाष्ये, "भगवांस्त्वेव मे तद् ब्रवीतु" इत्यंशस्यापि धारणम् । अस्य वाक्यस्याचार्यतया उपदेशार्थं तदुद्धरणरूपत्वात् । यथेत्यादि । अत्रैवमर्थनिष्कर्षो भाष्ये —प्रथमत गौतमेन, 'उत तमादेशमप्राक्ष्य' इति पुत्र पृष्ट । अत्र तेन सर्ववस्तुविज्ञातत्वापादककृत्स्नविज्ञानस्यैक वस्तु कथं स्यादिति शङ्कितम् । अथ पित्रा मृत्पिण्डादिदृष्टान्ते तत्संभव प्रादर्शि । अथ पुत्र, [illegible] स्वगुरुर्जानाति न वेति विमृशन् गुरुसविधे गन्तुमनिच्छन् पितरमेवैतद्विद्यायामाचार्यत्वेन वरीतु मन्वत प्रार्थयामास, 'भगवांस्त्वेव मे तद् ब्रवीतु' इति । तदनन्तरमेव जगत्कारणभूतसद्विषयक उपदेश सदेवेत्यादिना पित्रा कृत । तत्र समष्टिव्यष्टिसर्वकारणत्वनिरूपणावसरे व्यष्टिभूतपाञ्चभौतिकदेहस्य अन्नादित्रैरूप्यमुपपादयन् भुक्तेऽन्नादौ स्थूलसूक्ष्मपरिणामभेदमदर्शयत् । तादृशसूक्ष्मांशस्य, मनआदौ तदाप्यायितत्वस्य च स्पष्टमवगमाय तदुपपत्तया शिष्येण प्रथमं पृष्टम्, 'भूय एव मा भगवान् विज्ञापयतु (विज्ञापयतु विशदं ज्ञापयतु)' इति । पित्रा च तदुपपाद्य, अन्नमयं हि सोम्य मन, आपोमय प्राण, तेजोमयी वागिति निगमितम् । इति जगत्कारणसन्निरूपण खण्डसप्तकेन वृत्तम् । अथ पित्रोपास्याकारोपदिदिक्षया स्वयमेव सतो व्याप्त्यादिनोपपादनेन 'एषोऽणिमा ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यम् स आत्मा तत् त्वमसि श्वेतकेतो' इति उपदेशसारो दर्शित । तमिमं बहुनिदर्शनमुखेन विशदं वेदितुमिच्छन् पुत्र, पूर्वप्रश्नविषय इवास्मिन् प्रधानविषयेऽपि, 'भूय एव मा भगवान् विज्ञापयतु' इति प्रार्थयामास । एवं अष्टकृत्व प्रार्थनायाम् अष्टौ खण्डा प्रवृत्ता । सर्वत्र, 'एषोऽणिमा' इत्यादिनिगमनमेकरूपम् । अनेन चैतद्विद्यानेषाणिमत्वादिविशिष्टसद्विषयत्वबोधनार्थमेवेमे नव खण्डा प्रवृत्ता इति ज्ञायते । तत् तत्र यथा प्रश्नैक्ये प्रतिवचनभेदे सत्यपि नवैक्ये पर्यवसानम्, तथेहापीति ।

एवञ्च सदुपदेशार्थमेव, भगवांस्त्वेवेति प्रश्नात्, एषोऽणिमेति प्रतिवचनस्यैतत्प्रश्नोत्तरत्वाभावात् अत्र भाष्ये भगवांस्त्वेवमेतद्ब्रवीत्विति इत्यस्य प्रक्रान्ते सदुपदेशे इत्यत्र प्राक्पाठश्चेदुपलभ्येत, शोभनं स्यात् ॥ अन्वयो वा पूर्वं कार्य । अशितान्नसूक्ष्मांशस्वरूपार्थं भूय एवेति प्रश्नस्तु इहानपेक्षित-

अथ स्यात्—यद्यप्युभे प्रश्नप्रतिवचने परब्रह्मविषये, तथापि विद्याभेदोऽवर्जनीयः, एकत्र सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वेनोपास्यम्, इतरत्राशनायाद्यतीतत्वेनेति उपास्यगुणभेदेन रूपभेदात्। प्रष्टृभेदाच्च; पूर्वत्र उपस्तः प्रष्टा; उत्तरत्र कहोलः इति—तत्राह—

व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत्। ३। ३। ३६॥

नात्र विद्याभेदः, प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामेकरूपार्थविषयाभ्यामेकेन च विधिपदेनैकवाक्यत्वप्रतीतेः। प्रश्नद्वयं तावत् सर्वान्तरात्मत्वविशिष्टब्रह्मविषयम्। द्वितीये प्रश्ने, "यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः" इत्येवकारश्च पूर्वत्रोपस्तेन पृष्टगुणविशिष्टब्रह्मविषयत्वं कहोलप्रश्नस्यावधारयति। प्रतिवचनं चोभयत्र, "स त आत्मा सर्वान्तरः" इति सर्वान्तरात्मत्वविशिष्टब्रह्मविषयमेकरूपमेव। विधिप्रत्ययश्चोत्तरत्रैव दृश्यते, "तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत्" इति। एवं सर्वान्तरात्मत्वविशिष्टब्रह्मैकविषयत्वे द्वयोरवग(ध्र)ते सति, एकस्मिन्नेव सर्वान्तरात्मत्वविशिष्टे ब्रह्मण्युपास्ये उपस्तकहोलयोरितरेतरबुद्धिव्यतिहारः कर्तव्यः। उपस्तस्य या सर्वान्तरात्मनो ब्रह्मणः सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वविषया बुद्धिः, सा कहोलेनापि प्रष्ट्रा कार्या; या च कहोलस्य तस्यैव ब्रह्मणोऽशनायाद्यतीतत्वविषया बुद्धिः, सा उपस्तेनापि कार्या। एवं व्यतिहारे कृते उभाभ्यां सर्वान्तरस्य ब्रह्मणो जीवव्यावृत्तिरवग(ध्र)ता भवति।

एवं सर्वान्तरात्मानं प्रत्यगात्मनो व्यावृत्तमवगमयितुं सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वाशनायाद्यतीतत्वप्रतिपादनेन विशिंषन्ति हि याज्ञवल्क्यस्य प्रतिवचनानि। अतो ब्रह्मणः सर्वान्तरात्मत्वादविवक्ष्य इति यथाशांकरं पश्चिमनवखण्डोपदेश एव मुख्य इति॥ ३५॥

अथस्यादिति। सद्विद्याया प्रष्टुरेकत्वात् उपदिष्टा गुणाः सर्वेऽप्येकत्र तेनोपसंह्रियेरन्। इह प्रष्टृभेदात् एकं प्रत्युपदिष्टस्य गुणस्यान्यागृहीततया वेद्याकारभेदस्यावर्जनीयत्वात् विद्यैक्यसिद्धान्तो न घटत इत्यर्थः। वेद्याश्च्यतिहारस्य विद्यैक्यगमकविषयज्ञानपूर्वकत्वात् सूत्राभिमतं विद्यैक्यं प्रथममुपपादयति नात्रेति। प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां प्रश्नद्वयप्रतिवचनद्वयाभ्याम्। विधिपदेन तिष्ठासेदित्यनेनोपस्तकहोलोभयोद्देशप्रवृत्तोपसंहारगतेन। सर्वमिदमुपपादयति प्रश्नद्वयमित्यादिना। एतं वै तमात्मानमित्यादियाश्वप्रजातमुभयोद्देश्यकम्। एतं त्वा प्रति उक्तम्, तमु उपस्तं प्रति उक्तमात्मानमिति तदर्थः। निर्विद्य प्राप्य बाल्येन समाहात्म्यानाविष्कारित्वव्यवहाररूपबालकर्मणा युक्तः तिष्ठासेत् ब्रह्मणि निष्ठां लिप्सेत। बाल्येन तिष्ठासेदित्यस्य बाल्ययुक्तो बुभूषेदित्येतावन्मात्रार्थवर्णने तिष्ठासेदिति व्यर्थम्, अपेक्षितानुक्तिश्चेति ध्यानविधिरेवेति भावः। एतदुपपादकम्, उपरि बाल्यञ्चपाण्डित्यञ्चेत्यादिवाक्यम्। अत., कथं ध्यानविध्यनन्तरं सद्यीकनविधानमिति न शंक्यम्। द्वयोः वाक्ययोः। व्यतिहारः स्वकीयस्यार्पणेनान्यदीयस्य ग्रहणम्। नायं व्यतिहारो गुणोपसंहाररूपः, किंतु उपासनपूर्वभावितयोपास्यव्यक्तिविषयविशदनिश्चयार्थः इत्याह एवमिति। अस्य गुणोपसंहाररूपत्वे युक्त्यन्तरेणैव विद्यैक्यसिद्धावस्याऽर्थसिद्धत्वात् सूत्रमेतदर्थं व्यर्थम्। उपसंहार्यगुणत्वञ्चेत् अशनायाद्यतीतत्वादेः, पूर्वमुपस्तं प्रति तदनु-

त्वमेवोपास्यगुणः । प्राणनहेतुत्वादयस्तु तस्योपपादकाः, नोपास्याः । ननूपास्यगुणः सर्वान्तरात्मत्वमेव चेत्, प्राणनहेतुत्वस्य अशनायाद्यतीतत्वस्य च प्रश्ने व्यतिहृत्यानुसन्धानं किमर्थम्? तदुच्यते सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वेन सर्वान्तरात्मनि जीवाद्व्यावृत्ते ब्रह्मण्युपस्तेनावगते सति कहोलेन, जीवस्य सर्वात्मना अपगमानितैः स्वभावविशेषैः सर्वान्तरात्मा व्यावृत्तोऽनुसन्धेय इति कृत्वा, पुनः प्रश्नः कृतः । याज्ञवल्क्योऽपि तदभिप्रायमभिज्ञाय, प्रत्यगात्मनोऽसमाचितमशनायादिप्रत्यनीकत्वमुक्तवान् । अतश्चोपास्यस्य व्यावृत्तिप्रतीतिसिद्ध्यर्थमुभाभ्यां परस्परबुद्धिर्व्यतिहारः कर्तव्यः ।

इतरवत् यथेतरत्र सद्विद्यायां भूयोभूयः प्रश्नैः प्रतिवचनैश्च तदेव सद्ब्रह्म व्यवच्छिद्यते, न पुनः पूर्वप्रतिपन्नाद् गुणात् गुणान्तरविशिष्टतयोपास्यं प्रतिपाद्यते, तद्वत् ॥ ३६ ॥

तत्रापि प्रश्नप्रतिवचनभेदे सति कथमैक्यमवगम्यत इति चेत्— तत्राह—

सैव हि सत्यादयः । ३ । ३ । ३७ ॥

त्वया न्यूनता च स्यात् । प्राणितृत्वादेरवक्त्योपास्यत्वे च कहोलं प्रति कथने तदुपेक्षणं न स्यात् । यः प्राणेनेत्येवंरूपस्य यच्छब्दनिर्देशाच्च प्राणितृत्वादेरुपलक्षणत्वं ज्ञायते । अतः प्रश्नगतं सर्वान्तरत्वमेव रूपम् । तद्बुभुत्सार्थमिदं सर्वम् । यथा सद्विद्यायाम् । तत्रापि हि प्रश्नान्तरमेव बहुनिदर्शनपूर्वमुपपादनम् । अकृते च प्रश्ने तदुपपादने न भविष्यति । अतोऽणिमत्वादिमात्रं रूपम्, तद्बुद्धये सर्वमित्यवसीयत इति भावः । असमाचितमिति । प्राणितृत्वदशायामेव स्थितं अशनायाद्यतीतत्वमत्र स्वरसम् । तदुभयं युगपज्जीवे निषिध्येत । उपस्तं प्रति उक्तं कहोलः श्रुत्वैव हि यदेवेत्येवकारघटनेन पप्रच्छ । अतो व्यवच्छेदापरिहारार्थमेव पृच्छति, सा शङ्का उपस्तस्यापि सर्वात्मवेति परिहारप्रकारः उभयानुसन्धानार्ह एव । यद्धर्मिभेदेऽप्युभयोरपि सम्भूय श्रोतृत्वात् एकान्तेवासिकृतप्रश्न गुरुकृततत्समाधानयोरन्यान्तेवासिभिरप्यवहितः उभयभावता । उपास्याकारस्वभावावधेरर्थाज्ञानुसंधानाभावे वैगुण्यं काम मा भूत् । अनुसन्धाने तु न व्यर्थम् । सूत्रार्थस्तु— व्यतिहारः एकैकस्याप्यगृहीतग्रहणमस्ति । याज्ञवल्क्यवाक्यानि नहरेरित्यादीनि जीवादिव्यावृत्ततया सर्वान्तरं बोधयन्ति हि, यथा गौतमवाक्यानि सद्विद्यायां सदेकमेव विशिंषन्तीति ॥ ३६ ॥

दृष्टान्तेऽपि वैषम्यमसिद्धमिति शङ्कते तत्रापीति । भेदे सति अनेकत्वे सति, न तु वैलक्षण्ये सतीत्यर्थः । प्रश्ने तदभावात् । सद्विद्या अष्टमखण्ड एव, 'तद्वास्य विजज्ञौ' इत्यन्तेन समाप्ता, उपरि प्रतिखण्डं विभिन्ना विद्येति स्यादित्यर्थः । सैव— सेयं देवतेति पूर्वभागे निर्दिष्टैव, वाङ्मनसि तेन परस्यां देवतायामिति षष्ठे पञ्चदशे च प्रत्यभिज्ञायते । स य एषोऽणिमेति भाष्यप्रदर्शितकारणत्वाक्षिप्तसूक्ष्मताविशिष्टमेवानूद्य, 'तत् सत्यम्, स आत्मा, तत् त्वमसि श्वेतकेतो' इति निर्विकारत्वात्मत्वोपासकान्तर्यामित्वरूपगुणविधिः सर्वत्राविशिष्टः । अतोऽणिमत्वाद्युपपादनमेव भूयान्तरैरिति स्पष्टोपपादिदाकारणाः वैशद्यमात्रार्थत्वोपास्यस्वरूपभेदाभावात् धर्मिभेदस्य धर्मभेदस्य वा विरहात् दृष्टान्ते विद्याभेदः । पृष्टभेदादिना त्वत्र शङ्का तद्दृष्टान्तेनैव परिहृतेति सिद्धमुषस्तकहोलविद्यैक्यम् ॥

सैव हि (?) सच्छब्दाभिहिता परमकारणभूता परा देवतैव, (छा. ६-३-२) "सेयं देवतैक्षत", (छा. ६-८-६) "तेजः परस्यां देवतायाम्" इति प्रकृता, (छा. ६-९-१) "यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति" इत्यादिषु पर्यायेषु सर्वेषूपपाद्यते। [हि?] यतः (छा. ६-८-७) ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यं स आत्मा" इति प्रथमपर्यायोदिताः सत्यादयः सर्वेषु पर्यायेषूपपाद्योपसंह्रियन्ते।

केचित्तु-"व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत्", "सैव हि सत्यादयः" इति सूत्रद्वयमधिकरणद्वयं वर्णयन्ति। तत्र पूर्वेण—(जाबा.)"त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि भगवो देवते", (ऐ. आ. २-२ ४) "तद्योऽहं सोऽसौ; योऽसौ सोऽहम्" इति वाक्ये जीवपरयोर्व्यतिहारानुसन्धानं प्रतिपाद्यत इत्युच्यते— इत्याहुः; तत्— (छा. ३-१४-१) सर्वं खल्विदं ब्रह्म", (छा. ६-१६-३) "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् तत्त्वमसि" इत्यवगतसर्वात्मभावविषयत्वादस्य वाक्यस्य, नात्र प्रतिपादनीयमपूर्वमस्तीति अनादरणीयम्। तत्तु वक्ष्यते, (ब्रा.४-१-३) "आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च" इति। न च सर्वात्मत्वानुसंधानातिरेकेण परस्मिन् ब्रह्मणि जीवत्वानुसंधानम्, जीवे च परब्रह्मत्वानुसंधानं तथ्यं संभवति। उत्तरेण च सूत्रेण,

---

सैव हीति। सूत्रे हीत्येतत् सैवेत्यत्र सत्यादय इत्यत्र चान्वेति। सप्तखण्डी हि एकसद्विषया। तत्र सेयं देवतेति परदेवतात्वेन निर्दिष्टैवाष्टमे परस्या देवतायामित्युच्यते। तत्र पूर्वोक्त कारणत्वम्, य एषोऽणिमेत्यनूदितम्। तदेव पुनर्नवमे, 'मधु मधुकृत' इत्यारभ्योपपाद्यते इति सिद्धमेकविषयकत्वम्। प्रतिपर्यायं सत्यत्वादिविधेयाशोपसंहाराच्च वेद्यरूपैक्यं तत्रैवोच्यत इति उपास्यगुणविशिष्टवस्तु तावदेवेति निश्चीयत इति। अणिमादय इत्यनुक्त्वा सत्यादय इति कथनम्, अणिम्नः य एष इति अनुवादमात्रत्वात्। 'मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति'=मधुमक्षिका· वृक्षेभ्यो मधु निष्कास्य हरन्तस्तिष्ठन्ति। अथ रसान् समवहारमेकतां रसं गमयन्तीति वक्ष्यते। नानाभूतानामेव जीवाना सत्सपत्तिकाले ऐकरूप्यमत्र खण्डे उक्तम्॥ प्रतिखण्डं विवक्षितोऽर्थभेदः परिष्कारे द्रष्टव्य.॥ यत इत्यत. प्राक् हीति सौत्र व्याख्येय पदं स्यात्।

शाङ्करेऽधिकरणद्वयत्वमभिमतं निरसितुमाह केचित्त्विति। त्वं वा इति जाबालोपनिषत्। तद्योऽहमित्यैतरेयारण्यकम्। अतः इति वाक्ये इत्यत्रैकत्वमविवक्षितम्। एवमस्यवाक्यस्येत्यत्रापि। व्यतिहारानुसंधानम् व्यतिहारेणानुसंधानम्—अन्योन्यतादात्म्यभावनारूपमनुसधानम्। कस्मिन्नधिकरणे उक्तत्वादस्यापूर्वत्वाभाव इत्यत्राह तत्त्विति। तथ्यम् अबाधितविषयकम्। ननु तत्त्वमसीत्यत्रेवास्य वाक्यस्य तत्त्वविषयकत्वं मा भूत्। न चैवमीश्वरे जीवत्वरोपे निकर्षः कुतः स्यादिति वाच्यम्—निर्गुणे ब्रह्मणि सगुणत्वारोपे निकर्षः कुतः स्यादिति कुतो न मन्यसे॥ वस्तुतो गुणस्याभावान्न दोषः; आरोपमात्रं तु फलविशेषायेति चेत्—अत्रापि तुल्यमेतत्। एवञ्चात्मत्वोपासनाधिकरणस्य तत्त्वविषयकत्वाच्चास्य गतार्थतेति चेत्—उच्यते—सत्यमयं वो निर्वाहः। सर्वस्य पारमार्थिकत्वात् जीवत्वारोपे लोक इव निकर्षः स्यादेव। निर्गुणे सगुणत्वकल्पनं निकर्षायेति भामतीकृदेव ब्रूयात्; न परीक्षकः।

(बृ. ७ ४ १) "स यो हैतन्महत् यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्म" इत्यादिवाक्यप्रतिपादितस्य सत्योपासनस्य, (बृ ७-५ १) "तद्यत् सत्यम्, असौ स आदित्यो य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्" इत्यादिवाक्यप्रतिपादितोपासनस्य चैक्यं प्रतिपाद्यते इति तदप्ययुक्तम्, उत्तरवाक्ये अक्ष्यादित्यस्थानभेदेन विद्याभेदस्य पूर्वमेव, (शारी ३-३-२१) "न वा विशेषात्" इत्यनेन प्रतिपादितत्वात्। न च द्वयोरनयो, व्याहृत्याशरीरकल्पनेन रूपनतो "हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद" इति पृथक्फलयोगचोदनाश्च द्वयोरुपासनयोः, (बृ ७ ४ १) "स यो हैतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति, जयतीमान् लोकान्" इति

कल्याणगुणानामपि बहिष्कारेण निर्गुणत्वमेव हि निरूप्य, न सगुणत्वम्। यदुच्येत—ईश्वरे संसारित्वं नारोप्यते, किंतु ईश्वरसायुज्यं संसारिणो यदा भवति, तदा तयोस्तादात्म्यमिति चेत्—तत्रापि तादात्म्यं बाधितमेव। किंचिद्दशे साम्यऽपि अभावो निरूपणायात् निरूपकत्वेनैव स्यात्। भोगमात्रसाम्यमेवान्त्यो व्यतिहारेणावसेयमिति चेत्—नहि यथाश्रुतमर्थं शरीरात्मभावं विहायार्थान्तरकल्पनादसामञ्जस्यमेव। एतस्मिन्काले, "ऐकात्म्यभावनेन प्रकरेणानुचितत्वान्" इति शांकरभाष्यविरोधश्च। 'फलमस्त्येव फलमपि हठीभवति" इति तत्र भाष्ये उक्तया च तद्दृढीकरणार्थे व व्यतिहारे एवमपवर्गेणमयुक्तम्। भवन्मतरीत्या त्वेवं वक्तव्यम्—आत्मत्वे व्यतिहारवचनं जीवे ईश्वरे च प्रवीणान् धर्मान् बुद्ध्या सङ्कल्पमात्रे उच्यमाने मिथो व्यतिहारेऽपि न निर्गुणत्वक्षतिरिति ज्ञापनार्थमेवेति। अत फलाय ध्यानविधानमिति न युज्यते। तथा व्यतिहारानुसन्धाने प्रपञ्चनिवृत्त्यर्थेऽपि नावश्यकम्, एकानुसंधानाकार्ण्यामावात्। अननापि च वस्तुनो न व्यतिहारः अभ्यासविषयत्वादित्यं यदेतत्। सर्वथा तत्त्वज्ञानस्वरूपानुसंधानस्य मतेऽपि अविकारयोरेकविषयत्वमेवेति व्यवस्थितमिति भाष्याशयः।

सयोहैतदिति। एतदुक्तं भवति। पूर्वं तद्यत्तं इत्यादिनामाक्षत्रयनिर्वचनज्ञानफलवर्णनपूर्वकं प्रजापतित्वेनोपास्यं वस्तुत्वात् तदेव सत्यत्वेनोपासनमवोके। यक्षं पूज्यम्, प्रथमजं प्रथमोत्पन्नमिति सत्यविशेषणम्। इदमुपासनं पूर्वोक्तविवरणरूपं न वेति विचारः स्वाधाम। फलविशेषार्थनिर्देशमुपासनं वक्ष्यमाणादन्यत्र। ननु वक्ष्यमाणोपासनद्वयस्यैव फलसंख्यापरमस्तु। तथाच श्रुत्यल्पवृत्तिभेदो युज्यते। अथवा 'न वा विशेषात् इति सूत्रे न विद्याभेद साधितः। किंतु विधैक्येऽपि अहरहमित्यक्ष्यादिलक्षणपुरुषविषयकतया व्यवस्थितिमात्रम्। अतो न विरोध इत्यत्र विशदयति न च द्वयोरिति। द्वयोरिति। द्वयोरनयोरित्यस्य विवरणम् उपासनयोरित्यन्तम्। यद्वा द्वयो वाक्ययोरित्यर्थः। वाक्यसंबन्धिनोरिति यावत्। द्वयोरितिपदान्तरमुपासनविशेषणम्। वाक्यद्वयेयुक्तेरयनाशय—अक्ष्यादित्यस्थानभेदेऽप्येकोपासनमेव चेत् स्यात्, भूरादिशरीरकल्पनं फलश्च पृथक्द्वयविषये वाक्यद्वयेन पृथक्पृथङ् नोच्येत। य एवं वेदेति च पृथक्पृथगुपरमादुपासनद्वयमेवेति। द्वयोरनयोरिति अक्ष्यादित्यपुरुषद्वयपरं वा। तद्विषयकत्वादुपासनयोरुच्यते। यश्चायमिति चकारेण स्थानभेदेन पुरुषव्यक्तिभेदावगमाच्चोपासनभेद एव युक्त इति भावः। व्याहृतिशरीरकल्पनं पूर्ववाक्यविहिताद्भेदस्य ज्ञापनार्थम्

संयोगरूपादिमत्तया निरपेक्षेण पूर्वेणैकेनोपासनेनाभेदः संभवति। न च, "हन्ति पाप्मानं जहाति" इति गुणफलाधिकारत्वम्; प्रमाणाभावात्। पूर्वेणैकविद्यात्वं प्रमाणमिति चेत्—न, इतरेतराश्रयत्वात्; एकविद्यात्वे निश्चिते पूर्वफलस्यैव प्रधानफलत्वेन उत्तरयोः फलयोर्गुणफलत्वम्, तयोर्गुणफलत्वे निश्चिते सति संयोगभेदाभावात् पूर्वेण विद्यैक्यमितीतरेतराश्रयत्वमिति। एवमादिभिर्यथोक्तप्रकारमेव सूत्रद्वयम् ॥३७॥ इति अन्तरत्वाधिकरणम् ॥ १५ ॥

९८. कामाद्यधिकरणम् ३-३-१६ ॥

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः । ३ । ३ । ३८ ॥

छान्दोग्ये श्रूयते, (छा. ८-१-१) "अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म, दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्" इत्यादि; वाजसनेयके च, (बृ ६-४-२२) "स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः, तस्मिञ्छेते सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः" इत्यादि। तत्र संशयः किमनयोर्विद्याभेदः, उत नेति। किं युक्तम्? भेद इति। कुतः? रूपभेदात्। अपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकविशिष्ट आकाशः छान्दोग्ये उपास्यः प्रतीयते; वाजसनेयके त्वाकाशे शयानो वशित्वादिगुणविशिष्ट

संयोगचोदना फलसंबन्धविधिः। प्रथमवाक्ये स्वरसप्रतीतैक्यस्योत्तरवाक्यमनुरुध्य बाधकल्पनया द्वित्वावधारणमन्याय्यमिति भावेनाह **एकेनेति**। ननूपरितनवाक्ये अहरहमाख्यरहस्यनामानुसंधानफलमेव किञ्चित् कथ्यते, न प्रधानफलमिति न पृथक्संयोगचोदनेत्यत्राह **न चेति**। **गुणेति**। दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यत्रेव गुणफलसंबन्धविधिरस्तु इत्याशयः। **एवमादिभिरिति**। स्वरसप्रतीते मोक्षार्थविद्यात्वे बाधकाभावात् अहरहमाख्ययोः हन्तिजहातिधातुगतहकारवत्त्वादिना तत्फलस्य नामफलत्वकल्पनाऽपि न युक्ता। भासत्योद्देशेन आदित्यादिपुरुषत्वव्याहृतिशरीरकत्वाहरादिनामकरणविधौ वाक्यभेदश्च। **तद्यत् सत्यमिति** पूर्वसत्यविषयकत्वं न विद्यैक्यसाधकम्, ब्रह्मोद्गीथादिरूपैकविषयकत्वेऽपि तद्विद्याना भेददर्शनात्। भूरादिशरीरकत्वादिविशिष्टतया सत्यानुसंधानविधायकवाक्याभावात् तत्कल्पनागौरवञ्च। सैवहीत्यस्य पूर्वेणैकवाक्यता सूत्रशैल्याऽवगम्यते। संभवत्यैकाधिकरण्येऽधिकरणभेदकल्पनाऽपि न युज्यते इत्येव भाव्यमिति **आदिभिरिति** बहुवचनप्रयोगः ॥ ३७ ॥

पूर्वाधिकरणे ब्रह्मजीवरूपविभिन्नधर्मिविषयकत्वे वा ब्रह्मैकविषयकत्वे वा विद्याभेद इत्याशंक्य विद्यैक्यं समर्थितम्। संप्रति छान्दोग्यवत् वाजसनेयकस्यापि गुणविशिष्टवस्तुविषयकत्वे वा निर्गुणविषयकत्वे वा विद्याभेद एव स्यादित्याशंक्य विद्यैक्यं समर्थ्यते। एवं पक्षद्वयावलम्बी पूर्वपक्ष इति उत्तरसूत्रद्वयात् प्रथमसूत्रभाष्याच्च लभ्यते। गुणविशिष्टवस्तुविषयकत्वपक्षे तद्वस्तु यदि छान्दोग्योक्तब्रह्मैवेति मन्यते, तर्हि धर्मिभेदप्रयुक्तपूर्वपक्षो न भवति। तदन्यदेवेत्यत्र युक्त्युपन्यासे धर्मिभेदात् सुतरां विद्याभेदसिद्धिः। एतन्निरासे व्योमातीतं निरस्तं भवति। तत्र निर्गुणपक्षमुत्तरसूत्रे वक्ष्यन् गुणविशिष्टपक्षावलम्बनेन पूर्वपक्षं दर्शयति **अपहतेति**।

उपास्यः प्रतीयते, अतो रूपभेदात् विद्याभेद —इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे—न भेद इति। कुतः?

रूपाभेदात्—इतरत्र तत्र च कामाद्येव हि रूपम्—वाजसनेयके छान्दोग्ये च सत्यकामादिविशिष्टमेव ब्रह्मोपास्यमित्यर्थः। कुत एतदवगम्यते? आयतनादिभ्यः। हृदयायतनत्वसेतुत्वविधरणत्वादिभिस्तावदुभयत्रैव विद्येति प्रत्यभिज्ञायते। वशित्वादयश्च वाजसनेयके श्रुता छान्दोग्यश्रुतस्य गुणाष्टकान्यतमभूतस्य सत्यसङ्कल्पत्वस्य विशेषा एवेति सत्यसङ्कल्पत्वसहचारिणा सत्यकामत्वादीनामपहतपाप्मत्वपर्यन्तानां सद्भावमत्रगमयन्ति। अतो रूपं न भिद्यते। सयोगोऽपि, (छा ८ ३ ४) "परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते", (बृ ६ ४-१५)

ननु गुणभेदात् भेद इह स्पष्टः। आकाशः, आकाशे शयान इत्येतत् गुणभेदप्रदर्शकं वा धर्मिभेदप्रदर्शकं वेति चेत्—छान्दोग्ये उक्त आकाशो न भूताकाशः, किन्तु परमात्मेति दहराधिकरण एव निर्णीतम्। तदुपजीवनेनैवेहापि अपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकविशिष्टमाकाश उच्यते। वाजसनेयके आकाशपदेन यद्यपि परमात्मस्वरूप आकाशो गृह्येत, तर्हि तत्र शयानस्यैव तत्रोपास्यत्वात् धर्मिभेदः स्पष्टः। कोऽसौ इति चेत्—अस्तु कश्चित्। स तु एतद्भिन्न एव। तैत्तिरीयके, "गगने विशोकस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यम्" इति विशोकत्वादिगुणविशिष्टगगनपदवाच्यदहराकाशरूपब्रह्मनिष्ठं किञ्चिदुपास्यत्वेन दर्शितम्। तत् तावत् अपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकं छान्दोग्योक्तमिति सिद्धान्ती मन्यते। तत्र, तस्यैवोपरि "यद्(ओ)वेदादौ स्वरः प्रोक्तः—यः परः स महेश्वरः" इति परस्य महेश्वरस्य कथनात् तद्ग्रहणसम्भवात्। तदेतत् गगनान्तर्वर्तित्वात् व्योमातीतम्। एवं तैत्तिरीयवाजसनेयकयोः। यदि मन्यते—तैत्तिरीये अकारवाच्यतया महेश्वरस्य कथनात्, 'अकारो विष्णुवाचकः' इत्यस्य च सुप्रसिद्धत्वात्, 'तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्' इति तस्मिन्नेव महत्त्वविशिष्टैश्वर्यात्, समनन्तरनारायणानुवाकेन दहरविद्योपास्यत्वमपि नारायणस्यैवेति प्रतिपादनाच्च न तैत्तिरीयं व्योमातीतसाधकम्। वाजसनेयमपि, आकाशपदेन दहराकाश एव भाव्य इत्यत्र मानाभावात् प्रसिद्धभूताकाशवाच्येनेति न व्योमातीतसाधकमिति—तर्हि भवतु छान्दोग्यदहरविद्योपास्ये ब्रह्मैवाकाशो समानम्। अथापि विद्या भिन्नैव। आकाशशायित्वमप्यत्रोपास्याकारः। छान्दोग्ये आकाशपदं तु न तदर्थकम्, प्रत्युत तत्र, 'यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः' इति वचनसत्त्वात् गायत्रीविद्यायां गायत्रीसादृश्यवत् आकाशतौल्यमुपास्याकार इति। अतो वशित्वादिवदिदमपि भेदकमिति पूर्वपक्षभाष्याशय इति।

कामादीतरत्र तत्र च। अत्रेत्यनुक्त्वा इतरत्रेति प्रयोगः छान्दोग्यवत् तैत्तिरीयस्यापि संग्रहार्थः। तेन तैत्तिरीये, 'तस्मिन् यदन्तः' इति प्रसिद्धतया निर्देशात् छान्दोग्यप्रसिद्धं कामादिगुणजातमेव ग्राह्यम्, न त्वप्रसिद्धं किञ्चिद्वर्मीति सूचितं भवति। एवञ्च श्रुतित्रयमेकविद्यापरम्। कामादीति गुणनिर्देशः, वशित्वाद्येव कामाद्यपीति ज्ञापनेन गुणभेदप्रयुक्तविद्याभेदवारकः, कामादिकमस्त्येव, न तु गुणाभावः, नातो निर्गुणसगुणप्रयुक्तविद्याभेद इति बोधकञ्च। हृदयायतनेति। दहरं पुण्डरीकं वेश्म, यत् पुण्डरीकम्, अन्तर्हृदय आकाशः इति सर्वत्र हि हृदयपरिमितस्यैवोपासनं प्रतीयते। विशे-

"अभयं वै ब्रह्म भवति" इति ब्रह्मप्राप्तिरूपो न भिद्यते। आकाशशब्दः छान्दोग्ये परमात्मविषय इति, (शारी. १-३-१३) "दहर उत्तरेभ्यः" इत्यत्र निर्णीतम्। वाजसनेयके त्वाकाशे शयानस्य वशित्वादिश्रवणात् तस्य शयानस्य परमात्मत्वे सति, तदाधाराभिधायिन आकाशशब्दस्य, (तै ना. ११) "तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मम्" इति हृदयान्तर्गतस्य सुषिरशब्दवाच्यस्या[व]काशस्याभिधायकत्वमवगम्यते। अतो विद्यैक्यम् ॥ ३८ ॥

अथ स्यात् यदुक्तम्—वाजसनेयके वशित्वादिभिः सह सत्यकामत्वादिसद्भावोऽत्रगम्यते इति—तन्नोपपद्यते; वशित्वादीनामेव तत्र परमार्थतः सद्भावात्; तदभावश्च, (बृ.६-४-१९) "मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानाऽस्ति किञ्चन। मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति॥ एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवम्" इति प्रकृतेन वाक्येन, "स एष नेति नेत्यात्मा" इत्युत्तरेण चोपास्यस्य ब्रह्मणो निर्विशेषत्वप्रतीतेरवगम्यते। अतो वशित्वादयोऽपि स्थूलत्वाणुत्ववत् निषेध्या इति प्रतीयन्ते। अत एव छान्दोग्येऽपि सत्यकामत्वादयो न ब्रह्मणः पारमार्थिका गुणा उच्यन्ते; अतोऽपारमार्थिकत्वादेवंजातीयकानां गुणानां मोक्षार्थेपूपासनेषु लोप इति—तत्राह—

आदरादलोपः। ३। ३। ३९॥

ब्रह्मगुणत्वेन प्रमाणान्तराप्राप्तानां गुणानामेषां सत्यकामत्वादीनाम्, (छा. ८-१)

एवेति। सिद्धमिदम्, 'समान एवञ्चाभेदात्' इत्यत्र। पूर्वपक्ष्युक्तं परिहरति आकाशशब्द इति। 'वाजसनेयके आकाशे शयानतया वशित्वादिगुणविशिष्टयोक्ततया स एव छान्दोग्ये, तस्मिन् यदन्तरिति गृह्यताम्; एवञ्च दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति भूताकाश एव' इति न शङ्कितुमवकाशः, दहराधिकरणे तदर्थस्यान्यथा स्थापितत्वात्। न च तदनुसारेणात्रापि तस्यैवाकाशपदेन ग्रहणमस्तिः; तत्र शयानस्य पुरुषान्तरस्याप्रामाणिकत्वात्। अस्य च वाक्यस्यान्यथासिद्धत्वात्। अतः प्रसिद्धभूताकाशपरत्वमेवेति भावः। न चैवमप्याकाशसादृश्याकाशशयानत्वरूपधर्मभेदः; तदुभयसमुच्चयसम्भवात्। वस्तुतः 'यावान् वा' इति वाक्यस्य परमात्मनो वस्तुतः परिच्छिन्नत्वं नास्तीत्यर्थगमनप्रवृत्ततया सादृश्यरूपधर्मस्याचिन्त्यत्वाच्च॥

एवं सगुणत्वेऽपि विद्याभेद इति पूर्वपक्षं निरस्य, वस्तुतः नेहनानास्तीत्याद्युपरितनवाक्यानुसारेण वशित्वाद्यविवक्षावगमान्निर्गुणविद्यैव वाजसनेयमतेति पूर्वपक्षपरिहारायोपरि सूत्रम्। तदवतारयति अथस्यादिति। प्रकृतेन सर्वस्यवशीत्यत प्राक्स्थितेन। नन्वपरमार्थानामप्यत्र कथनादुपास्यत्वं स्वीकर्तव्यमित्यत्र—नोपास्यत्व कल्पनीयम्, निषेधप्रतियोगिसमर्पकतया वाक्यचारितार्थ्यात् अत्र षष्ठे उपासनद्वये तात्पर्यकल्पनस्यानुचितत्वात्। छान्दोग्ये तु उपासनद्वयमपि संमन्तव्यम्। अतस्तत्रापि तेषामपारमार्थिकत्वं तत्संदर्भादपि सिद्धमित्याशयेनाह अत एवेति।

आदरादलोपः। छान्दोग्ये वाजसनेयके चात्र प्रकरणेऽन्यत्र च श्रुतिषु ब्रह्मगुणेषु ब्रह्मणीवादरदर्शनात् न तेषामभावः। अतस्ते पारमार्थिकाः। एवञ्च निर्गुणं ब्रह्म निर्मूलम्। तद् सिद्धं विद्यैक्य-

"तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम् एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः", "सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय" इत्यादिभिरनयोः श्रुत्योरन्यासु च मोक्षार्थोपासनोपास्यब्रह्मगुणत्वेन सादरमुपदेशात् एषामलोपः, अपि तूपसंहार एव कार्यः । छान्दोग्ये तावत्, "तद् य इहाऽऽत्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामान्, तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति" इति सत्यकामत्वादिगुणविशिष्टस्य ब्रह्मणो वेदनमभिधाय, "अथ य इहाऽऽत्मानमननुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामान् तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति" इत्यवेदननिन्दा क्रियमाणा गुणविशिष्टवेदनसादरं दर्शयति । तथा वाजसनेयके, "सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः" "एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपालः" इति भूयोभूय ऐश्वर्योपदेशात् गुणेष्वादरः प्रतीयते । एवमन्यत्रापि । न च मातापितृसहस्रेभ्योऽपि वत्सलतरं शास्त्रं प्रतारकवत् अपारमार्थिकान् निरसनीयान् गुणान् प्रमाणान्तराप्रतिपन्नान् आदरेणोपदिश्य, संसारचक्रपरिवर्तनेन पूर्वमेव बम्भ्रम्यमाणान् मुमुक्षून् भूयोऽपि भ्रमयितुमलम् । "नेह नानाऽस्ति किञ्चन" "एकधैवानुद्रष्टव्यम्" इति तु सर्वस्य ब्रह्मकार्यत्वेन तदात्मकत्वादेकधाऽनुदर्शनं विधाय ब्रह्मात्मकत्वेन पूर्वसिद्धनानात्वदर्शनं निषेधतीत्ययमर्थः प्रागेव प्रपञ्चितः । (बृ ६ ४ २२) "स एष नेति नेत्यात्मा" इत्यत्र च, इति शब्देन प्रमाणान्तरप्रतिपन्नं प्रपञ्चाकारं परामृश्य, न तथाविधं ब्रह्मेति सर्वात्मभूतस्य ब्रह्मणः प्रपञ्चविलक्षणत्वं प्रतिपाद्यते । तदेव चानन्तरमुपपादयति, "अगृह्यः, न हि गृह्यते । अशीर्यः, न हि शीर्यते । असङ्गः, न हि सज्यते । असितो न व्यथते, न रिष्यति" इति—प्रमाणान्तरग्राह्यविसजातीयत्वात् प्रमाणान्तरेण न गृह्यते, विशरणीयविसजातीयत्वाच्च विशीर्यते ; एवमुत्तरत्रानुसन्धेयम् । छान्दोग्येऽपि, (छा ८ १ ५-६) "नास्य जरयैतज्जी-

उपसंहारश्चेति सूत्रार्थः । गुणेषु विशिष्याऽन्वेष्टव्यत्वकथनात्, तदवेदननिन्दनात्, सत्यान् कामानिति विशेषणात्, एष एष इति एतच्छब्दावृत्त्या चादरः सिद्धः । एतावत्प्रभावेऽपि गुणानां प्रमाणान्तराप्रतिपन्नतया श्रुत्येकसमधिगम्यत्वान्निषेधासंभव एवेति । नेहनानास्ति किञ्चन—ब्रह्म विना किमपि नास्ति । एकधैव—ब्रह्मात्मकत्वेनैव । नेति—अचेतनसजातीयं न भवति, ग्रहणविशरणयोरभावात्, नेति—न चेतनसजातीयमपि सङ्गदुःखरहितत्वात् । ईदृशस्वैवात्मकथनं न विलक्षणगुणादिमत्त्ववारकमिति । अत एव छान्दोग्ये वैलक्षण्यवर्णनपूर्वकं गुणकथनमित्याह छान्दोग्येऽपीति ॥ ३९ ॥

ननु गुणानां सत्यत्वमसत्यत्वं वा, सगुणमिव निर्गुणमप्यस्ति न वेति विचारस्तावदास्ताम् । सगुणोपासनसाध्यस्य मुक्तित्वाभावाद् वास्तवमुक्त्यनुरूपेण ब्रह्मज्ञानेन भवितव्यम् । सगुणोपासनसाध्यं हि सगुणसायुज्यम् । तच्च भोगसाम्यम् । तच्च जक्षत् क्रीडन् रममाण इत्यादिवाक्यावसितरूपम्, —भक्षण क्रीडन-स्त्रीप्रभृतिरमण ज्ञातिबन्धुसमागम-सर्वलोकसंचारादिकं न सांसारिकफलादन्यद् भवितुमर्हति ।

र्यति, न वधेनास्य हन्यते ; एतत् सत्यं ब्रह्मपुरम् । अस्मिन् कामाः समाहिताः" इति सर्व-विसजातीयत्वं ब्रह्मणः प्रतिपाद्य तस्मिन् सत्यकामत्वादयो विधीयन्ते ॥ ३९ ॥

नन्वेवमपि, "तद् य इहाऽऽत्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामान्, तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति । स यदि पितृलोककामो भवति" इत्यादिना सत्यकामादिगुण विशिष्टवेदनस्य सांसारिकफलसंबन्धश्रवणात् मुमुक्षोर्निर्गुणमेव नात्र सगुणं ब्रह्मोपास्यम् ; परविद्या-फलं च, (छा, ८-३-४) "परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इतीदमेव । अतः सत्यकामत्वादयो ब्रह्मप्रेप्सोर्नोपसंहार्या इति ; अत उत्तरं पठति---

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् । ३ । ३ । ४० ॥

उपस्थिति.—उपस्थानम् । ब्रह्मोपसंपन्ने सर्वबन्धविनिर्मुक्ते स्वेन रूपेणाभिनिष्पन्ने प्रत्यगात्मनि अत एव-उपसंपत्तेरेव हेतोः सर्वेषु लोकेषु कामचार उच्यते, (छा. ८-३-४) "परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । स उत्तमः पुरुषः । स तत्र पर्येति जक्षत् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा, नोपजनं स्मरन्निदं शरीरम्", (छा. ७-२५-२) "स

न चैव बद्धमेव मुक्तं कश्चिन्मन्तुमर्हति । अतः, परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युच्यमानो ब्रह्मसंपत्तिपूर्वकस्वरूपाविर्भावो विषयानुभवविदूर एव मुक्तिरिति तदर्थमुपासनं न सगुणविषयकम् ; तत्क्रतुनयविरोधात् । अतो जगत ईश्वरस्य चासत्यत्वे सत्यत्वे वा वास्तवमुक्तितदर्थोपासनयोरन्यादृशत्वात्, बृहदारण्यके, अभयं वै ब्रह्म भवतीति तत्फलकीर्तनाच्चात्र न कामाद्युपसंहारसंभव इत्यनन्तरमूलोत्थापकशङ्कां दर्शयति नन्वेवमपीति । अत्र भाष्ये सत्यमिथ्याविचारादर्शनात् साधारण्येन शंकेति ज्ञायते । इतीदमे-वेति । तथाच छान्दोग्ये प्रथमं सगुणोक्तावपि सगुणोपासनसाध्यसगुणानुभवानन्तरकममुक्तिस्वरूपं परं-ज्योतिरितिवाक्यदर्शितम् । बृहदारण्यके तु शुद्धमुक्तिमात्रपरमिति पूर्वपक्ष्याशयः ॥

उपस्थिते ... । अयमाशयः—फलभेदेनोपासनभेदकल्पनमुपनिषद्गमनिकात्यन्तविरुद्धम् । छान्दोग्ये 'स्वरूपेणाभिनिष्पद्यत'इति स्वरूपाविर्भावानन्तरमेव हि उत्तमपुरुषे पर्ययणं जक्षणक्रीडनरमणा-दिकं च स्पष्टमुक्तम् । स्वरूपाविर्भावश्च परंज्योतिरुपसंपत्त्यनन्तरमिति तत्रैव व्यक्तम् । इयं च संपत्तिः, यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये' इति विमोक्षानन्तरा । एवमेव, 'पुण्यपापे विधूय' 'विधूय पापं''''धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामि' इति पुण्यपापविधूननात् पश्चादेव संपत्तिरवगम्यते । अस्य च जक्षणक्रीडनादेः शरीरसाध्यत्वात् प्राकृतशरीरप्रसक्तौ तन्निषेधश्च कृतः, "नोपजनं स्मरन् इदं शरीरम्" इति । भूमविद्यायाञ्च, 'तरति शोकमात्मवित्' इति प्रक्रान्तस्य शोकतरणार्थात्मज्ञानस्य फलं मोक्षः, 'स स्वराड् भवति, तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति'इत्येवंरूप एवोक्तः । न च सर्वेश्वरस्य प्रशासका-न्तररहितस्य पुण्यपापपारवश्यनिबन्धनं जक्षणक्रीडनादि । तत्परमसाम्यापन्ने च मुक्ते तद्वदेव पुण्यपापानधीने कार्ये सति कथं संसारित्वापादनम् । न हि तत्र दुःखलेशस्याप्यवकाशोऽस्ति । 'न रोगं नोत दुःखताम्' इति स्पष्टमुक्तेः । न च स्त्रीजनादिरमणं 'तुष्यन्ति च रमन्ति च'ति गीतोक्तभगवदनुभवातिरिक्तहेयरत्यादि-

स्वराड् भवति । तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति" इति । तदेतत् चतुर्थे निपुणतरमुपपादयिष्यते । अतः सर्वेषु लोकेषु कामचारस्य मुक्तोपभोग्यफलत्वात् मुमुक्षोः सत्यकामत्वादयो गुणा उपसंहार्याः ॥ ४० ॥ इति कामाद्यधिकरणम् ॥ १६ ॥

पम्। न च सशरीरा सर्वे विधिनिषेधशास्त्रवश्याः, देवपशुपक्ष्यादीनामवश्यत्वात्। न च शरीरसाध्यफलं सर्वं शास्त्रीयकर्मैकजन्यम्, लौकिककर्मणोऽपि सत्त्वात्, ईश्वरात्तु तदभावाच्चेति। स्त्रैणमपि न परमात्मानुभवबाधकमिति ज्ञापनाय हि स्त्रीभिर्वेति। ननु पितृज्ञातिमातादिलाभानुभवस्य तत्र वर्णनात्, अतीतपित्रादेरलभ्यत्वात्, उपलभ्येषु पुनः पितृत्वादिबुद्धौ च भ्रान्तित्वस्यावश्यकत्वात्, सत्यमपि पित्रादिसंपादने च सत्य पुत्रादितया जननादिसिद्धेः इदमजन्मजरामरणादिसर्वदेयासक्तस्य का नाम मुक्ततेत्यत्राह तदेतदिति। भगवदवतारसरणिं दृष्टान्तीकृत्य सर्वं सम्यगुपपादयिष्यत इत्यर्थः। बृहदारण्यके एवान्ते, 'नैनं कृताकृते तपत' इति कर्मावश्यत्वमुक्तम्। तैत्तिरीये च, 'एतं ह वाव न तपति, किमहं साधु नाकरवम्, किमहं पापमकरवम्' इति अकर्मवश्यत्वमुक्त्वा पश्चादुपश्लोक्यते, 'इमान् लोकान् कामरूप्यनुसंचरन्' इत्येवम्। अतस्तत्र सर्वविभूतिविशिष्टब्रह्मानुभवस्यैव प्रपञ्चनात् हेयानुभवलवलेशस्याप्यभावात् तस्यैव शुद्धमुक्तित्वात् तदर्थस्य सगुणोपासनस्यैव शास्त्रार्थत्वात् उपासनान्तरस्याप्रामाणिकत्वात् सर्वत्र पूर्वापरपरामर्शे सगुणोपासनस्यैव सिद्धेः कामाद्युपसंहारः सुस्थः इति ॥

एवं सेमवदेकाधिकरण्ययाऽमत्ता लिङ्गभूयस्त्वा प्रथमसूत्रं परं दहरविद्याविषयतया परिगृह्य, तदुपरि वैश्वानरविद्याङ्गप्राणाग्निहोत्रमधिकृत्य तन्नियमानियमविचारः शांकरादौ कृतः उपासनविषयकत्वाभावात् निरूपणप्रक्रियासामञ्जस्याभावाच्च सर्वथैवोपेक्षणीयः ॥

सूत्रे उपस्थिते अतः इति पदद्वयं क्रमेण, समुत्थायोपसंपद्येति दहरविद्यावाक्यस्य, ■ स्वराड् भवतीति भूमविद्यावाक्यस्य च ज्ञापनायेत्याशयेन भाष्ये वाक्यद्वयोपादानम्। पूर्वभागे वर्णितनिर्मार्जनपूर्वकोपसंपत्तिः श्रुता। उपस्थिते जीवे कामचारस्याकर्मवश्यताप्रयुक्तत्वं द्वितीयवाक्यावसेयम्। ततोऽपरि, अन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति, तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति इति अकामचारः कर्माधीन उक्तः। तत्प्रत्यनीकतया चात्र स्वराट्त्वं कामचारे हेतुतया विवक्ष्यते। तदिदम् अतः इति सूत्रे दर्शितम्। तथाचोपसंपत्त्यनन्तरं तद्धेतुके च सति कामचारे, सगुणविद्याफलं संसारः, उपसंपत्तिः पश्चाद्भाविनी शुद्धब्रह्मविद्याफलमिति मतं नौपनिषदमिति ॥ ४० ॥

परविद्याविशेषे कामादिगुणानां नियतत्वमुक्तम्, तद्वद् विद्याविशेषाणां कर्मसु नियतत्वं स्यादिति शङ्कया संगतिः। उद्गीथादिविषये दृष्टिविधिरूपाण्युपनिषदुक्तानि उपासनानि किं कर्माङ्गभूतानि, उत फलविशेषार्थानीति विचारः। अयमेव विचारः पश्चात्पर्वान्तिमाधिकरणे पुनर्विस्तरेण करिष्यते। अत्र तु किंचिद्दर्शो प्रश्न इति तत्समाधानमात्रेणाधिकरणसमाप्तिः। पूर्वपक्षी पर्णतान्यायस्येह प्रसरं वस्तुतः आर्थवादिकफलमात्रञ्च मन्यते इति सूत्रस्वारस्याद् ज्ञायते। सिद्धान्ती पर्णतान्याये बाधकम्, अर्थवादस्य फलविशेषसमर्पकत्वञ्चोपन्यस्यति। नाधकमदर्शनं सूत्रे तद्दृष्टेरिति। फलाभाववर्णकापरिहरणं पृथक्श्रु

९९. तन्निर्धारणानियमाधिकरणम् ३-३-१७ ॥

तन्निर्धारणानियमः तद्दृष्टेः ; पृथग्ध्यप्रतिबन्धः फलम् । ३ । ३ । ४१ ॥

(छा. १-१-१) "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत" इत्यादीनि कर्माङ्गाश्रयाण्युपासनानि, कर्माङ्गभूतोद्गीथादिमुखेन जुह्वादिमुखेन पर्णतादिवत्, कर्माङ्गत्वेन निरूढानुष्ठानानीति उद्गीथोपासनसंबन्धिनः, (छा. १-१-१०) "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा, तदेव वीर्यवत्तरं भवति" इति वर्तमाननिर्देशस्य पर्णतादिसंबन्ध्यपापश्लोकश्रवणवत् पृथक्फलत्वकल्पनायोगात् क्रतुषु नियमेनोपसंहार्याणीत्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे-तन्निर्धारणानियम-इति ।

निर्धारणं निश्चयेन मनसोऽवस्थापनम् ; ध्यानमित्यर्थः । तन्निर्धारणानियमः कर्मस्वुद्गीथाद्युपासनानामनियमः । कुतः ? तद्दृष्टेः । उपलभ्यते ह्युपासनानुष्ठानानियमः, "तेनोभौ कुरुतः, यश्चैतदेवं वेद, यश्च न वेद" इति अविदुषोऽप्यनुष्ठानवचनात् । न चाङ्गत्वे सति

त्यादिना । प्रथमांशं विशदमाह कर्माङ्गेत्यादिना ; द्वितीयांशं सिद्धान्ते कि[म्]इदमिति क्षेपेण ज्ञापयिष्यति । 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति' इति वाक्ये जुह्वाः पलाशदारुविकारत्वं विधीयते । एतदर्थवादः, 'न स पापं श्लोकं शृणोति' इति । नास्य फलसमर्पकत्वम्, जुह्वा नियमेन क्रतावेवोपयोगात् क्रतुद्वारा सफलत्वेनावगतजुहूद्देशेन पर्णमयत्वविधाने तत एव फलाकाङ्क्षाविरहात् । (जुहूसंबन्धमुपेक्ष्य पर्णतायाः साक्षादपापश्लोकश्रवणसंबन्धो दुर्वचः । स्रुक्त्वे जुहूनाश्रयणेऽपि फलापत्तिः । तदर्थं जुहूसंबन्धस्यापि विधौ उभयविधानाद्वाक्यभेदः) नशृणोतीति वर्तमाननिर्देशाच्च न तस्य फलत्वम् ; नश्रोष्यतीति तदा भाव्यम् । पर्णताकरणकाले कस्यचित् पापश्लोकश्रवणस्यापि संभावितत्वाद्विरोधश्च । तद्वदत्र उद्गीथमुपासीतेति वाक्ये उद्गीथोद्देशेनोपासनविधानात् उद्गीथस्य च नियमेन क्रत्वर्थत्वात् तद्द्वारा सफलमुपासनमिति फलाकाङ्क्षा न भवति । फले वर्तमानापदेशश्चात्रापि तुल्य इति । निरूढानुष्ठानानीति ; नियतानुष्ठेयतया निश्चितानीत्यर्थः ।

तद्दृष्टेः अनियमस्य श्रुतौ दर्शनात् ; अनियमवचनादित्यर्थः । अनियमवचनादस्मादेव उद्गीथमुपासीतेत्यादावुद्गीथादेरुद्देश्यत्वेन नान्वयः, विषयाकाङ्क्षायामुपासनविषयसमर्पणमात्रं द्वितीययेति ज्ञायते ; रात्रिसत्रन्यायेन । यथा रात्रिसत्रस्य स्वतन्त्रस्य फलानिर्देशात् फलाकाङ्क्षायामन्यकल्पनागौरवादर्थवादश्रुतमेव प्रतिष्ठाख्यं फलम्, तद्वदत्रापि फलाकाङ्क्षाया सत्त्वात् फलमिदमिष्यते । न च षोडशिग्रहणाग्रहणवत् विकल्प एव, 'तेनोभौ कुरुतः' इति वाक्यादिष्यतामिति वाच्यम्—विकल्पस्याष्टदोषदुष्टत्वात् । न च नित्यकर्मणि यथाशक्तिप्रयोगस्येष्टतया अशक्यमानकालिकानुष्ठानानुवाद एवायम्, 'यश्च न वेद' इतीति वाच्यम्—अशक्तिप्रयुक्तानुष्ठानस्य सर्वाङ्गसाधारण्यादत्र विशिष्य कथनस्य व्यर्थत्वात् । अतोऽनङ्गत्वं तद्दृष्टिबलादवगम्यते । अत एवास्य कल्पसूत्रेष्वनिबन्धः । अतः फलाकाङ्क्षाया पृथक्फलसमर्पकमिदमिति । ननु वीर्यवत्तरत्वस्य पृथक्फलत्वसंभवे कथमेवं निर्वाहः स्यात् ; तदेव न ; वीर्यातिशये सति कार्यातिशयस्य लोके दर्शनात् अङ्गाश्रितप्रयुक्तमतिशयितफलजनकत्वमेवात्रावगम्यते । यश्च न वेदेति वचनं च—केचिदुपनिषदुक्तत्वात् कर्मकाण्डानुक्तमिदमङ्गं परित्यज्य कुर्वन्ति ; तन्न युक्तमिति अङ्गत्व-

उपासनस्यानुष्ठानानियम उपपद्यते । एवमुपासनस्यानङ्गत्वे निश्चिते सति उपासनविधेः फलाकाङ्क्षायां रात्रिसत्रन्यायेन वीर्यवत्तरत्वं कर्मफलात् पृथग्भूतमेव फलमित्यवगम्यते ॥ किमिदं वीर्यवत्तरत्वम्? कर्मफलस्यैवाप्रतिबन्धः । प्रतिबध्यते हि कर्मफलं प्रबलकर्मान्तरफलेन तावन्तं कालम्, तदभावोऽप्रतिबन्धः । स चाप्रतिबन्धः कर्मफलात् स्वर्गादिलक्षणात् पृथग्भूतमेव फलम् । तदिदमुच्यते पृथग्ध्यप्रतिबन्धः फलमिति । अतः कर्माङ्गाश्रयाणामपि पृथक्फलत्वाद् गोदोहनादिवत् कर्मसूद्गीथाद्युपासनानामनियमेनोपसंहारः ॥४१॥ इति तन्निर्धारणानियमाधिकरणम् ॥१७॥

१०० प्रदानाधिकरणम् ३ ३ १८ ॥

प्रदानवदेव तदुक्तम् । ३ । ३ । ४२ ॥

दहरविद्यायाम्, (छा ८ १ ६) "तद्य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामान्" इति दहराकाशस्य परमात्मन उपासनमुक्त्वा, "एतांश्च सत्यान् कामान्" इति गुणानामपि पृथगुपासनं विहितम् । तत्र संशयः—गुणचिन्तनेऽपि तत्तद्गुणविशिष्टतया दहरस्याऽऽत्मनश्चिन्तनमावर्तनीयम्, उत नेति । दहराकाशस्यैवापहतपाप्मत्वादीनां गुणित्वात् तस्य च सकृदेवानुसन्धातुं शक्यत्वात् गुणार्थं तच्चिन्तनं नाऽऽवर्तनीयम्—

इति प्राप्ते उच्यते प्रदानवदेवेति । प्रदानवदावर्तनीयमेवेत्यर्थः । यद्यपि दहराकाश एक एवापहतपाप्मत्वादिगुणानां गुणी; स च प्रथमं चिन्तितः—तथाऽपि स्वरूपमात्रात्

दार्थोपायकमेवास्तु इत्याशङ्कापरिहाराय सूत्रे अप्रतिबन्ध इति पदम् । अयं भावः—काम्यानां सकलाङ्गोपसंहार एव फलित्वात् एकाङ्गत्यागे फलस्यैवाभावात् एतदभावेऽप्युपरुद्धजनकत्वम् एतत्सत्त्वे चाधिकं फलमिति वर्णनमयुक्तम् । अतस्तरपो व्यर्थता । न चात्र फलवत्तरमिति पदमस्ति, किंतु वीर्यवत्तरमिति । वीर्यं शक्तिः फलोत्पादकत्वम् । सा प्रतिबन्धकबलात् निरुद्धा यावत्प्रतिबन्धं न फलं जनयेत् । तदलं प्रतिबन्धकगतशक्त्युपमर्देन सकाले कार्यजनकत्वरूपातिशय एव वीर्यवत्तरत्वे विवक्षितमिति ज्ञायते । इदमाक्षिकाकाङ्क्षायामन्यदेवेति एतदर्थमुपासनम्, न तदङ्गमिति नैतन्नियम इति ॥ स्वर्गादीति पदात् औपनिषदस्यास्योपासनस्य शास्त्रबुद्ध्यर्थकर्ममात्र एवोपयोग इति न, अविशेषात् स्वर्गाद्यर्थेऽपीति ज्ञापितं भवति ॥४१॥

पूर्वाधिकरणं प्रासङ्गिकम् । अनन्तरपूर्वाधिकरणेन संगतिः । ननु—केयं संगतिः? प्रकृतविद्याविषयकत्वमेव । दहरविद्यायां कामानुपसंहारस्य प्रागभिचारित, धर्मिचिन्तनप्रवृत्त्यश इह तत्रैव विचार्यते इति चेत्—नन्वयमपि प्रसङ्ग एव । किंच तन्निर्धारणाधिकरणस्य यदि तत्र स्वरससंगतिर्नास्ति, तदा तद्विचारस्य पादान्ते अवश्यमेव करिष्यमाणत्वादस्य तत्त्याग एव वरम् । अत पूर्वोक्तरीत्या आक्षेपविशेषरूपसंगत्यैव तदधिकरणं प्रवृत्तमिति चेत्—अस्तु कामम् । अस्तु च पूर्वाधिकरणेनैवास्यापि संगतिरेवम्—पूर्वं प्रतिप्रयोगमुद्गीथोपासनावृत्तिर्न भवति, अन्यार्थतयाऽनपेक्षितत्वादित्युक्तम् । तद्वत् दहरविद्यायां धर्मिचिन्तनावृत्तिरपि मा भूत्, अनपेक्षितत्वादित्याक्षेप इति ।

गुणानां पृथगनुसन्धानस्य विहितत्वं तेषां गुण्यनुसन्धानसामान्यं च संशयनिदानम् । सकृदेवेति ।

गुणविशिष्टाकारस्य भिन्नत्वात्, "अपहतपाप्मा विजरः" इत्यादिना गुणविशिष्टतया चोपास्यत्वेन विहितत्वात् पूर्वं स्वरूपेणानुसंहितस्यापहतपाप्मत्वादिविशिष्टतयाऽनुसन्धानार्थमावृत्तिः कर्तव्या; यथा, (यजु. २-३-६) "इन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेत्, "इन्द्रायाधिराजाय, इन्द्राय स्वराज्ञे" इतीन्द्रस्यैव राजत्वादिगुणविशिष्टत्वेऽपि तत्तद्गुणसंबन्ध्या-

---

चिन्तनीयसर्वधर्मधर्म्युभयचिन्तने सकृत्कृतेऽपि धर्माणामन्यगतत्वशंकाप्रसक्तिवारणादिति भाव'। **भिन्नत्वा**दिति। अस्तु भिन्नत्वम्; किं तेन। एतांश्च सत्यान् कामान् अनुविद्येति गुणमात्रवेदने विधीयमाने गुणिचिन्तनस्य का प्रसक्तिः। अतः चिन्तितस्य चिन्तनं व्यर्थमिति तत्त्यागः, एवं पुनश्चिन्तनवचनाभावादपि—इत्यत्राह अपहतेति। अयं भावः—

अनेकगुणविशिष्टब्रह्मचिन्तनस्य सर्वविद्यासाधारण्यात्, 'मनोमय' प्राणशरीरो भारूपः' इति शाण्डिल्यविद्यादावपि सकृदनुसंधानं धर्मिणः आवृत्तिर्वेति कस्मान्न विचार्यते। यदुच्यते—सर्वत्र केवलधर्मिचिन्तनात् तत्तद्गुणविशिष्टाकारेण चिन्तनस्य भिन्नत्वेऽपि नावृत्तिप्रसक्तिः। यथा अरुणयैकहायन्येत्यत्र सामानाधिकरण्येनानेकविशिष्ट एकोऽर्थ इति ज्ञानमानन्दमयाधिकरणे वर्णितम्, तथा मनोमयत्वप्राणशरीरत्वादिसर्वधर्मविशिष्टधर्म्यनुसंधानं सकृदिति सुवचत्वादिति—तर्हि अत्रापि अपहत पाप्मा विजर इत्येवं निर्देशात् सर्वविशेषणविशिष्टधर्मिचिन्तन सकृत् स्यादित्युक्तौ को दोष। तथा सति दहराकाशं पृथङ्निर्दिश्य, 'तस्मिन् यदन्तः तदुपासितव्यम्' इति, 'आत्मानमनुविद्य व्रजन्ति एतांश्च सत्यान् कामान्' इत्येवं गुणानां पृथङ्निर्देशस्वारस्यं हन्यते। सर्वास्वपि विद्यासु प्रकरणावगतगुणसहितस्यैवानुसंधीयमानतया तथैवात्रापि एवंवचनमंभ्यभावेऽपि सिद्धेः। अतो यथापाठं दहरं धर्मिणमनुसंधाय गुणाः पृथगनुसंधेया इति चेत्—तर्हि तेषां गुणानां दहरात्मसंबन्धित्वानुसंधानाभावेऽन्यदीयत्वभ्रमादिप्रसंगात् तदीयत्वमप्यनुसंधेयम्। तत्र गुणानां विशेष्यतया, 'अपहतपाप्मा विजरः' इति विशेषणतया च द्वेधा निर्देशोपलम्भात् गुणानां गुणिप्रकारतयैवप्रतीतिस्वारस्याभङ्गेन गुणविशिष्टाकारेण धर्मिचिन्तनमेवाद्रियताम्। परन्तु धर्मिचिन्तनात् पृथक्तया। एवं पृथगनुसंधानेऽपि पृथङ्निर्देशः सार्थक एवेति न विधान्तराविशेषः। न च पुनः पुनश्चिन्तनवैयर्थ्यम्, विशिष्टाकाराणां भिन्नतया तत्तद्गुणस्य तद्धर्मिसंबन्धज्ञानाय तदावश्यकत्वात्। तत्र आनन्दत्वादिसर्वस्वरूपनिरूपकधर्मसहितदहरत्वविशिष्टब्रह्मस्वरूपानुसंधानमेकम्। एवं धर्म्यनुसंधानानन्तरम्, दहरात्मा अपहतपाप्मा, दहरात्मा विजर इत्येवं पृथक्पृथग्वा भवतु। दहरात्मा अपहतपाप्मत्वादिविशिष्टः इत्येकं वा, सर्वथा गुणिचिन्तनमावर्तेत इति।

धर्म्यनुसंधानावृत्तौ दृष्टान्तं सूचितं विवृणोति यथेति। अस्ति त्रैधातवीयेष्टिः इन्द्रायराज्ञ इत्युक्तत्रिपुरोडाशा एकप्रयोगविषयः। तत्र यागभेदे प्रदानभेदः सर्वत्र सिद्ध'। यत्र तु संप्रतिपन्नदेवताकत्वम् (देवताभेदो नास्ति), तत्र तन्त्रेण प्रदानानुष्ठानं प्रयोगशैघ्र्यायाऽऽहृतम्। यथा ऐन्द्रं दधि, ऐन्द्रं पय इति विहितदर्शान्तर्गतेन्द्रमात्रदेवताकयागद्वये सान्नाय्ययागत्वेन प्रसिद्धे (सान्नाय्यं दधिपयसी)। तद्वदत्र दैवतैक्यं नास्ति; विशेषणभेदेन तत्तद्विशिष्टेन्द्राकार-

उपासनस्यानुष्ठानानियम उपपद्यते। एवमुपासनस्याङ्गत्वे निश्चिते सति उपासनविधे फलाकाङ्क्षायां रात्रिसत्रन्यायेन वीर्यवत्तरत्वं क्रमफलात् पृथग्भूतमेव फलमित्यवगम्यते ॥ किमिदं वीर्यवत्तरत्वम्? क्रमफलस्यैवाप्रतिबन्धः। प्रतिबध्यते हि कर्मफलं प्रबलकर्मान्तरफलेन तावन्तं कालम्, तदभावोऽप्रतिबन्धः। स ह्यप्रतिबन्धः क्रमफलात् स्वर्गादिलक्षणात् पृथग्भूतमेव फलम्। तदिदमुच्यते पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलमिति। अतः कर्माङ्गाश्रयाणामपि पृथक्फलत्वाद् गोदोहनादिवत् कर्मवदुद्गीथाद्युपासनानामनियमेनोपसंहारः ॥४१॥ इति तन्निर्धारणानियमाधिकरणम् ॥१७॥

१०० प्रदानाधिकरणम् ३।३।१८॥

प्रदानवदेव तदुक्तम्। ३। ३। ४२॥

दहरविद्यायाम्, (छा ८।१।६) "तद्य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामान्" इति दहराकाशस्य परमात्मन उपासनमुक्त्वा, "एतांश्च सत्यान् कामान्" इति गुणानामपि पृथगुपासनं विहितम्। तत्र संशयः—गुणचिन्तनेऽपि तत्तद्गुणविशिष्टतया दहरस्याऽऽत्मनश्चिन्तनमावर्तनीयम्, उत नेति। दहराकाशस्यैवापहतपाप्मत्वादीनां गुणित्वात् तस्य च सकृदेवानुसन्धातुं शक्यत्वाद् गुणार्थं तच्चिन्तनं नाऽऽवर्तनीयम्—

इति प्राप्ते उच्यते प्रदानवदेवेति। प्रदानवदावर्तनीयमेवेत्यर्थः। यद्यपि दहराकाश एक एवापहतपाप्मत्वादिगुणानां गुणी, स च प्रथमं चिन्तितः—तथाऽपि स्वरूपमात्रात्

द्वार्थोपादकमेवास्तु इत्याशङ्कापरिहाराय सूत्रे अप्रतिबन्ध इति पदम्। अयं भावः—काम्यानां सकलाङ्गोपसंहार एव फलित्वात् एकाङ्गत्यागे फलनैरर्थ्याभावात् एतदभावेऽप्युपासनजन्यत्वम् एतत्सत्त्वे चाधिकं फलमिति वर्णनमयुक्तम्। अतस्तरपो व्यर्थता। न चात्र फलवत्तरमिति पदमस्ति, किंतु वीर्यवत्तरमिति। वीर्यं शक्तिः फलोत्पादकत्वम्। सा प्रतिबन्धकवशात् निरुद्धा यावत्प्रतिबन्धं न फलं जनयेत। तदत्र प्रतिबन्धकगतप्रबलकर्मोपमर्देन स्वकाले कार्यजनकत्वरूपातिशय एव वीर्यवत्तरत्वं विवक्षितमिति ज्ञायते। इदमाक्षेपकाद्यन्यदेवेति एतदर्थमुपासनम्, न स्वर्गमिति नैयमिकम इति॥ स्वर्गादीति पदात् औपनिषदस्याप्युपासनस्य शक्तिरुद्गीथकर्मसाधन एवोपयोग इति न, अविशेषात् स्वर्गादेर्येषीति ज्ञापितं भवति ॥४१॥

पूर्वाधिकरणे प्रासङ्गिकम्। अतस्तत्पूर्वाधिकरणेन संगतिः। ननु—केयं संगतिः? प्रकृतविद्याविषयकत्वमेव। दहरविद्यायां कामाद्युपसंहारश्च प्राक्कृतो विचारितः, धर्मिचिन्तनावृत्त्यंशः तत्रैव विचार्यते इति चेत्—तन्न्यायमपि प्रसंग एव। किञ्च तन्निर्धारणाधिकरणस्य यदि तत्र स्वरससंगतिर्नास्ति, तदा तद्विचारस्य पादान्ते अवश्यमेव करिष्यमाणत्वादस्य तत्रावयव एव वरम्। अत पूर्वोक्तरीत्या आक्षेपविशेषरूपसंगत्यैव तदधिकरणं प्रवृत्तमिति चेत्—अस्तु कामम्। अस्तु च पूर्वाधिकरणेनैवास्यापि संगतिरेवम्—पूर्वं प्रतिप्रयोगमुद्गीथोपासनावृत्तिर्न भवति, धर्मिस्याऽनपेक्षितत्वादित्युक्तम्। तद्वत् दहरविद्यायां धर्मिचिन्तनावृत्तिरपि मा भूत्, अनपेक्षितत्वादित्याक्षेप इति।

गुणानां पृथगनुसन्धानस्य विहितत्वे तेषां गुण्यपृथग्भावसामान्याच्च संशयनिदानम्। सकृदेवेति॥

गुणविशिष्टाकारस्य भिन्नत्वात्, "अपहतपाप्मा विजरः" इत्यादिना गुणविशिष्टतया चोपास्यत्वेन विहितत्वात् पूर्वं स्वरूपेणानुसंहितस्यापहतपाप्मत्वादिविशिष्टतयाऽनुसन्धानार्थमावृत्तिः कर्तव्या ; यथा, (यजु. २-३-६) "इन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेत्, "इन्द्रायाधिराजाय, इन्द्राय स्वराज्ञे" इतीन्द्रस्यैव राजत्वादिगुणविशिष्टत्वेऽपि तत्तद्गुणसंबन्ध्या-

---

चिन्तनीयसर्वधर्मधर्म्युभयचिन्तने सकृत्कृतेऽपि धर्माणामन्यगतत्वशंकाप्रसक्तिवारणादिति भाव । भिन्नत्वादिति । अस्तु भिन्नत्वम् ; किं तेन । एतांश्च सत्यान् कामान् अनुविद्येति गुणमात्रवेदने विधीयमाने गुणिचिन्तनस्य का प्रसक्तिः । अतः चिन्तितस्य चिन्तनं व्यर्थमिति वस्त्यागः, एव पुनश्चिन्तनवचनाभावादपि—इत्यत्राह अपहतेति । अयं भावः—

अनेकगुणविशिष्टब्रह्मचिन्तनस्य सर्वविद्यासाधारण्यात्, 'मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः' इति शाण्डिल्यविद्यादावपि सकृदनुसंधाने धर्मिणः आवृत्तिर्नेति कस्मान्न विचार्यते । यदुच्यते—सर्वत्र केवलधर्मिचिन्तनात् तत्तद्गुणविशिष्टाकारेण चिन्तनस्य भिन्नत्वेऽपि नावृत्तिप्रसक्तिः । यथा अरुणैकहायन्येत्यत्र सामानाधिकरण्येनानेकविशिष्ट एकोऽर्थ इति आनन्दमयाधिकरणे वर्णितम्, तथा मनोमयत्वप्राणशरीरत्वादिसर्वधर्मविशिष्टधर्म्यनुसंधाने सकृदिति सुवचत्वादिति—तर्हि अत्रापि अपहतपाप्मा विजर इत्येवं निर्देशात् सर्वविशेषणविशिष्टधर्मिचिन्तनं सकृत् स्यादित्युक्तौ को दोष. । तथा सति दहराकाशं पृथङ्निर्दिश्य, 'तस्मिन् यदन्तः तदुपासितव्यम्' इति, 'आत्मानमनुविद्य व्रजन्ति एतांश्च सत्यान् कामान्' इत्येवं गुणानां पृथङ्निर्देशस्वारस्यं हन्यते । सर्वास्वपि विद्यासु प्रकरणावगतगुणसहितस्यैवानुसंधीयमानतया तथैवात्रापि एतद्वचनाभावेऽपि सिद्धेः । अतो यथापाठं दहरं धर्मिणमनुसंधाय गुणाः पृथगनुसंधेया इति चेत्—तर्हि तेषां गुणानां दहरात्मसंबन्धित्वानुसंधानाभावेऽन्यदीयत्वभ्रमादिप्रसंगात् तदीयत्वमप्यनुसंधेयम् । तत्र गुणानां विशेष्यतया, 'अपहतपाप्मा विजरः' इति विशेषणतया च द्वेधा निर्देशोपलम्भात् गुणानां गुणिप्रकारतयैवप्रतीतिस्वारस्याभञ्जनेन गुणविशिष्टाकारेण धर्मिचिन्तनमेवाद्रियताम् । परन्तु धर्मिचिन्तनात् पृथक्तया । एवं पृथगनुसंधानेऽपि पृथङ्निर्देशः सार्थक यथेति न विद्यान्तराविशेषः । न च पुनः पुनश्चिन्तनवैयर्थ्यम् ; विशिष्टाकाराणां भिन्नतया तत्तद्गुणस्य तद्धर्मिसंबन्धज्ञानाय तदावश्यकत्वात् । तत्र आनन्दत्वादिसर्वस्वरूपनिरूपकधर्मसहितदहरस्वरूपविशिष्टब्रह्मस्वरूपानुसंधानमेकम् । एवं धर्म्यनुसंधानानन्तरम्, दहरात्मा अपहतपाप्मा, दहरात्मा विजर इत्येवं पृथक्पृथग्वा भवतु । दहरात्मा अपहतपाप्मत्वादिविशिष्टः इत्येक वा ; सर्वथा गुणिचिन्तनमावर्तते इति ।

धर्म्यनुसंधानावृत्तौ दृष्टान्तं सूचितं विवृणोति यथेति । अत्र देवतायोगिनः इन्द्रादयश्च इत्युक्तत्रिपुरोडाशा एकप्रयोगविषयाः । तत्र यागभेदे प्रदानभेदः सर्वत्र सिद्धः । यत्र तु समानपञ्चदेवताकत्वम् (देवताभेदो नास्ति), तत्र द्रव्येण प्रदानानुष्ठानं प्रयोगैक्यमापादयत् । यथा ऐन्द्रं दधि, ऐन्द्रं पय इति विहितदर्शान्तर्गतेन्द्रादिदेवताकयागद्वये सांनाय्ययागत्वेन प्रसिद्धे (सान्नाय्यं दधिपयसी)। तद्वदत्र देवतैक्यं नास्ति ; विशेषणभेदेन तत्तद्विशिष्टाकार-

कारस्य भिन्नत्वात् प्रदानावृत्तिः क्रियते । तदुक्तं साङ्कर्षणे (सांकर्षे) (संकर्षणकाण्डे) "नाना वा, देवतापृथक्त्वात्" इति ॥ ४२ ॥ इति प्रदानाधिकरणम् ॥ १८ ॥

१०१ लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ३ ३-१९ ॥

लिङ्गभूयस्त्वात् तद्धि बलीयः तदपि । ३ । ३ । ४३ ॥

तैत्तिरीया दहरविद्यानन्तरमधीयते, (ना ११) "सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं विश्वशम्भुवम् । विश्वं नारायणं देवमक्षरं परमं प्रभुम्" इत्यारभ्य, "सोऽक्षरः परमः स्वराट्" इत्यन्तम् । तत्र संशयः—किं पूर्वप्रकृतविद्यैकविद्यात्वेन तदुपास्यविशेषनिर्धारणमनेन क्रियते, उत सर्ववेदान्तोदितपरविद्योपास्यविशेषनिर्धारणमिति । किं युक्तम् ? दहरविद्योपास्यविशेषनिर्धारणमिति । कुतः ? प्रकरणात् । पूर्वस्मिन्ननुवाके दहरविद्या हि प्रकृता, (तै ना १०) "दहं विपाप्मं परवेश्मभूतं यत् पुण्डरीकं पुरमध्यसंस्थम् । तत्रापि दहं गगनं

भेदात् । तथा च प्रदानैकत्वस्य नैव प्रसक्तिः । अथाप्यत्र त्रैधातवीयेष्टौ पुरोडाशानां समानानुपर्युपरि निक्षेपेण युगपदवदाने विहितम्, सर्वेषामभिमर्शनवदपि अच्छम्बट्कारायेति । कस्यचित् पूर्वं प्रदानमवदानमिति पक्षपातं विना युगपदवदानं क्रियमाणं मध्यात् पूर्वार्धाच्चावद्यतीति विहिते पूर्वार्धादं सुकरम् । मध्यात् युगपदवदानार्थं तु मध्ये नक्रं प्रवेशनीयम् । एवमवदाने युगपत् त्रिभ्यः कार्ये । एवमवदानस्य युगपत् विधानात् तदनन्तरभाविनः प्रदानस्य प्रयोजकं स्यादिति प्रदानेऽपि यौगपद्ये प्राप्ते सिद्धान्तः कृत, नाना वेति । देवतानां हविरुद्देश्यानां विशेषणभेदाद् भेद एवेति प्रदानं पृथक्पृथगेव । अवदानैकत्वं तु वचनबलात् सोढं यमिति । देवतोद्देशस्य यथाविधिविधावत्र कर्तव्यत्वया राजस्वाधिराजत्वादेर्युगपद्विशेषणत्वस्वीकारे विधिनिर्दिष्टोद्देश्याकारभङ्गप्रसङ्गात् पृथक्पृथगेव त्यागः कार्यः । तथाऽप्यापि पृथग्वचनबलात् गुणानुसन्धानस्य पार्थक्ये सति गुणिनं विना तदनुसन्धानायोगात् धर्म्यनुसन्धानं नानेति । देवतापृथक्त्वादिति शाकरपाठमपेक्ष्य देवतापृथक्त्वादित्यस्मत्पाठः श्रेयान् । सांकर्षे इति पाठः । साकर्षणे इति पाठेऽपि सकर्षणं संकर्षणमित्यर्थनयात् तथापि नामेति मन्तव्यम् । द्वादशाध्याय्युक्तार्थमध्ये कतिपयान् आकृष्य विशिष्य संकलय्य विचारोऽत्र कृत इति नाम संकर्षः, [illegible] संकर्षणम् । सूत्रार्थस्तु—प्रदानवद् धर्मिचिन्तनं नाना । प्रदाननानात्वश्लोकः पूर्वकाण्डे इति ॥ ४२ ॥

पूर्वाधिकरणे प्रतिगुणचिन्तनं धर्मिसत्त्वोऽस्तीति यथा, तथा प्रतिपरविद्यं नारायणव्यक्तिसम्बन्धोऽस्तीति स्थाप्यत इह । नारायणशब्दस्यैकव्यक्तिनामत्वात् संज्ञाशब्दानामन्येषामिव (नाराचण) शब्दरूपशक्यतावच्छेदकोपलक्षितव्यक्तिवाचित्वमिति व्यक्तिनिर्धारणमत्र । तथा च स्वरूपनिरूपकधर्माः सर्वविद्यानुयायिनः प्रागुक्ताः, अनुयायी धर्मी अत्रोच्यत इति विवेकः । अयमर्थः, "नारायण एव सर्वविद्यासूपास्यमस्थूलत्वादिविशेषितानन्दादिगुणकं परं ब्रह्म" इति अत्रत्यभाष्यादवगम्यते । दहरविद्यायाः पूर्वं पश्चाच्च प्रस्तूयमानत्वात् तन्मध्यपातिवाक्यस्यापि तन्मात्रे नारायणव्यक्तिविषयकत्वपरं स्यादिति पूर्वपक्षी आक्षिपति । नारायणानुवाकेन प्रकरणविच्छेदः स्यादित्यत्र अविच्छेदे उत्तरत्र दहरविषयानुवृत्तिं

विशोकः ; तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यम्'' इति। अस्मिन्नानुवाके, ''पद्मकोशप्रतीकाशं हृदयं चाप्यधोमुखम्'' इत्यादिना हृदयपुण्डरीकाभिधानमस्य नारायणानुवाकस्य दहरविद्योपास्य-निर्धारणार्थत्वमुपोद्बलयतीति—

एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—लिङ्गभूयस्त्वात्—इति। अस्य निखिलपरविद्योपास्यविशेष-निर्धारणार्थत्वे भूयांसि लिङ्गानि दृश्यन्ते। तथा हि परविद्यासु अक्षर-शिव-शम्भु-परब्रह्म-परज्योतिः-परतत्त्व-परमात्मादिशब्दनिर्दिष्टमुपास्यं वस्त्विह तैरेव शब्दैरनूद्य तस्य नारायणत्वं विधीयते ; भूयसीषु विद्यासु श्रुतान् अनूद्य नारायणत्वविधानभूयस्त्वं नारायण एव सर्व-विद्यास्वुपास्यमस्थूलत्वादिविशेषितानन्दादिगुणकं परं ब्रह्मेति विशेषनिर्णये [*] लिङ्गं भवति।

गमकतया दर्शयति अस्मिश्चेति। सहस्रशीर्षं देवमित्यादिद्वितीयान्तपदाना क्रियाकाङ्क्षायां प्रकृतदहरो-पासनस्यैवान्वयो युक्त.। उपासितव्यमिति कर्मणोऽभिहितत्वात् द्वितीयान्तान्वयायोगेऽपि पूर्ववाक्यान्वितस्य तस्यैव धातो. विपरिणामेन उपासीतेत्यनुषङ्गात् तद्विद्योपयुक्तगुणसमर्पकत्वमेवैषाम्। न चानेकनारायण-शब्दपाठवैयर्थ्यम् ; पूर्वाधिकरणे गुणभेदेन गुणिचिन्तनावृत्तेरुक्ततया तद्वत् प्रतिविशेषं नारायणव्यक्ति-चिन्तनावृत्त्यभिप्रायेण तदुपपत्तेरिति पूर्वपक्षी मन्यते।

अत्रानुवाके नारायणशब्दस्य मन्त्रे, तदर्थे, प्रतिपादस्य क्रमेणावृत्तिरस्ति, तेन नारायणत्वं विधेय-मिति ज्ञायते। न च दहरविद्यायां नारायणशब्दवाच्यतया तद्व्यक्त्यनुसंधाने बहुकृत्वः कर्तव्यमिति तात्पर्यकल्पनं युक्तम्, पूर्वाधिकरणविषयवाक्ये, 'एतांश्च सत्यान् कामान्'इति 'अपहतपाप्मा विजर' इति च सर्वकामविशिष्टधर्मिचिन्तनानामेकोपासनविषयत्वावगमवत् अत तदभावात्। सहस्र-शीर्ष-परतत्त्व-परज्योतिराद्युद्देशेनैव नारायणत्वविधानात्। दहरविद्याया तद्विधेरलाभाच्च। एवं नारायणत्वस्य विधेयत्वादेव सहस्रशीर्षमित्यादौ प्रथमाविपरिणाम एव युक्तो लाघवात्। येनावृतं खं च दिवं महीं चेति-वत्। 'तत्त्वं नारायणः पर'इत्यादिदर्शनाच्चैवम्। उपासीतेत्यध्याहारेपि सहस्रशीर्षं नारायणत्वेनोपासीत, विश्वाक्षं नारायणत्वेनोपासीतेत्येवमेवार्थलाभात् सहस्रशीर्षत्वादे प्रमाणान्तरप्राप्तत्वावगमात् 'आत्मा नारायणः पर'इत्युक्तस्याऽऽत्मन एकस्य, 'एष आत्माऽपहतपाप्मा'इति दहरविद्यायां प्राप्तत्वेऽप्यन्येषां तत्राप्राप्तत्वात् तत्स्थापकसहस्रशीर्षादिरूपविषयकोपासनान्तराणामेव ग्रहणं स्वरससिद्धम्। अतो नारायण-त्वविधानाना बहुतरत्वात् अनुवाकोऽयं सर्वपरविद्योपास्यनिर्धारक इति लिङ्गभूयस्त्वादिति सूत्रखण्डार्थः। ननु सर्वविद्योपास्यानन्दत्वादीति प्रागेव ज्ञातम् ; किमनेनेत्याशङ्काया विषयभेदं दर्शयति नारायण एवेति। गुणाना स्वरूपनिरूपकाणा पूर्वं सिद्धत्वेऽपि तत् स्वरूपं नारायण इति इतोऽवगम्यत इति भावः। विधानभूयस्त्वं लिङ्गं भवतीत्यन्वयः। कुत्रेत्यत्रोक्तं 'नारायण एव ... विशेषनिर्णये इत्यन्तम्। लिंगं भवति—हेतुर्भवति। भूयोबहुतरमिति पदे नेत. पूर्वम्। भूयस्त्वं बहुतरलिंगं भवतीत्यनन्वयात्। अतस्ते उपरि भाव्ये। पूर्वमेव तत्पाठस्यादरणे तु विधानभूयस्त्वमित्यस्य भूयोविधानमित्यर्थः स्वीकार्यः। यद्वा भूयस्त्वं भवति इति पृथक् कार्यम्। तद्विवरणमुपरि।

कारस्य भिन्नत्वात् प्रदानावृत्तिः क्रियते । तदुक्तं साङ्कर्षणे (साकौ) (सकर्षणकाण्डे) "नाना वा, देवतापृथक्त्वात्" इति ॥ ४२ ॥ इति प्रदानाधिकरणम् ॥ १८ ॥

१०१ लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ३ ३ १९ ॥

लिङ्गभूयस्त्वात् तद्धि बलीयः तदपि । ३ । ३ । ४३ ॥

तैत्तिरीया दहरविद्यानन्तरमधीयते, (ना ११) "सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं विश्वशम्भुवम् । विश्वं नारायणं देवमक्षरं परमं प्रभुम्" इत्यारभ्य, "सोऽक्षरः परमः स्वराट्" इत्यन्तम् । तत्र संशयः — किं पूर्वप्रकृतविद्यैकविधात्वेन तदुपास्यविशेषनिर्धारणमनेन क्रियते, उत सर्ववेदान्तोदितपरविद्योपास्यविशेषनिर्धारणमिति । किं युक्तम् ? दहरविद्योपास्यविशेषनिर्धारणमिति । कुतः ? प्रकरणात् । पूर्वस्मिन्ननुवाके दहरविद्या हि प्रकृता, (तै ना १०) "दहं विपाप्मं परवेश्मभूतं यत् पुण्डरीकं पुरमध्यसंस्थम् । तत्रापि दहं गगनं

मेदात् । तथाच प्रदानैकत्वस्य नैव प्रसक्तिः । अथाप्यत्र त्रैधातवीयेष्टौ पुरोडाशानां त्रयाणामुपर्युपरि निक्षेपेण युगपदवदानं विहितम्, सर्वेषामभिगमयन्नवद्यति अच्छम्बट्‌कारायेति । कस्मचित् पूर्वं कृत्नमवदानमिति पक्षपातं विना युगपदवदाने क्रियमाणे मध्यात् पूर्वार्धाच्चावद्यतीति विहिते पूर्वार्धाद् सुकरम् । मध्यात् युगपदवदानार्थं तु मध्ये नखक प्रवेशनीयम् । एवमवदाने युगपत् क्रियमाणे कायम् । एवमवदानस्य युगपत् विधानात् तत्र रूपदेवतैक्यमेव प्रयोजकं स्यादिति प्रदानेऽपि यौगपद्ये प्राप्ते सिद्धान्तः कृतः, नाना वेति । देवतानां हविरुद्देश्यानां विशेषणभेदाद् भेद एवेति प्रदानं पृथक्पृथगेव । अवदानैक्यं तु वचनबलात् सोढं यमिति । देवतोद्देश्यस्य यथाविधिवाक्यं कर्तव्यतया राजत्वाधिराजत्वादेर्युगपद्विशेषणत्वस्वीकारे विधिदर्शिनोद्देश्याकारभञ्जप्रसङ्गात् पृथक्पृथगेव त्यागः कार्यः । तथाऽत्रापि पृथग्वचनबलात् गुणानुसंधानस्य पार्थक्ये सति गुणिनं विना तदनुसंधानायोगात् धर्म्यनुसंधानं नानेति । देवतापृथक्त्वानामिति शांकरपाठमपेक्ष्य देवतापृथक्त्वादित्याकरपाठः श्रेयान् । सांकौ इति पाठः । साकर्षणे इति पाठेऽपि संकर्षः सकर्षणमित्यर्थैक्यात् तथापि नामेति मन्तव्यम् । द्वादशाध्यायुक्तार्थमध्ये कतिपयान् आकृष्य विशिष्य सकलय्य विचारोऽत्र कृत इति अयं संकर्षः, [illegible] सकर्षणम् । सूत्रार्थश्च—प्रदानवत् धर्मिचिन्तनं नाना । प्रदाननानात्वमुक्तं पूर्वकाण्डे इति ॥ ४२ ॥

पूर्वाधिकरणे प्रतिगुणचिन्तनं धर्मिसंबन्धोऽस्तीति यथा, तथा प्रतिपरविद्यं नारायणव्यक्तिसंबन्धोऽस्तीति स्थाप्यत इह । नारायणशब्दस्यैकव्यक्तिनामत्वात् संज्ञाशब्दानामन्येषामिव (नारायण) शब्दरूपशक्यतावच्छेदकोपलक्षितव्यक्तिवाचित्वमिति व्यक्तिनिर्धारणमत्र । तथाच स्वरूपनिरूपकधर्माः सर्वविद्यानुयायिनः प्रागुक्ताः, अनुयायी धर्मी अत्रोच्यत इति विवेकः । अयमर्थः, "नारायण एव सर्वविद्यासूपास्यमस्थूलत्वादिविशेषितानन्ताद्गुणकं परं ब्रह्म" इति भतत्यभाष्यादवगम्यते । दहरविद्याया पूर्वं पश्चाच्च प्रस्तूयमानत्वात् तन्मध्यपाति वाक्यजातं तन्मात्रे नारायणव्यक्तिविषयकत्वपरं स्यादिति पूर्वपक्षी आक्षिपति । नारायणानुवाकस्य प्रकरणविच्छेदः स्यादित्यत्र अविच्छेदे उत्तरत्र दहरविषयानुवृत्तिं

यत्तूक्तम्, "पद्मकोशप्रतीकाशम्" इत्यादिवचनं दहरशेषत्वमस्योपोद्बलयतीति—तन्न; बलीयसा प्रमाणेन सर्वविद्योपास्यनिर्धारणार्थत्वेऽवधृते सति, दहरविद्यायामपि तस्यैव नारायणस्योपास्यत्वेन तद्वचनोपपत्तेः। न च सहस्रशीर्षमित्यादिद्वितीयानिर्देशेन पूर्वानुवाकोदितोपासिना संबन्धः शङ्कनीयः; "तस्मिन् यदन्तः तदुपासितव्यम्" इत्युपासितव्येन कृत्प्रत्ययेनोपास्यस्य कर्मणोऽभिहितत्वात् तदुपास्ये द्वितीयानुपपत्तेः। "विश्वमेवेदं पुरुषः", "तत्त्वं नारायणः परः" इत्यादिप्रथमानिर्देशाच्च प्रथमार्थे द्वितीया वेदितव्या। "अन्तर्बहिश्च तत् सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः", "तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः। स ब्रह्म स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट्" इति निर्देशैः सर्वस्मात् परो नारायण एव सर्वत्रोपास्य इति निर्णीयमानत्वाच्च प्रथमार्थे द्वितीयेति निश्चीयते ॥ ४३ ॥ इति लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ॥ १९ ॥

यच्चेति। यद्यपि प्रकरणदौर्बल्यस्योक्तत्वादियमाशङ्कैव न भवति-अथापि वाक्यनिर्वाहविवक्षया एवं शङ्कानुवादः। दहरविद्यायामपीति। पूर्ववाक्यानां पद्मकोशेत्यादेश्च मिथः सम्बन्धाभावे, तिस्र एव साहस्रेोपसदो द्वादशाहीनस्येत्यत्र द्वादशाहीनस्येत्यस्य प्रकरणात् पृथक्करणवत् सहस्रशीर्षादिवाक्यानां पृथक्करणम्। अत उपसद्गतद्वादशत्वस्य ज्योतिष्टोम इव सहस्रशीर्षनारायणत्वादेः दहरविद्यायामनन्वय एव। पद्मेत्यादेस्तु दहवि(?)पाप्ममित्यादिना मेलनमस्तु। अतो न विरोध इति स्वकर एव समाधिः। तावान् क्लेशोऽप्यत्र न; सर्वविद्याकथनमध्ये दहरविद्याविषयस्यापि कथनसंभवेनाविरोधात्। एवञ्च सदात्मकत्वात्, 'तत् त्वमसी'त्युपसंहारवत् सर्वविद्योपास्यस्य नारायणत्वात् स एव सर्वात्मा दहरकुहरप्रतिष्ठितः सन् उपास्य इत्युपसंहार इति सुवचमिति। पद्मकोशेत्यादिमन्त्राणां दहं पुण्डरीकमित्यादिप्रागुक्तविवरणरूपत्वदर्शनात् दहरविद्योपसंहार इत्युक्तम्। नारायणानुवाकान्ते च, 'स ब्रह्मा [illegible] शिव'इत्यादिश्रवणात् सर्वविद्याविषयनिरूपणस्याऽऽन्ते प्रसरणात्, पद्मकोशेत्यादिवाक्यं दहरविद्यानिष्ठपुरुषकार्यस्वशरीरगतदहराकाशानुसंधानमात्रविषयकमित्यङ्गीकृत्य, ब्रह्मशिवादिविषयरूपरविद्यासु प्रागुक्तपरतत्त्वपरज्योतिरादिविषयोपासनवैलक्षण्येन ब्रह्माद्यन्तर्यामितया नारायण उपास्य इति वक्ष्यमाणोपयोगितया, 'ब्रह्माद्यन्तर्यामित्वं द्विविधं तदीयदहरहृदयपरिच्छिन्नपरमात्मस्वरूपतया तत्तत्त्हार्दावताररूपविग्रहसकलनिग्रहविशिष्टतया च' इति नैतन्तान्तरविशिष्टोपासनसामान्यविषयकत्वमप्यस्य वाक्यस्य सुवचं चेत्, न तद् भाष्ये नाद्रियते। दहरविद्यामात्रविषयकत्वेपि प्रकरणस्य दुर्बलत्वान्न बाधकत्वमिति तु यथा सूत्रं भाषितम्। न हि प्रकरणविच्छेदः सूत्रोक्तः, किंतु तद्दौर्बल्यम्। तत् कस्मात्? दहरविद्ययाऽप्यस्योक्तोऽर्थः सर्व उपजीव्यो भवतीत्येव। वस्तुतः पद्मकोशेत्यादिकं न दहरविद्यामात्रविषयम्; किंतु संभावितसर्वविद्याविषयकमेवेति ज्ञापयितुमेव, आनन्तं सर्वविद्याविषयानुवृत्तिसद्भावं स्पष्टमेव वक्ष्यति अन्तर्बहिश्चेत्यादिना। अन्तरित्यारभ्यानुवाकोऽयं तत्तद्विद्यावेद्यतत्तदन्तर्यामित्वप्रकारनिरूपक इति भावः। प्रथमार्थे द्वितीयेति निश्चीयते इति। न [illegible] सहस्रशीर्षमित्यादेः कथञ्चित् उपजीवतीत्यलाम्पयेन निर्वाहे यतितव्यम्। महावाक्यस्वारस्येन नारायणत्वविधानैर्भर्यादिति भावः। अनुवाकार्थवैशद्यादि परिष्कारे ॥४३॥

अत्र लिङ्गशब्द: चिह्नपर्याय.। * भूय बहुतरम्। चिह्नभूत वाक्य बहुतरमस्तीत्यर्थ ।तद्धि प्रकरणाद्बलीय । तदप्युक्त प्रथमकाण्डे, (पूर्वमी ३-३-१४) "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याना समवाये पा(प)रदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्' इति।

सूत्रे लिङ्गपदं न हेत्वर्थकम्—हेतुभूयस्त्वस्य सुवचत्वेऽपि तद्धि बलीय इत्युत्तरभागदर्शने श्रुतिलिङ्गादिप्रमाणोपन्यासस्यात्र प्रतीते । न च तत्रोक्त सामर्थ्यमत्र एतत्कल्पनलिङ्ग भवितुमर्हति । तद्धि सामर्थ्यं नारायणत्वविधानगतमन्यसामर्थ्यं भवेद्। तत्र नारायणत्वविधानस्यैकत्वे दहरविद्यायामपि तत्सम्भवात् तद्व्यावृत्तये विधानभूयस्त्वगतसामर्थ्यमेव ग्राह्यम्। एवञ्च तस्य लिङ्गस्य न भूयस्त्वम्। पद्मकोशप्रतीकाशमित्यारभ्य, 'तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम्'इति दहराख्यप्रतिपादनसामर्थ्यस्य दहरविद्याशेषत्वसाधकस्य वर्तमानतया समबलत्वञ्च स्यात्। अत सामर्थ्यस्यैकत्वेऽपि विधानानेकत्वस्यैवात्र विद्यमानत्वात् तदेव लिङ्गत्वेन विवक्षणीयम्। न च विधानमिह श्रुतिलिङ्गादिष्वन्यतम भवति। अतो विधायकशब्द एव लिङ्गपदप्राह्य। स च न श्रुति, सहस्रशीर्षमित्यादौ द्वितीयाश्रवणेनोद्देश्यविधेयभावोपयोगिविभक्त्यभावात्। तदुपासनान्वयित्वेन रूपेण सहस्रशीर्षादेर्ग्रहणस्य लक्षणयैवोपपादयत्वाच्च। अत शब्दोऽयम्, पर्णमयी जुहूर्भवतीतिवत् उद्देश्योपादेयसमभिव्याहाररूपवाक्यमेव। एवञ्च तत्त्व नारायण इत्यादेरपि लिङ्गाभावात् वाक्यत्वेनैव क्रोडीकार । वाक्यस्यापि प्रकरणापेक्षया बलीयस्त्वेन प्रकरणमूलकपूर्वपक्ष सुपरिहर एव । उत्तरत्र दहरप्रतिपादनसामर्थ्यस्य तु भूयस्त्वानुकूलस्य प्रतिद्वन्द्वि सामर्थ्यान्तर प्रागेवोक्तम्। एकस्यापि वाक्यस्य प्रकरणबाधकत्वस्यान्यत्र सत्त्वेऽपि अत्र तदनेकत्वमेव कार्यकरम्, भूयस्त्व तु सुतरामित्येतावदभिसंधाय लिङ्गशब्दार्थं वदन् व्याख्याति अत्रेति। यद्यपि वाक्यस्य लिङ्गश्रुतिकल्पनयैव विनियोजकत्वात् वाक्याना भूयस्त्वे तद्वाक्यकल्प्यलिङ्गे तत्कल्प्यश्रुतौ च भूयस्त्व भवत्येवेति तदेव लिङ्गभूयस्त्व सूत्रार्थ इति सुवचम्—तथापि स्थितयो कल्पविचार एव सर्वत्र भवति, न तु स्थितकल्प्ययोरिति तथा न भावितम्। तद्वाक्यस्य विभिन्नोद्देश्यकनारायणत्वविधानसामर्थ्यं यदस्ति, तद्ग्रहणेन भूयोवाक्यनिष्ठभूयोलिङ्गार्थकत्व सूत्रस्यास्त्विति चेन्न—शब्दगतस्यार्थप्रतिपादनसामर्थ्यस्वरूपलिङ्गस्यार्थं प्रति शब्दस्याकस्नोघनार्थतायाः एव मन्त्रेषु दर्शनात् सहस्रशीर्षाद्युपासने नारायणविधानं प्रति तस्यानुपयोगात्। श्रुतीति। श्रुति अपेक्षितस्यार्थस्य साक्षाद्बोधक शब्द । लिङ्ग तादृशश्रुतिकल्पनानुकूलं सामर्थ्यम्। वाक्यमुद्देश्योपादेयवाचकयो पदयोरुद्देश्यत्वादिपरविभक्तिरहितयो समभिव्याहार । ययो संबन्धो विवक्षित, तयो परस्पराकाङ्क्षा प्रकरणम्। स्थानं तयो संनिधानमात्रम्। समाख्या तयोरेकसमाख्याघटकभागद्वयेनोक्तिरिति संक्षेप । समवाये। 'समवेता युयुत्सव "इत्यत्रेव विरोधपूर्वकमेलन विवक्षितम्। पारदौर्बल्यम्। परस्परं दुर्बलं यस्मात् तत् परदुर्बलम्, तस्य भाव पारदौर्बल्यं श्रुत्यादिस्थानपर्यन्तान्वयि। परदौर्बल्यमिति पाठस्तु लघुत्वात् सुगम । परस्य प्रमाणस्य पूर्वप्रमाणकल्पनयैव कार्यकरत्वात् परं यावत् पूर्वकल्पनया कार्योन्मुखं भवति, तावत् पूर्वं प्रमाणं क्लृप्तत्वात् स्वकार्यं साधयति। अत उत्तरं निवर्तत इति। अर्थविप्रकर्षात्—अर्थस्य प्रमाणकार्यस्योत्तरोत्तरप्रमाणे विप्रकर्षात् विलम्बात्।

यत्तूक्तम्, "पद्मकोशप्रतीकाशम्" इत्यादिवचनं दहरशेषत्वमस्योपोद्बलयतीति—तन्न; बलीयसा प्रमाणेन सर्वविद्योपास्यनिर्धारणार्थत्वेऽवधृते सति, दहरविद्यायामपि तस्यैव नारायणस्योपास्यत्वेन तद्वचनोपपत्तेः। न च सहस्रशीर्षमित्यादिद्वितीयानिर्देशेन पूर्वानुवाकोदितोपासिना संबन्धः शङ्कनीयः; "तस्मिन् यदन्तः तदुपासितव्यम्" इत्युपासिगतेन कृत्प्रत्ययेनोपास्यस्य कर्मणोऽभिहितत्वात् तदुपास्ये द्वितीयानुपपत्तेः। "विश्वमेवेदं पुरुषः", "तत्त्वं नारायणः परः" इत्यादिप्रथमानिर्देशाच्च प्रथमार्थे द्वितीया वेदितव्या। "अन्तर्बहिश्च तत् सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः", "तस्याः शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः। स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट्" इति निर्देशैः सर्वस्मात् परो नारायण एव सर्वत्रोपास्य इति निर्णीयमानत्वाच्च प्रथमार्थे द्वितीयेति निश्चीयते ॥ ४३ ॥ इति लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ॥ १९ ॥

यत्त्विति। यद्यपि प्रकरणदौर्बल्यस्योक्तत्वादियमाशंकैव न भवति-अथापि वाक्यनिर्देशविवक्षया एव शंकानुवादः। दहरविद्यायामपीति। पूर्ववाक्यानां पद्मकोशेत्यादेश्च मिथः संबन्धाभावे, तिस्र एव साह्नस्योपसदो द्वादशाहीनस्येत्यत्र द्वादशाहीनस्येत्यस्य प्रकरणात् पृथक्करणवत् सहस्रशीर्षादिवाक्याना पृथक्करणम्। अत उपसद्गतद्वादशत्वस्य ज्योतिष्टोम- इव सहस्रशीर्षनारायणत्वादेः दहरविद्यायामनन्वय एव। पद्मेत्यादेस्तु दहं विपाप्ममित्यादिना मेलनञ्चास्तु। अतो न विरोध इति सुकर एव समाधिः। तावान् क्लेशोऽप्यत्र न; सर्वविद्याकथनमध्ये दहरविद्याविषयस्यापि कथनसंभवेनाविरोधात्। एवञ्च सदात्मकत्वात्, 'तत् त्वमसी'त्युपसंहारवत् सर्वविद्योपास्यस्य नारायणत्वात् स एव सर्वात्मा दहरकुहरप्रतिष्ठितः सन् उपास्य इत्युपसंहार इति सुवचमिति। पद्मकोशेत्यादिमन्त्राणां दहं पुण्डरीकमित्यादिप्रागुक्तविवरणरूपत्वदर्शनात् दहरविद्योपसंहार इत्युक्तम्। नारायणानुवाकान्ते च, 'स ब्रह्मा स शिव'इत्यादिश्रवणात् सर्वविद्याविषयनिरूपणस्याऽऽन्ते प्रसरणात्, पद्मकोशेत्यादिवाक्यं दहरविद्यानिष्ठपुरुषकार्यस्वशरीरगतदहराकाशानुसंधानमात्रविषयकमित्यनङ्गीकृत्य, ब्रह्मशिवादिविषयकपरविद्यासु प्रागुक्तपरतत्त्वपरज्योतिरादिविषयोपासनवैलक्षण्येन ब्रह्माद्यन्तर्यामितया नारायण उपास्यः इति वक्ष्यमाणोपयोगितया, 'ब्रह्माद्यन्तर्यामित्वं द्विविध तदीयदहरहृदयपरिच्छिन्नपरमात्मस्वरूपतया तत्तत्तत हार्दावताररूपनिम्नमलनिग्रहविशिष्टतया च' इति तेनतान्तरविशिष्टोपासनसामान्यविषयकत्वमप्यस्य वाक्यस्य सुवचं चेत्, न तद् भाष्ये नाद्रियते। दहरविद्यामात्रविषयकत्वेपि प्रकरणस्य दुर्बलत्वान्न बाधकत्वमिति तु यथा सूत्रं भाषितम्। न हि प्रकरणविच्छेदः सूत्रोक्तः, किंतु तद्दौर्बल्यम्। तत् कस्मात्? दहरविद्ययाऽप्यत्रोक्तोऽर्थः सर्वं उपजीव्यो भवतीत्येव। वस्तुत. पद्मकोशेत्यादिक न दहरविद्यामात्रविषयम्; किंतु संभावितसर्वविद्याविषयकमेवेति ज्ञापयितुमेव. आन्तं सर्वविद्याविषयानुवृत्तिसद्भाव स्पष्टमेव वक्ष्यति अन्तर्बहिश्चेत्यादिना। अन्तरित्यारभ्यानुवाकोय तत्तद्विद्यावेद्यतत्तदन्तर्यामित्वप्रकारनिरूपक इति भाव। प्रथमार्थे द्वितीयेति निश्चीयते इति। न तु सहस्रशीर्षमित्यादेः कथञ्चित् उपजीव्यतीत्यत्रान्ययेन निर्वाहे यतितव्यम्। महावाक्यस्वारस्येन नारायणत्वविधानैर्मर्यादिति भावः। अनुवाकार्थवैशद्यादि परिष्कारे ॥४३॥

१०२ पूर्वविकल्पाधिकरणम् ३ ३ २० ॥

(पू) पूर्वविकल्प प्रकरणात् स्यात् क्रिया मानसवत् । ३ ३ । ४४ ॥

वाजसनेयके अग्निरहस्ये मनश्चिदादयोऽग्नय श्रूयन्ते, (१०५३) "मनश्चित ",

---

सहस्रशीर्षमित्यादेर्दहरविद्याशेषत्व न भवति, प्रबलप्रमाणेन प्रकरणबाध इत्युक्तम्। तथा प्रबलप्रमाणाभावात् मनश्चिदाद्यग्नीनामपि प्रकरणात् क्रतुशेषत्वं स्यादिति क्रमा सगति । इयमिह विषयशुद्धि.—आहवनीयाग्न्याधारत्वादग्निशब्देन व्यवह्रियमाण यथाशास्त्र कृताभिरिष्टकाभिश्चित स्थण्डिलविशेष क्रतुशेष उक्त । स इष्टकचित इत्युच्यते। इष्टकाभिश्चित इत्यर्थे, 'इष्टकेषीकामालाना चिततूलभारिषु' इत्यनुशासनबलात् चित्तोत्तरपदत्वेन इष्टकाशब्दे ह्रस्व । चित =चयनस्य स्थण्डिलस्थापनस्य कर्म स्थण्डिल । एतदग्निवत् मनश्चिदाद्यग्नयोऽपि अग्निरहस्ये उक्ता । मनश्चित् इत्यत्र चिञ्छब्द कर्मण्यग्न्याख्यायामिति सूत्रात् चयनकर्मत्वधक क्विबन्त । श्येनचित इत्यत्र श्येनाकारश्चित् इत्यमेदा रोपवत् अत्रापि मनोरूपश्चित् इत्यर्थ । अत्र, षट्त्रिंशतं सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीन् अर्कान् मनो मयान् मनश्चित ' इति श्रूयते। पुरुषायुषे षट्त्रिंशत्सहस्रदिनात्मके एकैकदिनान्तर्गतमनोव्यापारा यावन्त, तावन्त स्थण्डिलत्वेन भा व्यन्ते। [illegible] भावितमनोव्यापारसघात एव मनश्चित् । दिनसख्ययाऽग्निसख्या- ऽपि षट्त्रिंशत्सहस्रात्मिका भवतीति मनश्चित इति बहुवचनम्। तकारान्तोऽय शब्द, न तु इष्टक- चितशब्दवत् अकारान्त । अग्नीन् अर्कानित्यस्य स्थण्डिलात् अचनीयानित्यर्थ । एष्वग्निष्वेकैक- एवाग्निमिति च, तेषामेकैक एव तावान् यावानसौ पूर्व इति वाक्येन ज्ञापितम्। पूर्व इत्यस्य इष्टकचितो- ऽग्निय प्रागुक्त स इत्यर्थ । यथाऽयं मनश्चिदग्नि मनसा भावित, तथा वाक्चिदादयोऽप्यग्नयो भाव नीया उक्ता, "षट्त्रिंशत सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीन् अर्कान् वाङ्मयान् वाक्चित ।" "षट्त्रिंशत सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीन् अर्कान् प्राणमयान् प्राणचित", "षट् चक्षुर्मयाञ्चक्षुश्चित" षट् श्रोत्रमयान् श्रोत्रचित", "षट् कर्ममयान् कर्मचित', षट् अग्निमयान् अग्निचित" इति। कर्मशब्देन वागादिरिक्तकर्मेन्द्रियाणां कायस्य वा ग्रहणम्। अग्निरिह जाठर । आत्मन इति पद मनो- वागादिवाचि। मन आदेरेव दर्शनकर्तृत्वारोप । वाक्चिदादिपदार्थ मनश्चित्पद इव द्रष्टव्य । एवमग्नि ष्वेत भाव्यमानपुरुषायुषान्तर्गतैकदिनीयव्यापारसघातादे इष्टकचितस्य अग्नित्वम, "तेषामेकैक एव तावान्" इति वाक्येन पृथक्कृत्यमुक्तम्। उक्तमनोव्यापारादिनिर्मितात्प्रैव यथायथ क्रतुसबन्धाधान ग्रह स्तोत्र- शस्त्रादिसर्वाङ्गकल्पनाऽप्युपपादिता। एव, ' यत् किंचेमानि भूतानि मनसा सकल्पयन्ति तेषामेव सा कृति", "यत् किंचेमानि भूतानि वाचा वदन्ति, तेषामेव सा कृति" इति रीत्या प्रतिपर्यायं वाक्य- मस्ति। तदर्थश्च—मनोवागादिव्यापारसंघातत्वरूपसामान्यमपुरस्कारेण सर्वभूतपुरुषायुषान्तर्गतैकैकदिनीय- सर्वव्यापारग्रहणात् सर्वभूतव्यापारस्यापि मनश्चिदाद्यन्तर्भाव इति । अथ सर्वविषयम्नते वाक्यत्रयम्— 'ते हैते विद्याचित एव । तान् हैतान् एवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्ति अपि स्वपते । विद्यया हैवैते एवंविच्चिता भवन्ति" इति । एतदर्थ सिद्धान्तसूत्रे व्यक्तीभविष्यति ।

"वाक्चितः", "प्राणचितः", "चक्षुश्चितः", "श्रोत्रचितः", "कर्मचितः", "अग्निचितः" इति। तत्र संशयः—किमेते मनश्चिदादयः साम्पादिकत्वेन विद्यारूपा अग्नयः क्रियामयक्रत्वनुप्रवेशेन क्रियारूपाः, आहोस्वित् विद्यामयक्रत्वनुप्रवेशेन विद्यारूपा एव-इति विशये—क्रियारूपत्वं तावदाह—पूर्वविकल्पः इत्यादिना। चित्याग्नित्वेन संपादितानामेषां मनश्चिदादीनां क्रत्वनुप्रवेशसाकांक्षाणां स्वदेशे क्रतुविध्यभावात् पूर्वत्र, (अग्नि) "असद्वा इदमग्र आसीत्" इत्यादिनेष्टकचितस्याग्नेः प्रकृतत्वात् तस्य च क्रियामयक्रत्वव्यभिचारित्वेन तत्र क्रतुसंनिधानात् तत्प्रकरणगृहीताः मनश्चिदादयः तेनेष्टकचितेनाग्निना विकल्प्यमानाः क्रियारूपा एव स्युः। विद्यारूपाणामपि क्रियामयक्रत्वनुप्रवेशेन क्रियारूपत्वं मानसग्रहवदुपपद्यते। यथा द्वादशाहे अविवाक्ये दशमेऽहनि मानसग्रहस्य मनोनिष्पाद्यग्रहणाऽऽसादनस्तोत्रशस्त्रप्रत्याहरणभक्षणत्वेन विद्यारूपस्यापि क्रियामयक्रत्वङ्गतया क्रियारूपत्वम्—तथेहापि ॥ ४४ ॥

अत्रेष्टकचितस्थण्डिलस्थाने मनश्चिदादीनामुक्तत्वात् तस्येव सर्वस्यास्य क्रत्वङ्गत्वमेव ॥ कथं मानसभावनात्मकस्य बाह्यक्रियाङ्गत्वमिति चेत्—दृष्टमिदं कर्मकाण्डेऽपि मानसग्रहे इति पूर्वपक्षः।

मनश्चितः···**अग्निचित** इति। मनश्चिदाद्यग्निचिदन्तशब्दवाच्या इत्यर्थः, न त्वीदृशैकवाक्यगम्याः इत्यर्थः; एवमानुपूर्व्यभावात्। **सांपादिकत्वेन** संपत् आरोपः कल्पना, काल्पनिकत्वेन। अयं विद्यारूपत्वे हेतुः। क्रियामयक्रत्वनुप्रवेशिनो वा, विद्यामयक्रत्वनुप्रवेशिनो वेत्येव विशय, क्रियारूपा वा विद्यारूपा एव वेति निर्देशस्तु सौत्रक्रियाविद्यापदयोः तत्तदनुप्रवेशित्वनिमित्तः प्रयोग इति ज्ञापनाय। क्रतोरत्र विध्यभावात् कथं क्रतुप्रकरणमित्याशंकायाम्, इष्टकचिताग्निप्रकरणमेव क्रतुप्रकरणतुल्यं भवतीत्युपपादयति **चित्येति**। **चित्याग्नित्वेन संपादितानां** चयनकर्मीभूतस्थण्डिलत्वेनारोपितानाम्। **चित्ये**तिपदं ज्वलनरूपाग्निव्यावृत्तये। **क्रतुसंनिधानात्** क्रतोरुपस्थितत्वात् मनश्चिदादिगताकाङ्क्षावशेन क्रतोरप्याकाङ्क्षाकल्पनया प्रकरणसंपत्तिः। **अविवाक्ये**। मानसत्वात् विविधानि वाक्यानि न सन्तीति अविवाक्यत्वम्। **दशमे**। द्वादशाहे प्रायणीयं प्रथममहः, उदयनीयमन्तिमम्। ते विहाय यत् दशरात्रं सर्वसत्रप्रकृतिभूतम्, तत्र दशमे, एकादश इति यावत्। **मानसग्रहस्य**। 'अनया त्वा पृथिव्या पात्रेण समुद्र रसया प्रजापतये जुष्टं गृह्णामि' इति मन्त्रेण पृथिवीपात्रेण समुद्रसोमरसग्रहणमननविषयस्य ग्रहाख्यपात्रविशेषस्य। **स्तोत्रं** प्रगीतमन्त्रसाध्यगुणिनिष्ठगुणाभिधानम्, शस्त्रे अप्रगीतत्वं विशेषः। ऐन्द्रवायवादिग्रहान्तरेषु सर्वमिदमस्ति। अत्र तु सर्वं भावनामयम्। अनेन ग्रहेण कश्चिन्मानसो वा बाह्यो वा यागो नानुष्ठीयते। क्लृप्तसोमयागं प्रति मानसमिदमप्यङ्गमिति एतद्विधिवलादिष्यते। तथैवेहापीति न विद्यामयः क्रतुरनुष्ठेय इति पूर्वपक्षाशयः। सूत्रार्थस्तु—पूर्वेणेष्टकचिताग्निना मनश्चिदादीना विकल्पः। **प्रकरणात्** चित्याग्निप्रकरणात् तद्वदेव मनश्चिदादिरपि क्रिया=क्रियामयक्रत्वनुप्रवेशी, यथा मानसः क्रियारूपक्रत्वनुप्रवेशीति। क्रियाशब्दस्य मुख्यार्थे एव स्वीकृतेऽपि, 'मनश्चिदादीना पूर्वेण विकल्पः; प्रकरणात् क्रियैव शेषिभूता मानसस्येव' इति सूत्रार्थः सुवचः—

(पू) अतिदेशाच्च । ३ । ३ । ४५ ॥

इतश्चेष्टकचितेनाग्निना मनश्चिदादीनां विकल्पः क्रियारूपत्वं चावगम्यते, "तेषामेकैक एव तावान् यावानसौ पूर्वः" इति पूर्वस्येष्टकचितस्याग्नेर्वीर्यं मनश्चिदादिष्वतिदिश्यते । तेन तुल्यकार्यत्वात् विकल्पः । ततश्चेष्टकचितवत् तत्क्रतुनिर्वर्तनेन तदङ्गभूता मनश्चिदादयः क्रियामयक्रत्वनुप्रवेशेन क्रियारूपा एवेति ॥ ४५ ॥

एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

विद्यैव तु निर्धारणात् दर्शनाच्च । ३ । ३ । ४६ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति; यदुक्तम् मनश्चिदादयः [क्रियामयक्रत्वनुप्रवेशेन] क्रियारूपा एवेति—नैतदस्ति । विद्यारूपा एवैते । विद्यारूपक्रत्वन्वयिन इत्यर्थः । कुतः ? निर्धारणात् दर्शनाच्च । निर्धारणं तावत्— "ते हैते विद्याचित एव । विद्यया हैवैत एवंविदश्चिता भवन्ति" इति । वाङ्मनश्चक्षुरादिव्यापाराणामिष्टकादिवत् चयनानुपपत्तेर्मनसा संपादितानामित्येवं विद्यारूपत्वे सिद्धेऽपि, "विद्याचित एव", "विद्यया हैवैते" इति चावधारणं विद्यामयक्रत्वन्वयेन विद्यारूपत्वज्ञापनार्थमिति निश्चीयते । दृश्यते चात्रैवैषां शेषी विद्यारूपः क्रतुः, "ते मनसैवाधीयन्त मनसैवाचीयन्त, मनसैव ग्रहा अगृह्यन्त, मनसास्तुवन्त, मनसाशंसन्, यत् किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते, यत् किञ्च यज्ञियं कर्म, मनसैव तेषु मनोमयेषु मनश्चित्सु मनोमयम्-

---

भाष्याध्याहाराश्रयणा क्लेशीयसीति क्रियाशब्दस्य क्रियानुप्रवेशीत्यर्थाङ्गीकरणम् । तथा सूत्रे प्रयोगश्च क्रियाशब्दानुरोधात् । तदिदमुत्तरसूत्रे विशदयिष्यामः ।

नन्विष्टकचितस्यैवैषामग्न्यापारस्यायोगात् कथं विकल्पाश्रयणम् । अत इष्टकचिताग्निर्नित्यः, तस्यैवमेव भावनापि कार्येति स्यादित्यत्र समाधानं चिकीर्षुः, तेनैव क्रियानुप्रवेशोऽप्यवगम्यत इति युक्त्यन्तरमाह अतिदेशाच्चेति । यावान् स्वकार्यकरः । 'नास्ति वचनस्यातिभारः' इति न्यायात् तदुक्तं स्वीकार्यमिति भावः ।

ननु विद्याचित इत्यस्य ज्ञानरूपाश्रय इत्यर्थः । विद्यया चिता इत्यस्य ज्ञानसाध्या अग्नय इत्यर्थः । तावता विद्यामयप्रधानक्रत्वङ्गत्वं कथमित्यत्र विवृणोति वागिति । अयं भावः—मनश्चिदादिपदस्य विद्याचित्पदेऽपि क्रियारूपाग्निरित्येवार्थो भवति । पूर्वं मनःप्रभृतिसंबन्धिव्यापारसंघातस्याग्नित्वमुक्त्वा इह ज्ञानस्य व्यापारत्वं कथ्यमानं न घटते । अतो विद्याविषयव्यापारसंघाते विद्यापदस्य लक्षणा भावा स्यात् । तस्य चानुक्तिसिद्धत्वादेतत्कथनं तदुपरि एवकारघटनञ्च व्यर्थम् । अतो विद्यापदस्य विद्यानुप्रवेशिव्यापारे लक्षणा स्वीक्रियते । एवञ्च क्रियानुप्रवेशव्यावृत्तिः । तदनुरोधाच्च विद्ययेति तृतीयान्तेनापि विद्यामयक्रतुरेवोच्यते, विद्यया विद्यारूपप्रयोजनेनेति । एवं श्रुतौ विद्यापदं विद्यानुप्रवेशिपरमस्तीति ज्ञापनार्थमेव सूत्रे विद्येत्येवोक्तम् । एतदानुगुण्याय क्रियेति पदं भाष्ये । इदमभिप्रेत्यैव भाष्येऽध्याहारं विहायात्र क्रियारूपत्वविद्यारूपत्वोक्तिः । दर्शनाच्चेत्येतद् व्याचष्टे दृश्यते चेति । यज्ञे कर्मेति अत्र सर्वमुक्तम्, यज्ञियं कर्मेति च तदङ्गपदार्थान्तर्गतं प्रधानम् । तस्य मानसकर्मत्वं सिद्धवदनूद्यत इति ।

क्रियत" इति। इष्टकचितेष्वग्निषु यत् क्रियामयं यज्ञीयं कर्म क्रियते ; तत् मनोनिर्वर्त्येषु मनश्चिदाद्यग्निषु मनोमयमेवाक्रियतेति वचनात् क्रतुरपि विद्यामयोऽत्र प्रतीयते ॥ ४६ ॥

नन्वत्र विधिपदाश्रवणात् फलसंबन्धाप्रतीतेश्चेष्टकचिताग्न्युपस्थापितक्रियामयक्रतुप्रकरणात् विद्यामयक्रत्वन्वयेन विद्यारूपतैषां बाध्यते। नेत्याह—

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः । ३ । ३ । ४७ ॥

श्रुतिलिङ्गवाक्यानां प्रकरणात् बलीयस्त्वेन श्रुत्याद्यवगतः क्रतुः, एषां तदन्वयश्च दुर्बलेन प्रकरणेन बाधितुं न शक्यते। श्रुतिस्तावत्, "ते हैते विद्याचित एव" इति। तां विवृणोति, "विद्यया हैवैत एवंविदश्चिता भवन्ति" इति। विद्यया क्रतुना संबद्धाः मनश्चिदादयः चिता भवन्तीत्यर्थः। "तान् हैतान् एवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्ति, अपि स्वपते" इति लिङ्गम्। वाक्यं च, "एवंविदे चिन्वन्ति" इति। समभिव्याहारो वाक्यम्। एवंविदे विद्यामयक्रतुमते सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्तीत्यर्थः। सर्वभूतकर्तृकं सर्वकालव्यापि चयनं मनसा संपादितं परिमितकर्तृकालक्रियामयेष्टकचितकार्यद्वारेण क्रत्वनुप्रवेशसंभवमलभमानं विद्यामयक्रत्वनुप्रवेशे लिङ्गं भवति ॥ ४७ ॥

यच्चेदमुक्तं—विधिप्रत्ययाश्रवणात् फलसंबन्धाप्रतीतेश्च क्रियामयात् क्रतोरन्योऽत्र

विद्यामयक्रत्वन्वयेनेति तदन्वयाधीनेत्यर्थक विद्यारूपतेत्येतद्विशेषणम्। न शक्यत इति। विद्यान्वयो हि श्रुत्यादिगम्यः। तत्त्रयमपि प्रकरणाद् बलीयः। बलीयसा विद्यान्वये सिद्धे प्रकरणं क्रियान्वयकल्पनासमर्थं क्षीणमिति तस्य बाधकत्वमसत्तिकयैव नेति सूत्रार्थः। श्रुतिरिति। विद्याचित इत्येकपदश्रुतिः। यद्यपि तत्र विद्यापदस्य विद्यानुप्रवेशिव्यापार इति लक्ष्यार्थवर्णनमिष्टम्, अथापि विद्यापदशक्यार्थः 'यज्ञियं कर्म, मनसैव' इति प्रागुक्तो विद्यामयक्रतुरेव। तस्य चित्पदार्थस्य च सम्बन्धप्रतीतेः सोऽङ्गाङ्गिभाव एवेति निष्कर्षपूर्वमेव विद्याशब्दस्य विद्यानुप्रवेशीत्यर्थाश्रयणमिति भावः। विद्ययेति पदे इत्थम्भूतलक्षणे तृतीयामभिप्रेत्याह संबद्धा इति। अत्र वाक्ये श्रुत्यभावेऽपि न क्षतिः ; पूर्वव्याख्यानरूपत्वात्। अनेन पूर्ववाक्ये विद्यापदं विद्यासंबद्धेत्यर्थकमिति ज्ञापितं भवति। अथवा विद्ययेति प्रयोजने तृतीया। सूत्रे आदिपदेन लिङ्गवाक्ये भाव्ये। लिङ्गमुदाहरति तानिति। लिङ्गमुपपादयिष्यन् लिङ्गार्थगृहीतश्रुतिवाक्यमध्य एव वाक्यप्रमाणस्यापि सत्त्वात् ततः प्रागेव वाक्यञ्च दर्शयति वाक्यञ्चेति। अपि स्वपते। उपासकस्वापकालेऽपि सर्वाणि भूतानि तदर्थमेव चयनोपयोगिव्यापारान् कुर्वन्तीत्यर्थः। तत्तद्भूतपुरुषायुषान्तर्गततत्तद्दिनीयव्यापाराणां सर्वेषामुपासकस्य स्वापजागरसर्वकालभवानामपि उपासकेनाग्नित्वेन भावनात् अपि स्वपत इत्युक्तम्। ईदृशापरिमितव्यापारभावितस्याग्नेरीदृशव्यापारभावितक्रतुशेषतार्हत्वरूपं सामर्थ्यमिह लिङ्गमित्युपपादयिष्यति। एवंविदे चिन्वन्तीति पुरुषविशेषणतयैव विद्याग्रहणात् विद्यायाः चयनस्य च योऽङ्गाङ्गिभावः, तद्वाचकशब्दं विना वस्तुतोऽङ्गाङ्गिभूततदुभयमात्रवचनमिहेति इदं वाक्यप्रमाणं भवति ॥

विद्यामयः क्रतुर्न संभवति—इति, तत्राह—

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत् दृष्टश्च तदुक्तम् । ३ । ३ । ४८ ॥

इष्टकाचितान्वयिनः क्रियामयात् क्रतोर्विद्यामयोऽयं क्रतुः पृथक्त्वेन अनुबन्धादिभ्यः पृथक्त्वहेतुभ्योऽवगम्यते । अनुबन्धा यज्ञानुबन्धिनो ग्रहस्तोत्रशस्त्रादयः, "मनसैषु ग्रहा अगृह्यन्त, मनसाऽस्तुवन्त, मनसाऽशंसन्" इत्यादिना प्रतिपादिताः । आदिशब्देन श्रुत्यादयः पूर्वोक्ता गृह्यन्ते । श्रुत्यादिभिः सानुबन्धैर्विद्यामयः क्रतुः पृथगवगम्यत इत्यर्थः । प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत्—यथा प्रज्ञान्तरं दहरविद्यादि क्रियामयात् क्रतोः पृथग्भूतं श्रुत्यादिभिरवगम्यते, एवमयमपि । एवं चानुबन्धादिभिः पृथग्भूते विद्यामये यज्ञेऽवगते सति,

---

विध्यभावेऽपि विधिर्ग्राह्य इत्युपपादनार्थमनुबन्धसूत्रम् । विधेः फलान्वयपूर्वकत्वात् विधिप्रतिपाद्यफलश्रुत्यैव फलेऽपि तात्पर्यमिति तदनुगुणप्रकारवति यज्ञेति । पूर्वं दर्शनादित्यत्र, 'यत् किञ्च यज्ञियं कर्म' इति वाक्यशकलं विवक्षितम् । अत्रानुबन्धपदेन, 'ते मनसैवाऽऽधीयन्त' इत्यारभ्य, 'यत् किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते' इत्युक्तं सर्वं विवक्ष्यते । ननु ग्रहस्तोत्रशस्त्रादित्वेन कतिपयपुरुषायुषान्तर्गतव्यापाराणां भावने यदि विद्यामयः क्रतुरपि कल्प्यः, तर्हि मानसग्रहे द्वादशाहीयेऽपि विद्यामयः सोमयागः कल्प्यताम् । राजन्यादेः दध्युन्मूहस्य विहितभक्षाभिनीरसरूपफलचमसभक्षणान्यथानुपपत्त्या तस्य द्रव्यस्य सोमयागान्वयवत् यागान्वय एव युज्यते चेति चेत्—न—भक्षणस्योपयुक्तद्रव्यसंस्कारकत्वात् फलचमसस्य पूर्वमुपयोगाभावे तदभावात् ज्योतिष्टोमे सोमयागे फलचमसस्य द्रव्यतयाऽन्वय इह । ग्रहाणां यागापेक्षावत् मानसग्रहस्यापि तदपेक्षा स्याच्चेत्, यागः कल्प्येत । न हि भावनामात्रेण वस्तुगत्या ग्रहः कश्चित् सिद्धोऽस्ति, येन तस्योपयोगापेक्षा स्यात् । अतो न तत्र यागकल्पना, किंतु दशरात्रान्तर्गते दशमस्याह्नः प्रकरणे मानसग्रहविधानं तदङ्गत्वमेव । एवंतर्हि इहापि ग्रहस्तोत्रशस्त्राद्यनुबन्धस्य ज्ञानमयतया वास्तवत्वाभावात् तदीयाकाङ्क्षावशात् क्रतुकल्पनस्य दुर्वचत्वात् ज्योतिष्टोमयागाङ्गत्वमेव स्यादिति चेत्—नात्रानुबन्धस्य यागकल्पकत्वमुच्यते, किंतु यथा अनुबन्धविषये विधायकवाक्याभावेऽपि ग्रहस्तोत्रादिकं तत्रैव कल्पितं सत् विधेयमितीष्यते, तथैव विद्यारूपविधेयविषयेऽपि विधेयत्वमिति । ननु स्यादेवम् यदि विद्यासमर्पकं पदं लभ्येतेत्यत्र पूर्वोक्तश्रुतिलिङ्गवाक्यानां तत्समर्पकत्वात् समस्ये विद्याविधिरिति गमयितुमादिपदं सूत्रे ।

प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववदिति । 'औपनिषदानि उपासनानि न पृथक् सन्ति, क्रियाशेषभूतकर्तृज्ञानरूपविद्यापरमेव वेदान्तजातम्' इति शङ्का पुरुषार्थाधिकरणे परिहरिष्यते । तथैवेह विद्यामयक्रत्वभावशङ्काऽपि परिहार्येति तच्छेषत्वमेवालोकानां सर्वेषाम् । हठवादे तु औपनिषदोपासनापलापोऽपि स्यादिति भावः । प्रज्ञान्तराणि क्रियामयक्रतुभिन्नानि दहराद्युपासनानि । तेषां पृथक्त्वं क्रियामयक्रत्वपेक्षया । अनुबन्धानां ज्ञानरूपाणां विद्यामयस्य क्रतोः शेषभूतानां विध्यभावेऽनुष्ठानासंभवात् यद् विधिकल्पनम्, स प्रकारः कर्मकाण्डेऽपि बहुविषये दृष्ट इत्युच्यते दृष्टश्चेति सूत्रखण्डेन । तदर्थकं जैमिनिसूत्राणि बहूनि सन्ति, यत्रैकमुपरि, विधिर्वा धारणवदित्यत्र ज्ञापयिष्यते । तदुक्तमिति इह किंचिद्विवक्षितमुदाहरति,

विधिः परिकल्प्यते । इत्थमनुवादसरूपेषु कल्प्यमानो विधिः । तदुक्तम्—(पू. मी. ३-५-२१) "वचनानि त्वपूर्वत्वात्" इति ।

फलं च, "तेषामेकैक एव तावान्, यावानसौ पूर्वः" इत्यतिदेशात् स्वक्रतुद्वारेणेष्टकचितस्याग्नेर्यत् फलम्, तदेव मनश्चिदादीनामपि स्वक्रतुद्वारेण फलमित्यवगम्यते ॥-४८ ॥

यत् पुनः अतिदेशेन तुल्यकार्यत्वावगमात् क्रियामयक्रत्वनुप्रवेशोऽवगम्यत इत्युक्तम्, तत्राह—

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः । ३ । ३ । ४९ ॥

नावश्यमतिदेशादवान्तरव्यापारस्यापि तुल्यतया भवितव्यम्; येन क्रियामयक्रत्वनुप्रवेश एषां स्यात्; यस्मात् कस्माच्चित् सामान्यमात्रादतिदेशोपलब्धेः । उपलभ्यते हि, (अमि.-

"वचनानि त्वपूर्वत्वात्" इति । शेषभक्षणाधिकरणे—(मी. ३-२-६) 'सोमेऽवचनाद् भक्षो न विद्यते' इति पूर्वपक्षे, 'प्रैतु होतुश्चमसः, प्रोद्गातृणाम्' इत्येवं होतृचमसोद्गातृचमसादिसमाख्यादर्शनात् चमसपदस्य च भक्षणपात्रवाचित्वात् होत्रादिभक्षो वेद्यते; सोमचमस इति लौकिकसमाख्यया च । 'वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः' 'सदसि भक्षयन्ति' इत्यादिवाक्यान्यपि सन्ति । तेषां विधायकत्वरूपवचनत्वाभावेऽपि तथात्वमेषितव्यम्; अन्यथा प्राप्त्यभावादित्युक्तम्, 'वचनानि त्वपूर्वत्वात्' इति । अस्यैवात्र प्रदर्शनम् अनेकविधिवाक्यानि अत्रापीत्याशयेन । अनुबन्धरूपज्ञानानां विधयोऽनेके । तथा विद्यामयक्रतुरपि नैकः; मनोवाक्प्राणचक्षुःश्रोत्रकर्माग्निभेदेन व्यापारभेदात् तत्तद्व्यापारेषु केषुचिद् क्रतुत्वभावनानां पृथक्त्वात् । ननु विद्यामयक्रतुकल्पनं तदा स्यात्, यदि पृथक् फलं श्रूयेत । न हि दहरविद्यादिरूपप्रज्ञान्तराणामिवात्र फलं श्रूयते । न च क्रियामयक्रतुफलमेवैतत्फलमिति अस्माभिर्विना वचनं स्वीकर्तुं साम्प्रतम्-इति शङ्कां परिहरति फलञ्चेति । अनुबन्धादिभ्य इति सौत्रेणाऽऽदिपदेन श्रुत्यादीनामिव, 'तेषामेकैक एव' इति प्रकृतवाक्यस्यापि ग्रहणात् ततः फलसिद्ध्या विधिसिद्धिरित्युक्तं भवति । इदं वाक्यमिष्टकचितेन सह मनश्चिदादेर्विकल्पेनाङ्गत्वबोधकमिति पूर्वपक्ष्युक्तम् । श्रुत्यादिना प्रकरणबाधात् विकल्पस्याष्टदोषदुष्टत्वादिष्टकचितकार्यकरत्वस्य मनश्चिदादिष्वदर्शनाच्च तमर्थं सिद्धान्ती त्यजन् एवमर्थमाह—इष्टकचितः क्रतुद्वारा यथा फलहेतुः, मनश्चिदादिरपि स्वक्रतुद्वारा तत्तत्फलहेतुरिति । अत्र वाक्ये एकैक इत्यस्य मनश्चिदादिष्वेकैक इति नार्थः; 'षट्त्रिंशत् सहस्राण्यग्नयोऽर्काः तेषामेकैक एव' इति हि वाक्यक्रमः । अतो मनश्चित्सु षट्त्रिंशत्सहस्रसंख्याकेषु एकैकोऽपि मनश्चित् इष्टकचित्तुल्य इति । एवमस्य वाक्यस्य प्राणचिदादिष्वपि प्रत्येकं पाठदर्शनात् तत्तच्चित्सु तावत्संख्येषु एकैकोऽपीष्टकचितुल्य इत्युच्यते । तौल्यञ्च फलप्रयोजकत्वांशे इत्युक्तं भवति । तदेव 'फलमिती'ति । तत्फलाभिन्नत्वेनेत्यर्थः ॥

ननु तेषामेकैक एवेति वाक्यं विद्यामयक्रतुविधिप्रतिबन्धकम्, यावानित्यस्य फलप्रयोजकत्वरूपव्यवहितसादृश्यपरत्वापेक्षया इष्टकचितवत् क्रियाक्रत्वनुप्रविष्टत्वरूपसादृश्यस्यैव बुद्धिस्थत्वादिति शङ्कापरिहारकं सूत्रमवतारयति यत् पुनरिति । सामान्यादपि असाधारणधर्मं विना साधारणधर्मरूपसादृश्या-

१० ५ २) "स एष एव मृत्यु, य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुष" इत्यादिषु सहर्तृत्वादिसा मान्यमात्रादतिदेशः ; न हि तत्र मण्डलपुरुषस्य मृत्युवत् लोकापत्ति तद्देशप्राप्तिरपि भवति, एवमिहापि मनश्चिदादीनामिष्टकचिताग्निवद्भावातिदेशमात्रेण, इष्टकचिताग्निदेशरूपक्रियामय-क्रत्वनुप्रवेशेनापि न भवितव्यम्। अत इष्टकचिताग्नेः स्वक्रतुद्वारेण यत् फलम्, तदेव मनश्चि दादीनामपि विद्यामयक्रतुद्वारेण फलमिति अतिदेशादवगम्यते ॥

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः । ३ । ३ । ५० ॥

परेण च ब्राह्मणेनास्यापि मनश्चिदाद्यभिधायिनः शब्दस्य ताद्विध्यं तद्विधत्वम्—विद्यामयप्रतिपादित्वमवगम्यते, परेण हि ब्राह्मणेन, (अग्नि १० ५ ४) "अयं वाव लोक एषोऽग्निश्चित । तस्याऽऽप एव परिश्रित" इत्यादिना, "स यो हैतदेवं वेद लोकंपृणाम्, एनं भूतमेतत् सर्वमभिसंपद्यते" इति पृथक्फला विद्यैव विधीयते, तथा (अग्नि १० ५ ६) वैश्वानरविद्यादौ च विद्यैव विधीयते। अतोऽग्निरहस्यस्य क्रियैकविषयत्वं नास्ति। एवं तर्हि विद्यामयाः मनश्चिदादयो बृहदारण्यकेऽनुबद्धव्याः किमर्थमिहानुबध्यन्ते ? तत्रोच्यते भूयस्त्वात्त्वनुबन्ध इति। मनश्चिदादिषु संपादनीयानामग्न्यङ्गानां भूयस्त्वात् तत्सन्निधाविहानुबन्धः कृतः ॥५०॥

इति पूर्वविकल्पाधिकरणम् ॥

१०२ शरीरेभावाधिकरणम् ३ ३ २१ ॥

(पू) एक आत्मनः शरीरे भावात्। ३ । ३ । ५१ ॥

दपि। असाधारणसादृश्यग्रहणमतः प्रतिबद्धमपि, इष्टकचितवत् मनश्चिदादेः क्रतूपकारकत्वायोगात्। 'स एष' इति वाक्यमत्र माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणदशमकाण्डस्य पूर्वभागे उपक्रमे उपसंहारे नास्ति। मण्डलपुरुषेऽग्नित्वभावना प्रागुक्ता, मृत्युसादृश्यमत्रोच्यते। अमृतत्वप्राप्तिरूपफलमन्ते ॥ ४९ ॥

पूर्वोत्तरभागानुसारेण च मनश्चिदाद्यग्निप्रतिपादकभागस्य विद्यामयपरत्वमित्याहाऽऽनन्तरसूत्रेण। परेण चेति चकारेण पूर्वभागग्रहणम्। तत्रामृतत्वादिप्राप्त्यर्थानेकसंख्योपासनानामुक्तेः। स च भागः पूर्वमुपगृहीत एवेति चकारेण समुच्चयोक्तिः। अग्निर्हि इष्टकाकृतः स्थण्डिलविशेषः। तत्र स्त्रिग्धास्विष्टकासु लोकम्पृणेति शब्दः छिद्रम्पृणास्वन्यत्र यजनभूप्रदेशपूरकेष्टकाविशेषपरः। तद्विषयोपासनविशेषाश्च भूम्यन्तरिक्षाग्निभावनानिर्दिष्टास्तत्रोक्ताः। तस्याप एव परिश्रित इत्यत्र तत्परिषेचनजलेषु परिश्रिच्छब्दवाच्येषु समुद्रदृष्टिः कार्येत्यर्थः। फलमपि पृथगुक्तम्—'एनं भूतमेतत् सर्वमभिसंपद्यते' इति उपासकं प्रति सर्वस्य प्राणिनः शेषत्वरूपम्। तदुपरितनभागेषु वैश्वानरविद्यादयश्च पूर्वोक्तविद्यामयक्रतुवत् स्वतन्त्रा एवोक्ताः ॥ ५० ॥

पूर्वाधिकरणे विद्यामयक्रतुविषयकत्वेन परविद्याविषयकत्वाभावात् प्रासङ्गिकम्। प्रपूर्वाधिकरणे सर्वपरविद्योपास्यो नारायण इत्युक्तम्—तदुपासकस्यापि सर्वपरविद्योपास्यत्वात् तत्स्वरूपं कीदृशमनुसन्धेयमिति विशोधनमिहेत्यवसरसङ्गतिः। यद्वा संनिहित क्रियामयक्रतुमपेक्ष्य विद्यामयक्रत्वन्वयो मनश्चि

सर्वासु परविद्यासु उपास्य-उपासक-स्वरूपवत् उपासकस्वरूपस्यापि ज्ञातव्यत्वमुक्तम्, (शारी. १-४-६) "त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च" इति; वक्ष्यति चास्य प्रत्यगात्मनःपरमात्मात्मकत्वेनानुसन्धानम्, (शारी. ४-१-३) "आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च" इति। किमयं प्रत्यगात्मा ज्ञाता कर्ता भोक्ता इहामुत्रसञ्चारक्षमोऽनुसन्धेयः, उत प्रजापतिवाक्योदितापहतपाप्मत्वादिस्वरूपः? । किं युक्तम्? ज्ञातृत्वाद्याकारमात्र इत्येके मन्यन्ते; कुतः? अस्योपासकस्याऽऽत्मनः शरीरे भावात्; आत्मनः शरीरे वर्तमानस्य तादृशमेव रूपम्। तावतैवानुसन्धानेन तत्फलसिद्ध्युपपत्तेश्च; न हि कर्मस्वधिकृतानां स्वर्गादिफलार्थिनां ज्ञातृत्वाद्यतिरेकेण, फलानुभवदशायां यादृशं रूपम्-तादृशं रूपं साधनानुष्ठानदशायामनुसंधातव्यम्; तावतैव साधनानुष्ठानतत्फलयोः सिद्धेरतिरिक्तानुसंधाने प्रयोजनाभावात्; तदविशे-

---

षादेरुक्तः पूर्वाधिकरणे। तत्रोपस्थितक्रतुसंबन्धे बाधकवत् अत्र जीवस्य उपस्थितसंनिहितधर्मसंबन्धेऽनुसंधेये बाधकाभावादौपाधिककर्तृत्वाद्यन्वयो नोपेक्ष्य इति शंकया स्यादनन्तरसंगतिः। ननु परविद्यासु जीवस्योपासकस्योपास्यत्वे किल तद्विशेषविचारः, तदेव नेति शङ्कायाम्—किं 'सर्वधर्मांश्च संत्यज्य सर्वकामांश्च साक्षरान्' इत्यैश्वर्यकैवल्योभयविरक्तस्य मुमुक्षोर्विषयान्तरवत् जीवस्वरूप त्याज्यतयाऽननुसंधेयमित्याशयः, किं वा तस्योपास्यत्व नेति इति विकल्पमभिप्रेत्य आद्ये आह उपास्येति, अन्त्ये आह वक्ष्यति चेति। सर्वासु परविद्यास्वित्यस्य वाक्यद्वयेऽप्यन्वयः। पञ्चाग्निविद्यायां तु सुतरामित्यभिप्रेतम्। किमयमिति। ननु अहंब्रह्मास्मीति अहंत्वमात्रमनुसंधेयं प्रतीयते, न पुनर्विचमानोऽप्यन्य आकारः। एवं सति कुतस्त्यो विचारः इति चेत्—उच्यते। देहादावप्यहंभावरूपितस्योपासकस्याहंत्वरूपप्रत्यकृत्वानुसंधानमात्रेण न देहविवेकस्थैर्यम्। अतो देहे वर्तमानस्य देहात्मभ्रान्तिनिवृत्त्यर्थापेक्षितदेहातिरेकसाधकज्ञातृत्वादि-तदर्थकर्मपारवश्यादिर्धर्मः उपादेयः। ज्ञानत्वानन्दत्वे तु परमात्मसाधारणे। अतः पूर्वम् ज्ञोऽतएव, कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादिति ज्ञातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वाना तदन्तरप्रतिपत्त्याद्यधिकरणेषु इहामुत्र संचारक्षमत्वस्य च साधितत्वात् तद्रूपेणानुसंधान युक्तमिति। एके पूर्वपक्षिणः। ननु प्रत्यधिकरणमेवम् एके इति प्रयोक्तु शक्यम्—पूर्वपक्षिसत्त्वादिति चेत्—न। तत्र पूर्वपक्षिणः कस्यचित् स्वपक्षमेव सिद्धान्तं मन्वानस्याभावेऽपि विचारावसरप्राप्तशंकामात्रेण पूर्वपक्षित्वम्। इह तु इममेव सिद्धान्तमादृत्यानुष्ठानप्रवृत्ताः सन्तीत्याशयेनैवमुक्तिः। अतः सत्यकामत्वसत्यसंकल्पत्वाद्यनभ्युपगन्तृतार्किकादय ईदृगात्मानुसंधानत एव मोक्षं साधयन्तः इम एके। तथा च पूर्वपक्षे तेषामपि फलसिद्धिः प्रयोजनम्। यद्वा एके इति पञ्चाग्निविद्याध्यायिविवक्षा। तदध्यायिनः इहामुत्रसंचारक्षमत्वादिकमेव तत्र वदन्तीति तथैव जीव उपास्य इत्याशयः। न हि कर्मस्विति। लौकिककर्मस्वधिकृतानामेकस्मिन् ज्ञातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वज्ञानमात्र पर्याप्तम्। स्वर्गाद्यर्थिना देहातिरिक्तत्वं नानादेशदेहसंबन्धक्षमत्वञ्च वेद्यम्। इन्द्रादिपदलिप्सुभिरिन्द्रत्वाद्याकारः स्वस्य न ह्यनुसंधेय इत्यर्थः। अननुसंधानेऽपि तल्लाभवत् अपहतपाप्मत्वादेरपि लाभो भवतु। एवं भविष्यत्त्वमेव प्रजापतिवाक्ये विवक्षितम्, नानुसंधेयत्वमपि। अत एव, 'योऽहमस्मि स सन्

पादिहापि तथैव ॥ ननु चात्र, (छा ३ १४ १) "यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति, तथेतः प्रेत्य भवति" इति विशेषवचनादपहतपाप्मत्वाद्याकार एवानुसंधातव्य इत्यवगम्यते । नैवम्, (माध्य अधि १० १ २) "तं यथायथोपासते" इत्युपास्यविषयत्वात् तस्य ।

यते इति भविष्यदाकारानुसंधानस्यानावश्यकत्वं प्रतीयते इति ॥ अनुपस्थितासंनिहितापहतपाप्मत्वादिधर्मान्वयसाधकमत्राप्यस्तीति शंकते ननु चेति । यथाक्रतु तत्प्रकारत्वविषयकोपासनवान् तथा तद्रूपविशिष्ट । तथाभवतीति जीवगतप्रकारोक्त्या यथाक्रतुरित्यत्र जीवप्रकार एव ग्राह्य इति शंकितुराशय । यद्वा सिद्धान्त्यभिमतस्य निरसनायोद्भावनमेवम् । परिहरति नैवमिति । तं यथायथोपासते तदेव भवतीति शतपथब्राह्मणे अग्निरहस्ये । पूर्वं दक्षिणाक्षिस्थं पुरुषं प्रस्तुत्य, तस्मिन् अनयनस्थत्वस्याऽप्यविशेषं परिशील्य, अभ्युपगम्य तं यजुस्सामादिशब्दवत्त्वेनोपासते, तत् तत्तदाकारस्य तस्य परमात्मन उपासके मति आविर्भावो भवतीति तत्रोच्यते । उपासत इति बहुवचनात्, तमिति, तदेव भवतीति चैकवचनात्तत्ता न जीवविषयत्वसंभव इति च परमात्मपरतैव । तद्रूपविशिष्टं परमात्मानमुपासते, स तेभ्यस्तद्रूपविशिष्ट एवाविर्भवतीति तद्वाक्यार्थ । अतो जीवोपासनस्य तत्रानुक्ते तद्रीत्येहापि, यथाक्रतुरस्मिन्निति वाक्ये परमात्मैव विवक्षणीय । न च—तर्हि पुरुष तथा भवतीति जीवात्मन तथाभाववचनम्, जीवपरत्वेनैवात्र घटते । अत इदं वाक्यं जीवविषयमेवेति—वाच्यम्, उपरि, "मनोमयः प्राणशरीरो भारूप" इत्यादिना तत्तदाकारविशिष्टपरमात्मोपासनस्य, एतमित प्रेत्याभिसंभवितास्मीति तथाविधतत्प्राप्त्यनुसंधानस्य चैव कथ्यमानतया यथाक्रतुवाक्यस्य च तदर्थमेव प्रवृत्ततया जीवविषयकत्वाभावात् । तर्हि प्रेत्य भवतीति प्राप्यसमानकर्तृकं तथाभवनं कथमुच्यत इति चेत्—शतपथे तत्र, "तस्मादेतमेवंविद्वांसं रक्षोपासीत । सर्वं हैतद्भवति । सर्वं हैनमेतद्भूत्वाऽवति" इति उपासितप्रकारैर्विशिष्ट सन् परमात्मा रक्षतीति जीवपरमेश्वरयो कथनात्, एतमित प्रेत्याभिसंभवितास्मीति वक्ष्यमाणमनुसृत्य च भवतीत्यस्य सोऽस्यगम्यधात्वर्थपरत्वं मन्तव्यम् उपसर्गस्य द्योतकत्वात् । अत तथाभवति तथाविधमभिसंभवति अनुभवतीत्यर्थ । अत एव सिद्धान्ते भाष्यम्, "यथोपासनमेव हि प्राप्ति श्रूयते" इति । अथवा यादृशमाप्तिमत्त्वप्रकारकोपासनवान्, तादृशप्राप्तिमान् भवतीत्यर्थ । सर्वथा वाक्यमिदं परविषयम्, न तु जीवविषयकमिति पूर्वपक्षी । आत्मन शरीरे वर्तमानत्वात् एतत्कालिकाकारमेवानुसंधेयमेके (पञ्चाग्निविद्याविद) अभिमन्यन्तीति सूत्रार्थ ।

जुगुप्सोत्पादनाय पञ्चाग्निविद्याया गमनागमनादिवर्णनेऽपि न, तेनैवाकारेणानुसंधेय आत्मेति तत्र विधानम् । "तद्य इत्थं विदु" इत्यत्र तत्पदेन प्रजापतिवाक्योक्तापहतपाप्मत्वादिविशिष्टस्यैव विवक्षा । इत्थमित्यस्य च पञ्चाग्न्यनुगमनया प्रकृतिलक्षणमित्यर्थ । तत्क्रतुन्यायो न परमात्ममात्रविषय, किंतु जीवविषयोऽपि । यथाक्रतुरित्यत्र हि उपास्यसर्वविषयकत्वं स्वरससिद्धम्, तथा भवतीति वचनाच्चोपासितस्य प्राप्तिकालेऽस्तीति सिद्धम् । तत्रोपास्याकारादन्य आकारो न प्राप्य इति वा उपासित आकार प्राप्यत एवेति वाऽस्य इति विमर्शे, कर्मगुणविनिर्मुक्तानुसंधानेन एव उपासितानुपासितसर्वगुणविशिष्ट

एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्न तूपलब्धिवत् । ३ । ३ । ५२ ॥

न त्वेतदस्ति—यत् ज्ञातृत्वाद्याकार एवानुसंधेय इति । अस्याऽऽत्मनः संसारदशायाः मोक्षदशायां यो व्यतिरेकः, सोऽपहतपाप्मत्वादिकोऽनुसंधेयः; अस्य मोक्षदशायां यादृशं रूपम्, तादृगूप एवोपासनवेलायामात्माऽनुसंधेय इत्यर्थः । कुतः ? तद्भावभावित्वात् तद्रूपापत्तेः । "यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति, तथेतः प्रेत्य भवति", (मुद्गलोप. ३) "तं यथायथोपासते, तथै (दे ?) व भवति" इति यथोपासनमेव हि प्राप्तिः श्रूयते । न च परस्वरूपमात्रविषयमेवेदमिति वक्तुं शक्यते; प्रत्यगात्मनोऽप्युपास्यभूतपरब्रह्मशरीरतया

तत्प्राप्तेर्निर्विवादतयाऽन्ययोगव्यवच्छेदरूपप्रथमार्थायोगात् अयोगव्यवच्छेद एव स्वीकार्यः । एवञ्च तं यथायथोपासते इत्यनेन—परमात्मानं मनोमयत्वादिकल्याणगुणवत्त्वेन, अनुभूयमानसांसारिककर्तृत्वभोक्तृत्वतदौपयिककर्मपरवशत्वादिविशिष्टजीवशरीरकत्वरूपप्रकारवत्तया चोपासते चेत्-स तेभ्यः तत्तत्प्रकारवान् भवत्येवेत्युक्तौ सांसारिकाकारोऽपि प्राप्तिकालेऽनुवृत्तः स्यादिति कथमसौ मोक्षः । सत्यकाम, सत्यसंकल्प इत्येतदवगम्यस्वाभाविककर्तृत्वभोक्तृत्वादिकं तु नेदानीमनुभूयमानम् । एवम्भूतकर्मपारवश्यप्रत्यनीकमपहतपाप्मत्वादिकं संसारिकज्ञातृत्वादिविलक्षणं सत्यकामत्वादि चोपास्यते चेत—तत्प्राप्तिर्भवत्येवेति सर्वं समञ्जसं स्यात् । एवमप्राप्य आकारो नानुसंधेय इत्यस्य तत्क्रतुवचनार्थत्वादेव दृष्टिरूपोपासनाना मोक्षाहेतुत्वम्; कल्पिताकारस्याप्राप्यत्वात् । एवञ्च तत्क्रतुन्यायो न दृष्टिविषयकः, मोक्षाद्यर्थतत्त्वार्थोपासनविषयकश्चेपि सिद्ध्यति । मोक्षार्थोपासनसामान्यस्य तत्त्वविषयकतया, तत्र यस्मिन् यस्मिन्नंशे यस्य यस्यांशस्य यथा भानमस्ति, तत्तदंशः तथा तत्तदंशवान् भवति फलप्राप्तिकाले इत्यस्यार्थस्येतो निष्पन्नत्वात्, ब्रह्मणि तत्प्रकारभूतचिदादौ चोपासनकाले भासमाने, सर्वैराकारैः तथैव प्राप्तिकालेऽपि भाव्य मतः, तत औपाधिकाकारा नोपास्या इत्यवगमितं भवति । एवमभिसंधाय सिद्धान्तमाह व्यतिरेक इति सूत्रेण । औचित्यात् सूत्रे न तु इत्यस्य प्रथमं योजना । औपाधिकाकार इति निषेध्यमध्याहार्यम् । [illegible] नोपास्यः; किन्तु तद्व्यतिरेक उपास्य इत्यर्थः । तद्भावभावित्वात्; व्यतिरेकस्य भावित्वादित्यर्थः । नन्वभाविताकारस्यापि भावित्वमिति स्थिते कथं तद्भावभावित्वादित्युच्यत इति चेन्न—तद्भावे तद्भावनाया तद्विपरीतौपाधिकाकाराभावनाया भावित्वादित्यत्र तात्पर्यात् । अथवा तद्भावभावित्वादित्यस्य न तु इत्यनेनान्वयः । व्यतिरेक एवानुसंधेयः, न त्वौपाधिकाकारः तद्भावे औपाधिकाकारानुसंधाने तस्य भावित्वात् स्थित्यापत्तेरित्यर्थः । पूर्वयोजनाया, तद्भावभावित्वात् तद्रूपापत्तेरिति भाष्यस्य व्यतिरेकात्मकरूपलाभस्य तद्भावनाभावित्वादित्यर्थः । द्वितीययोजनाया तद्भावभावित्वादित्यस्य तद्रूपापत्तेरिति व्याख्यानम् । पञ्चम्यन्तम् । तद्रूपेति पदमौपाधिकरूपपरम्, तत्प्रसंगादित्यर्थः ।

तदेव भवतीति श्रुतिवाक्यपाठो भाष्ये इतरभाष्य [illegible] युक्तः, शतपथे तथैव सत्त्वात् । तथैव भवतीति पाठे [illegible] मुद्गलोपनिषत्पाठ इति मन्तव्यम् । तत्रोपनिषदि उपरि अहमस्मीत्यनुसंधान-

उपासकोटिनिक्षिप्तत्वात्। अत्र प्रजापतिवाक्याभिहितापहतपाप्मत्वादिगुणकप्रत्यगात्मशरीरकपरमात्मोपासनस्य तथारूपमत्र ग्राह्यमित्युक्तं भवति। अत एव (श्रु. १ १० ६) "एवं क्रतु

वचनात् तदुपनिषत्प्रग्रहणं नीशात्मपरत्वमपि क्रतुन्यायस्य मूलभूतमिति तदुदाहरणमिति भाष्यम्। पूर्वपक्षगतं 'तं यथा यथा' इति वाक्यं तु तत्रान्यत्र प्रसिद्धं मन्तव्यमिति। उपासकोटिनिक्षिप्तत्वादिति। अयमर्थं विवक्षित—प्रत्यगात्मनो ज्ञातृत्वस्वरूपानुसन्धानं प्रथममपेक्षितम्। तेन तदवलोकने सिद्धे तदन्तर्यामिविशिष्टपरमात्मोपासनं भवति। अतः द्वितीयं तस्य तत्कोटिनिक्षेप। एवञ्च प्रथमोपासनस्य तत्क्रतुन्यायविषयत्वाभावात् पूर्वपक्ष्युक्तरीत्याऽनुपपत्तौ को दोषः। तस्य केवलात्मावलोकनमात्रार्थतया औपाधिकाकारमरण बाधकाभावात् तस्यापि पारमार्थिकत्वात् इति चेत्—उच्यते। मुमुक्षुणा मोक्षे तद्रूपप्राप्तिरिष्यते तद्रूपतयाऽऽस्थाया सत्यत्वे, औपाधिकाकारस्य च जुगुप्सितत्वेन, तद्रूपविशिष्टात्मानुसन्धानस्यैव नियोगे वक्तव्ये तद्रूपदिदृक्षायामनुत्पन्न प्रवृत्त्या तद्रूपेणोपासने जिहासौपाधिकाकारावगमने को नाम प्रवर्तेत। अनुपस्थितत्वे हि तदुपासनाया असम्भव। अत एव सन्निहितत्वाद्यमर्थाकार उपास्य इति पूर्वपक्षयुक्तमयुक्तम्, उपस्थितत्वविशेष सति इष्टत्वस्यैव नियामकत्वात्। फलरागिणः फलसाधनानुसन्धानस्य स्वरसतानुपस्थितेर्नैव प्रसक्तिः। अन्तरङ्गत्वाच्च। अत एव ज्ञानयोगस्यात्मोपासनपरे प्रजापतिवाक्ये, अपहतपाप्मत्वाद्याकाराणामेवोक्तिः॥ ननु प्रजापतिवाक्यं ज्ञानयोगपरमिति कुतः। दहरविद्यापरमेव स्यात्। दहरविद्याया परमात्मनो विषयत्वं पूर्वभागे प्रतिपादितम्, अथ प्रजापतिवाक्ये परमात्मविशेषणतयोपास्यजीवस्वरूपमुपपाद्यते। अत कृत्स्नस्यैकोपासनत्वादेव, एतदुपासनफलतयाऽपि, 'परं ज्योतिरुपसंपद्य' इत्याद्युपन्यासः। अन्यथा चक्रिफलस्य निर्देश इति महान् क्लेशः स्यादिति चेत्—उच्यते—प्रजापतिवाक्यात् पूर्वं दहरविद्यासमाप्तिद्योतकपराभ्यासस्य सत्त्वात् नास्य दहरविद्याविषयकत्वम्। न च जीवात्मा दहरविद्यामात्रे परमात्मविशेषणतयोपास्य, सर्वत्रैव तत्संमते। एवञ्चानुपस्थितसर्वविद्याकथनमत्रेत्येतदपेक्षया सर्वपरविद्याप्रस्थानयोगपरत्वमेव युक्तम्। प्रक्रमयोगत्यागे मानाभावाच्च। न चाक्रिफलवचनानुपपत्तिः, अपहतपाप्मत्वादिसत्यसङ्कल्पत्वान्तसर्वगुणविशिष्टात्मावलोकने जातेऽपि तदाविर्भावकदेशापेक्षायाम्, परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पन्नो ब्रह्मादिवद्सत्यकामत्वसत्यसङ्कल्पत्वसम्पन्नो भवतीत्युपपादनाय तदुक्तेरवश्यमापेक्षत्वात्॥ तदधिकरणमित्यपि ज्ञानयोगचिन्त्याकारविचारपरमेव किं न स्यादिति न वाच्यम्—सूत्रे तद्भावभावित्वादिति प्रयोगात् तत्क्रतुवाक्यविचारस्यात्र विवक्षितत्वावगमात् जीवात्मोपासनमात्रेण तत्तद्धर्माविर्भावाभावात्, तत्र वाक्ये तमिति परमात्मानं विना जीवमात्रग्रहणायोगाच्च परविद्यान्तर्गतजीवानुसन्धानप्रकारस्यैवात्र चिन्त्यत्वात्। तत्र तमिति पदस्यैव जीवशरीरकपरमात्मेत्यर्थो वा, तथाशब्देन जीवशरीरकत्वस्यापि विवक्षा वेत्यन्यदेतत्। शतपथे पूर्वमादित्यमण्डलस्याक्ष्णश्च प्रस्तावात् तमित्यनेन तत्र सन्निहितमेतावदेवावगम्यत इति चेत्—तर्हि तथाशब्द एवैतद्विवक्षाऽस्तु। प्रत्यगात्मशरीरपरमात्मोपासनस्य तथारूपमेवेति भाष्यस्य यथाशब्दे तद्विवक्षां गमयेत्। एवंक्रतुरिति

इममुं लोकं प्रेत्याभिसंभवति" इत्युच्यते। तस्मात् प्रत्यगात्मा प्राप्याकार एवानुसंधेयः । उपलब्धिवत् । यथा ब्रह्मोपलब्धिर्विहिता यथावस्थितब्रह्मस्वरूपविषया, तथा आत्मोपलब्धिरपि यथावस्थितात्मस्वरूपविषयेत्यर्थः । कर्मसु आत्मस्वरूपानुसंधानं न कर्माङ्गम्; (यजु. २-५-५) "यजेत स्वर्गकामः" इति कर्मानुष्ठानमेव हि फलाय चोद्यते। देहातिरिक्तज्ञातृत्वाद्याकारात्मावगतिः कालान्तरभाविफलसाधनकर्माधिकारार्थेति तावन्मात्रमेव तत्रापेक्षितमिति न किञ्चिदपहीनम् ॥ ५२ ॥ इति शरीरेभावाधिकरणम् ॥ २१ ॥

१०४. अङ्गावबद्धाधिकरणम् ३-३-२२ ॥

अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् । ३ । ३ । ५३ ॥

च वाक्यान्तरमुपात्तम् । तत्रैवोपरि, एष मे आत्मेति वाक्यादपि प्रत्यगात्मान्तर्यामित्वं विधेयकोटिगतम-सीयत इति यथाशब्दे तद्विवक्षा युक्ता । वस्तुतः, ते यथार्थेनि वाक्यं तमिति परमात्मग्रहणेऽपि तस्य विशेष्यत्वमेवेति न नियमः । पञ्चाग्निविद्याया अपि ग्राह्यत्वात् । अतो विषयत्व छिनीयार्थः । परमात्म-विषयकमुपासनं यथदृशे यद्यदंशसंसर्गावगाहि, तत्तदंशसहिततत्तदा प्राप्तावस्तीत्येव तदर्थ इति । एवंक्रतुः एतद्रूपविशिष्टोपासनवान् ।

ननु तदुपलब्धिवदिति यथापाठमेवान्वितं भवतु । तेन शङ्का काचित् परिह्रियते । केति-चेत्—यथा ब्रह्मोपासने तद्गतज्ञातृत्व-कर्तृत्व-लीलाद्विरसभोक्तृत्व इन्द्रादिशरीरकत्व-नानाविधावतारपरि-भ्रमणादिसर्वविषयकम्, तथा जीवोपसनमपि स्यादित्येवंरूपा । तत्रोच्यते, न तूपलब्धिवदिति । तस्य तेषामंशानां दिव्यत्वादनुकूलत्वात् प्राप्यत्वादुपासनं युज्यते, नास्य; औपाधिकत्वेन हेयत्वादेपामप्राप्यत्वा-दिति तदर्थ इति चेत्—अस्तु कामम्—पूर्वपक्षस्य कार्त्स्न्येन खण्डनपर पदमत्रापेक्षितम् । तत्र नं तु इत्यस्य योजनं युक्त एव यथाशाङ्करम् । तदधिकरणरचनाप्रकारस्त्वन्य इत्यन्यदेतत् । तद्भावाभावित्वादिति तन्मते पाठः । औपाधिकाकाराणां मुक्तावभावित्वात् व्यतिरेक एवोपास्य इत्यर्थस्तदापि युक्त एव ।

ननु शुद्धस्वरूपज्ञानं कर्मकारणमप्यपेक्षितमस्तु; नेत्याह कर्मस्विति । न हि इदमिदं ज्ञात्वा कुर्या-दितिकश्चिद् विधिरस्ति । 'न ह्यविद्वान् अधिकृतोऽस्ती'ति न्यायेन यावज्ज्ञानमपेक्षितम्, तावदेवेष्यते; न स्वर्थमन्यदपि । ज्ञानस्य दृष्टविधयैवोपयोगात् ।' तार्किकादिपक्षवैलक्षण्येन सिद्धान्तिसंमतमोक्षस्वरूपे उपायानुष्ठानोपयोगितयाऽवश्यज्ञेये तत्र निरन्तरपरमात्मशेषत्वस्य क्लेशावहत्वसंशयापनोदनाय सत्यकाम-त्वसत्यसंकल्पत्वापहतपाप्मत्वाद्यनुसन्धानमावश्यकञ्चेति तथैवोपासनं प्रजापतिवाक्यावगतं नाकाण्डेऽन्यथ-यितुं युक्तमिति भावः । ननु ज्ञानयोगे अपहतपाप्मत्वाद्यनुसंधानेऽपि भक्तियोगे स्वान्तर्यामित्वमात्रमुपा-स्याकारोऽस्तु, न तु गुणाष्टकमपीति चेत्—न; आत्मावलोकनात् पश्चादेव भक्तियोगस्य क्रियमाणतया स्वेनरूपेणात्मानमवलोकितवतः पुंसः तदन्तरात्मत्वानुसन्धानकाले तद्रूपं न भासत इति साधयितुमशक्य-त्वात् । इदमभिप्रेत्याह न किञ्चिदपहीनमिति ॥ ५२ ॥

यथा परविद्या सर्वाऽपि शुद्धजीवविषयिणी, तथा सर्वशाखागतोद्गीथादिरपि किञ्चि-

(ग ...) " आमि यनद्क्षरमुद्गीथमुपासीत ", (११ २ २ १) " लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत " (...) " उक्थमुक्थमिति वै प्रजा वदन्ति तदिदमेवो त्थम् इयमेव पृथिवी " (...) " अयं वाव लोकः ... " इत्यवमाद्याः अन्यत्राः यथा उपासना भवन्ति । ना हि यासु शाखासु श्रूयन्ते, तासु नियता, उत सर्वासु शाखास्वभ्यासिपि साध्यन्त इति विचार । सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वे स्थितेऽपि प्रतिवेद स्वरभेदादुद्गीथादयो भिद्यन्त इति तत्तत्र व्यवस्थितमिति युक्तं गृह्य । किं युक्तम्?

स्वशाखाविहितोद्गीथादुपासनाः ... इति ... भवति । अथवा यथा पर विद्यान्तरगतोपासन ... नैव ... स्वशाखागतो द्गीथ ... अन्य इह च । उद्गीथम् ... उपासीत ... , कामा मिमत्र ... । लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीतेति । ... नाम ... पृथिव्या न्यन्तरिक्षादित्यपुरोकादि ... । उक्थमिति ... पठति, तत्र पृथिवी दृष्टि कार्येति उक्थमित्यादरः । ... लोकोऽपि ... पृथिवी लोकदृष्टि ... उच्यते । इम उद्गीथसामोक्थादय ... । स्वरभेदा तदाश्रिता सन्निय- मिता तान् विनाऽननुष्ठेया उपासना न शाखासु न तदुपासनविधायकशाखासामान्ये, हि यत प्रतिवेद स्वरासपि शाखाभिन्नि ... सूत्रार्थ । पूर्वपक्षाशयस्तु—उद्गीथमुपासीतेत्यत्र यदि उद्गीथस्यो द्देश्यत्वं स्यात्, तदा प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति सर्वोद्गीथान्वय उपपन्नं स्यात् । उद्देश्यं तु फलमेव । उद्गीथादिस्तु उपकारकमात्रम् । तत्र स्वशाखाविहितकाउद्गीथव्यक्तिग्रहणेनैवोपकारे निर्वृत्ते उद्गीथान्तरं न ग्राह्यम् । एवमन्यास्वप्याकारभेदात् तत्तच्छाखीयाकारविशेषविशिष्टाभिर्निर्वृत्तत्वादुपकारस्य नान्यव्यक्तिग्रहण- मिति । सिद्धान्त्याशयस्तु—उद्गीथादि ... न स्वरूपेणाश्रयत्वम्, किन्तु कृत्स्नात्मत्वमुखेन । सर्वास्वपि शाखासु कृत्स्नैकत्वे च तद्रूपत्वमेकस्योद्गीथस्य यथा तिष्ठता, तथैवान्यस्यापीति तादृशकृत्स्नत्वविशिष्टत्वेन रूपेणाश्रयत्वात् सर्वव्यक्तिग्रहणमेव । स्वरोद्गीथादिशब्दाना तत्तत्स्वरभेदभिन्नोद्गीथादिव्यक्तिषु अनुगता कारा भावेन प्रत्येकशक्त्यङ्गीकारेऽपि सर्वग्रहणमेव युक्तमिति ज्ञापनाय । यदा पुन उद्गीथत्वं नाम अभि- युक्तैरुद्गीथपदव्यवहार्यत्वमित्येवं सर्वानुगतोद्गीथत्वोक्थत्वादित्वादिधर्मसद्भावः, तदा सर्वव्यक्तिग्रहणमविशेषे- णेति । न चैतावता एकैकप्रयोगेऽपि सर्वोद्गीथव्यक्तिविषयकोपासनप्रसक्ति । अशक्त्योपात्तव्यक्तेरेवा श्रयत्वसंभवादिति ।

सर्वशाखाप्रत्ययन्याये सति कथमधिकरणोत्थानमित्यत्राह सर्ववेदान्तेति । अय भाव —सर्व शाखाप्रत्ययन्यायेन सर्वत्र सर्वोद्गीथग्रहणं स्यात्, किंतु विकल्पेन । तत्र उद्गीथानामेकरूपत्वाभावात् यद्ये- कोद्गीथाश्रितत्वमुपासने प्रतीयेत, तदा प्रतिशाखं तत्तेनोद्गीथे तदुपासनं स्यात्, नान्योद्गीथेष्वपीति शंकेति ।

व्यवतिष्ठेरन्निति । कुतः ? "उद्गीथमुपासीत" इति सामान्येनोद्गीथसंबन्धितया श्रुतायाः तस्यामेव शाखायां स्वरविशेषयुक्तस्योद्गीथविशेषस्य संनिधानात् तस्मिन्नेव विशेषे पर्यवसानं युक्तमिति । एवमाद्यास्तास्वेव शाखासु व्यवतिष्ठेरन्निति ॥ एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—अङ्गावबद्धास्तु— इति । तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न ह्युद्गीथाद्यङ्गावबद्धा उपासनाः तास्वेव शाखासु व्यवतिष्ठेरन्; अपितु प्रतिवेदं संबध्येरन्; सर्वासु शाखास्वित्यर्थः । हिशब्दो हेतौ । यस्मात् श्रुत्यैवोद्गीथाद्यङ्गमात्रावबद्धाः—तस्मात् यत्रोद्गीथादयः, तत्र सर्वत्र संबध्येरन् । यद्यपि स्वरभेदेनोद्गीथव्यक्तयो भिद्यन्ते—तथापि सामान्येनोद्गीथश्रुत्या सर्वा व्यक्तयः संनिहिता इति न क्वचिद्व्यवस्थायां प्रमाणमस्ति । सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन च सर्वासु शाखासु क्रतुरेकः । अतः सर्वासु शाखास्वेकस्य क्रतोः संनिधानात् क्रत्वङ्गभूतोद्गीथादयोऽपि संनिहिता इति नैकस्य संनिधिविशेषोऽस्तीति न व्यवस्था ॥ ५३ ॥

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः । ३ । ३ । ५४ ॥

प्रतिवेदमित्युक्त्याः ऋग्वेदादिषु सर्वत्रेत्यर्थः प्रतीयते । उद्गीथस्तु सामवेदमात्रगत इति तदनुरोधेन **सर्वासु शाखास्वित्युक्तम्** । अग्निविषये तु प्रतिवेदमिति घटते । सर्वासु शाखास्वित्यर्थः सर्वानुगतः । **सामान्येनोद्गीथश्रुत्येत्यनेनानुगतार्थत्वाक्षिप्तमुक्तम्** । अननुगतार्थकत्वेऽपि साधारण्यमाह **सर्वशाखेति** ।

ननु सर्वाङ्गोपसंहारस्यैव सर्वशाखाप्रत्ययन्यायलभ्यत्वात् एकशाखापठितमन्त्रादीनां शाखान्तरे प्रधानैक्यानुरोधेन ग्रहणं युज्यते, न त्वेतदुपासनानाम्, अनङ्गत्वात् स्वतन्त्रफलार्थत्वादित्यत्राह **मन्त्रादिवदिति** । यद्यप्यस्ति वैषम्यम्, अत एव तन्न्यायसिद्धमिदमिति नोच्यते, किंतु सर्वग्रहणे विरोधो नास्ति । शेषशेषिभावाभावेऽपि उपासनेषु क्रतूपजीवित्वस्य वर्तमानत्वात् । दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यादौ दध्यादेः सिद्धतया व्यापारावेशमन्तरेण फलहेतुत्वायोगात् होमादिक्रियोपजीव्यते । तद्वदिहाभावेऽपि उपासनानां क्रियारूपतया यागादेरिव स्वयं फलहेतुत्वसंभवेऽपि तेषां विषयापेक्षायामुद्गीथाद्यन्वये कृते यागादेर्द्रव्यादिवत् उद्गीथादेरुपासनाङ्गत्वे प्राप्ते, प्रागेवाव्यभिचरितक्रतुसंबन्धादिना क्रत्वङ्गत्वेनावधारितस्य तस्य नैतदङ्गत्वम् नतरामुद्गीथादिप्रशेषकत्वम् इति क्रत्वर्थतया प्राप्तोद्गीथग्रहणेनैवोपासनविधीनां चारितार्थ्यम् । अत एव क्रतुफलाप्रतिबन्धरूपफलान्वयोऽपि घटते । उपासनानां क्रतुमध्यनिविष्टत्वे लिङ्गदर्शनाच्च । एवञ्च सर्वेऽप्युद्गीथाः क्रत्वर्था उपजीव्यन्ते । अत एवोपजीव्यत्वादाश्रयशब्दव्यवहार्यत्वमुद्गीथादीनाम् । पृथक्फलसंबन्धाभावे यत् स्वयमुद्देश्यं भवेत्, तस्य पृथक्फलश्रवणात् तत्साधनायोपजीव्यत्वमेवाऽऽश्रयत्वमिति । यदि तु होमरूपव्यापाराविष्टेन दध्नेन्द्रियं भावयेदिति दधिनिष्ठफलकरणतानिर्वर्तकत्वरूपोपकारकत्वं होमस्येव इहोद्गीथस्योपासनोपकारकत्वम्, तदाऽपि विविदिषन्ति यज्ञेन दानेनेत्यादौ सर्वशाखोक्तयज्ञदानादिग्रहणवत् अनारभ्याधीतत्वादविशेषात् सर्वोद्गीथग्रहणमेवेति न संकोचप्रसक्तिः । एवं तत्तदुद्गीथसाध्यक्रतोस्तत्तत्शाखायां भिन्नत्वेऽपि अविशेषेण सर्वोद्गीथाश्रयकत्वेऽवगते तद्द्वारा सर्वक्रत्वन्वयात् सर्वशाखान्वय उपासनानामक्षत एवेत्यपि ध्येयम् ।

वाशब्दश्चार्थे । आदिशब्देन जाति गुण संख्या सादृश्य क्रम द्रव्य कर्माणि गृह्यन्ते, यथा मन्त्रादीनामेकशाखासाम्नातानामपि शाखान्तरे सर्वशाखास्वरत्वेन यथायथ श्रुत्यादिभि सर्वासु शाखासु विनियोगो न विरुध्यते, तद्वदिहाप्यविरोध ॥ ५४ ॥

इति अङ्गावबद्धाधिकरणम् ॥ २२ ॥

१०५ भूमज्यायस्त्वाधिकरणम् ३ ३ २३ ॥

भूम्न क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति । ३ । ३ । ५५ ॥

(छा ५ ११ १) "प्राचीनशाल औपमन्यव " इत्यारभ्य वैश्वानरविद्या आम्नाता । तत्र वैश्वानर परमात्मा त्रैलोक्यशरीर उपास्य श्रुत स्वर्लोकादित्यवाय्वाकाशाप्पृथिव्यवयव । तत्र च द्यौर्मूर्धा, आदित्यश्चक्षु , वायु प्राण , आकाश सन्देह —मध्यकाय इत्यर्थ —, आपो बस्ति , पृथिवी पादौ इत्यवयवविभागा । तत्र संशय —किमस्य त्रैलोक्यशरीरस्य व्यस्तस्योपासन कर्तव्यम्, उत व्यस्तस्य समस्तस्य च, अथ समस्तस्यैवेति । किं युक्तम् ?

व्यस्तस्येति । कुत ? उपक्रमे व्यस्तोपासनोपदेशात् । तथा ह्युपदिश्यते—औपमन्यवादय किलोद्दालकपञ्चमा केकयमश्वपतिमुपसद्य, "आत्मानमेवेमं वैश्वानर सम्प्रत्यध्येषि, तमेव नो ब्रूहि" इति पप्रच्छु । स च तेभ्य प्रत्येकं स्वोपास्यान् द्युप्रभृतीन् उक्तवद्रूपो मूर्धादिषु व्यस्तेषूपासनं तत्रतत्र फलं चोक्तवान्, "अत्स्यन्नम्, पश्यति प्रियम्, भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले, य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते, मूर्धा त्वेष आत्मन " इति । "एष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानर " इत्यादिना तेषु तेषूपासनेषूपास्यस्य वैश्वानरत्व चाह । अतो

मन्त्र अग्ने वेर्होत्रं वेरित्ययं सामवेदे पठित यजुर्वेदे गृहीत (३ ३ ११) जाति औदुम्बरं कुशा इति कुशासु उदुम्बरत्वाति । (३ ३ २६) गुण तैत्तिरीयदहरविद्यायां छान्दोग्योक्तसत्यकाम त्वादि । संख्या, 'विराट्सम्पन्नमग्निहोत्रं जुहोति' इति अग्निहोत्रहोमे एकशाखोक्तं दशसंख्यत्वम् । सादृश्य पुरोडाशो अश्वशफाकार , अग्ने श्येनाकार इति । क्रम देवच्छन्दांसि पूर्वमित्युक्त (३ ३ २६) । द्रव्यं पय प्रभृति अग्निहोत्रे । कर्म पञ्च प्रयाजा एकत्र विहिता । तत्सद्भावकारेण, 'ऋतवो वै प्रयाजा' इति स्तुत्या तेषा होमदेशेनवमन्यत्रोच्यते इति , तथा वैश्वानरविद्यायामग्निरहस्ये अन्यत्रोक्तमाणाग्निहोत्रस्य ग्रहणमिति । एवमेकशाखागतस्य शाखान्तरे ग्रहणस्थलं सर्वत्र परिशीलनीयम् । तद्वदिहाप्यविरोध इति । एकत्रोक्तस्योपासनस्यान्यत्र ग्रहणे विरोधो नास्तीति । तथाच पूर्वसूत्रे श्रुत्या सनिधेर्विरोधेऽपि श्रुतिर्बाधिकेत्युक्तम् । इदानीं तु एतच्छाखानुक्ततया संनिध्यभावो यथा न विरोधाय, तथा मन्त्रादेरुपासनस्य चाङ्गत्वानक्षत्वकृतवैषम्यमपि न विरोधायेत्युच्यते । अथवा गुणोपसंहारेण मन्त्रादेरिव सर्वत्र सर्वोद्गीथोपस्थितेस्सत्वात् संनिधिरप्यस्तीति श्रुतिसंनिध्योरविरोधमेवेत्युच्यते ॥

पूर्वाधिकरणे उद्गीथपदस्य निर्विशेषोद्गीथपरत्ववत् वैश्वानरविद्येति नाम्न व्यस्तसमस्तसमस्तवैश्वानरोपासनवाचित्वमस्त्विति शङ्कया संगति । पूर्वविचारिते उद्गीथे व्यस्तसमस्तरूपद्वैविध्यस्योपस्थितत्वात्

व्यस्तस्योपासनं कर्तव्यम् । परत्र, "यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते" इति, द्युप्रभृतिप्रदेशावच्छिन्नमात्रे वैश्वानरे उक्तस्य मूर्धाद्युपासनस्य समासेनोपसंहारः इत्यवगन्तव्यम् ।

अपर आह—एवमेव समस्तस्याप्युपासनं कार्यमिति ; पृथक्फलनिर्देशात् , "यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते, स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति" इति । न चैतावता वाक्यभेदः ; यथा—भूमविद्योपक्रमे नामाद्युपासनं तत्तत्फलञ्चाभिधाय, (छा. ७-१६) "एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति" इत्यादिना भूमविद्यामुपदिश्य, (छा ७-२५-२) "स स्वराड्भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति" इति तत्फलञ्च व्यपदिशति ; तत्र—भूमविद्यापरत्वेऽपि वाक्यस्य नामाद्यवान्तरोपासनं तत्तत्फलं चाङ्गीक्रियते—तथा इहापीति—

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—भूम्नो ज्यायस्त्वमिति । भूम्नः—विपुलस्य=समस्तस्यैव ज्यायस्त्वं प्रामाणिकत्वमित्यर्थः ; एकवाक्यत्वावगतेः । तथा हि, "प्राचीनशाल औपमन्यवः" इत्युपक्रम्य—"उद्दालको ह वै भगवन्तोऽयमारुणिः संप्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति, तं हन्ताभ्यागच्छाम" इति वैश्वानरात्मबुभुत्सया औपमन्यवादयः पञ्च महर्षयः तमुद्दालकमुपेत्य, तत्र वैश्वानरात्मवेदनमलभमानाः तेन च सहाश्वपतिं कैकयं वैश्वानरात्मवेदिनमुपसङ्क्रम्य, "आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यध्येषि, तमेव नो ब्रूहि" इति पृष्ट्वा, तत्सकाशात् परमात्मानं वैश्वानरं स्वर्लोकादिपृथिव्यन्तशरीरमुपास्यमवगम्य, तत्फलं च सर्वलोकसर्वभूतसर्वात्मगतान्नभूतब्रह्मानुभवमवगतवन्त इत्युपसंहारतो वाक्यस्यैकत्वमवगम्यते । एवमेकवाक्यत्वेऽवगते सति अवयवविशेषेषूपास्तिवचनं फलनिर्देशश्च समस्तोपासनैकदेशानुवादमात्रमिति निश्चीयते । क्रतुवत्—यथा (यजु. २-२-५) "वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते" इति विहित-

---

तद्वत् वैश्वानरविद्यायामपि स्यादिति टीकोक्तरीत्या वा । परत्र—उपास्ते इतीति , इत्ययमित्यर्थः ।

वाक्यभेदः प्रघट्टस्यैकार्थपर्यवसायित्वाभावः । अनेकोक्तावपि तत्रैकं मुख्यमिति न दोष इति भाव । भूमशब्दस्य बहुत्वमर्थः । तच्च वैपुल्यम् । प्रकृते समस्तत्वरूपलाक्षणिकार्थग्रहणम् । समस्तत्वस्य प्रामाणिकत्वमित्यर्थवर्णनेऽपि न दोषः—अथापि लक्षणाया भासाया धर्मिपर्यन्तलक्षणैवास्त्वित्याशयेन भाष्ये तथोक्तिः । बहुत्वं वैपुल्यं पदार्थोपचयः स्वर्लोकादित्यादिसर्वांशसंघातः ; अवयवसंघात एवावयवी । एवं ज्यायस्त्वपदमपि लाक्षणिकम् । सूत्रे एव क्लिष्टपदप्रयोगः कुत इति चेत्—अर्थान्तराविष्करणाय । भूमविद्याया वैश्वानरविद्यायाश्चैवमवान्तरोपासनतत्फलवर्णनांशे साम्येऽपि भूम्नः भूमविद्यापेक्षया वैश्वानरविद्यायाः ज्यायस्त्वं व्यस्तोपासननिन्दनादिरूपं पृथगुपासनाभावसाधकयुक्तिवैशिष्ट्यमस्ति । अतः क्रतुवाक्य इवात्रैकविद्यापरत्वमित्यर्थान्तरं विवक्षितम् । अत एव भाष्ये इह भूमविद्याप्रस्तावः । संप्रति सम्यक्तया । उपासनैकदेशेति । इदं फलैकदेशस्याप्युपलक्षणम् । वैश्वानरमिति । "यदष्टाकपालो

वाशब्दश्चार्थे। आदिशब्देन जाति गुण-सङ्ख्या सादृश्य क्रम द्रव्य कर्माणि गृह्यन्ते, यथा मन्त्रादीनामेकैकशाखास्वाम्नातानामपि क्वचिदपि क्रतो सर्वशाखास्वेकत्वेन यथायथ श्रुत्यादिभिः सर्वासु शाखासु विनियोगो न विरुध्यते, तद्वदिहाप्यविरोधः ॥ ५४ ॥

इति मन्त्रावबद्धाधिकरणम् ॥ २२ ॥

१०५ भूमज्यायस्त्वाधिकरणम् ३ ३-२३ ॥

भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति । ३ । ३ । ५५ ॥

(छा ५ ११ १) "प्राचीनशाल औपमन्यव" इत्यारभ्य वैश्वानरविद्या आम्नाता। तत्र वैश्वानरः परमात्मा त्रैलोक्यशरीर उपास्यः श्रुतः स्वर्लोकादित्यवाय्वाकाशाप्पृथिव्यवयवः। तत्र च द्यौर्मूर्धा, आदित्यश्चक्षुः, वायुः प्राणः, आकाशः संदेहः—मध्यकाय इत्यर्थः—, आपो बस्तिः, पृथिवी पादौ-इत्यवयवविशेषाः। तत्र संशयः—किमस्य त्रैलोक्यशरीरस्य व्यस्तस्योपासनं कर्तव्यम्, उत व्यस्तस्य समस्तस्य च, अथ समस्तस्यैवेति। किं युक्तम्?

व्यस्तस्येति। कुतः? उपक्रमे व्यस्तोपासनोपदेशात्। तथा ह्युपदिश्यते—औपमन्यवादयः किलोद्दालकपष्ठाः केकयमश्वपतिमुपसद्य, "आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषि, तमेव नो ब्रूहि" इति पप्रच्छुः। स च तेभ्यः प्रत्येकं स्वोपास्यान् द्युप्रभृतीन् उक्तवद्भ्यो मूर्धादिषु व्यस्तेषूपासनं तत्रतत्र फलं चोक्तवान्, "अत्स्यन्नम्, पश्यति प्रियम्, भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले, य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते, मूर्धा त्वेष आत्मनः" इति। "एष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरः" इत्यादिना तेषु तेषूपासनेषूपास्यस्य वैश्वानरत्वं चाह। अतो

मन्त्रः अग्ने वेर्होत्रं वेरित्ययं सामवेदे पठितः यजुर्वेदे गृहीतः (३ ३ २१) जाति औदुम्बर्यं कुशा इति कुशासु उदुम्बरजाति। (३ ३ २६) गुणः तैत्तिरीयदहरविद्यायां छान्दोग्योक्तसत्यकाम इत्यादि। संख्या, 'विराट्सम्पन्नमग्निहोत्रं जुहोमि' इति अग्निहोत्रहोमे एकशाखोक्तं दशसंख्यत्वम्। सादृश्यं पुरोडाशो अश्वशफाकारः, अग्ने श्येनाकार इति। क्रमः देवच्छन्दांसि पूर्वमित्युक्तः (३ ३ २६)। द्रव्यं [illegible] प्रभृति अग्निहोत्रे। कर्म पञ्च प्रयाजाः एकत्र विहिताः। तत्सिद्धवत्कारेण, 'ऋतवो वै प्रयाजाः' इति स्तुत्वा तेषां होमदेशैक्यमन्यत्रोच्यते इति, तथा वैश्वानरविद्यायामग्निरहस्ये अन्यत्रोक्तमाणाग्निहोत्रस्य ग्रहणमिति। एवमेकशाखागतस्य शाखान्तरे ग्रहणस्थलं सर्वत्र परिशीलनीयम्। तद्वदिहाप्यविरोध इति। एकत्रोक्तस्योपासनस्यान्यत्र ग्रहणे विरोधो नास्तीति। तथा च पूर्वसूत्रे श्रुत्या संनिधेर्विरोधेऽपि श्रुतिप्राबल्यमुक्तम्। इदानीं तु एतच्छाखानुक्तत्वेन संनिध्यभावो यथा न विरोधाय, तथा मन्त्रादेरुपासनस्य चाङ्गत्वानङ्गत्वकृतवैषम्यमपि न विरोधायेत्युच्यते। अथवा गुणोपसंहारेण मन्त्रादेरिव सर्वत्र सर्वोद्गीथोपस्थितेः सत्त्वात् संनिधिरप्यस्तीति श्रुतिसंनिध्योरविरोध इत्युच्यते ॥

पूर्वाधिकरणे उद्गीथपदस्य विविधोद्गीथपरत्ववत् वैश्वानरविद्येति नाम्नः व्यस्तसमस्तसमस्तवैश्वानरोपासनवाचित्वमस्त्विति शङ्कया संगतिः। पूर्वविचारिते उद्गीथे व्यस्तसमस्तरूपद्वैविध्यस्योपस्थितत्वात्

व्यस्तस्योपासनं कर्तव्यम्। परत्र, "यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते" इति, द्युप्रभृतिप्रदेशावच्छिन्नमात्रे वैश्वानरे उक्तस्य मूर्धाद्युपासनस्य समासेनोपसंहारः इत्यवगन्तव्यम्।

अपर आह—एवमेव समस्तस्याप्युपासनं कार्यमिति; पृथक्फलनिर्देशात्, "यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते, स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति" इति। न चैतावता वाक्यभेदः; यथा—भूमविद्योपक्रमे नामाद्युपासनं तत्तत्फलञ्चाभिधाय, (छा. ७-१६) "एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति" इत्यादिना भूमविद्यामुपदिश्य, (छा.७-२५-२) "स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति" इति तत्फलञ्च व्यपदिशति; तत्र—भूमविद्यापरत्वेऽपि वाक्यस्य नामाद्यवान्तरोपासनं तत्तत्फलं चाङ्गीक्रियते—तथा इहापीति—

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—भूम्नो ज्यायस्त्वमिति। भूम्नः—विपुलस्य=समस्तस्यैव ज्यायस्त्वं प्रामाणिकत्वमित्यर्थः; एकवाक्यत्वावगतेः। तथा हि, "प्राचीनशाल औपमन्यवः" इत्युपक्रम्य—"उद्दालको ह वै भगवन्तोऽयमारुणिः संप्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति, तं हन्ताभ्यागच्छाम" इति वैश्वानरात्मबुभुत्सया औपमन्यवादयः पञ्च महर्षयः तमुद्दालकमुपेत्य, तत्र वैश्वानरात्मवेदनमलभमानाः तेन च सहाश्वपतिं केकयं वैश्वानरात्मवेदिनमुपसङ्क्रम्य, "आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यध्येषि, तमेव नो ब्रूहि" इति पृष्ट्वा, तत्सकाशात् परमात्मानं वैश्वानरं स्वर्लोकादिपृथिव्यन्तशरीरमुपास्यमवगम्य, तत्फलं च सर्वलोकसर्वभूतसर्वात्मगतान्नभूतब्रह्मानुभवमवगतवन्त इत्युपसंहारतो वाक्यस्यैकत्वमवगम्यते। एवमेकवाक्यत्वेऽवगते सति अवयवविशेषेषूपास्तिवचनं फलनिर्देशश्च समस्तोपासनैकदेशानुवादमात्रमिति निश्चीयते। क्रतुवत्—यथा (यजु. २-२-५) "वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते" इति विहित-

तद्वत् वैश्वानरविद्यायामपि स्यादिति टीकोक्तरीत्या वा। परत्र—उपास्ते इतीति, इत्ययमित्यर्थः।

वाक्यभेदः प्रधानस्यैकार्थपर्यवसायित्वाभावः। अनेकोक्तावपि तत्रैकं मुख्यमिति न दोष इति भाव.। भूमपदस्य बहुत्वमर्थ.। तच्च वैपुल्यम्। प्रकृते समस्तत्वरूपलाक्षणिकार्थग्रहणम्। समस्तत्वस्य प्रामाणिकत्वमित्यर्थवर्णनेऽपि न दोषः—अत्रापि लक्षणाया प्राप्ताया धर्मिपर्यन्तलक्षणेनास्त्वित्याशयेन भाष्ये तथोक्तिः। बहुत्वं वैपुल्यं पदार्थोपचयः स्वर्लोकादित्यादिसर्वाङ्गसंघात; अवयवसंघात एवावयवी। एवं ज्यायस्त्वपदमपि लाक्षणिकम्। सूत्रे एव क्लिष्टपदप्रयोगः कुत इति चेत्—मर्थान्तराविष्करणाय। भूमविद्याया वैश्वानरविद्यायाश्चैकमवान्तरोपासनतत्फलवर्णनांशे साम्येऽपि भूम्नः भूमविद्यापेक्षया वैश्वानरविद्यायाः ज्यायस्त्वं व्यस्तोपासननिन्दनादिरूपं पृथगुपासनाभावसाधकयुक्तिवैशिष्ट्यमस्ति। अतः क्रतुवाक्य इवात्रैकविद्यापरत्वमित्यर्थान्तरं विवक्षितम्। अत एव भाष्ये इह भूमविद्याप्रस्तावः। संप्रति सम्यक्तया। उपासनैकदेशेति। इदं फलैकदेशस्याप्युपलक्षणम्। वैश्वानरमिति। "यदष्टाकपालो

स्यैव क्रतोरेकदेशा, "यदष्टाकपालो भवति" इत्यादिभिरनूद्यन्ते । तथा समस्तोपासनमेव न्याय्यम्, न व्यस्तोपासनम्, तथा हि दर्शयतीय श्रुति व्यस्तोपासने अनर्थं श्रुवती, "मूर्धा ते व्यपतिष्यत् यन्मा नागमिष्य" इति, "अन्धोऽभविष्यो यन्मा नागमिष्य" इत्यादिका । अत इदमप्यपास्तम्, यत् नामाद्युपासनसाम्यमुक्तम् । तत्र हि नामाद्युपासने ध्वनर्थो न श्रुत, नामाद्युपासनेभ्यो भूमोपासनस्यातिशयितफलत्व श्रुतम्, (छा ७ १६ १) "एष तु वा अतिवदति य सत्येनातिवदति" इति । तत एव तत्र भूमविद्यापरत्वेऽपि वाक्यस्य नामाद्युपासनाना सफलानां विवक्षितत्वम्, अन्यथा अतिशयितफलत्वनिमित्तातिवादेन भूमविद्यास्तुत्यनुपपत्ते । अत समस्तोपासनमेव न्याय्यम् ॥ ५५ ॥

इति भूमज्यायस्त्वाधिकरणम् ॥ २३ ॥

१०६ शब्दादिभेदाधिकरणम् ३ ३ २४ ॥

नाना शब्दादिभेदात् । ३ । ३ । ५६ ॥

इह ब्रह्मविद्या सर्वा ब्रह्मप्राप्तिरूपमोक्षैकफला सद्विद्याभूमविद्यादहरविद्योपकोसलविद्या-

---

भवति, गायत्र्यैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति, यन्नवकपाल, त्रिवृतैवास्मिन् तेजो दधाति । यद् दशकपाल, विराजैवास्मिन् अन्नाद्यं दधाति । यदेकादशकपाल, त्रिष्टुभैवास्मिन् इन्द्रियं दधाति । यद् द्वादशकपालो भवति, जगत्यैवास्मिन् पशून् दधाति' इति पुरोडाशैकदेशफलैकदेशवचनपूर्वकम्, यस्मिन् जाते एतामिष्टिं निर्वपति, पूत एव तेजस्वी अन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवति" इति समस्ते समस्तफलमुक्तम् । पूतत्वादिक फलम् । अष्टाकपालादीष्ट्य पृथक् न स्वीकर्तव्या इति साधितं प्रथमे (मी १ ४ १२) । अनर्थश्रवणम्, अन्यस्यातिशयितत्ववादश्च भूमविद्यायामवान्तरोपासनतत्फलपार्थक्ये हेतु । एकदेशनिन्दनाभावेऽपि वैश्वानरेऽस्मिन्न्यायेन समस्तग्रहणमेव भवति । एवंसति भूमविद्याया पृथगुपासनत्वीकार अतिशयितत्वस्योक्तस्य स्थापनायेति ज्ञापनाय भाष्ये इदमप्युक्तम् । सूत्रे तथा हि दर्शयति इति भाग वैश्वानरविद्यायामवान्तरनिन्दनस्य भूमविद्याया फलातिशयितत्ववचनस्य च प्रतिपादक इति भाष्यम् ॥ एतद्वचनमूल तथेत्यादि भाष्यम्, न तु तथेत्येतत् यथेत्येतत्प्रतिसंबन्धि ।

वैश्वानरविद्याया नानात्वे निराकृते, परविद्यासामान्यस्य नानात्वं मा भूत्, एवं प्राणाद्येकविषयकावान्तरविद्यानामपि, अत सर्वविद्योक्तगुणोपसंहार एव कार्य इति शंकया सगति । ननु सद्विद्याभूमविद्येत्याद्याख्याभेदे जाग्रति कथं विद्यैक्यशङ्का, संज्ञया कर्मभेदात् । एवं विद्यैक्ये कुत्र तद्विधि, कुत्रानुवाद इति कथं ज्ञेयम्, न हि विहितविधानं पुनर्भवति । न च प्रतिपत्तृभेद, एकस्यामेव शाखाया बहुविधानादिति चेत्——उच्यते——कर्मकाण्डगतिस्थानदिह भाव्या । तत्र हि दानयागहोमादिविधेरैक्यमाशङ्क्य पूर्वं भेद साधित । तत्रापर्यायधातुरूपशब्दान्तरादिकं प्रमाणमुपन्यस्तम् । तदन्तर्गतयोरभ्यासप्रकरणा तयोरपवादनया सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेत्युक्तम् । तत्रैक्यसाधकं संयोगरूपचोदनाख्याचतुष्टयमेवोक्तम् । एतदपवादाभावे पूर्वोक्ते प्रमाणे कर्मभेदो भवति । एवञ्च संज्ञाभेदादिना कर्मभेद-

शाण्डिल्यविद्यावैश्वानरविद्याऽऽनन्दमयविद्याऽक्षरविद्यादिकाः एकशाखागताः शाखान्तरगताश्चोदाहरणम्; अन्याः प्राणाद्येकविषयफलाश्च। किमत्र विद्यैक्यम्, उत विद्याभेद इति संशय्यते। अत्रैवाऽऽसां परस्परभेदे समर्थिते सति, एकस्या दहरविद्यादिकायाः सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायः। किं युक्तम्? विद्यैक्यमिति। कुतः? वेद्यस्य ब्रह्मण एकत्वात्। वेद्यं हि विद्याया रूपम्। अतो रूपैक्याद्विद्यैक्यमिति॥ एवं प्राप्तेऽभिधीयते—नाना इति। नानाभूता विद्याः; कुतः? शब्दादिभेदात्। आदिशब्देनाभ्याससङ्ख्यागुणप्रक्रियानामधेयानि गृह्यन्ते; शब्दान्तरादिभिरत्र

स्थापनरूपसिद्धान्तपूर्वभाविन्याः कर्मैक्यशङ्कायाः संज्ञाभेदादिक कथमनुत्थानप्रयोजकं स्यात्। तस्य तच्छङ्कापरिहारकसिद्धान्तयुक्तित्वात्। तद्धि हि तदधिकरणसिद्धविद्याभेदोपजीवनेनैतत्पादप्रथमाधिकरणप्रभृतिसर्वप्रवृत्तिस्वीकारात्नैवमाक्षेपस्यावकाश इति। अथ पूर्वमीमांसयैव संज्ञाभेदे कर्मभेदसाधिकया विद्याभेदस्य तुल्यन्यायसिद्धत्वात् कथमधिकाशङ्काविरहेऽधिकरणप्रवृत्तिरिति चेत्—उच्यते—सर्वत्र विधेर्लिङर्थस्यैकरूपत्वेऽपि तद्भेदो धात्वर्थयागदानादिरूपानुबन्धभेदादेव भाव्यः। इह सोऽप्युपासनरूपत्वादेकः। तदनुबन्धभूतब्रह्मप्राणादिधर्मिभेदे कामं तद्भेदः स्यात्। सोऽपि न; ब्रह्मण एव परविद्यार्थां सर्वत्र वेद्यत्वात्; तद्गुणानां भेदश्च न भेदकः, एकत्र सर्वोपसंहारसम्भवात्। विरुद्धगुणोपसंहारः कथमिति चेत्—विरुद्धत्वे कथमेकब्रह्मनिष्ठता। कथञ्चिदेकब्रह्मनिष्ठत्वे चैकानुसंधानविषयत्वं कुतो न भवति॥ सत्यम्, तथापि संज्ञाभेदः एकविषये कथमिति चेत्-किमेकस्यानेकसंज्ञा लोके नास्ति। अग्निष्टोमज्योतिष्टोमादिपदं वा किं विभिन्नयागवाचि॥ नेयं दहरविद्या, किंतु शाण्डिल्यविद्येति भेदः प्रतीयत इति चेत्—नैतद् विश्वसनीयम्। किञ्च चातुर्मास्ये एकस्मिन् वैश्वदेववरुणप्रघासादिपर्वभेदवत् तत्तदाकारविशिष्टोपास्यब्रह्मरूपपर्वभेदादपि तद् घटते। न च दहरविद्यादिसंज्ञा श्रौती, केवलं विद्याभेदे सिद्धे व्यवहाराय पश्चात् पुरुषकल्पितेयम्। तन्निर्वाह उक्तरीत्याऽपि भवति। तदुक्तमन्यत्र **टीकायाम्**। अपिच दहरविद्यादिपदानि तत्तत्प्रघट्टनामानि, न तु ध्याननामानीत्यपि वक्तुं शक्यमिति। कुत्र विधिः कुत्रानुवाद इति च, "भूयस्त्वेनोभयश्रुति" इति पूर्वमीमांसोक्तरीत्या विधेयांशभूयस्त्वं यत्र तत्र प्रधानविधिरिति विवेचनीयम्। एवमेकविद्यानिष्णातस्याप्यन्यविद्यालाभाय प्रयासस्योपनिषदि दर्शनाच्च विद्यैक्यमध्यवसातव्यमिति पूर्वपक्ष्याशयः।

सूत्रे शब्दादीनां भेद: शब्दादिभेदः। शब्दभेदः शब्दान्तरम्। प्रक्रियाभेद प्रकरणान्तरम्। एवं संज्ञाभेदः। गुणभेदः, पूर्वविद्यानिवेशानर्हगुणः। अभ्यासोऽपि पुनरुक्तिः प्रकृत्याविभेद एव। सङ्ख्यायास्तु कथं भेद इति चेत्—भेदो हि वैशेष्यम्। न ह्येकत्वसंख्या कर्मभेदिका, अपि तु द्वित्वत्रित्वादिर्विशेष इति। यद्वा शब्दपदेन 'शब्दान्तरं' गृहीत्वा शब्दान्तरादीत्यादिपदेनान्यानि प्रमाणान्युपादाय, शब्दादिभिः 'कृतो भेदोऽनुबन्धभेदः शब्दादिभेदः'। ततो नानात्वं=विधेयविद्याभेद इति व्याख्येयम्। द्वितीयपक्षे भाष्यस्वारस्यम्। 'प्रकारान्तरेण भेदेऽवगम्यमाने संज्ञाऽप्युपष्टम्भिकेत्यभिप्रायेण नामधेयस्य मीमांसकदर्शितविधा भाष्ये संक्रमयसाध्यन्ते' उक्तिः; शब्दान्तरादिभिरिति। सर्वत्र विधेर्लिङादेरेक-

विधेयभेदहेतवोऽनुबन्धभेदा दृश्यन्ते। यद्यपि वेदोपासीतेत्यादयः शब्दाः प्रत्ययाऽऽवृत्त्यभिधायिनः, प्रत्ययाश्च ब्रह्मैकविषयाः—तथाऽपि तत्तत्प्रकरणोदितजगदेककारणत्वापहतपाप्मत्वादिविशेषणविशिष्टब्रह्मविषयप्रत्ययावृत्त्यवबोधिनः, प्रत्ययावृत्तिरूपाः विद्याः भिन्दन्ति। ब्रह्मप्राप्तिरूपफलसबन्ध्युपासनविशेषाभिधायीनि च निराकाङ्क्षाणि वाक्यानि प्रतिप्रकरणं विलक्षणविद्याभिधायीनीति निश्चीयते। अस्मिन्नर्थे, (पू मी १ १ २) "शब्दान्तरे कर्मभेदः"

रूपत्वेऽपि विधिभेदः तद्विशेषणीभूतधात्वर्थादिभेदादेव वक्तव्य इति धात्वर्थादिभेद एवानुबन्धभेदः। तद्धेतुको विधेयभेद इत्यस्य साक्षात्प्रधानभेद इत्यर्थः। यद्वा अनुबन्धो विधेयतावच्छेदकवैजात्यम्, तद्भेदात् विद्याभेद इति। यद्यपीति। वेदेत्यादिसामान्यशब्दानामपि दर्शनसमानाकारोपासनरूपविशेषे पर्यवसानात् सामान्यविशेषशब्दानां सर्वेषां पर्यायत्वपर्यवसानात् अपर्यायधातुत्वरूपं शब्दान्तरत्वं कुत इति शंका। पूर्वमीमांसायां प्रथमोपात्तप्रमाणस्य बलवत्त्वमिज्ञापनाय प्रथमं निर्देशोऽपि अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा अभ्यासादिकमेवात्र विवक्षितमिति समाधौ सुकरेऽपि कथंचित् शब्दान्तरमप्यान्यसि तथापीति। अविवक्षाभिधानवादरीत्या धातोरेव समभिव्याहृतसर्वपदोपस्थाप्यार्थान्विताभिधायित्वात् गुणभेदविवक्षायामप्यपर्यायधातुत्वं सुवचमिति भाव इति विस्तृतमिदं न्यायपरिशुद्धौ। प्रत्ययावृत्तीति उपासनेत्यर्थः॥ तर्हि गुणाद्भेदः कीदृशः? अथोपासनोत्पत्तिवाक्येषु गुणभेदस्य शब्दान्तरेऽन्तर्भावः। तत्र गुणभेदादर्शनेऽपि वाक्यान्तरगृहीतविरुद्धगुणमादाय भेदवर्णने गुणात् विद्याभेद इति चेत्—तत्र विधेयेऽपि विकल्पेनैव विरुद्धगुणनिवेशोपपत्तेः; यथा वैश्वानरविद्यायामग्निरहस्योक्तस्य प्रादेशमात्रस्येति चेत्—औपचारिकमत्र शब्दान्तरत्वम्। मुख्यातु शब्दान्तरात् मोक्षार्थविद्याभेदः भक्तिप्रपत्त्योर्ब्रह्मध्यानरूपत्वाभावात्। किंच काम्यविद्याविषये सगुणवस्त्योत्तराधिकरणे वक्ष्यमाणतया निवृत्तिप्रवृत्तिरूपद्विविधविधानामप्यत्र ग्रहणात् तत्र काम्यासु कचित् आप्रयाणमनुवर्तमानस्य गीताष्टमाध्यायोक्तरीत्या, कचित् किंचित्कालावृत्तिरूपोपासनात्मकत्वम्, कचिद् यागमध्ये हविर्विधौ सकृच्चिन्तनरूपत्वमपीति नानाप्रकारसंभवात् तत्र शब्दान्तराद्भेदकल्पनाय न सूत्रे शब्दपदप्रयोग इति। तद्विद्यायां प्रत्येकं मोक्षरूपफलस्य पुनः पुनरभ्यासः, "तमेव विद्वानमृत इह भवति" इतीतरनिराकाङ्क्षतया विधानम्, अथर्ववेदे पुनः पुनरावृत्तिः, काम्यविद्याव्यवधानेन पूर्वं पश्चाच्च पृथक् परविद्याप्रस्ताव इत्यादिना मिथो नैराकाङ्क्ष्यम्, तत प्रकरणभेदश्च ज्ञाप्यते इति न विधैक्यमित्याह ब्रह्मप्राप्तिरूपेति। एवमपि यदि सर्वस्या अपि विद्यायाः संभूयैव कार्यकरता, अग्निहोत्रज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासादेरपि संभूयैव कार्यकरत्वं किं न स्यात्। दर्शस्य पूर्णमासस्य च विभिन्नकालिकस्यापि मेलनसंभवे॥ सर्वसमाहारेण कार्यकरत्वप्रतिपादकवाक्याभावात् प्रत्येकं नैराकाङ्क्ष्यमिति चेत्—तदिहापि तुल्यम्। अत एव वैश्वानरविद्यायां सामस्त्ये वचनसद्भावात् प्रत्येकं न कार्यकरमितीष्यते। इह तु न तथेति वैषम्यम्। एतद्वैषम्यप्रतिपादनायैव तदनन्तरमिदमधिकरणम्। [illegible] कुत्र विधि कुत्रानुवाद, अनुवादस्थले अनेकगुणविधानायोगात् विद्याभेद आवश्यक एवेत्यपि मन्तव्यम्। ननु सद्विद्यां पुत्रायोपदिष्टवान् उद्दालको मधुविद्यामपि

इत्यादिभिः पूर्वकाण्डोदितैः सूत्रैः सिद्धेऽपि, पुनरिह प्रतिपादनम्, 'वेदान्तवाक्यानि अविधेयज्ञानपराणि' इति कुदृष्टिनिरसनाय। अतो विद्याभेद इति स्थितम् ॥ ५६ ॥.

इति शब्दादिभेदाधिकरणम् ॥ २४ ॥

१०७. विकल्पाधिकरणम् ३-३-२५ ॥

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् । ३ । ३ । ५७ ॥

ब्रह्मप्राप्तिफलानां सद्विद्यादहरविद्यादीनां नानात्वमुक्तम्; इदानीम्—आसां विद्यानामेकस्मिन् पुरुषे प्रयोजनवत्त्वेन समुच्चयोऽपि संभवति, उत प्रयोजनाभावाद्विकल्प एव इति विशये—किं युक्तम्? समुच्चयोऽपि संभवतीति। कुतः? एकफलानां भिन्नशास्त्रार्थानामपि समुच्चयदर्शनात्। दृश्यते ह्येकस्यैव स्वर्गादेः साधनानामग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां तस्यैव स्वर्गस्य भूयस्त्वापेक्षयैकत्र पुरुषे समुच्चयः; एवमिहापि ब्रह्मानुभवभूयस्त्वापेक्षया समुच्चयोऽपि संभवतीति ॥ एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—विकल्प एव; न समुच्चयः संभवतीति। कुतः? अविशिष्टफलत्वात्। सर्वासां हि ब्रह्मविद्यानामनवधिकातिशयानन्दब्रह्मानुभवः फलमविशिष्टं श्रूयते, (तै. आन. १) "ब्रह्मविदाप्नोति परम्", (तै. आन. ८) "स एको ब्रह्मण आनन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य", (मु. ३-१-३) "यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्। तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति"

प्रवीण इति उपनिषत्तो ज्ञायते। स एव पञ्चाग्निविद्यामधिगन्तुं प्रवाहणं राजानमुपससर्प। वैश्वानरविद्यावित्त्वेन प्रशंसितः सोऽन्यैः सह तां सम्यग् वेदितुं कैकयमुपससाद। सर्वमिदं किमर्थम्, यदि एकैकयैव फलं भवेदिति चेत्-न, एकविद्यानिष्ठत्वेऽपि वैशद्याय, वक्तृत्वातिशयाय, तत्तदधिकारिशिक्षणाय चाधीतसर्ववेदान्तसमुत्पन्नजातसंशयनिवृत्त्यर्थायाः जिज्ञासायाः सर्वत्र प्राच्यसमादृतत्वेनादोषात्। ज्ञानवैमुख्यं हि न कथमपि युक्तमिति प्राचां पद्धतिः। अधिकरणप्रयोजनमन्यदप्याह अस्मिन्निति। अद्वैतरूपैकार्थज्ञानेन मोक्षवादिना जगन्मिथ्यात्वैकसत्यत्वपक्षः उपायनानात्वतद्विकल्पप्रतिपादकाधिकरणनिरस्त इति च ध्येयम् ॥

परविद्यानाम्, ब्रह्मविदाप्नोति परम्, ब्रह्म गमयति इति ब्रह्मप्राप्तिफलकत्वात्, ब्रह्मप्राप्तौ च सालोक्यसामीप्य-सारूप्य-सायुज्य-सार्ष्टित्वरूपविशेषसद्भावात्, सायुज्येऽपि कतिपयांशानुभवत्व-तद्वैविध्यसंभवात्, सद्विद्यादहरविद्यावैश्वानरविद्यादिषु अनुसंधेयगुणन्यूनाधिकभावप्रयुक्तलाघवगौरवदर्शनेन फलवैषम्यस्य तदनुगुणं वक्तव्यत्वाच्च नैकैवानुष्ठेयेति पूर्वपक्षः। स्वरूपाविर्भावपूर्वकब्रह्मानुभवस्य परञ्ज्योतिरुपसंपत्त्यधीनत्वात्, उपसंपत्तेश्च निश्शेषपुण्यपापनिवृत्त्यनन्तरभावित्वात् अनिष्टनिवृत्त्यर्थ च विद्योपयोगः, फलानुभवस्तु स्वरूपप्रयुक्त इति नानुभववैषम्यस्य प्रसक्तिः। अनिष्टनिवृत्तितारतम्यञ्चासंभवि। ईषत्कर्मसद्भावेऽप्यर्चिरादिगत्ययोगात् तत्प्राप्त्यसंभवापत्तेः। अर्चिरादिगतिश्च, तेऽर्चिषमेवाभिसंभवन्तीति सर्वेषां तुल्यतया श्रुता। अधिकगुणानुसंधानरहितायां सद्विद्यायामपि यदि, "यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये" इति सर्वविमोक्षपूर्वकसंपत्तिः, किमुतान्यत्र। न्यूनाधिकगुणानुसंधानवैषम्यं भक्तिनिष्पत्तिविलम्बाशीघ्रयोगि कामं भवेत्; न फले वैष-

इत्यादिभ्यः । अत्र हि स्वस्य परस्य च स्वयमनुभूयमानमनवधिकातिशयानन्दं भवति । स च तादृशो ब्रह्मानुभवः एकया विद्ययाऽवाप्यते चेत्—किमन्ययेति न समुच्चयसम्भवः । स्वर्गादेर्हि देशतः कालतः स्वरूपतश्च परिमितत्वेन तत्र देशाद्यपेक्षया भूयस्त्वसंभवात् तदर्थिनः समुच्चयः सम्भवति, इह तु तद्विपरीतस्वरूपे ब्रह्मणि तन्न सम्भवति। सर्वाश्च विद्या ब्रह्मानुभवविरोध्यनादिकर्माविद्यानिरसनमुखेन ब्रह्मप्राप्तिफला इत्यविशिष्टफलत्वात् सर्वासां विकल्प एव ॥

ब्रह्मप्राप्तिव्यतिरिक्तफलास्तु विद्याः स्वर्गादिफलकर्मवत् यथेष्टं विकल्पेरन्, समुच्चीयेरन् वा, तासां परिमितफलत्वेन भूयस्त्वापेक्षासम्भवात् । तदाह—

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन् न वा पूर्वहेत्वभावात् ३ । ३ । ५८ ॥

अपरिमितफलत्वाभावादित्यर्थः ॥ ५८ ॥ इति विकल्पाधिकरणम् ॥ २५ ॥

१०८ यथाश्रयभावाधिकरणम् ३ । ३ । २६ ॥

अङ्गेषु यथाश्रयभावः । ३ । ३ । ५९ ॥

उद्गीथादिकर्माङ्गेष्वाश्रिताः, (छा १ । १ । १) "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत" इत्यादिकाः विद्याः किमुद्गीथादिवत् पुरुषार्थतया क्रतुषु नियमेनोपादेयाः, उत गोदोह-

---

न्यम् । प्रतिबन्धकापाये, स्वरूपाविर्भावे, धर्मभूतज्ञानव्याप्तौ च सत्सु समरूपेषु च जीवेषु नाऽऽनन्दवैषम्यप्रसक्तिरस्तीति ममापि । अनवधिकातिशयानन्दं भवतीति । यादृशानवधिकातिशयानन्दं ब्रह्म, तादृशानन्द एव प्राप्स्येत, एकस्मिन्नपरिमितफलसिद्धौ कथमन्यप्रसक्तिरिति ॥ अविशिष्टफलत्वं परिपूर्णब्रह्मरूपैकप्राप्यकत्वम् ॥ ५७ ॥

काम्यास्त्विति । "ब्रह्मप्राप्तेश्च परमपुरुषार्थतया काम्यमानत्वेऽपि तत्प्रतिबन्धकनिवृत्त्युपायस्य काम्यवर्गात् पृथगेव व्यपदेशः । प्राप्तिसाधनानां हि प्रतिबन्धनिवर्तकाः । निवृत्तिधर्माः सर्वेऽपि नैमित्तिकपदे स्थिताः ॥" इति तत्त्वटीका । अनिष्टनिवृत्तिरूपकाम्यमानपुरुषार्थसाधनत्वात् काम्यत्वं कुतो नेत्यत्र प्रायश्चित्तान्तरतुल्यतया नैमित्तिकत्वं कथितम् । अत्र तु काम्यपदमपवर्गफलातिरिक्तफलकसर्वपरम् । विद्याप्रकरणात् विद्या इति विशेष्यम् । आत्मानुभवहेतोर्ज्ञानयोगादेर्निवृत्तिधर्मस्य तदनुभवप्रतिबन्धककर्मनिवृत्तिद्वारा तद्धेतुत्वस्वीकारान्न नैमित्तिकत्वभङ्गः । फलीनां समुच्चय इत्यत्रोक्तम् यथाकाममिति । काम्यत्वेऽपि प्राप्यफलान्तराभावेऽन्यानुष्ठानकामनाविरहात् अवहननाश्मकुट्टनादेर्वैतुल्य इव, एकपापनिवर्तकत्वाभिमतप्रायश्चित्तानामिव च विकल्प एव । तदाह न वेति । भिन्नस्यापि फलस्यैकैकस्याप्यपरिमितत्वेऽन्यानुभवानवकाशात् कामना न भवेत् । अतः पूर्वहेत्वभावादित्यस्य भिन्नफलकत्वादित्यर्थं परित्यज्य परिमितफलकत्वादिति व्याख्या । अस्य पक्षस्य सूत्रे ते निवेश्यात् नवेत्यतोऽप्यन्वयानुगुणतया कामनारूपसमुच्चायकहेत्वभावादित्यप्यर्थोऽभिमत इव ॥

काम्यानां कामनायत्त एवान्योन्यसमुच्चय इत्युक्तम् । वीर्यवत्तरत्वरूपैकफलकत्वाभिमतानाश्रितोपासनानामन्योन्यसमुच्चयो भवति न वेति, तदर्थम्—उपासनं चदाश्रितम् । तस्याश्रयस्योपासनस्य च

नादिवत् पुरुषार्थतया यथाकाममिति विशये—नियमेनोपादेया इति युक्तम् ॥ ननु च आसां पुरुषार्थत्वेनानियमः प्रतिपादितः, (शारी. ३-३-४१) "तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम्" इत्यत्र ॥ सत्यम्; तदेव द्रढयितुं कैश्चिल्लिङ्गदर्शनैर्युक्त्या चाऽऽक्षिप्यते। तत्र हि, (छा. १-१-१०) "तेनोभौ कुरुतः" इत्यनियमदर्शनात् पृथक्फलत्वमुक्तम्। उपासनाश्रयभूतोद्गीथादिवत् उपासनानामप्यङ्गतयोपादाननियमे बहवो हेतव उपलभ्यन्ते। न ह्यत्र "गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्" इत्यादिवत् उपासनाविधिवाक्ये फलसंबन्धः श्रूयते; "उद्गीथमुपासीत" इत्युद्गीथादिसंबन्धितयैवोपासनं प्रतीयते। "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरम्" इति वर्तमानापदेशरूपवाक्यान्तराद्धि फलसंबन्धो ज्ञायते। स्ववाक्येनैवाव्यभिचरितक्रतुसंबन्ध्युद्गीथादिसंबन्धेन निश्चितक्रत्वङ्गभावस्य वाक्यान्तरस्थवर्तमानफलसंबन्धनिर्देशोऽर्थवादमात्रं स्यात्, अपापश्लोकश्रवणादिवत्। अतो यथोद्गीथादय उपासनाश्रयाः क्रत्वङ्गतया प्रयोगविधिना नियमेनोपादीय-

---

समुच्चयो नियमेन युक्तो न वेति विचार्यते। परविद्यास्वेकस्या अन्यया साकं विकल्प एवेत्युक्तम्। तद्वत् वीर्यवत्तरत्वरूपैकफलकतयोपासनयोर्विकल्प एवेत्युच्यत इह। उपासनस्यापि क्रत्वङ्गत्वे हि अविशेषात् सर्वमुपासनं प्रयाजानुयाजादिवत् समुच्चीयेतेति। अत्र चत्वारि पूर्वपक्षसूत्राणि। तन्निर्धारणाधिकरणोक्तोपमर्दमभिप्रेत्य दर्शयति तत्र हीति। बहव इति। अतः तेनोभौ इत्यस्य, वेदनवान् अन्यश्च कर्तुमर्हति यद्यपि, तथापि विद्ययैव कुर्यादित्यर्थः। अत एवोषस्तिः प्रस्तोत्रादीन् प्रति, मूर्धा ते व्यपतिष्यदिति कथयन् विद्या उपदिदेश, एकप्रयोगे चानेका इति भावः। इदमप्येकं लिङ्गदर्शनम्। अन्यापि समाहारादिवक्ष्यमाणसमाहारेण लिङ्गदर्शनैरिति बहुवचनम्। अत्र पर्णतान्यायो न भवति, किंतु गोदोहनन्याय इत्युक्तं तत्राधिकरणे; तत् क्षिपति न ह्यत्रेति। रात्रिसत्रवत्र फलमर्थवादिकं कल्प्यम्, निराकांक्षत्वादित्याह उद्गीथमिति। स्ववाक्योपात्तोद्गीथेनैव, जुह्वेव पर्णता, निराकांक्षमुपासनं नान्यदुद्देश्यमाकाङ्क्षतीति। न केवलं वाक्यान्तरस्थं फलवाक्यस्य, किंतु वर्तमानापदेशरूपत्वमपि, यस्य पर्णमयीतिवत्। प्रतितिष्ठन्ति ह वा इत्यस्य वर्तमानापदेशत्वेऽपि फलपरत्वकल्पना, रात्रिसत्रस्योद्देश्याकांक्षाऽन्यथा न शाम्यतीति इति भावः। ननु उद्गीथस्य फलरूपत्वाभावात् कथमुद्देश्यत्वमित्यत्रोक्तम् अव्यभिचरितक्रतुसंबन्धीति। क्रतोः फलवत्त्वात् तत्संबन्धात् सर्वत्र फलसाधनताप्रयुक्तमुद्देश्यत्वमक्षतमिति भावः। श्रवणादीत्यादिपदेन संस्कारार्थवादस्य, यदाङ्क्ते, चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते इत्यादेः, कर्मार्थवादस्य, वर्म वा एतद् यज्ञस्य क्रियते यत् प्रयाजानूयाजा इज्यन्ते इत्यादिकस्य च ग्रहणम्। अत एवोक्तम्, "द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यात्" इतीति भावः। सूत्रार्थमाह अतो यथेति। उपक्रमे क्रत्वङ्गेष्वाश्रिताः विद्या इति भाष्यात् अङ्गेष्विति पदोपरि आश्रितविद्या इत्यध्याहार इति ज्ञायते। अत्र तु वाक्यस्वारस्यात् अङ्गेषु इत्यस्य अङ्गभूतेषु उपासनेषु इत्यर्थः प्रतीयते। पूर्वपक्षी उपासनानामङ्गत्वं साधयन् प्रत्यवतिष्ठत इति तेनोक्तं भवति। अतो नाङ्गपदेनोद्गीथादिग्रहणम्, किंतु

न्ते, तथा तदाश्रिताश्चोपासना' तन्मुखेन क्रत्वङ्गभूता इति नियमेनोपादेया एव ॥ ५९ ॥

[पू] शिष्टेश्च । ३ । ३ ६० ॥

शिष्टि शासनम्, विधानमित्यर्थ । "उद्गीथमुपासीत" इत्युद्गीथाङ्गतयोपासनविधानाच्चोपादाननियम । "गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्" इत्यादिवत् विधिवाक्येऽधिकारान्तराश्रवणात् उद्गीथाङ्गभाव एव हि विधेय इति गम्यते ॥ ६० ॥

[पू] समाहारात् । ३ । ३ ६१ ॥

(छा १ ५ ५) "होतृषदनाद्धैवापि दुरुद्गीथमनुसमाहरति" इति उपासनस्य समा-

---

श्रयपदेनैव। अतएव यथाश्रयभाव इत्यनुक्त्वा यथाश्रयेत्युक्ति । तेन त्वया आश्रयत्वेनाभिमताना मयाऽङ्गत्वेनाभिमतानामुपासनाना क्रतूद्गीथादिसहभावनियम इत्युक्त भवति। अयं भाव —यस्य पर्णमयीति [illegible]या न फलस्य प्रकल्पना, पर्णताया व्यापाररूपत्वाभावात् किंचिदाश्रित्यैव फलजनकत्वमिति तदपेक्षाप्रौढ्यात् तदर्थं जुहूसंबन्धस्वीकारे सत एवाकाङ्क्षा शान्तेति, नोद्देश्यान्तरान्वय । न च पर्णतावाक्ये फलाकाङ्क्षायामार्थवादिकस्य फलत्वेन, जुह्वाश्रयतया अन्वय इति मन्तव्यम्—एकेन वाक्येन फलसंबन्धाश्रयसंबन्धद्वयबोधने वाक्यभेदापत्ते । अनेनाश्रयसंबन्धाबोधने चाश्रयाकाङ्क्षाभावात्। गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदिति वाक्यं पशुफलसंबन्धमात्रबोधकम्, प्रणयनरूपाश्रयलाभस्तु प्रकरणात्। पर्णतावाक्यं त्वनारभ्याधीतमिति नाश्रयसमर्पकं प्रकरणादिकमस्तीति वैषम्यम्। तद्वदेवोद्गीथवाक्यस्याप्यनारभ्याधीतत्वात् प्रकारान्तरेणाश्रयालाभात् अनेनैव वाक्येन फलसंबन्धोद्गीथसंबन्धोभयबोधने वाक्यभेद स्यात्। न चोपासनस्य स्वयं व्यापाररूपतया सिद्धरूपत्वाभावात् फलजननसमर्थतया नाश्रयापेक्षेति वाच्यम्—तर्हि उद्गीथगान विनाऽप्युपासनात् फलापत्ते । न चोद्गीथस्य नोद्देश्यत्वरूपाश्रयतयान्वय, किंतु उद्गीथमुपासनविशेषणं कृत्वा सोमविशिष्टयागेनेव उद्गीथविशिष्टोपासनेन फलमिति विशिष्टविधिस्वीकारान्न वाक्यभेद इति वाच्यम्—तथासति कर्मासंबन्धिनि बिदुद्गीथव्यक्तिविषयोपासनतोऽपि फलापत्ते । क्रत्वङ्गभूतोद्गीथेति विशेषग्राहकप्रमाणाभावात्। प्रमाणसत्त्वे तु तत उद्गीथस्य क्रत्वङ्गत्वावधारणात् यागे सोमस्येवोद्गीथस्योपासनेऽङ्गत्वायोगात् विशिष्टविधिर्दौर्लभ्यमिति। अत फलसक्रत्वङ्गभावमुद्गीथं प्रत्येवोपासनमङ्गमिति । उपासनाश्रयाः त्वयोपासनाश्रयत्वेनाभिमता । क्रत्वङ्गभूता इति । मदुपपादितरीत्येति शेष ॥ ५९ ॥

एव-यस्य पर्णमयीतिवत् विधेरङ्गत्वबोधकश्रुतेरभावेऽपि वाक्यप्रमाणादेवोद्गीथाङ्गत्वमुपासनस्य भवतीत्युक्तम्। शिष्टेरिह स्पष्टत्वान्नैव संशय इत्याह शिष्टेश्चेति। उपासीतेति विधि उद्गीथमिति द्वितीया चास्तीति तदुद्देश्यकविधिविषयत्वरूपमङ्गत्वं स्पष्टम्। एवमपि यदि गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदित्यत्रेव कामपदघटितमन्यत् स्यात्, तर्हि उद्गीथस्य द्वितीयाश्रवणेऽप्यङ्गत्वमङ्ग आशङ्क्येत । तत्तु नेति भाव ॥

अथ लिङ्गदर्शनद्वय सूत्रद्वयेनाह। प्रत्येकमपि साधकमिति ज्ञापनाय पृथक्सूत्रता। समाहारात् समाधानात्। होत्रिति। उद्गात्रा गीत उद्गीथो यदि दुरुद्गीथो भवेत्, तर्हि होतृस्थानात् तस्य समा-

द्वारनियमो दृश्यते । दुरुद्गीथ वेदनविहीनमुद्गीथम् । वेदनहानावन्येन समाधानं ब्रुवत् तस्य नियमेनोपादानं दर्शयति ॥ ६१ ॥

(पू) गुणसाधारण्यश्रुतेश्च । ३ । ३ । ६२ ॥

उपासनगुणस्य उपासनाश्रयस्य प्रणवस्य सोपासनस्य,(छा.१-१-१९)"तेनेयं त्रयी विद्या वर्तते—ओमित्याश्रावयति, ओमिति शंसति, ओमित्युद्गायति" इति साधारण्यश्रुतेश्चोपासनसमाहारो गम्यते। तेन इति प्रकृतपरामर्शात् सोपासन एव प्रणवः सर्वत्र सञ्चरति। अत उपासनस्य प्रणवसहभावनियमदर्शनाच्चोद्गीथाद्युपासनानामुद्गीथादिवत् नियमेनोपादानम् ॥

इति प्राप्त उच्यते—

[सि] न वा तत्सहभावाश्रुतेः । ३ । ३ । ६३ ॥

धानं संपाद्यमित्यर्थः । होतृस्थानात् समाधानं नाम होतृकर्तृकात् य उद्गीथः स प्रणवः, यः प्रणवः स उद्गीथ इति पूर्वोक्तज्ञानात् समाधानमेव । अथवा षद्लृ विशरणगत्यवसादनार्थक इति गत्यर्थस्य बुद्ध्यर्थत्वात् 'स उद्गीथ इति होतृषदनात्' इत्यस्य होतृकर्तृकप्रणवोद्गीथैक्यज्ञानादित्येवार्थः । भाष्ये अन्येनेत्यस्य होतृषदनेनेत्यर्थः । दुरुद्गीथस्य होतृगतज्ञानतः समाधानोक्त्या उद्गात्रुज्ज्ञानाभावकृतं दुरुद्गीथत्वमिति ज्ञायते । तत्रापेक्षितं ज्ञानम् 'असौ वा आदित्य उद्गीथः, एष प्रणवः' इति उद्गीथे आदित्यदृष्टिरूपमिति प्रकरणादवगम्यते । उपासनस्य लोकपुत्रप्राप्तिरूपफलार्थतया स्वतन्त्रत्वे तु उपासनं समाहरतीति स्यात् । न तु दुरुद्गीथमिति कृत्स्नोद्गीथेऽङ्गवालोपापादकं दुरुद्गीथत्वमिति भावः ॥ ६१ ॥

गुणेति । सार-दीपोक्तव्याख्यारीतिरेवात्रापि भाव्या । तेनेति श्रौतपदस्योपासनविशिष्टप्रणवपरामर्शित्वं पूर्वमुपासनप्रस्तावादवगम्यते । आश्रावयति—अध्वर्युस्तत्पुरुषो वा आग्नीध्रं प्रति, ओं श्रावयेति प्रैषं करोति । श्रावयेत्यस्य देवान् प्रति हविःप्रदानावसरं श्रावयेत्यर्थः । यद्वा आश्रवं प्रतिज्ञां कारयतीति आश्रावयतीत्येतदर्थः । शंसति शस्त्रं वक्ति ; अप्रगीतमन्त्रेण गुणिनमभिधत्ते । एवं विशिष्टस्य त्रयीसम्बन्धे उच्यमाने त्रयीकार्यं सर्वं प्रति उपासनविशिष्टप्रणवस्याङ्गत्वबोधनात् प्रणवद्वारा उपासनस्याप्यङ्गत्वमवसीयते । तथा च गुणेति सौत्रपदस्य उपासनगुणस्य उपासनाश्रयस्येति न व्याख्या । उपासनगुणस्य उपासनाश्रयस्य उपासनं प्रति गुणत्वेन वा आश्रयत्वेन वा सिद्धान्त्यभिमतस्य गुणस्य प्रणवस्य सोपासनस्य प्रकरणबलात् उपासनविशिष्टतया तत्पदपरामृष्टस्य साधारण्यश्रुतेः सर्ववेदकार्यसंबन्धश्रवणादिति भाष्यार्थः । सूत्रे गुणपदं सोपासनप्रणवपरं भाष्यरीत्या ; दीपादिरीत्या च प्रणवाङ्गत्वाभिमतोपासनपरम्, प्रथमसूत्रगताङ्गपदवत् । तन्निर्धारणाधिकरण इवात्राधिकरणे सूत्रे फलभावाभावाबोधनात्—फलस्वीकारेऽपि इतिकरणेन तृतीयाविभक्त्या वा विनियुक्तानां ममाग्ने वर्च इत्यादिमन्त्राणां अङ्गत्वे सत्येव मीमांसकैः मन्त्रप्रतिपाद्यफलार्थत्वस्वीकारवत् फलमप्यस्तु, नियताङ्गभूतमपीति पूर्वपक्ष्याशयोऽवगम्यते ॥ ६२ ॥

एकेनैव सूत्रेण सर्वं परिहरति न वेति । फलं भवतु मा वा ; उपासनस्योद्गीथसहभावनियमः पूर्वपक्षीष्टः ; निरस्यते । कादाचित्कत्वात् सहभावमात्रं सिद्धान्तिसंमतमेवेति सूत्रे सहभावपदं

न चैतदस्ति, यत् उद्गीथाद्युपासनानां क्रतुषूद्गीथादिवत् उपादाननियम इति। कुतः? तत्सहभावाश्रुतेः, उद्गीथाङ्गभावाश्रुतेरित्यर्थः। अङ्गभावे हि सहभावनियमो भवति। यद्यपि "उद्गीथमुपासीत" इत्यस्मिन् पदसमुदायेऽधिकारान्तरं न प्रतीयते—तथापि तदनन्तरमेव, "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति" इति विद्यायाः क्रतुवीर्यवत्तरत्वं प्रति साधनभावं प्रतिपाद्यते। तेन क्रतुफलात् पृथग्भूतफल-साधनभूता विद्या, उद्गीथमुपासीतेति कर्तव्यतया विधीयते। क्रतुफलात् पृथग्भूतफलसाधन-तयाऽवगतस्योपासनस्य क्रत्वङ्गभूतोद्गीथाङ्गतया विनियोगो नोपपद्यते। अत (थ) उपा-सनस्याश्रयापेक्षायां संनिहित उद्गीथ आश्रयमात्रं भवति। उद्गीथश्च क्रत्वङ्गभूत इति

सहभावनियमरूपाङ्गत्वपरम्। उपासनविधायकवाक्ये उद्गीथपदसत्त्वेन वा, उद्गीथमिति द्वितीयाश्रवणेन वा, तुल्यद्वितीयत्वकथनेन वा, तेनेत्यस्य पूर्वपरामर्शित्वेन वा नोपासनस्य सहभावनियमोऽवगमितो भवतीत्यर्थः। अयं भावः—पर्णमयीजुहूरित्यादौ जुह्वादेः पर्णत्वादिनोत्पादनरूपोपकारवत् उपासने-नोद्गीथे दृष्टोपकारस्य कस्यचिदभावात्, वाचं ब्रह्मेत्युपासीत, मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादाविव उद्गीथमिति द्वितीयाया [illegible] विषयसमर्पकत्वमात्रेणोपासनस्य प्राधान्यं युक्तम्, यद्वोपासनस्वातन्त्र्यगमकाभावात् कथ-मप्यदृष्टविधया प्रोक्षणादेरिव संस्कारकत्वमिति उद्गीथस्यैव क्रत्वङ्गतया सफलत्वेनावगतस्य प्राधान्यमिति जिज्ञासायाम्, यदेव विद्यया करोतीति वाक्यमुपतिष्ठमानं फलार्थतया स्वातन्त्र्यमुपासनस्य दर्शयति। यदेव विद्यया करोति=विद्याविशिष्टतया क्रियमाणं यत्, तत् कर्म वीर्यवत्तरं भवतीति तद्वाक्यार्थः। 'ऐन्द्रवायवाग्रान् महान् गृह्णीयात् यः कामयेत यथापूर्वं प्रजाः कल्पेरन्' इति वाक्ये ऐन्द्रवायवग्रहा-ग्रताविशिष्टसर्वग्रहग्रहणसाध्यस्य यथाकल्पितरूपफलेऽवगमेऽपि ग्राह्याग्राह्यविवेकेन यथा ऐन्द्रवायवाग्रता-रूपविशेषणमात्रस्य तत्फलकत्वनिश्चयः, तथेहापि विद्यारूपविशेषणफलत्वं वीर्यातिशयस्य। विद्याविशिष्टं क्रियमाणं कर्म वीर्यवत्तरं कर्मफलमतिशयविशिष्टयोग्यमित्यादि इत्युक्तौ तत्र कर्मकरणं यत् उद्देश्यतावच्छेद-कम्, तदन्वयोऽन्यत्र योग्यतायाम्, विद्यारूपोद्देश्यतावच्छेदकासमन्वयोऽन्यत्र तदंशे फलातिशयत्वे सुग-ममेव। यदेव विद्ययेति वाक्यसमनन्तरपूर्वं 'नाना तु विद्या चाविद्या च' [illegible] वाक्यम्। अविद्या कर्म। विद्याकर्मणोर्नानात्वस्य लोकसिद्धत्वात् तत्र फलद्वारा पार्थक्यमेव विवक्षितम्। तदेवोपरि विविच्यते। एवञ्च विद्याफलमन्यद्, तत्र विद्याफले तद्भविष्यच्च इत्यवगमात् विद्यायाः फलकरणत्वमेव, नोद्गीथाङ्गत्वमिति।

नन्वेव वाक्येनानेनोपासने फलसंबन्ध उद्गीथसंबन्धश्च बोध्यते चेत्, वाक्यभेदः स्यात्। अबो-धने च क्रतुसंबन्धं विनाऽप्युपासनं कथं स्यादिति शङ्कापरिहारायाह संनिहित उद्गीथ इति। अयं भावः—उपासनस्योद्गीथाङ्गत्वकथनेऽपि, 'उद्गीथेनात्मनागमे'ति उद्गीथस्यैव फलकरणतायाः कचिदवगमात् तादृशफलार्थोद्गीथस्यैवोपासनोद्देश्यत्वसंभवेन क्रतुबहिर्भावः किं न स्यात्। अनारभ्याधीतत्वादत्र क्रतु-प्रकरणाभावात्। क्रतोरन्यत्र जुह्वा इव उद्गीथे कार्योपगमस्य दुर्वचत्वात्। क्रतोर्बहिरेव अध्ययनपारा-यणादिवत् उपासनोपरिक्रमेद्गीथगानसंभवात्। यथा, 'तेनोभौ कुरुतः यश्च, वेद यश्च न वेद' इति-

क्रतुप्रयुक्तोद्गीथाद्याश्रये उपासने क्रत्वधिकारिण एव क्रतोर्वीर्यवत्तरत्वेच्छानिमित्तमिदमधिकारान्तरमिति न क्रतुषु तदुपादाननियमः। वीर्यवत्तरत्वं च क्रतुफलस्य प्रबलकर्मान्तरफलेनाप्रतिबन्ध इत्युक्तम्। क्रतोरविलम्बितफलत्वमित्यर्थः। पर्णतादीनां तु, "यदेव विद्यया करोति" "तदेव वीर्यवत्तरं भवति" इति विद्यायाः फलसाधनत्ववत्, अपापश्लोकश्रवणादिफलं प्रति साक्षात्साधनभावो न श्रुत इति क्रत्वङ्गतया विनियोगाविरोधात् तदङ्गभूतानां फलान्तरसाधनभावकल्पनानुपपत्तेस्तत्र फलश्रुतिरर्थवादमात्रं स्यात् ॥ ६३ ॥

दर्शनाच्च । ३ । ३ । ६४ ॥

दर्शयति च श्रुतिरुपासनोपादानानियमम्, (छा. ४-१७-१०) "एवंविद्ध वै ब्रह्मा

वाक्यात् कर्मोपस्थितं भवति। यदेव विद्यया करोति इत्यतोऽपि। एवं होतृषदनाद्धैवापीति वाक्यात् होत्रादिसर्वसमावेशावगमात् कर्ममध्यपातित्वमवगम्यते। 'एवंविदुद्गाता ब्रूयात् कं ते काममागायानि'इति,' 'बको दाल्भ्यो विदाञ्चकार। स ह नैमिषीयाणामुद्गाता बभूव'इत्यादितः यजमानार्थमुद्गातुरुपासकत्वावगमादपि। उषस्तिश्चाक्रायणश्च कर्ममध्य एव प्रस्तोत्रादिभ्य उपासनपद्धतिमुपदिदेश। उद्गीथेनात्ययामेत्यत्रापि यज्ञपदं सुस्पष्टमस्ति—इति न स्वतन्त्रोद्गीथप्रसक्तिरिति चेत्—तर्हि तत्र एव क्रतुतत्संबन्धिनामत्र मनसि विपरिवृत्तिरस्त्येवेति यथायथमाश्रयो लभ्येतैव। क्रतुद्वारेति संनिधानादवगमे उद्गीथादौ रसतमत्वाद्युपासने विधीयमाने क्रतुरुद्गीथद्वारा भवत्याश्रय इति हि सुगमम्। वस्तुत उद्गीथमुपासीतेति वाक्यमाश्रयसमर्पकम्। अस्य वाक्यस्य क्रतुप्रकरणेऽभावात् उद्गीथः कथं कार्यः इति उद्गीथकथम्भावाकाङ्क्षायां प्रवृत्तत्वाभावात् उपासनप्रकरणात् उपासनविषयसमर्पणार्थत्वस्यैव वाच्यत्वात्। अथ कथमुपासीतेत्यत्र रसतम उद्गीथ इति वाक्यात् रसतमत्वेनेत्यवगम्यते। फलाकाङ्क्षायाञ्च वीर्यवत्तरत्वबोधनम्, तेनैव क्रतुमध्यपातित्वावगमनञ्चेति। विद्यायाः फलसाधनत्ववदिति। विद्ययेति तृतीयाया इत्थंभूतलक्षणपरत्वेऽपि विद्याविशिष्टकर्मणो वीर्यवत्तरत्वोक्तौ विद्याप्रयोज्यत्वं वीर्यातिशये वाक्यमर्यादालभ्यमिति प्रागेवोक्तम्। यद्वा उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति करणत्वमेवेह तृतीयार्थः, तदा, करणत्वस्य विद्यानिष्ठस्य साक्षात् कर्मनिरूपितत्वासंभवात्, कर्मानुग्राहकत्वरूपे कर्मगतवीर्यातिशयाधायकत्वरूपं तदिति सुवचत्वात् स्पष्टमेव फलसाधनत्वमिति भावः। अत एव दुरुद्गीथमित्यस्य वेदनहीनमित्यर्थवर्णनं न भवति। उपासनाभावमात्रेणोद्गीथस्य न दुष्टत्वम्। उपासनग्रहणेऽपि वा तद्घटितप्रयोगमात्रविषयं तद् भवतु। एवं 'तेनेयं त्रयी' इति तच्छब्दोऽपि नोपासनविशिष्टप्रणववाची। 'एतदनुज्ञाक्षरं'मित्योङ्कारेऽनुज्ञाक्षरत्वस्याधस्तादुक्त्या शुद्धस्यैव प्रणवस्यानुज्ञाक्षरत्वात् तद्वदेवात्रापि शुद्धस्यैव ग्राह्यत्वात्। आश्रावणशंसनादौ उद्गान इवोपासनसहभावस्य वाक्यान्तरतोऽनवगमेन तथाऽर्थवर्णनायोगाच्चेति ॥ ६३ ॥

लिङ्गदर्शनानामसाधकत्वप्रदर्शनाभिप्रायेण 'स्वपक्षसाधकं' लिङ्गदर्शनमाह **दर्शनाच्चेति**। **एवंविदिति**। 'एष वै यज्ञो योऽयं पवते'इत्यादिसन्दर्भार्थविदित्यर्थः। तत्र यज्ञस्य वायुत्वम्, मनोवाचोर्मार्गत्वम्, ब्रह्मणो मौनेन मनःकार्यं होत्रध्वर्यूद्गातॄणाञ्च वाक्कार्यं यथावदपेक्षितमित्युक्त्वा, तत्तद्भेद-

यज्ञ यजमान सर्वांश्चर्त्विजोऽभिरक्षति'' इति ब्रह्मणो वेदनेन सर्वेषां रक्षणं ब्रुवती। उद्गातृप्रभृतीनां वेदनस्यानियमे सति एतदुपपद्यते। अनेन लिङ्गेन पूर्वोक्तानां समाहारादिलिङ्गानां प्रायिकत्वमवगम्यते। अतोऽनियम एवेति स्थितम्॥ ६४॥ इति यथाश्रयभावाधिकरणम्॥ २६॥

इति श्रीमद्रामानुजविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये

तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः॥ ३-३॥

विहिताङ्गलोपे तद्वेदसारभूतभूरादिव्याहृतिकरणकहोमा ब्रह्मणा कारयितव्या इत्युक्तम्। एतदुपपद्यत इति। ननु होत्रध्वर्यूद्गातॄणां वाक्कार्यस्य प्रकृततया तत्कार्यलोपे प्रायश्चित्तविधानं ब्रह्मकार्यम्। तथाच ब्रह्मवेदनमिदं प्रायश्चित्तानुष्ठापनमुखेन यज्ञपूर्तिकरम्। उद्गातृवेदनरूपोपासनं तु निष्पन्नयज्ञाश्रितगुणफलरूपवीर्यातिशयकरम्। तत्र ब्रह्मवेदनस्योद्गातृवेदनस्य च भिन्नकार्यत्वात् कथमेनेन तदनियमसिद्धिः। प्रत्युत होतृपदस्य दुरुद्गीथसमाहारकत्वकथनेन उद्गीथोपासनस्यावश्यकत्ववत्, प्रायश्चित्तप्रयोजकज्ञानानामावश्यकत्वसिद्धिवत्, ब्रह्मवेदनस्यावश्यकत्वकथनेन उपासनावश्यकत्वसिद्धिरेव स्यादिति चेत्—अत्र ब्रह्मवेदनं प्रकरणात् तत्साधुत्वरक्षणादिरूपमिति तस्य उद्गातृकर्तृकोपासनस्यानापत्तियुक्तेति परिष्कारे विवृतं द्रष्टव्यम्। एवमपि समाहारवद् इदमपि उपासनावश्यकत्वमेव स्थापयेदिति चेत्—एवं भाष्याशयात्—यदि अत्राद यज्ञसाद्धं इति वेदनस्य क्रत्वर्थत्वमिष्यते, तर्हि, 'ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वांश्च ऋत्विजोऽभिरक्षती'ति वाक्यमपि वर्तमानापदेशत्वादित्युक्तयुक्त्याऽर्थवादमात्रं स्यात्। एवं दुरुद्गीथमनुसमाहरतीत्यपि। तथाच सर्वेषामुपासनानां ब्रह्मवेदनं प्रणवोद्गीथैक्यविषयकहोतृकर्तृकज्ञानोद्गीथोपासनादिरूपाणां क्रत्वर्थतया समुच्चय एव स्यात्। उद्गातृप्रभृतीनां वेदनस्यापि फलार्थस्य तत्र एव कृतावनियतत्वञ्च यदि त्वया न स्वीक्रियते, ब्रह्मणो वेदनेन सर्वरक्षणं ब्रुवती श्रुतिरियमपि स्वार्थतत्परतया त्वया न स्वीकार्या स्यात्। तद्वेदनानियमे स्वीकृते एवैतत्स्वीकार उपपद्यते, एकरूपवाक्येषु एकत्र वाच्यार्थतात्पर्यम्, एकत्र नेति वैषम्यकल्पनस्यानुचितत्वात्। एवं वीर्यवत्तरत्ववत् उपासनविशेषाणां पुत्रप्राप्ति-मृत्युजय-परपरिमर ऊर्ध्वलोकामेशत्वादिविविधफलप्रतिपादकवाक्यराशौ सर्वत्र वाच्यार्थत्याग इति महान् दोषः स्यात्। अतो यज्ञमुपसाध्य गद्गद्यमिन्नोपासनफलप्रतिपादनमेव बहुरूपमत्र विवक्षितमिति नोपासनस्य सद्भावनियम इति। प्रायिकत्वमिति। दुरुद्गीथपदस्य वेदनहीनोद्गीथमित्यर्थकत्वेऽपि, तेनेति तच्छब्दस्य वेदनविशिष्टप्रणवपरामर्शित्वेऽपि तद्वाक्यं वेदनघटितकविपक्षतुमयोगमात्रविषयकं मन्तव्यमित्यर्थः। तावदर्थपरत्वाभावे तु नैव नियमशङ्कावकाशः। अनियम एव नैर्यम्, न तु दुरुद्गीथादिपदस्य त्वदुक्तार्थस्वीकारे इत्याशयेन निगमयति अतोऽनियम एवेति॥ ६४॥

इति वात्स्यश्रीशैल-सार्वभौमकवितार्किको वीरराघवाचार्यस्य अभिनवदेशिकस्य कृतिषु

श्रीभाष्यव्याख्याने भाष्यार्थदर्पणे तृतीयाध्याये तृतीयः पादः॥

श्रीमते रामानुजाय नमः। शुभमस्तु॥

श्रीः । श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

श्रीभगवद्रामानुजविरचिते

श्रीशारीरकमीमांसाभाष्ये

तृतीयाध्याये चतुर्थः पादः

१०९. पुरुषार्थाधिकरणम् ३-४-१ ॥

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः । ३ । ४ । १ ॥

गुणोपसंहारानुपसंहारफला विद्यैकत्वनानात्वचिन्ता कृता ; इदानीं विद्यातः पुरुषार्थः,

---

श्रीः ॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

भाष्यार्थदर्पणे तृतीयाध्याये चतुर्थः पादः

अस्मिन् अङ्गपादे ब्रह्मविद्याङ्गं सर्वं निरूप्यते । तच्च वर्णाश्रमधर्मः शमदमादिकं पाण्डित्यबाल्यमौन-रूपञ्च । तत्र कर्मणोऽङ्गत्वप्रसक्तेरेवाभावात् कीदृशं कर्म विद्याङ्गमिति करिष्यमाणस्य विचारस्यावकाश एव नास्तीत्याशङ्का प्रथमाधिकरणेन परिह्रियते । तदाह गुणेत्यादिना । संयोगरूपचोदनाख्यानामविशेषे सत्येव विद्यैक्यम् ; अन्यथा तु विद्याभेद एव ; ताश्च विद्याः फलैक्यात् विकल्पिता इत्युक्तं पूर्वपादे । एवम्भूतब्रह्मविद्यैव काचिन्नास्ति ; कुतं सर्वमाकाशताण्डवम् ; उपनिषदां कर्मकर्तृजीवमात्रप्रतिपादक-त्वादितीह पूर्वपक्षगतिः । नन्वेवं विद्यापलापेन पूर्वपक्षः पूर्वपादप्रारम्भे कर्तुं युज्यते, न त्वत्रेति चेत्-यथा कर्मेतिकर्तव्यताकब्रह्मोपासनं सर्वं निरूप्यैव, चतुर्थप्रथमारम्भे तदावृत्तिविचारविस्तारं विदधाति, यथा च विद्याभेदनिबन्धनविचारे वर्तितवानेव अन्ते नानाशब्दादिभेदात् इति भेदं समर्थयते-तथा विचार-मेनमपि कुरुते । वक्ष्यमाणांशसिद्धवत्कारेणापि पूर्वं तदनुबन्धिविचारपरिपाट्या सर्वत्र समादृतत्वात् ।

नन्वेवमेवाधिकरणं योज्यमिति को निर्बन्धः । जैमिनेः परब्रह्मस्वीकारित्वं हि, साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः, परं जैमिनिर्मुख्यत्वादित्यादौ विस्पष्टम् । देवाः सन्ति ; ते ब्रह्मविद्यामात्राधिकारिण इत्यपि तद्विदितमिति च ज्योतिषिभावाच्चेति सूत्रे व्यक्तम् । स इदानीं ब्रह्मतज्ज्ञानसर्वापलापेन पूर्वपक्षयतीति कुतो वक्तव्यम् । सर्वसंमतस्यैव कर्मप्राधान्यपूर्वपक्षस्यात्र तेन सुकरत्वात् । आचारदर्शनादिलिङ्गानि हि ब्रह्मविद्यायाः कर्माङ्गत्वेन सुनिर्वहाणि । यदुच्येत—शेषत्वात् पुरुषार्थवाद इति पूर्वपक्षारम्भसूत्रे पुरुषविषयकोऽयमर्थवाद इत्युक्तत्वात् क्रतुकर्तृपुरुषप्रशंसारूपत्वमुपनिषदामत्रोच्यत इति तदनुरोधेन ब्रह्माद्यपलापेन पूर्वपक्ष इति वक्तव्यमिति—तन्न ; शेषत्वात् पुरुषार्थवाद इत्यस्य—'मोक्षरूपपुरुषार्थस्य विद्यासाध्यतया वादः, विद्यायाः कर्मशेषत्वादेव । अङ्गे चाङ्गिफलस्य वादो दृष्ट एव. 'औदुम्बरो यूपो भवति । ऊर्वा उदुम्बरः । ऊर्क् पशवः । ऊर्जं पशूनाप्नोति ऊर्जोऽवरुद्ध्यै' इति वैधात्वीयेष्टिफलस्य पशुप्राप्तिलक्षस्य तदङ्गयूपौदुम्बरतायां वर्णनात् ; एवमन्येष्वपि' इति व्याख्यानसंभवात् । अथ ब्रह्मोपासनस्य कर्माङ्गत्वं कथमिति चेत्—समुद्रं मनसा ध्यायेत इति समुद्रध्यानस्य मानसग्रहादेश्च द्वादशाहकर्माङ्गत्वं यथा । अत एव क्वचित् जीवातिरिक्त-तया ब्रह्मज्ञानम्, क्वचित् तत्त्वमसीति जीवब्रह्मैक्यज्ञानञ्च विधीयमानमुपपन्नम् । यथाशास्त्रमारोपात्मकज्ञान-

उत विद्याङ्गकात् कर्मण इति चिन्त्यते। किं युक्तम्? अत्र —विद्यातः पुरुषार्थ इति भगवान्

स्यापि कश्चिदङ्गत्वनीकारसमवात्। 'य एतदक्षरमविदित्वा तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राणि, अन्तवदेवास्य तद् भवति'इत्यादौ वेदनस्य कर्माङ्गत्वं स्पष्टम्। अस्मिन्नेवाधिकरणे, परामर्शं जैमिनिरिति सूत्रे, 'प्रणवकरणकब्रह्मोपासनस्तुतिरूपनया तत्तदाश्रमपरामर्शमात्रम्, न त्वाश्रमविधानम्'इति जैमिनिमतानुवादात् ब्रह्मोपासने तद्विष्टमिति स्पष्टमिति च तद्रूपेण पूर्वपक्षारम्भो न साम्प्रतम्। अत शाङ्करोक्तरीत्यैव किमित्येवमधिकरणयोजनेति चेत्—

उच्यते। न हि भगवद्बादरायणोक्तं सर्वं श्रुत्वा तदनन्तरं जैमिनिरेव पूर्वपक्षं प्रावर्तयदिति अत्रोच्यते। किंतु बादरायणोपपत्तेः प्राक् तेनोपनिषदां यो निर्वाहोऽभिमत आसीत्, स इह प्रस्तूयते। जैमिनिः पश्चात् सर्वथा बादरायणमनुससारेत्यत्र तु ब्रह्मसद्भावपरत्वजैमिन्युपन्यासपराने कम्बूक्तसिद्धमस्तु, किं तेन। पञ्चाधिकरणसहैरम्परस्त्वाङ्गीकारे, 'अध्ययनमात्रवत' इति सूत्रं न समन्वेति। अधीत्येति पदात् उपासनपक्षत्वज्ञानस्याङ्गत्वमवगम्यत इति मीमांसकेनोक्तत्वसंभवात्। अधिकोपदेशात्तु इति बादरायणसमाधानक्रमोऽपि न घटते। जीवातिरिक्तब्रह्मोपदेशादित्यर्थो हि जैमिनेर्जीवातिरिक्तपरमात्मानङ्गीकारेण पूर्वपक्षे सत्येवोचितः स्यात्। तर्हि वाक्यार्थज्ञानादधिकस्य ब्रह्मोपासनात्मकस्योपदेशादित्यर्थवर्णनं क्रियतामिति चेत्—तथाव्याख्यानेऽपि तन्मतनिरासो न भवति। समुद्रध्यानादिवत् ब्रह्मोपासनस्य तादृशस्यापि कर्माङ्गत्वं तद्विष्टमस्त्विति प्रवक्तुमोक्तस्यात्।

किञ्च जैमिनेर्द्वयी दशा—बादरायणशिष्यभावात्मिका, अन्या चेति। उत्तरत्र जीवब्रह्मभेदः, जीवस्य सत्यसंकल्पत्वान्तर्भावस्वरूपाभिनिष्पत्तिः, अर्चिरादिना परोपासनात् परब्रह्मण एव प्राप्तिरित्यादिकं बादरायणस्येव तदभ्युपेतमिति तत्र वैषम्यकल्पने मार्गे न लभ्यते। पूर्वदशाया तु निरीश्वरत्वम्, देवानपि विना कर्मणैवापूर्वद्वारा फलोत्पादः इत्यादिकं तदभिमतमिति मीमांसकप्रवादादवगम्यते। तथा तत्कृतस्य प्रचारः किं तत्रैव सिद्धान्तेन, किंवा कर्मसु प्ररोचनामात्रमनीषयेत्यन्यदेतत्। अतः प्रक्तनतन्मतं यादृशम्, तादृशमवलम्ब्य पूर्वपक्षप्रवर्तनमेव युक्तम्॥ ननु सन्ति पक्षान्तराणि—विद्याकर्मणोः समसमुच्चय इति केचित्। कर्म प्रधानम्, विद्या तदङ्गम्, यथा कर्मयोग आत्मज्ञानगर्भः ज्ञानयोगवत् आत्मावलोकनसाधनम्, तथा भगवदाराधनात्मकं कर्म कर्म भगवज्ज्ञानगर्भं सत् फलानि जनयिष्यतीत्यन्यः पक्षः। वैखानसाः पाञ्चरात्रिकाश्च नित्यभगवदर्चनादिनिरवधिकपरिचरणपरायणाः पक्षमिमं रोचयन्ते। तदङ्गेन परमात्मज्ञानञ्च निरन्तरध्यानरूपमपि काममस्त्विति केचिन्मन्येरन्। अन्ये तु तार्किकादय ईश्वरमिच्छन्तोऽपि तत्प्रणिधानमपि चित्तशुद्धये प्राक्तनकल्मषोऽपि स्वात्मध्यानमेव कैवल्याख्यमोक्षहेतुमाश्रयन्ते। तत्र ध्यानकर्मणोः समसमुच्चयं प्राह्य, विद्याप्राधान्यचोदनाचार्यदेव इति। एवं संभावितमतान्तरनिरसनेन विद्यायाः प्राधान्यमङ्गपादे बादरायणेन प्रतिपादनीयमेवेति॥ सत्यम्। एतन्मूलनानामतनिरासार्थमेव सिद्धान्तसूत्रं प्रथमतो विधाय पश्चात् पूर्वपक्षप्रवर्तनम्। एवमस्य शैलीति तदुत्तरप्रतिपत्तिसूत्रे भाष्यावकाश्यते।

बादरायणो मन्यते ; कुतः ? शब्दात् । दृश्यते ह्यौपनिषदः शब्दो विद्यातः पुरुषार्थं ब्रुवन्, (तै. आनं. १) "ब्रह्मविदाप्नोति परम्", (उत्तरना) "वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् । तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" (मु. ३-२-८) "यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे अस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात् परं पुरुषमुपैति दिव्यम्" इत्यादिः ॥ १ ॥

अत्र पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते—

शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः । ३ । ४ । २ ॥

नैतदेवम्—यत् विद्यातः पुरुषार्थावाप्तिः शब्दादवगम्यते—इति । न शेषः, "ब्रह्म-

---

इति, फलमत इति सूत्रे च तथा तदाश्रय इति च प्रागेवोक्तम् । तदेवमुप्यन्तरसंशीलितपक्षान्तरप्रतिक्षेपाशयेन विद्यामात्रप्राधान्यं प्रतिपादयितुं सिद्धान्तसूत्रं प्रणीय, स्वशिष्यजैमिनिपूर्वदशाप्रापितप्रचारमपि मतं विशिष्योपन्यस्य निरस्यति समनन्तरमिति साम्प्रतमेतत् । तदाशयश्च—आन्तं यज्ञादिकं कर्मावश्यमनुष्ठेयमिति संन्यासस्वीकारोऽपि न प्रामाणिकः । अगतिकविषये तत्र दोषाभावज्ञापनाय तत्परामर्शमात्रं क्वचिदस्तु । कर्मकर्तृजीवादन्यश्च नोच्यते उपनिषत्स्वपि । देवतानामेवाभावे तदधिकस्येश्वरस्य नैवावश्यकता । जगत्सृष्ट्यादिकं जीवकर्मबलादेव भवितुमर्हति । जीवसमष्टिरेवोपनिषत्सु ब्रह्मादिशब्दैर्व्यवह्रियताम् । अत एव तत्त्वमसीत्युक्तम् । तावतेदमद्वैतिमतमिति न मन्तव्यम्, जीवानां सर्वदा भेदस्येष्टत्वात् । जगन्मिथ्यात्वस्य, व्यावहारिकदशया ईश्वराद्यकर्तायाश्चानभिमतत्वात् । एवं सुषुप्तिप्रलयनानादेहसंपत्त्यादिवर्णनात् देहातिरिक्त आत्मेति संप्रतिपत्तिर्भवति ; तस्यां सत्यां पारलौकिकं कर्म कर्तुमुयुञ्जीतेति ज्ञानमिदं कर्तुरपेक्षितम् । एवम्भूतविद्याङ्गककर्मसंपाद्यं फलं किमिति चेत्—अस्तु काम्यकर्मानुष्ठानवैषम्यात् स्वर्गादिकमेव । फलानिच्छायामपि, 'प्राजापत्यं गृहस्थानाम्' इति विष्णुपुराणादिदर्शितमस्तु । निष्कामकर्मानुष्ठानान्मोक्षोऽपि भवेदिति तु न श्रद्धेयम्, धर्मेण पापमपनुदतीति पापक्षयेऽपि सर्वपापक्षयायोगात् ; पुण्यक्षयस्याभावाच्च अनादिसंचितानन्तपुण्यानुभवस्याविश्रमात् ; परमात्माराधनत्वादेश्चासंमतेरित्येव भाव्यः । यथा च समनन्तराधिकरणे इष्टिविधिवाक्यानां सर्वेषां स्तुतिमात्रत्वमिति पूर्वपक्षः, तथा ब्रह्मविद्याविधिवाक्यानामपि केवलज्ञापकत्वमेवेति समाचितो हि पूर्वपक्षः । स इह निराक्रियते । पूर्वपादान्ते क्रमेण परविद्योद्गीथादिविद्यारूपोभयविद्यानिगमनक्रमेण तदुभयस्थापनमिह कर्माङ्गत्वस्थापनोपोद्घातरूपेणेति सुसङ्गतमेतत् ।

जीवातिरिक्तपरमात्मतद्दिव्यमङ्गलविग्रहतदाधारपरमव्योम-तदुपासकैहिकफल-आमुष्मिकमुख्यमोक्षयथावस्थितस्वरूपप्रतिपादकान् औपनिषदशब्दान् सूत्राभिप्रेतान् दर्शयति ब्रह्मविदित्यादिना ॥ १ ॥

अत्र षड्भिः सूत्रैः पूर्वपक्षः । औपनिषदवाक्यराशेः स्वाभिमतोऽर्थः कर्तृप्राशस्त्यम् । तदाह प्रथमसूत्रे । तत्र युक्तिः शेषत्वादिति । शेष्युपकारादन्यस्य शेषफलस्य स्वीकाराभावात् तत्र विवक्षितमित्याह नशेष इति । ननु जीवविलक्षणस्य परस्य ब्रह्मणो ज्ञानमुपनिषदुत्पादितं कथं कर्मशेषभूतमित्यत्र कर्तृज्ञानमेव तदुत्पादि-

विद्याप्नोति परम्" इत्यादिशब्दो वेदनात् पुरुषार्थावाप्तिमवगमयति, कर्मसु कर्तृभूतस्याऽऽत्मनो याथात्म्यवेदनप्रतिपादनपरत्वात्। अतः कर्तुः संस्कारद्वारेण विद्याया' क्रतुशेषत्वात् तत्र फलश्रुतिरर्थवादमात्रम्; यथाऽन्येषु द्रव्यादिषु—इति जैमिनिराचार्यो मन्यते। तदुक्तम्, (पूर्वमी ४-३ १)"द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यात्" इति।

स्यमित्याह कर्मस्विति। कर्तुर्जीवस्य ब्रह्मभावज्ञानं संपद्रूपम्, अध्यासरूपम्, क्रियायोगमूलकारोपरूपं वा नाभिमतम्, तस्य सर्वस्मात्तरन्यानरूपत्वात्। संपद्धि नाम अधर्मे धर्ममित्युक्तत्तामसबुद्धिवत् आरोप्यप्रधाना बुद्धिः, अध्यासश्च राजसविपरीतबुद्धिवत् आलम्बनस्य प्राधान्यमारोप्यस्य चाप्राधान्यमाश्रीयते चेत्, भवति। प्रथमस्योदाहरणम् अनन्तं मन अनन्ता विश्वेदेवा इति। मनस एव मनस्त्वेनागृहीतस्यानन्तविश्वदेवत्वेन ग्रहणमस्य। द्वितीयस्योदाहरणम्—मनो ब्रह्मेति। अत्र मनस्त्वेन मनोग्रहणमस्ति। तृतीयस्योदाहरणं वायुर्वाव संवर्ग इति। संवरणरूपकर्मक्रियाकर्तृत्वेन वायौ संवर्गत्वारोप। जीवत्वाग्रहणेन ब्रह्मारोपे, जीवत्वग्रहेण ब्रह्मारोपे, जीवत्वग्रहेणैव जीवे बृंहणक्रियाकर्तृत्वविशिष्टारोपे च एतत्पक्षत्रयरीति स्वीकृता भवति। तदा जीवब्रह्मणोर्भेद एव वास्तव इति, ईदृशाध्यासाभावे कर्मणा फलहेतुत्वं नास्तीति च भवेत्। तदनिष्टं सर्वेषाम्। अतोऽन्यविषयं कर्तृज्ञाने तदुपयोगमाह अत इति। पत्नी आज्यमवेक्षते इति विहिताज्यावेक्षणादेराज्यसंस्कारकतया यागान्वयवत् यथावस्थितात्मस्वरूपज्ञानस्योपनिषदुत्पादितस्य कर्तृपुरुषसंस्कारकतया यागान्वय इति भाव। क्रतुसंस्कारेत्यप्रयुज्य क्रतुरिति व्यस्तप्रयोग अर्थवादमात्रमित्यस्य तद्व्यक्तभाय। तेन सूत्रे पुरुषार्थवाद इत्यस्य पुरुषस्य कर्तुरर्थवाद तद्विषयकप्रशंसावाक्यमिति विग्रहार्थज्ञापनं भवतीति। फलश्रुतिरिति पदं यथान्येष्विति इत्युदाहरणसारितमूलकभ्यम्। विद्यातः फलमिति सिद्धान्तनिरासाय फलश्रुतेरेव अन्यथानयनमस्य चिकीर्षितम्। पुरुषार्थोऽत इति सूत्र इवेह पुरुषार्थपदार्थग्रहणे पुरुषार्थस्य वाद फलश्रुतिरित्यर्थकाभात् जैमिनिसूत्रात् अर्थवाद इति पदमत्र ग्राह्यम्। पुरुषार्थवाद इति पदस्यैव वा द्विरावृत्ति। तेनार्थद्वयमपि। एवञ्च जीवब्रह्मैक्यज्ञानं न संपदादिरूपम्, किं तु तत्त्वज्ञानमेवेत्युक्तं भवति। इदमपि नाद्वैत्यभिमतरीत्या। तदा जीवत्वादिसर्वोपाध्यपेन अर्थान्मिथ्यात्वे पर्यवसानात् तत्र कर्मकरणायोगात् अननुकूलत्वाद् विरुद्धत्वाच। किंतु ब्रह्मण ईश्वरस्य सर्वथैवाभावेन निरीश्वरवादिसंमतेन ब्रह्मशब्देन नानाजीवसमष्टिग्रहणेन जगद्धेतुसमष्ट्यन्तर्भूतत्वस्य कर्तर्यवधारणरूपम्। तेन जगन्मूलसर्वपुण्यपापकर्मकरणसमर्थो देहादिविलक्षणः कर्तेति व्युत्पादितं भवति। अस्य च ज्ञानस्यामुष्मिककर्मप्रवृत्तिहेतुत्वात् आज्यावेक्षणस्याज्यविशुद्धिग्रहमुखेनेव दृष्टविधयैवोपयोग। द्रव्यसंस्कारकर्मस्विति। 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति' इति द्रव्योदाहरणम्, अत्र पर्ण(पलाश)रूपप्रकृतिद्रव्यविधानात्। संस्कारः संनिपत्योपकारकं कर्म। 'यदाङ्क्ते। चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते' इति यजमाननेत्रस्याञ्जनलेपनम्। कर्म आरादुपकारकम् 'वर्म वा एतद् यज्ञस्य क्रियते यत् प्रयाजानूयाजा इज्यन्ते' इति। प्रयाजानां प्रधानयागात् पूर्वभावात् अनुयाजानां पश्चाद्भावात् पूर्वपरभागावरणात् वर्मतुल्य[illegible]

ननु च—कर्मसु कर्तुर्जीवादन्यो मुमुक्षुभिः प्राप्यतया वेदान्तेषु वेद्य उपदिश्यत इति प्रागेवोपपादितम्, (शारी. १-१-१७) "नेतरोऽनुपपत्तेः", (१-१-१८) "भेदव्यपदेशाच्च", (१-२-३) "अनुपपत्तेस्तु न शारीरः", (१-३-१७) "इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासंभवात्" इत्येवमादिभिः सूत्रैः। तदेव ब्रह्म तत्त्वमस्यादिसामानाधिकरण्येन जीवादनतिरिक्तमित्येतदपि, (२-१-२२) "अधिकं तु भेदनिर्देशात्" इत्येवमादिभिर्निरस्तम्। सामानाधिकरण्यनिर्देशश्च, (छा. ६-८-७) "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्", (छा. ४-१४-१)-सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इति चेतनाचेतनसाधारणः, (बृ. मा. ६-७) "यः पृथिव्यां तिष्ठन्'''य आत्मनि तिष्ठन्" इत्यादिनाऽवगततत्तदात्मतयाऽवस्थितिनिबन्धन इति, (शारी. १-४-२२) "अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः" इत्यादिभिरुपपादितम्। तत् कथं कर्मसु कर्तुरात्मनो याथात्म्योपदेशपरा वेदान्तशब्दा इति विद्यायाः कर्माङ्गत्वं प्रतिपाद्यते?

उच्यते--वेदान्तवाक्येष्वेव विद्यायाः कर्मप्राधान्यं सूचयद्भिर्लिंगैः, तदुपबृंहितसामानाधिकरण्यनिर्देशेन च वेदान्तशब्दाः देहातिरिक्तजीवस्वरूपयाथात्म्योपदेशपरा इति बलादभ्युपगमनीयमिति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः॥ ननु च कर्तृसंस्कारमुखेन विद्यायाः क्रत्वनुप्रवेशो न

पनिपतितापाथनारणम्, तदर्थत्वं प्रयाजादेर्नेष्यते, किंतु आरादुपकारकान्तरवत् यागेन फलापूर्वे जननीये सहकारित्वमेवेति सर्वत्रार्थवादस्य न फलसमर्पकता। तद्वदेव परात् परं पुरुषमुपैति दिव्यमित्यादीनामपीति भावः। नन्वेतावति शारीरकभागे अधीतिनोऽसंभावितेयं शंकेति पृच्छति ननुचेति। एतावदध्ययनात् प्राक् सञ्जातज्ञानाधीनविपरीतवासनोन्मूलनमेवाधिकरणकृत्यमित्याशयेन शंका समर्थ्यते उच्यत इति। विद्याया इति पञ्चमी। विद्यापेक्षयेत्यर्थः। सूचयद्भिरिति। कर्मप्राधान्यं लिङ्गसूचितं कदा प्रतिष्ठितं स्यात्? जीवातिरिक्तजगत्कारणब्रह्माभाव एव। अन्यथा तत्रोपनिषत्तात्पर्ये तज्ज्ञानस्य कर्मानुष्ठानशेषत्वाभावात् फलान्तरमेव वक्तव्यमिति कर्मप्राधान्यहानिरिति। ननु कर्तृज्ञानवत् आराध्यस्य फलप्रदातुर्ज्ञानमपि कर्मशेषभूतमेवेति चेन्न—"न तु मामभिजानन्ति" इति गीतायां, 'अविदित्वा तपस्तप्यते—अन्तवदेव' इत्यादिश्रुतेश्च पर्यालोचने आराध्यज्ञानाभावेऽपि फलोत्पत्तेः सिद्धया तत एवेतरदेवताज्ञानाभावेऽपि न दोष इत्यवधारणे सति देवताज्ञानमेवापलापे का कथा ब्रह्मज्ञानस्य। अतोऽनपेक्षितत्वात् न तत् कर्मशेषं भवेत्। अतस्तदपलाप एव वरमिति। न चेदं श्रुतिप्रतिकूलम्; जीवब्रह्मसामानाधिकरण्यस्य जीवातिरिक्तब्रह्माभावसाधकत्वात्। अत्र सामानाधिकरण्येन ब्रह्मापलापे कृते लिङ्गानि कर्मप्राधान्यं ज्ञापयन्तीत्युभयोपयोगो भाव्य। नन्वाज्यावेक्षणस्य प्राकरणिकवाक्यविहितत्वात् यागीयमाज्यमिति सुग्रहम्। यस्य पर्णमयीति वाक्यस्यानारभ्याधीतत्वेऽपि जुह्वाः क्रतावेवोपयोगात् अव्यभिचरितक्रतुसंबन्धात् तदुपस्थितौ तदर्थत्वं पर्णतायाः सुगमम्। कर्ता तु जीव लौकिकालौकिकसर्वकार्यशेष इति क्रतुसंबन्धनियमाभावात् नैतज्ज्ञानस्य क्रत्वर्थत्वं सुग्रहमिति शंकते ननु च कर्त्रिति। उपनिषदुपाद्यं देहातिरिक्तवेषया जीवज्ञानम्, तस्य लौकिकार्थेऽनपेक्षितत्वात् परिशेषादिष्टसिद्धिरित्याह नैवमिति। ननु कर्तृत्वभोक्तृत्वा-

शक्यते वक्तुम्, क्रतुर्लौकिकवैदिकसाधारणत्वेनाव्यभिचरितक्रतुसंबन्धित्वाभावात् ॥ नैवम्; लौकिकस्य कर्मणः कर्तुः देहाद्व्यतिरिक्तत्वेऽप्युपपत्ते देहातिरिक्तनित्यात्मस्वरूपस्य क्रतावेवोपयोगात् तत्स्वरूपप्रतिपादनमुखेन क्रत्वनुप्रवेशो न विरुध्यते। अतो विद्यायाः क्रतुशेषत्वात् नातः पुरुषार्थः ॥ २ ॥

कानि पुनस्तानि लिङ्गानि, यदुपबृंहितसामानाधिकरण्यनिर्देशेन वेदान्तशब्दा जीवस्वरूपपरा इति निर्णीयन्ते। तत्राह—

(पू) आचारदर्शनात् । ३ । ४ । ३ ॥

ब्रह्मविदां प्राधान्येन कर्मस्वेवाचारो दृश्यते—अश्वपतिः कैकयः किल आत्मविदम् तद्विज्ञानायोपगतांस्तानृषीन् प्रत्याह (छा ५-११ ५) "यक्ष्यमाणो ह वै भगवन्तोऽहमस्मि" इति। तथा जनकादयो ब्रह्मविदग्रेसराः कर्मनिष्ठाः स्मृतिषु दृश्यन्ते, (गी ३-२०) "कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः", (वि ६ ६ १२) "इयाज सोऽपि सुबहून् यज्ञान् ज्ञानव्यपाश्रयः" इति। अतो ब्रह्मविदां कर्मप्रधानत्वदर्शनात् विद्यायाः कर्तृस्वरूपवेदनरूपत्वेन कर्माङ्गत्वमेवेति न विद्यातः पुरुषार्थः ॥ ३ ॥

लिङ्गमिदम्; प्राप्तिरुच्यतामित्यत्राह—

(पू) तच्छ्रुतेः । ३ । ४ । ४ ॥

श्रुतिरेव हि विद्यायाः कर्माङ्गत्वमाह, (छा १ १-१०) "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति" इति। नेयं श्रुतिः प्रकरणादुद्गीथमात्रविषयेति व्यवस्थापयितुं शक्या, यतः प्रकरणात् श्रुतिर्बलीयसी। "यदेव विद्यया करोति" इति विद्यामात्रविषया हीयं श्रुतिः ॥ ४ ॥

कारविशिष्टः किलाऽऽत्मा स्वर्गार्थी ज्ञातव्यः। उपनिषदस्तु अपहतपाप्मत्वादिविशिष्टमुपदिशन्तीति चेत्—तत्रापि काम्यफलानुभवोपयोगिप्रकारस्यैव 'सत्यकामः सत्यसंकल्पः' इति कथनात्, तदुपयोगितयैवापहतपाप्मत्वादेर्ज्ञापितत्वात् ॥ २ ॥

कर्मानुष्ठानदर्शनमात्रस्य प्राधान्यासाधकत्वात् पूरयति प्राधान्येनेति। आत्मवित्तमस्याश्वपतेर्यज्ञेष्वादरो हि नात्मज्ञानप्राप्तये भवति, किंतु फलायैव इति यज्ञस्य प्राधान्यमिति भावः ॥ ३ ॥

उपासनप्रकरणे यज्ञप्रस्तावः उपासनाङ्गत्वाभिप्रायेणैवेति न मन्तव्यम्, श्रुतिरूपप्रबलप्रमाणसत्त्वादित्याशयेनाह तच्छ्रुतेरिति। तस्य विद्यायाः कर्माङ्गत्वस्य श्रुतेः श्रुतिप्रमाणवत्त्वादित्यर्थः। श्रुतिरिह तृतीयाविभक्तिः। इदमवतारयति लिङ्गमिति। प्राप्तिरिति। प्रापकश्रुतिप्रमाणमिति यावत्। उपनिषदेति उपनिषदधीनतत्त्वज्ञानरूपया विद्ययेति दर्शयति। प्रकरणात् उद्गीथमुपासीतेत्युपक्रमादिरूपात्। विद्यामात्रेति मात्रशब्दः कार्त्स्न्ये। कर्माङ्गकर्त्रादिसर्वविषयविद्येत्यर्थः ॥ ४ ॥

(पू) समन्वारम्भणात् । ३ । ४ । ५ ॥

(बृ. ६-४-२) "तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते" इति विद्याकर्मणोः साहित्यं च दृश्यते । साहित्यं चोक्तेन न्यायेन विद्यायाः कर्माङ्गत्वे सत्येव भवति ॥

(पू) तद्वतो विधानात् । ३ । ४ । ६ ॥

विद्यावतः कर्मविधानात् विद्या कर्माङ्गमित्यवगम्यते, "आचार्यकुलात् वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे" इत्यादौ । 'वेदमधीत्य' इत्यध्ययनवतः कर्माणि विदधत् अर्थावबोधपर्यन्ताध्ययनवत एव विदधाति । अर्थावबोधपर्यन्तं ह्यध्ययनमिति स्थापितम् । अतो ब्रह्मविद्यापि कर्मसु विनियुक्तेति न पृथक्फलायावकल्पते ॥६॥

सत्येव भवतीति । समन्वारम्भणं साहित्यम् । विलक्षणब्रह्मविद्याया मोक्षहेतोर्विद्यापदार्थत्वे तत एव मोक्ष इति कर्मसाहित्यं तत्र नोपपद्यते । मुमुक्षुविषये तद्विद्याया अनपेक्षितत्वात् कर्मणि तत्साहित्यमनुपपन्नम् । अतः कर्त्रात्मज्ञानरूपविद्याग्रहण एव साहित्यसिद्धिरिति सिद्धं कर्मप्राधान्यमिति भावः । न चार्थसिद्ध-अनुष्ठानकालापेक्षितत्वद्विद्यानुवृत्तिकथनं किमर्थमिति वाच्यम्-मृतस्य गमनकाले पूर्वकल्पस्य देहव्यतिरेकावगमस्य दार्ढ्यं भवतीति भावेन तदुक्तेः । तेन देहात्मभ्रमानानुवृत्तिर्दर्शिता भवति ॥ ५ ॥

यदेव विद्ययेति वाक्ये उपनिषत्पदसमभिव्याहारात् शास्त्राधीनात्मज्ञानमिति वक्तव्यम्—अन्यथा युक्तिसिद्धात् देहातिरेकज्ञानादपि कर्मानुष्ठानकथनसंभवात् तदुपेक्ष्येत । अधीत्येति अध्ययनजन्यार्थज्ञानवचनात् औपनिषदात्मज्ञानस्याङ्गत्वलाभः स्पष्टः । तथा कर्मानुष्ठाय विद्यामनुतिष्ठेदित्यनुक्त्वा विद्यामधिगम्य कर्मानुतिष्ठेदिति कथनाच्चाङ्गत्वं विद्याया सुदृढमित्याशयेन श्रुत्यन्तरं दर्शयति तद्वत इति । गुरोःकर्मातिशेषेण परिचरणात्मकगुरुकर्मनिश्शेषतायाम्, गुरुर्यदा स्वकार्यादुपरतो भवति तदा चेत्यर्थः । टीकार्थोऽप्ययमेव । यथाविधानमधीत्येत्यन्वयः । कर्माणि विदधदिति । ननु शुचौ देशे इत्येतदनन्तरम्, 'स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान् विदधत् आत्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्य अहिंसन् सर्वा भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते' इति वाक्यम् । अत्र कर्मविधानं कुत्रास्ति । धार्मिकान् विदधत् इत्यस्य हि पुत्रशिष्यादीन् धर्मनिष्ठान् कुर्वन्नित्यर्थः । प्रत्युत ध्यानं मोक्षार्थंवात्रोच्यते इति चेत्—आत्मनीत्यादिना निषिद्धवर्जनम्, अन्यत्र तीर्थेभ्य इति क्रत्वनुष्ठानञ्चोच्यते । ब्रह्मलोकप्राप्तिश्च ब्रह्मपदवाच्यजीवात्मकर्मसंपादिततल्लोकप्राप्तिरेवेत्याशयात् । तदङ्गमिदमध्ययनमर्थज्ञानपर्यन्तम् । अभिसमावृत्येति अध्ययनानन्तरकर्तव्यं समावर्तनमुच्यते । ननु गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणं ह्यध्ययनम् । तत् शब्दराश्येकविषयकमिति कथमर्थज्ञानस्येतो लाभ इत्यत्राह अर्थावबोधपर्यन्तं हीति । मीमांसाप्रथमाधिकरण एव—स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति वाक्यं न स्वर्गाद्यर्थमध्ययने विधत्ते, किंतु अर्थज्ञानार्थम्; दृष्टे संभवति अदृष्टकल्पनानुपपत्तेरिति अर्थज्ञानस्योद्देश्यतायाः स्थापितत्वात् तस्य च मीमांसामन्तरा जननायोगात् मीमांसेतिकर्तव्यताकवेदाध्ययनरूपकरणनिष्पन्ने

इतश्च न विद्यातः पुरुषार्थः —

(पू) नियमात् । ३ । ४ । ७ ॥

(ईशावास्य २) "कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेत् शतं समाः" इत्यात्मविदः पुरुषायुषस्य सर्वस्य कर्मसु नियमेन विनियोगात् कर्मण एव फलमित्यवगम्यते । विद्या तु कर्माङ्गमिति ॥ ७ ॥

एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

अधिकोपदेशात् तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् । ३ । ४ । ८ ॥

तुशब्दात् पक्षो व्यावृत्तः । विद्यात एव पुरुषार्थः, कुतः ? अधिकोपदेशात् । कर्मसु कर्तुर्जीवात् हेयप्रत्यनीकानवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणाकरत्वेनाधिकस्यार्थान्तरभूतस्य परस्य ब्रह्मणो वेद्यतयोपदेशात् भगवतो बादरायणस्य विद्यातः पुरुषार्थः (फलम्) इत्येवमेव मतम् । लिङ्गानि तिष्ठन्तु, वेद्यतयोपदेशस्तु तावत् कर्तुः प्रत्यगात्मनोऽधिकस्यैव । कथम् ? तद्दर्शनात् प्रत्यगात्मन्यशुद्धे शुद्धेऽप्यसम्भावनीयानन्तगुणाकरस्य वेद्यस्य निरस्तनिखिलहेयगन्धस्य सर्वज्ञस्य स्वसङ्कल्पकृतजगदुदयविभवलयलीलस्य सकलशक्तेर्वाङ्मनसापरिच्छेद्यानन्दस्य जीवाधिपस्य कृत्स्नप्रशासितुः परस्य ब्रह्मणो वेदनोपदेशवाक्येषु दर्शनात्, (छा ८ १ ५) "अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः", (छा ६ २ ३) "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत" (मु १ १ ९) "यः सर्वज्ञः सर्ववित्", (श्वे ६ ८) "पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च", (तै आन ८ ४) "स एको ब्रह्मण आनन्दः", (तै आन-

---

सत्येवार्थज्ञाने समावर्तनाक्षेपात् । न हि सेतिकर्तव्यताकाध्ययने कृतेऽपि अर्थज्ञानं साङ्गयागादिजन्यस्वर्गादिवत् कालान्तरभावि, येनार्थज्ञानानन्तरमित्यर्थो न लभ्येत । मीमांसासमनन्तरभावित्वात् अर्थज्ञानस्य । एवं सशिरस्कवेदाध्ययनजज्ञानस्य कर्मणि विनियोगात् कर्माङ्गतानर्हा विद्या स्वाध्यायाधीना नास्तीति गम्यत इति ॥ ६ ॥

नियमात् । कर्मापेक्षया विद्यायाः प्राधान्ये तस्याः अनुष्ठेयरूपत्वे च कर्मस्वेव पूर्णायुर्विनियोगो न युज्यते । अतः पुरुषजीवनकालव्यापकतारूपनियमस्य कर्मस्वेव बोधनात् ब्रह्मनिष्ठा नाम विलक्षणा काचिन्नास्तीति कर्तृज्ञानमेव विद्येति कर्मैव प्रधानमिति भावः ॥ ७ ॥

[illegible] शारीरकभागमधीयानस्य इत्थमाशङ्का न भवितुमर्हतीति गमयन् सिद्धान्तमारभते अधिकेति । अधिकस्य जीवातिरिक्तस्याऽऽत्मन उपदेशात् एव विद्यातः पुरुषार्थ इति बादरायणस्य—बादरायणेष्टम् । अधिकपदेन, 'अधिकं तु भेदनिर्देशात्' इत्यादि प्रत्यभिज्ञाप्यते । ननु अधिकोपदेशादित्यस्य अधिकस्य वेद्यत्वोपदेशादिति भाष्ये व्याख्यानात्, तद्दर्शनादित्यस्यापि अधिकस्यैव वेदनोपदेशवाक्येषु दर्शनादित्येवं वर्णने पौनरुक्त्यमिति चेत्—लक्ष्यविरोधाद् इति पूर्वपक्षयुक्तखण्डनं तद्दर्शनादिति । एवम् अधि-

४-१) "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह। आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चनेति", (बृ. ६-४-२२) "एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरणः", (श्वे. ६-९) "स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः", (बृ. ५-८-९) "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः (एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः)", (तै. आ. ८-१) "भीषाऽस्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः। भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः" इत्यादिषु। तस्मात् वेदनोपदेशशब्देषु कर्तुः प्रत्यगात्मनः खद्योतकल्पस्याविद्यादिहेयसंबन्धयोग्यस्य गन्धोऽपि नास्तीति परमपुरुषविषयाया विद्यायास्तत्प्राप्तिरूपममृतत्वं तत्रतत्र श्रूयमाणं फलमिति विद्यातः पुरुषार्थ इति सुष्ठूक्तम् ॥ ८ ॥

लिङ्गान्यपि निरस्यन्ते—

तुल्यं तु दर्शनम् । ३ । ४ । ९ ॥

यदुक्तम्—ब्रह्मविदां कर्मानुष्ठानदर्शनात् विद्या कर्माङ्गम्-इति; तन्न। विद्याया अनङ्गत्वेऽपि तुल्यं दर्शनम्; ब्रह्मविदां कर्मानुष्ठानदर्शनमनैकान्तिकमित्यर्थः; अननुष्ठानस्यापि दर्शनात्। दृश्यते हि ब्रह्मविदां कर्मत्यागः, (ऐ. आ. ३-२-६) "एतद्ध स्म वै तद्विद्वांस आहुः ऋषयः कावषेयाः, किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे" इत्यादौ। अतो ब्रह्मविदां कर्मत्यागदर्शनान्न विद्या कर्माङ्गम् ॥ कथमिदमुपपद्यते-ब्रह्मविदां कर्मानुष्ठानमननुष्ठानञ्च ॥ फलाभिसन्धिरहितस्य यज्ञादिकर्मणो ब्रह्मविद्याङ्गत्वात् तथाविधस्य कर्मणोऽनुष्ठानदर्शनमुपपद्यते—वक्ष्यति च, (शा. ३-४-२९) "सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्" इति। फलार्थस्य तस्यैव

कस्योपदिष्टत्वेऽपि, यद्वेदनस्य फलश्रुतितया अमृतहेतुत्वादिवादः, तस्य जीवत्वे अर्थवादत्वशङ्का स्यात्। अमृतत्वहेतुतया वेदनविधायकवाक्येषु तत्त्वपरवाक्योपदिष्टस्य जीवादधिकस्यैवान्वयदर्शनात्तु विद्यातः फलमित्येव वक्तव्यमिति। इदमेतत्सूत्रभाष्यान्ततो ज्ञेयम्। तथाचाधिकस्य वेद्यत्वोपदेशात् तद्वेदनस्यैव फलहेतुतायाः स्पष्टं दर्शनात् विद्यातः फलमिति। अनेन अधिकस्येश्वरस्य कर्माराध्यतया स्वीकारेऽपि जीवात्मज्ञानादेवामृतत्वमिति ये तार्किकादयः प्रतिपन्नाः, तन्मतमपि निरस्तं भवति। तद्दर्शनादित्यस्य तस्यैवाधिकस्यामृतत्वहेतूपासनविषयकश्रुतिषु दर्शनादित्यर्थः। कर्मणोऽमृतत्वहेतुत्वस्य भवदनुक्तत्वात् दर्शनाभावान्न कर्मणोऽङ्गत्वमेव भवेदिति चात्र निगूढम्। ब्रह्मोपासनं दृष्टविधया कर्माङ्गता नार्हति, कर्म तु दृष्टविधया तदुपासननिर्वर्तकमिति वक्ष्यते। अतोऽपि उपासनस्यैव फलहेतुत्वं श्रुतिदृष्टमिति निष्कर्षणीयम् ॥८॥

प्रथमसूत्रेण प्रथमपूर्वपक्षसूत्रखण्डनमासीत्। अथ लिङ्गानां क्रमेण खण्डनम्। तुल्यमिति। आचारस्य यथा दर्शनमस्ति, आचरणाभावस्यापि तथा तदस्तीत्यर्थः। दर्शनमनैकान्तिकमिति। अनुष्ठानदर्शनमनियतम्—अव्यापकमित्यर्थः। यत्रयत्र विद्या तत्रतत्र कर्मानुष्ठानमिति नास्तीति। किमर्था इति। किंफलोद्देश्यका इत्यर्थः। फलापेक्षाविरहात् फलार्थमध्ययनं यजनञ्च न करिष्याम इत्यर्थः। कर्मणां

यज्ञादेः कर्मणो मोक्षैकफलश्रवणक्रियाविरोधित्वात् तत्सानुष्ठानदर्शनमुपपन्नतरम् । विद्यायाः कर्माङ्गत्वे कर्मत्यागः कथमपि नोपपद्यते ॥ ९ ॥

यदुक्तम् श्रुत्यैव विद्यायाः कर्माङ्गत्वमवगम्यते इति—तत्राह—

असार्वत्रिकी । ३ । ४ । १० ॥

न सर्वविद्याविषयेयं श्रुतिः, अपितूद्गीथविषयैव, "यदेव विद्यया करोति" इति यच्छब्दस्यानिर्धारितविशेषस्य, 'उद्गीथमुपासीत' इति प्रस्तुतोद्गीथविशेषनिष्ठत्वात् । न हि, यत् करोति तत् विद्ययेति संबध्यते । यदेव विद्यया करोति, तदेव वीर्यवत्तरमिति विद्यया क्रियमाणं यच्छब्देन निर्दिश्य, तस्य हि वीर्यवत्तरत्वमुच्यते ॥ १० ॥

यच्चेदमुक्तम्—"तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते" इति विद्याकर्मणोः साहित्यदर्शनात् विद्या कर्माङ्गम् इति—तत्राह—

विभागः शतवत् । ३ । ४ । ११ ॥

'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते' इत्यत्र उक्तेन न्यायेन विद्याकर्मणोर्भिन्नफलत्वात् विद्या स्वस्मै फलाय समन्वारभते, कर्म च स्वस्मै फलायेति विभागो द्रष्टव्यः । शतवत्—यथा क्षेत्ररत्नविक्रयिणं शतद्वयमन्वेतीत्युक्ते, क्षेत्रार्थं शतम्, रत्नार्थं शतमिति विभागः प्रतीयते—तथेहापि ॥

प्रधानत्वे तत्त्यागो न युज्यत इति भावः । अङ्गत्वेऽपि त्यागो न युक्त इति पृच्छति कथमिति । निष्कामकर्मणः प्रधानत्वात् कामार्थकर्मत्यागः इहोक्तो युज्यत एवेत्याह फलेति । पूर्वपादे,ऽयः काम्यकर्मप्राधान्यस्यैवोक्तत्वात् इदमनुपपन्नमेवेत्यर्थः । तदनेन स्वपक्षाविरोधमात्रं नोक्तम्, किंतु परपक्षविरोधोऽपि ॥ ९ ॥

असार्वत्रिकी । सर्वत्र कर्मणि समद्धा या विद्या कर्मज्ञानरूपा, सा न, किंतु कतिपयप्रयोगे फलार्थमनुष्ठीयमानत्वादनियता उद्गीथादिविद्येयमित्यर्थः । विद्ययेति श्रुतिः न सर्वत्र न सर्वविद्याविषयिणी, कर्मतदङ्गफलापवर्गादिसर्वज्ञानपरा नेत्यर्थः । विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यत्र यज्ञस्येव विद्यायाः विधेयत्वमभिप्रेत्य सर्वग्रहणं स्यात् । विद्यया यत् करोतीति अनुवादकोटिनिविष्टत्वात् अनुवादस्य सति संभवे संनिहितगामित्वमिति न्यायेन संनिहितोद्गीथविद्यैव ग्राह्येत्याह नहीति । नन्वेवं संनिधानात् उद्गीथे रसतमत्वदृष्टिमात्रं ग्राह्यं स्यादिति चेन्न उद्गीथमुपासीत तस्योपव्याख्यानमिति वक्ष्यमाणसर्वविद्याप्रक्रमात् प्रकरणागतसर्वविद्याग्रहणस्यैवोचितत्वात् ॥ १० ॥

स्वस्मै स्वकीयाय । द्वन्द्वसमासत्वात् समप्राधान्यावगमात् अन्यतरस्याङ्गत्वमत्र न विवक्षितम् । प्रधानोक्त्यैवाङ्गस्यार्थसिद्धत्वात् तन्निर्देशो व्यर्थः । परविद्यावत् नामब्रह्मेत्युपासीतेत्येवमेधर्मफला काश्चित् ज्योतिष्टोमादितुल्या अपि विद्याः सन्ति । मृतस्य ता विद्याः तानि च कर्माणि अनुवर्तन्ते । स्वफलेन पूर्वं भाव्यम्, तदनन्तरमन्यफलं भविष्यति । अतोऽत्र विद्यापदेन कर्मपदेन वा अङ्गग्रहणं न युक्तमिति भावः । वाक्यमिदमविद्वद्विषयम् । न स्वर्गैरादिविद्याङ्गविषयम् । तत्र कर्मसाहित्यायोगात् ॥ ११ ॥

अध्ययनमात्रवतः । ३ । ४ । १२ ॥

यदुक्तम् विद्यावतः कर्मविधानात् विद्या कर्माङ्गम्-इति—नैतद्युक्तम्, (छा. ८-१५-१) "वेदमधीत्य" इत्यध्ययनमात्रवतो विधानात् । न चाध्ययनविधिरेवार्थबोधे प्रवर्तयति ; आधानवत् अध्ययनस्याक्षरराशिग्रहणमात्रे पर्यवसानात् । गृहीतस्य च स्वाध्यायस्य फलवत्कर्मावबोधित्वदर्शनात् तन्निर्णयफले तदर्थविचारे पुरुषः स्वयमेव प्रवर्तते । ततः कर्मार्थी कर्मज्ञाने प्रवर्तते, मोक्षार्थी च ब्रह्मज्ञान इति न विद्या कर्माङ्गम् । यद्यप्यध्ययनविधिरेवार्थावबोधे प्रवर्तयति, तथापि न विद्या कर्माङ्गम् ; अर्थज्ञानादर्थान्तरत्वात् विद्यायाः । यथा ज्योतिष्टोमादिकर्मस्वरूपविज्ञानात् फलसाधनभूतं कर्मानुष्ठानमर्थान्तरम् ; तथाऽर्थज्ञानरूपाद्ब्रह्मस्वरूपविज्ञानादर्थान्तरमेव ध्यानोपासनादिशब्दवाच्या पुरुषार्थसाधनभूता विद्येति न तस्याः कर्मसंबन्धगन्धो विद्यते ॥ १२ ॥

नाविशेषात् । ३ । ४ । १३ ॥

यच्चोक्तम्—"कुर्वन्नेवेह कर्माणि" इति आत्मविदं ज्ञानात् व्यावर्त्य यावज्जीवं कर्मानुष्ठाने नियमयतीति—तन्नोपपद्यते ; अविशेषात् । न ह्ययं नियमः फलसाधनभूतस्वतन्त्रकर्मविषय

'तद्वतो विधानात्' इति तच्छब्देन विद्या ह्यभिमता पूर्वपक्षिणः । अधीत्येति वाक्येऽध्ययनमात्रोक्त्या विद्यावत इति न लभ्यत इत्याह अध्ययनमात्रेति । आधानवदिति । वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यादि आधानविधायकवाक्यं स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधिवाक्यञ्चानारभ्याधीतम् ; न तु क्रतुप्रकरणगतम् । अतोऽध्ययनस्याधानस्य च न कर्माङ्गताबोधकं प्रमाणमस्ति । कर्मानुष्ठानं प्रति अग्नेर्विद्यायाश्चापेक्षायाम्, य आधानसिद्धानग्नीन् अध्ययनाधीनार्थज्ञानवांश्च तल्लाभेन शान्ताकाङ्क्षाः कर्मविधयो न तस्य कस्यचिदाधानमध्ययनं वाऽऽक्षिपन्तीति स्थितिः । तत्र यथाऽध्ययनविधेः क्रत्वनुष्ठानपर्यन्ते प्रवृत्तिर्नास्तीति मीमांसकेष्टम्, तथा क्रतूपयोग्यर्थज्ञानपर्यन्तेऽपि न प्रवृत्तिरित्यपि संमन्तव्यम् । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति तव्यप्रत्ययबलेनाक्षरराशेरेव कर्मत्वावगमात् अध्ययनमात्रसंस्कारकमिति मीमांसकोक्तत्वाच्च स्वाध्यायाप्तेरेव फलत्वात् । न च विध्यभावेऽर्थज्ञानासंभवः, स्वयमेव भावादित्याह गृहीतस्य चेति । सर्वमिदं अन्वारम्भ एव सम्यक् भाषितम् । अधीत्येति ल्यपा च पाठत्वं बोध्यते, अभिसमावृत्येत्यस्येवोत्तरकालमात्रे तदुपपत्तेः । मीमांसकेष्टमर्थज्ञानपर्यन्तत्वमन्वारुह्याप्याह यद्यपीति । इदानीञ्चैवं सूत्रार्थः— "अर्थज्ञानपर्यन्ताध्ययनमात्रवत एव कर्मसु विनियोगात्, तज्ज्ञानविलक्षणोपासनरूपविद्यायाः कर्माङ्गत्वे श्रुतिर्न प्रमाणमिति । एवञ्चाधीत्येत्यस्यार्थज्ञानविवक्षायामपि तत्र क्रत्वादिज्ञाने क्रत्वनुष्ठाने, अधिकोपदेशादिति प्रागुक्तब्रह्मज्ञानं ब्रह्मोपासने न यथायथमुपयुज्यत इति ॥

नियमादिति कृतं पूर्वपक्षं सूत्रद्वयेन परिहरति । तत्र कुर्वन्नेवेत्यस्य कर्मविधित्वस्वीकारेण प्रथमः परिहारः । अनुमतिपरत्वस्वारस्यदर्शनेन द्वितीयः । फलसाधनभूतेति । काम्यकर्मविधिरत्रेति पूर्वपक्षी । 'न कर्म लिप्यते नरे' इत्यस्य च कर्ममध्ये विधिबलात् क्रियमाणं हिंसादिकं न पापलेपाय कल्पत इत्यर्थः ।

इति विशेषहेतुरस्ति, विद्याङ्गभूतकर्मविषयतयाऽप्युपपत्तेः । "कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय" इति च, विदुषस्त्वाश्रयाभावादुपासनस्यानुवर्तमानत्वात् ॥ १३ ॥

एवमर्थसामान्येन चोद्यं परिहृत्य, "कुर्वन्नेवेह कर्माणि" इत्यस्य वाक्यस्यार्थमाह—

स्तुतयेऽनुमतिर्वा । ३ । ४ । १४ ॥

वाशब्दोऽवधारणार्थः । "ईशावास्यमिदं सर्वम्" इति विद्याप्रकरणात् विद्यास्तुतये सर्वदा कर्मानुष्ठानानुमतिरियम् । विद्यामाहात्म्यात् सर्वदा कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यते कर्मभिरिति हि विद्या स्तुता भवति । वाक्यशेषश्चैवमेव दर्शयति, "एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे" इति । अतो न कर्माङ्गं विद्या ॥ १४ ॥

कामकारेण चैके । ३ । ४ । १५ ॥

सिद्धान्ती तु, 'विदुषः काम्यकर्मणस्त्याज्यत्वात् उपासनसहकारितया निष्कामकर्मविधि फलस्यानुदिष्टत्वादेव न लेपप्रसक्ति' इत्याह । एवमर्थद्वये पूर्वपक्ष्युक्त एव भाव इत्यत्र विशेषाभावाच्च पूर्वपक्षसाधनमिति इति भाव । एतत्सूत्राभिमतार्थानुसारेण मन्त्रोत्तरार्धस्यैवमर्थ —एवं त्वयि अहंतया कर्मणामनुष्ठेयत्वमेव त्वयि विद्याधिकारिणि । नान्यथेतोऽस्ति कर्माभावेऽपि विद्या निष्पद्येतेति नास्ति । करणे कर्म लेपकं स्यादिति तु न । अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् । भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्यासिनां क्वचिदिति सात्त्विकत्यागपूर्वककर्मकरणे तदप्रसक्तेः । न रमत इति नर विरक्त इत्यर्थ । कर्मणैवेत्यस्य कर्मयोगेनैव ज्ञानयोगं विनैव आत्मावलोकनरूपसंसिद्धिं प्राप्तवन्त इति वाक्यार्थो गीताभाष्ये द्रष्टव्य । अस्य तु सूत्रस्य पाठाभावादापि पूर्वपक्षनिरासकत्वात् तदनुरोधेनोपासनाङ्गकर्मपरत्वे स्थित्वोक्तमत्र । संसिद्धिपदस्य स्वर्गादिफलपरत्वे प्रकरणविरुद्धम् । मोक्षो उपासनं वा भवतु संसिद्धि । एवकारस्य नाऽयोगव्यवच्छेदार्थ, किन्तु अन्ययोगव्यवच्छेदार्थेति ॥

वाक्यार्थं एवोक्तत्वात्, किमर्थमेतत्कथनमित्यत आह अर्थसामान्येन चोद्यं परिहृत्येति । विविदिषन्ति यज्ञेनेत्येव विद्याया कर्माङ्गकत्वस्य बहुप्रमाणसिद्धत्वात् तथाविवाहोऽप्यत्र कर्तव्य इति निगमार्थं स्तुति । अस्य वाक्यस्यार्थस्तत्त्व इति भाव । अनुमतिरिति । विधिपक्षे कर्माणीति विद्याङ्गकर्मपरम्, अत्र तु काम्यनिषिद्धपरम् । त्वमित् त्वं कामं काम्यं निषिद्धं च कुर्वन् जीव । तथापि न ते तदधीनो बन्ध । मविष्यता दर्शनसमानाधिकरण्यानेन सर्वस्य विनष्टत्वात् । अतो न कर्म लिप्यते नरे त्वयीत्येतद्वयम् प्रामाणिकम्, नान्यथेतोऽस्तीत्येव लेपाभावकार्थ इति उत्तरार्धयोजनाऽत्र पक्षे कार्या । विस्तरोऽस्मीये ईशोपनिषदाचार्यभाष्यतात्पर्यग्रन्थे द्रष्टव्य ॥

एवं पूर्वपक्ष्युक्तलिङ्गानामन्यथाकृत्वमदर्शि । अथ स्वयं कर्माङ्गत्वं विद्याया नेत्यत्र लिङ्गान्युपन्यस्यति । विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन, कषाये कर्मभि पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते इत्यादीनि स्पष्टवाक्यानि तु तद्दर्शनादिस्वर्गवाभिनेतानीति न पुनरुच्यन्ते । यदि कश्चित् नीवातिरिक्तमर्थविषयकविद्याया अपि क्रतूपयोगमेरोर्द्वीयविद्यया कथमपि परिकल्प्य काम्यकर्मशेषत्वं मन्वीत, तं प्रत्याह कामकारेणेति । काम

अपि चैवमेके शाखिनः कामकारेण ब्रह्मविद्यानिष्ठस्य गार्हस्थ्यत्यागमधीयते, (बृ. ६-४-२२) "किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोकः" इति। विदुषो विरक्तस्य कामकारेण गार्हस्थ्यकर्मत्यागं ब्रुवदिदं वचनं ब्रह्मविद्यायाः कर्मानङ्गत्वं दर्शयति। यज्ञादिकर्माङ्गत्वे हि विद्यायाः, विद्यानिष्ठस्य कामकारेण गार्हस्थ्यत्यागो न संभवति। अतो न विद्या कर्माङ्गम् ॥ १५ ॥

उपमर्दं च । ३ । ४ । १६ ॥

पुण्यापुण्यरूपस्य समस्तसांसारिकदुःखमूलस्य कर्मणो ब्रह्मविद्ययोपमर्दं च प्रतिवेदान्तमधीयते, (मु. २-२-८) "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" इत्यादिकम्। तत् विद्यायाः कर्माङ्गत्वे न संगच्छते ॥

ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि । ३ । ४ । १७ ॥

ऊर्ध्वरेतस्सु आश्रमेषु ब्रह्मविद्यादर्शनात् तेष्वग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिकर्माभावाच्च न विद्या कर्माङ्गम् ॥ ननूर्ध्वरेतस आश्रमा न सन्त्येव, (आप. ३-१४-८) 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति' इत्यादिनाऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां यावज्जीवाधिकारश्रुतेः; श्रुतिविरुद्धानां स्मृतीनां चाप्रामाण्यात्। अत आह-शब्दे हि इति। वैदिक एव हि शब्दे ते दृश्यन्ते, (छा. २-२३-१) "त्रयो धर्मस्कन्धाः", (छा. ५-१०-१), "ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते", (बृ. ६-४-२२) 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति" इत्यादौ। यावज्जीवश्रुतिस्त्वविरक्तविषया ॥ १७ ॥

कारेण—कामयित्वा, स्वेच्छयेति। गार्हस्थ्यत्यागम् गृहस्थकर्मणा काम्यानां त्यागम्। किमिति। येषामस्माकमयं परमात्मा सर्वविधबन्धुरस्ति, अनुभूयमानश्च, तेषामस्माकं प्रजादिसाध्यं किमस्ति। तस्माच्च तदर्थे कर्मणि प्रवर्तामहे इत्यर्थः। ब्रह्मविद्याया अपि चेद् काम्यकर्मार्थत्वमिष्यते, तत्त्यागस्य, पृथक्फलार्थं त्वस्य च वचनं विरुद्धयेतेति भावः। आचारदर्शनादिति सूत्रदर्शितजातीयमेव श्रुतिवाक्यं सूत्रान्तरेण प्रातशङ्कापरिहाराय्येहोपन्यस्तम् इति न पौनरुक्त्यम् ॥ प्रजार्थं कर्म गृहस्थकर्मेति गार्हस्थ्येत्युक्तम्। कर्मत्यागमधीयते इत्यध्याहृत्य सूत्रार्थो वर्णनीयः ॥ १५ ॥

ब्रह्मविद्यायाः काम्यकर्मोपकारकत्वं भवदिष्टम्, तस्याः काम्यकर्मनाशकत्वावसायात् विपरीतमेव श्रौतमित्याह उपमर्दश्चेति। उपमर्दञ्चाधीयते इत्यर्थः। एके इति नानुषञ्जनीयम्, प्राय सर्वत्रोपलम्भादिति बोधयितुं प्रतिवेदान्तमित्युक्तम्। इत्यादिकमिति पदम् अधीयत इति बहुवचनान्ताध्ययनक्रियाविशेषणम्; पृथग्वाक्यं वा। तत् अध्ययनम् ॥

अस्तु तर्हि कर्तृज्ञानातिरिक्ता ब्रह्मविद्याऽपि गृहस्थकर्मभूतनित्यनैमित्तिकज्योतिष्टोमाद्यङ्गम्, तत्राऽऽह-ऊर्ध्वेति। आश्रमेष्विति पुरुषपरम्। संन्यासिषु च ब्रह्मविद्या दृश्यते। संन्यासिनः शब्दे वेदप्रमाणे दृश्यन्ते हीति सूत्रार्थः। अविरक्तविषया—'यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्' इति श्रुतसन्न्यासौपयिकदारपुत्रक्षेत्रादिविषयवैराग्यरहितपुरुषविषयेत्यर्थः ॥

इति विशेषहेतुरस्ति, विद्याङ्गभूतकर्मनियतयाऽप्युपपन्नः । "कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः" इति च, विदुषस्त्वाप्रयाणादुपासनस्यानुवर्तमानत्वात् ॥ १३ ॥

एवमर्थस्वाभाव्येन चोद्यं परिहृत्य, "कुर्वन्नेवेह कर्माणि" इत्यस्य वाक्यस्यार्थमाह—

स्तुतयेऽनुमतिर्वा । ३ । ४ । १४ ॥

वाशब्दोऽवधारणार्थः । "ईशावास्यमिदं सर्वम्" इति विद्याप्रकरणात् विद्यास्तुतये सर्वदा कर्मानुष्ठानानुमतिरियम् । विद्यामाहात्म्यात् सर्वदा कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यते कर्मभिरिति हि विद्या स्तुता भवति । वाक्यशेषश्चैवमेव दर्शयति, "एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे" इति । अतो न कर्माङ्गं विद्या ॥ १४ ॥

कामकारेण चैके । ३ । ४ । १५ ॥

सिद्धान्ती 'विदुषा काम्यकर्मणस्त्यागस्यात् उपासनमहत्फलिना निःकामकर्मविधिः फलस्यानुद्दिष्टत्वादेव न तल्लेपप्रसक्तिः' इत्याह । एतमर्थद्वये पूर्वपक्षयुक्तं च्य माप्य इत्यत्र विद्यावानस्मिन् ... साधनमिति इति भावः । एतत्सूत्राभिमतार्थानुसारेण मन्त्रोत्तरार्धस्यैवमर्थः - एवं त्वयि अन्यथा कर्मणामनुप्रेक्षणमेव त्वयि विद्याधिकारिणि । नान्यथेतोऽस्ति कर्माभावेऽपि विद्या निरवधेति नास्ति । करणे कर्म लेपकं स्यादिति तु न । अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् । भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां क्वचिदिति सात्त्विकत्यागपूर्वकर्मकरणे अलेपप्रसक्तेः । न रमत इति नरः विरक्त इत्यर्थः । कर्मणैवहीत्यस्य कर्मयोगेनैव ज्ञानयोगं विनैव आत्मावलोकनरूपसंसिद्धिं प्राप्तवन्त इति वाक्यार्थो गीताभाष्ये द्रष्टव्यः । अस्य तु सूत्रस्या-वाक्यार्थभावायापि पूर्वपक्षनिरासकत्वात् तदनुरोधेनोपासनाङ्गकर्मपरत्वे भिन्नवाक्यमत्र । संसिद्धिपदस्य सर्वत्र विफलपरत्वं प्रकरणविरुद्धम् । मोक्षो वा उपासनं वा भवतु संसिद्धिः । एवकारश्च नान्ययोगव्यवच्छेदाय, किन्तु अयोगव्यवच्छेदायेति ॥

वाक्यार्थं दर्शयितुम्, किमर्थमेतत्कथनमित्यत आह अर्थस्वाभाव्येन चोद्यं परिहृत्येति । विविदिषन्ति यज्ञेनेत्येवं विद्यायाः कर्माङ्गकत्वस्य बहुप्रमाणसिद्धत्वात् तथानिर्वाहोऽप्यत्र कर्तव्य इति शिक्षणार्थं तदुक्तिः । अस्य वाक्यस्यार्थस्त्वन्य इति भावः । अनुमतिरिति । विधिपक्षे कर्माणीति विद्याङ्गकर्मपरम्, अत्र तु काम्यनिषिद्धपरम् । ब्रह्मवित् त्वं कामं काम्यं निषिद्धं च कुर्वन् जीव । तथापि न ते तदधीनो बन्धः । परिपक्वदर्शनसमानाकारध्यानेन सर्वस्य विनश्यत्त्वात् । अतो न कर्म लिप्यते नरे त्वयीत्येतदेवम् प्रामाणिकम्, नान्यथेतोऽस्ति-नैव लेपावकाश इति उत्तरार्धयोजनाऽत्र पक्षे कार्या । विस्तरोऽस्मदीये ईशोपनिषदाचार्यभाष्यतात्पर्ये द्रष्टव्यः ॥

एवं पूर्वपक्षयुक्तलिङ्गानामसाधकत्वमदर्शि । अथ स्वयं कर्माङ्गत्वं विद्याया नेत्यत्र लिङ्गान्युपन्यस्यति । विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन, कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते इत्यादीनि स्पष्टवाक्यानि तु तद्दर्शनादिस्थलैवाभिप्रेतानीति न पुनरुच्यन्ते । यदि कश्चित् जीवातिरिक्तब्रह्मविषयकविद्याया अपि क्रतुप्रयोगमेवोद्गीथविद्याया इव कथमपि परिकल्प्य काम्यकर्मप्राधान्यं मन्वीत, तं प्रत्याह कामकारेणेति । काम

अपि चैवमेके शाखिनः कामकारेण ब्रह्मविद्यानिष्ठस्य गार्हस्थ्यत्यागमधीयते, (बृ. ६-४-२२) "किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोकः" इति। विदुषो विरक्तस्य कामकारेण गार्हस्थ्यकर्मत्यागं ब्रुवदिदं वचनं ब्रह्मविद्यायाः कर्मानङ्गत्वं दर्शयति। यज्ञादि-कर्माङ्गत्वे हि विद्यायाः, विद्यानिष्ठस्य कामकारेण गार्हस्थ्यत्यागो न संभवति। अतो न विद्या कर्माङ्गम् ॥ १५ ॥

उपमर्दं च । ३ । ४ । १६ ॥

पुण्यापुण्यरूपस्य समस्तसांसारिकदुःखमूलस्य कर्मणो ब्रह्मविद्ययोपमर्दं च प्रतिवेदान्त-मधीयते, (मु. २-२-८) "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" इत्यादिकम्। तत् विद्यायाः कर्माङ्गत्वे न संगच्छते ॥

ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि । ३ । ४ । १७ ॥

ऊर्ध्वरेतस्सु आश्रमेषु ब्रह्मविद्यादर्शनात् तेष्वग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिकर्माभावाच्च न विद्या कर्माङ्गम् ॥ नन्वूर्ध्वरेतस आश्रमा न सन्त्येव, (आप. ३-१४-८) 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति' इत्यादिनाऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां यावज्जीवाधिकारश्रुतेः; श्रुतिविरुद्धानां स्मृतीनां चाप्रामाण्यात्। अत आह-शब्दे हि इति। वैदिक एव हि शब्दे ते दृश्यन्ते, (छा. २-२३-१) "त्रयो धर्मस्कन्धाः", (छा. ५-१०-१), "ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते", (बृ. ६-४-२२) 'एत' मेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति" इत्यादौ। यावज्जीवश्रुतिस्त्वविरक्तविषया ॥ १७ ॥

कारेण—कामयित्वा, स्वेच्छयेति। गार्हस्थ्यत्यागम् गृहस्थकर्मणा काम्यानां त्यागम्। किमिति। येषामस्माकमयं परमात्मा सर्वविधबन्धुरस्ति, अनुभूयमानश्च, तेषामस्माकं प्रजादिसाध्यं किमस्ति। तस्माच्च तदर्थे कर्मणि प्रवर्तामहे इत्यर्थः। ब्रह्मविद्याया अपि चेत् काम्यकर्मार्थित्वमिष्यते, तत्त्यागस्य, पृथक्फलार्थत्वस्य च वचनं विरुद्धयेतेति भाव.। आचारदर्शनादिति सूत्रदर्शितजातीयमेव श्रुतिवाक्य मुखान्तरेण प्राप्तशङ्कापरिहारायेहोपन्यस्यत इति न पौनरुक्त्यम् ॥ प्रजार्थं कर्म गृहस्थकर्मेति गार्हस्थ्येत्युक्तम्। कर्मत्यागमधीयते इत्यध्याहृत्य सूत्रार्थो वर्णनीय ॥ १५ ॥

ब्रह्मविद्यायाः काम्यकर्मोपकारकत्वं भवदिष्टम्, तस्या. काम्यकर्मनाशकत्वावसाया.त् विपरीतमेव श्रौतमित्याह उपमर्दञ्चेति। उपमर्दञ्चाधीयते इत्यर्थ। एके इति नानुषञ्जनीयम्, भाष्य सर्वत्रोपलम्भादिति बोधयितुं प्रतिवेदान्तमित्युक्तम्। इत्यादिकमिति पदम् अधीयत इति बहुवचनान्ताध्ययनक्रियाविशेषणम्; पृथग्वाक्यं वा। तत् अध्ययनम् ॥

अस्तु तर्हि कर्तृज्ञानातिरिक्ता ब्रह्मविद्याऽपि गृहस्थकर्मभूतनित्यनैमित्तिकज्योतिष्टोमाद्यङ्गम; तत्राऽऽह-ऊर्ध्वेति। आश्रमेष्विति बहुत्वपरम्। संन्यासिषु च ब्रह्मविद्या दृश्यते। संन्यासिन. शब्दे वेदप्रमाणे दृश्यन्ते हीति सूत्रार्थः। अविरक्तविषया—'यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्' इति श्रुतसंन्यासौपयिकदारपुत्रक्षेत्रादिविषयवैराग्यरहितपुरुषविषयेत्यर्थः ॥

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि । ३ । ४ । १८ ॥

यदिदम्— "त्रयो धर्मस्कन्धाः" इत्यादि वैदिकं वचनम् ऊर्ध्वरेतसाम् आश्रमाणां दर्शयन्ति, अतस्ते सन्त्येवेति—नैतदुपपद्यते, यतः "त्रयो धर्मस्कन्धाः" इत्यादिना तेषामाश्रमाणां परामर्शमात्रं क्रियते—अनुवादमात्रमित्यर्थः । कुत एतत्? अचोदनात् अविधानादित्यर्थः । न ह्यत्र विधिशब्दः श्रूयते; "त्रयो धर्मस्कन्धाः" इत्यादिना हि प्रकृतं प्रणवेन ब्रह्मोपासनं स्तूयते, "ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति" इत्युपसंहारात् । अतोऽन्यार्थमनुवादमात्रमत्र क्रियते तेषामाश्रमाणाम् । "ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते" इति च देवयानविधिपरत्वात् तत्रापि नाश्रमान्तरविधिमस्य । अपि चापवदति हि श्रुतिराश्रमान्तरम्, (यजु १ ५ २) "वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते" इत्यादिका । अत ऊर्ध्वरेतस आश्रमा न सन्तीति जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥ १८ ॥

सन्यासाश्रमस्यैवाश्रौतत्वादप्रामाणिकत्वं शङ्कते पूर्वपक्षी परामर्शमिति । आहेति सूत्रे क्रियाध्याहारः । गृहस्थाश्रमे क्लेशेन सर्वकर्मानुष्ठानाशक्त्या सन्यासाश्रमधर्मस्य सम्यङ्निर्वाहानुपपत्त्या च परिशीलय ये यदृच्छया त्यक्तपूर्वाश्रमाः तदनुवादमात्रम् । यावज्जीवश्रुतिविरुद्धस्याश्रमस्य स्मृत्युक्तस्यापि प्रामाणिकत्वायोगात्, अचोदनाच्च—सन्यासाश्रमस्य कर्तव्यताया विध्यभावाच्च । यदहरेव विरजेदिति वाक्यमपि न सन्यासविधायकम्, किंतु 'ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्' 'प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सी' इत्यादिकमुल्लङ्घ्यापि ब्रह्मचर्यादारभ्य अलक्ष्यपुरुषक्रियमाणसन्यासाश्रमस्वीकारसंभवकथनमात्रमित्याशयः । प्रकृतमिति, प्रकृतमारब्धमित्यर्थः, ब्रह्मसंस्थ इत्यनेनोपासनस्य, तदनन्तरमेव च, ओंकार समासनमिति प्रणवस्य तदङ्गत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । उपसंहारादिति, अन्ते विधानादित्यर्थः । ब्रह्मोपासनस्येति प्रयोगात् कर्मसमानवत् ब्रह्मोपासनमप्यत्र भवत्विति पूर्वपक्षाशयोऽवसीयते । यः कश्चिदस्तु धर्मस्कन्धः, सर्वत्र ब्रह्मणि निष्ठायाममृतत्वं भवतीति वाक्यार्थः । न तु धर्मस्कन्धविधानम् । अत्र धर्मस्कन्धत्वेन कीर्तनात्, तद्धर्मस्यैव प्राधान्यम् तदङ्गं ब्रह्मनिष्ठेत्यपि पूर्वपक्षिणो गूढाशयः । अप्रामाणिकत्वेन तस्यैव निराकरणसंभवे तावद्दशोऽप्यवकाशो न देय इत्याशयेन तु अप्रामाणिकत्वमेवोक्तम् । एतेन—विधिर्वा भवतु परामर्शो वा । संन्यासस्य ब्रह्मोपासनस्य च स्थितत्वे ब्रह्मविद्याया यज्ञाद्यङ्गत्वमिति पूर्वपक्षिवादो गत एवेति परामर्शादिसूत्राणां आकरपक्ष [illegible] पृथगधिकरणत्वमेव युक्तम्, न पूर्वाधिकरणान्तर्भाव इति शङ्का परास्ता, तत्राश्रमधर्माङ्गत्वमस्तु ब्रह्मविद्याया इति पूर्वपक्षस्यानुवर्तनात् । (सारावलौ द्रष्टव्यम्) एवमपि [illegible] यथाशक्ति तदप्रामाणिकत्वस्थापनेऽपि यतते । संन्यासधर्मस्याप्रामाणिकत्वे सन्यासिनोऽमृतत्वकथनं पुनर्जन्मान्तरे ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यान्यतरधर्माङ्गसम्पत्तिमुखेन ब्रह्मविद्याफलमित्याशयेनास्त्विति पूर्वपक्षी विवक्षति । वीरेति । अग्निविनाशनं देववीरहननमेव भवति । अतो गृहस्थ एव स्यात् । सूत्रे चकारः यावज्जीवश्रुतिविरोधसमुच्चायकः । अपवदति निन्दतीत्यर्थः । एवञ्च स आश्रमो नाङ्गं, अलसलब्धपरिग्रहमात्रत्वादिति ॥ १८ ॥

अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः । ३ । ४ । १९ ॥

गृहस्थाश्रमवत् आश्रमान्तरमप्यनुष्ठेयं भगवान् बादरायणो मन्यते। कुतः? साम्यश्रुतेः। उपादेयतयाऽभिमतगृहस्थाश्रमसाम्यं हि तेषामन्याश्रमाणां श्रूयते। "त्रयो धर्मस्कन्धाः" इत्यारभ्य ब्रह्मसंस्थस्तुत्यर्थतया सङ्कीर्तनं गृहस्थाश्रमस्येतरेषां च समानम्। अथ गृहस्थाश्रमस्यानुवादः प्राप्तौ सत्यामेव संभवतीति तस्य प्राप्तिरवश्याभ्युपेत्येति मतम्— तत् इतरेषामपि समानमन्यत्राभिनिवेशात्। न च— गार्हस्थ्यधर्म एव, यज्ञोऽध्ययनं दानं तपो ब्रह्मचर्यम् इति सर्वैः शब्दैरभिधीयते; ब्रह्मचर्यतपसोर्गृहस्थस्यैव संभवादिति—युक्तम्, "त्रयो धर्मस्कन्धाः" इति त्रित्वेन संगृह्य, "प्रथमः ⋯ द्वितीयः ⋯ तृतीयः" इति विभाग वचनानुपपत्तेः। अतः, "यज्ञोऽध्ययनं दानम्" इति गृहस्थाश्रम उच्यते। अध्ययनशब्दो वेदाभ्यासपरः। तपश्शब्देन वैखानसपारिव्राज्ययोर्ग्रहणम्, उभयोः तपःप्रधानत्वात्। तपश्शब्दो हि कायक्लेशे रूढः; स च द्वयोरपि समानः। ब्रह्मचारिधर्म एव ब्रह्मचर्यशब्देनाभिधीयते। 'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति' इति परत्र श्रूयमाणो ब्रह्मसंस्थशब्दो यौगिकः सर्वाश्रमसाधारणः; सर्वेषामाश्रमिणां ब्रह्मसंस्थासंभवात्। ब्रह्मणि सस्था-संस्थितिः ब्रह्मसंस्थत्वम्; तच्च सर्वेषां संभवत्येव। ब्रह्मनिष्ठाविकलाः केवलाश्रमिणः पुण्यलोकभाजः; तेष्वेव ब्रह्मनिष्ठोऽमृतत्वभाक् भवति। तदेतत् विस्पष्टमुक्तं भगवता पराशरेण, "प्राजापत्यं

अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीतेत्येवं विधिबाहुल्यात् ब्रह्मचर्ये साम्यकथनायोगात् गृहस्थाश्रमवदिति तन्मात्रकथनम्। नन्वत्र गृहस्थाश्रममात्रमेव कीर्त्यते, सर्वकीर्तनाभिसन्धौ ब्रह्मचर्यं हि प्रथमं कीर्त्येत। उपरि तपोब्रह्मचर्यकथनं गृहस्थाश्रमसंभावितत्द्विषयकम्, अत एव तस्मिन्नाश्रमे तस्यतस्याल्पत्वात् द्वितीयत्वेन तृतीयत्वेन च व्यवहार इति मतिं व्युदस्यति नचेति। तथासति, 'ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्' इति वाक्यं न घटत इत्यपि भाव्यम्। प्रथमं गृहस्थाश्रमकथनं तु तस्य श्रैष्ठ्यात्, ज्ञानयोगात् कर्मयोगस्यैव लोकसंग्रहार्थत्वादिनोत्कर्षात्, सन्यासोत्कर्षभ्रान्तिवारणार्थत्वाच्चेति भावः। श्रुतौ ब्रह्मचारिशब्द एवास्ति, न ब्रह्मचर्यशब्दः; अथापि पूर्वानुसारेण तन्निष्ठधर्म एव पर्यवसानात् तथोक्तिः। **वेदाभ्यासेति**। न तु ग्रहणाध्ययनम्, तस्य पूर्वाश्रमकार्यत्वादिति भावः। नन्वेवमपि त्रयाणामेवोक्त्या सपत्नीकवानप्रस्थधर्म एव तप इति, नोर्ध्वरेतस्सिद्धिरित्यत्र, अनुवादरूपत्वात् प्रमाणप्रतिपन्नस्य सन्यासस्यापि तेन ग्रहण विनिगमनाविरहादित्याशयेनाह **तपश्शब्देनेति**। **ब्रह्मचारिधर्म एवेति**। न तु गृहस्थधर्मभूतमृतुरूप ब्रह्मचर्यमभिधीयत इत्यर्थः। प्राचीनैः **ब्रह्मसंस्थपदं** धर्मस्कन्धान्तर्गतविषयकमेव व्याख्यातम्। **शांकरे** तु तदनभिमत्या त्रयो धर्मस्कन्धा इति वानप्रस्थपर्यन्तग्रहणमभिमत्य ब्रह्मसंस्थपदं चतुर्थाश्रमविषयं व्याख्यातम्। तन्निरासाभिप्रायेणाह **ब्रह्मेति**। ननु तपःपदेन संन्यासस्यापि ग्रहणे तन्निष्ठस्य सर्वस्यामृतत्वभाक्त्वात् ब्रह्मसंस्थपदं तदन्तर्भूतकिञ्चित्परमिति कथमुच्येतेत्यत्र, न सर्वः संन्यासी मुक्तिमेवैति इत्याह **ब्रह्मनिष्ठाविकला इति**। **प्राजापत्यं** कश्यपादिसंबन्धि

ब्राह्मणानाम्' (वि. पु. १।६।३४) इत्यारभ्य 'ब्राह्मं संन्यासिनां स्मृतम्' इत्यन्तेन वर्णानामाश्रमाणां च कर्मशालिनां ब्रह्मलोकप्राप्त्यन्तं फलमभिधाय 'एकान्तिनः सदा ब्रह्मध्यायिनो योगिनो हि ये। तेषां तत् परमं स्थानं यद्वै पश्यन्ति सूरयः' इति तस्यैव ब्रह्मनिष्ठानां ब्रह्मप्राप्तिमभिदधता। अतो गृहस्थाश्रमतुल्या ऊर्ध्वरेतस आश्रमा अपि दृश्यन्त इति तेऽप्यनुष्ठेयाः। (छा. ५।१०।१) "ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते" इति च अरण्य इति तपःप्रधानाश्रमप्राप्त्युपलक्षणात् देवयानविधानस्य तत्रापि तत्प्राप्तिरवधारणीया ॥ १९ ॥

परामर्शपक्षे विधानपक्षे च गृहस्थाश्रमतुल्यमाश्रमान्तरमनुष्ठेयत्वमित्युपपाद्य, विधिरेवायमाश्रमाणां सर्वेषाम्, नानुवाद इत्युपपादयितुमाह—

विधिर्वा धारणवत् । ३ । ४ । २० ॥

वाशब्दोऽवधारणार्थः। विधिरेवायमाश्रमाणाम् धारणवत् यथा द्विष्टाग्निहोत्रे, 'अधस्तात् समिधं धारयन् अनुद्रवेत्, उपरि हि देवेभ्यो धारयति' इत्यत्रानुवादस्वरूपादपि वाक्यात्, उपरिधारणस्याप्राप्तत्वात् विधिराश्रीयते, तदुक्तं शेषलक्षणे, (पू. मी. ३।४।१५) "विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वात्" इति—तथाऽऽश्रमान्तरस्याप्राप्तत्वाद्विधिराश्रयणीयः। (जाबालोप ४ [illegible]) "ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्। गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत्। यदि वेतरथा, ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा, वनाद्वा। यदहरेव विरजेत्, तदहरेव प्रव्रजेत्" इति जाबालानामाश्रमविधिमनन्यपरमिव कृत्वा, एतेष्वन्यपरेष्वपि वाक्येष्वाश्रमप्राप्तिरवश्यापणीयेत्युपपादितम्। एवमाश्रमान्तरविधानात् ऋणश्रुतिर्यावज्जीवश्रुतिरपवादश्रुतिश्च, अविरक्तविषया एवेति वदितव्या। अन्याश्च, ब्रह्मविद् कर्मणामाश्रयाणामवश्यकर्तव्यताविधायिन्यः श्रुतयः स्मृतयश्च स्वस्वाश्रम

स्थानम्। ये चेति गृहस्थादिग्राहित्वेऽपि अरण्य इति निर्देशः संन्यासिमुखेन सर्वग्रहणायेति भावेनाह तत्रापीति ॥ १९ ॥

नन्वत्र सर्वविषयेऽनुवादरूपत्वेऽपि गृहस्थाश्रमो विधेयः, अन्यथा आचार्यकुलान्निष्क्रम्य ब्रह्मचारी वा स्नातको वा भवन् अगृहस्थ एव कश्चित् तिष्ठासेदिति चेत्—तर्हि संन्यासोऽपि विधेयः, अन्यथा गृहाद्विनिष्क्रम्य गृहस्थधर्मान् संत्यज्यैव न कश्चित् तिष्ठासेत्। यतिगार्हस्थ्यत्यागाभिसंधौ संन्यासिना भाव्यमिति तद्विधिरप्यवश्यं निवक्षणीय इत्याह विधिर्वेति। विधिस्तु धारणे इति। 'अधस्तात् समिधं धारयन् अनुद्रवेत्, उपरि हि देवेभ्यो धारयती'ति वाक्यम्। कृताग्निहोत्रे स्रुचि गृहीतं पित्र्यं हविः [illegible] यदा गार्हपत्यादाहवनीयं प्रति गच्छेत्, तदा स्रुचोऽधस्तात् समिधं समेत्य हस्तेन गृहीत्वा गच्छेत्। देवेभ्यश्चेत् हविर्दानम्, तदा हि समिधं स्रुग्दण्डोपरि समेतव्यमिति तदर्थः। दैवहविस्त्यागार्थगमनकाले उपरिसमिद्धारणे प्रमाणान्तराप्राप्तेः सिद्धवदनूद्यते। तत्र प्रापकप्रमाणस्याभावादस्यैव तथा विधिरूपत्वं (३-४ ५) सिद्धान्तितम्। तद्वदिहाप्यनुवादवत् स्थितस्यापि विधित्वमेष्टव्यमित्यर्थः। अपवादश्रुतिः। अपवादो निन्दा, वीरहेत्येवम्। अवश्यकर्तव्यतेति। तत्तदाश्रमधर्मत्वे विधाया अस्त्विति वादश्च न

धर्मविषयाः। अत ऊर्ध्वरेतस्सु च ब्रह्मविद्याविधानात् विद्यातः पुरुषार्थ इति सिद्धम् ॥२०॥

इति पुरुषार्थाधिकरणम् ॥ १ ॥

११०. स्तुतिमात्राधिकरणम् ३-४-२ ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् । ३ । ४ २१ ॥

इदमिदानीं चिन्त्यते, (छा. १-१-३) "स एष रसानां रसतमः परमः परार्ध्योऽष्टमः, यदु(य उ)द्गीथः" इत्येवंजातीयकानि वाक्यानि क्रत्वङ्गभूतोद्गीथादिस्तुतिमात्रपराणि, आहोस्वित् उद्गीथादिषु रसतमादिदृष्टिविधानार्थानीति । अत्र प्रतिपादितमुपासनपरत्वमङ्गी-कृत्योपासनस्य पुरुषार्थत्वेन क्रतुपूपादानानियम उक्तः । किं युक्तम् ? स्तुतिमात्रपराणीति । कुतः ? उद्गीथाद्युपादानात् । क्रत्वङ्गभूतानि ह्युद्गीथादीन्युपादाय तेषां रसतमादित्वं प्रति-पादितम् । यथा जुह्वादीनां पृथिव्यादित्वं प्रतिपादयतो वचनस्य, "इयमेव जुहूः स्वर्गो लोक आहवनीयः" इत्यादिकस्य न स्तुतिमात्रपरत्वम्—नथेहापि । तदिदमाशङ्कते-स्तुतिमात्रमुपादा-नादिति चेत्, इति । उद्गीथाद्युपादानात् तत्स्तुतिमात्रमेवेषां वाक्यानां विवक्षितमिति चेत्—अत्रोत्तरं नापूर्वत्वात् इति । न स्तुतिमात्रत्वमुपपद्यते ; कुतः ? अपूर्वत्वात्-अप्राप्तत्वात् ।

युक्तः । आश्रमधर्माणां स्वतन्त्रफलसाधनत्वस्य श्रुत्यादर्शनात् ब्रह्मविद्यायाः श्रूयमाणं फलमुपेक्ष्याश्रुतफलका-श्रमधर्माङ्गत्वस्य दुर्वचत्वात् । ब्रह्मविद्यायाः द्दष्टविधया आश्रमधर्माङ्गत्वस्य दुर्निरूपत्वाच्च । 'तमेतं वेदा-नुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' इति सर्वाश्रमधर्माणामपि ब्रह्मविद्याङ्गतया विधानात् तद्विरोधाच्च । विद्याङ्गत्वस्य धर्मेषु दृष्टविधयाऽसम्मते नियमपाक्षस्यैवात्यन्तोचितत्वाच्च । तदिदमुपरितनाधिकरणे सुग्रहमिति नात्र विशिष्योक्तम् ॥ २० ॥

एवं जीवनिर्विशेषब्रह्मतद्विद्याविध्यपलापपूर्वकं उपनिषदां कर्मकाण्डशेषत्ववादं गलहस्तितं, दृष्टि-विधिवाक्यराशिमात्रस्यार्थवादतयाऽपि स्वमनोरथं सफलयितुकामः तावन्मात्रार्थवादत्वं विलक्षणयुक्त्या वर्ण-यन् प्रत्यवतिष्ठते—मा भूत् ब्रह्मविद्यावाक्यानामर्थवादता । ब्रह्मदृष्ट्यादिपरत्वेन प्रतीयमानानां तु स्यादि-त्याक्षेपः । स्तुतीति । स एष रसानामित्यादिवाक्यस्यार्थमुद्गीथादिस्तवनमात्रम्, उद्गीथादेः कर्माङ्ग-तयोपादीयमानत्वात् जुह्वादिवाक्य इव तदन्वयौचित्यादिति चेन्न—अपूर्वत्वात् रसतमत्वादेरप्राप्ततया अनुवादासंभवात् स्तुतिपरत्वायोगात् । तथा अपूर्वत्वात्—उद्गीथविधिपूर्वकत्वस्य वा उद्गीथविधिं प्रति पूर्वत्वस्य वा वाक्येऽभावात् उद्गीथविधेः क्रतुप्रकरण एव सत्त्वेन एतदुपनिषद्वाक्यानां दूरस्थतया तद्विध्येक-वाक्यत्वायोगादिति सूत्रार्थः । अष्टम इति । उत्तरोत्तरं रस निर्दिश्य रसतमत्वमुद्गीथे उक्तम्—"एषां भूतानां पृथिवी रसः; पृथिव्या आपो रसः, अपामोषधयो रसः, ओषधीनां पुरुषो रसः, पुरुषस्य वाक् रसः, वाच ऋक् रसः; ऋचः साम रसः, साम्न उद्गीथो रस इति । एषु रसेष्वष्टमोऽयमुद्गीथः रसतमः सारतमः । परार्ध्यः परस्योत्कृष्टस्य ब्रह्मणोऽर्धं स्थानमर्हतीति, तद्रूप इति । स्तुतिः प्रशंसा । इयमेव पृथिव्येवेत्यर्थः । न हि तत्र जुह्वादौ पृथिवीत्वादिदृष्टिर्विधीयते, तथैवेहापीति शंका ॥ २१ ॥

न ह्युद्गीथादयो रसतमादितया प्रमाणान्तरेण प्रतिपन्नाः, येन तत्प्राप्त्यनुवादेन रसतमादित्वेनानूद्येरन्। न चोद्गीथादिविधिरत्र सन्निहितः, येन, "इयमेव जुहूः स्वर्गो लोक आहवनीयः" इत्यादिवत् तदेकवाक्यत्वेन यया कया चन विधया तत्स्तुतिपरत्वमाश्रीयेत। अतः क्रतुवीर्यवत्तरत्वादिफलसिद्ध्यर्थमुद्गीथादिषु रसतमादिदृष्टिविधानमेव न्याय्यम् ॥२१॥

भावशब्दाच्च । ३ । ४ । २२ ॥

"उपासीत" इत्यादिभावशब्दाच्च विधिपरत्वमेव न्याय्यम्। विधिप्रत्ययमुक्तो हि क्रियाशब्दो विधेयमेव स्वार्थमवगमयति। तस्मादुपासनविधानार्था एताः श्रुतयः ॥ २२ ॥

इति स्तुतिमात्राधिकरणम् ॥ ३ ॥

१११ पारिप्लवाधिकरणम् ॥ ४ ॥

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् । ३ । ४ । २३ ॥

(कौ ३ १) 'प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम", (छा ६ १ १) "श्वेतकेतुर्हारुणेय आस" इत्येवमादीनि वेदान्तेष्वाख्यानानि किं पारिप्लवप्रयोगार्थानि, उत विद्याविशेषप्रतिपादनार्थानीति चिन्तायाम्—"आख्यानानि शंसन्ति" इत्याख्यानानां पारिप्लवे विनियोगान्न विद्याप्रधानत्वं न्याय्यमिति चेत्—न सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लवप्रयोगे विनियोगमर्हन्ति; कुतः? विशेषितत्वात्पारिप्लवस्य। "आख्यानानि शंस

नन्वपूर्वमपि आदित्ये हिरण्मयपुरुषाद्युद्गीथेऽर्चनम्। एवं रसतमत्वमपि। तथाचादित्यो यूप इतिवत् स्तवनमेव कार्यमित्यत आह भावशब्दाच्चेति। भावो धात्वर्थः साध्यावस्थापन्नः। इयमेव जुहूरित्यत्र कार्यं किञ्चिन्नोच्यते। इह तु उपासीतेति विधिरस्ति। कथमुपासीतेति आकाङ्क्षा च। अतो दृष्टिविधिस्वीकारान्न स्तुतिमात्रत्वम्। मात्रपदं दृष्टिविधौ अर्थात् प्रशंसाऽपि गम्यमाना न वार्यते इति द्योतयितुम् ॥

यथाकथञ्चित् कतिपयोपनिषदाख्यानानामपि कर्मकाण्डोक्तप्रयोगान्वयेन स्वपक्षमुपपादयिष्यन् पूर्वपक्षी, 'मा भूद्विधिरूपाणामर्थवादानां कर्मकाण्डसम्बन्धः, उपाख्यानरूपाणां तु भवतु' इति शङ्कते पारिप्लवार्था इति। यदि तत्रत्यं किञ्चिद्विधेयतया गृह्यते तर्हि औपनिषदानि आख्यानान्यपि पारिप्लवशंसनविधिविषयतया गृह्यन्तामिति तद्दृष्टान्तेन च प्रत्यवस्थानम्। पारिप्लवार्था इत्यत्र उपनिषद्गताख्यायिका इति विशेष्यमध्याहार्यम्। अश्वमेधे पारिप्लवं शंसतीति पारिप्लवनामकं शस्त्रं विहितम्। सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लवे शंसन्तीति सर्वाख्यानशंसनरूपमिदं पारिप्लवशस्त्रमिति ज्ञापितम्। पुत्रामात्यपरिवृताय राज्ञे पारिप्लवमाचक्षीत प्रथमेऽहनि मनुर्वैवस्वतो राजेत्यादि, द्वितीयेऽहनि यमो वैवस्वत इत्यादि, तृतीयेऽहनि वरुण आदित्य इत्यादीति विकृतञ्च। तत्राहर्विशेषे आख्यायिकाविशेषनिर्देशस्य तत्तद्वचनव्यवस्थाफलकत्वेऽपि इतराख्यानवारणतात्पर्याभावात् सर्वाणीति पदस्वारस्यात् औपनिषदाख्यानानामपि पारिप्लवे विनियोग इति पूर्वपक्षः। विशेषितत्वात्—इयमियमिति प्रतिपाद्यमुख्यनामपूर्वं ज्ञापितत्वात्। सर्वेषामाख्यानानां वेदमात्रगतानां वेदान्तर्गतानामप्यनन्तत्वात् सर्वाख्यानासम्भवात् केषामिति आकाङ्क्षा

न्ति" इत्युक्त्वा तत्रैव, "मनुर्वैवस्वतो राजा" इत्यादिना मन्वादीनामाख्यानानि विशेष्यन्ते। अतस्तेषामेव तत्र विनियोग इति गम्यते। तस्मात् सर्वाः वेदान्तेष्वाख्यानश्रुतयः पारिप्लवप्रयोगार्थाः; अपितु विद्याविध्यर्थाः ॥ २३ ॥

तथा चैकवाक्योपबन्धात् । ३ । ४ । २४ ॥

(बृ. ६-५-६) "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" इत्यादिविधिनैकवाक्यतयोपबन्धाच्चाऽऽख्यानानाम्, विद्याविध्यर्थान्येव तानीति गम्यते; यथा (यजु. १-५-१) "सोऽरोदीत्" इत्येवमादेः कर्मविध्यर्थत्वम्; न पारिप्लवार्थत्वम् ॥ २४ ॥ इति पारिप्लवार्थाधिकरणम् ॥ ३ ॥

११२. अग्नीन्धनाद्यधिकरणम् ३-४-४ ॥

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा । ३ । ४ । २५ ॥

स्तुतिप्रसङ्गादवान्तरसङ्गतिविशेषेणार्थद्वयं चिन्तितम्। विद्यावन्त ऊर्ध्वरेतस आश्रमिणः सन्तीत्युक्तम्, "ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि" इत्यादिभिः सूत्रैः। इदानीमूर्ध्वरेतसो यज्ञाद्यभावात् तदङ्गिका विद्या न संभवतीत्याशङ्क्याह—अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा इति। यत ऊर्ध्वरेतस आश्रमिणो विद्यासंबन्धित्वेन श्रुत्या परिगृह्यन्ते, (छा. २ २३-१) "ब्रह्म-

---

मुषा। अतो विशेषनिर्देशतस्तत्पूरणे सति नान्यप्रसक्तिः। सर्वाणीत्येतत्तु 'सर्वत्वमाधिकारिकम्' इति न्यायेन उक्तेषु कस्यचिदपरित्यागार्थमिति भावः। आख्यानवैयर्थ्यं परिहरति तस्मादिति ॥ २३ ॥

एकवाक्योपबन्धाच्च-विद्योपदेशेन सहैकस्मिन् वाक्येऽन्तर्भावाच्च तथा-न पारिप्लवार्थाः; किंतु विद्यार्था इति सूत्रार्थः। अयं भावः—मन्त्राणामेव प्रयोगसमवेतार्थस्मारकतया विध्यन्वयाकांक्षा; न वाक्यान्तराणाम्। तेषामर्थप्रतिपादनोपक्षीणतयाऽर्थज्ञानस्यैवोपयोगोऽपेक्षितः। एवञ्च तदर्थज्ञानस्य संनिहितविद्याविधिविहितार्थप्ररोचकतया समवत्येकवाक्यत्वे किमिति विभज्य पारिप्लवे नयनम्। तत्र नयनेऽपि तेषां शब्दराशित्वादर्थद्वारैवोपयोगो वक्तव्य इति प्रशंसादिरूपद्वारमन्वेषणीयमेव। तदिहैव संनिहितविद्याप्ररोचकतया सम्यगुपपद्यते। विद्योपदेशात् पूर्वं पश्चाच्च स्थितयोरुपाख्यानभागयोरेकवाक्यताऽपि मध्याशपृथक्करणे दुष्करा स्यात्। अन्यथा तुल्यन्यायात्, बर्हिषि रजतं न देयमिति निषेधार्थवादभूतानां, "सोरोदीत्" इत्यादिकर्मकाण्डगताख्यायिकानामपि पारिप्लवे विनियोगस्य वाच्यतया तादृशार्थवादानां संनिहितविध्येकवाक्यताभंग एव स्यात्। तथाच यथा ते, तथेमे संनिहितविध्यर्थवादा इति ॥ २४ ॥

प्रथमाधिकरणेन सगतिमाह स्तुतीति। तदेव अतएवेति सौत्रपदार्थं गतिसंभव इति भावः। स्तुतिप्रसंगादिति, कर्मशेषभूतकर्तृस्तुतिपरत्वमेवोपनिषदामिति पूर्वपक्षप्रसंगादित्यर्थः। तन्निरासाय सर्वाश्रमकर्तव्यविलक्षणब्रह्मविद्यापरत्वे उपनिषदां तत्र स्थापिते, दृष्टिविधीनामपि स्तुतिपरत्वाभावः आख्यायिकानां विद्यास्तुतिपरत्वमित्यर्थद्वयमधिकरणद्वयेन वक्तव्यमासीदिति। अत एव—ऊर्ध्वरेतस्सु च सद्भावादेव। चकारः शङ्काद्योतक इति टीका। विद्यायाः संन्यासिगतत्ववचनमयुक्तम्-कर्माङ्गत्ववादिना तस्य दुःस्वीकरत्वादिति शङ्का। अत एव सर्वाश्रमसाधारण्यादेव अग्नीन्धनाद्यनपेक्षा च सर्वापेक्षा चेति अर्थद्वयसमुच्चये वा;

मुख्योऽमृतत्वमेति , (छा ५ १० १) "य चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते", (बृ ६ ४ २) "एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति", (कठ १ २ १५) "यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति" इत्यादिरूपा— अत एवोर्ध्वरेतस्सु विद्या अग्नीन्धनाद्यनपेक्षा । अग्नीन्धनम् अग्न्या-धानम् ; आधानपूर्वकाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिकर्मानपेक्षा तेषु विद्या । केवलस्वाश्रमविहितकर्मा पेक्षेत्यर्थः ॥ २५ ॥ इति अग्नीन्धनाद्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

११३ सर्वापेक्षाधिकरणम् ३ ४ ५ ॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् । ३ । ४ । २६ ॥

यदि विद्या यज्ञाद्यनपेक्षैवामृतत्वं साधयति, तर्हि गृहस्थेष्वपि तदनपेक्षैव साधयितुं महति । यज्ञादिश्रुतिरपि, (बृ ६ ४ ५२) 'विविदिषन्ति' इति शब्दात् कर्मणां वेदनाङ्गता न प्रतिपादयतीति—

अत आह सर्वापेक्षा इति । अग्निहोत्रादिसर्वकर्मापेक्षैव विद्या कर्मवत्सु गृहस्थेषु । कुतः ? यज्ञादिश्रुतेः । "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन" इत्यादिना यज्ञादयो हि विद्याङ्गत्वेन श्रूयन्ते । यज्ञादिना विविदिषन्ति वेदितुमिच्छन्ति= यज्ञादिभिर्वेदनं प्राप्तुमिच्छन्तीत्यर्थः । यज्ञादीनां ज्ञानसाधनत्वे सत्येव, यज्ञादिभिः ज्ञानं प्राप्तुमिच्छन्तीति व्यपदेश उपपद्यते, यथा असेर्हननसाधनत्वे सति, असिना जिघांस-तीति व्यपदेशः । अतो यज्ञादीनां ज्ञानसाधनत्वमवगम्यते । ज्ञानं च वाक्यार्थज्ञानादर्थान्तर भूतं ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यं विशदतमप्रत्यक्षतापन्नस्मृतिरूपं निरतिशयप्रियमहरहरभ्यासा धेयातिशयम् आप्रयाणादनुवर्तमानं मोक्षसाधनमित्युक्तमस्माभिः पूर्वमेव (लघुसि) । वक्ष्यति च, (शा ४ १ १) "आवृत्तिरसकृदुपदेशात्" इत्यादिना । एवंरूपं च ध्यानमहरहरनुष्ठीय-मानैर्नित्यनैमित्तिककर्मभिः परमपुरुषाराधनरूपैः परमपुरुषप्रसादद्वारेण जायत इति, यज्ञादिना

ब्रह्मचारिगतत्वादपीति वरसङ्कल्पे वा । एवं समुच्चयाभ्यसत्यपि सम्भावनयैव भाष्ये, 'गतश्चाऽऽश्रमे' इत्यन्यतेदाशोवरश्च चानुक्ति । अनपेक्षत्वे कथं विद्याया कर्माङ्गत्वमित्यत आह केवलेति ॥ २५ ॥

अनपेक्षैव अपेक्षा विनापि । गृहस्थेष्वपीति । एकस्या एव तदपेक्षत्वतदनपेक्षत्वयोर्विरोधादिति-भावः । विविदिषन्तीति । सन्नन्ततया वेदनेच्छाया एव कर्मसाध्यत्वावगमादिति भावः । सम-कुलत्वं प्रति यज्ञादेः करणत्वं वाक्यमेवमित्येतदुपपादयति वेदितुमिच्छन्तीत्यादिना । सनर्थं प्रति करणत्वं यज्ञेनेत्येव तृतीयया वक्तुं न शक्यते अनुपपत्त्यभावादिति परमार्थभूषणेऽस्माभिरुपपादितम् । किञ्च वेदनेच्छायाः वेदनसाधनार्थत्वात् वेदनमेव परमं साध्यम् । यस्मात्स्वेच्छाविरहे च साधनपरम्परा-याभिच्छा न भवतीति वेदनविषयकेच्छया पूर्वं भाव्यम् । तथापि यज्ञादिकं विनैव तदुत्पत्त्या तत्साध्य त्वाभ्यत्वं दुर्वचम् । इदमुभयमभिप्रेत्याह ज्ञानसाधनत्वे सत्येवेति । प्रसादद्वारेणेति । यज्ञादीना मदृष्टद्वारा कारणत्वे यतिष्वपि तदपेक्षा स्यात् । भगवत्प्रीतिद्वारैव पतिव्रताऽऽपत्तन्मरतमोनिबर्हणेन कारण-

विविदिषन्तीति शास्त्रेण प्रतिपाद्यते । अतः कर्मवत्सु गृहस्थेषु यज्ञादिनित्यनैमित्तिकसर्वकर्मापेक्षा विद्या । अश्ववत्—यथा गमनसाधनभूतोऽश्वः स्वपरिकरबन्धपरिकर्मापेक्षः, एवं मोक्षसाधनभूताऽपि विद्या नित्यनैमित्तिककर्मपरिकरापेक्षा । तदिदमाह स्वयमेव भगवान्, (गी. १८-५) "यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् । यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्", (गी. १८-४६) "यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः" इति ॥ २६ ॥ इति सर्वापेक्षाधिकरणम् ॥ ६ ॥

११४. शमदमाद्यधिकरणम् ३-४-६ ॥

शमदमाद्युपेतस्स्यात् तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामप्यवश्यानुष्ठेयत्वात् । ३ । ४ । २७ ॥

गृहस्थस्य शमदमादीन्यप्यनुष्ठेयानि, उत नेति चिन्तायाम्—आन्तरबाह्यकरणव्यापाररूपत्वात् कर्मानुष्ठानस्य, शमदमादीनां तद्विपरीतरूपत्वाद्यानुष्ठेयानि—इति प्राप्ते उच्यते—यद्यपि गृहस्थः करणव्यापाररूपकर्मसु प्रवृत्तः, तथाऽपि स विद्वान् शमदमाद्युपेतस्स्यात् । कुतः ? तदङ्गतया तद्विधेः—विद्याङ्गतया तेषां विधेः, (बृ. ६-४-२३) "तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत्" इति । विद्योत्पत्तेश्चित्तसमाधानरूपत्वेन दृष्टपरिकरत्वाच्छमादीनाम्, विद्यानिर्वृत्तये तेषां शमादीनामप्यवश्यानुष्ठेयत्वाच्च तान्यप्यनुष्ठेयानि । न च करणव्यापार-तद्विपर्ययरूपत्वेन कर्मणां शमदमादीनां च परस्परविरोधः, भिन्नविषयत्वात्; विहितेषु करणव्यापारः, अविहितेषु प्रयोजनशून्येषु च तदुपशम इति । न च करणव्यापाररूपकर्मसु वर्तमानस्य वासनावशात् शमादीनामुपादेयत्वा-

---

त्वात्, गृहस्थान् यज्ञादिषु कृतेष्वेवानुगृह्णातीति स्वीकारात् न सापेक्षत्वानपेक्षत्वयोर्विरोध इति भावः । मोक्षसाधनेति । ननु स्थितोऽश्वः यथा अपेक्षाणसामीप्यदेश्याभावेऽपेक्षितं गमनं न साधयति, तथा निष्पन्नाऽपि विद्या यज्ञाद्यभावे मोक्षं न साधयतीति भास्करपक्ष एव पर्यवसति उक्तो भव तीति चेन्न-भवत्युत्पत्तिविवृद्ध्युभयार्थत्वात् कर्मानुष्ठानस्य । कर्माभावे विद्या वैशद्यप्रीतिरूपापन्नत्वादिरूपं मोक्षप्रयोजकविशेषं न लभते इत्युक्तौ, विद्याया ज्ञानरूपतया क्षणिकत्वात् अग्रात् स्थिरत्वाभावात् तादृशविशिष्टज्ञानोत्पत्त्यावेव पर्यवसानात् । अश्वनिदर्शनेन, तदङ्गतया तेषामपीति सूत्रांशेन च समसमुच्चयो नेति सिद्धम् ॥ २६ ॥

एवं यज्ञादिकर्मापेक्षत्वस्वीकारात् शान्तोदान्त इति वाक्ये यतिविषयकमेव वक्तव्यमिति शंकायां शमदमाद्यधिकरणम् । न शमादिकं सर्वव्यापारोपरतिरूपम्, किंतु निषिद्धकर्माद्युपरतिरूपमिति सिद्धान्तः । तद्विपरीतरूपत्वाच्चेति । "आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते" इति अधिकारिभेदावगमाच्चेति भाव्यम् । विहितेषु अवश्यकर्तव्येषु । अविहितेषु अवश्यकर्तव्यनित्यनैमित्तिकभिन्नेषु । तत्रापि लौकिकेषु यज्ञाद्यर्थार्जनदेहधारणादिकार्येषु भवत्युत्तत्स्पर्धशास्त्रीयकाम्येषु च प्रवृत्तेरिष्टत्वात् निषिद्धेषु प्रयोजनशून्येषु चेति । उपादेयत्वासंभवः निष्पाद्य-

स्थोऽमृतत्वमेति, (छा ५ १० १) "ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते", (बृ ४ ४ २२) "एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति", (क १ २ १५) "यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति" इत्यादिश्रुत्या— अत एवोर्ध्वरेतस्सु विद्या अग्न्याद्यनपेक्षा अतः। अग्नीन्धनम् अग्न्याधानम्, आधानपूर्वकाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिकर्मानपेक्षा नतु विद्या। केवलस्वाश्रमविहितकर्मापेक्षेत्यर्थः ॥ २५ ॥ इति अग्नीन्धनाधिकरणम् ॥ ४ ॥

११३ सर्वापेक्षाधिकरणम् ३ । ४ । ५ ॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् । ३ । ४ । २६ ॥

यदि विद्या यज्ञाद्यनपेक्षैवामृतत्वं साधयति, तर्हि गृहस्थस्यापि तदनपेक्षैव साधयितुमर्हति। यज्ञादिश्रुतिरपि, (बृ ४ ४ २२) 'विविदिषन्ति' इति सन्नन्तात् कर्मणो वेदनाङ्गता न प्रतिपादयतीति—

अत आह सर्वापेक्षा इति। अग्निहोत्रादिसर्वकर्मापेक्षैव विद्या उत्पत्तौ गृहस्थेषु। कुतः? यज्ञादिश्रुतेः। "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन" इत्यादिना यज्ञादीनां हि विद्याङ्गत्वं श्रूयते। यज्ञादिना विविदिषन्ति वेदितुमिच्छन्ति—यज्ञादिभिर्वेदनं प्राप्तुमिच्छन्तीत्यर्थः। यज्ञादीनां ज्ञानसाधनत्वे सत्येव, यज्ञादिभिः ज्ञानं प्राप्तुमिच्छन्तीति व्यपदेश उपपद्यते, यथा असेर्हननसाधनत्वे सति, असिना जिघांसतीति व्यपदेशः। अतो यज्ञादीनां ज्ञानसाधनत्वमवगम्यते। ज्ञानं च वाक्यार्थज्ञानादर्थान्तरभूतं ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यं निरस्तसमस्तप्रत्यगात्मस्वरूपनिरूपणं निरतिशयप्रियमहरहरभ्यासाधेयातिशयम् आप्रयाणादनुवर्तमानं मोक्षसाधनमित्युक्तमस्माभिः पूर्वमेव (लघुनि)। वक्ष्यति च, (ब्र ४ १ १) "आवृत्तिरसकृदुपदेशात्" इत्यादिना। एवंरूपं च ध्यानमहरहरनुष्ठीयमानैर्नित्यनैमित्तिककर्मभिः परमपुरुषाराधनरूपैः परमपुरुषप्रसादद्वारेण जायत इति, यज्ञादिना

ब्रह्मचारिणस्त्वाद्यपीति तन्मुखेन वा। एवं सत्युपपादनमपि सम्भावनयैव भाष्ये, 'यज्ञादेरश्ववत्' इत्यत्रैवाशीर्वादस्य सूचितः। अनपेक्षत्वे कथं विद्यायाः फलसाधनत्वमित्यत्राह केवलेति ॥ २५ ॥

अनपेक्षैव स्वयं विनापि। गृहस्थेष्वपीति। एकस्या एव तदपेक्षत्वतदनपेक्षत्वयोर्विरोधादिति। विविदिषन्तीति। सन्नन्ततया वेदनेच्छायाः [illegible] फलसाध्यत्वावगमादिति भावः। सन्प्रत्ययार्थं प्रति यज्ञादेः करणत्वं न वेदनमित्येतदुपपादयति वेदितुमिच्छन्तीत्यादिना। सन्नर्थं प्रति करणत्वं यज्ञेनेत्येवं तृतीयायाः वक्तुं न शक्यते इच्छायाः स्वत एव सिद्धत्वादिति परमार्थभूषणेऽप्यभिप्रेतमिदम्। किञ्च वेदनेच्छाया वेदनसाधनार्थत्वात् वेदनमेव परमं साध्यम्। परमसाध्येच्छाविरहे च साधनपरम्परास्वपीच्छा न भवतीति वेदनविषयकेच्छया पूर्वं साध्यम्। तथा च यज्ञादिकं विनैव तदुत्पत्त्या तत्साध्यत्वाभ्युपगमः दुर्वचम्। इदमुक्तमभिप्रेत्याह ज्ञानसाधनत्वे सत्येवेति। प्रसादद्वारेणेति। यज्ञादीनां तद्द्वारा कारणत्वे यत्किञ्चिद् वदन्ति तदयुक्तम्। भगवत्प्रीतिद्वारैव प्रतिबन्धकपापक्षयरजस्तमोनिबर्हणेन कारण-

विविदिषन्तीति शास्त्रेण प्रतिपाद्यते । अतः कर्मवत्सु गृहस्थेषु यज्ञादिनित्यनैमित्तिकसर्वकर्मापेक्षा विद्या । अश्ववत्— यथा गमनसाधनभूतोऽश्वः स्वपरिकरस्वन्यपरिकर्मापेक्षः, एवं मोक्षसाधनभूताऽपि विद्या नित्यनैमित्तिककर्मपरिकरापेक्षा । तदिदमाह स्वयमेव भगवान्, (गी. १८-५) " यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् । यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ", (गी. १८-४६) " यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः " इति ॥ २६ ॥ इति सर्वापेक्षाधिकरणम् ॥ ६ ॥

११४. शमदमाद्यधिकरणम् ३-४-६ ॥

शमदमाद्युपेतस्स्यात् तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामप्यवश्यानुष्ठेयत्वात् । ३ । ४ । २७ ॥

गृहस्थस्य शमदमादीन्यप्यनुष्ठेयानि, उत नेति चिन्तायाम्— आन्तरबाह्यकरणव्यापाररूपत्वात् कर्मानुष्ठानस्य, शमदमादीनां तद्विपरीतरूपत्वाच्चानुष्ठेयानि— इति प्राप्ते उच्यते— यद्यपि गृहस्थः करणव्यापाररूपकर्मसु प्रवृत्तः, तथाऽपि स विद्वान् शमदमाद्युपेतस्स्यात् । कुतः ? तदङ्गतया तद्विधेः— विद्याङ्गतया तेषां विधेः, (बृ. ६-४-२३) " तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत् " इति । विद्योत्पत्तेश्चित्तसमाधानरूपत्वेन दृष्टपरिकरत्वाच्छमादीनाम्, विद्यानिर्वृत्तये तेषां शमादीनामप्यवश्यानुष्ठेयत्वाच्च तान्यप्यनुष्ठेयानि । न च करणव्यापार-तद्विपर्ययरूपत्वेन कर्मणां शमदमादीनां च परस्परविरोधः, भिन्नविषयत्वात्; विहितेषु करणव्यापारः, अविहितेषु प्रयोजनशून्येषु च तदुपशम इति । न च करणव्यापाररूपकर्मसु वर्तमानस्य वासनावशात् शमादीनामुपादेयत्वा-

---

त्वात्, गृहस्थान् यज्ञादिषु कृतेष्वेवानुगृह्णातीति स्वीकारात् न सापेक्षत्वानपेक्षत्वयोर्विरोध इति भावः ॥ मोक्षसाधनेति । ननु स्थितोऽश्वः यथा सफलापस्याभीष्टदेशाभावेऽपेक्षितं गमनं न साधयति, तथा निष्पन्नाऽपि विद्या यज्ञाद्यभावे मोक्षं न साधयतीति भास्करपक्ष एव एवंसति उक्तो भवतीति चेन्न-अभ्युदयविविद्धयुभयार्थत्वात् कर्मानुष्ठानस्य । कर्माभावे विद्या वैशद्यप्रीतिरूपापन्नत्वादिरूपं मोक्षप्रयोजकविशेषं न लभते इत्युक्तौ, विद्याया ज्ञानरूपतया क्षणिकत्वात् अन्यत्र स्थिरत्वाभावात् तादृशविशिष्टज्ञानोत्पत्तावेव पर्यवसानात् । अश्वनिदर्शनेन, तदङ्गतया तेषामपीति सूत्रांशेन च समसमुच्चयो नेति सिद्धम् ॥ २६ ॥

एवं यज्ञादिकर्मापेक्षत्वस्वीकारात् शान्तोदान्त इति वाक्ये यतिविषयकमेव वक्तव्यमिति शंकायां शमदमाद्यधिकरणम् । न शमादिकं सर्वव्यापारोपरतिरूपम्, किंतु निषिद्धकर्माद्युपरतिरूपमिति सिद्धान्तः । तद्विपरीतरूपत्वाच्चेति । " आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते " इति अधिकारिभेदावगमाच्चेति भाव्यम् । विहितेषु अवश्यकर्तव्येषु । अविहितेषु अवश्यकर्तव्यनित्यनैमित्तिकभिन्नेषु । तत्रापि लौकिकेषु यज्ञाद्यर्थार्जनदेहधारणादिकार्येषु अभ्युदयार्थशास्त्रीयकाम्येषु च प्रवृत्तेरिष्टत्वात् विशिनष्टि प्रयोजनशून्येषु चेति । उपादेयत्वासंभवः निष्पाद्य-

"न वा अजीविष्यमिमान् अखादन् कामो मे उदपानम्" इति कुल्माषखादने स्वस्य प्राणसंशयापत्ते तावन्मात्रखादनेन धृतप्राणस्य स्वस्योच्छिष्टोदकपानं कामकारित निषिद्धं स्यादित्युक्त्वा, स्वखादितशेषं जायायै दत्त्वा, तया च रक्षितान्, अपरेद्युः पानेनार्जिनीषया जिगमिषु पुनरपि प्राणसंशयमापन्न, तानेवेभ्योच्छिष्टान् स्वोच्छिष्टभूतान् पर्युषिताश्चखाद। अतो ब्रह्मविदामपि प्राणसंशय एव सर्वान्नानुमतिदर्शनादन्यविशेषेण कीर्तितमपि प्राणविदः सर्वान्नीनत्व प्राणात्ययापत्तावेवेति निर्धार्यते ॥ २८ ॥

अबाधाच्च । ३ । ४ । २९ ॥

(छा ७-२६ २) "आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः" इति ब्रह्मविद्योपयोग्याहारशुद्धिविधानाबाधादपि ब्रह्मविदो सर्वान्नीनत्वमापद्विषयमवगम्यते। परे ब्रह्मविदामपि-ऽपि तद्भक्तीनामपि सर्वान्नीनत्वमापद्विषयत्वात् प्राणविदोऽल्पफलके सर्वान्नानुमतिरापद्विषयैव॥

अपि स्मर्यते । ३ । ४ । ३० ॥

अपि च आपद्विषयमेव सर्वान्नीनत्वं ब्रह्मविदामन्येषां च स्मर्यते, (—) "प्राणसंशयमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः। लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा" इति ॥ ३० ॥

शब्दश्चातोऽकामकारे । ३ । ४ । ३१ ॥

यतो ब्रह्मविदामन्येषां च सर्वान्नीनत्वमापद्विषयमेव, अत एव सर्वैरामकामकारे शब्द —कामकारस्य प्रतिषेधकः शब्दो वर्तते। अस्ति हि कठानां संहितायां कामकारस्य प्रतिषेधकः शब्दः, "तस्माद्ब्राह्मणः सुरां न पिबति पाप्मना नोत्सृजा इति" इति। पाप्मना

पदं पुनरुक्तम्। कुल्माषेण स्वशुद्धि स्यात्। पुनरपि प्राणसंशयमिति। अर्थसिद्धमेतत्। सर्वान्नीनेति। सर्वान्नभक्षकेत्यर्थः। "अनुपहत-सर्वान्न आपातबं पश्यति नेमेषु" (प्र ५ २ ०) इति सूत्रात् अनुमतीत्यर्थे सर्वान्नभक्षणात् समत्वम् ॥ २८ ॥

परविद्यानिष्ठस्य भक्ष्याभक्ष्यव्यापने प्रकृतम्। ब्रह्मविदोऽप्युपस्ते प्राणविद्यानिष्ठादतिशयित्वेऽपि परविद्यानिष्ठत्वमनिश्चितम्। अतो भूमविद्यायां परविद्यार्थत्वेन भोजननियमसुक्तं प्रमाणमपि अनाबाधेति। आपद्विषयैवेति। अत अन्यापदि सर्वान्नानुमतिर्न अन्यस्य आपत्स्य नास्तीति भाव ॥ २९ ॥

ब्रह्मविद्यानिष्ठे कैमुतिकन्यायेन भक्ष्याभक्ष्यविरहस्य तन्निबद्धितत्वात् तत्प्रतिकूलकैमुतिकन्यायसंचारार्थं ब्रह्मविदि व्यवसायार्थिनामपविरोधकामनार्थस्य वक्तव्यमुक्तम्। अथ कैमुतिकन्यायं विना साक्षादेव प्राणविदमप्यविशेषेण विषयीकुर्वत् वाक्यं दर्शयति सूत्रद्वयेन। तत्र सर्वस्याप्यन्नमनेन प्रतिग्राह्यमिति नेति प्रथममुच्यते। सर्वमन्नं न ग्राह्यमिति चोपरि ॥ ३० ॥

कामकारस्य इच्छया, यथेच्छप्रवृत्तेरिति वा। पाप्मना नोत्सृजे इत्यस्य पाप्मत्वको न भवेयमित्यर्थो न घटते, पापानां हतेऽपि विना पाप्मत्वाभावात्। अतोऽयमाह पाप्मनेत्यादिना पाप्मानुत्पादायेति वाक्यार्थ। अत कतिपयभोजनस्य पापहेतुत्वदर्शनात् अन्यापदि तद्भोजनस्य सर्वविषये-

संस्पृष्टो न भवानीति मत्वा ब्राह्मणः सुरां न पिबतीत्यर्थः॥७ ॥ इति सर्वान्नानुमत्यधिकरणम्॥

११६. विहितत्वाधिकरणम् ३-४-८ ॥

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि । ३ । ४ । ३२ ॥

यज्ञादिकर्माङ्गिका ब्रह्मविद्येत्युक्तम् । तानि च यज्ञादीनि कर्माणि अमुमुक्षुणा केवलाश्रमिणाऽप्यनुष्ठेयानि, उत नेति चिन्तायाम्---विद्याङ्गानां सतां केवलाश्रम(मि)शेषत्वे नित्यानित्यसंयोगविरोधः प्रसज्यत इति यज्ञादीनां केवलाश्रम(मि)धर्मत्वं न संभवति---इति प्राप्ते उच्यते---आश्रमकर्मापि-इति । आश्रमस्य कर्मापि भवति । केवलाश्रमिणाऽपि अनुष्ठेया-

---

ऽपि प्राणहेतुत्वात् सर्वान्नानत्ववचनस्यास्य तद्वाधेनोपपत्तौ तद्बाधेनार्थवर्णनमयुक्तमिति भावः ॥

सर्वापेक्षाधिकरणसमनन्तरमेव विहितत्वाधिकरणस्यास्य प्रवर्त्यत्वेऽपि, 'शमादि वा त्याज्यम्, सर्वापेक्षा चेति उक्तार्थस्थैर्यस्य प्रसक्तत्वात् सर्वापेक्षायाः स्थिरत्वे सत्येव प्रकृतविहितत्वाधिकरणविचारस्य संभवात् शमादिविचारो मध्ये आपतितः । तत्समाप्तौ प्रागेव चिकीर्षितं प्रस्तूयते । अत्र प्रथमसूत्रं पर्याप्तम्; अस्तु वाऽन्तिममपि; विद्याकर्माश्रमकर्मभेदाभेदविचारस्तु तृतीयसूत्रे क्रियमाणः विषयस्य भिन्नत्वान्न्यायान्तरमेवतीति न मन्तव्यम् । सर्वसूत्रैकाधिकरण्यनिर्वाहानुगुणमेव विचारसरणेरादर्तव्यत्वात् । सेयम्---अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादीनि विद्यानिष्ठैरिव केवलाश्रमिभिरपि कार्याणि, न वा । तदर्थं विचार्यते । तत्तदनुष्ठेयाग्निहोत्रादीनि अभिन्नानि भिन्नानि वेति । भेदपक्षे विद्याङ्गभूताग्निहोत्राद्यनुष्ठानेन आश्रमधर्माग्निहोत्रादीनां कृतत्वासिद्ध्या विद्यानिष्ठैः पृथक् तान्यनुष्ठेयानि स्युः, केवलाश्रमिभिश्च क्रियेरन् । सिद्धान्तिना त्वभेदमंगीकृत्य पृथगनुष्ठानोपेक्षणात् केवलाश्रमिधर्मत्वमेषां न भवितुमर्हतीति स्वैरितैवाश्रमिणामिति पूर्वपक्षः । तत्र सिद्धान्तः---एषामाश्रमकर्मत्वमप्यस्ति, पृथगनुष्ठानं विना विद्यासहकारित्वमपि ॥ कर्मणां भिन्नजातीयत्वे आश्रमकर्मत्वम्; अतः कथमिदमिति न मन्तव्यम्---य एव विद्याङ्गभूताः, एवाश्रमधर्मा अपीत्यदोषात् । न चाभेदे विरोधोऽस्ति; प्रत्युत दर्शनानुगुण्यमेवेति चतुर्भिः सूत्रैराह ।

अभेदे विद्याङ्गत्वाश्रमाङ्गत्वयोर्विरोध एवं मन्यते पूर्वपक्षिणा । विद्याङ्गत्वे फलार्थमनुष्ठीयमानत्वात् अनवश्यम्भावित्वरूपमनित्यत्वम्; आश्रमाङ्गं नित्यं नैमित्तिकञ्च सर्वदैवानुष्ठेयत्वान्नित्यं भवति । अतो नित्येन जीवनादिना, अनित्येन कतिपयेष्यमाणेन मोक्षफलेन च संयोगात् नित्यत्वानित्यत्वरूपविरुद्धधर्माप्तिः । ननु 'एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्' इति पूर्वमीमांसायामेव---एकस्यैव उभयत्वे=वाक्यद्वयगम्यस्वरूपे आकारद्वयवत्त्वे संयोगपृथक्त्वम्=विनियोगभेदः तत्तदुद्देश्यसंबन्धस्यानेकस्य सत्त्वं घटत एव । अत एव दध्ना जुहोति, दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति वाक्यद्वयसत्त्वात् दध्नः नित्यत्वं काम्यत्वञ्चेत्युक्तम् । अत्रापि तथैव, यावज्जीवमिति वाक्यं विविदिषन्ति यज्ञेनेति वाक्यञ्चादायोभयविधत्वे कथ्यमाने कथमाशङ्केति चेत्---न; वैषम्यात् । तत्र अग्निहोत्रत्वज्योतिष्टोमत्वादिप्रातिस्विकरूपेणैव वाक्यद्वये कर्मान्वयात् । अत्र विविदिषन्ति यज्ञेनेति सामान्यनिर्देशात् तत्परत्वनिश्चयाभावात् । केवलकाम्यानि यानि स्वर्गाद्यर्थान्येव यज्ञा-

नीत्यर्थ । कुतः ? "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति" इत्यादिना विहितत्वात्—जीवननिमित्त-
तया नित्यवद्विहितत्वादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

तथा विद्याङ्गतया च, "तमेतं वेदानुवचनेन" इत्यादिना विहितत्वात् विद्यार्थतयाऽप्य-
नुष्ठेयानीत्याह—

सहकारित्वेन च । ३ । ४ । ३३ ॥

होत्रादीनि, तेषामेव विद्यार्थे विनियोगान्तरमिति युक्तत्वात् । तथा नित्यत्वानित्यत्वसमावेशरूपदोषाभावात् ।
एवं काम्ये अग्निहोत्रे क्रियमाणे तत एव नित्यस्यापि प्रसङ्गसिद्धतया न पृथगनुष्ठेयत्वम् । तस्मिन् प्रयोगे
तस्य कर्मणो न नित्यत्वम्, किन्तु काम्यत्वमात्रमिति स्थितिः । अत्र तु विद्यार्थे कर्मणा साधारणेनैव विनि
युक्तत्वात्—अग्निहोत्रं यदाऽनुष्ठेयम्, तस्मिन् काले तद्विहायान्यस्य यज्ञादेरनुष्ठानेऽपि विद्योपकारसिद्ध्या
अग्निहोत्रत्यागः स्यात् । यदि तदा प्रत्यवायभियाऽग्निहोत्रमेव करोतीत्युच्यते, तर्हि तदा तस्य नित्यत्व-
मेषितव्यमिति तेन सहानित्यत्वस्य कथं समावेशसंभवः । अतो विशेषरूपेण प्रतिनियतं विद्यायैतयाऽपि
कार्यत्वेन प्रतिपादकस्य वाक्यस्याभावादस्ति वैषम्यम् । एवं नित्यकाम्याग्निहोत्रैकप्रयोगे एक एव वाक्यद्वय-
सम्बन्धेऽप्यते । न तथेहैकप्रकरणे विद्यार्थे विनियोगः । किञ्च विद्याया यावज्जीवमभ्यसनीयतया तदर्थमग्नि-
होत्रादीनामपि यावज्जीवमनुष्ठेयत्वात् तादृशविद्वदधिकारिकानुष्ठानकथनपरत्वसम्भवे यावज्जीवमग्निहोत्रं
जुहोतीत्यादिवाक्यानामनुपपत्तौ केवलकर्मिकर्तव्यतायां न किञ्चित् प्रमाणम् । तदर्थं नित्याग्निहोत्रका-
म्याग्निहोत्रयोरिव नित्यानामग्निहोत्रादीनां विद्यार्थानामग्निहोत्रादीनां च भेदस्वीकारे विद्यानिष्ठस्तेषां द्विरनु-
ष्ठानमापद्येतेति—

अत्रायं समाधिः—विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यादेरुपनिषद्येव श्रवणात् कर्मकाण्डे विद्वदनुपस्थित्या
सङ्कोचे मानाभावात् यावज्जीवादिश्रुतीनां विद्वदविद्वत्साधारण्यमेव युक्तम् । अन्यथा अग्निहोत्रादेर्विद्यार्थ-
त्वात् विद्याभ्यासफलादेव तदभ्याससाध्यसिद्ध्या तदर्थं यावज्जीवादिवचनमनपेक्षितमिति तद्वैयर्थ्यम् ।
विद्यार्थमग्निहोत्रं प्रत्यहमभ्यसनीयत्वं तत्र विवक्षितमिति चेत्—अनुपस्थितविद्वद्विषये सङ्कोचेनाऽऽवश्यकत्व-
वर्णनापेक्षया विद्वदविद्वत्साधारण्येनावश्यकत्वे कर्मकाण्डेन बोध्यमाने विद्वानप्यवश्यं करिष्यतीति वर्णनमेव
वरम् । अतोऽग्निहोत्रादीनामाश्रमकर्मत्वं सर्वविषयेऽभ्युपगतम् । अत एव विद्वान् अग्निहोत्रं परित्यज्य
तस्मिन् समयेऽन्यदनुष्ठाय विद्योपकारं न संपादयितुमर्हति । अन्यविषयशङ्कापरिहारश्चोत्तरसूत्रेषु भाव्यः ।

■ एवम्—ननु यदा विद्योद्देशेनैव करोति तदा तदर्थत्वेऽपि, प्रत्यवायभिया यदा करोति, तदा
विद्यार्थता न स्यात्, एकस्मिन् नित्यत्वानित्यत्वयोर्मीमांसकैरस्वीकृतत्वात्, तत्राह सहकारित्वेन चेति ।
नित्यत्वबुद्ध्या करणेऽपि सहकारित्वेनापि करणमस्तीत्यर्थः । कथम् । इत्थम् । मुमुक्षुणा सर्वस्यापि
कर्मणः 'यत् करोषि यदश्नासि—तत् कुरुष्व मदर्पणम्' इति वचनतश्च सात्त्विकत्यागपुरस्सर-
मेव शेषत्वानुसंधानपूर्वकं कार्यत्वात्, भगवानेव स्वस्मै स्वप्रीतये स्वयमेव कारयतीति भावानुवृत्त्या
विद्यार्थानुष्ठानस्यापि अन्यत्रयाकारत्वाभावेन काम्यान्यत्वापत्त्ययो न भवतीति । अत एव, यद्वे—

विद्योत्पत्तिद्वारेण विद्यासहकारितयाऽप्यनुष्ठेयानि । अग्निहोत्रादीनामिव जीवनाधिकार-स्वर्गाधिकारवत् विनियोगपृथक्त्वेनोभयार्थत्वं न विरुध्यत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

तद्वदेव कर्मान्तरत्वमपि नास्तीत्याह—

सर्वथाऽपि त एवोभयलिङ्गात् । ३ । ४ । ३४ ॥

सर्वथा-विद्यार्थत्वे आश्रमार्थत्वेऽपि, त एव यज्ञादय इति प्रतिपत्तव्यम् ; न कर्मस्वरूपभेद इत्यर्थः । कुतः ? उभयलिङ्गात्—उभयत्र श्रुतौ यज्ञादिशब्दैः प्रत्यभिज्ञाप्य विनियोगात् ; कर्मस्वरूपभेदे प्रमाणाभावाच्च ॥ ३४ ॥

अनभिभवं च दर्शयति । ३ । ४ । ३५ ॥

(तै. ना ५०) "धर्मेण पापमपनुदति" इत्यादिभिश्च तानेव यज्ञादिधर्मान् निर्दिश्य वैविद्याया अनभिभवं पापकर्मभिरुत्पत्तिप्रतिबन्धाभावं दर्शयति । अहरहरनुष्ठीयमा-

संकोचे मानाभावात्, 'यत् करोषी'ति वचनस्य सर्वग्राहित्वात्, स्वेस्वेकर्मणीत्यादितश्च, 'इयाज सोऽपि सुबहून्' इत्युक्तयज्ञान्तराणामिव नित्यानामङ्गत्वं निर्बाधम् । अग्निहोत्रादीनामिवेति । कतिपयनित्यानामिव सर्वेषामपीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अत एवाविरोधात् कर्मभेदस्यानवकाश इत्याह सर्वथाऽपीति । काम्यान्तरे नित्यत्वकाम्यत्वयोरिवेह नित्यत्वविद्यार्थत्वयोरेकप्रयोगे समावेशास्वीकारे वा, पूर्वोक्तरीत्या स्वीकारे वा सर्वथाऽपि प्रकरणान्तरप्रयुक्ताग्निहोत्रस्येवात्र कर्मणो भेदो नास्तीति आश्रमधर्मा एव विद्याङ्गधर्मा अपि । तत्र हि अग्निहोत्रपदस्य एकहोमविशेषासाधारणनामत्वात् मासमग्निहोत्रमिति वाक्यस्यान्योद्देशेन तद्विनियोगरूपत्वाभावात् कर्मण एव विधेयत्वात् विहितविधानायोगाद् तत्सदृशहोमान्तरविधिः । इह तु यज्ञत्वेन प्रमाणान्तरावगतसर्वयज्ञविनियोगान्तरत्वसंभवात्, यज्ञत्वेन सर्वयज्ञानामुपस्थितौ तदन्तर्गतकीदृशयज्ञसदृशं यज्ञान्तरं विधीयते इति विवेकाभावात् सर्वयज्ञसदृशबहुविधयज्ञान्तरविधिरिति कल्पनक्लेशस्यानपेक्षितत्वात् न भेदः । अतो विदुषां न द्विरनुष्ठानं प्रसज्यते ॥ ३४ ॥

न केवलं कर्मैक्यम्, फलैक्यमपीत्याह अनभिभवमिति । नित्यकाम्याग्निहोत्रस्थले नित्यफलं पापक्षयः, काम्यफलं स्वर्गादीति भेदोऽस्ति । इह तु विद्यार्थे कर्मणा क्रियमाण उपकारः प्रतिबन्धकपापक्षय एव, नित्यफलमपि पापक्षय एवेत्यविशेष इति । तदयं सूत्रार्थः—धर्मेण पापमपनुदति, विद्यया मृत्युं तीर्त्वेति पापक्षयं वदत्, पापाधीनस्याभिभवस्याभावं दर्शयति, 'कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते', 'सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः' इति च स्पष्टमिति । अनेन सूत्रेण शङ्कान्तरमपि शमितम्—तदाह अहरहरिति । कथं कर्मणो विद्यासहकारित्वम्, कारणद्वयसाध्ये कार्ये ह्येकस्मिन् तयोर्मिथः सहकारित्वं स्यात् । यस्तु अङ्गसहकृतमङ्गीति प्रयोगः, सः अङ्गैः सहानुष्ठितमङ्गीत्यर्थेऽपि स्यादिति भवति शङ्का । समाधिस्तु—उत्तरोपासनव्यक्तिं प्रक्रम्यमाणां प्रति पूर्वपूर्वोपासनव्यक्तिः कर्म च सहभूय कारणम् । उपासनव्यक्तिर्वासनाद्वारा, कर्म च पापशमनद्वारेति सिद्धं सहकारित्वम् । अतो विद्याजन्यमोक्षफलोत्पादने कर्मणा-

नैर्हि यज्ञादिभिर्विशुद्धेऽन्तःकरणे प्रत्यहं प्रकृष्यमाणा विद्या उत्पद्यते। अतस्त एवोभयत्र यज्ञादयः ॥ ३५ ॥ इति विहितत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

११७ विधुराधिकरणम् २४० ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः । ३ । ४ । ३६ ॥

चतुर्णामाश्रमिणां ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति [इति ?], विद्यासहकारिण आश्रमधर्मा इति चोक्तम्। ये पुनराश्रमान् अन्तरा वर्तन्ते भिक्षुरादयः, तेषां ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति, न वेति विशये—आश्रमधर्मैर्विद्याकर्तव्यताकत्वात् विद्यायाः, अनाश्रमिणाश्च आश्रमधर्माभावात् नास्त्यधिकार इति प्राप्ते उच्यते—अन्तरा चापि तु इति। तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः। चशब्दो ऽवधारणे। अन्तरा वर्तमानानाम् अनाश्रमिणामपि विद्यायामधिकारोऽस्त्येव। कुतः ? तद्दृष्टेः। दृश्यते हि रैक्वभीष्मसंवर्तादीनामनाश्रमिणामपि ब्रह्मविद्यानिष्ठत्वम्। न चाश्रमधर्मैरेव

मुपयोगाभावेऽपि न क्षतिरिति। साधम=अपधानहृत्य करोतीति चाऽस्य सहकारित्वम्। [illegible] विद्योत्पत्तिद्वारेणेति प्राक् सूचितमिह अहरहरित्यादिना विवृतम्। सर्वोऽप्येतच्चतुःसूत्रीविवरणप्रकारः पूर्वाधिकरणभाष्ये यथायथं विनिवेश्यानुसंधेयः ॥ ३५ ॥

अन्तरा मध्ये पूर्वोत्तराश्रममध्ये। अपितु इति न सम्प्रति किञ्चिदर्थपरं सूत्रे इत्याशयेन पृथक्कृत्य व्याख्याति तुशब्द इति। तद्दृष्टेरिति दृष्टिः श्रुतौ स्मृतौ च। रैक्वस्य श्रुतौ, भीष्मादेश्च स्मृतौ। रैक्वाद्य भार्याभावादयो विधुरा इति भामती। संवर्गविद्याख्य विद्यानिष्ठाय रैक्वाय महत्तमाय जानश्रुतिना कन्यादान कृतमुक्तम्। अतः स तदा न गृहस्थः। भीष्मो ब्रह्मचारीति प्रसिद्धिः। गुरुकुले वासाभावात् नासौ नैष्ठिको भवितुमर्हति। समावृत्तश्च न ब्रह्मचारी किन्तु अनाश्रमी। आदिपर्वणि (१०९) 'अद्य-प्रभृति मे दाश ब्रह्मचर्यं भविष्यति। परित्यक्तम्मया राज्यं मैथुनञ्चापि सर्वशः' इति वचनसारस्यात्, अनुशासनपर्वणि, (२७१) 'स्तूयमानो महातेजा भीष्मस्ताग्नीन् अनुव्रजन्', 'युधिष्ठिरोऽहं नृपते प्राप्तोऽस्मि समये राजन् अग्नीनादाय ते विभो' इति वाक्यत आहिताग्नित्वावगमात् गृहस्थ एव भीष्म इति ज्ञायते। मीमांसकैस्तथैवोक्तः। अथाप्यत्र अन्तरेति पदेन तत्तदाश्रमीयपूर्णधर्मानुष्ठानरहितानामप्यधिकारस्य विवक्षितत्वात्, शांकरभाष्ये च विधुराणामिव द्रव्यादिसंपद्रहितानामपीह ग्रहणात् पत्नीसाहित्यप्रद्वेषिणो भीष्मस्य बहुगृहस्थधर्मवैकल्यमेवात्र विवक्षितम्। संवर्तश्च (आश्रमे ५) स्वाग्रजेनाऽऽङ्गिरसेन बृहस्पतिना बाधितः सर्वान् उत्सृज्य दिग्वासा वने वासमरोचयत्। उक्तञ्च तेनैव स्वयाज्य मरुत्तं प्रति, (७) 'गार्हस्थ्यञ्चैव याज्याश्च सर्वा गृह्याश्च देवताः। पूर्वजेन ममाक्षिप्तम्, शरीरं वर्जितं त्विदम्' इति। एवम्भूतस्योपरि मरुत्तयाजकत्वोक्त्या, अत्र निर्विण्णो दारिद्र्यवशात् नग्नप्रायोऽपि असंनिहितपत्नीकोऽपि, गार्हस्थ्योत्तराश्रमप्राप्त एव पाण्डित्यं निर्विद्य नास्त्येव स्थित इति अस्याप्यत्र ग्रहणम् ॥ एवमन्तराऽपि विद्यासद्भावे श्रुतिस्मृतिप्रदर्शकस्य सूत्रस्य यदुचितकर्ममात्रस्यापि विद्याङ्गत्वसम्भवस्तेनावगम्यत इति ज्ञापने तात्पर्यम्, तदाह नचेत्यादिना ॥ ३६ ॥ अत्र जन्मान्तरेऽपि विद्यानिष्पत्तिमेव स्मृतितो-

विद्यानुग्रह इति शक्यं वक्तुम्, (बृ. ६-४-२२) "यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन" इति दानादीनाम् आश्रमेषु अनैकान्तिकानामप्यनुग्राहकत्वदर्शनात्। यथोर्ध्वरेतस्सु विद्यानिष्ठत्वदर्शनादग्निहोत्रादिव्यतिरिक्तैरेव विद्यानुग्रहः क्रियते; तथाऽनाश्रमिष्वपि विद्यादर्शनादाश्रमानियतैः जपोपवासदानदेवताराधनादिभिर्विद्यानुग्रहः शक्यते कर्तुम् ॥ ३६ ॥

अपि स्मर्यते । ३४ । ३७ ।

अपिच अनाश्रमिणामपि जपादिभिरेव विद्यानुग्रहः स्मर्यते, (मनु. २-८७) "जप्येनापि च संसिद्ध्येत् ब्राह्मणो नात्र संशयः। कुर्यादन्यन्न वा कुर्यात् मैत्रो ब्राह्मण उच्यते" इति। संसिद्ध्येत्—जपाद्यनुगृहीतया विद्यया सिद्धो भवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

विशेषानुग्रहश्च । ३ । ४ । ३८ ।

न केवलं न्यायस्मृतिभ्यामयमर्थः साधनीयः; श्रूयते चानाश्रमनियतैर्धर्मविशेषैर्विद्यानुग्रहः, (प्रश्नोप. १-१०) "तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययाऽऽत्मानमन्विष्य" इति ॥

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च । ३ । ४ । ३९ ॥

तुशब्दोऽवधारणे। अतः—अनाश्रमित्वात् इतरत्—आश्रमित्वमेव ज्यायः। अनाश्रमित्वमापद्विषयम्; शक्तस्य त्वाश्रमित्वमेवोपादेयमित्यर्थः; भूयोधर्मकाल्पधर्मकयोरतुल्यकार्यत्वात्। लिङ्गाच्च—स्मृतेरेवेत्यर्थः। स्मर्यते च शक्तं प्रति आश्रमस्योपादेयत्वम्, (द. स्मृ. १-१६) "अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु दिनमेकमपि द्विजः" इत्यादिना। निवृत्तब्रह्मचर्यस्य मृत-

---

ऽपि वर्तयितुमुत्तरसूत्रम्; न तु विद्यासद्भावं दर्शयितुम्, पूर्वसूत्रोक्तत्वात्। तदनुरुध्य व्याख्याति जपादिभिरेवेति। जप्येन—जपविषयताविशिष्टमन्त्रेण। संसिद्ध्येत्, सर्वकर्मानुष्ठानसाध्यं फलं विद्योपकारादि प्राप्नुयात्। कुर्यादन्यत्—दार-द्रविणाद्युपपत्तौ सत्यां यज्ञादिकं कुर्यात्, तदभावे न कुर्यात्। मैत्रो ब्राह्मण उच्यते। वैधहिंसाया अहिंसात्वात् तदनुष्ठानेन प्राणिध्वंसे मैत्रीहान्यभावेऽपि प्राणिनः प्रति हिततयाऽनुकूलत्वेऽपि, प्राणिनामस्मिन् मैत्री दुर्लभा। जपतपःपरेषु तु प्राणिनः स्निह्यन्तीति शास्त्रप्रसिद्धम्। अतस्तादृशमित्रसंपन्नत्वरूपं लाभमवेक्ष्य सेतोष्टव्यम्। तेन ब्रह्मनिष्ठतारूपब्राह्मण्यलाभ इति।

सूत्रद्वयार्थानुवादः न्यायस्मृतिभ्यामिति। अनुग्रहस्मरणस्य दर्शितत्वात् परिशेषसिद्धमाह श्रूयते इति। धर्मविशेषैः यागाद्यपेक्षया विशिष्टैर्धर्मैः। कायिकवाचिकमानसेषु मानसं श्रेष्ठम्। कायक्लेशेन्द्रियनिग्रहाराध्यध्यानादिना च तपो विशिष्यते। तादृशस्याधिककालाचरणं हि श्रेय इति भावः ॥ ३८ ॥

नन्वेवं भैक्षत्वे विशेषानुग्रहे च चिन्त्यमाने विद्यानिष्ठानामनाश्रमित्वमेव ज्यायः। तत्राह अतस्त्विति। इतरत्तु आश्रमित्वमेव। भूयोधर्मकेति। तपआदिचर्यासमर्थेषु हि धर्माल्पत्वमेव। इदमुपलक्षणम्। अविद्वल्लोकसंग्रहस्यापि कार्यत्वादाश्रमित्वं ज्यायः। ईदृशार्थस्य केवलतर्कासाध्यत्वादाह स्मृतेरेवेति। रैक्वस्य दारपरिग्रहप्रवृत्त्यादिकं ज्यायस्त्वे लिङ्गमिति दुर्निष्कर्षम्, वैराग्यमान्द्यादपि तत्सम्भवात्। सूत्रे चकार एवकारार्थः। द्विज इति। 'आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तीयते यतः' इत्युत्तरार्धम्। निवृत्तेति

भायस्य च अवैराग्ये सति दाराग्रहण आपद्य ॥ ३६ ॥ इति विधुराधिकरणम् ॥ ६ ॥

११८ तद्भूताधिकरणम् ३ । ४ । १० ॥

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात् तद्रूपाभावेभ्य ॥ ३ । ४ । ४० ॥

नैष्ठिकवैखानसपरिव्राजकाश्रमेभ्य प्रच्युतानामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति, नेति चिन्तायाम् — विधुरादिवत् अनाश्रमैकान्तेदानादिभिर्विद्यानुग्रहसम्भवादस्त्यधिकार इति प्राप्ते उच्यते—तद्भूतस्य तु नातद्भाव —इति । तुशब्द पक्षव्यावृत्त्यर्थ । तद्भूतस्य—नैष्ठिकाद्याश्रमनिष्ठस्य, नातद्भाव —अतथाभाव अनाश्रमित्वेनावस्थान न सम्भवति । कुत ? तद्रूपाभावेभ्यो नियमात् तद्रूपाणि—तेषा नैष्ठिकादीना रूपाणि येषा , धर्मा इत्यर्थ , तेषामभावा —तद्रूपाभावा , तेभ्य शास्त्रैर्नियमात् । नैष्ठिकाद्याश्रमप्रविष्टान् स्वाश्रमधर्मनिवृत्तिभ्यो नियच्छन्ति हि शास्त्राणि, (छा २ २३ १) "ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्" इति, (—) "अरण्यमियात् ; ततो न पुनरेयात्" इति, (यजु का०) "सन्यस्याग्निं न पुनरावर्तयेत्" इति च । अतो विधुरादिवत् नैष्ठिकादीनामनाश्रमित्वेनावस्थानासम्भवात् न तान् अधिकरोति ब्रह्मविद्या । जैमिनेरपि इति आचार्यग्रहण दर्शयत् उक्तस्यार्थस्य दृढताम् ॥ ४० ॥

अथ स्यात्—नैष्ठिकादीना ब्रह्मचर्यात्प्रच्युताना प्रायश्चित्ताधिकार सम्भवति । अस्ति च प्रायश्चित्तमधिकारलक्षणे निरूपितम्, (पू ६ ८ २२) "अवकीर्णिपशुश्च तद्वत्" इति । अत प्रच्युतब्रह्मचर्यस्य प्रायश्चित्तसम्भवात् कृतप्रायश्चित्तो ब्रह्मविद्यायामधिकरिष्यति इति । तत्राह—

आपद्विषयमिति स्वयमापितापत्कदार्थवर्णनम् । ब्रातको विधुरश्चानाश्रमीति एतद्वाक्योक्तम् ॥ ३९ ॥

अनाश्रमित्वाविशेषात् आश्रमभ्रष्टानामप्यस्तु विद्याधिकार इति प्रकरणसङ्गति । गृहस्थस्य अन्यय नाशया वा हेत्वन्तरेण वा कदाचित् ब्रह्मचारिधर्मपरिग्रहे प्रायश्चित्तमात्रम्, न भ्रष्टतान्यवहार इति नियमात्प्रग्रहणम् । सूत्रे तच्छब्द नैष्ठिकादिवाची । नेत्यस्य, 'न साधु , नापद्दशायामपि निर्दोष' इत्यर्थ । नियमात् तद्रूपाभावेभ्य —तद्धर्माभावाश्रिनिर्वर्तनात् शास्त्रकृतात् । अनाश्रमित्वेनावस्थानासम्भवादिति । अशक्तविषये अकृतदारविषये चानाश्रमित्वेनावस्थान स्नातकादौ शास्त्रेष्टम् न तथेहेति तद्योगादित्यर्थ । अभिधानम् असंमतत्वभावम् । सन्न्यासमनिच्छतो जैमिने , संन्यस्तस्य गार्हस्थ्यप्राप्तिरिष्टा स्यादिति न मन्तव्यमिति सूचनाय जैमिनेरपीत्युक्तमिति भाव । उपरि जैमिनिसूत्रस्य ग्रहीष्यमाणत्वाच्च तदुपस्थित्या तदुक्ति । सूत्रे विद्यानधिकारबोधकपदाभावेऽपि तस्य बहिस्त्विति वक्ष्यमाणसूत्रादर्थेन सिद्धि । अतस्तावत्पर्यन्तमेकमेवाधिकरणम् ॥ ४० ॥

अधिकारलक्षणे अधिकारविचारपरेऽध्याये । प्रथमतो विंशत्यध्याय्या मीमांसाया षष्ठ । 'अवकीर्णिपशुश्च तद्दाधानसामान्यकारित्वात्' इति पूर्णसूत्रम् । अवकीर्णी—स्त्रीगमनाद् भग्नव्रत । तत्कर्तव्य प्रायश्चित्तरूप पशुयाग , 'ब्रह्मचार्यवकीर्णी नैर्ऋत गर्दभमालभेत' इति विहित । होमस्याहवनीये

न चाऽऽधिकारिकमपि पतनानुमानात् तदयोगात् । ३ । ४ । ४१ ॥

अधिकारलक्षणोक्तमपि प्रायश्चित्तं नैष्ठिकादीनां तद्भ्रष्टानां न संभवति ; कुतः ? पतनानुमानात् तदयोगात्—नैष्ठिकादीनां प्रच्युतानां पतनस्मृतेः तस्य प्रायश्चित्तस्यासंभवात्—(आग्नेय. १६-५-२३) "आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते द्विजः । प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत् स आत्महा" इति । अतोऽधिकारिलक्षणोक्तं प्रायश्चित्तमितरब्रह्मचारिविषयम् ॥४१॥

उपपूर्वमपीत्येके भावमशनवत् तदुक्तम् । ३ । ४ । ४२ ॥

कार्यत्वात् आधानेनाग्निं संपाद्य तत्र जुहोतीति पूर्वपक्षे, आधानस्य कालो न प्राप्त इति लौकिकाग्नौ होम इति सिद्धान्तितम् । तद्वदित्यस्य पूर्वाधिकरणोक्तस्थपतीष्टिवदित्यर्थः । उपनयनहोमवदित्युक्तं कल्पतरौ । तेषां लौकिकाग्नौ कर्तव्यस्य तत्पूर्वाधिकरणे उक्तम् । संभवति समनन्तराधिकरणार्थग्रहणे तत्त्यागो न युक्तः । एवं-उपनयनहोमाः उपनयनात् प्रागपि कांश्चिदुद्वाह्य तया सहाग्निमाधाय तत्र क्रियन्ताम् । पश्चाद्विवाहश्चापत्यायथों भविष्यतीति विचारस्य, तत्परिहारस्य च प्रपूर्वाधिकरण एव कृतत्वात् अवकीर्ण्यधिकरणे पुनस्तथा पूर्वपक्षो न कर्तव्यः । अतः उपनयनात् पूर्वं विवाहायोगेऽपि, स्थपतेरद्विजत्वाद् आधानविध्यभावेऽपि, अवकीर्णिब्रह्मचारी द्विजत्वात् यथाऽवकीर्णी तथैवऽऽधानमाचरेत्, अथवा विधायत्वाद् विवाहकालस्य च प्राप्तत्वात् विवाहं कृत्वा सदार आधाय पश्चात् प्रायश्चित्तमाचरतु इति पूर्वपक्षः । अवकिरणहेतुस्त्रीत्यागपूर्वमेव प्रायश्चित्तस्य कार्यत्वात्, 'अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत्' इति प्रायश्चित्तात्पश्चादेव विवाहेऽधिकारात् आधानकालो न प्राप्त इति लौकिक एवाग्नौ अवकीर्णिपशुरिति च सिद्धान्तः। अधिकारलक्षणे ब्रह्मचारिप्रायश्चित्तमात्रस्य विचारितत्वेऽपि भाष्ये नैष्ठिकादीनामिति अवतारिकारम्भे व्याख्यावसरे च आदिशब्दप्रयोगः कथमिति चेत्—श्रुतौ ब्रह्मचारीति पदं स्त्रीसंगराहित्यनियमरूपब्रह्मचर्याश्रयवानप्रस्थादिसर्वपरमिति पूर्वपक्ष्याशयात् । यद्वा सूत्रे चकारेण अपिशब्देन वा सामान्यत उक्तस्य प्रायश्चित्तान्तरस्य ग्रहणेन यत्यादिष्वपि तद्भावाभावविचार इह क्रियत इत्यस्तु। जैमिनिसूत्रस्य ब्रह्मचारिमात्रविषयकत्वादेवोपरि भाष्ये एकवचनमपीति । आरूढ इत्युदाहरणं यत्यादिपतनस्मृत्युपलक्षणम् । विषयमिति। पश्चाद् विवाहार्हः उपकुर्वाणो यः प्रथमाश्रमी तन्मात्रविषयम्, न तु नैष्ठिकादिसर्वविषयमित्यर्थः। न च ब्रह्मचारित्वेन रूपेण सामान्यतो निर्देशात् अवकीर्णिपशुरुभयविषयक इति जैमिन्याशयः स्यादिति वाच्यम्-नैष्ठिकस्य विवाहप्रसक्त्यभावात् विवाहात् पश्चात् प्रायश्चित्तचरणमस्त्विति पूर्वपक्षस्य वा, आधानस्याप्राप्तकालत्वादिति समाधानस्य वाऽनवसरात् । प्रत्युत नैष्ठिकस्य चेत् प्रायश्चित्तम्, तत् लौकिकाग्नावेव कार्यमिति तथैवोपकुर्वाणस्यापि स्यात्, कर्मण एकत्वात् । अतो व्यर्थं स्यादधिकरणम् । अत उपकुर्वाणमात्रविषयमिति भावः ॥ ४२ ॥

अनाश्रमित्वेऽप्यधिकारः पूर्वसूत्रे वारितः । तद्भूतस्य प्रायश्चित्ते कृते तद्भाव एवास्तीति तदाश्रमित्वैवाधिकारः स्यादिति शङ्का प्रायश्चित्ताभावाभिप्रायेणात्र परिहृता । अथ प्रायश्चित्तमस्तीति ऋष्यन्तरपक्षमाह उपपूर्वमिति । उपशब्दपूर्वकपातकशब्दवाच्यमिति तदर्थः । उपपातकमिति यावत् । पात-

नैष्ठिकादीनां ब्रह्मचर्यप्रच्यवनस्य पूर्ववत् उपपातकम् महापातकेष्वपरिगणितत्वादिति, तत्र प्रायश्चित्तस्य भाव—विद्यमानतामप्येके आचार्या मन्यन्ते, अशनवत्—यथा मध्वशनादिनिषेधः तत्प्रायश्चित्तञ्च उपकुर्वाणस्य नैष्ठिकादीनां च समानम्। तदुक्तं स्मृतिकारैः, (गौ० १ ५) "उत्तरेषां चैतदविरोधि" इति। गुरुकुलवासिनो यदुक्तम्, तत् स्वाश्रमाविरोधि उत्तरेषामप्याश्रमिणां भवतीत्यर्थः। तद्वदिहापि ब्रह्मचर्यप्रच्यवने प्रायश्चित्तस्य भा(सद्भा)वात् ब्रह्मविद्यायोग्यताऽप्यस्ति ॥ ४२ ॥

कथाल्पप्रयोगेऽपि जुगुप्सैव सूत्रकारस्य। अपिशब्दस्य भावमित्यस्यान्वयो भाष्यादवगम्यते। यथास्थानमेव तद्विधौ तु अवकीर्णित्वमुपपातकमपि भवतीति हेतो प्रायश्चित्तभावमेके आहुरित्यर्थः। गुरुदारसंगमादवकीर्णित्वं महापातकान्यतमम्, अन्यविधं तूपपातकम्। उपपातकत्वे च प्रायश्चित्तमस्तीति भाव। उत्तरेषां गृहस्थवानप्रस्थपरिव्राजकानामपि। एतत् नैष्ठिकानैष्ठिकब्रह्मचारिविषये उक्तं भाव्यम्। न सर्वम्, किं तु यत् तदाश्रमाविरोधि तावन्मात्रमित्यर्थः। गौतमधर्मसूत्रे ब्रह्मचारिधर्मान् प्रस्तुत्य, वर्जयेत् मधुमांसगन्धमाल्येत्यादिभिः कतिपयनिषेधान् कतिपयविधींश्च कृत्वा, विद्यान्ते गुरुरनुज्ञातस्य स्नानमिति समावर्तनं विधाय, अथ नैष्ठिकगृहस्थभिक्षुवैखानसरूपेण विभज्य नैष्ठिकधर्मांश्च प्रतिपाद्योक्तम्, उत्तरेषां चैतदविरोधीति। सामान्यतो ब्रह्मचारिविषये उक्तं सर्वमत्र एतच्छब्दोपस्थाप्यम्। यद्यपि मध्वशनवर्जनादिव्यतिक्रमे प्रायश्चित्तं तत्र पूर्वं नोक्तम्—अथापि निषेधपरामर्शे सति तद्व्यतिक्रमप्रयुक्तप्रायश्चित्तस्यापि प्रमाणान्तरसिद्धस्योपस्थितया निषेधातिदेशकथनं तस्यापि ज्ञापकं भवतीत्याशयः। मध्वशने तत्र प्रायश्चित्तमिति वार्त्तिकविधे उत्तराश्रमविषयकत्वमप्यस्तीत्येतद्धि उत्तरेषां चैतदिति प्रकृतवाक्येन तेषेतन्निषेधप्रवृत्तिज्ञाने सत्येव भवेत्। इदमभिप्रेत्यैव टीकायां पूर्वोक्तधर्मान् प्रायश्चित्तञ्चेति धर्मेषु परं पूर्वोक्तत्वमुक्तम्। सूत्रप्रवृत्तिफलमाह ब्रह्मविद्यायोग्यताप्यस्तीति। विद्याधिकारापादनार्थमेव प्रायश्चित्तस्य शक्तिस्य पूर्वसूत्रे निषेधात् तत्र प्रायश्चित्तभावकथनमधिकारशङ्काभिप्रायेणैव हि भवतीति। अत एवेदं चोद्यसूत्रमिति टीकायामुक्तम्। यदि तु कृतप्रायश्चित्तस्याधिकारशङ्कया सूत्रकार तद्विषये मतभेदं सूत्रद्वयेनोपन्यस्य प्रायश्चित्तभावाभावविवादेऽपि विद्याधिकारशङ्का न युक्तेति उपर्यहेति सूत्रत्रयमेकीक्रियते, तदेदं न चोद्यसूत्रं स्यात्। सर्वथा तात्पर्येक्रमेण। उत्तरसूत्रे तुशब्दो मता तरव्यावृत्त्यर्थ इत्युक्तम्, शङ्काव्यवच्छेदक इति नोक्तम्। अतो ब्रह्मविद्याधिकारोऽप्यस्तीति उपपातकत्वपक्षे युक्तमिति केषाञ्चित् सिद्धान्त इति ज्ञायते। तथा तत्र न चोद्यसूत्रम्, किंतु चोद्यवत् परिहरणीयत्वमतानुवादकमिति स्यात्।

ननु तदुक्तमिति स्मृतिवाक्योदाहरणमयुक्तम्। सर्वत्र शारीरके तदुक्तमिति पूर्वमीमांसासूत्रपरामर्शस्यैव दर्शनादिति चेत्—अत्र स्वरसत उक्त सूत्रं सुग्रह नेत्याशय। यत्तु शाङ्करोक्तम्, तन्न घटते। तत्र हि—प्रथमाध्यायस्थम्, 'तेष्वदर्शनात् समा विप्रतिपत्ति स्यात्', शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात्' इति यववराहाधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तसूत्रद्वयमुपात्तम्। आर्यम्लेच्छाभ्यां प्रयोगात् यत्र शब्देऽर्थभेदप्रतीतिः, तत्राविशेषात् द्वयमपि प्रामाणिकमिति शङ्कायाम्, गमकविशेषाभावेऽपि शास्त्रस्था आर्या एवाद "

बहिस्तूभयथाऽपि स्मृतेराचाराच्च । ३ । ४ । ४३ ॥

तुशब्दो मतान्तरव्यावृत्त्यर्थः । उपपातकत्वे महापातकत्वेऽप्येते बहिर्भूता एव ब्रह्मविद्याधिकारिभ्यः ; ब्रह्मविद्यायामनधिकृता इत्यर्थः । कुतः ? स्मृतेः—पूर्वोक्तात् पतनस्मरणात् । यद्यपि कल्मषनिर्हरणाय कैश्चिद्वचनैः प्रायश्चित्ताधिकारो विद्यते, तथापि कर्माधिकारानुगुणशुद्धिहेतुप्रायश्चित्तं न संभवति, "प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत् स आत्महा" इति स्मृतेरित्यर्थः। आचाराच्च—शिष्टा हि नैष्ठिकादीन् भ्रष्टान् कृतप्रायश्चित्तानपि वर्जयन्ति । तेभ्यो ब्रह्मविद्यादिकं नोपदिशन्ति । अतः तेषां नास्ति ब्रह्मविद्यायामधिकारः ॥ ४३ ॥

इति तद्भूताधिकरणम् ॥ १० ॥

तेषां धर्माविप्लुतिहेतोः यथार्थपदप्रयोगरक्षणपरत्वादिति तदर्थः । तद्वदिह नाऽऽर्यतदन्यमूलविवादः । ब्रह्मचार्यवकीर्णीत्यत्र ब्रह्मचारिपदस्य साधारणत्वात् उपकुर्वाणविषये संकोचो न युक्त इत्यस्य चेदं मीमांसासूत्रं नार्जवेनोपपादकम् । ब्रह्मचारी गुरुदारगत्या यद्यवकीर्णी, तदेदं प्रायश्चित्तं किं शुद्धिकरं भवति । एवञ्च संकोचे कार्ये नैष्ठिकविषयादपि संकोचो भवेदपि । माऽस्तु नाम अवकीर्णिपशुः । उपपातकत्वे तत्समुक्तं विशेषविहितं वा स्नानजपसंकीर्तनादि सामान्यरूपं वा प्रायश्चित्तान्तरमेव मध्वशन इव भविष्यतीति किमनेन । अतो मीमांसासूत्राऽऽर्जवाभावात् अशनविषयप्रमाणोपन्यासस्यापेक्षितत्वाच्च भाष्ये तदुक्तमिति स्मृतिविषयकतया व्याख्यातम् । यदि यथाकथञ्चिदीषदुपयोगेनापि मीमांसासूत्रग्रहणमेव युक्तमित्याशयः, तर्हि, तत्र दशमषष्ठद्वात्रिंश मध्वशनाधिकरणमेवोपादीयताम् । तत्र हि, (१०-६-३२) 'मधु न दीक्षिता. ब्रह्मचारित्वात्', 'प्राश्यते वा यज्ञार्थत्वात्' इति, सत्रे ऋत्विजां दीक्षितत्वात् ब्रह्मचारिधर्मवत्त्वेन मध्वशनं न कार्यमिति पूर्वपक्षः ; क्रत्वर्थमिदं कार्यमिति च सिद्धान्तः । तेन ब्रह्मचारिणो मध्वशनं निषिद्धमिति ज्ञायते, तत एव प्रायश्चित्तमपीति अशनवदित्युक्तस्योपपादनं भवितुमर्हति । ब्रह्मचार्यवकीर्णीत्यत्र ब्रह्मचारिशब्दस्य वानप्रस्थादिसाधारण्यमपि भवति न वेति विचारेऽपि एतन्मीमांसाधिकरणविचारसरणिरुपकरोतीति प्रयोजनान्तरमपि भवेत् । प्रमाणे उपन्यसनीये यद्तीवोपयुक्तम्, तत् सूत्रार्थत्वेन ग्राह्यमित्याशयेन, स्थितमपि मीमांसासूत्रमुपेक्ष्यान्यदुक्तम्, सगतमसंगतं वा मीमांसासूत्रमेव तदुक्तमित्यत्र ग्राह्यमिति मतिर्मा भूदिति परशिक्षार्थम् ॥ ४२ ॥

कर्माधिकारेति । कर्मणा नरकादिहेतुप्रत्यवायकरत्वं कर्माधिकारानापादकत्वं सजातीयवासनापहत्वञ्चेति शक्तित्रयम् । 'शुध्येत् स आत्महा' इति विशेषोक्त्या कर्माधिकारप्रतिबन्धकशक्तिविघटकत्वमत्र विषये कस्यापि प्रायश्चित्तस्य नास्तीति ज्ञायत इति ॥ ४३ ॥

विद्याङ्गभूतो वर्णाश्रमादिधर्मः प्रवृत्तिरूपः शमदमादिरूपश्च बहिरङ्गो विचारितः, अथान्तरङ्गः पाण्डित्यादिर्विचारयिष्यते । बहिरङ्गक्रत्वाश्रितोपासनानामपि क्रतुवीर्यवत्तरत्वाधानेन विद्योपयोगात् तद्विषयेऽपि यदि किञ्चिदिह पादे विचार्यमस्ति, तदत्रैव प्राप्तावसरम् । तत्र पूर्वं परविद्यारूपोपासनानुष्ठाता कस्क इति विचारितत्वात् तथैव क्रत्वाश्रितोपासनकर्ताऽपि को भवितुमर्हति उपस्थितत्वात्

११९ स्वाम्यधिकरणम् ३ ४ ११ ॥

स्वामिन फलश्रुतेरित्यात्रेय । ३ । ४ । ४४ ॥

कर्माङ्गाश्रयाण्युद्गीथाद्युपासनानि किं यजमानकर्तृकाणि, उत ऋत्विक्कर्तृकाणीति चिन्तायाम्—यजमानकर्तृकाणीत्यात्रेयो मन्यते, कुत ? फलश्रुते —वेदान्तविहितेषु दहराद्युपासनेषु फलोपासनयोरेकाश्रयत्वदर्शनात् इह च क्रतुफलाप्रतिबन्धरूपस्योद्गीथोपासनफलस्य यजमानाश्रयत्वश्रवणादित्यर्थ । न च गोदोहनादिवत् अङ्गाश्रयत्वेन यजमानकर्तृकत्वाभाव ; गोदोहनादिषु आध्वर्युकर्तृकप्रणयनाश्रयगोदोहनोपादानमन्येनाशक्यम् , इह तूद्गातृकर्तृकेऽप्युद्गीथे तस्योद्गीथादेः रसतमत्वानुसन्धानं यजमानेनैव कर्तुं शक्यते ॥ ४४ ॥

इति प्राप्तेऽभिधीयते—

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते । ३ । ४ । ४५ ॥

आर्त्विज्यम्—ऋत्विज कर्म उद्गीथाद्युपासनमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । कुतः? तस्मै हि प्रयोजनाय ऋत्विक् परिक्रीयते ; फलसाधनभूतस्य साङ्गस्य क्रतोरुपादानायेत्यर्थ । कर्म-

विचार्यते । स्वामिन इति । स्वामी यजमान , तत्कर्तृकमित्यर्थ । उद्गीथाद्युपासनं स्वामिकर्तृकम् स्वामिगतफलाश्रवादिति । ननु गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदिति विहिते स्वामिफलभूतपश्वर्थे साध्याभावाद् व्यभिचार इत्यत आह गोदोहनेति । उक्तानुमाने हेतुकोटौ शक्यत्वमपि निवेश्यम् , प्रणयनेऽध्वर्युणा क्रियमाणे तत्कर्मभूतगोदोहनोपादानं स्वाम्यशक्यमिति तद्व्यावृत्तिरिति ॥ ४४ ॥

आर्त्विज्यम्—ऋत्विक्कर्म । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्य कर्मणि च' इति क्रियारूपार्थे ष्यञ् । तस्मै कर्मणे हि ऋत्विक् स्वामिना परिक्रीयते—नियतकालं भृत्या स्वीक्रियते । सकर्तव्यसर्वकार्यनिर्वाहाय ऋत्विग्वरणस्य शास्त्रानुमतत्वात् तेनैव सर्वं कार्यम् । यागस्य तु स्वत्वत्यागरूपतया यजमानद्रव्यस्य ऋत्विजा दातुमशक्यत्वात् तत्र स्वाम्येव कर्ता । एवं याजमानमिति समाख्यादिरूपापवादस्थलेऽपि । तदन्यत् सर्वमृत्विक्कार्यमेवेति । अन्यथा हि स्वामिफलार्थत्वात् सर्वं स्वामिकर्तृकमेव स्यात् । अतस्तत्फलार्थत्वं तदनुष्ठेयत्वे न [illegible] । अत एव तृतीये (३ ८ १३) ऋत्विक्फलं करणेष्वर्थवत्त्वात् , स्वामिनो वा तदर्थत्वादित्यधिकरणे, 'ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु' इत्यादिकरणमन्त्राणामाध्वर्यवत्वेऽपि ममपदसत्त्वेऽपि फलस्य यजमानगामित्वमेव निर्णीतम् । 'तथा कामोऽर्थसंयोगात्' (३ ८ ५) इत्यधिकरणे च, यद्यपि, 'यदि कामयेत वर्षुक पर्जन्य स्यादिति, नीचैः सदो मिनुयात्' इत्यत्र पर्जन्यवर्षुकत्वकामनाया यजमानकर्तृकत्वस्थापनेऽपि सदोमानक्रियाया आध्वर्यवत्वं तज्जन्यफलस्य स्वामिगतत्वञ्चाभिमतम् । नन्वेवं पूर्वमीमांसयैव निर्णीतत्वात् पौनरुक्त्यम् , तत्र प्रणयनादिवदृत्विक्कर्तृकत्वेन सिद्धविषये फलस्य स्वामिगतत्वस्थापनात् , स्वामिफलार्थं स्वामिनस्तत् तत् स्वामिकार्यमिति शङ्काया अत्र परिहारात् वैलक्षण्यात् । सूत्रे तस्मै इति चतुर्थी न, 'परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम्' इति सूत्रे विशेषविधानात् तद्बलात् साधकतमरूपार्थे, यथा शतेन शताय वा परिक्रीत इति इति मा कश्चिन्मंस्तेत्याशयेन प्रयोजनायेति

विधिषु, (यजुः. ६-३-७) "ऋत्विजो वृणीते", "ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाति" इति ऋत्विक्कर्तृकत्वशास्त्रेण फलसाधनभूतं साङ्गं कर्म ऋत्विग्भिरनुष्ठेयमित्यवगम्यते ; तदन्तर्गतानि कायिकानि मानसानि [redacted] कर्माणि ऋत्विक्कर्तृकाण्येव। न च शक्त्यशक्ती तत्र नियन्धनम्। यद्यप्युद्गीथाद्युपासनं पुरुषार्थः, तथापि क्रत्वधिकृताधिकारत्वात् क्रतोश्च साङ्गस्य ऋत्विक्कर्तृकत्वात्, "यदेव विद्यया करोति''' तदेव वीर्यवत्तरम्" इति ऋत्विक्कर्तृकक्रियोपयोगित्वेन विद्यायास्तदेककर्तृकत्वश्रवणात् ऋत्विक्कर्तृकाण्येतानि। दहरादिपूपासनेषु ऋत्विक्कर्तृकत्वाश्रवणात्, (पू. मी. ३-७-१८) "शास्त्रफलं प्रयोक्तरि" इति न्यायाच्च फलिकर्तृकत्वमेव ॥

इति स्वाम्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

१२०. सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम् ३-४-१२ ॥

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् । ३ । ४ । ४६ ॥

व्याख्यानम्। चतुर्थी तादर्थ्ये इति भावः। क्रत्वधिकृतेति। उद्गीथोपासनमृत्विक्कर्तृकं तत्कर्तृकक्रतुप्रयोगान्तर्गतत्वे सति तच्छेषत्वे सति अपच्छेदनाविषयत्वादिति शक्यत्वमस्यैवानुकूलमिति भावः। ऋत्विक्कर्तृकेति। ननु यदेव विद्यया करोतीति वाक्ये यच्छब्देन वीर्यवत्तरत्वरूपफलाश्रयस्य क्रतोः प्रधानस्यैव ग्रहणौचित्यात् तस्य च यज्ञस्य स्वामिकार्यत्वात् कथमेवमिति चेत्—क्रतोः साक्षादाश्रयत्वाभावात् अङ्गद्वारैवाश्रयत्वात् अङ्गानुष्ठानस्य चार्त्विज्यत्वात् यत् प्रधानकर्म विद्याश्रयभूताङ्गक्रियाविशिष्टं करोतीत्यर्थ एव पर्यवसानमिति। शास्त्रफलमिति। यद्यपीदं पूर्वपक्षसूत्रम्, सर्वं स्वामिकार्यमिति शंकार्थम्, अथापि अत्र सिद्धान्ते, "अन्यो वा स्यात् परिक्रयाम्नानात्" इति परिक्रयस्थल एवान्यकर्तृकत्वसिद्धान्तकरणादितरत्र पूर्वपक्षयुक्तसंमतिरिति इदमिह प्रमाणम्। न च तेनैवाधिकरणेन गतार्थत्वादिदमधिकरणवैयर्थ्यम्—परिक्रयस्य कर्मकाण्डकल्पसूत्राद्युक्तमात्रविषयकत्वम्, नोपनिषदुक्तानुपस्थितोपासनविषयकत्वमिति ऋत्विक्कत्वशमनार्थत्वात्। एतदुपरि श्रुतेश्चेति सूत्रमपि परे पठन्ति, उद्गीथाद्युपासनघट्टे अधीयमाने स्पष्ट ज्ञायत एव प्रायः ऋत्विक्कर्तृकत्वमिति। श्रुतिवाक्यवत् औडुलोम्युक्तयुक्तेरप्यप्रधृष्यत्वात् संप्रदायाभावाच्च तत् सूत्रमत्र नादृतम्। परिक्रयणसिद्धान्तानुवादरूपं तत् सर्वं वाक्यमिति ज्ञापनायास्यैव भाष्ये तत्सूत्रार्थसूचनमपि कृतं तदेककर्तृकत्वश्रवणादिति ॥ ४५ ॥

पादारम्भे कर्मप्राधान्यस्य प्रस्तुतत्वात् निष्कामकर्मणा सत्त्वजननेन ध्यान इव पाण्डित्यमौनयोरप्युपयुक्तत्वाच्च विद्यासहकारिभूतं कर्म, अथ तद्वत् ध्येयाविषयकतया बहिरङ्गभूतं सहकारि शमादिकञ्च निरूप्य, तदनुबन्धितया दृष्टिविधिनियोज्यव्याभिधाय, अथ ध्यानसमानविषयकतया विद्यान्तरङ्गभूतं यत् पाण्डित्यं मौनञ्च तत्परवाक्यार्थविचारोऽधिकरणद्वयेन क्रियते। अन्तरङ्गपाण्डित्यविचारे आरब्धे तत्संनियोगशिष्टतया बाल्यस्यापि तदनन्तरं विचार इत्यवसरसंगतिः। इयं सहकार्यन्तरेति सूत्रपदेनैव दर्शिता। कहोलब्राह्मणे सर्वान्तरात्मब्रह्म प्रतिबोध्य, तद्वेदनेन एषणात्रयाद् व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्तीत्युक्त्वा पठितम्,

* तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत्। बाल्यं पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिः।

(छ ५ ५ १) "तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत्। बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिः" इत्यत्र बाल्यपाण्डित्यवत् मौनमपि विधीयते, उतानूद्यत इति विशये—मौनपाण्डित्यशब्दयोः ज्ञानार्थत्वात्, "पाण्डित्यं निर्विद्य" इति विहितमेव ज्ञानम्,

---

अमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः। स ब्राह्मणः केन स्यात्। येन स्यात् तेनेदृश एव इति। अत्र मौनं न विधेयमिति पूर्वपक्षः, विधेयमिति सिद्धान्तः। निर्विद्येत्यस्य प्राप्येत्यर्थः। बाल्यमेव विधेयम्, पाण्डित्यं मौनं चैकमेव श्रवणानन्तरभाविनो मननादनन्यत् प्राप्तत्वान्न विधेयमिति पूर्वपक्षस्याशयः। तस्मात् मननादन्यदेव पाण्डित्यम्। मौनं च ततोऽन्यत्। अतः पाण्डित्यं बाल्यं मौनमिति त्रयमपि विधेयम्। तत्र अथ मुनिरिति मौनविधिरिति सिद्धान्त्याशयः।

अत्र गुणसूत्रद्वयोत्थित्यनुगुण्यतया पूर्वपक्षातिरेकं भाष्या—अथ मुनिरित्युक्तं मौनं सामान्यतो मननं वा अभ्यासरूपमन्यद्वेति विशये—अन्यन्न भवति, तथासति तत्तदाश्रमधर्मवत्त्वमस्य तत्रानवकाशात्। अतो विलक्षणमननविधित्वीकारिणा तत्तदाश्रमधर्मत्याग एषितव्यः। तथा च सति छान्दोग्ये गृहस्थधर्मेणोपसंहारं, अत्र भिक्षाचरणरूपयतिधर्मोक्तिश्च न घटेतेति, तस्य तस्य वाक्यस्य तत्तद्धर्मसद्भावे तात्पर्यं नास्ति, अपितु आश्रमान्तरधर्मप्रतिक्षेप एव इति वक्तव्यम्। एवमपि विविदिषन्ति यज्ञेन दानेनेत्यादिविरोधः स्यात्। अतो मौनं मननज्ञानमेव। केवलश्रवणे पाण्डित्यं न भवति, किंतु मननव्यापारे कृत एवेति मननव्यापाराधीनज्ञानमेव पाण्डित्यं मौनं चेति॥ सिद्धान्तगतिस्तु श्रवणं विद्याप्रतिपादकवेदभागान्तर्गतवाक्यानां यथावदर्थाधिगम आचार्यात्। मननं नाम प्रतिवाक्यं विविच्य स एवार्थ इति सहेतुकं स्थापनम्। पाण्डित्यं नाम उपदेशात् परविद्याविशेषानुष्ठानप्रकारमवगम्य तदर्थैकवेदभागार्थे शाखान्तरावगतार्थोहस्य, 'अनुसंधेयगुणोपपादकत्वमस्य धर्मस्य, न तु अनुसंधेयत्वम्' इति कतिपयभागापोहस्य च क्षमं यत् ज्ञानम्, तत्संपत्तिः। यद्वाऽनन्तरवक्ष्यमाणम्। मौनमात्ममननसधीचीनम्। इदमपि बहुविधाश्रमधर्मसाहित्येन संभवत्येवेति॥ सूत्रे सहकारिशब्दः उत्तरो विधिशब्दश्च यज्ञादेः शमादेश्चोपस्थापकः। तत्, 'सहकारी यज्ञादिः शमादिश्चे'ति भाष्यादवगम्येत। अन्तरपदबलात्तु सहकारिपदं मौनपरम्। अन्यत् सहकारि सहकार्यन्तरम्। द्वितीयविधिशब्दस्य विधीयमानपरत्वसाधकत्वात् तदेकान्वयात्, तृतीयमिति पदेन सामानाधिकरण्यसंपत्तये च प्रथमविधिपदमपि विधीयमानपरम्। अस्य सहकार्यन्तरश्चासौ विधिश्चेति विग्रहः। तृतीयमिति पदात् पाण्डित्यबाल्ययोर्द्वयोस्तृतीयमिति लभ्यते। पक्षेण—आदरेण—तत्परत्वेन-प्रसिद्ध्या (भूरिप्रयोगेण) इत्यर्थः। विध्यादिवदित्यस्य अप्रवदित्यर्थो न युक्तः। अतः हि विध्यन्त इत्युच्यते। विधिकृत्यकाङ्क्षायै साध्यसाधनाकाङ्क्षयोर्युतयोः तृतीयकथम्भावाकाङ्क्षापूरकत्वादङ्गकलापस्य। अतोऽत्र विधिपदं यज्ञादिपरम्, आदिपदं विद्यानार्हश्रवणमननरूपसहकारिपरम्। तथा च तद्वत् विद्यावतः यज्ञादिवत् श्रवणमननवत् पूर्वोक्तसहकारिभ्योऽन्यत् पाण्डित्यबाल्ययोः अतो तृतीयं विधीयमानं भवति मौनम्, तच्चाभ्यासरूपे विधेय एव तत्पदप्रसिद्धेरिति सूत्रार्थः।

विहितमेवेति, अभिहितमेवेत्यर्थः। पाण्डित्यशब्दस्य श्रवणानन्तरमननपरत्वात् पूर्वपक्षे, तस्य

"अथ मुनिः" इत्यनूद्यते ; विधिशब्दो न ह्यत्र श्रूयत इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः—सहकार्यन्तर-विधिः—इति । तद्वतः—विद्यावतः । विध्यादिवत् । विधीयते इति यज्ञादिः सर्वाश्रमधर्मः शमदमादिश्च विधिशब्देनोच्यते । आदिशब्देन श्रवणमनने गृह्येते । सहकार्यन्तरविधिरित्यत्रापि विधीयत इति विधिः ; सहकार्यन्तरं विधिश्चेति सहकार्यन्तरविधिः। एतदुक्तं भवति—यथा "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन" इत्यादिना, "शान्तो दान्तः" इत्यादिना च सहकारी यज्ञादिः शमदमादिश्च विधीयते—यथा च (बृ. ४-४-५) "श्रोतव्यो मन्तव्यः" इति श्रवणमनने चार्थप्राप्ते विद्यासहकारित्वेन गृह्येते—तथा "तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य" इत्यादिना पाण्डित्यं बाल्यं मौनमिति त्रितयं विद्यायास्सहकार्यन्तरं विधीयते—इति । मौनं च पाण्डित्यादर्थान्तरमित्याह—पक्षेणेति । मुनिशब्दस्य पक्षेण प्रकृष्टमननशीले व्यासादौ प्रयोगदर्शनात् मौनं पाण्डित्यबाल्ययोर्द्वयोस्तृतीयम् । यद्यपि "अथ मुनिः" इत्यत्र विधिप्रत्ययो न श्रूयते, तथापि मौनस्याप्राप्तत्वात् विधेयत्वमङ्गीकरणीयम्, अथ मुनिस्स्यात् इति । इदं च मौनं श्रवणप्रतिष्ठार्थान्मननादर्थान्तरभूतमुपासनालम्बनस्य पुनःपुनस्संशीलनं तद्भावनारूपम् ।

तदेवं वाक्यार्थः—ब्राह्मणः-विद्यावान् । पाण्डित्यं निर्विद्य—उपास्यं ब्रह्मतत्त्वं परिशुद्धं परिपूर्णं च विदित्वा—श्रवणमननाभ्यामप्राप्तं (भ्यां प्राप्तं) वेदनं प्रतिलभ्येत्यर्थः। तच्च भगवद्भक्तिसहकृतसत्त्वविवृद्धिकृतम् ; यथोक्तम्, (गी. ११-५३-५४) "नाहं वेदैः" इत्यारभ्य, "भक्त्या त्वनन्यया शक्यः···ज्ञातुम्" इति । श्रुतिश्च, (श्वे. ६-२३) "यस्य देवे परा

विधानायोग्यत्वात् । वक्ष्यति च सिद्धान्ते मननादर्थान्तरभूतमिति । यद्वा एतद्भाष्यसारस्यात् पूर्वपक्षी सिद्धान्तिवत् श्रवणमननातिरिक्तं पाण्डित्यं तद्विधिश्च स्वीकृत्य तदेव मौनमित्येतावन्मात्रमाहेति मन्तव्यम् । न ह्यत्रेति । पूर्वं तु तिष्ठासेदिति विधिश्रवणात् पाण्डित्यादिविशिष्टविधिः । इह त्वश्रवणात् 'अथ ब्राह्मण' इत्युपरितनवाक्य इव न विधिरिति भावः । त्रितयं····विधीयत इति भाष्यं तात्पर्यार्थः । सहकार्यन्तरविधिभूतं तृतीयमिति सामानाधिकरण्यमेव विवक्षितमिति परमतनिरासघट्टे टीकायां व्यक्तम् । पक्षेण आदरेण । अभ्याभ्यासहनने प्रयोगेऽन्वयः । दीपाद्यनुसारात् पक्षेणेत्यस्य पर्यवसितार्थो वा प्रकृष्टेत्यादिः । एवं वाक्यार्थ इति ; एवं वाक्यजातव्याख्येत्यर्थः । परिशुद्धं परिपूर्णञ्चेति । विद्यान्तरव्यावृत्तं प्रस्तुतविद्योपास्यसर्वाकारविशिष्टञ्चेत्यर्थः । यद्वा—श्रवणमनने कतिपयभागविषयके । पाण्डित्यं तु सामरस्येन निश्शङ्कं सर्वोपनिषदादिनिर्वाहप्रावीण्यम् । पण्डा उहापोहक्षमा धीरिति इदमेव लोकप्रसिद्धम् । एवञ्च परिशुद्धं परिपूर्णमिति अखिलहेयप्रत्यनीककल्याणगुणगणपूर्णत्वविशिष्टविषयेऽत्यन्तवैशद्यमुक्तं भवति । श्रवणमननाभ्यामप्राप्तमिति पाठः । श्रवणमननव्यापारफलभूतात् विलक्षणमित्यर्थः । प्राप्तमिति पाठे 'पाण्डित्यंनिर्विद्ये'त्यस्य विदित्वेत्यन्तमेव व्याख्यानम् । अथ तदधीनं पूर्वकृतश्रवणमननप्राप्ते वेदने वैशद्यं सिद्धमनूद्यते । श्रवणमननप्राप्तिमात्रेणेदं न सर्वसुलभमित्याह तच्चेति । यथोक्तमिति भक्तेः

भक्ति", (कठ २ २ २३) "नायमात्मा प्रवचनेन" इत्यादिका। बाल्येन तिष्ठासेत्। बाल्यस्वरूपं चानन्तरमेव वक्ष्यते। बाल्यं पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिः स्यात्-बाल्यपाण्डित्ये यथावदुपादाय परिशुद्धे परिपूर्णे ब्रह्मणि मननशीलो भवेत् निदिध्यासनरूपविद्यावाप्तये। एवमेव त्रितयोपादानेन लब्धविधो भवतीत्याह, अमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मण इति। अमौनं मौनेतरसहकारिकलापः; स च मौनं च यथावदुपाददानो विद्याकाष्ठां वेदैकनिष्पाद्यां लभेतेत्यर्थः। स ब्राह्मणः केन स्यात् इति उक्तादुपायात् किमन्योऽप्युपायोऽस्तीति पृष्टे, येन स्यात् तेनेदृश एव इति, 'येन मौनपर्यन्तेन ब्राह्मणस्स्यादित्युक्तम्, तेनैवेदृशस्स्यात्, न केनाप्यन्येनोपायेन' इति परिहृतम्। अतः सर्वेष्वाश्रमेषु स्थितस्य विदुषो यज्ञादिस्वाश्रमधर्मवत् पाण्डित्यादिकं मौनतृतीयं विद्यायास्सहकार्यन्तरं विधीयते॥ ४६ ॥'

अथ स्यात्-यदि सर्वेष्वाश्रमेषु स्थितात्मा विदुषा तत्तदाश्रमधर्मसहकारिणी मौनतृतीयसचिवा धिया ब्रह्मप्राप्तिसाधनमुच्यते, कथं तर्हि छान्दोग्ये, (छा ८ १५ १) "अभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे" इत्यारभ्य, "स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च पुनरावर्तते" इति यावदायुषं गार्हस्थ्यधर्मेण स्थितिदर्शनमुपपद्यते—अत आह—

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः। ३। ४। ४७ ॥

कारणत्वे मानमाह। सत्त्वस्य तु सर्वसंमतत्वम्। तिष्ठासेदिति। अत विशिष्टध्यानविधिरिति अन्तरत्वाधिकरण टीकायाम्। स ब्राह्मणः केन स्यादिति किमर्थमिति चेत्—उक्तविधमौनस्य तत्तदाश्रमधर्मसहभावायोगात् कथमयमुपाय इति शङ्काशय। योगव्यतिरिक्तकाले विषयान्तरव्यासङ्गे योगस्य सम्यगनिष्पत्तिरिति गच्छतस्तिष्ठतः शयानस्य च व्यापारान्तरकालेऽपि तत्संशीलनमावश्यकमित्यविरोध इति परिहारः। सहकार्यधिकरणकार्यमेवैवमुपनिबद्धं द्रष्टुं भाति। शेषं परिष्कारे। स्यादितीति, स्यादिति वाक्येनेत्यर्थः। एवेति इति, एवेति वाक्येनेत्यर्थः।

मौनस्यालम्बनसंशीलनरूपस्यनिरासकः पूर्वपक्षी छान्दोग्ये गृहस्थधर्मकथनं यतिधर्माणामसारत्वकम्, कहोळब्राह्मणे यतिधर्मकथनं गृहस्थधर्माणामसारत्वसूचकमिति परस्परप्रतिक्षेपद्वयमप्यसिद्धिं स्वीकृत्यैव मौनमेव रूपं साध्यमित्याशयितवान्। तथा तदन्यसारत्वसूचकत्वे न, किंतु अन्योपलक्षकत्वमेव। मौनस्य धर्मैः सहाविरोधादिति निरूपणार्थं सूत्रद्वयम्। प्रथमं छान्दोग्यविषयकम्। तदवतारयति अथ स्यादिति। सहकारिणीति बहुव्रीहिः। अन्यथा वा। मौनतृतीयसचिवेति बहुव्रीहिगर्भबहुव्रीहिः। कथंतर्हीति। ईदृशाश्रमधर्मसहकारित्वप्रतिक्षेपकत्वं किमस्य स्वीकर्तव्यमिति पूर्वोक्तपूर्वपक्षाशय इह भाव्यः। एवमुत्तरसूत्रमपि गृहस्थाश्रमधर्मप्रतिक्षेपकत्वं किं तत्र स्वीकार्यमिति पूर्वपक्षाशयेऽवतीर्णम्। अथवा पूर्वभङ्गतया स्थापितानामाश्रमधर्माणां सर्वथा प्रतिक्षेपो मा भूदिति पूर्वस्मात् किंचिद् यथा पूर्वपक्ष्याशयमाविष्कुर्वन् अवतारयति अथ स्यादिति। विलक्षणस्य मौनस्य स्वीकारे तदाश्रमधर्मप्रतिक्षेपकत्वं स्यादिति मद्गुकोपरि यत् भवदुक्तम्, इदमप्याश्रमधर्मवत् सहकार्यन्तरमेवेति, तत् स्यान्नाम। यथाप्यस्य संशी-

तुशब्दश्चोद्यं व्यावर्तयति । कृत्स्नभावात्—कृत्स्नेषु भावात्, कृत्स्नेष्वाश्रमेषु विद्यायाः सद्भावात् गृहिणोऽप्यस्तीति तेनोपसंहारः । तस्मात् सर्वाश्रमधर्मप्रदर्शनार्थो गृहिणोपसंहार इत्यभिप्रायः ॥ ४७ ॥

तथैतस्मिन्नपि वाक्ये, (बृ. ५-५-१) ब्राह्मणः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति" इति पारिव्राज्यैकान्तधर्मं प्रतिपाद्य, "तस्माद्-ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य" इत्यादिना पारिव्राज्यधर्मस्थितिहेतुकमौनतृतीयसहकारिविधानं प्रदर्शनार्थमित्याह—

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् । ३ । ४ । ४८ ॥

सर्वैषणाविनिर्मुक्तस्य भिक्षाचरणपूर्वकमौनोपदेशः सर्वेषामाश्रमधर्माणां प्रदर्शनार्थः ।

स्नान-धारणादिरूपस्य धर्मैः सह स्थित्यसंभवात् तत्तदाश्रमी एतन्मौननिष्पत्तिपर्यन्तं धर्मान् अनुतिष्ठन् तन्निष्पत्तिसौकर्ये प्राप्ते धर्मान् त्यजन् मौनमात्रमाद्रियत इत्येव वक्तव्यम् । एवमस्य प्रतिक्षेपकत्वे सति यावदायुषं गार्हस्थ्यधर्मस्थितिदर्शिवाक्यविरोधः । अतो मौनमिदं नातिरिक्तमिति शंकाशयः । **विद्यायाः सद्भावात्** मौनतत्तदाश्रमधर्मोभयसमुच्चितविद्यायाः सर्वत्र भावात् । तत्तदाश्रमधर्मानुष्ठायिभिरेव वसिष्ठादिवत् मध्येमध्ये पुनःपुनःसंशीलनादेः सुकरत्वान्नितराङ्गतौल्यान्न समुच्चयभंगः इति । तस्मादिति । यत् प्रागुक्तम्, गृहस्थधर्ममात्रकथनमितराश्रमधर्मप्रतिक्षेपस्य मौनसद्भावोन्नीतस्योपोद्बलकमिति, तदपि न; प्रस्तुताविरोधात् सर्वधर्मोपलक्षणं सत् सर्वाश्रमिमोक्षसद्भावपरमेव । अन्यथा गृहस्थधर्मस्य स्वसद्भावमुखेनैवेतरधर्मनिवारकत्वात् स्वसद्भाव एव कथं मौनेन सहेति शंकायामविरोधोपपादनस्यावर्ज्यत्वादिति भावः ।

सूत्रार्थस्तावत्—छान्दोग्ये **गृहिणोपसंहारः**-यावदायुष गृहस्थधर्मानुवृत्तिकथनपूर्वकब्रह्मप्राप्तिनिगमनं **कृत्स्नभावात्** कृत्स्नेष्वाश्रमेषु मौनाश्रमधर्मोभयसहितविद्यासद्भावात् इतरोपलक्षकत्वबुद्ध्यैवेति । उच्यते चात्रैव दहरविद्यायां ब्रह्मचर्येण ब्रह्मलोकप्राप्तिरित्युक्त्वा यज्ञादीनाम्, 'अथ यन्मौनमित्याचक्षते' इति मौनस्य च ब्रह्मचर्यमयत्वम् । अतोऽविशेष यज्ञादिभि. सह मौनमपि गृहिणि भवति । एवं तेन सह अनाशक-अरण्यायनादिकथनात् सर्वाश्रमिषु विद्यासद्भावादेव गृहिणोपसंहार इति अस्योपलक्षकत्वमेवेति॥४७॥

एवं कहोलब्राह्मणे यतिधर्ममात्रकथनमितरधर्मप्रतिक्षेपोपोद्बलकं न भवति, इतरधर्मोपलक्षकत्वस्यैव संभवादित्याह तथेति । यतिधर्मपूर्वकं मौनं कथितमिह आश्रमान्तरधर्मसमुच्चयस्य स्वस्मिन् वारक-सत् यतिमात्रगमेव किं न स्यादिति शंकाऽत्र गर्भिता । **मौनतृतीयसहकारीति** । मौनतृतीयकपाण्डित्यादिरूपसहकारीत्यर्थः । सूत्रार्थं एवम्—अत्र ब्राह्मणे मौनस्येवेतरेषामपि ग्रहणम्;—पूर्वं यतिधर्मं प्रस्तुत्य मौनवचनात् यत्यनुष्ठेयमौने, तथा मौनस्य सर्वसाधारण्यात् अर्थंलाभाच्यात् अन्याश्रमानुष्ठेये च मौने अथमुनिरिति वाक्यविहिते मौनवत् इतरेषामपि गृहस्थादिधर्माणामस्तोपलक्षितत्वमिति यावत् । तत्र हेतुमाहोपदेशादिति । हेतुवाक्येऽपि **इतरेषामपीति** सम्बध्यते । अस्य पूर्वमपि संबन्धोऽस्तीति सर्वेषामाश्रमधर्माणामिति भाष्यपदलभ्यम् । दीपसारयो. इतरेषां धर्माणामित्येव व्याख्या । सत्यमत्र

कुतः ? एवंविधमौनोपदेशवत् इतरेषामाश्रमिणामपि, (छा २ २३ १) "त्रयो धर्मस्कन्धाः" इत्यारभ्य "ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति" इति ब्रह्मप्राप्त्युपदेशात् । उपपादितश्च पूर्वमेव ब्रह्मसंस्थशब्द, सर्वाश्रमिसाधारण इति । अतः सुष्ठूक्तम्—यज्ञादिसर्वाश्रमधर्मवत् मौनवृतीयः पाण्डित्यादिर्विद्यासहकारित्वेन विधीयते इति ॥४९॥ इति सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

१२१ अनाविष्काराधिकरणम् ३ ४ १३ ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् । ३ । ४ । ४९ ॥

(बृ. ५ ५ २१) "तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत्" इत्यत्र विदुषा बाल्यमुपादेयतया श्रुतम् । बालस्य भाव, कर्म वा बाल्यम् । बालभावस्य वयोवस्थाविशेषस्यानुपादेयत्वात् कर्मैवेह गृह्यते । तत्र किं बालस्य कर्म कामचारादिकं सर्वं विदुषोपा

यतिधर्मपूर्वकमौनोपदेश, तथाप्यन्याश्रमिणामपि ब्रह्मप्राप्त्युपदेश एव हेतुरस्ति । अतो नास्येतरधर्मप्रतिक्षेपकत्वं या इतरत्र मौनाभावगमकत्वं वेति भाव ॥ छान्दोग्यगते उपसंहारवाक्ये वानप्रस्थादिमोक्षप्रदर्शनायोगात् ब्रह्मसंस्थ इति वाक्यमुपात्तम् । अत ब्रह्मसंस्थपदं महत्त्वस्य सर्वाश्रमेषु मौनसद्भावस्य सूचकमपि भवतीति निगूढम् । इदमुपलक्षणम्—बृहदारण्यके, (६ ४) तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेति इतराश्रमधर्मान् विद्यासाधनत्वेन विधाय, 'एतमेव विदित्वा मुनिर्भवती'ति मौनमपि सर्वसाधारण्येन विधाय पश्चादेव प्रव्रज्याप्रस्ताव कृत । अतश्च मौनस्येतराश्रमान्तरधर्माणामप्युपदेशात् तद्धर्मसमुच्चयस्यापि मौने प्राप्ततया कहोळब्राह्मणे एवमुक्तिरुपलक्षणमेवेति । तत सिद्धं मौनस्य पाण्डित्याद्यतिरिक्तस्य सर्वसाधारण्येनैव विधिरिति ॥

एवं तावत् टीकोक्तपदकृत्यभावानुसारेण सर्वसूत्रभाष्यार्थ उक्त । मौनस्येतराश्रमधर्मप्रतिक्षेपकत्वप्रस्तावं विनाऽपि भाष्ययोजना स्यात् । मौनस्येतराश्रमधर्मैर्विरोधोऽस्तीत्यपि भाष्ये नोक्तम्—अपूर्वं किञ्चिद्विधेयं न भवतीत्येव पूर्वपक्ष कृत इत्यवधेयम् । दीपे उत्तरसूत्रे, 'कृत्स्नभावात्तु गृहिण एवेति शङ्काव्यावृत्त्यर्थ" इत्युक्तम् । तेन गृहस्थधर्मानुष्ठानेन मोक्ष पूर्वपक्षीष्ट इति ज्ञायते । मौनवदिति सूत्रवर्णने यतिधर्मेणापि मोक्ष इष्ट इति च । तस्मादेवं पूर्वपक्षाशय —पाण्डित्यं निर्विद्येत्यादेः सर्वाश्रमसाधारणधर्मानुवादपरत्वमेव । अन्यथा अपूर्वं मौनं विधीयत इति स्वीकारे मुनिशब्दस्य परिव्राजि प्रयोगबाहुल्यात् पूर्वमत्र षष्ठे भिक्षाचर्यमुक्तत्वात् तदीयमेव मुनित्वं विधेयं स्यात् । एवञ्च कहोळविद्या यतिविशिष्टा भविष्यति । कृत्स्नभावात् छान्दोग्यविद्या गृहिणोपसंहारात् तन्मात्रे स्यादिति । तत्र सिद्धान्त —सर्वाश्रमधर्मसहचरितसम्यग्ज्ञानरूपं मौनमस्ति विधेयम् । छान्दोग्ये गृहिणोपसंहार इतरोपलक्षक एव । कहोळब्राह्मणेऽपि, भिक्षाचर्योक्त्या तत्सहचरितमौनस्य अन्यधर्मोक्त्या तत्सहचारितमौनस्यापि प्राप्ततया मौनवदितरेषामप्यत्र विवक्षितत्वमेव । तथैवान्यत्रोपदेशात् सर्वाश्रमिग्रहणेन, 'ब्रह्मसंस्थ इत्येवमिति ॥

उपादेयतयेति । विधेये इतिशब्दस्योपादेयत्वम् । अनुपादेयत्वात् युवत्वाद्यवस्थापन्ने तस्याभावात् । कामचारादिकम् भक्ष्याभक्ष्यात् कामचार कामवाद कामभक्ष इत्युक्तम् । सौलभ्य विधेयत्व-

देयम्; उत डम्भादिरहितत्वमेवेति विशये— विशेषाभावात् सर्वमुपादेयम्; नियमशास्त्राणि च विशेषविधिनाऽनेन बाध्यन्त इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते—अनाविष्कुर्वन्निति। बालस्य यत् स्वभावानाविष्काररूपं कर्म, तदुपाददानो वर्तेत विद्वान्। कुतः? अन्वयात्—तस्यैवान्वयात्। "बाल्येन तिष्ठासेत्" इत्यस्मिन् विधौ तस्यैव ह्यन्वयसंभवः; इतरेषां विद्याविरोधित्व-श्रवणात्, (कठ. २-२४) "नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः। नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात्", (छा. ७-२६-२) "आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः" इत्यादिषु॥

इति अनाविष्काराधिकरणम् १३॥

१२२. ऐहिकाधिकरणम् ३-४-१४॥

ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात्। ३। ४। ५०॥

द्विविधा विद्या—अभ्युदयफला मुक्तिफला च। तत्राभ्युदयफला स्वसाधनभूतैः

ऋजुभाषणादिकर्म। डम्भादिरहितत्वम्। स्वभावेति। बालो यथा जानन् अजानन् वा रूप-धनाभिजनादिस्वधर्मानाविष्कारिव्यवहारो भवति, तथाऽयमपि विद्याभिजनादिस्वमहिमाप्रदर्शकव्यवहारः स्यात्। सूत्रार्थस्तु—श्रुतौ बाल्येन तिष्ठासेदित्यस्य बाल्योपलक्षितो ध्यायेदित्यर्थकत्वात् अनाविष्कार-विशिष्टरूपार्थ एव वाक्यप्रतिपाद्यः, तस्यैवान्वयात्, वयोविशिष्टरूपार्थस्येव कामचारादिमद्रूपार्थस्यापि 'नाविरत' इत्यादिविरोधादन्वयासंभवादिति॥ ४९॥

एवं विद्याङ्गानि सर्वाणि चिन्तितानि। अथैतदङ्गाधीना विद्यानिष्पत्तिः कदेति अधिकरणद्वयेन चिन्त्यते। पूर्वाधिकरणे मौनपर्यन्तस्य कारणकलापस्योक्तत्वात् एतदधिककारणाभावात् सामग्र्या सत्या कार्यावश्यम्भावनियमात्, सामग्र्यन्तर्गतमननादीनां दृष्टविधयैव कारणतया तदैव विद्यानिष्पत्त्यभावे तेषां कारणत्वमेव न स्यादिति च तदैव विद्यानिष्पत्तिरिति शंका। प्रतिबन्धकाभावस्यापि सामग्र्यन्तर्गतत्वात् तस्मिन् सति तदैव, न चेत् अन्यदेति परिहारः। सूत्रे ऐहिकमिति। ऐहिकपदमेतज्जन्मभवरूपार्थे आमुष्मिकपदं जन्मान्तरभवरूपार्थे च मीमांसकप्रसिद्धम्। इह लोके भवत्, लोकान्तरे भवदिति च लोकप्रसिद्धोऽर्थः। उपरि मुक्तिफलेति निर्देशात् तदन्यसर्वफलग्रहणाय ऐहिकमित्यस्य इह प्रकृतिमण्डले भवत् फलमित्यर्थग्रहणे फलस्याङ्गभूतकर्मजन्यत्वाभावात् उपासनजन्यत्वात्, उपासनरूपार्थग्रहणे च तस्य प्रकृतिमण्डलभवत्वस्यावक्तव्यत्वाच्च ऐहिकपदमैहिकफलसाधनोपासनमित्यर्थकं वाच्यम्। उपासनस्यैहिक-फलहेतुत्वं सुकृतजन्यत्वञ्च गीतम्, 'चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिन' इत्येवम्। एवञ्च मुक्तिफल-कोपासननिष्पत्तिविलम्बाविलम्बविचारः उत्तराधिकरणे, अत्र तदन्यफलकविषयविचार इति सिद्ध्यति।

अत्रेदं वक्तव्यम्। अङ्गेषु निरूपितेषु तज्जन्यमुपासनं कदा भवतीति सामान्यविचार एव स्वरसप्राप्तः; न तु अभ्युदयफलकं कदा, मुक्तिफलकञ्च कदेति विभागेन। न हि मुक्तिफलकादभ्युदय-फलकस्य शीघ्रनिष्पत्तौ अनुपपत्तिरधिकाऽस्ति; येन तस्य पृथक् प्रथमं विचारः स्यात्। प्रत्युत मुक्तिफल-कविषय एवाधिकाशंका वक्ष्यते। तस्मादुक्तमङ्गजातं कदोपासनं जनयति, कर्मणामैहिकत्वामुष्मिकत्वभेद-

पुण्यकर्मभिः पुण्यकर्मानन्तरमेव उत्पद्यते, उतानन्तरम्, कालान्तरे वेत्यनियम इति संशयः। पूर्वकृतैः पुण्यकर्मभिर्हि विद्वान् जायते। यथोक्तं भगवता (गी ७ १६) "चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन" इति। साधने निवृत्ते विलम्बहेत्वभावादनन्तरमेवेति प्राप्ते उच्यते—ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे—इति। ऐहिकम्—अभ्युदयफलमुपासनम् अप्रस्तुतप्रतिबन्धे अप्रस्तुते—प्रबलकर्मान्तरप्रतिबन्धे असति तदनन्तरम्, प्रतिबन्धे सति तदुत्तरकालमित्यनियमः। कुतः? तद्दर्शनात्। दृश्यते हि प्रबलकर्मान्तरेण कर्मफलप्रतिबन्धाभ्युपगमः श्रुतौ, (छा १ १ १०) "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरम्" इत्युद्गीथविद्यायुक्तस्य कर्मणः फलाप्रतिबन्धश्रवणात् ॥ ५० ॥ इति ऐहिकाधिकरणम् ॥ १४ ॥

१२३ मुक्तिफलाधिकरणम् ३ ४ १५ ॥

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः । ३ । ४ । ५१ ॥

भिन्नफलजनकस्य कर्मकाण्डसिद्धत्वादिति विषये—स्वर्गादिरिवोपासनस्य कालान्तरभावित्वदेहान्तरभावित्वनियमाभावात् कर्मसहकारिभूतानां श्रवणमननपाण्डित्यमौनादीनां दृष्टविधया शीघ्रकार्यनिष्पादकत्ववर्णनाच्चैहिकोपासननिष्पत्तिरिति पूर्वपक्षः। तत्र सिद्धान्तिनोच्यते—उपासनमैहिकमेव, परंतु अप्रस्तुतप्रतिबन्धे इति। अत ऐहिकपदस्य एतज्जन्मभवमित्यर्थः प्रसिद्ध एव भाति। एवञ्च गुरुभूतार्थे लक्षणाऽपि नास्ति। अङ्गफलमुपासनमिति प्रसक्तत्वादेवोद्देश्यवाचकपदलाभात् साध्यसमर्पकमैहिकपदम्। एवमुपासनसामान्ये ऐहिकत्वानियमोक्तौ मुक्तिफलविषये पश्चाद्विशेषाक्षेप इति चोत्तराधिकरणमत्यन्तसामञ्जस्यम्। न च इह जन्मनीत्येतावता समनन्तरमेवेति पूर्वपक्षस्यास्य कथं सिद्ध्येदिति वाच्यम्—कारणे सति कार्येण भाव्यमित्येव पूर्वपक्षात् अव्यवहितोत्तरमित्यस्यार्थसिद्धत्वात्। कर्मसामान्यमपेक्ष्य ऐहिकानैहिकत्वाद्यविचारस्यास्य च प्रागुक्तत्वात्। एवञ्च भाष्यादिषु अभ्युदयफलेति विभज्य निरूपणं मुक्तिफलविचारस्यानन्तराधिकरणे क्रियमाणत्वात् परिशेषसिद्धिमाश्रित्य, न तु विचारितमपि तथैव परिशील्येति। शेषं भावप्रकाशिकायाम्। अभ्युदयो मोक्षातिरिक्तं फलम्। कालान्तरे वेति कोऽप्यन्तरोल्लेखो गमकं दर्शयति पूर्वकृतैरिति। सुकृतिन इति पदमपि तज्जन्मकृतसुकृतपरं श्रवणोन्मुख्यविहेतुभूतप्राचीनसुकृतपरं वा स्यादिति पूर्वपक्षाशयः। अप्रस्तुते प्रतिबन्धे इति भाष्यदीपयोः पृथक्करणात् अप्रस्तुत इति व्यस्तपाठः सूत्रे इष्टः स्यात्। अन्यथैव व्याख्याने क्लेशात्। अथवा तात्पर्यार्थोऽयम्। अप्रस्तुतप्रतिबन्धे इति समासे कर्मधारयौचित्याभावात् बहुव्रीहिः। काल पुरुष कर्म वा विशेष्यम्। तस्मिन् अप्रस्तुतप्रतिबन्धे सति उपासनमैहिकं भवतीत्यर्थः। अप्रतिबन्धे इत्येव यद्यप्यलम्, तथापि प्रस्तुतपदोक्तिः प्राय प्रतिबन्धप्रसक्तिरस्तीति ज्ञापनाय। प्रस्तुतेन प्रसक्तेन प्रबलेन कर्मणा प्रतिबन्धस्य, प्रस्तुतस्य प्राप्तस्य प्रतिबन्धस्य वा यस्मिन् कर्मणि उपस्थितेऽवेक्षिते भवत्यभावः, तत उपासनमैहिकमित्युक्तं भवति। तद्दर्शनात्। उद्गीथाद्युपासनस्याप्रतिबन्धफलमित्युक्त्या तदभावे प्रतिबन्धसंभावना हि श्रुतिदर्शितैवेति ॥ ५० ॥

मुक्तिफलस्याप्युपासनस्य स्वसाधनभूतैरतिशयितकर्मभिरुत्पत्तौ एवमेव कालानियमः; तस्यापि पूर्ववत् प्रतिबन्धाभावप्रतिबन्धसमाप्तिरूपावस्थावगतेः—अत्रापि तस्य हेतोः समानत्वादित्यर्थः ॥

सर्वेभ्यः कर्मभ्यो मुक्तिफलविद्यासाधनस्य कर्मणः प्रबलत्वात् प्रतिबन्धासंभव इत्यधिकाशङ्का ॥ तत्रापि ब्रह्मविदपचाराणां पूर्वकृतानां प्रबलानां संभवात् प्रतिबन्धः संभवति (प्रतिबन्धसंभव) इति परिहारः। द्विरुक्तिरध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥ इति मुक्तिफलाधिकरणम्॥१५॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये

तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ३.४ ॥ समाप्तस्तृतीयाध्यायः ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

न सर्वं कर्म प्रतिबन्धार्हम्। अभ्युदयफलकोपासनार्थं कर्मैव तथा स्यात्; न तु मोक्षफलकोपासनार्थं भगवत्प्रीत्यतिशयहेतुः सात्त्विकत्यागयुक्तं कर्म तथा। विष्णुभक्तस्य मुमुक्षोरुद्देश्यविघाताय देवा अपि न प्रभविष्णव इति हि 'तस्य ह न देवाश्चन अभूत्या ईशते' (१-४) इति बृहदारण्यकोक्तम्। एवं सति कोऽन्यो विघातक इत्यधिकाशङ्का। **अतिशयितेति**। कर्मणामतिशयितत्वं सात्त्विकत्यागादियुक्तत्वात् साक्षाद्भगवत्कीर्तनादिरूपत्वाच्च। **प्रतिबन्धाभावप्रतिबन्धसमाप्तिरूपेति**। "प्रबलकर्मान्तरप्रतिबन्धे असति अनन्तरम्, प्रतिबन्धे सति तदुत्तरकालम्" इति प्रागुक्तसंग्रहोऽयम्। **ब्रह्मविदपचाराणामिति**। योऽयं ब्रह्मवित्, एतदभिज्ञाना समानाश्च ब्रह्मविदां विषये हि समाचिता अपराधाः भगवदपचारापेक्षयाऽप्यतिशयितानर्थहेतवः। अतः प्रतिबन्धका भवन्ति। अतो निरपराधेन, शमादिमत्तयाऽस्मिन् जन्मनि तदप्रसक्तावपि पूर्वापराधशङ्कया तत्परिहारपरेण चैवोद्गीथविद्यादिविशिष्टैः कर्मभिर्मुक्तिफलमुपासनमविलम्बेन निष्पाद्यमिति। मुक्तिः फलं यस्य तत् उपासनं मुक्तिफलम्। तस्याप्यनन्तरोत्पत्तिनियमो नास्ति। तत्रापि तस्याः पूर्वोक्तायाः द्विविधावस्थाया अवधारणादिति सूत्रार्थः। प्रतिबन्धकनिवर्तनैदम्पर्योपदेश एतदधिकरणद्वयप्रयोजनम्। शेषं सारावलौ ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्वेदान्तरामानुज-यतीन्द्र-महादेशिकचरणारविन्दचञ्चरीकस्य श्रीमद्रङ्गरामानुजमुनीन्द्र-महादेशिकपदपद्मसेवासमधिगतसर्ववेदान्तार्थस्य वात्स्यश्रीशैल-सच्चक्रवर्तिनो वीरराघवाचार्यस्य अभिनवदेशिकस्य कृतिषु श्रीभाष्यव्याख्याने भाष्यार्थदर्पणे तृतीयाध्याये चतुर्थः पादः ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः। शुभमस्तु ॥

श्री । श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

श्रीभगवद्रामानुजविरचिते

श्री शा री र क मी मां सा भा ष्ये

चतुर्थाध्याये प्रथमः पादः

१२४ आवृत्त्यधिकरणम् ४-१-१ ॥

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् । ४ । १ । १ ॥

तृतीयेऽध्याये साधनैः सह विद्या चिन्तिता । अथेदानीं विद्यास्वरूपविशोधनपूर्वकं विद्याफलं चिन्त्यते । तत्र, (तै. आन. १) "ब्रह्मविदाप्नोति परम्", (श्वे. ३. ८) "तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति", (मु. ३. २. ९) "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति", (मु. ३. १. ३) "यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णम्" इत्यादिवेदान्तवाक्येषु ब्रह्मप्राप्तिसाधनतया विहितं वेदनं किं सकृत्कृतमेव शास्त्रार्थः, उतासकृदावृत्तमिति संशयः ।

किं युक्तम्? सकृत्कृतमिति, "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इति वेदनमात्रस्यैव

श्री ॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

भाष्यार्थदर्पणे चतुर्थाध्याये प्रथमः पादः

यस्य ध्यानात्मसाक्षात्कृतिजनितगताशेषपूर्वोत्तराघः काले प्राणावसाने सह यदनुगृहीतस्सुहृद्भिः ब्रह्मनाड्या ।
वीतो नीतोऽर्चिराद्यैर्मृदुपथवहनैर्नैजरूपोपपन्नः प्राप्नोत्यानन्दसाम्यं स्थिरमवतु स नः शेवधिः श्रीनिवासः ॥

साध्यविषयतया ब्रह्मनिरूपके उत्तरद्विके उपायभूतसाधननिरूपणं तृतीये, फलभूतसाध्यनिरूपणं चतुर्थे । तत्राह तृतीये इति । साधनैः । इतरवैतृष्ण्य भाव्यतृष्णा वर्णाश्रमधर्म शमादि पाण्डित्यबाल्यमौनानि च साधनानि । विद्याफलम् । उत्तरपूर्वाघाश्लेष उपासनप्रारम्भकाधिक , ब्रह्मनाड्या निष्क्रमणम्, अर्चिरादिना गतिः, ब्रह्मप्राप्तिविशेषश्च क्रमेण चतुर्भिः पादैर्निरूप्यन्ते । इमानि फलानि । आदौ षड्भिरधिकरणैः यत् विद्यास्वरूपतदनुष्ठानरीतिप्रदर्शनम्, तन्न्यिहासंगतमिति शङ्कापरिहाराय विद्यास्वरूपविशोधनपूर्वकमित्युक्तम् । कस्यचित् केवलवेदनमपि फलहेतुः, कस्यचिदुपासनम्, कस्यचिद्दर्शनमित्यव्यवस्थापरिहाराय, सर्वत्र प्रथमवेदनमेव पर्याप्तमिति शङ्का युदासाय च यदवस्थापन्नाया विद्याया उत्तरपूर्वाघाश्लेषविनाशकत्वमस्ति, तस्या अवस्थाया फलकारणतावच्छेदकत्वेन निरूप्यतया फलपादे संगतिरस्त्येव । एवं भजनसुखमेकस्य विपुलमिति भक्ते प्रीतिरूपापन्नाया भोग्यत्वात् उपायस्यापि फलत्वाकारोऽस्तीति ज्ञापनाय चाद्यैश्शोधनम् । तत्तद्विद्याविषयविशेषाः तृतीये चिन्तिताः, तदत्र साधनशोधनपेटिकायां सर्वविद्यासाधारणस्वरूपं शोध्यते । पूर्वाधिकरणेन संगतिस्तु—मुक्तिफलस्योपासनस्य कर्मजन्यत्वमयुक्तम् , सकृद्वेदनस्य मुक्तिफलतया तदनन्तरं कर्मणां तदर्थं करणासंभवात् । अतो दर्शादेः प्रयाजादिवत् फलोत्पादने सहकारित्वं कामं भवतु नाम, न तु विद्याजनकत्वमित्याक्षेपः ।

विधानात् असकृदावृत्तौ प्रमाणाभावात्। न चावघातादिवत् वेदनस्य प्रत्यक्षतां प्रति दृष्टोपायत्वात् यावत्कार्यमावृत्तिरिति शक्यं वक्तुम्; वेदनस्य दृष्टोपायत्वाभावात्। ज्योतिष्टोमादिकर्माणि वेदान्तविहितं च वेदनं परमपुरुषाराधनरूपम्, आराधिताच्च परमपुरुषात् धर्मार्थकाममोक्षाख्यपुरुषार्थावाप्तिरिति हि, (शारी. ३-२-३७) "फलमत उपपत्तेः" इत्यत्र प्रतिपादितम्। अतो ज्योतिष्टोमादिवत् यथाशब्दं सकृत्कृतमेव शास्त्रार्थः—

इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे—आवृत्तिरसकृत्—इति। असकृदावृत्तमेव वेदनं शास्त्रार्थः। कुतः? उपदेशात्—ध्यानोपासनपर्यायेण वेदनशब्देनोपदेशात्। तत्पर्यायत्वं च विद्युपास्तिध्यायतीनामेकस्मिन् विषये वेदनोपदेशपरवाक्येषु प्रयोगादवगम्यते। तथा हि, (छा. ३-१८ १) "मनो ब्रह्मेत्युपासीत" इत्युपासिनोपक्रान्तोऽर्थः, "भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद" इति विदिनोपसंह्रियते; तथा, (छा. ४-१-४) "यस्तद्वेद यत् स वेद स मयैतदुक्तः" इत्युपक्रमे विदिनोक्तं रैक्वस्य ज्ञानम्, "अनु म एतां भगवो देवतां शाधि, यां देवतामुपास्से" इत्युपासिनोपसंह्रियते। तथा, (तै. आन १-१) "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इत्यादिवाक्यसमानार्थेषु वाक्येषु, (बृ. ४-४-५) "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः", (मु. ३-१-८) "ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः" इत्यादिषु ध्यायतिना वेदनमभिधीयते। ध्यानं च चिन्तनम्। चिन्तनं च स्मृतिसन्ततिरूपम्;

अवघातादिवदिति। यथा व्रीहीनवहन्तीति वाक्येऽवहननमात्रं विहितम्; न तु तदावृत्तिः, अथापि तत्फलस्य वैतुष्यस्य सकृत्करणसाध्यत्वाभावादावृत्तावहननमेव शास्त्रार्थः संपद्यते, तथेह, पश्यते रुक्मवर्णम्, निचाय्य तम्, तस्मिन् दृष्टे, द्रष्टव्यः इति दर्शनस्योक्ततया तस्य सकृद्वेदनासाध्यतयाऽऽवृत्तिसिद्धिरिति शङ्का। श्रवणादीनां साक्षात्कारं प्रति दृष्टविधया कारणत्वं न क्लृप्तमिति समाधानमाह वेदनस्येति। तर्हि दर्शनबोधकवाक्यानां का गतिरिति चेत्—विशदश्रवणादौ दर्शनशब्दो दृष्टः, यथा, 'तस्मै तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारः', 'चिरनिर्वृत्तमप्येतत् प्रत्यक्षमिव दर्शितम्' इति। ध्यानोपासनादिशब्दा अपि सावधानत्वमात्राभिप्रायाः इति। आराधनरूपमितीदं कर्माणीत्यस्यापि विशेषणम्। फलान्तरोद्देशेऽपि देवतान्तरोद्देश्यकत्वेऽपि वस्तुतः परमपुरुषाराधनत्वमस्त्येव। फलमत इति। सूत्रमिदं दृष्टोपायत्वाभावादलण्डकमपीति भावः। शास्त्रार्थः—विधायकवाक्याभिमेतम्।

कीर्त्या यशसेत्यनयोः पौनरुक्त्यपरिहाराय ज्ञानशक्तिरूपविभिन्नविषयकत्वे यथारुचि कल्पनीयम्; यथा, 'स्नेहो मे परमो राजन् त्वयि नित्यं प्रतिष्ठितः। भक्तिश्च नियता वीर भावो नान्यत्र गच्छती'त्यत्र स्नेहभक्तिशब्दयोः। राजपदोपात्तरञ्जनक्रियानुसारेण सौलभ्यमूलकत्वं स्नेहस्य, वीरपदोक्तपराक्रमानुरोधेन परत्वज्ञानमूलकत्वं भक्तेश्च हि तत्र स्वीक्रियते। यस्तद्वेदेत्येतदर्थो जिज्ञासाधिकरणे (पु. १७)। एव व्यतिकरेणार्थविशेषपरत्वमुक्तम्। अथ गतिसामान्यात् सामान्यविशेषन्यायरूपच्छागपशुन्यायेनापि तत्सिद्धिरित्याह तथेति। ध्यानोपासनदर्शनादिशब्दानां सकृत्कृतवेदनमात्रपरत्वे

न स्मृतिमात्रम्। उपास्तिरपि तदेकार्था, एकाग्रचित्तवृत्तिनैरन्तर्य प्रयोगदर्शनात्। तदुभयैकार्थ्यात् असकृदावृत्तसन्ततस्मृतिसिद्धि, "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति", (श्वे १८) "ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः" इत्यादिषु वेदनादिशब्दैरभिधीयते इति निश्चीयते ॥ १ ॥

लिङ्गाच्च । ४ । १ । २ ॥

लिङ्ग—स्मृति०। स्मृतेश्चायमर्थोऽवगम्यते। स्मर्यते हि मोक्षसाधनभूतं वेदनं स्मृतिसन्ततिरूपम्, (वि पु ६-७-९१) "तद्रूपप्रत्यये चैका सन्ततिश्चान्यनिस्पृहा। तद् ध्यानं प्रथमैः षड्भिरङ्गैर्निष्पाद्यते तथा" इति। तस्मादसकृदावृत्तमेव वेदनं शास्त्रार्थः ॥२॥

इति आवृत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

१२५ आत्मत्वोपासनाधिकरणम् ४ । २ ॥

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च । ४ । १ । ३ ॥

इदमिदानीं चिन्त्यते—किमुपास्यं ब्रह्म उपासितुरन्यत्वेनोपास्यम्, उतोपासितुरात्मत्वेनेति। किं युक्तम्? अन्यत्वेनेति। कुतः? उपासितुः प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरत्वात् ब्रह्मणः। अर्थान्तरत्वञ्च (शारी २ १ २२) "अधिकं तु भेदनिर्देशात्", (१ ४ ८) "अधिकोपदेशात्", (१ १ १७) "नेतरोऽनुपपत्तेः" इत्यादिषूपपादितम्। यथावस्थितञ्च ब्रह्म उपास्यम्, अयथोपासने हि ब्रह्मप्राप्तिरप्ययथाभूता स्यात्, (छा ३१४१) 'यथाक्रतुरस्मिन्

लक्षणा। वेदनस्य ध्याने विश्रमे तु न लक्षणा, न च विशेषांशस्य प्रतीतस्य त्यागरूपो दोषः, सामान्यमुखेन ध्यानस्यैवोपात्तीकारसंभवात्। न च स्मृतिदर्शनयोर्भेदायोगः, स्मृतौ संतन्यमानायां दर्शनसमानाकारत्वसंपत्तेर्लोकानुभवसिद्धत्वेन तयोः वाक्यतात्पर्यतः ॥

ध्यानदर्शनादिशब्दानामन्यथा नयने न केवलं लक्षणा, स्वप्रमाणविरोधोऽपि, स्मृतिसंततेरेव कारणत्वावगमादित्याह लिङ्गाच्चेति। स्मृति स्मृतिश्च। तद्रूपप्रत्यये ब्रह्मविषयकज्ञानस्य। अन्यनिस्पृहा प्रकृतध्यानविषयीकार्यातिरिक्तफलान्तरदेवतान्तराविषयिणी। षड्भिः यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाभिः ॥ २ ॥

वेदनस्वरूपं निरूपितम्—तद्विषये विशेषः प्रागनुक्त उच्यते। अत्र यदि असकृदावृत्तं ब्रह्मवेदनं शास्त्रार्थः, तर्हि तस्य अहं ब्रह्मास्मीत्याकारकता न युज्यते, सकृदनुसंधाने सत्यप्रधाने कथमपि शरीरात्मभावप्रतिबोधेन भवेत्। असकृत् तथानुसंधाने तु देहात्मविवेकिनामपि स्थूलोऽहमित्यनुसंधानं इव प्रमादकृतमेव स्यादिति शंकया संगतिः। अथवा उपास्यत्वमिव जीवात्मनोऽप्युपास्यत्वं शरीरभावाधिकरणसिद्धम्। तयोः कीदृशः सबन्धो ग्राह्य इति विचारः। अन्यत्वेनोपास्यमिति। न्याहं ब्रह्मेति वा, अन्यत्वमभिप्रायकाकारान्तरैर्वा। उपासितुरात्मत्वेनेति। अहं ब्रह्मास्मीत्येवमित्यर्थः। अयथोपासने हीति। नन्वन्तर्यामित्वरूपात्मत्वेनोपासने कथमयथोपासनं स्यात्, तस्यापि भेदसापेक्षत्वात्। उक्तञ्च, 'भेदेनैनमधीयते" इति आत्मत्वानुसंधानस्य भेदानुसंधानरूपत्वमिति चेत्—अभेदसंकानाबहरीत्यैवोपासनं कार्यम्। तथो-

लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति" इति न्यायात्। अतोऽन्यत्वेनोपास्यमिति।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—आत्मेति तु—इति। तुशब्दोऽवधारणे। उपासितुरात्मेत्येवोपास्यम्। उपासिता प्रत्यगात्मा स्वशरीरस्य स्वयं यथा आत्मा, तथा स्वात्मनोऽपि परं ब्रह्माऽऽत्मेति आत्मेत्येवोपासीतेत्यर्थः। कुतः? एवं ह्युपगच्छन्ति पूर्वे उपासितारः, "त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि" इति। उपासितुरर्थान्तरभूतं ब्रह्म उपासितारोऽहमिति कथमभ्युपगच्छन्तीत्यत्राह ग्राहयन्ति च इति। इममर्थमविरुद्धमुपासितॄन् ग्राहयन्ति शास्त्राणि—तान् प्रत्युपपादयन्तीत्यर्थः। (मा. ६-७)

पासितुमात्मं पृथक् ब्रह्म च पृथक् विषयीकृत्य तयोः संबन्धविशेषानुसंधानरूपमेव भवितुमर्हति। इदमेवान्यत्वेनोपासनम्। आत्मेत्येवोपासीतेत्यस्याप्ययमेवार्थः। तद्विहाय अहंब्रह्मास्मीत्येकेनैवाहमुल्लेखेनोभयग्रहणे स्थूलोऽहमित्यत्रेवैक्यशंका प्रसजेदिति भावः। अयथाभूता स्यादिति। नामब्रह्मोपासनादिष्विव ब्रह्मप्राप्तिरेव न स्यादित्यर्थः। तर्हि—त्वं वा अहमसीत्यनुसंधानं कथमिति चेत्—शरीरात्मभावप्रयुक्तं चेत् इदमनुसंधानम्, तर्हि शरीरवाचिना शरीरिपर्यन्तत्वात् इदमनुसंधानं मुख्यं स्यात्। मुख्यत्वविषयादरेण तत्स्वीकारे च कदाचिद् भ्रान्तेरवकाशः स्यादित्युक्तम्। अतो अन्यत्वनिश्चयात्मकानुसंधानमेवोपासितृगतं लाक्षणिकप्रयोगेण श्रुत्या एवं प्रदर्श्यते इति तदुद्देशाय पूर्वोक्तरीत्या पृथगनुसंधानमेव तदभिमतमिति। नन्वयं पूर्वपक्षः शरीरात्मभावस्वीकारेण वा तदपलापेन वा, तथा सर्वोपासनविषयो वा कतिपयविषयो वेति चेत्—बहुधिकरणसिद्धस्यापि शरीरात्मभावस्य बन्धदशामात्रस्थायित्वम्, पश्चात् तदभावञ्च परिकल्प्य पूर्वपक्षी तन्निषेधतीत्यस्तु। अथवाऽस्त्येव शरीरात्मभावः, तथा शब्दानां विशिष्टवाचित्वमपि। अथापि निष्कर्षकत्वस्यापि शब्दे दर्शनादनवधानात् भ्रमस्याप्यवसरोऽस्तीति अहंब्रह्मास्मीत्यनुसंधानं नेच्छति पूर्वपक्षी। अतो यत्र तदवकाशः तत् सर्वमुपासनमत्र विषयः। तद्दिष्टौ च तत्तत्र कदाचिदैक्यभ्रमो वा दृष्टिविधित्वैनयारोपप्रतीतिर्वा भवेदिति तत् त्याज्यमिति तदाशयः।

त्वं वा अहमित्यत्र न दृष्टिरूपता। दृष्टिविधिर्निकृष्टे उत्कृष्टस्यैव भवति। अतो ब्रह्मणि स्वदृष्टेरपि विवक्षाऽत्र न शक्यते। अतो व्यतिकरायोगात् दृष्टिपक्षनिवृत्तावपि ऐक्यभ्रमव्युदासः कथमित्याशयेन पृच्छति उपासितुरिति। एतत्समाधानार्थमेव ग्राहयन्ति चेत्युक्तमित्याह अत्राहेति। शरीरात्मभावस्य दृढप्रतिपन्नत्वात् शब्दानां विशिष्टवाचित्वस्य दृढमवधृतत्वाच्च तादृशवेदनस्यैवाभ्यासः क्रियत इति कथमैक्यशंकावकाशः। न च ध्यानकाले शब्दप्रयोगोऽस्ति। अतस्तदा निष्कर्षकशब्दत्वभ्रमस्यापि नावकाशः। व्यवहारकाले प्राप्ते न नैल्यादेर्घटादिप्रकारैकस्वभावत्वानुसारी यथा नीलो घट इत्येवमेव प्रयुङ्क्ते; न तु नैल्यवान् घट इति पृथक्। तथाऽयमुपासकः अहं ब्रह्मास्मीत्येव प्रयुञ्जीत। तत्प्रयोजनञ्च जीवस्य तत्प्रकारैकस्वभावत्वाभानभ्रमव्युदासः। अव्युत्पन्नस्य संभवन् भ्रमो न वेदान्तव्युत्पत्तिनिमग्नस्य भवितुमर्हतीति सप्रयोजनमिदमनुसंधानं कथं न त्यजेत्। तेन हि सार्वकालिकं शेष्यतिशयाधानं स्वस्मिन् शेषे तस्य प्रतिष्ठितं भवतीति भावः। ननु 'आत्मेत्येवोपासीत' इति विध्यविरोधेन ब्रह्म मदन्तर्यामीत्येव स्पष्टमुपास्य-

“य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरो, यमात्मा न वेद, यस्याऽऽत्मा शरीरम्, य आत्मानमन्तरो यमयति, स त आत्माऽन्तर्याम्यमृत ” इति, तथा, (छा ६ ८ ४) सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः । ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्”, “सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जला निति” इति च—‘सर्वस्य चिदचिद्वस्तुनः तज्जत्वात् तल्लत्वात् तदनत्वात् तन्नियाम्यत्वात् तच्छरीरत्वाच्च सर्वस्याप्यात्मा । अत स ते आत्मा । अतो यथा प्रत्यगात्मनः स्वशरीरं प्रति आत्मत्वात् ‘देवोऽहम्’ मनुष्योऽहम् इत्यनुसन्धानम्—तथा प्रत्यगात्मनोऽप्यात्मत्वात्परमात्मनः तस्याप्यहमित्येवानुसन्धानं युक्तम्’ इति । एवं शास्त्रैरुपपादितं सर्वबुद्धीनां ब्रह्मैकनिष्ठत्वेन सर्वशब्दानां ब्रह्मैकनिष्ठत्वमभ्युपगच्छन्तः, “त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि भगवो देवते” इति व्यतिकरेणोक्तवन्तः । एवं च, (बृ १ ४ १०) “अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद”, (बृ १ ४ ७) “अकृत्स्नो ह्येष आत्मेत्येवोपासीत”, (बृ ६ ५ ७) “सर्वं तं परादात्, योऽन्यत्राऽऽत्मनः सर्वं वेद” इत्यात्मत्वानुसन्धाननिषेधः, (श्वे १ ६) “पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा” इति पृथक्त्वानुसन्धानविधानं चाविरुद्धम् । अहमिति स्वात्मतयाऽनुसन्धानादन्यत्वानुसन्धान-

---

साम् । किं अहं ब्रह्मास्मीत्युपासनेनेति चेत्—आत्मेति ग्राहयन्ति चेत्येतदेवोत्तरम् । तत्र आत्मेत्युपासनं कार्यमित्युक्त्वा तद्विवरणे मूले अर्थवादपुरस्सरम्, “य एवं वेद अहं ब्रह्मास्मीति, स इदं सर्वं भवति’ इति अहमित्याकारकस्यैव कण्ठोक्ते, तदुपरि, योऽन्यां देवतामुपास्ते इत्यादिना विधिवदनुसंधानं विहाय पृथगनुसंधानं न कार्यमित्युक्तत्वात् । तदिदम् एवं चेत्यादिभाष्येण दर्शयिष्यते ।

कार्यकारणभावनिबन्धनमेवैक्यमत्र श्रुतिवाक्ये विवक्षितमिति न, शरीरात्मभावनिबन्धनमत्र युक्तम्, तस्यैव कार्यकारणभावप्रयोजकत्वादिति दर्शयितुमुपात्तमत्यर्थमाह सर्वस्येति । ननु सन्मूला इत्यादिवाक्यार्थे वर्ण्यमाने मध्ये, ‘अत स ते आत्मा’ इति वाक्यमनन्वितमिति चेन्न—एतद्वाक्यार्थवर्णनपूर्वं ‘स त आत्मान्तर्यामी’ति पूर्वोपात्तान्तर्यामिब्राह्मणस्यापि समुचितं विवरणात् तथा प्रयोगात् । एवमन्तर्यामिब्राह्मण इव सन्मूला इत्यत्रापि तत् त्वमसीत्येवोपसंहारात् स त आत्मेति श्वेतकेतुं प्रति गौतमेन वक्तुं शक्यते । सर्वं खल्विदम्, एष मे आत्मेति वस्तु लाघवात् इति [illegible] नीते मति, स त आत्मेत्युक्तमायमिति च कृत्वा एवं प्रयोगः । एवमत्र साक्षाद्भाष्यकारवाक्यत्वं विहायान्योक्त्यनुवादत्वस्यैव स्वीकार्यतया तत्त्वगमात्, अनुसंधानं युक्तमिति इति वक्ष्यमाणवाक्योपरि उपपादयन्तीति शेषपूरणं कार्यम् । उपपादयन्तीत्यर्थे इति पूर्वोक्तमिममनमेवमिति तदनुपपत्तेःसंभवात् । यदि भाष्ये, अतः स त आत्मेत्यत्र किञ्चित् पाठ उपलभ्येत, तदा न कश्चित् क्लेशः । अन्योऽहमिति । स्वरूपविलक्षणोऽहमिति मत्वा य उपास्ते, न स वेदेत्यर्थः । पृथगात्मानमिति । जीवब्रह्मैक्यमहं विना शरीरात्मभावादिप्रयुक्तभेदवत्त्वेन मत्वेत्यर्थः । न च आत्मेत्यीति इतिशब्दात् आत्मत्वेनैवेत्यत्रैव इतिविधिप्रतीतिरन्तर्यामित्वमवाच्यमिति वाच्यम् । प्रमाणसहस्रसिद्धसान्तर्यामित्वस्यान्यथासिद्धेन तत्त्वावत्त्वसाधारणेन इतिशब्दे—

निषेधो रक्षितः। स्वशरीरात् स्वात्मनोऽधिकत्वानुसन्धानवत् स्वात्मनो(तो)ऽपि परमात्मनोऽधिकत्वानुसन्धानात् पृथक्त्वानुसन्धानविधानं च रक्षितम्। अधिकस्य ब्रह्मणः प्रत्यगात्मन आत्मत्वात् तस्य च ब्रह्मशरीरत्वात् निषेधवाक्ये, "अकृत्स्नो ह्येषः" इत्युक्तम्। अत उपासितुरात्मत्वेन ब्रह्म उपास्यमिति स्थितम् ॥ ३ ॥ इति आत्मत्वोपासनाधिकरणम् ॥ २ ॥

१२६. प्रतीकाधिकरणम् ॥ ४-१-३ ॥

न प्रतीके न हि सः ४ । १ । ४ ॥

(छा. ३-१८-१) 'मनो ब्रह्मेत्युपासीत", (छा. ७-१-५) "स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते" इत्यादिप्रतीकोपासनेष्वप्यात्मत्वानुसन्धानं कार्यम्, उत नेति चिन्तायाम्, "मनो ब्रह्मेत्युपासीत" इति ब्रह्मोपासनत्वसाम्याद्ब्रह्मणश्चोपासितुरात्मत्वादात्मेत्येवोपासीतेत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते—न प्रतीके—इति। प्रतीके नाऽऽत्मत्वानुसन्धानं कार्यम्। न हि सः—न ह्युपासितुरात्मा प्रतीकः। प्रतीकोपासनेषु प्रतीक एवोपास्यः ; न ब्रह्म। ब्रह्म तु तत्र दृष्टिविशेषणमात्रम्। प्रतीकोपासनं हि नाम अब्रह्मणि ब्रह्मदृष्ट्याऽनुसंधानम् ;

नापकापायोगात्। आत्मानमुपासीतेत्युक्तौ आत्मत्वमुपास्याकार इति न निश्चीयेतेति तस्योपास्याकारत्वस्थापनार्थमेव इतिशब्दप्रयोग.। अन्यथा कल्पिताकारोपासने परविद्यात्वायोगाच्च। अतः अहमित्युल्लेखावश्यम्भावायैव आत्मेतीत्युक्तमिति सूत्राशयः। ह्येष इति। एषः एकैकोपासक. ; पृथक्पृथगुपासकः।

अत्र—अहमित्युल्लेखे आत्मेत्येव गृह्णन्ति, अन्तर्यामित्वेनैवोपासते, न तु कदाऽप्यैक्यभ्रमं कुर्वन्ते इत्यपि सूत्रेण ज्ञाप्यते। इदम् अहंब्रह्मास्मीत्यनुसन्धानं पञ्चाग्निविद्यायां न भवति तत्र, तद्य इत्थं विदुः, ये चेमे इति पृथङ्निर्देशस्वारस्यरक्षणाय जीवात्मविशेष्यकोपासनस्यैव विवक्षितत्वात्। ब्रह्मप्राप्तिरूपफलानुसारेण ब्रह्मणोऽपि विषयत्वाङ्गीकारेऽपि तस्य ब्रह्मशरीरभूतोऽहमित्युल्लेख्यविशेषणत्वमेवेष्टम्। न च ब्रह्मशब्दः मुख्यवृत्त्या ब्रह्मप्रकारजीववाची भवितुमर्हति। धर्मवाचिनां धर्मिपर्यन्तशक्तत्ववत् धर्मिवाचिनामपि धर्मपर्यन्तशक्ततायां युक्तिप्रमाणयोरभावात्। तदेतत् अस्मदीये ईशोपनिदाचार्यभाष्यतात्पर्ये विशदं द्रष्टव्यम्। शेषमप्रतीकालम्बनसूत्रे। अतोऽहं ब्रह्मास्मीत्यनुसंधानं तदन्यविद्यास्वेव ॥३॥

तर्हि प्रतीकोपासनेष्वपि ब्रह्मणि अहमित्यनुसंधानं स्यादित्यत्र तन्निरासार्थमुपरितनाधिकरणम्। प्रतीकः शरीरम्। ब्रह्मशरीरस्य ब्रह्मणश्चाभेदारोप इह प्रतीकोपासनम्। ब्रह्माविषयकप्रतीकमात्रविषयकोपासनरूपं [illegible] प्रतीकोपासन नात्र ग्राह्यम्, ब्रह्माविषयके आत्मत्वोपासनशङ्कानवकाशात्। उद्गीथादौ आदित्यादिदृष्टिविधिस्तु न प्रतीकोपासनम्, तस्य तत्प्रतीकत्वाभावात्। आरोपाधिष्ठानं सर्वं प्रतीक इति परे। अङ्गं प्रतीकोऽवयवः इति कोशः। विशिष्टवस्त्वेकदेशरूपावयवः प्रतीक इत्यपि स्यात्। पूर्वपक्षस्तु परविद्यावत् प्रतीकोपासनमपि ब्रह्मविशेष्यकम् ; तस्यैव प्राधान्यात् मनसोऽचेतनत्वाच्च। तत्र मनोदृष्टिः। एवञ्च मनस्त्वेनोपास्यं ब्रह्मेति तत् अहंत्वेनाप्युपासितुमर्हमिति। राद्धान्तस्तु—मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादौ मन इति द्वितीयान्तम् ; वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते इत्यादिवाक्यानुरोधात्। इतिशब्दयोगात् ब्रह्मेति प्रथमान्तम्। एवञ्च

तत्रोपास्यस्य प्रतीकस्योपासितुरात्मत्वाभावाच्च तथाऽनुसन्धेयम् ॥ ४ ॥

नन्वत्रापि ब्रह्मैवोपास्यम्; ब्रह्मण उपास्यत्वसंभवे मनआदीनामचेतनानामल्पशक्तीनां चोपास्यत्वाश्रयणस्यान्याय्यत्वात्। अतो मनआदिदृष्ट्या ब्रह्मैवोपास्यमिति, अत आह—

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् । ४ । १ । ५ ॥

मनआदिषु ब्रह्मदृष्टिरेव युक्ता। न ब्रह्मणि मनआदिदृष्टिः, ब्रह्मणो मनआदिभ्य उत्कर्षात्, तेषां च विपर्ययात्। उत्कृष्टे हि राजनि भृत्यदृष्टिः प्रत्यवायकरी, भृत्ये तु राजदृष्टिरभ्युदयाय ॥ ५ ॥ इति प्रतीकाधिकरणम् ॥ ३ ॥

१२७ आदित्यादिमत्यधिकरणम् ४ १ ६ ॥

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः । ४ । १ । ६ ।

(छा १ ३ १) "य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीत" इत्यादिषु कर्माङ्गाश्रयेषु उपासनेषु संशयः—किमुद्गीथादौ कर्माङ्गे आदित्यादिदृष्टिः कर्तव्या, उतादित्यादिषूद्गीथादिदृष्टिः—इति। उत्कृष्टदृष्टिर्निकृष्टे कर्तव्येति न्यायात्, उद्गीथादीनां च फलसाधनभूतकर्माङ्गत्वेनाफलेभ्य आदित्यादिभ्यः उत्कृष्टत्वादादित्यादिषूद्गीथादिदृष्टिः इति प्राप्तेऽभिधीयते—आदित्यादिमतयश्चाङ्गे इति। चशब्दोऽवधारणे। कर्माङ्गे उद्गीथादावादित्यादिदृष्टय एव कार्याः।

मनस एव विशेष्यत्वम्। न च मन पदं मनोऽन्तर्यामिपरम्, तथा सति प्रतीकोपासनत्वभङ्गात्, अन्तर्यामिण एव पूर्वमगृहीतत्वोद्देश्यत्वायोगात्, अन्तर्यामिणि ब्रह्मणेत्यस्य साक्षादेव शब्देन प्रमेयारोपाविलक्षणे इतिशब्दवैयर्थ्याच्च। अतो मनोविशेष्यकब्रह्मत्वारोपात्मकमुपासनमिति तत्र विशेष्ये मनसि अहमिति प्रतीतिर्न घटत इति ॥ ४ ॥

या ब्रह्मण प्राधान्यकथा युक्तिः, सा वचनविरोधे न प्रभवति। प्रत्युत सतर्कोपबृंहितत्वात् वचनं प्रबलतरमित्युच्यतेऽनन्तरसूत्रेण ॥ ५ ॥

यदि निकृष्टे उत्कृष्टदृष्टिः, तर्हि कर्माङ्गदृष्टिरेवाऽऽदित्यादिषु कार्या, कर्माङ्गानामेवोत्कृष्टत्वादिति शङ्कया संगतिः। य एवासौ तपति तमित्यत्र यच्छब्दयोगात्, उद्देश्यवचनं पूर्वं विधेयस्य तत परमिति न्यायाच्च, तमित्यस्य द्वितीयान्तत्वाच्च तमित्युक्ते आदित्ये उद्गीथदृष्टिरिति पूर्वपक्षः। कथं देवताया निकर्ष इत्यत आह उद्गीथादीनाञ्चेति। अफलेभ्य इति। देवतानां स्वयं फलरूपत्वे फलसाधनकर्मापेक्षयोत्कर्षः स्यात्, तत्तु न। नापि फलसाधनत्वम्, यदेव विद्ययेति वचनात् आदित्याद्युपासनस्यैव फलसाधनत्वात्। यत्कर्माङ्गाश्रितमिदमुपासनम्, तत्कर्माङ्गत्वमप्युद्गीथस्येव प्रकृतस्यादित्यस्य नास्ति। अत प्रधानफलसाधनकर्माङ्गोद्गीथापेक्षया, अप्रधानफलसाधनोपासनालम्बनस्याऽऽदित्यस्य निकर्ष एवेति भावः। आदित्यादिदृष्टय एव कर्माङ्गे उद्गीथादौ कार्याः, न तु विपरीतम्। आदित्यादीनामुत्कर्षोपपत्तेरिति सूत्रार्थः। आराधकस्याराध्यापेक्षयोपत्वं प्रसिद्धम्। फले प्रति अन्तरङ्गसाधनत्वाच्च साध्योपायात् सिद्धोपायः प्रधानम्। आदित्यादेस्तत्र तत्रोपास्यस्य तत्तत्कर्माराध्यत्वेऽपि राजान्यपुरुषस्य किञ्चिद्राजापेक्षयाऽपि

कुतः ; उपपत्तेः आदित्यादीनामेवोत्कृष्टत्वोपपत्तेः ; आदित्यादिदेवताराधनद्वारेण हि कर्मणामपि फलसाधनत्वम् । अतस्तद्दृष्टिरुद्गीथाद्यङ्गे ॥ ६ ॥ इति आदित्यादिमत्यधिकरणम् ॥४॥

१२८. आसीनाधिकरणम् ॥ ४-१-५ ॥

आसीनः संभवात् । ४ । १ । ७ ।

मोक्षसाधनतया वेदान्तशास्त्रैर्विहितं ज्ञानं ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यमसकृदावृत्तं सन्ततस्मृतिरूपमित्युक्तम् । तदनुतिष्ठन् आसीनः शयानः तिष्ठन् गच्छंश्च विशेषाभावाद्-नियमेनानुतिष्ठेत् — इति प्राप्ते उच्यते—आसीन इति । आसीन उपासनमनुतिष्ठेत् । कुतः ? संभवात्—आसीनस्यैव ह्येकाग्रचित्ततासंभवः ; स्थितिगत्योः प्रयत्नसापेक्षत्वात्, शयने च निद्रासंभवात् । पक्षार्थधारणप्रयत्ननिवृत्तये साधाश्रये आसीनः कुर्यात् ॥ ७ ॥

ध्यानाच्च । ४ । १ । ८ ॥

(बृ. ६-५-६) "निदिध्यासितव्यः" इति ध्यानरूपत्वादुपासनस्य, एकाग्रचित्तताऽवश्यंभाविनी । ध्यानं हि विजातीयप्रत्ययान्तराव्यवहितमेकचिन्तनमित्युक्तम् ॥ ८ ॥

निकर्षयत् कर्मणा देवतापेक्षया सर्वथा निकर्ष एवेति भावः । एवञ्च य एवासौ इति यच्छब्दनिर्देशः भाष्यमित्यादिकमनियतत्वादुद्देश्यत्वासाधकम् । उद्गीथं तमुपासीतेत्यन्वयः । तत्र तच्छब्दविवरणार्थं यच्छब्दघटितवाक्यं तस्यापि पूर्वज्ञातत्वादुपपन्नम् । द्वितीयाविभक्तिश्चोभयत्रैवास्तीति न विशेष इति ॥६॥

उद्गीथाद्युपासनानामुपासनशब्दवाच्यत्वेऽपि किञ्चित्कर्मप्रयोगान्तर्गततया दर्शनसमानाकारतापादकसंततस्मृतिरूपत्वायोगात् संध्योपासनादिवत् यथाप्रमाणं तिष्ठताऽपि कार्यत्वसंभवात् तद्व्यावृत्तये मोक्षेत्यादि । फलान्तरार्थानामहरहरनुवर्तनीयानामुपासनान्तराणामप्युपलक्षणमेतत् । उपासनान्तरङ्गसाधनविशेषविचार इह । यमनियमासनादिषु योगाङ्गेषु यमनियमाः कर्मशमादिरूपाः तृतीयचतुर्थ एवोक्ताः । प्राणायामप्रत्याहारादिश्चाप्रतिक्षेप्यः । यत् पुनरासनरूपाङ्गवचनम्—तत् देहारोग्यसंपत्त्यर्थनानाविधासनशिक्षणमात्रम्, न पुनः आसीनेनैव कार्यमित्येतदर्थमिति आसनप्रभेददर्शनादेव ज्ञायते । विद्विषामपि कंसादीनां गमनभोजनादिव्यापृतानामपि भगवद्दर्शनसंपत्तिः स्मर्यते । श्वेताश्वतरोपनिषदादौ आसीनत्वं न स्पष्टमुपदिष्टम् । अतो ध्याने देशकालाद्यनियमवत् मानसव्यापारसाध्ये कायपरिस्थितिविशेषनिर्बन्धो निर्निबन्धन इति पूर्वपक्षः । एकाग्रचित्ततेति । सा हि बाह्यव्यापारतदौपयिकमानसवृत्तिराहित्यविशिष्टमानसवृत्तिरूपा । तत्र गमनादिकाले विशेषणांशस्य, शयने विशेष्यांशस्य चासिद्धिरिति ॥

उपासक आसीनः स्यात् एकाग्रतापेक्षत्वादित्युक्तम् । अथ स आसीन [illegible] ; ध्यानवत्त्वाच्चेत्युच्यते । न हि मोक्षार्थोपासनमुद्गीथादिदृष्टिवत् सामान्यज्ञानरूपम्, किं तु, 'ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः' इत्येवमुक्तध्यानरूपम् । इदञ्चाविच्छिन्नानन्यगोचरस्मृतिसंतानरूपमनासीनस्य न निष्पद्यत इति ॥ ८ ॥

न केवलमान्तरतद्विषयव्यापारसत्त्वमात्रेण ध्यानशब्दप्रयोगः ; अपितु व्यापारान्तरराहित्य एव स मुख्यः । अतो ध्यायतिप्रयोगः आन्तरव्यापारम्, अचलत्वरूपंबाह्यव्यापाराभावञ्चापेक्षते । प्रत्युत बाह्यव्या-

अचलत्वं चापेक्ष्य । ४ । १ । ९ ॥

निश्चलत्वं चा(द्य)पेक्ष्य पृथिव्यन्तरिक्षादिषु ध्यानवाचोयुक्तिर्दृश्यते, (छा ७ ६ १) "ध्यायतीव पृथिवी, ध्यायतीवान्तरिक्षम्, ध्यायतीव द्यौः, ध्यायन्तीवापः, ध्यायन्तीव पर्वताः" इति। अतः पृथिवीपर्वतादिवत् एकाग्रचित्ततया निश्चलत्वमुपासकस्यासीनस्यैव संभवेत् ॥९॥

स्मरन्ति च । ४ । १ । १० ॥

स्मरन्ति चासीनस्यैव ध्यानम्, (गी ६ ११ १२) "शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः । नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् । तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः । उपविश्याऽऽसने युञ्ज्यात् योगमात्मविशुद्धये" इति ॥ १० ॥

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् । ४ । १ । ११ ॥

एकाग्रतातिरिक्तदेशकालविशेषाश्रवणात् एकाग्रतानुकूलो यो देशः कालश्च, स एवोपासनस्य देशः कालश्च । (श्वे २ १०) "समे शुचौ शर्कराववह्निवालुकाविवर्जिते" इति वचनमप्येकाग्रतैकान्तदेशमाह, न तु देशं नियच्छति, "मनोऽनुकूले" इति वाक्यशेषात् ॥११॥

इति आसीनाधिकरणम् ॥ ५ ॥

१२९ आप्रयाणाधिकरणम् ॥ ४ १ ६ ॥

आप्रयाणात् तत्रापि हि दृष्टम् । ४ । १ । १२ ॥

तदिदमपवर्गसाधनमुक्तलक्षणमुपासनमेकाह एव संपाद्यम्, उत आप्रयाणात् प्रत्यहमनुवर्तनीयमिति विशये—एकस्मिन्नेवाहनि शास्त्रार्थस्य कृतत्वात् तावतैव परिसमापनीयमिति

पारामावमात्रेऽपि तदुपचरणात् तस्य मायान्तमवगम्यत इत्याह अचलत्वश्चेति । च आन्तरव्यापारस्य निर्विवादस्य समुच्चायकः । वाचोयुक्तिः किञ्चिदुपचरितः प्रयोगः । आप इति । अपां निर्व्यापारस्य पवनाद्यभावे तटाकादौ, प्रत्यक्षमानात् ॥ ९ ॥

यदि शुचौ देशे इत्यसुक्तस्य नियमेनापेक्षा, तर्हि, "समे शुचौ शर्करावह्निवालुकाविवर्जिते शब्दजलाशयादिभिः । मनोनुकूले न तु चक्षुःपीडने गुहानिवाताश्रयणेन योजयेत्" इत्युक्तगुहादिनियमोऽपि स्यादिति पूर्वपक्षिशङ्कायामाह । यत्रैकाग्रतेति । मनोनुकूले इति विशेषनिर्देशात् प्रायस्तदानुकूल्यं देशगतसमत्वशुचित्वादौ भवितुमर्हतीति विशेषोक्तिः, न तु नियमार्थम् । गमनशयनादिकं तु ध्यातृपुरुषगतव्यापारत्वात् ऐकाग्र्यविरोधीति । एवमस्य सूत्रस्यास्यैव संगतत्वात् न पृथगधिकरणत्वम् ॥ ११ ॥

व्यतिकरेण निर्देशात् सामान्यविशेषभावाच्च वेदनं दर्शनसमानाकारध्यानरूपमिति सिद्धं प्रथमाधिकरणे । तत्साधनमासनञ्च पूर्वाधिकरणे उक्तम् । यथाऽऽसननियमवत् आप्रायण ध्यानानुवर्तननियमो वा, उत भजनसुखलिप्सया तत्र प्राय प्रवृत्तिसंभवात् तदनुवादमात्रमिति देशकालानियमवत् तदनियमो वेति विचारे देशकालानियमवदनियम इति पूर्वाधिकरणान्तिमसङ्गावलम्बनेन पूर्वपक्षः । एकस्मिन्नेवेति । यद्दिने दर्शनसमानाकारं निष्पन्नम्, तत पश्चात् न कार्यम् । न च 'यं यं वाऽपि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते

प्राप्ते उच्यते—आप्रयाणात्—इति। आमरणादनुवर्तनीयम्; कुतः? तत्रापि हि दृष्टम्—उपासनोद्योगप्रभृति आप्रयाणान्मध्ये यः कालः, तत्र सर्वत्रापि दृष्टमुपासनम् (छा. ८-१५-१) "स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते" इति ॥ १२ ॥

इति आप्रयाणाधिकरणम् ॥ ६ ॥

१३०. तदधिगमाधिकरणम् ॥ ४-१-७ ॥

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् । ४ । १ । १३ ॥

एवं विद्यास्वरूपं विशोध्य विद्याफलं चिन्तयितुमारभते; ब्रह्मविद्याप्राप्तौ पुरुषस्योत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ श्रूयेते, (छा. ४-१४-३) "तद् यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्ते, एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते", (बृ. ६-४-२३), "तस्यैवाऽऽत्मा (व स्यात्) पदवित् तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेन" इत्युत्तराघाश्लेषः, (छा. ५-२४-३) "तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेत, एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते", (मु. २-२-८) "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" इति पूर्वाघविनाशः। एतावश्लेषविनाशौ विद्याफलभूतावुपपद्येते, नेति संशयः।

किं युक्तम्? नोपपद्येते इति। कुतः? (ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे. २६-अ. ७० श्लो) "नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि" इत्यादिशास्त्रविरोधात्। अश्लेषविनाशव्यपदेशस्तु मोक्षसाधनभूतविद्याविधायिवाक्यशेषगतः कथञ्चिद्विद्यास्तुतिप्रतिपादनेनाप्युपपद्यते।

कलेबरम्' इति भाविप्राप्त्यनुरूपान्तिमप्रत्ययस्यावश्यकत्वादाप्रयाणमावर्तनीयमिति शंक्यस—तत्प्रकारस्य कर्मिविषयेऽपि तुल्यत्वेन तेषामिव प्रतिदिनध्यानाभावेऽपि तदनुचिन्तनात् देवानुग्रहप्रकादन्तिमप्रत्ययसंभवात्, अन्तकाले यत्नेन चित्ते विनिवेशनस्याऽऽवश्यकस्यैव पर्याप्तत्वाच्चेति। प्रतिदिनं सकृदेव योगमुपविश्यानुतिष्ठेदित्यभिप्रायेण दिनघटनेन विचारः। तत्रापि प्रयाणपर्यन्तकालेऽपि। दृष्टं शास्त्रोक्तम्। आसीनत्वनियमविशिष्टमिवैतत्क्रियमविशिष्टमपि दृष्टमुपासनमित्यर्थः॥ यावदायुषमिति। न हि यावद्दर्शनमित्युक्तमिति भावः॥ १२॥

चतुर्थाध्याये फलसाधनशोधनपेटिका वृत्ता, अथ फलपेटिकेत्याह एवमिति। अश्लेषविनाशरूपं फलं न केवलवेदनादिति वेदनस्यावृत्त्यादि वर्णितम्। तत्र पूर्वाधिकरणे मुक्त्यर्थं प्रयाणपर्यन्तावृत्त्यावश्यकताबोधनात् तावदावृत्तिविशिष्टमुपासनमेवोपाय इति गम्यते। युक्तञ्चैतत्, सांपरायाधिकरणे देहवियोगकाल एव सुकृतदुष्कृतधूननस्योक्तत्वात्। एवञ्च सति विद्याफलमुत्तराघाश्लेष इति कथम्, तदुपायनिष्पत्त्युत्तरं देहस्यैवाभावादिति शङ्कायां आशायाम्-अन्यः प्रत्यवतिष्ठते-उत्तरपूर्वाघाश्लेषवचनमर्थवादः; कर्मफलस्यावश्यभोक्तव्यत्वादिति। अत एतत्फलसदसद्भावविचारः क्रियत इति संगतिः। अत्र सिद्धान्तिनिष्कर्षस्तावत्—'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे' इति दर्शनानन्तरमेव कर्मक्षयवचनात् अनावृत्तं वेदनमपर्याप्तमिति आवृत्तिनिरूपणं कृतम्। अत एव वचनात् उत्तराघाश्लेषवाक्याच्च

न च विद्या पूर्वोत्तराघयोः प्रायश्चित्ततया विधीयते, येन प्रायश्चित्तेनाघविनाश उच्यते। विद्या हि, (तै. आन. १) "ब्रह्मविदाप्नोति परम्", (मु. ३. २. ९) "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इति ब्रह्मप्राप्त्युपायतया विधीयते। अतो विद्यार्थवादोऽयमघविनाशश्लेषव्यपदेश इति।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—तदधिगमे—इति। विद्याप्राप्तौ पुरुषस्य विद्यामाहात्म्यादुत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशावुपपद्येते। कुतः? एवंविधं हि विद्यामाहात्म्यमवगम्यते, "एवंविदि

दर्शनसमानाकारध्याननिष्पत्त्यनन्तरक्षण एवाश्लेषादिकमिति। अश्लेषादिवचनमर्थवाद इति वदतः पूर्वपक्षिणः अयमाशयः—स्वर्गपापक्षयादिरूपेषु फलेषु एकोद्देशेनैव कर्मानुष्ठानवत् विद्यानुष्ठानमपि पापक्षयोद्देशेन वा ब्रह्मप्राप्त्युद्देशेन वा स्यात्। तत्रावश्यापेक्षिते ब्रह्मविदाप्नोति परमिति विधिवाक्यार्थे सति ब्रह्मप्राप्तिरूपमिष्टमसेवोद्देश्यं भवतीति नाघस्य फलत्वप्रसक्तिः। अतोऽयमपि पापक्लेपादेः फलत्वम्, भोगैकनाश्यत्वे कर्मणां शास्त्रावगते, विनाशस्याफलत्वकल्पनायोगात्। न च विद्या प्रायश्चित्तरूपा, फलान्तरोद्देशेन विधानस्य दर्शितत्वात्। अश्लेषकरत्वं तु सुतरां न भवति, निमित्ते सति नैमित्तिकमुदेतीति न्यायात् करिष्यमाणोत्तराघाश्लेषार्थं प्रायश्चित्ततया पूर्वं विद्यानुष्ठानमित्यस्य दुर्वचत्वात्। तथा सति, 'नाविरतो' दुश्चरितात् इति वाक्यविरोधश्च। एवमुत्तराघाश्लेषवचनमर्थवाद एवेति पूर्वाघविनाशवचनमपि तुल्ययोगक्षेमम्। तर्हि, अश्व इव रोमाणि विधूय पापमित्यादेर्थः क इति चेत्—विद्यानिष्ठो देहवियोगात् प्राक् विद्याबलात् समस्तपुण्यपापराशिं भस्मीकृत्य तदनुभावमहिम्ना युगपदेव तदर्हाणि सुरनरखरकीटपटीरादीनि परस्सहस्राणि शरीराणि परिगृह्य अनुभवसुखेन सर्वं विधूय ब्रह्मलोकमभिसम्भवतीत्येवेति। अत्रोच्यते—तदधिगम इति।

अत्र ब्रह्माधिगमे इत्यर्थं 'यदा तदक्षरमधिगम्यते' इत्येतदनुगुण इति न मन्तव्यम्—अभ्यसितस्वसमस्त्युपस्थितविद्याग्रहणेन तदधिगमे दर्शनसमानाकारध्यानमात्राविवक्षायैवोचितत्वात्। अधिगम इत्यनेन आरम्भवचनात् आगम्यामानुत्तराश्लेषविनाशहेतुत्वमिति नेष्यत इति ज्ञापितम्। अत एवाधिगमपदसार्थक्यम्। उत्तराघस्याश्लेषः पूर्वाघस्य विनाश इति यथासंख्यमन्वयः। ननु अघपाठक्रमानुरोधेन पूर्वोत्तरेति वक्तव्ये उत्तरपूर्वेति कुत। न श्लेषवचनं छान्दोग्ये चतुर्थाध्याये, विनाशवचनं पञ्चमे इति क्रमानुसारादिति वाच्यम्—प्रथमाध्याय एव, 'उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः' इति वचनात्। ईशोपनिषदि प्रथमे 'न कर्म लिप्यते नरे' इतिवत् बृहदारण्यके, सर्वान् पाप्मन औषत्' इति प्रथमपाप्मदाहस्योक्तेः। प्रश्ने च, 'स पाप्मना विनिर्मुक्तः' इति। तद्वचनस्य पूर्वत्वेऽपि पूर्वोत्तरेति पाठेऽपि, दर्शपूर्णमासशब्द इव, उत्तरं च पूर्वं च पूर्वोत्तरे इति विग्रहसम्भवात् तथाप्रयोगत्यागे कारणं नोक्तं भवतीति चेत्—सत्यम्, तथा प्रयोगेऽपि, अश्लेषविनाशावित्युपरितनप्रयोगानुगुण्याय च दर्शितो विग्रह सुज्ञान एव—अत्रापि अवतरणे पूर्वपक्षे चोक्तरीत्या पूर्वमुत्तराघाश्लेषाक्षेपमेव कृत्वाऽधिकरणप्रवृत्तिरिति, तथा सिद्धान्ते उत्तराघाश्लेषस्य विद्याफलत्वमवश्यं स्वीकर्तव्यमिति तद्वत् विनाशस्यापि फलत्वमित्येव सुवचमिति च विस्पष्टज्ञापनार्थमेवं प्रयोग इति भाव्यम्। तदयमत्र—अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव [illegible] ज्ञापयितुम्, स एव च वचनार्थ इति—तर्हि कस्यचिदश्लेषकथनं कथम्। बाधितमर्थमादाय हि स्तुतिरपि न घटते। न च शास्त्रप्रति-

पापं कर्म न श्लिष्यते", "एवं ह्यस्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते" इत्यादिव्यपदेशात्। न च, "नाभुक्तं क्षीयते कर्म" इत्यनेन शास्त्रेणास्य विरोधः; भिन्नविषयत्वात्। तद्धि कर्मणां फलजननसामर्थ्यद्रढिमविषयम्; एतत्तु उत्पन्नाया विद्यायाःप्राकृतानां पाप्मनां फलजनन-

---

पक्षेऽर्थे विमतेरवसरः। अतो विद्या उत्तराघाश्लेषकरीत्येव स्वीकर्तव्यम्। तत्र नाविरतो दुश्चरितात् इत्याद्यविरोधाय प्रामादिकाश्लेषे पर्यवसानमस्तु। एवमेकस्य फलत्वे सति पूर्वाघविनाशस्यापि तत्त्वं संभवन्नोपेक्ष्यम्। अपेक्षितश्च तत्। अन्यथा अनादिसंचितसर्वपापराशेरनन्तेनापि कालेनानन्तदेह-परिग्रहेणापि क्षपणासंभवात्। परिगृहीतमनुष्यादिशरीराणामपि प्रतिक्षणबुद्धिपूर्वकबहुनर्थापादकतया पाप-सञ्चयातिशयस्यैव प्रसक्तेः। न चानेकफलोद्देशकल्पनमयुक्तमित्युक्तमिति वाच्यम्——प्रामादिकोत्तराघाश्लेष-स्येवास्यापि अनुद्देशेऽपि सत एव संभवात्। ब्रह्मानुभवविशेषस्योद्दिष्टत्वे तस्य पापक्षयमन्तराऽनुदयेना-स्यानुषङ्गसिद्धत्वाच्च। अथवा कर्मक्षय एवोद्देश्यः; प्रतिबन्धकविरहेऽनुद्दिष्टस्यापि स्वभावाविर्भावस्य सत एव संभवात्। एवं स्वस्यानुभवस्योत्तराघाश्लेषस्य चानुद्देशेऽपि भावात् पूर्वकर्मक्षयस्यैवोद्दिष्टत्वादेव विद्यायाः प्रायश्चित्तत्वोक्तिः। अश्लेषांशे प्रायश्चित्तरूपत्वास्वीकारात्, निमित्तात् पूर्वं कथं नैमित्तिक-मिति शङ्काया नावकाशः। विद्यारूपप्रतिबन्धकसद्भावात् प्रामादिकं कर्म अनुत्पन्नशक्तिकम् अतएवापाप भवतीति अश्लेषवाक्यतात्पर्यमिति।

भिन्नविषयत्वादिति। एकं कर्मतद्गतशक्तिविषयकम्, अन्यत् विद्यातद्गतशक्तिविषयकम्। एवमेकं कर्मशक्तिर्भोगं विना न नश्यतीति सामान्यविषयकम्; अन्यत् विद्यानुष्ठातृपुरुषगतकर्मसंबन्धिशक्ति-र्भोगं विना नश्यतीति विशेषविषयम्। एवञ्च सामान्यवचनस्य प्रायश्चित्तविधायकवाक्यान्तरानुरोधेनैव प्रकारान्तरानाश्यकर्मशक्तिरूपविशेषे भोगैकनाश्यत्वप्रतिपादनपर्यवसानात् भिन्नविषयकत्वमिति। नाभुक्त-मिति वचनप्रवृत्तिरपि, 'कर्म वा न कार्यम्; कृतं वा प्रायश्चित्तेनापनोद्यम्; अन्यथाऽनर्थः' इति ज्ञापनार्थ-मेव। लोके ज्ञानेच्छाप्रयत्नादीनां क्षणिकतया स्वयं नाशदर्शनात् तद्वदेव कर्मणां त्रिचतुरक्षणस्थायित्वात् तज्ज-न्या शक्तिः परं कियन्तं कालं स्थास्यतीति निर्भयो मा भूः; तस्याः भगवत्प्रीतिकोपरूपत्वेऽपि स्वयं विनाशो न भवतीति तद्वचनतात्पर्यमिति। सामर्थ्यद्रढिमविषयमिति। द्रढिमपदेन उक्तरीत्या ज्ञानादिक्षणिकगुणकर्मतौल्याभाव एव विवक्षितः। यद्यपि कर्मणां विदुषि फलाजनकत्वेऽपि त्वमायणानन्तरं तत्सुहृद्द्विषतोः स्वफलजनकत्वात् सामर्थ्यस्यानुभवोत्पादनं विना न भङ्ग इतीदृशं सामर्थ्यस्य दार्ढ्यं शक्यशंकम्——तथापि अविद्वद्विषयेऽपि कृतप्रायश्चित्तानां कर्मणां फलजननसामर्थ्य-स्याभावात्, विद्याया अपि प्रायश्चित्तरूपतया उक्तत्वेन सामर्थ्यनाशस्यावश्यकत्वात्, 'धर्मः क्षरति कीर्तनात्' इति स्वकृतधर्मस्य स्वयं कीर्तने कर्मशक्तिनाशस्योक्तत्वाच्च नानुभवोत्पादननिर्बन्धः सुकरः। तर्हि सुहृद्द्विपक्षयोरेतत्कर्मफलानुभवश्रवणनिर्वाहः कथमिति चेत्——कथमेककृतकर्मफलानुभवोऽन्येन क्रियेतेत्यपि विचार्यम्। कर्मणो वा तच्छक्तेर्वा मूर्तत्वाभवात् कथं धूननं वा स्थलान्तरोपायनं वा स्यादि-त्यपि चिन्त्यम्। सर्वनिर्वाहप्रकारश्च कृत एव टीकासारावल्यादिषु——'विद्वत्कर्मणा नाश एव। तत्सुहृद्द्वि-

शक्तिविनाशसामर्थ्यम्, उत्पत्स्यमानानां च फलजननशक्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धकरणसामर्थ्यञ्च प्रतिपादयतीति द्वयोर्विषयो भिद्यते। यथा अग्निजलयोरौष्ण्यतन्निवारणसामर्थ्यविषययोर्द्वयोः प्रमाणयोरपि विषयभेदात् प्रामाण्यम्, एवमत्रापीति न कश्चिद्विरोधः। अघस्याश्लेषकरणं— वैदिककर्मायोग्यता वासना प्रत्यवायहेतुशक्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धकरणम्। अघानि हि कृतानि पुरुषस्य वैदिककर्मायोग्यताम्, सजातीयकर्मान्तरारम्भरुचिम्, प्रत्यवायं च कुर्वन्ति। अघस्य विनाशकरणम्—उत्पन्नायास्तच्छक्तेर्विनाशकरणम्। शक्तिरपि परमपुरुषाप्रीतिरेव। तदेव विद्या वेदितुर्वेद्यात्यर्थप्रियत्वेन स्वयमपि निरतिशयप्रिया सती वेद्यभूतपरमपुरुषाराधनस्वरूपा पूर्वकृतापसञ्चयजनितपरमपुरुषाप्रीतिं विनाशयति; सैव विद्या स्वोत्पत्त्युत्तरकालभाव्यघनिमित्तपरमपुरुषाप्रीत्युत्पत्तिं च प्रतिबध्नाति॥ तदिदमश्लेषवचनं प्रामादिकविषयं मन्तव्यम्;

पक्षो न विद्वत्कर्मणः फलमनुभवतः। किंतु परमात्मा विद्वत्सुहृदि तत्कृतसौहार्दस्य फलं कल्पयति, तद्विपक्षे च तत्कृतद्वेषस्य। तत् फलञ्च विद्वत्कृतत्वात्तत्कर्मफलसमानं तत्स्नेहस्य, तदीयदुष्कर्मव्यूहफलसमानं द्वेषस्येति गमयितुमेव एतदीयकर्मणा तत्र तत्र गत्युक्तिरिति। अत्र कर्मसामर्थ्यस्य नाशोऽनुभवं विनाऽपि भवतीति नान्याश्रयस्य वार्यस्य प्रसक्तिरिति। विद्याया इत्यस्य सामर्थ्यमिति पदद्वयेऽन्वयः। पाप्मनामित्यस्य शक्तिपदद्वयेऽन्वयः। फलस्युत्पत्तिप्रतिबन्धकरणसामर्थ्यं नाम शक्त्यनुत्पत्तिप्रयोजकत्वमेव। नन्वघस्य कर्मरूपस्य विदुषा क्रियमाणस्य तत्क्षणध्वंसात् तद्विषये कथम्, एवं कृतस्याघस्य कर्मणोऽचिरस्थायितया प्रागेव नष्टत्वात् विनाशो नाम इति च कथमिति तदाशङ्कां परिहरति अघस्येत्यादिना। शक्तिर्नाम भूतनिष्ठोऽतिशयविशेषः, आत्मनिष्ठमपूर्वं वेति मतं व्युदसितुमाह शक्तिरपीति। अप्रीतिः निग्रहसंकल्पः। नन्वर्थवादत्वमस्वीकृत्य अश्लेषवचनस्य यथार्थत्वस्वीकारे, 'नाविरतो दुश्चरितात्' इति श्रुतिविरोधः। तथा पूर्वं ब्रह्मविदपचारादौ सति मुक्तिफलोपासनविलम्बोक्तिविरोधश्च। न हि भाविफलदर्शनसमानाकारविद्योत्पत्तिमात्रमतिप्रबलमेव दुश्चरितस्य, पश्चात्तु तत्सत्वेऽपि न दोष इति युक्तम्; 'अहिंसन् सर्वा भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषम्' इत्येवं यावदायुषं शमदमाद्यनुवृत्तेरेव शास्त्रीयत्वात्, ब्रह्मविद्यादिभिर्दुष्कर्मफलानुभवाच्चेत्यत्राह तदिदमिति। बुद्धिपूर्वमुत्तराघं तु प्रायश्चित्ताकरणे भोगेनैव नाश्यम्। एतद्विषयमपि भवति, नाभुक्तमिति वाक्यम्।

यद्येवं दर्शनसमानाकारज्ञानमयलब्धशक्त्युत्पत्तिसमय एव पूर्वोत्तराघाश्लेषविनाशौ भवतः, तर्हि देहवियोगकाले धूननोक्तिः कथमिति चेत्—उच्यते—विनाश, अश्लेष, धूयमानत्वम्, उपायनञ्चेति चत्वारः कर्मधर्माः परमात्मसंकल्परूपाः। प्रथमसंकल्पद्वयाकारौ यश्शब्दाभिलक्षितौ, यद्ययमुपक्रान्तमुपायं समापयेत्, तदा संचितपापफलं न दास्यामि, करिष्यमाणप्रामादिककर्मफलञ्च न दास्यामीत्येवंरूपत्वात्। अन्यौ द्वौ तु समाप्त्यनन्तरभावित्वात् क्रमात्—इत परमेतत्फलं न दास्यामि एतत्कर्मफलतुल्यफलमेतत्प्रियाप्रियपुरुषौ स्वकृतप्रीत्यप्रीतिफलत्वेनाऽनुभवतामित्याकारकौ इति विशेषः।

ननु तत्तदघकरणे तत्तत्फलमनुभाव्यम् (तत्परिहाराकरणे न क्षम्यते) इति सामान्यसंकल्पः पर-

(कठ. २-२४) "नाविरतो दुश्चरितात्" इत्यादिभिः शास्त्रैराप्रयाणादहरहरुत्पद्यमानायाः

मात्मनः तत्तद्बुद्धिबलादवगम्यते । 'परिहारे कृते क्षमिष्ये' इति सङ्कल्पोऽपि प्रायश्चित्तविधिबलादवगम्यते । तदनुरोधेन कृते प्रायश्चित्ते शान्तमिति संकल्पः स्यान्नाम । स एव निग्रहनिवृत्तिः । एतदतिरिक्ततया उपासनारम्भकाले यथालिङ्गितसंकल्पकल्पनं किमर्थम् । न हि कृच्छ्रचान्द्रायणादेरारम्भेऽवसाने चेति संकल्पद्वयमिष्यते इति चेत्-उच्यते । 'अनुतापादुपरमात् प्रायश्चित्तोन्मुखत्वतः । तत्पूरणाच्चापराधाः सर्वे नश्यन्ति पादशः' इत्युक्तरीत्या सर्वत्र प्रायश्चित्तारम्भेऽपि किञ्चित्पापांशनिवर्तनसंकल्पोऽस्त्येवेति तद्वदयमिहेति ॥ र्हि यथालिङ्गितत्वं मा भूत् ; पापफलचतुर्भागमवशेष्य तदन्यसर्वांशनिवृत्त्यश्लेषावेवोपायारम्भे, समाप्तौ च शिष्टांशनिवर्तनमित्येयमेव सुवचत्वादिति चेत्——एवं कुर्वन्नेवेश्वरः मुमुक्षौ प्रीत्यतिशयात . यथैव समापयेत् , सर्वनिवृत्तिः कार्येति स्वयं त्वरत इति तत्प्रीत्यतिशयप्रदर्शनाय तथोक्तिः । वस्तुतः पादशोऽश्लेषः प्रामादिकविषये न भवति, अज्ञातविषयेऽनुतापादेर्दुर्वचत्वात् । अथाश्लेषः संकल्परूप इत्येव मा भूत् । अविद्वद्विषये प्रामादिकपापविषये यादृशः संकल्पो भवति, तादृशस्य संकल्पस्य विद्वद्विषये प्रामादिककर्मोत्तरकालेऽनुदयमात्रमेवाश्लेषोऽस्तु इति चेत्——तर्हि विनाशोऽपि उपायानुष्ठानात् पूर्वमनुवृत्तस्य निग्रहसंकल्पस्य पश्चादननुवृत्तिरेवास्तु, तावतैव कार्याभावसंभवात् । यदि——पूर्णफलप्रदानसंकल्पनिवृत्तावप्युक्तरीत्या पापफलचतुर्भागदानसंकल्पः, यद्ययमुपायं न समापयेदिति यथालिङ्गिताकारोऽस्ति ; स एव विनाशः——इत्युच्यते, तर्हि अश्लेषस्यापि विद्यासमापकपुरुषविषय एव स्वीकार्यतया सोऽपि यथालिङ्गिताकार एवेति ॥

अथ विनाशाश्लेषाकारौ यथालिङ्गने विनैव स्वीक्रियेताम् ; का हानिः । हानिश्रुतेरेव हानिरिति चेत्——कथम् ॥ इत्थम् ; उपासनारम्भकाल एव पूर्वेषां विनष्टत्वात् उत्तरेषामश्लिष्टत्वात् अचिरस्थायिकर्मणामिव तच्छक्तीनामप्यभावे सति कस्य धूननरूपा हानिरन्ते स्यादिति चेत्——विद्याफलप्राप्तिविरोधिनामघानां विद्यारम्भकाल एव विद्याकार्यविरोधित्वात् विनाशोऽपि, उपायविरोधिनां विनाशो नेष्यते । तद्विनाशो देहवियोगकाल एव । विद्याङ्गभूतधर्मानुष्ठानेनापि न तन्नाशः ; सञ्चितान्तर्गतानामुपायविरोधिनां प्रारब्धमध्यनिष्पाद्यविद्याप्रतिबन्धकत्वायोगात् ; तेषां फलदानप्रवृत्तत्वाभावात् । धर्मेण पापमपनुदतीत्यादिकं हि प्रारब्धमध्यसमापतितमेवोपायविरोधि निवर्त्यतया विषयीकरोति । प्रारब्धान्ते चोपाये सुनिष्पन्ने सञ्चितान्तर्गतमुपायविरोधि धूननीयं भविष्यति । स्वीक्रियतां वा विद्यारम्भे सर्वसञ्चितविनाश एवासंकोचात् । तथापि विनष्टाश्लिष्टयोरुपायननिर्देश एव श्रुतिनैर्भर्यम् । तच्छेषतया विद्वद्योऽपयातस्यान्यत्रोपायनमिति ज्ञापनार्थं तु पूर्वजातविनाशाश्लेषयोरनुवाद एव धूननवचसा क्रियते । अत एव हानिवाक्यस्योपायनवाक्यं प्रति शेषत्वमेव, 'हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्' इति सूत्रितम् । तत्र भाष्याणां गतिरन्यथेत्यन्यदेतत् । एवञ्च विनाशाश्लेषातिरिक्तं धूननं मा भूत् । अन्यथा, पापफलचतुर्भागमात्रावशेष इत्यस्य चानङ्गीकारे, उपासनारम्भकालिकस्य यथालिङ्गिताकारकसंकल्पस्य सर्वथा निष्प्रयोजनत्वात् विदुषो विनष्टपूर्वाघत्वरूपातिशयो नैवोक्तो भवेत् । अत्र हि संचितकर्मफलाप्रदानसङ्कल्पोऽयम् ; प्रारब्ध-

उत्तरोत्तराधिक्यभागिन्याः विद्यायाः दुश्चरितविरतिनिष्पाद्यत्वावगमात् ॥ १२ ॥

इति तदधिगमाधिकरणम् ॥ ७ ॥

मध्ये च तत्फलप्रदानप्रसक्तिर्नास्ति । उपायसमाप्तौ हि प्रारब्धावसाने संचितफलविरतिर्भविष्यत्येव । उपायासमाप्तौ तु एतत्संकल्पाभावेऽपि नैव भविष्यतीति स्थिरेणैव संकल्पेन । अश्लेषसंकल्पस्तु समयो-क्त , प्रारब्धमध्ये प्रामादिकफलाननुभवस्यैव फलत्वात् । तस्मात् प्रायश्चित्तानभीनाशविनाशवत् विद्यार-म्भकालभुक्तोऽप्यविनाशोऽपि पुनरुदयसंगमसंगरहित एव वाच्य इति—

अत्रोच्यते । एवं तर्हि प्रारम्भकाले विद्यासमाप्त्यभावे का गतिः ॥ न वसमवाविरम्येतत् । यो हि अवतारहस्यचिन्तनाद्युपायदर्शनेन जन्मन्येकस्मिन्नेवोपायनिष्पत्तिमभिप्रैति, अद्वेषाभिमुख्यादि-मात्रेणानुत्तानुमतपरो भवति, य प्रति, 'स एव साधु कर्म कारयति', 'ददामि बुद्धियोगं तम्', 'अह-मज्ञानजं तमो नाशयामि' इति चोद्युत्यते, स कथं दर्शनसमानाकारविद्योत्पत्त्यनन्तरं यावत्प्रारब्धाव-सानं भक्तियोगसमाप्तिं नानुगृह्णीयात् । न हि दर्शनरूपध्यानस्याऽऽवृत्तौ अतिशयितसंख्याविशेष इयानित्यपेक्षितोऽस्ति । अतो विद्योत्पत्तेः प्राक् भवसानसंदेहेऽपि पश्चात् अवसक्तिरिति ॥ नैवम्—शेषकालविषयस्य प्रारब्धमध्य एव विद्या समाप्तैव भवतीति निश्चयो दुर्घट , कस्यचित् प्रारब्धान्तिमशरीरे भाग्यात् ते विद्योत्पत्तौ तदनन्तरमेव योगक्षेमादिना तत्समाप्ते संभवात् । विचित्रविपाकत्वात् कर्मणां केषा-ञ्चित्लेश्यारब्धजन्मसत्त्वेऽपि विच्छेदात् विद्यासमाप्त्यभावसंभवाच्च । तदा संचितकर्मप्रदानेनैव तस्या समाप-नीयता । प्राप्ताश्लेषातिरिक्तं पूर्णं नास्तीति च न युक्तम् , विद्यारम्भानन्तरं प्रतिबद्धमपि कृतानामदत्त-फलानां 'याते तु' इति सूत्रस्योक्तरीत्या धूननीयत्वात् , तेषामश्लेषाविषयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । सयुक्तम् किं विद्यारम्भे क्रियमाणेन निष्प्रयोजनेन संकल्पेनेति, तदेव वक्तव्यम्—प्रथमेव विद्यामाहात्म्यात् संचितानां विनाश , प्रायश्चित्तादिवत् । अतएवनुभोगाभावोऽपि इत्यपि न भूत । अवाप्यस्येव यत्किञ्चि-त्प्रकार सफल , कदर्य समाप्नवेत् संचितफलं न दास्यामीति । तदर्थंतु—विद्यानिष्ठो यदि प्रारब्धाव-सानपर्यन्तं विद्यामनुवर्तयितुं न पारयेत्—तदर्थं यावत् संचितभागस्यावर्जनीयपापनिवास्य प्रदानेनाप-नुमाय , तावत्संचितमस्मै प्रदास्यामि , शेषं स्वयैव नाशयामि । यदि तु समापयेत् , नैवदपि तत्फलं प्रदास्यामीति । न हि क्षीणं विद्या न समाप्नवतीति हेतो संचितसर्वकर्मफलं देयं भविष्यति । तथाचेतर-सर्वाङ्गनिवृत्त्या सेफल्यं , सप्रयोजनत्वं सफलप्रत्यायकस्य विद्युतो बहुमारनिवृत्त्या मनस्समाधानाय सिद्धम् । एवमविनाशेन रक्षितस्याफल्य धूननमुच्यते इति विनाशादितो धूननमतिरिक्तमेव । अन्यत् उपायविरोधिपापमपि प्रागुक्तम् । एवञ्च पुण्यविषय इव पापविषयेऽपि धूननस्य विशेषस्य सत्त्वाच्च पक्षत्व पदे किञ्चिदेशानुवदत्वात्किञ्चिदवविपाकत्वायोगात् , विनाशातिरिक्तमेव धूननमिति तस्य प्राधान्यात् उपायस्यैव धूननशेषत्वम् । एतेन—यदि फलविरता नास्तीति संचितस्य पूर्वमेव विनाश , पश्चात् कस्य विधूननम् । कथमिव क्षित्या, कर्म नाशयानोमुक्ति इति शंकाऽपि शमिता । अत्र रत्नपेटिकायां जीवपरिच्छेदे वक्ष्यमाणमनुसन्धेयम् । विनाशविषयत्वकौन्तमेव धूननविषयत्वमिति स्वारस्यचिन्तायां तत् ।

१३१. इतराधिकरणम् ॥ ४-१-८ ॥

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु । ४ । १ । १४ ॥

उत्तरपूर्वाघयोर्विद्यया अश्लेषविनाशावुक्तौ ; इतरस्य-पुण्यस्यापि, एवम्—उक्तेन

प्रकारान्तरेण चात्र उभयोरपि विषयो दर्शितः । अश्लेषस्तु उत्तरपापादिकविषयः यथनालिङ्गिताकार एव सुवचः, उपासनसमाप्त्यभावे संसारानुवृत्तये पूर्वाघस्यावश्यशेषणीयत्ववत्, असमाप्तौ पापादिकस्यापि फलं देयमिति निर्बन्धाभावात् । संचितकर्मप्राप्त्या पुनर्विद्यायामेव प्रवृत्तिसंभवेन पूर्वमिव पापादिकफलाप्रदानस्यैव समुचितत्वाच्च । अतः फलदित्सारूपनिग्रहानुवृत्तिमात्रं वा यथनालिङ्गितसकल्पो वा स भवतु ॥ अननुवृत्तेरभावरूपायाः किञ्चिद्भावरूपत्वमावश्यकमिति चेत्-अस्तु किं तेन । निग्रहरहितपरमात्मगतज्ञानपरम्परायाः कृत्स्नाया एव निग्रहाभावरूपत्वसंभवात् । तर्हि टीकायामश्लेषविषयेऽपि यथालिङ्गितसकल्पवर्णनं कुत इति चेत्—भक्तिनिष्पत्त्यर्थं कृष्यन्नादिहेतुकाम्यकर्मराशौ कृते, 'पाते तु' इत्युक्तरीत्या किञ्चिदंशपरिशेषसत्त्वेन, तत्तत्काम्ये परमात्मसंकल्पः एवं भवति—यथयमन्यथैव समापयेत्, एतत्फले न दास्यामि, कन्यदा, अनियतायुष्कतया आयुर्वृद्ध्या एतदपेक्षायामपि दास्यामीति । एवञ्च तत्कर्म विनैव समापने तदश्लेषो भवति । एवं प्रारब्धावसानादर्वागेव विद्यासमाप्तिसत्त्वेन यदि कश्चित् प्रारब्धावसानानन्तरानुभाव्यफलार्थं कर्मापि कदाचित् कुर्यात्, तद्विषयेऽपि यथालिङ्गित एव संकल्पाकार इति ईदृशस्याश्लेषविषयत्वसंभवाभिप्रायेण । सर्वथैकरूप्याय संकल्परूपत्वं सर्वस्यापि युक्तम् । सहजो हि पूर्वसंकल्पानिष्टौ प्रतीपसंकल्पश्चेतनस्य । अत एव भाष्ये अश्लेषः विनाशः इत्येतावति अनुवरम्य, अश्लेषकरणम् विनाशकरणमिति गृहीत्वा विवरणमित्यलम् ॥ १३ ॥

आतिदेशिकी संगतिः । पुण्यफलस्यापि पापफलस्येव ब्रह्मप्राप्तिविरोधित्वेऽपि सुखरूपतया, न सर्वेष्वेष्यत्वम् ; मधुविद्यादिभक्तिनिष्ठैरपि तदिष्टत्वदर्शनात् । 'पाप्मानः प्रधूयन्ते' इति पाप्मनामेव विनाशव्यपदेशाच्च । न च, 'न सुकृतं न दुष्कृतम् ; सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते' इति वाक्यात् सुकृतस्यापि पाप्मत्वमवगम्यत इति वाच्यम्—'नैनं सेतुमहोरात्रे तरतः, न जरा न मृत्युः न शोको न सुकृतं न दुष्कृतम्, सर्वे पाप्मानः" इत्यानुपूर्व्यात् अहोरात्रादीनामपि पाप्मत्वापत्तेः । पृथग्वाक्येनाहोरात्रादेरिव सुकृतस्यापि निरस्तत्वात् पाप्मशब्देन सुकृतग्रहणनिर्बन्धाभावात् । छत्रिन्यायेन ग्रहणमिति चेत्, तदन्यार्थविशिष्टम् । तावता प्रकृतवाक्ये पाप्मान इति न लाक्षणिकं भवेत् । न च सुकृतनाशे प्रारब्धसमाप्त्यनन्तरमपि संचितपुण्यवशात् जन्मापत्तिः ; अन्तिमकालप्राप्तवैराग्यातिशयेन तेषां पूर्वनोपपत्तेः विद्यारम्भे तद्विनाशस्याकल्प्यत्वात् । एवमश्लेषोऽपि दुर्वचः । स किं बुद्धिपूर्वस्य, तदन्यस्य वा । बुद्धिपूर्वं काम्यं विरक्तस्य न भवितुमर्हति । भवति चेत्—इष्टत्वात् फलस्य लेप एव । विद्यार्थकाम्यस्य च लेप आवश्यकः ; इति तदश्लेषे हि विद्याविरोध एव स्यात् । अबुद्धिपूर्वस्य तु कथं काम्यता । अज्ञातसुकृतादिकं च विद्यानुकूलमागवतीत्यादिजननेन श्लेष्टुमर्हमेव—इत्यधिकाशंका ।

पूर्वसूत्रे उत्तरपूर्वेति विभज्य निर्देशात् द्विवचनम्, अत्र इतरस्येति इतरत्वेन सर्व-

न्यायेनाश्लेषविनाशौ विद्यया स्याताम्, विद्याफलविरोधित्वसामान्यात्, व्यपदेशाच्च। भवति च व्यपदेश उभे सुकृतदुष्कृते निर्दिश्य, (छा ८ ४ १) "सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते" इति, (कौषी १ ४) "तत् सुकृतदुष्कृते धुनुते" इति च। मुमुक्षोरनिष्टफलत्वात् सुकृतस्यापि पाप्मशब्देन व्यपदेशः। सुकृतस्यापि शास्त्रीयत्वात् तत्फलस्य केषाचिदिष्टत्वदर्शनाच्च विद्यया अविरोधशङ्का निवर्तयितुमतिदेशः॥ ननु विदुषोऽपि सेतिकर्तव्यताकोपासननिर्वृत्तये वृष्ट्यन्नादिफलानीष्टान्येव, कथं तेषां विरोधाद्विनाश उच्यते,

---

ग्रहणादेकवचनम्। पूर्वोत्तरपुण्ययोरित्येवार्थः। अपिशब्दात् तदधिगमे इति पदानुवृत्तिलाभः। एवमित्यस्य उक्तन्यायेनेत्यर्थः। तद्व्यपदेशादिति भावः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणीति सामान्यनिर्देशात्, अनिष्टफलकत्वाशास्त्रवेद्यत्वरूपपापशब्दप्रवृत्तिनिमित्तावच्छेदकस्य अहोरात्रजराद्यभावेऽपि मुमुक्षुं प्रति पुण्येऽपि सम्भवेन, तत्र पाप्मान इत्यत्र तत्त्यागायोगात् सञ्चितसर्वपुण्यनाश एव। भक्ताः प्रारब्धमध्ये यदि विशिष्य किञ्चिदपेक्षन्ते, तदा तदा तत्याग्या परमात्मना क्रियमाणत्वेऽपि सञ्चितं सर्वं नाशयत्येवेति भावः। असश्लेष इति पदसत्त्वात् अश्लेषविनाशावित्यस्यानुवृत्तिर्नेष्यते। अश्लेष इत्यननुष्य सत्युपसर्जनं पूर्वमबुद्धिपूर्वपापाश्लेषस्यैवोक्तत्वात् नेह तथा ग्रहणम्, किन्तु बुद्धिपूर्वपुण्याश्लेष एवेति ज्ञापनाय—बुद्धिपूर्वत्वात् सम्यक् भवति श्लेष इति हि मन्यते, स संश्लेषो नास्तीति। विदुषा व्यामोहेन काम्यकरणेऽपि हितैषिणा परमात्मना पश्चादनुतापोत्पादनेन वा अन्तरा प्रकल्पनेन वा फलवारणसम्भवात्। विद्वदर्थं च व्याधिकृतकाम्यस्य विद्वदाश्रयानुरोधेनैव वारणसम्भवाच्च। एवं विद्यानुपयोगिकाम्याश्लेषः। विद्योपयोगिकाम्यानां यथार्हं शरीरपातपर्यन्तं श्लेषप्रतीक्षाऽस्ति। अवशिष्टानां स्वनवसरादश्लेषः। सूत्रे असंश्लेषमात्रोक्तावपि विनाशोऽपि भावः। सञ्चितपुण्यानां विनाशस्यैव वक्तव्यत्वात्। तत् अर्थसिद्धमिति नोक्तम्। बुद्धिपूर्वकमुत्तरपुण्यमप्यश्लिष्टं भवतीति सत्युपसर्जनपूर्वकं विशिष्य वक्तव्यत्वात् एतत्पदप्रयोगः। तर्हि इतरस्याप्येवमिति वाक्यं समाप्यताम्। अश्लेषविनाशावित्यनुवर्त्यताम्। असंश्लेषपदं तु उत्तरपुण्यविषयत्वात् पाते तु इत्यत्राप्येष्यतीति चेत्—सत्यम्। अत एव दीपे अनुवृत्तिमप्यकृत्वा एवम्पदं च अश्लेषविनाशावित्यनुक्त्वा असंश्लेषपदस्योपक्रमः कृतः। भाष्यगतिस्तु न तथा। अत्रेदमौचित्यम्—उत्तरपुण्येषु येषां विषये फलवित्सम्बन्धशक्त्यात्मकः सङ्कल्प एव नोदेति, तत्रैवाश्लेषपदस्वारस्यम्। तत् विद्याविरोधिकाम्यादिविषयम्। विद्यार्थकाम्यानुष्ठानसमन्तरञ्च तत्फलदित्सा भगवतो आयत्त [illegible]। परन्त्वनवसरात्मत्वात् शरीरपाते नश्यति। अतस्तत्राश्लेषपदं न स्वरसमिति। अत एवान्ते भाष्ये, विनाशं नश्यन्तीति प्रयोग इति। एवमसंश्लेषपदस्य समित्युपसर्गस्य च सङ्गमनौचित्यायैवेदमधिकरणं पुण्यविषयम्, पूर्वाधिकरणं पापविषयमिति व्यवस्था कृता। अन्यथा श्रुतौ धूनानिशब्दस्यैव सूत्रे अघशब्दस्यापि पुण्यपापोभयविषयकत्वस्वीकारेण, 'पूर्वाधिकरणेनैव पुण्यपापाश्लेषविनाशौ सिद्धौ, इदं तु सूत्रं सर्वोत्तरपुण्याश्लेषे विद्याविरोधिन [illegible] विद्यार्थकाम्यकर्मणोऽप्यश्लेषात् विधेय न वर्धतेति शङ्कायाम्, इतरस्यापि विद्यार्थकाम्यस्यापि योऽसंश्लेषः प्राप्तः, स शरीरपात एव, न पूर्व–

तत्राह पाते तु इति । शरीरपाते तु तेषां विनाशः । शरीरपातादूर्ध्वं तु विद्यानुगुणदृष्टफलानि सुकृतानि नश्यन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ इति इतराधिकरणम् ॥ ८ ॥

१३२. अनारब्धकार्याधिकरणम् ॥ ४-१-९ ॥

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः । ४ । १ । १५ ॥

ब्रह्मविद्योत्पत्तेः पूर्वोत्तरभाविनोः सुकृतदुष्कृतयोरश्लेषविनाशावुक्तौ ; ततः पूर्वभाविनोः सुकृतदुष्कृतयोः किमविशेषेण विनाशः, उतानारब्धकार्ययोरेवेति विशये,—(छा. ५-२४-३) 'सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते' इति विद्याफलस्याविशेषश्रवणात्, विद्योत्पत्त्युत्तरकालभाविन्याश्च शरीरस्थितेः कुलालचक्रभ्रमणादिवत् संस्कारवशादप्युपपत्तेरविशेषेणेति प्राप्ते उच्यते—अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे इति । विद्योत्पत्तेः पूर्वे सुकृतदुष्कृते अनारब्धकार्ये—अप्रवृत्तफले एव विद्यया विनश्यतः ; कुतः ? तदवधेः—(छा. ६-१४-२) "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये ; अथ संपत्स्ये" इति शरीरपातविलम्बावधिश्रुतेः । न च पुण्यापुण्यकर्मजन्यभगवत्प्रीत्य-

मिति नानुपपत्तिः इत्यर्थपरमेवेत्यपि भाव्येत । अथपदं अत्र पापमात्रपरम्, इतरपदञ्च सर्वपुण्यपरमिष्ट-मिति उत्तरसूत्रे सर्वतदुभयविषये पूर्वे इति द्विवचनप्रयोगात् ज्ञायते । असंश्लेषपदमुभयसाधारण्याय अननुभवार्थकं वा । पुण्यकर्माश्लेषश्चात्रोक्तो न सर्वांशविषयः । पापस्यांशत्रय इव, पुण्यस्य फलजनने सजातीयकर्मरुच्युत्पादने पङ्क्तिपावनत्वादिजनने च शक्तिरस्ति । तत्र तृतीयस्य विद्याविरोधित्वाभा-वात् न तच्छक्तिवारकत्वमिति । एवञ्च संचितपुण्यनाशः काममस्तु । विद्वच्छरीरकृतपुण्याश्लेषस्यापि स्वीकारे पङ्क्तिपावनत्वादिश्रेयोहानिः स्यादिति शंकापरिहारायापि समित्युपसर्गः । पूर्णश्लेषो नास्ति ; पंक्तिपावनत्वांशश्लेष इष्यते, विद्याविरोधाभावादित्युक्तं भवति ॥ १४ ॥

विचारितपूर्वोत्तरकर्ममध्ये पूर्वविषये विशेषविचारः समनन्तरम् । तत्र उत्तरविषयेऽपि भविष्यति ।' यदि पाप्मशब्दः पुण्यसाधारण इति सर्वग्रहणम्, तर्हि सर्वशब्दासंकोचाय प्रारब्धस्यापि ग्रहणमित्या-शेरः । ननु विद्वत्सु सुचिरं सर्वप्रकारेण जीवत्सु प्रत्यक्षविरोधेन सर्वकर्मक्षयशंका कथं क्रियते । याव-दायुषं वर्तयन्निति, जिजीविषेच्छतं समा इति च श्रुतिरपि प्रारब्धफलकर्मानाशं दर्शयतीत्यत्राह विद्यो-त्पत्तीति । सांख्यैर्जीवन्मुक्तिवादिभिः सर्वक्षयेऽपि, 'चक्रभ्रमिवद् धृतशरीरः' इति संस्कारमूला शरीर-तत्कार्यानुवृत्तिरुक्ता । मृषावादिभिः पक्षोऽयमनुसृतः । तत्र तत्त्वज्ञाने सति मिथ्याभूतसर्वनिवृत्तिध्रौव्येण मृषावादिपक्षायोगेऽपि जगत्सत्यत्वास्थायिभिः सांख्यसमयानुसरणे सुकरे, किमिति संचितप्रारब्धसर्वकर्म-नाशो नेष्यत इति शंकापरिहारार्थमिदमधिकरणमिति भावः । न चेति । यथायथं भूतेषु आत्मसु च संस्कारो मीमांसकादिकथितः । "संस्कार. पुंस एवेष्टः" इति तार्किकाः । अवश्यस्वीकार्यभगवत्प्री-त्यादित एव निर्वाहे तदसंभवः फलाधिकरणादावुक्त एव । अतस्तद्व्यतिरिक्तपरोक्षसंस्काराभावात् तन्ना-शेऽपि संस्कारोऽस्तीति न शक्यं वक्तुम् । अतः शब्दान्तरेण कर्मशक्त्यनाश एव कथितो भवतीति भावः । पूर्वे विद्याधिगमात्प्राकालिके पुण्यपापे अनारब्धकार्ये फलोत्पादनाप्रवृत्ते एव नश्यतः, तदवधेः ॥

प्रीतिव्यतिरेकेण शरीरस्थितिहेतुभूतसंस्कारसद्भावे प्रमाणमस्ति ॥ १५ ॥

इति अनारब्धकार्याधिकरणम् ॥ ९ ॥

१३३ अग्निहोत्राद्यधिकरणम् ॥ ४ । १ । १० ॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् । ४ । १ । १६ ॥

प्रारब्धकार्ये तत्पदार्थः । प्रारब्धफलकर्मणः ज्ञाने प्रारब्धफलसद्भावस्य मोक्षं प्रति पूर्वावधित्वश्रवणात् तत्सत्ता-पर्यन्तं न मोक्षः । प्रारब्धकर्मणोऽपि नाशस्वीकारे तु विदुषो मोक्षं प्रति तस्यावधित्वाभावात् तदैव मोक्षः स्यादिति सूत्रार्थः । इदं प्रारब्धकर्म प्रकृतैकशरीरेणैव निवर्तते, न वेति विचारः इह पादान्ते भविष्यति ॥ १५॥

अथोत्तरविषये विचारः । तत्र बुद्धिपूर्वकोत्तरपापस्य श्लेष एव सिद्धान्तिनोऽपीष्टः । पुण्यविषय एव बुद्धिपूर्वस्याश्लेषः सिद्धान्ती मन्यते । तदन्तर्गताग्निहोत्रादिविषये विचार्यते । नन्वत्राग्निहोत्रा-द्यनुष्ठानानुष्ठानविचारोऽसङ्गतः, तृतीयचतुर्थस्यैव तत्स्थानत्वात् । अश्लेषो वा श्लेषो वेति विचारोऽपि नैतदधिकरणसर्वस्वानुगतः, द्वितीयतृतीययोः उपायनं कस्येत्येव निरूपणात् । अतोऽधिकरणविषयः क इति विचारणीयमिति चेत् उच्यते श्लेषाश्लेषविचार एवात्र । तत्फलमनुष्ठेयत्वतदभावौ । गुणसूत्रद्वयं तु प्रासङ्गि-कम् । ननु तस्य प्रासङ्गिकत्वे अग्निहोत्राद्यधिकरणकार्यविचारानुपयुक्तत्वे पृथगधिकरणत्वमेव युक्तमिति चेन्न विदुषः सर्वपुण्येषु किमतः फलं तदनुभाव्यम्, किमथ तत्पुण्यजननकामीष्येव सामान्यतो विचार स्वीकारादेकाधिकरण्यसिद्धेः ।

तत्रैवं पूर्वपक्षः—विद्योत्पत्तेः प्राक्तनं पुण्यं सञ्चितं विद्यावलात् नश्यतीति प्रागेव सिद्धम् । विद्या-जननायैव विद्योत्पत्तेः प्राक् कृतेऽपि यत् प्रारब्धकर्ममध्य एवानुभाव्यफलं स्यात् तत् विद्यानुकूल-मन्यद्वा विद्यायान्येषामपि सञ्चितराशिनिवेशाभावात् एव । तदतिरिक्तस्य च प्राचीनस्य फलाभावाभावात् श्लेष एव । विद्योत्तरमपि पुण्यं धीपूर्वमधीपूर्वमिति द्विविधम् । तत् च प्रत्येकं विद्यानुकूलमननुकूलं चेति द्विधा । अनुकूलं धीपूर्वं—नित्यनैमित्तिकरूपम्, अन्यच्च काम्यं विविदिषन्तीत्यादिविधिबलात् विद्यार्थमेव भगवत्प्रीतये कृतम्, विद्यार्थं वृक्षादिविषयोद्देशेन विहितमेवेति बहुविधम् । अस्य सर्वस्य श्लेष एव संभावितः । यत् पुनरननुकूलं धीपूर्वं मोहवशात् फलान्तरार्थं कृतम् तस्यापि श्लेष एव युक्तः, धीपूर्वोत्तरपापवत् । अधीपूर्वं तु पुण्यमज्ञात्सुकृतम् । तस्य भगवता प्रीतेन यथार्हं विद्यायामुपयोगकल्पनसंभवात् श्लेष एव । अननुकूलमधीपूर्वं तु वासनादिवशादष्टाक्षरजपमध्ये पञ्चाक्षरीविपरिवृत्त्यादिकम् । तस्य वस्तुतो विहितनिषिद्धत्वात् संकल्प्य कृतत्वाभावाच्च निष्फलकर्मत्वचिन्तया भगवतोऽपेक्षत्वात् फलमेव नास्ति । एवञ्च फलवतां पुण्यानां सर्वेषामनुकूलत्वेऽननुकूलत्वेऽपि विद्वदनु-भाव्यत्वात् अश्लेषः कस्येति विचारे विशेषादरेण कृतानां वृक्षादिविषयाणामन्यादृशकाम्यानां च श्लेषस्यावश्य-कत्वात् अग्निहोत्रादिनित्यनैमित्तिकरूपे कर्मण्येव किञ्चिद् वक्तव्यमस्ति । तदिदम्—नित्यकर्मणः पापा-पनोदद्वारा हि विद्यार्थत्वम् । तच्च पापं सञ्चितरूपं विद्याविरोधि न भवति, तस्य प्रारब्धमध्ये कार्यकर-त्वायोगेन तदपनोदनस्यानावश्यकत्वात् । प्रारब्धान्तर्गतं विद्याविरोधि च परिमितं कतिपयदिनकृतेन नित्येन

'इतरस्याप्येवमसंश्लेषः' इति विद्याबलात् सुकृतस्याप्यसंश्लेष उक्तः। अग्निहोत्रादीनां नित्यनैमित्तिकानां स्वाश्रमधर्माणामपि सुकृतत्वसामान्येन तत्फलस्याश्लेषादनिच्छतोऽ-

---

भगवत्प्रीत्यर्थकाम्येन चाननुष्ठं भवतीति सर्वमन्यन्नित्यमनुत्पादितफलमेवावतिष्ठते। विद्वत्संबन्ध्याश्रमधर्मस्य च विद्याव्यतिरिक्तं फलं तद्विषयककामनाविरहात् दुर्वचम्। गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदित्येव गुणफलं तु श्लिष्यत्येव; अपेक्षितत्वात्। नित्यकर्मान्तर्गतानां करणमन्त्रादीनाम्, 'ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु' इत्येवम्भूतानामनुकूलार्थपरत्वसम्भवेन फलाश्लेषो दुर्वचः। तस्मादग्निहोत्रादिकमेव यत् पापापनोदरूपफलस्य प्रतियोग्यभावेनाजनकमासीत, तद् विदुष्यदत्तफलं भवति। एवञ्च सुहृदः साधुकृत्यामिति वाक्यमेतद्विषयकमेवेति।

अत्राह अग्निहोत्रादीति। तत्कार्यायैव। विविदिषन्ति, धर्मेण पापमपनुदति इत्यादिबलात् विद्योत्पत्तिरूपप्रतिबन्धकार्थं तत् प्राग् इष्टम्, तस्मै कार्यायैव सर्वमग्निहोत्रादि। न च विद्योत्पत्तेः प्राक् तस्य तदर्थत्वेऽपि उत्पन्नायां तस्याम्, नेहाभिक्रमनाशोऽस्तीति न्यायेन अप्रसक्त्यभावात् तदानुष्ठितविरोधिषु पापेषु अधीपूर्वपापानामश्लिष्टत्वात् धीपूर्वाणाञ्च प्रायश्चित्तैकापनोद्यत्वात्, विद्याविरोधिपुण्यस्य च विद्याबलादश्लेषः, प्रबलत्वे क्षेपो वेति स्वीकारात् एतन्नित्यनैमित्तिककार्यं नास्तीति कथमिदं तत्कार्यायैवेति शंक्यम् — विद्योत्पत्तेः प्रागिह कृतानां जन्मान्तरकृततया संप्रत्यज्ञातानामसमाचितप्रायश्चित्तानुष्ठानानाञ्च प्रारब्धान्तर्गतानां धीपूर्वाणाम् नित्यकर्मैकनाश्यत्वात्। पापस्य क्वचित् प्रसक्त्यभावेऽपि नित्यधर्मस्य भगवत्प्रीत्यर्थमेव क्रियमाणतया तत्प्रीत्या भक्तिरूपध्याने उत्तरोत्तरप्रीत्यतिशयसम्भवेन निरतिशयप्रीतिरूपापवर्गध्यानरूपविद्योत्पत्त्युपयोगस्यानपायाच्च। तद्दर्शनात् विविदिषन्ति यज्ञेन, स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषम्, नायमात्मा प्रवचनेन इत्यादितो विशिष्टविद्योत्पादकत्वश्रवणादिति सूत्रार्थः। तस्मा इत्यनुक्त्वा तत्कार्यायेत्युक्तिः विद्योत्पत्त्यनन्तरक्रियमाणस्य धर्मस्य विद्याकार्यकत्वं न भवतीति प्रागुक्तशंकाशमनाय। एवकारेण विद्यातः पूर्वं कृतस्य विद्यार्थता, पश्चात् कृतस्य फलार्थतया विद्यासहकारितेति यादवप्रकाशमतप्रत्याख्यानम्। न च तस्याः कार्यं तत्कार्यमिति विग्रहात् यादवप्रकाशपक्षस्थापनमेवेति मन्तव्यम् — तत्पुरुषात् कर्मधारयस्य ज्यायस्त्वात्; तथासति एवकारायोगाच्च। पूर्वं विद्यार्थम्, उत्तरं फलार्थमिति कार्यद्वये सति एकमात्रार्थत्वकथनं हि न युज्यते; अपिशब्दस्यैव तत्र युक्तत्वात्। एवं कार्यपदप्रयोगात् विद्यायाः कर्मकार्यत्वबोधनात् संनिपत्योपकारकत्वज्ञापनात् आरादुपकारकत्ववादो भास्करकृतोऽप्यपास्त इति।

स्वाश्रमधर्माणामपीति। अनारब्धकार्याणां पूर्वमुत्तरकृतानामिदैषामपीत्यर्थः। तत्फलस्याश्लेषादिति। नित्यकर्मणोऽपि फलान्तरसाधनयोग्यतायां सत्यामपि विद्याविरोधात् विद्वदनिष्टतया न श्लेषः। निवर्त्यपापाभावस्थले चोक्तरीत्या पापापनोदरूपफलस्याप्यश्लेष एवेति। अनिच्छत इति। यदि कश्चित् पापशङ्कया, स्वविषयेऽनुपयुक्तत्वे सुहृत्संक्रमो भवत्विति सुहृदभिमानाद्वाऽनुतिष्ठेत, करोतु नाम। अन्यस्तु न कुर्यादिति। न च — नित्यकर्मणामननुष्ठाने प्रत्यवायप्रसंगात् तद्भियाऽवश्यानुष्ठेयत्वे सति कथमननुष्ठानम्॥ अथापि अनभिमतकर्मलेपभियाऽननुष्ठानमिति तु न; 'भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित्', इति प्रागेवावधृतत्वादिति वाच्यम् — अपत्यादिना पश्चात् प्रत्यवाये परिजिहीर्षता तदननुष्ठानोपपत्तेः विद्यो-

नन्वनुष्ठाने प्राप्ते उच्यते—अग्निहोत्रादि तु इति । तुशब्दः सुकृतान्तरेभ्यो विशेषणार्थः, अग्निहोत्राद्याश्रमधर्मा फलाश्लेषासम्भवादनुष्ठेया एव । तदसंभवश्च तत्कार्यार्थित्वात् तेषाम् । विद्याख्यकार्यायैव हि विदुषोऽग्निहोत्राद्यनुष्ठानम् । कथमिदमवगम्यते ? तद्दर्शनात् । दृश्यते हि, (बृ ६-४ २२) "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन" इत्यादिनाऽग्निहोत्रादीनां विद्यासाधनत्वम् । विद्यायाश्च आप्रयाणादभ्यासाधेयातिशयाया अहरहःकृत्याधत्वात् तदुपकार्याश्रमकर्माण्यहरहरनुष्ठेयमेव । अन्यथाऽऽश्रमकर्मलोपे दूषितान्तःकरणस्य विद्योत्पत्तिरेव न स्यात् ॥ १६ ॥

यदि—अग्निहोत्रादिसाधुकृत्याः विद्योत्पत्त्यर्थाः ; विद्योत्पत्तौ प्राचीनं च सुकृतम्, (छा ५ १० ५) "यावत्संपातमुषित्वा", (बृ ६ ४ ६) "प्राप्यान्तं कर्मणः" इति अनुभवेन विनष्टम् ; सुकृतशिष्टं च प्रारब्धफलम्—, "सुहृदः साधुकृत्याम्" इत्यस्य को

रपादकत्वपक्ष [illegible] तत्र नैर्मल्यं न स्यात् । यथाशक्त्यनुष्ठानमादृत्य यथावदनुष्ठानोपेक्षाऽपि भवेदित्याशयात् । विद्यार्थत्वबुद्ध्याऽनुष्ठानं न स्यादिति वा विवक्षितमस्तु । श्लेषाश्लेषविचार एवास्य मुख्य इति । विशेषणाय व्यावर्तनार्थं । पापापनोदरूपकार्याभावेऽपि अकरणमूलं प्रत्यवाय एव यथावन्निर्यत्नविद्याप्रतिबन्धकः स्यादित्याह अन्यथेति ॥ १६ ॥

ननु सुकृतेषु किं विद्वदनुभाव्यफलम्, किमनारब्धमिति विचारे निष्पापत्वबुद्धिक्रियमाणाग्निहोत्राद्यतिरिक्तस्य कस्यापि सुकृतस्य फलाननुभावकत्वासंभवात् तदेव सुकृतं सारब्धमिति तत्रैव, 'सुहृदः साधुकृत्याम्' इत्यत्र प्राप्तत्वमाक्षेपितम् । तस्यापि संप्रति क्षेपोपपादनात् साधुकृत्यामिति निर्विषयमेव स्यादिति शङ्कते यदीति । अन्यत् सुकृतं न विषय इत्येतदुपपादयति विद्योत्पत्तेरिति । पूर्वं सुकृतमनुकूलमननुकूलं वा तयोरुत्तरमपि द्वेधा । तत्रानुकूलं विद्यार्थत्वात् क्लिष्टमेव । अननुकूलं प्राप्यान्तमित्यादिरीत्या भुक्तमेव । इदमुपलक्षणम् अभुक्तमपि विद्यामाहात्म्यात् विनष्टमेवेत्यस्य । तदर्थमेव चकारः । तथा विनष्टस्य भोगविलम्बमिव नोपायनमर्हति । उत्तरमननुकूलं तु विवेकिनोऽसंभावितम् । संभाव्यते चेत्—मोक्तव्यमेवेति न तदुपायनप्रसक्तिरिति भावः । सुकृतशिष्टं चेति । विद्योत्पत्तौ प्राचीने विद्याविनाश्यसञ्चितव्यतिरिक्ते यत् प्राप्यान्तमित्यादिवचनविषयभूतं प्रारब्धं सुकृतम्, तदन्यत् प्रारब्धं 'भोगेन त्वि रे' इति वक्ष्यमाणन्यायेन भोक्तव्यमेवेति, न तस्योपायनमिति भावः । साधुकृत्यामिति । ननु द्विषन्तः पापकृत्यामित्यस्य को विषय इति कस्मान्न पृच्छ्यते, तत्रापि पूर्वपापानां मध्ये केषांचित् भुक्तत्वात् अन्येषां विद्यया विनष्टत्वात् अवशिष्टस्य प्रारब्धस्यानुभाव्यत्वात् उत्तरपापस्यापि प्रायश्चित्ताविनाशितस्यानुभाव्यत्वात् कृतप्रायश्चित्तस्य च नष्टत्वात् अन्याभावादिति चेत्—सुकृतविषयकाधिकरणे तत्प्रश्नस्यानवकाशात् । एकत्रार्थे विचारिते अन्यत्र यथार्हं तन्न्यायातिदेशसंभवात् । प्रामादिकपापानामश्लिष्टानामेवोपायनसम्भवेन पापकृत्यामित्यस्य निर्विषयत्वाभावाच्च । अस्ति विनष्टादश्लिष्टस्य विशेषः । विनष्टं नान्यत्र सङ्क्रमणार्हम् । अश्लेषकरणं नाम स्वकृतोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वमिति भाष्यकृत्वात् अनुत्पत्तिरित्युक्ते

विषयः ? तत्राह—

अतोऽन्याऽपि ह्येकेषामुभयोः । ४ । १ । १७ ॥

अतः—अग्निहोत्रादिसाधुकृत्यायाः विद्योत्पत्त्यर्थायाः अन्याऽपि विद्याधिगमात्पूर्वोत्तरयोरुभयोरपि पुण्यकर्मणोः प्रबलकर्मप्रतिबद्धफला साधुकृत्याऽनन्ता संभवत्येव ; तद्विषयमिदमेकेषां शाखिनां वचनम्, "तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति ; सुहृदः साधुकृत्याम्" इति । विषया अश्लेषविनाशश्रुतिश्च तद्विषया ॥ १७ ॥

अनुष्ठितस्यापि कर्मणः फलप्रतिबन्धसंभवं पूर्वोक्तं स्मारयति—

यदेव विद्ययेति हि । ४ । १ । १८ ॥

(छा. १-१-१०) "यदेव विद्यया करोति···तदेव वीर्यवत्तरम्" इति उद्गीथविद्यायाः क्रतुफलाप्रतिबन्धफलत्ववचनेन अनुष्ठितस्यापि कर्मणः फलप्रतिबन्धः श्रूयते हि ।

प्रतिबन्धेऽपि कदाचिदन्यस्य तदुत्पत्तिर्भवेदिति ततः सिद्ध्यतीति। साधुकृत्या तु मामाविकी विद्योत्पत्त्यर्हा नास्ति, सेकल्पाभावे फलान्तराप्रसक्तेरिति विशेष इति । प्रबलकर्मप्रतिबद्धेति । विद्यार्थमन्यार्थं वा संकल्प्य कृतं सर्वमनुभूयत एवेति पूर्वपक्षयुक्तं न युक्तम् ; प्रतिबन्धस्य बहुप्रकारं संभवात् । अतः, 'माते तु' इत्यस्य अग्निहोत्रादिकतिपयनित्यकर्मैव विवक्षितमिति न मन्तव्यमिति भाव. । सूत्रे उभयोरिति शब्दप्रयोगात् विद्योत्पत्तेः पूर्वं प्राश्चात्यस्य गृहीतम् । तत्र प्रारब्धमात्रग्रहणमित्यत्र नियामकाभावात् संचितमपि गृह्यते । सर्वत्र प्रबलकर्मप्रतिबद्धफलकत्वस्याविशिष्टत्वात् । प्रारब्धसुकृतं यथा प्रबलतरप्रारब्धवशात् प्रतिबद्धम्, तथा संचितमपि, फलदानप्रवृत्ततया ततः प्रबलं यत् प्रारब्धम् तेन प्रतिबद्धमिति । तत्र विद्वद्विषये प्रियाप्रियभूतेषु विद्वत्कर्मसंक्रम उच्यमानः विद्याबलात् यस्ययस्य फलं विदुषाऽननुभाव्यमासीत् तत्तत्कर्मविषय एव समुचितः, न तु प्रायश्चित्तादिनष्टविषयोऽपि । अतः उपायनश्रुतिः अश्लेषविनाशश्रुतिश्च तद्विषया प्रबलकर्मप्रतिबद्धफलकर्मजातरूपैकविषया । एवञ्च सुहृदः साधुकृत्यामित्यस्यानेकविषयलाभः । विनाशश्रुतिः सर्वपूर्वकर्मविषया, अश्लेषश्रुतिः विद्याननुकूलोत्तरविषया ; धूननश्रुतिः, विद्यानुकूलादत्तफलोत्तरकर्मविषया विनाशाश्लेषश्रुतिविषयाऽपि वा । धूनं विनष्टाश्लिष्टसर्वविषयकमित्येतत् अत्र भाष्ये न स्पष्टम् । अनन्तराधिकरणान्ते पादार्थनिगमनभाष्येऽपीदं न स्पष्टम् । उपायनश्रुतिस्तु तच्छ्रुतित्रयविषयसर्वविषयेति । तदिदं सर्वम्, उभयोरिति सामान्यतो निर्देशात् सूत्रकारेण सूच्यत इत्यभिसंधायाह विषयाऽश्लेषेति । चकारेण उपायनश्रुतिसमुच्चयः । तच्छब्दः प्रबलकर्मप्रतिबद्धफलककर्मार्थकः । साधुकृत्याविषये उक्तमिदं पापकृत्याविषयेऽपि न्यायतौल्यसिद्धम् । सूत्रार्थस्तु—अग्निहोत्रादिनित्यकर्मव्यतिरिक्ता पूर्वोत्तररूपोभयपुण्यान्तर्गता एकेषां शाट्यायनिनां साधुकृत्यापदाभिमता यस्मादस्ति, ततो न निर्विषयत्वम् ; नाप्यग्निहोत्रादेः सर्वथा ॥ विद्योद्देशेन वाऽननुष्ठानप्रसक्तिरिति ॥ १७ ॥

पूर्वपक्षी कृतं सुकृतं सर्वमवश्यमनुभूयमानमेव भवति, विदुषा प्रतिबन्धसंभवनापरिहरणपूर्वमेव क्रियमाणत्वादिति मन्यते । न तथा कार्त्स्न्येन ध्रुवमित्याशयेनाह यदेवेति । इतिशब्दः प्रकारवचनः ।

अतो विदुषोऽनुष्ठित प्रतिबद्धफलविषयम्, 'सुहृद साधुकृत्याम्' इति शाट्यायनिकम् ॥१८॥

इति अग्निहोत्राद्यधिकरणम् ॥ १० ॥

१३४ इतरक्षपणाधिकरणम् ॥ ४ १ ११)

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सपद्यते । ४ । १ । १९ ॥

ययोः पुण्यपापयोरश्लेषविनाशावुक्तौ, ताभ्यामितरे आरब्धकार्ये पुण्यपापे किं विद्यायोनिशरीरावसाने, उत तच्छरीरावसाने शरीरान्तरावसाने वेत्यनियम इति संशये— (छा ६ १४ २) "तस्य तावदेव चिर यावन्न विमोक्ष्ये अथ सपत्स्ये" इति तच्छरीरविमोक्षानन्तरस्वश्रवणात् तदवसाने इति प्राप्ते उच्यते—भोगेन तु इति। तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः। इतरे आरब्धकार्ये पुण्यपापे स्वारब्धफलभोगेन क्षपयित्वा[अथ ?]तत्फलभोगसमाप्त्यनन्तर ब्रह्म संपद्यते, ते च पुण्यपापे एकशरीर(शेष)भोग्यफले चेत्, तच्छरीरावसाने संपद्यते; अनेकशरीरभोग्यफले चेत्, तदवसाने संपद्यते; भोगेनैव क्षपयितव्यत्वादारब्धफलयो कर्मणोः। "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये" इति च भोगेन तयो कर्मणो विमोक्ष उच्यते, देहावधिनियमाश्रवणात्।

एवमन्यान्यपि गमक द्रष्टव्यमिति ॥ १८ ॥

पूर्वाधिकरणे विद्योत्पत्तिसमनन्तर सर्वकर्मक्षय इत्याशंक्य, तस्य तावदेव चिरमित्यादिवचनात् प्रारब्धातिरिक्तमात्रक्षय इत्युक्तम्, अनन्तराधिकरणे प्रारब्धेऽपि निरवशेषमुक्ताय किमस्तीति मुक्तोदाहरणेना वधारितम्। अथात तत्प्रारब्धवशात् जन्मान्तरानुवृत्तिरपि संभाव्यते उत विद्यायोनिशरीरावसानमेवावधिरिति विचार्यते। प्रारब्धकर्मणा एकशरीरहेतुत्वमेवेति न शरीरान्तरप्रसक्ति। अत एव, 'अस्माच्छरीरात् समुत्थाय परंज्योतिरुपसंपद्य' इति विद्यायोनिशरीरस्यैव संनिकृष्टमवसानं श्रुतम्। एतदनुरोधेन, 'यावन्न विमोक्ष्ये' इति सामान्यवचनमेतच्छरीरावधिपरमेव। अत एव प्रारब्धस्याधिकजन्मप्रदत्वेऽपि अनारब्धकार्यमिवाऽऽरब्धकार्ये तद्दोषोऽपि नश्यतु ॥ तन्नाधिकारिकाणां विदुषां जन्मान्तरसद्भाव यावदधिकारमिति मूले उक्त स्मृतिप्रामाण्यादिति ॥ सत्यम्। अधिकाराय गृहीत शरीरं तेषा प्रधानम्। मध्ये मध्ये परकायप्रवेशवत् कायान्तरग्रहणेऽपि पुनर्भविष्यन्निमित्ते तेषामवसानात् तदस्य मावसानमवधिस्तेषाम्। अन्येषा तु विदुषामस्मादस्मा नान्यजन्मतस्तादृशसत्वकाल इति विद्यायोनिशरीरावसानमेवावधिरिति। अत्राह भोगेन त्वितरे इति। अनारब्धकार्ययोर्न कश्चिदर्प्यत्रो विद्यापनोद्य इति। सूत्रे हेतुनिर्देश तद्वधेरिति प्रागुक्त एवेत्याशयेन। मूले अथशब्द अथसंपत्स्ये इति श्रुतेरयमर्थ इति ज्ञापनाय। तत्र अथ=भोगेन प्रारब्धे क्षपयित्वेत्यर्थवर्णने पौनरुक्त्याद् भोगसमाप्त्यनन्तरमित्यर्थो भाविष्यते। वसुधर्मादे भीष्म विदुरादिजन्मवत् भरतादेर्मृगादिजन्मावसाने मोक्ष इति प्रमाणसिद्धम्। अस्माच्छरीरादित्यत्रेदम्पदम् अनुभूयमानदेहमात्रदर्शकम् न त्वेतद्व्यक्तिपरम्। 'अनित्यमसुखं लोकमिमम्, प्राप्य भजस्व माम्', मूत्रवासमिमं त्यजेत् इत्यादि द्रष्टव्यमिति। शरीरावसाने शरीरावसाने ययोस्ते इत्येवं—

तदेवं ब्रह्मविद्यायाः प्रागनुष्ठितमभुक्तफलमनारब्धफलं पुण्यपापरूपं कर्म अनादिकालसंचितमनन्तं विद्यामाहात्म्यात् विनश्यति ; विद्यारम्भोत्तरकालमनुष्ठितं च न श्लिष्यति ; तत्र पुण्यरूपं सर्वं विदुषः सुहृदो गृह्णन्ति, पापं च द्विषन्त इति निरवद्यम् ॥

इति इतरक्षपणाधिकरणम् ॥ ११ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

विग्रहः। श्रुतौ विमोक्ष्ये इत्युक्तस्य मोक्षस्यापादानं न प्रकृतदेहः ; अपितु पुण्यपापरूपप्रारब्धकर्मणी इत्याह तयोः कर्मणोर्विमोक्ष इति। अनारब्धकार्याधिकरणे शरीरपातविलम्बेति कथनं प्रारब्धकार्यान्तिमशरीरपाताभिप्रायम्। देहावधीति विद्यायोनिदेहावधीत्यर्थः। अनुष्ठितश्चेति। पुण्यपापरूपमित्यनुवर्तते। न सर्वमत्र ग्राह्यम् ; किंतु यथार्हम्।

पादार्थं सगृह्णाति तदेवमिति। सर्वम्——विनष्टमश्लिष्टञ्च सर्वम्। विद्याबलात् विदुष्यवस्तफलं सर्वमिति यावत्। गृह्णन्तीति। ननु सुहृदो न तत् सुकृतं जानन्ति ; कथं गृह्णीयुः। कुतस्तराञ्च पापमनिष्टं द्विषन्तः। अशक्यञ्चामूर्तानामेकस्मादन्यत्र नयनमिति चेत्——सत्यम्। 'विधूय पापम्', 'सुकृतदुष्कृते धूनुते' इत्युक्तं धूननं परं किं मुमुक्षुः करोति। न हीश्वरकर्तृकत्वेन धूननमिह श्रुत्योच्यते। तस्मादौपचारिकः प्रयोगः सर्वत्र समाश्रीयते। उपायनवचनमौपचारिकमिति प्रागेवोक्तम्। तदिह विदुषि तत्सुहृद्द्विषद्भिः प्रीतिद्वेषकरणं विद्वद्गतसुकृतदुष्कृतराशिफलतुल्यफलप्राप्तये भवतीति ज्ञापनाय, प्रीतिद्वेषकर्तृषु पुण्यपापग्रहणकर्तृत्वारोपणमिति बोद्धव्यम् ॥ श्रीः ॥

इति श्रीमद्वेदान्तरामानुज-यतीन्द्र-महादेशिकचरणारविन्दचञ्चरीकस्य श्रीमद्ब्रह्मरामानुजमुनीन्द्र-
महादेशिकपदपद्मसेवासमधिगतसर्ववेदान्तार्थस्य वात्स्यश्रीशैल-सच्चक्रवर्तिनो वीरराघवाचार्यस्य
अभिनवदेशिकस्य कृतिषु श्रीभाष्यव्याख्याने भाष्यार्थदर्पणे चतुर्थाध्याये प्रथमः पादः ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः।

शुभमस्तु ॥

श्री ॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

श्रीभगवद्रामानुजविरचिते

श्रीशारीरकमीमांसाभाष्ये

चतुर्थोऽध्याये द्वितीयः पादः (छा ६ ८ ६)

१३५ वागधिकरणम् ४ २ १ ॥

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च । ४ । २ । १ ॥

इदानीं विदुषो गतिप्रकारं चिन्तयितुमारभते। प्रथमं तावत् उत्क्रान्तिश्चिन्त्यते। तत्रेदमाम्नायते, (छा ६ ८ ६) "अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यते, मनः प्राणे, प्राणस्तेजसि, तेजः परस्यां देवतायाम्" इति। अत्र "वाङ्मनसि संपद्यते" इति वाचो मनसि संपत्तिश्रुतिः किं वाग्वृत्तिमात्रविषया, उत वाग्विषयेति विशये—वृत्तिमात्रविषयेति युक्तम्। कुतः? मनसो वाक्प्रकृतित्वाभावात् तत्र वाक्स्वरूपसंपत्त्यसंभवात्। वागादिवृत्तीनां मनोऽधीनत्वेन वृत्तिसंपत्तिश्रुतिः कथंचिदुपपद्यत इत्येवं प्राप्ते—अभिधीयते

॥ श्री ॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

भाष्यार्थदर्पणे चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः

पूर्वपादान्तिमाधिकरणे, अथ संपद्यते इत्यथशब्देन द्वितीयतृतीयपादयोरर्थः संगृहीतः। तत्र क्रमे उत्क्रान्तिपूर्वकमर्चिरादिमार्गप्रस्थानं प्रकृतपादार्थः। गतिरनन्तरपादार्थः। प्रस्थानं गत्युपक्रमः, स च नाडीप्रवेश इति आसृत्युपक्रमादिस्येतद्व्याख्याने वक्ष्यति। कृतसंनाहस्य पुंसो गृहं विसृज्य मार्गप्राप्तिपर्यन्तं प्रस्थानम्, तथेह नाड्या शरीरान्निष्क्रम्य रश्मिसंबन्धपर्यन्तोऽपि गत्युपक्रम इति कृत्वा नाड्या गतिरप्यत्र पादे विचार्यते। प्राक्तस्य तदर्थं उत्क्रान्तिर्भवति, तादृशत्वं=सेन्द्रियमनःप्राणसंपत्त्वं प्रथममुपपाद्यते। तत्र, वाङ्मनसि संपद्यते, मनः प्राणे, प्राणस्तेजसि, तेजः परस्यां देवतायामिति वाक्यानि क्रमेण विचारयितुमधिकरणानि। वागेन्द्रियसंश्लिष्टत्वं मनसि सिद्धान्ताभिमतं प्रकृतवाक्यात् सिद्ध्यतीत्याह पूर्वपक्षी। सश्लेषस्येदिह संपत्तिपदार्थः, तत्र न किंचित् प्रमाणम्। अविशेषात् वाचि मनः संपद्यत इत्यपि प्रयोगः स्यात्। अथ, 'मनो वाचि संपद्यत' इति व्यवहारे मनो वाचं व्यापारयितुमुद्युक्ते इत्यर्थः प्रतीयते इत्युच्येत—तर्हि वाङ् मनसि संपद्यते इत्युक्तौ तत्प्रतीपोऽर्थो भवतु मनसो निर्व्यापारत्वात् वाग्वृत्तिर्न भवतीति तदर्थ इति। तत्र मनसीति सप्तमीप्रयोगात् द्वितीयाविरहादपि संपत्तिर्न संश्लेषः, किंतु लयः। वाचो मनसि लयायोगात् वाग्वृत्तेर्लय उच्यताम्। ननु वृत्तीनां लयस्तत्रैव भवतीति कथं मनसि वाग्वृत्तिलय इति चेत्—कथंचिदुपपद्यते। वाग्वृत्त्युत्पादकव्यापारस्य मनोगतत्वया तस्य तत्र लयस्यैव विवक्षितत्वात्। न च प्रथमश्रुते वाक्शब्दे लक्षणा स्यादिति वाच्यम्—प्रमेये वक्तव्ये निश्चिते, प्रथमपदे लक्षणां विनाऽन्यत्र लक्षणयाऽप्यस्यार्थस्य वर्णनसंभवात्, वागिन्द्रियं मनोव्यापारविरहप्रयुक्तवृत्तिरहितं भवतीति उत्तरपद एव लक्षणास्वीकारादिति। [illegible] द्धान्तस्तु—संपद्यत इत्यस्य संश्लेषरूपार्थेऽपि प्रसिद्धेः तद्ग्रहणे च कस्यापि पदस्य

वाङ्मनसि इति । वाक्स्वरूपमेव मनसि संपद्यते । कुतः ? दर्शनात् । दृश्यते हि वागिन्द्रिये उपरतेऽपि मनःप्रवृत्तिः । वृत्तिमात्रसंपत्त्यापि तदुपपद्यत इति चेत्—तत्राह शब्दाच्चेति । 'वाङ्मनसि संपद्यते' इति वाक्स्वरूपसंपत्तावेव हि शब्दः ; न वृत्तिमात्रसंपत्तौ । न हि तदानीं वृत्त्युपरमे वागिन्द्रियं प्रमाणान्तरेणोपलभ्यते ; येन वृत्तिमात्रमेव संपद्यत इत्युच्येत ।

लक्षणाविरहात् संश्लेष एव वाक्यार्थः । संश्लिष्टयोर्मध्ये मनसः प्राधान्यज्ञापनाय तत्र सप्तमी । वाक् स्वस्थानं विहाय, यत्र मनोऽस्ति तत्र मनसा संश्लिष्टमिति विवक्षितम् । न च वाङ्मनसिसंपद्यते इति श्रौतपदत्रये द्वयानुपठनमात्रेण सूत्रे, अयमर्थोऽभिमत इति कथं ज्ञायत इति शंक्यम्—अत्र वाक्ये कस्मिन्नपि पदे नामुख्यार्थग्रहणमिति तेन ज्ञापनात्, सूत्रे सप्तम्या मनसः किञ्चिद्रूपमाधारत्वमस्तीति ज्ञापनाच्चेष्टसिद्धेः । संपद्यत इत्यस्येह कोऽर्थ इति चिन्तनं तु तदर्थविचारान्तर्भावीति न सूत्रे तस्य विशिष्योक्तिः ; पक्षद्वयेऽपि तदर्थस्य (द्विविधस्य) तुल्यत्वाच्च ।

ननु प्रायणकाले वाचो मनआधारकत्वं वा मनस्संश्लेषो वा कुत्र दृश्यते । अतो दर्शनादिति कथमित्यत्र तदर्थमाह दृश्यते हीति । मनोव्यापाराधीनत्वं वागादिव्यापारे जीवनकाले सर्वानुभवसिद्धम् ; तथा वाग्व्यापारं विना मनोव्यापारोऽपि जीवनकाले, मूकस्य पिहितमुखस्य च व्यवहारार्थप्रयासे, प्रत्याहृतेन्द्रियस्य चिन्ताध्यानादौ च दृष्टः ॥ अस्त्वेतत् ; 'अस्य सोम्य ! पुरुषस्य प्रयतो वाङ् मनसि संपद्यते' इति प्रायणे हि प्रस्तुतम् । तदा तस्य वाग्व्यापाराभावेऽपि मनोव्यापारोऽस्तीति कथं परैर्ज्ञायत इति चेत्—निरीक्षणमुखविकासादितोऽनुमेयम् । व्याध्यादिवशात् मुमूर्षोः स्वानुभवगतो मनोव्यापारः यदृच्छया मरणान्निवृत्तौ स्वयं कथ्यत इति तस्य दर्शनमेव भवतीति च ध्येयम् । वाक्पदस्य सर्वेन्द्रियोपलक्षकत्वात्, दृश्यते हि सर्वेन्द्रियोपरमेऽपि मनःप्रवृत्तिरिति कथं घटते इति शङ्काऽप्येवं शमिता । ध्यानावसरस्य दर्शितत्वात् ; व्याध्यादिसमये स्वानुभवगतस्य वर्णनसंभवाच्च । नन्वस्तु वाचो निर्व्यापारत्वेऽपि मनसः सव्यापारत्वम् । तस्य वाचो मनस्संश्लेषसाधकत्वं कथमिति चेत्—प्रवृत्तस्वकार्ये दारुणि तदधीनस्याग्नेर्निवृत्तस्वकार्यस्यान्तर्भावदर्शनात् वागपि मनोधीनव्यापारा स्वयं निर्व्यापारतायां सव्यापारे मनस्यन्तर्भवितुमर्हतीति । ननु कश्चिद्दर्शनमात्रेण न तस्य संश्लेषसाधकत्वम्, अप्रयोजकत्वस्यानैकान्तिकत्वस्य च संभवादिति चेत्—इदमेवोपरि शब्दाच्चेत्येतदवतरणभाष्ये उक्तमिति । अथवा प्रायणकाले वाचो मनसश्च निर्व्यापारत्वे तुल्ये वाच एव मनसि प्राधान्यप्रयोजकः संश्लेषः, न वैपरीत्यमिति कुत इत्यत्र दर्शनादित्युक्तम् । तत्तत्र वाचि व्यापारहीनायामपि मनसः सव्यापारत्वात् वैपरीत्याभावात् निर्व्यापारत्वेन तौल्यस्यासार्वकालिकत्वात् वाचि मनोधीनत्वदर्शनात् मनसः प्राधान्यमेवेति भावः । किमनया युक्त्या, शब्द एव स्पष्टोऽस्तीत्याह शब्दाच्चेति । वाङ्मनसीति शब्दादित्यर्थः । एतदनन्तरशब्दः उत्तरादिति उपरि वक्ष्यते । यदि व्यापाराभावावसरे प्रायणकाले मनसः पृथग्भूयैव स्वस्थाने वागस्तीति प्रमाणेन केनापि ज्ञायेत, तदा आदित्यो यूप इत्यत्रेव शब्दार्थत्यागेन वाग्वृत्तिलयमात्रं वक्तव्यं स्यात् । न चैतदित्याह न हीति । तदानीं प्रायणकाले । ननु संपत्त्यसंभवात् वाक्छब्दे लक्षणे-

श्री ॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

श्रीभगवद्रामानुजविरचिते

श्रीशारीरकमीमांसाभाष्ये

चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः (छा ६ ८ ६)

१३५ वागधिकरणम् ४ २ १ ॥

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च । ४ । २ । १ ॥

इदानीं विदुषो गतिप्रकारं चिन्तयितुमारभते। प्रथमं तावत् उत्क्रान्तिश्चिन्त्यते। तत्रेदमाम्नायते, (छा ६ ८ ६) "अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यते, मनः प्राणे, प्राणस्तेजसि, तेजः परस्यां देवतायाम्" इति। अत्र "वाङ्मनसि संपद्यते" इति वाचो मनसि संपत्तिश्रुतिः किं वाग्वृत्तिमात्रविषया, उत वाग्विषयेति विशये—वृत्तिमात्रविषयेति युक्तम्। कुतः? मनसो वाक्प्रकृतित्वाभावात् तत्र वाक्स्वरूपसंपत्त्यसंभवात्। वागादिवृत्तीनां मनोऽधीनत्वेन वृत्तिसंपत्तिश्रुतिः कथंचिदुपपद्यत इत्येवं प्राप्ते—अभिधीयते

॥ श्री ॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

भाष्यार्थदर्पणे चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः

पूर्वपादान्तिमाधिकरणे, अथ संपद्यते इत्यत्राथशब्देन द्वितीयतृतीयपादयोरर्थः संगृहीतः। तत्र फलक्रमे उत्क्रान्तिपूर्वकप्रस्थानं प्रकृतपादार्थः। गतिरन्तरपादार्थः। प्रस्थाने गत्युपक्रमः, स च नाडीप्रवेश इति आसृत्युपक्रमादित्येतद्व्याख्याने वक्ष्यति। कृतसंनाहस्य पुंसो गृहं विसृज्य मार्गप्राप्तिपर्यन्तं प्रस्थानम्, तथेह नाड्या शरीरान्निष्क्रम्य रश्मिसंबन्धपर्यन्तोऽपि गत्युपक्रम इति कृत्वा नाड्या गतिरप्यत्र पादे विचार्यते। प्राकृतस्य सर्वैः उत्क्रान्तिर्भवति, तादृक्त्व=सेन्द्रियमनःप्राणसंपन्नत्वं प्रथममुपपाद्यते। तत्र, वाङ्मनसि संपद्यते, मनः प्राणे, प्राणस्तेजसि, तेजः परस्यां देवतायामिति वाक्यानि क्रमेण विचारयितुमधिकरणानि। वागेन्द्रियसंश्लिष्टत्वं मनसि सिद्धान्त्यभिमतं प्रकृतवाक्यान्न सिद्ध्यतीत्याह पूर्वपक्षी। सप्तम्यर्थेऽपि संपत्तिपदार्थे, तत्र न किञ्चित् प्रमाणम्। अविशेषात् वाचि मनः संपद्यत इत्यपि प्रयोगः स्यात्। अथ, 'मनो वाचि संपद्यते' इति व्यवहारे मनो वाचं व्यापारयितुमुद्युङ्क्ते इत्यर्थः प्रतीयते इत्युच्येत—तर्हि वाङ् मनसि संपद्यते इत्युक्तौ तद्विपरीतोऽर्थः प्राप्तः—मनसो निर्व्यापारत्वात् वाग्वृत्तिर्न भवतीति तदर्थ इति। तत्र मनसीति सप्तमीप्रयोगात् द्वितीयाविरहादपि संपत्तिर्न संश्लेषः, किन्तु लयः। वाचो मनसि लयायोगात् वाग्वृत्तेर्लय उच्यताम्। ननु वाग्वृत्तीनां लय एव भवतीति कथं मनसि वाग्वृत्तिलय इति चेत्—कथंचिदुपपद्यते। वाग्वृत्त्युपकारकव्यापारस्य मनोगतस्य तस्य तत्र लयस्यैव विवक्षितत्वात्। न च प्रथमश्रुते वाक्शब्दे लक्षणा स्यादिति वाच्यम्—प्रमेये वक्तव्ये निश्चिते, प्रथमपदे लक्षणां विनाऽन्यस्य लक्षणयाऽप्यस्यार्थस्य वर्णनसंभवात्, वागिन्द्रियं मनोव्यापारविरहप्रयुक्तवृत्तिविरहितं भवतीति उत्तरपद एव लक्षणास्वीकारादिति। सिद्धान्तस्तु—संपद्यत इत्यस्य संश्लेषरूपार्थेऽपि प्रसिद्धेः, तद्ग्रहणे च कस्यापि पदस्य

वाङ्मनसि इति । वाक्स्वरूपमेव मनसि संपद्यते । कुतः ? दर्शनात् । दृश्यते हि वागिन्द्रिये उपरतेऽपि मनःप्रवृत्तिः । वृत्तिमात्रसंपत्त्यापि तदुपपद्यत इति चेत्—तत्राह शब्दाच्चेति । 'वाङ्मनसि संपद्यते' इति वाक्स्वरूपसंपत्तावेव हि शब्दः ; न वृत्तिमात्रसंपत्तौ । न हि तदानीं वृत्त्युपरमे वागिन्द्रियं प्रमाणान्तरेणोपलभ्यते ; येन वृत्तिमात्रमेव संपद्यत इत्युच्येत ।

लक्षणाविरहात् संश्लेष एव वाक्यार्थः । संश्लिष्टयोर्मध्ये मनसः प्राधान्यज्ञापनाय तत्र सप्तमी । वाक् स्वस्थानं विहाय, यत्र मनोऽस्ति तत्र मनसा संश्लिष्टमिति विवक्षितम् । न च वाङ्मनसिसंपद्यते इति श्रौतपदत्रये द्वयानुपठनमात्रेण सूत्रे, अयमर्थोऽभिमत इति कथं ज्ञायत इति शंक्यम्—अत्र वाक्ये कस्मिन्नपि पदे नामुख्यार्थग्रहणमिति तेन ज्ञापनात्, सूत्रे सप्तम्या मनसः किञ्चिद्रूपमाधारत्वमस्तीति ज्ञापनाच्चेष्टसिद्धेः । संपद्यत इत्यत्रेह कोऽर्थ इति चिन्तनं तु तदर्थविचारान्तर्भावीति न सूत्रे तस्य विशिष्योक्तिः ; पक्षद्वयेऽपि तदर्थस्य (द्विविधस्य) तुल्यत्वाच्च ।

ननु प्रायणकाले वाचो मनआधारकत्वं वा मनस्संश्लेषो वा कुत्र दृश्यते । अतो दर्शनादिति कथमित्यत्र तदर्थमाह दृश्यते हीति । मनोव्यापाराधीनत्वं वागादिव्यापारे जीवनकाले सर्वानुभवसिद्धम् ; तथा वाग्व्यापारं विना मनोव्यापारोऽपि जीवनकाले, मूकस्य पिहितमुखस्य च व्यवहारार्थप्रयासे, प्रत्याहृतेन्द्रियस्य चिन्ताध्यानादौ च दृष्टः ॥ अस्त्वेतत् ; 'अस्य सोम्य ! पुरुषस्य प्रयतो वाङ् मनसि संपद्यते' इति प्रायणं हि प्रस्तुतम् । तदा तस्य वाग्व्यापाराभावेऽपि मनोव्यापारोऽस्तीति कथं परैर्ज्ञायत इति चेत्—निरीक्षणमुखविकासादितोऽनुमेयम् । व्याध्यादिवशात् मुमूर्षोः स्वानुभवगतो मनोव्यापारः यदृच्छया मरणान्निवृत्तौ स्वयं कथ्यत इति तस्य दर्शनमेव भवतीति च ध्येयम् । वाक्पदस्य सर्वेन्द्रियोपलक्षकत्वात्, दृश्यते हि सर्वेन्द्रियोपरमेऽपि मनःप्रवृत्तिरिति कथं घटते इति शंकाऽप्येवं शमिता । ध्यानाद्यवसरस्य दर्शितत्वात् ; व्याध्यादिसमये स्वानुभवगतस्य वर्णनसंभवाच्च । नन्वस्तु वाचो निर्व्यापारत्वेऽपि मनसः सव्यापारत्वम् । तस्य वाचो मनस्संश्लेषसाधकत्वं कथमिति चेत्—प्रवृत्तस्वकार्ये दारुणि तदधीनस्वाभिनिवृत्तस्वकार्यस्यान्तर्भावदर्शनात् वागपि मनोधीनव्यापारा स्वयं निर्व्यापारतायां सव्यापारे मनस्यन्तर्भवितुमर्हतीति । ननु कचिद्दर्शनमात्रेण न तस्य संश्लेषसाधकत्वम्, अप्रयोजकत्वस्यानैकान्तिकत्वस्य च संभवादिति चेत्—इदमेवोपरि शब्दाच्चेत्येतदवतरणभाष्ये उक्तमिति । अथवा प्रायणकाले वाचो मनसश्च निर्व्यापारत्वे तुल्ये वाच एव मनसि प्राधान्यप्रयोजकः संश्लेषः, न वैपरीत्यमिति कुत इत्यत्र दर्शनादित्युक्तम् । तत्तत्र वाचि व्यापारहीनायामपि मनसः सव्यापारत्वात् वैपरीत्याभावाच्च निर्व्यापारत्वेन तौल्यस्यासार्वकालिकत्वात् वाचि मनोधीनत्वदर्शनात् मनसः प्राधान्यमेवेति भावः । किमनया युक्त्या, शब्द एव स्पष्टोऽस्तीत्याह शब्दाच्चेति । वाङ्मनसीति शब्दादित्यर्थः । एतदनन्तरशब्दः उत्तरादिति उपरि वक्ष्यते । यदि व्यापाराभावावसरे प्रायणकाले मनसः पृथग्भूयैव स्वस्थाने वागस्तीति प्रमाणेन केनापि ज्ञायेत, तदा आदित्यो यूप इत्यत्रेव शक्यार्थत्यागेन वाग्वृत्तिलयमात्रं वक्तव्यं स्यात् । न चैतदित्याह न हीति । तदानीं प्रायणकाले । ननु संपत्त्यसंभवात् वाक्छब्दे लक्षणे-

यदुक्तं मनसो वाक्प्रकृतित्वाभावात् वाचो मनसि सम्पत्तिर्नोपपद्यत इति— तत्, 'वाङ्मनसि सम्पद्यते' इति वचनात् मनसा वाक् संयुज्यते, न तु तत्र लीयत इति परिहर्तव्यम् ॥१॥

अत एव सर्वाण्यनु । ४ । २ । २ ॥

यतो वाचो मनसा संयोगमात्रं सम्पत्तिः ; न तु लयः—अत एव वाचमनु सर्वेषामिन्द्रियाणां मनसि सम्पत्तिश्रुतिरुपपद्यते, (प्रश्न—) "तस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैः" इति ॥ २ ॥ इति वागधिकरणम् ॥ १ ॥

स्युक्तमित्यत्राह यदुक्तमिति । सम्पत्तिर्लय इत्यर्थे सम्पत्त्यसम्भवेऽपि सम्पत्तिः संश्लेष इत्यर्थेऽनुपपत्तिर्नेति भावः ॥ १ ॥

ननु अतएवेति सूत्रं किमर्थम् । वाग्विषये उक्तस्य तुल्यन्यायत एवास्य सिद्धेरिति चेत्—न । वृत्तिलयार्थकत्वे वाक्छब्दस्य सर्वोपलक्षकत्वं युक्तम्, मनसो निर्व्यापारस्य सर्वेन्द्रियप्रवृत्तिराहित्यस्य प्रामाणिकत्वात् । संश्लेषस्तु यथाश्रुतं वाङ्मात्रस्यैव स्यात् । न च, "पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि संपद्यमानैः" इति वाक्यान्तरात् सर्वेन्द्रियसंश्लेष इति वाच्यम् अणुनि मनसि सर्वेन्द्रियसंश्लेषासंभवेन तत्र वृत्तिलयस्यैव विवक्षणीयत्वादिति पूर्वपक्षाशयसम्भवनार्थत्वात् । सूत्रे एवकारः—न वृत्तिपक्षे श्रुत्यनुपपत्तिदर्शकः, किंतु शब्दाधरक्षणार्थं परिगृहीतस्य इन्द्रियसंश्लेषपक्षस्य एवोपपन्नत्वात् अनुपपत्त्यभावात् न लक्षणार्थनिर्वाहकस्यपक्षस्वीकार इत्यर्थदर्शकः । यद्यपि यतएव दर्शनाच्छब्दात् वाचः संश्लेष एव, ततो दर्शनाच्छब्दादेवान्येषामपि संश्लेष एव । शब्दश्च इन्द्रियैर्मनसिसंपद्यमानैरित्ययम्—इत्यर्थोऽपि सुवचः—तथापि संश्लेषपक्षे इन्द्रियैरिति श्रुत्यनुपपत्तिशङ्कापरिहारार्थस्य सूत्रस्य गमयितुमन्यथा भाषितम् । अस्मन्मते मनसः परमाणुत्वाभावान्न संश्लेषासम्भव इति भावः । श्रुत्यर्थस्तु—तस्मात् उदानस्य नेतृत्वात् मरणे शान्तौष्ण्यः मनः संश्लिष्टैरिन्द्रियैः सह पुनर्भवं पुनर्जन्म प्रति, यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति—यत्फलकामः, तेन फलेन हेतुना जीव एव प्राणमाप्नोतीति उपर्यन्वयेन भाव्यः । सूत्रे अनुशब्दः वाक्छब्देन शब्दार्थोपस्थित्यनन्तरं सर्वेन्द्रियलक्षणादर्शकः । संश्लेषपक्षादेव स्वीकृतात् सर्वाण्यपीन्द्रियाणि वाक्छब्दलक्षितानि मनसि संश्लिष्यन्तीति सूत्रार्थः ॥

ननु करणवृत्तिलयो वा मनसि, तत्संश्लेषो वा वाक्यार्थ इति किमनेन विचारेण । अस्य वाक्यराशेः पूर्वपक्षयुक्तार्थस्वीकारेऽपि, 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति, प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' इति वाक्यत एव तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणोक्तरीत्या सर्वविशिष्टरंहणसिद्धेरिति चेत्—श्रुत्यन्तरप्रतिपादितार्थवैशद्यव्यवहारार्थस्य तच्छ्रुतिनिरपेक्षमित एवावगन्तुं शक्यत्वेऽत्र तदनुत्पादनस्यैव युक्तत्वात्, यागादेर्मनसि संश्लिष्टत्ववचनादेव पूर्वपक्ष्यभिमतस्य निर्व्यापारत्वस्यापि सिद्ध्या तस्य विशिष्यावक्तव्यत्वाच्च । अत तमुत्क्रान्तमिति वाक्यजातसमानार्थं समानप्रयोजनञ्चेद वाक्यजातम् । गतिचिन्तनवत् अस्यापि मोक्ष्यतया चिन्त्यत्वात् मनसि सर्वेन्द्रियसंश्लेषस्य ततोऽसिद्धेश्च । पूर्वपादान्ते संपद्यत इति प्रयोगात् संपद्यतेपदघटितानि प्रकृतविषयाणि वाक्यान्युपस्थितानीति अत्र न तादृशी संपत्तिरियमित्याक्षेपे तदर्थश्चिन्त्यत इति ॥२॥

१३६. मनोधिकरणम् ४-२-२ ॥

तन्मनः प्राण उत्तरात् । ४ । २ । ३ ॥

तत्—**सर्वेन्द्रियसंयुक्तं** मनः प्राणे संपद्यते—**प्राणेन संयुज्यते ; न मनोवृत्तिमात्रम्** । कुतः ? उत्तरात्—(छा. ६-८-६) "मनः प्राणे" इति वाक्यात् ।

अधिकाशङ्का तु—(छा. ६ ६-५) "अन्नमयं हि सोम्य मनः" इति वचनात् मनसोऽन्नप्रकृतित्वमवगम्यते ; अन्नस्य च, (छा. ६-२-४) "ता अन्नमसृजन्त" इति अम्मयत्वं सिद्धम् । "आपोमयः प्राणः" इति च अप्प्रकृतित्वं प्राणस्यावगम्यते । अतो मनः प्राणे संपद्यत इत्यत्र प्राणशब्देन प्राणप्रकृतिभूता अपो निर्दिश्य तासु मनस्संपत्तिप्रतिपादने परम्परया स्वकारणे लय इति संपत्तिवचनमुपपन्नं भवति-इति ॥

परिहारस्तु "अन्नमयं हि सोम्य मनः", "आपोमयः प्राणः" इति मनःप्राणयो-

---

तन्मन इति पदद्वयेऽन्यतरद् व्यर्थमित्यत्र **सर्वेन्द्रियसंयुक्त**मिति तच्छब्दस्यार्थमाह । तथा च मनः प्राण इत्यत्र मनश्शब्देन केवलमनो वा वाङ्मात्रसंपत्तिमन्मनो वा न ग्राह्यम् , किं तु श्रुत्यन्तरसिद्धसर्वसंश्लेषयुक्तमेवेति पूर्वसूत्रद्वयसिद्धार्थज्ञापनार्थं तच्छब्द इति भावः। नन्वत्र पूर्वोत्तरपक्षौ कीदृशौ ॥ मनोवृत्तिलयो वा मनःसंश्लेषो वेति विचार इति चेत्—पूर्वन्यायेनैव तस्य शमयितव्यत्वादधिकरणं व्यर्थम् । अधिकाशङ्कयाऽधिकरणारम्भ इति चेत्—तत्र तत्र अधिकाशंका पूर्वाधिकरणवदेव पूर्वोत्तरकोटिग्रहणे भवति । पूर्वाधिकरणे तद्वृत्तिलय इति पूर्वपक्ष., तत्संश्लेष इति सिद्धान्तः ; अत्र तु मनोलय इति पूर्वपक्षः, तत्संश्लेष इति सिद्धान्त इति वैषम्यम् । एवं स्थिते, **न मनोवृत्तिमात्र**मित्यप्रसक्तप्रतिषेधोऽपि भाष्ये न युज्यत इति ॥ अत्रोच्यते—पूर्वाधिकरणेऽपि वाक्शब्दो वृत्तिपरो वा मुख्यार्थपरो वेति न विचारः ; किंतु वाक्यं लयपरं वा संश्लेषपरं वेत्येव । तत्र स्वाप्यय-अशनाया-उदन्याविवेचनेन पूर्वं लयस्योक्तत्वात् तत्प्रकरणात् लयपरत्वशंकायाम्—वागादिलयपरत्वं न भवति ; प्रकृतिविकारभावाभावात् । अर्थान्तरमादाय लयवर्णने च लक्षणेत्युक्तम् । तदिह प्रकृतिविकारभावस्य सुवचत्वात् लय. सुवच इति तन्न्यायाप्रवृत्त्याशङ्का—पृथिवीविकारगोमयजन्यस्य वृश्चिकस्य पु थिव्यामिव मन.प्रकृतिभूतपृथिवीप्रकृतिभूताखप्सु मनोलयस्य सुवचत्वादिति । तत्र परिहारः—आहङ्कारिकस्य मनसः पृथिवी न प्रकृतिः। किञ्च अविकृतिभूतपृथिवीविकारत्वाभिमतस्य मनसोऽप्सु लयसंभवेऽपि अब्विकारान्तरे प्राणे लयो दुर्वच एवेति प्राणशब्दे लक्षणैव स्यादिति ॥ स्यादेतत्—न मनो लीयते इति भाषितव्ये **न मनोवृत्तिमात्र**मिति भाषितं कथमिति चेत्—उच्यते । अयमाशय.—मनसोऽप्सु लयस्य सुवचत्वेऽपि न स प्रकृतवाक्यार्थः। न हि प्रायणकाले मनसो लयो भवति ; उत्क्रान्तिवचनविरोधात् । अतो मनोवृत्तिलय एव पर्यवसानं लयरुचिना समन्तव्यम् । अतः पूर्वन्यायाविशेष इति। टीकायां सारावलौ च मनोलयपूर्वपक्ष उक्त. ; **उपनिषद्भाष्ये** वृत्तिलयपूर्वपक्षः । मनोलय इत्येव पूर्वपक्षे प्रवृत्ते वृत्तिलये पर्यवसानं व्युत्पाद्य सिद्धान्ती खण्डयतीति वक्तव्यम् । **अन्नप्रकृतित्वम्** पृथिवीप्रकृतिकत्वम् । अप्प्रकृतित्वम् अप्प्रकृतिकत्वम् । **प्रकृतिः** उपा-

रत्नेनाद्भिश्चाध्यायनमुच्यते, न तत्प्रकृतित्वम्, आहङ्कारिकत्वान्मनसः, आकाशविकारत्वाच्च प्राणस्य। प्राणशब्देनापा लक्षणा च स्याद् इति ॥ ३ ॥ इति मनोधिकरणम् ॥ २ ॥

१३७ अध्यक्षाधिकरणम् ४ २-३ ॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः । ४ । २ । ४ ॥

यथा "वाङ्मनसि सम्पद्यते, मनः प्राणे" इति वचनानुरोधेन मनःप्राणयोरेव वाङ्मनसयोः सम्पत्तिः—तथा (छा ६ ८ ६) "प्राणस्तेजसि" इति वचनात् तेजस्येव प्राणः सम्पद्यते—इति प्राप्ते उच्यते—सोऽध्यक्षे इति। स प्राणः, अध्यक्षे करणाधिपे जीवे सम्पद्यते। कुतः? तदुपगमादिभ्यः—प्राणस्य जीवोपगमस्तावच्छ्रूयते, (बृ. ४ ३ ३८) "एवमेवेम-मात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति" इति, तथा जीवेन सह प्राणस्योत्क्रान्तिः श्रूयते, (बृ. ४ ४ २) "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति" इति। प्रतिष्ठा च जीवेन सह श्रूयते, (प्रश्नो ६ ३) "कस्मिन् उत्क्रान्ते उत्क्रान्तो भविष्यामि, कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामि" इति। एवं जीवेन संयुज्य तेन सह तेजस्सम्पत्तिरिह, "प्राणस्तेजसि" इत्युच्यते; यथा यमुनाया गङ्गया संयुज्य सागरगमनेऽपि, 'यमुना सागरं गच्छति' इति वचो न विरुध्यते—तद्वत् ॥ ४ ॥ इति अध्यक्षाधिकरणम् ॥ ३ ॥

१३८ भूताधिकरणम् ४ २ ४ ॥

भूतेषु तच्छ्रुतेः । ४ । २ । ५ ॥

(छा ६ ८ ६) "प्राणस्तेजसि" इति जीवसंयुक्तस्य प्राणस्य तेजसि सम्पत्तिरुक्ता, सा

दानम्। आकाशविकारत्वादिति, प्राणस्य वायुत्वात्। मनश्शब्दे लक्षणा भवतु मा वा, प्राणशब्दे लक्षणा स्यादेवेत्याह प्राणेति ॥ ३ ॥

मनःप्राणयोरिति सप्तमी। करणाधिपे। 'स कारणं करणाधिपाधिपः' इति वाक्यं स्मार्यते। प्राणः स्वाध्यक्षे जीवे संक्लिष्यति। तदुपगमादिभ्यः। उपगमः समीपगमनं संश्लेषार्थसमागमः आदिना अनुगमप्रतिष्ठानयोर्ग्रहणम्। अनुगम उत्क्रान्तिः। कस्मिन् उत्क्रान्त इति। इदं जीवस्य स्वात्मनि चिन्त-नरूपम्। एवं समीक्ष्य प्राणसृष्टेः उपरि कथनात् कस्मिन् इति प्राणग्रहणम्। मया सह कस्मिन् उत्क्रान्ते सति अहमुत्क्रमणकार्यभाक् स्याम्, मया सह कस्मिन् वसति वासः स्थितः स्यादिति समीक्षा। तदत्र प्राणोत्क्रमानन्तरं जीवोत्क्रमाभिधानमुक्तमिति न मन्तव्यम्। एवम्, "सैषा प्राणस्य सर्वाप्तिः" इति प्राण-स्यातिशयं प्रदर्श्य, 'सह वैवास्मिन् वसत, सहोत्क्रमत' इति जीवप्राणयोः सहस्थितिरियमुक्ता। तर्हि प्राणस्तेजसीत्यत्र तेजश्शब्दो जीवलक्षणिक किमित्यत्र, नेत्याह एवं जीवेनेति। परम्परया संश्लेष इह विवक्षित इति भावः। पृथिवीमय इति। लवणत्वात् स्वापेक्षया स्वसंश्लिष्टस्य पृथिव्यादेः परिमा-णाधिक्यात् प्राचुर्येण मयट् ॥ ४ ॥

संपत्तिः किं तेजोमात्रे, उत संश्लिष्टेषु सर्वेषु भूतेष्विति विशये—तेजोमात्रश्रवणात् तेजसीति प्राप्ते उच्यते—भूतेषु-इति। भूतेषु संपद्यते। कुतः? तच्छ्रुतेः—(बृ.६-४ ५) "पृथिवीमय आपोमयःतेजोमयः···" इति जीवस्य सञ्चरतः सर्वभूतमयत्वश्रुतेः ॥ ५ ॥

ननु तेजःप्रभृतिष्वेकैकस्मिन् क्रमेण संपत्तावपि, पृथिवीमयः इत्यादिका श्रुतिरुपपद्यते; अत आह—

नैकस्मिन् दर्शयतो हि । ४ । २ । ६ ॥

नैकस्मिन्; एकैकस्य कार्याक्षमत्वात्। दर्शयतो ह्यक्षमत्वं श्रुतिस्मृती, (छा. ६-३-२३) "अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि, तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि" इति—नामरूपव्याकरणयोग्यत्वाय त्रिवृत्करणमुपदिश्यते—(वि. पु. १-२-१२-१३) "नानावीर्याः पृथग्भूताः ततस्ते संहतिं विना। नाशक्नुवन् प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः। समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः। महदाद्या विशेषान्ता ह्यण्डमुत्पादयन्ति ते" इति। अतः "प्राणस्तेजसि" इति तेजश्शब्देन भूतान्तरसंसृष्टमेव तेजोऽभिधीयते। अतो भूतेष्वेव संपत्तिः ॥ ६ ॥ इति भूताधिकरणम् ॥ ४ ॥

१३९. आसृत्युपक्रमाधिकरणम् ४-२-५ ॥

समाना चाऽऽसृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य । ४ । २ । ७ ॥

इयमुत्क्रान्तिः किं विद्वदविदुषोः समाना, उताविदुष एवेति चिन्तायाम्—अविदुष

ननु तेजश्शब्दस्य मुख्यार्थत्वे संभवति लक्षणानुपपत्तेः प्राणस्याध्यक्षद्वारा संभवन् तेजःसंश्लेष एव सिद्धान्त्यभिमतो वाक्यार्थः। एवञ्च मुख्यार्थत्वायैव तेजोमात्रसंश्लेष एवार्थोऽस्तु। न च—सृष्ट्यर्थं त्रिवृत्करणमस्ति, भूयस्त्वरूपवैशेष्यादेकचैकभूतशब्देन व्यवहार इति प्रागेवोक्तमिति वाच्यम्—सृष्टेः प्राक् तथाभावेऽपि लयेऽस्मिन् प्रायणे शुद्धतेजोंशमात्रग्रहणोपपत्तेः पृथिवीमय इत्यादितोऽपि न समुच्चयसिद्धिरिति शङ्कयाऽधिकरणप्रवृत्तिः। तेजस ऊर्ध्वज्वलनत्वादुत्क्रमणसौकर्याय तदाविषयेऽपि अनुक्तविषये अस्त्येव तेजसः पश्चात् स्थूलदेहरूपेण परिणामात् इदमत्रिवृत्कृते न भवतीति समाधिः। एवं तावदपञ्चीकृततेजोग्रहणं वारितम्। वस्तुतोऽत्र पञ्चीकृतभूतसूक्ष्मपञ्चकं वा एक वेति विचारस्त्वन्यः; एकतोऽपि मुक्तस्य गत्युपपत्तेरेतावदत्रोक्तम्। "व्याप्तिं पञ्चीकृतैस्तैः" इति २७३ सारावलिः।

क्रमेण संपत्तावपि। कदाचित् कस्मिंश्चित् भूते संपत्तिः, अन्यदाऽन्यस्मिन्नित्येवं सत्यपि। श्रुतिस्मृती इत्यत्र इति शब्दद्वयान्वयः। नामेति मध्ये विवरणं व्याकरणानन्तरं त्रिवृत्करणमिति भ्रमव्युदासाय॥

तेजस्संपत्त्यनन्तरम्, तेजः परस्यां देवतायामिति परमात्मसंपत्तिः श्रुता। तस्या अपि सर्वसमानत्वेऽपि, मुक्तस्य परमात्मसंपत्तिरस्ति न वेति बद्धे विवादस्यानवकाशात् एतावदुक्तमात्रविषये विवाद इति तच्छमनायानन्तरमेव समानाचेत्यधिकरणम्। उक्तं सर्वममुमुक्षुविषयम्; मुमुक्षोरव्यवहितामृतत्वप्राप्त्योरुक्तत्वात् उत्क्रान्तिनिषेधश्चेति पूर्वपक्षः। इयमुत्क्रान्तिरिति तेजस्संपत्तिरूपोत्क्रान्ति-

एवेति प्राप्तम् । कुत ? विदुषोऽत्रैवामृतत्ववचनादुत्क्रान्त्यभावात् । विदुषो ह्यत्रैवामृतत्वं प्राप्यते, (कठ २ ६ १४) 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते" इति ॥ एवं प्राप्तेऽभिधीयते—समाना चाऽऽसृत्युपक्रमात्—इति । विदुषोऽपि आसृत्युपक्रमादुत्क्रान्तिः समाना । आ सृत्युपक्रमात् आ गत्युपक्रमात् नाडीविशेषयोत्क्रम्य गतिः श्रूयते, (कठ २ ६ १६) "शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका । तयोर्ध्वमायन् अमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति" इति । एवं नाडीविशेषेण गतिश्रवणात् विदुषोऽप्युत्क्रान्तिरवर्जनीया । सा च नाडीप्रवेशात्प्राक् विशेषाश्रवणात् समाना । तत्प्रवेशदशायां च विशेषः श्रूयते, (बृ ६ ४ २) "तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः" इति । "शतं चैका च हृदयस्य" इत्यनया श्रुत्या चैकाध्यात् मूर्ध्नो निष्क्रमणं विद्वद्विषयम्; इतरत् अविद्वद्विषयम् । यदुक्तम्—विदुषोऽत्रैवामृतत्वं प्राप्यते इति—तत्रोच्यते अमृतत्वं चानुपोष्य इति । चशब्दोऽवधारणे । अनुपोष्य—शरीरेन्द्रियादिसंबन्धमदग्ध्वैव, यदमृतत्वं — उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशरूपं प्राप्यते, तदुच्यते "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते" इत्यादिकया श्रुत्येत्यर्थः । "अत्र ब्रह्म समश्नुते" इति च उपासनवेलायां यो ब्रह्मानुभवः, तद्विषयमित्यभिप्रायः ॥

तदापीतेः संसारव्यपदेशात् । ४ । २ । ८ ॥

अवश्यं च तत्—अमृतत्वम् अदग्धदेहसंबन्धस्यैवेति विज्ञेयम् । कुत ? आपीतेः संसारव्यपदेशात् । अपीतिः—अप्ययः, ब्रह्मप्राप्तिः । सा चार्चिरादिना मार्गेण देशविशेषं गतस्येति वक्ष्यते । आ तदवस्थाप्राप्तेः संसारः देहसंबन्धलक्षणो हि व्यपदिश्यते, "तस्य तावदेव चिरं

रित्यर्थः । जीवस्य भूतसूक्ष्मसंपत्तिर्हि स्थूलशरीरादुत्क्रान्तिरेव । इयं समानेत्युक्तो उपरितनादौ समानस्य प्रसक्त्यभावात् आसृत्युपक्रमादिति कथनम् नाडीप्रवेशश्रवणान्यथानुपपत्त्या सर्वोत्तरियं मुमुक्षुविषयेऽपि स्वीकार्येति ज्ञापनार्थम्, पश्चादुच्यमाना परमात्मसंपत्तिरपि लयमुक्त्युक्त्या, न तु क्ष्यादिरूपेति सूचनार्थश्च । अदग्ध्वैवेति । उष दाहे इति धातो रूपमनुपोष्येति । ल्यबन्तस्य कुत्र समानकर्तृकक्रियायामित्यत आह प्राप्यत इति । दह णिजन्तम् । ज्ञानेनेति शेषः । 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते' 'सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते' इति कर्माणि दहत् ज्ञानं न शरीरं दहति । एवमदाहकं सत् ज्ञानं शरीरसत्त्वकाल एव यादृशममृतत्वं प्रापयति, तदेवात्र प्राप्तम् । तच्च विशिष्टाश्लिष्टपूर्वोत्तरदुरितभरत्वमिति । सूत्रे प्रथमचकारो विदुषश्चेति तत्समुच्चये । द्वितीयोऽवधारणे इत्युक्तमेव । अमृतत्वम् अनुपोष्य प्राप्यमाणमेव भवति, नान्यत् यत् विदेहदशाप्राप्यं मुक्तत्वरूपम् ॥ ७ ॥

'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते' इति मन्त्रात् पश्चादेव, 'अणुः पन्थाः' इत्यारभ्य, 'तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविदः स्वर्गं लोकमित ऊर्ध्वं विमुक्ताः' इति परमपदप्राप्तिसर्वलोकाप्ययश्च उक्तः । तदसत्त्वमिति ज्ञापनाय अपीतिपदम् । एतच्च वक्ष्यते इति मा यस्य शारीरके वक्ष्यत इत्यत्र, यदा सर्वे इति माणुपाश्चमन्त्र-

यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये" इति, (छा. ८-१३-२१) "अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात् प्रमुच्य । धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामि" इति च ॥ ८ ॥

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः । ४ । २ । ९ ॥

इतश्च विदुषोऽपि बन्धो नात्र दग्धः ; यतः सूक्ष्मं शरीरमनुवर्तते । कुत इदमवगम्यते ? प्रमाणतस्तथोपलब्धेः । उपलभ्यते हि देवयानेन पथा गच्छतो विदुषः, (कौ. १-२) 'तं प्रतिब्रूयात् ''' सत्यं ब्रूयात्' इति चन्द्रमसा संवादवचनेन शरीरसद्भावः । अतः सूक्ष्मशरीरमनुवर्तते । अतश्च बन्धो न दग्धः ॥ ९ ॥

नोपमर्देनातः । ४ । २ । १० ॥

अतः, "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते" इति वचनं न बन्धोपमर्देनामृतत्वं वदति ॥ १० ॥

अस्यैव चोपपत्तेरूष्मा : ४ । २ । ११ ॥

संदर्भे वक्ष्यत इत्यप्यर्थः । तस्येति ज्ञानिनं परामृश्य चिरं यावन्नविमोक्ष्य इति वाक्येन, ज्ञानसमनन्तरमेव न विमोक्षः, किंतु विलम्बेनेति कथनात् विमुक्तेः प्राक् ज्ञानकाले संसारित्वमेवोक्तं भवति । विमोक्षानन्तरं संपत्स्यर्थे विलम्बो नास्तीत्युक्त्या च तावत् संसारित्वकाम: । सूत्रार्थस्तु—आ अपीतेः ब्रह्मप्राप्तिपर्यन्तं संसारित्वव्यपदेशात् तत् उक्तस्वरूपमेवामृतत्वम्, न तु मुक्तस्वरूपमिति ॥ ८ ॥

नन्वत्र, 'अथायमशरीरोऽमृतः' इत्यशरीरत्वेऽमृतत्ववचनात् अथ मर्त्योऽमृतो भवतीत्यत्र न कामादिराहित्यविशिष्टमर्त्यत्वसमानकालिकममृतत्वं विवक्षितम् । अतः स्थूलशरीरवियोगक्षणेऽप्येवामृतत्वं ब्रह्मानमशनञ्च स्यादित्याशङ्कायाम्—अनुपोष्येत्युक्तोपोषणकर्मतयाऽभिमतं शरीरं न स्थूलमेव, किंतु सूक्ष्मम् । अतस्तदभाव एवामृतत्वादि । न च सूक्ष्मशरीरस्याभावः, प्रमाणसत्त्वादित्याह सूक्ष्ममिति । उपोषणकर्मत्वाभिमतं सूक्ष्मम् ; प्रमाणतो जीवस्य तथा सूक्ष्मदेहवत्त्वेनोपलब्धेरिति सूत्रार्थः । तमित्यादिः कौषीतक्यर्थानुवादः । तत्र वाक्यम्—"तमागतं पृच्छति (चन्द्रमाः), कोऽसीति । तं प्रतिब्रूयात्" इत्यादि । प्रतिवचनस्य [illegible] विस्तरभूतत्वात् तदर्थं संगृह्णाति सत्यंब्रूयादिति । तत्र वक्तव्यमुक्त्वा 'तेन सत्येन तपसर्तुरस्मि' इति उक्तस्य सत्यरूपत्वकथनात् सत्यं ब्रूयादित्युक्तम् । प्रमाणतश्चेति चकारः गत्यर्थापत्त्यादिपरः । प्रतिब्रूयादित्युक्तं वचनं हि ताल्वादिव्यापारः । अतः शरीरमुक्तं भवति ॥ ९ ॥

एवं सूक्ष्मशरीरस्थापनफलमाह नोपमर्देनेति । अतः सूक्ष्मशरीरसत्त्वात् नोपमर्देन बन्धोपमर्दभाविनौ अमृतत्व-ब्रह्मानुभवावत्र वक्तुं न शक्यावितिं । ब्रह्मानुभवोऽप्युपासनकालभावी अमुख्य एवेति ज्ञापनमेतत्सूत्रमुख्यप्रयोजनम् । अत एवात्र भाष्ये पूर्णमन्त्रानुवादः ॥ १० ॥

अस्यैवचेति । नन्वणोर्जीवस्य सूक्ष्मशरीरं विनाऽपि गतिरुपपद्यते । चन्द्रमस्संवादस्तु अमृतत्वादेः सम्यक्प्राप्ततया संकल्पवशात् तदात्वे संपन्नकिञ्चिद्देहपरिग्रहादस्तु । उपरिस्थूलदेहानारम्भात् सूक्ष्मदेहस्येतः संपादनं कुतः । (सारावली) । तथा च प्रागेवामृतत्वादिसिद्धिरित्यत्रेदं सूत्रम् । विदुषोऽपि मृतस्य शरीरे

अस्य—सूक्ष्मशरीरस्य कचिद्विद्यमानत्वोपपत्तेर्विदुषः प्रक्रान्तमरणस्य मरणात्प्राक् ऊष्मा स्थूले शरीरे क्वाचित्क उपलभ्यते, न च स्थूलस्यैव शरीरस्यायमूष्मा, अन्यत्रानुपलब्धेः। ततश्चोष्मणः क्वचिदुपलब्धिर्विदुषः सूक्ष्मशरीरस्योत्क्रान्तिनिबन्धनेति गम्यते। तस्मात् विदुषोऽप्यासृत्युपक्रमात् समाना उत्क्रान्तिरिति सुष्ठूक्तम् ॥ ११ ॥

पुनरपि विदुष उत्क्रान्तिर्न सम्भवतीत्याशङ्क्य परिह्रियते—

प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् स्पष्टो ह्येकेषाम्। ४। २। १२ ॥

यदुक्तम्—विदुषोऽप्युत्क्रान्तिः समानेति, तन्नोपपद्यते, विदुष उत्क्रान्तिप्रतिषेधात्। तथा हि, (बृ ६ ४ १) "स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति" इत्युपक्रम्य, "तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति। तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति" इत्यविदुष उत्क्रान्तिप्रकारमभिधाय, "अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते" इति देहान्तरपरिग्रहं चाभिधाय, "प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम्। तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे इति नु कामयमानः" इति अविद्वद्विषयं परिसमाप्य, "अथाकामयमानः—योऽकामो निष्कामः आप्तकाम आत्मकामः, न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति, ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति" इति विदुष उत्क्रान्तिं प्रतिषिध्यते। तथा एव आर्तभागप्रश्नेऽपि विदुष उत्क्रान्तिप्रतिषेधो दृश्यते, (बृ. ५ २ १०) "अप पुनर्मृत्युं जयति" इति विद्वांसं प्रस्तुत्य, "याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियते उदस्मात् प्राणाः क्रामन्ति, आहो न" इति पृष्टः नेति होवाच

'संपादयति स्वे देहमापादतलमस्तकम्' इति न्यायसामर्थ्यसद्भावे सति, कस्मिन्प्रदेश एव कश्चित् कालमूष्मोपलम्भः 'प्राणस्तेजसि' इत्युक्तस्य मुख्यप्राणस्य तत्सहितस्य सूक्ष्मदेहस्य चास्योत्क्रान्तेः प्राक् अत्रानुपपन्नत्वादेव। एवमूष्माधिक्ये व्याख्यानम्, ऊष्मातिशैत्ययोरमिश्रस्यैव हि तेजसीत्युक्तम् ॥ ११ ॥

नन्वेवं स्वीकारे विदुषः शरीरादुत्क्रान्तिप्रतिषेधवचनं विरुध्यत इत्यत्राह प्रतिषेधादिति। पूर्वपक्षयुक्तहेतुद्वये अथ मर्त्योऽमृत इति, अत्र ब्रह्म समश्नुत इति चोभयं निरस्तम्। उत्क्रान्तिप्रतिषेधरूपतृतीयहेतुरत्र परिह्रियते। तेजोमात्राः तेजस्सम्बन्धिनान् भूतसूक्ष्मांशान्। हृदयमेवान्ववक्रामति। प्रस्तुत्येत्यादि। अत्र वाक्ये पृष्ट इति पदं नास्त्येव, नापि अन्यत्र, याज्ञवल्क्येतीत्यारभ्य श्रौते इत्यन्तम् अत्यनुवाद इति सुव्यक्तत्वात्। प्रस्तुत्य प्रतिषेध इत्यन्वयः। पृष्ट इति पदसत्त्वे तस्य भाष्यकृत्पदत्वात्—'आहो न' इत्येतावत् श्रुतिरनूद्यते, नेतीत्यादि श्रुतिवाक्यमेव स्वशब्दवत् पठ्यते। पृष्ट इत्यस्य याज्ञवल्क्य इत्यन्वयः। प्रस्तुत्येति प्रस्ताने याज्ञवल्क्यः कर्ता। इति पृष्टः इत्यस्य इति अस्युक्तरीत्या पृष्ट इत्यर्थ इति निर्वाहः। यत्रायमित्यादेः पूर्वपक्ष्यभिमतोऽर्थस्तावत्—अयं पुरुषः देहः म्रियते। अस्मात् शरीरात्। अत्रैव शरीर एव समवनीयन्ते संगताः क्रियन्ते। अत एव स देहः उच्छ्वयति उच्छूनः पीनो भवति। आध्मायति वायुपूरितो भवति। सिद्धान्ते तु पुरुषः जीवः म्रियते देहसंबन्धं त्यजति। अस्मात् जीवात्। अत्रैव जीव एव समवनीयन्ते—सहोत्क्रमणार्थं मेलिता भवन्ति।

याज्ञवल्क्यः अत्रैव समवनीयन्ते स उच्छ्वयत्याध्मायति आध्मातो मृतः शेते इति। अतो विद्वानिहैवामृतत्वं प्राप्नोतीति चेत्—

तन्न; शारीरात्-प्रत्यगात्मनः प्राणानामुत्क्रान्तिरत्र प्रतिषिध्यते; न शरीरात्। "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति" इत्यत्र तच्छब्देन "अथाकामयमानः" इति प्रकृतः शारीर एव परामृश्यते; नाश्रुतं शरीरम्॥ "तस्य" इति षष्ठ्या प्राणानां संबन्धित्वेन शारीरो निर्दिष्टः; न तूत्क्रान्त्यपादानत्वेन। उत्क्रान्त्यपादानं तु शरीरमेवेति चेत्—न, अपादानापेक्षायाम् अश्रुताच्छरीरात् संबन्धितया श्रुतस्याऽऽत्मन एव संनिहितत्वेनापादानतयाऽपि ग्राह्यत्वात्। किञ्च प्राणानां जीवसंबन्धितयैव प्रज्ञातानां तत्संबन्धकथने प्रयोजनाभावात् संबन्धमात्रवाचिन्या षष्ठ्या अपादानत्वमेव विशेष इति निश्चीयते। यथा 'नटस्य शृणोति' इति। न चात्र विवदितव्यम्—स्पष्टो ह्येकेषाम्—माध्यन्दिनानामाम्नाये शारीरो जीव एवापादानमिति, (माध्यं. ६. १) "योऽकामो निष्काम आप्तकामो आत्मकामः, न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ति" इति॥ शारीरात् प्राणानामुत्क्रान्तिप्रसङ्गाभावात् तन्निषेधो नोपपद्यत इति चेत्-न (छा. ६. १४) "तस्य तावदेव चिरम्" इति विदुषः शरीरवियोगकाले ब्रह्मसंपत्तिवचनेन प्राणानामपि तस्मिन् काले शारीराद्विदुषो वियोगः प्रसज्यते। ततश्च—देवयानेन पथा ब्रह्मसंपत्तिर्नोपपद्यत इति, न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति—देवयानेन पथा ब्रह्मप्राप्तेः प्राक् जीवाद्विदुषोऽपि प्राणा न विश्लिष्यन्तीत्युच्यते।

(५·२) आर्तभागप्रश्नोऽपि यदा विद्वद्विषयः, तदा अयमेव परिहारः। स त्वविद्वद्विषयः; तत्र प्रश्नप्रतिवचनयोः ब्रह्मविद्याप्रसङ्गादर्शनात्। तत्र हि ग्रहातिग्रहरूपेणेन्द्रियेन्द्रियार्थस्वभावः, अपामन्यत्वम्, म्रियमाणस्य जीवस्य प्राणापरित्यागः, मृतस्य नामवाच्य-

सः देही। उच्छ्वयतीत्यादेः पूर्ववदर्थः। प्राणाभावादेवोच्छूनत्वादिकम्। तत्र विशेष्ये देहिनि बाधात् विशेषणे देहे विश्रान्तम्। यद्वा विद्वद्विषयत्वेऽप्यविद्वद्विषयत्वेऽपि पुरुषादिपदं जीवात्मपरमेवेति परिष्कारोक्तं भवतु॥ तस्येत्यस्य शारीरार्थकत्वेऽपि उत्क्रान्त्यपादाने शरीरमेवेति पृच्छति तस्येति-षष्ठ्येति। विशेष इति। अभिमत इति शेषः। प्रसज्यते इति। प्रसङ्गोऽस्तीत्यर्थः। ततश्च प्रसङ्गसत्त्वाच्च। अत्र उच्यत इत्यत्रान्वयः। नोपपद्यत इतीति—देवयानेन ब्रह्मसंपत्त्यनुपपत्तिशंकासद्भावादित्यर्थः। अत्रापि उच्यत इत्यत्रान्वयः। अयमेव परिहारः देवयानगतिनिर्वाहार्थं विदुषः प्राणानामविश्लेष उच्यत इत्येवरूपः। अविद्वद्विषयत्वे अप पुनर्मृत्युं जयतीति विद्वत्प्रकरणविरोध इत्यत्र पूर्वमप्यविद्वद्विषयमेवेति पूर्णमार्तभागप्रश्नार्थं निरूपयति तत्र हीति। अष्टौ ग्रहाः प्राणवाग्जिह्वाचक्षुःश्रोत्रमनोहस्तत्वच इन्द्रियाणि। अतिग्रहाः तद्विषयाः। ग्रहाणां समानो जीवग्राहित्वं स्ववशे जीवस्थापकत्वम्। अतिग्रहस्वभावः इन्द्रियापेक्षयाऽपि बलातिशयितत्वम्। अपामन्यत्वम् अन्यत्वकत्वम्। कस्याः देवताया मृत्युरन्नमिति प्रश्ने अग्निर्वै मृत्युः सोऽपामन्नमिति स्मरणात्। प्राणापरित्यागः नेति-

कीर्त्यनुवृत्तिः, तस्य च पुण्यपापानुगुणगतिप्राप्तिरित्येतेऽर्था प्रश्नपूर्वकं प्रत्युक्ता । तत्र च, "अप पुनर्मृत्युं जयति" इति अपामन्यत्वज्ञानादधिजय एव मृत्युजय उच्यते । अतो नात्र विदुषः प्रसङ्गः । अविदुषस्तु प्राणानुत्क्रान्तिवचनम्—स्थूलदेहवत् प्राणा न मुञ्चन्ति, अपि तु भूतसूक्ष्मवत् जीवं परिष्वज्य गच्छन्तीति प्रतिपादयतीति निरवद्यम् ॥ १२ ॥

स्मर्यते च । ४ । २ । १३ ॥

स्मर्यते च विदुषोऽपि मूर्धन्यनाड्योत्क्रान्तिः, (याज्ञ ३ १ ० ७ गो)

"ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो भित्त्वा सूर्यमण्डलम् ।

ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परां गतिम्" इति ॥ १३ ॥ इति आसृत्युपक्रमाधिकरणम् ॥५॥

१४० परसंपत्त्यधिकरणम् ४ २ ६ ॥

तानि परे तथा ह्याह । ४ । २ । १४ ॥

सकरणग्रामं सप्राणं कर्माध्यक्षः प्रत्यगात्मा उत्क्रान्तिवेलायां तेजःप्रभृतिभूतसूक्ष्मेषु संपद्यत इत्युक्तम् । सैषा संपत्तिर्विदुषो न विद्यत इत्याशङ्क्य परिहृतम् । तानि पुनर्जीवपरिष्वक्तानि भूतसूक्ष्माणि किं यथाक्रमं यथाविधि च स्वकार्याय गच्छन्ति, उत परमात्मनि संपद्यन्त इति विशये—मध्ये परमात्मसंपत्तौ सुखदुःखोपभोगरूपकार्यादर्शनात् तदुपभोगानुगुण्येन यथाकर्म यथाविधि च गच्छन्ति—इति प्राप्ते उच्यते—तानि परे इति । तानि परस्मिन् आत्मनि संपद्यन्ते । कुतः ? तथा ह्याह श्रुतिः, (छा ६ ८ ६) "तेजः परस्यां देवतायाम्" इति । यथाऽऽह श्रुतिः, तदनुगुणं कार्यं कल्प्यमित्यर्थः । सुषुप्तिप्रलययोर्यथा

होवाचेति भागुक्तः । नामवाग्व्यकीर्तीति । म्रियमाणं पुरुषं किं न जहातीति प्रश्ने नामेति समाहितम् । नामशब्दवाच्या च कीर्तिरित्यर्थः । पुण्यपापेति । क्वायं तदा पुरुषो भवतीति म्रियमाणविषयगतिप्रश्ने, आहर सोम्य हस्तमार्तभागेति हस्तग्रहेण सजनं विहायान्यत्र गत्वा द्वाभ्यामामन्त्रितम्, 'पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति, पापः पापेन' इति । एवमविद्वद्विषयसंदर्भत्वात्, प्राणा क्रामन्त्याहो नेति प्रश्नोऽपि अविद्वद्विषय एवेति ॥ स्यादेतत् अप पुनर्मृत्युं जयतीत्यस्य किमायातमित्यत्र विवक्षयति तत्र चेति मृत्युशब्देनामैरेव प्रकृतत्वात् अपामन्यत्वज्ञानवन्तं प्रति आमैरमृत्युत्वमेवोच्यत इति । सर्वमिदं तत्त्वं प्रतिपादनम् । प्रश्न प्रतिवचने विद्वद्विषयत्वेऽन्यविषयत्वे वा जीवं प्राणा न त्यजन्तीत्येवार्थं इति । प्रत्युक्ताः शोधिताः ॥१२॥

एवं पूर्वपक्षयुक्तहेतुत्रयं निरस्य मूर्धन्यनाड्या निष्क्रमणश्रुत्या उत्क्रान्तिर्विदुषोऽपि स्थापिता । तथा निष्क्रमणे स्मृतिमपि दर्शयति स्मर्यते चेति । तेषां नाडीविशेषाणां मध्ये य ऊर्ध्वं स्थितः तेन तद्द्वारा सूर्यमण्डलं भित्त्वा चतुर्मुखलोकमतिक्रम्य परां गतिं यातीत्यर्थः । एवं गतिव्यपदेशादुत्क्रान्तिः समानेति । पूर्वपक्षी मूर्धन्यनाड्या गतिं तस्याप्यत्क्रमणाधिकारविषयत्वमवस्थितां मन्यते ॥ १३ ॥

पुनरधिकरणद्वयेन विद्वदविदुषोः समानैव परदेवतासंपत्तिः शोध्यते । गच्छन्तीति । न तु तत्र परमात्मसंपत्तिः काचिदस्ति । तेजः परस्यां देवतायामिति वाक्यं तु, 'एतावत् सर्वसाधारणम्, इतः परं

परमात्मसंपत्त्या सुखदुःखोपभोगायासविश्रमः ; तद्वदिहापि ॥ इति परसंपत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

१४१. अविभागाधिकरणम् ४-२-७ ॥

अविभागो वचनात् । ४ । २ । १५ ॥

सेयं परमात्मनि संपत्तिः किं प्राकृतलयवत् कारणापत्तिरूपा, उत "वाङ्मनसि" इत्यादिवदविभागरूपेति चिन्तायाम्—परमात्मनः सर्वेषां योनिभूतत्वात् कारणापत्तिरूपेति प्राप्ते उच्यते—अविभागः-इति । अपृथग्भावः=पृथग्व्यवहारानर्हसंसर्ग इत्यर्थः । कुतः ? वचनात् । "तेजः परस्यां देवतायाम्" इत्यत्रापि, "वाङ्मनसि संपद्यते" इत्यतः संपद्यत इति वचनस्यानुषङ्गात् ; तस्य च संसर्गविशेषवाचित्वात् ; अनुषक्तस्याभिधानवैरूप्ये प्रमाणाभावात् । उत्क्रान्तिवेलायां कारणापत्तिप्रयोजनाभावात् । पुनस्तत्राव्यक्तादिसृष्ट्यवचनाच्च ॥

इति अविभागाधिकरणम् ॥ ७ ॥

१४२. तदोकोऽधिकरणम् ४-२-८ ॥

तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात् तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया । ४ । २ । १६ ॥

एवं गत्युपक्रमावधि विद्वदविदुषोः समानाकारः उत्क्रान्तिप्रकार उक्तः ; इदानीं विदुषो विशेष उच्यते । तत्रेदमाम्नायते—(कठ. २-६-१६) "शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिस्सृतैका । तयोर्ध्वमायन् अमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति" इति । 'अनया नाडीनां शताधिकया मूर्धन्यनाड्यैव विदुषो गमनम्, अन्याभिरेव चाविदुषो गमनम्' इत्ययं नियम उपपद्यते, नेति संशयः ।

तु परदेवता यत्र गतिं संकल्पयति तत्रेति विशिष्य तदर्थानत्वं वक्तीति भावः । आयासविश्रमः आयासपरिहारः ॥ १४ ॥ कारणापत्तिरूपेति । प्राणकरणभूतसूक्ष्मविशिष्टस्य जीवस्य प्राणादिकारणाकाशादौ सति कथं परस्मिन् लयोक्तिरिति चेन्न—गोमयैकदेशतः परिणतस्य वृश्चिकस्य परम्परोपादाने पृथिव्यामिव प्राणादीनामपि द्वारभूतद्रव्ये लयमन्तरा साक्षादेव परमकारणे लयसम्भवात् । अत. अत्यन्तसूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टे ब्रह्मणि प्राणादिविशिष्टजीवलय इति । सूत्रे वचनादित्यस्य अनुषक्तसंपद्यतेशब्दात् श्रद्धां जुह्वतीत्यादिवचनाच्चेत्यर्थः । अवचनाच्चेति । परमात्मनि लीनस्य संसारिणः उत्क्रान्तिगतिस्वर्गप्रवेशादिक्रमः सोपकरणस्यैवोक्तम् । तथात्वञ्चास्याव्यक्तमहदादिक्रमेणोपकरणोत्पत्त्यैव वक्तव्यम् । तत्तु नोक्तम् । कल्पनायाश्च गौरवमिति । पूर्वमेव कारणापत्तेरेषा युक्तत्वात् वाङ्मनसि संपद्यत इत्यादिवचनञ्च व्यर्थमिति तद्वचनादप्यविभाग एव संपत्तिरिति च ध्येयम् । अयञ्चाविभागो देवताशब्दस्वारस्यात् परमात्मसंयोगस्य प्रागेव सत्त्वाच्च हार्दविग्रहसंश्लेषरूपोऽपि युक्तः । हार्दरहितजन्तुषु तदयोगात् अविभागोऽयम् आयासपरिहारार्थं प्रसादविशिष्टपरमात्मसंश्लेषरूपो भवितुमर्हति ॥ १५ ॥

परदेवतासंश्लेषपर्यन्तस्य विद्वदविद्वत्साधारण्यमुक्तम् । एवं नाडीनामपि सर्वसाधारण्यमेव ।

किं युक्तम्? नियमो नोपपद्यत इति। कुतः? नाडीनां भूयस्त्वादतिसूक्ष्मत्वाच्च दुर्विवेचतया पुरुषेणोपादातुमशक्यत्वात्। "तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति" इति यादृच्छिकीमुत्क्रान्तिमनुवदतीति युक्तमिति॥

एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—शताधिकयेति। विद्वान् शताधिकया मूर्धन्ययैव नाड्योत्क्रामति। न चास्या विदुषो दुर्विवेचत्वम्; विद्वान् हि परमपुरुषाराधनभूतात्यर्थप्रियविद्यासामर्थ्यात् विद्याशेषभूततयाऽऽत्मनोऽत्यर्थप्रियगत्यनुस्मरणयोगाच्च प्रसन्नेन हार्देन परमपुरुषेणानुगृहीतो भवति, ततश्च तदोकः तस्य जीवस्य स्थानं हृदयम्, अग्रज्वलनं भवति अग्रे ज्वलनं प्रकाशनं यस्य तदिदमग्रज्वलनम्। परमपुरुषप्रसादात् प्रकाशितद्वारो विद्वान् तां नाडीं विजानातीति तया विदुषो गतिरुपपद्यते॥ १६॥ इति तदोकोऽधिकरणम्॥ ८॥

१४३ रश्म्यनुसाराधिकरणम् ४ २ ९॥

रश्म्यनुसारी। ४। २। १७॥

विदुषो हृदयात् शताधिकया मूर्धन्यनाड्या निर्गतस्याऽऽदित्यरश्मीन् अनुसृत्याऽऽदित्यमण्डलगतिः श्रूयते—(छा ८ ६ ५) "अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामति, अथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते" इति। तत्र रश्म्यनुसारेणैवेत्यस्य गतिनियमः संभवति, नेति चिन्तायाम्—निशि मृतस्य विदुषो रश्म्यनुसारासंभवादनियमः। वचनं तु पक्षप्राप्तविषयमिति प्राप्ते उच्यते रश्म्यनुसारी—इति। रश्म्यनुसार्येव विद्वानूर्ध्वं गच्छति, कुतः? "अथैतैरेव

अतो न नियम इति शङ्कया संगतिः। अशक्यत्वादिति। हृदयस्थलक्षणम्, अर्चिरादिमार्गस्य विशालत्वं सर्वनाडीसरणिरपाये न मिति। तर्हि श्रुतिविरोध इत्यत उदाहृतिमाह तयोर्ध्वमिति। सूत्रे अन्तिमपदमेव प्रधानपूर्वपक्षनिरासकमिति तद् गृह्णाति शताधिकयेतीति। अवशिष्टानि सौत्रपदानि पूर्वपक्षहेतुस्फोरणेन तत्परिहारार्थानि। तदोको हृदयम्, स एवास्तेऽस्मिन्नात्मा समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति इत्युक्तेः। अग्रज्वलनम् अग्रभागे प्रद्योतविशिष्टम्, 'हृदयस्याग्रं प्रद्योतते' इति श्रुतेः। तत्प्रकाशितद्वारः हृदयान्तस्थो निष्क्रमणमार्गं प्रसादाधीनप्रद्योतबलेन ज्ञातवान्। अग्रप्रद्योतस्य द्वारप्रकाशस्य च विद्वदविद्वत्साधारण्यादिद तां पूर्वमुक्त्वा विद्यासामर्थ्यादिकं विद्वन्मात्रसंबन्धि पश्चादुक्तं सूत्रे। अग्रज्वलनादावपि हार्दानुग्रहसापेक्षितत्वात् पूर्वं व्याख्यातं भाष्ये। विद्याया सामर्थ्यं पौष्कल्यम्। विद्याशेषत्वं गत्यनुस्मृतेः। तदोकोऽग्रज्वलनमिति पृथग्वाक्यम्। अत एवास्य पदद्वयत्वमाहतं भाष्ये। अन्यत् सर्वमेकं वाक्यम्। शताधिकया शतातिरिक्तया एकशततम्या नाड्या सुषुम्नाख्यया। उत्क्रामतीति शेषः॥ १६॥

अस्तु शताधिकयैव नाड्येति नियमः। तदनन्तरं रश्मिभिरेवेति नियमस्तु न भवति। रश्म्यभावकालेऽपि गतेः इत्याक्षेपः। पक्षेति। एवकारस्तु रश्मिसद्भावकाले रश्मिभिरेवेति नियमार्थः स्यात्। पूर्वं महापथदृष्टान्तेन नाड्यादित्ययोः रश्मीनां संततत्वं वर्णितम्। तद् यदा भवति, तदा रश्मिभिरेवेति तात्पर्यम्। रश्मिकाले रश्मिभिरेव अन्यदा त्वन्यथेति व्यवस्था च निष्प्रयोजना, मार्गान्तरावचनाच्च

रश्मिभिः" इत्यवधारणात्; पाक्षिकत्वे ह्येवकारोऽनर्थकस्स्यात्। यदुक्तम्—निशि मृतस्य रश्म्यसंभवात् रश्मीननुसृत्य गमनं नोपपद्यत इति—तन्न; निश्यपि सूर्यरश्म्यनुसारः संभवति; लक्ष्यते हि निश्यपि निदाघसमये ऊष्मोपलब्ध्या रश्मिसद्भावः; हेमन्तादौ तु हिमाभिभवाद् दुर्दिन इवोष्मानुपलम्भः; श्रूयते च नाडीरश्मीनां सर्वदाऽन्योन्यान्वयः, (छा. ८-६-२) "तद्यथा महापथ आततः उभौ ग्रामौ गच्छति इमं चामुं च, एवमेवैते आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ गच्छन्तीमं चामुं च। अमुष्मादादित्यात् प्रतायन्ते; ता आसु नाडीषु सृप्ताः। आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते; तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ताः" इति। तस्मान्निश्यपि रश्मिसंभवान्निशि मृतानामपि विदुषां रश्म्यनुसारेणैव ब्रह्मप्राप्तिरस्त्येव ॥ १७ ॥

इति रश्म्यनुसाराधिकरणम् ॥ ९ ॥

१४४. निशाधिकरणम् ४-२-१०

निशि नेतिचेन्न संबन्धस्य यावद्देहभावित्वात् दर्शयति च । ४ । २ । १८ ॥

इदमिदानीं चिन्त्यते—विदुषो निशि मृतस्य ब्रह्मप्राप्तिरस्ति, नेति।

यद्यपि निशायां सूर्यरश्मिसंभवात् रश्म्यनुसारेण गतिर्निशायामपि संभवति—तथापि निशामरणस्य शास्त्रेषु गर्हितत्वात् परमपुरुषार्थलक्षणब्रह्मप्राप्तिर्निशामृतस्य न संभवति। शास्त्रेषु दिवामरणं प्रशस्तम्, विपरीतं निशामरणम् (—) "दिवा च शुक्ल-

मार्गान्तरमतिक्षेपार्थतयैव एवकारसार्थक्यमुचितमि त्याशयेनाह अनर्थकः इति। लक्ष्यते अनुमीयते। सर्वदा रश्मिसत्त्वे कथं हेमन्ते उष्मानुपलम्भः। तदा रश्म्यभावे च रश्मिभिरेव याति विद्वानिति नियमो वा कथमित्यत्राह हेमन्तादाविति। दुर्दिन इवेति। मेघच्छन्नमहो दुर्दिनम्। 'शैशिरेष्विव दुर्दिनेषु' इति शाङ्करमपपाठः स्यात्; अर्थान्तरे वा। सर्वदेति। महापथ इति पथो महत्त्वविशेषण मार्गान्तरवत् कादाचित्कत्ववारणाय। तथा प्रतायन्त इति वर्तमाननिर्देशसारस्याच्च सार्वदिकत्वमिति भावः। श्रुतौ, ताः ते इति च रश्मिशब्दस्योभयलिङ्गत्वात्। अस्त्येवेति। ननु रश्म्यनुसारेणैव ब्रह्मप्राप्तिरित्येतावदेव प्रकृतम्; अस्त्येवेति किमर्थमेवकार इति चेत्—रश्मिभिरेवेत्येवकारश्रवणात् रश्म्यभावे ब्रह्मप्राप्तिर्नास्त्येवेति, न शंक्यमिति ज्ञापयितुम्। रात्रौ रश्म्यभावे प्रत्यूष प्रतीक्ष्य यात्विति वा कस्मान्नाशक्यते इति न वाच्यम्-'स यावत् क्षिप्येन्मनः, तावदादित्यं गच्छति' इति मरणानन्तरमविलम्बेनादित्यप्राप्ति-कथनात् रश्मिषु सत्सु असत्सु च गतेरावश्यकत्वात्। अतोऽस्त्येव ब्रह्मप्राप्तिः। अतः उत्तराधिकरणद्वय तदभावशंकादेर्न प्रसक्तिः। उत्तरत्र तु विशेषप्रमाणमूला तथा शंकेति। ब्रह्मप्राप्तिरस्ति। तदत्रैव सूत्रे सिद्धमेव, नोपरि तदवकाशः या ब्रह्मप्राप्तिरस्त्येव। सा रश्म्यनुसारेणैवेति सिद्धान्त्यत इति कथनाच्च उत्तरसूत्रस्यापि रश्मिविषयकतया व्याख्यानं शाङ्करं निरस्तं भवति ॥ १७ ॥

रात्रौ रश्म्यभावप्रयुक्ता गत्यभावशंका कामं मा भूत्। निशामृतत्वप्रयुक्तस्तु गत्यभावो न वारयितुं पार्यते, हेतुव्यक्तेर्हेतुत्वस्य च संप्रतिपन्नत्वादिति शंका। भाष्ये विपरीतपदं गर्हितमित्यर्थे। प्रमाणवचने

पक्षश्च उत्तरायणमेव च । मुमूर्षतां प्रशस्तानि विपरीतं तु गर्हितम्" इति । दिवामरण-निशामरणयोः प्रशस्तत्वविपरीतत्वे चोत्तमाधमगतिहेतुत्वेन स्याताम् । अतो निशि मरण-मधोगतिहेतुत्वान्न ब्रह्मप्राप्तिहेतुरिति चेत्—

तन्न, विदुषः कर्मसम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वात् । एतदुक्तं भवति—अनारब्धकार्याणा-मधोगतिहेतुभूतानां कर्मणां विद्यासम्बन्धेनैव विनाशात्, उत्तरेषां चाश्लेषात् प्रारब्धकार्यस्य च चरमदेहावधित्वात् बन्धहेत्वभावात् विदुषो निशामृतस्यापि ब्रह्मप्राप्तिः सिद्धैव । दर्शयति च श्रुतिः, (छा ६ १४ २) "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये, अथ सम्पत्स्ये" इति । "दिवा च शुक्लपक्षश्च" इत्यादिवचनमविद्वद्विषयम् ॥ इति निशाधिकरणम् ॥ १० ॥

१४५ दक्षिणायनाधिकरणम् ४ २ ११ ॥

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे । ४ । २ । १९ ॥

निशि मृतस्यापि विदुषो ब्रह्मप्राप्तौ यो हेतुरुक्तः, तत एव हेतोर्दक्षिणेऽप्ययने मृतस्य ब्रह्मप्राप्तिः सिद्धा ॥

अधिकाशङ्का तु—(तै ना ५२ अनु) "अथ यो दक्षिणे प्रमीयते, पितृणामेव महिमानं गत्वा चन्द्रमसस्सायुज्यं गच्छति" इति दक्षिणायने मृतस्य चन्द्रप्राप्तिश्रवणात्

विपरीतमिति पदं रात्रिकृष्णपक्षदक्षिणायनरूपार्थे । ननु कर्मसम्बन्धो यावद्देहभावीति किमुच्यते, याव-त्कर्म देहसंबन्ध इति प्राप्त इत्येव वक्तव्यत्वादित्याशङ्कायाम्—विवृणोतीति एतदुक्तमिति । अस्य वाक्यस्य प्रारब्धदेहसद्भावपर्यन्तं संचितकर्मसंबन्ध, तदवसाने कर्माणि धूयन्ते इत्येकोऽर्थः । यावान् देहः प्रारब्ध-कर्मकार्यतया प्रारम्भे परिगणितः तावत्पर्यन्तमेव कर्मसंबन्धः स्यादिति निशामृतदेहस्यापि समत्वे तदुपरि कर्माभाव एवेति चार्थः । तथापि निशि मृते संचितानां धुतत्वात् प्रारब्धकार्यस्य कर्मणोऽवसितत्वे गति-निरोधः कथमिति । युक्तिरुक्ता, प्रमाणमप्याह दर्शयति चेति । रात्रिमरणगर्हणवचनविरोधं परिहरति दिवेति । अविदुषां कर्मसद्भावात् गर्हितकालरूपकारणमादाय दुष्कर्म फलितुं प्रवर्तेत इति भावः । न च नायमवसितकर्मा निशि मृतत्वादित्यनुमीयतां निशामरणनिन्दनस्य त्वनुरोधेनेति शङ्क्यम्—कर्मशेषे सत्येव निशामरणं भवतीति नियन्तुमशक्यत्वात्, मरणस्य तत्कारणमात्रसापेक्षत्वात् । सति कर्मशेषे निशामरण-रूपकारणं दुष्कर्मफलोन्मुखस्यापादकमित्येतावत एव स्वरसत्वात् । दक्षिणायनाद्यप्रशस्तकालमरणेऽपि मोक्षप्रतिपादकस्य वचनस्योत्तराधिकरणे वक्ष्यमाणत्वेन कालप्राशस्त्यस्याप्रयोजकत्वाच्च ॥ १८ ॥

अयनविषयेऽधिकाशङ्कायामधिकरणान्तरम् । अथ य इति । 'य एवं विद्वानुदगयने प्रमीयते' इति विदुष एव प्रस्तुतत्वात् तस्य देवलोकप्राप्त्या आदित्यसायुज्यवत्, दक्षिणायनमरणे पितृलोकप्राप्ति-पूर्वकचन्द्रमस्सायुज्यमुक्तम् । न चेयमातिवाहिकमुक्तचन्द्रप्राप्तिः, दक्षिणायनमरणप्रयुक्तपितृलोकप्राप्तिपूर्वक-चन्द्रमस्सायुज्यरूपतया विलक्षणत्वात् । प्रत्यवेतीत्यन्तं बृहदारण्यकवाक्यम् । उपरि तत्र वाक्यम्, 'अथेममे-वाकाशमभिनिष्पद्यन्ते' इत्यारभ्य, 'त एवमेवानुपरिवर्तन्ते' इत्येवम् । तेषां चन्द्रं प्राप्तानां तत्र कर्म

चन्द्रं प्राप्तानां च (बृ. ८२-१६) "तेषां यदा तत्पर्यवैति", (छा. ५-१०-५), "अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते" इति पुनरावृत्तिश्रवणात्, भीष्मादीनां च ब्रह्मविद्यानिष्ठानामुत्तरायणप्रतीक्षादर्शनात् दक्षिणायने मृतस्य ब्रह्मप्राप्तिर्न संभवति—इति ।

परिहारस्तु—अविदुषां पितृयाणेन पथा चन्द्रं प्राप्तानामेव पुनरावृत्तिः; विदुषस्तु चन्द्रं प्राप्तस्यापि, "तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति" इति वाक्यशेषात् तस्य दक्षिणायनमृतस्य चन्द्रप्राप्तिः ब्रह्म प्रेप्सतो (प्रपित्सतो) विश्रमहेतुमात्रमिति गम्यते । वाक्यशेषाभावेऽपि पूर्वोक्तादेव बन्धहेत्वभावात् विदुषश्चन्द्रं प्राप्तस्यापि ब्रह्मप्राप्तिरनिवार्या । भीष्मादीनां योगप्र-

---

यदा पर्यवैति समाप्नोति, अथाऽऽवर्तत इति तदर्थः । अथैतमेवेति तु छान्दोग्यम् । तत्पूर्ववाक्यभागस्तु, "तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वा" इति । श्रुतिद्वयमपि पुनरावृत्तिपरम् । ब्रह्मविद्यानिष्ठानामिति । (अनु. २७४) 'सनिरुद्धस्तु तेनाऽऽत्मा सर्वेष्वायतनेषु च । जगाम भित्त्वा मूर्धानं दिवमभ्युत्पपात ह' इति मूर्धतो निष्क्रमणवर्णनात् ; (२७२) 'त्वयाऽहं समनुज्ञातो गच्छेयं परमां गतिम्' इति कृष्णं प्रति तदुक्तेः, (भीष्म. ११९) 'महोपनिषदश्चैव योगमास्थाय वीर्यवान् । जपन् शान्तनवो धीमान् कालाकाङ्क्षी स्थितोऽभवत्' इत्यतश्च ब्रह्मविद्यानिष्ठत्वं ज्ञायते । उत्तरायणप्रतीक्षायाश्च (११९) 'अन्तरिक्षे च शुश्राव दिव्या वाच समन्ततः । कथं महात्मा गाङ्गेय. सर्वशस्त्रभृतां वर. । कालकर्ता नरव्याघ्रः संप्राप्ते दक्षिणायने', 'धारयिष्याम्यहं प्राणान् पतितोऽपि महीतले । उत्तरायणमन्विच्छन् सुगतिप्रतिकाङ्क्षया, 'नाहं गन्ता कथञ्चन । दक्षिणावर्ते आदित्ये...गमिष्यामि स्वकं स्थानमासीत् यन्मे पुरातनम् । उदगायन आदित्ये प्राणानाञ्च समुत्सर्गं ऐश्वर्यं नियतं मम । यश्च दत्तो वरो मह्यं पित्रा तेन महात्मना । छन्दतस्ते भवेन्मृत्युरिति तत् सत्यमस्तु मे' इत्यादि, (अनु. २७३) 'अनुजानामि भीष्म त्वां वसून् प्राप्नुहि पार्थिव.. पितृभक्तोऽसि राजर्षे मार्कण्डेय इवापरः' इति कृष्णवचनञ्चानुसंधेयम् । विश्रमहेतुमात्रमिति । मध्येमार्गमाप्यकिञ्चिद्ब्रह्मविभूतिभोगहेतुमात्रम्, न तु मुख्यफलहेतुः; मोक्षस्यैवैनं प्रति मुख्यत्वात् । विश्रमशब्दोऽत्र न श्रमपरिहारपर., श्रमस्याप्रसक्तेः । मार्गमध्ये किञ्चित्कालभावित्वात् तच्छब्दप्रयोगः। इयं चन्द्रप्राप्ति. धूमादिमार्गेण चन्द्रप्राप्तेः आतिवाहिकभूत-सर्वविद्वत्साधारणचन्द्रप्राप्तेश्च विलक्षणा । अस्य विद्याविशेषस्य चन्द्रादित्यान्यतरसायुज्यावान्तरफलपूर्वक ब्रह्मप्राप्तिः फलम्; न सर्वस्याः । शेषं परिष्कारे । वाक्यशेषाभावेऽपीति । चन्द्रमस्सायुज्यं तावत् न दक्षिणायनमरणफलम्; मरणस्य पुरुषकार्यत्वाभावात्; अविहितत्वाच्च । न च कर्मफलम्; कर्मणोऽप्रस्तुतत्वात् । अतो ब्रह्मविद्याफलमेव । तस्याश्च ब्रह्ममहिमप्रापकत्वम् उपरि वाक्यशेषाभावेऽपि, तस्यैवं विदुष इत्येतत्पूर्वभागविवक्षयत एव ज्ञातम् । तस्यैवमित्यादेः पृथग्विद्यात्वं न भवतीति पुरुषविद्याधिकरणे प्रागेव स्थापितम् । अतो मोक्षफलाया एव तस्याः आन्तरालिकमिदं फलमित्यवगमात् न पुनरावृत्तिप्रसक्तिः । ब्रह्मविद्यया तेन देहावसाने सर्वकर्मधूननात्; अर्चिरादिमार्गमध्यभावित्वाच्चादित्यसायुज्यस्येव चन्द्रमस्सायुज्यस्य, प्रारब्धकर्मणोऽपि क्षपितत्वात् बन्धहेत्वभावादिति भावः ।

भावात् स्वच्छन्दमरणानां धर्मप्रवर्तनाय उत्तरायणप्राशस्त्यप्रदर्शनार्थं तथाऽऽचचार ॥१९॥

ननु च विदुषो मुमुक्षून् प्रति पुनरावृत्तिहेतुत्वेन कालविशेषनिषिध्यते, (गी० ८ २३-२४) "यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः । प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ । अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् । तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते । शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते । एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः" इति, तत्राह—

योगिनः प्रति स्मर्येते स्मार्ते चैते । ४ । २ । २० ॥

तर्हि सुगतिप्राप्तये उत्तरायणप्रतीक्षा भीष्मकृता कुत इत्यत आह भीष्मेति । धर्मप्रवर्तनायेति । उत्तरायणप्राशस्त्यं शास्त्रबोधितमनुसृत्य, 'अन्तरिक्षे कथं महात्मा गाङ्गेयः कालकर्ता दक्षिणायने' इति दिव्या वाचः, 'भीष्मः कथं महात्मा सन् संस्थाता दक्षिणायने' इति हंसभूतर्षिकृतान्यवचश्च निशम्य, अविद्वद्विषये उत्तरायणप्राशस्त्यस्य स्थितस्य स्थापनेन, धार्मिकस्य मरणमुत्तरायण एवेति धर्मस्थापनेन च लोकसंग्रहः कार्य इति विमृश्य योगप्रभावात् प्रतीक्षामकरोत् । किं योगप्रभावात् उत पितृकृतवरबलादिति चेत्—'धारयिष्याम्यहं प्राणान् ऐश्वर्यं नियतं मम' इति स्वसामर्थ्यं प्रथममभिधाय, 'यश्च दत्तो वरो मह्यं पित्रा तेन महात्मना छन्दतस्ते भवेन्मृत्युः' इति पितृवरदानस्य समुच्चयनात् प्रभावस्य प्राधान्यम् । न च लोकसंग्रहार्थं प्रवृत्तस्यास्य अविदामप्युत्तरायण एव मोक्ष इति भ्रान्तिजनकत्वात् लोकक्षोभकरत्वमेवापततीति शङ्क्यम्—अनेन स्वकीयपुरातनवसुपदमात्रस्यैव प्रथमं क्रियमाणतया तत्फलार्थमुत्तरायणप्रतीक्षेत्येवाकाङ्क्षासम्भवेन तथाक्षोभायोगात् । ब्रह्मविद्या विशेषज्ञतया पामरलोकस्याभावेन तत्क्षोभप्रसक्त्यभावाच्च । स्वच्छन्दमरणेन अन्तेऽपि लोकसंग्रहः कार्य इत्येतावत एवेन सिद्धेश्च । सूत्रार्थस्तु—अतः सन्न्यस्य यावद्देहभावित्वादेव दक्षिणेऽप्ययने विदुषः फलाधिकरोत्क्रमणं रश्म्यनुसारश्चेति । चकारेण, ज्योतिःशास्त्रेण चरमत्वेन निर्णीतदेहभाजामपि दक्षिणायनादौ मरणदर्शनात्, 'यदु चैवास्मिन् शव्यं कुर्वन्ति, यदु च न' इति श्रुत्या कर्माद्यभावेऽपि धर्मो नर्वैकल्प्येन विद्याया मोक्षहेतुत्वात् प्रमात् देशविशेषानपेक्षया प्रामाणिकत्वाच्च तद्वत् कालनियमोऽपि नेति भाष्यते ॥ १९ ॥

ननु उत्तरसूत्रेण सूत्रकारो वक्ष्यमाणपदार्थप्रस्तावना करोति । न पूर्वेण कश्चित् सम्बन्धः प्रतीयते इति शंकामपनयति ननु चेति । कालविधानात् कालान्तरे न मोक्ष इति शंकायामिदं सूत्रमिति भावः । 'यत्र काले' इति कालशब्दं गृहीत्वा शङ्क्यम्, 'नैते सृती' इति सृतिशब्दं गृहीत्वा समाहितं सूत्रकारेण एते इति । स्मार्ते इति । गतिचिन्तनरूपस्मृतेरेव शास्त्रविहितत्वात् गीतायामपि 'जानन् योगी न मुह्यति' इति योगिकर्तव्यचिन्तनोक्तेर्न कालविधिः । अत एव, अर्चिरादावुपक्रमस्थे कालान्यत्वस्य स्फुटत्वात्, देवतात्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च न कालपरत्वमिति भावः । स्मार्ते चिन्त्ये, चिन्त्यत्वेन प्रत्यवगते । भाष्यते गीतारूपस्मृतिवाक्येन स्मार्तत्वेन प्रतिपाद्येते ।

नात्र मुमूर्षून् प्रति मरणकालविशेषोपादानं स्मर्यते; अपितु योगिनः योगनिष्ठान् प्रति स्मार्ते स्मृतिविषयभूते स्मर्तव्ये देवयानपितृयाणाख्ये गती स्मर्येते योगाङ्गतयाऽनुदिनं स्मर्तुम्। तथा ह्युपसंहारः (गी. ८-२१, २६, २७) "नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन। तस्मात् सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन" इति। (गी. ८-२३-२४) 'अग्निर्ज्योतिः", "धूमो रात्रिः" इति च देवयानपितृयाणे प्रतिभिज्ञायेते। उपक्रमे च, "यत्र काले तु" इति कालशब्दः कालाभिमानिदेवतातिवाहिकपरः; अग्न्यादेः कालत्वासंभवात्। अतः, (सू. ८-२-२५) "तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति" इति विहितदेवयानानुस्मृतिरत्र विद्यानिष्ठान् प्रति विधीयते, न मुमूर्षून् प्रति मरणकालविशेषः॥ इति दक्षिणायनाधिकरणम्॥११॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते श्रीशारीरकमीमांसाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीय पादः॥ २॥

धूमादिस्सते. कथं योगिचिन्त्यत्वमिति चेत्—योगिपदस्य, 'चतुर्विधा भजन्ते माम्' इत्युक्तचतुर्विधभक्तपरत्वात् ऐश्वर्यार्थिना तन्मार्गसत्त्वादिति टीका। मुमुक्षुर्योगी पितृयाणव्यावृत्ततयाऽर्चिरादिमार्गं जानीयादिति च पञ्चाग्निविद्याऽभिमैतीति नैतेसृती इति वाक्यमपि तावन्मात्राभिप्रायं स्यात्। गीताभाष्ये योगिपदं पुण्यकर्मसंबन्ध्युपलक्षकं लक्षकं वा यथायथमिति स्वीकृतम्। भगवद्भक्ते धूमादिमार्गगम्यफलार्थं तन्मार्गस्य संभवेऽपि, पुरुषस्याधिदैवतमिति सर्वातिशयितमैश्वर्यं न तन्मार्गसापेक्षम्। कतिकति धूमादिमार्गं विनैव विमानमारुह्य गताः स्मर्यन्ते इति भाष्याशय इव॥

अत एव तत्र मुमुक्षुमात्रविषयतया यत्रकाले इत्यादिवाक्यजातमवतार्य, मध्ये अर्थान्वयार्थं योगिपदं पुण्यकर्मसंबन्धिपरतया व्याख्याय, योगीमुह्यतीत्यत्र योगिशब्दस्य तदुत्तरश्लोकस्थयोगिशब्दस्येव मुमुक्षुमात्रपरत्वमाविष्कृत्य, तेन गतिचिन्तनाय मार्ग एकः, अन्यश्च हेयत्वाय ज्ञाप्यत इत्युक्तम्। तत्र भाष्यचन्द्रिके द्रष्टव्ये। अत्रापि सूत्रे योगिन इति तदनुरोधात् मुमुक्षुमात्रमाहि भवितुमर्हति। देवयानानुस्मृतेरित्युक्तेः। ऐश्वर्याद्यपेक्षोपासकानां पुण्यकर्मणामिव धूमादिमार्गचिन्त्यत्वमनपेक्षितञ्च।

अत्रावतारिकाभाष्यार्थ एवम्—कालोपक्रमात्, 'अग्निः', 'धूमः' इति श्लोकयोः मिथोव्यावृत्तकालमात्रेणोपसंहाराच्च योगिनो मुमुक्षोरेव आवृत्त्यनावृत्तिकारणत्वं कालविशेषेषु ज्ञापयितुमेव गीताप्रवृत्तिरिति। परिहारस्तु—तथा सति अग्निधूमोपक्रमस्यानावश्यकत्वात्, शुक्लकृष्णेगतीत्यव्यपदेशात्, सृती इति प्रयोगाच्च गतिविवेचनमेव तच्चिन्तनविधानशेषतया क्रियत इति। सूत्रे एते इति पदं कथम्। प्राक् गत्योरप्रस्तुतत्वादिति चेत्—अयनयोः पूर्वसूत्रतः स्मृतत्वात् तद्विषये प्रश्ने सति एते इति तयोः चिन्तनीयत्वोक्तौ, तस्य कृत्स्नगतिचिन्तनबलादेव प्राप्तिसंभवात् कृत्स्ने गती उपलक्ष्येयाताम्। यद्वा, "नैते सृती" इति गीतास्थस्य एते इत्यस्य निर्देशोऽयम्। तत्रैव स्मार्तत्वबोधनात्॥

इति श्रीवात्स्यश्रीशैल-सप्तकवर्तिनो वीरराघवाचार्यस्य अभिनवदेशिकस्य कृतिषु

श्रीभाष्यव्याख्याने भाष्यार्थदर्पणे चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः॥

श्रीमते रामानुजाय नमः। शुभमस्तु॥

श्री ॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

श्रीभगवद्रामानुजविरचिते

श्रीशारीरकमीमांसाभाष्ये

चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः

१२६ अर्चिराद्यधिकरणम् ४ ३ १ ॥

अर्चिरादिना तत्प्रथितेः । ४ । ३ । १ ॥

विदुष उत्क्रान्तस्य नाडीविशेषेण हार्दानुग्रहात् गत्युपक्रम उक्तः । तस्य गच्छतो मार्ग इदानीं निर्णीयते । तत्र श्रुतिषु मार्गप्रकारा बहुधा आम्नायन्ते, छान्दोग्ये तावत्, (छा ४ १४ ३) "यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्ते, एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते" इत्युपक्रम्य ब्रह्मविद्यामुपदिश्याऽऽम्नायते, "अथ यदु चैवास्मिन् शव्यं कुर्वन्ति यदु च न, अर्चिषमेवाभिसंभवन्ति अर्चिषोऽहः अह्न आपूर्यमाणपक्षम् आपूर्यमाणपक्षात् यान् षडुदङ्ङेति मासांस्तान्, मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतम्, तत्पुरुषोऽमानवः । स एनान् ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथः । एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते" इति । तथाऽत्रैवाष्टमे (छा ८-६ ५) "अथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते" इति । कौषीतकिनश्च देवयानमार्गमन्यथाऽधीयते, (कौ १ ७ ३) "स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति, स वायुलोकं स वरुणलोकं स आदित्यलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकम्" इति । तथा बृहदा-

॥ श्री ॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

भाष्यार्थदर्पणे चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः

विदुषो मुमुक्षोः स्थूलदेहे भवत् फलं निरूपितं पादद्वये क्रमेणोत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ, अमृतत्वकालेऽप्युत्क्रान्तस्य विद्यामाहात्म्यात् सुषुम्नया निष्क्रम्य सूर्यरश्मिसंबन्ध इति । अथ पादद्वयेन स्थूलदेहाद् गतस्य फलमुच्यते क्रमेण, अर्चिरादिनेतृकाधीनब्रह्मलोकप्राप्तिः, तत्रापुनरावृत्तिकोऽनुभवप्रकारश्चेति । तत्र नेतारः के, तत्र कः क्रमः, नेतृस्वरूपं कीदृशम्, नेतृपदस्य किमिति विचार्यतेऽत्र । तत्र क्रमविचारोऽधिकरणद्वये करिष्यते । प्राक् अर्चिरादिरन्यश्च नेता भवेदिति शङ्कायाम् अर्चिरादिनियमः प्रथमाधिकरणे ।

उदङ् ऊर्ध्वं गच्छन् । उत्तरस्यां दिशि सूर्य उपर्युपरि गच्छति, दक्षिणस्यां क्रमेणाधः । अत एवोदीची अवाचीति दिशावुच्येते । तत्पुरुष इति । तदिति पृथक्पदमव्ययम् । तदेत्यर्थः । सः विद्युद्भिन्नः । पुरुषः विशिष्य भगवत्प्रेरितः । परमपदस्थत्वात् मानवावर्तसंबन्धी न भवतीत्यमानवः । मानवं मनुसंबन्धि ब्रह्माण्डम् । आवर्तम् अभोगविहेतुम् । अष्टमे इति । अत्राऽऽदित्यमात्रमुक्तम्, न किञ्चिदिति न पूर्णमुपात्तम् । अग्नेरादित्यस्य च मध्ये उक्तादपि अन्यत् सर्वं विलक्षणमिति कौषीतकिवाक्यप्रदर्शनम् । लोकशब्दोऽप्याधिक्य । पूर्वैकवाक्येन देवलोकपदेन मानसपदेन च द्वय

रण्यके, (बृ. ८-२-१५) "य एवमेतद्विदुर्ये चेमे अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते, तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति अर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षात् यान् षण्मासान् उदङ्ङादित्य एति, मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यम्, आदित्याद्वैद्युतं वैद्युतात्पुरुषो मानसः स एत्य ब्रह्मलोकान् गमयति" इति । तत्रैव पुनरन्यथा, (बृ. ७ १८-१) 'यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात् प्रैति, स वायुमागच्छति । तस्मै स तत्र विजिहीते, यथा रथचक्रस्य खम् । तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते । स आदित्यमागच्छति । तस्मै स तत्र विजिहीते, यथा आडम्बरस्य खम् । तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते ; स चन्द्रमसमागच्छति । तस्मै स तत्र विजिहीते, यथा दुन्दुभेः खम्'' इत्यादि ।

तत्र संशयः—किमर्चिरादिरेक एव मार्ग आभिः श्रुतिभिः प्रतिपाद्यत इति तेनैव ब्रह्म गच्छति विद्वान् ; उत तस्मादन्येऽन्यत्र मार्गाः इति तैर्वाऽनेन वेत्यनियमः इति ।

किं युक्तम् ? अनियम इति । कुतः ? अनेकरूपत्वान्निरपेक्ष्याच्चेति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—अर्चिरादिना—इति । अर्चिरादिरेक एव मार्गः सर्वत्र प्रतिपाद्यते । अतोऽर्चिरादिनैव गच्छति । कुतः ? तत्प्रथितेः—तस्यैव सर्वत्र प्रथितेः । प्रथितिः—प्रसिद्धिः ; तस्यैव सर्वत्र प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । प्रत्यभिज्ञानात् स एव मार्गः सर्वत्र न्यूनाधिकभावेन प्रतिपाद्यत इति विद्यागुणोपसंहारवत् अन्यत्रोक्तानामन्यत्रोपसंहारः क्रियते । छान्दोग्ये तावत् उपकोसलविद्यायां पञ्चाग्निविद्यायां चैकरूप एवाम्नायते । वाजसनेयके च पञ्चाग्निविद्यायां

निर्दिशद् वाक्यान्तरमाह तथेति । वैद्युतं विद्युत्पुरुषम् । वैद्युतात्पुरुषो मानस इत्यस्यार्थः पञ्चमसूत्रे व्यक्तः । अन्यथा अहरादीनामनुक्त्या वाय्वादेश्चैतनत्वस्थापनेन च । तस्मै इत्यादि । गच्छते विदुषे स्वमध्ये रथचक्रमध्यस्थाकाशसमितं छिद्रं परिकल्प्य गमनायावकाशं ददातीत्यर्थः । एवं दुन्दुभिवाद्यान्तराल आडम्बरवाद्यान्तरालतुल्यमित्युपरि अर्थो ग्राह्यः । एष देवपथो ब्रह्मपथ इति प्रयोगात् मार्गत्वं सिद्धमिति तत्र विचारणीयमंशमाह किमर्चिरादिरेक एव मार्ग इति । अर्चिराद्यातिवाहिकनेयमार्गत्वात् अर्चिरादिमार्ग इति व्यवहारः । प्रत्यभिज्ञामुपपादयति छान्दोग्य इत्यादिना । मार्गाणां भिन्नभिन्नत्वे यस्य विद्यायां मार्गानुक्तिः, तत्र कतमस्य ग्रहणमित्यपि दुर्निरूपं स्यात् । तथा इत्थं विदुः ये चेमे अरण्ये इति सर्वविद्वत्साधारण्यस्यार्चिरादौ दर्शितत्वात् न्यूनाधिकोक्तिस्थलेष्वप्येतस्य घटनीयत्वादैक्यमेव । न च गुणोपसंहारस्याशक्यतया सर्वब्रह्मविद्यैक्यासंभववत् अत्र दोषः । सर्वोपसंहारेऽपि द्वादशैवार्चिरादय इति संख्यानात् । नन्वनियमाधिकरण एवार्चिरादेः सर्वसाधारण्यस्योक्तत्वात् पुनरुक्तमिदमधिकरणमिति चेन्न-तत्र क्वचिदेवाम्नानात् अन्यत्राभावात् चिन्तनस्य सर्वसाधारण्याभावः शङ्कितः । चिन्तनस्य सर्वसाधारण्यं वक्तुं तच्छेषतया, ये चेमे इति वाक्यमादाय गतिसाधारण्यं दर्शितम् । अत्र तु अनाम्नानस्थले सामान्यवचनेनार्चिरादिग्रहणेऽपि, यत्र, 'स वायुमागच्छति', 'सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति', 'अथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते' इति वाय्वादित्वसूर्यादित्वादेरपि गत्यामवगतिः—तत्रार्चिरादित्वं नेति मार्गभेदशंका परिह्रियत इति विशेषः । पूर्वविचारितत्वादेव, 'ये चेमे' इति वाक्यं भाष्ये नोपात्तम् ।

तथैवार्चिरादि अल्पान्तर आम्नायते । अतस्तत्रापि स एवेति प्रतीयते । अन्यत्रापि सर्वत्रा-ग्न्यादित्यादय प्रत्यभिज्ञायन्ते ॥ १ ॥ इति अर्चिराद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

१४७ वाय्वधिकरणम् ४ ३ २ ॥

वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् । ४ । ३ । २ ॥

अर्चिरादिनैव गच्छन्ति विद्वांस इत्युक्तम्, तत्रार्चिरादिके मार्ग छन्दोगा मासा दित्ययोरन्तराले संवत्सरमधीयते, (छा ४ १५ ५) "मासेभ्य संवत्सर संवत्सरादादित्यम्" इति । वाजसनेयिनस्तु तयोरेवान्तराले देवलोकम्, (बृ ८ २ १५) "मासेभ्यो देवलोक देवलोकादादित्यम्" इति । उभयत्रापि मार्गस्यैकत्वादुभावुभयत्रोपसंहार्यौ । तत्र मासा दूर्ध्वमभिहितयो संवत्सरदेवलोकयो पञ्चम्याऽभिहितस्य श्रौतक्रमस्य तुल्यत्वेऽपि, "अर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षात् यान् षडुदङ्ङेतिमासांस्तान्" इति अधिककालानां न्यूनकालेभ्य उत्तरोत्तरत्वेन निवेशदर्शनात् संवत्सरस्यैव मासादनन्तरं बुद्धौ विपरिवृत्ते

सूत्रार्थस्तु—रश्म्यनुसारीत्युक्तो विद्वान् अर्चिरादिनैव गच्छति । तस्मार्चिरादिमार्गस्य सर्वत्र तत्तदेक देशनिर्देशात्, 'ये चेमे अरण्ये' इति संकोचीकारिवाक्यवशेन च प्रत्यभिज्ञानादिति ॥ १ ॥

अनुक्तानामुपसंहारेणैकमार्गत्वमित्युक्तम् । उपसंहारप्रकारो विचार्यतेऽधिकरणद्वयेन । अधिकोक्ति-र्यत्र तत्रानुक्तोपसंहार प्रदर्श्यते, लाघवात् । उपसंहार्येषु पूर्वो वायु प्रथमे विचार्यते, उत्तरो वरुणादिश्च पश्चात् । देवलोकादादित्यमिति वचनात् आदित्यात् पूर्वत्व देवलोकस्य ज्ञायते । 'तेन स ऊर्ध्व-माक्रमते । स आदित्यमागच्छति' इति वाक्ये तेनेत्यस्य वायुच्छिद्रेणेत्यर्थकतया वायुरादित्यात् पूर्व इति बुध्यते । न च—स एत देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति, स वायुलोकमिति अग्न्यानन्तर्येणैव वायो किं न स्थानमिति वाच्यम्—तस्य क्रमवाचकपदाभावात् तत्तद्वस्तुपाठक्रमेण क्रमस्य कल्प्यत्वात् श्रौते क्रमे सति तत्कल्पनानवकाशात् । तथा च संवत्सरादित्यमध्यनिविष्टयोर्वायुदेवलोकयो कीदृश क्रम इति विचार्यते ।

नन्वत्र तयोर्विभिन्नव्यक्तित्वपक्षे क्रमानियमस्यैव कथनात् तथा क्रमविशेषस्यानिर्णेयत्वात् वायु-देवलोकशब्दौ भिन्नार्थौ उताभिन्नार्थाविति विचार एव पर्यवसानम् । भेदपक्षे इत्थमाचिन्त्याऽपि कस्य-चित्क्रमस्य निर्धारणीयस्याभावात् । तथा च वायुर्देवलोक इत्येव सूत्रेण भाव्यम्, न तु वायुमब्दादिति ॥ तर्हि शङ्कराद्युत्थानमस्तु । किं तदिति चेत्—अर्चिरादौ छान्दोग्ये विस्तरेणोक्ते मध्ये निवेश्यो वायु किमग्निलोकानन्तरं निवेश्य, उतादित्यात्पूर्वमिति विचारे पाठक्रमस्य वस्तुक्रमविशेषकल्पकमात्रत्वात् श्रौत-क्रमवशात् आदित्यात् पूर्वमिति । इदमपि न सारम् । उभासति वायोरादित्यमिति, आदित्यात्पूर्वं वायु-मिति वा स्यात् । अन्यप्रस्तावस्य वर्जत्वात् । श्रौतक्रमे सति पाठक्रमस्य क्रमकल्पकत्वमसत्त्वमात्रेण शङ्कानवकाशाच्च । एवं वा किं न स्यात्—मासादित्यमध्ये मासेभ्यो देवलोक देवलोकादादित्यमिति देवलोक [illegible], मासेभ्य संवत्सरं संवत्सरादादित्यमिति संवत्सरश्च । तत्र देवलोकशब्द योगव्युत्पत्त्या

संवत्सर एव मासादूर्ध्वं निवेशयितव्य इति तत ऊर्ध्वं देवलोक इति निश्चीयते। अन्यत्र वाजसनेयिनः, (बृ. ७-१०-१) "यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात् प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खम्। तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स आदित्यमागच्छति" इत्यादित्यात्पूर्वं वायुमधीयते। कौषीतकिनस्तु, (कौ. १-३) "स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकम्" इत्यग्निलोकशब्दनिर्दिष्टादर्चिषः परं वायुमधी-

---

कथमपि संवत्सरवाची भवितुमर्हतीति पञ्चमीश्रुतक्रमाभङ्गेनोभयोरैकरूप्यम्। अतो वायुर्वा देवलोको वेति विचारस्य नावकाशः। निवेश्यश्च वायुः मासंसंवत्सरमध्ये निवेशं नार्हति तयोरैकराश्यादिति, अब्दात् पश्चादेव निविशते। अतो न विचारणीयं किञ्चिदस्तीति। इदमपि स्यात्— देवलोकशब्दः संवत्सरपरो वा वायुपरो वेति विचार्य, 'योऽयं पवते एष देवानां गृहाः' इति श्रुत्यनुसारात् वायुरेव देवलोक इति निर्णीयत इति। सूत्रस्वारस्याभावस्य सर्वत्र तुल्यत्वात्। यदि देवानां गृहा इति वचनसत्त्वे कथं संदेह इति मन्यते, तर्हि वायुदेवलोकशब्दभिन्नार्थत्वसंदेहानवकाशे भाष्यदर्शिता रचनाऽपि न भवत्येवेति—

उच्यते— शांकरे एतदधिकरणान्ते— वायुदेवलोकयोर्मध्ये कः क्रमः? यद्यनियमः, तर्हि वायुमब्दादिति व्यवस्थापनं कथमित्याशंक्य, "आदित्यानन्तर्याय देवलोकात् वायुमभिसंभवेयुः। वायुमब्दादिति छन्दोगश्रुत्यपेक्षयोक्तम्" इति निगमितम्। तेन सूत्रोक्तः क्रमो न मुख्य इत्युक्तं भवति; अब्ददेवलोकवाय्वादित्यक्रमस्य तद्दिष्टत्वात्। इदमयुक्तमित्युपपादनाय वायुदेवलोकैक्येन सूत्रार्थसंरक्षणायैव भाष्ये विचारः प्रवर्तितः। भाष्य एव संवत्सरवत् देवलोकस्य मासादित्यमध्यनिवेशाविशेषस्य ज्ञापितत्वात् संवत्सरदेवलोकैक्यशंकाया अप्यवसरोऽदर्शि। 'संवत्सरः खलु वै देवानां पूः' इति श्रुतिरपि टीकायामुपात्ता। 'एत एव लोकाः यदहोरात्राणि— संवत्सराः' इति च भाष्ये (४-३-४)। तस्मात् पूर्णपूर्वपक्षरीतिरेवम्—

वायुदेवलोकयोर्भेदस्वीकारे क्रमानियम आपद्यते। कोऽसौ देवलोक इत्यनिर्धारणञ्च। वस्तुविकल्पश्चायुक्तः; चिन्तनविकल्पे चादृष्टदोषदुष्टता। अतो योगव्युत्पत्त्या कथञ्चिदैक्यादरणे कार्ये संवत्सरदेवलोकैक्यमेव किं न स्यात्। एवञ्च मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमित्यनेनैकार्थ्यम्, मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यमित्यस्य। अस्तु; वायुनिवेश आदित्यात् प्राक् भवत्येवेति चेन्न-संवत्सरादादित्यमिति श्रौतक्रमभंगात्। यथा हि माससंवत्सरमध्ये वायुर्न निविशते, कालत्वेन मासेन संवत्सरस्य संनिकर्ष इति श्रीश्रोपस्थितेः-तथा संवत्सरेणादित्यस्य संनिकर्षः प्रसिद्धः। तद्गतेरेव मासत्वादिकालपरिच्छेदकत्वात्। श्रुतिश्च, 'संवत्सरोऽसावादित्यः' इत्यादिर्बहुप्रकारा। तस्मात् संवत्सरादित्यमध्ये तस्य न प्रवेशः। अतः, अग्निलोकमागच्छति स वायुलोकमिति कौषीतकिपाठक्रमात् अर्चिषः पश्चादेव वायुः। अग्निवाय्वोर्भूम्यन्तरिक्षदेवतात्वेन संनिकर्षात् सन्निहितत्वाच्च। वाय्वादित्ययोरन्तरिक्षस्वर्गदेवतयोरप्येवं संनिकर्षोऽस्ति। परं तत्र वाय्वनन्तरमादित्यः स्वकार्याहःपक्षादिसर्वकालपूर्वकं गृह्यत इत्यस्यैव श्रुतक्रमे औचित्यम्।

यते। तत्र कौषीतकिना पाठक्रमेणार्चिषः परत्वेन प्राप्तस्य वायोर्वाजसनेयिनाम्, "तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स आदित्यमागच्छति" इत्यूर्ध्वशब्दनिर्दिष्टश्रौतक्रमेण पाठक्रमाद्बलीयसा आदित्यात्पूर्वं प्रवेशो निश्चीयते। अत्र आदित्यात्पूर्वं संवत्सरादूर्ध्वं देवलोको वायुश्च प्राप्तौ।

तत्रेदं चिन्त्यते—किं देवलोको वायुश्चार्थान्तरभूतौ यथेष्टक्रमेण विद्वान् अभिगच्छेत्, उत अनर्थान्तरत्वेन संवत्सरादूर्ध्वं देवलोकं सन्तं वायुमभिगच्छेत्—इति। किं युक्तम्?

वायोरूर्ध्वमादित्य इति बृहदारण्यके तु संवत्सरादादित्यमिति औचित्यसङ्कुचितश्रौतक्रमविरोधात् पारम्परिकक्रमपरमेव। तद्बलात् वायुर्वरुणादिवत् आदित्यात् पश्चाच्च भवतीत्येतावत् सिद्ध्यति। अतः संवत्सरदेवलोकयोरैक्यात् अपेरनन्तर एव वायुरिति।

अत्र प्रतिविधीयते वायुमब्दादिति। कौषीतकिपाठक्रमो न क्रमकल्पनाय, न वरुणलोकं स आदित्यलोकमिति व्युत्क्रमदर्शनात्। बृहदारण्यके, 'तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते' इति वाय्वानन्तर्यं आदित्यस्य श्रुते तर्कानुग्रहोऽप्यस्ति। 'प्राणो वा एष य एष तपति' (२ २) इत्यैतरेयम्। 'आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदयति एष ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णान' इति प्रश्नः। कालविभागहेतुभूते ज्योतिश्चक्रे प्रधानभूतयोः सूर्य प्रसक्तः। तद्गतिहेतुश्च, 'सूर्याचन्द्रमसौ तारा नक्षत्राणि ग्रहैः सह। वाताऽनीकमयैर्बन्धैर्ध्रुवे बद्धानि तानि वै' इत्युक्तो वायुः। अहरादिकालरूपकार्यकथनानन्तरं तद्धेतुगणनावसरे वायुर्नूर्यचन्द्रमध्ये स प्राथम्यमर्हतीति अब्दसूर्यप्रमाणनीयोऽयम्। एवम्, 'तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते' इति वाय्वानन्तर्यं मादित्ये प्रमम्, संवत्सरादादित्यम् इति संवत्सरानन्तर्यमेव। संवत्सरादित्ययोरिव वाय्वादित्ययोरपि संनिकर्षस्योपपादितत्वात् किं संवत्सरादित्यगतक्रमभङ्गो युक्तः, किं वा ऊर्ध्वमित्यनगतवाय्वानन्तर्यक्रमभङ्ग इति विचारे अन्यपक्षे अविरोधोऽहरिति प्रथमभुक्तक्रमभङ्ग इति दोषः। उपक्रमस्यपश्चाम्यधर्मभङ्गेन श्रावशर्थवणनं सुकरम् तावत् गत्वा, यत्र ऊर्ध्वमिति वचनाभावप्राप्तया क्रमो भञ्जनीयो भवति तत्रैव तद्विधिरिति युक्तम्। अत्र संवत्सरादादित्यमित्यत्रैवान्यथाकरणमुपपद्यते। एवञ्च देवलोकशब्दस्य संवत्सरार्थकत्वे देवलोकादिति पञ्चम्यर्थभङ्गः, मास्यर्थकत्वे च मासेभ्यो देवलोकमिति पञ्चम्यर्थभङ्गः। तत्र वायुसंवत्सरयोर्मध्ये कतरस्य देवलोकत्वं समुचितमिति समीक्षायां काले लोकत्वपदेशत्वकथनापेक्षया वायौ तत्कथनं युक्तम्। उक्तञ्च टीकायाम् काले देवपुरत्वमवास्तवम् ज्योतिर्मयकृत्स्नवैमानिकदेवतागणस्य वायुपाशभूतत्वात् वायौ देवगृहत्वं वास्तवमिति। एवमविशेषदेवलोकशब्द विशेषवायुशब्दाभ्यां वायौ आदित्यपूर्वत्वावगमात् अब्दात् पश्चादेव वायुः। सूत्रे अविशेषपदेन देवलोकशब्दस्य संवत्सरसाधारण्यस्यापि ज्ञापनात् पूर्वोक्तपूर्वपक्षप्रकारसूचनं भवतीति।

पाठक्रमात् बलीयसेति। पाठकल्प्यात् क्रमात् क्लृप्तकल्प्ययोर्मध्ये क्लृप्तस्य बलीय इति न्यायेन बलवत्तरभूतेनेत्यर्थः। संवत्सरादिति पञ्चम्युक्तः श्रौतक्रमः। संवत्सरादादित्यमभिसंभवन्तीति आदित्यप्राप्तेः संवत्सरापादानकत्वस्य पञ्चम्युक्तत्वात्। अपादानत्वञ्च विभागावधित्वम्, पूर्वदेशसंयोगनाशजन्य उत्तरदेशसंयोग, इत्यम्। तत्र अन्यजनकभावघटनात् एतत्प्राप्तेः पूर्वत्वमन्यप्राप्तेः पश्चात्तनत्वञ्च ज्ञायत इति।

भिन्नार्थत्वम्; प्रसिद्धेः। भिन्नार्थत्वे चोर्ध्वशब्देन पञ्चम्या चोभयोः संवत्सरादित्यान्तराले श्रुतिक्रमेण प्राप्तत्वात्, विशेषाभावाच्च यथेष्टमिति प्राप्ते—उच्यते—वायुशब्दात्-इति। वायुं संवत्सरादूर्ध्वमभिगच्छेत्। कुतः? अविशेषविशेषाभ्यां वायोरेव निर्दिष्टत्वात्। देवलोकशब्दो हि अविशेषेण-सामान्येन देवानां लोक इत्यनेन रूपेण वायुमभिधत्ते। "स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र" इति वायुशब्दो विशेषेण वायुमभिधत्ते। अतो देवलोकवायुशब्दाभ्याम् अविशेषविशेषाभ्यां वायुरेवाभिधीयत इति संवत्सरादूर्ध्वं वायुमेवाभिगच्छेत्। कौषीतकिनां वायुलोकशब्दश्चाग्निलोकशब्दवत् वायुश्चासौ लोकश्चेति व्युत्पत्त्या वायुमेवाभिधत्ते। वायुश्च देवानामावासभूत इति अन्यत्र श्रूयते, (जै. उपनि. ब्रा. ३-१.) "योऽयं पवते एष[एव] देवानां गृहाः" इति ॥ २ ॥ इति वाय्वधिकरणम् ॥ २ ॥

१४८. वरुणाधिकरणम् ॥ ४-३-३ ॥

तडितोऽधि वरुणः संबन्धात् । ४ । ३ । ३ ॥

कौषीतकिनाम्, "स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति; स वायुलोकं स वरुणलोकं स आदित्यलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकम्" इत्यत्राग्निलोकशब्दस्यार्चिःपर्यायत्वेन प्राथम्यमविरोधितम्। वायोश्च संवत्सरादूर्ध्वं निवेश उक्तः। आदित्यस्याप्यत्रप्राप्तपाठक्रमबाधेन, "देवलोकादादित्यमादित्याद्विद्युतम्" इति वाजसनेयकोक्तश्रुतिक्रमात् देवलोकशब्दाभिहितावायोरुपरि निवेशः सिद्धः। इदानीं वरुणेन्द्रादिषु चिन्ता। किमेते वरुणादयो यथापाठं वायोरूर्ध्वं निवेशयितव्याः, आहोस्विद्विद्युतोऽधीति विशये—अर्चिःप्रभृतिषु

श्रुति-अर्थ-पाठ-स्थान-मुख्य-प्रवृत्त्याख्यानि षट् क्रमनियामकप्रमाणानि पूर्वमीमांसापञ्चमाध्यायोक्तानि। तत्र पूर्वपूर्वं बलीयः। अतः पाठात् श्रुतिर्बलीयसीति। यथेष्टमिति। एवं वाय्वानन्तर्यनियम आग्नित्ये माऽस्तु इति कथयति, यदि देवलोकशब्दे योगव्युत्पत्तिरिष्यते, वायोरत्र नैवावकाश इति निगूढम्।

देवानां लोक इति। देवानां गृहा इत्येतदनुरोधायेदम्। देवश्चासौ लोकश्चेति व्युत्पत्तावपीष्टसिद्धिः। अविशेषविशेषाभ्यामित्यविशेषस्य प्रथमग्रहणं तस्य पूर्वपक्षेऽप्युपयोगात्। वायुश्च देवानामावासभूत इत्यन्यत्रेति। चकारेण संवत्सरेऽपि देवलोकत्वस्य पूर्वपक्षोक्तस्य सूचनम्। भूतपदेन वायोरावासत्वं संवत्सरस्येव नात्यन्तोपचरितमिति सूच्यते। अन्यत्रेत्यत्र प्रकृतोपनिषद्भ्योऽन्यत्र, 'संवत्सरो वै देवानां पू'इतिश्रुतेरन्यत्रेत्यर्थद्वयमभिसंहितमिति परिशीलने भाष्यग्रन्थसिद्ध एव पूर्वापूर्वपक्षप्रकारः।

वायोरब्दात्परत्वसिद्धावपि वायोरूर्ध्वमादित्योक्त्या तदव्यवहितपरत्वमादित्यस्य न संभवति, वरुणेन्द्रप्रजापतीनां मध्ये निवेश्यत्वादिति प्रकृत्या संगतिः। पाठक्रमबाधेनेति। स वायुलोकं स वरुणलोकमिति पाठप्राप्तस्य वरुणे वाय्वानन्तर्यस्य बाधेनेत्यर्थः। सिद्धः स्वरसप्रतीतः। अस्यैव मुखान्तरेण पुनराक्षेप इहेत्याशयेनाह इदानीमिति। अप्राप्तौ चेत्यस्य वैयर्थ्येऽन्वय। 'आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलम्' इति न्यायात्, ऊर्ध्वमिति, देवलोकादादित्यमिति च श्रौतक्रमत्यागेन पाठक्रम आदरणीय इति भावः।

सर्वेषु "अर्चिषोऽह " इत्यादिश्रुतिक्रमोपरोधात्, विद्युत परस्ताच, "तत्पुरुषोऽमानव स एनान् ब्रह्म गमयति" इति विद्युत्पुरुषस्य ब्रह्मगमयितृत्वश्रवणाच सर्वत्रावकाशाभावेनाशंसा चोपदेशवैयर्थ्यायावश्य कस्मिंश्चिद्वाप्यत्वे, पाठक्रमानुरोधेन वायोरनन्तरं वरुणो निवेशयितव्य । वाय्वादित्ययो क्रमस्य बाधितत्वेनेन्द्रप्रजापती अपि अत्रैव निवेशयितव्यौ इति प्राप्ते उच्यते—तडितोऽधि वरुण इति । वरुणस्तावत् विद्युत उपरिष्टान्निवेशयितव्यः । कुत ? सम्बन्धात्—मेघोदरवर्तित्वात् विद्युतो वरुणेन सम्बन्धो लोकवेदयो प्रसिद्ध । एतदुक्तं भवति—वरुणादीनामुपदेशवैयर्थ्याय क्वचिन्निवेशयितव्यत्वे सति पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वात् विद्युतोऽधि वरुणो निवेशयितव्य , ततश्च अमानवस्य गमयितृत्वं व्यवधानसहमित्यवगम्यते । तस्य च व्यवधानसहत्वादिन्द्रादेश्चोपदिष्टस्यावश्यनिवेशयितव्यस्य वरुणादुपर्युपदिष्टत्वात् आगन्तूनामन्ते निवेशयितव्यत्वाच्च वरुणादुपरीन्द्रादिर्निवेशयितव्य इति ॥ ३ ॥ इति वरुणाधिकरणम् ॥ ३ ॥

नन्वेवं स आदित्यलोकं स इन्द्रलोकमिति पाठक्रममादृत्य आदित्याचन्द्रमसमिति श्रौतक्रमोऽपि भञ्जनीय इति वा तत्रैव वरुणो निवेशयतामिति वा न शक्यमित्याशयेनाह वाय्वादित्ययोरिति । प्रथमश्रुतक्रमानुरोधेन प्रथमक्रमभङ्गो कृते क्रमद्वयभङ्गाय उपरिश्रुतयोरिन्द्रप्रजापत्योरप्यत्रैवाकर्ष इति भाव ।

सूत्रे तडितो वरुणमित्यनिर्देश , विद्युत वरुणप्रापकत्वाभावेऽपि तडित्त्यागाभावात् , वरुणस्याप्रधानत्वाच । अधिशब्दप्रयोग तडिद्वरुणयो संबन्धे सति वरुणस्तडित पश्चादेव क्रमात् निविशत इति शंकापरिहाराय । चन्द्रमसो विद्युतमिति श्रौतक्रमाभङ्गाय विद्युत परस्तात् वरुणादिरिति भाव । ननु सम्बन्धसद्भावमात्रेण पाठक्रमभञ्जने न न्याय्यम् । अमानवानन्तरं वरुणादिनिवेशे अमानवस्य ब्रह्मप्रापकत्वश्रवणविरोधश्चेत्यत्रोपपादयति एतदुक्तं भवतीति । अर्थक्रमस्येति । नन्विहोभयथापाठकयोरिवात्र प्रथमपठितस्य वरुणस्य चरमायाश्चाक्षिप्त्या, प्राप्तो पौर्वापर्यमर्थत क्रमतोऽवगम्यत इति चेन्—मेघोदरोत्पन्ना यदि सती विद्युत् गर्भ प्रथमं प्राप्यते, उदरस्थं कथं तदन्तर्देवता वा पश्चादेवेति । तर्हि चन्द्रमण्डलादूर्ध्वस्थस्याऽऽदित्यस्य चन्द्रात् पूर्वत्वं कथमिति चेत्—श्रौतक्रमाविरोधाय तत्र चन्द्रदेवतया पश्चात्प्रापकत्वमिष्यते । न ह्यत्र स्वरसप्रतीतमर्थ , किन्तु देवलोकादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतमिति श्रौतक्रमरक्षणमेवेति । व्यवधानसहमिति । वरुणागमनात् प्राक् विद्युतोऽमानवस्य प्रापकत्वं निर्बाधम् । तत् चन्द्रमसो विद्युतमित्यनोऽवगतम् । 'स एनान् ब्रह्म गमयती'त्यपि नानुपपन्नम्, वरुणादीनां किञ्चिद्दूरमेव नेतृत्वात् तदनन्तरममानवस्यैवाऽन्तं नेतृत्वात् । मध्येऽन्यसङ्क्रमो न भवतीति तु न वाक्यगम्यम् । अतस्तस्मिन्नेतरि सत्येव वरुणादयोऽपि स्वकृत्यं विधाय पन्थानुमुपचरन्तीति तद्द्वाराऽप्यमानव उपचरतु , किं तेनेति भाव । वरुणादुपरीति । वरुणलोकं स आदित्यलोकं स इन्द्रलोकमिति मध्ये आदित्यपाठेऽपि वरुणो पर्येव हीन्द्रादिपाठ , न पूर्वमिति । आगन्तूनामिति । भोजनार्थमागतेषु यथायथमुपविष्टेषु पश्चादागता पूर्वोपविष्टपुरुषानन्तरमेवोपवेश्या भवन्ति, न तु उपविष्टोत्थापनम् । अत एव, 'अग्नये कृत्तिकाभ्

१४९. आतिवाहिकाधिकरणम् ॥ ४-३-४ ॥

आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् । ४ । ३ । ४ ॥

इदमिदानीं चिन्त्यते, 'किमर्चिरादयो मार्गचिह्नभूताः, उत भोगभूमयः, अथवा विदुषां ब्रह्म प्रेप्सतामतिवोढारः इति ।

किं तावत् युक्तम् ? मार्गचिह्नभूता इति । कुतः ? उपदेशस्य तथाविधत्वात् । दृश्यते हि लोके ग्रामादीन् प्रति गन्तॄणामेवंविधो दैशिकैरुपदेशः—'इतो निष्क्रम्य, अमुकं वृक्षममुकां नदीममुकं च पर्वतपार्श्वं गत्वाऽमुकं ग्रामं गच्छ' इति ।

अथवा भोगभूमय एताःस्युः, कालविशेषतया प्रसिद्धानामहरादीनां मार्गचिह्नत्वानुपपत्तेः । अन्यस्य च मार्गचिह्नभूतस्यैतेषामनभिधायकत्वात् । भोगभूमित्वं च, (—) "एत एव लोकाः यदहोरात्राण्यर्धमासा मासा ऋतवः संवत्सराः" इत्यहरादीनां लोकत्ववचनादुपपद्यते । अत एव च कौषीतकिनः, (कौ. १-३) "अग्निलोकमागच्छति" इत्यादिना लोकशब्दानुविधानेनार्चिरादीन् पठन्तीति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः—आतिवाहिका इति । विदुषामतिवाहे परमपुरुषेण नियुक्ताः आतिवाहिकाः देवताविशेषा एतेऽर्चिरादयः । कुतः ? तल्लिङ्गात् अतिवहनलिङ्गात् । अतिवहनं हि गन्तॄणां गमयितृत्वम् । गमयितृत्वं च "तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयति" इति उपसंहारे श्रूयमाणं पूर्वेषामप्यविशेषश्रुतानां स एव संबन्ध इति गमयति । वदन्ति चार्चिरादयः शब्दाः अर्चिराद्यात्मभूतान् अभिमानिदेवताविशेषान्, (यजु. ५-५) "तं पृथिव्यब्रवीत्" इतिवत् ॥

पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्' इति नक्षत्रेष्टौ दर्शपूर्णमासविकृतौ, 'सोऽत्र जुहोति अग्नये स्वाहा' इत्येवमुपविष्टाः उपहोमाः अव्यवधानेन प्रत्यक्षपठिता अपि प्रकृत्युत्तरक्रियमाणातिदिष्टनारिष्टहोमानन्तरमेवानुष्ठेया इति जैमिनिना आशेयाशयोपमर्देन बादरायणपुरस्कारेणैवोक्तम्, "अन्ते तु बादरायणः तेषां प्रधानशब्दत्वात्" (५-२-१९) इति सूत्रेण । आगन्तुशब्दः पू. ५-२-७ सूत्रे द्रष्टव्यः । तत्र, 'अन्ते वा तदुक्तम्' इति सिद्धान्तसूत्रमुपहोमाधिकरणपरामर्शीति वदेवेहोदाहरणम् । इन्द्रानन्तरः प्रजापतिरित्यर्थक्रमोऽप्यस्ति । एवमर्थक्रमविमर्शे अब्दोपरि वायुविद्युद्वरुणचन्द्रसूर्येन्द्रप्रजापतय इति वाऽन्यथा वा सूत्राविरोधेन क्रमसंभावनाऽपि श्रौतक्रमविरोधान्नाद्रियते ॥ ३ ॥

आतिवाहिका इति । उक्ताग्न्यादिस्वरूपशोधनमवसरसंगत्या क्रियते । उक्तक्रमविषये आक्षेपोऽपि द्रष्टव्यः । अत्र—अहरादीनां कालत्वात् एकस्मिन् अन्यस्यान्तर्गतत्वाच्च न तेषां क्रमप्राप्यता । संवत्सरकाले स्थित्वा पश्चात् मुक्तिमेतीत्युक्तौ, 'स यावत् क्षिप्येन्मनः, तावदादित्यम्' इति वचनविरोधश्च । वाय्वादित्यचन्द्रविद्युद्वरुणक्रमोऽप्ययुक्तः ; उत्तरोत्तरस्योपरितनदेशत्वाभावादित्याक्षेपः । कालदेशादिरूपार्थत्यागेन सर्वेषां तत्तदभिमानिदेवतारूपातिवाहिकभावान्न दोष इति समाधिः । अमानवे तथाभूते सति वरुणादीनां निवेशो न युक्त इत्यमानवोऽन्त एव स्यादिति चाक्षेपः ; गुणसूत्रेण तत्परिहारः ॥ ४ ॥

यद्येवम्, "तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयति" इति वैद्युतस्यैव पुरुषस्य ब्रह्मगमयितृत्वश्रुतेर्विद्युतः परेषां वरुणादीनां कथमातिवाहिकत्वेनान्वय इत्यत्राह—

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः । ४ । ३ । ५ ॥

ततः विद्युत उपरि, वैद्युतेनामानवेनैवातिवाहिकेन विदुषामा ब्रह्मप्राप्तेर्गमनम्। कुतः? तच्छ्रुतेः "स एनान् ब्रह्म गमयति" इति तस्यैव गमयितृत्वश्रुतेः । वरुणादयस्त्वनुग्राहका इति तेषामप्यातिवाहिकत्वेनान्वयो विरुद्ध एव ॥ ५ ॥ इति आतिवाहिकाधिकरणम् ॥ ४ ॥

मार्गचिह्नत्वभोगभूमित्वपक्षयोरिव आतिवाहिकत्वपक्षेऽप्ययुक्तिं शङ्कते यद्येवमिति । तत्राहेति शेषः । 'अमानवः स एनान् ब्रह्म गमयति' 'वैद्युतात् पुरुषो मानस एत्य ब्रह्मलोकान्' इति वाक्ययोः ब्रह्मप्रापकत्वेनोक्तोऽमानवो मानसश्च विद्युदभिन्नः । स एव सूत्रकारेण वैद्युतपदेन प्रापकत्वेनोक्तः, अन्यथा श्रुतिविरोधप्रसङ्गात् । तर्हि 'वैद्युतात् पुरुषो मानसः' इति पञ्चमी कथमिति शङ्का स्यात् । तत्परिहारमपि कृत्वाऽयमर्थ एवावरणीय इति ज्ञापनार्थमेव सूत्रे एवकारेण सह ततः इत्यपि प्रयोगः । एवकारो वरुणादीनां प्राधान्यं व्यवच्छिनत्ति । श्रौती पञ्चमी सुनिर्वहेति ज्ञापनाय ततः इत्यपि ततः इति प्रयुक्तम् । तत्पदं तडितोऽधीति प्रागुक्ततडित्परामर्शीति मन्येत विद्युत इति भाष्यदर्शने । वस्तुतः चन्द्रमसो विद्युतमिति विद्युत्पदस्मारणाय तथा भाषितम् । वैद्युतपदोक्तस्यैव तु अत इति पदेनापि ग्रहणम् । ततः सारे व्यक्तम् । तथा च विद्युत्पदस्याऽऽतिवाहिकदेवतापरत्वात् वैद्युतमानसामानवपदान्यपि तदर्थकान्येवेति ॥ कथममानवं वैद्युतपदेन गृह्णाति सूत्रकारः, अन्यग्रहण एव हि श्रुतिस्वारस्यमिति न शङ्कनीयम् । पूर्वं, विद्वांसं कर्तृत्वेन परिगृह्य, अर्चिषोऽहः — चन्द्रमसो विद्युतम् इतिवत् विद्युतोऽमानवमिति चेत् सोऽध्यन सूत्रमभेत्स्यत । सूत्रे तु चन्द्रमसस्य विद्युतं प्राप्य मुमुक्षुममानवो ब्रह्म गमयतीत्युक्त्या विद्युद्देशे तदुपरि च तस्य नेतृत्वप्रतीत्या 'स' इति अभेदपरामर्शपदसत्त्वाच्च विद्युदभिमानिदेवतात्वेनाप्यमानव एव प्राप्त इत्यभिप्रायात् सूत्रकारस्तं वैद्युतपदेन निर्दिदेशेममर्थं गमयितुम् । अतः वैद्युतो यो नेतृत्वेन ज्ञातः तत्प्रभृति आ अन्तं स एवेति वैद्युतादिति पञ्चम्यन्तश्रुतिवाक्यार्थः । सूत्रे ततः इति, भाष्ये विद्युत उपरि इति, सारे वैद्युतपुरुषात् परस्तादिति, सारावल्यां तस्मादेतेत्यत्र तस्मादिति, श्रुतौ वैद्युतादिति च पञ्चम्याऽयमर्थवर्णनप्रकारो ज्ञाप्यते—योऽयमानिरःविद्युत् कश्चिद् वैद्युतः तस्य तदुपरि को गमयितेति चेत्—तदुपरि स एव, अमानवत्वात्, तदर्थं भगवता मनसा सृष्टत्वेन मानसत्वात्, एत्येति तस्य ब्रह्मलोकादिदेहेनदर्शमागन्तृत्वश्रवणाच्चेति सत्स्वपि वरुणादिषु अयमेव प्रधाननेता, अन्यप्रसक्तिरहिते ब्रह्माण्डोपरितनप्रदेशेऽप्ययमेवेति । तथा च वैद्युतनेतृप्रदेशं परिमितं मनसिकृत्य तदुपरितनदेशावच्छेदेन नेतृजिज्ञासायाम्, तद्देशभेदग्रहणेन समाधानमिति । परमपदसोपानादिग्रहणेनात्र वक्तव्यं सर्वं बृहदारण्यक (८-२) परिष्कारेऽस्माभिरुक्तं मुख्यांशेनैवमिह विशदीकृतम् ॥ ५ ॥

विदुषो गतिर्विचारिता । गन्तव्यमथ विचार्यते । गन्तव्यप्राप्त्युपासनाधीनत्वात् गन्तव्ये विवादे सति तत्क्रतुन्यायादुपास्येऽपि विवादः प्राप्नोति । यद्यप्युपास्यः सत्यत्वादिगुणविशिष्टो नारायणः पर

१५०. कार्याधिकरणम् ४-३-५ ॥

कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः । ४ । ३ । ६ ॥

अर्चिरादिनैव गच्छति विद्वान्; अर्चिरादिरमानवान्तश्च गणः आतिवाहिको विद्वांसं ब्रह्म गमयतीत्युक्तम् । इदमिदानीं चिन्त्यते । किमयमर्चिरादिको गणः कार्यं हिरण्यगर्भमुपासीनान्नयति, उत परमेव ब्रह्मोपासीनान्, अथ परं ब्रह्म उपासीनान् प्रत्यगात्मानं ब्रह्मात्मकत्वयोपासीनांश्च—इति विशये—

कार्यमुपासीनानेव गमयतीति बादरिराचार्यो मन्यते । कुतः ? अस्य—हिरण्यगर्भमुपासीनस्यैव गत्युपपत्तेः । न हि परिपूर्णं सर्वज्ञं सर्वगतं सर्वात्मभूतं परं ब्रह्मोपासीनस्य तत्प्राप्तये देशान्तरगतिरुपपद्यते; प्राप्तत्वादेव । नित्यप्राप्तपरब्रह्मविषयाविद्यानिवृत्तिमात्रमेव हि

ब्रह्मेति निर्णीतं गुणोपसंहारपादे—अथापि तस्य परमात्मनः प्राप्तेरर्चिरादिगत्यनपेक्षत्वे पर्यालोच्यमाने सर्वमन्यथयितव्यमेवेति अत्र शंकितुर्भावः ।

अत्र षट्के बादरिजैमिनिबादरायणानां क्रमेण निर्देशात् तावत्पर्यन्तमेकविषयविचार इति ज्ञायते । कार्यमित्यस्य क्रियाकांक्षायाम् अप्रतीकालम्बनसूत्रोक्तस्य नयतेरेवात्र ग्रहणं स्वरसमित्यतोऽपि । तत्र अप्रतीकालम्बनान्नयतीति विशिष्य द्विकर्मकनयत्यपेक्षितकर्ममध्ये अप्रधानकर्मविशेषस्य स्वयमज्ञाततया ज्ञापनात् बादरिजैमिन्योस्तद्विषये पक्षोऽन्य इति ज्ञायत एव । कोऽसौ पक्ष इति जिज्ञासायाम्—तत्क्रतुनयादुपासनानुरूपत्वात् प्राप्तेः, कार्यं प्राप्यं कथयतः कार्यमालम्बनमिति. परं प्राप्यं प्रतिष्ठापयतश्च परमालम्बनमिति परिशीलनं सुकरम्—इत्यभिप्रेत्य नयतिकर्मत्वेन सूत्रकृदुक्तस्य कार्यस्योपासनकर्मत्वमपि घटयन् त्रिकोटिकं संशयं दर्शयति किमयमिति । ननु गुणोपसंहारपादनिर्णीतस्योपास्यविशेषस्य कथं सद्यस्यैवमनुपास्यत्ववादः । अतः परमेवोपास्यताम् । तदुपासकानेवार्चिरादयः कार्यं नयन्तु । तत्र ते स्थित्वा परविद्याफलमविद्यानिवृत्तिं ब्रह्मणा सह परस्यान्ते प्राप्स्यन्तीत्येव बादर्याशयोऽस्तु इति चेत्—तर्हि परविद्यानिष्ठस्य प्रारब्धावसानेऽत्र देहवियोगकाल एव विधूतपुण्यपापस्य सत्यलोके स्थूलदेहादिसाहित्येन संख्यातीतकालस्थितिः किमधीना स्यात् । अतः परोपासकत्वेन ये प्रागुक्ताः तेऽत्रैव मुच्यन्त इति कार्योपासकानामेवार्चिरादितः कार्यप्राप्तिरित्येव बादर्याशय इति भाष्याशयः । नन्वयुक्त उपासीनानित्यध्याहारः, कार्यमित्यस्य कार्यलोकपरतायाः कार्यात्यये तदध्यक्षेणेति वक्ष्यमाणसूत्रादवगतेः । नैवम् । परमित्येतत्प्रतिद्वन्द्वितया उपक्रमे कार्यशब्दः हिरण्यगर्भपर एव । तत्र त्वन्वयानुपपत्त्याऽर्थान्तरमिति । अस्येति सौत्रपदस्य कार्यस्येत्यर्थोऽपि घटते; कार्यमुद्दिश्येति यावत् । अत्रैव मुक्तिकथनादद्वैतवाद एव बादरिसंमत इति न मन्तव्यमिति व्युत्क्रमाशयं विशदयति न हि परिपूर्णमित्यादिना । ननु प्राप्तत्वादेवेति कथम् । प्राप्तिः किं संयोगः उतानुभवः ? ब्रह्मविदाप्नोतिपरमित्यादौ साध्यतया ज्ञातायाः प्राप्तेर्नित्यस्थितसंयोगरूपत्वायोगादनुभव एव प्राप्तिः । स देशान्तरगतिं विनाऽत्रैव भवितुमर्हतीति हि विवक्षितम् । अतः प्राप्यत्वादिति वक्तव्यमित्याशङ्कायां विवृणोति नित्येति । अयमाशयः । अत्रैवानुभवः सुलभ इत्येव विवक्षितम् । तत्र

परविद्याकार्यम् । कार्यं तु हिरण्यगर्भरूपं ब्रह्मोपासीनस्य परिच्छिन्नदेशवर्तिप्राप्यप्राप्त्यर्थं गमनमुपपद्यते । अतोऽर्चिरादिरातिवाहिकगणस्तमेव नयति ॥ ६ ॥

विशेषितत्वाच्च । ४ । ३ । ७ ॥

(बृ ८ २ १५) "पुरुषो मानस एत्य ब्रह्मलोकान् गमयति" इति लोकशब्देन, बहुवचनेन च लोकविशेषवर्तिनं हिरण्यगर्भमुपासीनमेवामानवो गमयतीति विशेष्यते । किञ्च (छा ८ १४ १) "प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये" इति कार्यस्य हिरण्यगर्भस्य समीपगमनमर्चिरादिना गतः प्रत्यभिसन्धत्ते ॥ ७ ॥

नन्वेवम्, "तत्पुरुषोऽमानव स एनान् ब्रह्म गमयति" इत्यत्र निर्देशो नोपपद्यते । हिरण्यगर्भनयने हि, 'स एनान् ब्रह्माणं गमयति' इति निर्देष्टव्यं स्यात्— अत आह—

सामीप्यात् तु तद्व्यपदेशः । ४ । ३ । ८ ॥

(श्वे ६ १८) "यो ब्रह्माणं विदधाति" इति हिरण्यगर्भस्य प्रथमजत्वेन ब्रह्मसामीप्यात् तस्य ब्रह्मशब्देन व्यपदेश इति गत्यनुपपत्तिविशेषणादिभिरुक्तैर्हेतुभिर्निर्णीयत इत्यर्थः ॥८॥

अथ स्यात्—अर्चिरादिना हिरण्यगर्भप्राप्तौ, "एष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते", (कठ २ ६ १६) "तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति"

च हेतुः तस्य परमात्मनो विभुत्वेन व्यापिन्या प्राप्तत्वमेव हि । अत प्राप्तत्वादित्युक्तम् । किञ्च जीवात्मनस्तदनुभवोऽपि न साधनाधीनः, किन्तु भणोर्गौरित्येव स्वाभाविकः । अत उपायान्तरा तस्य प्रासप्राप्यत्वात् परविद्याफलं कर्मनिवृत्तिमात्रम् । तत् देहावसानकाल एव सम्पन्नमिति कथं परोपासका परमात्मानं तदैव नानुभवेयुरिति बादरिरिति । बादरेरद्वैतमेवाभिमतमित्युक्तावपि न न कोऽपि हानिः, तन्मतस्यादूष्यत्वात् । प्रागुक्तपरोपासनप्रकारानपलापेनास्य बादर्यभिमतवर्णनं समुचितमिति चिन्त्यैवमुक्तम् । 'अभावं बादरि' इति सूत्रेऽपि हि देहं विना ब्रह्मानुभवैकतानतां बादरिसमतां वक्ष्यति, न तु जीवब्रह्मैक्यस्यापि सम्मतं प्रमाणमिति ॥ ६ ॥

लोकशब्दो मुख्यवृत्त्या देशविशेषपरः । अतो ब्रह्मैव लोक इति कर्मधारयो न युक्तः, नतरां लोकानिति बहुवचने सति इत्याशयेनाह लोकशब्देन बहुवचनेन चेति । उपासकस्यैकस्य बहुब्रह्मलोकनयनाभावेऽपि उपासकानां बहुत्वान्नानुपपत्तिरिति भाव । ब्रह्मशब्दोऽत्र हिरण्यगर्भवाची बहुवचनान्तलोकशब्दान्वयित्वादित्युक्तं भवति । चकारविवक्षितमाह किञ्चेति ॥ ७ ॥

साधकान्युक्तानि । बाधकं परिहरति सामीप्यादिति । तुः शङ्काच्छेदे । प्रथमजत्वेनेति । पश्चाज्जातान् प्रति प्रथमजो ज्येष्ठः पितृसमः, तदुत्पादितोत्पादितत्वात् तदुत्पादितः संनिकृष्टश्च, सर्वानुभवातिशायी चतुर्मुखलोकानुभवः परमात्मानुभवानन्तरमेवेति सामीप्यम् । प्रथमजाते पितृनामसंबन्धकल्पनमपि स्मरन्ति । ननु सर्वथा ब्रह्मैवाप्यतामित्यत आह गत्यनुपपत्तीति । आदिना पूर्वसूत्रोक्ततत्सभाप्रवेशप्रत्यभिसंधिग्रहणम् । एतत्त्रयेण कार्यपरत्वावश्यकत्वे सति कार्ये कारणोपचारः सोढव्य इति भाव ॥ ८ ॥

इत्यमृतत्वप्राप्त्यपुनरावृत्तिव्यपदेशो नोपपद्यते ; हिरण्यगर्भस्य कार्यभूतस्य द्विपरार्धकालावसाने विनाशशास्त्रात्, (गी. ८-१६) "आ ब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन" इति वचनात् हिरण्यगर्भं प्राप्तस्य पुनरावृत्तेरवर्जनीयत्वात्—इति—अत्राह—

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् । ४ । ३ । ९ ॥

कार्यस्य—ब्रह्मलोकस्यात्यये, तदध्यक्षेण—हिरण्यगर्भेणाऽधिकारिकेणावसिताधिकारेण विदुषा सह स्वयमपि तत्राधिगतविद्यः अतः—कार्याद्ब्रह्मलोकात् परं ब्रह्म प्राप्नोतीति, अर्चिरादिना गतस्यामृतत्वप्राप्त्यपुनरावृत्त्यभिधानात्, (तै. ना. १०-२४) "ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे" इति वचनाच्चावगम्यते ॥ ९ ॥

स्मृतेश्च । ४ । ३ । १० ॥

स्मृतेश्चायमर्थोऽवगम्यते—(कूर्मपु. पूर्वख. १२-२६९) "ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्" इति ।

अतः कार्यमुपासीनमेवार्चिरादिको गणो नयतीति बादरेर्मतम् ॥ १० ॥

अत्र जैमिनिः पक्षान्तरपरिग्रहेण प्रत्यवतिष्ठते—

परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् । ४ । ३ । ११ ॥

परं ब्रह्म उपासीनानर्चिरादिर्नयतीति जैमिनिराचार्यो मन्यते ; कुतः ? मुख्यत्वात् । "तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयति" इति ब्रह्मशब्दस्य परस्मिन्नेव ब्रह्मणि मुख्यत्वात् । प्रमाणान्तरेण कार्यत्वनिश्चये सत्येव हि लाक्षणिकत्वं युक्तम् । न च गमनानुपपत्तिः प्रमाणम् ; परस्य ब्रह्मणः सर्वगतत्वेऽपि विदुषो विशिष्टदेशग-

---

अत्यय इति । प्रत्युपस्थिते इति शेषः । उपासितकार्यस्य कार्यप्राप्तावप्युपायाभावात् कथं मुक्तिरित्यत्राह तत्राधिगतविद्य इति । अत इति । न स्थलान्तरगमनम् ; तत्रैव लोके अविद्यानिवृत्तौ ब्रह्मप्राप्तिरिति स्थिते अत इति पदं किमर्थमिति चेत्—पुनरेतल्लोकप्रवेशाद्यनपेक्षाज्ञापनार्थम् ; तल्लोकात्ययात् पूर्वं तत्र मुक्तिरिति ज्ञापनार्थञ्च । अथ वा कार्यात्यये इत्यत्र प्रत्युपस्थिते इत्यध्याहारो मा भूत् । चतुर्मुख. यत्र स्थित्वा मुक्तो भविष्यति, तत् स्थलान्तर ब्रह्माण्डावरणादिरूपं तेन सह तल्लोकाद् गत्वा चतुर्मुखलोकस्यात्यये जाते परमाप्नोतीत्यर्थः । अभिधानादितीदमनेकधा व्याख्याति अमृतत्वेति । ब्रह्मलोक इति । ब्रह्मलोकस्थितास्ते परस्य परनाम्नश्चतुर्मुखायुषः अन्तकाले अवसानसमये परामृतात्—चतुर्मुखादिवत् मृतिप्रसक्तिरहितात् परतत्त्वादुपासितात ; तदुपासनवलादिति यावत् । सर्वे चतुर्मुखवत् अन्येऽपि । परिमुच्यन्ति महामुक्तिं प्राप्नुवन्ति ॥ ९ ॥ प्रतिसञ्चरे प्रलये । परस्य ब्रह्मायुष. ॥ १० ॥

मुख्यत्वादिति । अर्चिरादिगतिवाक्ये ततः पूर्वस्मिन्, 'प्राणो ब्रह्म—य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते—एतद्ब्रह्म' इत्यत्र च ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थकत्वमेवोचितमिति परस्यैवोपास्यत्वप्राप्यत्वावगमात् न कार्यस्य प्रसक्तिरिति भावः । मुख्यार्थत्यागहेतून् बादर्यभिमतान् खण्डयितुमाह प्रमाणान्तरेणेति ।

तस्यैवाविद्यानिवृत्तिशास्त्रात् । यथा हि विद्योत्पत्तिवर्णाश्रमधर्मशौचाचारदेशकालाद्यपेक्षा, (बृ ६ ४ २२) "तमेतं वेदानुवचनेन" इत्यादिशास्त्रादवगम्यते, तथा निश्शेषाविद्यानिवर्तनरूपविद्यानिष्पत्तिरपि विशिष्टदेशगतिसापेक्षेति गतिशास्त्रादवगम्यते । विदुष उत्क्रान्तिप्रतिषेधादि तु पूर्वमेव परिहृतम् ॥ ११ ॥

यत्तु "ब्रह्मलोकान्" इति लोकशब्दबहुवचनाभ्यां विशेषणात् कार्यभूतहिरण्यगर्भप्रतीतिरिति— तदयुक्तम्, निषादस्थपतिन्यायेन ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इति कर्मधारयस्यैव युक्तत्वात् । अर्थस्य चैकत्वे निश्चिते बहुवचनस्य (पू मी ९ ३ ५) "अदितिः पाशान्" इतिवदुपपत्तेः । परस्य ब्रह्मणः परिपूर्णस्य सत्यसङ्कल्पस्य स्वेच्छापरिकल्पिता स्वासाधारणा अप्राकृताश्च लोका नात्यन्ताय न सन्ति, श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रामाण्यात् ।

दर्शनाच्च । ४ । ३ । १२ ॥

दर्शयति च श्रुतिः मूर्धन्यनाड्या निष्क्रम्य देवयानेन गतस्य परब्रह्मप्राप्तिम्, (छा ८-१२ ४) "एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इति ॥ १२ ॥

यदुक्तम्—(छा ८ १४ १) "प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये" इत्यभिसन्धिना गतस्य कार्ये प्रत्यभिसन्धिर्दृश्यत इति—तत्रोत्तरम्—

न च कार्ये प्रत्यभिसन्धिः । ४ । ३ । १३ ॥

निःशेषाविद्यानिवर्तनेति । पुनर्जन्मापादकपुण्यपापविधूननोपयोगिन्या विद्यानिष्पत्तेरत्र जातत्वेऽपि सूक्ष्मसंस्कारपर्यन्तसर्वनिवर्तनशक्तिमत्त्वरूपा निष्पत्तिः देशविशेषावच्छिन्नायामेव विद्यायामित्यर्थः । प्रतिषेधादीति । 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति', 'अत्र ब्रह्म समश्नुते' इत्यस्य प्रतीत प्रतिषेधोऽन्नैवानुभवमिति द्वयमित्यर्थः । विशेषितत्वाच्चेतिसूत्रोक्तपूर्वपक्षपरास्तं दर्शनाच्चेति सूत्रे भाष्यात्तु पूर्वपक्षरूपमाह यत्त्वित्यादिना । निषादेति । आत्मानमेव लोकमुपासीतेति दर्शनानुसारादिति भावः । परिपूर्णस्य । अनेकलोकसद्भावादिकमपि परिपूर्णत्वोपपादकमिति भावः । अत्यन्तायेति । अयमाशयः —सर्वात्मना न सन्तीति यदुच्यते तत्र एकपादस्यैवोद्भूतिमूलत्वापेक्षया त्रिपाद्विभूतौ अधिकलोकसद्भावत् । स पुण्याधर्मप्राप्यस्य देशस्यैकत्वात् एकलोकत्वमिति कात्योत्यकौषीतकिब्राह्मणादौ दर्शिता । "लोकेषु विष्णोर्निवसन्ति केचित्" इति श्लोकः प्राकृताप्राकृतद्विविधलोकपरः स्यात् । (अत एव विष्णुलोकादिष्विति आदिपदप्रयोग रहस्यत्रयसारे ।) वैखानसग्रन्थे आमोदप्रमोदसंमोदनामानो लोका अप्राकृता तमसः परस्तात् प्रतिपादिता इति । विस्तरोऽस्मद्विरचिते वैखानसविजये । लोकदर्शकं वाक्यमेकं निर्दिशति एष सम्प्रसाद इति । 'स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाणः" इत्यादिकमुपरितनवाक्यमिहानुसन्धेयम् ॥ १२ ॥

विशेषितत्वाच्चेति चकारनिर्दिष्टं निरसितुमुपरितन सूत्रम् । न च कार्य इति । प्रजापतिशब्दस्य कार्यभूतहिरण्यगर्भपरत्वाभावात् प्रजापतिसमापन्नतया स्वानुसन्धानरूपः प्रत्यभिसन्धिः न कार्यगत

न चायं प्रत्यभिसन्धिः कार्ये हिरण्यगर्भे ; अपि तु परस्मिन्नेव ब्रह्मणि ; वाक्यशेषे, "यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानाम्" इति तस्याभिसन्धातुः सर्वविद्याविमोकपूर्वकसर्वात्मभावाभिसन्धानात् ; (छा. ८-१३-१) "अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात् प्रमुच्य। धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामि" इति अभिसंभाव्यस्य ब्रह्मलोकस्याकृतत्वश्रवणात् ; सर्वबन्धविनिर्मोकस्य च साक्षाच्छ्रवणात् । अतः परमेव ब्रह्मोपासीनमर्चिरादिरातिवाहिको गणो नयतीति जैमिनेर्मतम् ॥ १३ ॥

इदानीं बादरायणस्तु भगवान् स्वमतेन सिद्धान्तमाह—

अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा च दोषात्

तत्क्रतुश्च । ४ । ३ । १४ ॥

अप्रतीकालम्बनान् प्रतीकालम्बनव्यतिरिक्तान् नयत्यर्चिरादिरातिवाहिको गण इति भगवान् बादरायणो मन्यते। एतदुक्तं भवति—कार्यमुपासीनान्नयतीति नायं पक्षः संभवति। परमेवोपासीनानित्ययमपि नियमो नास्ति। न च प्रतीकालम्बनानपि नयति। अपितु ये परं ब्रह्मोपासते, ये चाऽऽत्मानं प्रकृतिवियुक्तं ब्रह्मात्मकमुपासते ; तान् उभयविधान् नयति ; ये तु ब्रह्मकार्यान्तर्भूतं नामादिकं वस्तु देवदत्तादिषु सिंहादिदृष्टिवत् ब्रह्मदृष्ट्या,

विषयक इत्यर्थः। प्रजापतिशब्दः प्रजाशब्दार्थासंकोचाय, निरुपाधिकपतित्वग्रहणाय च स्वरसतः परमात्मपरः। प्रसिद्धश्च प्रजापतिशब्दः परमपुरुषे ; यतः, 'सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते' इत्यत्र, 'श्यामा एकरूपा भवन्ति ; एवमिव हि प्रजापतिः' इति देवतायाः श्यामत्वमुक्तम्। अत्रैव छान्दोग्ये पूर्वे, 'श्यामाच्छबलं प्रपद्ये' इति श्यामशब्दः। 'एष वै सप्तदशः प्रजापतिः' इत्यत्रापि स शब्दो विष्णुपर इति, 'चतुर्भिश्च.. स नो विष्णुः प्रसीदतु' (स्तोत्रभाष्ये १२) इति भारतवचनादवगमितम्। उत्तरवाक्यतोऽपि साधयति वाक्यशेष इति। ब्राह्मणराजन्यवैश्ययशस्त्वेन परमात्मोच्यते तैर्वेदादिमुखेनाभिप्लुतत्वात्। मूर्तियशोरूपतद्भावे स्वस्मिन् मुक्तोऽनुसंधत्ते। स च सर्वविद्याविमोकानन्तरभावी। तस्यानुसंधानात् अयं सत्यलोकस्थो न भवतीति भावः। पूर्ववाक्यतोऽपि साधयति अश्व इवेति ॥१३॥

नयतीत्यत्र प्रधानकर्म किमिति विचारे जैमिन्युक्तं निर्बाधम्। यत् खलु तत्प्राप्त्यन्यथानुपपत्त्या तदुपासकानामेवाप्रधानकर्मत्वमर्थसिद्धमिति, तत्रैव किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति। कार्योपासकनिरासेन परोपासकानां स्वीकार्यत्वेऽपि तन्मात्रस्वीकारो न ; किन्तु तदन्यस्यापि कस्यचित् शुद्धजीवयाथात्म्योपासकस्य। अत उभयानुगमाय अप्रतीकालम्बनानिति वक्तव्यमिति स्वाशयं बादरायण आह अप्रतीकालम्बनानिति। परमेवेति नियमास्वीकारे प्रतीकालम्बनोऽपि ग्राह्य स्यात्। अतः कथं कार्योपासकवारणमित्यत्राह नचप्रतीकेति। कार्याकार्यसर्वप्रतीकास्वीकार एवेति भावः। 'न प्रतीके न हि सः' इति सूत्रे आरोपाधिष्ठाने प्रतीकशब्दप्रयोगात् दृष्टिरूपोपासनाया प्रतीकालम्बनत्वं ज्ञायते। एवञ्च कार्याद्युपासकानामपि अप्रतीकालम्बनत्वं प्राप्नोति। अतस्तदर्थमाह येत्त्विति। प्रतीकः शरीरम्। ब्रह्मशरीरभूतस्य वस्तुनो ब्रह्मशरीरत्वा-

केवलं वा तत्त्वद्वस्तूपासते, न तान्नयति । अतः परं ब्रह्मोपासीनान् आत्मानं च प्रकृतिवियुक्तं ब्रह्मात्मकमुपासीनान्नयति—इति । कुतः ? उभयथा च दोषात् । कार्यमुपासीनान्नयतीति पक्षे, (छा ८-३ ४) "अस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य" इत्यादिकाः श्रुतयः प्रकुप्येयुः । परमेवोपासीनानिति नियमे, (छा ५ १० १) "तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते, तेऽर्चिषमभिसंभवन्ति" इति पञ्चाग्निविदोऽर्चिरादिगणो नयतीति श्रुतिः प्रकुप्येत् । अतः उभयस्मिन्नपि पक्षे दोषः स्यात् । तस्मादुभयविधान्नयतीति । तदेतदाह तत्क्रतुश्च इति । तत्क्रतुः तथोपासीनः तथैव प्राप्नोतीत्यर्थः ; (छा ३ १४-१) "यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति", "स यथायथोपासते" इति न्यायात् । पञ्चाग्निविदोऽप्यर्चिरादिना गतिश्रवणात्, अर्चिरादिना गतस्य ब्रह्मप्राप्त्यपुनरावृत्तिश्रवणाच्च अत एव तत्क्रतुन्यायात् प्रकृतिविनिर्मुक्तब्रह्मात्मकस्वात्मानुसन्धानं सिद्धम् । नामादि-

---

कारामहेणोपासकाः प्रतीकालम्बनाः । एवञ्च कार्योपासकानां नाप्रतीकालम्बनत्वमिति भावः । केवलं ब्रह्मरहितम् । प्रकुप्येयुरिति । अन्योपासकस्यान्यप्राप्त्ययोगादिति भावः । प्रकुप्येदिति । परविशेष्यकोपासनविरहेऽपि परप्राप्तेरिति भावः । उभयविधान् पञ्चाग्निविदः परोपासकांश्च । तदेतदाहेति । अन्योपासनस्य तदन्यप्रापकत्वं न भवतीत्येतदाहेत्यर्थः । तत्क्रतुश्चेति चकारेणेदमुच्यते—यच्चिन्तापरो भवति पुरुषः, स जन्मान्तरे तदन्यत् तद्विरुद्धं वस्तु भूतं न प्राप्नुयादिति, 'यं यं वाऽपि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम्' इति सामान्यवचनासङ्कोच । विशिष्य परमात्मप्राप्तिविषये तदुपासनस्यावश्यकत्वे तत्क्रतुवचनमपि प्रमाणमिति । तत्क्रतुश्चेति सूत्रखण्डव्याख्यार्थस्तु यथाभाष्यम्—तद्विषयकोपासनवान् तत् प्राप्नोतीति । एतदर्थाच्च श्रुतिन्यायादिति चो हेतौ वा । ननु जीवोपासकस्य परमात्मप्राप्तिश्चेत् कार्योपासकस्यापि सा स्यात्, अनिष्टौ जीवोपासकस्यापि न स्यादित्यत आह पञ्चेति । सिद्धमित्यस्यान्वयः । पञ्चाग्निविद्विषये अर्चिरादिगतिपुनरावृत्तिविशिष्टब्रह्मप्राप्तिश्च श्रुता । तत्रैकैकस्याः अपि ब्रह्मात्मकस्वात्मानुसन्धानसाधकत्वमस्तीति ज्ञापनाय श्रवणाच्चेति चकारः । ननु तदुपासनेऽपि तत्प्राप्तिः पञ्चाग्निविद्विषये वचनबलादस्तु । विशेषवचनाभावे तु तत्क्रतुन्यायः औत्सर्गिक इति न कार्योपासकस्य परप्राप्तिरिति शङ्कानिरासाय अत एव तत्क्रतुन्यायादिति । अत एव उक्तादेव । न्यायानुमर्देन श्रुत्यर्थे वर्णयितुं शक्ये किमिति सङ्कोचनमिति भावः । ब्रह्मात्मकस्येति । पञ्चाग्निविदः स्वात्मानुसन्धानं सर्वैरिष्टम् । तच्च यथावस्थितस्वरूपविषयकम् । स्वरूपे चापहतपाप्मत्वादिवत् परमात्मशेषत्वमप्यन्तर्भवति । तदुपासनं तद्विषयकमपि वा न वेति विमर्शे ब्रह्मप्राप्तिश्रवणात् तत्क्रतुन्यायाच्च स्वरसप्राप्ततद्विषयकत्वं नोपेक्ष्यम् । यदि कैवल्यादिप्राप्तिः फलमुक्तं स्यात्, तदा तस्योपासनमुपेक्ष्येत, न त्वत्रेति भावः । अत एवात्र ब्रह्मणो विशेषणतया प्रवेशसिद्धिरिति भाव्यम् । न च तर्हि कार्यहिरण्यगर्भादीनामपि परमात्मशेषत्वमेव स्वरूपमिति तत्स्वरूपतदुपासनान्मोक्षः स्यादिति वाच्यम्—जीवविषये पञ्चाग्निविद्यावत् तद्विषयेऽपि ब्रह्मप्राप्तिश्रुतिसत्त्वे इष्टत्वात् । अभावे आपादनासक्तेः । न च यथाक्रतुवचनमेव

प्राणपर्यन्तप्रतीकालम्बनानां तु उभयविधश्रुतिसिद्धोपासनाभावादचिन्मिश्रोपासने तत्क्रतुन्यायादर्चिरादिना गतिर्ब्रह्मप्राप्तिश्च न विद्यते ॥ १४ ॥

तद्विधायकम्; तस्य प्रमाणान्तरसिद्धांशानुवादतयाऽर्थवादत्वात्। न च 'यं यं वाऽपि' इति न्यायेन परमात्मशेषतयैव किंचिच्चिन्तनस्यान्तकाले तत्स्मरणे फलस्यावर्जनीयत्वमिति वाच्यम्; शास्त्रविहितोपासनविशेषनिष्ठानामेवार्चिरादिगतेः तद्द्वारकब्रह्मप्राप्तेश्चेष्टतयाऽन्यादृशचिन्ताया अन्यादृशप्राकृतक्षुद्रविषयफलहेतुत्वेऽपि मोक्षप्रसक्त्यभावात्।

ननु तत्क्रतुवचने तथैव भवतीत्यस्यान्ययोगव्यवच्छेदपरत्वे किल केवलात्मोपासनान्मोक्षाभावः। अयोगव्यवच्छेदपरत्वे कुतोऽसंभव इति चेत्—तद्विषयकचिन्तायाः तदन्ययोगव्यवच्छेदकत्वाभावेऽपि तदन्ययोगो न हि निर्हेतुको भवितुमर्हति। परमात्मानुभवरूपमोक्षं प्रति कर्मणो हेतुत्वायोगात्। तज्ज्ञानस्यैव तत्र हेतुतायाः भक्त्यादिविधायकशास्त्रसिद्धत्वात्; शुद्धजीवोपासनादेव तत्संभवे भक्तियोगविधानवैयर्थ्यात्; 'नान्यः पन्था अयनाय विद्यते' इति उपायान्तरनिषेधाच्च तच्चिन्तनरूपकारणस्य घटनमावश्यकमिति। एवञ्च चिन्तनातिरिक्तकारणाजन्यत्वात् मोक्षस्य परमात्मानुभवे परमात्मोपासनजन्यत्वोपपादनायात्र तत्क्रतुन्यायादित्युक्तम्। एवं पञ्चाग्निविदा गतागतरूपसंसारित्वाकारस्योपासने संसारित्वप्राप्तिरेव स्यात्। एवकारस्यायोगव्यवच्छेदपरत्वात्। अतः शरीरभावाधिकरणोक्तरीत्या शुद्धस्वरूपोपासनमेव कार्यमिति बोधनार्थमप्येतज्ज्ञापनम्। अत एव आत्मनः प्रकृतिविनिर्मुक्तेति विशेषणदानमिह।

तत्क्रतुविषयाणि वाक्यानि तावत्, "तं यथायथोपासते तदेव भवति", "तं यथायथोपासते तथैव भवति", "यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति", "एवंक्रतुर्ह्यमुं लोकं प्रेत्याभिसंभवितास्मि" इतीमानि। 'यं यं वाऽपि स्मरन् भावम्....' इति गीता च। तत्र तृतीयादिवाक्यानि आमुष्मिकैकविषयाणि। आद्यद्विकमिहापि उपासकापेक्षानुरूपपरमात्माविर्भावप्रदर्शकम्; तथा परमात्मैकविषयकम्; न तु गीतादिवत् सामान्यविषयकम्। तत्र प्राकृताकाराद्युपासने प्राकृताकारप्राप्तिरेव स्यादिति तत्तत्प्रापादने परमात्मोपासने तत्क्रतुवाक्योक्ते जीवात्मन उपास्यतया घटकत्वमस्तीत्याशयेन, यं यं वाऽपीति सामान्यवचनानुसारेण चेति ध्येयम्। अधिकमन्यत्रानुसंधेयम्। अस्मदीयपरिष्कार-टिप्पणपरिशिष्टादिकमपि द्रष्टव्यम्।

ननु पञ्चाग्निविद्यायां परमात्मनो घटनीयत्वे सिद्धे, विद्यान्तरन्यायेन जीवशरीरकपरमात्मोपासनस्वीकार एव युक्तः, शरीरवाचिनां शब्दानां शरीरिपर्यन्तार्थकतया, प्रसिद्धाया मुख्यरीतेस्त्यागे मानाभावादिति चेत्—तर्हि 'तद् य इत्थं विदुः' इत्यस्य स्वात्मशरीरकपरमात्मोपासनं ये कुर्वन्तीत्यर्थः स्यात्। सर्वा अपि परविद्या ईदृश्य एवेति, 'येचेमे' इति पृथग्वचनस्य प्रसक्तिरेव न भवेत्। न हि वेद्याकारान्तरं पञ्चाग्निविद्यायामिष्टम्॥ नन्वग्निपञ्चकमतोपास्यम्। तदभावे तन्निरूपणं किमर्थमिति चेत्—तत्तदग्न्यधीनसंतापबाहुल्यमेव संसरत इति वैराग्याभिवर्धनाय तथोक्तिः। येचेमे इति द्वितीयवाक्ये तपः इति सत्यमिति च ब्रह्मणो विशिष्य निर्देशाच्च पूर्वमुपासनं ब्रह्मविशेष्यकं न भवतीति ज्ञायते। ब्रह्मविषयकत्वे

तमिमं विशेषं श्रुतिरेव दर्शयतीत्याह—

विशेषञ्च दर्शयति । ४ । ३ । १५ ॥

(छा ७ १ ५) "यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति" इत्यादिका श्रुतिः नामादिप्राणपर्यन्तप्रतीकमुपासीनानां गत्यनपेक्षं परिमितफलविशेषं च दर्शयति ।

च ब्रह्मप्राप्त्ययोगात् उभयसामञ्जस्याय विशेषणतया ब्रह्मविषयकत्वस्वीकारः । स च न लक्षणया । चिद्विषयकोपासनमित्युक्तौ तथाभूतस्यैव विषयकत्वसिद्धेः तत्र तच्छेषत्वादेरप्यन्तर्भावादिति । अस्य पञ्चाग्निविद आत्मविशेष्यकोपासनानुरूपं कैवल्यमपि फलमस्तीति गीताभाष्ये दर्शितम् । तदनन्तरमिव ब्रह्मगमनम् । विस्तरस्तात्पर्यचन्द्रिकायाम् ॥

एवं तर्हि पञ्चाग्निविद्यायामिव भूमविद्याप्रकरणोक्तप्राणोपासनेऽप्यर्चिरादिगत्यादि स्यात् । तत्र प्राणशब्दस्य जीवाधकत्वादित्यत आह नामादिप्राणपर्यन्तेति । भूमविद्यायां भूमभूतब्रह्मनिरूपणात् प्राक् नामवाङ्मनस्संकल्पचित्तध्यानविज्ञानबलान्नतेजआकाशस्मराशाप्राणा पञ्चदश उपास्या उक्ताः । तत्र नामादिषु आशान्तेषु प्रत्येकं ब्रह्मदृष्ट्योपास्ते तदनुरूपसर्वलोकसंचाररूपं फलञ्च पृथक्पृथगुक्तम्, नाम ब्रह्मेत्युपास्ते इत्येवम् । प्राणरूपजीवविषये यद्यपि ब्रह्मदृष्ट्योपासनं नोक्तम्—अथापि न तत् मोक्षार्थोपासनतुल्यम्, प्राणोपासकमपेक्ष्य भूमोपासकस्यैवोपरि शोकतारकतया प्रशंसनादिति भावः । अचिन्मिश्रोपासनं इति । नामादिशब्दानां देवताविशेषपरत्वेऽचिन्मिश्रपरत्वम् । नामादिमात्रपरत्वे तु नामाद्युपासनमचिदुपासनम्, प्राणोपासनं तु अचिन्मिश्रोपासनम्, प्राणशब्दस्य प्राणवाय्वुपाधिविशिष्टजीवपरत्वात् । एतदुपासनस्य मोक्षार्थत्वाभावेन प्रतीतावित्यस्य शेषस्यात्यागेनैवोपासनवर्णनसंभवादिति भावः । अथवा अचिन्मिश्रेत्यादि न नामादिविषयकम्, किंतु, एतदधिकरणे पूर्वप्रकृतकार्यहिरण्यगर्भादिविषयकम् । तत्क्रतुन्यायाच्चेति । परमात्मविषयकं हि तत्क्रतुवचनम् । तदीदृशोपासनेषु कथं प्रसरेदिति चेत्—तत्प्रसरेऽपि तथातिदेश औचित्याद् भवेत्, 'यथ वाऽपिसरन्' इति दर्शनादित्याशय ॥

नामादिप्रतीकोपासनानां पृथक्फलनिर्देशसत्त्वादस्त्वेव । अनिर्देशेऽपि मोक्षफलं दुर्वचम्—ब्रह्मोपासनं विना ब्रह्मानुभवायोगादित्युक्तम् । संप्रति विशेषनिर्देशसत्त्वादपि तदभावमाह विशेषञ्चेति । मुक्तिफलकत्वाभावस्य सिद्धत्वेऽपि तदुपासनफलमिदमिति विशेषानिर्देशे दुरवधरं तत् स्यात्, मोक्षार्थोपासनात्वशङ्का च स्यात् । अत एतत्प्रदर्शनम् । प्राणपर्यन्तेति । ननु प्राणविषये फलस्यानुक्तत्वात् कथमेवम् । प्रत्युत फलकीर्तनेन प्राणोपासकस्यातिवादित्वमात्रं प्रथममुक्त्वा तत्स्वरूपप्रतिक्षेपेण भूमसत्यब्रह्मोपासकस्यातिवादित्ववर्णनात् प्राणस्यापि तदुपासनान्तर्भावोऽभिमतः स्यादिति चेन्न—प्राणशब्देनाचिन्मिश्रस्य वा शुद्धस्य वा जीवस्य विवक्षायामपि तदुपासके पृथगतिवादित्वप्रसक्तपरिहारप्रदर्शनादेव क्षुद्रफलकत्वस्याप्यवसायात् । कैवल्यफलस्य नामाद्युपासनफलवत् लोककामसंचाररूपत्वाभावेन तत्समानरीत्यभावादनुपन्यासः, कैवल्यस्य जीवोपासकस्यैहिकात्मसाक्षात्काराविशिष्टत्वेन न विशिष्य वक्तव्यं किञ्चिदस्तीति च तदुपन्यासोपेक्षा स्यात् । गत्यनपेक्षमिति । अर्चिरादिगतौ सत्या फलं परिमितं न भवतीति भावः

तस्मादचिन्मिश्रं केवलं वा चिद्वस्तु ब्रह्मदृष्ट्या तद्वियोगेन च य उपासते, न तान् नयति ; अपितु परं ब्रह्मोपासीनान् आत्मानं च प्रकृतिवियुक्तं ब्रह्मात्मकमुपासीनान् आतिवाहिको गणो नयतीति सिद्धम् ॥ इति कार्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये

चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीविष्णुपुराणे च विशेषो दर्शितः—"योगिनाममृतं स्थानं स्वात्मसंतोषकारिणाम्" इति प्रतीकोपासकानामात्मयोगिनां विष्णुपदाख्यं ध्रुवादुपरिस्थानममृतशब्दवाच्यमिति कैवल्यस्थानमिति ; "एकान्तिनः सदा ब्रह्मध्यायिनो योगिनो हि ये । तेषां तत् परमं स्थानं यद्वै पश्यन्ति सूरयः" इति नित्यसूरिदृश्यं परमं पदं परमैकान्तिगम्यम् ; अत्रापि न निवर्तन्ते द्वादशाक्षरचिन्तकाः" इति तेषामपुनरावृत्तिरिति च । देवयानविवरणञ्च तत्र, (२-८) "नागवीथ्युत्तरं यच्च सप्तर्षिभ्यश्च दक्षिणम् । उत्तरः सवितुः पन्थाः देवयानस्तु स स्मृतः" इति । अश्विन्यादिनक्षत्रेषु त्रित्रिनक्षत्रलक्षणाः नव वीथयः । तत्र प्रथमा नागवीथिः । तस्या अप्युत्तरत्र देवयानम् । मूलाषाढोत्तराषाढामयी अजवीथिः । तद्दक्षिणा उपान्त्यवीथिः अन्तिमवैश्वानरवीथ्युत्तरा पितृयाणम् । ननु चतुर्मुखलोकं प्राप्तस्याप्यपुनरावृत्तिः प्रागुक्ता । सत्यम् । तत्र 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे' स्मृतिवचनं तदुपासनेन तल्लोकप्राप्तस्य पश्चात्परमात्मोपासनमूलमोक्षपरम् । "ते ब्रह्मलोके तु" इति श्रुतिवाक्यं तु न चतुर्मुखलोकविषयकम्—व्याख्यातमिदमेव दीपे, "ब्रह्मलोकशब्दस्य कर्मधारयवृत्त्या ब्रह्मविषयत्वात् ब्रह्मण्युपास्ये वर्तमानाः परान्तकाले चरमदेहावसानसमये परामृतात् परस्माद् ब्रह्मण उपासनप्रीतात् हेतोः सर्वस्मात् बन्धाद्विमुच्यन्त इति वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था इति (एतल्लोकस्वज्ञानिपर) प्रकरणादवगम्यते" इति । लोकान्तरात् परमपदगामिनामर्चिरादिमार्गे यथायथमन्वय ऊह्यः ॥

अधिकरणार्थमुपसंहरति तस्मादिति । सत्स्वपि प्रकृत्याद्युपासनेषु केवलाचेतनोपासनानुक्तिः उपासनमुत्कृष्टविषयकध्यानरूपमिति अभिमानिदेवतादिसंपर्कमन्तरेणाचितामनुपास्यत्वमित्याशयेन । यद्वा तेषामर्चिरादिगतिप्रापकत्वशंकाया अभावात् अचिन्मिश्रचिद्रूपहिरण्यगर्भोपासन एव शंकायाः प्राप्तत्वात् तस्य, तत्तुल्यचिदुपासनप्रकाराणाञ्चात्र प्रतीकालम्बनत्वमुपपाद्यार्चिरादिगत्यभाव उक्त —चिदुपासनं चतुर्विधम्—अचिन्मिश्रचिद्विषयकं ब्रह्मदृष्टिरूपम्, शुद्धचिद्विषयकं ब्रह्मदृष्टिरूपम्, ब्रह्माविषयकमेव अचिन्मिश्रचिद्विषयकं, शुद्धचिन्मात्रविषयकञ्चेति । एतत् सर्वं प्रतीकालम्बनमेवाचिदुपासनवदिति । नयतीति । जैमिन्युक्तरीत्या पर ब्रह्मैवेति शेषः । पूर्वपादोक्तरीत्या प्रस्थितानां मुमुक्षूणामर्चिरादिभिः क्रियमाणं प्रकृतिमण्डलातिक्रमणपूर्वकब्रह्मलोकप्रापणमेवमत्र पादे प्रत्यपादि ॥ श्रीः ॥

इति श्रीवात्स्यश्रीशैल-सप्तकवर्तिनो वीरराघवाचार्यस्य अभिनवदेशिकस्य कृतिषु

श्रीभाष्यव्याख्याने भाष्यार्थदर्पणे चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः । शुभमस्तु ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः

श्रीभगवद्रामानुजविरचिते

श्रीशारीरकमीमांसाभाष्ये

चतुर्थाध्याये चतुर्थः पादः (१५१) संपद्याविर्भावाधिकरणम् ४।४।१॥

संपद्याविर्भावः स्वेनशब्दात् । ४ । ४ । १ ॥

परं ब्रह्मोपासीनानाम्, आत्मानं च प्रकृतिवियुक्तं ब्रह्मात्मकमुपासीनानामर्चिरादिना मार्गेणापुनरावृत्तिलक्षणा गतिरुक्ता, इदानीं मुक्तानामैश्वर्यप्रकारं चिन्तयितुमारभते। इदमाम्नायते—(छा ८ १२ २) "एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इति। किमस्माच्छरीरात् समुत्थाय परंज्योतिरुपसम्पन्नस्य देवादिरूपवत् साध्येन रूपेण सम्बन्धोऽनेन वाक्येन प्रतिपाद्यते, उत स्वाभाविकस्य स्वरूपस्याऽऽविर्भाव इति संशये—

साध्येन रूपेण संबन्ध इति युक्तम्। अन्यथा अपुरुषार्थावबोधित्वं मोक्षशास्त्रस्य स्यात्, स्वरूपस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वदर्शनात्। न हि सुषुप्तौ देहेन्द्रियव्यापारेषूपरतेषु केवलस्याऽऽत्मस्वरूपस्य पुरुषार्थसंबन्धो दृश्यते। न च तु स्वनिवृत्तिमात्रं परं ज्योतिरुपसंपन्नस्य पुरुषार्थः; येन स्वरूपाविर्भाव एव मोक्षः इत्युच्येत, (ते आन ८४) "स एको ब्रह्मण

श्री । श्रीमते रामानुजाय नमः

भाष्यार्थदर्पणे चतुर्थाध्याये चतुर्थः पादः

संगतिमाह परमिति। ब्रह्मप्राप्त्यनुभवार्थां गतिं पूर्वपादे उक्त्वा, अवश्यं फलमत्र पादे निरूप्यत इति पादसंगतिरनन्तरसंगतिश्च। तत्रानन्तरसंगतौ विशेषान्तरे श्रेष्ठं अपुनरावृत्तिलक्षणेत्युक्तम्। अर्चिरादिगतेर्न कार्यलोकप्रापकत्वम्, किंतु अपुनरावृत्तिब्रह्मप्रापकत्वमित्युक्तं पूर्वाधिकरणे। तत्र गतस्य स्वरूपाभिनिष्पत्तिः साध्याकारलाभो वा स्वाभाविकरूपाविर्भावो वेति विमर्शे, साध्याकारलाभ इत्येव वक्तव्यमिति तस्यानित्यत्वात् पुनरावृत्तिः संभाव्यत इत्याक्षेपादेतदधिकरणप्रवृत्तिरिति। ऐश्वर्यप्रकारमिति। ईश्वरस्य भाव ऐश्वर्यमीश्वरधर्मप्राप्तिः स्वराट्त्वम्। तत् किमकर्मवश्यत्वमात्रम्, उत ज्ञानानन्दसाम्यम् अप्राकृतदेहवत्त्वं सत्यसंकल्पत्वादि च, संकल्पश्च किमवधिक इत्यादिकमत्र चिन्त्यते। देवादिरूपवदिति। यथा देवादयो भूत्वा उपायस्य चित्तशरीरेन्द्रियाद्युपकरणाधीनभोगा भवन्ति, तथेमे मुक्त्युपायनिष्ठा अपीति भावः। स्वाभाविकरूपाविर्भाव इत्यस्य अस्वाभाविकरूपनिवृत्तिरित्यर्थो वा, स्वाभाविकरूपप्रकाशरूपतेत्यर्थो वा, स्वरूपेणावस्थितिरित्यर्थो वा। सर्वथा मोक्षशास्त्रमपुरुषार्थबोधकमेवेत्याह अन्यथेति। दर्शनादित्युक्तमुपपादयति न हीति। जागरदशायां पुरुषार्थानुभवस्तु न स्वात्मानन्दः, किंतु विषयानन्दः, सुषुप्तावभावात्॥ तार्किकादिभिर्दुःखोच्छेदमात्रं मोक्ष इति वर्णनात् प्रथमपक्षो युक्त इति न मन्तव्यमित्युपपादयति न चेति। तन्मध्यदशायां परज्योतिरुपसंपत्तिः पूर्वाधिकरणोक्ता किमर्थं

आनन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य", (तै. आन. ७-१) "रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति" इत्यादिभ्यो मुक्तस्य सुखानन्त्यश्रवणात् । न चापरिच्छिन्नानन्दरूपचैतन्यमेवास्य स्वरूपम्, तच्च संसारदशायामविद्यया तिरोहितं परं ज्योतिरुपसंपन्नस्याविर्भवतीति शक्यं वक्तुम्, ज्ञानस्वरूपस्य तिरोधानासंभवात् । प्रकाशपर्यायस्य ज्ञानस्य तिरोधानं तद्विनाश एवेति हि पूर्वमेवोक्तम् । न च प्रकाशमात्रस्याऽऽनन्दता संभवति; सुखस्वरूपता ह्यानन्दस्वरूपता । सुखस्वरूपत्वं चात्मनोऽनुकूलत्वम्; प्रकाशमात्रात्मवादिनः कस्य प्रकाशोऽनुकूलवेदनीयो भवेदिति प्रकाशमात्रात्मवादिनः कथंचिदप्यानन्दस्वरूपता दुरुपपादा । स्वरूपापत्तिमात्रे च साध्ये स्वरूपस्य नित्यनिष्पन्नत्वात् उपसम्पन्नस्य, "स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इति वचनमनर्थकं स्यात् । अतोऽपूर्वेण साध्येन रूपेण संपद्यते । एवं च अभिनिष्पद्यते इति वचनं मुख्यार्थमेव भवति । स्वेन रूपेण—इत्यपि आगन्तुकान्तेन स्वासाधारणेनाभिनिष्पद्यत इति संगच्छते इत्येवं प्राप्ते—

माद्रियत इति सूचयितुं परं ज्योतिरित्यादि । सुखानन्त्येति । एवञ्च देवादिवत् साध्यानन्दसंपत्तिरेष्टव्येति भावः । अथ द्वितीयपक्षनिरासः । तत्र ये तार्किकादिपक्षमुपेक्ष्य, गुणभूतानन्दमप्यनभ्युपगम्य, आनन्दात्मकचैतन्याविर्भावमेव मोक्षं पुरुषार्थमातिष्ठन्ते, तेषामद्वैतिवासनावासितानामधिकरणनिर्वाहं निरस्यति न चापरिच्छिन्नेति । तिरोधानासंभवादिति । ज्ञानं हि स्वयंप्रकाशम् । तस्य कथमप्रकाशमानतेति । ज्ञानधर्मतया प्रकाशमस्वीकृत्य ज्ञानमेव प्रकाश इत्यद्वैतिरीतौ तिरोधानाभ्युपगमे दोषान्तरमप्याह प्रकाशपर्यायस्येति । हीति । अतोऽपि तिरोधानासंभव इति भावः । निर्विशेषप्रकाशे आनन्दपदस्य यथार्थता न भवति । अतः स्वरूपमपुरुषार्थं एवेत्यप्याह न च प्रकाशमात्रस्येति । अस्येति अनुकूलेत्यत्रान्वेति । कं प्रति अनुकूलतया वेदनीय इत्यर्थः । निर्विशेषे अनुकूलत्वमिवानुकूलताप्रतियोगित्वमपि दुर्लभमित्यर्थः । एवमद्वैतिनिर्वाहो निरस्तः । अथ मा भूदेवम् । सिद्धान्ते आत्मनश्चैतन्यत्वमानन्दत्वञ्चेष्टम् । स्वप्रकाशकत्वात् चैतन्यत्वम् । अनुकूलतयाप्रकाशमानत्वाच्चानन्दत्वम् । इदञ्च तार्किकाद्यसंमतमिति पुरुषार्थस्थितिरिति चेत्—एवं सर्वेदैवैकत्वानुकूलत्वविशिष्टतया भासमानस्याऽऽत्मनो बन्धरूपदुःखनिवृत्तिमात्रं स्वरूपाविर्भाव इति पक्षे, आनन्दी भवतीत्यादिश्रुतिविरोधस्तदवस्थ. । इयान् विशेष —अद्वैतिमते स्वरूपस्याप्यपुरुषार्थता, एतत्पक्षे आत्मनः पुरुषार्थसंबन्धाभावः । दुःखनिवृत्तेः सुखवद् स्वनिवृत्तिरूपोदासीनावस्थान्तर्गतायाः पुरुषार्थत्वाभावादिति । स्वरूपापत्तिरूपतृतीयपक्षे आनन्दी भवतीत्यादिश्रुतिविरोधवत् प्रकृत-विषयवाक्यानर्थक्यञ्चेत्याह स्वरूपापत्तीति । निगमयति अतोऽपूर्वेणेति । स्वेनेत्येतद् व्यर्थमित्यत्राह स्वेनेति । पूर्णवाक्यवैयर्थ्यापेक्षया पदवैयर्थ्यं सह्यम् । सिद्धान्तेऽपि स्वेनेत्यस्य साध्यातिरिक्तेनेति न वाच्यार्थः; अप्रसिद्धेः । किंतु स्वकीयेनेत्यर्थे स्वसंबन्धे उपाध्यनिर्देशादनौपाधिकत्वरूपस्वाभाविकत्वलाभ इति वक्तव्यम् । अभिनिष्पद्यत इति अभिहिताभिनिष्पत्तिविरुद्धत्वाच्चैवमाक्षेपः शक्यः । अतः स्वासाधारणत्वमुपायान्तरदुर्लभत्वमत्र विवक्षितम्, न त्वनादित्वं यावदात्मभावित्वं वा, साध्यस्य कादाचित्कतायाः ध्रुवत्वादिति ।

प्रचक्ष्महे—संपद्याविर्भाव—इति । अयं प्रत्यगात्मार्चिरादिना परं ज्योतिरुपसम्पद्य यं दशाविशेषमापद्यते, स स्वरूपाविर्भावरूपः, नापूर्वाकारोत्पत्तिरूपः । कुतः ? स्वेनशब्दात् । "स्वेन रूपेण" इति विशेषणोपादानादित्यर्थः । आगन्तुकविशेषपरिग्रहे हि "स्वेन रूपेण" इति विशेषणमनर्थकं स्यात्, अविशेषणेऽपि तस्य स्वकीयरूपत्वसिद्धेः ॥

यदुक्तं स्वरूपस्य नित्यप्राप्तत्वात् "उपसंपद्याभिनिष्पद्यते" इति वचनमनर्थकमिति—तत्रोत्तरम् ।

मुक्तः प्रतिज्ञानात् । ४ । ४ । २ ॥

कर्मसम्बन्धतत्कृतदेहादिविनिर्मुक्तः स्वाभाविकरूपेणावस्थितोऽत्र "स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इत्युच्यते । अतो नित्यप्राप्तस्यापि स्वरूपस्य कर्मरूपाविद्यातिरोहितस्य तिरोधाननिवृत्तिरत्राभिनिष्पत्तिरुच्यते । कुतः ? प्रतिज्ञानात् । सा हि प्रतिपाद्यतया प्रतिज्ञाता । कुत इदमवगम्यते ? "य आत्मा" इति प्रकृतं प्रत्यगात्मानं जागरिताद्यवस्थात्रितयविनिर्मुक्तं प्रियाप्रियहेतुभूतकर्मारब्धशरीरविनिर्मुक्तं च प्रतिपादयितुम्, "एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि" इति पुनःपुनरुक्त्वा, "एवमेवैष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इत्यभिधानात् । अतः कर्मणा सम्बद्धस्य परं ज्योतिरुपसंपद्य बन्धनिवृत्तिरूपा मुक्तिः स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिरुच्यते । स्वरूपाविर्भावेऽप्यभिनिष्पत्तिशब्दो दृश्यते, 'युक्त्याऽयमर्थो निष्पद्यते' इत्यादिषु ॥२॥

उपरितनसूत्रद्वयेन अभिनिष्पद्यत इत्येतदुपपत्तिं पुरुषार्थसम्बन्धं च दर्शयिष्यन् स्वाभाविकरूपाविर्भाव इति सिद्धान्तमस्मिन् सूत्रे आह संपद्याविर्भाव इति ॥

नन्वाविर्भावपदेन [redacted] सत्ता विवक्षिता आहो प्रकाशः । नान्त्यः, तस्याभिनिष्पत्तिशब्दमुख्यार्थत्वाभावात् । आद्ये संपद्येत्युक्तमुक्तकालिकत्वं नास्तीति, स्वरूपसत्तायाः नित्यत्वादित्यवतारयति यत्त्विति । एतत् सूत्रभाष्यान्ते प्रकाशपक्षनिर्वाहमपि करिष्यति । साध्यत्वरूपमुख्यार्थभावादेव सूत्रकृतो निर्वाहः प्रथमं विस्तरेण वर्ण्यते । तिरोधानेति । पूर्वमद्वैतिपक्षे तिरोधानासंभव उक्तः । नैष न पक्षे । धर्मिनित्यप्रकाशस्य, बद्धतद्धर्माणां स्वेनरूपेणेत्युक्तानां संसारे तिरोधानस्य, मुक्तौ तद्विषयप्रकाशरूपार्थस्य च स्वीकारात् ।

परंज्योतिरुपसंपद्य मुक्त इति वक्तव्ये हि स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युक्तम् । स्वरूपाभिनिष्पत्तिर्नाम मुक्तिः अविद्यानिवृत्तिः । तस्याश्च साध्यत्वात् निष्पद्यत इति समन्वितमिति भावः । ननु रूपपदेन कस्य ग्रहणम् । न ज्ञानत्वानन्दत्वादेः, तस्य निष्पद्यमानत्वाभावात् । नाविद्यानिवृत्तेः, वैतुष्यविशिष्टतया व्रीहीणां साध्यत्ववत् निवृत्तिविशिष्टतया जीवस्य निष्पद्यमानत्वेऽपि तस्याः संपत्त्यनन्तरभाविन्याः स्वेनेति विवक्षितानागन्तुकत्वाभावात् ॥ अविद्यानिवृत्तिर्नाम अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युरित्याद्युक्ततत्तदभावरूपधर्म एवेति चेत्—कथमागन्तुकानागन्तुकयोरैक्यम् । अपहतपाप्मत्वादेरागन्तुकत्वे स्वेनेतिसिद्धान्त्यभिमतार्थानन्वयः, अनागन्तुकत्वे च निष्पद्यत इत्येतदनन्वय इत्याशङ्कापरिहारमभिप्रेत्याह स्वरूपाविर्भावेऽपीति ।

यच्चोक्तम्—आत्मस्वरूपस्य सुषुप्तावपुरुषार्थत्वदर्शनात् स्वरूपाविर्भावे मोक्षशास्त्रस्यापुरुषार्थावबोधित्वं स्यादिति कृत्वा देवाद्यवस्थावत् सुखसंबन्ध्यवस्थान्तरप्राप्तिरभिनिष्पत्तिः—इति—तत्रोत्तरम्—

आत्मा प्रकरणात् । ४ । ४ । ३ ॥

स्वरूपेणैवायमात्मा अपहतपाप्मत्वादिसत्यसङ्कल्पत्वपर्यन्तगुणकः प्रकरणादवगम्यते । "य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः" इति हि प्रजापतिवाक्यप्रक्रमः । इदं च प्रकरणं प्रत्यगात्मविषयमिति, (शारी. १-३१-८) "उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु" इत्यत्र प्रतिपादितम् । अतोऽपहतपाप्मत्वादिस्वरूप एवायमात्मा संसारदशायां कर्माख्याविद्यया तिरोहितस्वरूपः परं ज्योतिरुपसम्पद्याऽऽविर्भूतस्वरूपो भवति । अतः प्रत्यगात्मनोऽपहतपाप्मत्वादयः स्वाभाविका गुणाः परं ज्योतिरुपसंपन्नस्याऽऽविर्भवन्ति ; नोत्पद्यन्ते ; यथोक्तं भगवता शौनकेनापि, (विष्णुधर्मे. १०४, ५५, ५६, ५७) "यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षालनान्मणेः । दोषप्रहाणान्न

अयं भावः—अपहतपाप्मत्वादिकमेव रूपम् । अस्य जागराद्यवस्थास्वननुभूयमानत्वाद् विपरीतोपलम्भाच्चेन्द्रस्य तदभावशङ्कायाम्, 'अन्ते परंज्योतिरुपसंपत्त्यनन्तरं स्वरूपमिदमभिनिष्पद्यते ; अत इदानीमननुभवेऽपि न क्षतिः' इति प्रजापतिनोक्तम् । अतोऽस्य धर्मस्य कार्यकरत्वं मुक्तावेवेत्याशयेनैव, पूर्वं दहराधिकरणे आविर्भूतस्वरूपस्तु इत्युक्तम्, अत्र मुक्त इति च । एवमस्याविर्भाव एवेति प्रथमसूत्रे कथनात् अस्य रूपस्य स्वेनेत्युक्तं स्वाभाविकत्वमक्षतम् । स्वाभाविकरूपाभिनिष्पत्तिर्नाम अस्वाभाविकरूपनिवृत्तिविशिष्टस्वाभाविकरूपसंपत्तिः ; अस्वाभाविकरूपनिवृत्त्युत्पत्तिरेव । सा निवृत्तिः स्वाभाविकरूपं न भवति, अस्यानादित्वात् ; निवृत्तेश्चागन्तुकत्वात् । अतो निवृत्तिरियं स्वाभाविकरूपप्रकाशरूप एव भाव इत्याशयेनाविर्भावः प्रथमसूत्रोक्तः । एवञ्च विपरीतनिवृत्तौ प्रयोक्तव्यः उत्पत्तिवाची अभिनिष्पत्तिशब्दः विशिष्टरूपे उपचारात् प्रयुक्त इत्येव न ; आविर्भावरूपप्रकाशेऽप्यभिनिष्पत्तिशब्दस्य लोके दृष्टेः ; युक्त्या निष्पद्यत इत्यस्य युक्त्याऽवधार्यत इत्यर्थादिति । स्वरूपस्थितिरभिनिष्पत्तिरिति तु नाद्रियते ; तस्याः सार्वदिकत्वादिति ॥ २ ॥

एवं वाक्यार्थवर्णनेऽपि पुरुषार्थत्वेनाभ्यासिद्धिरूपो दोषस्तदवस्थः ; दुःखनिवृत्तेरिवापहतपाप्मत्वादेरपि सुखरूपत्वाभावादितीदं निरसितुमुत्तरसूत्रम् । यच्चोक्तमिति उक्तमित्यत्र कृत्वेत्यस्यान्वयः । नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति जागरस्वप्नसुषुप्तिषु प्रत्यक्षं जुगुप्सां दर्शितवत इन्द्रस्य अपहतपाप्मत्वादिसत्यसंकल्पत्वान्तगुणं तत्कार्यं जक्षणक्रीडनादिकञ्च कथयता प्रजापतिना अनौपाधिकनानाविधानुभवोपयोग्यात्मस्वरूपवर्णनस्य कृतत्वात् एतादृशप्रकरणबलात् आविर्भूतस्वरूपोऽयमात्मा अत्यन्तानुकूलत्वेनानुभूयत इति विवक्षितत्वात् कथमयमपुरुषार्थः । 'सुखस्येव' साक्षात् परम्परया वा तत्साधनानामपि पुरुषार्थत्वात् अपहतपाप्मत्वसत्यकामत्वादीनामपि तदस्तीति नित्यं तद्विशिष्टत्वात् पुरुषार्थोऽपि आत्मैवेति सूत्रार्थः ।

ज्ञानमात्मनः क्रियते तथा । यथोदपानकरणात् क्रियते न जलाम्बरम् । सदेव नीयते व्यक्तिमसतः सम्भवः कुतः । तथा हेयगुणध्वंसादवबोधादयो गुणाः । प्रकाश्यन्ते, न जन्यन्ते, नित्या एवाऽऽत्मनो हि ते" इति । अतो ज्ञानानन्दादिगुणानां कर्मणा आत्मनि सङ्कुचितानां परं ज्योतिरुपसम्पद्य कर्मरूपबन्धक्षये विकासरूपाविर्भावो नानुपपन्न इति सुष्ठूक्तं सम्पद्याविर्भाव इति ॥ ३ ॥ इति सम्पद्याविर्भावाधिकरणम् ॥ १ ॥

१५२ अविभागेनदृष्टत्वाधिकरणम् ॥ ४ ४ २ ॥

अविभागेन दृष्टत्वात् । ४ । ४ । ४ ॥

किमयं परं ज्योतिरुपसम्पन्नः सर्वबन्धविनिर्मुक्तः प्रत्यगात्मा स्वात्मानं परमात्मनः पृथग्भूतमनुभवति, उत तत्प्रकारतया तदविभक्तम् इति विशये—(तै आन १) "सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता", (मु ३ १ ३) "यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति", (गी १४-

प्रकरणवशात् पुरुषार्थभूतमपहतपाप्मत्वादिकं प्रकरणादेव स्वरूपमेव भवति । अतो न देवाद्यवस्थावत् आगन्तुकं रूपमिति वा । उदपानं कूपतटाकादि । जलाम्बरम् । जलम् आम्बरम् । नभसः आकाशश्च प्रागेव स्थितमिति । सदेव=प्राक् स्थितमेव व्यक्तिमभिव्यज्यमानतां नीयते । द्रव्यं सर्वं सदिति सत्कार्यवादो हीह । अवबोधादयः धर्मभूतज्ञानमपहतपाप्मत्वादिशक्तिविशेषाश्च न जन्यन्ते नोत्पाद्यन्ते । ज्ञानानन्देति । ज्ञानरूपद्रव्यमेवानुकूलत्वाख्यविषयकतया परिणतमानन्दो भवतीति तदपि रूपं स्थितमेव । गुणानामिति । ननु द्रव्यस्यैव सार्वकालिकसत्त्वं नियतम्, गुणानामागन्तुकत्वमपि स्यादिति किमित्येषामनादित्वमिति चेत् ज्ञानं द्रव्यं भवतीति ज्ञानानन्दद्रव्यमनाद्येव । आत्मद्रव्याश्रयतया स्थितित्वमात्रेण गुणत्वव्यवहारः । सत्यकामत्वमित्युच्यमानस्य भोग्यजातस्यापि प्रायो द्रव्यत्वात्, अवस्थानां कादाचित्कत्वेऽपि, अनादित्वमेव । सत्यसंकल्पत्वमित्युक्तसंकल्पोऽपि ज्ञानद्रव्यमेवेति पूर्वोक्तरीतिरेव । अपहतपाप्मत्वादयः शक्तिविशेषाः गुणा अपि अनाद्यात्मानुबन्धित्वात् अनुत्पन्ना एव स्वीकर्तव्या इति तत्ताशयेनाह कर्मवश्यतारूपसंसारदशायां स्थितानामेव तेषां प्रतिबन्धवशात् कार्याजनकत्वमात्रम् । अन्याद्यनित्यवस्तुगता शक्तयस्तु ते सहोत्पद्यमानत्वात् मध्येमध्ये प्रतिबन्धकवत् नश्येयुः, तदपाये पुनरुत्पद्येरंश्च, नित्यात्मगता सहजशक्तयस्तु नैवमिति विशेषः । तत् सिद्धं सर्वस्यास्य सहजस्याविर्भाव एवेति । इदं सर्वमभिप्रेत्याह सुष्ठूक्तमिति ॥ नाद्याधिकरणे अपहतपाप्मत्वादिरूपाविर्भावो वक्ष्यते । अतस्तत्र पूर्वपक्षी 'प्रथमाधिकरणे तस्य विशिष्यानिर्देशात्, रूपपदेन धर्मभूतज्ञानमात्रग्रहणेन तदाविर्भावमात्रं, तस्य एव ज्ञानस्य कोचादिमुक्तत्वम्, तस्य ज्ञानस्य अनुकूलत्वाख्य वस्तुविषयकस्य पुरुषार्थभूतस्य स्वाभाविकरूपत्वात् परं सूत्रत्रयेण विवक्षितमस्तु, अपहतपाप्मत्वादिकं विचार्य निर्णेयम्' इति मन्यत इति ध्येयम् ॥ ३ ॥

मुक्तौ स्वरूपाविर्भाव फलमित्युक्तम् । जीवात्मस्वरूपानुभवमात्रं कैवल्यापरपर्यायं मोक्षं केचन ऐश्वरा मन्यन्ते । पूर्वोक्तप्रजापतिवाक्यविमर्शपरामर्शे तदुपेक्षितं भवति । तद्वैशद्याय अविभाग-

२) इदं ज्ञानमपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां मुक्तस्य परेण साहित्यसाम्यसाधर्म्यावगमात् पृथग्भूतमनुभवति इति प्राप्ते—उच्यते-अविभागेन-इति । परस्माद्ब्रह्मणः स्वात्मानमविभागेनानुभवति मुक्तः । कुतः ? दृष्टत्वात्-परब्रह्मोपसंपत्त्या निवृत्ताविद्यातिरोधानस्य याथात्म्येन स्वात्मनो दृष्टत्वात् । स्वात्मनः स्वरूपं हि, (छा. ६-८-७) "तत्त्वमसि", (बृ. ४-५-१९) "अयमात्मा ब्रह्म", "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्", (छा. ३-१४ १) "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्यादिसामानाधिकरण्यनिर्देशैः, (बृ. ६-७ मा) "य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्याऽऽत्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः", (य. आ. १-३-२१) "अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा" इत्यादिभिश्च परमात्मात्मकं तच्छरीरतया तत्प्रकारभूतमिति प्रतिपादितम्, (शारी. १-४-२२) "अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः" इत्यत्र । अतोऽविभागेन 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्येवानुभवति । साम्यसाधर्म्यव्यपदेशो ब्रह्मप्रकारभूतस्यैव प्रत्यगात्मनः स्वरूपं तत्समिति देवादिप्राकृतरूपप्रहाणेन ब्रह्मसमानशुद्धिं प्रतिपादयति ; सहश्रुतिरप्येवंभूतस्य प्रत्यगात्मनः प्रकारिणा ब्रह्मणा सह तद्गुणानुभवं प्रतिपादयति इति न कश्चिद्विरोधः । ब्रह्मप्रकारतया तदविभागोक्तेर्हि, (शारी. ४-४-५) "सङ्कल्पादेव तच्छ्रुतेः" इत्यादि न विरुध्यते ; (शारी. २-१-२२) "अधिकं तु भेदनिर्देशात्", (शारी. ३-४-८) "अधिकोपदेशात्" इत्यादि च ॥ ४ ॥ इति अविभागेनदृष्टत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

विचारव्याजेन पूर्णब्रह्मानुभवमेव पृथक् स्थापयति द्वितीयाधिकरणे । जीवपरमात्मनोरविभागः अपृथक्सिद्धिः प्राक् साधितैव । अथापि साम्यसाधर्म्यादिवचनविरोधात्तु तदनुभवः संभवतीति मत्वारम्भानम् । अविभागे अपृथक्सिद्धिरूपेऽनुभूयमाने शरीरात्मभावोऽनुभूयते इत्यनुक्तिसिद्धम् । एवञ्चाऽऽधेयत्वविधेयत्वशेषत्वेष्वनुभूयमानेषु शेषत्वानुगुणकैङ्कर्यैकमतायामापतितायां स्वामिदासभूतयोः कथं साम्यसाधर्म्यवचनं घटेत । तस्मादविभागो नानुभूयते । अननुभूयमानस्य तस्य सद्भावोऽपि तर्हि न समन्वय इति चेत्— विभोः परमात्मन. पृथक्सिद्धिः कथं भवितुमर्हति ?. आधाराधेयभावमात्रस्य नियतस्य, ज्ञानत्वेन समयोर्धर्मिधर्मिज्ञानयोरिव, स्वीकारेऽपि विधेयत्वे शेषत्वञ्च मुक्तौ मा भूदिति पूर्वपक्षाशयः । आत्मत्वेनोपासनस्य प्रागुक्तत्वात् फलस्य यथोपासनभावित्वात् आत्मशब्देन शेषशेषिभावनियन्तृनियाम्यभावाविवक्षाया प्रमाणाभावात् अन्तर्यामिब्राह्मणादौ शरीरात्मभावस्य स्पष्टमुक्तत्वाच्च सर्वमस्ति ; अनुभूयते च । प्रकारप्रकारिभावस्य साम्यस्य न विरोध इति सिद्धान्तः । एवमनेनाधिकरणेन जीवस्याशेषशेषत्वैकरतित्वं स्थापितम् ; अवश्यवक्तव्यस्यास्यान्यतोऽसिद्धेः । साहित्यसाम्यसाधर्म्यावगमादिति । सहेति, साम्यमिति, साधर्म्यमिति च शब्दैरवगमितार्थत्वादित्यर्थः । साहित्यं समानदेशवर्तित्वम् । तदप्येकस्यान्योपसर्जनत्वं वारयति । समयोरेव नित्यसाहित्यसंभव इति । व्यपदेशतथाविरोधं दर्शयति साम्येति । **अविभागो** ब्रह्मैक्यमित्यद्वैती । तत्राह ब्रह्मप्रकारेति । ऐक्ये, उपर्युधिकरणत्रये पूर्वत्र स्पष्टं भेदोक्तिविरोध इति ॥ ४ ॥

१५३ ब्राह्माधिकरणम् ॥ ३ ॥

ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्य । ४ । ४ । ५ ॥

प्रत्यगात्मन परं ज्योतिरुपसम्पद्य निवृत्ततिरोधानस्य स्वरूपाविर्भाव एवेत्युक्तम्। तत्र येन स्वरूपेणायमाविर्भवति, तत् स्वरूपं श्रुतिवैविध्यात् विचार्यते। किमपहतपाप्मत्वादिकमेवास्य स्वरूपमिति तेन रूपेणायमाविर्भवति, उत विज्ञानमात्रमेवेति तेन रूपेण, अथोभयोरविरोध इत्युभयरूपेणेति। किं तावत् प्राप्तम्? ब्राह्मेणेति जैमिनिराचार्यो मन्यते। ब्राह्मेण— अपहतपाप्मत्वादिनेत्यर्थः। अपहतपाप्मत्वादयो हि दहरवाक्ये ब्रह्मसम्बन्धितया श्रुताः। ब्राह्मेणेति कुतोऽवगम्यते? उपन्यासादिभ्य। उपन्यस्यन्ते हि ब्रह्मगुणाः अपहतपाप्मत्वादयः प्रत्यगात्मनोऽपि प्रजापतिवाक्ये, (छा ८-७ १) "य आत्माऽपहतपाप्मा" इत्यादिना "सत्यसङ्कल्पः" इत्यन्तेन। आदिशब्देन सत्यसङ्कल्पत्वादिगुणायत्ता जक्षणादय, (छा ८ १२ ३) "जक्षत् क्रीडन् रममाणः" इत्यादिवाक्यावगता व्यवहारा गृह्यन्ते। अत एभ्य-उपन्यासादिभ्यः प्रत्यगात्मनो विज्ञानमात्रस्वरूपत्वं न सम्भवतीति जैमिनेर्मतम् ॥ ५ ॥

चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमि । ४ । ४ । ६ ॥

प्रथमाधिकरणेन संगतिमाह प्रत्यगिति। मध्ये स्वीकृत्याहत्यापादेकोऽर्थो विचारित इति भाव। अथवा प्रथमाधिकरणेन पुनरुक्तमिदमिति न मन्तव्यमित्येतदर्थमिदं भाष्यम्। संगतिस्तु—अविभागाविरोधितया पूर्वाधिकरणोक्तं साम्यसायुज्यादिपदवाच्यं किंरूपमिति विचार्यत इत्येवम्। एवमपृथक्स्थितिरूपाविभागोक्तियुक्ता, मुक्ते कैवल्यरूपतया, किंविशिष्टधर्मधर्मित्वराहित्यस्य चैतन्यमात्ररूपत्वस्य वक्तव्यत्वादित्यौडुलोमिमतानुरोधिन्यमधिकरणारम्भ इति सारावलित क्रमम्। अत्र लक्षणादुपन्यासस्यापि उपन्यासपदेनैव ग्राह्यत्वसंभवात् किमिति आदिपदमिति न शङ्क्यम्, उप समीपे न्यास ब्रह्मनिष्ठत्वेनोक्तस्य तत्सन्निकृष्टे कथनमित्यर्थात् दहरविद्यायां ब्रह्मनिष्ठत्वेनावगमितस्यापहतपाप्मत्वादे प्रजापतिवाक्ये जीवात्मनि कथनमिति ग्राह्यत्वोपपादनम्। एवं जक्षणादे. प्रागनुक्तत्वेनेहोपन्यासासम्भवात् आदिपदप्रयोग इति। व्यवहाराः व्यापारा। तेषां सत्यकामत्वादिकार्यत्वात् ततो ब्राह्मरूपत्वसिद्धि.। ननु सिद्धान्तेऽपि ब्राह्मरूपस्येष्टत्वात् बादरायणमतादस्य को विशेष। अविशेषश्चेत्, इदमेवोत्तरसूत्रं कर्तुं युक्तम्, तृतीयसूत्रेणैकीकार्यं वा इत्याशङ्क्य जैमिन्याशयं दर्शयति अत इति। विज्ञानघनएवेति वाक्ये एवकारेण विज्ञानघनत्वान्ययोगव्यवच्छेदात् विज्ञानमात्ररूपतेति औडुलोमि। तत्तु वाक्यं रसघन दृष्टान्तसारस्यात् विज्ञानगुणकत्वमेव ब्रूयात्, न विज्ञानस्वरूपत्वम्। अत कामसंकल्पयोर्विज्ञानान्तर्भावसंभवात् धर्मधर्मिभावसत्त्वेन धर्मान्तरमपि स्वीकरमिति एवकारो निर्धर्मकत्वव्यवच्छेदक स्यात्। अथवा विज्ञानगुणकत्वस्यैव सिद्धया विज्ञानत्वं गुणे एव, न तु स्वरूपे इति विज्ञानत्वव्यवच्छेदक एवेति जैमिन्याशय.। बादरायणस्तु विज्ञानस्वरूपत्वमप्यौडुलोम्युक्तमभ्युपगच्छतीति विशेष इति भाव ॥ ५ ॥

चैतन्यमात्रमेवास्य स्वरूपमिति तेन रूपेणाविर्भवतीत्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । कुतः ? तदात्मकत्वात्— तावन्मात्रात्मकत्वादस्य प्रत्यगात्मनः । (बृ. ६-५-१३) "स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एव, एवं वा अरे अयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव", (बृ. ४-४-१२) "विज्ञानघन एव" इत्यवधारणात् विज्ञानमात्रमेवास्य स्वरूपमित्यवगम्यते । अतोऽस्य गुणान्तराभावात्, "अपहतपाप्मा" इत्यादयः शब्दाः विकारसुखदुःखाद्यविद्यात्मकधर्मव्यावृत्तिपरा इति चितितन्मात्ररूपेणाविर्भाव इत्यौडुलोमेर्मतम् ॥६॥

संप्रति भगवान् बादरायणः स्वमतेन सिद्धान्तमाह—

एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं बादरायणः । ४ । ४ । ७ ॥

एवमपि— विज्ञानमात्रस्वरूपत्वप्रतिपादने सत्यपि, सत्यकामत्वादीनां पूर्वोक्तानां गुणानामविरोधं बादरायण आचार्यो मन्यते । कुतः ? उपन्यासात् पूर्वभावात्— औपनिषदात् "य आत्माऽपहतपाप्मा" इत्याद्युपन्यासात्प्रमाणात् पूर्वेषाम् अपहतपाप्मत्वसत्यकामत्वादीनामपि भावात् विद्यमानत्वात् । तुल्यप्रमाणकानामितरेतरबाधो न युज्यत इत्यर्थः । न च वस्तुविरोधादपहतपाप्मत्वादीनामविद्यापरिकल्पितत्वं न्याय्यम्; 'विशेषाभावात् विपरीतं

चैतन्येति । चितितन्मात्रेण— चितिश्चैतन्यम्, तद्गतचैतन्यत्वमात्रेणेत्यर्थः । तच्छब्देन चैतन्यत्वग्रहणं कथमिति चेत्— चितिपदशक्यतावच्छेदकतयोपस्थितत्वात् । वस्तुतो ज्ञानातिरिक्तज्ञानस्वरूपधर्मास्वीकारं दर्शयितुं तत्पदेन ग्रहणम् । ननु चैतन्यमात्रतायाः सार्वदिकत्वात् कोऽयमाविर्भावः । ब्रह्मरूपस्य तु साक्षात्कारविषयत्वरूपाविर्भावः सुवच आसीदिति चेत्— अयमौडुलोम्याशयः— आविर्भावोऽयमौपाधिकाकारनिवृत्तिविशिष्टधर्मेव । इदमेवापहतपाप्मत्वादिकम् । सत्यकामः सत्यसंकल्प इत्यनेन च, अपवर्गप्राप्तेः प्राक् तस्य सत्यस्य स्थिरस्य प्राप्तये कामः संकल्पश्चासीदिति, एकैकस्याप्यात्मनः स्थिरविषयककामसंकल्पस्वभावकत्वं यद् बन्धकालेऽस्ति तद् बोध्यते । अतो नापवर्गे कैवल्यरूपेऽन्यधर्मप्रसक्तिरिति । सैन्धवघनः लवणखण्डः । व्यावृत्तिपरा इति । कामाद्युपलक्षितत्वं वाच्यार्थः सत्यकाम इत्यादेः । तेन तदा तद्वैशिष्ट्यव्यावृत्तिरेव कृता भवतीति ॥ ५ ॥

विज्ञानमात्रस्वरूपत्वेति । मात्रशब्दोऽवधेयः । विज्ञानगुणकत्वमेवोच्यते, न तु विज्ञानस्वरूपत्वमिति जैमिनिपक्षं परित्यज्य आत्मस्वयम्प्रकाशत्वप्रामाणिकत्वानुरोधेनात्रापि तदर्थकत्वविवक्षां कृत्वा एवकारेण तन्मात्ररूपकत्वप्रतिपादनेऽपीत्यर्थः । उपन्यासात् पूर्वभावात् पूर्वोक्तेनोपन्यासरूपहेतुना ब्रह्मरूपस्य सत्यकामत्वादेर्भावात् । एवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदपरत्वेऽपि प्रमाणावगतधर्मव्यतिरिक्तधर्मव्यवच्छेदकत्वमेव तस्य । न हि चक्षुर्मात्रग्राह्येत्युक्तौ मनोग्राह्यत्वस्यापि व्यवच्छेदो भवति । न च सत्यकामत्वाद्युपलक्षितत्वमत्रोच्यते; ब्रह्मरूपत्वादस्य, ब्रह्मणि यादृशं तादृशस्यैवात्र वक्तव्यत्वात् बन्धकाले तादृशसत्यकामत्वादेरभावेनापवर्ग एव तस्य संमन्तव्यत्वात् । इतरेतरबाध इति । एकेनान्यस्य बाध इत्यर्थः । न हि रसघन एवेत्यनेन रूपादिबाध इति भावः । अपहतपाप्मत्वादीनामविद्यापरिकल्पितत्वमिति ।

कस्मान्न भवति ' इति न्यायात् । तुल्यबलत्वे अवधारणस्यान्यपरत्वमेव न्याय्यम् ॥

एवमप्यविरोध इति अभ्युपगम्यवदन् ज्ञानमात्रमेवास्य स्वरूपम् , नान्यत् किञ्चिदस्तीत्ययमर्थः, (बृ. ४ ४ १२) "विज्ञानघन एव" इत्यादिभिर्न प्रतिपाद्यत इति मन्यते । कस्तर्हि (बृ. ४ ४ १२) "विज्ञानघन एव" इत्यवधारणस्यार्थः ? कृत्स्नोऽप्यात्मा जडव्यावृत्तस्वप्रकाशः, नान्यायत्तप्रकाशः स्वल्पोऽपि प्रदेशोऽस्तीत्ययमर्थो वाक्यादेव सुव्यक्तः, (बृ ४-५ १३) "[illegible] यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एव, एवं वा अरे अयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव" इति । न चैवं प्रत्यगात्मनो धर्मिस्वरूपस्य कृत्स्नस्य विज्ञानघनत्वेऽप्यपहतपाप्मत्वसत्यसङ्कल्पत्वादिधर्मसंबन्धो वाक्यान्तरावगतो विरुध्यते, यथा सैन्धवघनस्य कृत्स्नस्य रसघनत्वे रसनेन्द्रियावगते चक्षुराद्यवगमा रूपकाठिन्यादयो न विरुध्यन्ते । इदमत्र वाक्यतात्पर्यम्—यथा रसवत्सु आम्रफलादिषु त्वगादिप्रदेशभेदेन रसभेदे सत्यपि सैन्धवघनस्य सर्वत्रैकरसत्वम्—तथाऽऽत्मनोऽपि सर्वत्र विज्ञानस्वरूपत्वम् , स्वप्रकाशस्वरूपत्वमित्यर्थः ॥ ७ ॥ इति ब्राह्माधिकरणम् ॥ २ ॥

पाप्मजरामृत्युशोकादिसंभावनाहदेहादिमत्त्वेऽपि तन्निरोधिस्वरूपशक्तिविशेषरूपा हि अपहतपाप्मत्वादय इत्याशयेनाह देहित्वात्मस्वायामेवेति तेषामविद्याकल्पितत्वमौडुलोमिराह परोक्षिद्धमित्युपरोध्यावीधम् । अन्यपरत्वमिति । विज्ञानघनस्य विज्ञानमात्रस्वरूपकत्वम् । आत्मनो नापहतपाप्मत्वादिरूपकत्वनिरासः, प्रतिपन्नत्वात् । किंतु देहाद्यात्मत्वादिचार्वाकाद्यवैदान्तिकल्पितरूपकत्वनिरास इति भावः । सोऽप्यस्यापिशब्दस्य तात्पर्यमाह एवमपीत्यादिना ।

विज्ञानमात्रस्वरूपकत्वमिति अन्ययोगव्यवच्छेदो मात्रैवकारार्थः, विशेष्यसंगत एवकारो ह्यन्ययोगव्यवच्छेदार्थकः , अयं तु विशेषणसंगतः । अतो ज्ञानस्वरूपस्यायोगव्यवच्छेद एतदर्थः । एवञ्च न ज्ञानरूपनिषेधस्य क्लेशोऽपीति भावः । स्वप्रकाशस्वरूपत्वमित्यर्थ इति । नन्वेवं सति, निरवयवस्यात्मनोऽणो प्रदेशभेदाभावात् एकदेशावच्छेदेनान्यावकाशत्वाभावात् किमर्थमिदं वाक्यमिति चेत्—औडुलोमिना मुक्तिनां मुक्तानां जीवानां चिन्मात्रात्मभाववादिना तद्विरुद्धस्येष्टत्वात् प्रदेशभेदेन अज्ञपञ्चपरिणामाद्युक्त्यादिना जडत्वसंभावनायां तन्निरासायैवमर्थं औडुलोमिनैव सुस्वीकृत इति सूत्रकाराशय इति भाष्यतात्पर्यम् । एवमपीत्यपिशब्दः —ज्ञानमात्रस्वरूपकत्वमित्यर्थमभ्युपगम्येत्युक्त्वा, विज्ञानघन इत्यस्य ज्ञानस्वरूपत्वमित्यर्थमभ्युपगम्यापि [illegible] इत्यर्थमपि सूचयतीति ज्ञानस्वरूपत्वातिरिक्तार्थेऽप्यादरोक्तिः संभवात् । मलयी ब्राह्मणप्रकरणमिदं, [illegible] 'न प्रेत्य संज्ञाऽस्ती'त्येव नित्यज्ञानगुणकत्वनिरूपणपरमिति तदनुगुणार्थवर्णनं वरम् ।

ननु रसघनदृष्टान्तसारस्यात् आत्मसिद्धौ, जिज्ञासाधिकरणे चोदाहृतरीत्या विज्ञानगुणकत्वमेव चेत् विज्ञानघनशब्दार्थः, तदा एवकारार्थः क इति चेत्—आत्मा अनन्तरः देहान्तरवर्तमानोऽपि अबाह्यः देहाद्यन्तःस्थितोऽपि सर्वस्य विज्ञानवानेवेति ज्ञानगुणायोगव्यवच्छेदः, जानात्येवायं पुरुष इतिवत् । विज्ञाने प्रकाश इति पक्षे च अनन्तरोऽबाह्यः गुणतः स्वरूपतश्च प्रकाशवान् ज्ञानस्वरूपो ज्ञानगुणकश्च , न त्वेकस्य जडत्वमित्यर्थः । द्वितीयोऽर्थो जिज्ञासाधिकरणे टीकायामुक्तः ॥ ६ ॥

१५४. संकल्पाधिकरणम् ॥ ४ ॥

संकल्पादेव तच्छ्रुतेः । ४ । ४ । ८ ॥

मुक्तः परं ब्रह्मोपसंपद्य ज्ञानस्वरूपोऽपहतपाप्मत्वादिसत्यसङ्कल्पत्वपर्यन्तगुणक आविर्भवतीत्युक्तम् । तदधिकृत्य सत्यसङ्कल्पत्वप्रयुक्ताः व्यवहाराः श्रूयन्ते, (छा. ८-१२-३) "स तत्र पर्येति जक्षत् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा" इति । किमस्य ज्ञात्यादिप्राप्तिः प्रयत्नान्तरसापेक्षा, उत परमपुरुषस्येव सङ्कल्पमात्रादेव भवतीति विशये— लोके राजादीनां सत्यसंकल्पत्वेन व्यवह्रियमाणानां कार्यनिष्पादने प्रयत्नान्तरसापेक्षत्वदर्शनादस्यापि तत्सापेक्षा—इति प्राप्ते उच्यते—सङ्कल्पादेव—इति । कुतः? तच्छ्रुतेः । (छा. ८-२-१) "स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति" इति हि सङ्कल्पादेव पित्रादीनां समुत्थानं श्रूयते । न च प्रयत्नान्तरसापेक्षत्वाभिधायि श्रुत्यन्तरं दृश्यते; येनास्य "सङ्कल्पादेव" इत्यवधारणस्य (४-४ ७) "विज्ञानघन एव" इतिवत् व्यवस्थापनं क्रियते ॥ ८ ॥

अत एव चानन्याधिपतिः । ४ । ४ । ९ ॥

यतो मुक्तः सत्यसङ्कल्पः; अत एवानन्याधिपतिश्च । अन्याधिपतित्वं हि विधि-

---

प्रजापतिवाक्ये स्वरूपाभिनिष्पत्तिकथनानन्तरं जक्षणक्रीडनादिकं कथितम् । तदिदं संकल्पमात्रादिति, दहरविद्यायामपहतपाप्मत्वादिसत्यकामविशिष्टपरमात्मभावः कामचारोपपादनार्थः, 'स यदि पितृलोककामो भवति, सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति' इत्यादिभिर्वाक्यैरवगम्यते । तत्र एवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदकत्वात् प्रयत्नादिनिरपेक्षत्वमिष्टम् । अत्र पूर्वपक्षी—यथा विज्ञानघन एवेत्यत्रान्ययोगव्यवच्छेदेऽपि ज्ञानरूपाव्यवच्छेदो न भवतीति संकोचः कृतः, तथाऽत्राप्यस्तु । राजादीनां सत्यसंकल्पत्वमिव मुक्तसत्यसंकल्पत्वमपि उद्दिष्टकार्यावश्यंभावमात्रादिति सुवचत्वात् प्रयत्नादिकारणव्यवच्छेदं विना अस्य प्रतिबन्धकनिरसनानपेक्षत्वे पर्यवसानं युक्तम् । अवश्यञ्च परमात्मसंकल्पस्य सहकारित्वमङ्गीकार्यमिति अविशेषात् प्रयत्नादिकमपि लोकदृष्टं न निषेध्यम् । अथवा एवकारोऽयोगव्यवच्छेदपरः । 'यथा लोके बद्धस्य पुरुषस्य असंकल्पितानपेक्षितमातापित्रादिप्राप्तिर्भवति, न तथा मुक्तस्य, यद्यत् प्राप्यते तत् सर्वं तत्संकल्पाविनाभूतम्' इति वर्णनसंभवात्—इति विज्ञानघनएवेत्यत्र पूर्ववर्णितार्थातिदेशेन प्रत्यवतिष्ठत इति संगतिः । सिद्धान्ते **विज्ञानघनएवेतिवत्** इति भाष्येण संगतिरियं सूचयिष्यते । अपहतपाप्मत्वादिपरवाक्यवत् विशिष्य मुक्तस्य प्रयत्नादिसद्भावपरवाक्याभावात् श्रुतैवकारस्वरसार्थः लोकदृष्टन्यायातिदेशबाधको भवतीति प्रयत्नाद्यनपेक्षैवेति सिद्धान्तः ॥ ४ ॥

राजादीनां कर्मवश्यतया प्रायः प्रयत्नाद्यपेक्षा; कर्मवश्येष्वपि केचिदृषिदेवप्रभृतयः संकल्पमात्रेण किञ्चित् साधयन्ति; किमुत मुक्ता इति स्वराट्श्रुतिमपि प्रमाणयितुमाह **अत एव चेति ।** संकल्पमात्रनिष्पादनशक्ततया सत्यसंकल्पत्वादेवानन्याधिपतिश्लोकोऽयं स्वराट्छब्देन । **अनन्याधिपति-**

निषेधयोग्यत्वम् । विधिनिषेधयोग्यत्वे हि प्रतिहतसङ्कल्पत्वं भवेत् । अतः सत्यसङ्कल्पत्व-श्रुत्यैवानन्याधिपतित्वं च सिद्धम् । अत एव, (छा ७.२५.२) "स स्वराड्भवति" इत्युच्यते ॥ ९ ॥ इति सङ्कल्पाधिकरणम् ॥ ४ ॥

१५५ अभावाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अभावं बादरिराह ह्येवम् । ४ । ४ । १० ॥

किं मुक्तस्य देहेन्द्रियाणि न सन्ति, उत सन्ति, अथवा यथासङ्कल्पं सन्ति न सन्ति चेति विशये—शरीरेन्द्रियाणामभावं बादरिराचार्यो मन्यते ; कुतः ? आह ह्येवम् । (छा ८.१२-

---

ह्येति भाष्यात् चकारस्योत्तरपदेनान्वयो ज्ञायते । अन्याधिपतिकत्वमीश्वरातिरिक्ताधिपत्याधीनत्वम् । 'स स्वराड् भवति । तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति अथ येऽन्यथाऽतो विदुः, अन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति । तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति' इत्युक्तं भूमविद्यायाम् । दहरविद्यायाम्, 'पुण्यचितो लोकः क्षीयते । अथ य इहात्मानमननुविद्य व्रजन्ति, एतांश्च सत्यान् कामान्, तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति' इति अकामचारस्य पुण्याधीनत्वोक्त्या भूमविद्यायामन्यराजान इत्यन्यपदेन पुण्यग्रहणमिति ज्ञायते । पुण्यकर्मफलप्रदातृदेवता उत तत्करणोक्तावपि तात्पर्यमेकमेव । एतांश्च सत्यान् कामानिति समुच्चयेन ह-स्मात् श्रुतिहेतुभूतापहतपाप्मत्वादिगुणविशेषविशिष्टपरमात्मोपासनं तदुत्पन्नमुक्तधर्मोपासनातिरिक्तं परमात्म-तदितरविषयकं सर्वमन्यपदग्राह्यम् । तदधिपतिकत्वाभावः अनन्याधिपतित्वम् । अनधिपतिरित्यनुक्त्वा अन्यपदप्रयोगः ईश्वररूपाधिपतिसद्भावात् तदतिरिक्तस्य श्रुतौ अन्यपदोक्तस्यैव प्रतिषेध इति ज्ञापये । यद्यपि श्रौतस्य स्वराट्छब्दस्य स्वस्य स्वात्मराजकत्वरूपोऽर्थो बाधित इति स्वान्यराजकत्वाभाव एव स्वराट्छब्द पाठ्यमानमेव सूत्रे अनन्याधिपतिशब्देन कृतमिति अन्यशब्दः स्वान्यपर एव स्यात्, न तु ईश्वरान्यपरः—तथापि यथासङ्कल्पसंचाररूपकामचारविरोध्यकामचारो यदधीनतया श्रुत्युक्तः तदधिपतिकत्वाभावस्यैव तत्र विवक्षिततया प्रकरणादवगमात् न प्रमाणसिद्धपराधिपतिकत्वप्रतिषेधप्रसक्तिः । अन्यशब्दस्य स्वभिन्नस्वसजातीयपरत्वस्य प्रसिद्धतया स्वसजातीयबद्धचेतनान्तरमुक्तदेवतान्तराधिपतिकत्वाभावरूपार्थग्रहणमपि भवेत् । न च स्वसंकल्पस्येश्वरसंकल्पेन प्रतिरोधः । सर्वसाक्षात्कारिणा तदेकशेषत्वदर्शिकेन मुक्तेन परमात्मसंकल्पप्रत्यक्षीकरणेन तदनुरूपसंकल्पस्यैव स्वीकरणात् । संकल्पातिरिक्तकारणानपेक्षत्वपरेण च एवकारेण स्वसंकल्पानन्तरभाविप्रयत्नादिकरणापेक्षाविरहस्यैवावगमेनेश्वरसंकल्पस्यैतत्सहकारित्वात् प्रागेव स्थितस्य नैव वारणप्रसक्तिरिति ॥ ९ ॥

एवं मुक्तस्य व्यापारनिरपेक्षसंकल्पमात्रेण बहुसम्पत्त्युक्तम् । इदमाक्षिप्यते बादरिणा— कथं हि स्वस्य पुत्रत्वाभावे केषांचित् पितृलोककामो भवतीत्युक्तं पित्रादिभावः । पुत्रत्वं च मुक्तस्य न युक्तं देहेन्द्रियाद्यभावात् । तदभावश्च श्रुते, सुहृद् सम्पद्य मुक्तत्वभङ्गाच्चावसीयते । अतः सङ्कल्पं सिद्धं कृत्वा एवकारार्थविचारोऽत्र न घटते । एकधा भवति त्रिधा भवतीत्यादिकं तु शुद्धस्यैवाऽऽत्मनः संसारावसानावस्थितवैविध्यानुवादमात्रम् । अमुक्तस्य संकल्पशरीरादिस्वीकारः, सत्ता संपन्नस्य सर्व-

१, २) "न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति। अशरीरं वा व सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः" इति शरीरसंबन्धे दुःखस्यावर्जनीयत्वमभिधाय, (छा. ८-१२-१, २) "अस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इति मुक्तस्याशरीरत्वं ह्याह श्रुतिः ॥ १० ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् । ४ । ४ । ११ ॥

मुक्तस्य शरीरेन्द्रियभावं जैमिनिराचार्यो मन्यते। कुतः? विकल्पामननात्—विविधः कल्पो विकल्पः; वैविध्यमित्यर्थः। (छा. ७-२६-२) "स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा। सप्तधा" इत्यादिश्रुतेः। आत्मन एकस्याच्छेद्यस्यानेकधाभावासंभवात् त्रिधाभावादयः शरीरनिबन्धना इत्यवगम्यते। अशरीरत्ववचनं तु कर्मनिमित्तशरीराभावपरम्; तदेव हि शरीरं प्रियाप्रियहेतुः ॥ ११ ॥

भगवांस्तु बादरायणः स्वमतेन सिद्धान्तमाह —

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः । ४ । ४ । १२ ॥

'सङ्कल्पादेव' इत्येतत् अतश्शब्देन परामृश्यते; अत एव सङ्कल्पात्, उभयविधं सशरीरमशरीरं च मुक्तं भगवान् बादरायणो मन्यते। एवञ्चोभयी श्रुतिरुपपद्यते। द्वादशाहवत्—यथा "द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुः", "द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत्" इत्युपैतियजतिचोदनाभ्यां सङ्कल्पभेदेन सत्रमहीनं च भवति ॥ १२ ॥

वेदनश्रुतेरिति। तत्र जैमिनिपक्षमप्युपन्यस्य स्वपक्षोऽपि प्रतिबोध्यते सूत्रकारेण। यद्वा विज्ञानघनएवेत्यत्र सर्वव्यवच्छेदो न भवतीत्युक्तम्। संकल्पादेवेत्यत्र एवकारः सर्वव्यवच्छेदक इति पश्चादुक्तम्। एवम् अशरीरमिति पदमपि सर्वशरीरनिषेधकमिति शक्यत इति संगतिः।

पञ्चधासप्तधेत्यादीति। 'स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा। सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादश स्मृतः। शतञ्च दश चैकश्च सहस्राणि च विंशतिः।" इति श्लोकाः। मुक्तिदशाप्रकरणे कथितमिदम्। अतः संसारदशास्थितमात्रमिति वचनं साहसम्। गुणाष्टकाविर्भाव-संकल्पकल्पितानेकस्वादिपरपरस्सहस्रवचनविरोधश्च। सर्वमिदं विकल्पामननादित्यत्र विवक्षितमित्यभिप्रायेण इत्यादिश्रुतेरिति भाषितम् ॥ ११ ॥

सर्वदा सशरीरत्वं जैमिनीयम्। पूर्वाधिकरणे विज्ञानस्वरूपत्वगुणाष्टकादेः सर्वदा समुच्चयः कथितः; इह सशरीरत्वाशरीरत्वयोः कालभेदेन समुच्चयः। सत्रं बहुयजमानकमेव; अहीनं तु न तथा। सत्रत्वे लिङ्गम् उपेयुरिति उपैतिधातुप्रयोगः, अहीनत्वे लिङ्गं [illegible] यजेत इति। एकदिनमात्रे सोमरसमादाय प्रधानयागो ज्योतिष्टोमे। दिनद्वयादौ सोमयागे द्विरात्रप्रभृत्येकादशपर्यन्तमहीनता। त्रयोदशाहप्रभृति सत्रम्। मध्ये द्वादशाहश्चोभयविध इति। संकल्पभेदेनेति। श्रुतौ उपैतियजतिचोदनाश्रवणेन भेदावगमेऽपि अनुष्ठानकाले भेदावगमः सङ्कल्पादेवेत्याशयः। द्वादशाहमुपैष्याम इति सत्र-

निषेधयोग्यत्वम् । विधिनिषेधयोग्यत्वे हि प्रतिहतसङ्कल्पत्वं भवेत् । अतः सत्यसङ्कल्पत्वश्रुत्यैवानन्याधिपतित्वं च सिद्धम् । अत एव, (छा ७ २५ २) "स स्वराड्भवति" इत्युच्यते ॥ ९ ॥ इति सङ्कल्पाधिकरणम् ॥ ४ ॥

१५५ अभावाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अभावं बादरिराह ह्येवम् । ४ । ४ । १० ॥

किं मुक्तस्य देहेन्द्रियाणि न सन्ति, उत सन्ति, अथवा यथासङ्कल्पं सन्ति न सन्ति चेति विशये—शरीरेन्द्रियाणामभावं बादरिराचार्यो मन्यते ; कुतः ? आह ह्येवम् । (छा ८ १२-

चेति भाष्यात् चकारस्योत्तरपदेनान्वयो ज्ञायते । अन्याधिपतिकत्वमीश्वरातिरिक्ताधिपत्यधीनत्वम् । 'स स्वराड् भवति । तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति अथ येऽन्यथाऽतो विदुः, अन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति । तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति' इत्युक्तं भूमविद्यायाम् । दहरविद्यायाम्, 'पुण्यचितो लोकः क्षीयते । तद् य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामान्, तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' इति अकामचारस्य पुण्यचितलोकत्वात् भूमविद्यायामन्यराजान इत्यन्यपदेन पुण्यग्रहणमिति ज्ञायते । पुण्यकर्मफलप्रदातृदेवताऽन्तरग्रहणं ज्ञापयितुम् तथाऽपि तात्पर्यमेकमेव । एतांश्च सत्यान् कामानिति समुच्चयस्वारस्यात् मुक्तिहेतुभूतापहतपाप्मत्वादिगुणविशेषविशिष्टपरमात्मोपासनतुल्यमुक्तफलोपासनातिरिक्तपरमात्मतदितरविषयकं सर्वमन्यपदग्राह्यम् । तदधिपतिकत्वाभावः अनन्याधिपतित्वम् । अनधिपतिरित्यनुक्त्वाऽन्यपदप्रयोगः ईश्वररूपाधिपतिसद्भावात् तदतिरिक्तस्य अतो अन्यपदोक्तस्यैव प्रतिषेध इति द्योतयितुम् । यद्यपि श्रौतस्य स्वराट्छब्दस्य स्वस्य स्वात्मराजकत्वरूपोऽर्थो भाति इति स्वान्यराजकत्वाभावः तदर्थः स्वराट्छब्दव्याख्यानमेव सूत्रे अनन्याधिपतिशब्देन कृतमिति अन्यशब्दः स्वान्यपर एव स्यात्, न तु ईश्वरान्यपरः—तथापि यथासंकल्पसंचाररूपकामचारविरोध्यकामचारो यदधीनतया प्रसक्तः तदधिपतिकत्वाभावस्यैव तत्र विवक्षितत्वात् प्रकरणादवगमात् न प्रमाणसिद्धपराधिपतिकत्वप्रतिषेधप्रसक्तिः । अन्यशब्दस्य स्वभिन्नस्वसजातीयपरत्वस्य प्रसिद्धत्वात् स्वसजातीयमद्वैतत्वान्तरभूतदेवतान्तराधिपतिकत्वाभावरूपार्थग्रहणमपि भवेत् । न च स्वसंकल्पस्येश्वरसंकल्पेन प्रतिरोधः । सर्वसाक्षात्कारिणा तदेकशेषत्वरसिकेन मुक्तेन परमात्मसंकल्पप्रत्यक्षीकरणेन तदनुरूपसंकल्पस्यैव स्वीकरणात् । संकल्पातिरिक्तकारणानपेक्षत्वरूपेण च प्रकारेण स्वसंकल्पानन्तरभाविप्रयत्नादिकारणापेक्षाविरहस्यैवावगमेनेश्वरसंकल्पस्येतत्संकल्पात् प्रागेव स्थितस्य नैव बाधप्रसक्तिरिति ॥ ९ ॥

[illegible] मुक्तस्य व्यापारनिरपेक्षसंकल्पमात्रेण बहुसंपत्त्युक्तम् । इदमाक्षिप्यते बादरिणा—कथं हि स्वस्य पुत्रत्वाभावे केनाचित् पितृलोककामो भवतीत्युक्तं पितृविषये । पुत्रत्वं मुक्तस्य न युक्तम् देहेन्द्रियाभावात् । तदभावश्च श्रुतेः, सुहृद् समाप्त्या मुक्तत्वमशरीरत्वावसीयते । अत संकल्पं सिद्धं कृत्वा प्रकारार्थविचारोऽत्र न घटते । एकधाभवति त्रिधाभवतीत्यादिकं तु शुद्धस्यैवाऽऽत्मनः संसारावस्थावस्थितत्रैविध्यानुपपत्त्यर्थम् । अयुक्तश्च संकल्पशरीरादिस्वीकारः, सदा संपन्नस्य सर्वा-

१, २) " न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति । अशरीरं वा व सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः " इति शरीरसंबन्धे दुःखस्यावर्जनीयत्वमभिधाय, (छा. ८-१२-१, २) " अस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते " इति मुक्तस्याशरीरत्वं ह्याह श्रुतिः ॥ १० ॥

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् । ४ । ४ । ११ ॥

मुक्तस्य शरीरेन्द्रियभावं जैमिनिराचार्यो मन्यते । कुतः ? विकल्पामननात् —विविधः कल्पो विकल्पः ; वैविध्यमित्यर्थः । (छा. ७-२६-२) " स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा । सप्तधा " इत्यादिश्रुतेः । आत्मन एकस्याच्छेद्यस्यानेकधाभावासंभवात् त्रिधाभावादयः शरीरनिबन्धना इत्यवगम्यते । अशरीरत्ववचनं तु कर्मनिमित्तशरीराभावपरम् ; तदेव हि शरीरं प्रियाप्रियहेतुः ॥ ११ ॥

भगवांस्तु बादरायणः स्वमतेन सिद्धान्तमाह —

द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः । ४ । ४ । १२ ॥

'सङ्कल्पादेव' इत्येतत् अतश्शब्देन परामृश्यते ; अत एव सङ्कल्पात्, उभयविधं सशरीरमशरीरं च मुक्तं भगवान् बादरायणो मन्यते । एवञ्चोभयी श्रुतिरुपपद्यते । द्वादशाहवत्—यथा " द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुः ", " द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत् " इत्युपैतियजतिचोदनाभ्यां सङ्कल्पभेदेन सत्रमहीनं च भवति ॥ १२ ॥

वेदनश्रुतेरिति । तत्र जैमिनिपक्षमप्युपन्यस्य स्वपक्षोऽपि प्रतिबोध्यते सूत्रकारेण । यद्वा विज्ञानघन एवेत्यत्र सर्वव्यवच्छेदो न भवतीत्युक्तम् । संकल्पादेवेत्यत्र एवकारः सर्वव्यवच्छेदक इति पश्चादुक्तम् । एवम् अशरीरमिति पदमपि सर्वशरीरनिषेधकमिति शक्यत इति संगतिः ।

पञ्चधासप्तधेत्यादीति । ' स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा । सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादश स्मृतः । शतञ्च दश चैकश्च सहस्राणि च विंशतिः । " इति श्लोकः । मुक्तिदशाप्रकरणे कथितमिदम् । अतः संसारदशास्थितमात्रमिति वचनं साहसम् । गुणाष्टकाविर्भाव-संकल्पकल्पितानेकरथादिपरपरस्सहस्रवचनविरोधश्च । सर्वमिदं विकल्पामननादित्यत्र विवक्षितमित्यभिप्रायेण इत्यादिश्रुतेरिति भाषितम् ॥ ११ ॥

सर्वदा सशरीरत्वं जैमिनीष्टम् । पूर्वाधिकरणे विज्ञानस्वरूपत्वगुणाष्टकादेः सर्वदा समुच्चयः कथितः ; इह सशरीरत्वाशरीरत्वयोः कालभेदेन समुच्चयः । सत्रं बहुयजमानकमेव ; अहीनं तु न तथा । सत्रत्वे लिङ्गम् उपेयुरिति उपैतिधातुप्रयोगः ; अहीनत्वे लिङ्गं तु यजत इति । एकदिनमात्रे सोमरसमादाय प्रधानयागो ज्योतिष्टोमे । दिनद्वयादौ सोमयागे द्विरात्रप्रभृत्येकादशपर्यन्तमहीनता । त्रयोदशाहप्रभृति सत्रम् । मध्ये द्वादशाहश्चोभयविध इति । संकल्पभेदेनेति । श्रुतौ उपैतियजतिचोदनाश्रवणेन भेदावगमेऽपि अनुष्ठानकाले भेदावगमः सङ्कल्पादेवेत्याशयः । द्वादशाहमुपेप्याम इति सत्र-

यदा शरीराद्युपकरणवत्त्वम्, तदा तानि शरीराद्युपकरणानि स्वेनैव सृष्टानीति नास्ति नियम इत्याह—

तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्ते । ४ । ४ । १३ ॥

स्वेनैव सृष्टतनुप्रभृत्युपकरणाभावे परमपुरुषसृष्टैरुपकरणैर्भोगोपपत्ते. सत्यसङ्कल्पोऽपि स्वयं न सृजति। यथा स्वप्ने, (बृ ६ ३ १०) 'अथ रथान् रथयोगान् पथ सृजते' इत्यारभ्य,

---

संकल्प । द्वादशाहेन यक्ष्ये इति अहीनसंकल्प । अनयोर्लक्षण (पू १० ६ १६) अधिकरणे उक्तम् । उपैतीत्युपलक्षणम् । 'सत्रमासत' इति आसनचोदनाया अपि सत्त्वात् । नियतबहुयजमानकं सत्रम् । अनियतयजमानसंख्याकाहर्गणत्वमहीनत्वम् । एकाहेष्वतिव्याप्तिवारणाय गणपदम् ॥ १२ ॥

उभयविधमित्युक्त्या बादरिसंमतज्ञानाद्यभावेन स्वरूपेणावस्थानमप्यशरीरस्यावस्थायामिष्टमिति कश्चिन्मन्येत । तद्व्यावृत्तये उपरि सूत्रद्वयेन स्वाभ्युपगमाविष्करणमिति प्रतीयते । तथा सङ्कल्पादेवेत्युक्त्या स्वसङ्कल्पाभावे न पित्रादिरिति मतिनिरासार्थेयम् । अत्र प्रथमसूत्रेण यथा स्वप्ने देहेन्द्रियव्यापाराभावेऽपि नानाविधोऽनुभवोऽस्ति, तथा मुक्तस्यापि भवितुमर्हतीति वक्तव्यम् । तत्रेदं विचार्यम्—किमत्र सन्ध्यवदिति दृष्टान्तीकरणं स्वाप्नसत्यत्वपक्षे, उत पक्षान्तरे । आद्ये देहान्तरग्रहणेनैव तत्तदनुभवात् न दृष्टान्तता । अन्त्ये मुक्तस्य नानाविधविभ्रमवत्त्वं स्यात् । मिथ्याशिष्टस्य तथाग्रहणात् । न च किञ्चिदंशमादाय दृष्टान्तत्वं युज्यते यथा स्वप्नानुभवो देहेन्द्रियनिरपेक्ष, तथा तदा मुक्तानुभव इतीति वाच्यम् स्वाप्नानुभवस्य मनस्सापेक्षत्वात् । न चात्रापि 'मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते' इति तत् सर्वदैवेष्टम्, देहेन्द्रियाभावेऽपि निर्वाहायैव मनसेत्युक्तत्वादिति वाच्यम्—देहनिरपेक्षस्य मनसः कुत्रापि कार्यकरत्वादर्शनात् । स्वप्नेऽपि तस्य देहसत्त्वात् कारणत्वोपपत्ते । अतो मनःपदमिह धर्मभूतज्ञानपरम्, अत एव (छा ८ १२ ५) 'स वा एष एतेन दिव्येन चक्षुषा मनसा' इति दिव्यचक्षुष्ट्वस्य तत्रोक्तिरिति । अथ—स्वप्नेऽपि बाह्येन्द्रियाणामिव मनसोऽप्यपेक्षामुपेक्ष्य धर्मभूतज्ञानपरिणामभेदवशादेव कर्माधीनात् सर्वनिर्वाहो विषमासत्यत्वपक्षावारोहेऽपि सिद्धान्तिना वक्तुं शक्यत इति तदभिप्रायकमिदं सन्ध्यवदिति दृष्टान्तवचनमिति चेत्—एवं वा [illegible] न स्यात्—देहादिसत्त्वे मुक्त ते संभृत्य सामग्रीसंविधानेन कार्यं परम्परया क्रमेणापेक्षितं साधयति, तदसत्त्वे च स्वप्ने यथा कश्चित् पूर्वकारणसमावेशप्रतीक्षानिरपेक्षमेव पायसपाननदीतरणराज्याभिषेकादिमान् भवति, तथा सङ्कल्पितमनुभवतीति सन्ध्यवदित्युक्तमिति । इदञ्च सत्यत्वासत्यत्वपक्षसाधारणम् । सत्यत्वपक्षे च पायसादिकं परमात्मसङ्कल्पसृष्टम् । देहादिसाध्यकार्यकारणपरम्पराक्रमविरहेऽपि वस्त्वनुभव इत्येतावन्मात्रे सन्ध्यमिह दृष्टान्त, न तु पायसपानादेरेव विवक्षा, देहाद्यभावात् । ईदृशव्याख्यानविकल्पावकाशे सत्यपि भाष्यकार यादृशावस्तीकारे स्वाप्नसत्यत्वपक्षोऽपि रक्षितः स्यात्—देहाभावाद् ज्ञानाद्यभाव इति बादरिपक्षोऽपि क्षिप्तः स्यात्—तादृशमर्थमादृत्य व्याख्याति स्वेनैवेति । पूर्वं सङ्कल्पादेवास्य पितर समुत्तिष्ठन्तीति वाक्यं हि विचारितम् । तेन स्वसृष्टदेहेन्द्रियभोग्यभोगोपकरणशालित्वं बुद्धिस्थं तन्वभावे इत्यनूद्यते । तदा स्वाप्न [illegible] परमात्मसंकल्पमात्र

" अथ वेशान्तान् पुष्करिण्यः स्रवन्त्यः सृजते । स हि कर्ता " इति, (कठ. ५-८) " य एष सुप्तेषु जागर्ति कामंकामं पुरुषो निर्मिमाणः । तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मिन् लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन " इति ईश्वरसृष्टैः रथाद्युपकरणैर्जीवो भुङ्क्ते—तथा मुक्तोऽपि लीलाप्रवृत्तेनेश्वरेण सृष्टैः पितृलोकादिभिर्लीलारसं भुङ्क्ते ॥ १३ ॥

भावे जाग्रद्वत् । ४ । ४ । १४ ॥

स्वसङ्कल्पादेव सृष्टतनुप्रभृतिपितृलोकाद्युपकरणभावे जाग्रत्पुरुष[भोग]वत् मुक्तोऽपि लीलारसं भुङ्क्ते ॥ परमपुरुषोऽपि लीलार्थं दशरथवसुदेवादिपितृलोकादिकमात्मनः सृष्ट्वा तैर्मनुष्यधर्मलीलारसं यथा भुङ्क्ते—तथा मुक्तानामपि स्वलीलायै पितृलोकादिकं स्वयमेव सृजति कदाचित्, कदाचिच्च मुक्ताः सत्यसङ्कल्पत्वात् परमपुरुषलीलान्तर्गतस्वपितृलोकादिकं स्वयमेव सृजन्तीति सर्वमुपपन्नम् ॥ १४ ॥

नन्वात्माऽणुपरिमाण इत्युक्तम्; कथमनेकशरीरेष्वेकस्यात्मनोऽरात्माभिमानसंभव इत्यत्राह—

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति । ४ । ४ । १५ ॥

सृष्टपदार्थानुभावी भवति । पितृलोकादिभिरिति आदिपदेन अप्रतिसंबन्धिकप्रपञ्चग्रहणमपि । तथा च स्वयंसृष्टतन्वाद्यभावकालो द्विविधः परमात्मसृष्टतन्वादिमत्त्वकालः, शुद्धजीवस्वरूपेणावस्थानकालश्च । तत्र आद्यकाले पित्रादिरूपसप्रतिसंबन्धिकपदार्थानुभवो व्यवहाराश्च सन्ति । अन्त्ये वस्त्वनुभवमात्रमिति भगवल्लीलारसानुभवसंपत्तिरिति । एवमदेहत्वेऽप्यनुभवोपपादनात् बादर्यायणपरास इति । तनुशब्दः सर्वोपकरणोपलक्षणम् । सूत्रार्थस्तु—संकल्पादेवेत्युक्तस्वसृष्टतन्वाद्यभावेऽपि ज्ञानभोगविशिष्ट एव मुक्तः; स्वप्न इवोपपत्तेरिति । अनेनेदृशतन्वभावे ज्ञानाद्यभावरूपकैवल्यमेवेति शंकापरिहारायेदं सूत्रमिति सिद्ध्यति ॥

भावे जाग्रद्वत् । ननु किमर्थमिदं सूत्रम्; जैमिनिबादरायणपक्षोपन्यासत एवास्य सिद्धत्वादिति चेत्—शंकाविशेषपरिहारार्थम् । ॥ एवम्—स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वेति ज्ञात्यादिकथनं पितृलोककामो भवतीत्येवं पित्रादिबन्धुसंपादनकथनं चानुपपन्नम्—स्वस्य किंचित्पुत्रत्वेनोत्पत्तावेव हि सर्वमिदं घटेत । न च परमपदे मुक्तेषु सर्वेषु सर्वज्ञेषु अयं मे पुत्रो ज्ञातिर्बन्धुरिति भ्रान्तेरवसरोऽस्ति; येन तादृशाभिसंधिशालिजनतत्प्रवेशेन स्वयं रसविशेषमनुभवेदित्येवरूपः । परिहारस्तु पित्रादिसंपादनं ज्ञात्यादिभिर्विहारश्च न परमपदे; किंतु परमात्मवत् स्वस्य तेन सह वा तन्नियोगेन पृथग्वाऽवतारप्रसक्तावेव । अत्र तु बद्धाः पित्रादयोऽवतीर्णमप्येनं पुत्रत्वादिना भ्राम्यन्तीति, विवेकिनोऽस्य रसानुभवः परमात्मन इव भवतीति । इदमाविष्कुर्वन् सूत्रद्वयार्थं क्रोडीकरोति परस्येति । एवमस्य प्राकृतविषयाधीनत्वादेव लीलापदप्रयोगः । मुक्तानामपीति । भोगायेति शेषः । तत्र तथेत्यस्यान्वयः ॥ १४ ॥

देहवत्त्वं सिद्धम्; 'त्रिधा भवति सप्तधे'त्युक्तनानादेहवत्त्वं कथमिति शंकापरिहारं उपरि सूत्रेण । अपुनरावृत्तिश्रुतिविरोधात् कथं प्रकृतिमण्डले पितृलोकादिसंपादनमित्याशंकापरिहारार्थमपीति

यथा प्रदीपस्यैकस्यैकस्मिन् देशे वर्तमानस्य स्वप्रभया देशान्तरावेशः, तथाऽऽत्मनोऽप्येकदेहस्थितस्यैव स्वप्रभारूपेण चैतन्येन सर्वशरीरावेशो नानुपपन्नः । यथा चैकस्मिन्नपि देहे हृदयाद्येकप्रदेशवर्तिनोऽपि चैतन्यव्याप्त्या सर्वस्मिन् देहे आत्माभिमानः, तद्वत् । इयान् विशेषः—अमुक्तस्य कर्मणा सङ्कुचितज्ञानस्य देहान्तरेषु आत्माभिमानानुगुणा व्याप्तिर्न सम्भवति, मुक्तस्य त्वसङ्कुचितज्ञानस्य यथासङ्कल्पमात्माभिमानानुगुणा व्याप्तिः । 'इदम्' इति ग्रहणानुगुणा च नानुपपन्ना । तथा हि दर्शयति, (श्वे ५ अ ९) "बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते" इति । अमुक्तस्य कर्म नियामकम्, मुक्तस्य तु स्वेच्छेति विशेषः ॥ १५ ॥

ननु परं ब्रह्म प्राप्तस्याऽऽन्तरबाह्यज्ञानलोपं दर्शयति श्रुतिः, (बृ. ६-३ २१) "प्राज्ञेनाऽऽत्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम्" इति, तत् कथं मुक्तस्य सार्वज्ञ्यमुच्यते ? तत्रोत्तरम्—

स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि । ४ । ४ । १६ ॥

नेदं वचनं मुक्तविषयम्; अपितु स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षम् । स्वाप्ययः—सुषुप्तिः, संपत्तिश्च—मरणम्, (छा ६ ८ ६) "वाङ्मनसि सम्पद्यते" इत्यारभ्य, "तेजः परस्यां देवतायाम्" इति वचनात् । तयोश्चावस्थयोः प्राज्ञप्राप्तिर्निस्सम्बोधत्वं च विद्येते । अतस्तयोरन्यतरापेक्षमिदं वचनम् । सुषुप्तिमरणयोर्निस्सम्बोधत्वं, मुक्तस्य च सर्वज्ञत्वमाविष्कृतं हि श्रुत्या । (छा ८ ११ २) "नाह खल्वयमेवं सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति, नो एवेमानि भूतानि, विनाशमेवापीतो भवति । नाहमत्र भोग्यं पश्यामि" इति सुषुप्तिवेलायां निस्सम्बोधत्वमुक्त्वा तस्मिन्नेव वाक्ये मुक्तमधिकृत्य, (छा ८ १२ ५) "स वा एष दिव्येन चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोके" इति

भा॰ १५ । ननु चैतन्यव्याप्तिमात्रेण चेत् कस्यचित् देहत्वम्, तर्हि बद्धेन मुक्तेन च यावत् गृह्यते, तत् सर्वं तस्य तस्य देहः स्यादित्यत्राह इयान् विशेष इति । आत्माभिमानानुगुणेतिपदेन धर्मभूतज्ञानपरिणामे किञ्चिद्वैलक्षण्यमभिमतम् । तत् कश्चिदेव भवति कर्मवशात् बद्धस्य, मुक्तस्य च संकल्पवशादिति भावः । ईदृशव्याप्तिविशेष एव परमात्मनि प्रविष्टस्य सृष्टिकाले भवन् अनुप्रवेश इत्युच्यत इति ध्येयम् । मुक्तस्यात्माभिमानो न देहात्मबुद्धिः, किंतु अस्याहमात्मेति यथार्थज्ञानम् । एतदनुगुणा व्याप्तिर्यथासंकल्पं कश्चिदेव । इदमितिव्यवहारानुगुणा व्याप्तिस्तु सर्वविषयेष्वपीति भेदः । मुक्तस्य परमपदे स्थितस्यावतारार्थगमनेऽपि कर्मफलभोगार्थज्ञानसंकोचाभावेऽपि तत्स्वभावात् अनावृत्तिवाद । यद्वा परमपदे स्थित एव स्वज्ञानावेशमात्रेणावतीर्णत्वेनोच्यत इति तात्पर्यस्फुरिहाकर्तत इति भावः ॥ १५ ॥

नाहेति । अहेत्यव्ययम् । सम्प्रति सम्यक् । विनाशम् अदर्शनम्, धर्मभूतज्ञानेन विषयीकृतत्वाभावम्, ज्ञानसंकोचं वा । निस्सम्बोधत्वम् देहादिकैक्यं वा शुद्धतया वा ज्ञानेनाविषयीकारम्, ज्ञाता-

सर्वज्ञत्वमुच्यते । तथा, (छा. ७-२६-२) 'सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वशः" इति च स्पष्टमेव सर्वज्ञत्वमुच्यते । तथा मरणे च निस्सम्बोधत्वम्, (बृ. ४-४-१२) "एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति" इत्युक्तम् । विनश्यति—न पश्यतीत्यर्थः । अतः (बृ. ६-३-२१) "प्राज्ञेनाऽऽत्मना" इति वचनं स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षम् ॥१६॥

इति अभावाधिकरणम् ॥ १० ॥

१५६. जगद्व्यापारवर्जाधिकरणम् ४ ४-६ ॥

जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च । ४ । ४ । १७ ॥

किं मुक्तस्यैश्वर्यं जगत्सृष्ट्यादि परमपुरुषासाधारणं सर्वेश्वरत्वमपि, उत तद्रहितं केवलपरमपुरुषानुभवविषयमिति संशयः ।

किं युक्तम्? जगदीश्वरत्वमपीति । कुतः? (मु. ३-१-३) "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" इति परमपुरुषेण परमसाम्यापत्तिश्रुतेः; सत्यसङ्कल्पत्वश्रुतेश्च । न हि परमसाम्यसत्यसङ्कल्पत्वे सर्वेश्वरासाधारणजगन्नियमनेन विनोपपद्येते । अतः सत्यसङ्कल्पत्वपरमसाम्योपपत्तये समस्तजगन्नियमनरूपमपि मुक्तस्यैश्वर्यमिति । एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

जगद्व्यापारवर्जम्-इति । जगद्व्यापारः—निखिलचेतनाचेतनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदनियमनम् । तद्वर्जं निरस्तनिखिलतिरोधानस्य निर्व्याजब्रह्मानुभवरूपं मुक्तस्यैश्वर्यम् ।

भाव वा । सर्वं पश्यतीति ज्ञानप्रसरणमुक्तम् । सर्वमाप्नोतीति विभूत्यनुभव आनन्दरूप उच्यते । सर्वश इति क्रियाद्वयान्वयि । विनश्यतीत्यस्यार्थमाह न पश्यतीति । ननु णश अदर्शन इति धातुपाठः । अदर्शनमदृश्यमानत्वम् । अतो न दृश्यत इति व्याख्येयम् । नैवम्—स्वरूपध्वंसाभावात् ज्ञानसंकोचरूपध्वंसस्यात्र विवक्षितत्वेन तस्यैव विवरणात् । अन्यतरापेक्षम्—अन्यतरोद्देशेन प्रवृत्तम्; अन्यतरावच्छिन्नजीवतात्पर्यकम् । यद्यपि प्राज्ञेनात्मनेतीदं वचनं सुषुप्तिविषयकमेव, अथापि वचनान्तरमप्याशङ्क्यैवमुक्तिः । तत्रैव बृहदारण्यके हि मरणप्रकरणे (६-३.) प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढ उत्सर्जन् याति' इति प्रस्तुत्य, (६-४.) अथारूपज्ञो भवति । एकीभवति, न पश्यतीत्याहु.' इत्यादि श्राव्यते ॥ १६ ॥

एवं तावत् मुक्तिः स्वरूपमात्रेणावस्थितिरिति पक्षं निरस्य सत्यसंकल्पत्वविशदीकरणेन मुक्तैश्वर्यस्य रक्षा कृता, अथ व्यवस्था क्रियते अन्तिमेनाधिकरणेन । सत्यसंकल्पत्वस्य प्रदीपवदावेशस्य च प्रागुक्त्या परमात्मवत् सर्वनियमनसंकल्पसंभवेन जगत्सृष्ट्यादिकमपि कुर्यादेव । अन्यथा कामचारादिश्रुतिविरोधः । परमसाम्यादिश्रुतेश्च । ननु परमसाम्येऽपि गोलक्षणं गवयस्य न प्रसज्यत इति चेत्—साधारणत्वेन प्रतीयमानस्य जगद्व्यापारस्य लक्षणत्वास्वीकारात् । महत्त्वे सति चेतनत्वं श्रीपतित्वमित्यादि किमपि लक्षणं भविष्यति । स्वातन्त्र्याभावे पुनरावृत्तिप्रसङ्गश्चेति शङ्कया संगतिः । सृष्ट्यादीति । सृष्टिः सर्जनं जननसंकल्पः । अत ऐश्वर्यभेदान्वयोपपत्ति. । तद्रहितम् । तद्रहितमित्यप्रयोगः वर्जमिति सौत्रपदानुसारात् । ऐश्वर्यरूपनियमनसमुदाये जगद्व्यापारो नान्तर्भवतीत्यर्थः । प्रवृत्तिभेदेति । भेदो विशेषः ।

कुत ? प्रकरणात् । निखिलजगन्नियमनं हि परं ब्रह्म प्रकृत्याऽऽम्नायते, (तै भृगु १) "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म" इति । यद्येतन्निखिलजगन्नियमनं मुक्तानामपि साधारणं स्यात्, ततश्चेदं जगदीश्वरत्वरूपं ब्रह्मलक्षणं न सङ्गच्छते । असाधारणस्य हि लक्षणत्वम् । तथा, (छा ६ २ १) "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति, तत्तेजोऽसृजत", (बृ ३ ४ ११) "ब्रह्म वा इदमेकमेवाग्र आसीत् । तदेकं सन्न व्यभवत् । तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्रम्— यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणि इन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति", (ऐत १ १) "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् नान्यत्किंचन मिषत् । स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति । स इमान् लोकानसृजत", (महो १ अ १) "एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानो नेमे द्यावापृथिवी न नक्षत्राणि नापो नाग्निर्न सोमो न सूर्यः । स एकाकी न रमेत । तस्य ध्यानान्तःस्थस्यैका कन्या दशेन्द्रियाणि" इत्यादिषु, (बृ. ५ ७ ३) "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरः" इत्यारभ्य, (बृ मा ६ ७) "य आत्मनि तिष्ठन्" इत्यादिषु च निखिलजगन्नियमनं परमपुरुषं प्रकृत्यैव श्रूयते । असंनिहितत्वाच्च । न चैतेषु निखिलजगन्नियमनप्रसङ्गेषु मुक्तस्य संनिधानमस्ति ; येन जगद्व्यापारस्तस्यापि स्यात् ॥

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाऽऽधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः । ४ । ४ । १८ ॥

(छा ७ २५ २) "स स्वराड्भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति", (तै भृगु १० ५) इमान् लोकान् कामान्नी कामरूप्यनुसंचरन्" इति प्रत्यक्षेण—श्रुत्या मुक्तस्य जगद्व्यापार उपदिश्यते । अतो न जगद्व्यापारवर्जमिति चेत्—तन्न, आधिकारिकमण्डल-

तद्विषयकं नियमनम् । तद्वर्जमिति । जगद्व्यापारं वर्जयित्वेत्यर्थे णमुल् । अनुदात्त पदमेकवर्जमिति प्रयोगानुसारेण द्वितीयायामेवेति णमुल्विधायकसूत्रे त्वरायाचित वीप्सायामित्यस्यानुवृत्त्यनङ्गीकारात् छन्दोऽध्यायमित्यादाविवात्र त्वराविरहेऽपि न क्षति । णमुलो धातुसंबन्धापेक्षत्वात् भवतीति क्रियाध्याहारोऽस्त्येव । व्यापारं वर्जयतीति व्यापारवर्जमिति कर्मण्यणुपपत्तये तु सुवचत्वम् । निष्प्रसिद्धेति अनुभवविशेषणम् । पुत्रा तरमासिरूपव्याजरहितेत्यर्थः । अस्तु परमात्मविषयं प्रकरणम्, तथापि परमसाम्यादिश्रुतिबलात् अस्याप्यायास्यतीति पक्षे नेदमुत्तरमित्यत्राऽऽशयमाह यद्येतदिति । लक्षणत्वेनैवास्योक्तत्वान्नास्य साम्यश्रुतिविषयतेति भाव । न व्यभवत्—न वैभवं प्राप्तम् । अत्यसृजत अतिशयितसृष्टिमकरोत् । देवत्रा देवेषु । कन्या कनत् मनइन्द्रियम् । ननु प्रकरणाभावेऽपि संनिधिप्रमाणादन्यस्यापि भवेत् । यथा स एको ब्रह्मण आनन्द इति परमात्मप्रकरणमुक्तस्यानन्दस्य, श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येति मुक्तविषयेऽपि स्वीकार इत्यत आह असंनिहितत्वादिति ॥ १७ ॥

ननु आनन्दविषये श्रोत्रियस्य चाकामहतस्येत्युपदेशवत् जगद्व्यापारविषयेऽपि प्रत्यक्षोपदेशोऽस्तीत्याशङ्क्याह प्रत्यक्षेति । नात्र लोकसृष्ट्यादिरूपो जगद्व्यापार उच्यते, किंतु भन्यसृष्टेषु लोकेषु-

स्थोक्तेः । आधिकारिकाः अधिकारेषु नियुक्ता हिरण्यगर्भादयः; मण्डलानि तेषां लोकाः; तत्स्थाः भोगाः मुक्तस्याकर्मवश्यस्य भवन्तीत्ययमर्थः; 'तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' इत्यादिनोच्यते । अकर्मप्रतिहतज्ञानो मुक्तो विकारलोकान् ब्रह्मविभूतिभूतान् अनुभूय यथाकामं तृप्यतीत्यर्थः । तदेवं विकारान्तर्वर्तिनः आधिकारिकमण्डलस्थान् सर्वान् ब्रह्मविभूतिभूतान् अनुभवतीति अनेन वाक्येनोच्यते; न जगद्व्यापारः ॥ १८ ॥

यदि संसारिवत् मुक्तोऽपि विकारान्तर्वर्तिनो भोगान् भुङ्क्ते, तर्हि बद्धस्येव मुक्तस्याप्यन्तवदेव भोग्यजातम्, अल्पं च स्यात्; तत्राह—

विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह ४।४।१९ ॥

विकारे—जन्मादिके न वर्तत इति विकारावर्ति; निर्धूतनिखिलविकारं निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानं निरतिशयानन्दं परं ब्रह्म सविभूतिकं सकलकल्याणगुणमनुभवति मुक्तः । तद्विभूत्यन्तर्गतत्वेन विकारवर्तिनां लोकानामपि मुक्तभोग्यत्वम् । तथा हि परस्मिन् ब्रह्मणि निर्विकारेऽनवधिकातिशयानन्दे मुक्तस्यानुभवितृत्वेन स्थितिमाह श्रुतिः, (तै. आन. ७-२-१) "यदा ह्येवैष एतस्मिन् अदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते, अथ सोऽभयं गतो भवति", "रसो वै सः । रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति" इत्यादिका । तद्विभूतिभूतं च जगत् तत्रैव वर्तते, "तस्मिन् लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन" इति श्रुतेः । अतः सविभूतिकं ब्रह्मानुभवन् विकारान्तर्वर्तिनः आधिकारिकमण्डलस्थानपि भोगान् भुङ्क्त इति, (छा. ७-२५ २) "सर्वेषु कामचारः [illegible] इत्यादिनोच्यते; न मुक्तस्य जगद्व्यापारः ॥ १९ ॥

विहाररूपो व्यापार इति प्रतिवक्ति आधिकारिकेति । मुक्तस्य तत्र नाधिकारलेशोऽप्यस्तीति भावः । प्रत्येक्षेणेत्यस्य श्रुत्येति व्याख्यानम् ॥ १८ ॥

विकारावर्तीति ब्रह्मोच्यते । निर्विकारं ब्रह्माप्यनुभवति विकारिलोकैः साकम्, नैतत् बद्धस्य । ब्रह्मशेषतया सर्वानुभाविना मुक्तेन ब्रह्मणा सह भूतभवद्भविष्यत्सर्वविकारानुभवोऽपि क्रियते । [illegible] तु ब्रह्म विना स्वतन्त्रतया तन्मात्रानुभव इत्यविशेषो नेति । विकारावर्तीति पदप्रयोगः दुःखसंकीर्णत्वानुभवविच्छेदयोरभावद्योतनायापि भवति । बद्धा यथा परिणामरूपविकारविशेषे सजन्ति, न तथा मुक्ताः । विकारवर्तिवत् विकारावर्त्यपि सर्वमनुभवन्ति । अनुकूलतायां विकारत्वं न प्रयोजकम् । किं तु ब्रह्मशेषत्वम् ॥ १९. ॥

ननु सत्यसंकल्पत्वादिकं जीवस्य स्वाभाविकं रूपमिति प्रागुक्तम् । यत् स्वाभाविकमनादिवस्तुगतम्, तत् अन्याधीनं [illegible] भवितुमर्हति । एवमनन्याधीनशक्तिसम्पन्नस्य जगद्व्यापाराभावो दुर्वच. । न चैवं लक्षणत्वभंगः । मुक्तानां जगद्व्यापारवत्त्वस्य मुक्त्यनन्तरमेव संभवात् ततः प्राचीनजगन्निर्माणस्य तैः करणासंभवात् सर्वजगत्कारणत्वरूपलक्षणस्य मुक्तेष्वप्रसक्तेः । नन्वेवं मुक्तसाधितस्य जगतः ईश्वरानधी-

दर्शयतश्चैव प्रत्यक्षानुमाने । ४ । ४ । २० ॥

अस्य प्रत्यगात्मनो मुक्तस्य नियाम्यभूतस्य नियन्तृभूतपरपुरुषासाधारणं जगद्व्यापाररूपं नियमनं न संभवतीत्युक्तम्, निखिलजगन्नियमनरूपो व्यापारः परमपुरुषासाधारण इति दर्शयतः श्रुतिस्मृती, (तै आन ८ १) "भीषाऽस्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः। भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः" इति, (बृ ५ ८ ९) "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः" इत्यादिः, तथा (बृ ६-४ २२) "एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय" इति च श्रुतिः। स्मृतिरपि (गी ९ १०) "मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्। हेतुनाऽनेन कौन्तेय जगद्धि परिवर्तते" इति, (गी १० ४२) "विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्" इति च। तथा मुक्तस्य सत्यसङ्कल्पत्वादिपूर्वकस्याप्यानन्दस्य परमपुरुष एव हेतुरिति श्रुतिस्मृती दर्शयतः, (तै आन ७ २१) "एष ह्येवानन्दयाति", (गी १४ २६, २७) "मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते। स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते। ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्य च। शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च" इति। यद्यप्यपहतपाप्मत्वादि सत्यसङ्कल्पत्वपर्यन्तो गुणगणः प्रत्यगात्मनः स्वाभाविक एवाऽऽविर्भूतः — तथाऽपि तस्य तथाविधत्वमेव परमपुरुषायत्तम्; तस्य नित्यस्थितिश्च तदायत्ता। परमपुरुषस्यैतन्नित्यतायाः नित्येप्सिततया वर्तत इति न कश्चिद्विरोधः। एवमेव परमपुरुषभोगोपकरणस्य लीलोपकरणस्य च नित्यतया शास्त्रावगतस्य, परमपुरुषस्य नित्येच्छत्वादेव तथाऽवस्थानमिति शास्त्रादेवगम्यते। अतो मुक्तस्य सत्यसङ्कल्पस्य परमपुरुषसाम्यं च जगद्व्यापारवर्जम् ॥२०॥

नस्यात् सर्वजगत्कारणत्वासंभव इति चेन्न स्वरूपाविर्भावप्रतिबन्धककर्मनिवृत्तेः परमात्माधीनत्वेन तदनन्तरमुक्तकर्तृकसर्गेऽपि परम्परया तदधीनत्वमात्रेण सर्वकारणत्वोपपत्तेः। विश्वामित्रादिसृष्टिवत् विलक्षणजगत्सर्गशक्तेषु प्रमाणसिद्धेषु कैमुत्यसिद्धं किल मुक्तानां शक्तत्वम्। अत परमसाम्यादिश्रवणबलात् सर्वैश्वर्यमभ्युपगम्यमित्याशङ्कायाम् परमपुरुषादन्यस्य तदभावप्रतिपादनपरश्रुत्यादि वाक्यजालं दर्शयति दर्शयतश्चेति। गीतायां ब्रह्मणः इति शुद्धजीवार्थकम्। पूर्वार्धे कैवल्यं तृतीयपादे ऐश्वर्यं तुरीये मोक्षश्च विवक्ष्यते। ननु स्वाभाविकधर्मत्वेन स्वीकृतस्य कथमायत्तत्वम्, व्याघातादिति पृच्छति यद्यपीति। भत्याह नित्यतायाः इति। स्थितिरिच्छाधीनं यदि भवेत्, तदैवेच्छाधीनत्वम्, कथमेवम्भूतस्य स्वाभाविकत्वे नित्यत्वे चेति चेत्—अत एव इष्टत्वादित्यनुक्त्वा नित्येष्टत्वादित्युक्तम्। अनादौ काले नित्यपदार्थस्वरूपादीनां तत्तत्क्षणे स्थितिं प्रति तत्तत्पूर्वक्षणावच्छिन्नेश्वरेच्छाया कारणत्वात् एवं प्रतिक्षणमेवेच्छासत्त्वात् सर्वोपपत्तिरिति। इच्छा चेत्थम्, [illegible] नित्यं भवतु इति [illegible] भवत्वित्येतावन्मात्राकारा वा भवतु। "इच्छात एव तव विश्वपदार्थसत्ता" इत्यभियुक्तवचनमेतदर्थकमेव ॥

भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च । ४ । ४ । २१ ॥

ब्रह्मयाथात्म्यानुभवरूपभोगमात्रे मुक्तस्य ब्रह्मसाम्यप्रतिपादनाच्च लिङ्गात् जगद्व्यापारवर्जमित्यवगम्यते, (तै. आन. १-२) " सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता " इति । अतो मुक्तस्य परमपुरुषसाम्यं सत्यसङ्कल्पत्वं च परमपुरुषासाधारणनिखिलजगन्नियमनश्रुत्यानुगुण्येन वर्णनीयमिति जगद्व्यापारवर्जमेव मुक्तैश्वर्यम् ॥ २१ ॥

एवं तावत् जीवानां स्वाभाविकं रूपमपि परमात्माधीनमेवेत्युक्तम् । एतावता जगद्व्यापारः सर्वथा न भवतीति कथं सिद्धमिति चेत्—उच्यते-कोऽयमापाद्यमानो जगद्व्यापारः, किं जगदुपादानत्वम् उत निमित्तत्वम् । तत्रापि व्यष्टिसमष्टिसर्वविषये, उत कतिपयव्यष्टिविषये । 'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्यादिना जीवान्तर्यामितायाः, 'योऽव्यक्तमन्तरे संचरन्' इत्यादिना प्रकृत्याद्यन्तर्यामितायाश्चैकस्मिन्नेवैवमवगमात् विशिष्टवेषेणोपादानत्वस्य मुक्तेषु न प्रसक्तिः । एवञ्चैकजीवव्यष्ट्युपादानत्वमप्येषामसंभावितम् । निमित्तत्वमपि परमात्मसंकल्पाधीनसंकल्पमात्रद्वारैव वक्तव्यम् । तत्र बलसेन तत्संकल्पेनैव निर्वाहे किमस्ति मुक्तसंकल्पस्य प्रयोजनम् । मिथोविरोधपरिहारायानन्तमुक्तान्तरसंकल्पाविरोधप्रतीक्षस्यान्यथासिद्धस्य च मुक्तसंकल्पस्य कारणत्वमतो न घटते । संकल्पश्चायम्, अहं बहु स्यां प्रजायेयेति न भवति; अनन्तर्यामित्वात् । अन्यादृशश्च संकल्पो नैव श्रुतोऽस्ति । अन्ततश्चतुर्मुखादिवत् व्यष्टिं प्रति निमित्तत्वं संभाव्यते । तत्रापि तदर्थानेकपुण्यकर्मानुष्ठानपूर्वं फलप्रतीक्षेषु जाग्रत्सु जीवेषु बद्धेषु, न मुक्तान् नियोक्ष्यतीति तत्त्वस्थितिः । कामभिय शक्तिः परिमिता स्वीक्रियतां मुक्ते । नित्यसूरीणां तु केषाञ्चित् प्रकृतिपुरुषाद्यभिमानितया भगवता बलसाना व्यवस्थितविषये संकल्पः कारणं भवेत्नाम । अन्यसृष्टलोकेष्ववान्तरानेकसृष्टिस्तु परमात्माराधनशेषतया मुक्तकार्येष्वन्त एवेत्यलम् । सर्वमिदमभिप्रेत्य निगमितम् अतो मुक्तस्येति ॥२०॥

तर्हि परमसाम्यश्रुतिनिर्वाहः क इत्यत्राह भोगमात्रेति । यदंशे साम्यं श्रुतम्, तत्र पारम्यैः तारतम्याभाव एव तदर्थः; न तु सर्वांशसाम्यमिति भावः । सर्वत्र श्रुतौ तत्तद्देवतासायुज्यं हि वर्ण्यमानं तत्तद्देवतागतमधिकारमपि मोक्षरि स्थापयेदिति दर्शयितुं सूत्रे चकारः ॥ एतेन सति पारतन्त्र्ये दुःखमवर्जनीयमिति शंकाऽपि शमिता । "सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम्" इति वचनात् स्वातन्त्र्यं सुखाय, पारतन्त्र्यं दुःखायेति न नियन्तुं शक्यम् । स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोः तात्कालिकसुखत्वदुःखत्वप्रतीतिसद्भावेऽपि विपरीतपर्यवसानस्यापि दर्शनात् । न हि स्वातन्त्र्यनिबन्धनमुद्दन्धनं सुखाय; न च बालानां हितैषिपित्रादिशासनातिक्रमः सुखाय, न वा सदुपदेशमूलतदनुवर्तनं दुःखाय । अतः विवेकिन एव स्वातन्त्र्यं सुखाय । तथा विवेकिनं परं प्रति पारवश्यं सुखायैव । स्वप्रयोजनपरप्रयोजनयोर्विप्रतिषेधे परः स्वप्रयोजनदृष्टिः स्वपरतन्त्रमप्युपेक्षेतेति कृत्वा पारतन्त्र्यं दुःखायेत्युच्यते । विप्रतिषेधस्यैव मोक्षे न प्रसक्तिः; मुक्तानां सर्वज्ञतया स्वाम्यभिप्रायापरिज्ञानाभावात् स्वामिप्रयोजनातिरिक्तप्रयोजनाकाङ्क्षाभावाच्च । अस्ति चापेक्षितं स्वातन्त्र्यमपि; यथाभिहितेच्छत्वादिति ॥ २१ ॥

यदि परमपुरुषायत्तं मुक्तैश्वर्यम्, तर्हि तस्य स्वतन्त्रत्वेन तत्सङ्कल्पान्मुक्तस्य पुनरावृत्तिसंभवाशङ्केत्यत्राह—

अनावृत्तिश्शब्दादनावृत्तिश्शब्दात् । ४ । ४ । २२ ॥

यथा निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानो जगज्जन्मादिकारणं समस्तवस्तुविलक्षणः सर्वज्ञः सत्यसङ्कल्पः आश्रितवात्सल्यैकजलधिः परमकारुणिको निरस्तसमाभ्यधिकसंभावनः परब्रह्माभिधानः परमपुरुषोऽस्तीति शब्दादवगम्यते— एवमहरहरनुष्ठीयमानवर्णाश्रमधर्मानुगृहीततदुपासनरूपतत्समाराधनप्रीत उपासीनान् अनादिकालप्रवृत्तानन्तदुस्तरकर्मसञ्चयरूपाविद्यां विनिवर्त्य स्वयाथात्म्यानुभवरूपानवधिकातिशयानन्दं प्रापय्य पुनर्नावर्तयतीत्यपि शब्दादेवावगम्यते । शब्दश्च, (छा ८ १५ १) "स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते [न च पुनरावर्तते]" इत्यादिकः । तथा च भगवता स्वयमेवोक्तम्, (गी ८ १५, १६) "मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् । नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः । आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन । मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते" इति ।

न च उच्छिन्नकर्मबन्धस्यासङ्कुचितज्ञानस्य परब्रह्मानुभवैकस्वभावस्य तदेकप्रियस्यान

नन्वेवमैश्वर्यसंकोचे तस्य मा भूत् भोगसंकोचः । तथाप्यावृत्तिशङ्का तु समस्ति, आवृत्तौ तु स्वनियमनस्याप्यवर्जनीयमित्यत आह अनावृत्तिरिति । ननु पूर्वं त स्वभावे संभववदिति, अत्र च दर्शयतश्चैवमिति भगवदधीनत्वस्योक्ततया मुक्तकार्यं सर्वं तदधीनमिति, कथंचित् जगद्व्यापारस्वीकारेऽपि भगवदधीनत्वस्यैव तत्स्वीकारसंभवात् तत्र पूर्वपक्षिणा तदनधीनत्वस्यापि स्वीकर्तव्यत्वाभावात्, अनधीनत्वपक्षे जगद्व्यापाराभावेऽपि स्वातन्त्र्यसंभवाच्चैतत्सूत्रस्य एतदधिकरणासंगतत्वात् एतत्प्रक्षेपत्वं विना पृथगधिकरणत्वमेव युक्तमिति चेत्— न, संभवत्यैकाधिकरण्ये पार्थक्यायोगात् । भवति हि तदनुगुणा शङ्का— जगद्व्यापारादेरप्यस्मिन् स्वीकृते सर्वस्वामितया साम्येन स्वातन्त्र्यात् न स एनमावर्तयितुं प्रभवतीति स्यात् । अन्यथा त्वावर्तयेदपीति ।

शब्दो द्विविधः श्रुतिः स्मृतिश्चेति । प्रकारान्तरेणापि द्विविधः, साक्षादनावृत्तिबोधकः, अनावृत्त्याक्षेपकार्थप्रतिपादकश्चेति । तत्र न च पुनरावर्तत इति प्रथमः । मामुपेत्येति द्वितीयः । तृतीयः प्रियो हीत्यादि । क्रमेणात्र सर्वमाप्तम् । यथेत्यादिना सिद्धतत्त्वपरपूर्वाध्यायद्वयार्थसंग्रहः । एवमित्यादिनोत्तरद्विकार्थस्य साध्यस्य । पुरुषार्थगतपारम्योपयोग्यंशकथनं निखिलेत्यादिना । अभिगम्यत्वानुगुणाकारकथनमाश्रितेत्यादिना । आकारद्वयसिद्धांशो निरस्तेतिपदोक्तः । द्वितीयाध्यायार्थाभिप्रायकच्छेदपदम् । संसिद्धौ पारम्यविशेषणं कैवल्यस्यापि व्यावर्तनाय । पुनरावर्तिन इति । लोकानामेव पुनःपुनरुत्पत्तिकथने प्रजानामस्थिरत्वं कैमुत्यसिद्धम् । लोकानां पुनरावृत्तिर्नाम सजातीयलोकान्तररूपपरिणामः । विद्यते लभ्यते, अत उपेत्येति पुरुषकर्तृकत्वान्वयोपपत्तिः । अस्तीत्यर्थे हि न समानकर्तृकत्वम् ।

सूत्रकशब्दं दर्शयितुमारभते नचोच्छिन्नेति । ननु येन केनापि हेतुना पुनरावृत्तिशङ्का यदि-

वधिकातिशयानन्दं ब्रह्मानुभवतः अन्यापेक्षातदर्थारम्भाद्यसंभवात् पुनरावृत्तिशङ्का। न च परमपुरुषः सत्यसङ्कल्पोऽत्यर्थप्रियं ज्ञानिनं लब्ध्वा कदाचिदावर्तयिष्यति, य एवमाह— (गी ७-१७, १८, १९) "प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः। उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्॥ आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम्। बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते॥ वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः" इति। सूत्राभ्यासः शास्त्रपरिसमाप्तिं द्योतयति—इति सर्वं समञ्जसम्॥ २२॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये

चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः॥ ४॥

श्रीशारीरकमीमांसाशास्त्र श्रीभाष्यञ्च परिसमाप्तम्॥

श्रीमते रामानुजाय नमः॥ श्रीरस्तु॥ शुभमस्तु॥

तर्हि जीवगतधर्मोऽपि न हेतुरिति वक्तव्यम्। ईश्वरः स्वातन्त्र्यादावर्तयेदिति शङ्कायैव प्रवृत्ते सूत्रे ईश्वरे तद्धेतुप्रतिषेध एव कार्यः। अत उपरि नचेत्यादिकं संगतम्, न त्विदं जीवे तद्धेतुप्रतिषेधक संगतमिति चेत्—उच्यते। अनावृत्तिसूचकार्थप्रतिपादकशब्दोदाहरणं चिकीर्षुः तदेव हि सूचकस्य भङ्ग्या प्रथममुपपादयति। तत्र, 'स च मम प्रिय.' इतीदं प्रकृतम्। ततः प्राक् 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थम्' इत्यस्य सद्भावात् तस्यापि अनावृत्तिसूचकत्वमस्तीति अर्थादुपपादयितुमिदं वाक्यमिति। यद्वा स्वातन्त्र्यादीश्वर आवर्तयेदिति पृच्छतः क आशयः—किं संसार इव जीवधर्मसापेक्षेण स्वातन्त्र्येणेश्वर आवर्तयेदित्युच्यते, उत निरपेक्षेण। नाद्य इत्याह नचेति प्रथमवाक्येन। जीवस्य कर्म वा काङ्क्षा वा नास्तीति न तदनुरोधिस्वातन्त्र्यं कारणमिति भावः। अथवेश्वरस्वातन्त्र्ये यथा, तथा जीवस्वातन्त्र्येऽपि जीवेच्छयैवाऽऽवृत्तिशंका भवत्येव। यदि तत्र जीवस्येच्छा न भवितुमर्हतीति मत्वा शब्दप्रमाणमादाय स्वयं जीवस्याऽऽवृत्तौ कारणं नेत्युच्यते, तुल्यमिदमीश्वरेऽपीति ज्ञापनार्थमिदम्। एवञ्च दृष्टान्तार्थमिदं वाक्यमिति। उच्छिन्नेत्यादि सर्वं हेतुगर्भविशेषणम्। नेत्यत्र साक्षाद्धेतुः अन्यापेक्षातदर्थारम्भाद्यसंभवादिति। न ब्रह्म अनुभवतः पुनरावृत्तिशंका, अन्यापेक्षाद्यसम्भवादित्युक्तं भवति। अन्यत् ऐश्वर्यं कैवल्यञ्च। वासुदेवः सर्वमितीति पूर्ववदन्वेति। सर्वं—प्राप्यः प्रापकः, माता पिता दाराः पुत्रः क्षेत्रमित्यादिस्थानापन्नश्च। सूत्राभ्यास इति। पदाभ्यासः प्राक् अध्यायसमाप्तिद्योतनाय कृतः। पूर्णसूत्राभ्यासः पूर्णग्रन्थसमाप्तिद्योतनाय। इति सर्वं समञ्जसम्। इति-एवमुपपादिते प्राच्यरीत्यनुसारिणि सर्वसूत्रार्थे साङ्गवेदवेदान्तसहितं पूर्वोत्तरभागद्वयात्मकमीमांसाशास्त्रं कृत्स्नं समञ्जसम्। यद्वा इतीदं सर्वं शास्त्रस्वरसार्थत्वात् समञ्जसम्॥

1. नाथयामुनमुखैर्मितान्तरक्षेपपूर्वमुपपादितं मतम्। वेदसूत्रगणरूढमद्भुतं दर्शयन् जयति लक्ष्मणो मुनिः॥

2. यतीन्द्रवचनामृतस्यन्दनजीवनौ संश्रये सुदर्शनसुधीशिखरदेशिकौ विश्रुतौ।
निरर्गलमनोघर्षलिखितभाष्यवाक्यानि यः, ररक्ष कृतिभिर्मतं निपुणमद्भुतामिश्च यः॥

" अविस्तृताः सुगम्भीरा रामानुजमुनेर्गिरः । दर्शयन्तु प्रसादेन स्व भावमखिलं दृढम् ॥"

---

3 साक्षात्स्वामीत्यभिख्यप्रवरयतिसहृक्-तर्कपाथोजभानु
श्रीमद्वेदान्तरामानुजयतिचरणाम्भोजभृङ्गायमाण ।
विद्वच्छिष्यव्रजाभिष्टुत बहुकृतिकृद्वङ्गरामानुजाख्य-
स्मारश्रीयोगिवीक्षावशदृढविदिताशेषवेदान्तमर्मा ॥

4 आम्नायपूर्वमुपागतान् बहुविधान् अध्याप्य विद्यार्थिन
स्तत्रन्यायनिरूढबोधमहिता निर्माय नाना कृती ।
नानोपाख्य उपेतराणूपतिसमानप्रकर्षश्च यो
व त्स सोऽकृत वीरराघव इम भाष्यार्थसद्दर्पणम् ॥

5 भाष्यस्याध्ययनं प्रवर्तनमपि स्वाचार्यकैङ्कर्यमि
त्यादेशं यतिपुङ्गवस्य शिरसा धृत्वाऽखिलैर्भाव्यवे ।
आर्हन्तीमधिगम्य शास्त्रपठनास्वादनीये रसे
दास श्रीहयवक्त्रदेशिकहृदा धन्योऽस्मि वत्सान्वय ॥

6 निगमशिरोगुरुभगवत्सद्गुरुभाष्यकृता-
विवरणदर्पणादि विरच्य मत यातमिह ।
परपक्षटिप्पणादिगदितार्थगण भजनात्
तदपि निरूपणीयमहु राजति भाष्यमिदम् ॥

7 उपनिषद् प्रकाश्य कृतभाष्यपरिष्करणा परमतशोषणैरपि कृती कृतिसंयमिन ।
अपि शुभदिव्यसूरिनिगमप्रवराश्रितकृते अभिनवदेशिकादियमभूत् शकसज्जनये ॥

8 भाष्यार्थदर्पण-व्याख्याचक्षुषा सर्वदर्शक । श्रीमता फणिराजाद्रिपारिजात प्रिय प्रिय ॥

इति श्रीमद्वेदान्तरामानुज यतीन्द्र महादेशिक चरणारविन्दचञ्चरीकस्य श्रीमद्रङ्गरामानुजमुनीन्द्र-
महादेशिकपदपद्म सेवासमधिगतसर्ववेदान्तार्थस्य तर्कार्णव-पूर्वोत्तरमीमांसाप्रदीपादि बहु-
विधप्रबन्ध प्रौढानेकतर्कमीमांसावेदान्तादिग्रन्थनिर्माणकर्मठस्य श्रीवात्स्यश्रीदौड-
सप्तकवर्तिन पवित्रहृदयाचारपत्याश्रितासिनीश्रीचक्रवर्त्याचार्यपुत्रस्य वीरराघवाचार्यस्य
अभिनवदेशिकस्य कृतिषु श्रीभाष्यव्याख्याने
भाष्यार्थदर्पणे चतुर्थाध्याये चतुर्थ पाद ॥

भाष्यार्थदर्पणः संपूर्णः ।

श्रीमते रामानुजाय नम । श्रीगुरुपरम्परायै नम ॥

शुभमस्तु ॥

श्रीभाष्ये शारीरकसूत्र अकारादि सूची

[पुटसङ्ख्या]

ब्रह्मसूत्राधिकरणानाम् अकारादिसूची ।

॥ श्रीरस्तु ॥

शोधनिका

442- 1 अहन्यमानस्य
14 तमभ्यर्च्य
26 अत्यर्थ
444-10 विश्वसनीय
30 यथाश्रुतमेव
452-20 दर्शयति
453-13 असमवायि
457- 8 आश्रय
460-14 बृंहणानुपपत्तेः
461- 7 शास्त्रमेव ...बृंहणा
8 शास्त्राविरोधिना
467-10 रत्नवादेः सत्यता
468- 7 नुपलब्धेश्च... साधित
471-12 तदीयकर्मसंक्रमः
474-10 अपारमार्थिकी
475-29 परिच्छेदमात्रेऽपि
478;13 भ्रमासंभवात्
480 26 सर्वभेदवादिभिः
27 आनन्दश्रुतेः
481-24 उत्पाद्योत्पादक
25 नामधेयस्य
487-28 उपलभ्यमान
489 23 लोके वेदेच
498- 6 निरवयवत्वं
501-14 इति स्त्रीलिंग
505 टी 12 पराभ्यूह
506 टी 1 मुमुक्षून्
518-20 एवंभ्याहत

520-22 विगृह्यम्
523- 4 कात्स्न्येन वा
524-22 दूषणं
526-18 परमाणुकारण
535-10 क्षणिकत्वभंगः
537-11 संक्रमणं
541- 7 मानप्रमाणक
546- 7 स्वाभाविकात्म
20 मनोवाक्कया
550-16 अनोत्यमचेतन
29 प्रमाणानुसारेण
553 30 परिहृता भवति
555-15 पुंलिङ्ग
556- 2 समाश्रयणीयत्वाय
559-20 पाञ्चरात्रे
560- 2 तदेकतत्त्वम्
17 अनुसंदधानस्य
565-27 तेजःप्राथम्य
567-17 शास्त्रैक ...अमृतत्व
569-16 प्रस्तुतत्वात्
20 पुंलिङ्ग
27 श्रूयते
572- 6 स्यात्
574-22 चिदचिद्व्रह्मसु
26 दर्शयति
27 इत्यादिश्रुति
575-24 प्रतिकूलो
576-27 सिद्ध्यति

577-18 स्वाभाविक..नित्यज्ञाना
27 ज्ञानत्वाभ्युपगमे
29 सर्वत्रोपलब्धि....तदुत्पत्ति
578-19 इव विशेषण
583- 8 अपितु
585-19 प्रतिषिध्यते
586-22 व्यापारेषु
23 तत्तत्कार्योचितम्
587- 9 उपलब्धिवदनियमः
588-30 पेयश्रुतिभि
589-12 कृतं प्रयत्नं
19 तत्कृतीनां
21-22 विधिनिषेधयोरा
590- 5 स्वयमेव
16 प्यप्रार्थितोऽपि
18 पृथक्त्वेदं
30 अप्रतिहं ब्रह्माना
591-14 भेदश्रुति ....अंशश्रुति
593-30 आधेयत्वविधेयत्वादि
594-11 जीवब्रह्मसंबन्धस्य
595- 1 ब्रह्मणि
596- 4 चकारात्
599-30 दर्शयिष्यते
600-24 सूत्रमवतारयतीति
602-19 तत्तत्त्वस्येष्टत्वादिति
603-28 केषाञ्चिदेव
30 कालमात्रभवाः
604- 5 वर्णननिरासोऽपि

604 8 प्रामाणिकेसति
605-26 अह आसीत्
606-11 मनुष्यकमेवो
21 वाक्यानि च
30 पृथक्चेष्टा
607 15 (बृ 3 5,..1)गोऽयं
608 6 यस्मिन्नुत्क्रान्ते
21 चक्षुरादिसंगतकरण
614 8 मूर्तिकृषि
61 25 निष्पत्तिवाक्यपाठ
619-22 कोऽयमात्मनि
24 वैराग्यस्य
622-25 इति ।
623 15 अन्निषयका
30 विषयिण
625 21 अपि तनो जीव
626 16 चण्डालादि
629 3 आचारानुमित
13 गतिश्रवणात्
20 पृथङ्निर्देशस्य
639 15 शान्त्याभ्युदयसाधन
640 17 विधिनिषेधयो
641 10 शरीरप्राप्ति
642-15 संसरज्जीव
22 मध्यमामवस्थाया
654 25 प्रदर्श्य
662-14 प्रामाणिकमिति
663 18 मूर्धमूर्धाञ्जणमात्ते
664 30 वद्विषा
667 3 त्वानुसंधानं

671 टी 7 व्यङ्कर्तुं
672-टी 12 शाण्डिल्य
676-टी 3 सिद्धान्त
677 टी 10 आहवनीय
679 11 क्रतुसाद्गुण्य
680-14 माजुं
683 टी 6 तत्पतौ
684 7 सप्राणानामिं द्र
9 मुपपादितम् ।
685-टी 13 मयोपासना
686 टी 7 सर्वे साधारणा
10 कलमेघा
687 11 मिथशिरस्त्वा
692-टी 27 यत्न
697-टी 20 स्तोत्रादि
698 टी 13 उपरिष्टाम्नव
700-टी 2 विद्यास्त्व
702 टी 2 शाट्यायनि
704 3 ज्यायस्त्वेन
17 प्युदासोपा
705 14 दुष्कृतसंक्रमणे
706-टी 9 देहवियोगार्थ
10 साम्पराय
14 कौषीतकि
707-टी 3 गतिश्रुते
708 टी 11 तीत्यप्युच्येत
710 13 तेऽर्चिरभिसं
टी 8 साधारणतया
711-टी 17 नास्थूल
712- 4 तत्संशय

712 30 सुसूक्ष्म
715 1 आग्ने वेहोंत
टी 22 सामवेदे
717 1 बृहदारण्यके
720 टी 22 प्रकान्ते
721 ,, 13 युक्तयन्तरेणैव
,, 14 अशनायाद्य
722 11 रैवहि
टी 5 ह्यशनायाद्य
7 यच्छेकापरि
8 स्त्यान्तेवासि
725-13 गुणविशिष्ट
726 3 आयतनादिष्म
टी 8 परस्य
727 ,, 2 विशिष्टस्योक
730 ,, 1 कम्, न च
,, 16 बन्धविनिर्मो
,, 19 तमत्यनीकत्त
732 , 6 औपनिषद
,, 7 पासनस्य
735 ,,19 नारायण
736 ,, 4 पञ्चकोश
7 8 ,, 9 षट्त्रिंशत्त्व
,, 17 ओऽन्नमयान्‌ओस
,, 21 यथायथं व्याया
,, 25 सर्वव्यापार
739 ,, 1 खण्डिक
5 विद्यामय
,, 13 सद्भुग्नोमरस
740 3 विधुतिर्दिश्यते

टी. 8 संघातस्या
741-10 व्याहारो
741-टी. 14 चिन्वन्तीति, पुरुष
742 ,, 9 तदपेक्षा
743 ,, 9 श्रयते
714- 9 इत्यादिनो
टी. 2 वाक्यमत
749 ,, 8 जीवोपासन
12 तन्मतेपाठः
20 साधयितुम
750-12 उपासनस्य
,, भिन्नतच्छाखा
752-16 कुले
टी. 8 विराट्संपन्न
756 ,, 12 औपचारिक
757- 3 वैतुण्यातिश
,, 4 समुपजात
758 ,, 12 प्रायश्चित्ताना
,, 16 कामनासत्त्व
763- 8 एवं विद्धै
,, 14 त्वासमवाव्
764 ,, 16 सत्युजय
766 ,, 11 जैमिने
,, प्राक्तन
769-12 नाधिकरण्याय
770- 1 स्वर्गार्थे
772- 9 हेयप्रत्यनीका
टी. 1 तव्यताकाध्ययने
778 ,, 6 मुलंध्यापि
779-10 अध्ययनशब्दो
781-10 जुह्वादीना

783-टी. 11 यथाते, तथेमे
788- 7 कैमुतिक
790-11 मग्निहोत्रादीनां
791 1 तथाप्यनुष्ठेयानि
टी. 15 अविद्ययामृत्युं
792- 5 श्रुतौ स्मृतौ च
793- 2 यथोर्ध्वरे
,, टी. 11 आश्रमित्व
798 ,, 15 निर्णीतत्वात्
804 ,, 3 मौनसद्भावस्य
6 प्रवज्याप्रस्तावः
819.टी. 25 मूर्तत्वाभावात्
,, 26 चिन्त्यम्
821.टी. 7 एवंकुर्व
,, 28 उपासनारम्भ
822 ,, 20 प्रदास्यामि
829 ,, 19 संभावनापरि
835- 8 मनस्सम्पत्ति
840.13 आप्तकामः
844- 4 मूर्धन्यैव
13 सदुत्क्रामति
टी. 13 संततत्वं
845 ,, 9 दित्यप्राप्ति
846-टी 8 कर्मशेषे
850-15 रश्मिभि
851-12 तत्प्रथितेः
851 ,, टी. 5 किमर्चिरादिरेक
854 टी. 2 संवत्सर
858-टी. 21 समाधानमिति
859.टी. 4 अप्रतीकालम्बन
863. ,, 3 प्रजापतिः

864. ,, 1 कार्याद्युपासका
,, 4 तदन्यप्रापक
866.टी. 5 पञ्चाग्नि
,, 8 दहरोपासनं
867 ,, . 7 मूलपाठोत्तरापा-
ठामयी
20 न्मिश्रचिद्विषयकं
869.टी. 2 मप्यनभ्युपगम्य
871.टी. 16 मुक्तत्वेन
872. 4 संकुचितानां
873.30 अक्लेषयमि
874.13 त्यौडुलोमिः
875. 1 तेनरूपेणा
12 मैत्रेयी
14 घनदृष्टान्त
16 देहाद्यन्तःस्थि
17 अवाधः
879.16 यजतिचोदना
884.टी. 10 मुक्तविषये
885.टी. 6 बद्धस्येव
886. 2 जगद्व्या
11 एष ह्येवा
15 एवाविर्भूतः
16 स्वमेवपरम
टी. 1 प्रतिबन्धक
2 मुक्तकर्तृक
5 तुरीये मोक्षश्च
11 इच्छातएव
892- 3 अर्चिरादिना 850
8 अविभागेन दृष्ट 872
22 अस्यैव चोपप 839
27 आतिवाहि 857

अनुभूतचरानेकमुद्रणाक्षरदो स्थयत । शोधकस्यासहायत्वादप्यशुद्धिस्तु भूयसी ॥
कथञ्चिन्निरवर्त्यैतत् कार्यं तवेति तुष्यत । सन्तो गुणान् ग्रहीष्यन्ति किमन्यैर्दोषदर्शिभिः ॥

हेतुः सर्वान्तरात्मा भवतमितरभूम्न स्वतन्त्रान्यशून्यो
निर्बाधं स्वप्रमाणक्षपितपरमतो क्षोभकृत्पापहेतुः ।
नीचोऽप्युत्थाननेता निरवधिगुणनिधिर्ध्येय इज्यार्थकर्मा
पापच्छित् त्यागिताप्तो गतिकृदभयदो ब्रह्मसूत्राभिमेय ॥

जयतु यतिपतिश्रीलक्ष्मणार्यार्थसूक्ति
जयतु निगमचूडादेशिकानर्घसूक्ति ।
जयतु तदुभयास्वादसद्वाचापंक्ति
जयतु तदभिगम्य सन्निधि श्रीनिधिर्नै ।

श्रीरस्तु ॥ शुभमस्तु ॥

